

51598

N 14
1-10. + 1 db. p. 1

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXIII. ÉVF. 1—3. SZÁM, 1939 JAN.—MÁRC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST
1939

TARTALOM

	Lap
HAJNAL ISTVÁN: <i>Történelem és szociológia.</i> (I. közlemény.)	1—32
JUHÁSZ LAJOS: <i>Az 1869-i „pénzválság“ és a bankkérdés</i>	33—75

Történeti irodalom

WATTENBACH, WILHELM: Deutschlands Geschichtsquellen im MA. Deutsche Kaiserzeit. Hrsg. v. ROBERT HOLTZMANN. Bd. I. H. 1. Ism.: <i>Szentpétery Imre</i>	76
CSÁNKI DEZSŐ—GÁRDONYI ALBERT: Budapest történetének okleveles emlékei, I. k. Ism.: <i>Kniezsa István</i>	79
LUKINICH IMRE: A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára, I. k. Ism.: <i>Fügedi Erik</i>	82
HÓMAN BÁLINT: Szent István. Ism.: <i>Deér József</i>	84
KARPAT, JOZEF: Corona Regni Hungariae v dobe árpádovskej. Ism.: <i>Murarik Antal</i>	87
RÉDEY TIVADAR: A Nemzeti Színház története. Az első félszázad. Ism.: <i>M. Császár Edit</i>	93
SCHÜLE, ERNST: Russland und Frankreich vom Ausgang des Krimkrieges bis zum italienischen Krieg. Ism.: <i>ifj. Iványi-Grünwald Béla</i>	95
VIERKANDT, ALFRED: Familie, Volk und Staat in ihren gesellschaftlichen Lebensvorgängen. Ism.: <i>Wellmann Imre</i>	99

Szemle

	Lap		Lap
Caron, P. — Jaryc, M.: Répertoire des périodiques de langue française. (<i>Baráth T.</i>)	101	Kalveram, G.: Die Theorien von den Wirtschaftsstufen. (<i>Lederer E.</i>)	104
Caron, P. — Jaryc, M.: Répertoire des sociétés françaises de sciences. (<i>Baráth T.</i>)	101	Asztalos M. (szerk.): A történeti Erdély. (<i>Elekes L.</i>)	105
Bene I.: Karácson Imre. (<i>Fekete L.</i>)	102	Československá vlastivěda, 4.: Déjiny. (<i>Kniezsa I.</i>)	106
Révész I.: Pokoly József emlékezete. (<i>Tóth E.</i>)	102	Günter, H.: Das deutsche MA., I. (<i>Barta I.</i>)	107
Ybl E.: Mesterek és mesterművek. (<i>Ifj. Vayer L.</i>)	103	Thoss, A.: Heinrich I. (<i>Istványi G.</i>)	108
		Veszélka L.: Sopron régi német-sége. (<i>Kring M.</i>)	109

(Folytatás a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére:
Budapest, VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettudományi, küldendők.

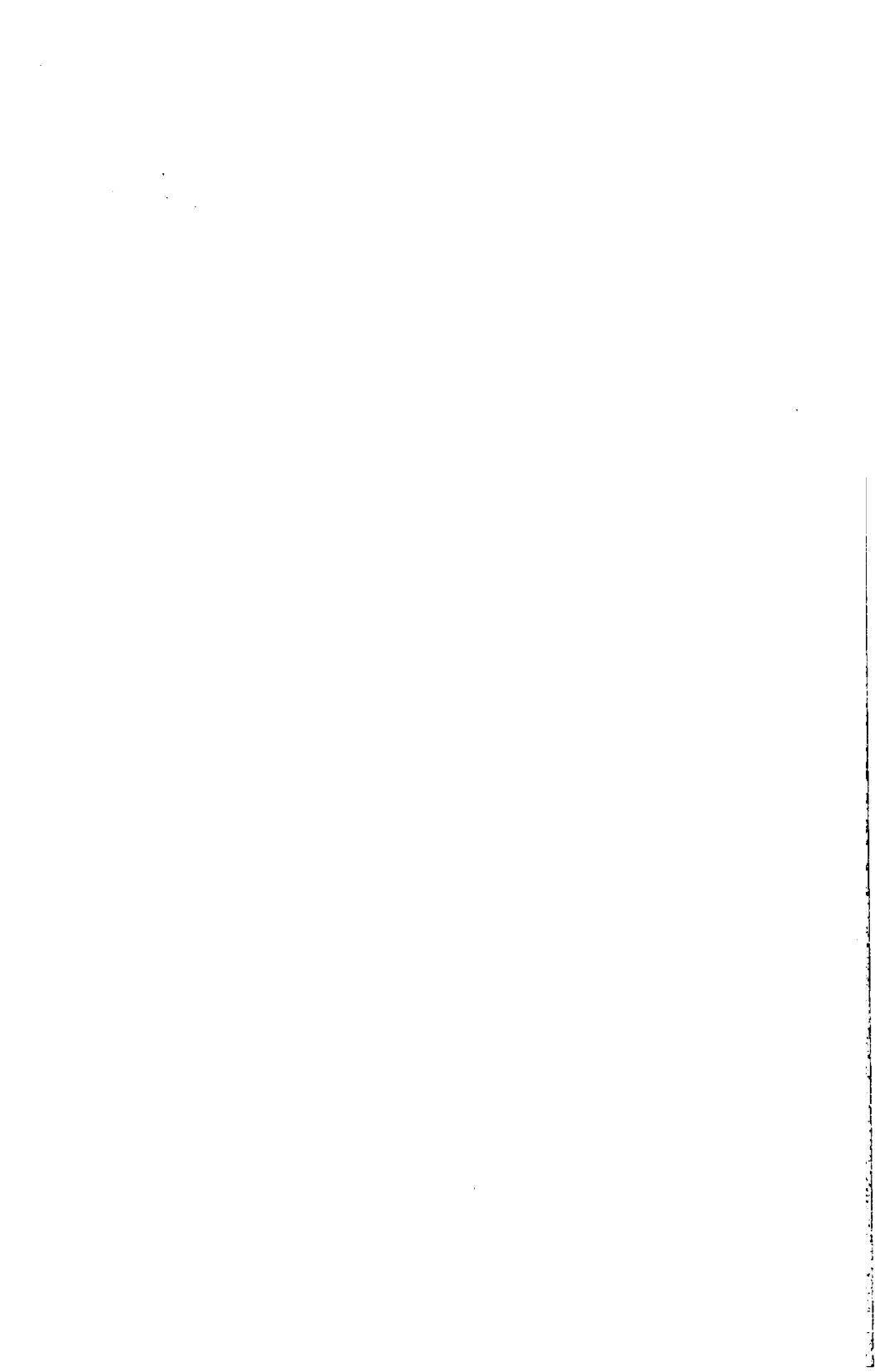
Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsikapu-tér 4.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest, VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN,
WELLMANN IMRE

LXXII. ÉVFOLYAM

1938

BUDAPEST, 1938

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

51593

TARTALOM.

	Lap
BARÁTH TIBOR: <i>A török történetírás új útjai</i>	192—200
BÓNIS GYÖRGY: <i>Szent István törvényének önállósága</i>	433—487
FÜGEDI ERICH: <i>Nyitra megye betelepülése.</i> (Térkép- pel.)	273—319, 488—509
HADROVICS LÁSZLÓ: <i>A magyarországi szerb települések újabb szerb irodalma</i>	335—340
HÓMAN BÁLINT: <i>Felvidéki testvéreink visszatéréséhez</i> ..	409—419
IVÁNKA ENDRE: <i>Két magyarországi plébániai könyv- tár a XV. században</i>	137—166, 320—334
MADZSAR IMRE: <i>Szent István törvényei és a Cod. Vindob.</i> 751	1—9
MAKKAI LÁSZLÓ: <i>A román történetírás új iskolája</i> ..	60—65
SINKOVICS ISTVÁN: <i>Szent István éve és a magyar történetírás</i>	420—432
SZABÓ ISTVÁN: <i>Hanyatló jobbagyság a középkor végén</i>	10—59
UNGÁR LÁSZLÓ: <i>A hazai céhrendszer bomlásáról</i>	167—191

Történeti irodalom.

<i>Angyal Dávid</i> (szerk.) ld. A gr. Klebelsberg M. Tört.-kutató Int. <i>Évkönyve</i>	
Annuario 1936. Ism.: <i>Kardos Tibor</i>	348
<i>Bacsinszki, E.</i> (szerk.) ld. Podkarpatszckaja Ruszj <i>Bainville, Jacques</i> : Histoire des deux peuples continuée jusqu'à Hitler. Ism.: <i>Benda Kálmán</i>	353
<i>Baráth, Tibor</i> : L'histoire en Hongrie 1867—1935. Ism.: <i>Komoróczy György</i>	341
<i>Bittner, Ludwig</i> ld. Gesamtinventar	
<i>Dékány István</i> : A történelmi kultúra útja. Középiskolai történelemtanítás. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	202
<i>Domanovszky Sándor</i> ld. Emlékkönyv	
<i>Eckhart Ferenc</i> : A jog- és államtudományi kar története 1667—1935. Ism.: <i>Párdányi Miklós</i>	238
Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik for- dulójának ünnepére. 1937 május 27. Ism.: <i>Ember Győző</i>	524
A gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet <i>Évkönyve</i> , V—VI. k. Ism.: <i>Berlász Jenő</i>	345

	Lap
<i>Fekete Nagy Antal</i> : A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. <i>Ism.</i> : <i>Kring Miklós</i>	72
<i>Fischer, Alfons</i> : Geschichte des deutschen Gesundheitswesens. <i>Ism.</i> : <i>Varga Endre</i>	206
<i>Fueter, Eduard</i> : Geschichte der neueren Historiographie, 3. kiadás. <i>Ism.</i> : <i>Jóó Tibor</i>	201
Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs, hrsg. von L. Bittner, II. k. <i>Ism.</i> : <i>Miskolczy Gyula</i>	66
<i>Giurescu, Constantin C.</i> : Istoria Românilor, II/1—2. k. <i>Ism.</i> : <i>Gáldi László</i>	220
<i>Gombocz Endre</i> : A magyar flóra kutatói. <i>Ism.</i> : <i>Rapaics Rajmund</i>	538
<i>Gombos, Albinus Franciscus</i> : Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC. usque ad annum MCCC. I—III. k. <i>Ism.</i> : <i>Szentpétery Imre</i>	519
<i>Gratz Gusztáv</i> : A dualizmus kora. <i>Ism.</i> : <i>Török Pál</i>	381
<i>Gratz Gusztáv</i> : A forradalmak kora. <i>Ism.</i> : <i>Török Pál</i>	381
Historja Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400, I. és III. k. <i>Ism.</i> : <i>Perényi József és Kumorovitz L. Bernát</i>	365
<i>Jadin, Louis</i> : Les actes de la Congrégation Consistoriale concernant les Pays-Bas, la principauté de Liège et la Franche-Comté, 1593—1797. <i>Ism.</i> : <i>Vanyó Tihamér</i>	87
<i>Károlyi Árpád</i> : Az 1848-diki pozsonyi törvények az udvar előtt. <i>Ism.</i> : <i>Angyal Dávid</i>	92
<i>Károlyi Árpád</i> (szerk.) ld. A gr. Klebelsberg M. Tört.kutató Int. <i>Évkönyve</i>	
<i>Koltay-Kastner Jenő</i> (szerk.) ld. Anuario	
<i>Kőszeghy Elemér</i> : Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. <i>Ism.</i> : <i>Kampis Antal</i>	227
<i>Kutrzeba, St.</i> (szerk.) ld. Historja Śląska	
<i>Lefebvre, Georges</i> : Napoléon. <i>Ism.</i> : <i>Ungár László</i>	89
<i>Miskolczy Gyula</i> (szerk.) ld. A Gr. Klebelsberg M. Tört.kutató Int. <i>Évkönyve</i>	
<i>Mitteis, H.</i> : Lehnrecht und Staatsgewalt. <i>Ism.</i> : <i>Váczy Péter</i>	356
<i>Nigg, Walter</i> : Geschichte des religiösen Liberalismus. <i>Ism.</i> : <i>Vanyó Tihamér</i>	532
Podkarpatszkaja Ruszj 1919—1936. <i>Ism.</i> : <i>Darás Gábor</i> ..	383
<i>Popa-Lisseanu, G.</i> : Sicules et Roumains. Un procès de dénationalisation. <i>Ism.</i> : <i>Elekes Lajos</i>	77
<i>Schmeidler, Bernhard</i> : Das spätere Mittelalter von der Mitte des XV. Jh.-s bis zur Reformation. <i>Ism.</i> : <i>Nyers Lajos</i>	217
<i>Schnell, Karl Hugo Maria</i> : Der bairische Barock. <i>Ism.</i> : <i>Vanyó Tihamér</i>	234
<i>Schnürer, Gustav</i> : Katholische Kirche und Kultur in der Barockzeit. <i>Ism.</i> : <i>Vanyó Tihamér</i>	373
<i>Schwerin, Claudius Frh. v.</i> : Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte. <i>Ism.</i> : <i>Bónis György</i>	70

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit <i>Emericus Szentpétery</i> . Ism.: <i>Holub József</i>	360
<i>Seignobos, Ch.</i> : Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe. Ism.: <i>Kosáry Domokos</i>	352
<i>Semkovicz, W.</i> ld. Historja Śląska	
<i>Seton-Watson, R. W.</i> : Histoire des Roumains de l'époque romaine à l'achèvement de l'unité. Ism.: <i>Makkai László</i>	510
<i>Somogyi Ferenc</i> : Végrendelkezés nemesi magánjogunk szerint 1000-tól 1715-ig. Ism.: <i>Eckhart Ferenc</i>	80
<i>Steier Lajos</i> : A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben. Ism.: <i>vitéz Ruttkay László</i>	375
<i>Szentpétery Imre</i> ld. Scriptores rerum Hungaricarum <i>Taube, Michael Frh. v.</i> : Der grossen Katastrophe entgegen. Die russische Politik der Vorkriegszeit und das Ende des Zarenreiches (1904—1917). Ism.: <i>Jánossy Dénes</i>	97
<i>Váczy, Peter v.</i> : Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Ism.: <i>Holub József</i>	209
<i>Weber, Hans Emil</i> : Reformation, Orthodoxie und Rationalismus. Ism.: <i>Révész Imre</i>	371

Szemle.

<i>Ankiewicz v. Kleehoven, Hans</i> : Johann Cuspinians Briefwechsel. Ism.: <i>Banfi Florio</i>	389
<i>Babics András</i> : A kamarai igazgatás Pécs városában 1686—1703. Ism.: <i>Ember Győző</i>	259
<i>Bainville, Jacques</i> : La Troisième République. Ism.: <i>Benda Kálmán</i>	549
<i>Balla Antal</i> : A legújabb kor gazdaságtörténete. Ism.: <i>Komoróczy György</i>	124
<i>Balogh Károly</i> : Lovagköltők. Ism.: <i>Váczy Péter</i>	110
<i>Báthory, Étienne</i> roi de Pologne, prince de Transylvanie. Ism.: <i>Bottló Béla</i>	391
<i>Bedy Vince</i> : A győri székesegyház története. Ism.: <i>ifj. Vayer Lajos</i>	267
<i>Berlász Jenő</i> : A Thurzó-birtokok a XVII. sz. első harmadában, különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére. Ism.: <i>Ila Bálint</i>	256
<i>Bodnár István</i> : Szabadságharcunk ozorai diadala. Ism.: <i>Tóth László</i>	398
<i>Bogdan, D. P.</i> : Contribuțiunile la studiul diplomaticii vechi moldovenesti. Ism.: <i>Elekes Lajos</i>	252
<i>Bogdan, D. P.</i> : Diplomatica slavo-română din secolele XIV. și XV. Ism.: <i>Elekes Lajos</i>	252
<i>Bónisné Wallon Emma</i> : Vác művészete a XVII. században. Ism.: <i>Schey Ilona</i>	394
<i>Calmette, Joseph</i> : Atlas historique, II. Ism.: <i>Glaser Lajos</i>	247
<i>Chmelar, Joseph</i> : Die nationalen Minderheiten in Mitteleuropa. Ism.: <i>Benda Kálmán</i>	265

<i>Crăciun, I.</i> : Activitatea științifică la universitatea Regele Ferdinand I. din Cluj. în primul deceniu 1920—1930. Ism.: <i>Elekes Lajos</i>	101
<i>Cušpínan, Johann</i> ld. Ankwicz, Hans	
<i>Darás Gábor</i> : A Ruténföld elszakításának előzményei. Ism.: <i>Perényi József</i>	125
<i>Daudet, Léon</i> : Panorama de la III ^e République. Ism.: <i>Benda Kálmán</i>	549
<i>Despaux, Albert</i> : Les dévaluations monétaires dans l'histoire. Ism.: <i>Ungár László</i>	403
<i>Eisner, Jan</i> : Slovensko v pravěku. Ism.: <i>Fügedi Erich</i>	106
<i>Elekes Lajos</i> : Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. Ism.: <i>íjj. Tóth András</i>	251
<i>Elze, Walther</i> : Friedrich der Grosse. Ism.: <i>Komoróczy György</i> ...	546
Szent Mór <i>Emlékkönyv</i> . Ism.: <i>Csapodi Csaba</i>	107
<i>Eperjessy Kálmán—Juhász László</i> : Szemelvények a magyar történelem latinnyelvű kútfőiből. Ism.: <i>Kring Miklós</i>	543
<i>Erdélyi László</i> : Magyar történelem. Ism.: <i>Vanyó Tihamér</i>	101
<i>Fanfani, Amintore</i> : Cattolicesimo e protestantesimo nella formazione storica del capitalismo. Ism.: <i>Wellman Imre</i> ...	244
<i>Farkas László</i> : Vedres István mérnök élete és működése. Ism.: <i>Vác Elemér</i>	395
<i>Frankenberger, Zdenko</i> : Anthropologie starého Slovenska. Ism.: <i>Fügedi Erich</i>	106
<i>Gál Kelemen</i> : A kolozsvári unitárius kollégium története 1568—1900. Ism.: <i>íjj. Tóth András</i>	269
<i>Gent, Werner</i> : Die geistige Kultur um Friedrich den Grossen. Ism.: <i>Komoróczy György</i>	545
<i>Göllnerová, Alžbeta</i> : József Eötvös. Ism.: <i>Sárkány Oszkár</i> ...	548
<i>Grămadă, N.</i> : Cancelaria domnească în Moldova până la domnia lui Constantin Mavrocordat. Ism.: <i>Elekes Lajos</i>	252
<i>Grousset, R.</i> ld. Calmette, Joseph	
<i>Gruber, J. J.</i> ld. Calmette, Joseph	
<i>Grünwald Miksa</i> : Zsidó biedermeier. Ism.: <i>Gárdonyi Klára</i> ...	397
<i>Gouth Kálmán</i> : Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon. Ism.: <i>Istványi Géza</i>	109
<i>Hantsch, Hugo</i> : Österreich. Eine Bedeutung seiner Geschichte und Kultur. Ism.: <i>Benda Kálmán</i>	103
<i>Hauße, Helmut</i> : Deutsches Volkstum in der Bevölkerungsgeschichte des östlichen Mitteleuropa. Ism.: <i>Elekes Lajos</i> ...	546
<i>Hofer, Johannes</i> : Johannes von Capestrano. Ism.: <i>Barta István</i> 250	
<i>Hoffmann, Viktor</i> : Beiträge zur neueren österreichischen Wirtschaftsgeschichte, III.: Die Anfänge der Zuckerindustrie in Österreich und Ungarn. Ism.: <i>Merei Gyula</i>	121
<i>Hon-Firnberg, Hertha</i> : Lohnarbeiter und freie Lohnarbeit im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit. Ism.: <i>Szabó István</i> 248	
<i>Horváth János</i> : Magyar versek könyve. Ism.: <i>Hulász Gábor</i> ...	253
<i>Jancsó Elemér</i> : A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században. Ism.: <i>Komoróczy György</i>	259
<i>Juhász Kálmán</i> : A csanádi püspökség története 1243—1307. Ism.: <i>Fekete Nagy Antal</i>	266
<i>Juhász Kálmán</i> : A csanádi püspökség története 1552—1608. Ism.: <i>Fekete Nagy Antal</i>	266
<i>Juhász Kálmán</i> : Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban. Ism.: <i>Bakács István János</i>	117

<i>Juhász László</i> ld. Eperjessy Kálmán	
<i>Kapras, Jan</i> : Právní dějiny zemí koruny české. Ism.: <i>Vaněk Mojmir</i>	104
<i>Kardos Tibor</i> : A magyar humanizmus kezdetei. Ism.: <i>Waczulik Margit</i>	249
<i>Kardos Tibor</i> ld. Magyar reneszánsz írók	
<i>Kárpáthy-Krawjánszky Mór</i> : Magyar inkviziciós perek Velencében. Ism.: <i>Tóth László</i>	112
<i>Kemény Gábor</i> ld. Nádor Jenő	
<i>Kérészy Zoltán</i> : A felsőház jogkörének megállapítása. Ism.: <i>Bónis György</i>	264
<i>Kozáky István</i> : A haláltáncok története, I. Ism.: <i>ifj. Vayer Lajos</i>	404
<i>Kúr Géza</i> : Cseh-magyar református történeti kapcsolatok. Ism.: <i>Ila Bálint</i>	543
<i>Künssberg, Eberhard Frh. v.</i> : Flurnamen und Rechtsgeschichte. Ism.: <i>Bónis György</i>	399
<i>Kyrios</i> . Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. Ism.: <i>Elekes Lajos</i>	269
<i>Linhartová, Milena</i> : Antonii Caëtani nuntii apostolici apud imperatorem epistolae et acta 1607—1611, pars II. Ism.: <i>Ványó Tihamér</i>	393
<i>Lükő Gábor</i> : A moldvai csángók, I. Ism.: <i>Elekes Lajos</i>	400
Magyar reneszánsz írók. Ism.: <i>Waczulik Margit</i>	111
<i>Mandonnet, Pierre</i> : La „Summa de Poenitentia Magistri Pauli presbyteri S. Nicolai“. (Magister Paulus de Hungaria O.P. 1220—1221.) Ism.: <i>Banfi Florio</i>	249
<i>Márffy, Oscar</i> : Lettere inedite mandate dalla Transylvania al cardinale Federigo Borromeo. Ism.: <i>Tóth László</i>	393
<i>Mayr, Josef Karl</i> : Metternichs geheimer Briefdienst. Postlogen und Postkurse. Ism.: <i>Komoróczy György</i>	122
<i>Mérei Gyula</i> : Magyar politikai pártprogrammok 1867—1914. Ism.: <i>Tóth László</i>	262
<i>Mester János</i> : Az olasz nevelés a XIX. és XX. században. Ism.: <i>Fest Aladár</i>	260
<i>Müller, Karl Otto</i> : Welthandelsbräuche 1480—1540. Ism.: <i>Komoróczy György</i>	255
<i>Nádor Jenő</i> - <i>Kemény Gábor</i> : Tessedik Sámuel élete és munkája. Ism.: <i>Csapodi Csaba</i>	544
<i>Pancratz, Arnold</i> : Die Gassennamen Hermannstadts. Ism.: <i>Eperjessy Kálmán</i>	127
<i>Pescetti, Luigi</i> : Mario Maffei, 1463—1537. Ism.: <i>Banfi Florio Petit, Maxime</i> : Histoire de France. La Troisième République. Ism.: <i>Benda Kálmán</i>	549
<i>Pittioni, R.</i> : Urgeschichte. Ism.: <i>Tompá Ferenc</i>	246
<i>Poppers, H.</i> : Der religiöse Ursprung des modernen englischen Freiheits- und Staatsideals. Ism.: <i>Révész Imre</i>	115
<i>Ptaśnik, Jan</i> : Miasta i mieszczaństwo w Dawnej Polsce. Ism.: <i>Bottló Béla</i>	105
<i>Rachel, Hugo</i> : Das Berliner Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus. Ism.: <i>Berlász Jenő</i>	119
<i>Relković, Néda</i> : Bilder aus dem deutschen Schulwesen der sieben niedern Bergstädte des ungarischen Oberlandes im 16. und 17. Jh. Ism.: <i>Ila Bálint</i>	117
<i>Révész Imre</i> : A kálvinista Róma. Két elnevezés története. Ism.: <i>Tóth László</i>	127

<i>Révész Imre</i> : Méliusz és Kálvin. Viszonyuk a Stancaro elleni harcban, a szentháromságtani küzdelemben és némely másodrendű teológiai vitakérdésekben. Ism.: <i>Tóth Endre</i>	255
<i>Réz, Heinrich</i> : Bibliographie der deutschen Volkskunde in den Karpathenländern. Ism.: <i>Asztalos Miklós</i>	243
<i>Rosetti, R.</i> : Essais sur l'art militaire des Roumains. Ism.: <i>Elekes Lajos</i>	401
<i>Samaran, Ch. et Van Moé, Ém.</i> : Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis, III.: Liber procuratorum Nationis Alemannicae. Ism.: <i>Gábel Asztrik</i>	388
<i>Sándorfy Kamill</i> : Törvényalkotásunk hőskora. Ism.: <i>Farkas László</i>	548
<i>Schaller, Heinrich</i> : Die Welt des Barock. Ism.: <i>Vanyó Tihamér</i>	257
<i>Scheel, Otto</i> : Evangelium, Kirche und Volk bei Luther. Ism.: <i>Miklós Ödön</i>	112
<i>Schraml, Carl</i> : Das oberösterreichische Salinenwesen von 1818 bis zum Ende des Salzamtes i. J. 1850. Ism.: <i>Bakács István János</i>	396
<i>Segesváry Lajos</i> : Az egyháztörténet alapvonalai. Ism.: <i>Hermann Eged</i>	407
<i>Spohr, Ludwig</i> : Die geistigen Grundlagen des Nationalismus in Ungarn. Ism.: <i>Tóth László</i>	547
<i>Steinacker, Edmund</i> : Lebenserinnerungen. Ism.: <i>Török Pál</i>	263
<i>Suette, Hugo</i> : Der nationale Kampf in der Südsteiermark 1867 bis 1897. Ism.: <i>Pukánszky Béla</i>	398
<i>Téglás J. Béla</i> : A magyar úrbérrendezés problémáiból. Ism.: <i>Farkas László</i>	120
<i>Tiander, K.</i> : Das Erwachen Osteuropas. Die Nationalitätenbewegung in Russland und der Weltkrieg. Ism.: <i>Elekes Lajos</i>	126
<i>Timon Béla</i> : Az 1838/39. évi regnicoláris deputatio katonai vonatkozású munkálatai. Ism.: <i>Vác Elemér</i>	123
<i>Valsecchi, Franco</i> : L'assolutismo illuminato in Austria e in Lombardia, I—II./1. Ism.: <i>Iván János</i>	117
<i>Van Moé, Ém.</i> ld. <i>Samaran, Ch.</i>	
<i>Varga Zoltán</i> : Szoboszlai Pap István élete és munkássága, különös tekintettel egyházpolitikai tevékenységére. Ism.: <i>Tóth László</i>	261
<i>Vargha Damján</i> (szerk.) ld. <i>Szent Mór Emlékkönyv</i>	
<i>Viczián István, ifj.</i> : A Quadripartitum eltérései a Tripartitumtól a nemesi magánjogban. Ism.: <i>Döry Ferenc</i>	115
<i>Virág István</i> : A zsidók jogállása Magyarországon 1657—1780. Ism.: <i>Bakács István János</i>	258
<i>Wirth, Zdenek</i> (szerk.): Dejepis výtvarnychumeni v Československu. Ism.: <i>Magyar Antal</i>	405
Helyreigazítás. <i>Istványi Géza</i>	551

Tárca.

<i>Balanyi György</i> : Miskolczy István †	130
<i>Vitéz Herczeg Árpád</i> : Győry Tibor †	128
<i>Istványi Géza</i> : XIII. századi feljegyzés IV. Bélának 1246-ban a tatárokhoz küldött követségéről	270, 551

<i>Lukinich Imre</i> : A Magyar Történelmi Társulat 1937. évi működése	554
<i>Lukinich Imre</i> : Morvay Győző †	553
<i>Madzsar Imre</i> : Závodszy Levente †	551
<i>Melich János</i> : Bajza József †	132
<i>Török Pál</i> : Steier Lajos †	135
Hivatalos értesítő	557

Pótfüzet.

KOSÁRY DOMOKOS: <i>Magyar és francia külpolitika 1848—49-ben</i>	642—657
KOVÁCS ALAJOS: <i>A magyar-tól nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. (Térképekkel.)</i>	561—575
VARGA ZOLTÁN: <i>A szabadságeszme a XIX. század első felének magyar államszemléletében</i>	576—641
<i>Magyar történeti bibliográfia az 1937. évről</i>	659—767

Történelem és szociológia.

I. közlemény.

Hiába látszik természetesnek e két tudomány szoros kapcsolata, a történetírás ma alig veheti hasznát a szociológiának, amikor a mult idők társadalomalakulásait akarja megérteni. A szociológiák különböző irányainak módszerei úgyszólván semmi közösségbe sem hozhatók a történet-tudomány módszereivel. Mindazt, amit a társadalmosodásról mondanak, önmagukban igen helyesnek érezhetjük, de a konkrét valóságok megismerésére alig alkalmazhatjuk. Inkább csak külsőleg, utólag csaphatjuk oda a szociológiai gondolatokat a történeti-társadalmi konkrétumokhoz, csak mint elnélkedéseket már megismert tényekről. Sőt néha vigyáznunk kell arra, hogy a szociológia gondolatmenete, fogalomvilága meg ne rontsa a történeti szemléletet. Megzavar, felzaklat, bizonytalaná tesz bennünket az ugyanarról való beszélésnek ez a merőben idegen módja.

Nem kész módszereket kívánunk mi a szociológiától, hanem csak szempontokat, amik történeti módszerekkel keresztülvihetők. Különösen a nagy történeti társadalomfejlődések magyarázatában érezzük a szociológiával való kapcsolódás hiányát. Hiába dolgozzuk bele magunkat a szociológia sajátos rendszereibe, fogalomalkotásaiba, hiába érezhetjük, hogy a legkisebb részleteknél is a társadalmosodás ugyanazon jelenségeiről van szó, amikkel a történelem is foglalkozik — kitűnik, hogy egészen külön világokból közeledünk ugyanahhoz. Félszeg történetírás az, ami e két idegen elemet összeerőszakolja valamely mult társadalomalakulás magyarázatánál. Vannak modern szociológusok, akik elsősorban történeti anyagon dolgoznak; zseniális erőfeszítések sem hoznak termékeny kapcsolódást.

Nem akarunk itt elméletet adni a történelem és a szociológia lényegéről. Ilyen elméletben nincs hiány, a kettőnek finom teoretikus elhatárolásában, s közöttük, egymástól elkülönítve s egymást mégis sokszerűen fedve, a történet-

filozófia, történeti szociológia, kultúrszociológia, kultúr-filozófia, szociálfilozófia átmeneteinek elhelyezésében. Nem is a különböző szociológiai szisztémák kritikája a célunk, ehhez mélyebb és biztosabb avatottság kellene. Csupán a tapasztalatnak jogán szólalunk fel, a történetíró jogán, akinek studiuma éppen az emberi fejlődés nagy korszakainak összefoglaló ábrázolása. S aki munkája közben a modern szociológia segítségéhez fordult, s megkapta őt varázsa, megkapták mélységei, távlatai és a bámulatos lelki erőfeszítések, amikkel céljai felé igyekeznek.

A feladat épp az, hogy a valóságokat kutató történet-tudomány nyelvén beszéljünk a szociológiáról, lehúzzuk azt a mi konkrét fogalmaink közé. Kézzelfogható valóságok közé, amiket talán nem is tudunk kifogástalan pontossággal kifejezni. De az, ami finom és szubtilis, rendszerint kerülgeti, körülírja a valóságokat, hogy érzékenyen pontos gondolatmű maradhasson.

Meggyőződésünk az, hogy történelem és szociológia együvé tartozik. A maga oldaláról már mindkettő óriási munkát végzett a társadalmak életének megismerése körül. De a remény, hogy egymás által a fejlődésnek valami új, magasabb fokú megértése következik, eddig nem vált valóra. S minthogy a jelen társadalmá is csak a multból érthető meg, a szociológia nem juthatott arra a szerepre sem, amire eredetileg szánták: nem adhatja meg a tájékozottságot az élő társadalmak sorsának igazgatására. Pedig mindenki érzi, hogy a fejlődésnek minden jelensége szerves összefüggésben van a társadalom üzemével, hogy ez üzemiességnek törvényszerű szerkezete van, valamiként mégis csak megismerhető, s hogy a szerkezet behatóbb ismerete sokkal pozitívabb módon s részletesebben megmagyarázhatja a kultúra és a gyakorlati élet minden területének jelenségeit, mint eddig azokat magyarázhattuk. De előbb át kell szakítanunk azt a hajszálfinom határvonalat, ami a társadalomtörténetet és a szociológiát elválasztja s a kettőt minden közelségük mellett is egymással szervesen egybe nem szerkeszthető, idegen elemekkel dolgozó tudománnyá teszi. A történelemben meg kell találni azokat a módszereket, amelyek a szociológiai szisztematikának is módszerei lehetnek. Egyik tudománynak eredményeit sem szabad megcáfolnunk, elvetnünk, vagy erőszakkal beletörnünk a másikba, hanem oly módszerhez kell elérnünk, ami közösen fejezi ki mindazt, amit eddig mind-egyik a maga nyelvén fejezett ki. A történelem azt kívánja, hogy ez a módszer konkrét társadalomfejlődések felkutatása legyen, a szociológia, hogy az emberi társulás örök törvény-

szerúségeit képviselje. Bizonyos, hogy az ily határozott — bármiként el-eltévedő — kezdeményezések idők múltán mindkét tudomány számára felújulást hoznak, biztosabb alapokon biztosabb s nagyobb teljesítőképességet.

Sajátos dolog : oly sokféle eltérő, ellentétes szociológiai irány s koncepció, és mindegyik igaz. Lehet a társadalom-magyarázat lélektani, filozófiai, biológiai, materialista, formalista, mehanikus, — ahogyan körülírják, módosítják, alkalmazták fogalmaikat, kétségtelenül nagyjából helytálló elképzelések. Körülbelül elmondhatni, hogy összevéve már elgondoltak mindent, amit a társadalomról elgondolni lehet. Épp az a félelmetes és csüggesztő, hogy nincs már újszerű megérzés, aminek valami módon való kifejezésére rá nem kellene idővel ismernünk a szociológia irodalmában — anélkül, hogy az alapvető kérdéseket megoldotta volna.

A hiba — mint mások is mondják — bizonyára ott van, hogy a különböző szociológiák mind a maguk külön nyelvén beszélnek, azaz inkább : egyik sem a társadalmosodás tényleges menetéből veszi fogalmait, hanem a lélektanból, filozófiából, biológiából, stb., — tehát körülírják a dolgokat, ahelyett, hogy megneveznék. A legújabb tudomány a szellem-tudományok között, túlgyorsan túlsokat akart, s végül idegenből vett fogalmak fárasztó elemzésébe bonyolódott. Ezért tud mindent elgondolni a társadalomról, csak magát a társadalmosodást nem tudja nyomon követni.

Helyes az, hogy a társadalom az egyéni életből kiinduló erők szerkezete (mechanisztikus) ; de mi az a szerkezet ? Helyes az is, hogy nem erőszerkezet, hanem a biológiaihoz hasonló, sőt talán egyenesen az ember testi struktúrájának fejlődésével is kapcsolatban álló organizmus, óriáskorszakok perspektívájából nézve (organicisztikus). Hogy miként megy végbe ez a fejlődés, azt nem tudja a való tényekhez kapcsolni ez a felfogás sem. Bizonyos értelemben helyes lehet az is, hogy minden fejlődés alapja a létért való harc, s a szellem, a kultúra csak eszköze ennek a küzdelemnek (materialisztikus). Viszont helyes lehet az is, hogy az egyedüli alkotóerő a fejlődésben a szellem, az ember szellemisége (filozófiai). De mégis : az emberi szellem nem ura a fejlődésnek, minden társadalmosodás lényege az egyének egymáshoz való viszonyulásának módja, lelki közelsége-távolsága (formalisztikus). Mindez azonban alapjában véve a lélektan problémája, az egyéni pszihék magatartását vizsgálva egymással és a közösséggel szemben (pszichológiai). Végül pedig természetes, hogy a társadalmosodás történeti folyamat, a múltból

az élőkön át a jövő generációk életét is valamiként meghatározva (történeti). De mi az, ami így, sok tekintetben kényszerítően, átfogja generációk életét?

Főlöszleg hangsúlyoznunk, hogy mindegyik szisztémában imponáló teljesítmények rejlenek. A társadalomismeret kezdő s betetőző fejezetei alaposan kidolgozottak bennök. Az embert, mint a szocialitást szubjektive megélt lényt, kitűnően ismerjük már általuk, s ismerjük a társadalomfejlődés általános tendenciáit is. Csak ami közben van, magát a szociális történetést nem ismerjük, azaz csak a történelem által ismerjük, s nem alapvető szociológiai módszerek által. A szociológia keletkezésének s kialakulásának idején még elválaszthatlan volt a két tudomány. Ma gyakran egyenesen tiltakozik az ellen a szociológia, hogy a történettudománytól ne csak anyagot, hanem módszereket is vegyen át, saját szempontjaira átalakítva. A következmény az, hogy valósággal kerüli a történeti anyagot is. Feltűnő, hogy mily behatóan foglalkozik a primitív népekkel, társadalmak ethnográfiai korszakaival, azoktól a modern társadalom vizsgálatára ugorva át. Az állítólag történetietlen ember szociális magatartását vizsgálja amott, s emitt, a jelenben, az elevenen megragadható szociális lelkületeket.

A nyugati, a francia-angol szociológia, kétségtelenül kitartóbban ragaszkodik a konkrétumokhoz, mint a német szociológia, — nem is szólva az amerikaiáról, amely szinte természettudományos, empirikus módszerekkel, kísérletezésekkel is, igyekszik a jelen társadalmat megismerni, kevés lehetőséggel, hogy valaha is általános érvényű törvényszerűségekhez jusson el. Az angol talán még mindig főként valami óvatossá lett organicisztikus elgondolás felé hajlik. A francia talán inkább a kezdetnél, a pszichológiánál marad, szkeptikusan minden betetőző elmélet iránt. A történetírás e nyugati népeknél szintén óvatos szkepticizmussal hártja el magától a szociológiai elméleteket, inkább megmarad a kultúrfejlődések egyszerű, gyakran lapos magyarázó leírásánál.

A német szociológia hatalmas feszültséget mutat a kezdő s a betetőző tények vizsgálata között, roppant intenzitással dolgozik szervés összefüggésük kimunkálásán. De nem a történeti konkrétumokban keresi a módszert, hanem azokra akarja rávonni a maga módszereit. A történetírás, kivált a „szellemtörténeti“ irány, fáradhatlanul igyekszik bekapcsolódni e módszerekbe, konkrét anyagán mintegy illusztrálja azokat, sőt általuk sikeresen meg is eleveníti múlt társadalmak szociális lelkiségét — anélkül, hogy magát a társadalomfejlődést meg tudná magyarázni.

A történelem és a szociológia együttműködésének alapjait keresvén, elsősorban a német szociológiát fogjuk szemmel kísérni, már csak azért is, mert a magyar történetírás a németnek hatását mindenkor erősebben érzi, mint a nyugati népek történetírásáét. De, úgy véljük, a szociológiának lényeges szempontjait mégiscsak elsősorban a francia eredmények alapján ismerhetjük meg.

Mindenekelőtt: az új tudománynak létjogosultságát az az erőteljes megérzés adta meg, hogy az emberi társulást nem egyes érdekcélok viszik, hanem minden, még oly éles érdektársulásban is ott van az embernek emberhez való szociális kapcsolódása, ami az okszerű együttest „társadalmiasítja“. Egyszerű, mindig ismert volt tény ez, s mégis szinte diadalmas felismerés akkor, amikor, *Comte* idejében, a modern élet zajlását látszólag már tisztán csak az érdekért való küzdelem irányította, s a társadalom óriásszerkezetében már megszűnt az embereközti közelségnek döntő szerepe. Új, szociológiai szemléletmód keletkezett, amely mintegy megoldalazta a társadalomban ható erők irányait; maga a „szocialitás“ lett az igazi végső társadalomalakító tényező, minden más embereket társító életcél csak annyiban, amennyiben az ember egyszerűen magát az embert is keresi a kapcsolódásban. Még a gyűlölködő ellenségeskedésben, a győzelemre törésben is van valami ösztön a legyőzöttel való emberi viszonyulásra. Az élet minden célja s küzdelme végső eredményképen a társadalomban való elhelyezkedésnek, az emberekkel való viszonyulásnak eszköze.

Azóta is minden szociológiának ez a kiindulása; s mindegyik irányának legfőbb haszna az, hogy elmélyíti, megszilárdítja az emberekkel foglalkozó tudományokban ezt a „szociológiai szemléletmódot“, ellentétben a racionalissal, amely csak célok és erők okszerű működését látja. E szemléletmód fegyelmezettsége, beidegződése, minden más szemlélettel szemben való ellenállóképessége a társadalomtudomány alapfeltétele. Nem könnyű követelmény; bizonyítja többek között épp a történettudomány is, amely még nagy társadalmi átalakulásokat is érdek- és erőokokból konstruál meg, politikai, gazdasági, szellemi „tényezőkből“.

A francia szociológia azóta is elsősorban a „szociabilitás“ természetét, nagyobb-kisebb intenzitását igyekszik kiérezni a társadalomalakulásokban. De épp ebből következik a szociológiának *Comte* óta állandó második alapkérdése: a társadalom, hogy az emberek együtt élhessenek, bizonyos formákat, tényeket emel maga fölé, amelyekhez alkalmazkodik, még akkor is, ha közvetlen életérdekeiben akadályoz-

nák. Semmiféle tudomány sem magyarázhatja meg, a szociológián kívül, — mondja Comte, — e társadalmi képződményeket; nem magyarázhatók meg azok közvetlenül az emberi pszihéből sem, hiszen vágyakkal, érzésekkel állanak szemben. Az emberektől elvált alakulások, — Comte szerint „ideák“; — amiknek társadalmat igazgató létezésébe az emberek mintegy tudattalanul is „beleegyeznek“ (consensus).

Nem magáért a tudománytörténet kedvéért részletezzük itt mindezt, hanem arra akarunk rájönni ez alapfogalmak nyomkövetésével, hogy mit jelentenek azok a történeti-társadalmi valóságban. Comte elnevezései nem szerencsések, mert mégis valami közös érdekre irányuló tudatosságot jeleznek a társadalmosodásban. De magában Comte-ban mégis izmos volt a szociológiai szemlélet. Az „ideák“ nála még nem erők, hanem az együttes élet tagozódásainak tényei; az ösztönös érdekeket módosítva kijelölik mindenkinek, s minden társadalomrésznek sajátos helyét az együttesben. Ilymódon az emberek között, ideák megosztó-csoportosító igazgatása alatt, valami olyan „kooperáció“ keletkezik, ami nem mohó célok együttes követése, hanem olyasmi, amit ma „munkamegosztásnak“ nevezünk, legtágabb értelemben, nemcsak a reális, hanem a szellemi-erkölcsi élet területein is. Valami bensőséges kölcsönösség, kiki a többiek közt való szociális elhelyezkedés ösztönéből viseli a maga sajátos élet-szerepét, feladatait. Valami „struktúra“ keletkezik így a társadalomban, mindig új s magasabb „ideákkal“. Közben mindig él, s keresi jogait az élő ember eleven érdeke is, e generációkon át épülő struktúrával szemben. A szociabilitás annál erősebb, a fejlődés annál szervesebb, minél szilárdabbak az ideák, minél teljesebben kötik az egyént, minél változatosabban differenciálják a funkciókat, s egyúttal minél biztonságban illesztik be e funkciókat a struktúra egészébe. Mindenki a maga sajátos feladatait végzi, tehát sokkal intenzívebben, hozzáértőbben, mint ha nem vállalnák mások a többi feladatokat, s minden csoport is ilymódon kooperál, egymást kiegészítve: ez a mozgatója a fejlődésnek.

Nem hiába hangzik ma egyre gyakrabban, hogy a kezdetnél sok mindenben határozottabb, biztosabb volt a szociológia, s hogy a későbbi kísérletezések, elméletek, minden eredményeik ellenére is, alámosták e biztos alapokat. Comte az „ideákat“ nem szellemnek, érzületnek értette, hanem sajátosan társadalomképződményeknek, amelyek mintegy objektíve szemben állanak az eleven étellel, s a struktúra alkatrészeiként igazgatják azt. Ezért nevezte az ideák összes-

ségét „tudománynak“, amely nem más, mint az élet minden területének objektív adminisztrációja. Az egyéni életek nem nyers érdekharcokban, hanem ily objektív igazgatás közvetítésével érintkeznek egymással. Mégpedig úgy, hogy az ideákat társadalomalakulások képviselik, érvényesítik, hivatások és a belőlük kiképződő társadalomszervek, intézmények. A fejlődés: az emberiség szociális története, visszavezetve az „ideák“ történetére.

Mármost bizonyára az lett volna a feladat, hogy ez ideák¹ történetét tárja fel a szociológia, azaz a társadalmakba beleszerkesztődött objektív struktúrákét. De mit kezdhett a szociológia az „ideákkal“, amik ézerféle alakban s megfogalmazásban jelentkeznek, minden apró részletre, s a társadalom egészére vonatkoztatva? Elképzелhetetlennek látszott konkrét felsorolásuk, rendszerezésük. Nyilván a történetnek kell szolgálatnia hozzá az anyagot, de nem kapott e célra módszert a szociológiától. Miként vonja ki a teljes történelemből az elemeket, amik „ideák“ jelentkezései, az eleven életerőket objektíve, tisztán a szocialitás alapján igazgató struktúrákét? A történettudomány, ha szociológiai megértést akart mutatni, valóban „ideák“ vezetése alá helyezte a fejlődést, mégpedig most már szellemi erőknek kezelve azokat, s nem objektív struktúrákként. Ezzel azonban épp az élet elevensége győzött, a szellemi erők győztek a struktúra felett. Dolgozott ugyan valami máson is a történettudomány, az intézmények történetén, mind óriásibb arányokban, s érezte is, hogy ez valamiként mégis szociológia. Elnevezték társadalomtörténetnek, művelődéstörténetnek, de nem tudták szerves kapcsolatba hozni a szociológiával; nem tudták a való jelenségekből kivonni és rendszerbe foglalni mindazt, ami nem élet, hanem csupán csak az életek egymáshoz viszonyulásának módszere.

Comte nem volt történettudós, de azért a magyarázatot¹ a társadalmosodás történeti menetében igyekezett keresni. Nem a konkrétumok felkutatásával, hanem csak a fejlődés általános tendenciáinak elméleti megállapításával. Így keletkezett elmélete, amellyel sietve betetőzte az alapvetéseket, s amely leginkább vált közkeletűvé tanáiból, holott módszeres értéke sokkal jelentéktelenebb, mint az alapvetéseké. Eszerint a társadalmi fejlődés fokozatai nem egyebek, mint a „tudomány“ fejlődésének fokozatai, — hiszen az „ideák“ természeté határozza meg mindkettőt. A teológiai fokon kezdődik, s a metafizikain át ér el a „pozitív tudomány“ tökéletes korszakáig, amelyben csupán az ideák objektív struktúrája igazgatja az emberiség életét.

Nem térünk itt ki arra, hogy ez elképzelésben mennyire benne van mégis minden lényeges, amit a későbbi szociológiák másféle gondolatmenettel aztán kifejeztek. Comte hiába igyekezett ez alapon a különböző fejlődéseket rendszerezni, a tények nem akartak beleilleszkedni az elméletbe. A fejlődés mégsem a szellemi tudatosodás menete. Mint elmélete alkalmazásának egyes részletei bizonyítják, Comte nem is valami saját törvényszerűséggel haladó folyamatként gondolta a szellemi tudatosodást, hanem valóban egyre tökéletesbedő társadalomstruktúrák eredményének. Azonban nem volt módszere, hogy a társadalomalakulásokból kiismerje az üzemet, ami az ideákat termeli. Minden szociológia legfőbb vágya, a társadalomból megérteni a fejlődést, úgy anyagi, mint szellemi téren, számára is teljesületlen maradt.

A későbbi francia szociológia tehát általában inkább az alapvetéseknél maradt, tartózkodóan az összefoglaló elméletekkel szemben. A századfordulón *G. Tarde* és *E. Durkheim* munkássága szilárdította meg ezt az irányt, világszerte nagy hatással. Tarde a kezdetnél kezdte, emberekközi viszonyulás lélektani vizsgálatánál: az egyének érintkezéseiben, minden eleven céltól, érdektől eltekintve, milyen kölcsönös belső igazodások mutatkoznak? S mily módon jut kifejezésre közöttük ez a belső viszonyulás? S ami így kifejeződik, miként funkcionál az most már szinte önállóan tovább az emberek között? Tehát Comte nyelven: miként keletkeznek a tiszta szocialitásból „ideák“, milyen formákban, s milyen szereppel? Tarde egy semleges, minden élettartalomtól mentes belső igazodást vett fel végső alap-ténynek, az „utánzás“ (imitation), de mély lélektani értelmezéssel. A szociológiai szemléletet erősen megszilárdította ez a pszichológiai társadalomtan, de természetesen meg kellett állania épp a tulajdonképeni társadalommagyarázat küszöbénél, csak előkészítő eredményei vannak. *Durkheim* határozott ellenfele volt e pszichológiai iránynak: nem az egyes emberek természetében, hanem a társadalom természetében keresendő a magyarázat. A „szociális tényeket“ („faits sociaux“; így nevezi az „ideákat“, óvatosan) valósággal kíméletlenül elkülöníti az eleven emberi pszichétől. Gondolatok, érzések, cselekvések szülöttei: s mégis „realitas sui generis“, elválva az individuális tényektől, s az individuális tudaton kívül is, csaknem tárgyakhoz hasonlóan, létezve. Az élet eleven vérkeringéséből csapódnak le, de csak bizonyos élettelen elemei e vérkeringésnek, nem az életnek kifejezői. Ellenkezőleg, a „szociális tény“ valami olyasmit fejez ki, ami az étellel

szembeszegülő akadály : ismeretlenek nagy közösségéből vált ki lassan, mint szilárd alkatrész, amelyben már nincs az emberi származásnak semmi vonása sem, csupán arra szolgál, hogy az ösztönös életet szabad mozgásából elhajltsa, s ezzel sokak együttélését szerkezetileg szabályozza. Megjelenésük formái, érzékelhetőségük árnyalatai a legkülönbözőbbek, a kézzelfogható megtestesüléstől kezdve az emberek közt hangtalanul is fennálló megállapodásokig. Újfajta jelenség-nem, amely az eleven élettől, úgy érezhető, valamiként kemény, szilárd szegélyekkel-állaggal különül el. Ez a jelenség-nem a szociológiának igazi sajátos, önálló területe.

Tarde és Durkheim, éles ellentétük mellett is, mintegy kiegészítik egymást; az egyik azt vizsgálja, hogy miként megy át az eleven élet a szociális struktúrába, a másik, hogy e struktúra miként jelentkezik az étellel szemben. A könyörtelen fogalmi elkülönítés az élet és a struktúra között : azóta is szinte megrendítő élmény minden szociológus számára. Az emberiség örök sorsát sejthetni meg általa : mesterséges beleépítkezést az élet folyásába, hogy a közösség óriási, teljesítőképes üzemmé fejlődhessék.

De épp így, Durkheim radikálizmusa által, támadhat a szociológusban az a sejtelem, hogy a „szociális tények“ nem is oly megragadhatlanok, nem csúsznek ki úgy az ember kezéből, mint eddigi megfogalmazásaikban. Ha nem is tudjuk minden pillanatban megnevezni s nyomon követni őket, mégis kiérezhetjük őket mindenütt, ahol emberek érintkezését vizsgáljuk. Durkheim szerint lehetnek tárgyak, szabályok, eljárásmodok egyaránt, általában : „institúciók“ (a fogalom tág, francia értelmében); de jelentkezésükben mindenképen a meleg élettől elkülönülve elképzelt rideg tények. Ezek igazgatják az egyéneket a maguk szolgálatára, s e szolgálat által, munkamegosztással, a társadalom szolgálatára.

A szociológus, ez elképzelés alapján, szinte kézzel szeretne nyúlni a „szociális tények“ után, s felébred reménye, hogy a történet konkrét világából egyszerű rendszeres kutatással is kiemelhetni őket, s az egész struktúrát is, az élet hullámzó árából. Mindazonáltal Durkheim túlságos mechanikusan képzelte el a struktúrálódást. Valamiként a legegyszerűbb szociális tények adminisztrációja alatt kialakult ember-közösségekből (horda, stb.) akarta a bonyolultabb társadalomképletek összetételét magyarázni. Holott nem végsőleg kialakult formák emelik a társadalomépületet; a „szociális tény“ ott van, változatosan, mozgalmasan, az élet minden kicsiny megnyilvánulásában, mint valami más természetű

elem, mint valami anyagiassá váló kifejeződés, a lüktető eleven pszichével szemben, úgy, hogy az életben elporzó jelentkezései mégis, együttesen szemlélve, az életnek struktúrájává alakulnak ki, csakugyan összefüggő működéssel. Mint pl. az élőszó együtt gördül az aktualitások hullámzó felszínével, s mégis, már kiejtése által is, „institution“, szervezi az egyéni pszichének eleven lüktetéseit, bizonyos objektivitással vele szemben, s aztán összekapcsolja a közös kifejeződés által a különböző egyéneket, végül pedig a közös nyelv alapján az egész társadalmat is bizonyos egységgé teszi.

┌ Az a kérdés tehát, hogy miként képződnek az életből a szociális tények, milyen szerves összefüggéseket alakítva? S főként: hogy miként vizsgálható ez az egész „társadalmosodás“ konkrét módszerekkel, amelyek közösen alkalmazhatók a történettudományban és a szociológiában is? Az egyedüli, ami egyelőre kétségtelen: hogy az eleven életet a legszigorúbb következetességgel fogalmilag külön kell választani mindattól, ami a társadalom „strukturális“ elemei közé tartozik. Csak így vizsgálhatjuk kölcsönös viszonyukat, azt, hogy mi tulajdonképpen az élet, s mi a „társadalom“.

┌ A francia szociológia kevésbé tud bekapcsolódni a történeti-társadalmi konkrétumokba, tartózkodik is ettől, hogy ne bontsa meg szemléletének szilárdságát. A német szociológia ezzel szemben hatalmas kísérleteket tesz az összefüggések kiképzésére. E kísérletei azonban, nézetünk szerint, nagymértékben feláldozzák a következetességet a szociológiai szemléletben.

||
┌ Hegel a szellem önmagából való kitarulásának vezetése alá helyezi a fejlődést, Marx pedig, Hegel hatása alatt, de vele ellentétben, az emberi létérdekek kíméletlen küzdelméből vezeti le azt. Tehát mindkettő eleven életerők működéséből akar struktúrképződéseket magyarázni, a szubjektív az objektív szerkezeteket. Így csak a fejlődés életrajzát adhatják, ellentétes szempontokból, világfelfogásokból nézve, a struktúralódást az erők velejárójának vélik. A történet tanuságával ellentétben; az anyagi-szellemi érdekek kíméletlen követése teremthetett hódító birodalmakat, de új, mély kultúrfejlődést soha.

┌ A modern német szociológia egyik mestere, A. Vierkant, egy régebbi művében (Die Stetigkeit im Kulturwandel, 1908) konkrét, főként néprajzi anyagon mutatta ki, hogy az érdekek, eszmék okszerű követése, az ember „spontaneitása“, mily jelentéktelen szerepet játszik a társadalom-

fejlődésben. Az egyéni cselekvésnek mindig hosszú, tömeges aprómunka alá kell kerülnie, míg olyan formát vehet fel, ami objektív eszközként segítheti a társadalom szerveződését. De a német szociológia, s maga Vierkandt sem folytatta ezen túl a vizsgálatot, a konkrét történésnek anyagán, s mégis általános szabályok megismerésére törekedve.

Általában véve az ember szociális lelkületének megismerésében keresi a német szociológia a társadalmosodás magyarázatát. A lelki magatartások ember s ember, és ember és kollektivitás között mintegy önmaguk által alakítanak ki szociális közösségeket. A szociológiai szemlélet inkább csak annyiban érvényesül, hogy a lelki erők között, gondosan-fínoman kielemezve, csak a tisztán szociális ösztönöket veszik társadalomalakítóknak.

F. *Tönnies* (*Gemeinschaft und Gesellschaft*, 7. kiad. 1926) így állította fel csaknem általánosan elismert alapfogalmait a „Gemeinschaft“-ről és a „Gesellschaft“-ről; az elsöben tisztán s intenzíven érvényesül az ember teljes szociális ösztöne, a másokban ehelyett csupán érdekek s célok kötik egymáshoz az egyéneket. Az elsöben a „Wesenswille“ uralkodik: ember s ember önmagáért a társulásért társul; a másokban a „Kürwille“ a döntő: az emberek egymást csak eszköznek nézik az érdekek szolgálatában. „Kürwille“: tenni valamit, spontán tudatossággal. „Wesenswille“: alkotni, teremteni valamit, ami által az ember a közösségben magasabbrendűvé válhat, mint csupán az egyéni vágyak követése által. Itt teremődik tehát a struktúra, az a valami, ami új az örökké azonos életerők szabad működéssel szemben.

De Tönnies kevés figyelmet szentel magának a struktúrának. Megkülönbözteti ugyan a közösségeket a társulás konkrét módszerei szerint, de épp e konkrét módszerek jelentőségét nem vizsgálja önmagukban. „Természetes viszony“: család, rokonság; „összességek“, a nyelv, életforma, vallás, szokás stb. közössége alapján; „testületiségek“, azaz már szilárd szerkezetbe foglalt képletek. Mindegyikben lehet vagy a „Gemeinschaft“, vagy a „Gesellschaft“ lelkiállapota az uralkodó. Azonkívül érvényesülhet egyenlőségen vagy uralmon alapuló viszony is mindkét típusban (*genossenschaftlich*—*herrschaftlich*). És így tovább, finom disztinkciókkal a légiiesen megtisztított szociális lelkiállapot sokféle fajtája, mindegyik lelkiállapot közösségé teszi a benne résztvevő egyéneket. Úgy, hogy ugyanazon egyén sokféle „társadalomalakuláshoz“ tartozhat, aszerint, hogy, változóan, milyen lelki beigazodásban jelentkezik résztvevőként.

Bármily fontos és valóban termékeny is mindezen megkülönböztetés, inkább csak a már kész társadalomalakulások lélekrajzát adja, nem pedig az alakulást magát. Az örök emberi pszichének életét a különféle társadalomalakulásokban. Ismerete fontos, mert magára a struktúrára is lehet belőle következtetni, de a történeti fejlődést csak az élet, s nem a szerkezetiség oldaláról világítja meg.

L'ierkandt is ily „fogalomhálózatot“ akar kialakítani a szociológiai rendszerezés céljaira (Gesellschaftslehre, 2. kiad. 1928), „fenomenológiai“ eljárással: a szociálisnak végső formáiból, erőiből, tényeiből kiindulva, Simmel és Tönnies módszerének továbbfejlesztésével. Ilyen végső tényeknek veszi a kifejezéstevékenységeket is, de szintén csak pszichikai vizsgálattal mutatja be őket, nem pedig konkrét formáikban. Aztán az „ős-hajlamok“ alapján csak lélektani társadalomalakulásokat különböztet meg, mégpedig intenzitás szerint a Gemeinschafttól haladva a Gesellschaft felé. Pl. Gemeinschaft-tá teheti egyidőre a megrázó közös élmény valamely szerencsétlenség részvevőit. A barátság is Gemeinschaft; tartósan azonban mégis a beleszületettség létesíti, a család, a Sippe, a helyi csoport, a nép tagjaiban. A vallásfelekezet Gemeinschaft, de csak a közös vallásos élmény alapján, egyébként a tagok teljesen idegenek is lehetnek egymástól. Még a család sem mindig igazi Gemeinschaft. A tisztán üzleti vállalkozás közös érdeke pedig sohasem létesít ily szoros-benső viszonyt a részesek között. Áttérve a csupán lélektani tényálladékok alapjairól az emberekből álló valóságos társadalomalakulásokra, „Gruppe“ elnevezéssel valami legegyszerűbb ideáltípust konstruál meg, olyant, amiben a Gemeinschaft a lehető legtisztábban érvényesülne. De mihelyt ily valóságokkal dolgozik, s nem csupán lelkiállapotokkal, alig tehet mást, mint hogy hangsúlyozza az együttesnek (család, stb.) lehető legnagyobb intenzitását. Most már azonban rá kell térnie mindannak szerepére a társadalomalakulásban, ami „objektív“ él az emberek fölött s hat rájuk. Comte „ideái“ itt a Hegeltől Dilthey módosításában örökölt „objektív szellem“ fogalmában szerepelnek. Nem az egyéni pszichék, hanem a közösség szociálitásának teremtményei ezek. Valami szimbólum például valamely közös élményből veszi erejét; megrögzíti azt, izolálja más élményektől, s ezzel nemcsak újra s újra feleleveníti, hanem bámulatatosan központosítja, erősíti is a közös élményt, a részvevőket fokozott erő kifejtésre ösztönözve. Ilyen az „objektív szellem“ szerepe az élet minden, anyagi-szellemi területén. „A módot, amiként e mechanizmus által az emberek egymást kölcsönö-

sen ösztönzik, szorítják, fegyelmezik, amiként így mindenütt objektív rendszerek lebegnek fölöttük, tőlük teremtve, de nem kényük szerint szétrombolhatóan: valóban a világ legnagyobb csodájának lehet nevezni. Benne rejlik minden lehetősége a mérhetlen fejlődésnek, amin az emberiség, kezdetétől fogva, áthaladt.“

S ezzel lényegében végződik is Vierkant „társadalom-tana“. Mert itt már rá kellene térnie arra, hogy az „objektív szellem“ szerepe történeti; a multban kiformálva jut az élők továbbképző tevékenysége alá, hogy a jövő társadalom struktúráját is megalapozza. Nincs oly primitív lépése az emberi fejlődésnek, amelyben csak a psziche szerepelne, objektivációk nélkül; enélkül minden társulás még az emberré-levés előtti korszakhoz tartozik. A valóságban bármiféle „Gruppe“ csak valami objektív struktúrán alapulhat. Vierkant számára azonban az objektiváció alig szerepel másként, mint a Gruppe egységét biztosító tudatként. Bármint cáfolják is, a „Gruppe“ koncepciója a német szociológiában jórészt csak arra szolgál, hogy benne valami pszichikai tényálladékot analizálhassanak. Amit tehát Vierkant a történelemben valóban jelentkező egyszerű közösségről, a családról, a helyicsopotról, a Sippe-ről mond, az már csak etnográfiai tények némi lélektani analízise a társadalmosodás objektív struktúrájának módszeres vizsgálata nélkül. Feljebb, bonyolultabb társadalomképletekig alig is jut el, erre még nem tartja eléggé kidolgozottnak a szociológiai alapvetést. Amit a rendiségről, az államról mond, az nem egyéb, mint begyökerezett képzetek finom körülírása. Az objektivációk mindenütt csupán mint valami közös szellemet hordozó, közös lelki magatartásra késztető „kultúrkincesek“ szerepelnek.

Ez a szociológia tehát semmiképen sem alkalmas a történeti-társadalmi tényekbe való bekapcsolódásra. S talán mégis igazibb szociológia, mint egycs más német kísérletek, amelyek konkrétabb alapokon akarnak dolgozni. Vierkant finom disztinkcióinak hasznát vehetni, ha már felismert társadalomstruktúráknak szubjektív megéléséről kell lelki-állapotrajzokat adni. Ezzel szemben pl. *F. Oppenheimer* hatalmas köteteiben észrevétlenül is el-elhajlítja a szociológiai szemléletet az emberi érdekerők szerepének bevonása a társadalomalakulás magyarázatába. Felfedezésszerűen hirdeti az objektivációk jelentőségét a munkamegosztásra, a társadalomstruktúráknak s az anyagi-szellemi élet sajátosságainak belső összefüggését, anélkül, hogy mindezekből általánosságokon túl rendszert alkotni tudna.

Az „objektiváció“, hiába, többé-kevésbé csak lélektani tény marad a német szociológiában; ha nem is az egyéni psziche alkotása, úgy mégis valamikollektív lelki magatartásé. Talán még *L. Wiese* „Beziehungslehre“-je áll legközelebb a társadalomképződés és az objektiváció viszonyának felismeréséhez. De szerinte az objektív struktúrák egyszerűen az emberközi szociális viszonyulások sűrűsödései, szinte pályaudvarok megszokott útmenetek egyesítésére s kapcsolására. Csak mint ilyenek tűnnek fel objektív képleteknek, strukturális alkatrészeknek.

H. Freyer elmélete (Einleitung in die Soziologie, 1931) fokozott hangsúllyal hirdeti „valóságtudománynak“ a szociológiát, aminek törvényeit csak a történeti fejlődésből lehet felismerni. Azonban lényegében ő is pszichológus-filozófus marad. Alapvető „struktúrtörvények“ az ő számára is a „Gemeinschaft“ és a „Gesellschaft“; lelki valóságok, mégpedig az első a másodiknak történeti előzménye a fejlődésben. Szerinte hasonló „tisztá struktúrtörvényeket“ kellene kidolgozni egyéb történeti típusokról is, mint pl. a hűbériségről, rendiségről, osztálytársadalomról. Igen értékes az, amit az egyes „struktúrtörvényeknek“ szerepéről, egymásbarétegződéséről, a teljes „Gemeinschaftnak“ jelentkezéséről mond az egyébként a társadalmon úrrá lett „Gesellschaft“ mellett is: a sivárrá racionizálódott társadalomszerkezetből új alakulásokba menekül a bensőségesebb szocialitás vágya, lassanként megdönti a fennállót s új társadalomfejlődésnek lesz alapjává. Egyébként azonban Freyernek módszere, a Dilthey módszerét továbbfejlesztő „típusképzés“ minden kisegítő haszna mellett is épp azzal a veszéllyel jár, hogy a társadalomtípusokban nem különíti el élesen a történeti struktúrát és az életet, s így inkább csak jellemez, mint alapvető általános módszereket dolgoz ki a szociológia számára. Mindazonáltal Freyer munkássága a leghivatottabb arra, hogy a filozófiai elképzelést átvezesse, nagyszerű eredményeinek megtartásával, a történeti-társadalmi valóságokkal dolgozó szociológiai szemléletre.

A szociológia épp azért önálló tudomány, mert a társadalmosodás tényeit — mint Comte mondta — semmi más tudományból (politika, gazdaság stb., vagy ezek összességéből) sem lehet megmagyarázni. Mindaz, ami az embereket egymással összeköti, valamiként más és több a közös érdeknél. Ha tudatosan valami közös érdekre, célra állanak is össze, öntudatlanul is keletkezik valami közöttük, ami magából a társulás tényéből folyik, magát az együttességet szabályozza. Többé-kevésbé kifejezetten valami objektív

módon közöttük-felettük álló tényt éreznek, amihez együttműködésük igazodik, s ami együttműködésüket segíti, erősíti. Ha csupasz alkalmi, érdekegyüttesről van szó, igen egyoldalú s felületes ez a szabályozó objektív képződmény, a vágy mohósága viszi az együttest, amely a cél elérése után szét is hullhat. Ha az embereket csak a társulás maga hozza össze, s egyébként kiki a maga életét élheti, úgy sokkal lassabban alakulnak határozott együttessé, de sokkal mélyebb alapokból. Ami közöttük objektívációként képződik, az inkább csak arra szolgál, hogy az ember az embernek teljes életét minden oldaláról megismerje és ezáltal a szocialitás vágyát intenzíven, s állandóan kielégíthesse. Ilyenkor lassú, tartós, bonyolódott, egymásra halmozódó objektívációkról lehet szó, olyanokról, amikben alig lehet ráismerni valami célszerűre, okszerűre. Egyedül csak a társadalmiasság képződményei. Nagy kultúrákban az objektív képződmények egész szerkezete foglalja össze s igazgatja az embereket, erkölcsi, szellemi, anyagi életükben egyaránt.

Ezért központi problémája a szociológiának az objektíváció, az ideák, a szociális tények, az objektív szellemek szerepe a társadalomban. Ha következetesen végiggondoljuk a dolgot, kitűnik, hogy nem magasan fölöttünk álló „kultúrkincsről“ van szó bennük, hanem bizonyos értelemben még az egyszerű személyes érintkezés, egymás érzéseinek, gondolatainak kicserélése, cselekvéseinek egybeigazítása is az ő közvetítésükkel történik. Kívülről ható erők helyett egyszerűen mindennapos eszközei, módszerei az életnek. A megszokott mozdulat, a szó, a munkaeszköz : mind objektíváció, ami a csupasz ösztönösségen felülemelkedő érintkezést közvetíti. Objektív kifejezések, formák, amikből egymásra ismer az ember, s eszerint igazodik egymáshoz.

De ezek az objektív formák most már szinte kényszerítően is hatnak az emberekre, használni kell őket, minthogy általuk igazodhatni be a közösségbe. Sőt még tovább is; ami a szellemi-anyagi életből ily objektív formákban kifejeződött, az tudatlanul is vonzza az egyének életét, háttérbe szorítja a kifejezetlenül maradt belső mozgalmakat, vágyakat. A szokások, erkölcsök, amik objektív kifejezésre jutottak, már ezáltal is kényszerítő hatásúak, s nem csupán az esetleg megsértésükkel kapcsolatos megtorlás miatt. Ily módon az objektív szerkezet bizonyos iránnyal-tartalommal készíti sajátos fejlődésre a társadalmakat. A kifejezetlen, ami megmaradt egyéninek, természetesen szintén él tovább, de többé-kevésbé tudattalan, ismeretlen, vagy legalább is szerkezet nélküli, társadalmilag kevésbé érvényesíthető életet.

Valamikor, racionális módon, valóban így képzelték el az emberi társulást: jelekben, szavakban, szabályokban egyeznek meg az emberek, mint az érintkezés és együttélés eszközeiben. Most mintha újra ide kezdene visszatérni a szociológia. De közben nagy utakat járt be, nagy mélységeket látott meg a társadalmi kifejezésekben való „megegyezés” mögött. Kitűnt, hogy ez „eszközök” képződésében a céltudatos megegyezés bennök, annál felületesebb marad a társadalomképződés s vele a kultúra is. A teljes szocialitásnak kell érvényesülnie, hogy az objektivációk valóban a mélyen emberit érvényesíthessék, igazgathassák, s ezáltal magas, az életet sokoldalúan szabályozó, kielégítő s fejlesztő társadalomszervezetet s vele kultúrát teremtsenek.

A társadalmat igazgató-szervező sajátos képződmények szerepét vizsgálta már Comte is, az „ideák” nevén; a képződés lélektani folyamatát Tarde, az „imitációkban”. Durkheim a pszichológiai-filozófiai megértés helyett magának a formákban jelentkezésnek tényét vizsgálta, a képződménynek sajátos, lelkitől-szellemitől eltérő természetét hangsúlyozván.

A német tudományosság az „objektív szellem” szerepéről, pszichológiai-filozófiai megvilágításban, már egész irodalom termelt ki. Ez irodalomnak bizonyára egyik legragyogóbb teljesítménye *H. Freyer* műve: *Theorie des objektiven Geistes*. (2. kiad. 1934.) A laikus olvasót is művészi könnyűséggel vezeti a súlyos problémák között. Elméletéből megérthetjük, mily mélységeket tárt fel a pszichológia-filozófia az objektivációk szerepét illetően, elmélyülésre készítetvén ezzel a szociológiát is. De egyúttal megérthetjük azt is, hogy a filozófiai megfogalmazás egyszerű átvitele, alkalmazása a szociológiára, s vele együtt a történettudományra miért nem vezethet soha igazi termékeny módszerek kialakítására.

Freyer a legegyszerűbb emberi-egyéni kifejeződésekben kezdi. Minden önkéntelen arcmozdulat is valami „értelmet” (Sinn) hordozó forma. De már pl. akkor, ha ujjal mutatok valami tárgyra, vagy gesztusaimmal a levegőbe rajzolom gondolataim körvonalait: nem közvetlen belső életem fejlődik ki, hanem valami abból kiszakított „Sinngeshalt”-ot állítok mintegy magam és mások elé a külvilágba. A gesztusokkal homokba rajzolhatok, az ujjmutatás helyett valami irányítójelet készíthetek: most már a szubjektumtól teljesen elvált formák viselik a „Sinngeshalt”-ot. Valóban „objektív szellem”, önálló formával-léttel képviseli belső értelmét.

Tehát szubjektíve többféle fokozata van, „pszichikai rétege”, a folyamatnak, az önkéntelen pszichofizikai kifejeződéstől a teljesen elvált, önálló szerepre indult objektivációig. Ily módon a legkülönbözőbb formákban jelentkező „objektív szellemekről” beszélhetünk: nyelv, irodalom, épület, szokás, tudomány, állam stb. Az objektivációk által a „Sinngehaltenek” önmaguk közt, a maguk törvényszerűségei szerint, kapcsolatba juthatnak egymással. Ha teoretikusan fogjuk fel őket: a megismerés, a tudomány világa áll előttünk összefüggéseikben. Ha vallásos lelki magatartással: a vallás világa. Tehát ugyanazon objektivációkat beállíthatja a mi belsők, mint akár az érzelmi, akár a szellemi, akár az anyagi „világ” tárgyait, valami „ideává fordulás” által. Sajáttörvényű világok objektivációi keletkeznek így. „Mindegyik ily összefüggés a maga külön nyelvén mondja ki az egész világ-anyagot.”

De azért minden objektiváció magán visel valamit, ami „egyéni”: azaz szubjektív természetű. Nemcsak a személyes kifejezések, hanem egész társadalomalakulások, kultúrák is. Így pl. a modern kapitalizmus gazdasági és társadalomalakulása vizsgálható tárgyi „Sinngehaltenek” szempontjából: a jog, a technika, a népsűrűség stb. történetileg keletkezett tényeknek, továbbá a morál, a metafizika, tehát általában a világnézetnek szempontjából; de ezenkívül lélektanilag is, valami embertípus karakterológiáját keresvén benne, valami „lelkiségnek” (Seelentum) egységes struktúrformuláját. Valami „egységpontot”, ami „apriori”, potenciálisan már magában tartalmazza a típus egész jellemstruktúráját. Csak ily típus, ily apriori-lelkiség fejleszthette ki a kapitalizmus „tárgyi struktúráját”, „Geist“-jét. E „szellem” struktúrája számára szintén egységformulát kell keresnünk (sikermorál, hivatás-etika, igazulási-idea stb.), s mögötte szintén valami „apriorit”, amiből a tárgyi Sinngehalten kitarult a fejlődésben. A kapitalista fejlődés ott kezdődik, ahol egy ily tárgyi Sinngehalten, azaz apriorisztikus viszony ember és világ között, már elejétől egyesült egy ily lelki apriorival. A szellemtudományoknak tehát a típusképzés módszereivel kell dolgozniok, s így a szociológiának is.

Az objektivációhoz nem szükséges teljesen anyagiasodott forma; a költemények, a szokások stb. írás nélkül is élnek. De élhetnek objektivációk látens módon is, mint mindenki által elismert, pszichéjünkkel szemben önálló tények. Az egyes minden pillanatban megvalósít összefüggéseket az érzés, a gondolat stb. „világának” tényei között, „ideákká” fordítja át őket, — de ez még nem „objektív szellem”; csak

akkor, ha ez „ideák“ valamiként mégis képződményekként élnek, formák „Sinngerecht“-jaivá válnak, úgy, hogy az emberi élményaktusok mindig reájuktalálhassanak, s realizálhassák őket.

„Képlet“, „eszköz“, „jel“, „szociális forma“, „képzés“ : ezek az objektív szellem megjelenéseinek főbb formái. „Képlet“ : mindaz, ami önmagáért a kifejeződésért állítja elének az élményt, mint pl. a műalkotás. „Eszköz“ : ami egy céltudatos folyamat valamely részletének végrehajtásában segédkezik. „Jel“ : célja a közlés. — „Szociális forma“ : pszichofizikai események óriásrendszere, azaz mindig mozgalmass sokszerű emberközi viszonyulás. „Sinngerecht“-ja : csak maga a tiszta szociális viszonyulás. De nem maga a viszonyulás lelki élménye objektiválódik benne, hanem csak a kapcsolódás módja. Élő emberek örökké változó egybehangzódása, objektívált módok közvetítésével. „Genetikusan tulajdonképpen az objektív szellem minden formája az emberi közösségetől származik, s ennyiben mindegyiknek alapja a szociális szituáció.“ — „Képzés“ : a test s a lelkület organikus kialakítása, hogy az objektivációkat bensőleg használhassa. Maga a pszichofizikai személy lesz így formává, Sinngerecht hordozójává, a Sinngerecht azonban maga a személyes élet. A „képzés“ a „szociális formával“ együtt, s még inkább, mint ez, „határesete“ az „objektív szellem“ jelentkezésének ; az eleven szubjektum és az objektív forma mozgalmass kölcsönössége.

Mi a szerepe tehát már most az „objektív szellem“-nek az emberek között ?

Nem teljes lelki realitásokat képvisel, hanem csak azoknak tárgyi oldalát. „Szellemmel töltött matériák.“ Csak „záródarabok“ az életről-életre járó körforgásban. Végeredményképpen : az élet „eszközei“.

Nem teljes lelki élethullám ömlik át általuk egyik lélekből a másikba, hanem csak egy darab szellemtől töltött matéria. Lehet, hogy az egyéni lélek bekapcsolódása az objektív szellemben egyáltalán nem is sikerül. Talán még azt sem érti meg, hogy közlésformával van dolga. Nem a megértésnek lélektana alapján történik ez a bekapcsolódás, hanem a kultúrához tartozóság lélektanának alapján.

Valamiként képesség kell ahhoz, hogy az objektiváció tartalmát magunkban újra kialakítsuk ; az objektiváció csupán segít ebben, mintát ad, s ezzel szinte mágiakusan vonzza lelki aktusainkat. Ez az objektív szellem ökonómiai funkciója az emberi történet nagy háztartásában.

Mik a feltételei az objektív szellem keletkezésének? Mit jelent az, ha egy élő lélekben, vagy élő lélekből kiválva egy darab objektív szellem saját formává-állaggá lesz? Azaz: mik a teremtő alkotásnak, a kultúrfejlődésnek feltételei?

Még az akaratlan lelki élményben, érzésben és gondolkodásban is vannak „objektív elemek“, s köztük kapcsolódások. Valamiként csoportosul az élmény valami körül. A tudat törvényszerűségéhez tartozik a képzet- s gondolat-aktusok emez „intentionalitása“, tárgyra irányulása.

Megesik azonban, hogy az élménytartalmak, valami nehezen leírható módon, a lelki folyamat tárgyi oldalán szinte önműködően összezárulnak, valami összefüggésbe egymással. Érezzük, hogy „igaz, érvényes, találó“. Önmagában is megáll, a szubjektív élménytől elválva is. „Bündigkeite gegenständlicher Zusammenhänge.“ Általa úgy érezzük, hogy a világ nem chaos, hanem törvényszerűségeken alapszik. Az objektív világ immanens struktúrája lép elénk. A lelki aktusok ekkor már mintegy visszavonhatók, nincs már szükség rájuk, a kapcsolat objektív már, elvált a szubjektív lelkiség anyaöletől.

A megértés még nem alkotás: az idegen „tárgy“ hat a szubjektumra, befogadó aktusokat idéz fel benne, amiknek alapján utána-alkotó aktusokkal fordul ez a „tárgy“ felé: kérdés-felelet játéka, míg meg nem nyugszik a megértésben.

Az alkotásnál épp ellenkezően: az objektív világ viszonylag rendezetlen a szubjektum számára, amely belső feszültséggel igyekszik egymással összefüggésbe hozni e világ tárgyait. Nem elégszik meg azzal, hogy mohó vitalitással magához vonja őket, mint az állat az élelmet. Az objektív világba eddigi struktúrszerkezetén felül valami feszültség helyeződik ki; majd a szubjektum visszavonul, csak várja, hogy miként egyezkedik az objektív struktúra ezzel a kivetített kényszerrel, miként viszonyul, igazodik hozzá. Többször ismétlődik ez, ismét új s új feszültség vetítődik kifelé, az objektív struktúra mindinkább idomul hozzá, — végül készen az „alkotás“, a mű, tiszta objektivációként a szubjektummal szemben. Annál tökéletesebb, minél kevesebb élet-feszültség kell aztán „használatához“, minél csodálatosabb a magától-értetődése.

Alkotás: az élet, a vitalitás feláldozása az objektiváció számára. Új „eszközök“ teremtése, hogy általuk, zseniális kerülő úton, az élet értelméhez juthassunk. Túláradó vitalitás kell hozzá, de nem e vitalitás érvényesítése; hanem ellenkezőleg, áldozatos, formateremtő aktusok. Nem felületes

lelki rétegekből, mint az egyszerű racionális kapcsolódások ; az alkotó ember titka mélyen rejlik.

Ez az egyéni alkotás pszichológiája. Miként megy azonban végbe a szociális alkotás? A régebbi német idealizmus szerint : valami szociális lelkeség vetíti ki a maga általános-értvényű értékeit az objektív szellem világába. Ma azonban már tudjuk, hogy a népből nem tör elő valami egységes alkotóerő. Ami működik, az : valami lelkeség, szociális szituációban. Az aktus mindig az egyénből indul ki ; de a közösségben élő egyénekben valamiként mégis más aktusok, mint az egyéni pszichében, más kvalitásokkal. Ha ketten ugyanazt csinálják, másként csinálják, mint külön-külön. Az együttes menetelés más, mint a külön-külön gyaloglás. Ilyenkor egymást feltételező, követelő, kiegészítő, eggyé szövődő aktusok keletkeznek. Nem egyszerű imitáció ez, mint Tarde véli. Minden egyén a közösség által alakított feszültséget vetíti ki az objektív világba ; s amit végül az egyén alkot, az a többi számára a megértés objektumává lesz, sokhangú felelet hangzik fel rá.

Specifikusan „szociális alkotás“ : ha nem az egyén viszi teljes objektívációra az aktust, hanem félgyártmányként megy az kézről-kézre, mindenki megérti, de saját lelki struktúrája szerint alkotóan is járul hozzá, a fél-alkotás szinte felhívja őket erre. lehetőséget ad új feszültségekre. Az alkotás lelki bázisa tehát méginkább kiszélesedik, a kölcsönjáték méginkább elmélyíti s erősíti. Így kezelhet a szocialitás kész objektívációkat is kiindulásként új alkotásokra. „Mindenki, aki az eke szarvát egyszer megfogta, valamiként már tovább is alkot rajta.“ Az objektíváció mintegy állandóan benne marad az élet körforgásában, nem kell az új alkotáshoz valódi teremtő erő, szinte folyékonyan megy át a régi az újba. Vannak „sűrűbb“, nagyobb alkotóerejű pontok a közösségben, egyének vagy csoportok intenzívebb szerepe ; de ezek szerepe is belefűződött a szociális alkotóprocesszusba.

Az egyén a társadalomban nem egyszerű atom, hanem sajátos belső kvalitásaival a szociális alkotás aktív részese. Nép : nem valami mithikus egység-szubjektum, hanem összefogó lelkesége mindannak, ami tagjainak lelki struktúrájában az élet s alkotás összefüggése. Például a nyelv : objektívációja mindannak, ami a népben „gondolkodás“. A kollektív objektívációk „Sinngehalt“-ja más, mint az egyénié ; de nem alacsonyabb, nem „átlag“, hanem más kvalitású.

Freyer gondolatmenete tulajdonképpen csak ezzel tér át a pszichológiairól a szociológiáira — ami azonban mindinkább

filozófiáivá válik: a társadalomstruktúra tényeinek vizsgálata helyett a társadalomélet értelmezésévé.

A kultúrformák, — mondja az „objektív szellemekről“, — mihelyt az alkotóprocesszusból elbocsáttatnak, végzetes sajátos életre indulhatnak, az embertől elválva, saját egzisztenciával, saját mozgással. Az élettől nemcsak eltávolodhatnak, hanem ahelyett, hogy szolgálnák, külső kényszereivé is válhatnak.

Azonban — mondja — a kultúrforma és a szubjektivitás e szakadékát hibásan tartják a túlfokozott kultúrák végzetének, a munkamegosztás, technizálódás, az óriásira nőtt kultúrta tartalom következményének.

Minden „objektív szellem“: forma és „Sinngeshalt“ egysége, változhatlan érvényességgel. A Sinngeshalt tökéletes, önálló összefüggéssé lett benne, tehát konkrétum, individuum a „Sinn világában“, sajátosságokkal, s e sajátosságok meghatározott szerkezetével, akár valami konkrét materiális test. A megértés szétbontás nélkül veszi birtokába.

A forma azonban nem mozog az aktuális élet ritmusa szerint. Teljesen élő kultúra: ha a formát a szubjektum teljesen megérti, megeleveníti. Csak így marad az valóban az „élet eszköze“. Természetesen nem mindenki érthet, eleveníthet meg minden formát; de a formákban mindig valami „világnézet“ objektiválódott, amit mindenki megél, s így megragadhatja a kultúrjavak „legmélyebb pontját“ is. A „Seelentum“ s a forma ily teljes összhangja: a történelem boldog korszaka. Mindenki tárt karokkal fogad be minden „alkotást“. Semmi alkotás sem lesz pusztá materiává, senki számára sem. Minden magasabb szintre emel mindenkit, kerülő úton, a forma ereje által; ilyen a szerepe magának a nyelvnek, a beszédnek is.

Azonban az „eleven kultúrát“ megronthatja valami elhajlás a formák Sinn-je és az élet „alapmagatartása“ között. Valamiként egy új „emberség“ lép a színre, új alapmagatartással. Hogy miként, miért: az a történeletfilozófiára tartozik. Talán a szellem valami immanens dialektikájában rejlik az ok; talán biológiai-földrajzi feltételekben; vagy talán megmagyarázhatlanul emelkedik fel az új lelkeség a Föld kaotikus készletéből.

Freyer tehát kikerüli a „kultúrkezdet“ kérdését. A kultúra és élet szakadását csak fenoménként, önmagában vizsgálja.

Némiképp mindig megvan ez a divergencia, — mondja. A földi kultúrforma sohasem tudja tökéletesen kielégíteni a teljes életet. Úgy is hozhatja a sors, hogy a szubjektum

aktivitása megbontja a forma Sinngehaltját, olyasmit kényszerít beléje, ami nem odavaló. Lehet az is, hogy csak mintegy „kiüríti értelméből“ a formát, csak felületes tartalmaiban él az aztán tovább. Mint pl. egyszerű szórakoztató mese lett az ősi állatmeséből, amelyben egykor bennvolt a totemember egész világnézete. Sok ilyen forma él közöttünk, már csak játékos szükségletként, viszonylag már csupasz matériává válva.

Az objektivált Sinngehalt annál képesebb új értelmek felvételére, minél mélyebben vette fel az „örök emberit“ magába. Például az ősi totemizmus, az antik vagy a keresztény kultúra egyes formái évezredekken át új s új Sinngehaltokat tudtak magukbafogadni; az általános emberinek erős és mély kiformálásai voltak. Egyébként győzhet a csupasz forma is, ha az élet alkotóereje gyöngye annak szétrombolására.

A kultúra tehát nem technikai jellegű dolog. Hanem az életnek alkotó útja, vissza önmagához. Az ember benne önmagából a legmélyebbet teszi valósággá. Nem állandó tény, hanem állandó követelmény. Az élet élvezi az önmagából formává-lettnék értelmét, mint saját gazdagodását: mintegy az örökkévalóval játszik.

Minden kultúra; összességében — fejtegeti tovább Freyer — nemcsak egységesség, hanem egység. Sajáttörvényű, valóságos Egész. Egységes Sinngehalt-ja: az egységes világnézet.

Oly „Sinngehaltok“ szisztémája, amelyek teljes, örök-érvényű objektív formákká váltak. Ezek mellett lehetnek az egyes részekre, például a kultúrában részes egyes népekre jellemzőek sajátos kifejezés-vonások, a nép csak a szerkezet által tartozik a kultúregységhez, amely szerkezet a teljes-érvényűen objektivált Sinngehaltokból épült fel. Nem „stílusról“ van szó itten, hanem tartalomról is; a kultúra formaszisztémája individuálisan tárgyas Sinngehaltot „jelent“.

A kutúrfilozófia előfeltételként veszi, hogy van „objektív szellem“, s az objektív-szellemi világ princípiumaival foglalkozik. Tényként veszi, hogy az élet egy objektív Sinngehalt-ot hordhat magában, s hogy saját aktualitásaiból objektiválhatja azt. Számára tény a kultúregész objektívációs-szisztémáinak végső egysége. A további kérdés, hogy miként gyökerezik valami „apriori“-ban ez az egység, már a metafizikára tartozik.

A kultúra tehát: individuális egység. A formák megértésének ezerszeres körforgása, az egyénekből kiindulva, sok részleges vagy átértelmezett megértés, heterogén tar-

talom belejátszásával is ; a szubjektív és az objektív szellem komplikált szövődéke. Mégis egység, a típus, az individualitás értelmében. A kultúrákat tehát a típusnak, az individualitásnak logikájával kell kezelnünk. Minden gondolkodás alkot magában ily típusfogalmakat, de a filozófia még nem alakította ki ezek logikáját. Egyelőre csak példák, párhuzamok, képek segítségével dolgozhatunk.

Az emberi „individuum“-ban kiérzünk valami spontán centrumot, originális erőpontot, amiből kifelé az egyéniség minden oldala-része megelevenedik előttünk. Az egyén minden sajátosságaiban ez a centrális erőpont működik, amiben minden benn van, csak kitárul az életnyilvánulásokban. Valami strukturális egység van az egyénben, képző-erejű centrummal.

Az „objektív szellem“ : nem egyéni-lelki „individualitás“. Csak párhuzamba állítható az emberi individualitással. Van valami egységes „képzőcentrum“ benne, ami hat minden részében : a „Sinngehalt“, ami a kultúregységet hordja.

Egy színműnek például egészen más a Sinngehaltja, mint a gazdasági rendszernek, ugyanazon kultúrában. S mégis kell, hogy valami azonos egységpont hasson végeredményképen mindkettőben. Valami közös tartalom, amit az objektiváció különböző irányban alkalmazott. A szellemi individualitás egységpontját sohasem lehet önmagában megragadni, csak nyilvánulásaiban. Nem absztrakt fogalom, hanem „strukturformula“ által. Jelölhetni Kant „apriori“ fogalmával : a valóságot lehetővé tevő, spontán belső képzőcentrum értelmében. A kultúra egységpontja : „világnézeti apriori“. „Az emberség alapmagatartása.“ Az emberség a maga lényének totalitásában egy „jelentményt“ hord s ezt objektiválja. Az emberségben az élet örök problémáinak valami jellegzetes módon való megoldása jelentkezik, maga az emberség a megélt válasz reájuk. Valami ős-döntés történt meg benne ; minden további csak kitárulása ennek a „típus-embernek“.

Az „alapmagatartás“ leírása : már nem a filozófia, hanem a história feladata. Az abszolút egyszerűt kell a lehető legteljesebb tartalomból szemléletessé tenni. A kultúra egész világát kell, megértve, visszahelyezni egy organikus alkotóerő csiraszerű eredetére. Metodusokat felülmúló historikus-művészi újraalkotással.

Valamely kultúra értelme : az emberi tartalomnak egy legmélyebb egysége. Ez emberség legmélyebb változásai mozgatják a kulturált Föld történetét.

A kultúregészek — fejezi be Freyer — az objektív szellem szférájának valódi egységei. Ez egész azonban, mint Dilthey kifejtette, „kultúrszisztémákra” táruul ki, az ember pszichofizikai természetének megfelelően. Munkamegosztó együttműködés következményeként minden kultúrszisztéma valamely lényeges, homogén teljesítményt végez; csak valamennyi együtt: az élet teljessége. Mítosz, kultusz, szokás, nyelv, gazdaságforma: az objektivációs processzusok ezek mindegyikében valamely egységes, jellegzetes formula szerint mennek végbe. Az élet és a cselekvés kifomált módjai ezek. Valamiként második réteggként ezek fölött: a művészet, tudomány, jog kultúrszisztémái. Az élő emberségtől már elváltak, fölötté szabadon lebegő gyűrűvé zárulnak össze. Végül pedig, mint harmadik képződés-prinzipium, „az állam” sorakozik az előbbiekhöz.

Freyer műve kifejezetten kultúrfilozófiának vallja magát, nem pedig szociológiának. De az a filozófia ez, ami nagyjából kétségtelenül úrrá lett az utolsó évtizedekben a német szociológián és történelmen egyaránt, s ezzel a magyar tudományosságban is erős mozgalmaknak okozójává. A régibb német idealisztikus filozófia modern továbbképzése, igen erősen fejlett érzékkel a történeti s társadalmi valóságok iránt.

A konkrétumokra vágyó szociológia és história azonban csak egyoldalú kielégülést találhat ez elméleti megalapozásban: ami a dolgok pszichológiai-filozófiai megértését illeti. A társadalomfejlődés konkrétumainak nyomonkövetésére nem talál benne valóban alkalmazható módszereket.

Nehéz vitába szállani egy tudományos iránnyal, amely óriási felkészültséggel, finom biztossággal dolgozik és sajátos szempontjaiból nézve valóban nagyszerű eredményekkel dicsekedhetik. De hiába, a szociológia és a történelem számára idegen tudományról van szó, idegen módszerekről.

Az „objektív szellem” filozófiai koncepció. A forma és az élménytartalom egy egységben működik benne. Ennél fogva a formában viselt élmény, érzés és gondolat, vinné a fejlődést, kölcsönhatásban az eleven aktuális étellel. Végeredményképen objektív eszmék és szubjektív lelkiségek a társadalmi mozgalomnak szereplői.

Igaz, hogy az elmélet megfogalmazása mély és körültekintő. Az „objektív szellem” nem az egyéni psziche egy kiszakadt része, nem teljes lelki realitást képvisel, hanem annak csak tárgyi oldalát. Benne a szubjektív élet nem ismer rá mindenképen önmagára; nem a megértésnek lélek-

tana alapján történik a bekapcsolódás, hanem a kultúrához tartozandóság lélektanának alapján. A kifejezésformáknak tehát önálló sorsuk is van ; új értelmeket vehetnek fel, vagy részben-egészben „kiürülhetnek“, sőt az élettel tragikus összeütközésekbe is kerülhetnek. De éppen a formának és az életnek ezt a viszonyát kerüli ki az elmélet, amidőn egyrészt az „objektív szellem“, másrészt a „szubjektív emberség“ valami apriorisztikus „képzőcentrumból“ való kiindulásáról beszél, a kettőnek elhajlását, összeütközését az emberségnek, a lelkiségnek ismeretlen eredetű megváltozásából magyarázván. Lehet, hogy a filozófia és a metafizika valamiként csakugyan így kezelheti a kultúrfejlődések végső okát ; a szociológia és a történelem azonban a maga legsajátosabb feladatát, a fejlődésnek konkrétumokban való vizsgálatát adná fel ezzel a megoldással.

Igaz az is, hogy az elmélet mindenekelőtt a valóságos struktúrák történeti kidolgozását kívánja, tulajdonképpen csak aztán következhetnek az objektív kultúra és a szubjektív lelkiség mindent megértő „egységpontjainak“ megragadása. Azonban miként lásson hozzá a történettudomány az objektív struktúrák kidolgozásához ? Hiszen a kultúra : az örökérvényűen formákba objektívalódott „Sinngeshalt“-ok szisztémája. Az objektív szellem ugyan nem teljes lelki realitás, hanem annak csak tárgyi oldala, — de „Sinngeshalt“-ja realizálódván, mégis csak lelki tartalomként működik az élettel szemben. Azaz : a kultúra mégis csak lelki-szellemi tartalmak szisztémája. A probléma ennél fogva mégis csak filozófiai marad. A struktúra nem bontakozik ki belőle mint tiszta történeti-társadalmi konkrétum.

A „szellemtörténet“ csakugyan a filozófia módjain kénytelen dolgozni, s vele a hasonló elgondolásokból kiinduló szociológia is. Esmék és lelki magatartások, kultúrtípusok és társadalomtípusok analízisével, behelyezkedő megértésével. Hasznos, termékeny munka, de csak az életet érti meg a fejlődésben, nem pedig magának az objektív struktúrának történeti kialakulását. Éppen az az üzem, amelyben az élet működik, marad ismeretlenül ; illetve a vizsgálat csak kívülről vonja be magához mindazt, ami belőle már ismeretes, anélkül, hogy kidolgozásához módszereket nyújthatna.

Dilthey „kultúrszisztémái“ : mindegyikükben valamely egységes, jellegzetes formula szerint mennek végbe az objektivációs processzusok. Az elmélet szerint azonban e processzusokat „Sinngeshalt“-ok és aktuális élmények kölcsönössége viszi. Ilyképen a „kultúrszisztémák“ mégis csak örök szellemi-lelki törvényszerűségek kibontakozásai marad-

nak, a konkrét társadalomszerkezettel való összefüggésük magyarázata nélkül. Végül itt is apriorisztikus „egységpontokhoz“ kell fordulni, — mint pl. a modern kapitalizmus magyarázatánál is.

A „kultúra“: valóban nem csupán valami „fejlődés-technika“, hanem „tartalom“ is. Azonban, szerintünk, a szellemi-lelki tartalmak s színezetük, erejük, mégis csak valami mélyértelmű „technikától“, történetileg alakult módszerektől függően érvényesülhetnek, kiemelkedve az élet örök folyásából. Olyan „technika“ által, amelynek működése megkezdődik az egyén legtitkosabb belső élményénél is, s amely aztán is mindig, minden pillanatban az eleven étellel való összefüggésekben működik, — de szerepe mégis csak önállóan fogható fel az élet szabad áramlásával szemben.

„Objektív szellem“: a szociológia és a történelem számára nincsen. A „szellem“ ezek számára mindig csak életjelenség, az örök emberinek valamiféle érvényesülése. Nem lehet olyan „saját struktúrája“, ami önmagából kifelé struktúráló tevékenységet fejthetne ki. Csak élhet a struktúrákkal, az objektív formákkal s az azok rendszeréből kialakult kultúrákkal. A kettőnek viszonya mindig történetileg meghatározott; a kultúrkezdet, valamely újfajta objektivációs processzus kialakulása mindig az előző struktúra és a benne élt élet sorsából következik. Olyan „törvényszerűséggel“, amelynek titka nem valami sajátos szellemben vagy szubjektív lelkiségben rejlik, hanem az idők végtelenségétől szervesen egymásbakapcsolódó társadalom- és kultúrfejlődésekben.

A szociológia és a történelem számára épp azok a kérdések a döntők, amelyeket az „objektív szellem“ filozófiája megkerül: a történetileg alakuló forma és a mindig azonos örök emberi élet összefüggéseinek kérdései. Durkheim szilárd szemléletére kell visszatérni, hogy a szociológia konkrét kapcsolatokat találhasson a történelemmel: a „szociális tények“ szigorú fogalmi elkülönítésére a szubjektív-emberitől. Nem „Sinngesamt“-ok, életből kivetített tartalmak működését látni az objektivációkban, hanem a „Sinngesamt“-ot is a szubjektív élet struktúrákon át módosuló érvényesülésének tekinteni. Forma és tartalom nem egységben működő „szellem“, hanem a történeti-társadalmi kifejeződésekben át jelentkező élet.

Ilyen szempontból már az önkéntelen emberi kifejeződés sem „hordoz“ valami „Sinngesamt“-ot magában. A lélek élete és a test fizikai reakciója jelentkezik benne. De lehet nevetni akkor is, ha az ember sírni szeretne; a formát a

tartalomtól függetlenül is használhatja az ember. Fokozottan áll ez olyan kifejeződésekre, amelyek „objektívabbak“, azaz a belső élményt a test egyszerű reakcióját felülmúló formákban jelzik, s amelyek a személyies kifejeződéstől teljesen elvált formák alkalmazásáig is eljuthatnak.

Freyer elevenen rajzolja a processzus részleteit: az élmény mind feljebb haladó küzdelmét mind kifejezettebb formákhoz való kapcsolódásért. Minden emberi élményben van valami „intencionális“, tárgyi kapcsolódás-keresés, ez segíti fel a tudat mind magasabb fokaira. Anélkül, hogy a pszichológia felfogását erről ismernők, lehetségesnek tartjuk, hogy már belsőnkben is bizonyos „kifejezésmozgások“ kísérik ezt; a testi szervezet anyagának reakciójából vesz új s új erőt a lélek az élmény tudatosítására. Az állattal szemben az ember mint valami gazdagon felszerelt, lelki élményeit kifejezésekkel támogató pszichofizikai műszer jelentkezik.

Talán már ez is a szociális fejlődés eredménye. A szociológia azonban az örök emberi tények közé sorolja, a pszichológia vizsgálatának körébe.

Mindezekben azonban még nincs szó „objektivációról“; a forma még nem áll mintegy önállóan előttem, hogy bárnikor segítségéhez fordulhassak. S mégis, már itt is más az élete az élménynek, s más a formának. Azonos pszichofizikai reakciók, azonos kifejeződésformák segíthetik a legkülönbözőbb élménytartalmakat is. A testi és a lelki fájdalom merőben különböző élmény, mégis azonos kifejezésekben mutatkozhatik. A szubjektív élmény csupán „módszert“ keres a kifejezésekben, önkéntelenül, a maga tudatosodására. Csodálatos ténye az emberi természetnek; az anyagi formákhoz való kapcsolódással mintegy „kiteszi“ az élményt az aktuális lelki mozgalmából, s ezzel mintegy „úrrá lesz rajta“. A taglejtés, sírás, nevetés „megkönnyebbít“. Az eleven élet lüktetve „polarizálódik“ valami anyagi támaszték felé, hogy megállhasson magával az étellel szemben; a psihe mintegy partraszállva szemléli az élet áramlását, s így sejti meg annak örökkévalóságát.

E belső objektivációs rétegeken, a tudatlan és mégis létező formákon át küzdi fel magát az élmény a tulajdonképeni objektivációkig, a kifejezésmozgások felhasználásával. Az önkéntelen mozdulat, vagy kiáltás most már eljárás-módnak tűnik fel előtte belső élmények anyagi-formai kapcsolására, segítségére. Ha a kifejeződés-reakció eddig is csupán pszichofizikai egybefüggésekben állott az élménytartalommal, úgy most már fokozatosan elválk a kifejeződés-

forma ettől, egészen semleges, bármiféle természetű élményt is kifejezhet ugyanazon eljárás módokkal. Élményt akár megragadni, kifejezni, maga elé állítani, s a formábarögztítés által újra s újra felidézhetően megtartani a maga számára, — de ugyanazon „eljárás móddal“ kifejezheti a legkülönbözőbb élményfajtákat is. Maga a forma csak akkor „kifejező“, ha lehetőleg megtartja önkéntelen pszichofizikai eredetének vonásait. A nyelvképződésben is sok a nyoma ennek ; „én“, „ich“, „ego“ : a levegő beszívásával a magam belsejét jelzem ; „te“, „du“, „tu“ : a levegőt rálököm a szembenálló másikra. De csak ily alapon van közösség élménytartalom és forma között, egyébként az „én“ szó sokféleképp megélt „önmagamat“ jelezhet. A forma módot ad az élmény tárgyi kapcsolódására, ez a funkciója ; a tartalom, a fogalom változatos értelemmel jelentkezik.

Itt már azonban eljutottunk a „szociális“ objektívációkig. Ember s ember kifejezésmozgások útján kezdi megérteni egymást, pszichofizikai természetük közössége alapján. Egyelőre csak magukról a formákról szólunk, s még ne keletkezésük alkotófolyamatairól. A mozdulatokból, köztük a hangokból is, „érthető“, „konvencionális“ jelek keletkeznek, a szubjektív kifejeződésektől mind függetlenebb eljárás módokkal. Tehát formák, szavak, amelyeknek külső megjelenéséből magából semmit sem lehet az egyéni élményre következtetni. Néha — mondja Freyer, — még azt sem jelzik önmagukban, hogy közlés a rendeltetésük. Nincs bennük semmi velük együttlétező „Sinngesamt“. Esetleg még a személyes mozdulatban való kifejeződésnél sem : egyes népek fejüket rázva mondanak „igent“. A szavak lehetnek üres hangcsoportok, nemcsak az idegennyelvű, hanem a gyermek számára is ; sőt egyes szavak, népiesek vagy szakszerűek, a legintelligensebb fő számára is. Hasonló üres formák lehetnek eszközök is, akár primitívek, akár szakszerűek, a be nem avatottak számára.

Nem a formákban leledzik a tartalom, hanem valami más módon kerül az újra s újra beléjük. A filozófia szerint „megélés“, „megértő utánaalkotás“ által. Helyes ; a szubjektum fokozatosan közeledik, a psziche objektívációs rétegein át küzködve, a megértés felé.

Itt azonban már határozottan követeli jogát a szociológia. A psziche objektívációs fokozatai, mihielyt nem egyszerűen csake kifejezésmozgásokról van szó, csakis „szociális eredetűek“ lehetnek. Belsőleg keressük a kapcsolódást már készenlevő szociális kifejezésformákhoz, hogy már ismert, megértett, „megélt“ tartalmuk által egyre feljebb

léphessünk az új forma megértése felé. Ha ily ismert formák teljes fokozatokban rendelkezésünkre állanak, szinte természetes élményként jutunk el az ismeretlen értelméig. Ha nem, fáradságosan keresgélve, — s talán teljesen sikertelenül is.

A szocialitás által kialakított eljárásmodokról és formszerkezetekről van tehát itt szó, s nem „Sinngelaltokat“ hordozó „objektív szellemekről“. Az eljárásmod, a formszerkezet csak annyiban hatékony, amennyiben a társadalomszervezet elevenen tartja.

Ilyesféleképp mondja az „objektív szellem“ teóriája is, — de általában véve csak a „megélés“ szükségét hangsúlyoztatva. Végeredményképen valami „világnézet-közösségben“ látja a megértés, megélés garanciáját. A filozófiai szemlélet az objektív és a szubjektív szellem kapcsolódásának látja az egész folyamatot, megkerülve a szociális valóságokat. Kétségtelenül átalakította a kultúrdinamika régi, racionális-mechanisztikus elképzeléseit; a kifejeződésben ma már nem üres technikai eszközt látunk, hanem valóban örökös „alkotást“ és „utánaalkotást“. Azonban mégsem szellemek találkozását.

Nemcsak a bonyolult, igen fejlett kultúrában szereplő objektivációk (pl. tudományos fogalmak, vagy pl. gépek) keletkeztek sokszerűen tagozódott társadalomstruktúrák által és tarthatók „elevenen“ ily mély társadalomüzemiesség által. Oly formák is, amelyeknek tartalma ma már „magától értetődő“, kétségtelenül a társadalom mélyszerkezetéből képződtek ki óriáskorszakokon át. A legegyszerűbb szó is csak úgy emelkedhetett ki az ősi ösztönösség chaoszából, hogy a társadalom szinte kultuszt rendezett be a hozzá vezető formák és fogalmak fenntartására. Ha nem is éltek vele állandóan, szükségszerűen, úgy ápolták öntudatlanul is magának az eljárásmodnak fenntartására, az objektiváció módjának csodálatos, embert felemelő jelentőségében gyönyörködve. Magasabb fokon a mese, majd az irodalom tulajdonképpen ilyen gyönyörűség, de a mozdulatokkal, hangokkal, valamint az anyagelbánás módszereivel fenntartott minden technikai s művészi objektiváció is. S ha ma már az élőszó természetes emberi készségként szerepel is, úgy mégis csak az emberi társadalmak általános, mindig munkában levő üzemiessége tartja fenn most is. Ha valamilyenként megszűnnének az emberek együttélésének legprimitívebb tagozódásai is, leszármazás, család, helyi település, stb., úgy eltűnhetnék maga a beszéd is, amely tulajdonképpen nem más, mint az egész emberiség társadalomüzemének leglényegesebb objektív szerkezetisége.

Vannak — Freyer szerint — „objektív szellemek“, amelyek még nem érték el az objektiváció legtökéletesebb fokát, még sajátos feltételek szükségesek, hogy megélhessük tartalmukat. De vannak olyanok, amelyek tisztán, örök-érvényűen, önmagukban is megállva, minden szubjektumtól függetlenül is kifejezik tartalmukat. Ezeknek együttese alakítja ki a kultúregységet. — Valóban, úgy tűnik fel, a matematikai képlet, vagy valami tudományos, vagy esztétikai igazság változhatlan önállósággal lebeg a múltó generációk élete fölött; nem a forma, hanem valóban a tartalom lett „objektívá“. A filozófia szempontjából igaz lehet ez, de nem a szociológia szempontjából. Az objektivált igazság is csak annyiban hat s működik, amennyiben kifejezésformái társadalmiasan hozzáférhetők, tehát társadalomstruktúrán, formaösszefüggéseken nyugszanak. Az „objektív szellem“ tartalma itt is: életjelenség, az örök embernek jelentkezése. Az ember örök érzelmi-szellemi funkcióiból valami részlet ilyenkor teljes épségben-tisztségben „ugrott bele“ a kifejezésformákba. Az objektiváció örök kultúrkincként szerepelhet aztán az emberiség történetében, — s mégis csak akkor szerepel így, ha a társadalmakban működő formaszervezetek közvetítik megértését, megélését. Az antik matematika, az antik művészet örök-érvényű alkotásai évszázadokon át üres formákként hevertek, míg egy új társadalomfejlődés megfelelő szerkezeti-séggel helyre nem állította kapcsolatukat az eleven étellel.

Úgy hisszük, — Freyerrel ellentétben, — hogy minden objektív kifejeződésnek szükségessége az anyaghoz való kapcsolódás. Anyagi formák nélkül nincs struktúra. A kifejezőmozgások maguk is anyagias formák, szemben a belső lelki élménnyel; a beszéd a hang meghatározott formáival él. A költészet, a hagyomány a formáknak kapcsolódásait szigorú következetességgel őrzi. A technikai eszköz csakugyan önálló anyagias forma, s használata épp a forma fegyelmezett hagyományozásán alapszik. Nincs „látens“ módon működő objektiváció, „hallgatólagosan“ elismerve. A „szociális formák“, azaz az élő embereknek valamiféle organizációi, sohasem hallgatólagos megegyezések, kivéve az ember-előtti embernyájukat. A kifejezés, a szó, a szertartás s mindezek hagyományozása tartja őket felvett rendjükben.

Ismételjük: a szerkezet és az élet viszonya mélységes probléma. De csak úgy oldható meg, ha élesen különválasztjuk a kettőt egymástól; sem szellem, sem érzés nem szere-

pelhet a társadalomszerkezet, kultúrszerkezet fogalmában. Az emberek egymásközi elhelyezkedése, kölcsönössége a személyies megjelenéstől kezdve a bonyolult tagozódásokig: végeredményképen mind anyagias formák közreműködésével történik s áll meg, amióta az ember felemelkedett állítólagos egykori ösztönösségéből.

A konkrét szerkezetiségek tanulmányozásában találkozhatunk, s kell is találkozni a történelemnek és a szociológiának. Szerkezetiségek, amelyek által az emberiség mintegy kiemeli magát az élet ösztönös folyásából. Az anyaghoz kapcsolódik, anyagot vesz fel a maga életműködésébe, hogy aztán mint társadalmi óriásüzem ura legyen a maga és a külső világ természetének.

Nem merőben új gondolatok ezek, a szociológiában ma már alig is lehet új, még nem érintett szempontokat felvetni. Nem is a szociológia számára kínáljuk e szempontokat, hanem a szociológia és a történelem közös munkájának szolgálatára, anélkül, hogy bármelyiknek sokfelé mélyülő problematikáját elsekélyesíteni akarnók.

A társadalomfejlődések vizsgálatánál az első feladat a közösségképződés konkrét módszereinek vizsgálata, nemcsak eredményeikben, hanem működésükben is, azaz az élethez való viszonyulásaikban. Ide kell értenünk úgy a „szellemi“ módszereket, a gondolatok-érzelmek anyagias kifejezésformáit, mint a közvetlenül az anyaggal bántó módszereket, a technikát, legtágabb értelmében. Összetartó, egymásbaillesztő, tagozó szerepük tartja fenn a „szociális formákat“, s tartja fenn, képzés, hagyományozás által, egymástkövető generációk szerves közösségét is. A kifejezés, a hang, sőt a szilárdan objektivált forma is eltűnik az idők múlásával, minen részletében soha meg nem figyelhető; de szerepük, működésük megérthető, a konkrét társadalomalakulások tehát történetileg megmagyarázhatók.

A „pozitívista“ történettudomány tulajdonképen régóta elvezette a „szociális tények“ és a „folyó élet“ elkülönítését, amidőn a „segéttudományokat“ és a „művelődéstörténetet“ saját módszerekkel dolgozó külön studiumokká alakította ki. Pedig a történelemnek állítólag nem feladata törvényszerűségek felfedése, hanem csak a mult élet ábrázolása. E studiumok bármelyikében mégis több alkalmat találhat a szociológia az objektív strukturálódások megfigyelésére, mint az összes primitív népek ethnográfiájában.

Másrészt azonban e studiumok termékeny továbbfejlődésének alapfeltétele a szociológiai szemlélet teljes

érvényesítése. Minden formát — Freyer megragadó gondolatmenete értelmében — „záródarabnak“ kell tekinteni a kultúrképződés állandó körforgásaiban. „Eszköznek“, magasabb értelemben, az emberi élet szintjének emelésére. Azonban nem „értelem-tartalmuk“ alapján vizsgálандók e záródarabok, nem szellemi erők tartályaiként, mert így csak az élet áramlásait figyelhetnők meg bennük, s nem a fejlődés valóságos menetét. Hanem minden anyagias forma mögött, legyen az a földművelő ekejárása, a kézműves szerzősége, az öregek meséjének hagyományos szövege, a hivatalnok vagy a költő írása: társadalomképleteket kell keresnünk, generációkon át egymáshoz igazodott egyének együtteseit, mint az élet nagy eszközeinek kitermelő, kezelő és továbbalakító üzemeit.

Legalábbis így vélik s így érzik a szociális rendbe beleszületett emberek, úgy élnek, mint aktív, spontán használói a strukturális módszereknek. Valóban, már nagy a hiba a szocialitásban, ha objektív szellemek uralkodnak kényszerítően fölötte és ragadják magukkal az egyéneket, kiemelve a struktúra-nyújtotta tagozódásból. Azonban a valóságban mégis úgy, olyan rendbe helyezkedik el minden élő társadalom, amilyent a történetileg kialakult módszerek kínálnak neki, hogy éljen velük; s e módszereken csak azok sajátos képződés-törvényeiket követve alakíthat tovább még a legnagyobb egyéniség is. Ilyen értelemben alá van vetve az ember és a társadalom sorsa a strukturális fejlődés belső törvényeinek.

Hajnal István.

Az 1869-i „pénzválság“ és a bankkérdés.

Az 1867. év nemcsak politikai szempontból jelent forduló-pontot Magyarország történetében, hanem új fejlődést nyit az ország gazdasági életében is. A kiegyezéssel megszűnt a magyar gazdasági élet felett a bécsi kormányzat hatásköre, s helyét a független felelős magyar kormány vette át. Az 1867. évi XII. tc. részletesen felsorolta azokat a gazdasági természetű ügyeket, melyekben csak mindkét fél egyetértésével történhet intézkedés. Ilyen a pénzügy, amennyiben a birodalomnak a pragmatika-szankcióból folyó közös és együttes biztosságát szolgáló s ezért közösnek elismert külügy és hadügy költségeire, valamint az udvartartás szükségletére vonatkozik. Már nem a pragmatika-szankcióból kifolyólag, hanem részben a helyzetről fogva, politikai tekintetből, részint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva, célszerűbben intézhető el közösen, mint elkülönítve a birodalom adósságainak kérdése. A két ország közti számos és fontos kereskedelmi kapcsolat miatt szükségesnek találta a törvény vám- és kereskedelmi szövetség kötését. A közös vámterület elkerülhetetlenné tette az egyöntetű rendelkezést a közvetett adók különböző nemei, mértéke és kezelése felől, az azonos vámkezelést, nemkülönben a pénzügyi rendszer és pénzláb egyenlőségét. Ezen pontosan körülírt közös ügyeken kívül a gazdasági élet egész területén biztosított Magyarország önállósága, jogilag semmi sem kötötte a magyar kormány kezét elhatározásaiban.¹

A magyar kormány gazdasági politikája 1867 után magán viselte a modern állam liberális gazdaságpolitikájának minden jegyét, a legélesebb ellentétként hatott tehát a megelőző abszolút kormányzat gazdasági téren mutatkozó magatartásával szemben. Az ötvenes évek abszolútizmusa a magyar gazdasági élet legtöbb ágában megakadályozta

¹ A Corpus Iuris Márkus-féle millenniumi emlékkiadásának 1836—68. évi kötetében 333—344. l.

a fejlődést, sőt a már elért eredményeket is pusztulással fenyegette. Bár intézkedéseit elsősorban politikai indítékok és célok vezették, a gazdasági élet is súlyosan szenvedett káros hatásuk miatt. A társadalomra gyakorolt nehéz nyomás megbénított minden gazdasági tevékenységet. Gyakran azonban nem is közvetve, a társadalom megkötése által erőtlenedett a magyar gazdaság, hanem közvetlenül ellene irányuló rosszindulattal találta szemben magát. A legnagyobb csapást pedig azok a rendelkezések jelentették, melyek Magyarországon a magyar szempontok mellőzésével az öszsbírodalom, vagy merőben csupán az osztrák tartományok érdekében hozattak. Az abszolutizmus második részében, a hatvanas években, lényegesen enyhült a helyzet minden téren, akkorra azonban az elmúlt évtized már sok erőt, lendületet vont el a magyar gazdasági életből.¹

1867 után gazdasági téren addig soha nem tapasztalt fellendülés kezdődött Magyarországon. E fellendülés több tényező kedvező találkozásából adódott. Az első és legtermészetesebb összetevő a politikai helyzetben beállt változással van kapcsolatban. Az abszolút rendszer megszűntével eltávozott a magyar gazdaság fölül egy vele kevés közösséget tartó, iránta még kevesebb megértést tanúsító hatalom, s helyét a magyar minisztérium vette át. A kormánnyal szemben a közvélemény talán egy vonatkozásban sem táplált olyan vérmes reményeket, mint épp gazdasági téren. Feltétlen bizalommal voltak iránta, kezdeményezésekben támogatását várták. A miniszterek törekvésében, a kormány gazdasági állásfoglalásában általában nem is csalatkoztak. A magyar minisztérium a társadalom gazdasági természetű tevékenységét teljesen liberálisan ítélte meg. A régi rendszer tilalmi, gáncsai, kisszerű akadémikuskodásai megszűntek. A gazdaságnak közjogi szempontból való elbírálásáról szó sem volt többé. Gazdasági téren teljes szabadságot élvezett mindenki, megengedett volt minden, ami nem ütközött kifejezetten fennálló törvényekbe.² Most kezdte kedvező hatását éreztetni az előző korszak több üdvös intézkedése, melynek hasznos érvényesülését addig más, ellenkező irányú törekvés lerontotta.³ Másrészt azokat az abszolút kormány

¹ Berzeviczy A.: Az abszolutizmus kora Magyarországon (Budapest), főleg II. 355. és köv. l.

² A liberális állam gazdaságpolitikájára: W. Sombart: Der moderne Kapitalismus (München 1927), III/1. 48. és köv. l.

³ Így például az 1859 dec. 20-iki pátenssel kimondott ipar-szabadság, melyet a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter is megerősített 1867 júl. 27-iki rendeletében.

nevéhez fűződő rendelkezéseket, melyek károsan hatottak a gazdasági erők szabad kifejtésébe, érvényen kívül helyezték.¹

A közjogi téren elért eredmény, a kiegyezés hatása alatt megerősödött a társadalomnak gazdasági tekintetben is jobb jövőre számító várakozása és e bizakodást a kormány kezdeti intézkedései csak támogatni látszottak. A valójában bekövetkező fellendülésnek azonban a társadalom vállalkozó kedvének megelevenedésén és a kormány jóakarató magatartásán kívül egyéb okai is voltak. Ezek közt első az 1866-i tömeges államjegykibocsátás. Az osztrák Nemzeti Bank szabadalmának 1863-ban való megújításakor ugyanis egyezmény jött létre a kormány és a bank között a birodalomnak a bankkal szemben fennálló adósságairól. A kormány a valuta helyreállítása érdekében kötelezte magát arra, hogy 1866-ig az államadósságokat teljesen rendezi olyan módon, hogy az 1862 végén 217 millió forintra rúgó tartozásából 80 milliót kihalásítva, a fennmaradó 137 milliót 1866 végéig kifizeti. A bank ezzel szemben köteles volt ugyanezen időpontig gondoskodni bankjegyeinek szabályszerű ércfedezetéről és 1867-ben megindítani a bankjegyek teljes névértékük szerinti kifizetését. A bank az államtól kapott és saját értékeinek eladásából befolyó összegeket a bankjegyforgalom szűkítésére használta fel. Így az államadósság csökkenésével évről-évre süllyedt a bankjegyforgalom is, de emelkedett a bank érckészlete és egyre kisebb lett az ázsió. A kormánynak e valutahelyreállító erőfeszítése azonban nehézségeket okozott a gazdasági életben. A bankjegyek bevonásával a birodalomban, mint zárt pénzforgalmi rendszerben, általános nagy pénzhiány jelentkezett, melyet a gazdasági élet egyre nehezebben tudott elviselni; fojtó hatása a fizetési-képtelenségek számának növekedésében világosan mutatkozott. A kiegyezést megelőző időkben tehát az államnak ez a különben jó célt szolgáló művelete a gazdasági lehetőségeket igen szűkre szorította. Ehhez járult a politikai helyzetben bekövetkezett fordulat, a két irányban felvett háború. A háború azonban felborította a kormány pénzügyi terveit. Kényszerhelyzetben rendkívüli eszközökhöz kellett nyúlnia, melyek közül az általános gazdasági helyzetre közvetlen legnagyobb hatással az előbb 150, majd újabban 90 millió forint értékű államjegykibocsátás volt. Míg nagy áldozatok árán 1865 végéig sikerült elérni, hogy az állam bankadóssága

¹ Így az 1852. nov. 26-iki pátentst, mely új egyesületek alakulásáról és működéséről intézkedett s melyet addig részvénytársaságokkal szemben alkalmaztak, a magyar kormány mellőzte.

alászállt 144 millióra, s a bankjegyforgalom az 1862-i 426 millióval szemben 351 millióra apadt, 1866 végén 284 millió bankjegy és 224 millió államjegy, összesen tehát 508 millió forintnyi pénzjegy állt a gazdasági élet rendelkezésére. Pénzszűke és háborús viszonyok után 1867-re hirtelen óriási pénzbőség árasztotta el a birodalmat.¹

Az 1867—68-as évek pénzbőségében jelentékeny rész jutott a külföldről Magyarországra folyó összegeknek is. Gazdaságunkat külföldi tőke elsősorban gabonakivitelünk révén frissítette fel. A kiegyezés két első éve hosszú időnkig el nem ért jó termést hozott; kialakuló közlekedési hálózatunk első felhasználásával nagy tételekben szállíhattuk feleslegünket külföldre. Ausztriát leszámítva, Németország és Svájc voltak ekkor a magyar búza legfontosabb fogyasztói, az innen történő fizetések nem csekély hatással voltak a magyar pénzpiac alakulására.² De egyre fokozottabb mértékben kereste fel Magyarországot a külföldi tőke is, igyekezve kedvező elhelyezést nyerni hitelintézetekben, kereskedelmi és ipari vállalatok alapításában. Az előző évek kötöttségéből felszabadult magyar társadalom az új helyzetet gyorsan felismerte; mozgékonyan, egyre jobban kibontakozó és szélesebb köröket átfogó lendülettel igyekezett a kínálkozó lehetőségeket kihasználni.

A meglévő alapok a gazdasági életnek majd minden ágában elégtelennek bizonyultak, számos területen pedig még a legelső kezdeményezés is a jövő feladatai közé tartozott. Bár így a gazdasági tevékenység tág teret találhatott az érvényesülésre, méretei kezdetben, az 1867. évben mégsem öltöttek különösebben nagy arányokat. A vállalkozásokat ekkor még bizonyos józan mérséklet jellemezte. Az új alapítások elsősorban régi terveket valósítottak meg, tényleg meglévő hiányokat töltöttek be, az ország gazdasági szerkezetének helyes ismeretéből eredő elképzelések átgondolt, kellő megalapozottságú megvalósításai voltak. Új vállalkozások mellett ekkor körülbelül még egyforma jelentőséggel bírt a meglévő vállalatok üzemének bővítése, vagy átszervezése. A természetes, erőteljes, friss vállalkozó szellemet kezdetben a könnyű siker még nem mérgezte meg, a bőven

¹ Vargha Gy.: A magyar hitelügy és hitelintézetek története (Budapest 1896) 278. és köv. l. Pester Lloyd, 1867 jan. 9-iki és köv. számok.

² R. Kühne: Die Geschichte des ungarischen Getreidehandels (Magyaróvár 1919) 8. l. — Bontoux J.: Magyarország és Európa élelmézése (Bécs 1868) 9. és 31. l.

kínálkozó érvényesülési lehetőség közepette ekkor még nem siklott az tétutakra.

Mintthogy a magyar gazdasági fejlődésnek mindezeideig egyik legnagyobb akadálya a tőke- és hitelhiány volt, a főfigyelem a hitelgyűjtő és közvetítő intézmények felé fordult. 1867-ig az egész országban 58 takarékpénztár működött, melyek közül 25 még a rendi korszakból mentette át magát, 33 pedig az abszolutizmus utolsó tíz évében keletkezett, évenként növekvő számban. 1848 után csak tíz év múlva, 1858-ban alakult az első, míg az utolsó évben, 1866-ban már nyolccal gyarapodott a meglevők száma. 1867-ben tehát semmi különös ugrást nem jelentett a fejlődésben újabb nyolc takarékpénztár, melyek amúgy is a vidéken oszlottak meg, s egy-egy táj hiteléletében rég érzett szükségét elégitettek ki. Az új alapításoknál jellemzőbbek, a fejlődés irányát sokkal inkább sejtetik a már működő intézetek alapszabálymódosításai. Az 1852-i pátens, még inkább az 1844-i osztrák regulativum, melyek előírásait az abszolutizmus alatt a magyar takarékpénztáraknak követniük kellett, megkötötték a tiszta jövedelem felett való rendelkezést, túlságosan kiterjesztették a hatóságok ellenőrző szerepét, és általában ez intézményeknek inkább a jótékony egyesületek jellegét adták, mintsem a kereskedelmi társaságokét. Az alapszabályok módosítása épp a humanisztikus jelleg megszüntetését célozta és az üzleti nyereség fokozását iparkodott elősegíteni.¹

Nagyobb lendülettel indultak meg a kiegyezés után Magyarországon a bankalapítások. 1867-ig összesen öt bank működött az országban, közülük három a fővárosban, hol a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, az Első Magyar Iparbank és a Földhitelintézet mellett az osztrák Nemzeti Bank s a bécsi Hitelintézet pesti fiókjai álltak a hitelélet rendelkezésére. 1867-ben rögtön hét új bank alakult, kettő a fővárosban, öt a vidéken, valamennyi tekintélyes alaptőkével. A Pesten alakult Magyar Általános Hitelbank alaptőkéje 15 millió forint volt, melyre hat milliót még a működés megkezdése előtt befizettek, míg a Budai Kereskedelmi és Iparbank milliós alaptőkéjéből 600.000 frt-ot. A vidéken alakult bankok Szeged, Temesvár, Pozsony és Kassa közt oszlottak meg. A bankügy fejlődése, noha egy év alatt több új intézet jött létre, mint addig összesen, nem mondható túlzottnak, inkább a magyarországi bankok addigi száma volt az előző idők mostoha körülményeiből könnyen magyarázhatóan

¹ Vargha i. m. 368. l.

alacsony. A magyar fejlődés azonban 1867-ben, elsősorban a Hitelbankban érdekelt Rotschild-tőke révén, egyelőre még bécsi közvetítéssel, kapcsolatba jutott az ötvenes évek óta általánosan megizmosodott nyugateurópai banküggyel, s a későbbi évek során egyre merészebb léptekkel haladt a megkezdett úton.¹

A kor egyik legkiválóbb közgazdájának, Lónyay Menyhért pénzügyminiszternek véleménye szerint az ország anyagi haladása a hitelintézmények szabad fejlődésén kívül a közlekedés tökéletesedésén mult.² A magyarországi közlekedés pedig akkoriban felette elmaradott volt. Közutaink siralmas állapotban, vasúthálózatunk gyér, az abszolút kormány közlekedéspolitikájának következtében az ország érdekeinek meg nem felelő. A dolog természeténél fogva a közlekedés terén mutatkozó eredmény 1867-ben még csak igen szerény lehetett. A viszontagságos multa visszatekintő Pest—Losonc—Besztercebányai vasút Pesttől Hatvanon át Salgótarjánig terjedő szakasza volt az egyetlen új vonal, melyet ez évben adtak át a forgalomnak. Építés alatt állt több más vonal, együttvéve sem jelentős, 46 mérföldnyi hosszúságban. Az új szellem e téren csak évek multával mutatható eredményre. 1869-ben még mindig csak 18 mérföld volt az újonnan megnyitott vasútvonalak hossza, 1870-ben azonban már felugrott 97 mérföldre s ettől fogva évről-évre jelentős mértékben gyarapodott az ország vasúthálózata, miközben a vonalépítések költségei kül- és belöldi tőkéknek jelentékeny részét nyelték el.³

A rossz út és kezdetleges vasúthálózat mellett elsőrendű jelentősége volt, főként nagy tömegek szállítása terén, a hajózásnak. A dunai hajózásban akkoriban szinte egyeduralomra tett szert az Első Dunagőzhajózási Társaság. A viszonyokkal mindig okosan számoló vállalat egyre jobban terjeszkedett Magyarországon, üzletgazgatóságot szervezett Pesten és lassankint jelentős eredményeket ért el, nem annyira a személyszállításban, mint az áru-, elsősorban gabonaszállítás terén. 1866-ban, mikor a vasutakat teljesen leköttötte a katonaszállítás, képes volt egyedül ellátni a külföldre irányuló áruforgalmat. Az egyébként Magyarorszában nem népszerű társaság mellett 1867-ben megalakult a Magyar Gőzhajózási Rt., a tiszai hajózás céljaira a Szegedi

¹ Vargha i. m. 363. l.

² Lónyay Menyhért beszéde a képviselőház 1867. okt. 10-iki ülésében. (Országgyűlési nyomtatványok 1865—68. Naplók, V.)

³ Ujhely G.: A vasútügy története (Budapest 1910).

Gőzhajózási Társulat és szép fejlődésnek indult a Győri Hajótársulat is.¹

Az ország ekkor még teljesen agrárjellegű volt, gyér ipara is főleg a mezőgazdasági termények feldolgozásával foglalkozott. Legszebben fejlődött iparág a malomipar volt, mely az abszolutizmus idejét is aránylag legjobban lálalta át, minthogy virágzása legkevésbé sértette a birodalom másik felének védett iparát. A szeszipar a termékei iránt mutatkozó külföldi kereslet következtében a fogyasztási adó káros hatása ellenére is megerősödött s a vidéknek, fővárosnak iparában jelentős szerepet játszott. A cukorgyártás az adóztatásban rejlő okok miatt a század közepétől hanyatlott, míg a nagyipari sörgyártás ekkor honosodott meg az országban. A szövőipar terén csak veszteség írható az abszolutizmus számlájára, amit a vas- és gépgyártásban, főként a Ganz-gyár révén elért eredmény alig pótolhat.

A kiegyezés az ország iparosodásának is nagy lendületet adott. A jötermésű évek és a lisztértékesítésben tapasztalható könnyebbségek a meglevő alapokból hatalmas arányú malomipart bontakoztattak ki. A legtekintélyesebb ilyen vállalat még mindig a Széchenyi-alapította Hengermalom, mellette azonban új alapítások egész sora sokasodott el és régi malmok alakultak részvénytársasági alapon nagyobb vállalkozássá. Így már 1867 elején az addigi tulajdonostól egy részvénytársaság vette át a Blum-malmot, a Haggemacher-féle malmot szintén részvénytársaság bővítette ki és vitte tovább Árpád-malom néven.² Szeptemberben a budai Barber és Klusemann gőzmalom vette át egy, Wahrmann Mór vezetése alatt keletkezett társaság és Lujza gőzmalom rt. Pesten címen 700.000 frt alaptőkével alakultak meg, melyből 500.000 frt-ot maguk az alapítók írtak alá.³ Ekkortájt folytak az Unió-gőzmalom alakulására vonatkozó tárgyalások, míg a Victoria és Concordia részvénytársaságok még az év első felében keletkeztek.⁴ Az 1866 januárjában engedélyezett Első Budapesti Gőzmalom Rt. 1867 márciusában új szárny építését határozta el s alaptőkét 500 darab 1000 frt-os új részvény kibocsátásával 250.000 frt-ról 750.000-re emelte.⁵ De nemcsak a nagytőke keresett el-

¹ Rückblicke auf die Handelsverhältnisse des Jahres 1867. Kny: Pester Lloyd 1868-iki évf.

² Pester Lloyd 1867 jan. 29.

³ Budapest székesfőváros levéltára. Pesti tanácsi iratok (a következőkben: Pesti tes.) 1867. II/415.

⁴ Pesti tes. 1867 II./418.

⁵ Pesti tes. 1867 XI./101.

helyezkedést a malomiparban, az év végén „hazánknak az ipar terén mutatkozó új lendülete“ kismemberek összegyűjtött vagyonát is egyesülésre készítette. Pesti pékek és molnárok társultak, kik a malomipar fejlődését túlszárnyaló liszt-kivitel miatt gyakran nem jutottak megfelelő termékekhez és részvénytársaság alakításához fogtak. „Alig, hogy az eszme megpendült, már is minden oldalról sereglettek a résztvevők s az üzlet felállításához szükséges 400.000 frt-os tőke rövid időn biztosítva lőn“ — írta az új társaság, a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalmi Részvénytársasága, alapszabályainak jóváhagyását kérő folyamodványában. A lelkes vállalkozás őszinte pártfogóra talált a főváros illetékes hatóságában, mely az új alapítást véleményező jelentésében kifejtette, hogy „a cél igen szép, és az ipar és kereskedelem — különösen a főváros területén — előmozdítása s emelésében nagy befolyású leend. Működése ennek alapján nagyon kívánatos, de szükséges is.“¹

Az 1867. év a sörgyártásba is nagy élénkséget hozott. A Barber és Klusemann-féle kőbányai sörgyár Első Magyar Részvényserfőzde néven részvénytársasággá alakult; élén az új társaság elnökeként továbbra is Barber Ágost maradt, ami mutatja, hogy az átalakulás csak az üzem pénzügyi megerősítését jelentette.² Az év végén alapították az Első Magyar Sörfőzde és Gőzmalom Rt.-ot, melynek cégét az alakuló közgyűlés december 24-én Király Serfőző és Gőzmalom Rt-ra változtatta.³

Már februártól kezdve tárgyalások folytak az Első Magyar Szeszfinomító mellett egy új szeszgyár létrehívására s a gyár valóban hamarosan megalakult, azonban nem a fővárosban, hanem a szomszédos Újpesten, Újpesti Szeszfinomító néven.⁴ Hasonló törekvések bukkantak fel vidéken is, sok helyen szép eredménnyel. Ugyancsak a vidéket foglalkoztatta a répacukorgyártás új megalapozása: legelsőnek Szegeden próbálkoztak megfelelő tőke összehozásával.⁵

Régi hiányt pótolta a Pesti Első Magyar Gyapjúmosó Intézet és Bizományi Társulat alakulása. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület ilyen természetű vállalat felállításával már régen foglalkozott; egyik legkiválóbb szakértőjét, Czilchert Róbertet kiküldte a szükséges előtanulmányok végett Verviersbe, az ottani gyapjúmosók megtekintésére.

¹ Pesti tcs. 1867 XI./305.

² Pesti tcs. 1867 II./632.

³ Pesti tcs. 1867 XI./280.

⁴ Pester Lloyd 1867 febr. 15. és 17.

⁵ Pester Lloyd 1867. ápr. 4.

Most természetesen nagy örömmel fogadta az új vállalkozást. Hasonlóképp méltányolta azt a Pesti Kereskedelmi és Ipar-kamara is; szinte életkérdésnek tartotta az intézet felállítását. Gazdasági tekintetben hasznos, mert emeli a magyar gyapjú értékét és melléktermékei új ipari lehetőségeket nyitnak. Kereskedelmi szempontból szintén üdvös, mert megkönnyíti és biztosabbá teszi a kellően kezelt áru számára külföldi piac szerzését.¹ Nagy visszhangja támadt az Első Magyar Kártolyfonóda Részvénytársulat alakulásának is. Az előkészületek visszanyúltak 1866 első hónapjaira, azonban a közbejött politikai események, háborús viszonyok a terv végrehajtását megakadályozták. Békésebb idők beköszönésével, a pénzpiac kedvező alakulásával ismét aktuálissá vált a gondolat. Már 1867 november 28-án megtartották az alakuló közgyűlést Lányi Jakab elnökletével. A 600.000 frt alaptőkét az alapítók és aláírók napok alatt biztosították.² Ugyancsak hazai állati termékek feldolgozására alakult az Első Magyar Bőrgyár Rt., mely nyersbőr kikészítésével akart jelentős szolgálatot tenni a magyar gazdasági életnek. 600.000 frt alaptőkéjét 3000 részvény elhelyezésével megszerezni nem volt nagy gond. 1867 decemberében már az előzetes miniszteri engedély birtokában volt.³ Szintén ezekben a napokban alakult a Flóra Első Magyar Stearin-gyertya- és Szappangyár Rt. egymilliós alaptőkével, melyből egyelőre csak 600.000 frt-ot bocsátott aláírásra. Ez a vállalkozás már új utakon haladt, célkitűzését jól vázolja alapszabálytervezetéhez mellékelt folyamódása. „Hazai gyár-
iparunk örvendetes emelkedése közepette mindeztideig egy olyan ágát a gyár-
iparnak látjuk mellőzve, mely nemcsak

¹ Pesti tcs. 1867 II./81.

² Az alakító bizottmány jelentésében: „Die Idee zur Errichtung einer Kammgarnspinnerei in Ungarn durch Gründung einer Actiengesellschaft, welche zu Anfang des Jahres 1866 von einigen der hier anwesenden in Anregung gebracht worden ist, musste damals durch die bekannten politischen Ereignisse des verflossenen Jahres, die auf Handel und Industrie den nachtheiligsten Einfluss ausübten und den Unternehmungsgeist lähmten, aufgegeben, und die Ausführung derselben einer günstigeren Epoche vorbehalten bleiben. Dank den Segnungen der inzwischen friedlich gestalteten politischen Zustände, dank der günstigen Ernte, deren sich unser Vaterland dieses Jahr zu erfreuen hatte und dank der vermehrten Geldzeichen, welche placiert sein wollen, liess dieser günstige Zeitpunkt nicht lange auf sich warten. Handel und Industrie erfreuen sich namentlich in Ungarn eines energischeren Aufschwunges und so fanden sich die Herren Gründer veranlasst die Angelegenheit der Kammgarnspinnerei wieder aufzunehmen und einer endgiltigen Erledigung zuzuführen.“ Pesti tcs. 1867 XI./196.

³ Pesti tcs. 1867 XI./313.

jövedelmezősége miatt, hanem nemzetgazdasági tekinteténél fogva is figyelmet érdemel, mert általa e fontos, igen elterjedt gyári cikkeknek külföldről behozatala s azokért nevezetes pénzüsszegek kivitele volna mellőzhető.¹

A kezdeti sikerek, melyek mind kellően megokoltak és jogosak voltak, megbabonázták a közvéleményt. Megszorozódott a közgazdaság iránt érdeklődők száma. Akinek csak valami csekély tőkéje volt, később egyre fokozottabb mértékben a kívánatos tőkével nem rendelkezők is, mind részt akartak venni az „újjászületett ország gazdasági érdekeinek előmozdításában“ és senki sem kételkedett egy pillanatra sem a biztos eredmény, elsősorban természetesen a nagy haszon felől. Vetsey Sándor, a bőrgyár elnöke, 1868 január 8-án megállapíthatni vélte, hogy miután „az erők egyesítésének hatalma a lefolyt évben hazánkban a nemzetgazdaság terén is megszüntetni törekedett a létező hiányokat és köztudomásúlag különösen az ipar terén számos vállalatot hívott életre“, ezen új vállalkozások „óhajtott sikert helyeznek biztos kilátásba“. ² Kármán Lajos köz- és váltóügyvéd, országgyűlési képviselő, honvédőrnagy, Európát bejárta, szélesebb látókörű és jobbmódú földbirtokos, mikor 1868 január 10-én Magyar Általános Közgazdasági, Ipar és Kereskedelmi Központi Ügynökségi Iroda engedélyezését kérte a minisztériumtól, folyamodványában a következőket írta : „Itt az ideje, hogy a magyar az anyagi érdekeket előmozdító vállalatok terén is versenyre keljen Európa művelt nemzetivel. A törvényhozás jelen kiegészített állapotában kétségkívül legnagyobb horderejű s minden honpolgárt mélyen érdeklő tényezők közé tartoznak életrevaló új eszmék, intézmények, vállalatok alkotása s létesítése. Az újonnan megindult törvényhatósági élet felébreszté a vállalkozási szellemet. Most, midőn hazai közügyeink rendezettebb állapotba jutottak, midőn mind sociális, mind szellemi s anyagi érdekeink terén keletkező minden életrevaló eszmét, vállalatot a nemzeti kormány kegyes figyelmére, pártfogására méltat, megnyugtató remény által buzdíttatik mindenki a szükséges engedély kieszközlésére és bizton reméli a sikert.“ ³ Előkelő közéleti férfiak és komoly szakemberek, Trefort Ágost, Zichy Jenő gr., Posner Károly, Zsivora György, akarták tető alá hozni az Első Pest-Rákosi Részvény Papírgyárat. Törekvésük indokolásában a következő sorok olvashatók :

¹ Pesti tes. 1867 XI./310.

² Pesti tes. 1867 XI./313.

³ Pesti tes. 1868 II./188.

„Politikai helyzetünk kedvezőbbre fordultával az ipar és kereskedelem hazánkban, különösen pedig Pest városában oly kedvező fordulatot vett, hogy az iparvállalatoknak alapja pár nap alatt megvettetik s a tekintetes hatóságoktól tapasztalt gyámolítás folytán csakhamar virágzóvá fejlődik.“¹ Mindenkit megragadott a vállalkozó kedv, „a társulási eszme“. Szinte versengve, egymást megelőzve fáradoztak egy-egy új részvénytársaság létrehozásán, nem ritkán ideges sietséggel, nehogy más megelőzze őket. Az említett, egyébként soha fel nem épült papírgyár alapítói az üzem felállítására a fővárostól előzetesen kértek „iparüzleti engedélyt“, minthogy „a részvénytársulat alakítására vonatkozó alapszabályok kidolgozása s annak a Magos Minisztérium által leendő megérősítettése után foganatosítandó felette nagy mérvű építkezésekhez megkívántató tervek és ennek alapján az építési tervek kieszközlése hosszabb időt igényel, ellenben a saját eszménk szülte vállalatot és annak címét az alakulandó társulatnak biztosítani kívánjuk“.

Az alapítási hévnek egyelőre semmi sem állta útját. Legkevésbé a hatóságok. Ha az alapítók alapszabálytervezetüket kidolgozták, egy kérvény kíséretében a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium előzetes jóváhagyását voltak kötelesek kieszközölni. A minisztérium e tervek megítélésében a közkereseti társaságokról szóló 1840 : XVIII. tc. alapján járt el. Tisztában volt azzal, amit öt évvel később államtitkára, Fest Imre a minisztérium működéséről adott beszámolójában le is szögezett, hogy „e törvény a keletkezése óta megváltozott viszonyokkal szemben hiányosnak mutatkozott“, de ugyancsak Fest Imre, a legilletékesebb személy szavai szerint „a benne letett két főeszme: a társulási szabadság és a társulatok önálló szabad működése, ép az akkori idő gyors cselekvési mozzanatainak felelt meg és mutatkozott a legalkalmasabbnak arra, hogy a társulási eszme és annak áldása hátramaradt hazánkban gyors terjedést nyerjen“.² A minisztérium szerepe tehát formai volt. A benyújtott alapszabálytervezeteket csak abból a szempontból nézte át, hogy a fennálló törvényekkel ellenkező határozatokat ne tartalmazzanak. Ha e kívánalomnak megfelelték, az előzetes engedélyt megadta, és az alapítók az alakuló közgyűlést összehívhatták. Itt a részvénytársaság megalakult és a közgyűlés által elfo-

¹ Pesti tes. 1867 II./653.

² Fest I.: A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumnak öt évi működése (Budapest 1872) 109. l.

gadott alapszabályok ismét felkerültek a minisztériumba végleges jóváhagyás céljából. Mint utólag az államtitkár némi meglepedéssel írta, „a társulásnak ilyen módóni könnyítése s a társulási mozgás akadálytalansága, valamint a minisztérium gyors alaki eljárása, sőt jóakarató buzdítása is hihetetlen mérvben hatottak új meg új társulatok keletkezésére“.¹ Kezdetben, az első esetekben még bekérte a minisztérium egyes érdekképviselőket, a Gazdasági Egyesület, a Kereskedelmi és Iparkamarák, a kereskedő testületek véleményét is a szóbanforgó alapítás megítéléséhez, később már ennek nem látta szükségét, minden feleslegesnek látszó iratváltás és idővesztés nélkül vezette rá a benyújtott tervekre a bemutatási záradékot.

Az 1868. év az alapítások terén lényegesen felülmulta az előzőt. Az 1867-i kivételesen jó termés, a bankalapításokban és némely iparvállalatnál is mutatkozó külföldi tőke, támogatva a kormány liberális felfogásától, elegendő táplálékot adott az alapítási hév kielégítésére. Az 1867-ben alakult hét bankkal szemben 1868-ban 14, 1869-ben 26 új bank keletkezett az országban.² Ezek között néhány intézet a bankoknak egészen új típusát honosította meg, a Péreire fivérek által Franciaországban 1852-ben alapított Société Générale de Crédit Mobilier mintájára.³ Ezek a bankok az eddigi tulajdonképeni banküzletek mellett elsősorban ipar- és vasútvállalatok finanszírozását tartották feladatuknak. A már 1867-ben alakult Magyar Általános Hitelbankon kívül az angol pénzcsoportok és közvetlenül az Angol-Osztrák Bank támogatásával létrejött Angol-Magyar Bank s az Erlanger-bankház érdekelttségébe tartozó Franko-Magyar Bank voltak ilyen intézetek. Hatalmas, 15, 20, illetőleg 32 milliós névleges alaptőkével, rendkívül kiterjedt üzletkörrel kezdték meg tevékenységüket.⁴ Mellettük ekkor keletkezett a fővárosban a Pesti Népbank, 1868-ban, majd a következő évben a Magyar Jelzáloghitelbank és a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank, míg a már meglévő bankok üzletkörüket kiterjesztésével igyekeztek a gazdasági élet fejlődésébe minél több ágon bekapcsolódni. Az alapítások jelentősége azonban nemcsak az új bankok számában mutatkozott, hanem sokkal inkább lebonyolított forgalmukban. Bankjaink váltótárcája e három év alatt 6 millióról 19 millióra

¹ U. o. 111. l.

² Vargha i. m. 363. l.

³ J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte, II. (München 1929) 537. és köv. l.

⁴ Vargha i. m. 364. l.

s ami az egész gazdasági életre jellemző, előlegzletük 2 millióról 14 millióra, értékpapírtárcájuk nem is félmillióról 4 milliónál többre duzzadt. Folyószámlán, pénztári jegyek kibocsátásával, vagy takaréketétként kezelt idegen pénzeik összege pedig 7 és fél millióról 35 millióra emelkedett.¹

A takarékpénztárak szintén évről-évre növekvő arányban szaporodtak. 1868-ban 21, 1869-ben 48 új intézet alakult, a már fennállók közül pedig a Pesti Hazai Első alaptőkéjét emelte és a főváros külvárosaiban fiókokat nyitott. E legrégibb magyar takarékpénztár mellett az 1869-ben — a fővárosban második Budai Takarékpénztár és a csak friss alapítású Pestbudai Fővárosi Takarékpénztár fuziójából — keletkezett Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár volt az ország legnagyobb ilyen intézménye.²

Legfeltűnőbb a biztosító intézetek térhódítása. A gyors nyereségre vágyók e téren próbáltak először szerencsét. Az 1858-ban megindult Első Magyar Általános Biztosító Társaság és az 1862-ben alakult Pannonia Magyar Viszontbiztosító körül a bizonytalan alapítások elég nagy száma jött létre ezekben az években. 1867-i alapítás a Haza Biztosító Intézet. 1868 áprilisában alakult a Hunnia Magyar Viszontbiztosító Bank Rt. Klapka Györggyel, Pulszky Ferencsel, Térey Pállal alapítói között, azon megokolással¹ hogy „a hazánkban napról-napra szaporodó biztosító intézetek s azok segítségével közvetített biztosítások, az ezekkel szoros összefüggésben álló viszontbiztosító intézetek elégtelenségét bizonyítják és ilyenemű társulatok alapítását nemcsak célszerűnek, de szükségesnek is mutatják“.³ Még az év első felében keletkezett a Budapesti Kölcsönös Biztosító Egylet tűzbiztosításra, júniusban kapta meg alapszabályainak előzetes jóváhagyását az Unió Viszontbiztosító Bank Rt., melyet 1,200.000 ft-os alaptőkével a Hitelbank, Angol-Magyar Bank, Kochmeister Frigyes és érdektársai alapítottak.⁴ Szeptemberben jelentette be Lindentháli Mayer Károly a Fortuna Jelzálogbiztosító Rt. alapítását, jelzálognak és fekvőségeknek „elárverezési veszteségek“ elleni biztosítására és akkortájt tervezte Klapka György érdektársaival a Magyar Kölcsönös Biztosító Bank nyélbeütését.⁵

A biztosítók alapszabályainak engedélyezése során volt kénytelen először a minisztérium is körültekintőbben eljárni.

¹ Vargha i. m. 363. l.

² Vargha i. m. 370. l.

³ Pesti tcs. 1868 XI./126.

⁴ Pesti tcs. 1868 XI./81.

⁵ Pesti tcs. 1868 XI./161.

A 3 millió alaptőkét bejelentő Fortuna esetében az üzlet megkezdéséhez szükséges harmadrész aláírásának bizonyítását kívánta, amit azonban nem tudtak kimutatni.¹ A Magyar Kölcsönös Biztosító Banktól azt követelte, hogy csak a szükséges biztonsági tőke előteremtése után tartson közgyűlést. Az alapítók ezt nem tudták megszerezni és 1869 januárjában a biztonsági tőke elengedését kérték a minisztériumtól, de ez erre nem volt hajlandó és megtiltott a társaságnak minden további tevékenységet. A társaság azonban ügynökei által már megkezdte ténykedését és biztosításokat vállalt. A miniszter ekkor a társaság működését beszüntette. Új alapítók azonban ismét fel akarták támasztani és engedélyért folyamodtak. Az előző, még meg nem alakult társaság valamennyi kötelezettségét hajlandók voltak átvenni, de a minisztérium csak hosszas vizsgálat, az alapszabályok többszöri átjavíttatása után, 1870-ben, különböző feltételekkel engedte meg a működést.² Harsányi Pálnak és érdektársainak az Országos Biztosítóintézet megindítására 1869 július 13-án adott a minisztérium előzetes engedélyt. Az alapítók a szükséges alaptőkét nem tudták megszerezni és még a megalakulás előtt kisebb tőkével csak tűz- és jégbiztosításra kértek engedélyt. Az újonnan megállapított feltételeknek sem tudtak eleget tenni, úgyhogy másodszer is módosították alapszabályterveiket. A minisztérium ezek után a csekély hitelű társaságtól az alaptőke 40%-ának befizetését kívánta, ami az egész vállalkozásnak nyakát szegte.³ Hasonló utat járt meg és sorsot ért el az 1869-ben alapított Magyar Kölcsönös Állatbiztosító Rt. 1873-i feloszlásáig.⁴ Ezzel szemben gr. Nádasdy Lipót, gr. Festetich Béla, Pulszky Ferenc és mások alapítása, a Nemzeti Biztosító Bank, bár már kedvezőtlen időben, 1869 közepén kezdte meg tevékenységét és a súlyos pénzviszonyok közt nem csekély akadályokkal kellett megbirkóznia, keresztül tudott jutni a kezdet nehézségein.⁵

A biztosító intézetek alapításában kiütköző jelenség nem általánosítható az 1867 utáni vállalkozások egész területére. Más irányban számos igen hasznos új alapítás gyarapította a magyar közgazdaságot. Régi hiányt pótoltak, nem egy esetben úttörő jelentőségűek voltak a közlekedés, bányászat, vas- és gépgyártás, kémiai ipar új vállalatai.

¹ Pesti tcs. 1868 XI./72.

² Pesti tcs. 1868 XI./161.

³ Pesti tcs. 1868 XI./194.

⁴ Pesti tcs. 1869 XI./152.

⁵ Pesti tcs. 1869 XI./53.

Külön megítélés alá esnek a vasútépítkezések, melyek ez évek gazdasági életében és később az állami pénzügyek alakulásában nagy szerepet játszottak. A kormánynak még Széchenyitől leszögezett elveken nyugvó és a hatvanas években ismét kidolgozott határozott programja volt az ország vasúthálózatának megvonására, a vasútépítkezések pénzügyi problémájának megoldására azonban többféle úton indult.¹ Lónyay Menyhért 1867-ben 60 milliós államkölcsönt vett fel, hogy a kormány a magánvállalkozásoktól függetlenül önálló vasútpolitikát követhessen.² A Magyar Államvasutak első vonalaként megvásárolta a Magyar Éjszakai Vasutat, kiépítette a hatvan-miskolci vonalat.³ Megtartották mindamellet a magánvállalkozások kamatbiztosítással való támogatásának régi rendszerét is és tovább folyt a magyar érdekektől távol álló Osztrák Államvasutak és a Déli Vasút magyarországi tevékenysége.⁴ Mindezen vállalkozások, a teljesen állami kézben lévők, államilag támogatottak, pénzügyileg függetlenek, amennyiben Magyarország gyér vasúthálózatát egy-egy kiépített szakasszal gazdagították, kétségtelenül hasznos szolgálatot tettek a magyar közgazdaságnak, az egyébként elérhető eredményt azonban nagy arányban lerontották a közérdek mellett túlnyomóan érvényesülő más szempontok. Főként a kamatbiztosításos vállalkozások okoztak utólag nagy nehézségeket. A biztos jövedelem reménye alakulásukat általános érdeklődés központjává tette — így például az Északkeleti Vasút 50.000 részvényére 1868 nyarán megnyitott aláírás több, mint tízszeres túljegyzést eredményezett —, az építkezés körül elkövetett gondatlanságok és visszaélések azonban később nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar államháztartás egyensúlyának fenntartását célzó minden próbálkozás meddőnek bizonyuljon.⁵ A hazai és külföldi bankok; az általában idegen fővállalkozók és helyi alvállalkozók egy-egy vasútvonal kiépítésében csak tőkéjük gyors és biztos gyarapodására láttak kínálkozó alkalmat, s azt a legkíméletlenebbül ki is használták. A közönség a kamatbiztosítással létesült vállalkozásokat szintén biztos üzletnek tekintette és szívesen fordult feléjük. Az állami kezelésben folyt építkezések körül nem történt fel-

¹ Széchenyi javaslata: Ujhelyi i. m. 345. és köv. l. — Az OMGE emlékirata u. o. 397. és köv. l.

² Képviselőházi Naplók 1865—68. III.

³ Ujhelyi i. m. 199. l.

⁴ Uo. 145. és 153. l.

⁵ Hóman—Szekfű: Magyar történet (Budapest é. n.) ³V. 480. l.

tünőbb hiba, de az Alföldi Vasút, főleg pedig a Magyar Keleti és az Északkeleti Vasút később országszerte tárgyalt sorsa sötét színben tünteti fel a kiegyezés utáni gazdasági élet ezen részletét.¹

Az 1867-ben szépen fellendült folyamhajózás a következő években töretlen vonalban fejlődött tovább. A vízi úton történő áruszállítás régi problémáján akart könnyíteni a Trefort Ágost elnöklete alatt megalakult Pesti Tehergőzhajózási és Rakománykölesönadó Rt.² Ugyanezt a célt szolgálta volna az 1868 közepe táján tervezett, de megvalósulásig nem jutott Országos Teher szállítási Gőzhajó Társaság. Az elejtett tervet alig fél évvel később ismét felelevenítették az alapítók, Vass Sámuel gróf, Houchard Ferenc, Petényi Ottó, Fischer Kálmán és ez alkalommal a szintén kizárólag teher szállításra berendezkedő Országos Gőzhajó Társaság létre is jött.³ A birodalom két fővárosa közti forgalom lebonyolítására egymásután két vállalat is keletkezett. Az egyik legnagyobb arányú ilyesfajta alapítást, a Magyar Lloydot 1869-ben jegyezte be a pesti váltótörvénysszék. E megszorodott hajózási vállalatok tették megokolttá egy gr. Károlyi Ede elnöklete alatt alakult társaságnak a fiumei Stabilimento Tecnico tulajdonában levő újpesti hajógyár átvételére irányuló fáradozásait. A tárgyalások eredményre vezettek és az új vállalat Első Magyar Pest-Fiumei Hajógyár Részvénytársaság néven alakult meg.⁴

Az iparfejlődés, vasúti közlekedés és gőzhajózás nagyarányú kibontakozása fokozott feladatok elé állította a magyar széntermelést. Magyarország nagy bányavállalatai közül a Cs. Kir. Szabadalmazott Magyar Éjszaki Vaspálya Társulat feloszlásával 1868-ban vette kezébe a nógrádi szénmedencének a Szent István Kőszénbánya Társulat által megkezdett feltárását a 2,400.000 frt-os alaptőkével alakult Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.⁵ Kőszénbányák vásárlására, művelésére, termékeinek értékesítésére, ezzel kapcsolatos ipartelepek létesítésére alapították Koszmovszky Antal, Sztupa György, Tüköry Sándor, Szabó Pál és érdektársai 1869-ben szintén 2,000.000 frt-os névleges alaptőkével a Magyar Általános Kőszénbánya Rt.-ot.⁶ 1869-ben alapította

¹ Ujhelyi i. m. 167. és köv. l.

² Pesti tcs. 1868. XI./37.

³ Pesti tcs. 1868. XI./196. és 312.

⁴ Pesti tcs. 1868. XI./136.

⁵ Pesti tcs. 1868. XI./244.

⁶ Pesti tcs. 1868. XI./318.

gr. Andrássy Manó a Salgótarjáni Vasfinomító Rt.-ot.¹ Vasalkatrészek, gazdasági gépek és közlekedési eszközök készítését tűzte ki feladatául a Magyar-Sweiczi Gyártársulat Pesten Rt., melynek keretében Klapka György elnökle alatt a magyar alapítók a neuhauseni Ipartársulattal szövetkeztek, valamint a szintén külföldi tőke segítségével alakult Magyar-Belga Gépgyár és a Vasútikocsi-gyár.² 1868 júliusában keletkezett az Oetl-féle Pénzszekrény, Lakatosmű, Vas- és Fémöntőde Rt., 1869-ben pedig részvénytársasági formát öltött két régi vasöntődénk és gépgyárunk. Az év első felében kaptak engedélyt a Baron testvérek és társaik a Ganz Gépgyár és vasöntőde Rt. alapítására, míg ősszel néhai Schlick Ignác örökösei alakították át a Schlick-féle vasöntődét részvénytársasággá.³ Svájci tőkét használt fel a Klapka György, Majthényi Béla, a Holländer testvérek és mások által alapított Magyar-Sweiczi Soda és Vegygyár Rt., mely egyelőre milliós alaptőkével a mármarosai sóterületen kezdte meg működését.⁴ A vegyi gyárak közül az Első Pesti Chemiai Termék és Keményítőgyár Rt. a volt Kaiser-féle vállalatot vette át, az Első Pesti Spodium és Csontlisztgyár Herzog Rudolf üzemet folytatta.⁵ Minden előzmény nélküli új alapítás Kochmeister Frigyesnek és társainak Pesti Keményítőgyár Rt.-a, míg a Gschwindt-féle Szesz-Élesztő-Likőr- és Rumgyár Rt. már meglevő üzem átvételére és kibővítésére alakult.⁶

Meglepő fellendülés volt tapasztalható ez években a nyomdaiparban. A főváros egyik régi és jó hírnek örvendő vállalata, a Posner-nyomda, az addigi tulajdonos elnökle alatt Első Magyar Vonalzó, Könyvnyomda és Könyvkötőgyári Rt.-gá alakult.⁷ Példáját követte Deutsch Mór könyvnyomda és könyvkiadói intézete, mely Ballagi Mór elnökle alatt lett részvénytársasággá.⁸ Nagyszabású nyomdaalapítás volt még 1868-ban Klapkának és társainak Könyvnyomda Rt. Pesten céggel megindított intézete, a Cséry Lajos elnökletével Kemény Zsigmond, Jókai Mór és mások alapításában létesült Athenaeum, a Guttenberg Könyvnyomda Rt., az Aurora Könyvnyomda és Könyvkötő Rt.⁹

¹ Pesti tes. 1868 XI./260.

² Pesti tes. 1868 XI./100.

³ Pesti tes. 1869 XI./131. és 1868 XI./198.

⁴ Pesti tes. 1868 XI./166.

⁵ Pesti tes. 1868 XI./140. és 192.

⁶ Pesti tes. 1868 XI./184. és 197.

⁷ Pesti tes. 1868 XI./160.

⁸ Pesti tes. 1868 XI./208.

⁹ Pesti tes. 1868 XI./165., 228., 1869 XI./89. és 158.

Az általános gazdasági fellendülés természetes következménye mutatkozott a fővárosban megindult építkezésekben és az újonnan keletkezett téglagyárak, építkezési vállalatok gazdag sorában. 1868 közepén alapította gr. Vass Samu Károlyi Ede, Radvánszky Antalné, Pulszky Ferenc és mások társaságában a Pannonia Téglagyár Rt.-ot.¹ Ugyanekkor alakult a Szentendrei Téglá- és Mészégető Rt. és 1868-i alapítás még a Drasche-féle téglagyár s az Angol-Magyar Bank támogatásával létrejött Pestbudai Géptéglagyár.² „A napról-napra szaporodó építkezési kedvre“ hivatkoztak a következő év, 1869 tavaszán meginduló Kőbányai Gőztéglagyár Rt. alapítói, s ennek szolgálatában akartak működni az Ujlaki Téglagyár, a Viktória Óbudai Téglavető, valamint az Első Magyar Vízhatlan Kőragmű és Téglagyár Rt.³ Az építkezési vállalatok alapításában szerepet kértek új bankjaink is, elsősorban a Hitelbank és az Angol-Magyar. Alapításuk volt 1868-ban a Pesti Kőszén és Téglagyár Rt., mely főként építkezési anyagok előállításával és építkezések lebonyolításával kívánt foglalkozni, a Budapesti Építő Rt. és a Szegedi Géptéglagyár Rt.⁴ Lakóházak építése és értékesítése volt alapszabályszerű célja a Zugligeti Nyárilaképítő Rt.-nak.⁵ E vállalkozások egy része azonban kevésbé a tényleges szükségletet akarta kielégíteni, sokkal inkább a körülményeket kihasználó spekuláció volt. A közönség az építővállalatok részvényei iránt fokozódó érdeklődést mutatott, az alapítóknak nagyszerű üzlet volt egy-egy új vállalat.

Az építőipari alapításokhoz hasonló vállalkozások voltak a városi közlekedés lebonyolítására alakult részvénytársaságok. A kedvező körülmények egymás után hívták életre a régi Lánchíd és Alagút mellé a Pesti Közúti, a Pestbudai Omnibusz, a Budai Hegypálya, a Temesvári Városi Vasút és egyéb közlekedési részvénytársaságokat. Papirjaik csakhamar kedveltjei lettek a spekulációnak, minthogy ez mindig előszeretettel fordult olyan vállalkozások felé, hol a jövedelmezőség megítélésére még alig álltak rendelkezésre megbízható adatok.

Az alapítási kedv 1869-re a társadalom széles rétegeiben általánossá vált és a legtorzabb formákban nyilvánult.

¹ Pesti tes. 1868 XI./203.

² Pesti tes. 1868 XI./174.

³ Pesti tes. 1869 XI./94. és 100.

⁴ Pesti tes. 1868 XI./204., 1869 XI./66. és 103.

⁵ Pesti tes. 1868 XI./189., 1869 XI./65. és 121.

Elterjedettségére jellemző több egyszerű szentendrei polgárnak egy ottani iparbank engedélyezéséért benyújtott folyamodványa: eredeti alapszabálytervezetet készíteni nem tudván, a Pesti Első Iparbanknak javítgatott alapszabályait mellékelték kérésükhöz.¹ Elfajulására példa lehet az Alsóalapi Keserűvíz és Fürdő Rt., mely 1869 ápr. 18-án alakult gyógyfürdő építésére 200.000 frt névleges alapítókével, működését azonban 600 darab 100 frt-os részvény aláírása után megkezdte. A befolyt pénzből megvásárolt drága áron egy súlyosan megterhelt birtokot, amellyel aztán nem tudott mit kezdeni. A részvényesek nem fizettek, a választmány szétoszlott. Októberben Mayer Károlynak, a vállalat kereskedelmi igazgatójának egy fillér sem állt rendelkezésére. Elutazott ugyan Alsóalpra, de „pénz nélkül nem volt képes valamit tehetni“ s ezért a minisztériumtól a társaság felszámoltatását kérte. A minisztérium az ügy addigi vitelében különböző hibákat fedezett fel, a pénzkezelés terén hiányokat tapasztalt, mikorra azonban az alapítókat felelősségre akarta vonni, Mayert sem találta.²

Az 1869-i alapítások nagy része nem volt életképes. Az eredeti cél akkor már elsikkadt, az egyetlen szempont a gyors nyereség lett. Maga az alapítás vált üzletté. Az alapítók megalakuláskor a részvényeket megtartották maguknak s bizonyos idő múlva névértéken felül jelentékeny haszonnal adták csak tovább. A bankoknak is jó részük volt abban, hogy a fejlődés ilyen túlzásokba tévedt. Az új alapításokhoz szükséges tőkét készségesen hitelezték akár az előző alapítás részvényeire is, nem ritkán az elhelyezett részvények névértékének igen magas százalékáig. A vállalkozások egyre ingatagabb alapon épültek, sokszor a levegőben lógtak, előző, komolyabb gazdasági céllal létesült alapítások elől vonva el a további fejlődésükhöz szükséges tőkét. Iparvállalatok, melyek az alakuláskor befizetett tőkével mindössze a telep felépítéséig jutottak el, csak nagy nehézséggel tudták megszerezni a berendezéshez, az üzem megindulásához szükséges további részleteket.³

Az alapítások terén mutatkozó ilyen eltévelyedések lassan visszatetszést szültek a társadalom józanabb rétegeiben és a kormányban egyaránt. Míg a sajtó 1867 végén

¹ Pesti tes. 1869 XI./67.

² Pesti tes. 1869 XI./165.

³ Az 1868—1869-i alapításokról jó képet nyújt az 1868 febr. 1-től 1869 szept. 30-ig a pesti váltótörvényszéken bejegyzett rész-

örvendetes jelenségként említi, hogy „a vállalkozási és

vénytársaságok sora. (Ld. J. Körösi : Geldkrise und Bankcalamitäten, Pest 1869, 8—10. l.)

1868.		Alaptőke
Február :	Első Magyar Részvény Serfőzde	1,500.000 frt.
	Angol-Magyar Bank	10,000.000 „
Március :	Király Serfőző és Gőzmalom Rt. ...	1,000.000 „
	Unio Gőzmalom Rt. Pesten	1,000.000 „
Április :	Pécsi Briquetgyár Rt.	400.000 „
	Pécs-Barcsi vasút részvények	3,464.200 „
	Pécs-Barcsi vasút elsőbbségi kötvények	2,449.000 „
	Petróleumgyár Rt.	300.000 „
	Flora Első Magyar Stearingyertya és Szappangyár Rt.	600.000 „
Május :	Első Magyar Kártolyfonoda Rt.	600.000 „
	Első Magyar Bőrgyári Rt.	600.000 „
	Pesti Tehergőzhajózási és Rakománykölcsönadó Rt.	3,000.000 „
Június :	Magyar-Belga Gépgyár Rt.	1,000.000 „
	Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalmi Rt.	800.000 „
	Pesti Első Magyar Gyapjúmosó Intézet Rt.	500.000 „
	Hunnia Magyar Viszontbiztosítóbanc Rt.	1,000.000 „
Július :	Unio Viszontbiztosítóbanc Rt.	1,200.000 „
	Első Pest-fiumei Hajóépítő Rt.	600.000 „
	Pestbudai Géptéglagyár Rt.	1,000.000 „
	Részvény-szálloda	700.000 „
Augusztus :	Első Magyar Zsirany és Húsárúgyár Rt.	300.000 „
	Pesti Kőszénbánya Rt.	2,000.000 „
	Magyar-Sweiczi SODA és Vegygyár Rt. Kocsigyártási és Közútivaspálya-építkezési Vállalat Rt.	400.000 „
Szeptember :	Budapesti Kőcsönös Biztosító Rt. .	50.000 „
	Első Magyar Gyúárúgyár Rt.	1,000.000 „
	Zaratzky-féle Gyúszergyár Rt.	300.000 „
	Gschwind-féle Szesz-, Élesztő-, Likőr-, és Rumgyár Rt.	1,000.000 „
Október :	Első Magyar Vonalzó, Könyvnyomda és Könyvkötőgyári Rt.	200.000 „
	Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.	700.000 „
	Oeti-féle Pénzszekrény, Lakatosmű, Vas és Fémöntöde Rt.	600.000 „
	Deutsch-féle Könyvnyomda és Kiadó Rt.	200.000 „
November :	Első Magyar Hordógyár Rt.	600.000 „
	Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.	2,400.000 „
	Kassa—Oderbergi vasútrészvények ..	19,412.600 „
	Kassa—Oderbergi vasút elsőbbségi kötvények	38,825.200 „
	Omnibusz Rt.	800.000 „
Budai Hegypálya Rt.	100.000 „	
Szentendrei Téglá és Mészégető Rt. ...	100.000 „	

társulási szellem“ mind nagyobb teret nyer Magyarországon

	Alaptőke
December :	
Óbudai Szeszgyár Rt.	300.000 frt.
Sertéshizlaló Rt.	400.000 „
Első Pesti Spódium és Csontlisztgyár ..	250.000 „
Pannonia Téglagyár Rt.	180.000 „
Budai Közútvassúti Rt.	400.000 „
1869.	
Január :	
Újpesti Takaréktár Rt.	100.000 „
Pesti Keményítőgyár Rt.	250.000 „
Február :	
Magyar Általános Kőszénbánya Rt. .	800.000 „
Könyvnyomda Rt. Pesten	150.000 „
Magyar-Sweiczi Gyártársulat Rt. Pesten	500.000 „
Vasútikocsigyár Rt.	500.000 „
Március :	
Magyar keleti vasút részvények	30,013.400 „
Magyar keleti vasút elsőbbségi kötvények	45,020.200 „
Franco Magyar Bank Rt.	32,000.000 „
Budapesti Építő Rt.	600.000 „
Országos Biztosítóintézet Rt.	5,000.000 „
Április :	
Építőbank Rt.	6,000.000 „
Május :	
Országos Gőzhajó Társaság	3,000.000 „
Nemzeti Biztosító Bank	1,500.000 „
Terézvárosi Takarékpénztár	1,000.000 „
Magyar Üveggyári Rt.	200.000 „
Kőbányai Gőztéglagyár Rt.	400.000 „
Pest-Bécsi Vontató Rt.	1,200.000 „
Június :	
Ganz Gépgyár és Vasöndötte Rt.	2,500.000 „
Magyar Lloyd Rt.	10,000.000 „
Első Magyar Kártyagyár Rt.	200.000 „
Újlaki Téglagyár Rt.	400.000 „
Erzsébet Gőzmalom Rt.	1,200.000 „
Első Magyar Leszámitoló és Pénzváltó bank Rt.	3,000.000 „
Július :	
Zugligeti Nyárilaképítő Rt.	300.000 „
Viktória Téglák és Mészégető Rt.	400.000 „
Századunk Irodalmi Rt.	50.000 „
Augusztus :	
Magyar Jelzőlogbank Rt.	2,000.000 „
Északkeleti vasút részvények	18,885.600 „
Északkeleti vasút elsőbbségi kötvények	28,328.400 „
Nemzetközi Kereskedelmi Rt.	20,000.000 „
Aquincum Rt.	250.000 „
Első Pesti Kémiai Termék és Keményítőgyár Rt.	200.000 „
Lábatlani Cementgyár Rt.	300.000 „
Fővárosi Takarékpénztár Rt.	1,000.000 „
Kőbányai Takarékpénztár Rt.	125.000 „
Szeptember :	
Schlick-féle Vasöntő Rt.	500.000 „
Varietés Részvénytársaság Rt.	300.000 „
Kölcsönös Állatbiztosító Rt.	500.000 „
Salgótarjáni Vasgyár Rt.	1,200.000 „
Első Magyar Papírgyár Rt.	10,000.000 „
Összesen	334,103.600 frt.

s ebben „a politikai állásunk jövőjébe helyezett bizalom jelét“ látja, 1868 őszén már megálljt kiált s ezt ugyanannak a „vállalkozási szellemnek fejlődése és gyáripárunk érdekében“ teszi. Egyideig további alapítások szünetelését tartaná ajánlatosnak. legalább addig, míg az újonnan keletkezettek megerősödnek.¹ 1868. szeptember 19-én a Pesti Napló élesen elítéli „a túlzott alapítási vágyat“ és inti „a járatlan vidéki tőkét“ attól, hogy részt vegyen olyan vállalat alapításában, mely nem „érett szükség pótlására hivatott és melynek élén nem szakemberek állanak“. 1869 tavaszán minisztertanács is foglalkozott a kérdéssel.² Március 16-án Gorove közölte minisztertársaival, hogy bár az utóbbi két év alatt számos ipari, kereskedelmi vállalat, hitelintézet alakult, állandóan nagy számban érkeznek a minisztériumba alapítási kérvények, melyeket nem utasíthat el, mert elbírálásukra csak az 1840: XVIII. t.-c. nyújt alapot, ennek előírásaival pedig nem ellenkeznek. A maga részéről fokozottabb körütekintést ígért az engedélyek megadása során. Főként arra fog ügyelni, hogy az alaptőke befizetése biztosított legyen és bizonyos tartaléktőke kimutatását is meg fogja követelni. Lónyay pénzügyminiszter hangsúlyozta azon feltevel fontosságát, hogy az alapítók ne tarthassák meg a részvényeket és így ne juthassanak az ügynevezett alapítói haszonhoz, hanem kötelesek legyenek az alapszabály szerint kibocsátandó részvényeknek legalább 80%-át nyilvános aláírásra kitenni. Egyébként halaszthatatlannak tartotta a magyar részvényjognak törvényhozási úton való szabályozását.

Mielőtt a kormány tervezett közbelépését megtehetné volna, megtörtént a visszahatás. Az 1869-i rossz termés következtében a kivitel összezsugorodott. Jelentékeny összegek maradtak távol az országtól, melyek az előző években az új alapításokat táplálták. Az élére állított gazdasági helyzet zavartalan fenntartását azonban csak az elhelyezésre váró tőke változatlan mértékű készlete biztosíthatta. A magyar gazdasági életben az őszi hónapokban különben is fokozódó pénzkereslet a pénzforgalomban fennakadást okozott. A pénzsűkének egyre kétségtelegebb jelei kezdtek mutatkozni. A vállalkozási kedv akarva, nem akarva megtorpant, a kereskedelmi életben pangás állt be. A gabonaértékesítési és egyéb kereskedelmi üzletek összezsugorodása következtében kiesett hasznot sokan az értékpapír-tőzsdén szerették

¹ Pesti Napló 1867 dec. 14. és 18., 1869 aug. 20.

² A m. kir. pénzügyminisztérium irattárában : 1886/1869. P. M.

volna megtalálni. A részvényekkel való spekulációba újabb rétegek kapcsolódtak be, a tőzsdei játék egyre általánosabb lett. Augusztus végén mindkét oldalról bekövetkezett a csapás. A bécsi tőzsdén az értékpapírok ára lezuhant és ennek hatása alatt a pesti tőzsdén is morzsolódtak az árfolyamok, előbb lassan, majd gyorsabban. Másrészt az osztrák Nemzeti Bank a növekvő hiteligénylések miatt előbb a betéti üzletben, hamarosan azonban a leszámítolási és előlegüzletben is felemelte a kamatlábat s példáját követték a pesti bankok is. A bankok ezen intézkedése megint gátta a bizalmat. Akinek pénze volt, nem fektette még oly jövedelmezőnek látszó pénzületbe sem, inkább a legbiztosabb helyen, magánál tartotta. Akinek viszont alkalma nyílt hitel felvételére, a rendelkezésére álló keretet igyekezett teljesen kimeríteni, hogy minden eshetőségre ellássa magát. A hitelre szorulóknak lehetőleg nagyobb összeget kértek, mint amennyire valójában szükségük lett volna, hogy akkor se jöjjenek zavarba, ha igénylésük csak részben jár sikerrel.¹

A válság kezdettől fogva élénken foglalkoztatta a közvéleményt; politikai és gazdasági körök egyaránt hatása alatt álltak. Figyelték lefolyását, vizsgálták természetét, igyekeztek felderíteni okait, mindenekelött pedig keresték a megfelelő rendszabályt, amellyel meg lehetne szüntetni e folyamatot. A leggyorsabban és a legnagyobb nyilvánosság előtt a politikai ellenzék tárgyalta e kérdést; benne kitűnő agitációs eszközt fedezett fel a kormány ellen. Már szeptember elején megindította Horn Ede, a balközép egyik pénzügyi szaktekintélye a válsággal kapcsolatos problémákkal foglalkozó cikksorozatait.² Fejtegetései során a baj végső okát Magyarország pénzügyi függésében látta meg, abban a körülményben, hogy az ország pénzügyileg teljesen Bécsre van utalva. Amikor a pénzüvilágon Európaszerte kedvetlenség vett erőt, amely egyes helyeken, így elsősorban Bécsben a fejvesztett pánikig fajult és ennek hatása Magyarországon is érezhetővé vált, másrészt pedig ez általános jelenség mellett e pesti válságnak megvoltak a magyar viszonyokból jól magyarázható természetes okai is, az ellenzék a betegség szinte egyetlen kórokozójaként „Bécsből való vezettetésünket“ kárhóztatta. Hogy nálunk az előző évek nyugodtabb viszonyai közt is általános volt a pénzhiány, az szerinte abból következett, hogy nincs önálló magyar pénz- és hitel-

¹ Rückblicke auf die Handelsverhältnisse des Jahres 1869. — Pölya J.: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötvenéves fennállásának története. (Budapest 1892.) 202. l.

² Neuer Freier Lloyd 1869. szept. 1. és Hon 1869. szept. 2-től.

ügy. A magyar kormánynak már eddig sem lett volna szabad túrnie a fennálló állapotot, most azonban — Horn cikkei szerint — elérkezett a végső idő, hogy súlyos mulasztásait helyrehozza az önálló magyar bankügy megvalósításával. Hasonló szellemben, de igen csekély hozzáértéssel cikkezett Jókai Mór is, ki mint józsefvárosi képviselő kötelességének tartotta, hogy választói érdekében gazdasági kérdésekben is hallassa szavát.¹ Az ellenzéknek a kormány mulasztásait kárhoztató s az osztrák Nemzeti Bank ellen emelt vádjait a Hon szeptember 10-i száma foglalta össze. Kijelenti, hogy a bank az uralkodó állapotot rendszeresen készítette elő. Azzal, hogy a felvert árfolyamú papirokra igen magas előleget nyújtott, maga táplálta a szédelgést, majd mikor a spekuláció már hihetetlen magas fokra hágott, a leszámítolás és előleg kamatjának felemelésével, a hitel megszorításával, a papirokra adott előleg felmondásával a legkevéssbé sem felelt meg feladatának, hanem magatartásával előidézte a káros fejleményeket. Ezek a vádak csak kevés pontban tapintottak rá a valóságra, nem voltak mentesek rosszakaratú, túlzó beállítástól és általában sokkal kevésbé szolgálták a közönség gazdasági érdekeit, mint az ellenzék politikai céljait.

Hozzászóltak a kérdéshez a gazdasági érdekképviseltek, a Kereskedelmi és Iparkamara, a Pesti Nagykereskedők Társulata, és a Pesti Polgári Kereskedelmi Társaság. Szeptember második felében mindhárman emlékiratban keresték fel a földművelés- ipar- és kereskedelemügyi minisztert. A Pesti Nagykereskedők Társulata körülbelül a Hornék által képviselt álláspontot foglalta el. A pesti válság okait nyugateurópai hírekre és a Nemzeti Bank magatartására vezette vissza. Vádjait főként a Nemzeti Bank ellen irányította. Igazgatóit tőzsdematadoroknak nevezte, kik előbb az értékekre való kölcsönzéssel sokat tettek a hossz érdekében, majd utóbb — úgylátszik — besszre spekuláltak. A bank üzelveit azonban nem tartotta tovább megengedhetőnek s önálló magyar jegybankot követelt. Addig is, míg ez megvalósítható, a magyar fiókok dotációjának felemelését, a kamatláb felfel való rögzítését, új bankjegyek kibocsátását kívánta.² A helyzet világosabb áttekintéséről tett tanúságot a Pesti Polgári Kereskedelmi Társaság. Memorandumában elismerte, hogy a pesti vállalkozások, „melyek összes alap-

¹ Hon 1869 szept. 10.

² O. L. (= Orsz. Levéltár.) A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter levéltára, 18.036/1869.

tőkéje a város tőkeerejével talán egész helyes arányban nem állt“, jelentékeny részben hozzájárultak a helyzet ilyen alakultához. Rámutatott a bizalmatlanság nyomasztó következményeire, az összegyűjtött és visszatartott pénzmennyiség hiányára. A válságot onnan származtatta, hogy az ipar és kereskedelem növekedett, de a pénzforgalom rendelkezésére álló fizetési eszközök nem gyarapodtak. Kérte tehát, hogy a bank az addiginál fokozottabb mértékben állítsa erejét Magyarország hitelszükségletének szolgálatába.¹ A felvetődött kérdések megvitatásában legtöbb szakértelmet és tárgyilagosságot a Kereskedelmi és Iparkamara tanúsított. A helyzet elemzése során megállapította, hogy Pesten válság tulajdonképpen még nincs is, bár a helyzet súlyos. A politikai viszonyok jobbrafordultával megélenkült vállalkozás mindent egyszerre akart pótolni, „hellyel-közzel — ebben nincs tagadás — a meglévő erő és bölcs előrelátás határain túl.“ A vállalkozások tehát alakulásukkor és még később is tetemes hitelre szorultak, a hiteligények lassan — a vidék bekapcsolásával — egyre növekedtek, a tőkekészlet azonban csökkent. Az 1869-i termés nem felelt meg a várakozásnak, előrelátható volt a fennakadás. Kinek módjában állt, megfogta a pénzt, sőt saját hitelét is felhasználta, jelentős összegeket vonva ki gyakran feleslegesen a forgalomból. A pénzintézeteket a legvégső határig igénybe vették, úgyhogy utóbb ezek már képtelenek voltak megfelelni a velük szemben támasztott igényeknek. Az elutasított ipar és kereskedelem a magántőkéhez fordult, de itt is tartózkodással találta szemben magát. Így állt elő a nyomasztó pénzzűke. Szabad pénzforgalmú országban ez gyors lefolyású lenne és nem járna különösebb következményekkel, de Magyarországon más a helyzet, itt csupán a Nemzeti Bank segíthet. Ez azonban Magyarországtól még a jogosan várható támogatást is megvonta és a tőlünk megtagadott segítséget a birodalom másik felében hasznosította. Magatartása, akár a magyar helyzet kellő ismeretének, akár az elvárható készségnek hiányából fakadt, természetesen rossz hatást keltett. Lépten-nyomon felvetődött a kérdés: „Mi hasznunk abból, hogy a bank kiváltságát, mely bennünket törvényszerűleg nem kötelez, tiszteletben tartjuk, midőn az még érdekeinket sem szolgálja.“ A Nemzeti Bank a válságnak természetesen nem kizárólagos előidézője, bár a nehéz helyzet egyik okát kétségtelenül benne kell keresni. Addig is, míg a bank magyarországi politikája változást nem mutat, a kormánynak

¹ 2543/1869. P. M.

kellene közbelépnie, elsősorban az ipar érdekében, a felépült, de kellő forgótőkével nem rendelkező gyáraknak nyújtandó néhánymilliós hitellel. A kamara tehát emlékiratát azzal a kérelemmel fejezte be, hogy a kellő vagyonnal rendelkező, szolid iparvállalatokat a kormány részesítse támogatásban. Egyébként biztosította a minisztert, hogy a magyar ipar és kereskedelem egészséges s az amúgyis csak mulékony válságot nagyobb megrázkódtatások nélkül el fogja viselni.¹

A beérkezett emlékiratok a minisztert állásfoglalásra készítették. A kormány már az év elején tisztában volt a fejlődésben mutatkozó kedvezőtlen jelenségekkel, tervezett is megfelelő intézkedéseket, a körülmények azonban megelőzték. Gorove most a válság könnyű lefolyását akarta elősegíteni, oly módon, hogy a pénzszűkét a hitelmegszorítás feloldásával csökkenti. Ebből a célból erélyes fellépést kívánt a bécsi Nemzeti Bankkal szemben. Szeptember végén a pénzügyminiszternek egy átiratban számolt be a magyar szakkörök véleményéről, mely a saját nézetével megerősítve abban csúcsosodott, hogy a bank haladék nélkül emelje fel magyarországi fiókjainak dotációját legalább 4—5 millióval. Másrészt szükségesnek tartotta olyan pénzalap teremtését, mely lehetővé tenné a kormány azonnali támogatását.² Lónyay pénzügyminiszter mindkét irányban igyekezett megfelelni a felmerült kívánságoknak. A Nemzeti Banknak a magyar gazdasági élettel szemben tanúsított eljárása arra készítette, hogy a vele is közölt emlékiratokban felsorolt vádakát a memorandumok elküldése révén a bankkal tudassa s ugyanekkor egy átiratban a kérdésben személyesen is állást foglaljon a magyar érdekek mellett. Az október 13-án kelt jegyzékben jóllehet elismeri, hogy a banknak az akkori körülmények között hitelkiutalásaiban a legnagyobb óvatossággal kell eljárnia, jogosnak tartja a követelést, hogy „a monarchia egyik felétől azon segély, melyben addig is csak a legszerényebb mérvben részesítettett, el ne vonassék, olyan célból, hogy az is a birodalom másik felének javára fordíttassék“. Rámutat az általános megütközésre, melyet a bank ezen eljárása Magyarországon kiváltott és hangsúlyozza, hogy a magyar pénzügyminiszter kötelességének tartja a dolog állásába beavatkozni. Ennélfogva „figyelmezteti az igazgatóságot, hogy a magyarországi fiókinézetek javadalmazását, amennyiben az időközben még meg nem tör-

¹ Uo.

² 2544/1869. P. M.

tént volna, legalább a néhány hónap előtti összegre felemleni és mindenütt, hol a javadalmazás további szaporításának szüksége mutatkozik, azt haladék nélkül elrendelni szíveskedjék.¹

Egyidejűleg megindultak a kormánytámogatást előkészítő tárgyalások is. Lónyay jól ismerte a válság okát, az ország tőkeerejéhez képest túlzott vállalkozások természetes következményének tartotta azt. Meg volt győződve, hogy nem tarthat soká, mert ép hatása alatt töredeznék le azon kinövések, melyek a baj okozói voltak s így megszűnván az ok, elmúlik az okozat is. A folyamat mesterséges befolyásolásának nem volt nagy barátja, mert véleménye szerint nem tekintve a tőzsdei veszteségeket, melyek nyomán nagy összegek váltak semmivé, anélkül, hogy a valóságban meglévő értékek pusztultak volna el, és leszámítva néhány zavarba került magánvállalkozást, az ország gazdasági érdeke a válság következtében keveset fog károsodni. A parlamentben elmondott szavai szerint: „Nem kell a mostani válságtól megrettenni, sőt vígsztaljon az, hogy már kezdünk annyira kifejlettek lenni, hogy válságunk lehet.”² Mindamellet nem akart tetlen szemlélő maradni s azon a téren, hol helyesnek találta, igyekezett a rendelkezésre álló eszközökkel könnyíteni a helyzeten. A 60 milliós vasúti kölcsönből még igénybe nem vett összeget használta erre a célra, November 2-án több pesti pénzintézet vezetőjével közölte, hogy a kormány 3—4 milliós kölcsönt juttatna forgótőke hiánya miatt zavarba jutott iparvállalatok segélyezésére, ha a bankok a kölcsön közvetítését és a kezességet vállalják. A bankok kezdettől fogva vonakodtak a nem nagy jövedelmet ígérő és kockázatosnak látszó üzlettől, s a saját és forgalmi tőkájük közt kívánatos helyes arány eltolódására hivatkozva a pénzügyminiszter ajánlatát elhárították maguktól.³ Néhány nap mulva Gorove tárgyalt ugyanebben az ügyben a pesti kereskedelmi és pénzvilág vezető férfijaival, de ezek a tárgyalások sem vezettek eredményre.⁴ A pesti bankok elzárkóztak a közvetítés elől és azt a javaslatot terjesztették a kormány elé, hogy a kölcsönt közvetítés igénybevétele nélkül, maga a pénzügyminisztérium adja ki, mert így a pénzintézetek közvetítésével járó költség és jutalék mellőzhető, s a kölcsönre rászoruló vállalatok olcsóbb

¹ 2496 : 1869. P. M.

² Országgyűlési Nyomtatványok 1869—72. Képviselőházi naplók, III.

³ Pesti Napló 1869 nov. 4.

⁴ 2707/1869. P. M.

pénzt kaphatnak. A szükséges biztosítékot a minisztérium is megszerezheti, a vállalatok hitelképességének és a kölcsön mértékének megállapításában pedig segíthetne a kamara.¹ A kormány kénytelen volt hozzáfogni a kölcsönügyet saját kezelésben való lebonyolításához. A szükséges tervezet elkészítésével Lónyayt bízták meg. Lónyay november 11-én előterjesztett tervében rámutat a válság egyik nagy tanulságára, arra a körülményre, hogy a részvénytársaságok nagy része folytonosan zavartalan hitelezésre számítva a szükséges forgótőkéről nem gondoskodott; számukra minden hitel megszerítés a mostanihoz hasonló veszélyes állapotot idézhet elő, elsőrendű feladat tehát, hogy forgótökéhez jussanak. Ennek leginkább megvalósítható módja pedig az, hogy az eddig megtett beruházások valóságos értékének 50%-ig elsőbbségi kötvényt bocsássanak ki. E kötvényekre a kormány egy külön erre a célra alakítandó bizottság véleménye szerint a kötvények névértékének 75%-ig 6 hónapra 6%-os előleget ad, mely legfeljebb 1871 májusáig hosszabbítható meg. Időközben, ha a viszonyok javulnak, a vállalatok e kötvényüket értékesíthetik és az állammal szemben fennálló köteleységüket rendezik.² Lónyay e kormánya már a törvényhozás felhatalmazását akarta megszerezni, midőn az a nyolc pénzügyintézet, mellyel ez ügyben előzőleg eredménytelenül tárgyaltak, hajlandónak mutatkozott a kölcsön közvetítésére.³ A kormány és a bankok közt tehát megállapodás jött létre, mely szerint a pénzügyminiszter 4 millió frt-ot juttat szolid iparvállalatok hitelszükségletére. A szóbanforgó intézetek ez összeget egymás közt felosztva kihelyezik és a jótállást vállalják. Egy-egy igénylő jelzálogilag biztosított kötvényeire 200.000 frt erejéig kaphat 5%-os kölcsönt, két évre; ilyen kölcsönre a 4 milliós keretből másfél millió vehető igénybe. Azon vállalatok, melyek jelzálogbiztosítékot nem nyújthatnak, vagy az ilyen alapon nyert hitelen kívül még kölcsönre szorulnak, legfeljebb 300.000 frt-os egyévi, negyedévenként hosszabbítandó 5%-os váltókölcsönt vehetnek fel a fennmaradó 2 és 1/2 millió erejéig.⁴ 1869. november 15-től az egész 4 millió az igénylők rendelkezésére állt a Magyar Földhitelintézetnél az említett célra.⁵

¹ Uo.

² Uo.

³ 2746/1869. P. M.

⁴ 2842/1869. P. M.

⁵ Uo.

A kormánykölcson ügyében létrejött megállapodás után azonnal jelentkeztek a közvetítő intézeteknél a hitelre igényt tartó vállalatok. A bankok a legnagyobb körültekintéssel jártak el a közvetítés során, aminek egyik következménye volt az, hogy a vállalatoknak igen hosszú adminisztrációs utat kellett bejárniuk, míg igényüket elfogadták, másrészt pedig csak a legjobb hitelű cégek jutottak a kölcsönben részesítettek közé. A folyamodókat a bankok bizalmatlansága több esetben elütötte a hitel élvezetétől.¹ Végül jelzálogilag biztosított kötvényre adott kölcsönben mindössze tíz vállalat részesült 2,030.000 frt erejéig, váltókölcsönre 622.914 frt-ot vettek igénybe közvetlenül az iparvállalatok, 304.098 frt-ot juttattak váltók visszleszámitolása által a pénzügyminiszter szóbeli meghatalmazása alapján vidékre.² A kiutalt 4 millióból tehát körülbelül 1 millió felhasználatlanul maradt, ugyanekkor pedig több mint másfél millióra rugó, elsősorban vidéki hitelintézetektől érkező igénylést utasítottak el.³ A kormánysegítség a közvetítő bankok szigorú, semmi kockázatot nem vállaló magatartása miatt nem járt teljes sikerrel, ami miatt a pénzügyminiszter a végrehajtás során több ízben kifejezésre is juttatta elégedetlenségét.⁴

¹ 2513, 2525, 2676, 2736, 2802, 3033, 3044, 3045, 3052, 3062, 3076, 3127, 3132, 3232/1869. és 312, 422, 622, 1080/1870. P. M.

² Jelzálogilag biztosított kötvényre kapott kölcsönt a Magyar-Sweiczi Gyártársulat 300.000 frt, a Magyar-Belga Gépgyár 280.000 frt, a Király Serfözde, a Magyar Lloyd és az Első Magyar Pest-Fiúnei Hajógyár 200—200.000 frt, a Temesvári Gőzmalom, a Waggongyár, az Első Magyar Gépgyár, a Pesti Molnárak és Sütők Malma és a Bútor Kézműzeti Társulat 150—150.000 frt összegben. A váltókölcsön a Magyar Lloyd, az Első Óbudai Szeszégető és több más kisebb vállalat közt oszlott meg. A vidéki pénzüzetek közül az Első Bánáti Kereskedelmi és Iparbank, az Aradi Ipar és Kereskedelmi Bank, az Eperjesi Ipar és Kereskedelmi Bank, a Csanádmegyei Takarékpénztár, a Zempléni Ipar és Kereskedelmi Bank, a Dunaföldvári Takarékpénztár és a Nyíregyházi Takarékpénztár részesültek kölcsönben. (891/1870. P. M.)

³ Köztük a Debreceni Kereskedelmi és Iparbank, a Felsőmagyarországi Első Iparbank, az Ungvári Kereskedelmi és Iparbank 200.000 frt-os, Fischer Mór gyáros 150.000 frt-os, a Gerenday-féle Emlékmű Rt. 120.000 frt-os, az Aradi Első Takarékpénztár és a Békéscsabai Népbank 100—100.000 frt-os, a Zemplénmegyei Kereskedelmi Ipar-, Termény- és Hitelbank, a Központi Magyar Gyógyszerészeti és Művegyészeti Vállalat és a Temesvári Concordia Gőzmalom 80—80.000 frt-os, a Temesvári Keményítő és Vegytani Társulat, valamint a Kisvárdai Takaréék 50—50.000 frt-os, a Gödöllői Takaréék 40.000 frt-os, a Kalocsai Takaréék 30.000 frt-os, a Tokaj-Hegyaljai Takaréék 25.000 frt-os, végül a Borsodszilvási vasgyár 15.000 frt-os keresetét.

⁴ 191/1870. P. M.

A szeptemberben jelentkezett válság minden mozgást, kezdeményezést megdermesztő légköre körülbelül fél éven keresztül nehezedett a magyar gazdasági életre. A válság tartama alatt a hitelintézetek mindvégig tartózkodóan viselkedtek. Letéti üzletüket lehetőleg szüneteltették, már elfogadott letétekre a tőzsdei árfolyamveszteségek miatt utánfizetést kívántak, amire a tőzsde ismét csak az árfolyamok leszállításával felelt. Ha valamelyik értékpapír iránt esetleg némi érdeklődés nyilvánult, a bankok az alkalmat a letétek értékesítésére használták fel s csakhamar túlkínálat jelentkezett. Az általános pénzsűke miatt a kereskedelmi és ipari tevékenység a legcsekélyebbre szorítkozott. Az embe-
 reken kedvetlenség vett erőt és nagyfokú bizalmatlanság. Megkezdett vállalkozásokat gyakran minden komoly ok nélkül félbehagyták; soha addig annyi cégfelszámolás nem történt a fővárosban oly rövid idő alatt, mint ezekben a hónapokban. Az üzletüket folytató vállalkozások is nagy nehézségekkel küzdöttek. Gyakran egészen jó hírek örvendő intézetek sem tudtak fizetési kötelezettségüknek símán eleget tenni. Mindenki érezte a túlfeszített állapot keserves szorítását.¹ Nagyobb zavarok mindamelltt ritkán fordultak elő. Október közepén jelentkeztek először elháríthatatlannak látszó nehézségek egy-két fővárosi nagykereskedő cég helyzetében; azonnal mentő-tárgyalások indultak, egy váratlan bukás azonban magával rántotta őket. Így keletkezett 5 jelentősebb csőd november elején. A legfeltűnőbbek közé tartozott az, melyet a Kohen testvérek ellen nyitottak november 3-án s itt is 170.000 frt aktíva mellett csak 25.000 frt volt a hiány.² Jellemző Stein Jeromos bukása, ki november 4-én 512.063 frt aktíva és ennél 84.644 frt-tal kevesebb passzíva mellett ment csődbe.³ A legnagyobb megrendülést kétségtelenül az Omnibusz részvénytársaság bukása okozta, mely sokaknak kedvét véglegesen elvette további próbálkozástól és általánossá tette a mindenáron felszámoló hangulatot. A többi csőd jórészt kisebb jelentőségű és jóllehet közvetlen okai közt szinte kivétel nélkül felemlítik „az utóbbi időben beállt pénz- és kereskedelmi krízist“, legtöbbször esetben kapcsolatban vannak súlyos tőzsdei veszteségekkel. König Lipót is felhozta bukásának okául a kereskedelmi pangást, emellett azonban 150.000 frt-os tőzsdei veszteséget, a gabonaüzletben 30.000 frt-os ráfizetést is elárultak száma-

¹ Rückblicke auf die Handelsverhältnisse des Jahres 1869.

² Budapest székesfővárosi levéltár. Pesti csődiratok, 43/1869.

³ Uo. 42/1869.

dásai. Bróde Lipót per-ügyelő nem mulasztotta el leszögezni, hogy „a legveszélyesebb hazárdjáték színhelyévé lett Pest s a kilátás pusztá újság olvasása, az időleges politikai áramlatok többnyire éretlen felhasználása és a tőzsdén való egy órai mulatás által vagyonokat rövid idő alatt szerezhetni : ez korunk rákfenéje”.¹ A fizetéseképtelenségekben kiütközött a gazdasági életben elterjedt nagyfokú bizalmatlanság. Számos csődmegnyitás csupán a hitelezők részéről elsietett csődkövetelésben leli magyarázatát. Maga a válság nem igen kívánt áldozatokat. 1870 első 5 hónapjában körülbelül 40 csődügyet vett fel a pesti törvényszék mindössze, ezek is szinte valamennyien súlytalan ügyek. Egyes kiskereskedők bukásairól van szó, kik részben már a válság alatt nyitottak üzletet, jóformán semmi, vagy a vállalkozáshoz képest csekély tőkével, a helyi viszonyok ismerete nélkül, sőt gyakran a legkevesebb szakértelemmel. E gyökértelen, 1—2000 frt-nyi tőkével, leginkább hozománnyal indított vállalkozások a berendezkedés után megakadtak, mert az üzlet forgalma nem volt elegendő, a hitel csekély, vagy lejártakor nem hosszabbították meg, hanem peresítették és főleg mert sok helyen itt is keresztülhúzott minden számítást a tőzsdéi veszteség.² Az a 25—30 milliós árfolyamveszteség, melyet e pesti tőzsde a válság alatt kénytelen volt elszenvedni, úgy látszik, a társadalom széles rétegeiben oszlott meg, s bár voltak ijesztő nagy összegű veszteségek is, nem kevésbé meghökkenítő a veszteségekben osztozók nagy száma.

Az 1869-i válság a következő év közepére már megszűntnek volt tekinthető. Az ország gazdasági arculatán kevés nyomot hagyott, azt a kijózanító hatást sem volt képes elérni, melyet egyes körök kezdetben vártak tőle. Elmúltá, után ismét felelevenedett a vállalkozási kedv, sőt az előző éveknél sokkalta magasabb fokra hágott, olyannyira, hogy 1872-ben már 565 új alapítás nyerte el a jóvágagyó záradékot.³ E válságban a magyar közgazdaság csak kevés szállal függött össze az általános európai gazdasági étellel. Pest ekkor még majdnem teljesen Bécs hatáskörében élt, az európai gazdasági jelenségekről Bécs közvetítésével szerzett tudomást. Az 1869-i események elsősorban Bécset érintették, mellette részben önállóan, részben rajta keresztül Pestet ; ez a válság

¹ Uo. 54/1869.

² Uo. 1—22/1870.

³ Szádeczký-Kardos T.: A magyarországi pénzügyek fejlődése (Budapest 1928) 14. l.

nem az egész világot átfogó gazdasági jelenség következményeként lépett fel, mint az 1873-i krach.¹

Egy tekintetben azonban fontos következményekkel járt. Az ellenzéknek a bankügyben a kormány ellen intézett támadásai nem halkultak el, hanem inkább egyre élénkebb visszhangra találtak. Októberben már a Neuer Freier Lloyd és a Hon mellett az Ellenőr, a Századunk hasábjain is folyt a polémia, melyre a kormány részéről a Pester Lloyd és Pesti Napló válaszolt. Később bekapcsolódott a vidék is. Jellemző e tekintetben a Békési Gazdasági Egyesületnek az országgyűléshez intézett kérvénye.² Az egyesület, minthogy „a dualismus alapján megoldott helyzet ellenére pénzügyi tekintetben a paritás követelményeit a mai napig nélkülözve a kiváltságos osztrák bécsi bank kegyelemmorzsáira vagyunk utalva, s minthogy mindaddig, míg Magyarország hitelviszonyai e bécsi banktársulat kegyelmétől fognak függni, az ország ipara és kereskedelme a fejlődés biztos eszközét nélkülözni lesz kénytelen“, önálló magyar jegybank felállítását tartja szükségesnek. A kormány kényes helyzetbe került. A Nemzeti Bank állásponjtjának megváltoztatása céljából megtette a szükséges lépéseket, de mivel semmiféle eszköz nem áll rendelkezésére, mellyel módjában lett volna a bank politikáját befolyásolni, ajánlatosnak látszott békés úton, méltányossági alapon tárgyalni. Előrelátható volt viszont, hogy az ellenzék támadásai a pénzügyminisztert előbb-utóbb politikai szempontból megteendő bankellenes nyilatkozatra fogják szorítani. Ilyen kijelentéstől Lónyay sokáig tartózkodott, míg két parlamenti interpelláció döntés elé nem állította. Október 18-án Irányi Dániel arra való hivatkozással, hogy „a közel lefolyt napok minden embert meggyőzhettek, mennyire káros hatást gyakorol a hazai pénzügyre, a pénzpiacra, mind pedig a kereskedelemre és iparra azon függés, melyben Magyarország az osztrák Nemzeti Banktól van; következőleg meggyőzhettek mindenkit azon szükségéről, hogy hazánk ezen függéstől mielőbb gyökeresen felszabadíttassék“, kérdezte a pénzügyminisztert, hogy szándékozik-e és milyen intézkedést ajánlani a törvényhozásnak „a magyarországi pénzpiac, kereskedelem és iparnek az osztrák Nemzeti Banktól függetlenítése végett?“³

¹ M. Wirth: Geschichte der Handelskrisen (Frankfurt 1874) 433. és köv. l. — Pólya J.: A gazdasági válság (Budapest 1890) 3. l. — Surányi-Unger T.: A gazdasági válságok történetének vázlata (Budapest 1921) 127. és köv. l.

² Hon 1869 okt. 21.

³ Képviselőházi naplók 1869—72. III.

Három nappal később Jókai Mór kívánta megtudni a pénzügyminisztertől, hogy „szándékozik-e a pénzügyi függetlenítés, illetőleg magyar banktörvény alkotása iránt legrovidebb idő alatt javaslatot beterjeszteni, minthogy jelen helyzetünkben a bécsi pénzpiacnak hatalmában van Magyarország pénzválságokat felidézni, amikor csak neki tetszik”.¹ Lónyay november 4-én felelt a hozzá intézett interpellációkra. Mielőtt azonban válaszát megismernők, szükséges lesz rövid bepillantást nyerni a bankkérdésnek a kiegyezési tárgyalások megindulásától kezdve lefolyt s az akkori közvélemény előtt ismeretlen részleteibe.

Lónyay Menyhértnek a bankügyben határozott felfogása e kialakult tervei voltak már a kiegyezési tárgyalások idejében. Álláspontjának megvalósítására latba vetette befolyását kezdettől fogva, amint e tárgyban magyar államférfi illetékes tényezők előtt kifejtette véleményét. A közös ügyek tárgyalására kiküldött 67-es bizottság 15-ös albizottságának vitái során a bankkérdés még nem jött szóba. Legelső alkalommal Andrássy Gyulának és Lónyay Menyhértnek 1866 augusztus végén Bécsben Hübnerrel, Belcredivel, Mailáthtal és Sennyeyivel folytatott megbeszélései során vetődött fel e probléma, midőn a kormány a magyar alkotmány visszaállításával kapcsolatos valamennyi kérdésben meg akarta ismerni az országgyűlés többségének álláspontját. Lónyay e tárgyalások folyamán nyíltan kijelentette, hogy általában az egybank-rendszernek nem barátja, de reméli, hogy ha Magyarország egyéb jogai megadatnak ezen a ponton, nem lesz nehéz a megegyezés.² Felfogásának részletesebb előadására nyújtott lehetőséget a 15-ös albizottságnak a megbeszélések alapjául szolgáló véleményével szemben a kormánynak írásban lefektetett észrevétele, mely az államadósság egységére és megoszt-hatatlanságára való tekintettel elvi megállapodást kívánt többek közt a bankügyben is.³ A kormány felfogása szerint szükséges volna egy nyilatkozatban leszögezni, hogy a megegyezés utáni átmeneti rendszerben az adó, vám és közlekedés ügyében, valamint az osztrák Nemzeti Bank szabaddalmára nézve a fennálló status quo érintetlenül marad. A magyar államférfiaknak e pontozatokra szeptember 2-án adott válaszában Lónyay azon nézetének adott kifejezést, hogy „a bankügyben elvi megállapodás csak annyiban

¹ Uo.

² Kónyi M.: Deák Ferenc beszédei, IV. (Budapest 1903) 23. l.

³ Uo. 30. l.

szükséges, hogy a most fennálló bankmonopóliumból az átmenet egy a birodalom különböző országai hitelviszonyainak inkább megfelelő jegybankrendszerre lehetővé tessenék.¹ Lónyay tehát, ki akkor már teljes joggal remélhette, hogy felfogását később majd felelős magyar pénzügyminiszterként kell valóra váltania, a magyar hitelügy függetlenségének érdekében határozottan az osztrák Nemzeti Bank privilégizált állása ellen nyilatkozott. E meggyőződése mellett változatlanul kitartott a későbbi tárgyalások alatt is és a pénzügyminiszterség vállalásakor sem távolodott el a többi bízben kifejtett és világosan formulázott alapról.²

A kiegyezést megelőző és csupán az elveket körülíró megállapodások után 1867 március elején került sor arra, hogy Lónyay a pénzügyi kezelés magyar részének átvételére vonatkozó értekezések során báró Becke osztrák pénzügyminiszterrel közölhesse a bankügyről vallott nézeteit. Becke kezdetben ragaszkodott a Nemzeti Bank akkori jogállásának fenntartásához és Lónyay véleményével szemben a bank érdekeit védte. Később Lónyay érvelését egyre inkább magáévá tette, végleges megegyezésre azonban a tárgyaló felek nem jutottak. Egyrészt azért, mert tárgyalásaikkal nem akartak elébe vágni alkotmányos úton hozandó megállapodásoknak és törekvésük mindössze odairányult, hogy a pénzügyi közigazgatás fennakadás nélküli menetét biztosítsák az 1867. évre. Nem egyezhetett meg másrészt a bankkérdés megoldásában a két pénzügyminiszter azért sem, mert Lónyay ezirányú tervei a birodalom egész pénzügyi helyzetére kiterjeszkedvén sokkal nagyobb szabásúak voltak, semhogy azokat Becke hosszabb átgondolás és utánszámítás nélkül elfogadhatta volna. Ennek következtében a március 7-i megállapodások 18. pontja csak annyit állapít meg, hogy „a magyar országos pénzügyminiszter addig, míg az országgyűlési bizottság munkálatának értelmében a Nemzeti Bankkal szerződésileg megállapítandó intézkedések nem rendezettek, sem közigazgatási, sem törvényhozási úton nem fogja megháborítani a banknak fennálló jogviszonyait.”³

Lónyay Menyhért a bankkérdést nem elszigetelve, önálló, külön problémaként akarta megoldani, hanem szervesen beépítette a „monarchia pénzügyeinek gyökeres orvoslását” célzó terveibe. A birodalom három milliárd név-

¹ Uo. 49. l.

² Lónyay M.: A bankügy (Budapest 1875) 172. l.

³ Uo. 176. l.

értékű adósságának konvertálásával — a különböző kötvényeket árfolyamértékük szerint egységes, 6%-kal kamatozó járadékkötvényekre cserélve be — az államadósság kamat- és törlesztésterhét sikerült volna annyira csökkentenie, hogy a két ország költségvetésében deficit nélkül fedezetet talált volna. E hatalmas művelettel kapcsolatban végre akarta hajtani a valuta rendezését is, csatlakozni akart a latin érmeunióhoz. Mindezek mellett pedig bekövetkezett volna a szabadalmazott osztrák Nemzeti Bank likvidációja is és helyette a birodalom különböző kereskedelmi központjain, Bécsben, Pesten, Prágában, Triesztben és másutt jegybankokat tervezett. Lehetségesnek tartotta a megegyezést mind az államadóssági kötvények tulajdonosaival a konverzióra nézve, mind a bank részvényeseivel a bankrendszer átalakítására. Tisztában volt azzal, hogy tervének keresztülvitele sok és súlyos akadályba ütközött volna, de a végső siker felől nem kételkedett. Abból a meggyőződésből indult ki, hogy „nehéz megpróbáltatások után sokkal hajlandóbbak a nemzetek a gyökeres orvoslást megnyugvással fogadni.“ „Az 1867. évben pedig — utólagos tapasztalata szerint — sokat lehetett merni és kivinni, amit később csak említeni sem lett volna tanácsos.“ Esméinek megvalósulásával kétségtelenül több vonatkozásban szinte megbecsülhetetlen haszon háramlott volna a birodalomra és külön Magyarországra egyaránt. Ezek az eredmények lebegtek Lónyay szeme előtt és ezért ragaszkodott féléven keresztül olyan szívósan javaslatához.¹

Az osztrák pénzügyminiszter, báró Becke, eleinte hajlott Lónyay szándéka felé, készségesen elvégeztette a terv részletes kidolgozásához szükséges számításokat és személyesen is nagy érdeklődéssel működött közre. Július közepe táján Lónyay az uralkodónak is beszámolt pénzügyi elgondolásáról, ki végighallgatva magyar minisztere javaslatát, azzal bocsátotta el, hogy „jól meg kell fontolni a célt, melyet el akar érni valaki, de aztán azt, amit elhatározott következetesen és kellő eréllyel kell végrehajtani.“² Ekkoriban Lónyay már előkészítette az államadósság ügyében összeülő értekezletnek előterjesztéseit. Július végén állandóan Bécsben tartózkodott, hogy e tárgyban végső megbeszéléseit folytassa Beckével. Kellemetlenül tapasztalta azonban, hogy osztrák társa időközben módosította álláspontját: a birodalom pénzügyi egyensúlyát az államadós-

¹ Uo. 178. és köv. l.

² Kónyi i. m. V. 144. l.

ságok konverzójának elkerülésével, az adójövedelem emelésével igyekezett elérni.¹ Becke véleményének megváltozása bizonytalanán tette a Lónyay-féle terv jövőjét. Maga Lónyay is megingott javaslatának megvalósíthatásához fűzött reményében és augusztus 21-én Andrássyhoz írt levelében az államadósság kamatainak fizetéséről a következő évre csak átmenetileg kívánt gondoskodni, mialatt egy szűkebbkörű bizottság kidolgozná a deficit végleges megszüntetésére vonatkozó pénzügyi terveket. Közben a politikai helyzet is tisztulna, Beckének az adóreformokba vetett reményéről is bírálatot mondana a tapasztalat.² Andrássy válasza Lónyayt legkevésbé sem bátorította, sőt javaslatának felvetésével kapcsolatban óvatosságra intette: „Gondold meg jól — írta augusztus 24-én — és vigyázz, nehogy az iniciatívát egyenesen a magyar kormánynak tulajdonítsák.”³ Andrássy és a bizottság többi tagja is, kikkel Lónyay közölte tervét, vonakodtak vállalni a felelősséget olyan javaslatért, mely a birodalom hitelét külföldön esetleg ronthatta volna. Lónyay végül személyesen felkereste Deák Ferencet. Bár ő is azon nézetten volt, hogy a kamatredukció kikerülhetetlen, a kezdeményezést nem ajánlotta.⁴ Lónyay már szeptember 6-án kénytelen volt — maga is bizonytalan helyzetben — az államadósságokra vonatkozó tanácskozások addigi eredményét a magyar küldöttség elé terjeszteni. Ennek során kifejtette, hogy bár nem sokkal előbb még a birodalmi tanács és az osztrák pénzügyminiszter is a kamatterhek csökkentése mellett voltak, ma már az eszmét elejtették és így más utat kell keresni.⁵ Azonban Lónyay nem tudott végleg lemondani tervéről. Bár közben az adósságokhoz való hozzájárulás mértékéről folyó tárgyalások előrehaladtak s kialakult a precipuum fogalma, még mindig nem szűnt meg Beckét a konverzió elfogadására kapacitálni. Szeptember 11—12-én némi sikert ért el, elvben nem elleneztek a konverziót.⁶ Úgy látszott, mégis el fogja fogadtatni tervét s Deák jóváhagyását is ki akarta nyerni. Deák azonban elzárkózott a véleménynyilvánítás elől.⁷ Lónyay ezek után belátta, hogy nincs más hátra, mint a birodalmi költségvetés egyensúlyát el-

¹ Uo. 145. l.

² Uo. 173. l.

³ Lónyay i. m. 196. l.

⁴ Kónyi i. m. V. 203. l.

⁵ Uo. 208. l.

⁶ Uo. 223. l.

⁷ Uo. 229. l.

érni szándékozó, a valuta rendezését, a bankügy szabályozását magábfoglaló eszméjét feladni és csupán arra törekedni, hogy Magyarország az államadósság kamataiból csak annyit vállaljon, amennyit józan számítás szerint el tud viselni.¹ Már ezt a kényszerítő hatások alatt megváltozott felfogását tükrözi vissza az 1867: XII. tc. 59—61. és 66. §-ának végrehajtását szabályozó, szeptember 17-én kelt, úgynevezett vöslai egyezmény, melynek 10. §-ában szögezte le Lónyay az új helyzethez alkalmazott bankpolitikájának alapelveit. Eszerint „kötelezi magát a magyar királyi pénzügyminisztérium, hogy míg a birodalom mindkét fele egyértelmű megállapodások útján az osztrák birodalom bankjegy ügyében új törvényes határozatokat nem hozand, Magyarországon jegybankot állítani nem enged és az osztrák Nemzeti Bank bankjegyeinek kényszerforgalmát úgy mint az államjegyekét, valamint azoknak minden közpénztárnál való elfogadását úgy mint eddig fenntartja, annak határozott kikötése mellett, hogy a Nemzeti Bank köteleztessék arra, hogy Magyarországon amnyi bankfiókot fog állítani, amennyit a magyar pénzügyminisztérium szükségesnek tart és ezeket a kereskedelmi forgalom igényeinek megfelelő dotációval ellátja, továbbá alapszabályait oda fogja módosítani, hogy jogosítva legyen a birodalom mindkét felének állampapírjaira, valamint egyéb jóhitelű és a tőzsdén is jegyzett értékpapírokra kölcsönt adni.“ Ezzel Lónyay mindaddig, míg Ausztriával közös megállapodás létre nem jön, elfogadta az osztrák Nemzeti Bank privilégizált helyzetét, de csak pontosan körülírt feltételek mellett, mely kikötésekkel a magyar gazdasági élet hitel-szükséglete kellőképp biztosítottnak látszott.

A magyar pénzügyminiszternek még e tárgyalások folyamán 1867 áprilisában alkalma nyílt a Nemzeti Bankkal közvetlenül is érintkezésbe lépni. A bank ugyanis a márciusi egyezményről hírlapi úton értesülve sietett hangsúlyozni a 18. § jelentőségét, mely kilátásba helyezte jogának tiszteletben tartását mind közigazgatási, mind törvényhozási téren és a magyarországi fiókok kezelésére nézve néhány kisebb jelentőségű kérdést intézett a pénzügyminiszterhez. Lónyay április 7-i válaszában felhívta a bank kormányzójának figyelmét arra, hogy a bank érdekében állana és a magyarországi helyzetre vonatkozó tárgyalásokat is megkönnyítené, ha itteni forgalmát bővítené. Feltétlenül szükségesnek tartja a pénzügyminiszter, hogy e

¹ Lónyay i. m. 196. l.

fiókok és elsősorban a pesti fiókok hatásköre táguljon, dotációja emeltesse.¹ A bank a következő időkben teljesen zavartalanul folytatta működését az egész birodalomban az előző gyakorlat szerint. Annak kevés jelét mutatta, mintha a vöslai egyezményben előírt feltételeknek megfelelően a magyar érdekeket igyekeznék kielégíteni, azonban joggal ezt tőle tulajdonképen senki nem is követelhetette, hiszen az egyezményt az osztrák kormány hivatalosan nem tudatta a bankkal. Mindamellet, mivel a magyar pénzügyminisztert másirányú munkássága teljesen lekötötte és különösebb panasz a bank magyarországi tevékenysége ellen gazdasági körökből nem hangzott el, a bank magyarországi jogi állásának kérdését valószínűleg hosszabb ideig nem háborgatták volna, ha üzletmenete 1866-tól fogva nem csökken és ezáltal a jövedelem elégtelennek nem mutatkozik.

Az 1866 május 5-iki törvény, mely 150 millió értékben államjegyek kibocsátását rendeli el és az augusztus 25-i törvény, mely a július 7-i törvény alapján megengedett 200 millió kölcsön kiegészítésére további 90 millió államjegy kibocsátását írja elő, a Nemzeti Bankot nemcsak törvényesen biztosított jogaiban támadta meg, hanem üzleti forgalmára is végzetesen hatott. Az államjegyek elszaporodása következtében a bankjegyek forgalma fokozatosan csökkent és a megcsappant forgalom következtében az igazgatóságnak nem állt módjában az 1863-i bankakta 4. §-ában előírt 7%-os minimális osztalékot kifizetni. Szükségesnek látszott tehát, hogy az állam a bankkal szemben fennálló 80 millió, addig kamatmentes tartozása után, kamat fejében a hiányt egy millió forint erejéig pótolja. Az 1867. üzleti év eredményei azonban olyan gyengék voltak, hogy milliós követelés igénybevétele után sem jutott 7%-os osztalék. A bank tehát a hiány fedezése végett tárgyalásokat kezdett az osztrák pénzügyminiszteriummal. Minthogy az 1866-i törvények által szenvedett sérelem ügyében egy régebbi panasza már az osztrák képviselőház pénzügyi bizottsága előtt feküdt és erről a bizottság épp akkoriban tett a háznak jelentést, a pénzügyminiszternek módja nyílt a kérdést nyilvánosan feltárni. Brestl, 1868 január 1. óta osztrák pénzügyminiszter, elismerte a bank panaszának jogosultságát, azonban semmi olyan kárpótlást nem vállalt, ami az államot terhelné. Bár a bank ezek

¹ 340/1867. P. M.

után követelését a pénzügyminiszter kijelentésének tekintetbevételével állapította meg, mégis ragaszkodott ahhoz, hogy ezentúl a 80 millió adósság után mindaddig, míg a bank szabadalmának zavartalan élvezetébe nem jut, az állam 4%-os kamatot fizessen. Kívánta, hogy az osztalék biztosítása után fennmaradó jövedelemnek nem mint eddig 25, hanem csak 10%-a növelje a tartalékalapot, míg a superdividenda 90% legyen, sőt, ha ez 5%-os osztalék kifizetéséhez szükséges, 10% erejéig még a tartalékalapot is igénybe lehessen venni. Szükségesnek tartotta, hogy alaptőkéjét részvényenként visszafizetett 135 forint révén 90 millióra csökkentse és üzletkörét tágítsa. Végül kérte, hogy ezen újabb megegyezést az osztrák mellett a magyar törvényhozás is emelje törvényerőre.¹

A Nemzeti Bank e kívánságait Brestl 1868 április elején közölte Lónyayval. Véleménye szerint a kérdés a magyar pénzügyminiszttert is érdekli, egyrészt azért, mert az alapszabály módosításához a magyar kormány beleegyezése is szükséges, minthogy a bankjegykibocsátási jog Magyarországra is kiterjed, másrészt, mert az államnak a bankkal szemben fennálló 80 milliós tartozását az államadósságok rendezése során nem vették figyelembe és így most Magyarországot is érinti a bank követelése. Lónyay válaszában Brestlnek azt a beállítást, mintha az államadóssági járulék megállapításakor a 80 milliós banktartozásra nem lettek volna tekintettel, határozottan elutasította, az alapszabálymódosításokat illetőleg pedig hangsúlyozta, hogy Magyarország kötelezettséget vállalt ugyan a bankjegyek kényszerforgalmára és arra, hogy míg a bank szabadalma érvényben van, más jegybankot nem engedélyez, de ezt több lényeges feltétel kikötésével tette. Ezeknek betartásáról a jelenben annál kevésbé mondhat le, mert feltételeit hivatalosan ugyan nem állt módjában a bankkal közölni, de előszóval a bank főkormányzójának tudomására hozta azokat. Brestl április 16-i felelete a magyar álláspont elfogadhatatlanságát igyekezett kimutatni. Megígérte, oda fog hatni a banknál, hogy a bankjegyek kellő fedezete érdekében alaptőkéjét ne szállítsa le, de akkor a bank nem lesz abban a helyzetben, hogy a 80 millió kamatozását nélkülözhetné, tehát Magyarország a megállapított arány szerint járuljon ehhez hozzá. Néhány nappal később

¹ Minderre és a következőkre Kerkápoly Károly 1872. május 16-i expozéja a magyar minisztertanácsban. (Miniszterelnökségi Irattár, minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1872. nr. 46.)

közölte, hogy az uralkodó felhatalmazta a bank alapszabályainak módosítására, szükséges ennél fogva tudnia, hogy Magyarország kívánja-e az alaptőke változatlanul hagyását, mely esetben viszont az osztrák kormány tartja méltányosnak, hogy Magyarország az érdekében hozott áldozat fejében a 80 milliós kamattehernek arányos viselésétől ne zárkózzék el. Brest e két iratára Lónyay még aznap, május 25-én felelt. A kérdésben elfoglalt álláspontját hajszálnyira sem változtatta. A 80 millió ügyét az államadóssági járulék megállapításánál elintézettnak nyilvánította és minden eddigénél nyomatékosabban hangsúlyozta, hogy a bank jegyeinek kényszerforgalmát csak akkor tartja fenn Magyarországon, ha az alaptőke nem csökken, és egyéb jegybankot a jövőben csak úgy nem engedélyez, ha a Nemzeti Bank Magyarország igényeit kielégíti. Brestl egy augusztus 1-én kelt iratában mindazonáltal közli az alapszabályt módosító tervezetet és miután leszögezi, hogy a magyar érvelés nem teheti magáévá, ígéri, hogy a Lónyay által több ízben említett bécsi és vöslai jegyzőkönyveket át fogja tanulmányozni. Az osztrák pénzügyminiszter tehát félévig vitázott magyar kollégájával anélkül, hogy a kérdésben elődje által kötött egyezményeket ismerte volna. Lónyay elhárította magától az alapszabályhoz való hozzájárulást azzal az indokollással, hogy a Nemzeti Bank nem tekinthető olyan intézménynek, melyre a magyar kormánynak befolyása lehetne. A magyar kormány a bankkal kapcsolatban csak azt volt hajlandó megtenni, amire egyezményben kötelezettséget vállalt, feltéve, hogy a másik félre megállapított kötelesegeket a maga részéről a bank szintén teljesíti. Brestl efelől igyekezett megnyugtatni a magyar pénzügyminisztert és ismételten sürgette a módosításhoz magyar részről való hozzájárulást. E sűrű és eredménytelen iratváltás közt lassan októberig haladt az idő anélkül, hogy a Nemzeti Bank alapszabályainak módosítását, illetőleg általában elfogadását magyar részről kieszközölhette volna. Október 5-én és 6-án Brestl személyesen tárgyalt Lónyayval Pesten, ki a kérdés egész anyagát még október 6-án magyar minisztertanács elé vitte. A kormány a 80 millióra és esetleges kamataira nézve az osztrák álláspontot nem fogadta el, minthogy az államterhek után elvállalendő évjáradékot az 1867: XV. tc. megállapította és az ez alkalommal kiküldött bizottság az akkor tekintetbe vett terhek közt e tartozást is felsorolta s ugyanezen törvény 5. §-ában a függő adósságok kérdését is lezárta. A bank alapszabályaiban teendő változtatásokra a magyar kormány nem akart be-

folyást gyakorolni, minthogy ez az osztrák törvényhozás és közigazgatás hatáskörébe tartozik. Örömmel venné azonban, ha a kérdés gyors elintézését nyerne s a bank a következőkben a magyar állam által biztosított, vagy kiadott értékpapírokra, a Földhitelintézet zálogleveleire és teljesen befizetett ipari részvényekre is adna kölcsönt. Az alaptőkének redukciójával szemben semmi észrevétele nincs, de minthogy a bankjegyeknek Magyarországon kényszerforgalmuk van, az ércfedezet csökkentését határozottan ellenzi. A magyarországi fiókok dotációjának felemelését illető óhajt a kormány természetesen magáévá tette. Brestl és a Nemzeti Bank kívánsága azonban a magyar kormány ellenállásán teljesen meghiúsult. A pénzügyminiszternek nem sikerült Magyarországgal újabb terhet elfogadtatni, a bank pedig nem tudta elérni, hogy szabadalmát a magyar kormány elismerje. Lónyay a bankügyben megőrizte rendelkezési jogát s azt csak pontosan körülírt, meghatározott ideig tartó engedménnyel szűkítette meg. A bank üzletkörének bővítése és alaptőkéjének csökkentése a magyar kormány hozzájárulása nélkül történt meg az 1868 június 30-i, illetőleg november 13-i törvényben.

Az osztrák Nemzeti Bank a magyar kormánynak vele szemben tanúsított magatartása után természetesen legkevésbé sem tartotta feladatának a magyar érdekek tekintetbevételét. E felfogását a magyar hitelszükséglet kielégítése során követett eljárásában következetesen érvényesítette is. Különösen kitént a magyar szempontokat figyelmen kívül hagyó, sőt rosszindulattal kezelő üzletpolitikája 1869-ben, mikor a magyar piac elől elvont összegekkel is a bécsi keresletnek igyekezett megfelelni. Lónyaynak ekkori intézkedései, október 13-i jegyzéke már ismeretes. A banknak erre írt válasza október 21-én kelt, benne a felemlített vádakat alaptalanoknak minősítette s tiltakozott az ellen, mintha különböző irányelvek vezetnék a birodalom két felével szemben. Nem mulasztotta el egyúttal, hogy rá ne mutasson arra a sérelmes körülményre, hogy szabadalmát Magyarország kezdettől fogva csak feltételesen és korlátozottan ismerte el, viszont tőle olyan kívánságok teljesítését várja, amelyekre vonatkozó megállapodásokat nélküle hozták és vele utólagosan mindezideig csak szóban közölték. Nem ismerte el, hogy törvényes jogait beleegyezése nélkül keletkezett szerződések befolyásolhatnák és ilyen egyezmények ellen óvást emelt. Végül határozottan kijelentette, hogy szerződésileg elismert jogainak megtagadása Magyarországon kifejtett tevékenységének megszorítását von-

hatja maga után.¹ Mindamellet egy újabb, november 2-án kelt iratában a Magyarországgal szemben tanúsított magartartását támadó vádakra közölte, hogy az előlegüzlet 28,439.000 frt dotációját felemelni egyáltalában nem szükséges, mert a magyarországi kereslet mindössze 24,185.500 forint, a kölcsönüzletre vonatkozólag azonban ígérte, hogy legközelebbi ülésében lényeges emelést fog javasolni.

Az iratváltásokban foglalt védekezésnél, szemrehányásnál és ígéreteknél sokkal jobban megvilágítja az osztrák Nemzeti Bank magyarországi politikáját az Aradi Kereskedelmi Testület ügyében követett eljárása. A válság következtében a testület azzal a kéréssel kereste fel a földművelési, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumot, hogy eszközölje ki a Nemzeti Banktól egy fiókintézet nyitását Aradon.² Minthogy ekkor már a kereskedelmi miniszter asztalán feküdt a Pozsonyi Kereskedelmi és Iparbank felterjesztése egy Pozsonyban felállítandó bankfiók iránt és a kassai Kereskedelmi és Iparkamara kérvénye is egy Kassán létesítendő fiók ügyében, Gorove e kérések elintézését fontosnak tartotta.³ A dolgot Lónyay közvetítette a banknál.⁴ A bank igazgatóságának döntése azonban elutasító volt. Válaszában közölte a magyar pénzügyminiszterrel, hogy „a jelenleg létező viszonyok között és míg Magyarországon állása bizonytalan, nem ígérheti, hogy magyarországi működését tovább kiterjeszti annál, mint amennyire jelenlegi üzlete okvetlenül megkívánja. Nem is gondolhat tehát arra, hogy újabb fiókokat létesítsen. Mindamellet nem mond le a reményről, hogy a bankot közelebről érdeklő többrendbeli kérdések kielégítő elintézése után az igazgatóságnak lehetővé fog tétetni a rendelkezésére álló előnyökben Magyarországot nagyobb mértékben részesíteni, mint eddig tehetette.”⁵ Midőn pedig az Aradi Kereskedő Testület kérését közvetlenül is eljuttatta a bankhoz, azzal utasították el, hogy mindaddig, míg a bank jogviszonya Magyarországon szabályozva nem lesz, ilyen kérés figyelembe nem vehető.⁶ Ilyen események után került sor Irányi Dániel és Jókai Mór interpellációjára az országgyűlésen.

Lónyay november 4-i feleletében nyíltan kijelentette, hogy mint magánember a törvényszabta korlátok

¹ 551/1870. P. M.

² 19—19.738/1869. Ker. M.

³ 19—19.117 és 19.489/1869. Ker. M.

⁴ 2508/1869. P. M.

⁵ Lónyay i. m. 237. l.

⁶ 19—19.738/1869. Ker. M.

között a bankszabadság mellett van, mint pénzügyminiszter azonban pillanatnyilag tartózkodnék minden lépéstől. Eddigi eljárásában sem „az erőszakos, rögtöni szakítás“ vezette, mely a kereskedelmi hitelre mélyen ható válságot idézett volna elő, hanem igyekezett a bankot az „ország érdekében hasznosítani anélkül, hogy a jogi álláspontot feladta, vagy a jövőre nézve a törvényhozás szabad intézkedési jogát korlátozta volna.“ Mindazonáltal a bankkérdést maga is előbb-utóbb megoldandónak tartja és ebből a célból bankankét összehívását ajánlotta. Javaslatát elfogadták és végre is hajtották.¹

A bankkérdés a válság következtében 1870-től napi-rendre került. További fejleményeinek nyomon kísérése azonban már túlvezetne a kitűzött célon, mely az 1869-i válságnak és a bankügyre való hatásának feltárására szorított.

Juhász Lajos.

¹ Képviselőházi naplók 1869—72. III.

Történeti irodalom.

Wattenbach, Wilhelm : Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Deutsche Kaiserzeit. Herausgegeben von Robert Holtzmann. Band I. 1. Heft. Berlin, 1938. Dr. E. Ebering. 8° XV, 162 l.

Alig néhány hónappal ezelőtt állapítottuk meg ugyanezen a helyen a forráskutatás és forrástanulmányok legújabb általános fellendülésének örvendetes tényét (lásd Századok 1938, 519. l.), és most ennek a fellendülésnek ismét nagyon fontos újabb bizonyítékáról számolhatunk be. A középkori történet művelői által sűrűn használt kézikönyv, W. közismert összefoglaló forrástanulmánya, a „Deutschlands Geschichtsquellen“ új kiadásban indult meg.

W. alapvető munkájának új kiadását, vagy esetleg az annak helyébe lépő, hasonló rendeltetésű új feldolgozást már régóta vártuk. Hiszen W. művének utolsó (7-ik) kiadásából az I. kötet Dümmler gondozásában (de Dümmler halála miatt az is már Traube által befejezve) ezelőtt 35 évvel jelent meg, a II. kötetre pedig ebben a kiadásban nem is került sor. A régi, nehezen megszerezhető kiadásokra voltunk utalva, pedig az azóta lefolyt évtizedek irodalma és részletkutatásai folytán már a 7-ik kiadás is sok részében elavult. Örömmel üdvözljük hát a Holtzmann Róbert, berlini egyetemi tanárnak, a középkori történelem ismert jeles munkásának szerkesztésében meginduló új kiadást, amelynek első füzeté jelent meg.

Ámde ebből az első füzetből már világosan kitűnik, hogy most nem is új kiadásról, hanem alapos új átdolgozásról van szó, amely a régi munkától több tekintetben lényegesen különbözik. Az eltérés először is abban mutatkozik, hogy az új átdolgozás egészen elhagyta W. művének első két nagy szakaszát, amely „Die Vorzeit“ és „Die Karolinger“ címen a X. század elejéig terjedő kort tárgyalta és a 7. kiadás I. kötetének kb. kétharmadát foglalta el. Az elhagyást az új átdolgozás szerkesztője azzal okolja meg, hogy ez a rész más oldalról feldolgozva nemsokára külön kötetben fog megjelenni. Még jelentősebb az az eltérés, amely az új kiadás feldolgozómódjában érvényesül. Egyrészt ugyanis az anyagnak területek szerint való csoportosítása más, élesebben elhatárolt részekre tagolódo lesz, mint a régi műben

volt. Másrészt pedig a szorosabban vett elbeszélő források mellett az új átdolgozás nagyobb figyelmet óhajt fordítani az egyéb természetű forrásokra: az oklevelekre, levelekre, feliratokra, művészeti alkotásokra stb., vagyis mindazokra az írásos és egyéb emlékekre is, amelyek az elbeszélő forrásokkal együtt a történeti források körét alkotják a tárgyalt korra nézve, a X. század elejétől a XIII. század közepéig. (Tudvalevőleg W. feldolgozása is a XIII. század közepéig terjed.)

Az élesebb területi csoportosítás — főként Alsó- és Felső-Lotharingia szétválasztása — az első két füzet anyagára nézve, amelyre vonatkozólag a megjelent 1. füzet már tájékoztat, teljesen megokoltnak látszik. (Értesülésünk szerint a 2. füzet anyaga az 1. füzetben közölt tartalomjegyzékhez képest még a frank területet tárgyaló fejezettel fog bővülni.) Erről a korról — az Ottók koráról — W. is megállapította, hogy ekkoriban a német birodalom történetében sokkal inkább érvényesülnek a „lokális szempontok“, mint a Karolingok korában, s ebben a korban ő is általában a birodalom területi szerint tárgyalta az elbeszélő forrásokat, míg a Karoling-korra nézve a fejezetekre osztásban más szempontok is érvényesültek. Az új átdolgozás azonban pontosabban és élesebben csoportosítja a területeket. Az elbeszélő források mellett egyéb forrásoknak is bizonyos mértékben való bevonását az áttekintésbe a magunk részéről szintén helyesnek tartjuk. Hiszen valamely kor forrásainak értékelése annál eredményesebb, minél körültekintőbb a szemlélet. Viszont kétségtelen, hogy a mű természetének megfelelően a súly túlnyomó részben mégis az elbeszélő forrásokra fog esni. Az új átdolgozás — a szerkesztő szavai szerint — az írókat és műveiket nemcsak az előadás tartalma szempontjából, hanem, erre az eddiginél nagyobb súlyt vetve, mint koruk szellemi irányzatának kifejezőit is kívánja méltatni. Így a munka nemcsak a történeti források ismertetése lesz, hanem bizonyos fokig az egyes területek azon korbéli szellemi életének rajzává válik.

Az Előszóban adott tervzet szerint a mű a 900-tól 1250-ig terjedő kort két kötetben két részre fogja tagolni, elhatárolól a száli-frank korszak végét véve. A kötetek azonban füzetekre osztva jelennek meg. Az I. kötet négy füzetből fog állni. A füzetekben való kiadás bizonyára gyorsítani fogja a megjelenés ütemét, de esetleg az egész mű kezelhetőségét teheti nehezebbé. Az a körülmény azonban, hogy az egyes füzetek végén adott mutatók csak ideiglenesek, s az Előszó kimerítő mutatót ígér a kötet végére, bizonyára azt jelenti, hogy a füzeteknek kötetű egyesítése majd lehetséges lesz, s hogy a szerkesztő számol ezzel.

A munka elkészítésén több munkatárs működik közre. A két első füzetnek előzetesen közölt tartalomjegyzéke a szerkesztőn, Holtzmann Róberten kívül még öt munkatársat tüntet fel. Ez a két füzet az Ottók államának korát fogja tárgyalni. Évszám szerint ez a kor 900—1050-nel van jelölve, míg W. a megfelelő részt 919—1024-gyel határolta. Az új füzet fejezeteiben a tárgyalás csakugyan kiterjed II. Konrád és III. Henrik korára is,

és úgy látjuk, hogy ez jobban megfelel a tárgyalt forrásanyag természetének, s a korhatárok kikerekítése is jobb, mint a szigorúan az uralkodói évek közé szorítás, amelyet az írók s az elbeszélő források tárgyalásában úgyszólván sokszor át kell hágni.

A megjelent füzet két fejezete közül az egyiket Holtzmann R. írta s ebben főként a szász (és thüringiai) területen keletkezett vagy arra vonatkozó forrásokkal foglalkozik. A W. korábbi kiadásaihoz való viszony a fejezethez írt általános szakaszban még elég szoros, mert nagyjában a korábbi kiadások megfelelő részének gondolatmentét követi és nem egy helyen szószerinti egyezést mutat azokkal. De már itt is vannak igen értékes új, vagy a régít kiegészítő részek (ilyen pl. az Ottó-kori renaiszanceról, az oklevelekről, liturgikus könyvekről s egyéb forrásokról szóló kiegészítés), s az újabb kutatások eredményei és adatai teljes figyelemben részesülnek. A fejezet további szakaszainak átdolgozása még szabadabban történik, különösen ott, ahol Holtzmann által speciálisan művelt területekről van szó. Ilyen például a Thietmarról szóló rész. (Thietmar legújabb kiadását — bő bevezetéssel — a MGH. Nova series sorozatában, valamint új német fordítását a „Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit“ sorozatban szintén Holtzmanntól bírjuk.) Az előadás mindenütt jól jellemző, élénk és természetesen a jelenlegi ismeretek színvonalán álló. (Aschriknak Anastasiusszal való azonosságát és esztergomi érsek voltát azonban — 49. l. — a magyar történetirodalom megdöntötte.) Ebben a fejezetben jó és hasznos összeállítását kapjuk a szász és thüringiai területre vonatkozó oklevél-kiadványoknak is.

A 2. fejezet, amely Alsó-Lotharingia, Flandria és Friesland területének történeti forrásait tárgyalja, Sproemberg Henriktől való, aki éppen ennek a vidéknek a történetével foglalkozott sokat. Ez a terület ma több ország közt oszlik meg: de az újabb kutatások kimutatták e terület belső összefüggését, s ez jogosulttá teszi az itt keletkezett vagy erre a területre vonatkozó forrásoknak egy csoportba foglalt tárgyalását. Igazán nagyjelentőségű történeti munka ugyan nem sok keletkezett ekkoriban ezen a területen. (Egyebek közül talán Ruotgernek Bruno-életrajzát, Folkwin munkáit, Anselmustól a lüttichi és ismeretlen szerzőtől a cambrai püspökök történetét emelhetjük ki leginkább.) Sproemberg azonban jó képet tud nyújtani a tárgyalt terület irodalmi, sőt művészeti általánosabb jelentőségéről. (Lásd pl. a Kölnről szóló részt.) Feldolgozásában általában kevéssé köti magát W. művéhez, amit főként az magyaráz, hogy erre a területre vonatkozólag sok új kutatás történt és sok, a korábbi ismereteket bővítő és módosító munka jelent meg újabb időben.

Remélhető, hogy az új átdolgozás 2. füzete is rövid időn belül meg fog jelenni, amely kiegészítő része lesz az elsőnek és együtt fogják a XI. század közepéig terjedő korszak történeti forrásainak teljes képét nyújtani. A két füzet tartalmából együtt fog majd kitűnni és akkor lesz megfelelően méltatható ennek az új képek az igazi értéke.

Mindenesetre nagy érdeklődéssel várjuk folytatását ennek a nagy fontosságú munkának, amely hazai történetírásunk szempontjából is jelentős. Hiszen már az első füzetben a magyar történetkutatás szempontjából is fontos forrásművek méltatását találjuk: Widukind, Thietmar, querfurti Bruno műveit, a hildesheimi és más évkönyveket stb. Az új átdolgozás tervének a modern szempontok alapján való gondos előkészítése, valamint a feldolgozás alaposága kitűnik már a megjelent első füzetből is, a szerkesztő személye pedig megnyugtat arra nézve, hogy a folytatás a kezdetnek megfelelő lesz. Bízást remélhetjük tehát, hogy majdan teljessé válva ez az új, modern átdolgozás is egészen ki fogja érdemelni a régi „Wattenbach“ által annak idején megalapozott elismerést. Szentpétery Imre.

Budapest történetének okleveles emlékei (Monumenta diplomatica civitatis Budapest). Csánki Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. I. kötet (1148—1301). Budapest, 1936. A Székesfőváros kiadása. 4° XIX, 384, 4 l. 12 műmell.

Ma, amikor középkori forrásaink kiadása az anyagi eszközök hiánya miatt úgyszólván teljesen szünetel, jóleső örömmel üdvözöljük Budapest székesfőváros vezetőségének nemes és áldozatkész elhatározását, hogy kiadja a Budapest — illetőleg Buda, Ó-Buda és Pest városok — történetére vonatkozó forrásokat. E hatalmas, egyelőre előre nem látható tömegű kötetre tervezett kiadványsorozatnak első kötetét a fővárosi levéltár volt igazgatója, G. rendezte sajtó alá.

A török uralom következtében a három testvérváros levéltára teljesen elpusztult, s így a főváros ma egyetlen-egy középkori oklevéllel sem rendelkezik. Saját levéltárának anyagából tehát legfeljebb a XVII. század közepétől kezdve indíthatná el forráskiadványait. A főváros vezetősége azonban azt tűzte ki maga elé, hogy a három város régebbi történetére vonatkozó, egyébként az ország különböző levéltáraiban szétszórt adatokat is összegyűjteti és ezzel a Budapest történetével foglalkozó kutatók munkáját a fáradságos adatkutatástól megkíméli.

Az I. kötet csupán az Árpád-korabeli okleveleket tartalmazza. Számszerint 320-at. Szinte hihetetlennek látszik az első pillanatban, hogy a pusztulás ellenére mégis ilyen tekintélyes számú oklevél maradt korunkra. Azt hihetnők, hogy a három város levéltárának egy részét mégis sikerült a török pusztítások elől megmenteni. Az oklevelek közelebbi vizsgálata azonban arról győz meg (amit egyébként a szerkesztő is hangsúlyoz bevezetésében), hogy nincs köztük egyetlen egy sem, amely a három város birtokából származnék. Ezek az oklevelek kivétel nélkül mások javára voltak kiadva, mégpedig főleg a budai káptalan és a margitszigeti apácakolostor javára, és ezeknek a levéltárai is őrizték meg őket számunkra. Tartalmilag tehát ezek az oklevelek a három városra vonatkozólag természetesen csak teherként

jelentettek az említett egyházi intézményekkel szemben. Mégis, mivel ezek az oklevelek a három város egyikére, vagy azoknak a lakóira vonatkoznak, minden egyoldalúságuk ellenére is rendkívül becsesek fővárosunk történetére nézve s így felvételük a Monumenta-ba nemcsak jogos, hanem szükséges is volt.

Sokkal lazábban fűgnek össze a főváros történetével azok az oklevelek, amelyek valamelyik városi polgárnak az ország távoleső pontján, vagy külföldön adományozott birtokaira, vagy ott kötött üzleteire vonatkoznak. De ezeknél is legalább a személyek révén még mindig van közvetlen kapcsolat a városokkal, az ilyen oklevelek felvétele tehát még szintén indokoltnak látszik. De vannak ebben az okmánytárban nagy számban olyan oklevelek is, amelyek csak azon a címen kerültek ide, mert a mai főváros területén székelő intézmények (pl. a margitszigeti apácakolostor) javára szólnak, egyébként azonban az ország más területeire vonatkoznak. Kétségtelen, hogy ezek szorosan véve már nem sorolhatók a Budapestre vonatkozó történeti források közé. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek az oklevelek már nem teljes terjedelmükben vannak közölve, hanem csak rövidítve, csupán a bevezető és befejező rész szövege teljes. A magunk részéről azonban ezeknél egyszerű regesztával is megelégednénk, különösen, mert ezek általában jó kiadásokban hozzáférhetők.

A közzétett 320 oklevél túlnyomó része (278) eddig sem volt ismeretlen a kutatók előtt, már ki vannak adva valamelyik okmánytárunkban (néhányik többször is!). Csupán 42 oklevél jelenik meg itt először. Ennek ellenére — ismerve régebbi oklevélkiadásaink (Wenzel, de főképp Fejér) megbízhatatlanságát és pontatlanságát — mégsem lehet eleve feleslegesnek minősíteni az oklevelek új kiadásait. Hiszen minden kutatónak régi vágya, hogy a megbízhatatlan oklevélpublikációinkban megjelent okleveleket minél nagyobb számban újból, de most már pontosan kiadjuk. Csak üdvözölhetjük tehát a szerkesztő eljárását, amikor a régebbi kiadások ellenére is teljes egészükben közölte az okleveleket. Azonban ilyen esetekben joggal kívánhatjuk, hogy ez a nagy fáradsággal és költséggel járó új oklevélkiadás a mai kor követelményeinek minél tökéletesebben feleljen meg. Joggal támaszthatjuk vele szemben azt az igényt, hogy az okleveleket ne csak teljesen megbízható szövegben közölje, hanem a modern szükségleteknek megfelelő teljes kritikai apparátussal is kísérje.

Ilyen szemmel vizsgálva ez a kötet, sajnos, több kívánni valót hagy hátra. El kell ugyan ismerni, hogy az oklevelek túlnyomó része nem a régi kiadások, hanem az eredeti, vagy ezek híján a rendelkezésünkre álló átiratok alapján van közzétéve (ami, mint ismeretes, igen sok utánjárást és fáradságos munkát jelent), az is kétségtelen, hogy az oklevelek szövegűsége tekintetében panaszunk nem lehet, mert túlnyomó részüket *Ányos Lajos* orsz. levéltári igazgató másolta, és azt is hangsúlyozni kell, hogy az egyes oklevelek lelőhelyére, eredeti vagy átirat voltára, jelenlegi állapotára, valamint eddigi kiadásaira vonat-

kozólag részletes és kimerítő felvilágosításokat kapunk, de ezeknél többet nem. Pedig ma már ennél többet kívánunk meg az oklevélkiadótól.

Már a hazai oklevélkiadási gyakorlatban is többször találkozunk az oklevelek régebbi kiadásaiban előforduló *variánsok* feltüntetésével (Kubinyi, Fejérfatáky, Szentpétery). Ezek a variánsok már csak azért is fontosak, mert, mint ismeretes, okleveleink, főleg a hiteleshelyi kiadásúak, általában két példányban íródtak, már pedig a két példány között sokszor érdekes, főleg a nyelvész (és rajta keresztül a településtörténész) számára fontos különbségek észlelhetők. Megtörténik tehát, hogy a régebbi kiadás a másik példány változatait tünteti fel. De ajánlatos a variáns feltüntetése akkor is, amikor az oklevelet egy feltétlenül megbízhatónak mondható kiadótól már ismerjük.¹

Még fontosabb azonban a különböző átiratokban szereplő eltérések feltüntetése, mert ezek sokszor nemcsak a névalak történeti fejlődését szemléltetik, hanem néha az eredeti oklevél hibás lejegyzését is kijavítják, főleg, ha közelkorú átirásról van szó. Megtörténik tehát, hogy a nevet éppen az átirat alapján tudjuk azonosítani. De különösen fontos, sőt elengedhetetlenül szükséges a variánsok feltüntetése azokban az esetekben, amikor az oklevélnek nem eredetije maradt ránk, hanem csupán két, vagy három átirata (v. ö. az 5. sz. A) példányát). Ilyenkor ugyanis tulajdonképpen valamennyi átirat, amely közvetlenül az eredetiről készült, teljesen egyenlő hitelességű és voltaképpen nincs jogunk egyiket a másikkal szemben előnyben részesíteni.

A modern oklevélkiadónak azonban ma már nem szabad megelégednie az oklevél külsejére vonatkozó kritikai megjegyzésekkel, hanem arra is kell törekednie, hogy az okmánytár használatát a kutatónak minél jobban megkönnyítse. Ma már a jó okmánytártól a *tárgyi* jegyzeteket is megkívánjuk. A hazai oklevélkiadások között ugyan erre még nincs sok példa,² de külföldön ez már régóta gyakorlatban van. Csak Friedrich-nek Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae c. kiadványát említjük, amely egyike legmintaszerűbb oklevélkiadásoknak. Különösen nélkülözniünk kell oklevéltárainkban az oklevelekben említett személyek és helyek meghatározását, azonosítását.

¹ Így pl. a Nagy Imre által kiadott Sopronmegyei Oklevéltár I. k. 5. lapján és a most ismertetett kötet 4. lapján közölt oklevél nevei között több fontos eltérés mutatkozik: Nagy-nál: villam *Mouruhc*, villa *Kethuch*, ville *Mortun*, *Bichoriensi*, *Ipohc*, *Budrugiensis*. — Gárdonyi-nál: *Morouhc*, *Rethuch*, ville *Martini*, *Bychoriensi*, *Ipoch*, *Budrogiensi*. Kinek higyjünk? Mindenesetre Nagy olvasata látszik helyesnek *Mouruch* és *Budrugiensis*, míg a Gárdonyi-féle *Rethuch* (a későbbi *Röjtök* falu!), *Ipoch* esetében. Ez a bizonytalanság a variáns feltüntetésével, vagy egy felkiáltó jellel elkerülhető lett volna.

² A Zimmermann—Werner-féle Urkundenbuch-on kívül a hazai irodalomban csak Lukinich Podmaniczky-oklevéltára hozható fel, ez azonban már a szóbanforgó kötet után jelent meg.

Ez a hiány az egész országra kiterjedő okmánytáraink esetében érthető és könnyen megbocsátható, kisebb területekre és főleg *egy városra* vonatkozó kiadványokban azonban már kifogásolnunk kell. Annál is inkább, mert pl. itt Rupp és Pesty kutatásai után a megoldandó kérdések száma egész jelentéktelen volt.

Mindenesetre őszintén sajnáljuk, hogy a főváros által szép, ízléses kiállításban kiadott okmánytár első kötetét nem sorolhatjuk a példászerű kiadványok közé.

A kötet használhatóságát, sajnos, ma a mutató hiánya erősen csökkenti. Nem helyeselhetjük a szerkesztő álláspontját, hogy az egész kiadványsorozathoz együtt fog a mutató készülni, mert ez azt jelenti, hogy az I. kötet egynéhány évtizedig — vagy esetleg tovább — holt tőke marad. A kutatók minden kérdésben először a már meglévő kiadványokhoz fognak fordulni — annak ellenére, hogy itt pontosabb szöveget kapnának — egyszerűen azért, mert ott a mutató alapján könnyűszerrel tájékozódhatnak.

Nagy érdeklődéssel várjuk a további kötetek megjelenését. Nagy hála kötelezné a magyar tudományok művelőit a következő kötetek szerkesztője, ha a fenti szempontokat is figyelembe venné.

Kniezsa István.

A Podmanini Podmaniczky-esalád oklevéltára. Közzétette, család-történeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Lukinich Imre.

I. kötet: 1361—1510. Budapest, 1937. M. Tud. Akadémia. 8° LXII, 736 l.

A mult században rohamos fejlődésnek induló magyar történettudomány nagy forráskiadványokban adta közre az őt érdeklő középkori okleveleket. Ismerve a forráskiadásnak a történetírói munkásságra gyakorolt ösztönző hatását, csodálnunk kell, hogy a háború utáni tudományos újjáéledés nem hozta magával az oklevelek fokozott publikációját. Az újkori politikai történetünket megvilágító Fontes hatalmas sorozata mellett középkori oklevelek alig egy-két kiadványban láttak napvilágot és — dicséretes kivételeket nem számítva — azok sem ütötték meg a mértéket. Pedig új helyzetet teremtett a helytörténetírás fellendülése is. Azok az oklevélgyűjtemények, melyeket Fejér és Wenzel hatalmas sorozatokban tett közzé, elsősorban a pozitívista történetírás szolgálatában álltak; egy-egy táj, vagy megye életének rekonstruálására teljesen alkalmatlanok. Aki már használta ezeket az oklevéltárakat egy területre vonatkozólag, jól tudja, milyen keserves nehézségekkel jár átnézni ezeket a legtöbb esetben hibás és indexnélküli kiadványokat. A századforduló éveiben már kezdték belátni a hibákat, s egyes megyék és városok hozzá is fogtak okleveleik kiadásához, de a Felvidék — a Szepesség kivételével — kimaradt ebből a munkából. Ennek a kimaradásnak hátrányait legjobban az utóbbi tíz év alatt érezte a magyar történelmi kutatás, amikor az elcsatolt területeken fekvő levéltárakhoz nem lehetett többé hozzáférni.

Ezt a hiányt akarja most pótolni L. munkája. Gr. Vigyázó Ferenc végrendeletében anyai vagyona jövedelmének egy részét

édesanyja, szül. br. Podmaniczky Zsuzsánna emlékét megörökítő és családjának történetével foglalkozó irodalmi munkásság támogatására rendelte. Így fogott hozzá L. az Akadémia megbízásából a Podmanini és a vele ezidőszerint össze nem kapcsolható Aszódi és Podmanini Podmaniczky-család történetének megírásához. „A kutató munka közben merült fel az a gondolat, hogy hasznos volna az okleveles anyagot is közzétenni, hogy a nagy körültekintéssel összegyűjtött oklevelek azok számára is hozzáférhetőek legyenek, akik nem csupán e család multja, hanem Trencsén vármegye, az Északnyugati Felföld és általában a magyar mult iránt érdeklődnek.“

Az így létrejött okmánytár első kötetében háromszáz darab, nagyrészt trencsénmegyei vonatkozású oklevél látott napvilágot. A mű értékét azonban nem annyira maga az okleveles anyag, mint inkább a kiadás teljesen új módszere adja meg. Az egyes okleveleket az előírásos regeszták vezetik be; bennük a helységek mai magyar nevét kapjuk. A regesta alatt, az oklevél lelőhelyének és esetleges kiadóinak felsorolása után következik maga az oklevélszöveg. Itt is újítás, hogy L. kihagyta a kötetben feleslegesen helyet foglaló formularészeket és a „következik a szokásos felsorolás“ szavakkal rövidítette a szöveget. Úgy hisszük, hogy a szövegeket egy kissé még jobban is meg lehetett volna rövidíteni a lényeges részek kára nélkül. Az egységes szöveggözlés kevéért maradnak együtt az átírt, vagy beírt oklevelek. Káptalani statuciók parancsa, illetőleg jelentése, amelyeknek eredetije legtöbbször egy darabban maradt ránk, itt is egy szövegben marad, csupán bekezdés jelzi, hogy hol végződik az egyik s hol kezdődik a másik. Természetesen megmarad a két külön regesta is, külön a mandatumé utalással, és külön a jelentésé.

A legnagyobb jelentőségű újítás, amellyel L. művében találkozunk, a rendkívül gondos és messzemenő *jegyzetelés*, amit eddig egy magyar oklevélkiadásban sem találtunk meg. Ez a jegyzetelés a publikációt elsődleges feldolgozás nivójára emeli. Az olvasónak nem kell magának elvégezni az oklevél egyes részeinek magyarázatát, nem kell bibliográfia hiányában könyvtárakban keresnie az irodalmat, mindezt egyszerre megkapja a jegyzetekben. A szerkesztő mentesíti őt a helységek azonosításától és földrajzi helyzetük meghatározásától, családtörténeti összeállítás és nyelvészeti magyarázatok fáradságos munkájától. Hogy ez a jegyzetelés mit jelent egy-egy esetben, arra jellemző példa az 57. sz. oklevél. Ebben a nyitrai káptalan jelenti, hogy amikor királyi parancsra Podmaniczky Lászlót királyi adomány címén be akarta vezetni Lédecz és Mojtin nevű trencsénmegyei helységek birtokába, Magyar Balázs szlavóniai bán és fia nevében Bethlenfalvi Thurzó Teofil ellenmondott. Az ellenmondókat megidézték. A szöveg a fentebbi elvnek megfelelően nem választotta szét a két oklevelet, a mandatumot és jelentést, hanem eggyvégtében közli mindkettőt, amint az a káptalani jelentésben található. Ehhez az oklevélhez tizenhét jegyzet járul. A jegyzetek

pontosan megmagyarázzák a hat vagylagosan felsorolt királyi ember családi viszonyait és megadják a rájuk vonatkozó irodalmat. (Sőt a Szlavniczai Sándor-család Rajcsányi-féle leszármazási tábláját is közli az egyik jegyzet.) A szereplő Magyar- és Thurzó-családról is kapunk felvilágosítást. Még a kiküldött kanonok, Báni Gáspár életrajzára vonatkozó irodalmi utalást is megkapjuk. Egy jegyzet köztörténeti vonatkozású (Illvának a lengyelek által történt elfoglalását tárgyalja), a többi pedig dátumfeloldás. Mindez csak egyetlen oklevél jegyzetelése. De hasonló az apparátus minden egyes oklevélénél. Nem ritkán 20 vagy annál is több jegyzet kísér egyetlen egy oklevelet, mert minden szereplő személy- és helységnévnek megtaláljuk a maga magyarázatát, nem is említve az oklevéltani jegyzeteket. Mindez a használnak hihetetlen könnyebbséget jelent. Nemcsak egyes családok, datumok, vagy földrajzi adatok szerepelnek a jegyzetekben, hanem egyes tót helység- és dülőnevek magyar fordítása és a magyar nevek mai hangalakja is megtalálható.

Ugyanez a modern felfogás jellemzi a munka indexét is, melyet nagy gonddal és fáradsággal *Fekete Nagy Antal* állított össze. A helységek mai magyar neve mellett az okmánytárban előforduló összes névváltozatok szerepelnek zárójelben és az utolsó lapszám mellett megtaláljuk a megfelelő évszámokat is.

Még egy újítás van L. könyvében és ez az a néhány fénykép, mely a Vág völgyének csodálatosan szép fekvésű várait mutatja be. Úgy gondoljuk, ezek a képek érzelmi momentumok alapján kerültek a kötetbe. Akár ez volt az oka, akár esztétikai szempontok vezették a szerzőt, ezzel nemcsak a kötet külső díszét emelte. A következő kötetekben az elavult oklevél-facsimilek helyett a trencsényi vidék régi térképeire is sor kerülhet, amelyeket eddig nem igen vettek figyelembe.

A kötet elejére L. bevezető tanulmányt csatolt Trencsén megye települési viszonyairól és a Podmanini Podmaniczky-család történetéről. Ezzel tulajdonképpen az alapítvány jogi kikötéseinek akart eleget tenni, de a 70 lapos bevezetés joggal léphet fel nagyobb igényekkel: alaposan megismert Trencsén megye későközépkori állapotával és a Podmaniczky-család első kimagasló képviselőivel. A kötet súlypontja azonban természetesen az oklevélközlésre esik, főként ennek módszerére. L. legnagyobb érdeme, hogy kialakította, igazán mintaszerű módon, a modern magyar oklevélkiadás módszerét. Szebben és jobban az alapítványt alig lehetett volna felhasználni!

Fügedi Erik.

Hóman Bálint : Szent István. Budapest, 1938. Kir. M. Egyetemi Nyomda. 8° 326 l.

A magyar történetírás eljövendő historikusa bizonyára különös figyelmet fog szentelni a most lezárult két évtizedes korszak tudományos termelésének. Bármint vélekedjék is a végzett munka tervszerűségéről, az elért eredmények és az alkalmazásra került módszerek végső értékéről, elismerését semmiesetre

sem tagadhatja meg attól a sokféle ágazó tevékenységtől, lázas kutató kedvtől és a nemzeti közvélemény alakítása felé forduló hivatástudattól, mely valósággal újjáteremtette a magyar mult háborúelőtti képét.

A változás talán sehol sem volt oly radikális, mint éppen a középkori történet terén, ahol az egymásbafonódó analízis és szintézis valósággal új világot teremtett. A kiaknázottnak hitt Árpád-kor csak most vált jelentőségéhez mért igazi nagy nemzeti epochává, anélkül, hogy kutatása megállapodott, a vita elcsendesedett, az igazságkeresés belső tüze elhalványult volna.

Bármint ítéljük is meg ennek az egy cél felé törő munkának egyes fázisait, különböző egyéniségű és beállítottságú kutatók kisebb-nagyobb véleménykülönbségeit, abban egyetérthetünk, hogy H. munkássága ennek a tudománytörténeti korszaknak központi jelentőségű mozzanata volt. Oeuvrejének jellegzetessége, hogy nem illeszthető erőszak nélkül az 1919—1939 közé eső időszakba, mert annak igen jelentős, s talán leginkább időálló eredményei a megelőző évtizedre esnek. Az árpád-kori társadalomtörténet részletkérdéseivel foglalkozó tanulmányok, a „Magyar pénztörténet“ s a „Szent László-kori Gesta Ungarorum“ szerzője úgy áll előttünk, mint aki társadalom- és gazdaságtörténeti, valamint a kútfőkritikai kutatásaiban betetőzte és összefoglalta a 90-es évek óta folyó intenzív részletmunka eredményeit.

Az egyes zárt kérdéscsoportok szintézisétől az Árpád-kor mint történeti életegész összefoglalásáig jelentékeny utat kellett megtenni. Csak a „Magyar Történet“ köteteinek írása során derült ki, hogy mennyi még a megoldatlan kérdés, mennyi e kiaknázottnak hitt korszakban a további részletkutatásra váró probléma s mindezekben túl hányszor kell a történeti ábrázolás teljessége érdekében oly kérdésekkel szemben is állást foglalni, melyek tudományos eszközökkel eldönthetők talán sohasem lesznek. A „Magyar Történet“ H.-tól írt kötetei így tehát egyrészt összefoglalásai már meglévő s szinte csak kimondásra váró eredményeknek, melyeknek elérésében az oroszlátnérsz éppen az övé volt, másrészt pedig kísérletei az anyag merőben új s a módosulás minden kockázatát vállaló átrendezésnek. A feladatnak ezt a második részét H. a szellemtörténeti módszer birtokában hajtotta végre s a mű, amit létrehozott, a rendkívüli munkaerőből, széleskörű tudásból és éber metodikai invencióból összetevődő egyéni alkotás összes jegyeit magán viseli. Hatása további kutatásra serkentő, öntudatosító és — ellenmondást kiváltó volt.

„E mű első kiadása óta — állapítja meg maga H. — fiatal történettudósok, jobbára tanítványaim, hosszú sora foglalkozott, a későbbi korszakról most nem szólva, Szent István királyságával. Ez a bőséges termés, akárcsak az utolsó lustrumban megjelent történeti regények sorozata, okozatilag bizonyára összefügg e mű megjelenésével, de míg a regényírók a kész eredményeket értékesítik irodalmilag, a tudósok az eredmények kiegészítésére, a hiányok pótlására, a tévedések helyreigazítására törekednek.“ Szent István monografiájának befejezésében ismét örömmel

állapítja meg pályája kezdetéhez viszonyítva az első királlyal foglalkozó szakirodalom megnövekedését s ehhez mi csak azt tehetjük hozzá, hogy a mennyiségi s talán értékbeli gyarapodás az ő munkásságának hozzájárulása és serkentő hatása nélkül elképzelhetetlen lett volna. Hogy csak néhány példát említsünk, megkísérelhetette volna-e az újabb nemzedék a X. századi fejlődés, a századvégi egyházpolitikai helyzet, a királyság berendezkedésében érvényesülő keresztény, de ugyanakkor magyar szellem felvázolását a „Magyar történet“ egyező, vagy ellentétes, de mindenképen iránymutató állásfoglalása nélkül? Aligha.

A problémák állandó vajudása közben ily helyzetet elfoglalni csak annak adatik meg, akiben az óvatos kompromisszum megvetésén és a félreérthetetlen állásfoglalás bátorságán túl elevenen él az elméletek és értékelések, eredmények és állásfoglalások változóságának tudata, annak felismerése, hogy az egyéni teljesítmény egyéni alakjában szükségképen elévül s beolvad a személytelen tudományos közkincsbe. Ez a tudományos munkásságán, tanító és kutató egyéniségén egyaránt átsugárzó ethosz a legmélyebb és legigazabb lényege H.-nak.

A régen járt úton Szent István-életrajzával új állomáshoz érkezett. Nem elégszik meg régi, kiforrott eredményeinek áttisztításával és megfelelő szerkezeti csoportosításával, sőt azzal sem, hogy előadását az újabb eredmények felhasználása révén még a „Magyar történet“ 2. kiadásához viszonyítva is jelentékenyen átalakítsa, hanem a maga legsajátabb munkaterületén biztos kézzel fejleszt tovább azokat az elméleteket és feltevéseket, melyekkel eddig fiatalabb munkatársai és tanítványai kísérleteztek. Figelmét elsősorban a régi magyar politikai rendszer vérségedinasztikus természetére vonatkozó vizsgálatok kötötték le s ezek felhasználásával sikerült egészen új világításba helyezni a X. századi magyar fejlődés eddig homályban maradt kérdését, a törzshadnagyok származásának és a fejedelmi családhoz való viszonyának problémáját. A hazai hagyomány különböző rétegeinek szétválasztásával valószínűvé teszi, „hogy a honfoglaló hadnagyok helyét már a X. század első felében a fejedelmi család tagjai és a Megyeri-törzs szállásterületén birtokos rokonai foglalták el“ (59. l.). Kívánatos volna, hogy a fejedelmi ház genealógiai viszonyaira vonatkozó s itt csak végeredményükben közölt nagyjelentőségű megállapítások mielőbb részletes kútfőkritikai alátámasztást nyerjenek.

A mű további részeiben H. régebbi megállapításainak felhasználásával rajzolja meg Szent István portréját, az elsőt irodalmunkban, melyet ez a név joggal megillet. Aki tisztában van azzal, hogy mily kevés az, amit első királyunkról, az emberről és az alkotó egyéniségről tudunk, az fogja igazán méltányolni a szerkesztésnek azt a művészetét, mely ezt a könyvet valóban élettrajzzá teszi. Bár a könyv első fejezetei a magyarság eredetének és régi műveltségének kérdéseit is kimerítően tárgyalják, bár befejező részében a magyar középkor további századaira is tekintést nyújt, a nép és az ősök, a környezet és az utódok sehol

sem szorítják háttérbe az apostoli királynak rendkívüli plaszticitással megrajzolt alakját.

Egyik jeles közírónk nemrégiben találóan mutatott rá arra, hogy annyiféle Szent István él a magyar köztudatban és irodalomban, ahányféle világnézet és pártállás iparkodik őt a maga számára kisajátítani. Van klerikális és marxista, legitimista és fajvédő Szent István-kép, melyek mind egy-egy elméleti prokrusztész-ágyba kívánják szorítani az apostoli királynak csak saját korából és rendkívüli személyes tulajdonságaiból megérthető egyéniségét. A kormányzati teendőkkal elfoglalt történetíró tökéletesen távol tudott tartani magától minden ilyen kísértést. A *történet* sodrában is a *történelem* írója maradt, aki „a tudákos elmék dús képzeletében életre kelt hamis képmásait a képzelet világába utasítva, az igazi Szent Istvánt“ ragadta meg. Deér József (Szeged).

Karpat, Jozef: Corona Regni Hungariae v dobe árpádovskej. (Corona Regni Hungariae im Zeitalter der Árpáden.) (A Komenský-egyetem közép-európai jogtörténeti szemináriumának kiadványa, szerk. Rauscher Rudolf.) Bratislava, 1937. 4° 96 l.

„Gloria in excelsis Deo et in terra bone voluntatis hominibus pax nuntiatur, quum illuxit dies redemptionis Hungarorum... revocationis libertatis Corone.“

Egy kiváló fiatal szlovák tudós munkájának ismertetését kezdem az e munkából idézett hétszáz esztendő oklevélrengával. Tudom, hogy a szakszerűség, a tárgyhoz való hűvös ragaszkodás még akkor is kötelező, ha az 1938. év utolsó estéjén írom e sorokat, amikor mindenki erre a történelmi esztendőre gondol vissza. De ezúttal mintha maga a tudomány fenséges hidegsége kívánna meg, hogy mélyen átérezzük a témának, a Corona Regni Hungariae eszméjének politikumát. Politikum ez a szó legszebb értelmében, hiszen a „Hungarica natio“ államszemléletének egyik legmagasztosabb ideológiai oszlopa, mely fölé a történelem évszázadai emeltek súlyos boltozatot.

K. munkája a Szent Korona eszméjéről szól s nem a koronázási ékszerről. A kettő viszonya valahogy olyan, mint amelyet az ideák és a realitás között állít Platon: az igazán való, az ontos on az eszme, míg az érzékelhető valóság csak annak árnyéka. E jogszemlélet filozófiai értelemben vett legmélyebb idealizmusa abban nyilvánul, hogy állandóan az eszmét tartja szem előtt; s ez a középkor pietisztikus jogszemléletének fénycsóvjába kerülve, a szem számára érzékelhető árnyékként kivetíti magából a magyar királyok diadémáját, mely elé azért zarándokol az ország népe, mert érzi, tudja mögötte az eszmét.

K. munkájának legértékesebb alap gondolatát abban látjuk, hogy *nem szentkoronatanról, hanem koronaeszméről beszél.* Szentkoronatan alatt ugyanis kikristályosodott nézetet értünk, határozott közjogi szemléletet a caput és membra alkotta totum corpus coronae Hungariae-ről. A szerző talán azért beszél koronaeszméről szentkoronatan helyett, mert ő ismertette szlovák

nyelven a legkisebb részletig is az Eckhart-vitát,¹ melynek biztonnal Eckhartnak a szentkoronatan kérdésében kifejtett álláspontja volt egyik leginkább élére állított vitapontja. A szerző talán ennek a vitának egyik eredményeként szűrte le azt a meggyőződését, hogy helyesebb az Árpád-korra vonatkozólag nem azt kérdezni, vajjon akkor megvolt-e már és milyen alakban a szentkoronatan, hanem, hogy e korban ismeretes volt-e már valamiféle koronaeszme, tehát e szó: „corona“ jelentett-e valami mást is, mint magát a koronázási ékszert. Nyilván már kutatása legelején tapasztalta, hogy valóban már koraárpádkori forrásainkban szerepel a „corona“ átvitt jelentésben: már ekkor megjelenik a koronaeszme, ami, láttuk, még nem azonos a szentkoronatanal.

A koronaeszme konkrét tartalmát vizsgáló módszerét *filológiai módszernek* lehetne nevezni. Igen nagy szorgalommal és rendszerezni-tudással szedi össze Árpád-kori forrásainkból, törvényekből, krónikákból, oklevelekből a corona szó bármiféle alakban elvont jelentéssel, átvitt értelemben való jelentkezését. Majd elsősorban filológiai összefüggés, tehát főként jelzők szerint csoportosítja forrásanyagát. Így lesz nála külön csoport a „corona“ jelzőtlen alakban és külön csoport a következő jelzők kíséretében: *corona regia (regalis, reginalis)*, *c. nostra*, *c. nostra regia*, *c. regie maiestatis sacra, sacra c. regia, sacra corona nostra, sanctissima c. regia, c. regalis fastigii, c. regni Hungarie, c. Hungarie*. A második csoportot a corona szónak a különböző összefüggésekben, vonatkozásokban való megjelenése adja: *fidelitas corone, servitia corone, honor c.-e, defensio c.-e, adstare corone, pro corona dimicare, ius opprobium, detrimentum, praeiudicium, defensio, (tuitio) corone, monasterium c.-e, coronam gubernare, corone subjugare, conflictus circa coronam* stb. Végül az anyag harmadik szempontból való csoportosítása a korona eszméjének a rokon eszmékkel való szembeállítását tartalmazó forráshelyek tömegéből áll: *corona—rex, corona—regnum, rex—corona—regnum, corona—regni solium, Deus—corona*.

E felsorolás képet nyújt arról a filológiai módszerről, mely a jogtörténetben — meggyőződésem szerint — általában kerülendő, mert rendszerint nem más mint a jogforrások grammatikai szempontú magyarázata, mely a középkorban a pongyolán használt kifejezések tautológikus áradatának a precizitás erényét imputálja, ahelyett, hogy a klasszikus jogtudományi iskola által mindig előtérbe helyezett, mélyebb értelemben vett interpretatio doctrinalis módszerével, tehát az occasio legis és ratio legis irányából vetne világosságot a magyarázandó jogforrás szövegének helyes értelmére. A most ismertetett munka esetében azonban e filológiai módszer, az interpretatio grammaticalis alkalmazása mégis indokolt, mert egyfelől igen messze és egyelőre ködös ismeretlenbe vezetne a koronaeszme kifejlődése occasiojának kutatása, másfelől pedig e középkori misztikát lehelő *szemléleti*

¹ J. Karpat: Nové smery v uhorskom právnóm dejepise. Kny.: „Všehrd“ XVII. évf. 7—8. sz. Praha, 1936.

módnak rációját öncélúságán kívül másban is keresni, azt hisszük, önellenmondásnak vagy legalább is anachronismusnak hatna. Végül és különösen indokolt itt e módszer azért, mert *nem jogforrás* értelmezéséről van szó s így a jogtudományi szempont nem kell, hogy érvényesüljön. *A koronaeszme ugyanis nem jogintézmény, nem is jogelv, hanem politikai, államtani szemléleti mód* s csak a jog és állam részbeni azonossága teszi egyben *jogszemléleti* móddá is, tehát legfeljebb közjogi fikció s mint ilyen — a multa vonatkoztatva — nem is a jogtörténetet, hanem a *jogtudománytörténetet* érdekli. Mikor pedig K. e jogtudománytörténeti kérdésben alaposzággal, rendszerességgel és mély szempontok felvetésével alkalmazta a filológiai módszert, munkásságával bizonyára utat mutat az utána következő szentkoronaelmélet-kutatók számára.

E filológiai módszer eredményeként állapítja meg a koronaeszme tartalmát az Árpád-korban: „A koronaeszme nem jelenik meg következetesen azonos jelentéstartalommal. Ha még emellett azt a lehetőséget is tekintetbe vesszük, hogy sokszor stílárius tautológiával állunk szemben, akkor a koronaeszme a rex és a regnum közötti, azokkal kollízióban álló fogalom, mely azonban inkább a rex fogalmához hajlik. Végeredményben azonban mindkettőtől különbözik és a királyi hivatalt, méltóságot jelenti eszmei teljességében, mindinkább elszakadva az egyes királyok személyétől és fokról-fokra közelebb jutva a regnum mint államhatalom fogalmához.“ (70. l.)

A koronaeszme története mint eszmetörténeti kérdés jellegzetesen szellemtörténeti probléma. Máshelyt rámutattunk arra, hogy a jogélet történeti vizsgálatában a szellemi kultúra termékeinek vizsgálata csak kultúrkörök jogtörténetének alakjában történhetik helyesen, teljesen.¹ K. munkája e módszertani követelménynek mindenben eleget tesz, amikor szépen megírt fejezetében ismerteti a környező államokban megjelenő koronaeszmét és megvilágítja e koronaeszméknek a miénkhez való viszonyát. Igaz, hogy e vonatkozásban csak irodalmi áttekintést ad, de ezt olyan alaposzággal teszi, hogy őszinte tiszteletet érdemel. Áll ez különösen a magyar szakirodalom ismeretére. Ezután sorra veszi a többi nemzet jogtörténetének vonatkozó irodalmát és a koronaeszme tekintetében az alábbi eredményeket veszi át.

Ami a *francia* jogfejlődést illeti, ott K. szerint korán megjelenik a koronaeszme. Megjegyezzük, hogy Kliment prágai jogtörténész szóbeli közlése szerint a XIV. sz.-eleji francia források nem használják a corona (couronne) szót átvitt értelemben, viszont Degré Alajos közlése szerint a Valois-ház idejében, a XIV. sz. második felében kelt oklevelek között előfordul a corona a regnum szinonimájaként. Schreuer munkája a francia koronázás jogi alapeszméiről már a IX. sz.-ban megállapíthatónak

¹ Murarik A.: Szláv és magyar jogtörténet (Budapest 1937) 6—7. l.; u. az: Az ősiség alapintézményeinek eredete (Budapest 1938) 214. l.

véli a koronaeszme létezését.¹ Az egyik legelismertebb francia jogtörténeti szaktektintély, Chénon professzor, előszóval azt a kijelentést tette, hogy a francia fejlődésben valóban megjelenik a koronaeszme, azonban ezzel a kérdéssel a francia jogtörténeti irodalom eddig behatóbban nem foglalkozott.

A *francia, angol, arragon* vonatkozások bennünket azonban inkább csak azért érdekelnek, mert arra mutatnak, hogy itt is általános európai szellemi termékről van szó. E gondolatnak nem sajátosan hazai és nem speciálisan középkori szerepére a legjellemzőbb, hogy a magyar királyokhoz és püspökökhöz intézett pápai brevék, bullák is ismerik a koronaeszmet s annak tartama azonos a hazánkban használatos tartalommal. Legyen szabad azonban rámutatnunk arra is, hogy a koronának allegorikus értelemben való használata megjelenik a középkori keresztény kultúra legfőbb forrásában, a Szentírásban is. Az Apocalypsisben (I. 2, 10) olvassuk: „Esto fidelis usque ad mortem et dabo tibi coronam vitae.“

A magyar leánynegyed eredetének vizsgálatával és e magyar jogintézménynek a lengyel, litván, cseh, továbbá részben az oláh és a szerb jogrendszerre gyakorolt hatása kimutatásával kapcsolatban² alkalmunk volt rámutatni arra, hogy a magyar jogrendszer nemcsak hatásokat szívott fel, hanem maga is hatott a környező országok jogrendszerére. Talán úgy jellemezhetnők a korai magyar középkor jogi kultúráját, hogy itt szűz talajra hullt a mag, mély gyökeret eresztett és szebb termést hozott, mint ott, ahonnan a mag a magyar földre került; s ez a duzzadó termés szerteszóródva, nagy vitalitásánál fogva másutt is megfogamzott még akkor is, ha távoli földre vitte sorsa. A koronaeszme esetében is ezt látjuk. K. rámutat a magyar, valamint a cseh, lengyel és szerb koronaeszmeik viszonyára. Megállapítja, hogy míg Csehországban 1329-ben és Lengyelországban csak 1365-ben jelenik meg a koronaeszme, addig hazánkban Szent István király Intelmeiben, legendáinkban, krónikáinkban már jóval előbb nyomára akadunk. Okleveleinkben a koronaeszme 1197-ben jelenik meg először, s a XIII. században már köznapivá válik okleveles gyakorlatunk frazeológiájában.

Mikor azonban K. a magyar koronaeszme időbeli prioritása mellett száll síkra, tulajdonképen csak átveszi kitűnő mesterének, a most brünni professzor Rauscher Rudolfnak eredményeit.³ Sőt ezzel maga Rauscher is tulajdonképen csak magyar-cseh vonatkozásban mondott újat, mert magyar-lengyel és cseh-lengyel vonatkozásban ezt a lengyelek nagy pozitivistája, Balzer Oszvald már előtte megírta.⁴ A magyar koronaeszme

¹ H. Schreuer: Die rechtlichen Grundlagen der französischen Königskronung (Weimar 1911) 70—71. l.

² Murarik: Ósiség, 188—192. l.

³ Rauscher: Uherské a slovanské právní dějiny. „Przewodnik historyczno-prawny“ III. évf. (Lwów) 1932.

⁴ O. Balzer: Królewstwo Polskie 1295—1370. (Lwów 1920) III. 248. s. köv. l.

hatását a szerb jogszemléletre a belgrádi egyetem orosz származású jogtörténészprofesszorának, Solovjevnek¹ Taranovski² kutatásaira támaszkodó eredményeit átvéve tárgyalja.

Önállóságot árul el azonban a szerző akkor, amikor nemcsak az időbeli prius alapján állapítja meg a magyar jog hatását az általa alaposan vizsgált cseh és lengyel jogrendszerre, hanem rámutat arra is, hogy a magyar koronaeszme első jogemlékeinkben csak a *corona regia*, illetőleg *corona nostra* kifejezés alakjában jelenik meg, csak igen lassan szakad el a királyi jelzótől és a regnum fogalma felé közeledve csak az Árpád-kor vége felé fordul elő *corona regni* alakban. Ezzel szemben a cseh és lengyel jogszemlélet koronaeszmeje már legelső megjelenési formájában is *corona regni* alakban szerepel, ami arra mutat, hogy cseh és lengyel földön a koronaeszme nem ment át azon a lassú, de teljes fejlődésen, a konkrét alakból az absztrakt irányába fokozatosan belenőve, mint ez hazánkban történt, hanem egyszerűen átvette a magyar koronaeszmet azon a fejlődési fokon, mikor az hazánkban a *corona regni* alakot öltötte. Igen szép megjegyzés, meglátás ez.

Kevésbé meggyőző azonban az a másik megállapítás, hogy mivel nálunk a korona inkább csak mint eszme jelenik meg, de mint koronázási ékszer alig szerepel írásos emlékeinkben és így nem figyelhető meg az átmenet a konkrét koronafogalomtól az abstrahált koronaeszmeig, — azért az abstrahálásnak hazánkon kívüli területen kellett történnie, egy másik társadalom körében. Ezt az okfejtést nem látjuk megalapozottnak. Éppen a szerző mutat rá ugyanis arra, hogy nálunk a fejlődés nem a *corona regni* alakkal kezdődik — amiben már talán némi rendi ízt is lehet érezni —, hanem a pusztán „corona“ vagy „corona regia“ alakkal, melynél kezdetlegesebb formációjú absztrakciót gondolni sem lehet. Nem tudunk ugyanis elképzelni olyan absztrakciót, mely már magában érzékeltetné, hogy annak jelentéstartalma átmenetet alkot a konkrét koronázási ékszer és az abstrahált koronaeszme jelentése között. Ha tehát nálunk az absztrakció a képzelhető legkezdetlegesebb alakban jelenik meg, abból a *csupán filológiai módszer szemszögéből* az lenne következtethető, hogy az *éppen primér megjelenési alak!* Hogy pedig a *corona* minden absztrakció nélkül, tehát egyszerűen koronázási ékszer jelentésben felette ritkán fordul elő okleveles gyakorlatunkban, annak oka az, hogy okleveleink túlnyomó többsége általában *joggyűletek* emléket őrzi s a királyi korona természetesen jogügyletnek nem tárgya, de még csak nem is mellékes szereplője. Felesleges azonban hangoztatnunk, hogy az utolsóelőtti mondatunkban vázolt, kizárólag filológiai szempontból levezethetőnek látszó eredményt *csak filológiai* látjuk valószínűsíthetőnek, de azt *igaznak legkevésbé*

¹ A. Soloviev : Corona regni. Przewodnik historyczno-prawny. IV. évf. 1933, 1—4. sz.

² Тарановски Т.: Историја Српског права у Немањинској држави (Београд 1931).

sem tartjuk, mert minden szellemtörténeti meggondolás ellene mondana ilyesmi feltevésének. Nem a szerző eredménye, hanem csak *gondolatmenete* ellen tusakodunk tehát.

A fiatal szlovák jogtörténész-szerzőben — aki ma a pozsonyi egyetemen a magyar jogtörténetet adja elő —, egyfelől Rauscher Rudolf, másfelől Eckhart Ferenc tanítványát látjuk, mint erre különben már a legkiválóbb német jogtörténész-szlavista, Heinrich Schmidt is célzott.¹ Rauscheren keresztül a szláv jogtörténészek tanítómesterével, Jan Kaprassal kerül szellemi egyenesági rokonságba. Végül kétségtelenül megérezhető rajta hazai szerzőink közül *Bartoniék Emma* hatása: K. tulajdonképpen a Bartoniek-féle koronaeszmecontinuitást² folytatja, azt tökéletesíti, helyesebben annak élesebben kiexponált, szabatos alakot ad, azt alaposan, szisztematikusan feldolgozva, egészen egyéni módszerrel. Ez korántsem jelenti azt, mintha K. önállóságát és különösen *specifikusan szlovák tudományos jellegét* akarnók kétségbe vonni. Specifikus szlovák jellege abban van, hogy munkássága egy lábbal a szláv és másikkal a magyar tudományosság talaján áll akként, mint ezt egyetlen más nemzet sem tudja megtenni s szlovák nemzetének mély népi kultúrája fogja azt harmonikus egységbe. Ha azonban K.-t a magunkénak is érezzük, könyvét, mely egy évezreden át a Vlára-szorostól a Vaskapuig terjedő jogterületnek a történettudomány és így a jogtörténet szempontjából való egységessége — tehát merőben tudományos szempont — azt eredményezi, hogy amit a belvederei határokon túli terület jogtörténetéről írnak, azt mi ugyanúgy a magunkénak érezzük, tudjuk, mint ahogy e határokon innen megjelent jogtörténeti írások az odaírt jogtörténet számára is forrásokul szolgálnak. Ez azonban nem jelenti azt, mintha ezeknek az írásoknak nem lenne minden egyetemességük mellett is speciális ízük. S amikor a Slovenské Pohľady e sorok íróját tisztelte meg azzal a kitüntető elismeréssel, hogy a magyar kutatók között benne látta azt, aki a szlovák kultúrát megérti, nem vette észre, hogy ideát rajta kívül még sokan vannak, kik a szlovák nemzet kultúráját ugyanolyan mértékben megértik, tisztelik és egyfelől sajátos nemzeti jellegében, másfelől pedig a magyarral vérokon voltában őszintén szeretik és szívből kívánják, hogy a két nemzet kultúrájának munkásai minél előbb megtalálják a legbensőségesebb együttműködés lehetőségét.

Murarik Antal.

¹ Zeitschrift d. Savigny-Stiftung f. Rechtsgesch. Germ. Abt. LVIII. k., 1938, 960—961. l

² Bartoniek Emma: Corona és regnum. Századok 1934.

Rédey Tivadar : A Nemzeti Színház története. Az első félszázad. Budapest, 1937. Kir. M. Egyetemi Nyomda. 8° 405 l.

Mindig lelkesíti az író, ha tárgya, amelyben tudós szorgalommal mélyül el, nemcsak mint feltáráásra váró problémakör értékes, hanem valamiféle vonatkozásban van azzal a szellemi áramlattal is, melyet a jelen vall eszményének. Ez a szerencse jutott osztályrészéül R.-nek, mikor a Nemzeti Színház alapításának és első virágkorának, a negyvenes éveknek történetét írta. Tárgya sokhelyt áttöri a tudományos összefoglalás szigorú korlátait, előadása költőivé válik s mi nem unjuk meg e régi napok dicsőségét hallgatni, bármennyire ismerősen csengjen is. Mert a Pesti Magyar Színházat a nemzeti eszme teremtette meg, annak felismerése, hogy a fővárosban szükség van magyar szellemű és magyarosító hatású színházra. Nemzedékek szállottak sirjukba, melyek kívánván kívánták látni ennek az intézménynek a napját és nem láthatták. A magyar társadalom keményen megdolgozott nemzeti létének szimbolumáért. Mikorra az épület elkészült, készen állott a színészgárda is, és frissek voltak még a díszletek, amidőn már Közép-Európa egyik legjobb együttese játszott közöttük.

Nagy eredmény ez, ha meggondoljuk, hogy Kelemen színészei még mozogni sem tudtak a színen, ha visszaemlékezünk arra, hogy Kultsár István minden áldozatosága sem biztosíthatott tartós pesti idényt a tizes években s hogy mennyi viszontagság próbálta meg a hosszú vándorutakon Déryné szép hangját, Szentpétery biedermeieres finomságát. Azonban nem csoda, ha tudjuk, hogy ezeknek az embereknek, férfiaknak és nőknek egyaránt, eszményeik voltak, amelyekért éltek ; hittek nemzetük elhivatottságában, akarták a magyar színészetet nagyvá tenni s egész rendjének lelkiségét fejezte ki Egressy, amidőn huszas éveiben Anschützöt, harmincegynéhány éves korában Devrientet és Lemaître, élete végén pedig Alridget akarta felülmulni. Mindennapi kalandjaik apró ferdeségei gyakran nem mutatják hősöknek őket, egész életművük azonban hősi volt.

R. állásfoglalása ezzel az első nagy nemzedékkel szemben nem egészen helytálló. Nagy anyagismerete, igen fejlett kritikizmusa őt is vonzza azokhoz, akik nem hajlandók csodákban hinni s behűnyja szemét a csodálatos előtt, legyen bár az még oly nyilvánvaló. Túlzott fontosságot tulajdonít apró hibáknak, nem gondol arra, hogy rendezői botlásokon kevés múlik ott, ahol egy Lendvay áll a színpadon, s hogy a mai, agyonmagasztalt színházi kultúrperiódusban nemcsak a hibásan mondott klasszikus szöveg az ugyancsak mindennapi, nemcsak a tájszólás, hanem — az argót is.

1867 után lassan elhullottak azok, akik a színházat nagyvá tették. Az élet csendesebb tempót vett, a klasszikusok mellett a modern francia drámairóké lett az elsőség s Laborfalvi Róza után egy szalonszínész, Prielle Kornélia vált a társulat nagy-asszonyává. Nagy nevek és nagy jellemek most is akadnak, Szerdahelyi Kálmán rövid tündöklése ebben az elfranciásodott levegőjű színházban kápráztatta el a közönséget. Művészpályájá-

nak tragédiája R. munkájában is kifejezésre jut : olyan fiatalon halt meg, hogy a nagy jellem szerepekre már nem jutott ideje, s a színészettörténész, bárhogy iparkodjék is, nem tudja elővárszolni egyéniségének fényét a francia bohózatok elfonnyadt szóvirágai alól. Könnyebb megérteni Tóth Józsefet, vagy éppen a nagy igazgatókat, Radnótfáyt, Paulayt ; róluk éles és új vonásokkal gazdag képet kapunk.

A kiegyezés utáni kor kevésbé ismeretes a nagyközönség előtt. R. itt jobban magára volt utalva. Több szerepe volt a kutatómunkának, többet adhatott a sajátjából, de megnehezítette a dolgát az, hogy megszakadt a lelki kapocs korunk és a tárgyalt kor között. Munkája gondos, csaknem óvatos, statisztikus aprólékossággal említi fel az új szerzőket és az új színészeket, s amint közelebb jutunk a századfordulóhoz, egyre megfontoltabbá válik. Mindez indokolt, a perspektíva hiánya magyarázza. Nehéz ítéletet nyilvánítani egy korról, amelyben féllábbal még magunk is benne vagyunk, de művészi ízlése megriaszt. R. nem kommentál és nem ítélkezik tehát, csak előadja mondanivalóját. Előadásmódja itt már nem feszíti szét a történetírói stílust, inkább adatközlő. Ezt túlzásba is viszi. Szinte elfelejti, hogy a nagyközönségnek ír, amely nem eléggé szakavatott ahhoz, hogy adatokból legyen képes az életet rekonstruálni. Lendvay pátozását, amely megjárta Kassát és a Várszínház nyomorúságait, így észrevétlenül váltja fel Molnár deklamálása, hogy ez ismét Nagy Imrének engedje át a teret és Telepi megkopott díszleteit Makart-csokrokkal varázsolják frissé. A színház elsősorban színház már, nem nemzeti szentély s a színészek egyre távolabb kerülnek a nemzeti gondolattól.

Élesen látjuk a színpadot, szerzők, szereplők vonulnak ott el egymás után ; hogy mégis sok minden marad a laikus előtt észrevétlenül, annak az az oka, hogy, mint a valódi színielőadásokon, a közönséget itt is sötétben hagyja R., holott ez a homályban meghúzódó tömeg mozgatja amazokat odafent. Amint a Petőfi s Degré lelkes nemzedéke átadja zsöllyéit egy, a szabadságharcban kimerült rétegnek, hogy az meg mind hátrább szoruljon az új nagyváros kevert népsége mögött, úgy foglal teret zenei kultúránkban Goldmark és Kern Leó, a prózai előadásokon pedig egyre több szépreményű és idegenfajú ifjú tag.

Az az ötven év, melynek történetét a szerző itt egy kötetben összefoglalja, eszméileg nagyobb eltéréseket mutat, mint amekkora a magyar játékszín első apói, az aufklárista Kazinczy, Kármán és a megnyitó romantikus Vörösmartyja között van, nagyobb, mint Pergő kóklersége és Egressy áhítatos művészeté. A rendi Magyarország omlott össze ez alatt a félvészázad alatt. A köznemesség, mely a nemzeti színjátszás gondolatát kitermelte és nagyranövelte, elvérzett a szabadságharcban, elszegényedett a jobbágyfelszabadítással, a nagy bécsi tőzsdekrachhal. Visszavonult tehát, hogy sebeit gyógyítgassa s hogy beleolvadjon a városok elmagyarosodó és hivatalnokarisztokráciává fejlődő polgárságába. Lehanyatlása azonban még nem talált készen

olyan középosztályt, amely eszméit átvehette és továbbfejleszthette volna. A nemzeti érzés bensősége lassan-lassan hatja csak át a polgárságot, amint egyre jobban áthasonul nemesi példaképeikhez, de minden bizonnyal újabb ötven évre van szüksége, amíg ennek az érzésnek olyan tudatos munkása lesz, mint Kazinczyék és Földváryék voltak. Ez a bő félszázad, mely a köznemesség letűnését az új magyar középosztály megerősödésétől elválasztja, jelenti a magyar színjátszás elüzletiesedését és idegenné válását.

R. művének első kötete eljut a hanyatló korhoz, de szándékosan behúnyja a szemét, hogy ne kelljen meglátnia. Szép, finom előadásához talán nem találta illőnek, hogy rámutasson a nemzeti játékszín kulisszák mögötti tragédiájára. Könyve tele van adatokkal, amelyek beszélnek róla, de maga a szerző hallgat; így élvezetesebb olvasmányt nyújt, amúgy történetibb volna.

M. Császár Edit.

Schüle, Ernst: *Russland und Frankreich vom Ausgang des Krimkrieges bis zum italienischen Krieg 1856—1859.* (Ost-europäische Forschungen, hrsg. von Otto Hoetzsch, N. F. Bd. 19.) Königsberg Pr.—Berlin, 1935. Ost-Europa-Verlag. 8° IX, 167 l.

A diplomáciai történetírás már régóta hangsúlyozza, hogy milyen fontos szerepet játszik Európa XIX. századi fejlődésében a krími háború. Néha túlozzák is jelentőségét, midőn azt hirdetik, hogy Európa egységének szétesése a krími háború korát lezáró 1856. évvel veszi kezdetét. Főleg német történetírók vallották ezt a nézetet azzal a hagyományos felfogással szemben, mely a későbbi „szövetségek rendszerében“ vélte felfedezni azokat a mérgező anyagokat, melyek az európai organizmus életét kioltották. Noha ez az utóbbi nézet a helyesebb, mégis tagadhatatlan, hogy az 1856-i operáció után alig lehet ráismerni az új Európára. A műtét nem a külsőségekben, a határookban tüntet fel nagy változást, hanem az európai lelkületben okozott valami mély átalakulást. Odáig ezt az európai szervezetet a liberális és konzervatív államok ellentéte tartja kényszerű egyensúlyi helyzetben, most revíziós és antirevizíós hatalmak kerülnek szembe. Ezzel egyidejűleg a régi differenciálódás feloldódik, hiszen természetessé válik a nemzeti-liberális Franciaország és az autokrata tradicionális Oroszország szövetsége.

Hogyan közeledik a diplomáciai összeköttetések világában egymáshoz ez a két hatalom, melyeknek társadalma egy-egy béke ellen lázadózott (a francia napoleoni tradíciók nem szüntek meg visszaemlékezni a „gyalázatos 1815“-re s Oroszországban friss sebként égetett Ausztria „perfid árulása“ s 1856 pár intézkedése), ezt a folyamatot ábrázolja Sch. munkája. Milyen érdekes mindjárt ennek a nagy barátkozásnak kibékülési előjátéka: azoknak a francia kedveskedéseknek előadása, melyek már a párisi tanácskozásokon enyhíteni akarták az oroszok szomorúságát az osztrákok nagy bosszúságára. Nemcsak társadalmi téren, hanem már a béke tételeinek megalkotásánál érvényesül ez a

francia rokonszenv, amit azután az orosz nemzet, legalább is társadalmilag, búsásan honorál, midőn a normális diplomáciai összeköttetést ismét felveszik, a frankofil, helyesebben ausztrofob Gorcsakov vezeti az orosz külügyeket és cár, udvar, orosz szellemi élet egyaránt körülrajongja III. Napoleon új követét, Morny. Ilyen kedvező előzmények után vesz komolyabb fordulatot az orosz-francia barátság s válik sok kérdésben szoros együttműködéssé. A XIX. sz. pár érdekes problémájának ismerjük meg diplomáciai vonatkozásait Sch. könyvéből, midőn időrendben elmondja ennek az együttműködésnek lefolyását a párisi szerződés intézkedéseinek keresztülvitelében (azaz a besszarábiai határ megállapításában és a dunai államok organizálásában), továbbá a görög kérdés rendezésében, a montenegrói probléma megoldásában, a Karageorgevics elűzése után támadt szerb helyzetben, a neuenburgi incidens elintézésében, továbbá a schleswig-holsteini kérdésben s a távol keleti, főleg perzsa problémákban. Ezekben a kérdésekben a francia és orosz diplomácia a legtöbbször szorosán együttműködött, igen sokszor értékes diplomáciai sikert hozva Oroszországnak. Főleg eleinte szoros gazdasági együttműködés is alapozta meg a barátságot.

A diplomáciai események elmondása mellett Sch. könyve nem szól elég bőven a frankofil orosz és a ruszofil francia szellemi tényezőkről. Forrásanyagának javarésze Morny szeptérvári jelentései. Morny azonban sokban még a XVIII. sz. diplomáciai iskolájához tartozott, abban mindenesetre, hogy a társadalmi erőket, a szellemi alapokat lenézte s a diplomáciai vezető körök felfogásainak közlése mellett ezekkel nem sokat törődött, sőt saját megjegyzése szerint egyenesen „az idegeire ment” a franciabarát szövegek állandó hangoztatása. Egyes hiányokért azonban kárpótolt Sch. művében a gazdasági kapcsolatok tüzetes és pontos feltárása. Franciaország ekkor kezdett nagy lendülettel az ipari és tőkekapitalizmus területén is exportőr lenni, miután ideákat már évtizedek és bizonyos értelemben évszázadok óta szállított Európa többi államaiba... Az orosz gazdasági terület a maga tökeszegénységében és a gazdasági organizáció hiányában szinte kínálkozott Franciaország számára s — mint ismeretes — főleg vasútépítkezésekkel nagy tőkeexport-lehetőség nyílt meg a végtelen orosz puszták felé az ötvenes évek kapitalizmusától túlfutott párizsi bankok palotáiból. Ezt a folyamatot új forrásanyag alapján (ugyancsak diplomáciai jelentések révén) igen terjedelmesen adja elő Sch. munkája, mely így a modern gazdaságtörténet számára értékes adalékokkal szolgál s módszertanilag is igen tanulságos, hogyan lehet diplomáciai- és gazdaságtörténetet összefüggőleg, szimultán előadni.

Sch. előadásában két speciális kérdés feltárása (a Balkán-probléma és az olasz ügy előjátéka) a magyar történet szempontjából is jelentős. Az orosz-francia közeledés és barátság önmagában is fontos esemény volt magyar szempontból, hiszen gyöngítette azt az Ausztriát, mellyel a magyar nemzet élet-halálharcát vívta 1849 után. Mintha itt kamatozna a magyar emigráció aktivitása

és pusztá létezése 1850 után. Hiszen ismeretes (éppen Eckhart Ferencnek ugyanezen kiadványsorozatban megjelent értéken könyvéből: „Die deutsche Frage und der Krimkrieg“, Osteuropäische Forschungen, Neue Folge Bd. 9.), hogy Ferenc József-nél a háború kitörésekor az emigráció tevékenységétől való félelem közrejátszott abban, hogy nem avatkozott be akkor Oroszország oldalán. Az orosz Ausztria-gyűlölet szenvedélyesebb és hangosabb, mint Franciaországé, de alapjában a csalódás érzelméből fakad. Orosz érdek Ausztria gyöngítése, de az autokrata cárizmus akkor visszariadt a Habsburg-monarchia megsemmisítésétől. Hiszen ha a középeurópai tér új formája a nemzeti államok kialakulása lett volna, annak a nemzetiségi elvnek diadalrajutásával történet volna ez, amitől már akkor joggal félt a különböző nemzetiségekből összetett, lengyel problémákkal vivódó Oroszország. III. Napoleon ezzel szemben új térképet akart készíteni Európa 1815-i berendezése helyébe, a nemzetek önrendelkezési jogának elve alapján, hogy egy ilyen generális rendelkezéssel semmisítse meg ezt a gyűlölt békét. Ennek útjában mindig és mindenekelőtt az osztrák birodalom állott, főleg az olasz területen berendezett hatalmi rendszerével. Azonban már a balkáni problémák rendezésénél, főleg az oláh fejedelemségek egyesítésénél sejthető, hogy az orosz-francia érdekek nem teljesen azonosak. E játszma nagy francia-orosz diplomáciai győzelemmel végződött, de végül is a realitásban az orosz érdekek megfelelő megoldással. Elvben a francia álláspont diadalmaskodik a többi hatalomével szemben, az új népszavazás elrendelésével. Viszont (mint a modern balkán-kutatás már kétségkívül megállapította) nem volt orosz érdek egy olyan egységes, erős Románia, amely orosz gyámkodás nélkül maga erejére támaszkodik. A létrejövő osborni megállapodás így az orosz érdekek megfelelő megoldást fogad el: adminisztratív egyesülés a török szuverenitás nyomainak is kiküszöbölésével, de politikai egyesülés, azaz egységes államalakulás nélkül. Az orosz-francia együttműködés a Balkánon (más kérdésekben is) az osztrák befolyás gyengítésével érvényesült, de még nem teremtett mindenütt önálló nemzetállamokat Magyarország határán ebben az időben.

Végzetes volt azonban az orosz elképzelés lényegének érvényesülése akkor, mikor az olasz háború megindításával III. Napoleon nagyszerű pillanatot teremtett a magyar önállóság megteremtésére. A magyar szakirodalom az olasz-francia akció tényleges megindulásával szokta kezdeni e korszak diplomácia-történetének vizsgálatát. Már kb. tíz éve ismeretes, elszórt publikációkból (főleg mióta Napoleon Jeromos herceg emlékiratai 1928-ban a *Revue des deux Mondes*-ban megjelentek) nyilvánvaló azonban, hogy az önálló Magyarország megteremtésének problémája tulajdonképpen az olasz akciót megelőző francia-orosz tárgyaláson dőlt el. A nagyfontosságú kérdést Sch. könyve most már a legteljesebb mértékben tisztázza. Sőt a könyve függelékében közölt okmányok is részben azokra a tárgyalásokra vonatkoznak, melyekben a független Magyarországról szó esett. 1858 elején

Orsini merénylete aktuálisabbá tette a francia császár fellépését az olasz kérdésben. A plombièresi tanácskozás után biztosítani akarta magát a cár részéről az olasz akcióval kapcsolatban, sőt közreműködését akarta megnyerni egy nagystílusú Európa-átrendezéshez. Kérdés, megoldható lesz-e a nagy probléma, azaz 1815 revíziója, cserében 1856 revíziójáért. E tanácskozásokon dől el az orosz-francia barátság sorsa. III. Napoleon unokatestvérét, Napoleon Jeromos herceget bízta meg a diplomáciai tárgyalásokkal. 1858 szeptember 24-én találkozik vele Biarritzban, közli vele a plombièresi megállapodás lényegét s elküldi Oroszországba, hogy a Varsóban tartózkodó cárral tárgyalásokat folytasson: milyen rekompenzációk ellenében hajlandó támogatni az ő olasz akcióját. Szeptember 28-án megérkezik a herceg Varsóba s elkezdődnek a tárgyalások a diplomáciai akciókban tapasztalatlan herceg és a cár, valamint Gorcsakov között. Noha Jeromos herceg megcsillagottatta a cár előtt Galícia elnyerésének lehetőségét, a cár vonakodott arra kötelezni magát, hogy nagy sereggel lekötve tartsa Ausztria hadseregét s földközi tengeri flottáját a franciák rendelkezésére bocsássa. Azonban a herceg optimisztikusan ítélte meg az orosz tárgyalások eredményét és október 3-iki megérkezése után optimizmusa magával ragadta császári unokatestvérét is. Kidolgoztak a további tárgyalások írásos alapjául két szerződés-tervezetet, melyet Napoleon Jeromos hercegnek második útja alkalmával magával kellett vinnie. Ennek második darabja, mely a háború utáni berendezést tartalmazza, a cárnak biztosítja aktív közreműködését fejében Galiciát, az viszont beleegyezik Nizza és Savoia francia okkupációjába, az olasz kérdést III. Napoleon elképzelése szerint rendezik, III. Napoleon felveszi a békepontok közé a párisi szerződés ama pontjainak revízióját, melyek Oroszország Fekete-tengeri helyzetére vonatkoznak. E megállapodás negyedik pontja szerint: *a magas szerződő felek nem helyezkednek szembe egy független Magyarország kialakításával.* E tervezet első fogalmazása (mint a közölt dokumentumokban olvasható) ezen túlmenőleg így hangzott: „Les deux Empereurs feront leurs efforts, si les circonstances se montrant favorables, pour constituer un Etat hongrois indépendant.“ Ebből lett azután a másik variáns, a valóságban elküldött szöveg: „... ne s'opposeront pas si les circonstances se montrant favorables à l'indépendance de la Hongrie...“ E november elsejei jegyzék tehát egy Ausztria-ellenes offenzívaszerződés-tervezet s mint ilyen, magyar történelmi szempontból nagy jelentőségű, hiszen megállapítható, hogy III. Napoleon már az előzetes tárgyalások során is őszintén és komolyan törekedett Magyarország önálló és független állami létének helyreállítására, A jegyzéket La Roncière Le Noury kapitány viszi magával s a császár már csak az aláírást várja, derűs optimizmusában félrevezetve még optimistább unokatestvérétől. A javaslat azonban ilyen formájában sohasem került elfogadásra s az a végleges szerződés, melyet 1859 március 3-án kötöttek s mely megígéri Oroszország jóakarátú semlegességét, bizony egy szóval sem érinti sem Galiciát, sem Magyarországot. Hogy miért nem,

az mindazokból, amit az orosz politika osztrákellenességének tartalmáról mondtunk, nagy részben érthető, de hozzátéhető Sch. könyvének eredménye alapján, hogy a cárnak önálló Magyarország elleni állásfoglalásában az a félelem is közrejátszott, hogy ez forradalmasító hatással lesz Lengyelországra. Különben éppen így nem volt orosz érdek a lengyel nemzet tagjainak számát növelni Galiciával. Épp ezért az orosz ellenjegyzékben Galiciáról és Magyarországról immár nincs szó, az osztrákellenes offenzív háború gondolata megbukott. Hasztalan tűnt fel érthetetlennek III. Napoleon szemében az, hogy a cár elejtette Magyarország önállóságának gondolatát, mely a gyűlölt ellenfélre döntő csapást jelenthetett volna . . .

Ezek a megállapítások új színben mutatják be III. Napoleon magyar politikáját s e tervezetések a magyar emigráció és III. Napoleon közötti későbbi tárgyalások eddig nem igen ismert előjátékként foghatók fel. Különben a párisi emigráció nem sokat tudott meg az orosz tanácskozások tartalmának lényegéről, bár néha sejtették azt az igazságot, hogy az orosz állásfoglalás sorsdöntő lesz. Szarvady például így írt Kossuthnak 1859 január 20-án, Roncière-nek második útjáról való visszatérése izgalmas napjaiban: „Napoleon herceg szívében hordja az olasz ügyet . . . az is világos, hogy érti, miszerint hazánkknak elsőrendű szerepet kell játszania . . . Iparkodni fog minden bizonynyal cousinját oly messze vezetni, mint csak lehet — de fog-e sikerülni? Az orosz hon attitűdjétől fog függni.“ (Orsz. Levéltár, Kossuth-iratok 2159. sz.)
Ifj. Iványi-Grünwald Béla.

Vierkant, Alfred : Familie, Volk und Staat in ihren gesellschaftlichen Lebensvorgängen. Eine Einführung in die Gesellschaftslehre. Stuttgart, 1936. F. Enke. 8° VII, 150 l.

A nagynevű szerző a „Gesellschaftslehre“ két kiadása (1922, 1928) és az általa szerkesztett „Handwörterbuch der Soziologie“ (1931) után méreteken kisebb, de jelentőségben számottevő új munkával gyarapítja a társadalomtudomány lassan terebélyesedő irodalmát: a szociológia szélesen megalapozott, logikusan felépített és igen világosan megírt kis kézikönyvével. Munkája nem egyszerű kivonata a „Gesellschaftslehre“-nek, kevesebb annál, de sokkal több is egyszersmind. Kevesebb annyiban, hogy a társadalomtudomány nagy anyagából csak a legfontosabbat ragadja ki, csupán a szociológiai csoportok (közösségek) szerkezetét és életnyilvánulásait tárgyalja. Mindezt azonban úgy, hogy nemcsak az anyag csoportosításában ad újat, hanem eredményekben is: széles horizontú pillantással s mély pszichológiával egészen új oldalait láttatja meg a közösségek életének. Teljesnek, befejezettnek a kép még nem mondható, ehhez a szociológia még túlságosan fiatal tudomány; de a könyv, a maga egészében, gondolatmenetének biztonságával, hangjának higgadt nyugalomával, azt a benyomást kelti, hogy — Tönnies, Simmel, Litt, Spann és a többiek után — V. munkásságával kezd szilárd formákat felvenni a német értelemben vett társadalomtudomány.

Sajátos kutatási területe még nem mindenütt körvonalozható határozottan, de a módszer többé-kevésbé leszűródött már. V. a család, törzset, népet, államot nem különböző megjelenési formáiban vizsgálja. Szerinte a konkrét történeti képződmények a maguk változatosságában legfeljebb anyagot adhatnak a szociológia empirikus-induktív továbbépítéséhez, viszont a társadalomtudomány eredményeit felhasználni történeti problémák megoldására már teljességgel a historikus feladata s nem a szociológusé (!). Ez típusokkal dolgozik, a társadalmi formák igazi lényét tükröző ideáltípusokat állít fel Max Weber szellemében; nem absztrahál, nem a mindenütt s mindenkor visszatérő sajátságokat párolja le, hanem a jellemző vonásokat ragadja meg s azokat a szükséghez képest ki is domborítja, ha a valóságban, ellentétes erők ütközőpontjában elhalványodtak. Ha szociológiai csoportról beszél, legyen bár megfordítva a valóságban, az egyest úgy tekint, mint aki inkább a közösségért él — ha nem is olvad fel abban —, semmint önmagáért. Tagadja az individuum önálló, reális létét, s hogy a társadalom ilyen önmagukban zárt egyén-atomok egyszerű összege, pusztán külsőleges mechanizmus volna; de nem vallja az ellenkező álláspontot sem: a közösségek lényegét nem az egyének felett lebegő, transcendens egységben látja, hanem az egyeseket magában foglaló, immanens és aktuális jellegű egységben.

Ezzel V. mintegy szintézisben oldja fel az individualisztikus felfogás és a Spann-féle univerzalizmus ellentétét, anélkül, hogy kompromisszumra lépne a kettő között. Figyelme elsősorban természetesen a közösség felé irányul, de nem feledkezik meg ennek alapanyagáról, az egyes emberről sem. Egy-egy szociológiai csoport nem egyén-atomokból, hanem apró közösség-molekulákból tevődik össze, s önálló életet él, a maga szabályai, életrendje szerint; e szabályokat tagjai öntudatlanul is követik, önkéntelenül a közös célokat szolgálva, mint ahogy minden cselekvés is, játszódjék le a közösség bármelyik részében, az egészre tekint, ennek érdekeitől meghatározott.

De az átfogó összefüggés, a benső kapcsolat, mely a közösség lényegét adja, éppoly kevésbé lehet meg hordozói: az egyes emberek nélkül, mint megfordítva. V. szemlélete sokkal rugalmasabb és dinamikusabb annál, semhogy egyoldalúvá válnék. Mint ahogy a közösségen belül az egyes nem vész el számára, éppúgy nem téveszti szem elől, hogy csoporttügyek mellett vannak egyéni ügyek is, s közösségi szelleme túl egoizmus. Ellentétes erők szüntelen küzdelme formálja ki a közösségek életfolyamatait is: életösztön és életrend, hatalomvágy és alárendelődési készség, cselekvő energia és kritikus szemlélődés, harci vágy és segítő ösztön, idegenkedő elzárkózás és felolvadó bizalom örökös harcban áll itt egymással.

E kosmosnak színes, változatos, mélyen gyökerező élete csak az előtt tárulhat ki igazán, aki, letérve az individualizmus „tévútjairól“ s szakítva a polgári-kapitalista társadalom atomisztikus-racionális szemléletével, a mai, önérdektől külsőlegesen

összetartott társadalom felszínes élete mögött meg tudja érezni a közösségek világának roppant mélységekből előtörő titokzatos őserőit. V. elég objektív ahhoz, hogy az individualisztikus társadalmi berendezkedésnek előnyös oldalait, időálló alkotásait is meglássa, s azokat, kivált az elmélyült személyi kapcsolatokat, át öhajtsa menteni a jövő társadalmába, melyet valamikép a szövetkezési s az uralmi rendszer szintézisétől vár. Közben azonban bőven osztogatja vágásait a bomlasztó individualizmus labilis társadalmi rendszerének, mely az egész újkoron át, de különösen a felvilágosodás óta az emberi együttélésnek egészen hamis formáit vitte bele a közfelfogásba, a kivételt tévén meg szabálynak; ez a rendszer nem is lehet tartós, csupán az élteti még, hogy mögötte a régi közösségi erőknél még számottevő tartaléka rejtőzik felbontatlanul, s hogy a múlt század közepe óta a társadalom maga találta meg önnön gyógyszerét az egyre erősödő nacionalizmusban és demokratizálódásban.

Kritikai lendületében a szerző észrevehetően áttör, többször is, azokon a határokon, melyeket a „Gesellschaftslehre“-ben maga szabott magának. Ott még (2. kiadás, 285–86. l.) azt olvassuk, hogy a „Führertum“-nak az emberi kultúra alacsonyabb fokain van a legnagyobb jelentősége. Új könyvében is szó esik a hatalom Janus-arcáról, meg arról, hogy a közösségi ügyekből csak a fontosabbja tartozik a nagyobb egységre, az, amit nem intéznek el a szűkebb közösségek, s például az államnak csak annyiban van köze a gazdasági élethez, amennyiben ez magától nem rendeződik. Mikor azonban lépten-nyomon napjaink sorsfordulatáról hallunk, új idők szeléről, mélyreható, viharos átalakulásról, mely ősi erőket szabadít fel s az élet legvégső titkaiba enged bepillantást, küzdelemről egy totális államért, mely minden erőt igénybe vesz s cserében mindenkinek szolgál a maga roppant hatalmi eszközeivel, — akkor rá kell jönnünk arra, hogy V. kitűnő könyve, minden maradandó értéke mellett, nem ment aktuális melléközöngéktől sem.

Wellmann Imre.

Szemle.

Caron, Pierre et Jarye, Marc: Répertoire des périodiques de langue française philosophiques, historiques, philologiques et juridiques. Paris, 1935. Fédération des Sociétés françaises de sciences philologiques, historiques, philologiques et juridiques. 8° XLIII, 351, IV l.; — hozzá *Premier supplément*, 1937, XVI, 68 l. — Caron, Pierre et Jarye, Marc: Répertoire des sociétés françaises de sciences philologiques, historiques, philologiques et juridiques. Paris, 1938. Maison du livre français. 8° XXXIX, 280 l. — Aki a szellemtudományok francia nyelvű szerveiről pontos és kimerítő bibliografiai tájékozódást kíván szerezni, annak e két repertórium jó kalauzul szolgálhat. Az első, eddig megjelent „Pótlékával“ együtt, a periódikus jellegű kiadványokat a tág értelemben vett folyóiratokat — sorolja elő, számszerint 1686-ot. Ebben az összegben bennfoglaltatnak azok a kiadványok is,

amelyek nem egész terjedelmükben francia nyelvűek, mint például az *Archivum Europae centro-orientalis*, de amelyek francia nyelvű cikkeket is szoktak közölni. Ugyancsak tág értelmezésben szerepelnek — nagyon helyesen — a „filozófiai”, „történeti” stb. jelzők. Történeti jellegűnek számítanak például nemcsak azok a kiadványok, amelyek kizárólag históriával foglalkoznak, hanem azok is, amelyek más célkitűzésűek ugyan, de időnként — több-kevesebb rendszerességgel — történeti tárgyú cikkeket is közölnek. Ilyen például a *Revue de Paris* vagy a *Revue des Deux Mondes*. Az egyes folyóiratokra vonatkozólag a következő adatokat közli a repertórium: 1. pontos cím; 2. az alapítás éve; 3. az igazgatók, szerkesztők és titkárok neve és címe; 4. a legutóbb megjelent évfolyam; 5. a periódicitás megjelölése; 6. egy-egy évfolyam átlagos oldalszáma; 7. a kiadás helye; 8. a kiadó neve és címe; 9. a kiadvány alakja centiméterben kifejezve; 10. az évi előfizetés összege. Ezeket a felvilágosításokat két gyakorlati értékű adat egészíti ki: az illető periódikus kiadvány jelzete a párisi Bibliothèque Nationale-ban, és a kiadvány szokványos rövidítése. Ez a repertórium kétségtelenül új lépést jelent a francia segédkönyvek irodalmában, habár előfutárai nem hiányoznak. A szerzők tudomása szerint Németországban is folyamatban van a német nyelvet használó periódikus kiadványok adatainak összegyűjtése; a munka állítólag közel 30.000 címet tartalmaz majd.

A másik repertórium kiegészítője az elsőnek: a francia filozófiai, históriai, filológiai és jogtudományi társulatokat sorolja fel s természetesen már majdnem kizárólag a politikai francia birodalom területére szorítkozik. Közli a társulatok nevét, alapítási évét, székhelyét a pontos címmel együtt, vezetőik nevét, címét, tagjaik számát, az évi tagsági díjat, felsorolja a társulatok által fenntartott intézményeket (könyvtárak, múzeumok), azok periódikus kiadványait (egyszerűen utalva az előbbi repertórium megfelelő helyére), s végül nem periódikus jellegű kiadványait 1920-tól. Mind a két „Caron—Jarcy” bőségesen el van látva mutatókkal s mindkettő, de különösen az első, értékes felvilágosításokat nyújthat a többi közt azoknak is, akik a Dunatájra vonatkozó hibás francia történetzemlélet magyarázatát szervezeti okokban is látják.

Baráth Tibor.

Bene István: Karácson Imre élete és művei. (1863—1911.) Halálának 25. évfordulója alkalmából. (Kny.: Győri Szemle.) Győr, 1936. Győregyházmegyei Alap ny. 8° 37 l., 3 kép. — A tanulmány Karácson Imrében külön jellemzi a tevékeny, lelkes áldozópapot és külön méltatja a magyar mult történelmi emlékeinek buzgó és szorgalmas kutatóját. Az utóbbi vonatkozásban, Karácson kéziratos naplója alapján, főleg törökországi szerepével foglalkozik, ismerteti az akkori (1907—1911) törökországi politikai és tudományos állapotokat, s a sok küzködést és akadályt, melyeken Karácsonnak át kellett esnie. A meleg szeretettel megírt tanulmányt Karácson műveinek jegyzéke és fontosabb munkáinak részletesebb ismertetése zárja be.

Fekete Lajos.

Révész Imre: Pokoly József emlékezete. (A debreceni Tisza István Tudományos Társaság kiadványai, I. 2. sz.) Debrecen 1936. 4° 36 l. — A Tisza István Tudományos Társaság alapítójáról és hetedfél éven át legelső elnökéről a Társaság 1935-i közgyűlésén tartott előadásában R. tömören összefoglalja Pokoly József életrajzát, felvázolja szellemi alkatát, értékeli tudományos munkásságát. Pokoly teológiát tanult, 1889-től a Tisza-családnál nevelősködött, 1894-ben geszti lelkész lett, 1895-től a kolozsvári, majd a debreceni egyetemen volt az egyház-

történet és az egyetemes történelem tanára († 1933). Erős bibliai hitű, mégis a tudományos kutatás szabadságát valló, izzó magyarságú tudós volt. Jogi tanulmányai készítették arra, hogy az egyház múltjának kutatása során a jogi intézmények fejlődését tanulmányozza. Ilyen irányú munkálkodás az ő idejéig nem folyt. Történelemszemléletét R. így jellemzi: „A természeti törvény erejével érvényesülő, szükségszerű és szabályos folyamatokat látott az emberiség, a nemzetek és az államok életében, olyanokat, amelyek erősebbek minden eszménynél, sőt amelyek az eszméket és eszményeket a való élet mindenkorai szükségleteihez képest maguk teremtik és formálják át“. E ridegnek látszó felfogás azzal magyarázható, hogy Pokoly végső elemzésben a hit embere volt. Művei közül különösen kiválóak: Az erdélyi református egyház története; A protestantizmus hatása a magyar államéletre; A XIX. századi prot. egyház története (ez utóbbi Zsilinszky nagy művében). Az első hibái mellett is valóságos standard munka, a második a részletekben található sok helyes megállapítás ellenére alapjában eltévesztett, a harmadik mai napig felül nem múlt munka. A Tisza István Tudományos Társaság létrehozásában önzetlen és nagy jelentőségű szerepet játszott. „Amit pályája második felében a tudományos irodalmi termelés terén már nem adhatott meg nemzetének, azért teljes értékű kárpótlást adott a Társaság lelkes életre hívásával, szilárd megalapozásával.“ R. tömör stílusú előadása túlnő az emlékbeszéd-jellegen. Az éles látású és biztos ítéletű történész alaposságával megírt mű ez, mely valóban életet és életmunkát vázol elénk biztos vonásokkal. **Tóth Endre (Pápa).**

Ybl Ervin: Mesterek és mesterművek. Budapest, Szent István éve. 4° 259 l., 48 t. — A szép kiállítási, tartalmához méltó formában megjelent könyv szerzője a művészettörténeti irodalomban első sorban a középkori és reneszánsz olasz szobrászat történetére vonatkozó nagyobb műveivel, Donatellóról és a toszkánai szobrászatról szóló monográfiáival, valamint idevágó emlékeket és emlékesportokat feldolgozó kisebb tanulmányaival szerzett a magyar tudományosság keretein túlterjedő érdemeket. Mindezekben a lelkiismeretes adatkutatás és az ezzel megalapozott stíluskritikai egybevetések biztos útját járva jutott el eredményeihez; hasonló módszerességgel oldotta meg a művészettörténet egyéb korszakainak egy-két lényeges részletkérdését is. E kötet első felét az évek során magyar és külföldi múzeumi évkönyvekben és művészettörténeti folyóiratokban megjelent kisebb tanulmányai alkotják. Egy részük tárgya: a budapesti közgyűjtemények, a Szépművészeti és az Iparművészeti Múzeum s a magángyűjtemények olasz szobrászati anyagában végzett kutatások, az emlékek mesterének vagy iskolájának meghatározása, továbbá az olasz és francia, valamint az olasz és német szobrászat cddig ismeretlen összefüggéseinek megállapítása, mint a párizsi Notre Dame Madonnájának, illetőleg a nürnbergi Sebaldusgrabnak esetében. Más részük külföldön lévő magyar vonatkozású műemlékek méltatásait adja, így az admonti kolostor Zsófia magyar kiráyleány életéből vett tárgyú freskójának és a brüsszeli Sainte Gudule templom II. Lajost és Mária királynét védőszentjeikkel ábrázoló üvegablakainak és ez utóbbival kapcsolatban a király két arcképének a magyar történeti ikonográfia szempontjából nagyjelentőségű feldolgozása. A továbbiakban a Szépművészeti Múzeum képtárának pár darabjával foglalkozik és megállapítja a Múzeum német szobrászati gyűjteményének Három gráciájáról, hogy az Leonhard Kern-nek egyik főműve. A magyar barokkutatás egyik érdekes kérdését oldja meg a Szavojai

Jenő herceg ráckevei kastélyának szentelt tanulmányában : a kastély építészét Hildebrandt János Lukácsnak, az osztrák barokk nagy mesterének szemléjében állapítja meg. A kötet második felében egykét, a közelmúlt jubileumaival kapcsolatban keletkezett, kevés vonással megrajzolt mesterképmást találunk, valamint olyan általános művészet- és stílustörténeti tanulmányokat, melyek a művészet-történelem kívül az általános történelem művelőit is közvetlenül kell hogy érdekeljék. A klasszicizmus stílustörténeti korszakának képzőművészeti áttekintése, a késő antik és a modern művészet hasonlóságának és egyben lényegbevágó eltéréseinek a történeti fejlődésbe beállított magyarázata, az expresszionizmusnak és a primitivizmusnak történeti értékelése, a l'art pour l'art elvének bukása után jogaiba visszahelyezett iparművészet és a válságba jutott arcképfestészet problémájának kifejtése, végül a festői és szobrászi látás alapfogalmainak tisztázása egyöntetűen tanúskodnak a szerző tudományos hitvallása mellett, melyet a kötet egyetlen kritikai cikkében, Max Dvořák szellemi hagyatékának méltatásában így fejez ki: „A szellemtörténeti megértéshez kapcsolódó művészeti kritikát mindig össze kell egyeztetnünk a kvalitás szerint való, örök érvényre törekvő értékeléssel.“ A bécsi szellemtörténeti iskola, Riegl és Dvořák nagy érdemeit, a Kunstwollen és Kunstkönnen elméletének lehetőségeit a történeti élet jelenségeinek egybefogása és egységbenlátása szempontjából mindenütt elismeri, de hangsúlyozza az példakkal mutatja be egyrészt a pozitív adatkutatás és anyagismeret, másrészt az esztétikai értelemben vett állandó művészeti értékelés jelentőségét. E három módszer végeredményében a művészettudomány ideális lényegéhez vezető hármas út, melyek egyikén sem lehet a másik kettő ismerete nélkül a célhoz eljutni. Mindhárom úton hivatottan vezet a megismerés felé a könyv finomtollú szerzője.

Ilf. Vayer Lajos.

Kalveram, Gertrud: Die Theorien von den Wirtschaftsstufen.

(Frankfurter Wissenschaftliche Studien, H. 1.) Leipzig, 1935. H. Buske. 8° 176 l. — K. könyve rendkívül alapos, minden részletre kiterjedően pontos összeállítása a gazdasági fokozatok elméleteinek. Legrégibbtől a legmodernebbig ismertet minden, még kevésbé számottevő fokozatelméletet is, azoknak részletes leírását, sőt mélyreható analízisét adja. A legnagyobb figyelmet Friedrich List és a régibb történeti nemzetgazdaságtani iskola, Roscher és Knies fokozatelméleteinek szenteli. Részletesen foglalkozik Karl Bücher elméletével, akit inkább gazdaságtörténésznek, mint közgazdának tart, ezzel — szerintünk — kissé elavult felfogásnak hódolva be. Elveti azonban Max Weber „ideáltípusait“ és aránylag röviden tárgyalja Sombart és a többi újabb közgazda-történetíró elméleteit. Minden elméletet három szempontból vesz taglalás alá : gazdaságelméleti, gazdaságtörténeti és gazdaságpolitikai szempontból és ezeknek összevetésével igyekszik minden egyes fokozatelmélet lényegét megállapítani. Nagy munkájának jelentőségét azonban szinte megdönti könyvének végső konkluziójával, hogy a gazdasági fokozatelméleteknek tulajdonított jelentőség mindeddig túlzott volt, hiszen ezek mind a gazdaságelmélet, mind a gazdaságtörténet szempontjából csak mint módszertani segédeszközök jöhetnek számításba, míg a gazdaságpolitikára egyenesen káros hatásúak. Ez utóbbi megállapításait nem oszthatjuk teljesen. A gazdasági fokozatelméletek fontossága, véleményünk szerint, sokkal nagyobb. A szerző maga jelenti ki, hogy gazdaságelmélet és gazdaságtörténet kiegyeztetésében éppen a fokozatelméletek a legfonto-

sabb tényezők. Teljesen helytálló az a megállapítása, hogy a fokozatok tulajdonképen csak típusokat adnak, helyesebben, hogy minden egyes fokozatelmélet felállítója egy kor tipikus, de természetesen mindig saját elképzelése és szempontjai szerint fontos, általános tüneteit állítja elméletének középpontjába. Igaz az is, hogy minden fokozatelmélet felállítójának politikai eszméit tükrözi vissza és bizonyos fokig annak politikai elgondolásait szolgálja. (Áll ez elsősorban Friedrich List elméletére, de pl. Waldemar Mitscherlichre nézve is; utóbbinál azonban K. nem emeli ki eléggé Othmar Spann hatását, s hogy Mitscherlich elmélete, a maga organikus fejlődést tagadó elképzelésével, a spanni „Ständestaat“ politikai eszméjének idealizálása.) Természetes, hogy a fokozatelméletek sohasem adnak gazdaságtörténetet; céljuk nem is ez. A fokozatelméletek felállítói magukat majd mindig gazdaságtörténetikusoknak tartják és a gazdasági elmélet szempontjából és céljaira állítják fel fokozataikat. De nagy többségük — mint K. helyesen állapítja meg — a gazdasági fejlődést organikus szükségszerűségnek, kauzális összefüggésnek tartja, s ezt véve alapul, meg kell állapítani, hogy a gazdaságelmélet nem dolgozhat kizárólag statikus adatokkal, hanem csak a fejlődés alapulvételével állapíthatja meg az elméleti igazságokat is. Igaz, hogy különösen a régebbi fokozatelméletek felállítói — nagy általánosságban az ú. n. történeti nemzetgazdaságtani iskola követői — még a mult század mindenben természettudományos törvényeket kereső kutatásának alapján állanak s ezért az általuk felállított fokozatokban ennek a téves beállítottágnak következményei mutatkoznak. De mégis több — bár kevesebb is — a fokozatelmélet a gazdaságtörténetnek és a nemzetgazdaságtannak módszertani segédeszközénél. Hallatlanul termékenyítő hatása volt a gazdaságelméletre azáltal, hogy felhívta a figyelmet a történeti fejlődésre, viszont éppen tipizáló törekvései hatottak a gazdaságtörténeti módszer kialakulására. Bizonyos, hogy a „típus“, melyet K. mint a fokozatelméletek összesítő ismertetőjelét fogad el és állapít meg, nem alkalmas gazdaságtörténeti kutatásra. De nagy összefoglaló munkában, sőt általában majd minden gazdaságtörténeti feldolgozásban alig kerülheti el a gazdaságtörténetész ezeknek a „típusok“-nak, mindenesetre óvatos, alkalmazását.

Lederer Emma.

Asztalos Miklós (szerk.): *A történeti Erdély*. Budapest, 1936. Erdélyi Férfiak Egyesülete. 8° 739 l. — Az ember összenőtt a tájjal, ahonnan származik; összeköttetését kimélyíteni s tudatossá tenni joga és kötelessége. Ezt a célt szolgálják azok a népszerű „Heimatsbuchok“, amelyek egy-egy vidékre vonatkozó ismereteink lényegét adják, szerves és nagyszabású, minden részletet átfogó tudományos kutatómunka eredményeképpen, de könnyed, világos, csakugyan mindenki számára hozzáférhető s élvezhető formában. A célt, a néptömbnek s az egyes személyeknek tájhozajukkal való szorosabb összefűzését ezen a kidolgozott, végső fokon érjük el. Ahhoz azonban, hogy idáig jussunk, előzőleg évtizedek alapos, részletes, szervesen összefüggő munkájára van szükség. Idegenben, főleg német földön kitűnő példáit láthatjuk, milyen nagyszabású munkára képes néhány ember, akit egy vidékkel, történeti tájegységgel közös eredetből fakadt azonos érdeklődés kapcsol össze. Ettől az állapottól mi még messze vagyunk. Az ilyen irányú érdeklődés aránylag újkeletű, előmunkálat alig van, s az is — tisztelet a kivételnek — erősen egyoldalú és szempontszegény. A tájkapcsolatokra irányuló érdeklődésnek s erre épített szervesen megosztott, arányos, egyenletes munkának

hiánya bizony az újabb feldolgozásokon is meglátszik. Az összefoglalásoktól sem várhatunk tehát megfelelő eredményt. Mégis, az érdeklődés felkeltésével, a jövődöbeli alaposabb munka lelki előkészítésével ilyesféle módon kell megpróbálkoznunk.

Erdély történetének irodalma óriási, de igen aránytalanul oszlik meg. Egyes kérdéseket szörszálhasogatásig feszegettek, más, éppen olyan fontosakhoz hozzá sem nyult senki. Modern szempontok érvényesítése elé nagy nehézségek tornyosulnak. Majdnem bizonyosra vehető ebből, hogy aki most vállalja magára a történeti Erdély népserű megismertetését, elvész a hiányos előmunkálatok szakadékai-ban, vagy ha nem, különböző szempontok merőben ellentétes erőpárjainak esik áldozatul. Új megállapításokra kényszerül, s ha ezeket kellően meg akarja alapozni, a népszerűséget játssza el; ha viszont mellőzi őket, munkáját legjobb esetben is nagy aránytalanságok fogják eltorzítani. Bizonyos értelemben hősies vállalkozás volt tehát megszerkeszteni ezt a vaskos könyvet, s éppen ezért helytelennek éreznők, hogy hibáit s hiányait szellőztessük, mikor a szerkesztő szemelláthatólag maga is tisztában van velük. Adózzunk viszont legteljesebb elismerésünkkel az Erdélyi Férfiak Egyesületének, amely apró tagdíjakból összegyűjtött pénzen tette lehetővé ennek a munkának megjelentét, egyébként is állandóan könyveket, tanulmányokat ad ki, s az erdélyi-magyar gondolat támogatásával, folytonos ébrentartásával nagy kulturküldetést teljesít. Lesz alkalmunk bővebben is foglalkozni azzal, miféle kérdéstananyagot jelent a történeti Erdély fogalma, mit s hogyan próbáltak már eddig megközelíteni belőle, s mik a legközelebbi feladatok. Mindenesetre már ez a könyv is jó példája annak, hogy nálunk sem képtelenség Heimatbuch-szerű vállalkozást kezdeni, s további munkával, jószándékkal a jövőben valószínűleg még sokkal eredményesebb, a célnak is jobban megfelelő megoldásig vinni.

Elekes Lajos.

Československá vlastivěda. Díl 4. Dějiny. (Csehszlovák honismeret. 4. rész. Történelem.) Praha, 1932. Sfinx. 4° 638 l., 14 mell. — Doplněk 1. (I. kiegészítő kötet) 1935. 639—906 l., 4 mell. — A prágai Sfinx-kiadó néhány évvel ezelőtt hatalmas vállalkozásba fogott. Programjába vette, hogy tíz-tizenkét kötetben kiadja a csehszlovák államra és az itt lakó népekre vonatkozó összes ismereteket. Így jelentek meg sorban az impozáns kötetek, melyek a legkiválóbb szakemberek tollából az állam földrajzát, a területén lakó népek anthropológiáját, néprajzát, nyelvét stb. dolgozták fel. A sorozat negyedik, hatalmas kötete a „csehszlovák” történelmet foglalja magában. Hasonlóan a többi kötetekhez, ez is a nagyközönség számára, a legújabb eredmények felhasználásával írt tudományos munka. Nincs ugyan benne jegyzetanyag, viszont minden fejezet végén bőséges és kimerítő irodalmat találunk a kérdésre vonatkozólag. Mint minden kötet, ez is több szerző munkája. Csehország régészetét Dobiáš József, a csehek legrégebbi történetét a Přemyslidák kihalásáig Novotný Václav, a további kort Husz haláláig Odložilík Ottokár foglalta össze; ugyancsak Odložilíktől származik a cseh reformáció rajza is, míg a közbeeső huszita korszak történetét Urbánek Rudolf vizsgálta. Az újkor és legújabb kor történetét (a fehérhegyi csatától a csehszlovák állam megteremtéséig) — ez a kötetnek majdnem felét alkotja — Prokeš Jaroslav dolgozta fel. Bár ez a kötet is a „csehszlovák” honismeret kötetei korában jelent meg, feltűnő módon mégis a „csehszlovákság” szempontjából különbözik a többiektől. Míg ugyanis a többiek Szlovákia földjét és népeit is megfelelően figyelembe vették,

addig a történelmet tárgyaló kötet különösképen teljesen egyoldalúan cseh. Ez a mű nem a „csehszlovák“ nemzet, hanem a *cseh korona országuinak* történelmével foglalkozik. Ennek megfelelően a Felvidék történetéről alig esik benne szó. Leszámítva a nagymorva birodalomról írt négylapos összefoglalást, a reformációig úgyszólván csak két-három mondat emlékezik meg a Felvidékről. Mindenesetre örömmel állapítjuk meg, hogy a cseheknek a Felvidékre vonatkozólag hangoztatott állítólagos történeti jogairól (a csehek uralma a Felvidéken Szent István előtt, a prágai püspökség hatásköre a Vág vidékéig, II. Ottokár foglulásai, a huszita zsoldosok felsőmagyarországi uralma stb.) itt úgyszólván szó sem esik. Ezekben a kérdésekben a szerzők dicséretreméltó objektivitást tanúsítanak. Valamivel nagyobb szerepet Magyarország és vele a Felvidék csak a reformáció kora óta kap Csehország történetében, bár „csehszlovák“ történelemtől itt sem lehet beszélni, hiszen ezek a kapcsolatok főképp az erdélyi fejedelmek révén szövődtek. Csupán a nemzeti ébredés korszakától kezdve van valóban némi alapja a „csehszlovák“ történetnek, amennyiben ettől kezdve a cseh és a tót nemzet fejlődésében a kölcsönös kapcsolatok igazán nagy szerepet játszottak. Addig azonban „csehszlovák“ történelemtől beszélni nem lehet. Ennek a munkának, egyéb cseh munkáktól eltérően, éppen az a legfeltűnőbb sajátága, hogy nem igyekszik a csehek és a tótok történetét a „csehszlovák“ történelem prokrusztesz-ágyába szorítani. A kötetet számtalan illusztráció és 18 műmelléklet díszíti, a könnyű tájékozódást pedig névmutatató és kimerítő tárgymutatató segíti elő. **Knieza István.**

Günter, Heinrich: Das deutsche Mittelalter. I. Hälfte: Das Reich. (Hochmittelalter.) (Geschichte der führenden Völker, Bd. 12.) Freiburg i. Br. 1936. Herder. 8° 376 l. — „Deutschlands Mittelalter — Deutschlands Schicksal“. Nem hat az újszerűség erejével ez a megállapítás, amelyet G. új rendszerű összefoglaló munkájának vezető gondolatául választott. A német történettudomány mondhatni kezdettől úgy tekintette a középkort, mint a német népi és nemzeti erők kimeríthetetlen forrását, az utolsó másfél évtized történetírása pedig még az eddiginél is jóval fokozottabb érdeklődéssel fordul a német középkor felé. G. bevezető mondata tehát nem a figyelmet akarja a középkorra terelni, hanem egyszerűen előre érzékelteti a mű szellemét, célját és azt a képet, amelyet végső eredményképpen adni fog. Összefoglaló néptörténetben a tudományos érdeklődésű olvasó nem keres új eseményeket. Egy-egy népe életpályája ma már többé-kevésbé tisztán áll a történeti közvélemény előtt s egy új összefoglalásban a módszer, a szemlélet lehet az, ami eddigi ismereteink után újat adhat. G. munkájának ebben az első felében a Reichsidee az a vezetőgondolat, amelynek erős kiemelése újszerűvé és korszerűvé teszi a művet, hogy a később megjelenendő második részben átadja helyét a népi fejlődés ábrázolásának. Reich és Volk, ebből a két tényezőből alakul ki a német középkor képe: a Hochmittelalter az előbbinek, a Spätmittelalter az utóbbinak virágzása. A főszereplője az első korszaknak is a nép. A főprobléma: mennyiben valósul meg egy-egy időszakban a népi egység, a Volkseinheit. Mégsem a német nép történetében azonban a Hochmittelalter. A nép mint történelemformáló erő háttérbe szorul a vezér, az uralkodó mögött. A nép szolgáltatja az anyagot, melyből a hivatott vezér erős keze a történelmet gyúrja. A nép csak eszköze a politikának, részese a vezér sikereinek, de méginkább balsikereinek, ő szenved elsősorban és legjobban minden elemi, gazdasági és társadalmi csapástól, ott van minden történeti esemény háttérében;

tudatos népi fejlődés, néprétegek határozott vonalú feltörése azonban csak a késő középkorban figyelhető meg. A Karoling-korszaktól II. Frigyesig hatalmas munkát végez a német nép, munkája azonban a felszín alatt folyik, sorsút nem maga formálja, hanem a vezetés. A német történet telhat a középkor első felében uralkodó- és birodalom-történet. G. ábrázolásában az egyház is megkapja az őt megillető helyet. A felbomlott Karoling-birodalom német néptörzseinek egyesítése nem kis részben az egyház munkája. Az egyház számára az egység életszükséglet, mert csak az egység segítheti sikerre kultúraterjesztő törekvéseit. Az „Eine Kirche, ein Reich“ gondolat megvalósítására törekszik az egyház, s a középkornak mint önálló, egységes történeti korszaknak éles elkülönülése éppen az egyház, a keresztény gondolat és a német egység gondolatának szövetségéből sarjad ki. Az uralkodó, a Führer isteni küldetésének a hitét is az egyház gyökereztetni meg a nép lelkében. A fejedelem Isten kegyelméből való úr, a társadalmi helyzet isteni rendelés és a vezető Isten akarata teszi a rend, a jog, az egyház, a gyengék, az özvegyek és árvák védőjévé. A középkor a totalitás igazi korszaka, a pápa és a császár szövetsége egyházit és világít egy nagy egységbe fog össze és elősegítője lesz a német népi egység kialakulásának. Ennek az egységnek a léte vagy nemléte, fejlődésének és erejének hullámváza adja meg G. ábrázolásában a német középkor történetének irányvonalát. A népi egység erősödése lendíti a magasba ezt a vonalat s a szétbomlás, az összetartozás érzésének gyöngülése süllyeszti a mélybe. A németiség történetének ebből a látásszögből való szemlélete az eseménytörténet régi, általánosan ismert adatait a következő korszakjelző fejezetcímek mögé tereli: Vom Stamm zum Reich. (A Karoling-örökség rendbeszedése I. Henrik által, I. Ottó alkotásai.) Die deutsche Führung. (II., III. Ottó, II. Henrik, II. Konrad, III. Henrik.) Die Verschiebung des Schwergewichts. (IV. Henriktől a Barbarossa előtti időkhöz.) Die Reichserneuerung. (Barbarossa és utódai.) Vom Reich zum Territorium. (II. Frigyes és az utána következő korszak.) A Hochmittelalter német vonala ez, amelyben a nagy eszme, a német egység, a birodalom eszméje mindig megvan, megvalósulása és tartós fennmaradása azonban azoknak a személyiségeknek energiájától függ, akiknek kezébe a német nép sorsa le van téve. Ez a vázlata a műnek, amelyet írója nagyvonalúan és mégis aprólékos gonddal, élvezetes formában épít fel a kiemelt eszmék körül. G. nem alkalmi történésze az új német tudománynak. Egyénisége, multja, a középkor problémáiban való nagy tájékozottsága megóvjá tollát attól, hogy túlzásokba csapjon. Munkája öntudatos multhatekintés eredménye, amelyet nemcsak fajttestvérei olvashatnak indokolt büszkeséggel, de elgondolkoztató olvasmány lehet azok számára is, akik a német egység útjának új fejezeteit kívülről figyelik.

Barta István.

Thoss, Alfred : *Heinrich I. (919—936). Der Gründer des ersten deutschen Volksreiches*. Goslar, 1936. Blut u. Boden Verlag. 8° 227 l., 2 t. - - A nagy német király halálának ezeresztendő évfordulójára készült ez a könyv. Bevallott célja, hogy bemutassa, mennyire azonosak voltak az ideálok, a célok, melyek az első német birodalom megalkotóját vezették, mindazzal, amit a harmadik birodalom vezető megvalósítandónak tart. T. teljességgel faji alapokon áll, egyik legszélsőségesebb képviselője ennek a Németországban most uralomra jutó történetiszemléletnek. Alaptétele, hogy az emberi történelmet merőben a faji tényezők irányítják, ezekből vezet le és

magyaráz meg mindent. Egy nép életének, történetének legbelső magva, meghatározója a fajiség. A külső körülmények, életformák lehetnek egyes korszakokban mások és mások, de a lényeg mindig ugyanaz, egy népen belül mindig az egyazon vér-meghatározta lelki és testi sajátságokat fogjuk megtalálni. Ha a nép, a nép vezérei hallgatnak a vér szavára, ha vérük-, fajiségükparancsolta módon, ha „blutbewusst“ járnak el, történelmük emelkedőben van; ha viszont „rassenfremd“ utakra tévednek, ha a tiszta faj sok idegen vérral vegyül, a faji nivó süllyed és ebből csak zavar, szerteszaggatottság, hanyatlás származik. Ez a történelem dinamikájának magyarázata. A német történelem irányítója az északi vér. Ez a tiszta, keveretlen parasztságban mutatkozik meg leginkább. A földdel összenőtt, kemény emberekben, a Blut und Boden ősi, misztikus kapcsolatainak megalapítóiban figyelhetők meg legjellegzetesebben a „bluthaft“ nordikus sajátságok. A tisztavérű északi paraszt tulajdonságait fedezi föl T. az első birodalom megalapítójában is. Az első német királyok, a Karoling-uralkodók, elnyomva magukban a vér szavát, szembehelyezkedtek az ősi germán pogány hagyományokkal, az idegen középtengeri fajiságból született Róma-gondolat, a kereszténység mellé álltak és az egyház segítségével akarták a germán fajiságot elnyomni. Velük szemben a gyökeres szász parasztságból kinőtt (?) Henrik az igazi német népi gondolat keresztülvivője. T. szubjektívan viharzó lelkesedéssel rajzolja meg benne a német népkirály ideálját. Henrik népének igazi vezére, „Führere“ volt — úgymond —, azzal vérében és talajában egybeforrott s népi, paraszti (?) alapokon alkotta meg az egységes német birodalmat. Az egyszéges faji gondolat vezette Henriket magyar- és főként szlávellenes külpolitikájában is. Láttá, hogy a német vér tisztaságát veszélyezteti a déli, idegen fajú népek felé történő expanzió. A német terjeszkedés természetes irányja csak kelet lehet, erre mindenfelé régi germán kultúrterületek terültek el. Nem óhajtunk ez alkalommal vitába szállni a faji megalapozottsági történet szemlélettel, de meg kell állapítanunk, hogy T. könyve inkább publicisztikai, politikai mű, törekvés a mai német, elsősorban a darréista ideológia történelmi igazolására, mintsem történelem. Telve a XI. század viszonyai között kiáltó anakronizmusként ható Hitler-, Darré-, Göring-idézetekkel, az egyház, a keresztény gondolat elleni leplezetlen kifakadásokkal, hasznos olvasmány a történész számára — nem ugyan az első, hanem a harmadik német birodalom gondolkodásának tanulmányozásához.

Istványi Géza.

Veszélka László: Sopron régi németsége és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriában. Sopron, 1934. 8° 62 l. — Egy kis túlzással azt lehetne mondani, hogy Sopron város kialakulása és fejlődése a magyar-német állami, gazdasági és társadalmi élet érintkezésének terméke. Az állami élet tartalmában, külső formáiban beálló változásokat, két szomszédos állam szerkezeti különbségeit legtisztábban mindenkor a határvidék élete tükrözi vissza. Az állami gondolat alakulását itt lehet legjobban megfigyelni. A különböző államideák ereje vagy erőtlensége is a határterületek életében mutatkozik meg a legelső sorban. Sopron környéke évezredes határterület, államok, társadalmi és gazdasági életformák ütköző és érintkező pontja. Ott, ahol a római uralom az őslakos kelta bojok telepeit megsemmisítette (*deserta Boiorum*, talán ezzel függ össze a frank *Odinburg* elnevezés), a hún és avar hódítás után, a valaha virágzó római civilizáció nyomaiiban a IX. sz. elején a frank birodalom előőrsői jelennek meg. A frank előnyomulásnak a magyar honfoglalás vetett gátat.

A magyar gyepüvidék mélyen benyúlhatott a birodalom területébe, de régi védelmi rendszerünk összeomlása után az új életre keltett Ostmark visszaszorította a magyar telepeket. A német előnyomulással szemben a magyar királyság védekezett. E védekezés közben „keletkezett a castrum Suprun“ (13. l.) V. szerint a vár sem helyrajzilag, sem történetileg nem folytatása az egykori frank Odinburgnak. A német „Drang nach Osten“ egészen a XII. sz. végéig szünetelt. Sopron környékének helynévi vizsgálata azt bizonyítja, hogy a vártól északra és délre főképp magyar és szláv telepek találhatók, hogy csupán a határ mentén mutatkozott néhány német telep és hogy a soproni település egészen az *Árpád-kor végéig színmagyaroknak mondható*. A várszerkezet a XIII. sz. folyamán felbomlik. A vár és várnagya mellett feltűnik a polgárok összesége és a bíró. 1277-ben Sopront a király városi rangra emeli, de a civitas elnevezés csak a XIV. sz. folyamán tűnik fel. Sopron társadalmi és nemzetiségi összetétele a magyar—német határvillongások idején megváltozik. Az öslakosság helyet ad a környéken feltűnő németeknek. Betelepedésüket királyaink is elősegítik: sorra bocsátanak ki számukra telepedési engedélyeket. V. helyesen mutat rá, hogy a németiség meggyökerezése Sopronban a XIII—XIV. századi társadalmi és gazdasági átalakulással kapcsolatos. A szociális fejlődéssel az idevágó kérdések tisztázatlansága miatt, bár nyelvészeti célkitűzéssel írta meg dolgozatát, hosszasan kellett foglalkoznia. Előadásával lényegében egyetértünk. De némely dologban a behatóbb történeti vizsgálatok egészen biztosan megváltoztatják majd álláspontját. Nem tartjuk kielégítőnek azt a magyarázatot, amellyel a polgárságnak XIII. századi előtérbenyomulását és közigazgatási érvényesülését megokolja. „A legfőbb hatalom a városban“ (sic!) nem annak következtében került a polgárság mint közösség kezébe, hogy a várnagy hűtlenségével eljátszotta tekintélyét. Ez legfeljebb a végső lökést adhatta meg egy régóta zajló, egyetemesebb társadalmi átalakulásnak. A várnagyi tekintély hanyatlása nem ok, csupán előzmény lehetett. Ir V. a soproni kereskedelemről is; ez az Anjoukig, de még ezek alatt sem lehetett nagyon jelentős. Erre mutat, hogy a város lakossága a XIV. században még jórészt földművelő s hogy még e század folyamán is sűrűn bocsát ki Nagy Lajos telepítési rendeleteket. Ha olyan nagy lett volna a forgalom — és főleg, ha olyan hasznohajtó ez az árucere —, aligha lett volna szükség a király impopulációs politikájára. V. nyelvészeti eredményei is ezt bizonyítják. A földműves réteg magyar, az iparos és kereskedő réteg német volt. Márpedig a XIV. sz. végén a németiség legfeljebb a felét tette ki Sopron lakosságának. A németek csak a századfordulóval jutnak vezetőszerephez és csak ettől kezdve hódít a német nyelv a város belső életében. A német írásbeliség vizsgálatából V. azt a megállapítást szűri le, hogy Sopron németisége nem volt egységes összetételű, a bajor nyelvterület különböző részeiről származott. „Csak a XV. század elejétől kezdve forranak a telepések egységes lakossággá.“ (57. l.). V. joggal mondhatta kutatásait széleskörűeknek. Valóban tartalmas dolgozatot írt. Számtalan probléma vár ugyan még megoldásra Sopron középkori történetében, de talán azt is a szerző érdeméül jegyezhetjük fel, hogy a problémák egyikét-másikat dolgozatának elolvasása után még tisztábban látjuk. V. tanulmánya kb. egyidőben jelent meg Pleidell nagyszabású várostörténeti munkájával, annak eredményeit még nem ismerhette. A dunántúli római continuitas gondolata Sopron kialakulásának vizsgálatában esetleg újabb utak törésére indítja majd a nyelvészetet is. Nemesak helytörténeti, de az elől-

járóban mondottakhoz képest egyetemes magyar, sőt európai történeti szempontból is kívánatos volna, hogy Sopron történetének problémáit mielőbb és minél szélesebb alapon tisztázza a magyar tudományosság.

Kring Miklós.

Sée, Henri — Rébillon, Armand : Le XVIe siècle. (A „Clio“ Introduction aux études historiques sorozatában, 6. k.) Paris, 1934. 8° 410 l. — A rennesi egyetem két tanárának munkája a XVI. századi Európáról kézikönyvnek készült. Tartalma, beosztása könnyen áttekinthető, jól tagolt, nyomdatechnikailag is remek munka. Az egyes fejezetek végén a főbb forrásokat is adja, a világnyelveken megjelent irodalommal együtt, majd rövid pár sorban a szóbanforgó kérdés különböző szempontú megítéléseit foglalja össze. A XVI. századnak itt bemutatott rajza azonban egészen egyoldalú. Az emberi történet rúgóit a szerzők elsősorban a gazdasági adottságokban találják meg, ezek mozgatják, irányítják szerintük az egyének s a közösségek életét, és természetesen a nemzetek közötti békés vagy háborús viszony magyarázatát is ebben lelik. A XVI. században, hosszú fejlődés után bekövetkező gazdasági forradalom, a kereskedelmi térnek a nagy tengerekre való áttolódása a gyökere minden egyéb fejlődésnek. A vállalkozó szellem indítja meg az individualizmust, amely azután szellemi téren a reformációt eredményezi. Ez az újonnan kialakuló lelkeség, gondolkozás azonban már nem érdekli a szerzőket, nem keresik a protestantizmus, majd később a jezsuita-barokk kultúra élet- és emberideáját; ezeknek szerintük az emberi fejlődésre alig van jelentőségük. Érdeklődésük homlokterében az állam és ennek külpolitikája áll, szemléletük politikai és gazdasági. Nemszak a kor eszméaramlataival nem foglalkoznak az eseményeken túlmenően, nemszak a művészeti fejlődést nem méltatják egy sorra sem, de még a társadalmi rétegződéssel, kialakulással sem törődnek érdemlegesen. A parasztlázadásokat eseményről-eseményre, csatáról-csatára a legpontosabban leírják, de már a jobbágy életéről, úr és szolga viszonyáról egy szót sem találunk. A nemzetfogalom lassú kialakulásáról írnak egy keveset, de szemük itt is csak gazdasági, sokszor nagyon erőltetett külső rúgókat lát meg. Az egész könyv eseménytörténet, igaz, ebben nagyszerű és könnyen áttekinthető. Nagy haszonnal forgathatják az eseményekben és a rájuk vonatkozó irodalomban tájékozódni kívánók; a XVI. század igazi arcát azonban nem lehet belőle megismerni. Rólunk magyarokról alig esik pár véletlen megjegyzés a munkában. Talán az utódállamok francia nyelvű propagandairodalmának is része van abban, hogy Nyugaton ma is azt tartják: a magyarság még benne sem élt soha igazán az európai műveltségben, nemhogy annak fejlődéséhez bármivel is hozzájárult volna. Jelentéktelen népek tartják a szerzők is a XVI. századi magyarságot, melynek léte vagy nemléte Európa sorsán igazán semmit sem változtat. Zápolyait ugyan, már csak a hagyományosság kedvéért is, megrójják törökbarátságáért, míg ugyanakkor dicsérik I. Ferenc francia királyt éleslátásáért és elfogulatlanságáért, hogy leszámolt a középkor előítéleteivel és hazája érdekében szövetségre lépett a pogánnyal.

Benda Kálmán.

Korrespondenzen österreichischer Herrscher. Die Korrespondenz Ferdinands I. II. Bd. I. Hälfte : Familienkorrespondenz 1527 und 1528. Bearb. von Wilhelm Bauer und Robert Lacroix. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 30.) Wien, 1937. A. Holzhausens Nachf. 8° XVIII, 361 l. — Az 1912-ben megjelent I. kötetet (Veröff. 11. k.) csak 25 év múlva követi a második-

nak első fele a Kaiser Wilhelm Institut és az osztrák kormány támogatásával. Az I. kötet bevezetésében már jellemezte a kiadványt B.: ez a családi levelezés államfők között és államfők legközelebbi családtagjai között folyt, s ha elő is fordul itt-ott a családi életéről szóló híradás, a főtárgy mindvégig a nagypolitika, leszámítva néhány egészen fiatalkori levelet. A levelek hangja a nagypolitika követelményei szerint tárgyilagos, hideg, tartalmuk hivatalos utasításokra és jelentésekre emlékeztet, sőt sokszor maga az ezeknek alapjául szolgáló államfői elgondolás. Több ízben valóságos utasítást is fölvetett a kiadó, annyira nehéz volt elválasztania a hivatalos levelezést a magánérintkezéstől. Ezt az anyagot átnézték és kiaknázták már többen: Buchholtz, Hammer-Purgstall, között belőle néhány darabot Lanz, sokat Gévay. A kiadók a mű egységének kedvéért adják a már megjelent darabokat is, nagy öröme a kutatóknak, aki aránytalanul könnyebben veheti hasznát a modern, „fejletlen” ellátott és jegyzetelt szövegnek, mint a sokszor nehezen hozzáférhető régebbi kiadásnak. A most közzétett levelekben még elősuhan a mohácsi vész árnyéka (3. sz.), de a visszaemlékezés elnémul az országokért folyó diplomáciai és katonai küzdelmek zajában. Előbukkan egy-egy családi jelenet, de még ezekben a levelekben is ott érzik a nagypolitika szele. A tudós kiadók Ferdinándnál hidegebbnek írják Károlyt, Máriánál Ferdinándot. Ezt az érzelmkifejezésben csakugyan észrevehető fokozati különbséget bizonyos mértékig a hatalom és a látókor különbségeinek tulajdonítjuk. Mária a mohácsi vesztől legyöngített Magyarország nyugati szögletébe szorítva — az alattvalók engedelmességéhez különben sem szokott szemével — minden rezdülést felfog, aggódva sürgeti Ferdinánd jöttét és anyagi intézkedéseit: „most kevés pénzzel is sokat lehet elérni“. Vele szemben Ferdinánd fölényes, tisztán látja, hogy a döntés nem Hagymásy László és Zokoly János hovapártolásán fog megfordulni, a nádornak is elég, ha általános ígéretekkel tartják, a döntést majd az a hadsereg hozza meg, amelyet ő Csehországban és Morvaországban szerez; Károlynak nem is ír a magyar urak ingadozásairól részletesen. Ha azonban kicsinyesnek tűnik föl Mária Ferdinánd szemében, kicsinyesnek látszik Ferdinánd a Károly álláspontjáról: eszközei csekélyebbek, figyelmét saját személyes érdekei kicsiny eseményekre irányítják. Ferdinánd 1528 májusában azt panaszolja, hogy 90.000 frt-tal adós a hadseregnek; Károly százezreket küld az itáliai háború támogatásának költségeire, s jövedelme — mint Brandi most megjelent művéből látjuk — milliókra megy. Amint Ferdinánd nem törődött a magyar urak ingadozásával, hanem tekintélyes fegyveres erőt gyűjtött, úgy állította második vonalba Károly az egész magyar kérdést a főhadszintér, a francia király elleni háború ügye mögé. Károly először a főellenséggel, I. Ferencsel akart végezni, aki különben személyes ellenfele és vetélytársa is volt, addig békét, fegyverszünetet kívánt lutheránusokkal, törökökkel egyaránt. 1523-tól kezdve állandóan visszatér leveleiben a kérés Ferdinándhoz, hogy minden ellenséggel kibékülve fordítsa egész erejét ő is a franciák ellen, álljon személyesen Burgundiában vagy Olaszországban támadó hadsereg élére. Ha aztán sikerül közös erőfeszítéssel legyűrni a főellenséget, akkor majd ő rendet csinál Ferdinánd minden országában (II. 174. 1528 ápr. 9.). Amint azonban Mária ítéletét befolyásolták a szeme előtt pezdekedő magyar urak, úgy vonta el Ferdinándot a Károly nézeteire való hajtástól a magyar korona varázsa. Engedelmeskedett bátyjának, könyvelői pontossággal használta föl az olaszországi hadsereg erősítésére a Károlytól kapott pénzeket, közvetlenül a mohácsi csata

előtt, a borzalmas veszély ismeretében Margitot kölcsönszerzésre kéri avégből, hogy Károly olaszországi hadjáratát támogathassa (I. 223. sz. aug. 15.), a csatavesztés után, mikor már magyar király-jelöltként lép föl, Frundsberget 16.000 emberrel Lombardiába küldi, de maga nem megy egyszer sem oda, pedig kérte Károlytól az olaszországi helytartóságot is. Károly unszolásai ellenére sem üzent hadat Ferencnek és Angliának (II. 189. 1528 máj. 29.), — ehelyett állandóan a franciákkal való békülésre kérte bátyját. Az indokokból kifogyott kérés hangját halljuk érzelmes kifejezéseiben: Ausztriát megvédeni keresztény érdek, gondolja meg Károly, hogy neve és címere is innen van (II. 253. 1528 dec. 8.). Viszont Károly tisztában van azzal, hogy ha Ferdinánd meghallgatná az ő kívánságát és békében hagyná Zápolyait, Ausztriát nem fenyegetné nagyobb veszedelem, mint 1526 előtt, s csak egy okkal többet lát a Zápolyaival való békülésre abban, hogy ez kétségbeesésében fölidézheti a török veszélyt, mielőtt még a nyugati harctereken bekövetkezett volna a döntés. Mária itt-ott tudott használni a magyarországi viszonyok ismeretével, de néhol ez az ismeret kétesértékű, így amikor a fekete ember érdemeit dicséri (II. 42. 1527 apr. 13.). A királyné a mohácsi vész után csökkentette udvartartását, átengedte Ferdinándnak, bár a tulajdonjog fenntartásával, Lajos ezüstkészletét (II. 98. 1527 szept.), de igyekezett a királynéi és a Lajostól nyert javak megtartására. Ferdinánd küld neki egy bibliát „helyes“ jegyzetekkel, s végül is jelenti Mária, hogy sikerült igazhítű papot kapnia a magyar tanács segítségével (II. 183. és 208. sz., 1528 máj. 1., júl. 22.). A magyar urak közül sűrűn szerepel a nádor, Batthyány bán, Thurzó Elek, Nádasdy Ferenc, Oláh (Holach) Miklós; Frangepán Ferenc több ízben mint gyanús: egyszer német csapatokkal zaklatja II. Lajos alattvalóit, máskor törököket uszít Ferdinánd birtokaira; halálának hírért nagy örömmel írja Ferdinánd 1527 okt. 1-én. A magyar vonatkozások földerítésében nyújtott segítségért a kiadók az előszóban Paulinyi Oszkárnak mondanak köszönetet.

Török Pál.

Waculik Margit: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Budapest, 1937. 8° 89 l. — E doktori értekezés a magyarság XVI. századi törökellenes küzdelmeinek nyugati visszhangját és forrásait kutatva értékes adatokkal gazdagítja ismereteinket. Ugyanabban a tárgykörben mozog, mint Benda Kálmán dolgozata (A magyar nemzeti hivatástudat története a XV—XVII. században, 1937), habár időben és a fölhasznált anyagban jóval szűkebb és célkitűzése is más. Ki akarja mutatni a török—magyar küzdelmekre vonatkozó korábbi tudósítások egymáshoz való viszonyát és ősforrásait. A magyar események iránti érdeklődés okát a török veszedelemben jelöli meg, majd a XVI. századi történetírás hierarchiáját vázolja az egyszerű hírközléstől a magasabbrendű történetírásig. Ezután fog bele, hogy az olasz, francia és német közvélemény érdeklődését lemérje az egyes történeti munkákon. Különösen két esemény foglalkoztatja az európai közvéleményt: a mohácsi csatavesztés és Buda elfoglalása. De az érdeklődés mikéntje országok szerint jellemzően elkülönül. A nagy olasz hírközpontokban, mint Velence és Róma, kialakult az a publicisztikai történetírás, amely irodalmi eszközökkel és könnyebb formában elégitette ki az olasz művelt közönség érdeklődését a magyar események iránt (Paulus Jovius, Della Valle de Padoa, Marco Guazzo, Francesco Sansovino, Ascanio Centorio, Lodovico Dolce, Alfonso Ulloa. De egészen különleges helyet érdemel Marin Sanudo). A franciákat (Guillaume

Paradin, Martin Fumée, Jacob Bongars) inkább a történetfilozófiai és erkölcsi tanulmányok érdekelték. A leggazdagabb irodalomban pedig, mely a török-magyar küzdelmekkel foglalkozott, a németben a fenyegetettség érzése jut kifejezésre, az ú. n. „törökfélelem”. Itt is különböző azonban az érdeklődés foka. A legerőteljesebb a császári udvar hivatalos történetíróinál (Ursinus Velius, Verancius gyűjteménye, Wolfgangus Lazius és a magyar Zsámboky János). A birodalom távolabbes íróinál már szkematikusabb és rövidebb a török-magyar harcok tárgyalása: így a rajnai választófejedelem udvarában élő Melchior Soiterusnál, Johannes Dubravius olmützi püspöknél és a protestáns történetíróknál (Johannes Carion, Konradus Peucer, Melancton, Johannes Sleidanus). Megállapítható W. dolgozatából, hogy a külföldi írók közül egyesek Brodaries Istvánnak a mohácsi csatáról szóló leírására, a legtöbbben pedig Jovius műveire támaszkodnak. W. nem éri be a források lelkiismeretes taglalásával s az egyes munkák forrásértékének megállapításával, hanem igyekszik gondolati és stílárius elemzéssel kiegészíteni az egyes írókról adott képet. Dolgozatának hiányai nagyjában gyakorlatlansággal magyarázhatók, így a könyvészet hiányossága, itt-ott az apparatus tárgyszerűtlen volta és technikai bizonytalansága. Az apróbb hiányokat és következetlenségeket számba nem véve ime egy-két lényegbevágó fogytékossága. A dolgozatában tárgyalt művek abban az átmeneti korban keletkeztek, amikor Machiavelli nyomán kifejlődött az ú. n. „politica storica”, sőt indító okuk is legnagyobb részben ez a gyakorlati cél volt. W. mégsem használja föl Toffaninnak erre vonatkozó alapvető s mindmáig egyedülálló művét (Machiavelli e il Tacitismo. La „politica storica“ al tempo della controriforma. Padova 1921), sem Meineckenek közismert tanulságos könyvét az államrezonról. Helytelen továbbá, hogy az egyes szerzők között nincsen meg a szükséges értékelés-különbség. Így például Zsámboky János korszakalkotó jelentőségét sem emeli ki, pedig azzal már terjedelmes irodalom foglalkozik. Dolgozata azonban így is, ahogy van, különösképen pedig az Ursinus Veliusról szóló rész, értékes, megbízható munka, kezdetnek pedig ígéretes.

Kardos Tibor.

Juhász, Coloman : Das Tschanad—Temesvarer Bistum während der Türkenherrschaft. 1552—1699. Untergang der abendländischen Kultur im Banat. (Deutschum und Ausland. Studien zum Auslandsdeutschum und zur Auslandskultur. 61/63. Heft.) Dülmen in Westfalen, 1938. 8° 355 l., 1 térkép és 26 kép. — A magyar történettudományt ismét hálára kötelezte J., amikor a csanádi egyházmegye történetének ezt a fejezetét, a legszomorúbb korszakát is feldolgozta és világnyelven közzétette. Egyrésről bemutatja a magyar fajnak és felhalmozott kultúrértékeinek a török hódoltság következtében beálló pusztulását, másrésről szemlélteti azt a heroikus küzdelmet, melyet az egyházmegye népe kereszténységének és nyugati kultúrájának fennmaradásáért vívott. A korrajzot J. kerek egésszé dolgozta ki, a bevezetésben röviden összefoglalva a korábbi politikai és szellemi fejlődés történetét is, hogy annál szembeütőbben ki tudja emelni a török hódoltság-okozta nagy pusztulásokat. Az egyházmegye történetének ezt a fejezetét J. már részben magyarul is kiadta (ismertetését ld. Századok 1938, 266. és köv. l.), német kiadása azonban sokkal bővebb, a török hódoltság korának egész történetét adja. Teljessé válik pl. a címzetessé vált püspökök sorozata is, a magyar kiadásban 1608-ig tárgyalt kor 10 püspökével szemben 27 püspök életrajzát adja. Ezzúttal a püspökök sorában foglalkozik Lósy Imre.

Szelepcsényi György, Széchenyi György és Kéry János működésével is, akik a magyar közéletben és művelődésben is jelentős szerepet töltek be és a hódoltság ellenére is nagy gondot fordítottak egyházmegyéjük lelkigondozására és a püspöki birtokok sorsára. A lelkipásztorkodást és a kulturális szükségletek ápolását tulajdonképpen a török által megtűrt szerzetesrendek végezték. A ferenceseknek Temesvárott, Krassóban, Lippa-Radnán és Szegeden voltak rendházaik, a jezsuiták pedig Temesvárott és Karánsebesen tartottak fenn misszióházakat. Az egyháztörténettel szorosan összeforrott a csanádi püspökség területén a politikai fejlődés, s ezért J. ezt is bővebben tárgyalja. A lelkiélet terén beálló változások mellett ismereti azt a folyamatot is, amely a hódoltság alatt a vidék anyagi kultúrájában ment végbe. A hódoltság bizonytalan közrendje nagyobb településekben való tömörülésre kényszerítette a lakosságot, az elhagyott művelési területek lassan elmozsárosodtak. Az állatgazdálkodás kifejlődése szintén a török hódoltság következménye volt. Mindennek kiemelése a német kiadásban fontos azért, mert rámutat arra, hogy a pusztulás nem a magyarságban rejlő hibák eredménye, hanem a török uralom következménye volt. A német közönség magyarázatot kap arra, hogy a terület a török kiűzése után miért volt pusztaság és miért kellett új telepések. A korábbi kötetekben megtalálható nyelvészeti megjegyzéseket J. ezúttal a minimumra szorította le. Jobban tette volna azonban, ha teljesen kikapcsolja, mert most sem tudott szabadulni az erdélyi szász Kisch nyelvészeti eltévelyedéseitől. A bevezetésben elkövetett súlyos elírást, mely szerint az egyházmegye lakosságának nagy része ma is német nyelvű katolikus, szintén helyre kell igazítanunk. J. könyve azonban egészben véve a magyar érdekeket és a német közönség érdeklődését figyelembevévő, kiterjedt szempontainál és lelkiismeretes anyaggyűjtésénél fogva méltó folytatása a sorozatban megjelent előbbi munkáinak. A hatalmas arányú, mind az irodalmat, mind a kiadott és kiadatlan forrásanyagot lelkiismeretesen feldolgozó anyaggyűjtésből a munka végén J. 75 lapra terjedő forrásközlést is ad. A kötetet kitűnő név- és tárgymutató zárja le.

Fekete Nagy Antal.

Turković, Milan : Die ehemalige kroatische—slavonische Militärgrenze. Sušak, 1937. 8° 228 l. — Nem hivatásos történetíró műhelyéből került ki ez a munka és nem is szigorú értelemben vett történeti mű. A szerző, amint ezt maga is említi, inkább csak emléket akart állítani egy letűnt kor letűnt intézményének, melyhez fiatal korában szorosabb kapesok fűzték. Éppen ezért a munka értékeit nem azokban a részekben kell keresnünk, melyekben a katonai határörvidék sajátos szervezetének kialakulását és politikai történetét tárgyalja. E részekben leginkább R. Lopašić aktapublikációi (Mon. spect. hist. Slavorum meridionalium, XV—XVI., XX. k.) és Vaniček munkája (Die Spezialgeschichte der Militärgrenze, 1875) alapján dolgozik, s az egymásmellé rakott adatokból és eredeti szövegükben közölt aktákból nem igen alakít összefüggő képet. A szerző szakavatottsága és önállósága a határörvidéki erdőségek jelentőségének szentelt fejezetekben tűnik ki. Itt eredeti forrástanulmányok alapján rajzolja meg e vidékek legfontosabb gazdasági erőforrásának, a hatalmas kiterjedésű tölgy- és bükkerdőknek népiség- és gazdaságtörténeti szerepét, s ez a rajz XVIII. és XIX. századi vonatkozásaiban a legrészletesebb. A statisztikai összeállítások, a felsőbb rendelkezések erdőgazdasági hatásának szakszerű fejtegetése itt is erősebb oldalai a munkának, mint a történeti fejlődés bemutatása. A határörvidéknek a polgári közigazgatásba

való bevonása, mely a kiegyezés óta jóformán állandóan napirenden volt, s a magyar és horvát politikusokat egyformán foglalkoztatta, csak 1881-ben fejeződött be. E beolvasztási folyamatról ismét csak vázlatos és össze nem függő képet kapunk, mint ahogy a függelék-szerű utolsó fejezetek az egyházi állapotokról, a közlekedési viszonyokról stb. szintén csak nagyon lazán kapcsolódnak az egész műhöz.

Hadrovics László.

Papp László: A hiteles helyek története és működése az újkorban.

(A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai. Oklevél- és címertani tanszék. 7. sz. Palaestra Calasanciana, 14. sz.) Budapest, 1936. 8° 124 l. — A magyar írásbeliség történetének középkori fejezetei legalább nagy vonásokban, de sokszor a legapróbb részletekig is tisztázódtak már. Újkori diplomatikánk azonban még a kezdet kezdetének stádiumában van. A Szentpétery-szeminárium felnövekvő ifjú nemzedékére vár a nagy feladat, hogy rendszeres munkaterv alapján lépésről-lépésre haladva bevilágítsa ezt a terra incognitát is. A nagy munkának természetesen a szabályozott kancelláriaszerepességgel dolgozó oklevéladók tevékenységének föltárásával kell kezdődnie. P. éles szemmel, módszeres diplomatikai fölkészültséggel megírt disszertációja csaknem az első lépést, az elindulást jelenti ebben az irányban. De azonfelül, hogy úttörő munka, méltó folytatása Eckhart Ferenc hiteles hely-monografiájának. Igaz, hogy az újkori hiteles helyek szerepe már nem olyan nagy, mint a középkoriaké volt. Éppen P. részletes fejtegetéseiből derül ki, mint szűkült össze lassan-lassan a hiteles helyek jelentősége. Külső körülmények is közrejátszottak ebben, sőt első pillanatra ezek a legdöntőbb jelentőségűek. A XVI. sz.-ban, a török idők zavaraiiban, a protestantizmus hatalmas arányú elterjedése, az egyházi birtokok szekularizációja idején az egyházi hiteles helyek, a konventek és káptalanok egyre-másra kénytelen abba hagyni működésüket. S ahol, főként a királyi Magyarország nyugalmasabb területein, meg is maradt az egyházi hiteles helyek tevékenységének continuitása, állandó nehézségekkel és zavarokkal kellett küzdelemüknek. Erdélyben végleg világi requisitorok vették át a hiteles helyek irányítását. A felszabadító háborúk után, 1723-ban a törvényhozás továbbra is biztosította és a visszafoglalt területeken helyreállította a hiteles helyek zavartalan működését. De ekkor már kiviláglott az újkor első két századában lezajló hatalmas társadalmi és kulturális változások hatása. Az írásbeliségnek a XVI. sz.-ban lejátszódo nagyarányú kiterjedése és laicizálódása részint a magánoklevelezés jelentőségének emelkedésére vezetett, részint befejezte azt a folyamatot, amely már a középkorban megkezdődött, t. i. a megyei oklevéladás hatáskörének kitágulását. Mindez egyre több ügyet vont el a hiteles helyektől, hatáskörüket egyre inkább összezsugorította. Így azután hovatovább elvesztik kapcsolatukat az eleven élettel. A külső hiteles helyi tanuskodás megszűnik, a hiteles helyek csupán fassiók fölvételére szorítkozhatnak. Legfontosabb tevékenységük azonban ezentúl a levéltárakban őrzött fontos okiratokról készült másodlatok, vagy egyéb átírások kiadása lesz. A XVIII—XIX. sz.-ban elsősorban a multból származó jogok megőrzői ök, legjelentősebb föladatuk levéltárak, protocollumaik rendezése. A hagyományokhoz való ragaszkodás egészen a legújabb időkig, 1874-ig életben tartja öket, de jelentőségük, szerepük egyre inkább történeti, mint gyakorlati érdekűvé válik. A hiteleshelyi munka ügymenete a középkori alapokon folytatódott tovább. A legfontosabb szabályozódás a XVIII. sz.

elején történt meg, ekkor nyert a hiteles helyi kancellária modern bürokratikus szervezetet. A kancelláriai munka leglényegesebb része a protocollumvezetés volt. A kijavított és jóváhagyott protocollumbeli fogalmazványok alapján adták ki a felek kérésére tisztázatlan az okleveleket. A kancelláriai munka élén névleg a lector, valóságban azonban a notárius — rendszerint világi ember — állott. Ő irányította az itt dolgozó irnokok tevékenységét. P. mindezt minden szempont figyelembevételével a szakszerűség-adta oly nyugodt biztonsággal tárja elénk, hogy dolgozatát mindenképen diplomatikai irodalmunk nyereségei közé kell számítanunk. De nagybecsű munka ez a társadalom- és hivataltörténeteszek számára is.

Istványi Géza.

Sütő József: A halasi református iskola (Schola reformata Halasensis) történetének problémái. A kiskunhalasi ref. Szilády-gimn. értesítője 1937—38. 5—16. l. — Nagy Szeder István „Adatok Kiskunhalas város történetéhez“ c. művében azt állítja, hogy a XVIII. században Halason csak „szegényes, egytanerős triviális iskola“ volt s az csak 1822-ben alakult gimnáziummá. Ezzel szemben S. azt bizonyítja, hogy a halasi iskolát már a XVII. század végén megillette a gimnázium elnevezés: particulája volt az ősi debreceni kollégiumnak, mely már 1664-ben küldött rektort Halasra Semlyeri János személyében. A tananyag, a kiküldött rektorok tanultsági foka és az iskola nagy vonzási területe, mely Pest, Baranya, Tolna, Zala, Somogy és Bács megyére terjedt ki, mind azt igazolja, hogy a halasi iskola a XVIII. század közepéig négyosztályos kisgimnázium volt, attól kezdve pedig hatosztályos nagygimnázium; 1756-ban már a debreceni akadémiai tagozatra is küldött növendéket. A XVIII. század elején már külön ref. leányiskola is van Halason, éppen azért, mert a leányok a latin iskolába nem járhattak. E meggyőző fejtegetések mellett S. néhány érdekes művelődéstörténeti adattal is gazdagítja XVIII. századi iskolaügyünkre vonatkozó ismereteinket.

Farkas László.

Ballai Károly: A magyar függetlenségi nyilatkozatok története. I. k.: Okmányok, iratok, jegyzőkönyvek és törvények. Budapest, 1935. 8° 269 l., 20 t. — „Vajjon lehet-e egy népnek élő és ható nemzeti öntudata, ha nem ismeri a nemzeti öncélúsáért folytatott küzdelmeket és az ezért hozott véres áldozatokat?“ — veti fel B. a kérdést munkája elején. A multban — írja — történeti könyveink érthető, de nem menthető okokból keveset foglalkoztak mindezzel, sürgősen pótolni kell a hiányt. Meg kell ismernünk nemzeti önállóságunkért folytatott küzdelmeinket, nemcsak az adatokat, hanem az eszméket, elgondolásokat és a közvéleményt is. Munkája azonban nem sokban visz bennünket ebben előre. Összeállítása ötletszerű, töredékes, rendszertelen. Az amerikai függetlenségi nyilatkozat, majd a francia forradalom deklarációjának fordításával kezdődik a könyv — ezeket a 48-as törvényekre való hatásuk miatt közli. Aztán az ónodi országgyűlés jegyzőkönyvével indulnak a magyar nyilatkozatok. II. József abrenunciációja, Berzeviczy Gergely eddig kiadatlan röpiratának fordítása (Ausztria uralma Magyarországon), a 48-as nyilatkozatok, végül pedig az 1921: 47. t.-c. tárgyalásának képviselőházi beszédei, a Habsburg-család detronizálásának ügyében, — röviden ez a könyv tartalma. A munka több kötetesnek ígérkezik, a további kötetek a részletes naplókat, vitákat hozzák majd. A könyv az ifjúságnak, nem a történészeknek szól, de célját nem fogja elérni. Miért hiányzik a régebbi, középkori és törökkori nyilatkozatok, kiáltványok?

Miért maradtak ki a Boeszkayak, Bethlenek, Zrinyiek? És vajjon a kitűzött mélyebb megismerés megtörténhet-e a képviselőházi naplók elolvasásával? Alig hisszük.

Benda Kálmán.

Banik, Anton Aug.: Ján Baltazár Magin a jeho politická, národná i kulturná obrana Slovákov roku 1728. (Kny.: „Sborník Literárno-vedeckého odboru“ Spolku sv. Vojtecha, III. 1936.) Trnava, 1936. 8° 121—294. l. — A testes különnyomat, mely a katolikus szlovák szellemiség tudományos szemléletét hordozza magán, bőséges adalékokat nyújt a szlovák nacionalizmus kezdeteinek történetéhez. Gondos és tárgyilagos pozitívista feldolgozása igen sok új szempontot és részletet ad egy későbbi összefoglaláshoz. A szerző maga is érzi, hogy a szlovák szellem történetének ismerete és kutatása még korántsem kielégítő; a kötet elején részletesen szól arról, hogy eddig alig használták fel a régi szlovák nyomtatott emlékeket, a szlovák történeti és irodalomtörténeti érdeklődés — híven az eddigi korszak „népies-nemzeti“ irányához — csak a XIX. sz. elejéig terjedt s ha régebbi korszakok emlékeihez vissza is nyult néha, ezeket csakis cseh-szlovák nyelvészeti szempontból vette vizsgálat alá. Ma, amikor mind szlovák, mind magyar részről egyre több óhaj támad a régi Felvidék, a mai Szlovenszko külön táji multjának kikutatása és feltárása iránt, egyre nyilvánvalóbb, mi volt az oka ennek a szűkebb történeti-irodalmi szemléletnek. Ez az ok egyfelől a szlovák nacionalizmus szemléletében keresendő, mely a magáénak csak azt tekintette, ami a régi, biblikus cseh-szabású, de szlovacizmusokkal bőven tarkított irodalmi nyelven volt írva; ennek következtében a régebbi felvidéki századok szlovák szellemi élete ellenállás nélkül vétetett birtokba a biblikus-huszita cseh irodalmi nyelv ürügyén a cseh nacionalizmus által. E veszteségre a csehszlovák nemzetegységtől veszélyeztetett szlovák szellemiség csak újabban döbönt reá. A másik ok pedig az volt, hogy ez a szemlélet a maga demokratikus-népies-nemzeti, hagyományellenes előítéleteivel régebben minduntalan magyar évszázadokra talált s még nem tudott szintézist teremteni azon két ellentétes világ között, amit a régi Magyarország keretében élő s a Felvidékbe beilleszkedett régi szlovák történeti szellem és az új népies-nemzeti, természetjogi alapra helyezkedett új szlovák nacionalizmus jelentett. B. munkája nem lép ugyan fel ezzel a szintetizáló szándékkal, de éppen pozitívista, adatszerű feldolgozásával önkénytelenül is megmutatja egy helyesebb felfogás és történeti átértés lehetőségét.

A terjedelmes füzet J. B. Magin dubnicai plébánosnak apológiájával foglalkozik, melyet ez a művelt és jeles egyházi férfiú 1728-ban adott ki Trencsén vármegye és a szlovák nép becsületének védelmében. A munka megírására okot adott Benesik Mihály nagyszombati közjogtanárnak az 1722-i országgyűlésre írt „Novissima Dieta“ c. munkája, amelyben sértő szavakkal illeti Trencsén vármegye népét, utalván annak szláv voltára és Szvatoplukkal való kapcsolataira. B. a bevezetésben utal rá, hogy Magin munkája a szlovák nemzetiség ügyében írt első védelmi irat, mely a szlovák—magyar egyenjogúság bátor hangoztatása mellett kifejezést ad a kollektív szlovák népi érzésnek is. Részletesen ismerteti a XVIII. századi Felvidék és különösképp Trencsén vármegye viszonyait; érdekes adalékokat hoz az Illésházy-családnak a szlovák irodalom ügyével és a szlovák néppel való szíves s támogató kapcsolatairól. Igen tárgyilagosan szól a „Gens Hungarica“ nemzetekfeletti értelméről és összefoglaló jelentőségéről; kiemeli, hogy a rendi-állami közös öntudat

mellett bántatlanul fejlődhetnek a külön nemzetiségi-népi tudatok, s a nemesség, mely maga volt a „Gens Hungarica“, e nemzetekfölötti állami-rendi kötöttség mellett is mély gyökerekkel kapcsolódott eredeti népiségébe; ahogy voltak magyar, vagy német nemesek, úgy volt szlovák nemesség is, a szó etnikai értelmében. E közös állami tudat alatt bántatlanul terebélyesedhetett a szlovák népiség. Részletesen szól a kollektív szlovák nemzeti tudat kezdeteiről és kialakulásáról és a „szlovák“ népnévről, mint e kollektivitás külső kifejezéséről. Ismerteti a nyelvi folyamatot, ahogy a XIV. sz. után a „szlovenin“-szloven-népnév átváltozott szlovákká, ami analóg azzal a folyamattal, ahogy Polenin-ből Polják, Polák, Rusenin-ből Rusiák, Szezenin-ből Slezák stb. alakult. Ismerteti Nestornak a kárpáti szlovákokról mondott szavait; majd meg a Vocabularium Posoniense és a Lexicon Parvum elnevezésű cseh nyelvemlékeknek a „szlovák“ népnévre vonatkozó részleteit. Külön szól, igen részletesen a szlovák népi tudat első jelentkezéseiről; ismerteti a prágai egyetemi tanárrá lett XVI. századbéli Benedicti Lőrinc munkásságát, majd meg Jakobei Jakab eperjesi lelkésznek Lacrum Gentis Slavonicae c. 1642—45 közt megjelent költeményét, melyben először jelenik meg zártan a szlovák népi élettér ügy, mint amelyet a Duna—Tisza—Hernád—Bodrog foglal együvé. Szól Szőlősi Benedek jezsuitának (1609—65), a Canthus Catholici kiadójának nagy érdemeiről, utal Révay Péter Monarchiájának a szláv törzsi öntudatra vonatkozó részleteire, ismerteti Sinapius-Horčíčka Dániel, XVII. század-végi lutheránus pap-írónak a szlovák nyelv- és irodalom és a felvidéki magyar nemesség kapcsolatairól vallott nézeteit; a továbbiakban felsorolja Masnik Tóbiás lutheránus pap-író, Szentiványi Márton jezsuita, Fischer-Piscatoris, Miris Miklós, Mácsay Sándor, Bél Mátyás, Vallaszky Pál stb. érdemeit a szlovák közösségi szellem fejlesztése és a szlovák népi tudat ápolása terén. Mindenkép figyelemreméltó ez a hosszúra nyúlt bevezetés; kitűnik belőle, hogy a régi Felvidéken korántsem voltak olyan merev elhatárolások a szlovák nép és a magyarság, illetve a magyar nemesség között, mint azt hitte mind magyar, mind cseh és szlovák oldalon egy elfogultabb s tájékozatlanabb politikai köztudat; ellenkezőleg, ez a régi élet a két nép teljes közösségét és egybeolvadását mutatja, s ha mindenütt fel-feltűnnek a szlovák nacionalizmus kezdetei, ezek mind a magyar állam- és hazatudat keretén belül, annak segítségével és arra való hivatkozással jelentkeznek; ezt a „hungarus“ haza- és államtudatot — mint ez B. adatközléseiből is kitűnik — elsősorban a felvidéki nemesség tartotta éberben, a maga igen mélyre nyúló gyökerzetével, a szlovák nép között.

Szükség volt e hosszabb bevezetésre, hogy a szerző megmutassa, milyen történeti és társadalmi talajból nőtt ki Magin Apológiája. B. itt arra is utalni látszik, hogy például a turóci nemességnek Rákóczi-ellenes magatartása már egy külön szlovák politikai tudat jelentkezése, mely aggodással figyeli a magyar nacionalizmus alakulását. Ezután rátér Bencsik Novissima Diaeta-jára s kiemeli, mennyire megsértődtek Trencsént érintő kijelentésein — e megye lakóit gúnyosan Szvatopluk utódainak jellemezte a nagyszombati tanár, aki szlovákból magyar renegáttá lett — a trencsényi követek, a megye részéről Ugronovits Krisztián és Hrabovszky Gáspár, Trencsény város részéről meg Tukinszky Ferenc. Nyilvánvalóan ők adhatták az ösztönzést Maginnak és nem állhatott az Apológiától távol gróf Illésházy József örökös főispán sem. B. itt és később is értékes adalékokat nyújt arról a katolikus szlovák szellemi körről, mely az Illésházyak körül kialakult. Részletesen jellemzi Trencsény szlovák tradícióit

és szlováknyelvűségét, melybe szervesen illeszkedett bele az Illésházyak irodalompartolása és érdeklődése. Magin tagja volt ennek a körnek s nemcsak mint lelki tanácsadó szerepelt a főrangú udvarban, de fontos szerepe lehetett széles műveltségének és klasszikus olvasottságának is. Trencsén vármegye és a trencsényi szlovákok védelmére bőséges olvasottsággal vonultat föl érveket magyarországi és külföldi szerzőktől, szentatyáktól és klasszikus auktoroktól egyaránt. E fejtegetések természetesen nem nélkülözik a dilettantizmus bélyegét, s barokkos körmönfontóságukon és cikornyázottságukon valóban áttűt mindenütt a kezdő szlovák nacionalizmus öntudata és igénye. Az Apológia lényege, hogy a szlovákok nem alávetettek, de egyenjogú polgárai a hazának s egyenjogú fiai Pannóniának ; a szlovák nacionalizmus kezdő hangjai mellett még ott uralkodnak az egész íráson a közös pannón-hungarus öntudat összes kellékei. Nem is lehetett ez másként a kor fogalmi és társadalmi viszonyai szerint s így korántsem véletlen, hogy Magin Illésházy Józsefnek ajánlotta könyvét, mely B. utalásai és nyomozásai szerint kétségtelenül jelentős szerepet játszott a szlovák katolikus nemzeti tudat alakításában. Igen figyelemreméltó, ahogy párhuzamba állítja Magin munkáját az egy generációval utóbb élt és a szlovák irodalmi és szellemi feleledést kezdő Bernolák Antal és köre munkásságával. Bernolák XVIII. sz.-végi munkássága eddig némiképp a levegőben lebegett, kevésbé voltak ismertek kezdetei, gyökerei, indítékai ; B. dolgozata most szinte egy évszázaddal visszaviszi a katolikus indítású új szlovák szellemi mozgalom kezdeteit s méltón állítja azokat a régi szlovák szellemi élet eddig ismert, túlnyomóan lutheránus elhatározottságú képe mellé. Bél Mátyás, Krman Dániel, Sinapius-Herčićka Dániel protestáns szlovák öntudata mellett most megjelenik tudomásunkban egy egykorú katolikus szlovák tudat is, mely az Illésházyak katolikus környezetétől egyenesen odavezet Bernolák Antal ébresztő és öntudatosító, a csehekkel szembeszálló mozgalmához ; már maga a táj, a környezet, a nyugati szlovák vidék is biztosítja itt a folytonosságot. B. munkájának érdeme pontossága és adatszerűsége ; külön kell szólnunk rendkívül alapos és részletes jegyzeteiről, melyeknek igen jó hasznát veheti minden kutató, aki a régi Felvidékkel és a szlovák nacionalizmus kezdeteivel foglalkozik.

Gogolák Lajos.

Banik, Anton Aug. : Novsie údaje na poznanie Jána Baltázara Magina, jeho diela i doby. Trnava, 1937. Spolok Sv. Vojtecha. 8° 168 l. — B. újabb munkája tulajdonképpen csak kiegészítése fent ismerttetett nagyszabású tanulmányának, mely után még számos, Magin életére, környezetére és a korra vonatkozó probléma kellő megvilágítása vált szükségessé. Bevezetésként még egyszer összefoglalja első könyve alapján a szlovák nemzeti öntudat kialakulását különös tekintettel Magin munkásságára. A továbbiakban foglalkozik a nagyszombati egyetem tanárainak slávbarát szellemével, hangsúlyozván, hogy a támadó Bencsik elszigetelt jelenség, a tanárok többsége és az egyetemi nyomda vezetősége határozottan slávbarát és szlovákbarát munkásságot fejt ki. Különösen Földvári Mihály és Timon Sámuel jezsuita tanárok történelmi munkásságát, a bécsi Schez Metamorphosis című, a magyar államalapítással foglalkozó mitológikus költeményét és Szentiványi Márton Consultatio saluberrimáját emeli ki. Ezúttal is felhasználja az alkalmat, hogy rámutasson a kapcsolatokra, melyek Magint az Illésházyakhoz fűzték. Mint dubnicai plébános bejáratos volt a családhoz, felhasználta könyvtárukat, mely most az Országos Széchényi-Könyvtárban van, B. véle-

ménye szerint ő készítette el a könyvtár katalógusát és, úgy látszik, a könyvtár anyagát a saját lakásán is használhatta. Munkájának harmadik, legterjedelmesebb részében a Maginra vonatkozó gyér életrajzi adatokat gyűjti össze, igen érdekes képet rajzolva egy XVIII. századi felvidéki szlovák katolikus pap műveltségéről. Magin a Pöstyén melletti Verbón született 1682-ben. Teológiai tanulmányait a bécsi Pazmaneumban fejezte be. Kétséggkívül ennek az intézetnek is nagy része volt Magin szlovák öntudatának kialakulásában. Kezdetben Iregen (1709—1712), majd Kosecén (1712—1717) működött. Utóbbi plébániájában kifejtett működéséről már bővebb adatok állnak rendelkezésünkre, tudjuk, mennyit tett az egyház fejlesztésére; különösen nagy érdemei vannak a rekatolizálás munkájában. 1718—1719-ben jezsuita novicius Trencsénben, azonban egészségi állapota miatt a rendből kénytelen kilépni. Innen Dubnicára kerül, ahol rendkívül áldásos munkásságot fejt ki haláláig. A templomot szobrokkal ajándékozta meg, fejlesztette a könyvtárat, melyben különben igen sok magyar nyelvű egyházi munka is lehetett. Megismerjük az egyházközség vagyoni helyzetét, Magin jövedelmeit, szociális és egyházi munkásságát. Végül megemlíti B. Magin fennmaradt és elveszett teológiai és filozófiai tanulmányait. A terjedelmes füzetet bőséges és pontos jegyzetek egészítik ki. B. ezzel a Magin-monográfiájával valóban példát mutatott arra, hogy kell pozitívista eszközzel, gazdag dokumentációval bemutatni egy olyan másdrangú szereplő életét és működését, mint amilyen Magin volt. A tanulmány egységét némileg zavarja a két bevezető fejezet, melyek tárgya nem kapcsolódik elég szorosan az életrajzhoz. **Sárkány Oszkár.**

Argházy Mária: A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században. (A veszprémi egyházmegye multjából, 6.) Veszprém, 1937. 8° 136 l., XVI t. — A magyar művészet európai kapcsolatainak felderítésére, ízlésváltozásainak a nagy stíluskorszakokba való elhelyezésére és összefüggő értékelésére az utolsó években több szép munka jelent meg. Eredményes kutatás indult meg egyes kiválóbb műemlékeink monográfiászerű feldolgozására, s bizonyos művészi elemeknek országos előfordulására vonatkozólag. De még mindig messze vagyunk a minden vizsgálódás legfontosabb alapjául szolgáló művészeti helyrajztól, amelyre a szomszédos Ausztria oly szép példát ad. A magyar kastélyok, várak és templomok története és berendezésüknek, kincseiknek a tudomány mai álláspontjától megkövetelt leírása és értékelése a tiszteletet érdemlő kezdeményezések ellenére is még lényegében megoldásra váró feladat. S mindez még fokozottabban áll a vidéknek ugyan eldugottabb, szerényebb, de éppen nagy elterjedésüknél fogva hazánk művészi arculatára legjellemzőbb műemlékeiről. Ezért a legnagyobb örömmel kell üdvözlönnünk A. tanulmányát, amely Hekler Antal szemináriumának komoly munkájáról tanuskodik. Hasonló tárgykörrel irodalmunkban először Mihályi Ernő foglalkozott (A magyar falu egyházművészete. Pannonhalmi Szemle 1934, 28—73. l.), hasonlíthatatlanul nagyobb anyagát — 80 dunántúli falu egyházi műemlékeit — azonban inkább csak rövidre fogott, tömör vázlatban ismerteti. Szerzőnk is ugyanazt a kérdést vizsgálja, mint Mihályi, a barokktól a klasszicizmusba áthajló ízlésváltozásnak falusi templomaink építészetében, festészetében, szobrászatában és berendezésében való megnyilvánulását. Tanulmányát eredetileg sokkal szélesebbre méretezte, de kutatás közben szerzett tapasztalatai alapján — nagyon helyesen — a címben jelzett egységre korlátozta. Összesen tíz templommal fog-

lalkozik: két zircivel, azután Magyarpolány, Olaszfalu, Nagytevel, Előszállás, Bakonykoppány, Hercegfalva, Esztergár és Tóskberénd szentegyházaival. Közülük a legnagyobb figyelmet természetesen a legkimagaslóbbnak, a zirci apátsági templomnak szentelte. De e téren minden, igazán mintaszerűen széleskörű és kitartó levéltári kutatás ellenére sem tudott a legfőbb kérdésben, a templom építője személyének kiderítésében biztos eredményre jutni. Csak Kalkbrenner György boroszlói építőmestert tudta feltevésként előtérbe állítani. Szilárdabbak a zirci főoltár szobrászati részeire vonatkozó, élesszemű összevetésből nyert megállapításai. Ezek értelmében a pápai bencéstemplom főoltárát nagy valószínűséggel, a zircit pedig bizonyos fenntartással a Magyarországon egybeütt is foglalkoztatott Rössler János bécsi mester alkotta. A tanulmány fő értékét nem az alkotó mesterek kutatásában és újszerű felfedezésekben látjuk, mert ilyenekre a tárgy természeténél és a különösen mostoha levéltári viszonyoknál fogva eleve sem lehettek vérmes reményeink. Ellenben feltétlenül nagyra értékeljük a szerzőnek egészen kiforrott módszertani képzettségét és eljárását. Nagy türelemmel és szívós utánjárással végezte levéltári nyomozásait Boroszlóban, Budapesten, Győrött, Pápán, Veszprémben és Zircen. Igen lelkiismeretesen át tanulmányozta a barokkra vonatkozó külföldi irodalmat és a dolgozatához szükséges hazai könyvészetet. Alapos és gyakorlott művészettörténeti szemléletéről szép elemző leírásai tanuskodnak. Mindezt az elméleti és gyakorlati tudást szervesen egybeolvasztotta, s továbbhaladva a rideg pozitívista ténylátásnál, a barokk legmélyebb szellemtörténeti gyökereibe iparkodott bekapcsolódni. Kifejezőképessége első munkához mérten egészen jó, csak sok fölösleges idegen szó és magyartalanság csúszott a tolla alá. A 13. oldalon 1768 helyett 1668-at kell olvasni, a 17.-en pedig a pannonhalmi négyzetes folyosó déli szárnyának meghosszabbításaként nem 18×96, hanem 18.96 m-ről van szó. A könyv nyomdai kiállítása szinte fényűzően szép.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Varga Zoltán: Debreceni lelkipásztorok, mint híveik politikai és társadalmi vezetői (1790—1848). Kny.: „A debreceni református kollégium tanárképző intézetének dolgozatai“ 1936, 13. sz. Debrecen, 1936. 8° 28 l. — A debreceni református lelkipásztorok igehirdetésének politikai és társadalmi vonatkozásait kutatva V. elsősorban az államformáról vallott álláspontjuk gyökereit vizsgálja. Megállapítja, hogy a külföldi református felfogással, a köztársaság dicséretével ellentétben náluk a monarchikus államforma egyedülvalósága állott előtérben. Református egyházunk az ellenállás tanát, mely az alkotmányos és demokratikus fejlődés alapjait vetette meg, nem vette át, s így „az abszolutizmussal szemben sem képzett élő erőt“. Az 1790-es éveket követő idők állami abszolutizmusa csak erősítette a monarchiáról vallott nézeteiket. A hatalom Istentől való, annak mindenki engedelmeskedni tartozik. A királyi méltóság isteni eredetű, a fejedelmek az isteni gondviselés eszközei. Innen a feltétlen engedelmesség eszméje. Ez nemcsak a király irányában, hanem a tisztviselőkkel szemben is kötelesség, ámbar itt a felvilágosodás hatására a magyar barokk-rendi koncepciótól való elhajlás figyelhető meg: polgári értékelés jut kifejezésre annak hangoztatásában, hogy a tisztviselők a népert vannak s nem megfordítva. Az ellenállás gondolatának hiánya az 1790—91. és az 1825—27. évi országgyűlések „diétai prédikátorainak“, két debreceni lelkipásztornak felfogásából is kiüláglük, kik a király és rendek, az uralkodóház és a nemzet közti

béke szükségét hangoztatták. Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a hazai reformátusok defenzív helyzete is hozzájárulhatott ehhez a túlzott óvatossághoz. Mint Szoboszlai Pap István mondta, a vallási kérdés tárgyalásának szemszögéből tekintve az 1790-i országgyűlést: „... a vallásunk szabadságának mindennél drágábbnak kell lenni, ezért magunkat minden dolgainkban olyan szelídséggel kell viselni, hogy reánk sehol senkitől semmi panasz ne lehessen”. . . „A mi principiumunk békességnek principiuma.” Így magasztalhatta Budai Ézsaiás I. Ferencet, míg mások V. Ferdinándot. Ehhez a konzervatív lelkiséghez alkalmazkodott a törvényekről alkotott felfogás, s mindenben megegyezett a rendi koncepció törvényfogalmával. A törvények változtatásától való óvakodásra tanítják hallgatóikat a debreceni professzorok, ezt hirdetik a lelkipásztorok is. Úgy érvelnek, hogy a törvény tartóssága a jóságáról szolgáltat tanúbizonyságot, nem lehet az rossz, ami eddig jó volt. Így lesznek az ősi alkotmány hívei és védői, kik az 1790—91. országgyűlésen „régí napjaink megújítására” vágyakoznak. De a 40-es évektől kezdve az ifjabb lelkészek igehirdetése erősen demokratikus irányba fordul. Az igehirdetés szociális tartalommal telik meg s a jobbágyokért is szót emelnek. A lelkészek indításokat is nyertek attól a közönségtől, melynek lelki vezetői. Debrecen város is hatással volt lelkipásztoraira. A polgárosult város e világi munkából folyó sok-sok kérdésre kívánt feleletet a polgári életszemlélet és életstílus jegyében. Ezt prédikátorai meg is adták. A földi javakkal való élés Isten szándéka szerint való, a világi jók Istennek áldásai. A munkát etikai szempontok szerint értékelik. A polgári munka becsületét hirdetik azokkal szemben, „kik ősi okleveleik szekrényein ülve, képzelt nagyságuk büszke álmaiban” ringatóznak. A kereskedelmet megbecsülik, mivel „csak általa állhat fenn a társaság”. A munka mellett a takarékoság erényeit, általában a polgári erények dicséretét emelik ki, mert már ők is magukévá tették a polgári életfelfogást. Amikor ezzel igyekeznek összhangba hozni a Szentírás ellenkező tételait, szociális kérdésekben a legteljesebb kompromisszumra kényszerülnek, mert a fennálló viszonyokat az általuk vallott abszolút természetjoggal másként nem tudják összehétközíteni. — Ennyiben foglalhatjuk össze V. értékes tanulmányának főbb eredményeit. Legfőbb forrását a debreceni lelkipásztorok egyházi beszédei alkották, melyekből érdekesebbnél érdekesebb részleteket közöl nemcsak jegyzeteiben, hanem a szövegben is.

Ungár László.

Rédei József: Magyar tragédia száz év előtt. Lovassy László pere és rabságának titkos iratai. Budapest, 1938. Századunk. 8° 167 l. Az ellenzék elnémitására az 1830-as években megindított hűtlenségi perek eddigi irodalma többé-kevésbé tisztázta már Lovassy László ügyének politikai hátterét, a bécsi kormánykörök és a magyar hatóságok szerepét, illetőleg magának a pernek lefolyását, Lovassy további sorsát — spielbergi raboskodását — azonban csak röviden érintette s itt is inkább találgatásokkal elégedett meg. R. a kérdésnek főleg ezzel a még kellően fel nem derített részével foglalkozik éspedig olyan forrásanyag alapján, mely, noha már Wertheimer felhívta rá a figyelmet, mindeztideig kiaknázatlan maradt. A morvországi tartományi kormányzóság levéltárának felhasználásával — hol mind a Lovassyra vonatkozó felsőbb utasításokat, mind a brünni rendőrigazgatóságnak (a spielbergi fegyintézet felügyeleti hatóságának) a tárgyban felterjesztett jelentéseit sikerült megtalálnia — R. nagyon eleven, valószerű vonásokkal rajzolja meg a szerencsét-

len fogoly spielbergi életét s lelki zavarainak kifejlődését elméje elborulásáig. Az utóbbi főokát Lovassynak — gr. Ugarte tartományi kormányzó kezdeményezésére történt — teljes elkülönítésében jelöli meg (a hozzátartozóival való minden érintkezéstől, de még a beszédnek, sőt egyáltalában emberi hangok hallásának lehetőségétől is meg volt fosztva), továbbá abban, hogy a rabot minden szellemi foglalkozástól elzárták, jöllehet ilyen súlyosbíttat az ellene hozott ítélet nem foglalt magában. Három évi teljes tétlenség s a szörnyű magány (a Pompéry által feltételezett fizikai kínzások nélkül is) valóban elegendő arra, hogy egy egészséges, élénk szellemű, aktív, sőt szenvedélyes fiatal ember — amilyennek Lovassyt a források jellemzik — lelki összeroppanását megmagyarázza.

Varga Endre.

Csekey István : Liszt Ferenc származása és hazafisága. (Akad. ért. a nyelv- és széptud. oszt. köréből, XXV. k. 9. sz.) Budapest, 1937. M. Tud. Akadémia. 8° l., 2 t. Cs. megállapítja, hogy Liszt Ferenc dédapja, List Sebestyén minden kétséget kizáróan subinquinus volt a mosonmegyei Rajkán. Ezzel végleg megdőlt az a feltevés, mintha a nagy zeneszerző valamely magyar nemes familia leszármazottja lett volna. Noha a család eredete körüli vitákban végső pontot tenni csak akkor lehet, midőn a bevándorlás körülményei tisztázódnak, ma már kétségtelennek látszik, hogy a család eredete német. Az is tény, hogy Liszt Ferenc anyja és nagyanyja is német fajú volt. Mindennek nincs különösebb jelentősége annak eldöntésében, hogy milyen volt Liszt hazafíúi érzelme, nacionalizmusának tartalma és színezete. Egy konkrét személyiség nacionalizmusának elemzése során nem lehet fogalmi előfeltételekből kiindulni. E kérdés tisztázásában irrelevánsnak tartjuk azt, vajjon általánosságban annak a felfogásnak van-e igaza, mely a nemzeti hovatartozást a faji leszármazással eldöntöttnek tekinti, vagy az ellenkezőnek, amit Cs. általános érvényű tézisként így fogalmaz: „ma . . . nem forog fenn semmi kétség a tudományban a felől, hogy a nemzetiségre nem a faj és nem a nyelv, hanem egyedül a belső érzület a döntő“. Ahelyett, hogy a fogalmi meghatározások igazságán vitatkoznánk, nézzük a történeti helyzetet. A List-család életsorsa viszonylag ragyogó ívben emelkedik magyar földön List Sebestyén zsellértől List Ádám Györgyön, a félig-meddig honorációsorsban élő Esterházy-uradalmi tisztviselón keresztül Liszt Ádámig, a zeneszerző atyjáig. Ő már mintha nem találna helyét ama lehetőségek között, melyeket az akkori szociális rend a honorációr fiának nyújtott. 1759-ben, a gimnázium elvégzése után a ferencesek rendjébe lép, ahonnan 1797-ben „állhatatlan és változókéony természete miatt“ elbocsátják. Beiratkozik a filozófiára, de az intellektuális rendbe való bejutása nem sikerül, félév múlva „nem lévén pénze a továbbtanuláshoz“, gazdasági gyakorlatok lesz az Esterházy-uradalomban. A nyugtalan atyának nem adatott meg a férfikor delén a felszabadulás nagy élménye, az igazi emancipálódást csak fia, a nagy zeneszerző kapta meg az élettől a művészi pálya ajándékaént. S íme az ő lelki világában már nyomon követhető a nacionalizmus fellángolása, nem valami Deutsch-Ungar patriotizmus, hanem a magyarsággal való legszorosabb érzelmi kapcsolat vállalása és dokumentálása formájában. A modern nacionalizmusban — felfogásunk szerint — épp az elitnek emancipálódása játszik nagy szerepet, azt mondhatni, hogy e nacionalizmus a feltörő új elit, a szellemi ember új szolidaritáskeresése. Korábban, midőn az intellektuális réteg az udvartól függő állásokban

helyezkedett el, vagy a feudalizmus kastélyaiban talált pártolásra, a szellem a felvilágosodott patriotizmus, vagy feudális hazafiasság érzelmi világában élt. Mennyire megváltozik a helyzet, midőn e régi kapcsolatot megszakad! A függetlenség (gondoljunk csak Széchenyi ígéire a belső függetlenségről), vagy függetlenül évtizedeiben a szellem embere egyén és nemzet új kapcsolatának fogalmi rendszerét dolgozza ki, illetve új élményt élvez és él át ebben az új szolidaritás-vállalásban. A nemzeti gondolat ebben a formájában önként teremtett kapcsolat az egész nemzettel a jó, igaz és szép szolgálatában; s így e korszak szellemi elitje a nemzethez tartozást mint valami önkéntesen megragadható tevékenységet fogta fel, hazafias magatartásában fontos lett a korlátlan, szabad választhatás mozzanata. Milyen ragyogó példa, milyen típusérték Liszt Ferencnek, a teljesen emancipált, szabad művészi pályán élő független szellemnek belső kapcsolatteremtése, magyar nacionalizmusa ebből a szempontból! Természetesen nem azért, hogy belőle a nemzeti érzés mai fogalmi meghatározására érveket kovácsoljunk, hanem, hogy a nemzeti gondolat egyik történelmi korszakát szemléljük benne megtestesítve. Választhatott volna udvar és nemzetköziség között, s magyar volt; származása szerint német, nem birta nyelvünket, s mégis magyarnak vallotta és érezte magát. Minderre sok új bizonyítékot is hoz Cs. könyve; előadása során a Liszt nacionalizmusa körül megindult német-magyar vitát bőven tárgyalja. Szerintünk ezt a problémát is csak a történelmi fejlődésbe helyezve érthetjük meg. A későbbi, XIX. századi és XX. század-eleji fejlődés során a szabad szellemiség intellektuális réteggé alakulva, elveszti emancipált helyzetét s újra kapcsolatba kerül az állammal. Résztvesz a nemzetállam szervezésének nagy munkájában, most már rendszerező, organizáló elvet alkot a szabad szellemnek hajdani nacionalizmusából. Az akarati elv szimplifikálásával a nagy tömeg számára a nemzeti érzés egyszerű dokumentálását hirdeti a „nemzeti” kritériumaként. A nyelvtudás, új név felvétele, szóval külsőségek lesznek a liberális államban a nemzeti hovatartozás döntő tényezői. A fejlődés későbbi stádiumában Európa egy részén hasonlóan külső jelek lesznek államrendező kritériummá, de immár az akarattal szemben azok, melyeket a huszas években a német nemzeti szociálizmus bölcselete abszolútummá emeli, s az elmúlt korszakokra éppoly történetietlenül alkalmazza, mint ahogy azelőtt azt a liberálizmus tette, amikor pl. nemzeti és nemzetietlen korszakot különböztetett meg az irodalomban, nyelvnek milyensége szerint. A „Volkstum“-gondolat virágkorában csaptak össze az ellentétek a német és magyar álláspont között. Az előbbi a jelenlegi német államrezon örökérvényűnek hirdetett szempontjai alapján Lisztet német származásánál fogva németnek könyvelte el. A magyar felfogás viszont ahelyett, hogy a történetietlen alapelveket vetette volna el, a téves német kiindulásnak a kérdés eldöntésében lényegtelen, de alapjában véve igaz tényeit vonta kétségbe. Már pedig amennyire nem lehet tagadni Liszt német származását, annyira kétségtelen, hogy feléje (épp az előbb elmondottak, s nem elvi megfontolások alapján) nem lehet közeledni manapság abszolútummá emelt olyan gondolati rendszerrel, mely Magyarországon nem bírt történelmi egzisztenciával egyén és nemzet kapcsolatának meghatározására.

Ifj. Iványi-Grünwald Béla.

Schinner, Walter : *Der österreichisch-italienische Gegensatz auf dem Balkan und an der Adria.* (Beiträge zur Geschichte der nachbismarckischen Zeit und des Weltkriegs, Heft 31.) Stuttgart, 1936. W. Kohlhammer. 8° VIII, 205 l. — Sch. munkája új példa arra, hogy a hadi és diplomáciai történelem hajlamos törvényszerűségek találására. Vannak szingulárisnak ható általánosításai, pl. az, hogy a hármasszövetség csak addig állhatott fenn, amíg a balkáni statusquo érintetlenül maradt, de ezek mögött is gyakran egy általánosabb törvény rejtőzik. Ha Sch. azt írja, hogy Trento átadása csak ideiglenes könnyebbülést hozhatott Ausztria és Olaszország viszonyában, ha azt mondja, hogy az olasz imperializmus az antik Rómáéra emlékeztet, vagy azt, hogy Bosznia-Hercegovina danaosi ajándék volt a Monarchia részére — ezekkel a megállapításokkal csak illusztrálja a nála is olvasható alaptörvényeket : a nemzetiségi ellentét megoldhatatlan, a geopolitikai tényezők örökérvényűek, idegen területnek és gyarmatnak szerzése nem előny, csak újabb nehézségeket szül. Természetesen az más kérdés, hogy e törvények helyesek-e, a tény az, hogy a had- és diplomáciatörténelem kacérkodik a nomothésissel. Az olasz külpolitikának a történelemben is tükröződő alapelve volt Sch. szerint, hogy Ausztria-Magyarország fennmaradása szükséges, ha csak útköző államként is (ezt Lissa és Custoza után 24 évvel mondta Crispi), mégis, tudatosan vagy öntudatlanul, állandóan a monarchia fölbomlasztásán dolgozott. Olaszországnak alig volt érdeke a Trento (még kevésbé az olasz uralom alatt elsenyvedésre kárhóztatott Trieszt) megszerzése, mert ott az olaszokat nem fenyegette az elnemzetietlenedés ; ennek ellenére az állandó olasz követelés szerint Ausztriának le kell mondania e területekről. Sch. elfogadja, hogy Ausztria elkésett az átadással, de beismeri, hogy ez a végzetes engedékenységgel (amely bevezetőül szolgált volna Ausztria végleges fölösztásához) csak ideiglenes könnyebbülést hozhatott volna még az olasz-osztrák viszonyba is. A Balkánon olasz érdek volt a Fekete-tengerbe zárva tartani Oroszországot, ez még nem sértette Ausztria életének gyökerét, de a másik két olasz gondolat : Albánia megszerzése és a balkáni népek önrendelkezési jogának érvényesítése a Monarchia megfojtását jelentette volna, mert ennek egyetlen életlehetősége a Balkánon való gazdasági érvényesülés volt. Hosszú időn át nem volt elég tekintélye Olaszországnak céljai végrehajtásához, aminek részben a parlamentáris rendszer az oka, 1866 után nem jelentkezett azonnal a népfölösleg, hiányzott a pénzügyi, a tengeri és szárazföldi katonai fölkészültség ; Tunisz megszerzése ráadásul Angliának is kellemetlen lett volna, Malta és a szuezi hajóút miatt, pedig (megint geopolitikai törvény) a tengeri támadásoknak érzékenyen kitett Olaszország nem cselekedhetett a tengeri főhatalom ellenére. Az olasz pártokra külpolitikai téren is befolyással volt világnézeti álláspontjuk. A Vatikán miatt félniök kellett a francia monarchia visszatérésétől, mert ez a klérus és a hadsereg uralmát hozta volna Franciaországba ; az egyházpolitika hozta hozzájuk közelebb Németországot és tette számukra idegenebb Ausztriát. Más esetekben túltették magukat az elvhűsége : liberalizmusuk ellenére Oroszországhoz húztak osztrákellenes érzületből, a nemzetek önrendelkezésének hangoztatása ellenére imperialista politikát kezdtek Abesszíniában. Sok más kérdésben még súlyosabb vádak emel Sch. az olasz politika megbízhatósága ellen, gyanúját fokozza az, hogy Olaszország nem adta ki diplomáciai iratait. Lehet, hogy igaza van, de lehet az is, hogy ezek az iratok olyan adatokkal fognak zolgálni, amelyek egyes kérdéseket más megvilágításba helyeznek

majd. Sch. állítja pl., hogy Ausztriának csak gazdasági érdekei voltak a Balkánon, de maga is szól olyan helyzetről, amelyben Bosznia-Hercegovinán túlterjedő annexió helyes elképzelhető lett volna; ezenfölül megfedkezni látszik arról, hogy a karloveci béke 13. pontja szerint I. Leopoldnak és utódainak bizonyos jogai voltak a törökországi katolikusok ügyeiben s a Monarchia tényleg támogatta is az albán katolikus papságot. Török Pál.

Gyömrei Sándor és Vértesy Miklós: Baross Gábor. Budapest, 1937. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara kiadása. 8° 184 l. — A múlt század utolsó negyedének nagy politikai és közgazdasági harcosságairól, elméleti és gyakorlati vezetőiről kétségtelenül gazdag irodalom áll rendelkezésünkre, de nincs egyetlen olyan történelmi feldolgozás sem, mely az adatok emberileg teljes és elfogulatlan kiaknázása alapján tárná elének az egyéniség minden irányú tevékenységét. Éppen ezért minden tudományos módszerekre építő és politikai jel-szavaktól mentes kezdeményezést örömmel kell üdvözlőnünk. S mindenekelőtt elismerés illeti a Kereskedelmi és Iparkamara elnökségét azért az elhatározásáért, hogy az utolsó hetven esztendő gazdaság- és pénzügypolitikáinak életrajzát megírattja s ezen keresztül teszi lehetővé ennek a forrongó, eszméktől és kísérletezésektől túlfűtött korszaknak a megismerését. Ennek a szándéknak első gyümölcse Baross Gábor életrajza. A szerzők neve nem ismeretlen s eddigi munkásságuk biztosítéka az adatok lelkiismeretes feltárásának és értékesítésének. Baross egyéniségének megrajzolása nem volt könnyű feladat; nem azért, mert a könyvtárak és levéltárak tömegével őrzik a reá vonatkozó iratokat, hanem, mert lelki zárttságában alapjában véve kiismerhetetlen, sokrétű egyéniség. Lelkének egyik legfőbb rúgója az ambíció, de annak olyan társulásai is jelentkeznek, melyek már sokszor elfogulttá teszik az ellenfelekkel vagy jóbarátokkal szerben s mindenkor előtérbe nyomják a maga egyéniségét. De Baross ambíciója egybefonódott a nemzetnek azzal az érlekelével, hogy tehetséges, tanult emberfők álljanak az élén, s így nem tevékenységének lelki rúgói, hanem maguk az eredmények a fontosak. Munkásságának, gazdaság- és társadalom-, közlekedés és iparpolitikájának felvázolása során mindenkor az ember és alkotása egységében tárják elének a szellem értékét. De mert az egyéniség rajza volt a feladatuk, természetesen sok részlet, kisebb-nagyobb probléma kimaradt munkájukból. Így teljesen figyelmen kívül hagyták Baross érleklődését a közigazgatás kérdései iránt. Pedig maga is résztvett azon a közigazgatási anketon, melyet 1880-ban Tisza Kálmán hívott össze, ott kifejtette az államosításra vonatkozó elveit és azokat mint belügy-miniszter részben értékesítette is. Erősen elnagyolt továbbá a közlekedéspolitikáé rajza; ebben a fejezetben valójában csak a legfontosabb jelenségeket mutatták be szerzők s igen sok részletkérdést elhanyagoltak, amelyek ha nem is Barossra, de a kor magyar közlekedésügyére nagyon jellemzőek. E téren voltaképpen csak kiszélesítik Szabó Jenő könyvének a kereteit, természetesen Szabó felfogásával éppen ellentétes megoldás- és értékelérendszerben. Ezzel szemben nagyon találóak azok a mondatok, melyek az államosítás kérdéseit igyekeznek megvilágítani. És ha a felsorolt adatok ellene is mondanak annak a megállapításuknak, hogy az államosítás Baross nevéhez fűződik, az mindenesetre helytálló, hogy a köztudatba Baross vitte, oltotta bele az államosítás szükségességét. Különös tapintattal válogatták ki a szerzők a zónatarifára vonatkozó külföldi irodalmat, egyáltalában a vonatkozó irodalom értékesítésénél mindenkor ki

tudják választani a felfogásukhoz alkalmazkodó megállapításokat. Baross gazdaságpolitikájáról ők írnak először ily teljességgel s ügyes adatösszeállításal. Általában nagyon sikerült tanulmányoknak kell tartanunk Baross életrajzát, különösen első fejezetét, mely a kor általános gazdasági szerkezetét ismerteti. Egyes bírálóknak az a vádja, hogy Barossból liberális egyéniséget „csináltak”, már csak azért sem állja meg a helyét, mert az a kor valóban a liberalizmus kora volt.

Komoróczy György.

Bedy Vince : A győregyházmegyei papnevelés története. (Győregyházmegye multjából, II.) Győr, 1937. 8° V, 446 l. — A papnevelés történetének ismerete nem csupán az intézmény külső történetének szempontjából fontos, hanem ezúton juthatunk el a legbiztosabban a papság szellemi szintjének, általában az egyházban uralkodó szellemi áramlatoknak a megismeréséhez is. B. munkája ebből a szempontból nagyon jó szolgálásokat tesz a magyar történettudomány-nak. Egyébként is szinte minden vonatkozásban teljesen kimeríti témáját. Szorgos levéltári kutatásokkal a középkori győri káptalani iskola történetét, valamint a külföldi iskolák középkori győri teológiai hallgatóinak életrajzi adatait is sikerült jelentékenyen kibővítenie. A mai értelemben vett papnevelést a trienti zsinat rendelte el, s ennek nyomán alapították nálunk is a XVII—XVIII. század folyamán a legtöbb papnevelő intézetet. Ezek szervezete két részre tagozódik ma is, a teológiai oktatást ellátó főiskolára és a papnevelő munkát végző szemináriumra. A kettő szervezése nem esik egy időre, a győri papnevelő intézetet 1627-ben alapította Dallos Miklós püspök, míg a hittudományi főiskola csak 1790-ben kezdte meg működését. Addig a szeminárium növendékei vagy világi iskolákhoz tagozva végezték tanulmányaikat, vagy pedig szerzetesek (bencések, domonkosok, kegyesrendiek, jezsuiták) tanították őket. B. rendkívül gazdag anyagot gyűjtött össze a papnevelő intézet anyagi vonatkozásainak történetére is. Viszont aránylag röviden tárgyalja a használt teológiai tankönyveket. Amíg a Pannóniai Rendszerézése is kissé nehézkes és bonyolult, ami azután ismétlésekre ad alkalmat. Különösen a további kutatások szempontjából fontos életrajzi adatokat kellett volna világosabban csoportosítani, pl. Géfin Gyula szombathelyi egyházmegye-történetének biográfikus szempontból nagyon jó részét véve mintául. De B. munkája így is nagyon becses, nemcsak rendkívül gazdag anyagánál fogva, hanem azért is, mert világos képet ad egy püspöki papnevelő és hittudományi főiskola külső és belső életéről. Érdekes összehasonlítani a B. munkájában foglaltakat azzal, amit a Pannónhalmi Rendtörténet hasonló alaposággal a bencés teológiai oktatásról és a növendékek neveléséről ír.

Tóth László.

Wick Béla: Kassa régi síremlékei, XIV—XVIII. század. Košice, 1933. Szent Erzsébet ny. 8° 160 l., 27 kép. — A szerző Kassa városának átfogó és érzékeny figyelmű krónikása. Méhszorgalommal és eléggé meg nem becsülhető kitarással foglalja össze a város történetének szétszórta, vagy rejtett adatmorzsáit s avatott érzéssel rendszerezte ezeket olyan egésszé, mely nemcsak meglepő és új képet rajzol magáról a közölt anyagról, hanem a továbbépítésre, gondolatátársításra is igen sok alkalmat ad. Kassa egyike azoknak a magyar városoknak, melyek az elmúlt időkben a síremlékeknek nagyon hosszú és egymással szorosan összefüggő sorát őrizték meg. Ezek a síremlékek nemcsak a kor polgári ízlését, nemcsak a város művészeinek értékszintjét, kézi készülttségét és az uralkodó stílus világában való tájékozódását tükrözik, de önmagukban is fontos dokumentumai Kassa gazdasági,

politikai, vallás- és nem utolsó sorban nemzetiségi történetének. A sírköveket többen méltatták már figyelmükre. Récesey Viktor képsorozata, Kemény Lajos, Mihalik József és Csergheő Géza közleményei jobbadán ismertté tették őket, sőt főleg Mihalik József pontos feliratközlései a pusztló sírkövekről sok azóta eltűnt adatot is megmentettek. E közlemények felhasználásával W. tömör képet ad magukról az emlékekről. Rövid, világos stíluselmzésekkel állapítja meg a sírkövek művészi tartalmát, értékét, a feliratok holt betűiből az elhunyt személyét fedi fel s még sok egyéb történeti adatot elevenít meg. Azonban még itt sem áll meg. Kiegészítésekért felkutatta Kassa egész levéltárát s végrendeletek, fontos politikai iratok szó szerinti való, vagy kivonatos közlésével mondhatni Kassának egész történeti életét megjeleníti a maga mozgalmas elevenségében, zajló változatosságában. Legfontosabb és legérdekesebb a kassai sír-emlékeken az, hogy a város nemzetiségi összetételére igen fontos, sőt fellebbezhetetlen adatokat szolgáltatnak. A feliratokból s az elhunytak személyi viszonyaiból kitűnik, hogy Kassa lakossága a XIV—XV. sz.-i német-magyar vegyességből a XVI. sz. során mindinkább magyarrá vált s a XVII. sz.-ban szinte színmagyarrá formálódott. Ezen csak a következő század osztrák katonai-, hivatalnok- és iparosbetelepítő tevékenysége változtatott.

Kampis Antal.

Wick Béla: A kassai Szent Erzsébet-dóm. Košice, 1936. Sz. Erzsébet ny. 8° 438 l. ill. 10 mell. — Mint a kicsiny folyók a nagy, mindent magábfogadó folyamba, úgy torkollanak a szerzőnek egyéb munkái e hasonlíthatatlanul legnagyobb és mind egészében mind részleteiben legnemesebb, legszebb alkotása szinte rendeltetészerűen tömöríti magába Kassa egész történetét. Kövei, berendezésének, külső és belső díszének darabjai, a rávonatkozó írott okmányok eleven erekkel fűződnek a város politikai, gazdasági, vallási életéhez. Kassa történetét lehetetlenség volna megírni a dóm multjának aprólékos ismerete nélkül, következésképp a dóm története egyben szinte teljes helytörténet is. W. szorgalmas történetírói munkássága során szerető gonddal, aprólékos figyelemmel tisztázta Kassa városának majd minden régibb- és újabbkori művészettörténeti problémáját, és pedig úgy, hogy mindig többet markolt. A művészettörténet alapjában véve csak ürgy volt számára ahhoz, hogy széleskörű s eredményekben gazdag kutatásait a történelem minden vonatkozásában élénk tárhassa. Majdnem minden munkájában feltűnik a dóm sziluetdje is, érinti csupán, elsiklik mellette anélkül, hogy igérné történetének feldolgozását. E hatalmas munkája mégsem hat meglepetésként. W. történetírói művére más korona, mint a dóm részletes és kimerítő története nem kerülhetett. Alapvetése széleskörű és biztos. Nincs olyan részlet, nincs olyan csekélynek látszó jelenség, mely figyelmét elkerülné; ha csak lehet, okmányszerű bizonyítékokhoz fűzi fejtegetését. Bőven és híven előadja a megelőző kutatók eredményeit is, ám ezeket a saját kutatásoknak hatalmas mennyiségű első közléseivel egészíti ki. Híű vállalkozás lenne a könyv részletes ismertetése. Átfogó gazdagsága zárja ezt ki. Elég annyit említenünk, hogy az épület keletkezésére vonatkozóan részletes időrenddel s formai elemzéssel szolgál; a belső berendezésnek szinte minden egyes darabja, a hatalmas főoltártól kezdve a legkisebb harangig, szinte monografikus jellegű feldolgozást nyer, az eddigi hozzászólók véleményének pontos idézésétől kísérve. A templomhoz kapcsolódó polgári közösség hitéletére vonatkozó közlések a templom középkori ki-

váltságainak felsorolásától kezdve a XVI—XVII. sz. vallási és ezekkel egybeeső politikai küzdelmeinek rajzán keresztül a XVIII. sz. katolikus restaurációjáig állandóan hiteles adatokkal bizonyított eleven és izgalmas képet adnak. Méltán csatlakozik ezekhez a XIX. sz., az önálló püspöki székesegyházzá alakult régebbi plébániatemplom életének felvetítése is.

A kassai Szent Erzsébet-templom a magyar művészettörténet-írásnak állandó és középponti problémája volt a múltban s az a jelenben is. Számos kisebb cikk és közlemény után nagyszabású monográfiáját is elkezdte Mihalik József, de művéből csak az első kötet jelent meg, W. műve így a dómnak nemcsak nagyszabású és teljes, de mondhatni első kimerítő feldolgozása. Ez pedig egymagában jelzi az azt az értéket, melyet hazai tudományosságunk a művel nyert s a hasznot, amelyet a jövő kutatói vallhatnak majd a magukénak. A könyv még a cseh uralom idején jelent meg, magyar nyelven s minden lapján a magyar multat eleveníti, a magyar életet, a magyarok jogait, tetteit idézi. Hogy ez mit jelentett, minő munkát, erőfeszítést és erkölcsi bátorságot, bővebben nem kell kifejtünk. A szerző joggal tarthat igényt művében a tudomány elismerésére, személyében pedig minden magyar ember tiszteletére és szeretetére. **Kampis Antal.**

Zoltai Lajos : Ötvösök és ötvösművek Debrecenben. (A Debreceni Tisza István Tud. Társaság I. osztályának kiadványai, VII. k. 5. f.) Debrecen, 1937. 8° 84 l., 11 kép. — A tervszerű kutató munka levéltárainkból származó újabb adatok segítségével a magyarországi ötvösművészetre mind több és több fényt derít. Ismerjük már Kassa, Pozsony (Mihalik J.), Nagyszombat, Besztercebánya, Rimaszombat (Mihalik S.) és más városok ötvöseinek iratait, továbbá a XVIII. és XIX. századi ötvösök névjegyzékét (Kaposy J.), s legutóbb megjelent a Magyarországon használt ötvösjegyek rendszeres gyűjteménye (Kőszeghy E.) is. Ezekhez csatlakozik most Z. munkája. Jelentőségét emeli, hogy az egyik legmagyarabb vidék művészettörténeti multjába enged bepillantást. Érdekes, hogy míg az Alföldön a török pusztítás következtében a képzőművészetek gyakorlatának szinte a nyoma is kiveszett, addig az ötvösművészet, akkortájt inkább ötvösipar, tovább virult. Z. levéltári kutatás, régi tanácsí jegyzőkönyvek, bírói számadások, helybeli iparosokról és kereskedőkről szóló kimutatások alapján közli a XVI. századtól a XIX.-ig Debrecenben működött ötvösművészek nevét s a rájuk vonatkozó adatokat. Az eddig ismert mesterek névsorát jó egynehány új névvel bővíti, mégpedig egytől-egyig magyar nevekkal. Foglalkozik az ötvöscéh szabályaival és életével is, s megállapítja, hogy Debrecen városában az ötvösök nemcsak a céh keretén belül, hanem a városban, annak tanácsában is tiszteletreméltó és tekintélyes szerepet töltöttek be. A céh virágzó munkásságáról, mestereinek izléséről és képzettségéről, alkotásaik művészi értékéről, technikai és formagazdagságáról a fennmaradt emlékek hosszú sora tanuszkodik. Z. könyve nem annyira művészet-, mint művelődéstörténeti dokumentum : lelkiismeretesen gyűjtött anyagának feldolgozása során szépen rajzolódik elénk a debreceni polgár életmódja és házatája, puritán, de mégis gazdag felszerelésű egyháza ; magát az ötvösséget illető megfigyelései azonban inkább tárgyi természetűek, a mesterek és adományozók, esetleg rendelők, tulajdonosok életére s a tárgyakat jelző bélyegzők megfejtésére, feliratok közlésére szorítkoznak. Munkája így inkább értékes kiindulópont a műtörténesz számára, akinek érdeklődése éppen ott kezdődik, ahol Z. saját megfigyelései szerint abbahagyja : az ábrázolások, a stílus, a technika részletező és össze-

függéseket kereső feldolgozásánál. Ehhez a munkához pedig világosan, áttekinthetően felépített, számos jól sikerült képpel ellátott könyve a megbízhatóbb alap. Schey Ilona.

Schermann, Aegid: Geschichte von Lockenhaus. Pannonthalma, 1936. 80 XI, 297 l. Léka vára a tatárpusztítás után meginduló nagyarányú várépítéseknek köszönheti eredetét. Az 1254. évi, Ottakár ellen vívott háborúban hallunk róla először, s még a Rákóczi-felkelés idejében is szerepel. A XIII-XV. században a Köszegek, majd a Kanizsay-család birtokában volt s az újkor elején került a Nádasdyak tulajdonába. 1676-ban vásárolta meg Esterházy Pál herceg, az ő leszármazottai bírják ma is. Arról, hogy mikor lett németté a vár körül elterülő község, nincs pontos adatunk. A XV. század végén, amikor az első urbariumok feltűnnek, a lakosság legnagyobb része már német nevű, de még az 1597. évi urbariumban is magyar a népeség egyharmada. Ettől kezdve azután mind ritkább a magyar név, 1608-tól kezdve magyarnevű bírót már nem találunk. A XVIII. században a magyarok helyén inkább délszláv nevek tűnnek fel. Sch. bámulatos szorgalommal összegyűjtött adataiból tehát arra kell következtetnünk, hogy a magyarságot itt a nyugati határszélen ugyanolyan lassú sorvadás érte, mint a Felvidéken. Őszintén sajnáljuk, hogy Sch. munkája vázlatos s csupán mozaikszerűen helyezi egymás mellé adatainak százait. Munkája nem Léka várának, még kevésbé Léka községnek helytörténete. Megtaláljuk benne Léka birtokosait (életrajzukat talán túlságos részletességgel sorolja fel), megkapjuk Léka várának történetét, megismerjük épületeit, építkezésének módját, azután az itteni földesúri majorgazdálkodást. Igen értékes s kimagasló helyet foglal el az egyházi élet bemutatása, a kolostorok, a plébánia története, a vallásos élet rajza. A munkának alig egyharmadrésze foglalkozik azután a községgel s annak fejlődéstörténetével. Kétségtelen, hogy az itt felsorakoztatott adatok nem elégitik ki a modern értelemben vett helytörténet kutatóit, a község fejlődésének megmagyarázására nem elégségesek. Munkájának egyes részeiben Sch. maga is ad olyan képeket, amelyek a lakosság igazi életét domborítják ki, így például a XVIII. századi vallásos élet bemutatásában, amikor a századeleji és -végi hivatalos jelentés tükrében élénk vetíti a jozefinizmus korának romboló hatását, a nép erkölcsi felfogásának süllyedését, tehát az elméleti elgondolások csúfos kudarcát a gyakorlati életben. Éppen ilyen jellemző a bírók és esküdtek névsorának bemutatása, s a népszokások és babonák összeállítása is. A könyv tehát vázaltszerűsége ellenére is értékes adatokkal gyarapítja ismereteinket. Ha számos ilyen képsorozatunk volna egy-egy község multjából, könnyűszerrel összeállíthatnók a magyar nép élettörténetének filmjét. Természetes, hogy ilyen nagy terjedelmű munkába, mint amilyen Sch-é, becsúsznak kisebb-nagyobb hibák; ezeket itt feleslegesnek tartjuk egyenkint felsorolni. Csak azt az egyet hangsúlyozzuk, hogy a helytörténethez semmiképpen sem tartozik a községben működő tisztviselők, plébánosok és lelkészek részletes életrajza.

Bakács István János.

Bompertus. (Holub József bírálatához, ld. Századok 1938, 362. l.) A Pray-kódexet még egyszer megtekintve más hozzáértő ellenőrzésével megállapítottuk, hogy a kéziratban egészen kétség-telenül a fentírt névalak áll. Szándékosan nem tettem s nem is tehettem hozzá sem (*sic*) megjegyzést, sem pedig a lap alján *recte Bonipertus* jegyzetet, mivel ez másolási hibára való utalást jelentett volna, holott itt nyilván egy élő, bár — eddigi adataink

szerint — ritkább, de egészen szabályos alakváltozattal állunk szemben, mint a *Winibert* ~ *Wimbert*, *Unibert* ~ *Umbert*, *Wanibert* ~ *Wambert*, *Munifrid* ~ *Mumfrid*, *Winibald* ~ *Winbalt* példák (v. ö. *Sigifrid* ~ *Sigfrid*, *Sigimund* ~ *Sigmund*, *Ragibert* ~ *Racbert*, *Crimihelt* ~ *Crimihelt* stb. stb.) mutatják. Nem nevezhetjük tehát a *Bonipertus*-t „helyes név“-nek, mintahogy az *Umbert*-et sem nevezük helytelennek. Még csak azt szeretném egészen röviden megjegyezni, hogy szövegpárhuzamaim elsejét természetesen magam sem tartom sem egymagában véve, sem a rákövetkezőkkel együtt föltétlenül meggyőző értékűnek, amint ezt latin szövegezésemben, úgy érzem, ki is fejeztem. Csupán azt hiszem, hogy a *többiek társágában* éppúgy érdemes a közlésre és figyelembevételre, mint ahogy pl. Hóman Bálint is a magában alig valami egyezést mutató „a diebus, quibus sanctus Adalbertus magister noster intravit regnum Ungarie — S. Adalbertus, cuius inter Hungaros clara est memoria“ párhuzamot (A Szent László korabeli *Gesta Ungarorum*, 35. l.) a hozzácsatlakozók élén joggal tartotta érdemesnek figyelemre. Krónikáink családfájának ügyét nyilván nem tekinthetjük a tudomány megmerevítése nélkül véglegesen lezártnak. Most némileg kiegészített egybevetéseimnek talán mégis hasznát fogja venni a tudományos kutatás.

Madzsar Imre.

Tárca.

A VIII. nemzetközi történettudományi kongresszus.

A Nemzetközi Bizottság által ötvenként rendezett történettudományi kongresszus 1938 őszén, nyolcadszor, Zürichben ült össze. A nagy, nemzetközi találkozó ismét alkalmat adott különböző népek — sőt világtájak — történészeinek, hogy könyveiken túl személyesen is találkozzanak, s meghallgassák egymás véleményét valamilyen választott szakkérdésről. Szándékosan említjük első helyen e találkozást, azt, hogy itt a szakkérdésekkel személyeken át ismerkedünk, mert nézetünk szerint a kongresszus egyik nagy érdeme éppen ebben van. Aki e nemzetközi találkozótól meglepő tudományos eredményeket vár, annak nemcsak a kongresszusokról, hanem a történetíró munkájáról alkotott nézeteit is revidálnia kell. Igazi eredmények magános íróasztal mellett, hosszú egyéni kutatásból szoktak születni, nem tanácskozás közben. Sőt, hozzátehetjük, a kongresszus zsűfolt órarendjébe illesztett húsz-harminc perc alatt az eredmények kimerítő ismertetésére sem gondolhatunk. De nem hisszük, hogy ez valamennyire is csökkentené a találkozó jelentőségét. Kongresszusra szükség van, mihelyt vannak európaszerte kutatók, irányok és eredmények; mindenki számára nagy tanulság, ha tájékozódhat. Az ilyen találkozó célja nem az, hogy kész eredményeken utolsót simítson, hanem, hogy támasztópontot adjon új munkára, kapcsolatokat teremtsen, elősegítse különböző nemzeti kutatások kölcsönös ismerkedését, alkalmat nyújtson közkeletű tévedések eloszlására. Nem is kell mondanunk, hogy elszigetelt nyelvű országnak — mint a magyar — az ilyen alkalom kétszeresen fontos.

Ez a gondolat foglalja egységbe a különben 14 szakcsoportra és számtalan témakörre oszló, százakra menő előadást, melyek

egészéről, e szempont nélkül, igen nehéz lenne beszámolnunk. Ha valakit az előadások tartalma vagy az előadók névsora érdekel, a Bizottság által kiadott kétkötetes Résumé-gyűjteményt adhatjuk kezébe. Ezekből újabb kivonatot szűrni nem lehet szándékunk s beszámolóink nem is tehet mást, mint hogy igyekeznek arra a kérdésre felelni, mennyiben követte a kongresszus a fenti tájékoztató-élvét.

Számunkra elsősorban az Európa keletét érintő előadások érdekesek, ha sokszor csak azért is, mert a mienktől eltérő fölfogásban — sőt: módszerekkel — mutatnak be hozzánk közelálló kérdéseket. Ilyen volt a többi között Sacerdoteanu előadása. A középkori román államalakulást vizsgálva, szövelemzés alapján azt a tételt állította fel, hogy 275 után, a gót stb. uralom alatt sem állt be teljes szakadás a római birodalom és a dákorumánok közt, a románság mint földművelő nép a barbárok alatt is megtartotta az államfogalmat, megőrzött bizonyos állami formát, s így a „pays roumains“ megszakítatlan létét nem is kell bizonyítani. — Az ilyen tételeknél szükséges bizalmatlanság nélkül hallgattuk Lupaş (Kolozsvár) előadását a Hóra-lázadásról; e társadalmi mozgalmat — helyesen — nem igyekezett nemzeti próbálkozásnak felfogni. Abban azonban nem értünk egyet az előadóval, hogy a lázadás egyik döntő előidézője a II. József és Hóra közti többszöri beszélgetés lett volna. A mozgalom társadalmi alapjait ma már elég világosan látjuk e történet nélkül is. — Csak néhány, kiragadott részletet említve még: M. Uhlir az általunk egyetemes-keresztény idealistának ismert III. Ottót próbálta pápaság-ellenesnek s német politikusnak retusálni. — Törne a nyugati műveltségnek az északi államokba való középkori behatolását ismertette, — ami érdekes párhuzam a megfelelő keleti folyamatához. — Bennünket már inkább közvetve érdekel Temperley cambridgei és Webster londoni professzor előadása, az előbbi Anglia s a török integritás dogmájáról, az utóbbi a XIX. sz. első felének „világnézeti“ szövetkezéseiről, amelyek a három nyugati, liberális hatalmat állították szembe a három keletivel.

A társadalom-, gazdaság- és jogtörténetet, külön szakcsoportokban, nagyszámú előadás képviselte. A középkori birtokkérdésről főleg angol s francia előadók szóltak, a rendi viszonyok s a jobbágykérdés ismertetésében főként a magyar s a lengyel előadások emelkedtek ki (Mályusz, Eckhart, Kutrzeba, Tymieniecki, Rutkowski). Érdekes, hogy a szélesebb értelemben vett, általános társadalomtörténet majdnem hiányzott e kongresszusról, e téren Hajnal István előadása szinte egyedül állt. A középkori (és kora-újkori) kereskedelemről viszont több érdekes beszámoló kaptunk (Sapori, Pieradzka, Bjork, Rörig), köztük külön meg szeretnénk említeni Paulinyét a középkori Magyarország európai jelentőségéről. Reméljük, Paulinyi rövidesen bemutatja a német kutatásnak, hogy Rörig hozzászólásával szemben az értékszámításban kétségtelenül neki volt igaza. Várostörténeti szempontból hasznos lesz, ha megvalósul az a munkaterv, melyet E. Keyser mutatott be, s melynek eredménye egy, a német birodalom városainak fejlődését bemutató, kézikönyvszerű gyűjtemény lenne.

A kongresszus külön érdekességű pontjai rendszerint azok, amelyek több, hasonló témájú előadás találkozásából adódnak. Így a hadtörténeti részben a francia forradalom katonai hatását vették többen vizsgálat alá, a jansenizmus kérdését pedig, más és más területen, négy előadás világitotta meg.

Érdekes, hogy e kongresszuson, mely abban az országban gyűlt össze, hol egy sajátos nemzeti fejlődés eredményeit s a nemzetiségi kérdés egyedülálló megoldását szemlélhettük, — éppen a nemzeti fejlődés, a nemzeti öntudat, a nemzetiségi mozgalom kérdései jelentették az egyik legnagyobb ilyen „csomópontot“. A svájci fejlődést két előadás tárta a különböző nemzetek képviselői elé: Karl Meyer zürichi professor a svájci „nyelvbéke“ történeti alapjait vázolta, H. Weilenmann a „többnyelvű nemzet“ elemeit mutatta be. Hallhattuk a minden dunaeurópai számára csodálatosan hangzó, büszke megállapítást, hogy a „svájci történet nem ismer nemzetiségi kérdést“. S e tény történeti megvilágítása újra megértette velünk, hogy ez a sokszor eszménynek vett fejlődés sajátos, egyedi történeti és földrajzi sajátóságokból eredt. A természeti erőktől völgyekre tagolt, mégis egymásra utalt, autonóm „alpesi demokráciák“ kialakulása, a nyelvkérdés helyi, egységenként való megoldása különleges történeti jelenség. Nem jósándékon, nem egyes népeken múltott, hogy másutt nem így történt, Svájc kivétel az általános alól.

A nemzeti öntudat középkori bontakozását több előadás igyekezett megrajzolni. Számunkra azért is igen fontos e kérdést az európai tudományosság előtt megvilágítani, mert bizonyos oldalról nem szűnnek meg a középkori Magyarországot valami nemzetközi, keresztény vállalkozásnak, pápai intézménynek tekinteni. Éppen ezért külön jelentősége volt Domanovszky Sándor előadásának: rámutatott a magyarságban éppen helyzete folytán korán kibontakozó nemzeti öntudat első megnyilatkozásaira, a középkori magyar állam világosan magyar karakterére. — Az állami és nemzeti hovatartozás érzésének korai különválását mutatta be Dobrowolski Szilézia történetében.

A legbonyolultabb kérdéseket kétségtelenül a multszázadi nemzetiségi mozgalmak vetik fel. Ezekkel, különösen első nagy politikai megnyilatkozásuk korával (1848) szintén több előadás foglalkozott. Itt számunkra a feladatok egész sora kínálkozik, akár a legendás magyar „elnyomás“ történeti revíziója terén (e kérdést, 1848 és 67 közt, Baráth vizsgálta), akár emigrációnk nemzetiségi terveinek ismertetésével (Jánossy Dénes előadása). A modern kutatások nyomán ma már elértünk oda, hogy a XIX. századi nemzetiségi mozgalmak lefolyását, technikáját elég világosan rekonstruálni tudjuk. Ismerjük kulturális, majd politikai fokon kibontakozó dinamikájukat, azt, hogy „elnyomás“ ellen küzdve a saját államterület kiszakítására törekedtek. Tudjuk, hogy kulturális koncessziókkal a politikai kívánságokat nem lehetett leszerelni, s hogy a külön terület birtokába jutott nemzetiség ott saját kizárólagos uralmát kívánta berendezni. Ha tehát e megfontolásokat, ez ismereteinket a dunaeurópai viszonyokra

alkalmazzuk, akkor megrajzolhatjuk a XIX. századi nemzetiségi kérdésnek mint európai történeti jelenségnek alakulását, de félre kell tennünk, vagyis inkább tételnünk sok közkeletű nézetet. Hogy ez ismeretek mily kevéssé nyerneek alkalmazást, arra jellemző volt Wostry (Prága) különben ügyes előadása, mely bemutatta a 48-as cseh mozgalomkor született, nemzetiségi egyenjogúságot hirdető, szebbnél-szebbszavú idézeteket. Azt természetesen már nem kutatta, hogy e kívánságok arra a fokra jellemzők, mikor a mozgalom még önmaga számára nem érte el az egyenjogúságot, hanem azt próbálta kiemelni, hogy a cseh nacionalizmus a többenél csodálatosan türelmesebb volt, — amit azonban nincs okunk elfogadni. Kétségtelen, hogy minden olyan kísérlet, mely a multszázadi nemzetiségi bonyodalmakat ilyen európai jelenségként próbálja kezelni — s nem hivatkozik szüntelen, mindenre jó magyarázattal, valami mindenre elszánt magyar elnyomásra —, számos nehézséggel találja magát szemben. Ezt részben Zürichben is alkalmunk volt tapasztalni. Mégis, úgy hisszük, az ilyen szellemű kutatás, ha igaz tudományos meggyőződésen épül, s éppen ezért minden nemzeti kibontakozásnak értéket tud tulajdonítani, nem akadályozza, hanem inkább értékesebbé teszi a nemzetközi találkozók munkáját.

Végül szeretnénk még néhány formai megjegyzést tenni a tartalmiak után. Az volt benyomásunk, hogy az előadások száma túlságosan nagy, s a témakeretek oly szétágazók, hogy ez már a kongresszus egységét veszélyezteti. Mi is örülünk, Temperley elnökkel, hogy messzi ázsiai földről is jöttek historikusok e találkozóra, de attól félünk, hogy a bővítések az európai történet kidolgozását — ami önmagában is óriási, s számunkra mégis elsődrendű feladat — praktikusán nem segítik. A kongresszus munkája praktikusabbá válna azzal is, ha a témaköröket koncentrálnánk, az említett „csomópontokat“ igyekeznénk sűrűbbé tenni. Csak mint részletmegfigyelést említjük fel, milyen hasznos egy ilyen találkozó a kifejezési készség, s a kiszabott időre szerkeszténi-tudás fejlesztésére. S meg kell állapítanunk, hogy azok, akik anyanyelvüket nem használhatták, gyakran több gondot fordítottak az ily alkalomkor kétségtelenül fontos beosztásra és kerekégre.

Befejezésül meg kell emlékeznünk arról a páratlan, őszinte szívességéről, mellyel a résztvevőket fogadták a svájci hegyek közt, mely tudományunk megbecsülését mutatta, s valamennyi képviselőjének kölcsönös megbecsülését segítette elő 1938 szeptemberében is.

Kosáry Domokos.

Gombos Ferenc Albin †

1873—1938.

A Magyar Történelmi Társulat 1939 február 23-i igazgatóválasztmányi ülésén tartott megemlékezés. Elmondotta Lukinich Imre másodalelnök.

Gombos Ferenc Albint közel két hónappal ezelőtt veszítettük el, de még mindig élénk a veszteségérzet, amely eltölt ben-

nünket, valahányszor nevét halljuk. Gombos Albin hűséges, tevékeny tagja volt a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányának. A *Századoknak* egyetemi hallgató kora óta volt munkatársa, sőt Borovszky Samu halála után közel egy évig szerkesztője is. Nyugodt, higgadt, tárgyilagos és ember-szerető egyéniségénél fogva bizonyára megállotta volna helyét a szerkesztői asztal mellett is. Ő azonban idejét fiatalkora óta célul kitűzött feladatának megvalósítására akarta fordítani. *Középkori Krónikások* gyűjtőcíme alatt nagy küzdelmek és anyagi áldozatok árán, még brassai tanár korában megindított vállalatának folytatását szerette volna mindenképen biztosítani. Nagy tervei voltak vele és ha megfelelő anyagi támogatásban részesül, a sorozat bizonyára jóval gazdagabb lett volna. De állandóan foglalkoztatta őt az *Árpád-korra* vonatkozó hazai és külföldi forrásanyag összegyűjtése is, s bár ezen a téren is voltak nagy nehézségei, az anyag, melyet több évtizeden át hangya-szorgalommal összegyűjtött, páratlan értékű az Árpád-kori magyar történelem kutatói számára. A Szent István-év alkal-mából a Szent István-Akadémia három hatalmas kötetben közrebocsátotta gyűjtőmunkásságának eredményét. Ő maga is hangoztatta, hogy a munka természetéből következőleg gyűjteménye nem tarthat igényt teljességre, hogy annak hiányai és hézagai vannak, mindamellett el kell ismernünk, hogy a *Catalogus Fontium* három kötete nagy szolgálat a magyar történetírás ügyének, s Gombos Albin nevét fogalomná avatta. Éppen az Árpád-kori történelem forrásaiban való kivételes tájékozottsága terelte rá a Magyar Tudományos Akadémia figyelmét akkor, amikor a Szent István-émlékkönyv szerkesztésének kérdése időszerűvé vált. A Szent István-émlékkönyv programjának összeállítása, a munkatársak kiválasztása, a kéziratok össze-egyeztetése és sajtó alá rendezése jórészt az ő kötelességévé vált. S bár ebben a munkában nagy támasza volt a kiadvány szerkesztőjének, Magyarország bíboros-hercegrímásának tényleges és mindenre kiterjedő közreműködése, az a munka, amelyet Gombos mint a Szent István-émlékkönyvbizottság előadója végzett, minden dícséretre érdemes. Ilyen tudományos értékű gyűjteményes munka, amely annyi kitűnő munkatársat tudott egyesíteni egy tudományos cél érdekében, nálunk még nem jelent meg. Gombos Albinnak, ki íróasztala mellől került a halálos ágyra, az az erkölcsi elégtétele bizonyára megvolt, hogy megérhette ifjúkori terveinek megvalósulását. Elmondhatta, hogy nem élt hiába. Nemcsak mi, az ő kortársai és barátai fogjuk megőrizni emlékéit, hanem mindazok is kegyelettel fognak róla megemlékezni, akik könyveiből merítenek.

	Lap		Lap
<i>Sée, H. — Rébillon, A.:</i> Le XVII ^e siècle. (<i>Benda K.</i>)	111	<i>Aggházy M.:</i> A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. sz.-ban (<i>Ványó T.</i>)	121
<i>Bauer, W. — Lacroix, R.:</i> Die Korrespondenz Ferdinands I. Bd. II/1. (<i>Török P.</i>)	111	<i>Varga Z.:</i> Debreceni lelképásztorok. (<i>Ungár L.</i>)	122
<i>Waczulik M.:</i> A török korszak nyugati tört. irodalma a 16. sz.-ban. (<i>Kardos T.</i>)	113	<i>Rédei J.:</i> Magyar tragédia száz év előtt. (<i>Varga E.</i>)	123
<i>Juhász, C.:</i> Das Tschanad-Temesvarer Bistum während d. Türkenherrschaft. (<i>Fekete Nagy A.</i>)	114	<i>Csekegy I.:</i> Liszt Ferenc származása és hazafisága. (<i>Ifj. Iványi-Grünwald B.</i>)	124
<i>Turković, M.:</i> Die ehemalige kroatisch-slavonische Militärgrenze. (<i>Hadrovics L.</i>)	115	<i>Schinner, W.:</i> Der österreichisch-italienische Gegensatz. (<i>Török P.</i>)	126
<i>Papp L.:</i> A hiteles helyek az újkorban. (<i>Istványi G.</i>)	116	<i>Gyömrei S. — Vértessy M.:</i> Baross Gábor. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	127
<i>Sütő J.:</i> A halasi ref. iskola. (<i>Parkas L.</i>)	117	<i>Bedy V.:</i> A győregyházmegyei papnevelés tört. (<i>Tóth L.</i>)	128
<i>Ballaí K.:</i> A magyar függetlenségi nyilatkozatok tört. I. (<i>Benda K.</i>)	117	<i>Wick B.:</i> Kassa régi síremlékei. (<i>Kampis A.</i>)	128
<i>Banik, A. A.:</i> Ján Baltazár Magin. (<i>Gogolák L.</i>)	118	<i>Wick B.:</i> A kassai Sz. Erzsébet-dóm. (<i>Kampis A.</i>)	129
<i>Banik, A. A.:</i> Novsie údaje na poznanie J. B. Magina. (<i>Sárkány O.</i>)	120	<i>Zoltai L.:</i> Ötvösök és ötvös-művek Debrecenben. (<i>Schey I.</i>)	130
		<i>Schermann, Ae.:</i> Gesch. v. Lockenhaus. (<i>Bakács I. J.</i>)	131
		<i>Bompertus. (Madzsar I.)</i>	131

Tárca

	Lap
KOSÁRY DOMOKOS: A VIII. nemzetközi történettudományi kongresszus	132
LUKINICH IMRE: Gombos Ferenc Albin †	135

A SZÁZADOK 1938. ÉVI PÓTFÜZETE

M E G J E L E N T

A 207 lapnyi terjedelmű füzet az 1938-i évfolyam kiegészítő része. Tartalma a következő:

Kovács Alajos: A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. (Térképekkel.) 561—575. l.

Varga Zoltán: A szabadságesszme a XIX. sz. első felének magyar államszemléletében. 576—641. l.

Kosáry Domokos: Magyar és francia külpolitika 1848—49-ben. 642—657. l.

Magyar történeti bibliográfia az 1937. évről. 659—767. l.

Bolti ára 5 pengő. Kedvezményes előfizetési ára a Magyar Történelmi Társulat tagjai részére 3 P 60 f.

Megjelent

a **MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI**
című sorozat legújabb kötete:

A Nemzeti Színház százéves története, II. kötet.

Szerkesztette és közléteszi
PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

A Magyar Történelmi Társulat hatalmas háromkötetes kiadvánnyal ünnepli meg a Nemzeti Színház megnyitásának századik évfordulóját. Az első kötetben a Nemzeti Színház történetének feldolgozása fog napvilágot látni, az utolsó az elmúlt száz év műsorát közli majd. A most megjelent második (kettős) kötet a magyar színjátszás klasszikus intézményének százéves multjára vonatkozó gazdag iratanyagból a fontosabbat közli s ezzel a Nemzeti Színház története tudományos feldolgozásának veti meg alapját.

A közel 900 oldal terjedelmű, facsimiléekkel illusztrált kettős kötet *bolttá ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.) *kedvezményes áron 18 pengőért* szerezhetik meg.

Megjelent a Franklin-Társulat kiadásában

a Magyar Történelmi Társulat Könyveinek III. kötete

FARKAS GYULA

Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914

Előkészületben van és rövidesen megjelenik a nagyszerű sorozat következő két kötete is:

BARTONIEK EMMA

A magyar királykoronázások története

Évekig tartó kutatásai eredményeit foglalja össze a szerző ebben a kitűnő könyvben. Elmondja a koronázás egyházi szertartásának kialakulását, tárgyalja a magyar és a külföldi gyakorlat kölcsönhatását, összegezi a magyar trónutódlás és a Szent Korona tana körül folyt vitát és részletes, eleven képet rajzol a magyar koronázásokról.

TOLNAI GÁBOR

Régi magyar főurak

A magyar renaissance és a magyar barokk, a hagyományát őrző és a hagyományavesztett magyarság századainak szellemtörténete ez a lebilincselő mű. Új, nagyszabású összefoglaló kép a hazai machiavellizmusról és a magyar erazmitákról, Balassa végvári vilá-gáról, Zrínyiről, Erdély történeti hivatásáról.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT a Társulat tagjai *25%-os kedvezménnyel* rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4).

31058

XII

1939

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXIII. ÉVF. 4—6. SZÁM, 1939 ÁPR.—JÚN.
KIADJA: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT,
BUDAPEST

REDAKCIÓ

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft

Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I. Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekkszámja: 1099.

A magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminisztériumi számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII. Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM

	Lap
HAJNAL ISTVÁN: <i>Történelem és szociológia.</i> (II., befejező közlemény).....	137
KNIEZSA ISTVÁN: <i>Az esztergomi káptalan 1157-i dézsmajegyzékének helyégei</i>	167

Történeti irodalom

Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Ism.: <i>Sinkovics István</i>	188
Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis Budapestiniensis provenientes, Ser. I. fasc. 1—8. Ism.: <i>Nagy Tibor</i>	196
Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Begr. v. FRANZ ZIMMERMANN, Bd. IV.: bearb. v. GUSTAV GÜNDISCH. Ism.: <i>Malkai László</i>	208
LÜTGE, FRIEDRICH: Die Agrarverfassung des frühen Mittelalters im mitteldeutschen Raum vornehmlich in der Karolingerzeit. Ism.: <i>Wellmann Imre</i>	210
MÓRA, MICHAEL: Die Frage des Zivilprozesses und der Beweislast bei Gratian. Ism.: <i>Murarik Antal</i>	215
MÓRA MIHÁLY: Magister Gratianus mint perjogász. Ism.: <i>Murarik Antal</i>	215
VEIT, LUDWIG ANDREAS: Volksfrommes Brauchtum und Kirche im deutschen Mittelalter. Ism.: <i>Barta István</i>	223
BRANDI, KARL: Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches. Ism.: <i>Török Pál</i>	225
Gróf SZÉCHENYI ISTVÁN napló, szerk. VISZOTA GYULA, V. k. Ism.: <i>Halász Gábor</i>	228

Szemle

	Lap		Lap
Crăciun, J.: Bibliographie de la Transylvanie roumaine. (<i>Elekes L.</i>)	230	<i>Jansák, Š.</i> : Praveké sídliská s obsidiánovou industriou na Východnom Slovensku. (<i>Fügedi E.</i>)	232
Langosch, K.: Mittellatein als Deutschkunde. (<i>Istványi G.</i>)	231	<i>Landau, M.</i> : Beitr. z. Chazarenproblem. (<i>Hadrovics L.</i>) ..	232
Szeberényi L. Zs.: A parasztság tört. (<i>Benda K.</i>)	231		

(Folytatás a boríték harmadik oldalán)

Történelem és szociológia.

II. közlemény.

A szociológusnak tehát fogalmilag élesen el kell különítenie a formákat, amelyek által az emberi életek a társadalomban egymáshoz igazodnak, magától az élettől, ami a formák szerkezetében folyik. A valóságban lehetetlenség ez az elkülönítés, hiszen már a belső lelki élményben is mindig van valami tendencia a formához, az anyaghoz való kapcsolódásra. De éppen az a társadalomfejlődés alapvető problémája, hogy az örök emberi életből mily mélységeket tud felemelni a magasabb kultúrszerkezetbe, a kifejezésformák közvetítésével.

Az állat is igazodik a külvilághoz, az emberénél is finomabb ösztönökkel mozog benne. Némely állat jeladással is érintkezik társaival. Némelyik eszközként is használja a tárgyakat; sőt pl. a méh, a hangya „tervszerű“ együttműködéssel is tevékenykedik. Az állati társadalmak mégsem fejlődésképesek.

A szociológia számára elég annyi, hogy az állatban mindig, még a bonyolultabb kooperáció minden pillanatában is, ellenállhatatlan vitalitás dolgozik, a létfenntartás ösztönének kíméletlen kielégülése. Bármiként is nyúl az „eszközhöz“, máris mindjárt győzedelmeskedik az élet az anyaghoz való kapcsolódáson. Az eszközt magába ragadja az állati élet, mint ahogyan felfalja az eléje került táplálékot is. Ha hangot, jelt is ad az érintkezés céljaira, úgy ez is csupán a vitális szükséglet pillanatát kíséri, s azzal együtt múlik is el. Semmi objektív forma, strukturális elem sem állítja meg a lobogó-remegő életészttönt érvényesülésében.

Az ember nemcsak a külvilágot tudja tárgyként kezelni, hanem szinte tárgyakká tudja tenni a maga belső élményeit is. Igazi újat-alkotás ez, gazdagítása a természetből adott külvilágnak, — mint azt az „objektív szellem“ elméletéből is tudjuk. Ha pl. a külső tárgyak egy fajtáját a „kő“ fogalmával fejezzük ki, nem a kőnek adunk nevet, hanem az emberi élet sokféle viszonyulását a „kőhöz“ tesszük tárggyá a

magunk számára, a hanganyag formái által. Örök problémát fejezünk ki, amin mindig fog dolgozni az emberiség, fel a magas tudományig.

Nem a célszerűség indította meg a formaképzésnek ezt a folyamatát. Amikor az ember „objektívál“, a maga belsejének egy oldalát mutatja meg önmaga és mások előtt. Az emberi természet kapui nyílnak meg sorban előtte, s ezt keresi mások megnyilvánulásaiban is. Az ösztönös egymást megérezést a sokoldalú egymáshoz- és egymásbailleszkedés vágya váltja fel, az anyagias forma mintegy varázsszere ennek a szociális folyamatnak, amiben az élet keresi önmagát. Megkezdődik a meztelen ösztönösségnek a világ legkáprázatosabb öltözékével való felruházása. Mint ahogyan a test természetes vonalainak játékát fokozza a ruha mesterséges formáihoz való igazodás, úgy tükrözik az egyéni belső élmény sokszerűen az objektív formák környezetében.

Az embernyáj egymásbafolyó élete így kezd sokoldalú egymásbailleszkedéssé válni. Az élménynek azon pontjai a lényegesek, amelyek a vitális célszerűséggel szemben megállítják az egyént, az objektív formákhoz való kapcsolódásra. Magában az egyénben is valami „munkamegosztás“ keletkezik; nem iramodik már a pillanat hívása szerint ösztönei után, hanem „foglalatoskodik“. Azaz a formákban módszert talál a szellemi-anyagi életfolyamat bizonyos oldalainak behatóbb alakítására, kiemelve azokat élményszerű teljességükből. Az emberi lét méltósága ez, szemben az állatéval. Az objektív formák „struktúrárt“ adnak az egyéni életnek is.

De ez a strukturálódás sohasem az egyéni élet képződésének, — legalábbis a szociológiai szemlélet számára nem az. A formák mindig csak az emberközti igazodás által válnak emberenkívüli „eszközökké“. A formaképzés mindig szociális alkotás, mihelyt elhagyja az egyszerű pszichofizikai reakciónak fokát. Az „értelem“, a „fogalom“, a „Sinngehalt“ úgy születik meg, hogy az emberek ösztönös nyáj-szerűségét megbontja valami köztük kialakult forma, amely az egyéni élményt, egyéni kifejezésmódok közvetítésével, valamely oldalról megragadja. Még nincs semmi tudatos „organizáció“, máris van valami „objektívum“, ami a pillanatnyin felüli egymáshoz igazodásra készítet. De mihelyt valamiként megváltozik az együttesnek szokott élete, mihelyt nem vezetnek az egyénektől a „fogalomig“ megfelelő kifejezések, elsüllyedhet újra a közösen elfogadott forma is.

Szükséges tehát az, hogy az emberek öntudatlanul is bizonyos „rendbe“ álljanak egymásközt, észrevétlenül is

„szociális formációba“, ami az objektiváció létét állandósítja. Mai szemmel nézve talán még teljesen szervezetlen együttes, s máris valamiként „intézményes“. Az egyéni élmények bizonyos oldalaikkal valami objektív struktúrához kapcsolódnak, feladva szabad ösztönösségüket. Nem cél vagy elgondolás szerint, hanem a struktúra szociális vonzását követve. A szociológia szempontjából a „forma“ mögött nincs „értelem“, a szó mögött nincs „fogalom“, csak szociális tagozódás van, amely a formát fenntartja, az egyéni élményt általa igazítja. A „kőnek“ fogalma mindig különböző marad, az egyénnek a különböző szociális formákhoz való bekapcsolódása szerint, a primitív embertől fel az iskolázottig, s onnan fel a szaktudósig.

A mindenkor élő társadalom tehát oly objektív formációkba áll fel, amelyek által szinte keresztben fekvő rendeket alkot az élet ösztönös áramlatában. A „nevelés“, a „Bildung“ sem az állatnál is ismert példaadás már, a pillanathoz való alkalmazkodás begyakorlására. A tapasztaltabb az objektív formák által mutatja meg önmagát az ifjabbnak, életének sokféle arculatát; kölcsönös szociális kielégülés köti az ifjúval össze. A gyakorlati eszközzel való elbánásnál is az anyagi forma kezelése áll a központban, s nem közvetlenül a hasznos cél. A mesében a tradicionális szöveg, ahol a szavak és mondatok biztos összefüggésekben jelentkeznek. A formák itt még egészen „személyiesek“, amíg nincs írás; s mégis, az egyének elmúlnak, a szavak s szövegek szinte szilárd anyagi struktúra módján szövik egybe generációk életét. A személyhez kötött formát, hangot, mozdulatot, eszközhasználatot is szinte önmagában megálló anyagi struktúrává teheti a megfelelő társadalomtagozódás.

A „letelepedés“ sem „gazdasági“ kérdés, oka mélyebben rejlik. A tagozott együttes nem a pillanat ingerei szerint igazodik a természethez, vagy „szokja meg“ környezetét, hanem formákkal fejezi ki viszonyulását hozzá. Már nem a földet, fát, virágot látja, hanem bennük önmaga s mások élményeit. Ezért érzi magát „otthon“ a környezetben. Az alkalmi búvóhely keresése helyett a természet rendjében az emberi lét tényeire ismer rá. Kapcsolódik hozzájuk, de már emberi függetlenséggel; sajátos eljárásmodokat fejleszt ki ennek szolgálatára, beleértve a hasznos megmunkálást is. A településnek a természetes környezetre rávéssett formája a társadalomstruktúrának egyik legszilárdabb, legtartósabb hordozója.

Mindezzel nem mondunk újat, csak következetesen végrehajtjuk azt a gondolatot, hogy a társadalmasodás

az étellel szembehelyezkedő strukturálódás eredménye. **Struktúra:** minden objektív kifejeződés; tehát hozzátartoznak azon pontok is, amelyek az egyéni élményben az anyaghoz-formához való kapcsolódást jelentik, s amiket a közzelfogás és a filozófia is az individuálisnak, a szubjektívnek szférájához sorol, szemben a teljesen objektívált, személytől elvált formákkal. A szociológiának, szerintünk, már innen kell származtatnia a struktúra szétágazó hajszaélgyökereit. Már itt kezdődik az étellel szemben a formaképződés módszereinek szerepe. Az egyéni élmény sohasem keresheti teljes önállósággal az objektív kapcsolódást; mindig oly irányban s módokon fejezi ki magát, amilyenekkel a már meglévő formaképződésekhez csatlakozhat. Az élmény többi oldalait megéli, de azok kevésbé érvényesülnek a maga életében, s a közösséghez való igazodásában. Tehát a szociológiának, úgy hisszük, ily egyéninek látszó finomságokig kell követnie a strukturális összefüggéseket; másrészt azonban az egyéni közvetlenségtől elvált objektivációkban is csak a formaképződés módszereit látnia, a bennük kifejeződő élettartalmak nélkül. Például a modern zene fejlődésének szociológiai magyarázata nem indulhat ki a kifejezésre jutott érzelmeknek és a társadalom lelkületének kölcsönhatásából, hanem az anyagias formák összefüggésein kell végighaladnia, a hangszerektől, hangjegyektől kezdve a zenei képzés, hagyományozás, a művészhivatás organizációjáig, s azon túl a társadalmi tagozódásával való összefüggésekig. Futólag Max Weber is ilyesmire utal, amikor az európai és az ázsiai zene különbségeinek magyarázatában a hangjegyírás szerepére is hivatkozik.

Az ösztönös emberi hajlamok még a legsűrűbb érintkezéssel, állandó együttéléssel sem alakítanak ki határozott társadalomképleteket. A család sem az emberi természet rendelése. Jelentkezésének, szerepének változatossága a különböző kultúrákban nem érthető meg pusztán az emberi psziche sajátosságaiból. A férfi és nő, a szülő és gyermek ösztönös viszonya csak bizonyos objektív struktúra közvetítésével alakíthat ki családot, mint az életet szabályozó intézményt. A primitív népek majomszeretete a gyermek iránt közismert; mégis felfalják a csecsemőt, ha bolyongásaikban nem tudják magukkal hurcolni. Az alig felserdült ifjú pedig érzelmileg is kiválik a családi kötelékből. A családiassághoz a formákban való finom megnyilvánulások ápolása szükséges; a bölcső fölé hajló mosolytól, mozdulettól kezdve a szavakig, a meséig, az oktatásig a formák forrasztanak össze mély kölcsönösséggel. Formák, amelyeket

a társadalomtagozódás tart meg felsőbb összefüggéseikben. Minden kultúra a maga struktúrájához illő családot fejleszt ki. A nagy család, a rokonság sem a vérség köteléke, hanem a formákban való együttnövekvésé.

A legkezdetlegesebb formák is aránylag fejlett társadalomstruktúrárt teremthetnek, ha a személyies kifejeződések-től kiindulva szerves összefüggésekben állanak egymással. Ahol a társadalom a kifejeződés varázsának hatása alatt áll, ott öntudatlanul is ennek megfelelő életrendet vesz fel, étvényben tart minden formaárnyalatot, kifejezőmódszert, ami a személyies élet sokféle viszonyulásából keletkezik. Az ilyen társadalmakban tehát minden „értelem“, „fogalom“ sokszerűen jelentkező állandó probléma, nem pedig a formához kötött meghatározott „Sinngeshalt“. Így lehetett az a nyelv kifejlődésével is. Óriáskorszakok összevonásával valóságos intézményességet kell elképzelnünk, a társadalom rendjétől fenntartott kifejezőmozgások s hangok formáit, amelyek a mai értelemben vett szavakhoz s fogalmakhoz vezették a szubjektív életet. Egyébként a fogalomképzés csak igen egyoldalú, sekélyes maradt volna, csak annyi tartalommal, amennyi éppen egy bizonyos együttesnek sajátos aktuális szükségleteire közvetlenül hasznosítható. Az egyes szavak, fogalmak belső összekötésére sem alakulhattak volna ki hajlékony s mégis következetes nyelvi formák. A társadalomnak megfelelő élettagozódása tulajdonképpen a formák használatának, fejlesztésének a célszerűség-nél mélyebben járó öntudatlan kultusza. De valóságos kultusz is képződhetett, mimikával, táncsal, énekkel, s az ezekhez tartozó „intellektuális társadalomtagozódással“, esetleg külön „papsággal“, vagy legalábbis a szakértelem hagyományos megbecsülésével. Az emberiség mindig csak egymásba s egymás fölé helyezkedve emelhetette ki a maga épületét az ösztönösség káoszából. Elképzelhető az is, hogy a nyelvképződés folyamatával, az egymástmegértés, egymáshoz s a természethez igazodás, munkamegosztás következtében egyes társadalmak valósággal félelmetes-titkos hatalmaknak tűnhettek fel más, kevésbé fejlett nyelvi készségűek előtt, s talán nagy hódító kultúrák is alakultak az ilyen strukturális fölény alapján.

Azonban a vitális élet egyre követeli a maga jogait a struktúrával szemben. Minél inkább távolodik a végső, személytől elvált forma, minél „absztraktabb“, annál kevésbé áll ellen az ösztönös használat kívánalmainak. A szó megállapodik egy meghatározott, „közkeletű“ értelemben, olyanban, ami a közösséget, s méginkább annak vezetőit, szokott

aktuális céljaikban szolgálja. Az eszköz sem a forma, a módszerképződés egyik fokozata már, hanem bizonyos célokra alkalmas tárgy. Bizonyos „okszerű“ életszervezet váltja fel a társadalom mélyebb tagozódását; az egyénből kiinduló formaképződésnek nincs többé „értelme“. A megérzés, gondolat, ügyesség „egyéni“ marad, nem kívánczik módszerek alakítására. A „kiürült“, már csak hasznos, racionális tartalmukban elismert formák elvesztik szerves összefüggésüket a szubjektumokkal; tartalmaik, kézzelfogható okszerűségük folytán kényszerítően vezetnek s uralkodnak, megállítva a fejlődést.

A nyelv is csak mint az élet aktualitásainak kísérő-eszköze szerepel már az ilyen társadalomban. Az ausztráliai primitívek a beszéd pszihofizikáját illetőleg kétségtelenül az emberi fejlődés kész fokán állanak, gyermekeik az angol iskolában felveszik a versenyt angol tanuló társaikkal is. S e népek társadalmegysége nemrég még mégiscsak a horda volt, pár tucat lélek, amennyit a szervezetlen ösztönösség együtt tarthatott. Struktúrálatlan együttes, a nyelv csupán a vitális célok eszköze. Nincs sokféle kifejeződésen-megértésen alapuló egymáshoz illeszkedés, foglalatosság, a „munkamegosztásnak“ a lelki és gyakorlati életben alig van valami szerepe. A család is laza együttes, de a horda is egyének egymásmellettsége, intézményes vezetés nélküli „demokrácia“. Az élet a pillanatnyi alkalmakhoz való igazodás monoton változatlansága, otthon nélküli vándorlás, élelem-szerzés, búvóhelykeresés. A természet anyagával való elbánásra is kevésbé fejlődnek ki formák, módszerek; még az élelem primitív konzerválását, néhol a vízzel való főzést sem ismerik.

Pedig a horda igazi zárt egység, amíg tagja valaki, kíméletlenül érvényesül vele szemben az érdekközösség. A szabályok „racionálisak“, ami káros, az babonásan tilos. Az emberi aktivitás megsemmisül a formákhoz tapadt „értelem“ változtathatatlanságán. Magasan az emberek fölött uralkodnak az „ideák“, a természet ismeretlenségétől való félelem nyersen megrögzött vetületei. Az egyéni életek laza egymásmellettsége és a kollektív érdekek, ideák kíméletlen kényszere: ugyanazon struktúrálatlan vitalitásnak jelenségei.

*

Mindezen elméleti megfontolással csak valamiként jelezni akarjuk azt, hogy amikor a szociológia alapvető feladatának a társadalmias módszerképződés megfigyelését

tartjuk, nem szakadunk el a fejlődés mély problémáitól. A szociológiának természetesen mégsem az a feladata, hogy kicsiny formákból építse fel az egész társadalomstruktúrát. De mindig éreznie kell, hogy a megfigyelhető, kész formák honnan eredtek, s miként épültek fel. Egyébként általánosan elismert tény, hogy a személyies kifejeződések, még az arckifejezés és a gesztus is, nagymértékben társadalmi (de nem faji) képződmények. Szerepük, jelentőségük ma is nagyobb, mint általában számításba venni szokásos. Az intelligens embert már az „arckifejezés“ is bizonyos szociális közönségben tartja a magához hasonlókkal, egyedül a kifejezőformák mögött sejthető belső struktúra által. Ez a közösség reális tény, öntudatlanul érvényesül érdekellentéteken át is.

A szociológia valójában mégis a határozott körvonalakkal jelentkező társadalomszerkezeteket vizsgálja, a tartós történeti-társadalmi formációkat és a kultúrtényeket, azaz a formaképződés módszereit. Ezekből következtet a személyies kifejeződések szférájának szerepére is. Ilyen magasabb szerkezetiség nem alakul ki csupasz érdekközösség által. A csupasz érdekközösségben az emberek „megértik“ egymást primitív módszerekkel is, addig, amíg a közös célt el nem érték. Azután esetleg egymást is marcangolják a zsákmányért, vége a „társadalomképződésnek“. A közös szükség sem társadalomfejlesztő, mint a közös bőség sem, a létfenntartás kéznél lévő módjain feül föbbre egyik sem ösztönöz. A földrajzi-természeti körülményeket a szociológia öröktől fogva adott tényeknek tekinti; ugyanazon vidékeken fejlődés és hanyatlás váltakozhat egymással.

A fejlődés magyarázatát csakis magában a társadalmosodás folyamatában kereshetjük. Ily szempontból a Föld egész emberisége, a multban s jelenben, egyetlen összefüggő szerkezetiség, minden élet hatása minden másikra. Hogy mikor kezdődött az ösztönösséget felülmúló formaképzés, az nem a szociológiának, hanem az antropológiának a problémája. Amióta megkezdődött, valami apró tömegmunka folyik állandóan az emberiségben, mindenki résztvesz benne már azáltal is, hogy az élők sorában megjelenik. Konkrét módon azonban a nagy történeti kultúrák társadalomüzemében ragadhatjuk meg ezt a folyamatot.

Történeti tény, hogy nagy kultúrák az összefüggő nagy földrészekeken keletkeztek, ahol állandó az emberiség összefüggése; de tény az is, hogy nem e földrészek tág belsejében keletkeztek a nagy kultúrák, hanem a tengerhez szorult széles területsávokon. Gyakran terméketlenebb vidékeken, mint a belső területeké. Gyakran földrajzilag kevésbé

tagolt vidékeken, míg az állítólag előnyösebben tagoltak sokáig kultúra nélkül maradtak, mint maga Európa is. Ha elfogadható lenne is az, hogy a vizenjárás könnyebb, mint a szárazon vándorlás, akkor sem az érintkezés gyakorisága a mély kultúrfejlődésnek előidézője.

A természetben való mozgás, az emberekkel érintkezés tág lehetőségei mintha inkább irtották volna az emberiséget Ázsia vagy Amerika nagy belső vidékein. Ami struktúráló módszer kiképződött, vagy ide került, hamarosan elvesztette mély jelentőségét, vitális célok pusztá eszközévé lett. A család, a rokonság bizonyos mértékig szilárd szervezetté vált, a generációknak közös életformák alapján való egybeforrásával, — de a struktúrát az anyagi és szellemi érdekközösség hajtotta a maga céljainak szolgálatába, s ezzel megállította a mélyebb szerveződést. Közös zsákmány, hódítás, s a vérközösség eszméje vezeti a tág természetben akadálytalan célszerűséggel mozgó társadalmakat, fel a törzsi kötelékekig. Az objektív forma, még a nyelvközösség is háttérbe szorul a „politikai“ szövetkezésben, rövidéletű „birodalmak“ alakításában.

— A szélső vidékeken azonban az okszerű társadalomegyesülések nem élhették ki magukat a végső következetességig, ismét és ismét össze kellett omlaniok. Közlebről csak a nyugateurópai fejlődés kezdeteit ismerhetjük, de hasonlóak lehettek a feltételei más nagy kultúrkezdeteknek is. A szerkezetiségek ismét és ismét összeomlottak, strukturális maradékaik azonban mindig mint adott tények akadályozták meg a megújuló fejlődésben a szabad, eleven egyesülést. Egyének s közösségek változatos, okszerűen ki nem fejezhető állapotokba kerültek, amik csak „irracionális“ formák közvetítésével igazodhattak egymáshoz. Minden forma, ami a célszerű együttesben észrevétlen maradt, most lényegessé vált; a foglalatosságnak, az anyaggal elbánásnak, a családnak, a társas érintkezésnek, a hagyományozásnak kicsiny formái, s minden szokássá lett magatartásé. Mindegyikben állandó feszülés, ösztönzés, hiszen az életet nem racionális egyoldalúsággal fejezték ki.

Kína, India a közeli személyies formák és a szóbeliség virtuózításával építette fel óriástársadalmát. Nem az „objektív szellemnek“ s a „szubjektív lekiségnek“ csíraszerű kezdetei találkoztak a megindulásnál, hanem épp a roppant változatosság készített az élet közelségében maradó módszerek alkalmazására. A tűnő mozdulat, a tovahangzó szó szinte merev anyagi szerkezetté vált ezekben a társadalmakban. Innen a kasztok ezernyi, egymással szinte össze-

hasonlíthatlan képlete Indiában. A struktúra kegyetlen kényszer az élő egyén számára, de a szokásszerű épület generációk sokféle változatos problémáira adhat válaszokat. Nem szólunk itt e kultúrák teljesítményeiről; csak annyit, hogy az igazi eredmények a széles alsó rétegek földhöz, természethez kapcsolódó módszereiben rejlettek, alapvetésül az európai kultúrák számára is. A formák „intellektuális“ kezelője, a brahman, nem bonthatta fel racionálisan a helyi képletek tartalmait, csak a memorizálás technikájával lehetett úrrá rajtok. A kifejezésmozgások, a szövegformák szemléletének eksztázisa: a vitális étellel szembefordulás lelki magatartásának, magának az irracionálisnak „racionizálása.“

De ez a brahmán intellektuális technika egyúttal már „racionális“ erőfeszítés is, mint M. Weber is hangsúlyozza. Kétségtelen, hogy a történeti és szociológiai kutatás megadhatja majd idővel az indiai fejlődés megmerevedésének közelebbi, konkrét magyarázatát, a „tradicionális szellem“ sablonjának alkalmazása helyett a társadalom struktúrájának s módszereinek beható vizsgálata alapján. Már első tekintetre is kiténik, hogy a kaszt képződésénél mégis nagyobb a szerepe a „vérségi köteléknek“, mint a mi középkorunkban; azaz a kezdeti talaj nem oly változatosan és élesen felaprózott, mint nálunk az antik szerkezet maradványaként.

Tehát az „irracionális“ személyies formák érvényesülését, erőteljes kidomborodását idegen, okszerű alapképződmények akadályozták. Ehhez hasonló okokon kívül tekinteni kell arra, hogy az írásnak módszere még nem érkezett el történeti fejlődésében végső, a nyelvhez alkalmazkodó formájáig, akkor, amikor az indiai társadalom már a szilárd képletek tömkelegévé fejlődött. Pedig még a teljesen fejlett írás sem fejezheti ki egykönnyen a társadalomnak mindenütt sajátosan bonyolult viszonyait. India lényegében írástalan társadalom maradt, s így nem volt lehetőség arra, hogy az életközeli formák magasabb, elvontabb szerkesztésséggé táruljanak ki. Tény az, hogy az élet a képletekben megüledett; fölöttük azonban annál élesebb racionálizmussal, ravasz érdekekkel működött a brahmanok intellektuális technikája, s egyúttal a fejedelemségek rendőri-pénzügyi technikája is. Évszázados kultúr-válságok következtek, de a szilárd alsó szervezet elég erős maradt arra, hogy kiszorítsa a buddhizmust, a maga formáihoz húzza le a mohamedánizmust, s hogy ellenálljon a fejedelmi kormányzat, de a kezdődő üzleti élet bomlasztó hatásainak is. Igazi felső szerkesztés azonban bizonyára e kettős fejlődés következtében sem emelkedhetett ki az alsó élet kötöttségeiből.

Max Weber a vallásos lelkület és a gazdasági szellem összefüggéseit vizsgálja az ázsiai kultúrákban, — zseniális megérzései szinte kíváncsoznak a közvetítő objektív struktúrák részletes vizsgálatára, ami a végső, valóságos szintézis lenne, az üzemtet adná, amely által az emberi lélek és szellem sajátos módokon érvényesülhetett. Miért ne lehetne a személyies formákat, a szóbeliséget, a szokásszerűséget, együtt az anyagias technika módszereivel, önmagukban, a szociális törvényszerűség szempontjaiból, vizsgálat alá venni? Összefüggésben a szociális formákkal, a társadalomtagozódással, amelyek mindezen módszerekkel alakultak ki? A „tradicionális szellem“, a „kasztiszellem“, bármely „belső struktúrát“ is mutasson is ki bennök a gondolatok, érzelmek finom analízise, sohasem fogja ezt a társadalomépítkezést megértetni. Miért elemezzük mindig csak a kultúrák irodalmát, s ismét és ismét csak az irodalmakat, tartalmuk, szellemük szerint, s nem mint anyagiasodott kifejeződések, mint a mögöttük rejlő intellektuáлизmus módszereinek s végeredményképen a társadalom szerkezetiségének termékeit? A konkrét adatok utóvégre nem ellenségei a törvényszerűségek vizsgálatának, szintézist nem csupán úgy lehet kialakítani, hogy elejtjük belőlük épp azt, ami a legigazibb történeti konkrétum.

*

Minden kultúra sorsa idővel az elmulás, belső törvényszerűséggel. Az „objektív szellem“ teóriája nem így látja ezt, s a filozófiai szemlélet alapján igaza is lehet. De szociológia a konkrét társadalomszerkezetek működését, sorsát nézi. Örökös ritmus mindenütt, még a horda-társadalom monoton élete is folyton ismétlődő sekélyes, észrevétlen megújulás és elmulás. Nagy kultúregységek egyes részeiben hasonló váltakozása az objektív struktúrák felépülésének és további alkotásra képtelen elmechanizálódásuknak. Ez a sorsuk maguknak a nagy kultúregységeknek is.

Mert minden objektíváció : bizonyos egyoldalú elvonatkozás az élmény életteljességétől. A társadalomban nem az egyéni pszíche, hanem a struktúra törvényszerűségei szerint halad ez az absztrakció. Mélyen tagozott társadalomban összefüggő formaképződés vezet a személyies élettől a magasabb szerkezetiséghez, hivatásrétegek ápolják a formák szervesen egybekapcsolódó rendszereit, általuk résztvesz minden élet minden teljesítményben-eredményben, tudatlanul is. De a magasszerkezet felsőbb rendszerei fokozatosan mégiscsak mind kötetlenebbül dolgozó intellektuális hiva-

tások kezelésébe kerülnek, élő emberekébe, akik az elvont formákban mindinkább csak a racionális értelmet, s nem a strukturális összefüggéseket látják. Bármily mély és önzetlen szakértelem, az emberi meggondolás mégsem pótolhatja a társadalom üzemes építkezését. Az élet, ha talán mélytartalmú ideák által is, urrá lesz ismét a struktúrán. De talán maradnak hátra oly módszerek, amelyek közel állanak az általános emberihez, aránylag mindenki közvetlen személyies használatára alkalmasan; ezek valami más fejlődésbe bekapcsolódva, újabb, magasabb színvonalra segíthetik fel az emberiséget. Ilyen szerepe volt a nyelvi kifejeződésmódszer kialakulásának is.

A személyies közelséghez való leszállás nélkül nem képzelhető el eredeti új kultúrfejlődés. Az antik társadalmak is így kezdték, de ez az időszakuk aránylag gyorsan lezajlott, gyorsan következett a célszerű, hasznos kitárulás korszaka. Bizonyára már eredetileg is erősen okszerű társadalomszervezetekkel fogadták be az Ázsiából átszűrődött objektív formákat, az élet eleveenségének eszközeivé tették azokat. Bámulatosan tiszta értelemszerűség az antik kultúra minden területén, a formákba a „Bündigkeite“ tökéletességével ugrott bele az élet, — s aránylag gyorsan felmorzsolódó társadalomstruktúrák. A hatalmi, anyagi, szellemi eszközök mindinkább a széles társadalomélet fölött működő mechanizmusokká váltak. A kultúra teljes felszerelésével dolgozó vezetés, ha nem az önérdek, úgy az eszme szolgálatában állott, mint a római császárság is, amely roppant energiával, de mégis racionális elgondolással akarta megszilárdítani a birodalom szervezetét.

Ma már általános a felfogás, hogy a „középkor“ magában a római társadalomban kezdődött el, már a barbár népek jelentősebb szerepe előtt is. Évszázadokkal a politikai bomlás előtt kezdődött a racionális szerkezet küzdelme valami ismeretlen életanyaggal, amin az előbb oly esodálatosan eleven, okszerű gondolkodás élei mindinkább eltompultak. Nem szociális küzdelmek, lázadások jelzik az újat, csöndben, megfoghatatlanul nyomul fel valami idegen élet. Az, ami kívül maradt az objektív kultúrszerkezeten. Mindenütt, vidéken-városban, sokféle alakatlan változatban, személyies közelséggel összeszokott együttesek húzódnak meg a kultúrtársadalom alkatrészeiben, amik számukra már csak kiismerhetlen, érthetlen, sorstól adott tények. Még megvan a racionális földtulajdon, rajta a sokféle kiszámított szerződés szerint dolgozó nép; de valamiként súlyosan megüledett rajta ez a népesség, deformálva a szerződéses

viszonyokat. Jogilag a rabszolga is tárgyi tulajdon még, s mégis kiszakíthatlan már a maga társadalmi zugjából. A racionális közigazgatás adóztató, dolgoztató s katonai igényei mind kevésbé tudják megtalálni a vagyont és az egyént ez okszerűen fel nem bontható együttesekben. Végül maga a latifundium is átalakul, a kiszámítva használható-élvezhető birtok már csak kerete a benne foglalt élet alaktalan sokféleségének. Az államnak is rá kell hagynia ezt. kivonja tisztviselőit, akik úgysem boldogulhattak már itten, „immunitást“ ad a birtoknak, rábízta a tapasztalati, életközeli igazgatásra. A városban is hasonló elformátlanodás, a foglalatosságok, amelyek előbb oly mohón szolgálták a pénzt és hatalmat, visszahúzódnak primitív életegyüttesekbe. Nem érdekszövetségekbe; hanem csak csöndesen kikerülnek a politikai-gazdasági élet mehanizmusát. Végre az állam kénytelen külön kereteket adni a foglalatosságoknak, csak annyiban, hogy a város ellátása valamiként biztosíttassék, egyébként magára hagyja a bennök alakuló életet. Így vonul vissza a felsőbb szerkezet a végső állásokba, s igyekszik onnan éles abrónsokkal körülkeríteni a belső értelmükben megragadhatlan társadalomalakulásokat. De a társadalmi valóságok ide is felnyomulnak, a racionális ész csődöt mond, a törvények, rendelkezések gondolkodása egyre tompább, homályosabb, „irracionálisabb“. Az uralkodás misztikus formákkal veszi körül magát. Nemcsak az alsó néprétegeket érinti ez a folyamat, hanem általában a személyies formaképződésnek szféráját. A generációk, amelyek ez átalakulás századaiban egymást követik, mindinkább elvesztik könnyed fölényességüket az élet mozgalmában, az irodalom, a művészet sem talál már okszerű, eleven, élvezhető vonalakat ebben az életben.

Nem tudatos változásokról van itt szó; kimutatták, hogy az akkori generációknak alig volt sejtelmük nagy kultúrájuk elmulásáról. A kultúrák sorsa a társadalomban teljesül be, nem az egyéni tudatokban. Egyszerűen az történt, hogy az absztrakttá vált szerkezetiség helyett lényegében mindinkább a kicsiny, személyies életegyüttesek apró formái szerint igazodtak egymáshoz az emberek.

Végig a Földközi-medence vidékein, ahol az antik szerkezetiség valamiként érvényesült, változatosan ment végbe a bomlás-újraalakulás folyamata. Sehohsem az eseményeknek, mindenütt a struktúrák szintézisének története ez. Áhol a személyies formák ősidőktől „racionálisak“ voltak, tehát főként keleten, ott mélyebb alkotóképeség nélküli új fejlődések következtek. De maga Itália sem az igazi újnak,

a „középkornak“ területe. Félézerévnyi sülyledés után ez a társadalom ismét csak az antikhoz hasonló módszerekkel ragadja meg az északibb vidékek középkori eredményeit. Az érdekszerű egyesülés, a vállalkozó városállam alaptípusa ismét a felszínre kerül. Lehet ennek okát „szellemnek“, „lelkületnek“ nevezni, de nem a szociológiában. A társadalomszervezetek tudományát épp ellenkezőleg arra figyelmezteti ez, hogy a struktúra fogalmát ki kell terjesztenie a látszólag muló, látszólag egyénies, szubjektív formaképződésekre is, amelyeknek csupán a családi és a közeli együttélés szférájában van szerepük. Formák, amelyek már a bölcsőtől kapcsolják be a gyermeket környezetébe, s amelyek az életnek bizonyos módokon-oldalakon való megragadására nevelnek. Meghatározzák a szubjektív élményben azt a pontot, amellyel az a kifejezésformák felé igyekszik polarizálódni. Alkalmadtán aztán a konkrét szociális szervezeteket is a régi módokon alakítják ki újra. Hihetetlen a szívóssága, rugalmassága ennek a formaképződésnek. A kultúra nagyszerű alkotásai összecölhatnak, eszközei kieshetnek a kezekből, társadalomformációi szétbomolhatnak, — s ezek a futó, öntudatlan formák a kultúrfejlődések hegyén-völgyén át is tovább érvényesülnek. Ha szellemnek, lelkiségnek nevezzük működésüket, úgy elzárjuk ezáltal a szociológiai megértés útját. Vagy fel kell tennünk, hogy a szellem leheletszerűen érintkezik az emberekkel és a filozófiához kell fordulnunk magyarázatért, vagy pedig a biológiai fajisággal öröklően összekötött szellemiség elméletét kell elfogadnunk.

De nem is a teljesen új, barbár vidékeken keletkezett az új kultúra. A germán társadalom nagyjából a törzsi-leszármazásbeli érdekközösség struktúrája, újat-alkotás helyett nyersen belekapcsolódott volna az okszerű antik szerkezetbe. Az egészen új keletkezésének központi területei a régi Galliának belső vidékei. Itt fordult át az antikkal szemben merőben idegenné a fejlődés, ugyanolyan idegenül a germánnal szemben is. Nem a kettőnek egymásbaolvadása, kölcsönhatása, hanem az embernek teljes kivetkőzése mindkettőből, s a belőlük hátramaradt tények férőhelyeiben új építkezés a magárahagyatott személyies élet alapjaiból Sajátos jelenség: oly sok forma, fogalom, intézmény viseli, tán máig is, a régieknek nevét, s mégis mindegyiknek egészen más a lényege, szerepe, másféle módszerként használja a társadalomfejlődés.

A. Dopsch művei kimerítően vizsgálják, hogy az antik kultúrából mi s miként szerepelt tovább az új népek uralma alá került területeken. Kitűnik, hogy a betelepültek és

hódítók nem rombolták szét, hanem valóban használni kívánták volna mindazt, amit az antik szerkezet kínált számukra. Ami végbement, az az emberi spontaneitáson kívül eső struktúrálódás-folyamat volt. Sajnos, Dopsch a történetkutató szemével nézi a dolgokat, s így, bár a források, emlékek „segédtudományos“ vizsgálata közben állandóan érintkezik a szociális formaképződés kérdéseivel, mégis inkább csak a kész kultúrtények szerepével, hatásával foglalkozik. Ezért marad el vizsgálatából minden kultúrmódszer, ami nem „történeti tényező“. A pénzgazdaságot például behatóan vizsgálja, de már például az írásnak szerepe önmagában nem probléma számára. Egyébként elsősorban a germánság szerepe érdekli, s ezért nem irányítja figyelmét erősebben az új kultúrkezdetnek központi vidékeire.

Ha beleértjük az utolsó római századokat is, csaknem egy évezred az átalakulás korszaka. Csak a XI. századtól tűnhet fel nagyjából egységesnek az új kultúrszerkezet. De még azután is, még a francia területeken is nagy a változatosság a struktúrálódás természetét, mélységét illetőleg, gazdag lehetőségeket nyújtva az összehasonlító szociológiai megfigyelés számára. Szűkszavúan szól hozzánk ez az évezred; abban, ami benne lényeges, a társadalmasodás folyamatában, csaknem etnográfiai korszaknak tekinthető.

A korai középkor gyér forrásaiból a szociológus számára a legmélyebb impresszió: az emberek helyzetének, „kondíciójának“ bámulatos sokfélesége. Semmiféle egységes értelmezéssel sem lehet összehasonlítani, okszerű, jogi, gazdasági vagy más alapokon ezt a változatosságot. Szinte mindenki egzisztenciája, még a közeli szomszédoké is értelmezhetlen egyénies tény, külön kvalitás. Az antik és a barbár struktúrákból minden folytatódni akart, a vidék és a város szervezete, a földnek, a pénznek tulajdonjoga, a rabszolga, a polgár, a patricius, a közsabad s a törzsfő jogállása egyaránt, — s mindehből mégis valami megfoghatlan, egyetlen felaprózódás következett.

Élesen vágott itt bele az életbe az antik struktúra, ami azonban itt nem a társadalom életközeli formáiból épült fel. Ha Itáliában a személyies együttélés formáinak felnyomulása bontotta meg a kultúrszerkezetet, úgy itt maga az életközeli formaképződés is új módokon indulhatott meg. Évszázados folyamat volt maga ez a megindulás is. Az emberek kénytelenek a számukra érthetetlen antik formák között élni; de úgy igazodnak hozzájuk, mint akár a természet-állította tényekhez, akadályokhoz. Adott tény mindenkinek jogi helyzete, — de ezzel együtt életének egész, közelien szemlélhető.

tapasztalható jelentkezése is. A generációkon át megszokott családi életformák, foglalatosságok között a jogi helyzet is csak a kondíció formájának tűnik fel. Az egymás mellett élő rabszolgák állapota is lényegesen különbözőnek, életformájuk, foglalatosságuk szerint. Rabszolga és szabad állapota viszont közeledhet egymáshoz, e szemlélet elmossa a jogkülönbségek életét. A földesuraság is csak mint jelenlévő életforma szerepel, ha távol van, régi megbízottja, tisztviselője válik a maga személyies foglalatosságával, teljes életformáival a közeli együttes fejévé.

Más kultúr szerkezetnél, úgy látszik, a formák izmos érvényesülését inkább elmosta az okszerű egyesülésnek bizonyos lehetősége. Úgy látszik, az antik racionális szerkezet érthetlenné vált „alaprajza“ apró részletekbe menően tagolta a társadaloméletet. Nemcsak a jogállapotok, hanem minden más struktúrelem is, maguk a szavak, fogalmak is így hatnak, mihelyt nem kezeltek őket értelemszerű eszközökként. Racionális kapcsolódásuk helyett önmagukban megálló formákká lesznek, hogy megjelenésükkel a beszédben, mesében, szokásban, szertartásban az élet irracionális megsejtését szolgálják. Az antik kultúra, épp azért, mert racionális volt, könnyen és bőségesen beszélt; ami nála futó gondolatkapcsolódás, annak szétesett anyagi formái most irracionális szimbolumokként szerepelhettek a gondolkodásban. Ami ott konvenció, az itt, szétesett részleteiben, mélyseges sejtelen. Az embernek még gesztusa, mosolya is más lett, mint az antik vagy orientális emberé. Ilyen aránylag gazdag felszerelkedés okozhatta, hogy a mindennapos élet kicsiny személyies formái határozottan kialakulhattak és a társadalmasodás új alapjaivá válhattak.

Ilyen alapokon a városiasság lett, az emberek okszerű viszonyulásaival, a formaszegény életmód, racionális szürkeség a változatos természetbe helyezett vidéki étellel szemben. A barbárok — Dopsch kimutatja — beköltöztek az antik falak közé, generációk multán mégis fű nőtte be azok omladékait. A, pusztá ösztönösség igyekszik a csoportosulásra, primitív népek nagy városfalvakat alakítanak; az életformák uralma a természet változatosságában való elhelyezkedést teszi vonzóvá. „Süllyedés“, s mégis mély fejlődés alapja. Minden lakóhely más és más igazodásra késztet, sajátos természeti tényei a foglalatosság sajátos formáinak, módszereinek kiképzésére. Az évről-évre, generációról-generációra itt bajlódó ember, minden szokott napirendjével s mozdulatával, az anyaggal-elbánás módszereivel, szilárd képletként szerepel a közösségben. Tulajdonképen maguk a formák,

eljárás módok szerepelnek így, az élő ember csak viseli őket. Neveli rájuk utódait, nem is közvetlenül a haszon kedvéért. Maga a mozdulat, a fogás, az eszköz közeledik a természet anyagához, s nem a csupasz emberi érdek. Az objektív formaképződés veszi át az uralmat a vitális étellel szemben. Az egyéni életek szinte eltűnnek a generációkon át egymásból kialakuló módszerek mögött. A családot, bármi legyen is állapota, az időközön áthúzódó szilárd képletként, üzemi ként tartja fenn ez a formaképződés. A vérségi kapcsolat eszméje, érdekközössége csak kísérheti az üzemi egytívforrást, „nagy család“ nem képződik, a rokonság nem alakul ki szilárd társadalomképletté, a „kis család“ szerepe a lényeges.

Ilymódon a régi jogi helyzethől adott különbségeket sokszorosan variálva a racionális szerkezetben egykor jelentéktelen, apró életkülönbségek válnak jelentősekké, sajátos kondíciók kialakítóivá. A teljes emberi élet, s nem a gyors, kizsákmányoló hasznosság tapad oda a természetes környezethez. A közösségben senkinek sincs „köze“ egymáshoz, s mégis minden együttes érdeknél bensőbb, sokoldalúbb az egybeforradás. Aki másnak földjén dolgozik, egykor rab-szolga vagy szerződéses munkás, annak foglalatossága generációk multán már kiküszöbölhetlen alkatrésze az együttes formáinak. A racionális jog elmosódik, erőtlen ezzel szemben. Megrendítő esemény lenne, ha valamely család nem járna már ki szokott munkájára, aminek módjai-teljesítményei idegen tulajdonon is az ő életének tartozékai, s amelyekkel ott szerepelt mindig a közösség társaséletében, ünnepein, szertartásaiban is. De egyébként is: minden élet már szokásosan illeszkedik a többibe, minden munka sokszoros eresztékekkel toródik a másikba. Kicsiny szívességek a munkaszerkezet maradandó alkatrészeivé válnak; ami módszer sajátos körülmények folytán valamely családi üzemben, a föld, víz, fa, növény kezelésére, fejlettebben kiképződött, az számító kölcsönösség nélkül is benn szerepel az együttes életben. A későbbi középkori tulajdonjog, szomszédságjog, munkakölcsönösség sokféle változata nem csupaszon „gazdasági“ eredetű.

Mindenki kondíciójának erős különbsége, de az egymáshoz igazodás a személyes életformák által történik: érdek és önkény szerepelhet az egyének életében, a társadalomstruktúrában azonban csak a szilárd, hagyományozott életformák elemei szerepelnek. Ha valamely család szokott foglalatosságának egyes részleteit másra bízta, nincs racionális joga azok hasznára, a formákba mások öltöznek bele; csak a személyes elismerés köti a megbízottat urához, a munkakör

az ő biztos egzisztenciája, az úré csak a személyies hűség és az ezzel járó meghatározott szolgáltatás. Minden bérszerződés is idővel ily személyies kölcsönösséggel telítődik, sokféle, ma már nehezen érthető változatban. Az úr családja már csak záró-alkatrésze a földesúri társadalomképletnek. Személyies formák vezetnek a legalsóbb kondícióktól fel hozzá; s ha a földesúri család nem tartja meg személyies kapcsolatait a közvetlenül alatta sorakozókkal, ha foglalatossága, életformája nem illeszkedik szervesen azokéba, tényleges jogai elsorvadnak.

Azt a társadalomtagozódást, ami idővel a „hűbériség“, nevén fejlődött ki, csak szociológiai szemlélettel lehet alapvetően megérteni. Magyarázata egyúttal az európai kultúrkezdetnek magyarázata. Sokfélesége az emberi állapotoknak, a szétbomló antik szerkezetből kiindulva, de a személyies formák alapján, a környezet és a természet változatosságaihoz idomuló foglalatosságok alapján kialakulva. Csak a formák, módszerek személyies gyakorlása biztosítja az egzisztenciát, másokra átruházva mások helyezkednek el általuk a közösségben. Ilyen értelemben a „személyies teljesítmény“ dinamikája uralkodik a fejlődésen. Nem egyéni érvényesülés ez, s nem is a közérdek szolgáltatának érdeme. Csupán annyit jelent, hogy minden család annyiban érvényesül, amennyiben a maga évszázados üzemében a személyies képességeket új formákkal-módszerekkel növeli. Ez új módszerek aztán belső illeszkedéssel szerepelnek a közösség életében is.

Végtelen lassú, észrevétlen fejlődés. Azonban a sokféle állapot mindegyikében bizonyos sajátos árnyalatai a módszereknek. Észrevétlenül is állandó problémák, állandó „alkotó feszültségek“, évszázadok milliányi apró tömegmunkájában elosztódva. De azért bizonyára van a köznapi tevékenykedésben is mindig a parányi újnak valami ünnepi hangulata, ami eltölti az embert, ha csak apró mozdulatformával, fogással is a meglevőt valamiként többé tette: módszert alakított.

*

Nem áll tehát az, hogy a szokásszerű társadalmasodás azonos a mozdulatlansággal. A nagy tradicionális kultúrák hatalmas teljesítményei magukban is megcáfolják ezt. Hibás dolog a formákhoz való ragaszkodást megrögződésnek tekinteni, s a mégis tapasztalható fejlődés magyarázatára mindenképen racionális erők szerepét keresni. A racionális életerők, az okszerű gondolatok csak akkor alkothatnak újat, eredetit,

ha a mély szokásszerű fejlődés már új kultúreszközöket, módszereket, társadalomüzemeket bocsátott rendelkezésükre. Éppily racionális felhasználás által vesztik el idővel fejlődés-képességüket a formák; hirtelen nagy eredmények által, amelyek célokat elégitenek ki, a szerves összefüggést a társadalmasodás személyies formaképződéseivel, a teremő talajjal megszakítva.

A kicsiny középkori életegyüttesekben nyilvánvalóan izmosabbán érvényesültek a személyies foglalatosságok kicsiny formái, mint az indiai fejlődésben, ahol a formaképződések már kezdettől bizonyos okszerűen együttélő képleteket tokoztak be magukba. Ezzel tulajdonképen a személyies életformák változatainak kölcsönös ösztönző játékát szüntették be. Elsősorban a túlérétt brahmán-intellektuáлизmus működött így, mechanikus memorizálással „racionizálván“ a megszentelésére bízott anyagot. A középkori „szokás“ ellenben sokkal szervesebb összefüggésben maradt a „kondíciókkal“, amelyek a személyies életformákon, foglalatosságokon alapultak. A szokásnak nincs okszerű, meghatározott értelme, tartalma; csupán alulról felnyúló összefüggések záródarabja. Az alsó, személyies formák pedig mozognak, ha évszázadnyi észrevétlenséggel is, de egymást fejlesztő illeszkedéssel. Mert itt sem elvont, kész tartalmak állanak mögöttük; csupán kifejeződés, a természettel és az emberi életteljességgel való érintkezésből képződve. A formák, a szokások csupán módszerek az életnek az anyaghoz való kapcsolására. Szilárdak, hatalmasak, csak a tömeges, apró, egymásba átmenő változások alakíthatják át őket, tehát csak az új s új alsó formaképződések.

Haladás: módszer, ami semmit, vagy lehető keveset vesz el az emberi élet teljéből. Ha a forma, az eszköz jelentős lelki-testi energiákat kíván attól, aki használja, úgy nem tiszta módszer, nem igazi haladás. Akkor sem, ha mások dolgoztatásával ér el új eredményeket. Ilyenkor bizonyos értelem, tartalom dolgozik benne, nem pedig maga a forma. Az újonnan képzett fogalom ilyenkor kiszakít valami absztrakt tartamat az életteljes élményből, önálló, a szocialitásban megnövekedett erővé teszi azt, használata belső erőszakra kényszerít önmagunkkal szemben. Az új munkaeszköz hasonlóan valami meghatározott hasznos értéket visel magában, ez érték, a gyors haszon erejével feszült, elvonatkozott munkára kényszerít, vagy pedig „munkaszervezés“ által mások dolgoztatására. A tiszta forma azonban csak mint módszer áll az ételle szemben; új módszerek használhatók a régi, vagy kevesebb energiákkal is.

A szokásoknak, szabályoknak, amelyek a közösségben képződnek, a teljes életekből felemelkedő személyies formákat kell összefogóan kifejezniök. Kényszerítenek, de úgy, hogy minden személyies foglalatosság, minden izmossá lett életforma sértetlenül beléjük helyezkedhetik. Hirtelen változásokat nem tűrnek, de önmagukban alakulnak át az alsó összefüggések lassú alakulása szerint. A középkori „szokás-jogokat“ tehát nem lehet eredetükben a jog fogalmával illetni. Teljes életformák egymásbailleszkedéseit szolgálják. Szövegeik nem azt mondják, amit ma értünk belőlük. Minden szónak, kifejezésnek, mondatnak sajátos összefüggése van a sajátos helyi társadalomalakulással. Gyakran még szomszéd falvak sem érthetik meg egymás szokásait; csak az, aki benne él a helyi együttesben. Valóban csak „forma“, módszer a szokás, racionális tartalom nélkül; mindenki kondíciójához szól, ormótlan, kiismerhetlen kifejeződéssel képviseli mindenki megszokott foglalatosságát, elismert egzisztenciáját.

Épp ebből a fejlődésből emelkedik ki aztán az igazi, mély európai „szakszerűség“. A középkori szövegek, mesék, szabályok a kicsiny köznapi formák hatalmát mutatják, gazdagabban s erőteljesebben, mint minden addigi kultúrában. Minden együtt van bennök, érzelem, gondolkodás, gyakorlati tevékenykedés egyaránt; semmi sincs racionizálva, mindennek megmarad legendás jelentősége. Bámulatos, hogy még kései, „jogi“ vagy „irodalmi“ megfogalmazásukban is mily sokszerű viszonyulás rejlik bennök az élethez s a természethez. A XVII. században Colbert törvényalkotása a „hűbérjogból“, amelyet ma hajlandók vagyunk csupán a személyi- és tulajdonjogok rendszerének tartani, az erdők, vizek adminisztratív és gazdasági kezelésének szakszerűségeit bontakoztatta ki; nem is szólva az iparszabályozásról, amely a céhies társadalomkötelékekbe burkolt szakszerű munkamódszerek kiválasztásán alapult. A középkori kondíciók a foglalatosságok életteljes formáihoz tapadtak, a sokféle változatos állapot különféle szintjén-padkáján csúszott tovább a forma, sokféle adott feltételhez alkalmazva, s ami ebből végül kikerült, az általánosan használható új módszer volt, olyan, ami nem tett erőszakot az emberi élet teljességén.

A földhöz, a természethez való otthonos kapcsolódás a koraközépkornak nagy teljesítménye. A közeli személyieségen felülemelkedő szerkezet kialakulása lassan haladt, a szokások, szabályok irracionális tömkelegével nehezen lehetett okszerűen rendelkezni. Bármiféle felsőbb szerveződés csak úgy mehetett végbe, hogy a formák, módszerek kezelésénél maradt, s nem kísérelte meg magának az életnek vezetését,

célokra irányítását is. Az objektív, szakszerű adminisztráció lényege ez, értve nemcsak a „közigazgatást“, hanem a szellemi-anyagi élet minden területét, kerek teljességét. Oly adminisztráció, amelyet a formák összefüggése köt össze mindenki szemléletes foglalatosságával, kondíciójával, minden család tradicionális üzemével. Azt lehet mondani, hogy a struktúra „anyagiasodása“ tökéletes; generációk egymásutánja, egymásmellettsége s az adminisztratív vezetés szinte test-test mellett kapcsolódnak, lenyúlva az egyéni élmények tárgyias pontjaiig. Állhat másként is egymás mellett vezető és vezetett, ha nem a személyies formák által zárulnak össze, hanem valami érdekhez igazodnak. Ekkor a forma helyett egy meghatározott tartalom kapcsolja őket össze. Az élet többi tartalma elvész az együttesből, alá kell rendelnie magát az egyedüli érdeknek. A szervezet nem „társadalmias“, hanem okszerű, s felbomlik, ha az érdek már nem tartja együtt. A középkori papnak és úrnak vezetése azonban csak a formákban való közvetlen, személyies érintkezésen alapulhatott. Mélyértelmű „munkamegosztást“ kellett fenntartania e társadalomtagozódásnak. A pap és az úr mintegy a társadalom formáinak, módszereinek megtestesítője. A pap felveszi a maga foglalatosságába mindazt, ami a formák gondozásához, megszenteléséhez és összefoglaló kifejezéséhez tartozik. Ez az ő életformája, egzisztenciájának jogosultsága, enélkül kívül maradna, idegenül, a társadalomszerkezetből. Az úr életét is a formák emelik fel, azoknak megbecsülése, a közvetlen személyiességig; a „kölsönös hűség“ viszonyának ez a reális alapja. A középkori lovagság kialakulása nem politikai, katonai, vagy pénzügyi kérdés. A lovag, amint már kezdetben is megjelenik, teljes társadalomformáció, a módszerek megtestesítője. Az úr nem népének egyesített anyagi ereje szerint méri a maga nagyságát, hanem a foglalatosságok és azok egybeilleszkedő módszerei szerint. Mint harcos is; a lovagi felszerelkedés és harcmodor szinte maga is kézműves-üzem, a technikai módszerek alkalmazása, szakszerű kezelése, szakszerűen begyakorolt segédlettel és utánképzéssel.

A kézműveshivatás hasonló módon alakul ki felsőbb szervezeteiben. A szokásszerű együttesben maguk a foglalatosságformák emelik ki, s csakis a formák különítik el lassankint a földműveléstől, amely lényegében még sokáig alapja marad a kézműves-egzisztenciának is. A francia vidékeken szinte mindvégig; de egyes felsőbb orgánusok képződnek ki, tisztán a módszerek kezelésének alapjain. A céhek ezek; Franciaországban a kézművességnek csak

kicsiny töredéke tartozik hozzájuk, a széles közszükségleteket a „szabad“ kézművesség látja el. S a céhek szerepe mégis általános; joghatóság nélkül is ők fejezik ki objektív szabályozással a mesterségek módszereit. Szabályozás, ami túlnyomóan a kézművestársadalom teljes életének adminisztrációja, a mesterség módszerei csak ebbe beleágyazva jelentkeznek. A céhszerű kézművesség a szokásszerű, személyies együttessel szerves összefüggésben fejlődött ki; a mesterség módszerei azért fejlődésképesek, mert a föld társadalmával, annak foglalatosságaival, módszereivel való felbonthatlan egybeillesztés, és nem érdekkölcsönösség az alapja.

Bizonyos, hogy a hűbériség az igazi mély talaja az egész európai fejlődésnek. Ez az az üzemiesség, amely a mindig azonos emberi természetet végül csodálatos teljesítményekre képesítette. Európa különböző vidékein, még az újkor jó részén át is, ott a legmélyebb a fejlődés, ahol legmélyebben hatotta át a társadalomszervezetet a hűbériség üzeme. Az eredeti hűbériség, amely az alsó, személyies életformák izmos érvényesülésén alapult, és azokkal szerves összefüggésben maradván képezte ki felsőbb orgánumait. Jöhettek más vidékeken hirtelen politikai-szellemi-gazdasági lendületek, szerepelhettek velük szemben a hűbéris társadalmak mozdulatlan nehezekeként, — bennük dolgozódott fel mégis valóságos társadalmias fejlődéssé minden eredmény.

A formaképződés szerepének elméleti átgondolására szüksége van a társadalomtörténetnek, de inkább csak az alapvető szociológiai szemlélet megszilárdításának szempontjából. Ezáltal kapcsolódhatik már elméleti kiindulásában is a szociológiához, amely általános törvényszerűségeket keres. Úgy hisszük, e törvényszerűségeket a történeti konkrétumokban is megtalálhatni, a kultúrák kezdetének és sorának magyarázatát konkrét történeti összefüggések követésével, s mégis általános törvényszerűségeik érvényesítésével is kereshetjük.

*

A „rendiség“ sokat vitatott problémája szintén nem oldható meg másként, csakis a társadalmasodás konkrét módszereinek vizsgálatával.

A „rendiség“ általános jelenség, s mégis alig lehet egy mással összehasonlítani a különböző társadalomfejlődések rendiségeit. Értelmük, tartalmuk, funkciójuk, szellemük alapján semmiként sem; a bennök folyó élet mindenütt más és más. Az életet magát itt is ki kell kapcsolnunk, csakis a társadalomképződés módszereinek alapján határozhatjuk meg a rendiség fogalmát.

Vitális célok szerint egyesült társadalmaknak nincs rendiségük. Az erősebbek felülkerekedésével kíméletlen, éles rétegződés keletkezhetik, ami az erők játéka szerint hamarosan fel is bomlik, aki fölül van, alul kerülhet. Az ösztönösség nem teremt formákat, objektív struktúrát, intézményességet. A nomád társadalmakban a formák nagyobb szerepe a leszármazásköteléseket emelheti ki, ami azonban még nem nevezhető rendiségnek. A vérségi gondolat erős lehet, de épp mert gondolattá, eszmévé racionizálódott és nem az együttélés formaképződéseinél maradt, tulajdonképpen legalább is érzelmi érdekközösség a lényege, ha nem a hatalmi közösség. Voltak oly társadalmak is, mint régebben az Iszlámé, vagy Európában az oroszé, amelyekben szétágazó, gondosan számontartott genealógiai alapokon követelték egyes leszármazás-csoportok a vezetőszeret, s a rétegződés mégsem nevezhető rendiségnek, mert nem az objektív formaképződés, hanem valami érdekszerűség az alapja. Egyébként az ilyen vérségi közösség hamarosan el is felejtkezik azon tagjairól, akiknek föld, vagyon nincs birtokukban.

Mindezen rétegződések is már a társadalomszervezet módszereinek absztrakttá átfordult működéséből keletkeznek. Az ösztönösség rögtön absztrahál, az emberek egymás élete helyett bizonyos érdekhez igazodnak. A genealógia élesen, egyoldalúan vág bele az életbe. Már például az antik társadalmak mélyebb strukturális felszerelkedéssel fejlődtek ki; itt a „polgárjog“, a „tulajdonjog“ formájában ment végbe az absztrakció. Már mélyebb feltételekkel, de végül mégis a politikai-gazdasági erők kerekedtek felül, felmorzsolták a rendi tagozódásokat. De e tagozódások eredményeként mégsem a közvetlen nyers erő rétegezte a társadalmat, hanem „osztálytársadalom“ alakult, a politikai és gazdasági eszközök érvényesülése alapján. Végül, ezzel ellentétben, India társadalomszerkezetében sokkal tartósabb, szilárdabb rendiség keletkezett; itt mély formaképződést, szokásszerűséget dolgozott fel az absztrakció fokáig a fejlődés. De a formaképződés magasabb, intellektuális módszerei mégsem tudták a személyies szféra elemeit teljes összefüggésükben áthatni, az absztrakció tökéletlen maradt, a kasztok sokféleségéből nem emelkedtek ki egyöntetű rendi tagozódások.

Mindezideig a nyugateurópai hűbéri fejlődésben ment végig a legtökéletesebben az elvonatkozásnak ez a folyamata. A hűbéri-személyies formák lépcsőzetes egymás fölül épülése átfordult a rokon formák egymáshoz kapcsolódásává. Az élet benn maradt a helyi, személyies együttesben, de a foglalatosságok hasonló formái távoli vidékeken is egymásra

ismertek. Az a társadalomréteg, amely továbbra is csupán személyies formaképződéssel tapadt a természethez, a földhöz, alul került; azok a foglalatosságok már inkább csak magának a formaképződésnek kezelői, fölējük sorakoztak. A körvonalak eredetileg nem élesek, csupán a különböző formák domborítják ki hatalmasan a rétegződést. Az összefüggés még lefelé is teljes, az absztrakció kénytelen az élet teljességével bírkózni, s ezért nem az anyagi-szellemi érdekközösség vezet, hanem a formák, módszerek egymásra ismerése. Idővel éles jogi elvekké vonatkoznak el a különbségek, az érdekek mind kíméletlenebbül érvényesül a forma szerepével szemben. De sajátosan, minél élesebben, annál inkább múlik a rendiség jelentősége. Minden más kultúrfejlődéssel szemben lényegében mégis csak győzedelmeskedik itten a formaképződés, annyiban, hogy a felsőbb módszerek adminisztratív szakszerűsége, az intellektuális szakképzettség veszi át mégis a vezetést. Az európai osztályképződés ennek jegyében áll, — amíg fokozatosan mégis fel nem őrli a hűbéri-ségnek, rendiségnek ezen örökségét a nyers erők érvényesülése.

E hosszú fejlődésben elsősorban az egyház szerepére kell tekintenünk. A középkori nyugati egyháznak szerepe nem valami „szellemnek“ képviselője, érvényesítése volt. A görögkeleti egyházé sokkal inkább, ezért is nem volt fejlődésképes. Az antik papság is csupán a vallásosnak-csodálatosnak hivatása, nem ágyazódik be mélyen a konkrét társadalomszerkezetbe. A racionális fejlődések gyorsan megszakítják az összefüggéseket, amelyek az örök emberi ösztönöket egyetlen életegységben tartják; gyorsan és élesen elkülönül a vallás, a jog, a gazdaság, a művészet életterülete egymástól. A primitív varázsló is élesen specializálódik a csodaszerepre, az emberfölöttire, a „vallásra“. Az ösztönös egyéni élet is, az egyik pillanatban rémületbe ejti a babonás hit, a másikban teljes ösztönösséggel rohan a zsákmány, a táplálék után.

Téves szemlélet tehát az, amely a középkori egyház szerepét a vallásos gondolat ereje szerint értékeli. A „transzcendens“ szellem uralmának teóriája éppúgy elkerüli a társadalomfejlődés valódi menetét, mint bármiféle fejlődésnek bármiféle szellemmel való, alapvető igénnyel fellépő magyarázata. A pozitív történetírásnak öntudatlanul, de helyes érzékkel kiválasztott társadalomtörténeti anyaga passzív adathalmazként szerepel az ilyen szellem-teóriák igazgatása alatt, ahelyett, hogy konkrétumaiból magyaráznák meg magának a szellemnek feltételezett „strukturáját“ is. A keresztény egyház az antik időkben még valóban nagymértékben szellemi hatásokkal vezető városeyház, de már a római

hanyatlás évszázadaiban is feltűnően megváltozik szerepe, az élet kicsiny formáinak adminisztrációjává alakul, főként a lesüllyedt foglalkozás-együttesek gondozójává. Északabbra, a volt Galliában pedig egyenesen a plébánia-egyház lesz az alapja. A pap a földesúri társadalomba beilleszkedett életforma, a személyies együttes részese, formaképződéseinek gondozója, jóideig családi utódlás-hagyományozás alapján. Ahol templomtorny, ott a bonyolult helyi társadalomalakulásnak biztonságos, tárgyias, szilárd, életközeli adminisztrációja. A kereszténység terjedése: a széles társadalomalakulások struktúrájának biztosítása a nyers erőkkal szemben. A nyugati koraközépkor társadalmi tömegjelensége volt az, hogy szabad s nem szabad kondíciók az egyház alá adták magukat, azaz megbízható, szakszerű adminisztratív felsőség alá. Ezért jelentkezik minden magasabb formaképződés is először az egyházi adminisztráció központjaiban, a kézművesség, a kereskedelem, s maga az első városalakulás is. Mindenütt, a földesúri udvarban, a világi közigazgatásban, a céhekben ott van a klerikus, a társadalomformák objektív kezelésének feladataival. Szinte csodálatos, hogy miként alkalmazkodnak tárgyias foglalatosságához a leg-erősebb érdekek is; nem magyarázható ez az egyház válásos vagy anyagi hatalmával, csak abból, hogy a klerikus-hivatás maga is a személyies együttesek formáiból nőtt ki, azokkal szerves összefüggésben végezte dolgát. A személyies-szóbeli formakezelés szigorú hagyományozásának évszázadai után már általánosabban alkalmazható, rokon fogalmak, kifejezés módok alakultak ki, már okszerű kapcsolatokba is hozhatók egymással, — már írásba is foglalhatók, személyies képviselőjük helyett. Épp azon századok után, amelyekben a személyes-szóbeli formaképződés szilárd, tökéletes rendszere az írásbeliségnek szinte minden maradványát kiszorította, indul meg egyszerre, következetesen az írás új használata. A formák aztán levezetik a mindennapos, személyies szféráig, mint soha azelőtt a kultúrák történetében. A „történeti segédtudományok“ részletes képet adnak arról, hogy miként keletkeztek idővel a klerikus kezéből írott szövegek is; megfigyelhetjük a kezdődő írásbeliségnek küzködését az irracionális társadalom-anyaggal, amit csak összefoglaló, szinte szimbólikus, fegyelmezett hagyományos kifejezésformákkal lehet jelezni. Racionális fogalmazás elpusztítaná a gazdag formákat; a fegyelmezett gyakorlat ellenben idővel mindinkább felszínre hozza a szavak mögött rejlő bonyolult társadalomélet mély, összefüggő formaképződéseit. A középkori oklevelekben elsősorban

formakezelésük vizsgálata vezethet a klerikus-intellektuáлизmus, s általa a társadalomstruktúra ismeretére, nem pedig a tartalmi-szellemi elemzés. A személyies, családi hagyományozás helyett lassankint iskolaközpontokban képzik ki a klerikusokat, nem teológiára, hanem a társadalmias fogalomképzés módszereire.

A rendi rétegeződéssé való absztrakcióira lényegében ez az intellektuáлизmus fordította át a társadalomstruktúrát. A személyiességtől teljesen elvált anyagiasítás, az írás, mindinkább „jogi“ tényekként fejezi ki a társadalomszerkezet tényeit. De e jogban benn van minden kicsiny formának, foglalatosságnak, módszernek joga is. Mind elvontabb, okszerűbb összefüggésbe kerül minden egymással a felsőbb módszerek rétegeiben, de óriási üzemi kitérülés kényszerével. Ami azonban a személyies formaképződésnek, foglalatosságnak szférájában végbemegy, az mind kevésbbé jelentős a fejlődésre nézve.

A szellem „transcendens“ volt, amíg minden kicsiny kondíció csak a maga életteljességéből kiképződött formákkal állott az Ég alatt, saját értelmetlenségének alázatával. De azért ez az életérzés súlyosan reális, a középkort egyáltalán a vaskos realitás jellemzi. „Immanenssé“ akkor lesz a szellem, amikor már mindinkább csak a teljes élettől elvont formákkal dolgozik. Meghatározott értelmet lát mindegyikben, a földi értékek rendszere vezet, az élet egészének örök megismerhetlensége nem nehezedik már rá gondolkodására. De azért a fejlődés még sokáig, mindmáig is erősen a formaképződés, a tiszta módszer hatása alatt áll. Nincs foglalatosság, ami a formák hosszú begyakorlása nélkül helyét meg tudná állani. A modern élet racionalizmusa is mély struktúrákkal dolgozik. A rendi rétegeződés erős, ellenállóképes formáinak jótékony szerepe is volt a fejlődésre; megakadályozták az erőknek gyors, szabad érvényesülését.

A nyugati, hűbériességből felnőtt nemesség társadalomtörténetében részletesen megfigyelhető a formaképződésnek ez a jótékony szerepe. Eltiltja a nemest a paraszti és az ipari foglalatosságokba való érdekszerű beavatkozástól. A hűbéres multon áthaladt vidékeken a XVIII. századig megvannak a paraszt személyies kötöttségének maradványai, de épp ezért a személyies foglalatosság is izmos tény, az úr földje a paraszt életéhez tartozik, s a parasztnak kénytelen végül odaitélni azt a racionális földfelosztás is. Ugyanígy hátrította el a személyies formaképződés, a szokásszerűség ereje a pénzgazdaságnak, a racionális üzletnek bomlasztó hatását is a föld társadalmától.

Ez fejlesztette ki az anyaggal elbánás formáit, az ipari életet is felsőbb, intellektuális szakszerűséggé. A módszereknek a legalsóbb, közvetlen életformákkal, foglalatosságokkal összefüggésben kellett kiképződniök, szilárd s mély struktúrák feldolgozásának kényszere akadályozta meg a racionális üzletet. Az életteljességhez kötöttség készítette a technikát is, hogy gyors, hasznos célok bármiként való követése helyett tiszta módszereket képezzen ki, az élet általános szintjét emelő új anyagi formákat. A primitív-racionális társadalomban a kézműves, a kereskedő teljes éllel adja magát oda számító foglalatosságának, „specializálja“ magát, a középkori kézműves, kereskedő súlyos életösszefüggésekből emelkedik ki lassanként, csakis a szakszerű formák-módszerek alapján.

E mély strukturális összefüggés talán a nyugati hivatalnokság kialakulásában szemlélhető a legkézelfoghatóbban. A klerikusság az egyházhoz tartozik, világi fórumokat szolgál, — s végül mindkettőből kiválik, sajátos társadalomszervezetként. Felsőbb folytatása magának a társadalomalakulásnak, aminek formáit kezeli. Módszerei önállósodván, a földesúr, a közhatalom s egyúttal az egyház funkcióinak szakszerű részleteit is külön társadalomképletként önállósítja. A hivatalnoktársadalom szervezetében benn van a hűbériség személyies kapcsolata, az öröklés, a családi-testületi hagyományozás, a minden más társadalomréteggel kölcsönös szolgálat „gondolata“; a „hivatalvásárlás“ is hűbériség eredetű, feltételei olyanok, hogy lehetetlen racionális módon megérteni. A formakezelésben és az ebből következő strukturális megalapozottságban rejlik hatalmas önállósága minden külső erővel szemben, ez teszi képessé a kicsinyek-nagyok ügyeinek objektív intézésére. Nem „specializált“ szakhivatalnokság, modern értelemben; még annyira sem, mint az antik hivatalnokság. Mondhatni, hogy pap, nemes, jogász, tudós, kézműves, kereskedő egyben, mindent egybefoglalóan intéz, teljes életösszefüggéseiben. Csak az intellektuális formakezelés, nem pedig az életbeli tartalmak alapján különül el más rétegektől. A legnagyobb hiba csak az állam-szolgálat szempontjából tekinteni kialakulását. Az „állam-érdek“ eszméje, amely idővel irataikban megnyilatkozik, sokáig csak gyöngye ideológia a hivatalnokok társadalmi-strukturális kötöttségeinek ereje mellett. Ellenkezőleg, a francia hivatalnokság a racionális politikai érdek leghatalmasabb ellensúlya, szinte egészen a forradalomig. Szellemének analizésénél sokkal valószínűbb képet ad szerepéről társadalomstruktúrájának, mindennapos munkamódszerének vizs-

gálata, születésétől, nevelkedésétől kezdve egészen irodahelyiségéig, a tollig-tintáig, az iratok formájáig.

Mégis bámulatos, sokszerű „specializálódás“, munkamegosztás jelentkezik e fejlődésben már igen korán, az antikot messze felülmulván. Nem az egyes „életterületek“ elkülönülése által, hiszen ez az ösztönösség érvényesülését, a gyors racionizálást jelentené. Nem ez a „specializálódás“ viszi előre a fejlődést. Egyes európai vidékek korán, élesen, okoszerűen különválasztják egymástól a közigazgatást, a bíraskodást, az ipart, a kereskedelmet; az olasz reneszánszban már egészen modern formára válik ki az ügyvéd, a mérnök, a bankár, a művész stb. szakképzettsége, foglalkozása. Hiába csodáljuk ezt a modern értelmességet, a hűbériségnél sekélyesebb társadalomüzemnek volt a jelensége. A racionális cél kerekedett felül benne a formaképződésen; ha mindenütt így történt volna, hamarosan megállapodott volna a fejlődés. Az igazi specializálódás nem ejti el a cél kedvéért a mély élet-összefüggéseket. Minden speciális módszernek szilárdan bele kell tagozódnia a teljes társadalomstruktúrába, összefüggésben maradnia a mélyen lefelé kapcsolódó formarendszerrel. Csak így lehetséges, hogy maga a speciális módszer tarthassa fenn művelőjének egzisztenciáját, tegye önálló kondícióvá, ellenállóvá a hasznos érdekekkel szemben.

*

A szociológia nem indulhat tehát ki filozófiai kérdésevekből. Dilthey „kultúrszisztémái“ sem lehetnek a fejlődés vizsgálatának vázai, hiszen az emberi pszihe örök funkcióit veszik alapul. H. Freyer elmélete már erősen átalakítja e „szisztémákat“, az objektívációs-processzus egységes-jellegzetes formuláját veszi mindegyik alapjául. De az objektívációs-processzust elsősorban pszihikai és nem társadalmi jelenségként kezeli és így az ő „szisztémáiban“ is mégiscsak az életbeli tartalmak, a pszihe különböző rétegződései-funkciói a mérvadók, nem pedig maguk az objektívációs-formák, a módszerek. A probléma mégis csak pszihológiai-filozófiai marad, nem tisztán szociológiai. A szociológia számára csakis maga a formaképződés módja lehet a törvényszerű osztályozás alapja. Csak a társadalmasodás anyagiasodott formáiból indulhat ki, hogy aztán az élet teljességével hozza azokat kapcsolatba. Minden igazi formaképződés minden pszihológiai kiindulásból kialakított „kultúrszisztémát“ együttesen szolgál; csak racionizálni lehet, egyes életvágyságok kielégítésének eszközévé tenni. A középkori fejlődésben a „pénz“ sokáig a társadalomszerkezet teljének ki-

fejzése, erkölcsi-vallásos jelentőséggel is. Csak amikor a forma pusztá eszközzé lett, vette kizárólagos használatába a gazdasági élet. Nem szabad tehát a kultúrfejlődés megítélésénél a specifikus „vallásos“, „gazdasági“ stb. szellem jelentkezését értékmérőnek venni. Ellenkezőleg, minél tovább megmarad a formaképződés az élet teljénél, annál termékenyebb minden speciálizálódás. Ha hirtelen, éles tudatos-sággal szerkesztődnek külön rendszerekké az élet egyes területei, az annyit jelent, hogy a társadalomstruktúrát, az építő állványzatot és vázat kibontották alóluk, az örök ösztönösség rántja már magával az egész szerkezetet. A „kultúr-szisztémák“ fogalmát csak kiegészítésként használhatja a szociológia a társadalmasodás rajzában.

Ugyancsak filozófiai kérdéstevés az „individuum“ és a „kollektívum“ viszonyának problémája. Akkor kezdődhet ennek vizsgálata, amikor a társadalomstruktúra és módszerei már kidolgozottan állanak előttünk. A középkori megindulásban lehet éppúgy a kollektívum, mint az individuum elsőségét bizonyítani. Mindkettő elvont fogalom, csak a társadalomstruktúrákban van realitásuk. A gép mellett felörlődő modern munkás „egyéni jogainak“ biztosítása mellett is talán inkább rabja a kollektív erőeknek, mint a középkor parasztja. Amidőn az újkori individualizálódásról beszélünk, tulajdonképen a társadalomszervezet mobilizálódásáról van szó, nem pedig új szellemnek tevékenykedéséről. A szellem, az életjelenség csak a szerkezeti változás következtében érvényesül új módokon.

A fentiekben mereven ragaszkodtunk a „formaképződésnek“ önmagában való szemléletéhez, szinte „anyagiasítottuk“ a társadalomszervezetet. Az ilyen éles fogalmi elkülönítésre szüksége van a szociológiának. De ezzel nem „technizálja“ a társadalomfejlődést. Ezt tenné, ha a formákhoz meghatározott tartalmakat ragasztana. A „kultúr-szisztémák“ alapjaira való helyezkedés egyoldalúbban mutatja be az életet, a gazdasági, jogi stb. lapos síkjaira való vetítés teszi sivárrá a társadalomtörténetet. A formának, a struktúrának szigorú elkülönítése az élettől: az örök embernek életteljes bemutatása a változatos történeti-társadalmi szerkezetiségekben.

A „társadalom“ fogalmában egyébként is mindig valami tárgyias-anyagias szerkezetiséget érzünk, ha másként nem, úgy a szükségleti cikkek s berendezkedések, a közlekedéscikkek, a technika, a pénz, a betű szervező szerepének beleképzelésével. A közkeletű felfogás is mindenesetre úgy érzi, hogy a „társadalom“ valamiként „anyagiasabb“,

mint maga az élet. Kétségtelenül családás az, ha a szociológiai olvasmány erről a tárgyias karakterről csak mint a lelkeség-szellemiség mellékes kíséretéről emlékezik meg.

De a szakszerű szociológusnál is általános jelenség, hogy idővel a szociális alakulások különböző típusai mintegy anyagiasodott, geometriai formákként hatnak képzeletére. A racionális társadalom a maga gyűléseivel, képviselleteivel, a közügyek központi szerepével: az emberek koncentrikus körökben állanak fel, gyűrűik sűrűen összevonódnak valami aktuálissá lett „közügy“ vonzására, egyetlen központi célra fordul minden életenergia. Amint azonban a „közügy“ elintéződött, a gyűrűdzés kitágul, a körök s bennök az individuumok távolodnak egymástól, olyannyira ritkúlnak a vonalak és pontok, hogy szinte már észre sem vehető szerkezeti egybetartozáságuk. Ezzel szemben a „szokásszerű“ társadalom a családoknak generációkon át erős vonalakkal kiképződött oszlopait forrasztja egymáshoz, az oszlopokat harántvonalak tagolják, a belső üzemiesség fejlődésnek szintjei, s ez apró padkákon siklik, módosul, emelkedik a közösségben minden új módszer, eredmény. Folytatni is lehetne ezt a geometriai ábrázolást, ha a valóságos impressziók kifejezésén túl a spekulatív elgondolásokba is akarnánk ereszkedni; történetek is ily kísérletek, ezeknek azonban természetesen nincs tudományos jogosultságuk. Mégis tény az, hogy a szociológia nem csupán a lágy, meleg életanyagban jár, hanem anyagiasodott formákat-szerkezeteket érez meg benne.

De a határozott vonalakkal jelentkező formákat-szerkezeteket vissza kell vezetnünk végső összefüggéseikre, az emberi kifejeződésmódszerek aprómunkájára. Ha a mozgulatok el is tűnnek s a hangok el is hangzanak, az ember mégis csak általuk, az anyaghoz kapcsolódás által teremthet olyat, ami objektív külső közvetítője a belső életnek. Így értjük meg, hogy a modern gépnek nemcsak az acél a nélkülözhetetlen anyagi alkatrésze, de nem is csupán a pénz, vagy a tervező munka formái, hanem éppúgy a munkáscsalád szilárdan megalapozott társadalomképlete is, amit az érdeken, ösztönön felüli, tisztán szociális életörömből kiképződő formák, szavak, személyies kifejezések tesznek „üzemiessé“ közösséggé. Így értjük meg a kicsiny, mindennapos teremtőmunka jelentőségét a fejlődésben, a nagy sikerek túlzott felbecsülése mellett. A „technizálódásnak“ készsége az emberi lét legdicsőségesebb ténye, önmagának csodálatos felülmúlása. Az anyagias forma: az életen kívül helyezett történeti konkrétum az egyedül igazi histórikum, nélküle nincs történet,

csak életfolyás, mint az állati létben. A szociológia a formaképződés általános törvényeit nézi, a történelem e törvények megvalósulásait. Mindkettő az egyes kultúrfejlődések szerkezetiségében találhat felvilágosítást a maga problémáira.

Amidőn a formaképződés szerepét ily módon általánosítjuk, végezetül szinte csak hajszávonalak határolják el elképzelésünket az „objektív szellem“ elméletétől, amelyben az egyén szintén kultúrformák megtestesítője. Különösen H. Freyer „valóságsszociológiája“ alkalmas a kétféle elgondolás összekapcsolására. S mégis mélységes a különbség a filozófiai és a történeti alapvetés között. A „szellem teóriája“ szubjektív és objektív működő életerők kölcsönös hatásából magyaráz ; ily módon sohasem sikerülhet a konkrét formaképződés történeti menetének törvényszerű megértése. Ezzel szemben mi magára a formaképződésre irányítjuk tekintetünket, e konkrét történeti folyamatba állítjuk be a változatlan, örök, teljes emberi életet. Úgy hisszük, ez az egyedüli alap a szociológia és a társadalomtörténet munkájának közös módszerekben való egybekapcsolására, ami sürgető szükség mindkét tudomány termékeny fejlődése érdekében.

Hajnal István.

Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helységei.

Martirius esztergomi érsek 1156-ban a király jóváhagyásával hetven nyitra-, esztergom-, bars- és hontmegyei község tizedét az esztergomi Szent Szűz oltárának officiumait végző kanonokjai számára engedte át, hogy őket a mindennapi vacsora gondjaitól mentesítse.¹ Ez az oklevél egyike legfontosabb forrásainknak az illető területek kora-árpádkori településtörténetére vonatkozólag. Nemcsak azért, mert ez a jegyzék területünk nagy részét illetőleg az első forrásunk, hanem főképp azért, mert ez egyúttal váratlanul éles fényt derít a vidék előrehaladott egyházi szervezetére és ezzel együtt a település sűrűségére is. A elsorolt falvak (az oklevél szavai szerint *villae*) alatt ugyanis voltaképen plébániákat kell értenünk, mert hiszen a tizedet mindig a plébániák útján gyűjtötték össze és a későbbi tizedjegyzékek is mindig csupán a plébániákat említik. Hetven plébánia pedig ekkora területen olyan sűrű lakosságra és olyan gazdasági jólétre mutat, amilyenre egyéb, még későbbi adatok alapján sem merhetnénk következtetni. Pedig ebben a jegyzékben valószínűleg nem is a terület valamennyi plébániája van felsorolva, hiszen itt csak azok szerepelnek, amelyeknek tizedéről az esztergomi érsek a kanonokok javára lemondott.

Bármennyire is fontos ez az oklevél a vidék településtörténetének szempontjából, mindezideig nem részesült kellő figyelemben. Ha az eddigi kutatók észre is vették és igyekeztek is adatait felhasználni, rendszeresen nem aknázták ki. Oklevelünket tudtommal eddig három kutató is használta.²

¹ Az esztergomi káptalan levéltárában őrzött eredeti példányról (Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 1) kiadta Knauz: Monumenta eccl. Strigoniensis, I. 107—108. l. Az eredetivel való összehasonlítás azt mutatja, hogy a kiadásba számos hiba csúszott be, azért a helységek tárgyalásának alapjául mindig az eredetiben szereplő névalak szolgált.

² Tagányi Károly a nyitramegyei helységnevek eredetéről írt cikksorozatában (Nyitramegyei Közlöny 1887—88); Václav Chaloupecký: Staré Slovensko (Bratislava—Praha 1923); Fügedi Erich: Nyitramegye betelepülése. Századok 1938, 273—319, 488—509. l. (Külön is: Település- és népiségtörténeti értekezések, I. kötet. Az alábbi idézetek mind a „Századok“ lapszámaira vonatkoznak.)

Ők azonban csak azokat az adatait vették figyelembe, melyek könnyen azonosíthatók, vagy könnyen azonosíthatóknak látszanak, míg a többieket egyszerűen figyelmen kívül hagyják. Bár a mód, ahogyan az oklevél helyneveit felhasználják, meglehetősen önkényes és csupán a nevek összecsengésén alapul, tagadhatatlan, hogy megállapításaik számos esetben helyeseknek bizonyulnak, vagy legalább is figyelemreméltó ötleteket szolgáltatnak. Azért eredményeiket mindig gondosan mérlegeltem és a lehetőséghez képest fel is használtam.

Hogy ezt a nagyértékű és a maga nemében páratlan jelentőségű forrást kellőképen kiaknázhassuk, a benne említett helyneveket az oklevél módszeres vizsgálatával kell megfejtenünk. Meg kell vizsgálnunk, van-e valami rendszer a helységek felsorolásában, vagy pedig a helységek minden rendszer nélkül, össze-vissza következnek jegyzékünkben. Ha ugyanis az derülne ki, hogy a helységek felsorolása minden rendszer nélkül történt, eleve le kellene mondanunk arról, hogy az oklevél adatait megnyugtató módon azonosíthassuk. Legalább is addig, amíg elő nem kerül egy más, ezzel rokontartalmú forrás, amely esetleg módot ad biztosabb alapon álló megállapításokra. Szerencsére azonban helyzetünk távolról sem ilyen reménytelen. A helységek ugyanis főesperességek (az oklevél szavai szerint: parochiák) szerint vannak felsorolva. A főesperességek szerint való csoportosítás máris bizonyos határt szab a találgatások lehetőségének, még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy a főesperességek határai azóta bizonyos módosulásokat is szenvedhettek. Az esztergomi, barsi és honti főesperességből felsorolt tíz-tíz falu azonosítása tehát bizonyos fokig meg van könnyítve, annál is inkább, mert a három terület aránylag nagyon kicsi. Sokkal nehezebb a kérdés a nagyon nagykiterjedésű nyitrai főesperességnél, ahol különben is nem tíz, hanem negyven falu szerepel. Azonban éppen itt még könnyebb a helyzetünk, mint a többi három főesperesség esetében, mert itt az egyes községek négy csoportban, dézsmaszedő kerületek szerint sorakoznak egymás után. Mivel pedig a dézsmaszedő kerületek (később latin nevükön cutellusok, magyar nevükön kés-ek) mindig bizonyos zárt területi egységet alkotnak, eleve valószínű, hogy a mi tíz-tíz falunk sem teljes összevisszaságban szétszórta, hanem szoros földrajzi egységet alkotó területen keresendő. Ha tehát az egyes csoportokból sikerül néhány helynevet kétségtelenül lokalizálnunk, a többi kevésbé világosan azonosítható, vagy teljesen ismeretlen helynév után is ezen, a biztos helynevek által meghatározott

körzetben kell kutatnunk. Mint az alábbi fejtegetésekből látni fogjuk, ez a legtöbb esetben sikerrel is járt és ha egész pontosan nem is tudtuk egyiknek-másiknak a fekvését meghatározni, a későbbi adatokból is megállapíthatjuk, hogy feltevéssünk a helységek zárt területen belül való fekvésére vonatkozólag teljesen helyes. Igaz, hogy a jegyzékben még mindig maradt néhány meg nem határozható név is, ez azonban megállapításunk helyességét nem befolyásolhatja, annál kevésbé, mert ezeket — az egy *Duor* kivételével — más területen fekvő helységgel sem azonosíthatjuk.

Eredményeim helyességét szerettem volna a későbbi tizedjegyzékekkel is támogatni. Abból a megfigyelésből kiindulva, hogy az egyházi kerületek beosztása sokkal állandóbb jellegű, mint a világiaké, azt reméltem, hogy megállapításaimban a XVI. századi tizedösszeírások is támogatni fognak. Evégből átnéztem az esztergomi székaskáptalan házilevéltárában őrzött XVI. századi tizedjegyzékeket is.¹ Azonban, amint ezeknek a mi oklevelünkkel való összehasonlítása világosan mutatja, a XVI. századi dézsmaszedő cutellusok csoportosítása, főleg Nyitra megye déli területén, a mi oklevelünkétől lényeges pontokban tér el. Így megállapításaimban kénytelen vagyok teljesen az idézett oklevélre támaszkodni. Hangsúlyozom azonban, hogy ha a most említett forrásokban nem is sikerült munkámhoz határozott segítséget szereznem, olyan tényeket sem lehetett bennük felfedezni, amelyek eredményeim helyessége ellen szólnának.

Az alábbiakban először az oklevélnek megfelelő szakaszt közlöm betűhíven és az eredeti pontozás megtartásával, de a rövidítések feloldásával. Kivételt csupán a hosszú *s*-sel tesztek, amelyet nyomdatechnikai okokból kerek *s*-sel helyettesíttek. Ugyancsak nem jelölöm az *y* feletti pontot, vagy vesszőt sem. Az egyes szakaszok után következnek az ott felsorolt helységekre vonatkozó részletes megjegyzések. Ezek főleg a helység topográfiai meghatározására vonatkoznak, de röviden kitérek a név eredetére is.

I. Esztergomi főesperesség.

„In parochia stigranensi . . . X. tantum uillas concessi . ubi *vranus* . et *sasar* decimant . Quarum meliores. IIII-or . sunt hee . *Mosula* . *malos* . *furnod* . *surlou* . Mediocres

¹ E helyen is hálás köszönetemet nyilvánítom dr. Zákonyi Mihály főlevéltárnok úrnak, aki munkámban a legmesszebbmenő szívességgel állt rendelkezésemre.

sunt . *Vdol* . *Kurt* . ubi ouilia domini sunt . *Wrt* . Inferiores sunt . *Scuodou* . ¹ *teluki* . *kesceu* predium zachei episcopi.“

A helységek közül könnyen felismerhető *Mosula* = Muzsla Esztergom m., *malos* = Málas Bars m., *jurnod* = = Farnad Bars m., *surlou* = Nagy-Salló Bars m., *Scuodou* = Szódó Bars m. és *Kurt* = Kürt, Komárom m. A terület tehát lényegesen nagyobb volt a mai Esztergom megye Dunabalparti részénél, mert a mai Komárom és Bars megyék egy részére is kiterjedt. Ennek alapján a többi helységeket is ezen a területen kell keresnünk.

1. *Mosula*, Muzsla, Esztergom m. A későbbi forrásokban mindig *Musla* (1228-tól, Á.Ú. VI. 461. l.)² — A név valószínűleg egy *Mužilo* szláv személynévből származik, a helynévadás módja azonban magyar (puszta személynév mint helynév!). Megemlíthetjük, hogy *Muzsla* nevű dűlő van a hevesmegyei Benepuszta határában is (Nyr. II. 238. l.).

2. *Malos*, Málas, Bars m. A későbbi forrásokban *Malos* (1290: Mon.Str. II. 258—59. l.) és *Malus* (1294: Á.Ú. XII. 562. l.). — A magyar *mál* 'a hegy déli lejtője' szónak -s képzős származéka

3. *Furnod*, Farnad, Esztergom m. Később *Fornad* (1246/1271: Á.Ú. VII. 208. l.) és *Furnad* (1283: Mon.Str. II. 172.). — Eredete: ó-magyar *Forna* személynév -d képzős származéka; v. ö.: Melich, MEtSz. II. 394. l.

4. *Surlou*, Nagy-Salló, tótul Šarluhy, Bars m. — Eredete: *sarló*, v. ö.: Melich: Honf. Mg. 361. l.

5. *Vdol*. A későbbi forrásokban többször előfordul egy *Vdol*, *Wdol* nevű helység, amely Bars megyében a Garam mellett feküdt (1259: *Wdol* Á.Ú. II. 317. l.; 1296: „poss. *Wdol* in comitatu Borsiensi iuxta fluvium Goron“ Á.Ú.

¹ Knauznál hibásan *Scuodun* (Mon. Str. I. 107. l.).

² Rövidítések: Á.Ú. = Wenzel G.: Árpádkori új okmánytár. — Haz. okmt. = Hazai okmánytár. — Haz. oklt. = Hazai oklevéltár. — Anj. okmt. = Anjoukori okmánytár. — Apponyi oklt. = A Pécz-nemzetség Apponyi-ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrzött oklevelei. — Fejér: Cod. dipl. = G. Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. — Mon.Str. = F. Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. — Mon. Vat. = Monumenta Vaticana historiae Regni Hungariae illustrantia. — Szentpétery: Krit. jegyzék = Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. (Budapest 1923—30). — Csánki = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Budapest 1890—1913). — Melich: Honf. Mg. = Melich János: A honfoglalás kori Magyarország (Budapest 1925). — M. Et. Sz. = Magyar Etymológiai Szótár. — M. Ny. = Magyar Nyelv. — Nyr. = Nyelvőr.

XII. 586. l.; *Wdal* uo. 588. l.; 1296: „terra *Vdol*“ [lakatlan] Haz. Okmt. VII. 248. l.; 1297: „poss. *Wdol* et *Zakachy* possessionibus ecclesie Strigoniensis proximas et propinquas“ (Mon.Str. II. 414. l., stb.). — Valahol Szódó körül kereshetjük. Chaloupecký (242. l.) 'Udal'-nak írja, de nem tudni, mit ért alatta, mert Udal nevű hely ma ismeretlen. — Eredete nem világos. Valószínűleg szláv *U-dol* 'völgy mellett'. Ilyen helynevek a szlávban nem ritkák.

6. *Kurt*, Kürt, Komárom m. V. ö.: Csánki, III. 506. l. — Eredete: magyar törzsnév.

7. *Wrt*. Így az eredeti oklevélben is. Valószínűleg a Zsitva torkolatánál fekvő komárommegyei *Virt* pusztával azonos, amely a forrásokban gyakran előfordul (1256: „terra *Werth*, que ad castrum Bana pertinebat“ Mon.Str. I. 456. l.; 1265: *Wert* Mon.Str. I. 531. l.: v. ö.: Csánki, III. 517. l.). Chaloupecký (242. l.) tévesen Örs-nek olvassa. *Virt*. puszta dézsmája Kurtakesziével együtt a XVI. században az esztergomi káptalané. — Eredete bizonytalan. Talán a délszláv nyelvekben ismert **врѣтъ* 'kert' (ó-egyházi szláv *врѣтъ*, szerb-horvát, szlovén *vert*) szóból származik, amelyből, főképp szerb területen, számos helységnév is alakult (Imenik-Registar naseljenih mesta kralj. Jugoslavije II. 195—96. l.). Származhatik azonban egy szláv **vr̥tsъ* 'hajlás, görbület' szóból is, amely pl. a lengyel *wart* szóban van meg. A magyar *vért* szóra aligha gondolhatunk.

8. *Scuodou*, Szódó, Bars m. Chaloupecký (242. l.) a Mon.Str. I. 107. lapján szereplő hibás *Scuodun*-alak alapján az esztergommegyei Szölgyénnel azonosítja. Későbbi adatok: 1247: *Zoudou* (helyesen: *Zoudou*) ÁŰO. VII. 230. l.; 1290: *Zodou* ÁŰO. X. 8. l.; 1312: *Sodou* Mon.Str. II. 662. l. — Eredete: szláv *Svodov*, szláv képzés egy ugyancsak szláv eredetű *Svod* személynévből.

9. *Teluki*. A tárgyalt szakasz legbizonytalanabb neve. Chaloupecký (242. l.) egyszerűen Telek-nek olvassa, de nem mondja meg, hol kell ezt a Telek-et keresni. Mivel a *Telek*, *Teleki* stb. nevek igen gyakoriak, közelebbi adatok híján nehéz rögzíteni. A kérdéses területen (ha nem tekintjük a Duna jobbpartján fekvő *Telek*-et: Csánki, III. 515. l.) *Virt*-puszta mellett, a Zsitva torkolatánál tudunk egy terra *Teluk*-ről (1260: Haz. Okmt. VIII. 80. l.), így tehát nem lehetetlen, hogy ez a mi *Teluki* helyünkkel azonos. — Eredete: magyar *telek*, *telke*.

10. *Kesceu*. Kétségtelen, hogy valamelyik Keszi helységünknek felel meg. Területünkön azonban nem egy, hanem három Keszi is van (*Bátor-Keszi*, Esztergom m., *Kis-Keszi*

Hont m., a Garam partján, *Kurta-Keszi*, Komárom m., Virt-pusztá közelében), ami az azonosítást nagyon nehézé teszi. Valószínűnek látszik, hogy ez az adat Bátorkeszire vonatkozik, de — amennyiben *Wrt* = *Virt* azonosításunk helyes — joggal gondolhatunk a komárommegyei Kurta-keszire is. Kiskeszí, mint hontmegyei helység, aligha jöhet tekintetbe. Ezt a kérdést azonban csak valami új adat segítségével lehetne eldönteni.

II. Nyitrai főesperesség.

A) „In parochia nitriensi de uillis quas Georgius decimat. X. (scil. concessi) Quarum . IIII-or. meliores sunt hee . *Jegu* . *duor* . *sulad* . *lopas* . Mediocres sunt. *Asgar* . *neuerci* . *nemcyc* que est iuxta *duor* . Inferiores sunt . *zaltinc* . *chirna* . que est iuxta *galtum* . *colunch* . eydrici .“

Mindezek közül a helységek közül, amelyek mind egy dézsmaszedő körzetében feküdtek, a következők azonosítása nem okoz semmi nehézséget: *Sulad* = Család Nyitra m., *lopas* = Lapás Nyitra m., *neuerci* = Néver Bars m., *colunch* = Kolon Nyitra m. Mind a Zobor-hegy délkeleti lejtőin fekszik Nyitra megye és részben Bars megye területén. Mivel a felsorolt valamennyi helység egy dézsmaszedő körzetbe tartozott, valószínű, hogy a többi, könnyen fel nem ismerhető helység is ezen a vidéken keresendő. Ennek alapján az egyes nevekre vonatkozólag a következő megjegyzéseket tehetjük:

1. *Jegu*. Tagányi Üzbég-gel azonosítja, ez azonban sem nyelvi, sem topográfiailag nem vehető komolyan. Osvása lehet *Jegü*, vagy *Jegyü*. Mivel ilyen helynév sem a környéken, sem távolabb nem fordul elő, közelebbi lokalizálása ma lehetetlen. Csak annyi valószínű, hogy valahol a Zobor-hegyek délkeleti lejtőin fekhettek. — Eredetére nézve mindaddig, amíg pontos hangzását nem ismerjük, legfeljebb csak bizonytalan feltevésekre szorítkozhatunk. Lehet, hogy összefügg a következő személynevekkel: *Jege* 1211 : ÁÜO. I. 116. l. ; *Jegdu* 1244 : ÁÜO. VII. 178. l. ; *Jegda* 1237 : ÁÜO. VII. 42. l.

2. *Duor*. Chaloupecký szerint (361. l.) azonos a mai Dovorán nyitrai megyei helységgel. Ez azonban a Zobor-aljától nagyon messze, a Zobori hegyeken és Nyitra folyón túl, Nagytapolcsány körül fekszik, azért már földrajzi okból sem valószínű, hogy a zoborvidéki helységek dézsmaszedő körzetéhez tartozott volna. Meg kell még említeni azt is, hogy Dovoránt a Zoborvidéktől még a nyitrai püspökség területe is elválasztja, amely Nyitra városát a Nyitra folyó

balpartján a Nyitra és a Zobori-hegység között mint keskeny területsáv köti össze a tulajdonképeni nyitrai egyházmegyével, Nyitra megye északi részével és Trencsén megyével. Fekvé- sére nézve v. ö. alább *Nemcsic*-et, a 7. sz. alatt. — Eredete : szláv *dvor* 'udvar'.

3. *Sulad*, Család, tótul *Čalad*,¹ Nyitra m. Később *Chalad* (1232 : Mon. Str. I. 286. l.). Chaloupecký (231. l.) a Vág- menti Szilád helységgel azonosítja. Fügedi (i. h. 297. l.) a Család helységre vonatkozó első adatot 1274-ből idézi, adatunkat tehát nem ismerte fel. — Eredete : magyar *család* (amely a szláv *čel'ad'*-ből származik). A tót név a magyarból való.

4. *Lopas*, Lapás, Nyitra m. (Chaloupecký, 231. l. ; Fügedi i. h. 285. l.). 1232-ben *Lapas* alakban említik (Mon. Str. I. 286. l.). — Eredete : magyar *lapás* 'üres, kivájt'? A magyarázatot a helyszínén is ellenőrizni kellene. Bizonyos azonban, hogy szláv eredetű nem lehet.

5. *Asgar*. Chaloupecký (231. l.) szerint Asakiürt, de ez minden tekintetben elfogadhatatlan vélemény. Asakiürt eredetileg Kürt volt, s csak a XIV. században kapta Asa elő- nevét (Fügedi i. m. 286. l.). Nyilván azonos azzal a helységgel, amelyet egy 1232-i oklevél számos zoborvidéki nyitra- és barsmegyei helységgel együtt (köztük Gyarmat, Lapás, Csa- lád, Gimes, Nemcsic, Kalász stb.) *ysgar* alakban említ (Mon. Str. I. 286. l.). Így tehát ez az adat is megerősíti feltevésünket, hogy valahol a Zoborvidéken feküdt, ha nem is tudjuk pon- tosan lokalizálni. — Eredete : az *Asgar*, illetve az *Ysgar* alak kétféle olvasást tesz lehetővé : *Azgar* ~ *Izgar*, vagy *Azgygar* ~ *Izgygar*. Mindkét esetben világosan szláv névvel van dolgunk. Az első esetben **iz-gar*, a másokban *iz-žar* (tótul **izdžar* = *Ždiar*) az alapja. A két szó végeredményben azonos eredetű (**iz-gor* ~ **iz-gēr*) és mindkettő tűzzel irtott helyet jelent.

6. *Neuerci*, Néver ~ tótul Neverice, Bars m. Ugyanígy Chaloupecký (231. l.) és Fügedi (i. h. 285. l.). — Eredete : nyilván személynévből alakult helynév magyar-tót egyidejű helynévadással. Az 1156. évi oklevél alakja a tót alakot tükrözi. A személynév szláv eredetű : *Nevěr* 'nem hívő'.

7. *Nemcyc*. Mindenki a Nagytapolcsány környékén fekvő Nemcsic ~ tót Nemčice helységgel azonosította (Ta- gányi ; Chaloupecký, 231. l. ; Fügedi, 287. l.). Azonban

¹ A tót helyneveket nem a mai hivatalos helységnévtár, hanem a Niederle által kiadott *Národopisná mapa uherských Slováků* (Praha 1903) alapján idézem. Ez ugyanis még a valódi népi alakokat tartalmazza.

már feljebb, *Dvor* alatt rámutattam ennek a véleménynek gyengéire. A helységet csak a Zoboralján kereshetjük, ahol valóban találunk az Árpád-korban egy Nemcsic helységet. Az 1253/1255-i oklevél ugyanis Gímes határjárásában említ egy *Nymchich* nevű helyet (Bártfai Szabó L.: A Forgách cs. tört. 662. l.; Šmilauer: *Vodopis starého Slovenska*, 116. l.), amely tehát valahol Gímes környékén fekkhetett. Ugyancsak Gímessel együtt fordul elő helységünk a már említett 1232-i oklevélben is (*Nemchez* Mon. Str. I. 286. l.).¹ — Eredete: szláv *Němčiči*, azaz *Němььь* 'német emberei'. A név alapján tehát nem kell okvetlenül németek telepére gondolni, mint Fügedi teszi a Radosna-völgyi Nemcsic esetében (i. m. 287. l.), mert lehet, hogy csak egy *Nemec* nevű ember birtokát jelöli, aki azonban esetleg valóban német eredetű volt.

8. *Zaltinc*. Chaloupecký (231. l.) Zlatníknek olvassa, de nem mondja meg, milyen helységet ért alatta. Valószínűleg a bars megyei Zalatnok ~ tótul Zlatno, ma magyarul Kisaranyos helységet kell benne keresnünk, amely — ezt az adatot nem tekintve — először 1341-ben bukkan fel okleveleinkben (Knauz: A Garam melletti Szent Benedeki apátság, 150. l.). Amennyiben azonosításunk helyes, a nyitrai főesperesség a Zobor-hegy alatt mélyen benyúlt a mai Bars megye területére. — Eredete: szláv *zlatnik* 'aranyos'.

9. *Chirna*. Fekvése bizonytalan. A zoborhegyi apátság birtokainak 1113-i oklevele is említ egy *Chyrna* helyet (Fejérpataky: Kálmán király oklevelei, 61. l.), amely Šmilauer szerint (Vodopis starého Slovenska, 102. l.) a Könyök melletti Csermányi szőlővel volna azonos.² Ha Šmilauer meghatározása helyes, akkor a mi helységünk nem lehet vele azonos, mert az 1113-i *Chyrna* helynek a Nyitra jobbpartján, egy másik dézsmaszedő körzet területén kellett feküdnie. Az *uxata gatum* kifejezés jelentése ismeretlen. Helységre vagy patakra vonatkozik? — Eredete: szláv *črna* 'fekete'.

10. *Colunch*, Kolon ~ tótul Koleňany, Nyitra m. (Így Chaloupecký 231. l. és Fügedi, 285. l.). Már az 1113-i oklevélben is említik *Colun* alakban (Fejérpataky i. m. 60. l.). 1332—37-ben a nyitrai egyházmegyéhez számítják (Mon.

¹ Nem hallgathatjuk el azonban azt a körülményt, hogy a XVI. században (és nyilván korábban is) Dovorán is, Nemcsic is az esztergomi káptalannak fizette a tizedet, bár természetesen ekkor már a nálunk C-vel jelölt helynévcsoporttal együtt szerepel (1510: Esztergomi káptalani lt., Capsa 1. Eccl. fasc. 1. nr. 1 stb.). Akár mint is vélekedjünk azonban a körülmények ilyen feltűnő egyezéséről, egyelőre semmiképen sem gondolhatunk arra, hogy a mi két községünk a XII. században az zoboralji helységekkel alkotott egy cutellust.

² Fügedi nem említi egyiket sem.

Vat. I. 196. l.); a XVI. századi tizedjegyzékek szerint tizede az esztergomi káptalané volt. Ma a nyitrai egyházmegyéhez tartozik. — Eredetére nézve v. ö.: Kniezsa, Archivum Europae centro-orientalis II. 110. l. (*Kolin* személynév.) Az oklevél *Colunch* alakja szláv formának látszik. (*Kolin-c*!)

A *Colunch* után következő név: *eydrici*, mint ahogy már Knauz figyelmeztet, Kolon tulajdonosát jelöli (v. ö.: a D-csoportban ugyanúgy *bab boloslai* kifejezést). Az *Eydricus* latinositott német név. A magyarban ma *Héder* alakban van meg mint helynév.

B. „Ubi uero deun decimat . IIII-or . meliores sunt hee . *Jeleu*¹ . ker . cernic . gurmot . Mediocres sunt . brencu ultra aquam . molenta . Ilut . Inferiores sunt *Sceuleus*² . in qua est bec . beu . mogorod . gune .“

Ker = Nagy-kér, *Cernic* = Csornok, *Gurmot* = Lapás-Gyarmat, *Brencu* = Berencs, *Molenta* = Malánta, *Sceuleus* = = Szöllős nevek alapján kétségtelen, hogy itt Nyitra megyének délkeleti részéről, az úgynevezett Zsitva-közről van szó, amely északon legalább is Malánta vonaláig terjed.

I. *Jeleu*. Fekvése bizonytalan. Chaloupecký (231. l.) Knauz hibás *Jelen* alakja alapján Gelénfalvával azonosítja. Lehet, hogy a mi helynevünk azonos azzal a helységgel, amelynek neve 1344-ben *Elo* alakban fordul elő és amely valahol Emőke közelében fekehetett (Anj. Okmt. IV. 422. l.). Ugyancsak ezen a vidéken említ egy oklevél egy helynevet, amelyet Fejér *Clew* alakban közöl (1248/1323: Cod. Dipl. IV/2. 455. l.). Šmilauer (i. m. 105. l.) szerint ez azonos volna Csehi-vel, míg Tagányi (i. h.) szerint ez helytelen olvasat *Elew* helyett és ennek alapján a Tormos melletti *Előd* majort érti alatta.

Oklevelünk *Jelen* helységét topográfiailag egybe lehet ugyan vetni *Előd*-del, egyelőre azonban a mi adatunk szókezdő *j*-je az azonosítás elé némi akadályt gördít. A magyarban ugyanis ilyen *je*-~*e*-váltakozást nem tudunk kimutatni. Feltehetjük azonban, hogy az oklevelünk adata a helységnek tót alakját tükrözi. A tótban ugyanis a szókezdő *e* *je*-vé fejlődött (ebből sokszor *ja*- lett). Pl. *Egerszeg* > tót *Jägersek*, *Emőke* > tót *Janikovec*, *Eger* > *Jäger* stb. Amennyiben a név valóban az *Előd* majorra vonatkozik, természetesen a magyar *Elő*, *Előd* személynévből való. Más esetben a név ismeretlen eredetű volna.

¹ Mon. Str. I. 108. l.: hibásan *Jelen*.

² Mon. Str. I. 108. l.: hibásan: *Sceuleus*.

2. *Ker*, Nagy-Kér ~ tótul Velký Kýr. Nyitra m. Így Chaloupecký (271. l.) és Fügedi is (285 l.). Magyar törzsnévből származik.

3. *Cernic*, ma Csornok ~ tótul Čornok, Nyitra m. Chaloupecký (231. l.) is ezzel azonosítja. Fügedi nem említi, de térképén, mint a XII. században kialakult falut tünteti fel. — Eredete: szláv *Črník*, a *črn* 'fekete' szóból. A mai tót név azonban a magyarból való. Megszakítatlan hagyomány esetén a tótban a névnek **Čierník*-nek kellene hangzania.¹

4. *Gurmot*, ma Lapás-Gyarmat, Nyitra m. Említik 1232-ben is: *Gyurmoth* (Mon. Str. I. 286. l.). Magyar törzsnévből származik.

5. *Brencu* ultra aquam, ma Berencs ~ tótul Berenč, a Nyitra jobb partján, tehát a többi helységhez képest a folyón túl fekszik. Chaloupecký (231. l.), Tagányi (i. m.) és Fügedi (i. m. 285. l.) is ezzel azonosítja. 1332—37-ben a nyitrai egyházmegyéhez számítják (Mon. Vat. I. 225. l.) Ma is oda tartozik. — Eredete nem egészen világos. Melich szerint (Honf. Mg. 202. l.) egy török *Berenč* személynévből való. Ezt a magyarázatot azonban kissé kétségessé teszi a mi adatunk *Bre-* szókezdeté a várható *Bere-* helyett.

6. *Molenta*, ma Malánta, Nyitra m. Már 1113-ban is előfordul: „in *Molunta* ad III. aratra terre habet S. Ipolitus (Fejérpataky i. m. 60. l.). Említik még egy egyébként hamis oklevélben (1287: vallis „*Malontha*“ (Mon. Str. II. 227. l.; Chaloupecký, 231. l.). Ezzel szemben Fügedi szerint első adatunk a helységre csupán 1326-ból való volna (i. h. 297. l.). — Valószínűleg egy *Mal-* kezdetű szláv személynévnek *-eta* képzős becézőalakja. A helynév azonban magyar névadáson alapul (puszta személynévből helynév!) A megőrzött szláv orrhangú magánhangzó bizonyossága szerint a helynév már a X. századból való.

7. *Ilut*. Teljesen ismeretlen. Az 1130-ra datált, egyébként hamis oklevélben előforduló *Illvvs* (Fejér: Cod. Dipl. II. 81. l.) és az 1244. évi oklevélben található *Iluz* helynév (Fejér: Cod. Dipl. IV/1. 348. l.) aligha lehet azonos a mi nevünkkel, mert az valahol Nyitra megye északi részén keresendő. Sasinek (Slovenský Letopis II. 187. l.) szerint valahol Rajcsány körül feküdt. A bars megyei Csiffár határában van egy *Júlút* dűlő (Pesty Frigyes kéziratos Helységnevtára az Orsz. Széchényi Könyvtárban), ez azonban

¹ A csehszlovák helységnevtár ma *Čiernok*-nek nevezi ugyan, de ez csak mesterségesen gyártott hivatalos név, a nép körében ismeretlen.

nagyon messze van a mi vidékunktól. — Olvasása, eredete bizonytalan.

8. *Sculeus*, ma Szöllős ~ tótul Síleš, Nyitra m. Chaloupecký (231. l.) azonosítja vele, Fügedinél a helység csak 1285-től szerepel (i. m. 502. l.). — Eredete: magyar „szöllős”.

9—12. A Szöllős határában említett négy helység (leányegyházak?): *Bec*, *Beu*, *Mogorod*, *Gune* ismeretlenek. A nevek egyébként mind magyaroknak látszanak. *Bec* (olvasása *Becs*, vagy *Bek*?) valószínűleg személynévi eredetű, *Beu* nyilván *Beü* > *Bő* (erre ld. Pais, M. Ny. XXVI. 502. l.), *Mogorod* talán *Magyarod*, *Gune* pedig esetleg a *Gönyű* helynevéünkkel függhet össze.

C. „Vbi autem schuet decimat. IIII-or. meliores sunt hee. *ylmer. alexu. Ripin. Seka. Mediocres sunt Suran. otroc. vascard.* Inferiores sunt. *Scuna, poscolou. kortouc.*“

A *Ripin* ~ Ripény, *Otróc* = Atrak, *Vascard* = Vásárd, *Poscolou* = Pacolaj és *Kortouc* = Krtóc nevek alapján látni, hogy ez a szakasz a Nyitra várostól északra és északnyugatra fekvő területre, az ú. n. Radosna-völgyére vonatkozik. Az egyes neveket tehát a következőképen azonosíthatjuk:

1. *Ylmer*. *Ilmer*-nek nevezik régi emlékeink a Nyitrától délre fekvő Ürmény helységet is (pl. 1277: *Illmer* Mon. Str. II. 78. l., 1563: *Irmely* Botka: Bars várm. monogr. 178. l.). Hogy azonban itt nem Ürményről van szó, bizonyítja, hogy a többi helység mind Nyitrától északra fekszik. De azért sem gondolhatunk Ürményre, mert a tőle északra lévő Csápor mir a következő, Nyitra megye déli részét magában foglaló dézsmaszedő körzethez tartozott, nem valószínű tehát, hogy a közbül eső Ürmény egy más körzetbe esett volna. Nyilván azonos Ürminc ~ tót Urmince helységgel, mely Nagytapolcsánytól délnyugatra fekszik. Adataink szerint ezt a helységet is nevezték *Ilmer* néven (1397: *Ilmer* Péterffy: *Sacra concilia ecclesiae rom. cath. in regno Hungaria, Posonii 1742*, 269. l.; XVI. sz.: *Irmel* districtus (amelyhez a fentiekten kívül néhány más helység is tartozott; *Liber primus ad lectoratum eccl. Strig. pert. 79.*, Esztergomi kápt. lt. Lad. 50.); 1563: „in oppido *Irmely* et poss. Sarfeu, Kartocz et Sarloska in com. Nitriensi“ Botka: Bars vm. mon. 178. l.). 1332—37-ben *Vrmen* néven plébánia (Mon. Vat. I. 185. l.). Chaloupecký (231. l.) *Ilmír*-nek olvassa adatunkat, de nem határozza meg. — Eredete ismeretlen. A régi *Ilmer* alak miatt nem lehet a magyar *Örmény* „örvény” szóval kapcsolatba hozni. Az *Ilmer* név valószínűleg személynévből alakult, ez azonban ismeretlen. *Ilmar* nevű falu

volt kettő is Veszprém megyében, az egyik ma *Imár* (Csánki, III. 235. l.). Az *Ilmer* > *Irmely* > *Űrmin(c)* fejlődéssel teljesen szonos a Dés és Kozárvár határában folyó *Űrmös* patak nevének a fejlődése: 1261-ben *Ilmod* (ÁÜO. VIII. 10. l.), 1563-ban *Irmespataka* (Szolnok-Doboka vm. mon. III. 216. l.); 1700-ban *Irmogypatak* (u. o. 217. l.), ma *Űrmös* (u. o. IV. 439. l.). — Eredete ennek is ismeretlen.

2. *Alexu*, ma Elecske ~ tótul Alakšince, Nyitra m. V. ö. Chaloupecký (231. l.). — Az *Alexius* latin személynévből való. A magyar és a tót név egyidejű helynévadáson alapul.

3. *Ripin*, ma Répény ~ tótul Ripňany (Chaloupecký, 231. l. és Fügedi, 287. l.). Később *Repen* alakban fordul elő (1246/1274: ÁÜO. VII. 208. l.). A XVI. században is az esztergomi káptalannak fizeti a dézsmát. — Nyilvánvalóan szláv eredetű (v. ö. a lengyel *Rypin*, szerb *Riplje*, *Ripna* stb. helynevekkel).

4. *Seka*. Az oklevél magyar szórványainak hangjelölése alapján lehet olvasni *Seká*-nak, de *Cseká*-nak is (v. ö. *Sulad* = Család, *Sunadiensis* = Csanádi). A megyében van két hely amellyel helységiünket azonosíthatjuk. Az egyik a megye déli részén (Tardoskedd mellett) levő Csike major (1264: *Cheke*, *Cheka* Mon. Str. I. 516. l.), ez azonban nem jöhet szóba, mert már egy másik dézsmaszedő körzet területén fekszik. Ezért csak a Nyitra jobbpartján fekvő Csekej ~ tótul Čakajovce helysége gondolhatunk. Teljesen téves Chaloupecký nézete (231. l.), aki szerint a mi nevünk Tót-Sókra, vagy pdig Salgóra vonatkoznék. Később *Cheka* (1251: Mon. Str. I., 387. l.) és *Chokoy* (1259: ÁÜO. VII. 515—16 l.) alakban szerepel. — Nyilván személynévi eredetű. A magyar és a tót név párhuzamos névadáson alapul.

5. *Suran*. Az eddig elmondottak után világos, hogy ez nem a Nyitrától délre fekvő Nagysurányra, mint Chaloupecký (231. l.) gondolja, hanem a Radosna völgyében levő Suránka ~ tótul Šuranky helysége vonatkozik. A XVI. században ennek a Suránnak a dézsmája is az esztergomi káptaláné. Fügedi Surányra 1264-ből, Suránkára pedig 1296-ból idézi az első adatot (i. m. 308. l.). — Eredete nem világos. Az országban számos hasonló nevű helység található. A név eredete behatóbb vizsgálatra szorul.

6. *Otroc*, ma Atrak ~ tótul Otrokovce (v. ö. Chaloupecký 231. l. és Fügedi 287. l.) — Szláv eredetű személynévből (szláv *otrok* 'rabszolga') párhuzamos névadáson alapuló helynév.

7. *Vascard*, ma Alsó-, Felső Vásárd ~ Dolné-, Horné Vašardice (Chaloupecký, 231. l. és Fügedi, 287. l.). — A magyar *Vásárd* személynévből alakult.

8. *Scuna*. Ismeretlen. A név helyes olvasását sem ismerjük. Lehet ugyanis *Szuna*, *Suna*, *Szunya*, *Sunya*.

9. *Poscolou*. Már Chaloupecký (231. l.) a Radosnavölgyi Pacolaj ~ tótul Obsolovce helységgel azonosította. Később *Pozoley* alakban írják (1330 : Anj. Okmt. II. 506. l.) — Eredete ismeretlen. Feltűnő a tót *Obsolovce* alak a magyar *Pacolaj*-jal szemben. Ezen a környéken van még egy ilyen alakpár : magyar *Bodok* ~ tótul *Obdokovce* (tapolcsányi járás), de magyar *Bodok* ~ tót *Bodok* (nyitrai járás). Ezek a magánhangzóval kezdődő nevek arra látszanak mutatni, hogy a tót alakok *vo Psolovciach*, *vo Bdokovciach* alakokon keresztül keletkeztek, alanyesetük tehát *Psolovce*, *Bdokovce* lehetett. A nevek eredete azonban így is homályos.

10. *Kortouc*, ma Krtóc ~ tótul Krtovce. (Chaloupecký, 231. l.) — Szláv *Krtovci*, amely a *krt* 'vakondok' személynévből alakult.

D. „Vbi diua decimat. IIII-or. meliores sunt hee . *Vasar* . *tuman* . *kurt* . *bosman* . Mediocres sunt . *Tulmacic* . *Vldruc* . *Cipur*. Inferiores sunt. *bab* . boloslai . *brodrinc* . *pta*.

A nevek közül világosak : *Kurt* = Nemes- és Pusztá-Kürt, *Tulmacic* = Tolmács, *Cipur* = Csápor, *Bab* = Báb és *Pta* = Pata. Valamennyi Nyitra megye délnyugati részén, a Vág és a Nyitra folyó között fekszik. A negyedik dézsmaszedő körzet tehát a harmadiktól délre és a másodiktól nyugatra terült el.

1. *Vasar*. Mivel Vásárd már az előző körzetben szerepelt, ez nem lehet vele azonos, mint Chaloupecký (231. l.) és Tagányi gondolja. A fentiek alapján csak a megye déli részén kereshetjük. Itt meg is találjuk Komjáti és Izdege között a Nyitra jobb partján *Vásárfalu* néven (1274 : Fejér : Cod. Dipl. V/2. 219—21. l. v. ö. Šmilauer, i. m. 107. l.). Később, úgy látszik, eltűnt. Hogy a XII—XIII. században jelentékeny falu volt, bizonyítja a neve, amely vásártartásra mutat.

2. *Tuman*. Chaloupecký (231. l.) szerint Tarány, ez azonban 1269-ben még *Teryan* alakban fordul elő (ÁÜO. III. 200. l.), tehát a magyar *Tarján* törzsnévből származik [ez bizonyítja, hogy legalább a XI. században keletkezett és nem a XII.-ben, mint Fügedi (299. l.) felteszi]. Mint már Tagányi észrevette, *Tuman* a mai Románfalva területén feküdt : 1261-ben terra *Thaman* (Apponyi oklt. I. 4, 9. l.). A XVI. századi tizedjegyzékekben még szerepel *Thoman*, *Thomanfalva* alakban (Esztt. kápt. lvt. Lad. 50. I. 78. l. stb.).

Ma *Tomány*, egy erdő neve Románfalva határában (Magyarország Vármegyéi. Nyitra vármegye, 66, 489. l.). V. ö. Šmilauer, 79. l. — Úgy látszik, hogy ebben a névben a török *tuman* 'tízezer' jelentésű szó rejlik. V. ö. a *Bosman* nevet is.

3. *Kurt*, ma Nemes- és Pusztá-Kürt, tótul Nemeš-kert' és Pustakert', Szeredtől keletre (Chaloupecký, 231. l.). Tizede mindíg az esztergomi káptalané volt. — A magyar *Kürt* törzsnévből való.

4. *Bosman*. Chaloupecký (231. l.) szerint a tapolcsányi járásban levő Nagy-Bossánnal azonos, de ez az ötlet a mondottak után cáfolatra nem szorul. A XIII. században Nyárhíd környékén. Érsekújvártól északra gyakran találkozunk egy *Bosman*, *Basman* helységgel (1214 : villa *Bosman* Szentpétery : Krit. jegyzék, 94. ; 1245 : *Basman* Haz. Okmt. VIII. 46. l. ; 1264 : *Busman* Mon. Str. I. 514. l. ; 1274 : *Bosman* ÁÚO. IX. 53. l. ; *Boznan* Mon. Str. II. 42—43. l.), nem lehet kétséges tehát, hogy a mi adatunk is erre vonatkozik. Később eltűnt. — Úgy látszik, egy *Bosman* személynévből alakult, amely viszont esetleg a török *boš* 'szabad, nemes' származéka. Ezt a magyarázatot támogatja az a körülmény is, hogy *Bosman* a kúnok birtoka volt, amíg IV. Béla sok bűnük miatt el nem vette tőlük (1264 : Mon. Str. I. 514. l.).

5. *Tulmacic*, ma Tolmács (Chaloupecký, 231. l.). Fel-tűnő a név *Tulmac-ic* alakja, ami szláv végződésnek látszik, pedig közvetlen környékén szláv nyomot nem találunk. Később mindíg *Tulmach* alakban fordul elő (1240 : ÁÚO. VII. 105. l.). — Török, vagy magyar eredetű személynévből alakult.

6. *Vldruc*. Chaloupecký (231. l.) szerint Ürög, Tagányi szerint pedig Atrak (!). Helységünk szomszédságát tekintve nem lehet benne kétség, hogy a Nyitra jobbpartján fekvő Ondrohóval van dolgunk, amelyet egyébként 1229-ben *Ondruh* (Haz. Okmt. VII. 16. l.), 1274-ben *Vndrah* (Fejér : Cod. Dipl. V/2. 220. l.), 1348-ban *Ondroh* (Anj. Okmt. V. 176. l.) alakban emlegetnek. Téved tehát Fügedi (299. l.), mikor azt mondja, hogy Ondrohó először 1348-ban fordul elő okleveleinkben. A név a XVI. századi tizedjegyzékekben *Ondroch* (Eszt. kápt. lt. Capsa 1. Eccl. fasc. 1. nr. 1.) és *Ondro* (u. o. Lad. 50. I. 77. l.) alakban fordul elő. — Az *Vldruc* alak tanúsága szerint nevünk a német *Oldrich* személynévből való. Az *-ld-* > *-nd-* fejlődés a magyarban ment végbe, vö. *acintos* 'acélos, kemény' < *acéltos* (Szily, M. Ny. X. 216. l.); *lalt* > *lant* (Melich, M. Ny. XI. 201. l.). A név mint helynév természetesen magyar névadáson alapul.

7. *Cipur*, ma Csápor ~ tótul Čapor (Chaloupecký, 231. l. és Fügedi, 287. l.). Később *Chapor* alakban szerepel (1248-

1323 : Fejér : Cod. Dipl. IV/2. 459. l.). — Tagányi szerint a szerb, szlovén *čepur*, *čapur* 'törzs' szóval függ össze (v. ö. a lengyel *Czapury*, *Czepury*, szerb *Čapori*, *Čepure* helyneveket!). Valószínű.

8. *Bab*, ma Báb ~ tót Báb, Románfalu tőzsomszéd-ságában (Tagányi; Chaloupecký, 231. l.; Fügedi, 287. l.). Az utána következő *Boleslai* név nyilván a Boleslaus genitivusa és a birtokost jelenti. Későbbi sorsára vonatkozólag ld. Fügedi i. h. 287. l. — Eredete ismeretlen. Gondolni lehetne ugyan egy szláv *Baby* névre (a *baba* 'asszony' többesére), ezt azonban a tót név nem támogatja, mert itt szintén *Báb*-nak és nem *Baby*-nak hangzik.

9. *Brodrinc*. Chaloupecký (231. l.) a Felső-Nyitra menti Brogyánnal azonosítja. Ez azonban teljesen kalandos ötlet. Nevünk valószínűleg elírás **Brodruk* helyett és azzal a helységgel azonos, amelyet 1251-ben *Brodnuc*-nak neveznek (Haz. Oklt. 19. l. és Haz. Oknt. VI. 65. l.). A turóci monostor kapta; valahol Vágsellye vidékén a Vág mellett feküdt. Később nincs nyoma. — Eredete : szláv *Brodnik* 'gázló, rév'.

10. *Pta*. Ma Pata, a Vág mellett. (Chaloupecký, 231. l.). Később *Pocha* (!) (1267/1270 : Apponyi Okl. 98 l.). — Kétségtelen, hogy ennek a helynévnek a *Pota* személynév szolgált alapul, amelyet Anonymus szerint Ed és Edömén unokája viselt (Scriptores R. Hung. I. 72. l.). *Pata* helynév az országban több is található. Legismertebb a hevesmegyei *Pata*, és az egri püspökségnek róla elnevezett főesperessége.

III. Barsi főesperesség.

„In parochia bors, quam Souc et gerdata decimant. IIII-or. meliores sunt hee . *Cundi* . *scelemsam* . *Qualiz* . *belad* . *Mediocres* sunt . *Eng* . *Sengeu* . *fius* . *Inferiores* sunt . *Saulscekai* . *scentusa* . *beleg*.“

A barsi főesperességből, akárcsak az esztergomiból és a hontiból, csak tíz községet enged át az érsek a kanonokoknak. Érdekes, hogy míg a nyitrai négy körzetben mindig egy-egy dézsmaszedőt említenek, addig a barsi helységeknel (ugyanúgy, mint az esztergomiaknál) két decimator szerepel. Ebből talán azt kell következtetnünk, hogy a felsorolt helységek két dézsmaszedő körzetbe tartoztak. Később ugyanezen a területen több cutellus is van.

1. *Cundi*. Nem gondolhatunk a nyitrai megyei Kendire, mert az túlságosan messze fekszik és egyébként is mélyen bent van Nyitra megye területén. Előfordul azonban Hrussov vár tartozékai között több más barsi megyei faluval együtt egy

Kendi, *Kengyi* nevű falu, amelyet tehát nagy valószínűséggel a mi helységünkkel azonosíthatunk. (1423—24: *Kendi* Csánki, Klebelsberg-Emlékkönyv, 287. l.; 1500: *Kengyi* u. o. 288. l.; 1468: *Kenghy* Botka: Bars várm. mon. 99. l.) Mint Hrussó várához tartozó falu nyilván valahol az Aranyosmaróttól északra elterülő vidéken fekehetett. — A magyar *Kend*, *Kende* név származéka.

2. *Scelemsam*. Chaloupecký (243. l.) és Bartek (Sborník literárného odboru Spolku Sv. Vojtecha III. 52. l.) a bars-megyei Szelezsény ~ tótul Slažany helységet értik alatta. Később *Zelesen* (1209/XVII. sz.: ÁÚO. VI. 340 l.) alakban fordul elő. — Az 1156. évi *Scelemsam* és a mai tót *Slažany* alakpár arra vall, hogy itt egy eredeti *Sležany* névvel van dolgunk, amelyben tehát az *l* után egy orrhangú *e* állt. Az ó-magyar név *em*-je még visszatükrözi ezt az orrhangú magánhangzót, ami azt jelenti, hogy a magyarság a nevet még a nazális eltűnése előtt, azaz a X. században vette át. (Erre vonatkozólag ld. Kniezsa, Szent István-Emlékkönyv II. 372—373. l.) Ugyanilyen nevek még: *Szelezsány* ~ oláh *Sălăgeni*, Arad m.; *Slezen* patak Morović mellett, Szerém m. Mindezek végeredményben teljesen azonosaknak látszanak *Szilézia* nevével (lengyel *Śląsk*, szláv *Slěžьskъ*; *Slěžane* „szilécziaiak”), amelyet általában a germán *Silîngoi* törzs nevéből származhatnak, Rudnicki azonban (Slavia Occidentalis VIII. 534—36. l.) a név szláv eredete mellett foglal állást. A mi nevünk is Rudnicki nézetét támogatja, mert a Zoboralján a X. században szilécziai telepések jelenlétét aligha tehetjük fel.

3. *Qualiz*, ma Kalász, Nyitra megye. Chaloupecký szerint (243. l.) Valkóc volna, ami azonban teljesen elfogadhatatlan ötlet. Később *Kaluz* alakban fordul elő (1232: Mon. Str. I. 286. l., 1274: Haz. Okmt. VIII. 162.—65. l.). A XVI. századi tizedjegyzékben már Nyitra megyében szerepel. — A *káliz* népnév rejlik benne (v. ö. Kniezsa, Szent István-Emlékkönyv II. 440. l.).

4. *Belad*, ma Bélád, tótul Beladice, Nyitra m. (Chaloupecký, 243. l.; Fügedi, 284. l.). A XVI. századi tizedjegyzékek már a nyitrai községek között sorolják elő. — A magyar *Bélád* személynévből alakult.

5. *Eng*. Valószínűleg a mai Ény ~ tótul Iňa, Bars m. (Chaloupecký, 243. l.). Szokatlan az *ng* az *ny* hang helyén. Az *ny* hangot így sohasem jelölték. A helységet egyébként 1332—37-ben *Hem* alakban említi a pápai tizedszedő lajstrom (Mon. Vat. I. 190. l.). — Eredete ismeretlen. Talán személynév rejlik benne.

6. *Sengeu*. Chaloupecký (243. l.) tévesen Szentgyörggyvel veti össze. Azzal a helységgel azonos, amelyet a későbbi források *Zengeu* és *Sengeu* alakban Új-Bars és Mohi határában emlegetnek (1240 : *Zengeu* ÁÜO. VII. 104. l. ; 1275 : *Zengeu*, *Zengeu* Mon. Str. I. 54—55. l. 1339 : *Sengeu* Anj. Okmt. IV. 32. l. ; 1341 : *Zengeu* Anj. Okmt. IV. 69. l. ; v. ö. Knauz : A Garam melletti Szent Benedeki apátság, 207. l.). Ma a *Zsengő* szőlőhegy őrzi nevét Újbars és Mohi között (Pesty Frigyes kéziratos helységnévtára, Bars m. Újbars és Mohi alatt). — Nyilván magyar eredetű név. Hogy a *zsenge*, vagy a *zengő* szóval függ-e össze, az egyelőre bizonytalan.

7. *Fius*, ma Füss, Bars m. (Chaloupecký, 243. l.). Már 1075-ben is előfordul *fius* alakban (Mon. Str. I. 55. l.). — A magyar *fű* származéka. Jelentése tehát 'füves'.

8. *Saulscekei*. Olvasása, lokalizálása bizonytalan. Gombocz Zoltán (Magyar tört. nyelvtan. Hangtan II.) *Saul-székének* olvassa, ezt azonban csak akkor fogadhatjuk el, ha a környéken ilyen nevű helyet igazolhatunk. A barsmegyei *Csekére* sem igen gondolhatunk, mert oklevelünk az *sc* betűkkel, úgy látszik, csak *sz-et* és *s-et* jelöl, de *cs-t* nem. — Eredete ismeretlen.

9. *Scentusa*. Nyilván a mai Szencse ~ tótul Senča (Chaloupecký, 243. l.). A helységet a későbbi forrásokban *Zenche* (1277 : Mon. Str. II. 73. l.) alakban írják. Előfordul a XIV. századi tizedjegyzékben (1332—37 : *Senche* Mon. Vat. I. 187. l.) a nyitrai főesperesség plébániái között. A XVI. századi tizedjegyzékek azonban újból barsmegyei helységekkel együtt sorolják elő. — A magyar *Szentüsa* személynév az alapja, amely a *szent* szóból való. A *Szentüsa* > *Szencsa* > *Szencse* fejlődés teljesen szabályos.

10. *Beleg*, ma Beleg ~ tót Belek, Bars m. Már 1075-ben említik *Bilegi* alakban (Mon. Str. I. 55. l.). — Eredete nem világos. Legvalószínűbb, hogy a *bélyeg* szóval függ össze, amely — mint török jövevényszó — a szláv nyelvekben is megvan.

IV. Honti főesperesség.

„In parochia chunt ubi fonsol decimat. IIII-or. meliores sunt hee. *Nek. plast. kemence. Badin. Mediocres. Tur. Scebechleb. Gyrki. Inferiores sunt. Neuelen. prilsca. scobuc.*“

1. *Nek*, ma Alsó- és Felső-Nyék, Hont m. (Chaloupecký, 245. l.). A középkorban volt még egy Egyházas-Nyék, vagy más néven Kosztonca is (< tót Kostolnica, azaz 'templomos'). 1232-ben a zólyomi vár szolgálatára rendelték (Mon. Str. I. 286. l.) — A magyar *Nyék* törzsnévből való.

2. *Plast*, ma Palást ~ tótul Plašt'ovce, Hont m. (Chaloupecký, 245. l.). 1232-ben Nyékkal, Kemencével és Bályonnal együtt ez is a zólyomi várhoz került (*Palasht* Mon. Str. I. 286. l.). — *Plašt'* ~ *Palást* személynévből alakult.

3. *Kemence*, ma Kemence, Hont m., az Ipoly balpartján (Chaloupecký, 245. l.). Később *Kemence* (1230 : AÚO. VI. 489. l.) és *Kemencha* (1232 : Mon. Str. 286. l.) stb. alakban találjuk. — Kétségtelen, hogy végeredményben a szláv *kamenica* név rejlik benne. Mivel azonban a magyarban is van egy *kemence* község (amely ugyancsak a *kamenica*-ból való), nem lehet eldönteni, vajjon a helynév szláv, vagy magyar névadáson alapul-e.

4. *Badin*, ma Bályon ~ tótul Badín, Hont m. (Chaloupecký, 245. l.). 1135-ben a bozói apátság kapta meg (1135—1262 : *Badin* Fejér : Cod. Dipl. VII/5. 99. l.). 1232-ben *Badun* alakban fordul elő (Mon. Str. I. 286. l.). — Valószínűleg egy *Bada* személynévből szláv *-in* képzővel képzett név.

5. *Tur*, ma Túr ~ Túrovec, Hont m. (Chaloupecký, 245. l.). Később *Turi* alakban is találjuk (1291 : Petri de *Turi* Mon. Str. II. 301. l.). — A *Túr* név eredetére nézve a vélemények eltérők. Melich (Honf. Mg. 220. l.) szerint nem szláv eredetű. Tagadhatatlan azonban, hogy szláv nyelvterületen számtalan helynév van, amely a szláv *turъ* 'taurus' szóból van alkotva (Miklosich : Die Bildung der slav. Personen- und Orstnamen, 332. l.). A *Túr* név szláv eredete ellen azonban azt lehet felhozni, hogy a szláv nyelvekben valamilyen képző nélkül sem község, sem személynév nem szokott helynévként szolgálni. Ezzel szemben van a szláv nyelvekben egy képző, amelyet lappangó képzőnek is nevezhetünk, mert sok esetben magukban a szláv nyelvekben is lekopott. Ez a *-jъ* (nőnemben *-ja*, semlegesnemben *-je*) birtokosképző. Egy szláv *Turjъ* alakot a magyarság minden bizonnyal *Tur* alakban vett volna át, annál is inkább, mert a szóvégi lágyítás sok nyelvben, így a tótban is eltűnt. A mi helynevünk esetében azonban a tót *Túr-ovce* alapján inkább személynévi eredetre gondolhatunk.

6. *Scebechleb*, ma Szebelléb ~ tót Sebechleby, Hont m. (Chaloupecký, 245. l.; Melich : Honf. Mg. 371. l.). Későbből igen sok adattal rendelkezünk róla (1222 : *Zebehle* Mon. Str. I. 238. l. stb.). — A szláv *Sebechlěb* személynévből alakult (v. ö. Melich : Honf. Mg. 371. l.).

7. *Gyrki*. Területünkön két helység is van, amelyet nevünkkel azonosíthatunk : 1. Györki ~ D'urkovce és 2. Gyerk ~ Hrkovce. Chaloupecký (245. l.) Györkire gondol,

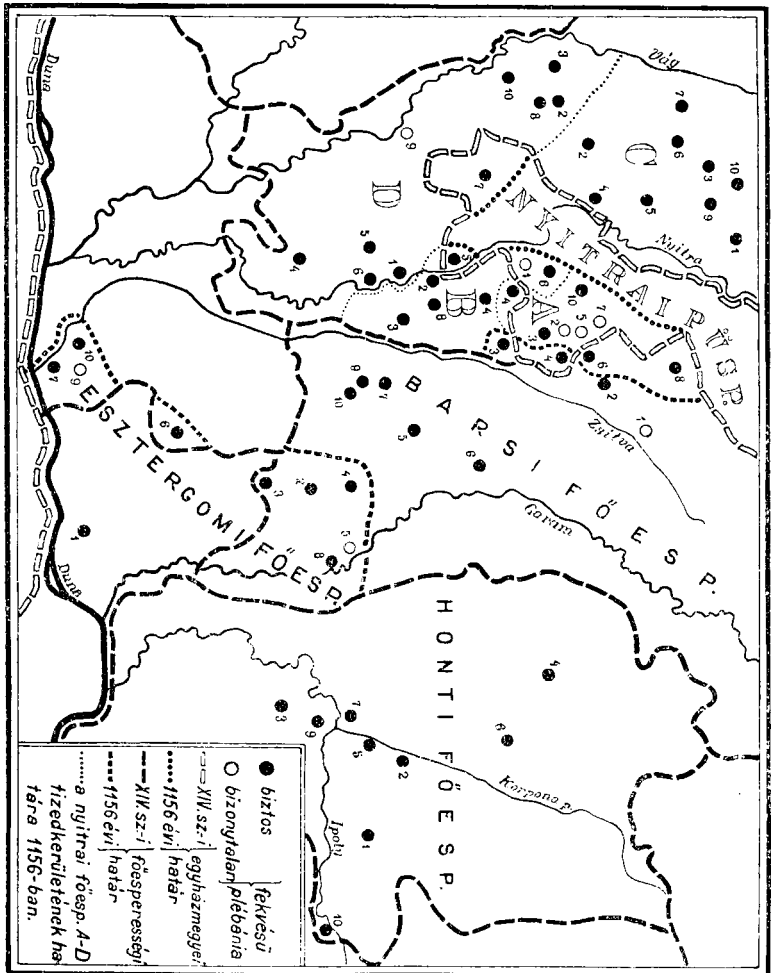
de itt sem okolja meg véleményét. Én inkább Gyerk-kel azonosítanám, mert ez a felsorolt helységek területének mintegy a központjában fekszik, míg Györki meglehetősen kívül esik rajta. Ez azonban nem nyomós érv, mert ilyen távolabbi helység Nyék is, de különösen Szobok (ld. alább). Gyerket mindenesetre már elég korán említik okleveleink mint az esztergomi egyház birtokát (1245/1270: *Gyrki* Fejér: Cod. Dipl. IV/3. 279—80. l.; 1263: villa *Gerky* Mon. Str. I. 491. l.; 1290: *Greky* Mon. Str. II. 258. l.) — *Gyerk* az 1290. évi oklevél *Greky* adatának és a tót *Hrkovec* alaknak tanúsága szerint egy eredeti *Girk*-ből fejlődött. Ez talán a *görög* szónak régi alakja. *Györki* esetében világos, hogy a *Georgius* személynév rejlik benne.

8. *Neuelen*. Chaloupecký (245. l.) a Korpona völgyében fekvő Méz-nevelő ~ Medovarce helységre vonatkoztatja. Ez topográfiai szempontból elfogadható volna, mert a Korpona völgyében több helységet sorol elő jegyzékünk, azonban a név az eredetiben is világosan *Neuel-en*-nek és nem *Neuel-eu*-nek van írva. A *Nevelő* olvasás tehát mindenesetre önkényes, ha meg is kell engednünk, hogy ilyen apró elírások az oklevél letisztázásánál könnyen előfordulhattak (ilyen pl. a már említett *Brodřinc Brodnuk* helyett!). — Eredete egyelőre bizonytalan.

9. *Prislan*. Az Ipolyság melletti Pereszlényre gondol már Chaloupecký is (245. l.). Ebben az esetben itt is elírást kell feltennünk valami **Prislan* helyett. 1245-ben *Perezlen* a név alakja (1245—1270: Fejér: Cod. Dipl. IV/3. 279. l.). — Kétségtelenül szláv név. Valószínűleg egy szláv *Prislan*, vagy *Preslan* személynév rejlik benne.

10. *Scobuc*, ma Szobok puszta Kovár és Balassagyarmat között, Nógrád megyében. Mivel Balassagyarmat a magyar középkor elején Hont megyéhez tartozott (Csánki I. 92. l.), nincs benne semmi feltűnő, hogy Szobokot a honti főesperesség területén találjuk. Csánki is ismeri (1400: *Zobok* Csánki, I. 108. l.). — Eredete: szláv *Собѣкъ* személynév, amely a *Soběslav* becézőalakja. A helynév magyar névadáson alapul.

Amint látni, az oklevél helyneveinek részletes vizsgálata során is számos név maradt megfejtetlenül. Azt hiszem azonban, sikerült kimutatnom, hogy a nevek azonosítása nem reménytelen vállalkozás. Ha egyes neveket ma nem is tudunk még pontosan meghatározni, a nevek túlnyomó többsége nagyon szépen azonosítható. Az eddig ismeretlennek minősített helységek is, azt hiszem, újabb levéltári adatok és a dűlőnevek tüzetesebb vizsgálata során könnyen lokalizálhatók lehetnek.

A vázlaton feltüntetett számok a dézsmaszedő körzeteknek a szövegben említett megfelelő számokkal jelölt helységeit jelentik.

A már meghatározott helynevek alapján számos kérdésben nyerünk tisztább képet a Felvidék esztergomi-, nyitra-, barsi- és hontmegyei településtörténetének koraközépkori szakaszáról. Látjuk például, hogy Nyitra megye déli részének a lakossága még annál is jelentékenyebb volt, ahogy azt Fügedi vázolja munkájában. Különösen feltűnő a Zoborvidék nagyszámú lakossága. De Fügedi megállapításainál

lényegesen sűrűbbnek kell minősítenünk a Radosnya-völgy települését is.

Ami a vidék nemzetiségi viszonyait illeti, az oklevél névanyagának behatóbb vizsgálata során több névről kiderült, hogy szláv eredetű. Ha ezeket térképre vetítve vizsgáljuk, kiderül, hogy a szláv eredetű nevek a Radosna völgyében (*Répény, Krtóc*), a Zoboralján (*Dvor, Asgar, Neuerci, Nemcyc, Zaltinc, Chirna, Colunch, Szelezsény*), Mocsonok-Vágsellye vidékén (*Csápor, Brodrinc*), a Zsitva partján (*Csornok*), a Garam—Ipoly-közben (*Szódó, Vdol*), a Korponai patak mentén és az Ipoly középső szakasza mellett (*Bágyon, Pereszlény*) s végül talán a Duna mellett, a Zsitva torkolatánál (*Virt*) fordulnak elő. Különösen feltűnő a szláv helynevek nagy száma a Zoboralján. Ezek az újabban előkerült szláv eredetű nevek azonban alig változtatják meg azt az eredményt, amelyet részben e nevek ismerete nélkül a kérdéses területek nemzetiségi viszonyairól a XI. századra vonatkozólag megrajoltam.¹ Azok a területek, melyeken ezek a helységek fekszenek, nálam is mint vegyes magyar-szláv vidékek szerepelnek, legfeljebb talán Csápor és Szódó környékén kell valamivel tovább rajzolni a vegyes magyar-szláv nyelvterület határát. A Zoboralját már eddigi adataim alapján is tiszta szláv területnek rajoltam. Csupán csak a Zsitva-torkolat tájára kívánkoznék egy vegyes magyar-szláv folt, ha a *Virt* magyarázatom helyesnek bizonyul. Ez azonban még nem teljesen kétségtelen.

Az oklevél vizsgálata azonban jól szemlélteti a kérdéses megyék területi változásait is a XII. századhoz képest. Az már nem kétséges, hogy az egyház legrégebb területi beosztása szorososan alkalmazkodott a világi közigazgatási beosztáshoz. A főesperességek határai tehát a legrégebb időben a vármegyék határaival estek egybe. Ha pedig ez így van, látjuk, hogy a megyehatárok Nyitra és Bars között, de főként Esztergom és Bars, meg Esztergom és Komárom között lényegesen megváltoztak a XII. század óta. Különösen feltűnő ez Esztergom megye esetében, amelyhez a mai Bars déli része és Komárom keleti része is tartozott. Esztergom megye tehát a XII. században lényegesen nagyobb volt mint ma, vagy akár a XIV. században is, amikor ezek a helységek már nem tartoznak hozzá.

Knieszsa István.

¹ Knieszsa I.: Magyarország népei a XI. században. Szent István-Emlékkönyv II. (Budapest 1938) térképmelléklet.

Történeti irodalom.

Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. 1938 szeptember 23. Budapest 1938. 8° 582 l.

Az egyetemi oktatással meghonosodó történelmi segédtudományok mögött Magyarországon ma már több mint másfélszázados mult áll. Bár az oklevéltan, címertan, pecséttan mindjárt az elinduláskor, a XVIII. században leírta tudásterületét és a kor színvonalán összegezte ismereteit, e tudományágak akkori művelői maradandó eredményt aránylag keveset értek el. Összefoglalásaik ugyanis nem a magyar fejlődés egyéni vonalát rajzolták meg, hanem külföldi feldolgozások nyomán készültek és így szélesebb-körű kutatómunkát még a saját korukban sem tudtak elindítani. Természetüknél fogva nemsokára többé-kevésbé elavulttá tette őket az időtávolság, a részletkutatás pedig igazodást adó, határozott irányítás nélkül maradván, ötletszerűen, rendszertelenül folyt, jelentéktelen kérdésekben veszett el. Ebből a hosszú hullámvölgyből a mult század végén Fejérpataky László kezdte kiemelni a magyar történelem segédtudományait, hogy utolérjék a módszerben és eredményekben messzejáró nyugati országokat és alkalmassá legyenek egyre szétágazóbb feladataik megoldására. Fejérpataky hagyományait Szentpétery Imre vette át és nemcsak folytatta, hanem messzemenően továbbfejlesztette. Az ő érdeme az a tervszerűen haladó, európai színvonalú, lendületes munka, amely ezeken a sajátos felkészültséget kívánó tudományterületeken az utóbbi két évtizedben több vonalon megindult, biztató eredményeket mutat fel és korábban nem is sejtett oldalokról világítja meg a magyarság életfolyását.

Szentpéteryben szerencsésen találkoznak a tudós és a pedagógus tulajdonságai. Ő maga egy ember erejét szinte meghaladó munkával megoldotta a többi segédtudomány munkateréhez sok-sok szállal fűzött oklevéltan legfontosabb és legégetőbb feladatait. Megírta a magyar okleveles gyakorlat történetét Szent Istvántól Mohácsig, rögzítette a fejlődés fontos állomáshelyeit, határköveit, és átfogó képen tárta fel a középkor nagy közös forrásaiból eredő, a magyar földön több vonatkozásban sajátosan egyéni utat járó jogi írásheliség szétterjedését. Hogy mekkora munka van a Magyar Oklevéltanban, szemléltetően mutatja Szentpétery műveinek jegyzéke.¹ E felsorolásban nagy

¹ Szentpétery Imre irodalmi munkássága. Összeállította Janits Iván. Emlékkönyv, 572—581. l.

tanulás rejlik : élményszerű találkozás a multtal, lefolyt fejlődés-sorok összefoglaló ábrázolása nem történhet máról-holnapra, időálló eredmények csak hosszú, kitartó munka, sok-sok apró, de az egész nagy összefüggésébe kívánczó részlet feltárása nyomában járhatnak. Szentpétery azonban nemcsak maga vállalt hatalmas feladatokat, hanem tanítványaival is megszerettette ezeket a tudományágakat és hivatott munkásokat nevelt elsősorban a hozzá legközelebb álló oklevéltan részére, sőt arra is volt gondja, hogy a magyar történelem többi segédtudományának tudásterülete se álljon parlagon.

Eredményes nevelőmunkájának maradandó megörökítője az előttünk fekvő Emlékkönyv: 27 tanítvány tanuságtétele, hogy az indítások és útmutatások termékeny talajra találtak. Ebben az ünnepi alkalomhoz méltó kiállítású, gazdag terjedelmű kötetben — mint az ilyen természetű tudományos alkotásokban általában — a tanulmányok nem símulnak egy-egy központi kérdés köré, hanem különféle tárgyakat választanak, különböző jellegűek, az olvasó előtt kötetlenül változatos képekként peregnek le. Aránylag nagyszámú az olyan értekezés, amely egy-egy tudományszak történetét mutatja be, az eddigi munka és a jövő feladatok mérlegét adja. Nem egy közülük olyan tudományszakkal ismertet meg, amelynek Magyarországon még alig van multja. Mások viszont különböző részletkérdéseket emelnek ki a történet fejlődésvonalából, hogy világosságot derítsenek rájuk, vagy új adatok, új nézőpontok birtokában téves felfogásokat helyesbítsenek.

Az értekezések közül természetesen elsősorban azok mutatják Szentpétery professzor személyes indításait és irányzását, amelyek a történelmi segédtudományok köréből vették tárgyukat. Hogy e tudományzakok iránt mennyire megnövekedett az érdeklődés, világosan elárulja a pusztá összehasonlítás azzal az emlékkönyvvel, amelyben közel egy negyedszázaddal ezelőtt Fejérpataky Lászlónak rótták le tanítványai a hála adóját. A Szentpétery-Emlékkönyv cikkei között nemcsak mennyiségileg vannak észrevehetően jobban képviselve a segédtudományok, hanem témakeresésben és módszerben is jelentékeny a gazdagodás. A változásban nem kis része van annak a körülménynek, hogy a segédtudományok átléptek azokon a határvonalakon, amelyek közé a tudományos munkamegosztás eredetileg állította őket. Ma már szűk a segédtudomány megjelölés, hiszen e tudományágak „a történeti mult megismertetésében . . . nemcsak az előkészítő munkának, hanem bizonyos fokig a feldolgozásnak is részesei akarnak lenni ott, ahol ez természetük szerint hasznosnak és gyümölcsözőnek ígérkezik“¹.

A diplomatikai cikkek sorában *Szilágyi Loránd* az oklevéltan sorskérdésére keres feleletet (Oklevéltan és általános történet). Az oklevelet, amelyben az elmúlt idők sokrétű életének egy-egy

¹ Szentpétery Imre : Történelmi segédtudományok. (A magyar történetírás új útjai, szerk. Hóman B. Budapest 1931.) 352. l.

folyamata rögzítődik meg, csak a vele minden vonatkozásában foglalkozó tudomány, az oklevéltan tudja maradéktalanul megszólaltatni. Különféle fordulatokból, jegyzetekből, az írásból messzeható jogi, társadalmi, gazdasági, kulturális, irodalmi, hivataltörténeti jelenségek körvonalai bomlanak ki, amelyek más oldalról csaknem teljesen megközelíthetetlenül bezárulnak nemcsak az időtávolság miatt, hanem sokszor még az egykorú szem előtt is. A tudományok egymásrahatása természetesen kölcsönös. Amennyire megszínésedik az oklevéltan által feltárt részletekkel a jog-, társadalom-, kultúrtörténet, annyira gazdagszik az oklevéltudomány nézőterülete is. A jövő arra mutat, hogy az oklevéltan, ezen a vonalon haladva, végül is egy új tudományba torkollik majd be: az írásbeliség tudományába, amely széles körben, több tudományterület határát elmosva fogja vizsgálni mindazt az alakulást-változást, ami az írott betűnek különböző életformákban, társadalmi rétegekben való megjelenése nyomában jár.

A mai oklevéltan módszerét egy-egy részletkérdésen mutatják be a következő tanulmányok. *Bezsák Miklós* az összehasonlító diplomatika eljárása szerint két középeurópai okleveles gyakorlatnak, a cseh és magyar királyi kancelláriának fejlődésvonalát állítja egymás mellé (A középkori magyar okleveles gyakorlat kapcsolatai a cseh okleveles gyakorlattal). Az ilyen összemérésből, az egyezések és eltérések hátterének vizsgálatából élesebben világosodik meg mindkét kancellária története. A XIII. századig nagyrészt párhuzamosan halad az Árpádok és Přemyslek oklevéladása, de a német hatás kezdettől sokkal nagyobb súllyal nehezedik a cseh gyakorlatra, mint a magyarra, ez utóbbiban mellette részint távolabbi nyugati példák lépnek fel alakítóerővel, részint egyénibb irányt vesz a fejlődés. A XIV. század óta élesedik a határvonala, de amikor közös uralkodók kezében van a két ország sorsa, gyakori eset, hogy egyik kancellária formákat, szokásokat vesz át a másik gyakorlatából. E kölcsönhatásokban elsősorban a magyar kancelláriáé — ez volt a középkorban a legfejlettebb középeurópai gyakorlat — a példaadás érdeme. Minthogy a kancellária az udvari élet része, a fejlődésében rétegződő hatások megállapítása értékes segítség az udvar egész kulturális arcának felderítéséhez. Természetesen hasznos eredmények adódnának a művelődéstörténelem részére a keretek kiszélesítéséből, a királyi udvaron kívül élő cseh- és magyarországi írásbeliség összevetéséből.

A közvetlenül latin forrásból elinduló kultúrhatások nyomait keresi *Perényi József* tanulmánya (A ritmikus próza okleveleinkben és a francia iskolák) egy középkori ízlésű stíluszajátságon keresztül, amelyet az oklevélfogalmazásban elengedhetetlenül fontosnak tekintettek. Magyar földre a XII. század végén Franciaországban tanult magyar kancelláriai alkalmazottak útján került. Az ilyen részletvizsgálatok érdekesen mutatják a magyar királyi kancellária egy vonalon haladását a nyugatiakkal és érthetővé teszik a kultúrjavak átvándorlását, amelyben a külföldi iskolákat járó

magyarok találkozása Nyugattal egyike a legerősebb közvetítőknék. Ugyancsak a latin földhöz fűző kapcsolatokat világítja meg *Barta István* (Középkori közjegyzőségeink történetéhez). Magyarország abba a körzetbe tartozott, ahol ennek az itáliai városokból Európába szétáradó intézménynek nem volt gyökere s így mélyebb hatást nem is tudott gyakorolni. A közjegyzők nálunk egyházi emberek és mindössze az egyházi törvényszékekhez kapcsolódva fejtenek ki jelentősebb működést. B. tanulmánya azzal, hogy megjelöli a fejlődés észrevehető körvonalait és sejteti a kérdés távlatait, felhívja a figyelmet, hogy milyen szükséges volna végre az egész idevágó forrásanyag feldolgozása és egyúttal az intézmény újkori történetvonalának megrajzolása.

Igen öröndetes jelenség, hogy a kutatások ma már nem szorítkoznak csupán a középkor okleveles gyakorlatára. Kiterjeszkednek a római világ által idehozott jogi irásbeliségre és nem tekintik fejlődéslezáró befejezésnek a középkori magyar állam sírját: Mohácsot. Különösen ez utóbbi időhatár-kitolás nagyjelentőségű a magyar oklevéltudomány fejlődésében; korábban ezt a területet érdemtelenül elhanyagolták, úgyhogy ma még a fejlődés halvány vonásai sem állapíthatók meg. Ezt a kiszélesedett határu oklevéltant *Fischer Endre*, illetve *Pécsi Anna* és *Papp László* tanulmánya képviseli. *Fischer* dolgozata (A dáciai viaszostáblák okleveles gyakorlata) arról az aránylag fejlett gyakorlatról számol be, amely Dáciában hellenisztikus hatások alatt bontakozott ki. Természetesen innét a népvándorlás nagy szakadékan keresztül nincsen híd a magyar okleveles gyakorlathoz, amely új alapokon, nyugati mintákhoz igazodva a testvértartományban, Pannoniában indul majd meg *Szent István* alatt. — *Pécsi Anna* (Az erdélyi fejedelmi kancellária első formuláriusos kézírata) az önálló fejlődés útjára lépő Erdélyben a fejedelem kisebb kancelláriájának munkájára világít rá. Hogy működése egységesebb és hivatalibb jellegű legyen, *Bachy János*, a kancellária egyik tisztviselője formuláskönyvet készít s ennek használatbavételével nyomban rendszeresség kezdű összefogni a kancellária kiadványait. — A hiteleshelyek újkorba is átnyúló működésének egyik alapvető részével foglalkozik *Papp László* (A birtokba-iktatás (statutio) lefolyása). A beiktatás birtokjogunk egyik nagyfonságú tartozéka volt, ez tette csak végérvényessé a birtoklást. Fejlődésében a XIII. századtól kezdve egészen addig, míg az az elmúlt század második felében a hiteleshelyekkel át nem engedte helyét a megváltozott viszonyoknak, alig észlelhető gazdagodás-fogyás.

A magyar oklevéltan egyre számottevőbb eredményei fontosak a közelebbi-távolabbi országok szempontjából is, mert így van mihez mérniök okleveles gyakorlatuk fejlődését. De nyereséget jelentenek az általános európai oklevéltan számára is. A fejlődés általános érvényű vonásait kereső oklevéltudomány, mely sokáig egyoldalúan csak a nagy mintaadó gyakorlatokkal, elsősorban a pápák és német császárok kancelláriájával foglalkozott, ma már rájött, hogy a kis népek oklevéladásának törté-

netét mulasztás volna elhanyagolni, hiszen egyes jelenségek megértése éppen innen várható.¹

De nemcsak a magyar oklevéltan munkaterületén kedvező a helyzet, hanem a többi segédtudományokban is jelentős kezdeményezések történtek. Ezekből adnak ízelítőt a következő tanulmányok.

A pecsétannal foglalkozik *Kumorovitz L. Bernát* értekezése (A magyar szfragisztika multja). Bemutatja, hogyan bontakozik ki ez a tudomány, hogyan ébred feladataira, hogyan indul önálló célok felé. Ma már a történeti étellel való minden vonatkozásában igyekeznek megvilágítani a pecsétet: jogi, művészeti, ikonográfiai, heraldikai stb. szempontból. Magyarországon ezideig még mindig Pray Györgynek 1805-ben megjelent *Syntagma*-ja az egyetlen pecsétanni összefoglalás. De már tervszerűen folynak a tudomány mai színvonalán álló magyar pecséttan előkészítő munkálatai. Ezekben K.-nak jelentős érdemei vannak, de kívánatos volna, hogy a magyar pecsét története végre megfelelő formában és terjedelemben lásson napvilágot, mert a szerző által kezdeményezett vállalkozás: „az anyag megrostálásával és kiegészítésével a magyar pecséttan egyes fejezeteit monografiaszerű tanulmányokban közreadni“ — egymagában nem tekinthető a kérdés végleges megoldásának. — *Ij. Szentpétery Imre* a vörös viaszpecsét, e változatlan forma mögött fejlődő tartalomsort vizsgálja meg (A vörös viaszpecsét bizonyító ereje a középkorban). A vörös viasznak kezdetben nincsen kiemelő és elkülönítő jelentősége. Mivel azonban kiváltságosak használják, lassankint jogi tartalom nő a formába: a belőle készült pecsétnek nagyobb a hitele, mint a többieknek. Ez a felfogás természetesen használatának elhatárolására vezet.

Az egyetlen címertani dolgozatban (A magyar heraldika multja, jelene és jövő feladatai) *Donászy Ferenc* néhány szempontot ad a „Magyar Heraldika“ megírásához.

A magyar középkor jogi és irodalmi vonatkozású írásbeliségének jóformán egyedül használt nyelvével, a középlatinnal foglalkozó kutatás feladatait és irányvonalát ismerteti *Guoth Kálmán* (A magyarországi latinság helye az egyetemes latinságban) és *Istványi Géza* (A középlatin filológia külföldön és Magyarországon). A két tanulmány különböző pontokról indul el, G. a középlatin nyelv kibontakozását mutatja be, mint a római birodalom területi megnövekedésének és magában a latin nyelvben bekövetkezett rétegződéseknek a folyományát. I. pedig azt a hosszú utat vázolja, amíg a klasszika filológiához szabott méretek hatása alól egyre jobban szabaduló középlatintudomány ma már odajutott, hogy a középlatin nyelvben nem a klasszikus elrontott alakját érzi, hanem a római világtól merőben különböző berendezésű és összetételű középkor sajátos kifejeződését. Mindketten széles alapokon kívánják lemérni a középlatin szerepét: hogyan terjed el, a társa-

¹ I. Szentpétery: Beiträge zur Geschichte des ungarischen Urkundenwesens. Archiv für Urkundenforschung, XVI. 164. 1.

dalom milyen rétegeinek közvetíti a nyugati irodalom egyetemes érvényű emberi értékeit, és hogyan kezdi a magyarság az átvett latin nyelvet valamelyest önállóbban használni.

A diplomatika kiszélesedett látókörű tárgykeresése vezette a történetírást a jog- és hivataltörténet irányába. A jog különféle érvényesítési formáinak, a kormányzat, a közigazgatás szerkezetének, egy-egy hivatal működésének feltárása egészen új lehetőségeket nyert a diplomatika nézőpontjainak, módszerének átvételével. *Degré Alajos* a kiadott okleveles forrásanyag felhasználásával keresi a kártérítési kötelezettség különböző keletkezési alapjait XIV. századi fejlődésünkben (Kártérítés Anjoukori magánjogunkban). Kiemeli a magyarországi helyzet egyező vonásait a külföldivel és észreveszi a különbségeket is. A földesurat jobbágysághoz és tisztjeihez fűző kapcsolatok megvilágítására igen jellemző adat a földesúrra nehezülő teljes felelősség. Ezen a ponton a magyar jogfelfogás szigorúbb, mint pl. a német. — *Szabó István* tanulmánya (Az 1351. évi 18. törvénycikk) bemutatja, hogy az eredetitől eltérő közlésmód milyen téves megállapításoknak lehet elindítója. A törvénycikkbe, későbbi, önkényesen adott címétől és széttagolt formájától félrevezetve, a jobbágyköltözés szabályozását magyarázták bele. Ellenmondásokat rejtő vitás esetekben tehát csak az eredeti szövegnek lehet perdöntő jelentősége. A törvény különben belesimul az 1351. évi országgyűlés kismanes-védelmi vonalába. A jobbágy idegenben elkövetett bűneiért — a tettenérés esete kivétel — idegen földesúr, ha még olyan hatalmas is, nem alkalmazhat megtorlást, hanem csak a bűnös jobbágy uránál kereshet elégtételt. Valószínű azonban, hogy ez a törvény nemsokára, amikor a nagybirtok megállíthatatlanul előretört és nemcsak jobbágyformába húzódo szegény nemeseket, hanem középbirtokos családokat is hatalma alá parancsolt, nem feleltethet meg céljának.

Az idegenben tartózkodó királyt képviselő helytartói intézmény helyét igyekszik megállapítani *Ember Győző* a magyar államkormányzat és hivataltörténet fejlődésében. (A helytartói hivatal történetéhez a XVI. században.) Várday Pál érsek alatt éri el a legmagasabb fokot, ekkor ugyanis „újkori értelemben vett, állandóan ülésező és testületileg határozó hivatal“, széles pénzügyi, hadügyi és igazságszolgáltatási hatáskörrel. Teljes szerepének lemerése csak a hivatal működését kísérő iratanyag feldolgozásától várható.

Kovács Lajos a kamarai igazgatás első telekkönyvezési kísérleteit mutatja be a töröktől visszafoglalt Budán. (Telekkönyvi rendtartás Budán a kamarai adminisztráció idejében.) A telekkönyv bevezetése alsóausztriai példák nyomán történt, aránylag gyorsan, mert a bécsi udvar a jövedelem gyarapodását remélte tőle.

Kring Miklós a komárommegyei Tóváros község közigazgatását vizsgálja meg az 1836 és 1848 között megmaradt jegyzőkönyvek alapján (A községi közigazgatás történetéhez). Vázlatos rajzából is meglepően bontakozik ki az évről-évre választott előjáróság, a bíró, esküdtek alakja és a jegyző, az egyetlen foly-

tonosság az állandóan változó előjárói testületben. Az előjáróság szabályozza a község élete folyását, viseli szíven a lakosság anyagi és szellemi sorsát, sítítja el az ellentéteket; előtte kötik az adásvételi szerződéseket. A községi igazgatás, ha talán nem is mutat élesen elhatároló különbségeket, az ország egyes vidékein sajátos, helyi igazodású színeződést vehetett fel. A régi magyar életnek tehát lemérhetetlen kincsei rejtőznek az ilyen községi jegyzőkönyvekben. Talán feleslegesnek is látszik hangsúlyozni, hogy mennyire időszerű volna intézményes védelmükről gondoskodni. Egyrészük már megsemmisült, és a mai levéltári viszonyok mellett tovább pusztulnak, pedig veszteségük pótolhatatlan, mert pl. a legtöbb esetről nem adtak ki külön írást, csak a jegyzőkönyvbe bevezetve őrizték meg a feledéstől.

A levéltárak kialakulásával, elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó levéltártudományt két cikk képviseli, a rendi levéltárügy történetéből választott tárggyal. *Nyers Lajos* tanulmánya (A piarista levéltárügy és rendtörténetírás) két szorosan össze nem tartozó tárgykört vázol fel. *Spilka L. Tibor* cikke, egy készülő nagyobb tanulmány részlete (A jászóvári prépostság hiteleshelyi levéltárának „B” jelzetű protocolluma), érdekesen mutatja a levéltárról a mult században keletkezett új felfogás jelentkezését. E szerint a levéltárnak nemcsak az ad létjogot, hogy birtok- és egyéb jogokat biztosító iratokat őriz, hanem megbecsülik, mert benne a mult élet közvetítőjét látják. Ez a történeti szempont a XIX. században a központi hatóságoknál is kezd érvényesülni, és megmenti a folyó ügymenet számára értéküket veszítő, de történeti szempontból becsesnek ítélt iratdarabokat a megsemmisítéstől. *Mallyó József* premontrai kánonokban már ez a felfogás él, amikor „ritkaságuk” és „régiségük” miatt fontosnak tekintett középkori darabokkal megsokszorozza a hiteleshely működése során létrejött írásos anyagot, sőt igyekszik családi levéltárakat is létébe helyeztetni és a regisztraturából kiment darabokat visszaszerezni (!). Levéltártörténeti irodalmunk nagyon szegény az olyan munkákban, amelyek a levéltárak kezelőinek, a levéltárnokoknak működésével, életével ismeretnének meg, pedig ezekből sokszor érdekes kultúrtörténeti képek elevenednének meg.

A többi tanulmányok már távolabb esnek a Szentpétery által művelt vagy irányított tudásterületektől. Az Emlékkönyv természete nem is kívánhatta azoktól, akik a történettudomány szétesztott birodalmában egészen más tárgykörökbe mélyedtek el, hogy alkalmyszerűen a segédtudományokból vállaljanak, munkájukhoz mérve, idegen és távolálló feladatot. De csaknem mindennütt értékesítik azt, amit a történelem segédtudományaiból megtanultak: azokat az alapismereteket, amelyek nélkül nem lehet hozzáfogni a történetfolyamat megismeréséhez-megelevenítéséhez. Azt is mindenhová magukkal vihették Szentpétery professzortól, hogy a történetíró megállapításaiért, még ha önmagukért valók is, és nem is kelnek nyomukban jelenformáló nagy indítások, lelkiismeretének tartozik.

Baráth Tibor a XIX. század második felének magyar történetírását vizsgálva (Comte pozitívizmusa és a magyar pozitívizmus) arra az eredményre jut, hogy August Comte pozitívista multszemlélése és a magyar történetírás között áthidalhatatlan különbségek vannak, s ezért a multat fényképszerűen visszaadni kívánó magyar irányzatra alkalmasabbnak tartja a naturalizmus megjelölést.

Váczy Péter és *Wellmann Imre* a magyar történet politikai vonatkozású fontos kérdéseit vetik fel, amelyeket a tudomány eddig részben nem tudott megközelíteni, részben pedig egyoldalúan ítélt meg. *Váczy Szent István* ellenfeleinek, *Gyulának*, *Ajtonynak* és *Keánnak* személyét tisztázza (Gyula és Ajtony). Szerinte három különböző személyről van szó: Gyula a Gyula-törzs Erdélybe húzódott és pogány szokásokhoz visszatérő ágának volt a feje; Ajtony ugyane törzsnek a duna—tiszamenti szálláson maradt része felett uralkodott, azon a vidéken, ahol a legerősebben hódított a görög kereszténység; Keán névvel pedig Sámuel bolgár cárt jelölik a krónikák. — *Wellmann II. Rákóczi Ferenc* küzdelmének fordulópontját állítja új megvilágításba (Az ónodi országgyűlés történetéhez). A régi történetírás az Ausztriai Ház trónfosztásában látta az ónodi gyűlés egyetlen jelentőségét, W. szélesebb távlatokból mérve az eseményeket, az abrenuntiációt nem tartja a többiek közül messze kimagasodó ténynek. Hatásban sokkal nagyobb az országgyűlésen megjelenő ellentét, amely a felkelők sorait egyre észrevehetőbben megbontja. Rákóczi és egészen szűk köre belátja, hogy a rendszertelenül folytatott háborútól nem várható végérvényes eredmény, állandó életformát kell kiépíteni. Most azonban, amikor az erők maradéktalan összefogására volna szükség, a rendek már belefáradtak a négyévi küzdelembe, elalvóban van lelkesedésük és egyre csupaszabban kezdenek előlépni saját érdekeik, bevallott-titkolt békevágyuk. Ebben az ellentétben pedig, évekkel a befejezés előtt, megállíthatatlan végzetként rajzolódik ki a felkelés sorsa.

A történet különféle életterületein alakuló-változó tömegjelenségek ábrázolásának kérdésével foglalkozik *Pálty Ilona* (A történelmi statisztika). Megállapítása szerint nem külön tudományszakról van itt szó, hanem módszerről, helyesebben technikáról, amely a történéshoz lehetővé teszi, hogy a szám utóéletlen pontosságú kifejezőerejével szemléltessen különben megfoghatatlan alakulásokat. A cikk általánosságban érinti a kérdést, nem volna azonban haszon nélkül való a számszerű ábrázolás alkalmazási területeinek, határainak részletekbe menő ismeretése és egyúttal a történelem különböző természetű forrásanyagához mérve mindazoknak az eljárásoknak a megjelölése, amelyek a modern statisztika szinte korlátlan lehetőségek előtt álló kifejezőmód-készletéből a multa átvihetők.

Vayer Lajos cikke (A történelmi művek illusztrálása) egy másfajta ábrázolási mód alkalmazásának alapvonalait vonja meg: hogyan értékesítheti a történetírás az eltűnt időket, eseményeket, embereket megelevenítő képanyagot. Bizonyos, hogy elsőrangú

és egyre tökéletesebb megoldást kívánó kérdés ez, hiszen egy futó pillantás valamilyen egykorú képre a legtöbb esetben hasonlíthatatlanul mélyebb benyomást hagy, mint a legszemléletesebb leírás. Az olyan ábrázolás, amely keresztüljutott az ikonográfia rostáján, nemcsak a történetíró munkáját könnyíti meg, hanem egyúttal talán a leghatásosabb segítség a történettudomány eredményeinek népszerűsítésében.

M. Császár Edit az utóbbi években emelkedő irányzatú színezzettörténelem néhány problémáját veti fel (A magyar játékszínről). Egyike a vitatott kérdéseknek, hogy a színikritika és az újságcikkek tekinthetők-e a színház, a színész művészetének és teljesítményének megközelítésében a fontosabb segítségnek, vagy a színházi üzem működése során létrejött és azután tárrá levél érett iratanyag. Cs. a színbírálatoknak juttatja az elsőbbséget, de a levéltári anyag felhasználását a maga helyén szintén szükségesnek tartja. Fontos feladatai volnának a további kutatásoknak a magyar színművészet és a magyar színészek elkülönítően egyéni vonásainak feltárása, a színjátszás távolabbi múltjának és a vidéki játékszín alakulásának ismertetése. Ezek a feldolgozások, amelyekből le lehetne mérni az időben és vidékenként különböző igényeket, ízlést, értékes vonásokat adnának a színháztól érintett életformák szellemi képének rajzához.

A történelem és földrajz határterületén alakulóban lévő tudományágakat mutatja be *Bulla Béla* (Hazai történeti földrajzunk múltja, jelenc és feladatai) és *Mendöl Tibor* (Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz). A modern földrajztudomány a kultúrtáj jelenének ábrázolása közben egyre inkább szükségét érzi, hogy megállapítsa a mai helyzet kiformálásában szerepet játszó, a távolabbi-közelebbi múltba visszakisérhető fejlődéssort. A gazdálkodás, népesedés, település történetével foglalkozó történelmi ágak pedig keresik az emberkéz munkáját a táj alakulásában. A találkozó tudományoknak ki kell egészíteniük egymás munkáját.

Az Emlékkönyv írói a legfiatalabb történésznemzedékekhez tartoznak, valamennyien a háború után, sőt többségük a harmincas években került ki az egyetemről. Tanulmányaik java-része — mint láttuk — nem hoz lezárt, évek munkájával megsztult eredményeket, hanem inkább kérdéseket vet fel, irányvonalakat vázol, a tudásnak nálunk eddig jóformán ismeretlen területeit fedezi fel és határolja körül, munkafolyamatok elindulásáról számol be. A tennivalók meglátása és vállalása már magában is történetírásunk gazdagodását jelenti. Sinkovics István.

Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány Nominatae Budapestinensis provenientes. Series I. Fasciculus 1. Dobó, Árpád: Inscriptiones ad res Pannonicas pertinentes, extra provinciae fines repertae. Budapest 1932. 8° 27 l. — Fasc. 2. Gronovszky Iván: Meghatározott nemzetiségű pannoniai személynevek. Budapest 1933.

8° 50 l. — Fasc. 3. *Korbuly György: Aquincum orvosi emlékei.* Budapest 1934. 8° 45 l., 17 képpel. — Fasc. 4. *Nagy Lajos: Aquincumi múmia-temelkezések.* Budapest 1935. 8° 40 l., 26 képpel, 4 t. — Fasc. 5. *Graf, Andreas: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien.* Budapest 1936. 8° 156 l., 1 térk. — Fasc. 6. *Borzsák, Stephan: Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken.* Budapest 1936. 8° 53 l. — Fasc. 7. *Brellich, Angelo: Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell' Impero Romano.* Budapest 1937. 8° 88 l. — Fasc. 8. *Lambrechts, Pierre: La composition du sénat romain de Séptime Sévère a Dioclétien (193—284).* Budapest 1937. 8° 130 l.

A *Dissertationes Pannonicae* tudományágunkban való jelentőségének és fontosságának megértéséhez röviden, mintegy dióhéjban fel kell vázolni a hazai római régészeti tudomány fejlődését. Magyarországon Schönwisner és Katáncsich nemzedéke kezdett először tudományosan foglalkozni Pannonia római-kori emlékeivel. Míg e generáció anyaggyűjtésében megfigyelhetők bizonyos vezető szempontok, s e mellett a kor színvonalán álló összefoglalásokat tudtak adni, addig a mult század első felében nyomukba lépő epigonok munkássága a jó sors által felszínre vetett emlékek egyszerű publikálásában merült ki. (Ld.: Tudományos Gyűjtemény, 1817-i s köv. évf.) Új szint és programot jelentett Rómer Flóris, aki elsőnek hirdette az Archaeológiai Közlemények lapjain a legkülönbözőbb jellegű hazai római emlékek publikálásának szükségességét, hogy ennek az ismeretlen anyagban birtokában egy későbbi nemzedék összefoglaló képet rajzolhasson az itteni római életről és kultúráról. Rómer lelkesedéstől áthatott sokoldalú munkásságának értékét a *rendszeresség* hiánya csökkenti. Ez a rendszertelen gyűjtés jellemzi azután az őt felváltó kutatók tevékenységét is. Egyik súlyos következménye lett ennek, hogy régészeink lebecsülték Pannoniának a birodalomban elfoglalt történeti és kulturális jelentőségét. Önkéntelenül is hozzájárult ehhez az aláértékeléshez Mommsennek és iskolájának rendszeres munkássága, amelyből a Rajnavidék fontossága az *Imperium Romanum*ban igen erőteljesen rajzolódott ki. Ezekben az évtizedekben hazai kutatásunkat a Rajna-vidéken nyert eredmények átalakítása és kivonatolása jellemezte. Pannonia regionális és mégis ezer apró kis szállal a birodalom sorsával összefonódó helyzete azonban módszerekben és problémaállításokban is specifikus kutatást követelt. Az erre irányuló törekvések a háború előtti évekre nyúlnak vissza. A mai negyvenes generáció akkor cseperedett fel és tagjai, egymással benső barátságban, elhatározták a Pannonia-kutatás megszervezését. Törekvéscik azonban egészen addig nem tudtak átütni, ameddig ez a nemzedék vezető pozíciókba nem jutott. Az utolsó évtizedben ez megtörténvén, hozzáfoghatott a maga elő tűzött tervek megvalósításához. Publikációk terén ezeknek a törekvéseknek a kifejezője az Alföldi professzor szerkesztésében megjelenő *Dissertationes Pannonicae*, amelynek több fontos célja is van. Az első és talán a legfontosabb: maradéktalanul összegyűjteni

és hozzáférhetővé tenni a Pannonia történetére és kultúrájára, egyszóval provinciánk egész római életére vonatkozó teljes forrásanyagot, tekintet nélkül annak mineműségére. A tárgyi emlékegyűjtés, a monumentálistól a mindennapi élet kis eszközéig, éppen olyan fontos, mint az irodalomban megőrzött forrásanyag. A másik fontos feladat: a szakemberképzés, már a *Dissertationes* keretében történő anyaggyűjtéssel jórészt megvalósul. E mellett a publikáló fiatal szakember munkája a hazai és külföldi tudósvilágnak is megnyitja a pannoniai múlt illető forráscsoportját. Különös tekintettel vannak a *Dissertationes* azokra a magyar szakemberekre, vagy érdeklődőkre, akik a nagy fővárosi könyvtáraktól elzárva vidéken élnek. Egyik legnagyobb ambíciója ennek a sorozatnak, hogy idők folyamán önmagában is lehetővé tegye a vidéken élők számára a pannoniai kutatásban való részvételt. Az emlékegyűjtés csoportonként történő hiánytalan feldolgozása kézikönyv jelleget biztosít e sorozatban megjelenő munkáknak, ismeretük nélkül ma már egyetlen hazai, de külföldi kutató sem nyúlhat a pannoniai történet kérdéseihez.

A *Dissertationes* első sorozatában eddig megjelent munkák közül a két első dolgozat az epigraphiai anyagot dolgozta át más és más szempontból. *Dobó Árpád* összegyűjtötte mindazokat a külföldi feliratokat, amelyek kapcsolatban állnak Pannoniával. Ha a katonai jellegű feliratokat nézzük (1—16. l.), már magukban véve is kitűnik a pannoniaiak nagy szerepe Septimius Severustól kezdve a római városi praetoriánus gárda körében. Az epigraphiai anyag itt egyúttal értékes adalékot szolgáltat Dio Cassius ismert esetéhez, aki a pannoniai praetoriánusok ellenkezése miatt nem vehette át hivatalát Rómában. A *praetoriani* mellett a másik elite-csapat, az *equites singulares* legénységének a CIL. VI. kötetében publikált feliratok szerint több mint negyedét alkották a pannonok. A flotta-köveknél (12. l.) tanulságosabb lenne a külföldi és a Pannoniában előkerült feliratokat egyesíteni. A jelenlegi kimutatás kevesebbet nyújt a fejezetcímnél. Fontosak a pannon törzsekből felállított segédc csapatok külföldi emlékei (17—21. l.), amelyek mutatják, hogy tartományunk bátor harcosokat adó emberanyaga a birodalom minden egyes provinciájában kivette részét az imperium védelméből. A pannoniai háborúk közül Marcus Aurelius germán-szarmata hadjáratai (23. l.) hagyták a legtöbb nyomot a feliratokban. D. anyaggyűjtése elsősorban a *Corpusra* támaszkodott. Hasznára vált volna a dolgozatnak a Revue archéologique, Diehl, *Inscriptiones* (itt Demetrius, Anastasia említése Ravennából) még gondosabb átnézése. Allmer-Terrabasse (*Inscriptions d'Antique et du Moyen Age de Vienne, 1875—76*), Silvagni (*Inscriptiones urbis Romae christianae, Roma 1928—29*) gyűjteményei is további értékes adatokat szolgáltatnának a szerző összeállításához, amelynek a közeljövőben megjelenő második kiadását — kívánatos lenne egy névindex! — nagy érdeklődéssel várjuk.

Gronovszky Iván dolgozata a pannoniai népesség ethnikumának tisztázásához szolgáltat fontos szempontokat. Holder, Krahe

a pannoniai névanyagot csak abból a szempontból vizsgálták, hogy ezek az illyr, kelta, vagy thrák nyelvből magyarázhatók-e meg. G. új szempontot vet fel, amikor a feliratokon megjelölt törzsi hovatartozást és családi kapcsolatokat teszi vizsgálódása alapjává. A 4—34. lapon 84, a bennszülöttektől használt név hasznos összeállítását kapjuk. A szerző minden név után a nyelvészeti irodalom alapján jegyzi annak kelta, illyr stb. jellegét. A forrásul használt feliratok legfontosabb részét teljes szövegében közli, s ahol az lehetséges volt, datálást is ad.¹ Említett szempontjának megfelelőleg G. nemcsak első tekintetre is barbár hangzású, hanem olyan jó római hangzású neveket is felvett, mint *Firmus, Iustus, Optatus, Quintus, Secundus*, hogy csak párat említsünk. E római *cognomina* ugyanis több esetben barbár nevek fordítását takarják. G. 24 ilyen névről teszi fel (41—43. l.), hogy valamely ma már előttünk ismeretlen barbár névnek fordításai lennének. Határozott eredményre természetesen itt nem lehet jutni, s valamely melléknévi jelentésű római tulajdonnévnek barbár nevek között való szereplése legfeljebb valószínűsíti, de nem teszi bizonyossá, hogy az elszigetelten álló római név esetében fordítással állunk szemben. Érdekes a 39—40. lapon adott összeállítás, amely jól szemlélteti, hogy egy családon belül hogyan keveredtek illyr, kelta és thrák személynevek. Az itt említett Bato névhez meg kell jegyezni, hogy G., úgy látszik, az eraviszkus népet keltának tartja. Bár a népnévben benn van a kelta sk suffix, Tacitus Germania-jának 43. fejezete szerint az illyr nyelvet kellett beszélniük.² Megjegyzéseink nem érintik az értékes munka végső eredményeit; a várható második kiadás elé nagy érdeklődéssel nézünk.

Korbuly dolgozata több témakör köré csoportosul, ami a szerző szempontjainak gazdagságát is mutatja. Az első rész (6—11. l.) az Aquincumból ismeretes orvosokkal foglalkozik. A polgári orvosok közül kettőt ismerünk a III. századból.³ A feliratos emlékek továbbá öt katonaorvossal ismertetnek meg bennünket a II—III. századból, egy hatodikról a Cod. Just. X. tit. L/III. 1. tesz említést (*Aulus Numisius, medicus legionis II. adi.*). Rajtuk kívül a Nagy Lajostól 1926/29-ben feltárt Aranyhegyi-árokmenti koracsászarkori temető⁴ két sírját tekinthetjük egy-egy aquincumi orvoshoz tartozónak, az azokból előkerült orvosi vonatkozású mellékletek alapján [bronz fülkanál (*specillum oricularium*), bronzsipesz (*vulsella*), egyenlőkarú bronzmérleg stb.] (11—13. l.). A szépvolgyi Holspach-féle kőbányából szár-

¹ A 18. l. említett *Baltis* istennő felirata (Arch. Ért. 1907, 42. l., 2. sz.) azonban az I. századnál jóval későbbi.

² Alföldi A., Numizmatikai Közlöny 28—29. k. 1933, 65. l.

³ A *Carpus*-szarkofág feliratos mezőjének jobb- és baloldali alsó részén látható kapacs (*ascia*) és színtező (*libella*) orvosi felhasználási módjának érdemes lenne utánanézni.

⁴ V. ö. Nagy L.: Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapításai az 1923—1935. években (Budapest Régiségei XII. 1937, 265. l.).

mazó¹ oltárkő állítója, egy *miles pequarius* (CIL. III. 10428) a második segédlégió állatorvosa lehetett (13—14, 44, 47. l.). Ahol a katonaság ilyen jól megszervezett egészségügyi szolgálattal rendelkezett mint Aquincumban,² természetesen nem hiányozhatott egy állandó jellegű katonakórház (*valetudinarium*) sem, amelynek berendezésére a carnuntumi és novaesiumi hasonló rendeltetésű épületek adhatnak útmutatást.³ Az aquincumi katonaváros területén, a Miklós-utcában már Kuzsinszky Bálint feltett egy *valetudinariumot*,⁴ az 1938. évi ásátások során ez elő is került. Most erre az épületre kell vonatkoztatni *Ti(berius)*⁵ *Martius castrensis medicus* 1914-ben napfényre került követét; benne K. helyes következtetéssel az akkor még csak gyanított katonakórház „egyetlen névszerint ismert orvosát“ látta (16. l.). Ennek a kórháznak a gondnoka (*optio valetudinarii*) lehetett *T. Venusius Aper*, akinek fogadalmi oltárkövét 1914-ben ugyancsak a Miklós-utcában találták. Az Aquincumi Múzeumba került szórványos leletek orvosi műszerei (21—25. l.) közül egy bronzköpülő (*cucurbitula*), sebésztű (*acus*), hengeralakú műszertok, ötrekeszes gyógyszerhordó doboz bronzból az érdekesebb darabok. Külön téma a táborhegyi múmia megvilágítása orvosi szempontból (25—29. l.), a szemmelverés (29—30. l.), a nőgyógyászat emlékeinek tárgyalása (32—34. l.). Rövid áttekintést kapunk az orvostudomány patronusainak, *Aesculapius*nak és *Hygeiának* pannoniai kultuszáról (34—37. l.).⁶ A dolgozat befejező része (37—43. l.) az egészségügyi berendezésekkel foglalkozik. Aquincum határváros jellege ellenére is fel van szerelve az antik világ higiéniajának minden követelményével. A mai Római Fürdő helyéről és az Aquincumtól nyugatra emelkedő hegyekről kiinduló vízvezetékek gondoskodtak a polgári és katonaváros vízellátásáról. A szennyvizeket csatornahálózat vezette a Dunába. A katonaváros 1, a polgárváros 4 közfürdője, s számos magánfürdő pedig indokolttá teszi a szerző megállapítását (41. l.): „Aquincumot valódi fürdővárosnak nevezhetjük, s egészen bizonyos, hogy fürdőinek terápiás alkalmazása is volt.“

Aquincumon kívül K. figyelembe veszi egész Pannonia orvosi vonatkozású emlékanyagát és az egyes csoportok tárgyalása során kutatási körébe vonja a római birodalom egészségügyének egy-egy ágát is, s róluk több alkalommal külön is

¹ Az oltárkövet 1889-ben s nem 1899-ben találták. Ld. Kuzsinszky B., Budapest Régiségei V. 1897, 114. l.

² Korbuly utal arra (8. l.), hogy „a katonarvosokra vonatkozó feliratainak számát tekintve Aquincum *harmadik* helyen áll Róma és Lambaesis után“.

³ Th. Meyer-Steinig: *Krankenanstalten im griech.-röm. Altertum* (Jenaer medicin-hist. Beitr. H. 3. Jena 1912) 7—9. ábra.

⁴ Legutoljára: Aquincum. Ausgrabungen und Funde (Budapest 1934) 8. és 162. l.

⁵ Alföldi olvasása *Timartius* helyett.

⁶ A 36. lapon felsorolt feliratokhoz ld. még: Arch Közl. új f. II. 1864, 47. l.

rövid, világos, a nem orvos szakember számára is érthető áttekin-
tést nyújt.

A Korbulytól már érintett múmiatemetkezés régészeti feldolgozását *Nagy Lajos* adja. A dolgozat első részében (5—24. l.) két múmiasírnak és mellékleteinek leírását kapjuk. Az elsőt a szerző tárta fel 1929-ben a Táborhegyen. Egy idősebb, 50—60 év körüli asszony teteme feküdt benne a későrómai korban Egyiptomban használatos eljárással múmifikálva. A sírban lelt Alexander Severus (222—235) érem megadja a temetkezés *datum post quem*-jét. Az ékszermellékletek (csontgyöngyökből álló nyaklánc, csonthajtók, fülbevalók stb.) formája is amellett szól, hogy a sír a III. század végénél korábbi időből nem származhatik, sőt valószínű, hogy a IV. századból való (17—18. l.). Másik két múmiasírt még 1912-ben tártak fel Szemlőhegyen, azonban csak az egyiknek mellékleteit lehetett megmenteni. Ezek közül a gyantával átítatott gyolcsmaradványok igazolják a múmiatemetkezést. Faládikó bronzveretei, két későrómai agyagedény (Kugelflasche), zöldszínű üvegpasztta és aranygyöngyökből összefűzött nyaklánc s (mint az előbb említett múmiasírban is) egy parafa papucsbotét képezték a sírmellékletet. Maximinus Daia (+313) és Crispus (+326) kisbronz a sírt a IV. századra datálja. Mivel magyarázható ennek az egyiptomi temetkezési szokásnak megjelenése Pannonia földjén? A tanulmány második része (24—30. l.) még néhány Egyiptomra mutató jellemző darabot mutat be Pannoniából. Már ezekből is látható, hogy az egyiptomi kultuszok, valamint az egyiptomi művészet és ipar produktumai Pannoniába is megtalálták az utat. Aquincum mint a Kelettel összekapcsoló közlekedési vonal mellett fekvő fontos katonai tábor nem vonhatta ki magát hatásuk alól. Fogadalmi oltárok, Isis-Sarapist ábrázoló reliefek, s más apró leletek mellett most a múmiasírok is ezt bizonyítják. Külön egyiptomi vallásos szektáról Aquincumban azonban még nem lehet beszélni. A dolgozat, amelyhez függetlenül Hollendonner Ferenc értekezése járul a táborhegyi sír maradványainak mikroszkópos vizsgálatáról, a finom meglátások egész sorát tartalmazza. A szerző mestere annak, hogyan kell a legelvontabb szakkérdéseket is a régészeti anyag szuverén ismeretével, mégis élvezetes és könyved stílusban feldolgozni.

A *Dissertationes* két következő dolgozata Magyarország ókori földrajzával foglalkozik. *Graf* munkája Pannonia római-kori földrajzát dolgozta fel. A feliratos kövek, valamint az itinerariumok alapján hazai részről már Katáncsiech kora színvonalán álló képet rajzolt Pannonia földrajzáról.¹ Az egyes római települések helyének megállapítása természetesen szorosan összefügg a római úthálózat kérdésével. A háború előtti hazai tudománynak ezen a téren elért eredményeit Finály Gábor

¹ Katáncsiech: *Specimen philologiae et geographiae Pannoniarum (Zagrabiae 1795)* és *Commentarius ad Plinii Secundi Pannoniam*. (Budae 1829.)

foglalta össze.¹ G. dolgozatáig azonban egyetlenegy munka sem tűzte ki céljául, hogy az úthálózat lerögzítése mellett egyszersem tartományunk római településeiről is összefoglaló képet nyújtson. Az itinerariumok modern kiadásai,² valamint a háború után megjelent úttörténeti munkák³ és a hazai archaeológiai emlékek megnövekedése óta érzékeny hiányt jelentett ez a szaktudományban. G. munkája már ebből a szempontból is hézagpótló. Először Pannonia déli határvonalát tárgyalja (5—13. l.). Aki valamikor is foglalkozni kényszerült ezzel a kérdéssel, tudja, hogy mennyire nehéz, szinte a lehetetlenséggel határos itt pontos vonalat húzni. G. végső konkluziója a középkori történezt is érdekelheti (13. l.): „A Szávától délre még Pannoniához tartozik egy átlagosan 29 km (20 *milia passuum*) széles terület, azaz a boszniai hegyekig nyúló síkság és dombvidék. Amikor a középkori Magyarországot sem határolta délről a Száva, hanem még tovább folytatódott a macsói, ozorai, sói bánságokban, ebben a római provincia-beosztás örökségét láthatjuk.“ A következőkben G. a Pannonia déli részén lakó népeket sorolja fel (13—21. l.), majd áttér tartományunk nyugati határának vizsgálatára. A Noricum és Pannonia közötti határvonal megállapítása, mint ismeretes, jórészt a *mons Cetrius* Ptolemaiosztól megadott „*positio*“-inak értelmezésétől függ. G. ebben a sokat vitatott kérdésben Otto Cuntz megbízható eredményeit fogadta el.⁴ A munka egyik legnagyobb érdeklődésre számot tartó része a mai Dunántúli római foglalás előtti ethnographiai képének megrajzolása (24—30. l.). Amit itt G. nyújt, mind dicséretet megérdemel. Szerencsés a Ptolemaiosztól Pannonia Superior tartományban említett *Kóivoi* nép azonosítása a Tacitus Germaniájának 43. fejezetében olvasható *Cotini* néppel.⁵ A török-mongol népek védelmi szervezetéhez is értékes analógiát nyújthat a *deserta Boiorum* interpretációja, mint a boioktól céltudatosan üresen hagyott védelmi sáv (26. l.). Pannonia közigazgatásának felvázolásához (38—42. l.) meg kell jegyezni, hogy tartományunk két részre való osztása most már bizonyos, hogy a 107. esztendőben következett be.⁶ Pannonia háromtartományos beosztásáról a ravennai geographus mellett még az afrikai Optatus is említést tesz,⁷ ennek a beosztásnak az értelmét azonban még nem látjuk

¹ G. Finaly: *Le vie Romane nell' Ungheria* (kny.: *Atti dell' Reale Accademia dei Lincei*, Ser. 5. vol. X. 1914) és *U. az : Római utak a Dunán túl* (kny.: *Uránia* 16. évf. 1915). A legújabb összefoglalás Nagy Lajostól való: *Le grandi strade Romane in Ungheria* (*Quaderni dell' Impero. Le grandi strade del mondo Romano*. XI. Spoleto 1938).

² O. Cuntz: *Itineraria Romana I.* (Lipsiae 1929.)

³ Pl.: K. Miller: *Itineraria Romana.* (Stuttgart 1916.)

⁴ V. ö. *Diss. Pann.* Ser. II. 12. 1939, 210. l.

⁵ V. ö. Alföldi A., *Századok* 70. évf. 1936, 27. l.

⁶ C. Patsch: *Beiträge z. Völkerkunde v. Südosteuropa* V. 2. (Sitz.-Ber. Wien, H. 217. 1937, 132—133. l.)

⁷ Optatus: *De schismate Donatistarum* II. 1 (Ziwsa, 33, 6 sor). *Ld. még Nagy T.: A pannoniái kereszténység története*, 208. l.

tisztán. A következő részben az itinerariumoktól jelzett útvonalak mellett haladva a fontosabb római települések azonosítását, s ezeknek tartományunkban elfoglalt jelentőségét mutatja be G. Egyesítve megtalálható itt a legkülönbözőbb időszaki folyóiratokban szétszórta és a magyar kutató számára is csak nehezen hozzáférhető és áttekinthető anyag. Ezekből a leglényegesebbek összefoglalása hasznos alapul fog szolgálni tartományunk régészeti kataszteréhez is, amely mind sürgősebben pótlendő hiánya tudományágunknak. G. munkájának megalapozottságát mutatja többek között, hogy Jugoszlávia régészeti kataszterének feldolgozása, amelyből eddig Poetovio és Zágráb környéke jelent meg,¹ nagyjából megerősíti a szerző eredményeit. Ki kell emelni a tudományos etymologia alkalmazásával tett igen értékes megjegyzéseit. Kisebb elírások és helytelenségek csúsztak ugyan be² a szövegbe, a lapszámra történő hivatkozás is többször pontatlan, ezek az apróbb hibák azonban nem érintik a munka egészének az értékét. A tanulmány a legteljesebb mértékben megfelel a Régészeti Intézet igazgatójától kitűzött egyik célnak: megismertetni a hazai irodalom eredményeit a külfölddel. Emellett remélhetőleg a hazai szűkebb regionális kutatásra is serkentőleg fog hatni; ez utóbbi eredményei különben máris mutatkoznak.³

Borzák István nagy felkészültséggel megírt tanulmánya arra a kérdésre keres feleletet, hogy milyen ismeretei, illetve elképzelései voltak az antik világnak Magyarország földjéről. Hazai részről legutoljára a Millenniumi Történet első kötetében (XI. s. köv. l.) kaptunk erről tájékoztatót; ez azonban a hiányos anyaggyűjtés következtében már megjelenése pillanatában sem volt kielégítő. Negyven esztendeig kellett várni, hogy e tárgyban a kor színvonalán mozgó összefoglalást kapjunk. B. dolgozata két részre tagozódik: 1. a klasszikus görögység ismeretei a Duna völgyéről (5—22. l.); 2. a Kárpátok medencéjének szerepe az antik világképben Róma megjelenése után (23—46. l.). A görögségnek a Pontus nyugati partvidékén virágzó gyarmatai (Istros, Olbia, Odessos) jutottak először kereskedelmi kapcsolataik révén érintkezésbe hazánk keleti, s azzal határos részeivel. 500 körül ezek a kereskedők már jól ismerhették a géták- és szkythák-

¹ J. Klemenc—B. Saria: *Archaeologische Karte von Jugoslavien* Blatt Ptuj, Beograd—Zagreb, 1936.—J. Klemenc: *Blatt Zagreb*, 1938.

² Pl.: a Savarián keresztülfolyó Sibaris nem a Gyöngyössel (64. l. 4. jz.), hanem a Perinth patakkal azonosítandó. — Sulpicius Severus Szent Márton életrajza nem hozható fel bizonyítékkal arra, hogy Savaria püspöki székhely volt (72. l.). — A *Passio Quirini* értelmében Amantius praeses nem Sisciába, hanem Savariába tér vissza (72. l.). — Az *Ad Militare* nevű tábor helyőrsége helyesen az *equites Flavianenses* csapattestéből állt (112. l.). — A régi Sopianae főútvonala a mai Rákóczi-útnak, s nem a Király-utcának felelt meg (117. l.), stb.

³ Lovas E.: *Pannonia római úthálózata Győr környékén* (Pannonhalmi Szemle Könyvtára, 22. Pannonhalma 1937).

lakta területet, de az anyaország írói (Simonides, Aischylos, Pindaros) még vajmi keveset tudnak a Duna vidékéről, s mindössze az Istros folyóról van valami homályos ismeretük (5—8. l.). Az Alduna környékéről és Kelet-Magyarországról az első tudományos képet Herodotos rajzolja meg munkája 4. könyvében. Tudott dolog, hogy Herodotos itt is a miletosi Hekataios csak töredékeiben megmaradt földrajzi munkájából merített, s nagyjából a görög kolonizáció révén nyert ismereteket foglalja össze. Az agathyrsos népet (11—13, 44—46. l.), Erdély lakosságának vezető rétegét Herodotos gazdagnak és elpuhultnak rajzolja (IV. 104). B. azonban rámutat arra, hogy Herodotos a görögöktől távollakó népek idealizált képét festi róluk: olyan gondtalanul, zavartalan társadalmi harmóniában és szociális békében élnek, mint Plato államának népe, vagy az ugyancsak északra helyezett phaiakok. Az idealizálás és a földrajzi leírásokba csúszott tévedések ellenére ez a Hekataios—Herodotos rajzolta kép Magyarország földjének széleskörű ismeretét jelenti, mellyel utóbb csak a római császárkor versenyezhetett. Utánuk a földrajz-tudományban meseszerű elképzelések kapnak helyet (14—19. l.). Érdekes ezek közül a Duna bifurkációjáról való elképzelés: az Istros egyik ága a Fekete-tengerbe, a másik az Adriai-tengerbe ömlik. A hagyományos magyarázat szerint az Ἰστρος és az Ἰστροί nevek hasonlósága okozta a zürzavart. Az idekapcsolódó Argonauta-mondára való tekintettel lehetséges, hogy az Adria-partján lakó egyik illyr törzs neve (καυλικοί)¹ — amely a görögöket a cholchisiak nevére emlékeztette — ugyancsak hozzájárult a tévedéshez. A bifurkációs-theoria alapja mindenestre az az igen régi elképzelés, hogy az Adriai-tenger összefügg a Pontussal és az északi Okeanossal (18. l.), nem pedig az Adriát és a Pontust összekapcsoló kereskedelmi útvonal, amelyet a VI/V. században használtak volna a görög kerekedők.² A Pontus melletti korai görög kereskedelem útja észak- és északnyugat felé vezetett, nem pedig az Adria felé.³ Az albán és dalmata partokon alapított korkyrai, korinthosi, syrakusai gyarmatok gazdasági érdeklődése viszont nem érte el a Duna-völgyét.⁴ Érdekes, hogy amikor a római foglalás után kitűnik a Duna bifurkációjának téves volta, miképpen próbálja a régi, hagyományos nézetet menteni a császárkori Pompeius Trogus (XXXII. 3, 13—15). Szerinte a Pontus felől érkező argonauták a pannoniai Nauportusnál kiszállnak hajójukból, s ettől kezdve a vállukon viszik (*navem portare*, s innét Trogus szerint Nauportus neve!) egészen az Adriai-tengerig. Ez az egy példa is eléggé mutatja, hogy az empirikus úton nyert ismeretek sem voltak képesek megtörni a földrajzi irodalomban gyökeret vert formák erejét.

¹ Hekataios: fgr. 92.

² Így Hennig, Klio 28. k. 1935, 247. l.

³ Ezen az úton került hozzánk a tiszabenei bronzhydria.

⁴ R. L. Beaumont: Greek influence in the Adriatic. Journal of Hellenic Studies LVI. 1936, 200. l.

Helyesen emeli ki ezzel kapcsolatban a szerző (24. l.), hogy a római uralom századaiban is hogyan szövik át a valóságnak megfelelő adatokat régi teoriákkal, pl. a hippokratesi tanítással, amely többek között a hideg északot és a harci vitézséget egymástól elválaszthatatlannak tekintette. Ehhez az északhoz tartozott Pannonia is. Az Augustus-kori irodalomtól kezdve költőknél épúgy (24—28. l.), mint filozófusoknál, történétíróknál, geografusoknál (28—33. l.) végigvonul ez a közhely. Az oikumené szélén lakó népek idealizált képe helyébe kirajzolódik az itt élők nyomorúsága. Ebben a szellemben ír többek között Seneca (*De providentia* 4, 12) s vele egyezően két századdal később Dio Cassius (XLIX. 36, 2). Örök tél (*perpetua hiems*) borítja ezt tájat, a bennszülöttek csak nagynehezen tudják élelmüket megszerezni, lakóházaik nincsenek stb. A *frigida loca* lakói, s következőleg *feroces*. A régi topika szívósságát semmi sem mutatja jobban, mint amikor egy pannoniai helytartó sem tud hatása alól szabadulni! S ezt a stereotip képet kapjuk tartományunkról Pliniusnál, Ammianusnál, s mondhatni minden egyes írónál, aki csak említést tesz Pannoniáról (28. s köv. l.). Helyesnek kell tehát elfogadnunk B. végső konklúzióját (43. l.), hogy a Magyarországra vonatkozó néprajzi és földrajzi irodalomban a Hekataios—Herodotosig terjedő korszak a legfontosabb. A későbbiek — talán Agrippát és Pliniust kivéve — jórészt már csak sablonos irodalmi formákat ismételnek. A kereszténység sem változtatott ezen a helyzeten s mint B. példáiból (44. l.) látjuk, ebben is antik nyomokat követett. Az alapos munka használatát szerző- és névmutató könnyíti meg.

Az antik vallástörténet problémakörébe vezet *Brelich* *Angelo* szuggesztív dolgozata a halálszemlélet különböző formáiról. Az élet és a halál mint két egymással szembenálló valóság (5—32. l.), a halál „dionysosi“ és „filozófikus“ szemlélete (33—53, ill. 54—65. l.), a halotti kultusz és annak felfokozása, a halott „heroizálása“ (66—75. l.), végül az antik ember hallhatatlanság-ideáljának vallásos alapjai: ezekben lehet visszaadni egészen vázlatosan B. tanulmányának tartalmát. Mert B. munkája azok közé tartozik, amelyek a bennük felvetett és tárgyalt problémák gazdagsága és sokoldalúsága miatt csak nehezen mutathatók be pár sorban. A szerző, a római birodalom sírfelirataira támaszkodva, mesteri módon vázolja fel az antik ember előtt jelentkező halál ezer arcát. Mint kérlelhetetlen ellenséget, amely elrabolja az élot a fény, a világosság birodalmából és lehúzza az alvilágba, mely mint sötét, hallgatag, folyóktól határolt szomorú hely: a negatívumok birodalma (16. l.). Majd az *impia mors rapiens* (*Carmina Epigraphica* 420) valóságával szemben mint felszabadító, amely felold az élet nehézségei, a szeszélyes *Fortuna* és a csalóka *Spes* hatalma alól. Fontosak a halottkultusz kialakulását érintő fejtegetések (66. s köv. l.). A szerző helyesen utasítja itt el Rohde és iskolája felfogását, amely a régebbi valláspsychológiában más vonatkozásokban is nagy szerepet játszó félelemérzést vette fel alapul. B. lehetségesnek tartja, hogy a kultusz

intenzívebb formája, a halott istenítésének koncepciója az ősök tiszteletéből fejlődött ki (68. l.). A sír mint oltár és a „santità della tomba“ a kereszténységbe is átöröklődik. Az ókereszténységgel foglalkozó kutató különben is sok értékes útmutatást nyer B. dolgozatában. Jó az ókeresztény *infernum*-gondolatkör vallástörténeti megvilágítása,¹ ha a szentpáli δευτερος θάνατος interpretálását illetőleg kissé eltérő is a felfogásunk. A *memoria*-kultusz antik formája (72. l.) már egészen közel áll a keresztény ideológiához (*communio sanctorum*), épúgy mint a halál legyőzésének gondolatköre (84—85. l.), amely pannoniai kereszténység lelkületében különösen erősen benne gyökerezett.² A halálszemlélet formáinak provinciális, vagy esetleg ennél nagyobb regionális keretben történő vizsgálata különben még gazdagabbá tehetné a képet, s egyúttal rávilágítana egy kisebb területen uralkodó és arra jellemző vallásos gondolatkörre. B. munkája alapján pl. hasznos lenne a pannoniai feliratok feldolgozása ebből a szempontból. A szerzőnek az olasz nyelv minden szépségével és kifejező erejével megírt dolgozata folytonos utánagondolásra készíti az olvasót. S ha vannak is részek, amelyek felkeltik az ellenmondást, a költő-filozófus lendületével megírt tanulmányt nem lehet egyhamar a kézből letenni.

Pierre Lambrechts munkája folytatása a szerző 1936-ban megjelent könyvének (*La composition du Sénat romain de l'accession au trône d'Hadrien à la morte de Commode*, Gant 1936). Tanulmánya első részében (13—75. l.) az ismert szenátorok listáit hozza Septimius Severustól Diocletianusig. A beosztást (Septimius Severus—Caracalla; Elagabal—Alexander Severus; Maximinus Thrax—Diocletianus) megindokolja a szerzőtől választott III. század, amelynek egymást gyorsan felváltó, sőt a hatalmat egyidőben birtokló nagyszámú uralkodói ma még lehetetlené teszik, hogy császáronként állítsuk össze az *album senatorium*ot. Az összeállított listák így is több mint ezer szenátor nevét tartalmazzák. A nagy szorgalommal összegyűjtött anyag alapján L. a második részben (79. s. köv. l.) először a szenátorok származását veszi vizsgálat alá. Karl Bihlmeyer még azon a véleményen volt,³ hogy a Severus-dinasztia uralkodói a tőlük kiirtott régi patriciuscsaládok helyében keletiek, afrikaiak és illyricumiaiak tömeges felvételével pótolták a szenátorok megirt kult sorait, s ezzel a birodalom nemes római hagyományait őrző legfontosabb intézményét valósággal elnemzetlenítették és barbarizálták. L. az epigraphiai emlékanyag cáfolhatatlan érveivel igazolja, hogy a keleti származású szenátorok száma Traianustól kezdve állandóan növekedett, s e tekintetben Sep-

¹ A szerzőtől idézett irodalmon kívül ld. még: W. Bousset: *Kyrios Christos* (Göttingen 1926); J. Kroll: *Gott und Hölle* (Vorträge der Bibliothek Wartburg, 1932).

² Bővebben tárgyalom: *A pannoniai kereszténység története* (Diss. Pann. Ser. II. 12. 1939, 48. köv., 151. l.).

³ K. Bihlmeyer: *Die syrischen Kaiser zu Rom u. das Christentum* (Leipzig 1916) 3. s. köv. 1.

timius Severus uralkodása nem jelentett forradalmat. A régi szenátori családok (Acilii Glabrones, Bruttii, Caesinii Rufimiani stb.) sarjai továbbra is helyet foglalnak a szenátus tagjai között, sőt az itáliai származású szenátorok száma Alexander Severus alatt még csak növekedik arányszámában. (Ebből a jelenségből azonban, tekintettel az epigraphiai és irodalmi forrásanyag szegényes és kúszált voltára, L. példájára (86. l.) nem mernénk Alexander Severusnak az itáliaiakkal szemben követett kedvezőbb politikájára következtetni.) Van azonban L. vizsgálódásának pannoniai szempontból egy igen fontos és egyúttal meglepő eredménye, t. i. az, hogy a III. század második felében, amikor az illyricumi császárok foglalták el a Caesarok örökét, Illyricum elenyésző kis számban van képviselve a szenátusban. A 235—284 közötti félszázadból 65 ismert származású szenátor közül mindössze öt dunavölgyivel találkozunk (7·8%). L. magyarázata teljesen kielégítő (88. l.): „A II. századtól kezdve a birodalom szolgálatába lépő illyricumiaiak a hadi pályát választották... Szemükben a szenátori méltóságnak kevés értéke volt. Ezeket az életerőtől duzzadó és realista célokat követő harcosokat nem csábította a szenátusi méltóság szegényes visszfénye, s ezért nem is nagyon erőlködtek, hogy a szenátus tagjai között szerepeljenek.“ Valójában nem a szenátus, hanem a katonaság uralmát teremtették meg ezek a pannoniai származású császárok. A tanulmány a III. századi szenátori és lovagi rend vizsgálatával végződik (96—111. l.). Eszerint a IV. századi Aurelius Victorinak a Gallienus-féle közigazgatási reformmal kapcsolatos tudósítása (Epitome XXXVII. 5—6) az epigraphiai emlékanyag átvizsgálása után javításra szorul. Gallienus 360. évi edictuma¹ nem cserélte ki valamennyi császári tartományban a szenátori rangú kormányzót a lovagi rangúval, s ott is, ahol ez megtörtént, a változás időpontja nagyon különböző volt. Ezzel a reformmal megteremtődött a közigazgatás későbbi fejlődésének irányvonala, amely Diocletianus alatt valamennyi tartományban a közigazgatás két szférájának *következetes* széjjelválasztásához vezetett. A tanulmányhoz mellékletként (112—121. l.) „*fasti provinciales*“ járulnak, amelyeket a 193—260 közti évekre állított össze nagy gonddal a szerző. A Pannoniát érintő kimutatás (119—120 l.) jelentős változásokat tartalmaz Ritterling² listájával szemben. A hazai tudomány — amelynek a III. század zavaros történetét tisztázni kívánó alapvető munkásságát³ ismerő szavakkal illeti előszavában L. — őszintén hálás lehet a szerzőnek munkájáért, mely a tartományunkra sorsdöntő III. század megértéséhez fontos új eredményeket szolgáltat. Nagy Tibor.

¹ Legújabban ld. erről Alföldinek a Cambridge Ancient History XII. kötetében (1939) megjelenő tanulmányát.

² Arch. Ért. 41. k. 1927. 65. s köv. l.

³ A. Alföldi, 25 Jahre Röm.-Germ. Komm. 1929, 27. s köv. l. — U. az, Berytus IV. 1937, 43, s köv. l. — U. az, Klio XXXI. 1938, 323. s köv. l. stb.

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.
Begründet von Franz Zimmermann. IV. Band: 1416—1437.
Bearbeitet von Gustav Gündisch. Hermannstadt 1937.
8° X, 726 l., 6 t.

Az erdélyi szászok oklevéltárának régebbi három kötete a kiadás körülmények tekintetében pontosságánál és a gazdag, jól összeválogatott anyagnál fogva a legjobban használható, sőt nélkülözhetetlen erdélyi oklevélkiadvány volt. Ezért különös örömmel kell üdvözölnünk harminchatéves kénytelen szünet után megjelenő folytatását, mely Zsigmond uralkodásának második felét öleli föl. G., az új szerkesztő, előszavában beszámol a negyedfél évtized nehézségeiről, a régebbi kiadók elhalálzásáról, ill. lemondásáról, a háborúval és az uralomváltozással járó új körülményekről s az új kötet részben régi, részben új szempontjairól. Tárnyilagosan meg kell állapítanunk, hogy ez a negyedik kötet még az előzőknél is gondosabb, szakszerűbb, általában minden követelménynek megfelel, amit történész csak támaszthat egy oklevéltárral szemben. Anyagra, pecsétre, egykorú és későbbi feljegyzésekre, lelőhelyre vonatkozó külső leírásai, megbízható kritikája, a megelőző kiadások kimerítő felsorolása, a variánsok jegyzetelése, a rövid, de jó fejkivonatok s nem utolsó sorban a részletes mutató mintául állíthatók minden modern oklevélkiadó elé. Egyetlen sajtósággal nem érthetünk egyet, s azt az előszóban említett „változott viszonyok“ sem indokolják eléggé, azt ugyanis, hogy a fejkivonatokban a középkori magyar helységneveket csak a XX. századi, nagyrészt a háború után kiagyalt román nevek után, kötőjellel közli, ugyanígy a mutatóban is mindig a román névre utal s az alatt közli az adatot. Főlöszleges, indokolatlan loyaltitásnak érezzük ezt, mivel e magyar helységneveknek a középkorban legtöbbször nem élt román megfelelőjük s így az avatatlan olvasóban hamis következtetéseket indíthatnak el, de azért is, mert viszont azokat a helységneveket, amelyeknek közép- vagy újkori német megfelelője van, csak németül adja a fejkivonatokban, anélkül, hogy a román elnevezést akár zárójelben is utána tenné. Ez a sajtóságos eljárás kedvetlenséget sül a magyar olvasóban s megrontja a valóban elsőrangú munka megjelenésén érzett örömét.

A közölt anyag, bár az 514 oklevélből 203 ismeretlen volt és 88-at csak kivonatban vagy részletekben ismertünk, nem okoz különösebb meglepetést. Inkább csak élesíti azokat a vonásokat, melyekkel történészeink a XV. századi Erdély életét megrajzolták.

Zsigmond utolsó évtizedei Erdélyben az Anjou-kor nagy társadalmi, gazdasági és politikai változásait tetőzték be. A szászok történetében, melyre az oklevélanyag elsősorban vonatkozik, ez a kor a régi arisztokratikus szervezet felszámolását jelentette, az örökös grófi családok kiszigetelődését, az iparos-, kereskedő-, földművestársadalom előretörését és rendi szervezkedését, minek következményeként az 1437-es kápolnai unióba a szászok már mint többé-kevésbé kialakult polgári jellegű rend lépett be. A kötet is ezzel a jelképesnek tekinthető esztendővel zárul.

A félezer oklevél ehhez a fejlődéshez igen tanulságos illusztrációs anyaggal szolgál. A szász falvak harcban állanak grófjaikkal, a földet s a bírói tisztet és hatalmat igyekeznek kivenni kezük közül. *Szászalmád* (1417) és *Botfalu* (1419) communityja a volt urak egyes birtokjogait vonja kétségbe, *Kelnek* 1430 előtt megveszi Vingárti Geréb János „Erbgraf“-tól a bíróválasztás jogát (grebiatus), míg *Körös* vitatja ezt a jogot Eczeli László és családja öröklött jogával szemben (1430). Bár az adatok csekély száma itt óvatosságra kényszerít, mégis valószínűnek látszik, hogy a szász városok is a századfordulón lépnek át az új „demokratikus“ korba, az egyes patriciuscsaládok uralmából a céhek és a polgárság önrendelkező szabadságába. Míg a XIV. század közepén Kolozsvárt a nagy családok valóságos hadjáratokat viseltek egymás ellen s maguk közt osztották fel a tisztségeket, a XV. század első éveiben eltűnik itt is a comes cím a városatyák neve elől s emelkednek a céhek. Ezzel párhuzamosan állandóan növekedik a szebeni szék tekintélye, mely többé-kevésbé sikeres kísérleteket tesz, hogy fennhatósága alá vonjon eddigi földesúri szász telepeket, ami ellen természetesen a földesurak élénken tiltakoznak. (Szász-zalatna esete, 1417.) Évről-évre lobbannak fel gyakran véres viszályok, határvillongások a szabad szászok és a nemesség közt, melybe a volt szász „örökös grófok“ egyrésze beolvadt. Ezek a viták természetesen csak merevítették a szászok féltékeny rendi különállását.

De nemcsak a szászok igyekeztek mások kárára gyarapodni, hanem két másik elem is szűknek kezdte érezni határait: a székelek és a románok. Ezek aztán, természetüknek megfelelően, keményebb eszközökkel kísérelték meg a hódítást. Különösen a földesuruk, a havaselyi vajda által is támogatott omlási és fogarasi románok mutatkoztak nyughatatlannak. 1428-ban a nagyapoldi határba ütöttek be s okoztak károkat, úgy, hogy maga a vajda kellett helyreállítsa a régi birtokhatárt, majd ugyanezen évben törték rá Mohára, ahol Mohai György házáat, bennlévő négy gyermekével és okmányaiival együtt, felégették. 1430-ban a kerci monostort dulták fel. 1434-ben Kusalyi Jakcs Mihály székely ispán felszólította a brassaiakat: „perfidos Walahos de Fogaras penitus interficiatis, demtis pueris et mulieribus.“ Szeben mellett, Tiliskán békésen sikerült a románoknak elérniök, hogy egy elhagyott faluhelyre építkezhetnek, ha a szék fennhatóságát elismerik. (1419.) A székelyek terjeszkedési láza Sáromberke (1430) és Kőhalom (1436) megtámadásában nyilvánult. 1430-ban valóságos felkelésükkel kellett számolni, úgy, hogy a király a a vajdát, a székely ispánt s a szászokat küldte rájuk.

Madártávlatból nézve valóságos „bellum omnium contra omnes“ képét mutatja Erdély e húsz év alatt. Az általános nyugtalansághoz járult még a föld népének megmozdulása és a városokba özönlése. Egész sor királyi rendelet tiltja el a földesuraknak, hogy a terragiumot lefizető paraszt elköltözését megakadályozzák, viszont kötelezi a városokat arra, hogy őket befogadják. A földesurak érthető ellenállása mérgecsitette a hely-

zetet az 1437-i parasztlázadásig. A városok szempontjából ez az új népvándorlás sorsdöntő jellegű volt. A déli szász városok, Szeben, Brassó és Beszterce, mivel népi hátterük is német volt, megőrizték nemzetiségi egyöntetűségüket. De már pl. Kolozsvár őslakosságát érzékenyen érintette a magyar környék betódulása. A század elején az oklevelek névanyaga még óriási német többségre enged következtetni s csak a dúlónevek árulják el a magyarság ottlétét (1430-as határjárásban: Tölgyespatak, Papfalvapataka, Kóbánya, Nádas, Monostor, Bács, Kájántó, Bányabükki stb.), de ötven év múlva a beköltözött magyarok már kivívják a másodévenkinti magyar bíróválasztást. Kolozsvár magyarrá válásának sorsa ebben a félszázadban dőlt el.

Az Anjouk korai merkantilizmusa társadalmi téren is megmutatta hatását, a pénz és a munka legyőzte a származás előnyeit az erdélyi városokban. Amint az oklevelek nagy százaléka mutatja, e két évtizednek is egyik legnagyobb problémája a kereskedelem zavartalanságának biztosítása volt. Nemesek, székelyek, románok, hivatásos rablók ellen védi a király a szász kereskedőket, kiknek mozgási szabadságát erőszakos fosztogatások s méginkább önkényes vámszedések korlátozták. Erősen fellendült Brassó havasalföldi és moldvai kereskedelmi forgalma, amit a vajdák számos kedvezménybiztosító oklevele bizonyít. Míg Szeben mindig megmaradt szász fővárosnak, addig Brassó mindinkább nemzetközi kereskedőváros képét öltötte fel. Egy 1422-i oklevél a szászok mellett örményeket, bulgárokat, görögöket, románokat, magyarokat említ Brassóban.

A belső társadalmi fejlődés mellett a fenyegető törökveszedelemmel foglalkoznak legtöbbit okleveleink. A két román fejedelemiség gyakori vajdaváltozásai alkalmával a „rendesináló“ török néha a Barcaságra is belátogatott. 1421 és 1441 közt Brassó úgyszólván állandó adómentességet élvezett s vele együtt a Barcaság több faluja, hogy a károkat helyrehozhassák és falikat megerősítsék. 1431-ben a törökadót egész Erdélyre kiterjesztették s 1433-ban Kolozsvárt és Besztercét külön kötelezték, hogy a déli városok költségeihez járuljanak hozzá a határ biztosítása végett. A vajdák levelei időnkint riasztó híreket közölnek a török jöveteléről, melyeket a brassaiak haladéktalanul továbbítanak a vajdához és a királyhoz, ezek pedig kitartásra intenek és érkezésüket ígérik.

Húsz esztendő erdélyi története rejtőzik e vaskos kötet adataiban s ha még megemlítjük a várható segítséget, melyet a településtörténet kutatóinak ígér a gazdag névanyag, talán szükségtelen a szász oklevéltár negyedik kötetének jelentőségét további érvekkel bizonyítani.

Makkai László.

Lütge, Friedrich : Die Agrarverfassung des frühen Mittelalters im mitteldeutschen Raum vornehmlich in der Karolingerzeit.
Jena 1937. Gustav Fischer. 8° XX, 370 l.

Nem új megállapítás, de nem lehet elégszer hangsúlyozni: milyen veszedelem származhatik abból, ha a történetíró kényel-

mesen belenyugszik a rendelkezésére álló forrásanyag egyoldalúságába, s úgy akar általános érvényű képet rajzolni a multról. Rövidlátó megalkuvással alkalmazkodni ahhoz, hogy a kútfők — tudományunk módszerének bizonyos mértékű fejlettsége (ha úgy tetszik : fejletlensége) mellett — a történésnek csak egyes oldalait vagy területeit világítják meg, s ezt a töredékes, vézna, színekben szegény rekonstrukciót vetíteni ki az élet egészére : nem hozhat mást ingatag alapokon álló, rövidéletű eredményeknél. Eljön az idő, amikor a történetírás tökéletesebb módszerekkel, finomabb eszközökkel új forrásanyagot tár fel s a régít is hívebben tudja megszólaltatni. S akkor nem segítenek többé a korábbi kutatás fogyatékoságain még oly ügyesen kiagyalt, még oly logikusan felépített elméletek sem. Akkor hiábavaló lesz minden törekvés, mesterséges fejlődésvázzá összefűzni, tetszetős skémába belékényszeríteni hézagos adatszoportokat és szépen hangzó megállapításokat : az új, szélesebbkörű, elfogulatlanabb kutatás az előre kigondolt terv szerint felépített csillogó konstrukciókat előbb-utóbb halomra dönti.

A germán gazdasági és társadalmi berendezkedés kutatásában L. új könyve jelenti e fordulópontot: általa lesz világossá az eddigi, szűk tére korlátozott vizsgálódások s a rájuk aggatott elméletek csődje. A német történetírás, az ősi, hősi korszak gazdasági-társadalmi életét kutatva, a multban előszeretettel indult ki a nyugati területek, főként a Rajnavidék viszonyaiból ; itt régebbi időkre nyúltak vissza s bővebben ömlöttek a források, könnyebb volt belőlük általánosító következtetéseket vonni az egész Németországra. L. a Nyugat ilyen túlértékelése ellen emeli fel szavát. A Kelet története semmivel sem szegényebb — mondja — s az őstörténeti kutatás fejlettsége ma már módot ad rá, hogy megismerjük. S ezt annyival inkább meg kell tennünk, mert az akkor keleti, ma középnémet táj zárt, kerek egész, s élete minden másnál hívebb tükre az ősi germán állapotoknak. Szinte teljesen hiányzik itt minden római hatás, nem forgatták fel az ősi településformákat, társadalmi viszonyokat a népvándorlás késői hullámai sem. Igaz, elmondhatni mindezt az északnyugati részekről is, de ott, a szász uralomra jellemzően, szokásban volt a szabadoknak liti-sorba taszítása, s ez megzavarja a társadalmi fejlődés ősi, tiszta képét. Viszont a középnémet területen nemcsak liti-kre nem bukkanunk, hanem egyszersmind Germániának szinte a legjobb földjén találjuk magunkat, ősidőktől fogva lakott, erdőben viszonylag szegény, településre szinte kínálózó steppe-szerű „Gefilde“-ken. Mindennél indokoltabb tehát, hogy a középnémet vidék ősi társadalmi és gazdasági viszonyait alaposan szemügyre vegyük ; így nemcsak egy, a többivel legalább is egyenrangú táj sajátos fejlődését ismerjük meg, hanem az eddigieknél biztosabb következtetéseket vonhatunk le az egész német terület eredeti állapotára is.

L. nem marad meg követelmények hangóztatásánál, nem is elégszik meg nagyobb terjedelmű részletkutatással : a középnémet táj koraközépkori agrárszervezetének — ami ebben az időben, mondhatni, a teljes gazdasági és társadalmi berendez-

kedéssel egyértelmű — mindjárt egész szintézisét adja. Megteheti ezt, mert régi kutatási területe a „mitteldeutscher Raum“: évek óta ennek igyekszik igazai jelentőségéhez méltó helyet juttatni a német társadalmi-gazdasági fejlődés történetében. Már „Die mitteldeutsche Grundherrschaft“ c. művében (v. ö. Századok 1937, 351. l.) meggyőzően mutatta ki, hogy e fogalomnak megvan a létjogosultsága, hogy Közép-Németország, újkoreleji agrárstruktúrájában, a szomszédságtól határozott kontúrokkal elkülönülő, egységes képet mutat. Új, nagyszabású könyvében e sajátos jelleg végős gyökereit igyekszik feltárni a középnémet terület főként Karoling-kori agrártársadalmi viszonyainak részletes megvilágításával. Itt „mitteldeutscher Raum“-ról van szó, nem egyszerűen Közép-Németországról, mint korábbi munkájában; az egységes gazdasági típust mutató területből ugyanis a frank korszakban még hiányzik a Saale vidéke s az északi rész, Wernigerodétól Bernburgig, viszont dél és nyugat felé túl terjed a Thüringiai erdőn: az agrárszerkezet változik, egységeinek határa idők folyamán eltolódik.

L. előadása szilárdan gyökerezik e szűkebb, homogén terület sajátos viszonyaiban. Tisztában van az általánosítás veszélyeivel, nem akarja az egész német föld gazdaság- és társadalomtörténetének kezdő korszakát ábrázolni: jól tudja, hogy ehhez előbb még más, az övéhez hasonló feldolgozásokra van szükség. De a német fejlődés egészét sohasem téveszti szem elől, vele mindvégig megtartja az „élő kapcsolatot“. S bár szüntelenül ellen akar állni a tágabb körű feldolgozás csábításainak, megállapításai tagadhatatlanul át- meg áttörnek a középnémet táj szűkebb határait. Nincs ezen sok csodálni való: ez a vidék őrizte meg leghívebben az ősi germán hagyományokat és berendezéseket, s így az itteni viszonyok, kutatási eredmények szinte kínálkoznak általánosabb érvényű következtetések levonására. S az ilyen eljárásban mindig kisebb a veszedelem akkor, ha azt forrásoknak s irodalomnak a L.-éhez hasonló alapos tanulmányozása s feldolgozása előzi meg. A szerző nemcsak a területére vonatkozó okleveles anyagra támaszkodik, hanem az archeológiai kutatás eredményeit is bőven értékesíti: a kettő hézagait pedig előfeltevésektől mentes, rendkívül világos, éles logikájú fejtegetéssel tölti ki. Nem kicsiny dolog ez a gazdaságtörténetírásban: ebbe a tudományágba, mint históriá és közgazdaságtan érintkező területére, könnyen csúsznak be — kivált a multba is tekintő nemzetgazdák részéről — szépen hangzó elméletek, a történeti fejlődés sokrétűségét természettudományos törvényszerűséggé egyszerűsítő fejlődési skémák. L. mindig tényekből indul ki, sohasem elméletekből; számára az igazság, a történeti hűség fontosabb minden csillogó logikai építménynél. Sőt, ahol csak teheti, harcba száll, le is számol az uralkodó teóriákkal, s ebben Below és Dopsch méltó követőjének mutatkozik. Below-n abban mindenesetre túltesz, hogy nemcsak elveti az agrárkommunizmus elméletét, de le is vonja ebből a konzekvenciát a germán viszonyokat illetően. Nem esik Dopsch hibájába sem: nem emeli dogmává, hogy elmé-

leteket felállítani, fejlődésvonalakat megrajzolni eleve téves és haszontalan dolog, nem teszi meg új elméletnek — ha szabad élnünk ezzel a kifejezéssel — az elméletnélküliséget.

Érdemes egy kissé megtekinteni, mit állít az eddigi ismeretek és feltevések helyébe L. éles kritikája, sok kitűnő megfigyelése, meggyőző érvelése. A régi, Meitzentől és társaitól kiinduló, idők folyamán kissé megtépázott elmélet szabad s egyenrangú germánokról beszélt, akik nagyobb, több falut egybefoglaló települési egységek, Markgenossenschaftok keretében közösen bírták a földet; a szántót egy-egy falu határán belül dülökre osztották, időről-időre sorshúzással egy-egy telket (Hufe) jutattak belőle minden családnak gazdasági erejéhez képest, s a földközösség szabályai szerint művelték; legelő, erdő osztatlan közös birtok maradt, használatuk joga, akár a házhely, beletartozott a Hufe fogalmába. Ebből az ősi, ideális agrárkommunizmusból, demokratikus egyenlőségből fokozatos fejlődés (vagy inkább hanyatlás), egyesek hatalomrajutása, mások letaszítása vezetett a magánbirtok, földesuraság és jobbgáyság, felsőbb és alacsonyabb társadalmi rétegek kialakulásához.

Eddig a racionális evolúciós elmélet; lássuk, milyen eredményekre jut ezzel szemben L.? Elsősorban a középnémet területre vonatkozólag, de önkéntelenül is egyetemesebb érvényesség igényével megállapítja, hogy a germánok rendszerint szórványokban vagy aprófalukban telepedtek meg s nem bonyolult berendezésű, dülős határu községekben; ilyen szélesebben terpeszkedő helységek kialakulásának eleinte, a nagyobbértékű erdőirtás megindulásáig, már a „Gefilde“-ket szerte tagoló erdők is útját állták. Már a településnek ilyen módjából, személynévből képezett, -stedt, -leben, -ingen végződésű helyneveiből következik, hogy a föld, kinek-kinek háza körül, kezdetől fogva magántulajdonban volt. Osztzkodásnak, egyenlőségnek úgyszólván semmi nyoma; a szántóföld nagyságát a munkaerő s a természeti körülmények szabták meg, nem holmi „Hufe“-szerű mesterséges szabályozás. Voltak is vagyoni különbségek már kezdetől fogva, mint azt a leletek is bizonyítják; a tekintélyesebb, tehetősebb germánok rabszolgákat tartottak, s velük műveltették földjeiket. A földesuraság tehát ősi intézmény, megvolt csirájában a letelepüléstől kezdve, s aztán hatalmasan nekilendült az erdőirtások, meg a hűbériség s az egyház javára tett birtokadományok révén, kivált a frank uralkodók alatt, akik e terménygazdasági korszakban a „Grundherrschaft“-ra építették államuk berendezését. Ez a földesuraság eredetileg tisztán nem-szabad elemek dolgoztatásán alapszik; utóbb a rabszolga, fokozatosan önállósodva mezei munkájában, egyre inkább a földhöz tapad, személyes szolgálata objektiválódik, s a földesúrtól neki szabott telken (mansus) reálteherré válik. Így kerekedik felül az élet, a valóságos társadalmi-gazdasági helyzet ősi, hagyományos jogviszonyokon; a nem-szabad népesség, munkájával igényt, jogot szerezve a földre, megindul a felemelkedés útján. Ugyanakkor a szabadok útja lefelé vezet;

aki felül tud emelkedni a liberális szemlélet szűk látókörén, lépésről-lépésre nyomon követheti, mint tolódik el, a „szolgá“-éval párhuzamosan, a „szabad“ szó jelentéstartalma is. A földesuraságig el nem jutott szabad germánok szaporodó családjai tovább terjeszkednek a megművelhető területen, szabálytalan szántóföldjeik, -rode, -hausen névvégződésű telepeik meg-megkapdossák az uratlan erdők zöld uszályát is. Idővel a telepek egy része pusztává válik, lakóik a szomszédba költöznek, megtartva földjeiket; a birtokok, egymáson keresztül-kasul, lassankint összeérnek. A nagy zürzavarban előbb-utóbb szükségessé válik valami közös szabályozás. Megalakul a község, megvonják határait, átveszik a család munkaerejéhez és megélhetéséhez alkalmazkodó földesúri rendező elvet: a Hufe egységét. A szántót dűlőkre osztják, s azon a földközösség keretén belül folyik a gazdálkodás;¹ a megműveletlen terület közössé válik (Allmende), ha több község formál rá jogot, „gemeine Mark“ lesz a neve, s a vele rendelkező közösségé „Markgenossenschaft“. Hozzátehetjük, az új faluközösség valószínűleg védekező szövetsége is a szabad parasztságnak az egyre erősödő földesuraság nyomása ellen. A szabad földműves, elsősorban a második, harmadszülött fiú, ha nem jut földhöz szülőfalujában, a földesúr birtokából vállalja egy-egy darab megművelését szolgáltatások fejében: földéhség és munkaerőhiány egymásra találnak. Utóbb, fokozódó nyomás alatt átadja birtokát a földesúrnak, s visszakapja tőle prekária formájában; befejezi a folyamatot a földesúri bíráskodás kialakulása. A szabad földműves-réteg függésbe kerül az úrtól, a hagyományos jogot áttöri az élet, a gazdasági-társadalmi fejlődés ereje, s ezzel másfelől is készen áll az út egy új földesúri népesség, új paraszt-osztály kialakulása felé.

Röviden, itt-ott kissé kikerekítve, ennyiben foglalhatjuk össze L. könyvének főbb eredményeit. Egészen újszerű, szinte forradalmi jelentőségű eredmények, még akkor is, ha nem minden előzmény nélkül valók; nem kétséges, hogy élénk ellenmondást fognak kiváltani, konzervatívok és óvatosak részéről egyaránt. De ez a kitűnő munka nemcsak döntő csapás a régi elméletre, hanem új alapvetés is egyszersmind. Megállapításai természetesen nem is lehetnek mindenben véglegesek, gondolatmenete sem ment itt-ott kisebb-nagyobb zökkenőktől, néhol, döntő kérdésekben is, adós marad a válasszal — mégis, a jövőre nézve, legalább is serkentő, ha nem elhatározó hatással lesznek józan következtetései, kitűnő meglátásai, termékeny szempontjai. Ilyen például, hogy csak a legfontosabbat említsük, az eddigi egyoldalú jogi szemlélettel ellentétben a gazdasági és társadalmi momentumok kiemelése. Úgy hisszük, ennek a szépen keresztül-vitt módszertani követelménynek még nagyobb hangsúlyt adható volt volna a tisztán gazdasági, üzemtechnikai szempontok kellő

¹ A török alól felszabadult területen kialakuló földközösség egészen hasonló levezetését ld. már Wellmann I.: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása (Budapest 1933) 58—61. l.

értvényesítése; nem mellőzhetők ezek olyan munkában sem, mely csak az agrárszervezet tárgyalását tűzte ki céljául. Akkor nem jutna olyan mostoha szerep a dűlőtérképek tanúságának s általában a kartográfiai módszerek sem L. művében. A szerző nagyfokú bizalmatlansága a Kötzschke-iskola településtörténeti módszere iránt talán azzal az ellenszenvvel függ össze, melyet a Flurkarték adatainak első értékesítőjével, Meitzennel, mint az agrárkommunizmus körül csoportosuló elmélet egyik fő képviselőjével szemben érez. De Meitzen ellen sem lehet hadakozni anélkül, hogy munkásságát alaposan ismernők; már pedig L. könyvében semmi sem mutat Meitzen főműve, a „Siedelung und Agrarwesen“ beható tanulmányozására.

A térképek hiánya, kivált távoli szemlélő számára, erősen érezhető a munka bevezető, településtörténeti fejezetében is. L. a középnevet föld betelepülését a helynév-végződések alapján osztja korszakokra: ősi, kihalt képzőkkel alkotott és helyre, természeti tárgyra utaló nevek jelölik a legrégebb településeket, s tőlük a fejlődés a már említett kategóriákon keresztül vezet földesuraktól irányított népesebb telepescsoportok -dorf név-végződésű falvaiig. Bevallja azonban, hogy nevekből csak nagyon óvatosan szabad következtetni, sőt maga mond éles bírálatot a nyelvészeti módszerről. Szerinte az okleveles adat sokkal többet ér a dűlőneveknél, például szláv helynév még korántsem jelenti azt, hogy a falu szláv alapítás, keletkezhetett a név német telepítésű községben, a helyre ismerős szláv rabszolgák bemondása alapján is. Egyáltalán, a nyelvészet eredményeit mindig egybe kell vetni nemcsak a kor növényföldrajzi képével, hanem az archeológiai térképpel is: ez árulja el, hogyan sűrűsödtek a telepék a legjobb földeken, s tovább a nyílt síkságon, hogyan nyomultak aztán fel a folyóvölgyeken s be az erdőszélbe. L. kitűnő könyve tehát településtörténeti tanulságokkal sem marad adós; a korai középkor társadalmi-gazdasági szervezetének kutatói számára pedig, ismételjük, alapvető, el nem mellőzhető munka.

Wellmann Imre.

Móra, Michael: Die Frage des Zivilprozesses und der Beweislast bei Gratian. (Kny.: A gr. Klebelsberg Kunó Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, VII. évf.) 1937. 4° 60 l. — **Móra Mihály:** Magister Gratianus mint perjogász. (Kny.: Theologia 1938.) Budapest 1938. 8° 36 l.

A magyar irodalom első két Gratianus-monografiáját érthető ünnepélyességgel veszi kezébe a jogtörténész, mert Gratianus műve, a Concordantia vagy esetleg Concordia Discordantium Canonum, mai nevén a Decretum Gratiani, olyan korba ad betekintést, melyről az egyik legkiválóbb jogtörténész és egyházjogász, Ulrich Stutz, a berlini egyetem doyenje¹ azt írja, hogy „Die Kanonistik hat damals die Welt in Atem gehalten“. A kanonisztikát pedig e korban elsősorban Gratianus műve jelenti.

¹ E bírálat megjelenése előtt Ulrich Stutz meghalt.

A jogélet történetében elmondható, hogy a renaissance akkor kezdődött, mikor a XI. században Irnerius Bolognában felütött egy régi latin könyvet, hogy abból latin nyelvtant tanítson, de csakhamar meglátta, hogy e könyvben nem a szókinés, nem a nyelvtan, nem a frazeológia a lényeges, hanem a tartalom: azok az örökéletű gondolatok, melyeket e legesodálatosabb törvénykönyv, a Digesta tartalmaz. Ekkor támad a középkori emberben valami áhítatos tisztelet a klasszikus mult, a római mult iránt, hogy évszázadokon át szorgalmas kutatók, lankadatlan szobatudósok dolgozzák majd fel ezt a törvénykönyvet, mely munkásságuk nyomán átalakítja az életet a jogtudományi humanizmus szellemében.

Ha e tétel megáll, akkor az egyházjogtörténet terén elmondható, hogy ott a renaissance Gratianusszal indul meg, mikor a kamalduli szerzetes (1139 és 1151 között) a Concordantiával elválasztja az egyházjogot a teológiától és önálló jogággá építi ki a római jogtudomány iskolájában tanult módszerekkel, szavakkal, fogalmakkal, kifejezésekkel. Alig lehetne azt állítani, hogy Magister Gratianus már megalkotta volna az egyházjogtudományt. Az ő műve még oly rendszertelen, hogy méltán vált szállóigévé: aki Gratianusnál rendszert keres, az úgy jár, mint aki az őserdőben delfin után kutat. Helyesen írja M., hogy Gratianus már iskolázottságának nem jogtudományi irányánál fogva sem volt alkalmas arra, hogy jogtudományt alkosson.

Vitába kell azonban szállani a szerzőnek ama — különben közkeletű — nézetével, mely szerint „a skolasztika ez időben fogott kezét a római jog tudományával és e két stúdium eme érintkezésétől megtermékenyítve érkezett virágkorához“. Meggyőződésünk szerint téves állítás, hogy a római jog és teológia — bármennyire önálló jellegű — szintézise lenne az egyházi jog. E kor teológiája, a skolasztika ugyanis köztudomás szerint az aristotelesi filozófiára épült. Egyet azonban el szokás felejtetni s ez az, hogy a skolasztikus jogbölcselet nem aristotelesi, hanem stoikus jogelmélet. Márpedig másfelől ugyancsak közismert tény, hogy a római jogászok jogelmélete, jogfilozófiája szintén stoikus filozófia, jogfilozófia. Ha tehát a skolasztikus és a római jogtudományi jogelmélet, jogfilozófia egyesült, az nem két különböző gondolatrendszer szintézise volt, hanem legfeljebb a két ágra szakadt folyam újra való találkozására. S ha a külön futó vékony kis ág a teológia mezőin áthaladva talán egy kissé sajátos szintet kapott is, a lényegazonosságon változás nem történt és így termékenyítő szintézisről szó nem lehet, hanem legfeljebb csak arról, hogy a teológia áldását adta az Egyház életébe bevonult római jogtudományra. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Gratianus nem alkalmazta volna a jogtudományban is a teológiában tanult fogalmakat; gondolatfűzéseket. Elég e tekintetben példaként a szerző által röviden idézett skolasztikus fejtegetésekre hivatkozni, melyek során a Magister etikai okokkal kívánja megmagyarázni, hogy miért kell a jogerős ítéletnek még akkor is engedelmessé válni, ha az történetesen igazságtalan lenne. Ugyan-

csak jellegzetesen a filozófusé és a teológusé az a történeti perspektíva iránt tompa, érzéktelen kísérlet, mely Gratianus munkájának alap gondolata: egy évezred természetszerűen sokszor és sokban egymásnak ellenmondó egyházi jogszabályainak olyan összhangbáhozatala, mely egy harmónikus egységet alkot: Concordantia Discordantium Canonum. Gratianus még nem tesz különbséget a hit- és erkölcsi tanításnak az Egyház álláspontja szerint változatlan, mert változhatatlan anyaga és a túlnyomó többségében változásnak kitett egyházi jogszabályok között. Ő a perennitás karizmáját az egyházi jog tekintetében is meglátja s ha kell, ferdítésekkel, ha kell, elváltoztatásokkal is megkonstruálja a Concordiát, ezzel oly elszomorító rabulisztikára ragadtatva magát, melyet mindennek lehet nevezni, csak éppen jogtudománynak nem.

Gratianus jogforrási értékelése nem nehéz Magyarországon, ahol a Tripartitum ugyanolyan sorsra jutott, mint a Decretum: nem a legfőbb tekintély sigillum authenticuma, hanem a követés biztosította törvénykönyvi tekintélyét: oboedientia fecit imperantem. „Gyűjteményének praktikus célja azonban — írja M. — nem indokolta, hogy azokat a tételeket, melyeket az iskola és a gyakorlat elismert, részletesen magyarázza.“ Beállítottága elsősorban a vitás tételek magyarázata. Ez azonban nem könnyen feloldható jogforrástani, forrásértékelési problémát hord magában. Nevezetesen ekként a Magister dictaiban *nem* a már kialakult jogelvekkel foglalkozik legtöbbit, hanem a vitásokkal és ezekről nem tudni, hogy a bármily nagytekintélyű Gratianus a későbbi jogfejlődés során a kérdést végleg eldöntötte-e, hogy az interpretatio usualis, az interpretatio authentica elfogadta-e később az ő interpretatio doctrinalis-át. Ez a nyitott kérdés csak elmélyül, ha tekintetbe vesszük, amit M. mond, hogy Gratianusnak az egyes kánonokhoz fűzött megjegyzéseiben, „a dictában nem egyszer észrevehető a tiszta szobatudósság is“.

Szinte azonos e kérdéssel az, hogy Gratianusnak milyen hatása volt a jogéletre és ennek során a magyar jogéletre. Kár, hogy a kitűnő felkészültségű szerző e tekintetben csak problémákat vet fel. Azokat is csak nagy általánosságban, ami egyikét más, néha nekrológszerű, néha meg patetikus lírától dagadó, elnagyolt résszel együtt igen zavarja e különben kerek szerkezetű két monográfia ragyogó logikájú gondolatmenetében gyönyörködni kívánó olvasót.

A szerző Gratianusszal mint perjogásszal foglalkozik; olyan kérdéssel tehát, mellyel valóban eredményesen csak történetileg és jogelméletileg is kitűnően képzett komoly *gyakorlati* jogász tud foglalkozni s mellyel talán éppen ezért a külföldi Gratianuskutatók közül is aránylag csak kevesen foglalkoznak. Két dolgot a lényegében három problémakört tárgyal: elsősorban, hogy milyen az eljárásjog Gratianusnál, nevezetesen ismeri-e a Magister a polgári pert; másodsor foglalkozik a büntetőperrel, melyet vádpernek nevez; végül minden perjogi probléma magvát, a bizonyítási eljárást tárgyalja.

A Decretumban foglalt jogszabályok közül még fokozottabb rendszertelenségükkel a perjogi szabályok tűnnek ki: Gratianus nem volt jogász, a perjoggal csak nem tudott megbirkózni. E kaoszából azonban szembeötlik, hogy Gratianus perjogi tételei elsősorban a büntető eljárásjogot, nevezetesen a római *accusatio*s pert tartják szem előtt. Ez az irodalom álláspontja is. M. ezzel szemben felveti a kérdést, hogy vajjon ismeri-e a Magister egyáltalában a polgári eljárásjogot is, melyet a szerző itt — helyesen — tágabb értelemben vesz, értve alatta általában a nem büntető, illetőleg fegyelmi jellegű eljárás szabályokat.

Hazai irodalmunkban már Wenzel rámutatott arra és a szerző nézete is az, hogy a büntető és polgári per csak a legújabb korban határolódott el teljes élességgel. Gratianusnál is megtalálható az a nagyban-egészben egységes eljárásjog, melyet a szerző nem rossz szóval *Einprozesssystem*-nek nevez. Viszont ebben az egységes eljárásban, mely elsősorban mégis a büntető eljárás, a vádper köntösébe öltözik, megjelennek már olyan elemek, melyek határozottan bizonyítják, hogy a Magister a polgári perre is gondolt, annak szabályait is adni akarta. Így *procurator* alkalmazását csak „*in causis civilibus*“ engedi meg. Az eljárásjogi különbözőségnek a tényét mivel sem gyengíti — mint M. helyesen megállapítja — az a körülmény, hogy a polgári per felperesét helytelen terminológiával *accusator*nak nevezi a jogászilag rosszul képzett Magister.

Nem győző meg azonban az a másik, e tétel támogatását szolgáló Gratianus-idézet, mely szerint „*clericus ad publica iudicia nec in civili, nec in criminali causa est procedendus*“. A Magister ugyanis itt nem kétféle eljárásról, hanem csak kétféle *causa*-ról beszél s éppen az *Einprozesssystem* mellett nagyon is elképzelhető, hogy mind a *causae civiles*, mind a *causae criminales* ugyanazon eljárásjogi szabályok szerint tárgyaltattak. Még kevésbé áll meg az a további érve, mely szerint semmi sem mutatja jobban, hogy a Magister a „polgári perre is gondolt, mint az a körülmény, hogy a választott bírói intézményt is tárgyalja“. A középkori jogra t. i. nem áll meg a mai jogelméleti és római jogi tantétel, mely szerint választott bírói, *arbitrarius* ítélkezésnek büntető ügyekben helye nincs. Különbösen is az anyagi büntetőjog egyik leghosszabb életű fázisában, a kompozicionális büntetőjog korában feletten nehéz lenne megvonni akár csak körülbelül is a határt egyfelől a bűncselekmény megtorlása-ként, azaz büntetésként kiszabott kompozíció, másfelől a — mai szóval szólva — „magánjogi deliktumért“ megállapított kártérítési kötelezettség között.

Annak dokumentálására továbbá, hogy a Magister ismerte a polgári eljárást, a szerző a *Decretum* házassági perjogára mint laikusok közötti polgári perre hivatkozik. Igen-igen erős tágitást jelent azonban a polgári eljárás fogalmán — bár a szerző önellemmondásba nem esik! — ha a középkori, kánoni házassági pert is polgári pernek akarjuk tekinteni. A Gratianus által tanított házassági köteléki anyagi jog természetével ellenkeznek a házassági

sági köteléki pernek polgári perként való megkonstruálása, mert hiszen nem jogügylettől való elállásról van szó a házassági separatio a thoro et mensa esetén. Majdnem közelebbállónak érezzük az igazsághoz, a házassági anyagi joghoz, Pöschl nézetét, aki a házassági pert a büntetőper egy fajtájának tekinti, melyben a separatio a házasságtörés büntetése. Bizonytalán túlzott e fel-fogás is s érezzük, hogy amint a separatio nem jogügylettől való elállás jogszerűségének bírói kimondása, akként nem is büntetés, sem a kettő együtt (bár talán mindkettőből van benne valami), hanem valami harmadik, amiért aztán a házassági per is: sem nem büntető, sem nem polgári per, hanem egy harmadik fajta eljárás. Ezért házassági per léte Gratianusnál még nem jelenti polgári per létét. Közvetlenül érdemes ismertetni a szerzőnek azt a megállapítását, hogy a házassági per megindítására házasságtörés címén csak a férfinak van joga. Érdekes, hogy e római jogi tétel nálunk Szent Lászlónál is megjelenik. Ha azonban a férfi maga is házasságtörést követ el, e perképeségét elveszti: adulter admittere non valet, amit a szerző a házasságtörés kompenzációjának nevez s ami talán már anyagi jogi kérdés is inkább.

Az „Einprozesssystem“ mag aazonban kétségtelenül olyan jellegű, hogy nagyban-egészben a római accusatiós per, tehát a büntető per jegyeit hordja magán. M. ennek okát abban látja, hogy a Magister korában elsősorban az egyháziak fegyelmi és büntetőjoga tartozott az egyházi jog keretébe és az egyházi bíróság hatáskörébe csak vajmi kevés olyan ügy utaltatott, melyet ma magánjoginak, polgárinak szokás nevezni.

E komoly meglátás talán kiegészíthető lenne egy további szemponttal. Nevezetesen azok az elemek, melyek az anyagi igazság érvényrejuttatását szolgálják s nemcsak a formális, sokszor a végtelékig alakszerű jogszerűség érvényesítését, abban az eljárásban érvényesülnek inkább, melyet ma büntető eljárásnak nevezünk és annak nevezett a római jog is. A polgári eljárásról ennek ellenkezője áll. Már pedig a primitívebb korok jogkereső közönsége hitt abban, hogy a bíró — kiben az isteni igazságosság földi helytartóját látja — képes *igazságot* is szolgáltatni. Ma, mikor kinőttünk e naiv hitből és tudjuk, hogy a bíró legjobb esetben csak *jogot* szolgáltat, ami ha törénetesen fedi az igazság és az igazságosság szempontjait, rendszerint csak töredékrészben a bíró érdeme, talán csak akkor tudjuk megérteni a primitívebb jogszemléletnek a perben igazságosztás keresését és látását, ha a mai egyszerűbb néposztályok hasonló jámbor hitére gondolunk. E hit, e vágy kielégítését pedig mégis csak jobban szolgálta az anyagi igazság szempontjait fokozott mértékben szem előtt tartó római accusatiós per, mint az egyre inkább elalakszerűsödött polgári eljárás.

Ami a szerző által vádpernek nevezett gratianusi büntetőjog menetét illeti, e téren M. nem sokat, de értékeset hozott. Kifejti, hogy a római jog büntetőjogának klasszikus alapelve a formális, az alakszerű vádemelésnek az eljáráshoz előfeltételként való megkövetelése. Vád nélkül nincs eljárás. Ez az elv

azonban bizonyos fokú veszélyt jelentett az egyházi fegyelemre. Ennek kiküszöbölésére bevezeti az egyházi jog az úgynevezett *denunciációs* eljárást, tehát a pusztá feljelentés alapján meginduló eljárást, melyben mind a vád képviselője, mind a nyomozó, a vizsgálatot teljesítő és az ítéletet hozó ténykedés a perceseleményeket *hivatalból* foganatató bíró működésében egyesül. Gratianusnál azonban ez az eljárás még nem ismeretes. Ő még a római jogi *accusatió*s per álláspontján áll s csak egy kivételt ismer: a *notorietas* esetén való eljárást. *In manifestis* ugyanis maga a mala fama lép fel vádlóként a középkeri ember szemében. *Az in manifestis eljárás*ban azonban a perjog felette csekély szerephez jut: csak alakszerű ítéletre van ilyen esetben szükség. Éppen ezért csak helyeselhetjük, hogy M. nem látott benne Gratianusnál megjelenő *inquisitió*s eljárást, mivel itt eljárás van ugyan, de nem jogilag szabályozott eljárás, tehát nem eljárásjog, hanem csak esetenként változó, de végeredményben rövid úton való elintézés.

Igen értékes meglátás, hogy Gratianus *a tanuzási képességet a vádképességgel azonosítja*: qui ab accusatione repelluntur, testes esse non possunt. Miért? Erről, sajnos, nem ír. Talán azért, mert a terhelő tanu vádlószámba megy a középkori ember szemében? Mindenesetre újszerű módon mutat rá ennek az elvnek Szent Istvánnál (II. 3.) való érvényesülésére: „*Testes autem et accusatores clericorum . . . sint sine infamia . . .*“

A két monográfia legcsillogóbb része a bizonyítási jog középkeri kérdéséről, a bizonyítási teher problémájáról szól. M. úgy látja, hogy e téren Gratianus jogrendszerében összeütközött, majd szintetizálódott egy új egységet alkotva a római és a „germán“ jog bizonyítási rendszere. A római joggal szembeállított „germán jog“ azonban oly terminus, mely ellen — bár a szerző csak átveszi az általános szóhasználatból — tiltakozni kell. Ez ugyanis üres fogalom: tartalmát senki meg nem határozta még annyira sem, mint a másik, ugyancsak ködös fogalmat, a „szláv jog“-ét. Míg azonban az utóbbinak legalább etnikai kiterjedése tekintetében igazít el — a különben e tekintetben nagy metódelógiai sutasággal alkalmazott — nyelvészet, addig a „germán jog“ olyan népek jogrendszerait foglalná össze, melyek — legújabban a Germanenrechte c. gyűjtemény tanúsága szerint is — Sziciliától és az Ibér-félszigettől egészen Izlandig terjeszkednek, miközben a nagy összelelkezés csak bennünket és a szlávtságot kímél meg. Hogy mindeme népek azután miért éppen germánok és jogrendszerük miért éppen germán jog, azt igazán nehéz lenne megmondani. Valójában a „germán jog“ terminológiában inkább csak a római joggal való *szembeállítás* kíván kifejezésre jutni. Ugyanez áll a „szláv jog“-ra is. Helyesebb, teljesebb és kevesebb zavaró elemmel terhelt tehát azt a merőben formális terminust használni, mely semmi mást nem fejez ki, mint éppen ezt a szembeállítás a római joggal: *leges Barbarorum*, amint a romanisták évszázadokon át nevezték. Maga a szerző is érzi fogalmának globális voltát.

Biztos kézzel mutatja ki M., hogy a bizonyítékok szabad mérlegelésének, valamint a vádló bizonyítási kötelességének római jogi eszméje miként ütközik meg a „germán jog”-ban érvényesülő kötött bizonyítási rendszerrel és a vádlott purgációs kötelességével. Ez helyes meglátás. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a kötött bizonyítási rendszer egybekapcsolva a vádlott purgációs kötelességével általában a primitívebb jogrendszerek és nem éppen csak a „germán jog” sajátossága.

A római jogban, bizonyos fokig a vádelv következményeként, a vádló köteles vádját bizonyítani: *onus probandi est onus petitoris et actore non probante reus absolvitur*, amit kiegészít az az általános dialektikai elv, hogy: *ei incumbit probatio, qui dicit, non qui negat*, — aminek következtében esetleg a bizonyítási teher a vádlottra is háramolhatik; tudniillik abban az esetben, ha a vádlott a váddal szemben kifogással él, mikor is a római jogi konstrukció szerint *reus in exceptione actor fit*. A bizonyítás elvileg tehát a vádló kötelessége és a vádlott pusztán tagadással is menekülhet a vád és következményei alól. A bíró pedig az így folytatott bizonyítás eredményének megállapításakor — a szerző szerint — csak az *inductio* logikai szabályait követi, amihez megjegyezhetjük, hogy ez szillogizmus lesz és különben is a bírói funkció sohasem *csak* szillogizmus, sohasem csak logikai funkció, hanem mindig értékelő, axiológikus ténykedés is egyben.

A germának nevezett kötött bizonyítási rendszer mellett a bírónak ezzel szemben semmi más feladata, szerepe nincs, mint annak ellenőrzése, hogy a bizonyító fél a bizonyítás eszközeit szabályos alakban használja-e, tehát például kellő számú és társadalmi állású tanu szerepel-e eskütársként, ezek megtartják-e a formáságokat stb. Az ítéletet a bíró anélkül, hogy a jogvita mélyébe betekintést nyert volna, merőben e formális bizonyító eszközök (eskü, istenítélet) eredménye szerint köteles meghozni.

Ami a kötött bizonyítási rendszer bizonyítóeszközei közül az eskütársakat illeti, nem fogadható el a szerzőnek az a nézete, hogy az eskütársak száma a kompozícióhoz igazodott volna. Ez a vérdíjhoz igazodott, amint ezt nem egy egykorú jogkönyv egész világosan megmondja. Különbösen is a szerző által felállított szabály egyáltalában nem lenne alkalmazható olyan bűncselekmények esetében, melyeknél nincs helye kompozicionális büntetésnek, magánjogi jogvitában pedig e szabály egyáltalában sohasem lenne alkalmazható.

Nem egészen érdektelen különben megjegyezni, hogy hazai jogfejlődésünk terén Gratianus korában már letűnőben van egy, a bárbar jogrendszerekben és általában primitívebb jogfejlődési fokon jólismert jogintézmény, mely jellegzetesen az anyagi és nem a formális bizonyítást kívánja szolgálni. Ez a *pristaldusi intézmény*. A *pristaldus* ugyanis nem eskütárs, aki nem a tényt, hanem csak a bizonyító fél szavahihetőségét tanúsítja. A *pristaldus* jellegzetes *ténytanu*, mégpedig hivatásos szem- és fültanu, persze csak magánjogi jogviták esetére. (Közbevetőleg: a *pristaldus* név eredetére, szemben az elterjedt szófejtéssel, vagy legalább

annak kiegészítésére, megjegyezzük, hogy az orosz nyelvben a прѣстоꙋ (ejtsd: prisztal) és a szerbben, horvátban a hasonló hangzású прѣстоꙋе illetőleg prijestolje szó, mely az egyházi szlávban прѣстоꙋ-*nak* hangzik, trónt, királyi széket jelent és így könnyen lehetséges, hogy a pristaldus szó jelentése: a trón küldötte, királyi küldött, homo regius, ami nem állana éppen ellentétben azzal, mit a hiteles helyek kialakulásának kezdeteiről Eckhart kutatásai alapján tudunk.) A pristaldus és mellette még az oklevél intézményére tekintettel azonban a szerző tétele akként lenne szabatosítandó, hogy a kötött bizonyítási rendszer a büntető perre vonatkozik és a polgári perre csak abban az esetben, ha (ezek az) anyagi bizonyítóeszközök rendelkezésre nem állanak.

A szerző a kötött bizonyítási rendszert és a szabad mérlegelésen alapuló bizonyítási rendszert a jogpolitika serpenyőjére helyezve úgy találja, hogy a szabad bizonyítási rendszer felette kedvez a bírói önkénynek, míg „die germanische Beweisauffassung war ja ein Bollwerk gegen die Gefahr einer Willkürjustiz“. Világos okfejtés, mely azonban történetileg némileg ferde megvilágításba kerül. A szerző arra gondol, hogy a római jogban a szabad mérlegelésen alapuló bizonyítás rendszerét felváltotta az úgynevezett cognitio-s eljárás, egy kötött bizonyítási mód, éppen a császári bírói önkény elleni védekezésül. Ami azonban megáll a római jogban, mely már „túljutott“ a szabad mérlegelésen alapuló bizonyítási rendszeren, nem mondható el a „germán“ jogrendszerekről, melyek még ide el sem jutottak. A röggel való megdobás, az önmegátkozás és általában az istenítéletekre való hivatkozás intézményei sokkal mélyebb és tegyük hozzá, sokkal irracionálisabb gyökérszálakból táplálkoznak, mintsem a bírói önkény elleni védekezés jogpolitikai törekvéséből.

A kánoni perjog bizonyítási joga a kétféle bizonyítási rendszer olyan szintézise, mely önállót, újat jelent. Gratianus elvileg a római jog vádelviségének álláspontjára helyezkedik, noha ismeri a purgatiót is. A purgatiót azonban igyekszik jogtudományi konstrukciójában azonosítani az exceptioval az „accusatus non negationem sed exceptionem probare debet“ rabulisztikus formula segítségével. Az egyházi bizonyítási jog szerint elvileg a vádlónak kellett vádját bizonyítania. Ha ez sikerült, akkor a bizonyítás és vele a per a vádlott terhére már el is dült: a vádlott részéről purgationak helye nem volt. (Római jogi gondolat.) Ha azonban a vád nem, vagy legalábbis nem kellőképen nyert bizonyítást, ebből még nem következett (s itt az eltérés a római jogtól!) a „reus absolvitur“-konklúzió, hanem ez esetben a vádlott köteles (s nemcsak jogosult) volt tisztítóesküt letenni. Ha ezt nem tette le, még a vád bizonyítatlansága esetén is elítéltetett, tehát „bizonyítékok híján való felmentés“ alkalmazást nem nyerhetett. Az egész munkára oly jellemző éleselméjűséggel állapítja meg a szerző erről a kánoni bizonyítási rendszerről, hogy a purgáció az egyházi jogban valójában már nem kötött bizonyítási mód, nem irracionális valami, mert hiszen helye csak akkor van, ha a bíró a vád *ténybizonyítékait szabadon mérlegelve*, azokat bűnös-

séget kimondó és büntetést kiszabó ítélet meghozatalára elégségesnek nem tartotta. A mérlegelő bíró szerepe tehát az egyházi jogban, Gratianusnál már döntő mértékben lép előtérbe. Talán a kamalduli szerzetes és általában az egyházi jog megalkotóinak szeme előtt lebegett e kérdések szabályozásánál a legszörnyűbb ítélet képe, mikor százak állottak „az Ő vére rajtunk és fiainkon” önmegátkozó esküformulával eskütársként a vádlók mögé, ami döntően hatott az előbb még anyagi bizonyítást lefolytatni akart római bíróra. A középkori ember szemében minden jog forrásából, a Szentírásból merített eme kép riasztólag, rémítőleg hatott a kanonistára, aki egy magasabb etikai rend szolgáljaként mint bíró nem akarta igénybevenni a legkényelmesebb, de erkölcsileg a legsivárabb, a legmegalázóbb bírói cselekményt, a — kézmosást.

Murarik Antal (Belgrád — Budapest).

Veit, Ludwig Andreas; *Volksfrommes Brauchtum und Kirche im deutschen Mittelalter*. Freiburg i. Br. 1936. Herder. 8° XXIV, 251 l.

Nem könnyű feladat V. könyvével a szokásos ismertetés keretében foglalkozni, nemcsak azért, mert értéke minden bírálaton fölüli áll, hanem azért is, mert még tanulságainak szokásos felsorolása is messze túlhaladná a könyvismertetések általánosságban elfogadott méreteit. Kétségtelen túlzással, de mégis úgy tudjuk legkifejezöbben érzékeltetni a hatást, amit a könyv az olvasóra tesz, ha Huizinga immár klasszikussá vált alkotásához, a *Herbst des Mittelalters*-hez hasonlítjuk: annak ellentétes irányú megfelelője V. könyve, olyan értelemben, hogy vallásos-egyházi oldalról és a legalsó társadalmi réteg felől világítja át a középkori életet. Hosszú előtanulmányok és számos részletmunka eredményeinek összesűritése ez a könyv s az adatok színes, tobzódó tömege az író mesteri tollának nyomán kerek, organikus egésszé formálódik, olyan történeti munkává, melynek a helye ott van az elmúlt évek legjobb német alkotásai között. Tartalom és forma szempontjából egyaránt olyan mű V. könyve, amelynek méltatását nem lehet a sablonos dícsérő jelzőkkel elintézni. A nép felé forduló érdeklődés nem nélkülözheti azokat az ismereteket, amelyek benne határtalan bőségben fel vannak halmozva; nem nélkülözheti a hazai népiségkutatás sem, mert bár a könyvnek a német nép a tárgya, úgy hisszük, hogy a néplélek, és a népi vallásosság táplálója: az egyház, V. ábrázolásának ez a két összetevője a középkor folyamán bizonyos mértékig nemzetekfölötti és azonos hatásokra hasonlóan reagál nálunk is, a németeknél is.

V. a népi vallásosság gyökerét az egyház dogmaiban és szertartásaiban találja meg. Bizonyítja, hogy bár a kereszténység a régi pogány kultuszt és a vele kapcsolódó népi szokásokat kiirtotta, a népi vallásosság sok vonásában mégis fel lehet fedezni pogány elemeket. Az új liturgiát az egyház adta, ám a primitív népi gondolkodás felruházta olyan külső elemekkel, amelyek a szertartások lényegét nem érintették, de az idegen, érthetetlen motívumokat közelebb hozták a néplélekhez. A képzetektől eltérően a nép

a maga külön módján gyakorolja a vallásosságot és az erkölcsöt. A föld népe, a népi vallásosságnak szinte kizárólagos hordozója, a hagyományokban él, olyan erkölcs előírásai szerint, amely nem a saját alkotása, hanem régmúlt idők öröksége. A népi vallásosság középkorban kialakult elemei megtalálhatók a mai nép hitében is: mint hajdan, úgy ma is odaköti a jámbor nép a maga ájtatos szokásait az egyház sziklájához, megáldatja munkáját és eledelét, szenvedéseiben ma is az isteni bölcsesség próbatételét látja s a szentek segítségülhívása ma is éppúgy biztos vigasza, mint hajdan. Humanista gondolkodás, felvilágosodás, a technika százada nem tudta elzárni a néplélek elől a hagyományoknak azt a forrását, amelyből vallásossága táplálkozik. A középkor népi vallásosságának megismerése tehát a mai néplélek ismeretéhez visz közelebb bennünket, ez a gyakorlati értéke V. munkájának.

A könyv három nagy fejezete (Volkhafte Frömmigkeit, Im Ablauf des Kirchenjahres, Lebensringe) mesteri szerkezetben tárja fel az egyháznak és a népléleknek a hiten keresztül való mélységes és elválaszthatatlan kapcsolatát. Az első rész a népi vallásosság lényegével és elemeivel foglalkozik és annak legfeljebb jegyeként állapítja meg, hogy hordozója elsősorban és majdnem kizárólag a föld népe, a parasztság. A paraszt van legközelebb Istenhez — így tartja egy, a német parasztság legnyomorultabb idejéből való közmondás és valóban, a népi vallásosságban nem az iskolázottak, hanem a tanulatlan parasztság lelki-sége jut kifejeződésre. A paraszt nemcsak hisz, imádkozik, énekel, hanem a szó legszorosabb értelmében átéli a vallást, beleolvastja életének minden mozzanatába, hozzá menekül védelemért a természet erőivel szemben, imádkozva dolgozik, mindennapi munkáját az ég áldása viszi sikerre, földjét, házát a szentek szobra, képe védelmezi. A népi vallásosságnak elemei az ima, a mise, különösen a fogadalmi misék, a szentek tisztelete, védőszentek választása, ereklyetisztelet, legendák, búcsújárások, zarándoklatok, az ételek, közhasználati dolgok megáldatása, ördöghit, ördögűzések stb. és természetesen ezeknek a babona irányába való eltolódásai.

A második rész hangulatos ábrázolásban mutatja be, hogy mint kapcsolódik össze a nép vallásos élete az évnek szinte minden egyes napjával. A vasárnapi istentiszteletek látogatása, az ünnepnapok kultusza, a velük kapcsolatos liturgikus szokások, a nagyhét lélekemelő szertartásai, a tilalmi időszakok komor hangulata, a tarka ruhák, mozgalmas szertartások tömege, színpompás körmenetek, misztériumok, vallásos színjátékok, a börtidők testi vágyakba markoló tilalmi töltik meg vallásos tartalommal az egyszerű parasztlelket az egyházi év minden fázisában.

A harmadik rész az egyes ember életének lefolyását kapcsolja össze az egyházzal a boldog születéstől a nagy eltávozásig. Az eljegyzést, a házasságot az egyház áldja meg, s a születés után a földi vándor útja a keresztelőkúttól indul ki. A munkás élet hétköznapijait is a hit levegője tölti meg. Az egyház csodálatos szimbólizmusa az élet minden mozzanatának különleges jelentőséget ad: harangszó és imádság jelenti a munka kezdetét és befejezését

és az ima végigkíséri a nap minden verejtékezését és mulatságát. S amikor a vándor földi útjának végére ért, az egyház áll halálos ágya mellett, hogy átsegítse a másikat, végleges hazába. A halál felséges jelentőségét, az emberi élet véges és az örökkévalóság végtelen voltát a középkor minden más kornál jobban fel tudta fogni. Ennek a következménye, hogy az egyház és a néplélek összekapcsolódása a halál körüli szertartásokban válik legbensőségebbé. A halál pillanatait a haldoklók szentségei és a segítő szentek könnyítik meg, az utolsó úton az egyház, a hívek imája és a harangszó a kísérő, engesztelő mise, alamizsnálkodás, imák, felajánlások segítik levenni a vezeklés terhét a tisztítóútzben szenvedő lélekről. Az Örökkévalótól jövünk és az Örökkévalóságba megyünk s az élet csak készülődés a jó eltávozásra : ebben a felkészülésben segíti az egyház az embert a születéstől a halálig.

Hit, hozzáértés és lelkesedés : ebben a három fogalomban jelölhetjük meg a tudományos alkotásnak azokat a tényezőit, amelyek V. tollát könyvének megírásában vezették. Hite igazi értékükben menti át a népi vallásosság kincseit a jelenkor számára, hozzáértése biztos kézzel tartja együtt a szétfolyó adattömeget, lelkesedése pedig megszépíti a feldolgozást és emlékezetes olvasmánnyá tenné a könyvet még akkor is, ha tárgyi érdekessége nem lenne önmagában is kiemelkedő. A könyv végső, nemes konkluzióját már az előszóban megtaláljuk. A népi vallásosság ősi hagyaték, amely évszázadok óta száll nemzedékről-nemzedékre és aki el akarja venni, legféltettebb lelki kincseitől rabolja meg a népet. „Sie sind uns in Fleisch und Blut übergegangen und wir können uns, das Wesentliche genommen, davon nicht trennen, ohne uns religiös untreu zu werden.“

Barta István.

Brandi, Karl: *Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches.* II. Aufl. München 1938. F. Bruckmann. 8° 571 l., 8 kép, 2 térkép.

A német egyetemi oktatás-munkásság jellemző terméke B. hatalmas műve. Tanítványai régóta egymás után közlik V. Károly életének részletkérdéseire vonatkozó tanulmányaikat, bizonyosságul annak, hogy a szemináriumi tevékenység elmélyült ebben a tárgykörben ; a teljes érettség fokán a vezető tanár „magistralis“ munkában foglalja össze az eredményeket, itt-ott világot vetve a kutatás elvi alapjaira. „Nem hajlam vagy lelki rokonság teszi értékké a történelmi arképet, hanem a leg-tökéletesebb odaadás a ránk hagyott valóság iránt. Egymást becsülő nemzedékek munkáján nyugszik ez ; fáradozásunknak, és az emberi dolgok megismerésében minden haladásnak tudományos jellege az anyagnak ilyen tervszerű közlésében van és nem értékelésekben és átértékelésekben“ (393. l.). Mint B. többi megállapításánál, úgy ennél is figyelniünk kell arra, hogy sokszoros rostálás eredményét nyújtja, és előadása csak azért élvezetes, mert a munkában való hosszas elmerülés következtében gondolatai otthonosan siklanak az anyag tengerében, de minden fordulata sokat mond. Szövege annyira tömör, hogy az első

olvasás értelme mögött gyakran bukkanunk további jelentésekre. Bizony átértékelés az ő munkája is, akár Robertson, akár Ranke V. Károlyát, akár másét vetjük össze az övével. B. valószínűleg nem is az olyan átértékelés ellen szól, amely az anyag teljesebb fölkuatásából és helyesebb magyarázatából önként adódik, hanem az ellen, amely komoly vizsgálat nélkül előre alkotott nézetből indul ki.

Ezt az értelmezést támogatja B. fölfogása a történelemről. Károly „visszavetve látta magát a valóságos emberlét tökéletlenségeire. Tovább kellett folytatnia életének nagy harcait, anélkül, hogy szabadult volna a bizonytalanságoktól, melyek uralma elejétől szorongatták. A természet időnként tökéletes képleteket alkot, s ezeket ugyanazon következetességgel rombolja szét megint. A történelem emberélete sohasem tökéletes. Nem ismer végső megoldásokat [hogyan ismerne akkor a történetírás?] Lényege az átmeneti, az áramló, a harc. De honnan veszi az ember az erőt, hogy mindig újra az abszolútot keresse, végső megoldás kikényszerítésére?” (335. l.) B. nem ad választ a kérdésre, egész művéből is csak az derül ki, hogy ő milyen irányban óhajtana végső megoldást. Rokonszenve, ha nem is olyan nyíltsággal mint Rankéé, Luther felé hajlik, fölteszi, hogy Luther megsejttette a német egység, a német nemzeti állam vágyát. Firenze bukását említve fölsóhajt: „a művészet virágzásával most az utolsó polgárerénynek is vesznie kellett” (249. l.).

Szépen mutatja ki Károly lelkében a koreszmék egymásba-fonódását. Károly lovagi szellemben nevelkedett, haláláig kíséri az aranygyapjas rendben való szereplés. Ifjú korában lovagtornákban lelta örömét. Címerkirály útján üzent hadat, párbajra készült I. Ferencsel, s a lovagkor pompás ünnepéyeire emlékeztetnek életének nagy jelenetei egészen a világtörténelemben páratlan lemondási aktusig. Vallásossága egészen középkori, Nagy Károly és IV. Henrik példája szerint. Mikor Luther a lelkiismeretet teszi bírónak a legfőbb kérdésben, Károly őseinek hitére hivatkozik, és amint a protestánsokkal, úgy a pápával szemben is politikai, akinek alkalmilag még Kálvin és Luther is pártjára állhatott (435. l.). Annyira megy ezen a téren, hogy politikai céljainak alá akarja rendelni a trienti zsinat programját, beleszól a dogmatikába, állítólag engedékenységre hajlandó a papi házasság, a laikus kehely és az igazulás kérdéseiben (437. l.), mert tud a huszitákról és emlékszik arra, hogy idővel minden eretnkség elmúlt.

Személy szerint a dinasztikus imperializmus hordozója. Korára jellemző, hogy benne él az örökös uralom gondolatvilágában. Az egyes országok közt megbízotabb kapocsnak az uralkodóházak családi összeköttetését tekinti, ezért végrendeletei a házassági tervek tömkelegévé válnak, ugyancsak ezért különös melegséggel köti fia szívére, hogy minél több gyermekről gondoskodjék. Ezt a meggyőződést tükrözi a vérfertőzés határán mozgó házasságtervek kitalálása és végrehajtása, az 53 éves palotagrófhoz kényszerített 14 éves és a milánói hercegehez 12 éves korban

irgalmatlanul férjhezadott (nem per procuratorem és nem pro futuro) leánya sorsa. Dinasztikus és egyetemes császári érzülete ellentétben van a nemzeti állam képzetével, de életének és politikájának eredménye még ellenségeire való hatásában is a század jellemző eszméjét, a modern nemzeti állam kialakulását segítette diadalhoz. Ennek csiráját láthatjuk abban, hogy a birodalom természetesen a német, a cortez természetesen a spanyol nyelv és tisztviselők érvényesülését követeli az udvarban. Károly tartományában, Hollandiában fog megszületni a század másik nagy gondolata, a tengerek szabadságának eszméje, bár a főbirtok, Spanyolország politikája Amerikából és általában a tengerentúlról kizárni törekszik a többi nemzeteket. Spanyolországban Károly szinte a róneszansz hordozója — első sorban minden embernek fölfokozásával, s ezáltal ő, a lovagkor neveltje, mintegy átvezetőként szerepel az ellenreformáció hősi stílusához.

„Mindezt egészen közvetlenül éljük át“ — írja B. (15. l.), arra célozva, hogy Károlynak és környezetének levelezésében és rendszerint gyakorlati, de akárhányszor elméleti kérdésekkel is foglalkozó politikai emlékirataiban azt találjuk meg, amit az események tömkelegében annyiszor kutatunk hiába: a mozgató gondolatokat. Károlynak első főtanácsadója, Gattinara, több ízben elméleti véleményeket terjesztett Károly elé, akinek gyónatói közt is több politikus fő akad; egyikük Antonio Guevara, a Horologium principum szerzője. Környezetében találjuk Diego Mendozát, aki az uralom egyetlen jogforrásának a fegyvert ismeri, s a császár aggodalmait azzal osztatja el, hogy ha lelkiismeretére akar hallgatni, akkor mondjon le Spanyolországról is, mert azt is erőszak alapította. E környezethez tartozik Pedro Ruiz de Villena, aki napi nyolcórás programot ad urának: két óra ima, két óra tanulás, két óra testgyakorlás és két óra igazságszolgáltatás. Károly roppant terjedelmű levelezése mutatja, hogy ettől ugyancsak eltért a valóság napirendje s inkább Nagy Frigyeséhez hasonlíthatott, természetesen Károly birodalmának univerzalitása miatt más jelleggel. Diplomatainak nemzetisége is a birodalom egyetemességét jelképezi. Van köztük burgundi, németalföldi, spanyol, német; Wecze és Schepperdán, Veltwyck konvertált zsidó. A mult emberei és az egykorúak után megjelennek a színen a jövő vezérei, Don Carlos, Don Juan, Farnese; Károly lemondásának szertartásánál Orániai Vilmos.

B. műve természetesen a történés folyamán, tetteiben és elhatározásaiban jellemzi a lassan döntő Károlyt, akinek gondjai közt szerepel ismételt Magyarországnak sorsa is. Ezzel kapcsolatban B. nagy szót mond, amelynek igazságát mi legjobban érezhetjük: „a magyar hatalom összeomlása Mohácsnál a század egyik legváratlanabb és egyben legsúlyosabb következményekkel járó eseménye volt“ (213. l.). Ferdinánd trónigényére a csehországi főkancellár szavait idézi: „Utódaink fogják megmondani, mi lett volna helyesebb. Magyarország föl fogja emészteni a többi tartományok erejét, Magyarország jobb szomszédnak, mint Törökország ellenségnek“ (215. l.) Analógia ehhez Gattinara

véleménye Milánóról: ha Károly birtokba veszi, azzal a török karjaiba úzi Velencét. Így értjük B. azon megállapítását, hogy Zápolyai János természetes ellensége volt Ferdinándnak. Egy árnyalatban térünk el B. véleményétől Ferdinánd megítélésében. B. szerint csak Ferdinánd jószágos természete bírhatta ki a rozsdás szerkezetű német birodalmi kormányrendszer döcögését, csak így lehetett a két testvér politikája meglepően egységes és szilárd. Egységes és szilárd volt ez akkor, amikor Károly egyik országot a másik után engedte át Ferdinándnak, sőt akkor sem volt fönnakadás, amikor Ferdinánd eredménytelenül kérte ráadásnak Milanót; egységes volt akkor is, amikor Ferdinánd becsületesen Károly rendelkezései szerint használta föl a francia háborúkra küldött pénzeket, vagy saját céljaira használhatta Károlynak a török ellen ajándékozott pénzét, és a német birodalmi erőket. A legmagasabb fokot érte el a schmalkaldeni háborúban, amikor Károly spanyol és pápai segítséget szerzett a német protestánsok leverésére, ami közvetlenül Ferdinánd érdekeit mozdította elő, de Károly türelme tartotta fönn akkor, amikor az adományokkal alhalmozott Ferdinánd állhatatosan megtagadta a személyes részvételt a franciák elleni háborúban és Károly figyelmeztései ellenére mindjobban belebonyolódott a Magyarország megszerzésére irányuló küzdelmekbe.

Nem térhetünk ki a mű minden szépségének méltatására, csak politikai gondolatokban való gazdagságát említjük meg. Fő érdeme természetesen Károly jellemzése marad, akinek fejlődését és hanyatlását B. előadásán kívül finoman érzékelteti az illusztrációs anyag, benne a budapesti Szépművészeti Múzeum képe a 22 éves császárról. Török Pál.

Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta **Viszota Gyula.** V. kötet (1836—1843). (Magyarország újabkori történetének forrásai.) Budapest 1937. Magyar Történelmi Társulat. 8° XCI, 840 l.

Hét évi és hét hónapi időközről ad számot a Széchenyi-naplók ötödik kötete, mozgalmas időszakról a nemzet, fárasztó munkával zsúfolt jelentős periódusról Széchenyi életében. A reformok nagyvonalú elgondolása után most a megvalósítás kezdődik, a tárgyalások, támadások, személyi és tárgyi akadályok izgalmai, az aprólékos vesződségek, melyekből nem tudja és nem akarja kivonni magát s amelyekben idegeinek, erejének állandó, végletes megfeszítésével vesz részt. Még V. nyugodt összefoglalásában is szédítő ennek a százfelé ágazó munkának a képe, a napló szaggatott, ideges mondataiból, a mindennapok ismétlődő hajszájából pedig valószerűtlen, lázas állapot rajzolódik elénk. A munkás Széchenyi lelke ugyanolyan szélsőségek között hanyódik, mint a régebbi, terveket szövő; csüggedés és fellángolás, gúny, harag és lelkesedés, hiúság és önmegalázás, dührohamok és ólmos fáradtság váltogatják egymást szeszélyes egymásutánban. Újításai, a gőzhajózás, Lánchíd, pesti kikötő sorsában a maga

sorsát érzi, személyes diadalát a végzet felett, vagy elbukását, a legkisebb clakadásban élete csődjét rettegi.

A tüneteiben már régebről jól ismert lelki képet most mintha újabb vonás élesítené: a kezdődő öregségé. Ebben az időszakban éri el és haladja túl ötvenedik évét; a felfokozott irammal a fiatalság illúzióját kergeti, hasztalan. Bármilyen sokirányú és lendületes a munkája, nem adja meg néki a nagyvonalúság érzését, amelyet a valódi fiatalság oly könnyen előlegezett. „Ez az 1825-ös mámor még az életembe fog kerülni“ — csúszik ki egyszer tollából a jellemző vallomás az önként vállalt hajsza belső értelméről: még egyszer elérni azt az életteljességet, amibe fiatalos tervei, hatalmas célkitűzései ragadták. A gazdag részlet-tennivalók, a férfi osztályrésze, csak pótlékai a régi mámor-nak, nem elégítik ki, sőt látszólagos kicsinyességükkel kétségbe-ejtik. Szokott túlzásával elhiteti magával, hogy nem váltotta be a hozzáfűzött várakozásokat, rászedte a világot, nagy embert láttak benne és most kiderült, hogy ő is mindennapi. Ezt a hanyatlást, valójában a másfajta élettritmust, alig bírja elviselni; az ambíció, ha kielégítetlen, őrgöngvé teszi az embert — jegyzi fél naplójában. Betegesen ingerlékeny és csakugyan pillanatok alatt átcsap az őrgöngésbe. „Wüthender Ärger“, ismétlődik panasza; egy ízben szégyenkezve jegyzi fel jelenetét kis Béla fiával: „negyvenhétéves férfi egy tizenháromhónapos gyermekkel szemben“. A legkisebb bosszúság is halálos sérelemként éri; lóversenyvesztései csakúgy a végzetet jelentik, mint munkájának akadályai. A rémlátók szokása szerint, ha valami baj történt vele, hosszú sorban fűz hozzá más baljóslatú jeleket; emlékezete és képzelete ilyenekben kifogyhatatlan. A kellemetlen napot kínlódó éjszakák váltják fel, szörnyű álmok, betegség-rohamok és testi-lelki összetörtség. Aludni, s semmivel sem gondolni — a legfőbb vágya este; minél többet tenni — ébred fel másnap.

Az öregedés problémája nemcsak befelé adódik, hanem kifelé is. Az új elveket hirdetők egyben fiatalabbak is és merész terveikben, türelmetlenségükben, bármennyire is elítéli azt, mintha az a nagyvárányság lobogna fel, melyet ő, úgy érzi, elveszített és visszakíván. A Kossuth fellépte által kiváltott lelkesedés az ellenállhatatlan lendületnek szól, míg ő életúnt, csupán kerék a gépezetben, nem tudja, miért mozog; nem csoda, hogy az embereket már kevésbbé érdekli. A Kossuth elleni akcióra életenergiájának hirtelen, vad fellobbanásával határozza el magát. „*Es durchblitzt mich* (Széchenyi aláhúzása) die Idee, ich soll mich gegen Kossuth stemmen.“ (1841. január 29.) Az ellenállás, a tett visszahozza a fiatal mámort, a nagy gesztusok emlékét. „El vagyok ragadtatva, hogy az ár ellen úszhatom“ — írja február 3-án. A „Kelet Népe“ ennek a fiatalos megújulásnak köszöni polémikus erejét. Mindenki lebeszéli a kiállásról, de néki, megint egyszer, elég önmaga biztatása és ereje. A kész mű és hatása persze újból kicsinyhitűvé teszik; nagy feltűnést keltett, de tulajdonképen senkinek sem tetszik, vallja keserűen.

Kossuth válaszát olvasva (szeptember 7.) már maga is kételkedik magában; az említett fiatalágfelidőzésre jellemzően most egyszerre fakul meg régi és új lelkesedése; jó volt-e vajjon — kérdi — a Hitellel és a Kelet Népével fellépnie?

Gyakorlati politikai lépései az időszak keretében nem mondhatók szerencsésekknek. Nemcsak a gyanakvó közvélemény szemében, hanem a valóságban is egyre jobban sodródik egy arisztokratikus cabale felé, alapjában tervszerűtlenül, inkább pillanatnyi benyomásoknak és fokozódó elszigeteltségének engedve. Károlyi Györgyöt, Wenckheim Bélát, Dessewffy Emilt, Andrassy Józsefet, Batthyány Lajost szemeli ki szövetségeseiül, velük szemben Kossuthot, Deákot, Pulszkyt stb. összetartó polgároknak tekinti, akik a napló reflexióiból kitetszően lassankint csakugyan a polgári önérzet nevében találhatnak egymásra és távolodnak el a gróftól. Ha legalább a szövetségeseiben megbízhatna! De Batthyány egyre több keserű órát szerez néki állhatatlanságával, a népszerű ügyhöz csatlakozással, a többiek pedig túlságosan passzívak, a küzdelemre alkalmatlanok, vagy ellen-szervesek a köz előtt. Széchenyi maga az ellenfelet saját fegyvereivel, a publicisztikában akarja megverni, derekasan ki is veszi részét a harcból, de naplójában újra és újra helyet ad a felbukkanó véleményeknek, hogy nimbuszát veszélyezteti az arénába leszállással, aggodalmának, hogy felfelé, Metternichnek sem tetszik cikkirói működése. Megint egyedül van — érzi — mint annyiszor, és meddő minden fáradozása.

Csüggedése annál indokoltabb, mert a feljegyzésekből úgy látszik, maga sincs teljesen tisztában a céljaival. Inkább azt tudja, mit nem akar, mitől fél, mint hogy mit akarjon, mit reméljen. „Egyetlen pártnak sem kellek . . . Batthyány aposztatát lát bennem . . . Metternich megrémült konvertitát.“ A leg-súlyosabb, hogy ő is kissé igazat ad mindegyiküknek. A fiatalos határozottság a terveiből is kiveszett. Bizonyos mértékig a negatívumban lesz naggyá; ezeknek az éveknek legsikerültebb emlékei a polémiái.

Halász Gábor.

Szemle.

Crăciun, Joachim: Bibliographie de la Transylvanie roumaine 1916—1936. Revue de Transylvanie III. no. 4. Cluj 1937. 8° 366 l. — Célkitűzése csak látszólag tudományos és erdélyi; valójában igen átlátszó politikai tendenciák lappanganak mögötte. Az erdélyiségnek a román testbe való beletartozását akarja minél szembeszököbbé tenni, s ez okból meglehetősen könnyedséggel teszi túl magát elemien kötelező szabályokon. Hírlapcikkeket tudományos művekkel kever össze, anyagát merőben önkényesen válogatja ki. Nem elégíti ki az erdélyi bibliográfia régóta sürgető hiányérzetét, mégis jelentős hasznára válhat annak, akit a román-erdélyi tudományos mozgalmak érdekelnek.

Elekcs Lajos.

Langosch, Karl: Mittellatein als Deutschkunde. Eine nationale Aufgabe deutscher Wissenschaft und Schule. (Deutschkundliche Arbeiten. A. Allgemeine Reihe. Bd. 1a.) Breslau 1937. Maruschke u. Berendt. 8° X, 150 l. — A középlelatin filológiát a századfordulón német tudósok — Traube, W. Meyer, Winterfeld — emelték önálló tudományág rangjára, ők építették ki a százados előmunkálatok alapján egész rendszerét. A századforduló pompás fejlődése azonban a világháború után megakadt, a középlelatin filológia három német egyetemi tanszéke közül ma csak egy van betöltve, a német tudomány elvesztette vezető pozícióját a hatalmasan fölvirágzó francia és amerikai középlelatin tudomány ellenében. Csak legújabban lendült föl tudományágunk művelése Németországban a berlini egyetem fiatal előadójának, L.-nak lelkes tevékenysége következtében. Ennek az újjászervezett német középlelatin filológiának programirata ez a könyv. Az új irányzat fennen hirdetett őse már nem a franciáktól és az amerikaiaktól is elismert Traube, hanem a külföldön kevésbé ismert W. Meyer és Winterfeld, a régi északnémet iskola alapítói. Az a nagy lelkesedés, amellyel W. Meyer és Winterfeld a nemzetet, a germánt keresték, természetes alapul kínálkozott az új, erősen nacionalista és faji színezetű áramlatnak. L. és követői számára a középlelatin többé már nem mint a klasszikus latin, a kései latin folytatása, az antik szellem közvetítője jelentős, hanem mint a germán szellemnek egyidőben egyetlen írásbeli kifejezője, a német írásnyelvnek és irodalomnak előzője, gyámolítója és sok tekintetben kifejlesztője. A középlelatin irodalom egy darabja a ránkmaradt német kultúrkincsnek, a német tudománynak tehát foglalkoznia kell vele, a középlelatin filológia is beletartozik a nagy összefoglaló germanológiába, „Deutschkunde“-ba. Az új irányzatot elsősorban az irodalom érdekli. Nem a formák és a nyelv, hanem a stílus és a tartalom lényeges számára, hiszen ezekben elemezhető ki leginkább az univerzális latin alól a specifikus német, germán szellem. L. irányja, bár nagy súlyt vet mindenütt az analízáló munkára, bár minduntalan hangsúlyozza a szövegkritika fontosságát, erősen szintetikus szellemű. Célkitűzései ennyiben teljesen beleillegnek a középlelatin filológia általános, francia és amerikai, törekvései közé. L. is lelkesedik a Randtól és Beesontól követelt univerzális mediaevalis tudós típusáért, aki az egész középkori életnek — L.-ék itt természetesen főként a német életre gondolnak — éppolyan szintetikus ismerője legyen, mint a klasszikus filológus az ókorinak. L. könyve elsősorban programirat, főcélja az, hogy az új célkitűzésű disciplina helyét megjelölje és egyszersmind polgárjogát igazolja a harmadik birodalom hasznossági szempontok szerint értékelő tudományosságában. De emellett kitér tudományágunk történetére és vázolja röviden a mediolatin filológia egész rendszerét, úgyhogy bevezető kézikönyvül jól használható, mindenestre jobb, mint Strecker elterjedt összefoglalása. **Istványi Géza.**

Szeberényi Lajos Zs. : A parasztság története. A legrégebb időktől napjainkig. Budapest 1937. 8° 446 l. — Az utóbbi évek során mind erőteljesebben nyomul előtérbe a népi gondolat és ezzel kapcsolatban az a kívánság, hogy a történeti kutatások szempontját is népivé kell tenni. Amennyire helytelen és egyoldalú volt azonban az, hogy a történelmi fejlődést csak az uralkodóház vagy a felsőbb osztályok szemével nézték, épp annyira elhibázott lenne a másik végletbe esni és csak a jobbágyság, parasztság szempontjából ítélni meg mindent. A történelmi fejlődés mindig egységes egészet alkot, mindig a nemzet egészét, a nemzet egyetemes szempontjait kell néznünk. Egy-egy

réteg életét kiszakítani külön, mintegy a többitől függetlenül vizsgálni és végigvezetni nem lehet, ez csak torzképet adhat, akár az érettségi vizsgák „összefoglaló tételei”. Sz. nem szakember, könyve nem tudományos munka, laikus írta laikusoknak. „Munkám segédkezet akar nyújtani a parasztság jelenlegi helyzetének megfigyeléséhez” — mondja előszavában. Tárgya óriási, hiszen Egyiptom parasztjainál kezd s a mai napig vezeti a parasztság történetét. Az egyes korok gondolatvilágába nem is igyekszik behatolni, nem keresi a fejlődés titkos külső vagy belső rúgóit, mindent kívülről ítél meg. Eseményeket és tényeket rögzít (a nagy anyag miatt persze csak vázlatosan), a felületen mozog, szempontja sem nem történeti, sem nem társadalmi. A könyv azonban rengeteg eddig alig hallott dolgot tár elénk, főként a XIX. századi résztől kezdve. Az olvasónak rá kell döbennie, hogy a magyar történetírásnak mekkora mulasztásai vannak, mennyire nem törődött éppen a századvégi agrármozgalmakkal. Kár, hogy Sz. nem mélyed el jobban ezekben a részekben, s hogy az események pártatlan recitálására szorítkozik, meg sem kísérelve az akkori társadalmi rétegződés és az egyes rétegek gondolkodásának jellemzését. Igaz, hogy így talán szubjektivebbé vált volna, akaratlanul is, de egyszerűsége élményszerűbbé. Többet ért volna, ha akár csak a századvégi magyar fejlődést vázolja mélyrehatóan, erről a korról ad keresztmetszetet, hiszen, mint maga mondja előszavában, a magyar parasztság életének megértéséhez az egyiptomi fejlődés ismerete nem szükséges, vagy legalább is nem a legszükségesebb. Fontos lenne azonban, hogy végre a történészek is ráébredjenek kötelességükre és megvessék az egységes magyar népi történetiszemlélet alapját.

Benda Kálmán.

Janják, Štefán: Praveké sídliská s obsidiánovou industriou na Východnom Slovensku. (Őskori obszidián-telepek Kelet-szlovenszkon.) Bratislava 1936. Učená Spoločnosť Šafariková. 8° XVI, 193 l., 18 térkép, 50 t. — J. 1929 óta a Szlovák Múzeum-Egyesület évkönyveiben hosszú tanulmányt közölt Szlovenszko őskori településéről. Ez a munkája kisebb területen, Zemplén és Terebes — azóta Magyarországhoz nagyrészt visszakerült — vidékén 1930—1933-ban végzett ásatások eredményeit foglalja magában. Mintegy 30 lelőhelyről nemcsak kőkori, hanem mindenféle más, még a római korból származó leletek (Hadrián császár egy érme a zempléni várban!) is kerültek elő. A telepek vagy dombokon (pl. a „Várhegy” Terebes mellett) vagy a terraszok szélén, ill. a folyók (így az Ondava) magas partjain terültek el. J. részletesen foglalkozik az egyes obszidián eszközökkel és az obszidián kronológiájának megállapításával, s miután bevezetőül közli két segítőtársának, F. Ulrichnak és J. Skutilnak geológiai és közettani cikkeit, maga összefoglalja az eddigi talált obszidián leletek irodalmát. Ezzel az összefoglalással a könyv elhagyja a kelet-szlovenszki területet és kiterjeszkedik az obszidián általános vizsgálatára. J. az összes leletek kataszteréhez két térképet is mellékel, mint ahogy általában minden kisebb lelőhelynek térképét is külön megrajzolja. Könyve ebből a szempontból előnyösebb J. Eisner hatalmas összefoglaló munkájánál (ismertetését ld. Századok 1938, 106. l.), melyből a térképek bizony nagyon hiányzanak!

Fügedi Erik.

Landau, Maximilian: Beiträge zum Chazarenproblem. (Schriften d. Ges. z. Förderung d. Wiss. d. Judentums, 43.) Breslau 1938. S. Münz. 8° 46 l. — Mivel a bizánci történeti irodalom éppen a VIII. és IX. században a leghiányosabb, a magyar őstörténet kutatóinak

fokozott figyelmet kellett fordítaniok az egykorú vagy időben közel eső arab, héber, egyházi-szláv stb. nyelvű források gyér adatainak kiaknázására. Éppen ezért örömmel kell fogadnunk minden olyan tanulmányt, mely e források csoportok valamelyikének értékét vizsgálja és a vele kapcsolatos vitás kérdéseket igyekszik tisztázni. Ez a kis értekezés a kazár birodalomra vonatkozó X. századi források közül csupán a héber nyelvűeket vizsgálja módszeresen, míg a többieket, így a nagyfontosságú egyházi-szláv Cyrill- és Metod-legendákat, csak mellékesen tárgyalja. A kordovai kalifa zsidó minisztere és az állítólagos József kazár király közti levélváltás valóságát, legalább is részben, a régebbi kutatók közül többen, így Marquart is, kétségbe-vonták. L. e. forrásokat kortörténeti és stiliztikai érvek alapján védelmébe veszi és kimutatja, hogy a messzianisztikus vonatkozású részletek, melyek miatt a levelek valóságát és keletkezésük idejét leginkább kétségbe szokták vonni, nagyon is jól beleillenek a X. századi művelt zsidó rétegek gondolatvilágába. A felsorakoztatott érvek bizonyító erejét a nem hebreista természetesen nem igen tudja ellenőrizni. Ugyancsak védelmébe veszi az orosz Kokovcov ellenében az 1912-ben előkerült és Schechter által kiadott genizatóredék hitelét is, melyet eddig is általában a legmegbízhatóbb emlékeknek tartott a tudomány. Számunkra e tanulmány egyik fő haszna az is, hogy tájékoztat olyan tudósok (pl. Kokovcov) véleményéről, akiknek munkái nálunk szinte hozzáférhetetlenek, s éppen ezért a kutatók figyelmét könnyen elkerülik. **Hadrovics László.**

Seişanu, Romulus: La Roumanie, pays latin. Bucarest 1937. Imprimeria Naţională. 8° 99 l. 1 t. — Nagy csalódás érné azt, aki e szerény terjedelmű munkában az oláh nép és föld rómaiságának rövid, de tárgyilagos, pontos összefoglalását keresné. S. műve nem egyéb felületes és erőszakosan torzító röpiratnál, abból a jól ismert fajtából, amilyennel a háború előtti oláh propaganda a külföldet oly ügyesen árasztotta el. A kis könyv egyetlen célja, hogy — minden eredetiség nélkül — még egyszer leszógezze az oláhoknak Erdélyre formált történeti jogát. Komoly elmélyedésnek vagy legalább világos érvelésnek sehol nyomát sem találjuk. S. meg sem próbálja, hogy szembe-szálljon az újabb magyar történelmi és nyelvészeti kutatások eredményeivel s azokat pontról-pontra cáfolja meg, hanem — ami minden-esetre kényelmesebb eljárás — beéri Sulzer, Roesler és Bertha nevének távoli emlegetésével. Több helyen utal azokra a külföldi tudósokra, kik a kontinuitás mellett nyilatkoztak. Miért nem sorolta fel azokat is, akiknek véleménye nyíltan a déldunai őshaza felé hajlik? Örvendetes jelenség, hogy az ilyen hangok egyre szaporodnak, s már egyes tárgyilagosan ítélő oláh tudósok is kezdik feladni a mereven értelmezett dáciái római-oláh folytonosság hiedelmét (v. ö. A. Otetea: *O enigmă şi un miracol istoric: poporul român. Inseamnări Ieşene*, 1938 márc. 1. 532.—541. l.). S. aligha tett jó szolgálatot hazájának ezzel a sebtében összehordott röpirattal, melynek dokumentációja igen távol van minden tudományos követelménytől, sőt helyenként még a tűrhető franciaság szabályaitól is. (Eckhart Ferenc nevét *Francique* (!) Eckhardt-ra torzítja! 45. l. jz.). A magyar történészek kollektív elítélését (szerinte csak „par intérêt politique sans liaison avec l'histoire“ ragaszkodnak a Roesler-féle elgondoláshoz, 20. l.), reméljük, külföldön sem fogják komolyan venni. Egy-egy ötlet, így a tisztán egyházi részről megszervezett magyar királyság gondolata Iorgától (v. ö. A. Domanovszky: *La méthode historique de M. Nicolas Iorga*, Budapest 1938, 19. l.) származik (természetesen

utalás nélkül, 44. l.), viszont eredeti az a hozzátoldás, hogy a magyarok csak a XIII. században jutottak túl a „phase demi-nomade“-on. Miért éppen akkor? A személy- és népnevek helyesírása számalmas (*Miklositsch Miklosich* helyett, 30 l., „les tribus magyarok-kabarres“ 43 l.). Az sem utolsó, amikor a szerző egy bizonytalan korú oláh népdallal próbálja igazolni, hogy a magyarok Erdélyben csakis betolakodott jövevények lehetnek az oláh őslakókkal szemben (45. l.).
Gáldi László.

Meznerich Jenő: A bunyevácok. Budapest 1938. 8° 43 l. — A szerző azt igyekszik bizonyítani, hogy a bunyevácok nem származnak valamely délszláv néptől, hanem az adriai tengerparton letelepedett kalózkodó normannok utódai és csak nyelvükben szlávosodtak el. Feltevését történeti, néprajzi és anthropológiai érvekkel igyekszik támogatni, ezek azonban nem mindig helytállóak és nem is elegendők a kérdés tudományos eldöntésére. Amnyi bizonyos, hogy a bunyevácok a szerbektől, horvátoktól, sokácoktól elütő nép és Dalmáciából költöztek Dél-Magyarországba a törökök elől, s ezért nevezik a magyarok őket dalmátoknak. Régebben állítólag a Buna-folyó mellett Hercegovinában laktak volna, s innen eredne nevük. Ez azonban téves, mert a délszláv „-jevac“, „-evac“ rag csak helység- vagy személynévhez illik, folyónévhez nem kapcsolható. Némelyek elszlávosodott oláhoknak mondják őket, az sem lehetetlen, hogy germán népekkel vegyültek, de eddigi ismereteink alapján biztosan nem tudjuk eldönteni eredetüket, bár sokan foglalkoztak a bunyevác kérdéssel, ú. m.: Antunovich János kalocsai kanonok, Iványi István, Evetović, Lopašić, Mamuzich, Sárcevits, Grbits, Popovits Gy., Szimonovits, Ivánits (1894), Tutunović (1882), Sztájits, Skok P. stb., horvát és szerb részről nemcsak tudományos szempontból, hanem politikai célzattal is. **Thim József.**

Thöcmmes, Elisabeth: Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein. (Veröffentlichungen des Bischöflichen Diözesanarchivs Aachen, 4. Bd.) Aachen 1937. J. Volk. 8° 118 l. — A magyaroknak a rajnai szenthelyekre, főként Aachenbe, Dürenbe, Kölnbe, Kornelimünsterbe és Trierbe irányuló zarándoklásai eddig még nem részesültek összefoglaló feldolgozásban. T. doktori értekezésének az volt a célja, hogy a levéltári forrásoknak nagymérvű felhasználása és az eddigi elszórt s a kérdéssel inkább csak másodlagosan foglalkozó irodalom alapján a búcsújárások eredetét megvilágítsa, és történetüket végleges betiltásukig, 1776-ig figyelemmel kísérje. A zarándoklás eredetének és időbeli megjelenésének pontos tisztázásáról a szerző szerint a korai források hiánya és a meglévőkhöz hézagos volta miatt egyszersmindenkorra le kell mondanunk. De azért megkísérli, s arra az eredményre jut, hogy a szép szokás meghonosítója egyrészt a XII. sz.-ban hazánkba került németek, akik ekként ápolták elhagyott otthonukkal népi kapcsolataikat, másrészt a XI. sz. első felében éhínség miatt hazánkba Lüttich vidékére kivándorolt és ott megtelepedett, majd a század második felében ugyanazon okból valóokkal együtt Magyarországra visszavándorolt honfitársaink voltak. Aachen ugyanis akkor a lüttichi püspökség alá tartozott. Bár mindkét állításra vannak bizonyos kütfő-támaszok — így pl. a búcsújárás fennmaradt írásbeli bizonyítékai nálunk szinte kivétel nélkül német telepítésű városokból származnak, ami ugyan véleményünk szerint magyar nyelvterületünk nagyrésznének a török korból adódó okmányszegénysége miatt egyáltalán nem perdöntő —, mégis a

XIV. sz.-ig csak bizonytalan nyomokon járunk. Nagy Lajos korában a búcsújárás erősen fellendült hazánkban, szinte nemzeti szokássá vált, amiben legnagyobb része volt Erzsébet anyakirálynő aacheni zarándokútjának és az aacheni magyar kápolna megalapításának. Meg kell azonban állapítanunk az éppen akkoriban fellépő pestisnek és a sok háborúskodásnak is zarándoklatserkentő hatását. A búcsújárásnak büntető és engesztelő jellege is volt, s e jellegével a középkori büntetőjogba is bevonult. Végrendeletben megszabott feltételként is találkozunk vele, így pl. 1429 és 1523 között az ismert pozsonyi végrendeletek 48. aacheni zarándoklatra vonatkozó utasítást tartalmaznak, a soproni végrendeletekben szintén számos hasonlóra akadunk. A különféle szándékból történő egyszери zarándoklás-son kívül „Aachenfahrt“-nak nevezték a hétévenként ismétlődő zarándokutakat is. Az első aacheni magyar zarándoklatról 1221-ből van tudomásunk, de bizonyára már a XII. sz. második felében megkezdődtek. T. gondosan összeállította időrendjüket egészen 1776-ig. A résztvevők száma pontosan nem állapítható meg, mert különösen a régebbi források erősen túloznak, de egy-egy csoportot átlag 130—150 főből állónak vehetünk. Annyi bizonyos, hogy a magyar zarándokok csoportja az összes többi külföldit túlszárnyalta. S bár idegen nemzetiségűek is résztvettek benne a környező tartományokból — ezeket összefoglalóan vendeknek nevezték —, a XVII. sz.-tól kezdve pedig a szláv résztvevők száma emelkedett, a Rajnavidéken mégis általában „magyar búcsújárásnak“ emlegették. A szerző maga is elismeri, hogy ha német kivándorlótól indult is ki a kezdet, a magyarok oly nagy számmal vettek részt, hogy ők lettek névadói. Arra is vannak adataink, hogy az ereklyék történetét magyar nyelven ismertették meg a zarándokokkal. A zarándoklatok a régi kereskedelmi úton haladtak: Bécs—Melk—Linz—Passau—Straubing—Regensburg—Nürnberg—Würzburg—Aschaffenburg—Miltenberg—Frankfurt a. M. Az utóbbi helytől kezdve a frankfurt-aacheni hadiúton mentek. Az útnak ezt az utolsó részét a sok kápolna, kereszts az útmenti helységekben a zarándokok javára létesült sok jámbor alapítvány igazi zarándokúttá avatta. A búcsújárók két legkedveltebb helye Köln és Aachen volt. Ezeken hetekig is ott tartózkodtak, s a két város különféle jámbor alapítványokból fényesen megvendégelte őket, különösképen nemzeti eledelükkel, borsóval és szalonnával. A zarándoklatokon a magyar vérmérséklet kedélyes és vidámsága is megnyilatkozott: a megvendéglés után elmaradhatatlan volt a játék és a tánc. Sőt legtöbbször legalább egy esküvőt is tartottak a szenthelyen. A hatszázéves magyar-német kultuszérintkezésnek a felvilágosodott abszolutizmus szelleméből folyó, 1776 január 30-án kiadott uralkodói tilalom vetett véget.

T. nehéz és meglehetősen töretlen talajon értekes és úttörő munkát végzett. Aacheni, andernachi, berlini, kölni, prágai, trieri és utrecht-i levéltári forrásokat és nagy irodalmat használt fel, magyar szakemberek tanácsait is kikérte, és számbajövő irodalmunkat iparkodott figyelembe venni. Munkája a magyar-német kapcsolatok, a magyar egyháztörténet és néprajz kutatóinak nélkülözhetetlen. Szerettük volna, ha a magyarság megtérésének kérdésében a kissé egyoldalú és merev német felfogás kiegyensúlyozására használta volna Galla Ferencnek a cluny-i reform magyar vonatkozásairól írt művét és Hóman Bálint Magyar történetének első kötetét. Szokatlan és hosszantó dolog, hogy a szerző katolikus volta ellenére is mindig csak I. Istvánt és nem Szent Istvánt írt.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Bendefy László: Az ismeretlen Juliánusz. A legelső magyar ázsiakutató életrajza és kritikai méltatása. Budapest 1936. 8° 190 l., 46 kép, 8 térkép és 5 facsimile. — B. munkája tulajdonképen sokkal többet ad, mint amennyit a cím ígér. Egy munkás élet tetteit és érdemeit emeli ki és értékeli a kor eszméinek, törekvéseinek és kulturális állapotának keretében. Juliánusz életrajzával kapcsolatban ismerteti a domonkosrend magyarországi meglepedését és megerősödése után a szomszédos, még nem keresztényhű országokban végzett térítői munkáját; rámutat arra a hivatástudattal telített szerzetesi légkörre, melyben Juliánusz és társai éltek. A térítés során a domonkosrend magyar tagjaiban felébredt a hitbuzgalom mellett bizonyos faji öntudathoz hasonlítható érzés is, mely arra készítette őket, hogy messze keleten lakó és csak hagyományokból ismert magyar testvéreiket felkutassák és nekik elvigyék a hit világosságát hirdető ígéket. Sok viszontagság közben, addig ismeretlen vagy csak hallomásból ismert országokon keresztül óriási utat tettek meg, mire fel tudták kutatni Nagy-Magyarországot. Fáradtságuk a magyarság szempontjából eredménytelen maradt, mert hittérítői munkásságuk gyümölcseit is, Nagy-Magyarországot is nyomtalanul elsöpörte a tatároknak pár év múlva bekövetkező, népeket megsemmisítő hódítása. Így Juliánuszék felfedezését magyar egyházi és politikai téren nem követhették azok a messzemenő lehetőségek, melyeknek a tatárjárás pusztítása nélkül be kellett volna következniök. De az egyetemes kereszténység Juliánusz útleírása alapján tudomásul szerezte Nagy-Magyarországról és azokról a tatárjárás után is fennmaradt országokról, melyek a hittérítés szempontjából jó talajnak ígérkeztek. Juliánusz nyomdokain a hittérítőknak egész sora indult kelet felé, hogy a nyugati kereszténység tanait hirdesse. A pápai udvar is több követtséget indított keletre, részben térítés céljából, részben pedig a nyugati és keleti kereszténység nagy egyesülésének előkészítésére. Ha egyházi téren nem is értek el maradandó eredményeket, történeti és földrajzi szempontból felbecsülhetetlen munkát végeztek az egyes követek és hittérítők, amikor keleti tapasztalataikat írásban is feljegyezték. Mindezek a tatárjárás után, nyugodtabb légkörben keletkezett munkák lehetnek tökéletesebbek, a korábbi munkákból leszűrt tudás alapján megbízhatóbbak, mint Juliánusz jelentései, de az érdem, az alapvetés Kelet földrajzában és történetében Juliánusztól nem vitatható el. Elég Piano da Carpini és Rubruk világszerte ismert útleírásaira hivatkoznunk, hogy érzékeltessük Juliánusz felfedezésének nagy hatását. B. művében a biográfikus keretet a Juliánusz nyomdokain haladó XIII. századi összes útleírásoknak bő ismertetése egészíti ki, és a Juliánusz nyomán keletkezett, az őshazára vonatkozó későbbi kútfők idevágó részleteinek kimerítő tárgyalása. A Juliánusz keleti útját fenntartó Richardus-féle jegyzőkönyvet és Juliánusznak a pápához intézett jelentését a szövegvariánsot figyelembevevő magyar fordításban adja, s ezek alapján írja meg a vállalkozás történetét. A Juliánusra vonatkozó magyar irodalom teljességre törekvő ismertetése mellett mindenütt a legpontosabb kritikai apparatust nyújtja. Emiatt dolgozata talán néhol kissé szétfolyó és kényszerűségből több helyen ismétlésekbe is bocsátkozik, de bizonyításának folyamatossága ezáltal annál erősebbé és tökéletesebbé válik. Kár, hogy az életrajzi keret megírásához Mályusz Elemérnek Árpádházi Boldog Margit című, a Károlyi-emlékkönyvben megjelent tökéletes korrajzat nem használta fel.

Az egyház keleti kapcsolatainak és a hittérítői munkának megszakadása után a XIV. század közepétől kezdve Juliánusz személye

és útleírása lassan feledésbe merült. Évszázadok múlva, a magyar történetírás tudományos megindulása után, a XVIII. század közepén fedezte fel ismét egy magyar tudós, Dezsericzky József, s ettől kezdve Juliánus személye a magyar tudományos életben sok vitán keresztül lassankint eljutott a megérdemelt értékeléshez. B. nagy lelkesedéssel és kritikai megalapozottsággal végzett tanulmánya Juliánuszt a magyarság szempontjából végre arra a helyre emelte, amely méltán illel meg őt. Igaza van a szerzőnek: ha Juliánusz nem magyarnak születik, hanem bármely nyugati nemzet fia lett volna, ma a legnagyobbak között emlegetnék, nemcsak az útleírásából leszűrhető eredmények, hanem kezdeményezésének későbbi nagy hatása miatt is.

Fekete Nagy Antal.

Pall, Francesco: Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi. (Kny. : Bulletin historique de l'Académie Roumaine, XX. 10—60.) Valenii-de-Munte 1937. 8° 68 l. 2 t. — A népeket és világrészeket egységesítő történeti elvek csak akkor tudnak igazán kibontakozni, ha van valami szembenálló elv, amely mindegy visszahatásra kényszerít. Hiába lett volna Európa népeinek közös vallási és művelődési alapja, az „európai“ fogalom nem alakulhatott volna ki a pogány török birodalom fenyegető veszedelme nélkül. Ezért, ha természetlen volt is a humanisták törökellenes irodalma, mégis öntudatosította, köztudatba vitte a nagy nevelőerejű „Európa-gondolatot“. Különösen érdemes megemlékezni azokról, akik a török veszedelemben nem annyira alkalmat láttak a szónoklásra, mint inkább egész életükre szóló föladatot, hogy elhárítását megkönnyítsék. Ilyen humanistáról, Ciriaco Pizzicoli d'Ancona-ról (1391—1452) szól ez a kitűnő kolozsvári doktori értekezés. A renaissance ez igazi fiát a „visendi orbis amor innatus“ hajtotta számtalan útjára, a Földközi-tenger keleti medencéjébe. Mindenütt Róma kezenyoma után kutatott. Az olasz tengerészkereskedők levantei helyismeretét egyesítette a humanista archeológiai képzettségével, de felhasználta az olasz diaspora baráti szolgálatait is. Kutató útjainak tapasztalatai érlelték meg benne a meggyőződést, hogy az itáliai fejedelmeknek és az európai uralkodóknak a pápa fősege alatt össze kell fogniuk a török kiűzésére. Megrendítette a keresztény foglyok lépten-nyomon látott sorsa, de talán még előbb hatóerő volt benne humanista nemzeti öntudata. Úgy érezte, hogy a római, tehát nemzeti emlékeket nem lehet barbár kezek alatt elpusztulni hagyni. A maradék kelet-római császárság összeomlása s a görögök leigázása véleménye szerint nem történhetik meg „a latin nép sérelme és nagy gyalázata nélkül“. Az egyházi uniót ő is a görögök érdekében indítandó kereszties hadjárat előfeltételének tekintette. P. helyesen emeli ki, hogy Ciriaco d'Ancona törekvései, eltérően a Magyarországot és elővédjeit oltalmazó keresztesháborúktól, graeco-centrikusak. De a dolgozat magyar szempontból is figyelemre-méltó, mert a várnai csata előzményeire értékes adalékokkal szolgál. Ciriaco d'Ancona éppen Murad szultán székvárosában tartózkodott, amikor a magyar követek megérkeztek, hogy a békéről titokban tárgyaljanak. P. dolgozata éles fénybe helyezi Ulászló kapkodó s ebből kifolyóan kétszínű politikáját, a várnai vereséget megelőző három eskü és kettős hiteszég történetét. Megeleveníti a diplomáciai tárgyalások személyeit, hangját, nyelvét, körülményeit, Levante tarka világát s a megfélemlítettek, kalandorok és renegátok lehangoló zoreplését. Nagy körültekintéssel, szorgalommal és történeti iskolázottsággal készült dolgozatának értékét még fokozza, hogy Ciriaco d'Ancona beszámolóit fűgélékben közli.

Kardos Tibor.

Registrum litterarum Fr. Thomae de Vio Cajetani O. P. magistri Ordinis 1508- 1513, edidit Albertus de Meyer O. P. (Monumenta Ordinis Praedicatorum Historica, vol. XVII.) Romae 1935. Institutum Historicum Fratrum Praedicatorum ad S. Sabinae. 8° XVIII, 326. 621. — A hazai szakirodalomban Iványi Béla már felhívta a figyelmet a domokosrendi generálisok leveleskönyveire, a Rend római levéltárának egyik legjelentékenyebb gyűjteményére. Megtaláljuk bennük — tartományok szerint csoportosítva — mindazon levelek regesztáit, melyeket a Rend generálisai a XIV. sz.-től kezdve a rendtagokhoz intéztek, s így nemcsak a Rend általános történetének elsőrangú forrásai, de az egyes provinciákat illetően is rengeteg művelődéstörténeti adatot tartalmaznak. A németek, felismerve e gyűjtemény nagy forrásértékét, már a világháború előtt megkezdték a saját tartományukra vonatkozó részek tervszerű közlését a P. von Loë és B. M. Reichert szerkesztésében megjelenő „Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens in Deutschland“ című kiadványsorozatban, mely a többi között a reformáció történetéből oly nevezetes, s Magyarországon is megfordult Thomas de Vio Cajetani bíboros leveleskönyveinek a német rendtartományt illető regesztáit (1507— 1511) is hozzáférhetővé tette (X. k. 1914). Cajetani leveleskönyve most teljes egészében napvilágot látott M. kiadásában, mely Cajetani hétéves rendfőnöksége idejéből (a címben írt 1508 sajtóhiba 1507 helyett) 53 Magyarországra küldött levélnek adja részletes regesztáját. Belőlük a magyar rendtartomány akkori életének bár töredékes, de annál színesebb mozaikképe rajzolódik ki; s minthogy e regeszták közül Iványi csak egyet értékesített, érdemesnek látszik itt művelődéstörténeti vonatkozásaikat röviden kiemelni. Mindenekelőtt igen érdekes két, a budai „studium generale“-ra vonatkozó regesza: az egyik 1511 május 23-i kelettel megerősíti a budai Sz. Miklós konventnek Bandello generálistól nyert tíz kiváltságát (a kilencedik: „quod in conventu non fiat aliud studium nisi theologiae et physicae, nisi forte propter nativos filios ponatur studium grammaticae vel logicae“), a másik, 1512 május 20-i kelettel, felhatalmazást ad a magyar tartományfőnökek, hogy „provident studio Budensi de officialibus, regente, magistro studentium et biblico“ (31., 44. sz.). A 14. és 19. sz. regesza arra mutat, hogy a pécsi zárdában is működött a budaihoz hasonló főiskola: 1508 jún. 19-én Fr. Demetrius felhatalmazást nyert „ad legendum sententias“, Fr. Angelus-t pedig ugyanakkor „ad discendam artem pulsandi organa“ rendelték a pécsi zárdába. De meglehetősen számban látogatták a rendtagok a külföldi „studium generale“-kat is. Így 1507-ben Fr. Valentinus Quinque-Eclesiae „in studentem theologiae“ Ferrarába megy (5. sz.), 1508-ban Fr. Moyses „reassignatur“ Padovába (22.), 1511-ben Fr. Thomas Varadiensis-t „in studentem theologiae“ Perugiába küldik (41.), ahonnan 1512-ben „in studentem arcium“ a nápolyi Sz. Péter vértanuról nevezett zárdába kerül (49.); ugyanakkor Fr. Thomas Pestiensis „in studentem theologiae“ a nápolyi Sz. Domokos-zárdába (48.). De nemcsak Itália főiskoláit látogatták domokosaink: 1509-ben pl. Fr. Mathias de Septemcastris studens theologiae-t a kölni konventbe küldik (24.), sőt Fr. Petrus de Nadast 1511-ben engedélyt nyer „in quocumque generali studio“ végezhetni tanulmányait (36.); Fr. Tristanus Coronensis pedig 1512-ben egy meg nem nevezett külföldi egyetemről mint „baccalaureus formatus“ kap engedélyt a visszatérésre (43.). De nemcsak növendékeket, tanárokat is küldött külföldre a magyar rendtartomány. Így 1509-ben Fr. Philippus de

Ungaria mint „baccalaureus extraordinarius“ a ferrarai studium ú. n. kisebb katedráján nyer alkalmazást „si per examinationem magistri Eustachii de Bononia fuerit repertus sufficiens“ (23.); 1511-ben pedig Fr. Demetrius de Ungaria mint „baccalaures ordinarius“ a sienai konventben kap felhatalmazást a biblia és a szentenciák olvasására (35.). Úgy látszik azonban, hogy az iskolán kívül más ok is szolgálhatott külföldi zárdába való dispozicióra: így rendelik 1508-ban Fr. Blasius-t több évre a velencei Sz. János és Pál zárdába (7.), 1510-ben Fr. Bernardus Transilvanus-t (27.) és 1512-ben Fr. Thomas de Ungaria-t (50.) a nápolyi Sz. Domokos konventbe. Német- és Csehországban élő magyar rendtagokról is kapunk hírt: 1508-ban Fr. Joannes de Buda a pettaui (9.), 1510-ben Fr. Petrus Mansueti Transilvanus a tridenti zárdába (28.), 1512-ben pedig Fr. Petrus de Lewschowia a csehországi Pirdwaysz (?) konventjébe helyeztetett (47.); szabadon választhatott konventet 1508-ban Fr. Valentinus Quinque-Ecclesiae (8.) ill. 1513-ban Fr. Martinus de Cremlia (53.) Cseh- ill. Németországban, 1511-ben meg Fr. Michael de Rupe (32.) és Fr. Vincentius de Corona (39.) „extra provinciam Ungariae“ „in quacumque provincia“. Figyelemreméltó még a 26. számú regeszta 1510-ből, mely az egyes erdélyi apáca-zárdákba felvehető sorokok létszámát állapítja meg. (Kolozsvár: 33, Brassó: 17, Szeben: 24, Beszterce: 22, Segesvár: 12); s a személyi érdekű l. sz., mely Fr. Benedictus de Loscuniz-t arra kötelezi, hogy a nála levő könyveket származtassa vissza tulajdonosuknak, Domokos magisternek. Rajta kívül még három magisterről kapunk hírt: Fr. Michael-ról (4.) és Fr. Oswaldusról (33.) a pécsi, és Fr. Gregorius de Garáról a szegedi konventben (17., 20.), a magyarországi és az erdélyi vicarius-ról: a pécsi Fr. Emericus-ról (3., 10.), ill. Fr. Dominicus de Valle Rosarum-ról (40.), a pécsi egyházfőnökről, Fr. Gallusról (33.) és számos más rendtagról (11., 21., 30., 33., 34., 42., 45., 51.) stb. Ami magát a kiadást illeti, csupán a magyar tartományt illető részhez óhajtunk megjegyzéseket fűzni. A 46. sz. levéregesztt, mint ide nem tartozót, a németországi részbe kellett volna iktatnia a kiadóknak, miként a lengyelországi 3. sz.-út a magyarországi, mert ez 1508-ban Fr. Ladislaus Budensis-nek az esztergomi zárdába való helyezéséről szól. Egyébként szembetűnő a kiadó geográfiai tájékozatlansága a magyar városnevek körül. Cibinium-ot Szász-Sebes-re (26.), Szécsent Zenggre (33.), Váradot Vasvár-ra (41.) magyarazza; Fr. Petrus Ternaviensist temesváriak (51.) mondja. Téves Fr. Thomas Pestiensis (48.) azonosítása Pécsi Tamással, akinek doktori címét az 1518-i nagykáptalan hagyta jóvá (Analecta S. O. Praed. XVIII. 504. l.), hasonlóképen Michael Magisteré (4.) a Mon. Ord. Praed. IX. k. 70. lapján említett hasonló nevű rendtaggal, aki ekkor, 1507-ben még csak növendék a bolognai zárdában; Fr. Michael de Rupe (32.) és Fr. Michael de Treggh (Mon. Ord. Praed. IX. 204. l.) azonosítása sem fogadható el. A jegyzetek egyébként kissé hiányosak is: M. nem ismeri Fr. Oswaldot, ill. az Acta Capitulum Generalium adatait (Mon. Ord. Praed. VIII. 433. és IX. 61. l.); Thomas Nandorabensis veszprémi adminisztrátorra (29.) pedig a Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis IV. kötetében (209. l.) találhatott volna adatot. Viszont köszönjük utalását J. Kratochvil (S. Jilji a jehoklasterni a farni chram na starem meste u Prase) tanulmányára (Prága 1926), mely Fr. Demetrius de Hungaria életéről nyújt figyelemre méltó tájékoztatást. Az egyébként érdemes kiadvány említett hibái csak megerősítik bennünk azt a meggyőződést, hogy a domokosrendi generálisok nagybecsű levele-

zésének magyar vonatkozású részeit — a németek példáját követve — nekünk magunknak kellene mielőbb közzétennünk.

Banfi Florio (Róma).

Philipp, Werner: Ivan Peresvetov und seine Schriften zur Erneuerung des Moskauer Reiches. (Osteuropäische Forschungen, N. F. Bd. 20.) Königsberg Pr. u. Berlin 1935. Ost-Europa-Verlag. 8° VIII, 123 l. — Az európai fejlődésben döntő jelentőségű XVI. sz. hatalmas feszültsége, alkotó lendülete a távoli, keleti területeken is érezhető. Állam és társadalom egymáshoz való viszonya alapvetően módosul. Orosz földön a cári hatalom, a nyugati abszolutisztikus alakulással párhuzamosan, erőteljes rohamot intéz a bojárság túlsúlya ellen. Új rend, új államforma csirái bontakoznak ki. A változásnak egyik igénytelen társadalmi állású harcosa, egyben azonban mintegy szellemi előfutára volt Ivan Semenov Peresvetov. Jelentőségét az adja meg, hogy ő volt kortársai közül az egyetlen, aki az átalakulást nemcsak részleteiben érezte, de egységesen látta s megpróbált róla átfogó célképet adni. Műveiben azt vázolja, milyenné kell az új cári államnak fejlődnie. A lengyel-orosz határvidékről származott, s mint lovag éveket töltött Zápolyai János, I. Ferdinánd és Raresz Péter moldvai vajda udvarában. Módja volt közelebbi értesülést nyerni a török viszonyokról, s megalkothatta a katonai erőre támaszkodó abszolút uralkodói hatalom eszményi képét; ugyanakkor ismereteket szerzett a nyugatias hivatali, helyesebben szolgálattevő nemesség szerepére s helyzetére, az abszolút jellegű államok gazdasági berendezkedésére vonatkozólag. Később orosz szolgálatba állt, úgy sejtvé, hogy a megbízható katonaelemekre utalt cári hatalom árnyékában a magafajta emberre jövő vár; de csalódott, nem vitte sokra, s a bojárokkal való összeütközései során még azt a keveset is elvesztette, amit szereznie sikerült. Közben írta, korábbi ismereteit az orosz viszonyokra alkalmazván, politikai célú tanulmányosorozatát, amelyben a cárságot már nem csupán mint misztikus eredetű hatalmat, s ősi jogok letéteményesét, de mint öncélú valamit igyekszik beállítani, s a bojársággal szemben erős központi katonai és adóügyi szervezet segítségével teljes diadalra juttatni. Írásai a korabeli keleteurópai viszonyoknak jó forrásai. Ph. nem foglalkozik a Peresvetov-féle elgondolások hatásával, gyakorlati alapjaival s megvalósultának, illetőleg meg nem valósultának módjaival. Magát a művet, szellemi oldalról ismerteti, felvázolván lényeges vonásait, tartalmát, a benne lappangó jog- és államelméletet, s ennek a korabeli orosz felfogáshoz való viszonyát. Tanulmánya mindenesetre figyelemreméltó adalék az újkoreleji orosz fejlődés ismeretéhez.

Elekes Lajos.

Lorenz, Reinhold: Ofens Befreiung in der deutschen Geschichte. (Schriften zur Volkswissenschaft.) Berlin 1936. Grenze u. Ausland. 8° 32 l. — 1686-ban, elmondhatjuk, még az egész művelt keresztény világ küldött lelkes vitézeket Buda alá, még egész Európa aggódva figyelte az ostrom izgalmas fordulatait, s messze földön is boldog öröm forrasztotta egybe a szíveket a szeptember 2-i végső, győzelmes roham hírének hallatára. Az idők jele, hogy negyedévezred múltán egyetlen keresztény gondolatnak, európai szolidaritásnak csak halvány visszfénye pislákol immár a gyér visszaemlékezésben. Még a 200. évfordulón is nem egy részletes, önálló feldolgozás hirdette idegen nyelven a nagy küzdelem európai jelentőségét; most, 50 év múlva bele kell törődnünk abba is, ha külföldi szerző akár csak rövid, összefoglaló képet is ad Buda visszavívásáról, azt is a maga

népe sorsának szemszögéből. L. kiesiny. de tartalmas füzeté ebben a tekintetben szervezen csatlakozik korábbi munkásságához. „Türkenjahr 1683. Das Reich im Kampf um den Ostraum“ (Wien—Leipzig 1934) c. könyvéhez. Az ő szemében Buda felszabadítása csak egyik dicső állomása a németiség új, diadalmas előretörésének, vele ismét megnyílt az út az „Ostraum“, Isten gondviseléséből a német népre bízott „Pussta“ felé, s a német vértől ázott parlagot munkába vehette a svábok ekéje, messze délkeletre terjesztve ki a „Volksboden“-t s annak kulturális jelentőségét. Így avatja egyoldalú Ostraum-szemlélet, késői tendenciák merész visszavetítése Buda visszafoglalását szinte kizárólag német ügyé s a felszabadító háborúk idejét osztrák hősi korszakká. Mindamellet a bajorokon és a brandenburgiakon kívül külön méltatásban részesülnek az ostromnak s előzményeinek nagyvonalú összefoglalása során a magyarok is. Ha a magyarság vér- és pénzáldozata s az ostrom több fontos (főleg helyrajzi) körülménye mégsem szerepel kellő súllyal L. tanulmányában, annak a mondott szempontokon kívül az az oka, hogy a szerző szemmel láthatólag nem eléggé tájékozott az idevágó magyar irodalomban. Ismeri ugyan „Arpad v. Karoly“ nevét, de nagy monográfiáját, úgy látszik, még annál is kevésbé; különben nem írná róla, hogy Ziegler könyvének „Gegenstück“-je, s nem vallaná azt a tévhitet sem, mintha Cornaro jelentéseit ő, L. értékesítené elsőnek.

Wellmann Imre.

Trevelyan, George Macaulay: The English Revolution 1688—1689.

London 1938. 8° 235 l. — Az ismert cambridgei professzor a modern kutatások felhasználásával írta meg a „dicsőséges forradalom“ történetének rövid összefoglalását. Élelsemű analizisét adja a forradalmi helyzet kialakulásának s külön vizsgálja a forradalmi megoldás, a Revolution Settlement jelentőségét. Erzsébet halála után, Cromwell éveit leszámítva, egészen 1688-ig a király s parlament közti küzdelem az angol történet főkérdése. 1660 után, II. Károly alatt, a Clarendon-féle restaurációs berendezkedés csak ideiglenes egyensúlyt teremtett az erők közt, a kérdést elodázta, de meg nem oldotta. A küzdelem újult erővel indul meg, amikor egymásután három whig parlament áll a királlyal szemben, a katolikus-francia veszély ellen küzdve s javasolva a katolikus trónörökös kizárását. E fokon a tory-k az örökösödési rend védelmében még a királyi célokat szolgálják, sőt azoknak Istentől való jogosultságát hirdetik. A második fázis a trónörökös, II. Jakab trónralépésével kezdődik. Az új király a tory-k hőse, de abszolutista törekvései, az Európával dacoló „angol-francia tengely“ követése, kísérlete, hogy a bíróságot, egyházat, egyetemet királyi függésbe hozza — mindez a királyhű torykat is végkép elidegeníti. Így a király maga kovácsolt túlzásaival egységes frontot önmaga ellen, azokból a pártokból, melyek nemrég még elvakultan hadakoztak egymással. Politikájával elszigetelte önmagát s utat nyitott Orániai Vilmosnak.

Mint az angol történeti felfogás általában, T. is Anglia nagy fordulópontjának tekinti e forradalmat, s ebből a szempontból tekintti meg jellemzőit és eredményeit is. A „dicsőséges“ jelző, szerinte, itt nem harci sikert vagy romantikus gloire-t jelent, hanem azt ismeri el, hogy ez az erőszakot és vérontást kerülő megoldás követésre méltó példát mutatott a jövőnek is. 1688-ban minden lehetőség megvolt egy újabb polgárháborúra, de az angol politikai ösztön — párosulva az első polgárháború illuziótlan emlékeivel — elkerülte ezt, s reális számítással egy új kor alapvetését végezte el.

A király elűzése ugyan kétségkívül forradalmi tény volt, de éppen a bitorlásnak vetett véget, bevezetve a törvény uralmát, mely politikai és vallási szabadságot biztosíthatott (Toleration Act; Censorship eltörlése). A forradalmat „arisztokratikusnak“ mondják: vezetői valóban mind whig, mind tory részről a földesúri rétegből kerültek ki (Devonshire, Shrewsbury — Danby, Seymour). A társadalmi fejlődés e fókán azonban minden kormányzásnak rajtuk keresztül kellett érvényesülnie. A forradalom a társadalom széles rétegeinek hozott jót. „Hibája“ tehát nem itt keresendő, hanem abban a „babonás tiszteletben“ és túlzott konzervativizmusban, mellyel az utódok százötven éven át ragaszkodtak nemcsak szelleméhez, hanem betűihez is. Jakab utolsó kísérletének örök tanulságául féltő gonddal őrizték a Revolution Settlement-et, nem tűrve rajta változást. Anglia e virágzó, de legkonzervatívabb periódusa alatt 1688 a „teremtés utolsó évének“ látszott, melynek alkotása Isten jóváhagyását bírja. Valóban, ez volt az a nagy alapvetés, melyre a XIX. század reformmozgalmi a demokratikus rendszert építették. A forradalom, mondja a szerző, fordulópontja az angol történetnek — mert lezárja a királyi hatalom s a parlament vetélkedésének korát —, de fordul az egész európai történetben is. 1688 előtt Anglia erőt a belső küzdelem köti le, s a francia politika — mint a német birodalomban — itt is szívesen szítja az ellentéteket. E küzdelem a parlament presztízsét mélypontra tartotta. Európa úgy látta, hogy e, gúnyból a lengyelhez hasonlított rendszer csak a fejlődést gátolja, s azt a tanulságot vonta le, hogy az az ország, ahol parlament van, nem képes az abszolút monarchiákéhoz mérhető politikai és katonai erő kifejtésre. A forradalom azonban, mely a parlament győzelmével végződött, e tétel ellenkezőjét bizonyította. A következő időben Anglia expanzív ereje, politikai súlya nagyobb mint valaha. Anglia példája arról tett tanulságot, hogy e parlamenti rendszer az abszolútizmusnál hatásosabb, biztosabb kormányforma. Így a kormányzati ideál az abszolútizmustól a parlamenti rendszer felé hajlott, aminek nagy része volt aztán a XVIII. századi gondolkozók despotizmus-ellenes álláspontjában. A dicsőséges forradalom tehát egy új rendszer sikerét igazolta be s ezzel döntő fordulatot adott nemcsak az angol, hanem az egész európai történetnek is.

Kosáry Domokos (London).

Rosdolsky, R.: *Karl Marx und der Polizeispitzel Bangya*. International Review for Social History, II. (Amsterdam) 1937, 229—245. l.— A magyar szabadságharc egyik kalandor szereplőjéről, Bangya János honvédelezredesről már rövid, de találó jellemzést adott Szinyey József (Kornárom, 1848—49-ben. Budapest 1887, 473—474 l. és Magyar írók élete és munkái I. 521—523. hasáb), arról azonban nem szól, hogy az emigrációban osztrák rendőrkém volt. R. most a bécsi állami levéltárban végzett kutatásai alapján kimutatja, hogy Bangya már 1850 tavasza óta az osztrák rendőrség szolgálatában állott, de időnként a francia és a porosz rendőrség részére is teljesített kém-szolgálatokat. Feladata volt az emigránsok széles baloldali csoportjának szemmel tartása. Úgyes fellépésével nem csupán a magyar emigráció baloldalát, Szemere Bertalant, Csernátoni-Cseh Lajost, Türr Istvánt tudta baráti körébe vonni, hanem más nemzetek szélső baloldali emigránsainak bizalmába is beférkőzött és a megfigyelésen kívül mint felbujtó is szerepelt. Ő vezette a hatóságokat a német „Kommunistenbund“ nyomára és tette lehetővé Nothjung elfogatását is. Amikor emiatt emigránstársai gyanúba vették, Bangya Kossuth pártfogását kérte, akitől 1851-ben Londonban sikerült is

a magatartását igazoló iratot szereznie, sőt Kossuth őt, az osztrák rendőrség besúgóját, mintegy rendőrfőnökévé is kinevezte. Ekkor sikerült a Londonban élő Karl Marx bizalmába férkőznie, akit először a magyar emigráció ügyeiről informált. Marx 1852 májusában Bangya tanácsára határozta el, hogy „Federskizzen der demokratischen deutschen Emigrationsführer in London“ c. röpiratát, amelynek kéziratát Bangya útján juttatta el Szemere Bertalanhoz, „Die grossen Männer des Exils“ címen nagyobb munkává dolgozza át és azt Bangya segítségével kinyomatja. Marx a kéziratot át is adta Bangyának, aki azonban azt a rendőrségnek elárulta. Erre Marx Bangya kéréseit és a kézirat eltulajdonítását nyilvánosságra hozta. Bangya 1853 végén Kossuth ajánlásával Konstantinápolyba utazott, ettől kezdve az osztrák rendőrség nem vette többé igénybe szolgálatait. R. csak röviden és nagyon hézagosan említi Bangya törökországi szereplését; ennek a legnevezetesebb epizódja az volt, amidőn mint török ezredest 1857-ben az oroszok ellen fellázadt cserkesztörzsek vezérletével bízták meg, de, úgy látszik, ez alkalommal az oroszokkal játszott össze. Bangya cserkesz-kalandjáról részletesen megemlékezik az akkor Konstantinápolyban élő Tüköry Lajos is Kmetty György tábornokhoz Londonba intézett leveleiben (v. ö. L. Tóth: Documenti inediti sulla vita di Lodovico Tüköry. Luigi Tüköry 1828—1860. Palermo 1933, 39—48. l.), amelyeket R. azonban éppen úgy nem ismer, mint általában az emigrációra és Bangyára vonatkozó magyar irodalmat. Egyébként tanulmánya érdekes fényt vet a magyar emigránsok szélső baloldali kapcsolataira.

Tóth László.

Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867—1914. Budapest 1938. 8° 212 l. — R. két irányban végzett házagpótló munkát. Megírta a magyar munkásosztály kialakulásának és szervezkedésének eddig még hiányzó történetét s ezzel a századforduló társadalmi és történeti képeinek teljességéhez járult hozzá. Egyúttal azonban követendő példát is szolgáltatott arra vonatkozólag, hogy a szociográfiai munkát mindig meg kell előznie az illető osztály történetével foglalkozó feldolgozásnak. R. könyvének alapján szociográfusaink nyugodtan hozzáfoghatnak a magyar munkásosztály mai társadalmi képeinek megrajzolásához; nem fognak a ma oly gyakori történetietlen szemléletmód hibájába esni.

R. könyvében a történelmi iskolázottságot és tisztánlátást kell megdicsérnünk. A bevezetésben a magyar gyárpar és munkásosztály fejlődését hasonlítja össze a külföldi viszonyokkal. Megállapítja, hogy míg nyugaton a liberalizmus volt a kapitalizmus szellemi kifejezése, tehát a politikai liberalizmust egy már hosszas multra visszatekintő gazdasági fejlődés termelte ki magából, addig nálunk a politikai liberalizmus gondolatai gazdaságilag teljesen megműveletlen talajra találtak. Így a magyar kapitalizmus a liberalizmusnak eszmei és technikai megalapozottságot nélkülöző, gyorsítva tenyésztett kinövése. Ezzel kapcsolatban tisztán látja az 1848-as jobbágyfelszabadítás és a gyárpar fejlődése közti kapcsolatot: a felszabadított, tehát a munkaalkalmat elvesztett jobbagyság a nagy lehetőségeket nyújtó nagyiparban keresett elhelyezkedést, viszont a liberalizmus kifejlesztette alpnélküli kapitalizmus az ipari munkásság keretei közé lépő rétegnek nem tudta biztosítani a liberalizmus elveinek megfelelő politikai jogokat. Történeti szempontból is teljesen elfogadható magyarázatát adja annak a közéletünkben nagy szerepet játszó kérdésnek, hogy miért tekintették nálunk a szocialista mozgalmat egyszínten állónak az anarhista

szervezetekkel: Magyarországon nem voltak anarhista szervezetek, így a szélső baloldalt a szocialista munkásság képviselte. Az anarhisták ellen fellépő s az egész Európán végighaladó reakció nálunk a szocialista mozgalmat tartotta ugyanolyan veszedelmesnek az államra nézve, mint a külföldön az anarhistákat. Ennek következtében a munkásságot bizonyos jogos követeléseiktől is elütötték, noha a magyar munkásság még elvileg sem azonosította magát soha az anarhista mozgalmakkal. Statisztikai adatok segítségével mutatja ki a tengerentúli gabona és a magyar termelés viszonyának hatását az agrárszocializmus fejlődésére és a kivándorlásra (1896 és 1906 közt 900.000 ember vándorolt ki Magyarországból). Érdekes adatokat közöl a munkabérek és árak viszonyának alakulására, a keresztényszocializmus fejlődésére és a magyar munkássajtóra vonatkozólag. Új megvilágításban tárja elénk a magyar középosztály szociális részvéttelenségét; ennek következtében a zsidó értelmiség vette a kezébe a magyar munkásszervezetek irányítását. A munkásság a később és szörványosan megnyilvánuló középosztálybeli érdeklődést elutasította s így a kezdetben erős nemzeti érzelmű munkásréteg az internacionális szervezkedés felé hajlott át. A könyv forrásanyaga kielégítő: a magyar és külföldi szakirodalmon kívül felhasználja a statisztikában, kongresszusi jegyzőkönyvekben, rendőrségi iratokban és országgyűlési anyagban kínálkozó adatokat. Ebből a szempontból egyedüli hiánya, hogy csak a szak-szervezeti és munkássajtót kísérte figyelemmel, a polgári sajtót nem; így az akkori közvéleményről nem kaphatunk teljes képet. Különböző tárgyiágos történelem szemével nézi korunk egyik fontos kérdésének közelmúltját.

Ifj. Tóth András.

Schickert. Klaus: Die Judenfrage in Ungarn. (Die Juden im Leben der Völker. Schriften zur Judenfrage der Gegenwart, hrsg. vom Institut zum Studium der Judenfrage, Berlin. Bd. 1.) Essen 1937. 8° 201 l. — Megint egy magyar történeti kérdés, amit idegenek dolgoztak fel helyettünk, mivel mi --- szerintük --- nem is vagyunk alkalmasak arra, hogy foglalkozunk ezekkel a dolgokkal. Ahogy Sch. is mondja: „A világháború előtti magyar történetírás vakvágányra szaladt. Több nemzedék történészei önként, minden kívülről jövő kényszer nélkül a politikai hatalom szolgáivá szegődtek és nem törődtek azzal, hogy a magyar történetről így formált kép tökéletlenné és egyoldalúvá válik... Egyes kérdések felvetését tudománytalannak tartották. A Magyarországon uralkodó politikai liberalizmushoz alkalmazkodott a tudomány szelleme is. A zsidókérdés --- ahogy Németországban is --- nehántsvirág volt. Vele a történetkutató nem foglalkozhatott, de különben sem akart vele foglalkozni senki sem“. Ezt azonban nem lehet súlyosan megítélni; ahogy W. Ziegler fejt ki bevezetőül, Németország is csak később mutatta meg a helyes utat a zsidókérdésben. És most kötelességünknek érzik minden ország és nép életét végignézni és a zsidóság kisebb vagy nagyobb káros jelentőségét kimutatni. A sorozat első kötete Magyarországról szól. Sch. hatalmas munkát végzett, rengeteg adatot dolgozott fel, bibliográfiája (szépszámú magyar munka van benne) és jegyzeteinek tömege megdöbbenti az embert. Bár néhol érezni könyvéből, hogy az ő véleménye szerint nálunk elejétől kezdve a német polgárság ítélte meg leghelyesebben a zsidókérdést. Írása nem elfogult senkivel szemben sem; a zsidókkal szemben is megőrzí mindvégig a tudományos hangot. A XIX. századig csak röviden átfutja a hazai zsidóság történetét, főképen azt domborítva ki, hogy

a gettó-élet egyáltalában nem volt olyan borzalmas, amilyennek a zsidó történetírók rajzolják. „A magyar nép nagy többsége jótal-
nabb és rosszabb helyzetben volt náluk, hiszen a zsidók a korlátozá-
sokat könnyebben kijátszhatták. Ott is, ahol a zsidók látszólag
hátrányban voltak, mint pl. a kézműiparban, ez nem annyira a
keresztény közönség gonoszságán, mint a kézi munkával szemben
érezett ellenszenvükön múlt. Azt tartották ugyanis, hogy ez nem
fér össze a talmudi vallásgyakorlattal.“ A XIX. század elején vetődik
föl az asszimiláció gondolata. Kiesi nép a magyar, növekedni kell a
számát — mondják e korszak magyarjai —, be kell olvasztani a
nemzetiségeket. Sch. nagyon ügyesen mutat rá a magyar asszimiláció
lényegére: a magyar magyarnak tartott mindenkit, aki magyarul
beszélt, lelki, szellemiségi tartalomról sohasem esett szó, a magyarul
beszélő, magyarkodó külső alatt a lélek megmaradhatott idegennek.
Előbb csak a németek szlovákok lettek így a városban „magyarkokká“,
majd pedig az emancipáció után a zsidók is. Az antiszemita érzések csak
a század második felében kezdenek ébredezni, nagyon szórványosan;
a zsidók szinte minden fontosabb helyet elfoglaltak eddigre, gazda-
sági és szellemi téren egyaránt. Megdöbbenő kép tárul élénk egy-
részt a mult század második felében végbement zsidóbevándorlás
méréteiről, másrészt a magyar közélet elzsidósodásáról. Az eddig is
köztudomású volt, hogy gazdasági életünk pénzemberei, vezetői
zsidók voltak, de itt az egyetem, a közigazgatás, a parlamenti élet
egykor ünnepelt nevei vonulnak fel soha nem gondolt nagy számban.
A legnagyobb magyarkodók, a legrebellisebbek, a „magyar lélek
képviselői“ állanak előttünk, és az ember elgondolkozhatik, miért is
olyan gyökértelen, nemzetközi ma is a városi rétegek műveltsége,
lelkisége Magyarországon. A pozsonyi polgárok után Csernátony,
Istóczy és Simonyi azok, akik az 1870-es években elsőnek indítják
meg az antiszemitizmust, de nem nagy eredménnyel. Istóczy a zsidók
kitelepítésének gondolatával is foglalkozik, a liberális Magyarország
azonban egy emberként állt ki mindig a zsidóság védelmére, Tisza
Kálmánnal az élén. Nem is erősödött meg az antiszemitizmus a
világháború végéig, — még a tiszzaeszlári híres per (amelyikben Sch.
bebizonyítottnak veszi a rituális gyilkosságot) sem izgathatta fel a
közvéleményt a zsidóság ellen. A kommunizmus alatti eseményekkel
Sch. részletesen foglalkozik, úgyszintén a zsidók viselkedésével a
megszállott területen. Ezek már előttünk is ismert jelenségek, ismer-
tebbek a mai leggazdagabb zsidócsaládokról könyve végén közölt
adatok is. Szükség lenne arra, hogy most már magyar ember viz-
sgálja meg ennek az asszimilációs folyamatnak a menetét. Tisztázza,
hogyan távolodott el a városi lakosság lelkisége — éppen a nagyarányú
német, szláv és zsidó beolvadás révén — az ősi magyar eszményektől
és hogyan fejlődött ki a napjainkban is uralkodó magyarkodás.
Azután meg kellene vizsgálni a szellem elzsidósodását irodalomban,
közéletben. — valóban megvan-e ez, vagy csak ráfogás az egész?
E kérdések megoldását már mégsem várhatjuk idegenektől, ehhez
magyarok kellene; de városi „magyarkodók“ sem jutnának nagy
eredményekre, — ezt meglátni csak az tudja majd, aki egész lelkében,
szellemében magyar.

Benda Kálmán.

Floca, Octavian — Şulaga, Victor : Ghidul judeţului Hunedoara.
(Hunyadmegyei kalauz.) Deva 1936. Tipografia Judeţeană. 80
442 l. ill., 1 térk. — A szűkebb körökben mozgó román helytörténet-
írás területén is hiányt kíván pótolni ez a munka, amikor tekintélyes
irodalom alapján egy egész megyére vonatkozó történeti, természet-
tudományos, gazdasági és demográfiai ismereteket foglal össze.

A szerzők szakismerete főképp az archeológiai részeket teszi használatóvá. Pontos leírásokat kapunk a paleolit emlékektől az újabbnakig mindenről. A középpontban mégis a római ásatások eredményei állanak, háttérben a szerzőknek a dákoromán kontinuitásról vallott felfogásával. A teóriát, melynek védelmében ma már csaknem egyedül áll a kolozsvári iskola, a szerzők természetesen veszik. Bizonyítékuk azonban csak annyi, hogy ez történeti tény, melyet ellenségeik is elismertek. (19. l.) Hasonlóképpen járnak el, amikor helynevekkel vagy történeti adatokkal óhajtanák a román prioritást igazolni. Hunyad eredeti neve szerintük Inidoara, pedig középkori oklevélben Hunod-, Hwniad-féle alakokon kívül semmi más formával nem találkozunk, sőt Csánki történeti földrajzában magyar patak- és személynevei Hunyadnak eredetileg magyar lakosságáról tanúskodnak. Sem megyetörténeti analógiák, sem az erdélyi románság árpádkori számára vonatkozó bizonyítékaink nem igazolhatják, hogy Hunyad vármegye több „districtus Olahorum”-ból alakult, de nem igazolják azt a helyi adatok sem, melyek a XIII. században nagyszámú és régen ott élő magyarságról szólnak, districtusokat pedig a XIV. sz. második fele előtt nem emlitenek. Hátszegnék, mely a munkában mint a dákorománság centruma, s a „románság bölesője” szerepel, 1332-ben magyar plébániája van. Kétséges marad az is, hogy ha a szerzők Hunyadi János román származását nemzetiségi hovartartozására vetítik át, miért nevezik mégis románoknak az előláhosodott szászokat. Megtudjuk a szerzőktől, hogy a román nemesség főként a kálvinizmus magyarosító törekvéseinek esett áldozatul, a jobbagység azonban ellenállt a hasonló kísérleteknek, pedig a székely határőrezredek is ilyen célból telepítették közéje. A könyv tendenciózus beállításai miatt szükségképpen kerül önmagával ellenmondásba. Kisebb hibákat magyar szakmunkák pontosabb ismeretével könnyen el lehetett volna kerülni. **Maksai Ferenc.**

Lipták, Johann: Bilder aus der Zipser Vergangenheit. Urgeschichte und Besiedlung. Kesmark 1935. 8° 174 l., 16 t., 1 térkép. — A kis munka három részre oszlik: az őskor, a germánkor és a mai Szepesség kialakulása. Cseh-Szlovákia még fennállott, amikor megírta könyvét; az ú. n. cseh-szlovák történetiszemlélet mégsem hagyott mélyebb nyomot L. előadásán. Ha a fejezetcímek nem is árulják el, a munka olvasása közben az olvasónak nem lehet kétsége, hogy a Szepesség története magyar történet. L. képei szorgalmas adatgyűjtés alapján készültek. Álposan kiaknázza elődei munkáit; idézetei arra mutatnak, hogy maga is merit az első forrásokból, s hogy még az Országos Levéltárban is végzett kutatásokat. A szepesi települések tárgyalásában kissé szűkmarkúan bánik a magyarokkal, a tót és a német kérdés megbeszélésének jóval nagyobb teret szentel. Könyvét fényképmásolatok és térkép mellékelésével tette használhatóbbá. **Kring Miklós.**

Wiek Béla: A kassai Szent Rozália kápolna története. Košice 1935. Sz. Erzsébet ny. 8° 109 l. ill. — Nemesak Kassa, hanem az egész magyarság barokkori művészettörténetének egyik legérdekesebb közleménye e könyv. Thornyossy Tamásnak, a XVIII. század eddig ismert egyetlen nevében is magyar építőművészenek életére, működésére vet közelebbi fényt. Ezzel viszont hozzásegít ahhoz, hogy a barokk formanyelvből Thornyossy műveit vévén elsősorban szemügyre, helyes úton próbáljuk meg kielemezni a magyarságot jellemző vonásokat. Thornyossy nevének kívül a kápolnán ipari munkákat

végző kassai polgárok neve is előkerült a különféle szerződéseken és nyugtákon. Ezek között egyaránt találunk magyarokat, németeket, sőt egy-két szlovák név is feltűnik. Érdekes, hogy a nyugták kiállításának nyelve többnyire német, mégis nem egyszer tapasztalhatjuk, hogy német nevű és nyelvű iparosmester magyar nyelven állítja ki nyugtáját ugyanakkor, mikor a magyar Thornyossy németül ír. Burger bádogsmester külön Pléhmíves névvel is megjelöli magát magyar nyelvű ellennyugtáján. Sokat meríthetnek W. könyvéből azok is, akik a hazai vallástörténet iránt érdeklődnek. Így a XVII. sz. protestántizmusából a katolikus hitre visszatérő Kassa újutasági formáinak eleven és plasztikus rajzát kapjuk a kápolna alapítási körülményeinek, a papi szolgálatnak, az istentisztelet rendjének leírásából. Figyelemreméltó adatokat szolgáltat Esterházy Károly gróf egri püspök gondolkodásához a remetesség és a kápolnában tartott istentiszteletek, körmenetek ügyében a kassaiakhoz intézett néhány átirata. Érdekes a kápolna XIX. századi története is: egy ideig katonai lőpor- és takarmányraktár volt, s csak 1819-ben adott vissza vallásos rendeltetésének. A kápolna történetét és leírását szakszerű szempontból szerencsésen egészítik ki a könyv végén közölt névsorok a kassai egyházi és világi előljárók időrendjéről, az alapítványok kezelőiről s a kápolna körül alakult temetőben elhantoltakról.

Kampis Antal.

Tóth Lajos: A főiskolai nyomda keletkezése, története és munkája. (A dunántúli ref. egyházkerület pápai főiskolájának érteítője 1937—38. 16—36. l.) — T. Eötvös Lajos kutatásait (Századok 1867—1869) egészíti ki néhány új adattal és tovább szövi a történet fonalát. Pápa város első nyomdáját Huszár Dávid ref. lelkész szervezte 1577-ben. Ezt követte Szepes-Várallyai Bernhard Máté nyomdája az 1624—33 közötti időkben. A XVIII. sz.-ban nem volt Pápanak nyomdája. Csak a XIX. sz. elején teremtett új nyomdát Mándi Márton István és Tóth Ferenc fáradozása. A szentgáli ref. kerületi ülésen. 1835 júliusában vetődött fel először a mai főiskolai nyomda gondolata. A tervezés híre eljutott Nagy Benjamin Bécsben élő nyomdászhoz, ki rögtön ajánlkozott nyomdavezetőnek és levelezésbe lépett Tóth Ferenc superintendenssel. E levelezés a szerző fő forrásanyaga. A továbbiakban az Országos Levéltár anyaga és a nyomda vállalati és pénztárkönyvei, valamint az egyházkerületi jegyzőkönyvek alapján ismerteti a nyomda engedélyezését (1837), illetőleg szakszerű működését s a városnak és környékének életében betöltött kulturális szerepét.

Farkas László.

Sztrihai Kálmán: Kiskundorozsma története. Kiskundorozsma 1937. (Árpád ny. Szeged.) 8° 358 l. — Kiskundorozsma község áldozatkészségéből jelent meg e könyv, újjászületésének kétszázéves fordulója alkalmából, Sz. esperesplébános tollából. Megjelenésének körülményei, formája, tartalma egyaránt a milleniumi községmonográfiákéra emlékeztetnek. Központban élő céhbeli történetíró ma is nehezen foghat hozzá egy községnek sok helyi megfigyelést is megkívánó monografikus feldolgozásához, ezért mindinkább a helyi kutatóra hárul a feladat: községe történeti anyagának összegyűjtése és megírása. Örömmel kell fogadnunk ezért minden ilyen irányú kezdeményezést, ha komoly helyről jön és szegényes helytörténetírásunk előbbrevitelét jelenti. Hány Kiskundorozsma-hoz hasonló húszezer lakosú alföldi nagyközség története megíratlan, mert nincs ily célokra áldozni tudó képviselőtestülete és lokalpatriotizmustól fűtött lelkes

kutatója. A szerzőnek megfelelő alapvetés hiányában mind az anyaggyűjtés, mind a feldolgozás körül sok nehézséggel kellett megküzdenie és azokat még fokozták az eléjeszabott és magavállalta célkitűzések is, a tudományos és gyakorlati szempontok összeegyeztetése. A könyvből egy tipikus jászkúni nagyközség változatos élete tárul elénk, amelynek a magyar sorsban osztozó viharos korszakait mindannyiszor virágzássá változtatta életerőtől duzzadó lakossága. A munka négy egymással nem egészen szerves egységbe olvadó részre tagolódik. A faluismertetésszerű bevezető rész után a szerző „A község története” címen Kiskundorozsma életének főbb mozzanatait mutatja be a község alapításától az újjáalakulásig. Különösebb figyelmet érdemelnek: a hódoltságkori viszonyok rajza; a község határan terpeszkedő kún puszták állapota; az újjáalakulás körülményei; a redemptio és a községnek Szegeddel folytatott birtokpöre. A községtörténet további fejleményei: az 1879-i árvíz; a kún kerületek megszűnése; a járás (legelő) felosztása és a világháborús vonatkozások „A tanya-világ keletkezése” című részben olvashatók. E mozaik-szerű fejezet a külterület rajzán kívül rámutat a népmozgalmi viszonyokra is; szakavatottan tárgyalja a kegyúri kérdést, az iskolatörténetet, majd közli a község plébánosainak, főbíráinak és elesett hőseinek névsorát. „A lakosság foglalkozása” című rész a címben jelzett tárgyon kívül megemlékezik a közegészségügyről; a község Szikszós nevű fürdőjéről; a szélmalomokról és a dorozsmai nyelvjárásról. A Függelék az újjáalakulás első századában (1725—1825) szereplő családok névsorát tartalmazza. Sz. gondos anyaggyűjtés és beható helyi ismeretek alapján sokoldalú megvilágításba helyezte községe történetét; feldolgozásmódjával azonban nem tudunk mindenben egyetérteni. Nincs megfelelő tagolódás és áttekintés a műben; szerkezete nem elég alkalmas a sokféle ágazó községtörténet összefogására. Nehogysem illik bele az eseménytörténeti részbe a népszokások ismertetése, avagy a tanya-világról szólóba a tanügy története, még kevésbé a lakosság foglalkozásával kapcsolatban a dorozsmai nyelvjárásról is beszélni. Jobban szolgált volna a szerkezetbeli egységet nagyobb összefoglaló szempontok kitzúzése, például külön-külön fejezetben írni a faluképről, a bel- és külterületről, az eseményekről, a népmozgalmi viszonyokról, a művelési formákról, az anyagi és szellemi kultúráról. E szerkezetbeli törés okát abban a kettős célkitűzésben is látjuk, hogy a szerző az első részben a Bodor-féle faluismertetés szerint akart eljárni, a továbbiakban mégis a község történetének előadására törekedett. Az anyaggyűjtés, bár a szerző sok iratanyagot és kiadott forrásművet tanulmányozott át, nem tekinthető befejezettnek. Emiatt a könyv egyes helyei a feldolgozatlanság és bevégzetlenség benyomását keltik. Főforrása a községi levéltár iratanyaga volt; felhasználta a plébániai levéltár iratait és az Országos Levéltár jászkúni konskripcióit is. Sajnálattal kell látnunk, hogy a községi levéltár régi iratanyaga nincs meg sértetlen állapotban. Nagy hézagok vannak a tanácsülési jegyzőkönyvekben; az 1791—1807, 1827—1837, 1844—1848. évek teljesen hiányzanak. Ez, sajnos, nem szörványos jelenség és arra figyelmeztet, hogy kívánatos volna községeink sok értékes, feldolgozatlan anyagot is őrző irattárait átvizsgálni és arról vármegyénként katasztert készíteni. Sz. elismerésreméltó buzgalommal igyekezett a községi levéltárban mutatkozó hiányokat a plébániai levéltár anyagából (Historia Domus, anyakönyvek stb.) pótolni, de ez csak részben sikerülhetett; a hiányzó akták nyomot hagytak a községtörténet vonatkozó részeinek feldolgozásában. Nem tekinthető az anyaggyűjtés a kiadott kútfőkre nézve sem befejezettnek;

szükséges volna több oklevéltárat és a forrásmunkák közt felnem sorolt törvényhatóság- és községtörténeteket is áttekinteni; sőt azokon kívül egyes közismert gyűjteményes munkákban is (például Csínki, Vályi, Fényes stb.) található Kiskundorozsma történetére vonatkozó adatok. Különösen kívánatos volna a kiadatlan anyag további gyűjtése, rendezése és a fontosabb iratoknak és tervrajzoknak okmánytárban való közzététele. Történetírásunk is hasznát látná, ha a helytörténeti monográfiák iratközlésre több teret fordítanak. Megjegyzéseink mit sem kívánnak levonni a könyv értékéből. A szerző Kiskundorozsma történetének megírásával érdemes és hűzapótló munkát végzett nemcsak helyi, hanem országos szempontból is. Munkája mint első alapvetés határozott nyeresége helytörténetírásunknak. Szívesen elismerjük, hogy az előzőben megjelölt célját megvalósította: községe kiskun lakosságának kezébe olyan könyvet adott, amely alkalmas a szülőföld iránti szeretet és a mult iránti érdeklődés felkeltésére. Megtanulhatják belőle „az ősök tiszteletét és az elmult nemzedékek munkájának megbecsülését”. Sőt ennél többet is tett. Szakavatott tollal rámutatott a Kiskunság történetének is számos problémájára. Tévedéseket oszlattott el és hipotéziseknek látszó elgondolásokhoz szolgáltatott konkrét adatokat.

Eperjessy Kálmán (Szeged).

Felpétszi Győry Jenő: Dorozsma régi életéről. (Néprajzi adatok és más apróságok.) Kiskundorozsma 1937. (Árpád ny. Szeged.) 8° 93 l. — Ez a kiadvány szorosan csatlakozik az előbbihez; annak kiegészítéseképp adta ki Kiskundorozsma község közönsége. Nem szorosan körülhatárolt kérdések megoldására törekszik, csupán mozaikszerű rajzokat ad a község multjából. A helyes megfigyeléssel és gondos forrástanulmányozás alapján készült kis rajzok között különös figyelmet érdemelnek a népiségtörténeti vonatkozásúak: a jászkun fajiság és társadalmi rétegződés leírása; a redemptus, irredemptus, munkás és szegénysorsú lakosság életformája; a föld első felosztása és annak első birtokosai, a redemptus-családok. Az 1762—1814, illetve az 1808—1866. évekből közölt kurrensrendeletek és tanácsulési jegyzőkönyvkivonatok éles bepillantást nyújtanak a község sajátos közgazdaságába és a dorozsmai nép lelkiségébe. A könyv további része ismerteti az építkezést, viseletet, népszokásokat; lakodalmi rigmusokat és népköltészeti szemelvényeket közöl. A hozzáértéssel készült és szépen illusztrált kiadvány jó szolgáltatokat tesz Kiskundorozsma népiségtörténeti megismeréséhez, korábbi megjelenése esetén hiszen is beleilleszthető lehetett volna a község most megjelent történetébe.

Eperjessy Kálmán (Szeged).

Tárcsa.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1938. évi működéséről.

A Szent István király emlékezetének szentelt 1938-as esztendő a Magyar Történelmi Társulattal is szoros kapcsolatban állott. Az első magyar királyra és korára vonatkozó tudományos kutatások eredményei a közelmult évtizedekben jobbra a Századok hasábjain láttak napvilágot és Társulatunk volt az, amely a magyar keresztény királyság megalapításának kilencszázadik évfordulója alkalmából 1901-ben külön füzetben áldo-

zott Szent István emlékének. Nem vitatható, hogy a Szent István-kultusz megteremtésében, illetőleg tudatossá tételében a Magyar Történelmi Társulatnak is szerep jutott azon, közel nyolc évtizedre terjedő határozott és tervszerű kutatómunka révén, melynek központjában az első magyar király személye és kora állott. Akkor tehát, amidőn a magyar társadalom azzal a gondolattal kezdett foglalkozni, hogy miképpen lehetne és kellene Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóját is méltóképen megünnepelni, az előbb említett okok és eredmények alapján elsősorban a Magyar Történelmi Társulatra gondoltak. Társulatunk vezetősége azonban, bár elvben nem zárkózott el egy nagyszabású Szent István-emlékkönyv kiadása előtt — mert hiszen mindenki tudományos emlékművet várt tőlünk —, kénytelen volt figyelembe venni azt a tényt, hogy egy ilyen nagyobb arányú tudományos vállalkozás anyagi feltételeinek megteremtése meghaladja a Magyar Történelmi Társulat teherbíró képességét. Ennek következtében az emlékkönyv kiadására a Történettudományi Bizottság közvetítésével a Magyar Tudományos Akadémiát kérte fel és egyúttal a maga nagy tudományos és erkölcsi súlyát az Akadémia rendelkezésére bocsátotta. A Magyar Tudományos Akadémia által kiadott, valóban nagyszabású emlékkönyv összeállításában, a munkatársak kiválasztásában, a sajtó alá rendezés fáradságos munkájában a Magyar Történelmi Társulat vezetősége és igazgató-választmánya kezdettől fogva irányító szerepet vitt és jórészt közreműködő tagtársaink buzgó és lelkes munkásságának köszönhető az a magas tudományos színvonal, mely a Szent István-emlékkönyv három kötetét jellemzi. Azokat a nagy érdemeket, melyeket az Emlékkönyv szerkesztője, *Serédi Jusztinián* bíboros hercegprímás szerzett magának a kiadványnak mindenre kiterjedő, szakszerű szerkesztésével, Társulatunk azzal kívánta meghálálni, hogy 1938. évi közgyűlésén tiszteleti tagjává választotta. *Gombos F. Albin* igazgató-választmányi tagtársunk, aki az Emlékkönyv szerkesztésében éveken át példát mutató önfeláldozással és önzetlenséggel vett részt, a Gondviselés végzéséből már csak az a koszorú jutott, amelyet Társulatunk őszinte kegyelete helyezett 1938. december 28-án koporsójára.

Természetes, hogy a Szent István-esztendő a Társulat *felolvasó ülésein* is megnyilatkozott. Felolvasó üléseinken már 1937 ősztől fogva gyakran szerepeltek olyan előadások, amelyek kapcsolatban állottak a jubileumi esztendővel, mert az volt a célunk, hogy a nagyközönségben felkeltsük és ébrentartsuk az első magyar király személye és kora iránt való érdeklődést. 1938. március 25-én *Esztergomban* rendeztünk ünnepi díszülést, hogy a szent király születése helyén kezdjük meg azoknak az ünnepségeknek a sorát, amelyek hivatva voltak tolmácsolni a nemzet hódolatát az első magyar király emléke előtt.

Az 1938-as esztendő történetéhez tartozik a *Magyar és a Lengyel Történelmi Társulat* megbízottainak május 11—12-i krakkói értekezlete is. Erre az értekezletre, melynek a közös

lengyel-magyar tárgyú történeti kutatások elmélyítésének és kiszélesítésének megvitatása volt a célja, Társulatunk igazgató választmánya 1938 április 7-i ülésén a két alelnököt és a titkárt, továbbá állandóan Varsóban tartózkodó tagtársunkat, Divéky Adorján ig. választmányi tagot küldte ki. A Lengyel Történelmi Társulatot pedig ugyanakkor a krakkói, varsói, lebergi, pózeni egyetemek történettanárai, továbbá a Lengyel Történelmi Társulat folyóiratának szerkesztője képviselték. A két napig tartó tanácskozások eredményeképpen megállapodás jött létre abban, hogy a lengyel olvasóközönség számára egy olyan magyar, illetőleg a magyar olvasóközönség számára egy olyan lengyel történelem kiadása szükséges, mely nagy vonásokban és inkább olvasmányszerűen tájékoztatná az érdeklődőket a magyar, illetőleg a lengyel történelem legfontosabb mozzanatairól. Kívánatos továbbá a lengyel-magyar kapcsolatoknak tudományos feldolgozása s magyar és lengyel nyelven való kiadása. Gondoskodni kell arról is, hogy a két történelmi társulat folyóiratában ismeretessék, esetleg megbírálják mindazokat a kiadványokat, tanulmányokat és cikkeket, melyek a magyar és a lengyel történelemmel kapcsolatban állanak. Általában véve foglalkozni kell a lengyel-magyar kapcsolatok forrásanyaga felkutatásának és közzétételének, nemkülönbén e kapcsolatok bibliográfiája összeállításának gondolatával is. Meg kell említenünk, hogy a magyar-lengyel együttműködés rendszeresítését célzó krakkói tanácskozások eredményeképpen 1939-ben már megjelent a lengyel olvasóközönség igényeit kielégíteni hivatott Magyar Történelem lengyel nyelven a jelentést tevő tollából és előkészületben van Dąbrowski János krakkói egyetemi tanár lengyel történelmének magyar átdolgozása is, melynek kiadására egyik könyvkiadóvállalatunk vállalkozott. Bár 1938-ban megjelent Kertész János magyar-lengyel bibliográfiája, ez a kiadvány csak kísérletnek tekinthető, mely semmiképen sem elégíti ki a tudományos igényeket. Éppen ezért a budapesti tudományegyetem keleteurópai intézetében évek óta nagy körültekintéssel folyik annak az anyagnak összegyűjtése, amely annakidején egy rendszeres magyar-lengyel bibliográfia összeállítását lehetővé fogja tenni.

A Szent István-jubileumi esztendő nem azok az irodalmi, művészeti és társadalmi események teszik emlékezetessé történelmünkben, amelyek a Szent István-kultusz erejével újból megteremtették a magyarországi és a Magyarországon kívül élő magyarság lelki egységét, sőt világszerte felkeltették az érdeklődést az iránt a nemzet iránt, amely közel ezer esztendő óta végez kulturális őrszolgálatot Nyugat és Kelet határvonalán, — hanem az a tény, hogy 1938 őszén megtörtént az első lépés az ezeréves határok felé. A csehszlovák államalakulat déli határai mentén fekvő magyar területek Szent Imre herceg napján kerültek újból vissza Szent István koronája alá és mi ekként számban és területben megnövekedve újból olyan tényezői lettünk a Duna-medencének, mellyel barátnak, ellenségnek egyaránt számolhnia kell. Az a diszülés, amelyet Társulatunk 1938 november 7-én

rendezett a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében a magyar társadalom élénk érdeklődése és részvétele közepett, arról tett bizonyosságot, hogy valamennyien tudatában vagyunk a trianoni helyzet ideiglenességének és nincs szándékunkban kiadni kezünk-ből jövő sorsunk irányítását.

A Szent István-év Társulatunk belső életét tekintve is eredményesnek mondható. A *Századok* és az évek óta rendszeresített Pótfüzet 1938 folyamán 48 ív terjedelemben rendszeresen megjelent a szokásos gazdag tartalommal. A szerkesztőségben annyi változás történt, hogy a Társulat Wellmann Imrét, aki éveken át segített Domanovszky Sándor és Hajnal István szerkesztők mellett a szerkesztés munkájában, mint harmadik szerkesztőt hivatalosan is megbízta a szerkesztésben való közreműködéssel. Egyébként Wellmann Imre, továbbá Szilágyi Loránd és Galla Ferenc az 1938. évi december hó 15-én tartott közgyűlésen az igazgató választmány új tagjaivá megválasztottak.

A Magyar Történelmi Társulat *kiadói tevékenysége* azonban nem merült ki a Századok kiadásával. 1938 folyamán a *Fontes* című vállalat sorozatában a következő művek jelentek meg: *Pukánszky Kádár Jolán: A Nemzeti Színház százéves története*, II. k.; *Czeke Marianne: Brunsvik Teréz grófnő naplója és feljegyzései*, I. k. Ugyancsak 1938 folyamán a Franklin-társulattal kötött szerződés értelmében, a magyar olvasóközönség igényeit tartva szem előtt, Társulatunk szellemi irányításával a következő művek láttak napvilágot a *Magyar Történelmi Társulat könyvei* sorozatában: *Gyalóky Jenő: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán: Miskolczy Gyula: A kamarilla a reformkorban: Farkas Gyula: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867—1914.*

Mindez együttvéve arra mutat, hogy a Társulat életében élénk és eredményes munka folyt és hogy Társulatunk igyekezett megfelelni azoknak a követelményeknek, amelyeket közel nyolc évtizedre terjedő multja és hagyományai írnak elő számára. Mindamellett nem hallgathatjuk el azt a fájdalmas tényt sem, hogy a Társulat erőfeszítéseivel semmiképpen sem áll arányban a magyar társadalom érdeklődése. Taglétszámunk állandó csökkenést mutat s alig tudunk ezzel szemben új tagbelépésekre hivatkozni. Ennek az aggasztó jelenségnek okaival feltétlenül foglalkoznunk kell és meg kell találnunk a magyar társadalommal való közvetlenebb érintkezés kimélyítése révén azokat az eszközöket, amelyekre a Magyar Történelmi Társulat jövőjének biztosítása végett feltétlenül szükségünk van. Újból fel kell élesztenünk — egyik eszközként — vidéki felolvasó üléseinket, hogy ezzel a magyar olvasóközönség szélesebb rétegeivel közvetlen érintkezésbe jussunk és megnyerjük ennek az értékes társadalmi rétegnek erkölcsi és anyagi támogatását. Úgy érzem, hogy kötelesség minden egyes tényleges tagtársunk számára a taggyűjtés, mert új tagok nélkül Társulatunk jövőjének és munkásságának biztosítása nem lehetséges. Lukinich Imre.

Hivatalos értesítő.

Az 1938. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése :

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgatóválasztmány 1939. évi február hó 23-án tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1938. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon következőkép jártunk el.

Folyó évi június 5-én Balassa Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1938. évi bevételt 14.612 P 09 fillérben, az 1938. évi kiadást 14.377 P 85 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1938. évi december 31-én 234 P 24 fillér volt, mely összeg a Postatakarékpénztárnak 1938. évi december hó 31-én kelt 178. számú számlakivonata szerint 234 P 24 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél vezetett „Forgótöke“ című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. E szerint a könyv szerint 1938. évi december 31-én a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 386 P 10 fillér volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásául csatoljuk 1/. alatt az illető folyószámlakivonatot.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1938. évi december hó 31-én összesen 620 P 34 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv adatai alapján a Magyar Történelmi Társulat 1938. évi összes bevételeit 15.435 P 44 fillérben és összes kiadásait 14.815 P 10 fillérben állapítottuk meg. E főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1938. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 620 P 34 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1938. évi zárószámadás meghíralására. Ezt a zárószámadást 2/. alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási eredményeit tünteti fel. E szerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1938. évi december 31-én 620 P 34 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1.506.550 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 3/. alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab milleniumi emlékérmét is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében levő, a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1.250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomda-részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1938. év folyamán öt különböző rendeltetésű alapot kezel. Az öt alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők:

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1938. évi december hó 31-én a 4% alatt csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. „Magyarország újkortörténetének forrásai“ című alap, mely az 5% alatt csatolt számlakivonat szerint 1938. évi december hó 31-én 133 P és a Postatakarékpénztárnak 1938. évi december hó 28-án kelt 19. számú számlakivonata szerint 1142 P 16 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

3. Az alapítványi folyószámla 1938. évi december hó 31-én 10.281 P 68 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett a 6% alatt csatolt számlakivonat szerint.

4. A dr. gróf Klebelsberg Kunó-alap 1938. évi december hó 31-én 2413 P 80 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett a 7% alatt csatolt számlakivonat szerint.

5. A gróf Széchenyi István naplójának kiadására létesített alap, mely a 8% alatt csatolt számlakivonat szerint 1938. évi december hó 31-én 272 P és a Postatakarékpénztárnak 1938. évi augusztus hó 25-én kelt 2. számú befizetési lapja szerint 9189 P 48 fillér maradvánnyal rendelkezett.

Végezetül felsoroljuk a Magyar Történelmi Társulat értékpapírjait a 3% alatt csatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1937. évi december 31-én volt eredménnyel:

	1937.	1938.
1. Magyar koronajáradékkötv. 4%-os ..	48.100 K	48.100 K
2. 6%-os hadikölcsönkötvény	60.150 K	60.150 K
3. 5-5%-os állami pénztárjegy	148.300 K	148.300 K
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény ..	1.250.000 K	1.250.000 K
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtó- vállalata-részvény	868 P	868 P
Összesen	1,506.550 K	1,506.550 K
és	868 P	868 P

Az összes törzsvagyon 1938. évi december hó 31-én 1,506.550 K + 24.059 P 66 f és 868 P

A 24.059 P 66 f készpénzből alapítványi jellegű 10.281 P 68 fillér, meghatározott rendeltetésű 13.157 P 64 f és a Társulat szabad rendelkezésére áll 620 P 34 f.

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Balassa Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy Balassa Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Maradtunk tisztelettel

dr. Varga Endre s. k.

a számvizsgáló bizottság tagja.

Schiller Rezső s. k.

a számvizsgáló bizottság tagja.

A Magyar Történelmi Társulat 1938. évi zárószámadata :

I. Bevétel.

	Előirányzat 1938-ra		Eredmény 1938-ban
1. Pénztári maradvány	1.520·30	P	1.520·30 P
2. Alapítke utáni kamat	—	P	2.568·62 P*
3. Forgótke utáni kamat	50—	P	60— P
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés ...	6.500—	P	4.654·80 P
5. A Századok és egyéb kiadványok el- adásából	350—	P	189·34 P
6. A vallás- és közokt. min. segélye ...	1.000—	P	— P
7. Rendkívüli bevételek	500—	P	4.498·73 P
8. Remélhető új alapítványok	200—	P	132— P
9. Átfutó pénzek	300—	P	338·15 P
10. A Századok 1938. évi pótfizetésére :			
a) előfizetés	300—	P	673·50 P
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjuktól felajánlott hozzájárulása	800—	P	800— P
Összesen	11.520·30	P	15.435·44 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők és gépirőnö tiszteletdíja	2.200—	P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	70—	P	48— P
3. Irodai költségek	600—	P	680·05 P
4. A Századok f. évi nyomdaköltségeire	5.200—	P	5.720·60 P
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriumai	3.200—	P	3.192— P
6. Egyéb nyomtatványokra	250—	P	163·40 P
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	100—	P	75·45 P
8. Rendkívüli kiadások	500—	P	647·95 P
9. Alapítványok tőkésítésére	200—	P	132— P
10. Átfutó pénzek	300—	P	338·15 P
11. A Századok 1938. évi pótfizetésének költségei	1.400—	P	1.597·50 P
Összesen	14.020—	P	14.815·10 P

Összegezés.

I. Bevétel	11.520·30	P	15.435·44 P
II. Kiadás	14.020—	P	14.815·10 P
Hiány, illetve maradvány	2.499·70	P	620·34 P

* A 2568 P 62 fillérből 2543 P 82 fillér alapítványi tőkénknél az 1922—38. évekről fel nem vett kamata, amely az elmúlt 1938. évben használtatott fel.

A Magyar Történelmi Társulat 1939. évi költségvetése :

I. Bevétel.

	Eredmény 1938-ban	Előirányzat 1939-re
1. Pénztári maradvány	1.520·30 P	620·34 P
2. Alaptőke utáni kamat	2.568·62 P	— P
3. Forgótőke utáni kamat	60— P	60— P
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	4.654·80 P	6.000— P
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	189·34 P	150— P
6. A vallás- és közokt. min. segélye	— P	1.200— P
7. Rendkívüli bevételek	4.498·73 P	500— P
8. Remélhető új alapítványok	132— P	100— P
9. Átfutó pénzek	338·15 P	300— P
10. A Századok 1938. évi pótfüzetére : a) előfizetés	673·50 P	300— P
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjuktól felajánlott hozzájárulása	800— P	800— P
Összesen	15.435·44 P	10.030·34 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők és gépirónó tiszteletdíja	2.220— P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	48— P	70— P
3. Irodai költségek	680·05 P	700— P
4. A Századok f. évi nyomdaköltségeire	5.720·60 P	5.600— P
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriuma	3.192— P	3.400— P
6. Egyéb nyomtatványokra	163·40 P	250— P
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	75·45 P	100— P
8. Rendkívüli kiadások	647·95 P	500— P
9. Alapítványok tőkésítésére	132— P	100— P
10. Átfutó pénzek	338·15 P	300— P
11. A Századok 1938. évi pótfüzetének költségei	1.597·50 P	1.600— P
Összesen	14.815·10 P	14.840— P

Összegezés.

I. Bevétel	15.435·44 P	10.030·34 P
II. Kiadás	14.815·10 P	14.840— P
Maradvány, illetve hiány	620·34 P	4.809·66 P

A kiadásért felelős: Domanovszky Sándor.

	Lap		Lap
<i>Seişanu, R.</i> : La Roumanie, pays latin. (<i>Gáldi L.</i>)	233	<i>Rosdolsky, R.</i> : Karl Marx u. d. Polizeispitzel Bangya (<i>Tóth L.</i>)	242
<i>Meznerich J.</i> : A bunyevácok. (<i>Thim J.</i>)	234	<i>Rézler Gy.</i> : A magyar nagyipari munkásság kialakulása. (<i>Ifj. Tóth A.</i>)	243
<i>Thoemmes, E.</i> : Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein. (<i>Vanyó T.</i>)	234	<i>Schickert, K.</i> : Die Judenfrage in Ungarn. (<i>Benda K.</i>)	244
<i>Bendefy L.</i> : Az ismeretlen Juliánusz. (<i>Fekete Nagy A.</i>)	236	<i>Floca, O.</i> — <i>Suiaga, V.</i> : Ghidul judeţului Hunedoara. (<i>Maksai F.</i>)	245
<i>Pall, F.</i> : Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi. (<i>Kardos T.</i>)	237	<i>Lipták, J.</i> : Bilder aus d. Zipser Vergangenheit. (<i>Kring M.</i>) ..	246
<i>Meyer, A. de</i> (ed.): Registrum litterarum Fr. Thomae de Vio Caietani O. P. (<i>Banfi F.</i>) ...	238	<i>Wick B.</i> : A kassai Sz. Rozália-kápolna tört. (<i>Kampis A.</i>) ..	246
<i>Philipp, W.</i> : Ivan Peresvetov. (<i>Élekes L.</i>)	240	<i>Tóth L.</i> : A (pápai) főisk. nyomda (<i>Farkas L.</i>)	247
<i>Lorenz, R.</i> : Ofens Befreiung i. d. deutschen Gesch. (<i>Wellmann I.</i>)	240	<i>Sztriha K.</i> : Kiskundorozsma tört. (<i>Eperjessy K.</i>)	247
<i>Trevelyan, G. M.</i> : The English Revolution 1688—89. (<i>Kosáry D.</i>)	241	<i>Györy J.</i> : Dorozsma régi életéről. (<i>Eperjessy K.</i>)	249

Tárca

LUKINICH IMRE : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1938. évi működéséről	249
<i>Hivatalos értesítő</i>	253

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent a Magyar Történelmi Társulat Könyveinek IV. és V. kötete:

BARTONIEK EMMA

A magyar királykoronázások története

Évekig tartó kutatásai eredményeit foglalja össze a szerző ebben a kitűnő könyvben. Elmondja a koronázás egyházi szertartásának kialakulását, tárgyalja a magyar és a külföldi gyakorlat kölcsönhatását, összegezi a magyar trónutódlás és a Szent Korona tana körül folyt vitát és részletes, eleven képet rajzol a magyar koronázásokról.

TOLNAI GÁBOR

Régi magyar főurak

A magyar renaissance és a magyar barokk, a hagyományát őrző és a hagyományavesztett magyarság századainak szellemtörténete ez a lebilincselő mű. Új, nagyszabású összefoglaló kép a hazai machiavellizmusról és a magyar erazmitákról, Balassa végvári világról, Zrinyiről, Erdély történeti hivatásáról.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT a Társulat tagjai 25%-os kedvezménnyel rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4).

Megjelent

a MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI
című sorozat legújabb kötete :

A Nemzeti Színház százéves története, II. kötet.

Szerkesztette és közléteszi

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

A Magyar Történelmi Társulat hatalmas háromkötetes kiadvánnyal ünnepli meg a Nemzeti Színház megnyitásának századik évfordulóját. Az első kötetben a Nemzeti Színház történetének feldolgozása fog napvilágot látni, az utolsó az elmúlt száz év műsorát közli majd. A most megjelent második (kettős) kötet a magyar színjátszás klasszikus intézményének százéves múltjára vonatkozó gazdag iratanyagból a fontosabbat közli s ezzel a Nemzeti Színház története tudományos feldolgozásának veti meg alapját.

A közel 900 oldal terjedelmű, facsimilékkel illusztrált kettős kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.) *kedvezményesen áron 18 pengőért* szerezhetik meg.

Magyar Művelődéstörténet.

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötetbe bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és közép-nemesség, a jobbágyság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A mű első kötete most hagyta el a sajtót. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest, V. Vadász-u. 16.

51550

XII

9/12

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KOZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXIII. ÉVF. 7—8. SZÁM, 1939 SZEPT.—OKT.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

NYELVI KÖNYVTÁR

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft

Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettudományi Kar.

Kiadóhivatal: Budapest I. Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekkszámja száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminisztériumi számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII. Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM

	Lap
MÁLYUSZ ELEMÉR: <i>A középkori magyar nemzetiségi politika.</i> (3 térkép-vázlattal.) (I. közlemény.)	257
KARDOS TIBOR: <i>Deákműveltség és magyar renaissance.</i> (I. közlemény.)	295
HAJNAL ISTVÁN: <i>Az új „Magyar Művelődéstörténet“</i>	339

Történelmi irodalom

IOGA, N.: <i>Histoire des Roumains et de la romanité orientale, I—IV. k.</i> Ism.: <i>Gáldi László</i>	348
BELITZKY JÁNOS: <i>Sopron vármegye története, I. k.</i> Ism.: <i>Fügedi Erik</i>	360
RÉVÉSZ IMRE: <i>Magyar református egyháztörténet, I. k.</i> Ism.: <i>Hermann Egged</i>	362
RÉAU, LOUIS: <i>L'Europe française au siècle des lumières.</i> Ism.: <i>Benda Kálmán</i>	365
HENRY, PAUL: <i>Le problème des nationalités.</i> Ism.: <i>Kosáry Domokos</i>	367
WEILL, GEORGES: <i>L'Europe du XIXe siècle et l'idée de nationalité.</i> Ism.: <i>Kosáry Domokos</i>	367

Szemle

	Lap		Lap
<i>Sas R.</i> : Tört. értekezések. (<i>Istváni G.</i>)	370	<i>Hets J. A.</i> : A jezsuiták iskolái a XVIII. sz. közepén. (<i>Ványó T.</i>)	377
<i>Gr. Zichy I.</i> : Magyar őstörténet. (<i>Sinor D.</i>)	370	<i>Lám F.</i> : A győri német színészet tört. (<i>M. Császár E.</i>)	378
<i>Polány I.</i> : Nyugatmagyarországi néprajzi tört. (<i>Kniezsa I.</i>)	371	<i>Popović, D. J.</i> : O cincarima. (<i>Thim J.</i>)	380
<i>Polány I.</i> : Nyugatmagyarországi közoktatásügyének története (<i>Kniezsa I.</i>)	371	<i>Popa-Lisseanu, G.</i> : Date privitoare la maghiarizarea românilor. (<i>Elekes L.</i>)	381
<i>Ravasz J.</i> : A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. sz. első felében. (<i>Bakács I. J.</i>)	373	<i>Hartdegen, H. L.</i> : Die vatikanische Frage u. d. Entstehung d. Dreibundes. (<i>Tóth L.</i>)	381
<i>Babics A.</i> : Pécs sz. kir. rangra emelésének tört. (<i>Bónis Gy.</i>)	374	<i>Rozsondai K.</i> — <i>Süsmeghy J.</i> : Sopronbánfalva. (<i>Eperjessy K.</i>)	382
<i>Tenk B.</i> : A vízszabályozások Tolna megyében a XVIII. sz. ban. (<i>Váczy E.</i>)	375	<i>Baranyay K.</i> : Sajószentpéter régi jogélete. (<i>Degré A.</i>)	383
<i>Borotvás-Nagy S.</i> : Közgazdasági művelődésünk kezdetei. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	376		

A középkori magyar nemzetiségi politika.

I. közlemény.

I.

A magyarság és a vele századokon keresztül együtt élt nemzetiségek közt — éppen kapcsolataik állandósága következtében — rendkívül sok szál szövődött. Bizonyára lényegesen több, mint amennyiről mai ismereteink alapján a tudományos kutatás pontosan számot tudna adni. Foglalkozni velük, megállapítani tartósságukat, megvizsgálni a körülményeket, amelyek közt erősödtek vagy gyöngültek, mindenképen fontos feladat. De különösen magyar szempontból. Az a mód ugyanis, ahogyan ma az ilyesféle kérdések tárgyalásra kerülnek, rendszerint nem tárgyilagos. Régi nemzetiségeink, új államok kötelékeibe, sőt esetleg csak vonzási körébe kerülve, önmagukat teszik meg nemcsak a jelen, hanem a mult legfontosabb cselekvő tényezőjének s hogy a kétes jövőn urrá legyenek, a multból úgy próbálnak erőt meríteni, hogy azt, csak önmagukat keresve benne, életművüknek tekintik. Meggyőződéssel vallják tehát, hogy minden lépést, amellyel előbbre jutottak, egyedül a saját erejükből tettek meg, hirdetik, hogy a fejlődésüket kísérő művelődési mozzanatok elszánt tudatosságuk gyümölcsei, ha pedig egyben-másban elmaradtak az európai kultúra átlagos színvonalától, az egyedül a magyarság bűne, mivel elnyomva őket, meggátolta tehetségük kibontakozását. Ez a felfogás, amely két évtizede uralkodó, sőt szinte egyedüli irányzat körülöttünk, széttördeli multunkat, az ormótlan darabokat pedig torz megvilágításba helyezi.

Kevésbé vigasztaló, hogy van Középeurópában egy nép, amely nem önmagát heroizálja, s történetében nem nagyságának, nem életerejének, a kultúra iránti fogékonyságának jeleit, bizonyítékait keresi. Nem örülhetünk ennek az önmegtágadásnak, mert a kétes dicsőség a miénk. Mi, noha önállóbban fejlődöttünk, mint bármelyik utódállambeli szomszédunk, lelkesedünk, ha fáradságos munkával sikerül

közülünk valakinek „bebizonyítania“, hogy egy költői mű, egy képzőművészeti alkotás vagy akár egy politikai elgondolás idegen példák hatása alatt jött létre és tiltakozás nélkül vesszük tudomásul az elméletet, amely szerint legközvetlenebb nyugati szomszédunk, a németység vezetése alatt fejlődött műveltségünk. Sőt lelkesedve magyarázzuk itthon és idegenben egyaránt, ha egy külföldi udvariasságból nem akarna hitelt adni szavunknak, hogy szerepünk a XIX. századig valóban nem volt más a németység mellett, mint a fogékony tanulóé. Mint ahogyan az a tudósunk is tette — ellenmondást nem ébresztve — akinek hivatása a magyar kultúrát megismertetni a berlini egyetemen.¹

Nem akarjuk a történettudományt a propaganda fegyvertárává lealacsonyítani, de nem mondhatunk le arról a morális erőről sem, amelyet a leplezetlen igazságnak a megismeréséből egyén és nemzet egyaránt meríthet. A magyarságtól mi sem áll távolabb, mint mértéktelen gógtól eltelve hirdetni, hogy nemzetiségeinek minden téren ő mutatott irányt s ezért a jövőben is vak engedelmességet követelhet tőlük; hasonlóképen senki sem fogja tagadni, hogy Európában való megjelenésétől kezdve tudatában volt, mily fontos kötelessége mindazt beolvasztani műveltségébe, ami alkalmas egyéniségének megerősítésére. Ugyanakkor azonban nem vagyunk hajlandók elismerni, hogy szerepünk a multban a passzivitás megtestesülése volt, mintha a külföldi „hatások“ irányították volna sorsunkat, magunk pedig hivatásunkat abban véltük volna felismerni, hogy mindazokat gátoljuk tehetségük kifejlesztésében, akik államunk határai közé kerültek.

Az efféle vádak visszautasítására a semmitmondó frázisok helyett a tények elfogulatlan feltárásához kell folyamodnunk. Nincs okunk sem félelemre, sem szégyenkezésre. Mindaz, amit már most is tudunk a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatairól, bizvást tekinthető akár a jövő zálogának is. A tervszerű, politikai célzatosságtól mentes kutatásra vár azután a feladat, hogy a szövevényes problémakört egész terjedelmében feltárja s a magyarság

¹ J. v. Farkas: Deutsch-ungarische geistige Beziehungen zur Zeit der Romantik. Deutsch-ungarische Heimatsblätter II. (1930) 265. l. Szerinte a magyarság a IX. századtól fogva a német műveltség közvetlen befolyása alatt állott s ehhez a megállapításához fűzi hozzá: „Jahrhunderte lang spielt es die Rolle des Schülers.“ A magyar szellem-történeti kutatás egyik legfontosabb feladatának pedig azon — XIX. századi — korszaknak a megismerését tekinti, amelyben az átalakulás „vom Schüler zum Mitwerker“ végbe ment.

meg a nemzetiségek közti kölcsönhatások megvizsgálása után állapítsa meg, természetes alapokon nyugodott-e együttélésük. Ehhez a kutatómunkához kiindulópontul az egyes magyar kulturális jelenségek elterjedésének nyomon kísérését választhatnók. Azokét, amelyeket nem parancsszó kezdeményezett, s így befogadásuk vagy elutasításuk kizárólag a nemzetiségek elhatározásától függött.

Úgy képzeljük el, hogy a legkülönbözőbb tudományágaknak, szorosan együttműködve kellene megállapítaniok az egyes műveltségjavaknak az útját, hogy azután eredményeiket térképeken megrögzítsék, könnyen áttekinthetőkké tegyék. Pl. az egyik lap feltüntetné, hol élt a magyar szentek kultusza, a másik, hol szabtak irányt a magyar jogszokások, a harmadikról le lehetne olvasni a tanyatelepülési rendszer határait, a következőről a magyar ház alkatrészeinek uralmát s az is tanulságos volna, amely a magyar helynévadás érvényesüléséről világosítana fel, tehát arról a szokásról, hogy magyar módra képzett nevekkel illették a falvakat, noha lakosságuk más nyelven beszélt. Bár az egyes térképeken megrajzolt határok nem fednék egymást, valószínűleg mindegyiken vagy legalább túlnyomó többségükön szerepelnének bizonyos területek: a magyarlakta tájak, a magyar néptalaj részei. Aszerint, hogy rajtuk túl a tót, rutén vagy oláh népterületeken milyen távolságra honosodtak meg egyes elemek, s ezek azután az ottani művelődés képét színeikkel miként tették más jellegűvé, a még távolabbi vidékeketől eltérővé, beszélhetünk a magyar kulturtalaj kiterjedéséről.

Viszont nemzetiségeink műveltségének is vannak egyes elemei, amelyek szétszóródása meg a magyar néptalajon figyelhető meg. Valószínű, hogy ily módon átmeneti övek állapíthatók majd meg, igen alkalmasak annak megfigyelésére, miként cserélődnek ki a kulturális javak. Ilyesféle megfontolások alapján hisszük, hogy a magyar művelődés által besugárzott terület felmérése a feltétel ahhoz, hogy a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatairól vallott egyoldalú elképzelések helyébe a tudományos kutatás eszközeivel megszerkesztett kép kerülhessen.

Ez a munka a legkülönbözőbb tudományágak művelőinek együttműködését kívánja meg. Bizonyosak vagyunk benne, hogy előbb vagy utóbb megteremtődnek hozzá az előfeltételek. Addig is azonban, amíg a művelődési javaknak öntudatlan kicserélődését, ezt a személytelen s éppen ezért valószínűleg csak a szociológia segítségével érthető folyamatot megismerhetjük, hogy azután véleményyt formál-

hassunk az egyes népek lelki életéről, szellemi fogékonyságáról, de egyszersmind arról is, hogy melyik a cselekvőbb, melyik a passzívabb, talán nem lesz érdektelen egy lényegesen egyszerűbb kérdést, középkori nemzetiségi politikánkat venni szemügyre. Kevésbé bonyolultnak látjuk ugyanis ezt a problémát, mivel tudatos eljárásról, a magyarságnak a nemzetiségekkel szemben meggondoltan vallott felfogásáról van szó, a politika pedig, határozott tettekben nyilvánulva, mindig könnyebben ismerhető fel és körvonalazható, mint a tömegek mindennapi életéből lassan kibontakozó alakulatok.

A magyar állam állásfoglalását a nemzetiségekkel szemben a középkorban természetesen több tényező befolyásolta. Bizonyára fontos az arány, amely a különböző népelemek és a magyarság lélekszáma közt volt. Pusztá meggondolás alapján is valószínű ugyanis, hogy eltérő magatartást kell egy népnek tanusítania a más anyanyelvűekkel szemben, ha azok számra nézve felülmúlják őt, mintha maga van túlsúlyban. Emlékeink a magyarság döntő számbeli fölényéről tanuskodnak. Tömege az egyes nemzetiségeket külön-külön tízszer-húszszor, valamennyiük összeségét pedig, tehát németet, szászot, szlavont, horvátot, tótot, rutént, román egybefogva, több mint háromszor meghaladta. A XV. század végén ugyanis, hozzávetőleges becslés alapján, Magyarország lakosságának legalább 77%-a volt magyar.¹ Ugyancsak eleve számba jövő tényezőnek látszik az egyház. S talán nemcsak a nagy szerepnél fogva, amelyet a vallási képzetek a középkori ember gondolkozásának a befolyásolásában, sőt irányításában játszottak. Mivel a klérus és a szerzetesség — világi értelmiségi réteg hiányában — egyedül hordozta a kulturális élet terheit s mert az államilag irányított művelődési politika és iskolázás még ismeretlen fogalom, a felfogás, amelyet az egyház a keresztény és pogány vagy schismatikus népek viszonyáról képviselt, aligha lehetett hatástalan.

A felsorolást még tovább folytathatnók, s utalhatnánk arra a reakcióra is, amellyel az egyes nemzetiségek a sorsukat érintő intézkedéseket fogadták, mindez azonban csak elterelné figyelmünket a nemzetiségi politika alanyától: magáról az államról. Látszólag felesleges erre szót vesztegetni, annyira magától értetődik, hogy a nemzetiségi politika az

¹ A Magyar Művelődéstörténet II. kötetének „A magyarság és a nemzetiségek“ c. fejezetében közöltem az erre vonatkozó számítások eredményeit.

állam elhatározásával azonos. Pedig az egész probléma sarkpontja mégis csak abban rejlik, hogy a politika módosulását az állam jellegének átalakulása vonja maga után.¹

Az államot általában elvont fogalomnak szokták tekinteni, mintha csak gondolatkonstrukció eredménye volna, amely hideg sarkesillag módjára ragyogtatja fényét, életet azonban nem táplál. Bizonyára ezért is vagyunk hajlamosak lénységnek mindig arra a vonására gondolni, amely az állandóságot jelenti s nem a változókra, amelyek koronként újabb és újabb jelleget kölcsönöznek neki. Mással, mint a világháborúval letűnt kornak ezzel a szellemi hagyatékával nem is tudjuk megmagyarázni a felfogást, amelyet nemcsak közvéleményünk, hanem tudományos köreink is vallanak, amidőn Szt. István intelmeinek az egynyelvű ország gyengeségéről mondott szavait és a vendégek befogadását ajánló tanácsát oly politikai axiómának tekintik, amely változatlanul, minden korban jellemezte volna a magyarság és nemzetiségeink kapcsolatát.

A valóságban a magyar állam a középkorban is hatalmi szerves volt, tehát uralmat s ennek a felsőbbbségnek az érvényesítését jelentette, életének egyes szakaszai között pedig különbség volt aszerint, hogy kik gyakorolták a hatalmat, az első sorban kiknek az érdekeit szolgálta.

A XIII. századig az uralkodó személyes elhatározása a döntő. Felelősséggel senkinek sem tartozik. A tanácsadók bizalmas hívei, akikkel tetszés szerint rendelkezik; ha akarja, meghallgatja, ha jobbnak látja, szóra sem méltatja őket. Hatalma a magyarságnak azon a meggyőződésén alapszik, hogy a királyi nemzetség isteni eredetű s környezete oly érzelmekkel ragaszkodik hozzá, mint akár egy prófétához

¹ Éppen ezért beszélünk nemzetiségi politikáról s nem egyszerűen a magyarság és a „kisebbségek“ viszonyáról. Egyébként Szekfű Gyula úttörő tanulmánya címe ellenére is (Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. Südostdeutsche Forschungen I. (1936) 16. s köv. l.) kiemeli az uralkodóknak a kisebbségekkel szemben követett eljárásában a tudatosságot. Pl. hangsúlyozza, hogy meg akarták védeni a beköltözők önállóságát. Deér József pedig egy helyütt az „idegenpolitika“ kifejezést is használja. (A magyarság és nemzetiségei a középkorban. Pogány magyarság, keresztény magyarság, Budapest 1938, 189. l.) Ismeretes, hogy a „nemzeti kisebbség“, a Páris-környéki békekötéseknek ez a műszava a német politikai irodalomban és közvéleményben általános visszautasításra talált (v. ö. pl. C. Schmitt: Völkerrechtliche Grossraumordnung, Berlin—Wien 1939, 58. l.) Mivel az idegen impériumok alá került magyar néprészek számára a „kisebbségi sors“ elnyomatást, méltatlan és igazságtalan helyzetbe kényszerítést jelent, „kisebbség“ helyett mi is inkább a régi „nemzetiség“ kifejezést használjuk.

tanítványai. Éppen ezért nevezhetjük az államot karizmatikusnak. Amikor a régi vallásos felfogás az uralom földöntúli eredetéről elhomályosul, majd eltűnik, új korszak kezdődik. A király mellett most döntő módon szóhoz jutnak a nagybirtokosok. Nemcsak meg kell őket kérdeznie, hanem minden kormányzati ténykedéséhez hozzájárulásukat is kénytelen biztosítani. Oly hatalmasok lesznek az előkelők, hogy az uralkodót — mint Zsigmonddal tették — elfoghatják, vagy újat választhatnak. A király valósággal csak primus inter pares, akár mint Nyugaton egy főhűbérúr, akinek vazallusok kötik meg a kezét. Az államhatalmat ekkor már nem ő személyesíti meg, hanem a királyi tanács, amelynek az egyházi és világi nagybirtokosok a tagjai. A magyar állam életének ez a hűbéri korszaka körülbelül a XV. század közepéig terjed, természetesen évtizedeket kitevő fokozatos átmenettel. A változást a köznemesség előtérbe lépése, sőt időnként, ha nem is tartósan, túlsúlyra jutása jelenti. Az állandósuló országgyűlések a köznemesség érvényesülését bizonyítják; azt, hogy ő is szóhoz jut az állam ügyeinek intézésénél. Mivel az országgyűlés a rendiségre jellemző, s mert a társadalom életét is a rendkékké szervezkedés irányítja, a harmadik magyar uralmi formát rendinek nevezhetjük. Ennek kora természetesen nem Moháccsal zárul, hanem a XIX. század közepéig terjed, hogy akkor helyet adjon a polgári korszaknak.¹

Mint ez a futólagos áttekintés is sejteti, államunk jellegének változásai kapcsolatban vannak a társadalmi fejlődéssel, sőt annak függvényei. Mert amint a társadalom-

¹ Erről az osztályozásról, amely egyébként M. Weber szociológiai meghatározásain alapszik, legelőször 1933-i akadémiai, majd varsói kongresszusi előadásomban szóltam. (Kivonata ily címmel: „Herrschaftsformen im mittelalterlichen Ungarn“, megjelent a VII. nemzetközi történettudományi kongresszus iratai közt. [Résumés des communications, Warszawa 1933, I. 316—21. l.]) Részletesebben eddig, sajnos, csak a legelső részt volt alkalmam kifejteni. („A patriomonális királyság“, „A karizmatikus királyság“, Társadalomtudomány 1933, 37. s köv. l.; 1934, 153. s köv. l.) A hűbéri és a rendi elv szembekerülését, a fejlődést a Magyar Művelődéstörténet II. kötetében imént megjelent cikkeim már érintik, azt a problémát azonban, hogy miért lehet beszélnünk magyar hűbériségről és elválasztanunk a rendiségtől, adatszerűen és tüzetesen a legközelebbi jövőben „Hűbériség és rendiség a középkorvégi Magyarországon“ címmel napvilágot látó dolgozatom tárgyalja meg. Mivel a „karizmatikus“ megjelölés egyes újabb munkák tanúsága szerint már vendégjogban részesült, talán szabad remélnem, hogy a részletesebben kifejtett magyarázatok hatása alatt a hűbéri kifejezés sem fog visszautasításra találni.

nak egyre nagyobb számú rétege öntudatosult, hogy azután kikényszerítse bebocsáttatását a hatalom élvezői és gyakorlói közé, úgy módosult — utólagosan — az állam szerkezete. Problémánkra vonatkozólag társadalom és állam, mint uralmi forma közti szoros összefüggés azt jelenti, hogy az egyes nemzetiségek aszerint, hogy mely korban jutottak Magyarország területére, más és más érdekektől vezetett központi hatalommal kerültek szembe. Tehát nem egyszerűen a személytelen állam fogadta őket, hanem ezen keresztül oly társadalom is, amely egyre több rétegének felfogását tudja érvényesíteni a kormányzás területén. A bánásmód, amely a nemzetiségeknek sorsul jutott, így nem is lehetett változatlan.

Erre a feltevésre — elismerjük — súlyos ellenvetés hangozhat el. Arra lehet ugyanis utalni, hogy amint az államhatalom egyre szélesebb talapzatra helyezkedett, ugyanolyan mértékben, vele párhuzamosan növekedett a magyarság körében a nemzeti érzés. A karizmatikus korban ugyanis csak a királyi nemzetségnek volt világos, tiszta képzelete, történeti tudata, hogy mi a magyarság s mi a rendeltetése.¹ A hűbéri korban már a nagybirtokosoknak is, hogy azután a rendiben a köznemesség legyen a magyar nacionalizmus hirdetője, sőt törekedjék — mint a nemzeti királyság ideáljának lázas keresésével megmutatta — érvényesítésére. Úgy tűnhet tehát fel, hogy a nemzeti érzés egyre szélesebb körök gondolkozását és érzésvilágát befolyásolva, voltaképen a társadalom alakulásának ütemét követte. Mivel pedig társadalom és állam közt — feltevésünk szerint — szoros az összefüggés, az volna a logikus, ha az utóbbinak a nemzetiségekkel szemben elfoglalt álláspontja, az egyre terjedő nemzeti érzéstől sugaltatva, változatlan maradna. Valóban így is kellene lennie — felelhetjük —, de csak akkor, ha a politika az érzelmek világába tartoznék, másrészt pedig egyetlen, nem pedig számtalan különböző tényező hatna közre irányításában.

Az ellentétes elvek latolgatása helyett forduljunk azonban a feltevések legbiztosabb próbakövéhez, magához a történeti folyamathoz s próbáljuk a tényekből rekonstruálni a nemzetiségi politika irányát.

¹ V. ö. Deér J.: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. (A Magyarságtudomány tanulmányai, III.) 6. l.

II.

A XI.—XII. századból nincsenek nemzetiségekről szóló feljegyzéseink s mert oklevél is alig néhány ismeretes, megoldhatatlannak látszik a nemzetiségi politika körvonalozása. A településtörténet segítségével azonban a kérdés mégis tisztázható. Ez a tudományág ugyanis lehetővé teszi, hogy egy későbbi időszaknak már részletesebben megismerhető állapotából vessünk pillantást az oklevélszegény századokra, sőt következtetést is vonhassunk le.

Középkori települési viszonyainkat vizsgálva, feltűnik, hogy milyen sokszor találkozunk népnévből képzett helységnevekkel. Ilyen falvak tűnnek ugyanis lépten-nyomon elénk: Csehi, Horváti, Németi vagy Nempti, Olaszi, Oroszi, Tóti.¹ Sok máig megmaradt s egyesek, mint Szilágycseh, Váradolaszi, Hidasnémeti, Szatmárnémeti vagy a Drégely melletti Oroszi mindenki előtt ismeretesek. Bár a török uralom közülük nem egyet letörölt a térképről, a XIX. század elején még mindíg 20 megyében volt egy vagy több Németi.

Amikor ezek a falvak a XIII. században elibénk tűnnek, már kialakult régi telepek, amelyeket pontosan megállapított határok fognak közre. Így midőn II. Endre 1230-ban egy turóci földet ad cserébe a Sajó és a Hangony-patak közti Nemptiért, akkor maga is kiemeli, hogy ezt tulajdonosai — a királynak orosz földön értékes katonai szolgálatot teljesítő Buhta és Natk — mint örökös birtokot tartották kezükben,² következőleg a falunak jóval a csere előtt kellett napfényre jönnie. Keletkezésük időpontja felől általánosságban az Olaszi név tájékoztat. Magyarul a vallonokat, a latinusokat hívták így, ezek szereplése pedig a tatárjárás előtti korra esik.³ Egyik jelentősebb helyük, Szepesolaszi eredete is a XII. századba nyúlik vissza.⁴ Még határozottabb felvilágosítást nyújt egy somogy megyei falunak, a mai Kálmáncsának a neve. A középkori oklevelek még így írják: Kálmáncsehi, sőt előfordul ebben a formában is: Kálmánkirálycsehi.⁵ Nyilvánvalóan Kálmán király által földhöz

¹ Az irodalomban először Szily Kálmán hívta fel reájuk a figyelmet (Nemti, Nempti. Magyar Nyelv II. 234. l.), de csak a Németi név régi írásmódjával és kiejtésével foglalkozott.

² Beniczky-ltár, Pribóc. D. I. 1.

³ Auner M.: Latinus. Századok 1916, 28. s köv. l. Karácsonyi J.: Gyán. Magyar Nyelv XIX. 27. l. U. az: A vallon-olaszok Erdélyben. Uo. XXI. 22. l.

⁴ Fekete Nagy A.: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása (Budapest 1934) 123. l.

⁵ Az okleveles adatokat ld. Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Budapest 1894), II. 578. l.; 1281:

juttatott, az ő közvetlen földesúri joghatósága alá tartozó csehek voltak a falu első lakói s így a település időpontja a XII. század eleje.¹ Bár bizonytalan, hogy a szóvégi *i*-t egyes harmadik személyű birtokos személyragnak kell-e tekinteni, vajjon hozzátartozást fejez-e ki,² vagy többes képzőnek felel-e meg,³ a történeti adatok figyelembe vételével a hasonló módon alakult helynevek csoportját igen korai eredetűnek kell tartanunk, ugyanazon időből származónak, amelyre egyebek közt az is jellemző, hogy a személynév még magában lett helynévvé. Következően, amikor a Solt, Csepel, Kassa, Léva jellegű nevek helyet adnak a Benefalva, Tonkaháza képzésűeknek, attól kezdve Oroszi vagy Németi nevű falvak sem keletkeznek.⁴

Ezt a feltevést megerősíti az Oláhi nevű falvak teljes hiánya. Az oláhok magyarországi megtelepedéséről szóló legrégebb — igen szórványos — okleveles adatok, tudvalevően, XIII. századiak, s ezek is Erdély délkeleti tájaira vonatkoznak.⁵ Ha már a megelőző században kerültek volna Magyarországra, bizonyára találkoznánk Oláhi, vagy Románi

villa Kalaman Chehy, 1395 : oppidum Kalmanchehy, 1286 : possessio Kalman Kiralychey. — V. ö. Pais D. : Kálmánca. Magyar Nyelv XII. 17. l.

¹ Kálmán-kori cseh bevándorlásról említést tesz — cseh kütökre hivatkozva — Ernyey József is. (Régi cseh telepítések hazánkban. Föld és Ember 1926, 67. l.) Eszerint a cseh uralkodó haragja elől 1108-ban a Vrisovicok Magyarországra menekültek s itt hajlékot találva, többé vissza sem tértek.

² Így Pais Dezső, Magyar Nyelv i. h.

³ Melich J. (uo. XIV. 248. l.) megjegyzi, „vita tárgya lehet, vajjon... egyes 3. sz. birtokos személyragnal van-e még dolgunk, vagy pedig már *-i* többes képzővel.“

⁴ Állításunknak ellene mond, hogy Liptó megyében Johannes Gallicus 1262-ben négy ekealja földet kap s a birtok neve a lipiói regisztrum írásának idején, a XIV. sz. végén : Olazy. Eszerint a XIII. sz. végén még képződött volna népnévből *i* végű helynév. Azonban az ellenmondás csak látszólagos. Mivel 1264-ben már oklevél említi villa Latina-t (azaz Olaszit), a falunak három év alatt kellett volna kifejlődni. Igen sok esetből úgy látjuk azonban, hogy nem ennyi idő, hanem évtizedek kellenek egy falu kialakulásához, ha annak lakói az első adományos házanépből kerülnek ki. Valószínűnek látszik tehát, hogy Johannes Gallicus már korábban a Vág völgyében lévő vallon községből került ki s birtokára ennek a neve ment át. — A XIII. sz.-ban keletkező falvak neve már nem Oroszi, Tóti stb., hanem Oroszfalu, Tótfalu. Pl. Szepes megyében villa sclavonicalis (1311) = Tótfalu (1382); Vas megyében villa Sclavorum (1221) = Tótfalu (1297); Torda megyében Oroszfalu (1319) = villa Ruthenorum (1393). (Csánki, I. 268, II. 805, V. 723. l.)

⁵ Tamás L. : Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában (Budapest 1935) 191. s köv. l.

nevű falvakkal.¹ Ilyenek azonban teljesen ismeretlenek.² Helyettük az Oláhtelek, Oláhfalu, vagy egyéb, hasonlóan jelzős összetételű helynevek, pl. Oláhhodos, Oláhgyepes, Oláhventer, mint a régi Hodos, Gyepes, Venter fiókközségeinek nevei bizonyítják,³ hogy a beszivárgó oláhság állandó telepekké tömörülése nem is a XIII. században, hanem még későbbi időpontban ment végbe.

Nem szorul magyarázatra, hogy Csehinek, Horvátinak, Németinek azt a falut mondották, amelynek a lakói csehek, horvátok vagy németek voltak. Olaszi, mint már utaltunk rá, vallon eredetű községet jelent, Oroszi rutént. Egyedül a Tóti helynév eredete kétséges, azonban minden jel szerint szlavónokat kell lakóin értenünk, nem pedig a mai szlovákság őseit.⁴ Fontos érvnek tekintjük erre vonatkozólag az egyik biharmegyei Tótira vonatkozó adatot. A Komjádi melletti Tóti egy 1322-i oklevél szerint akkor lakatlan volt, de kőtemplom áll benne, amely Szt. Demeter tiszteletére van szentelve.⁵ A falu, mivel egyházas hely, kétségtelenül régi

¹ Már Szily kiemelte (i. h.), hogy „Lengyeli, Oláhi, Rácsi, Töröki (legalább a Helységnévtár szerint) egyetlenegy sincs.“

² Lipszky repertoriuma szerint egyetlen Vlahi falu volt a XIX. sz. elején, ez is Zágráb megyében. Tiszta délszláv területen pedig a vlah nem oláh nemzetiséget jelent, hanem általában hegyipásztort, mint a következő adatokból is kitűnik. Nagy Lajos 1372-ben Nelipics fia Ivánt, egy előkelő horvát urat a mai Hercegovina területén birtokokkal adományozva meg, megerősítette horvátországi uradalmaiban, váraiban. Oklevele az uradalmak tartozékait így sorolja fel: „villis, terris cultis et incultis, *ollachis*, populus, incolis, iuribus, iurisdictionibus, proprietatibus, libertatibus“ (1381 nov. 8-i átírata Hg. Esterházy-ltár). A felsorolás, amely eleve kizárja, hogy az oláhon nemzetiséget lehessen érteni, a populus és incola szavakkal nyilvánvalóan a megtelepedett lakosságot akarta megjelölni, szemben a pásztorkodó elemmel. 1431-ben Zsigmond a horvát-dalmát bánnak, Frangepán Miklósnak több horvát várat elzálogosított, s azonfelül „omnes volahos regni nostri Croatie.“ (Frangepán-oklt., I. 236. l.) 1441-ben Ulászló megparancsolta a Blagayaknak, hogy a királynői valachusokat a Corbaviai gróftoktól vegyék vissza. (Hg. Esterházy-ltár. R. 43. A. 20.) 1453-ban V. Lászlónak Frangepán Duim részére horvátországi birtokok felől kiadott adománylevelében ismét ezzel a felsorolással találkozunk: „simulcum oppidis, villis, possessionibus, *wolahis*, cunctisque pertinentiis, necnon iuribus“ stb. (Frangepán-oklt., I. 389. l. — Ugyanitt még több hasonló adat.)

³ Györffy I.: Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedikfélszáz év óta (Budapest 1915) 5. l.

⁴ A név eredetéről s hogy felsőmagyarországi tótot, szlavont és vendet egyaránt jelentett, részletesen szól Melich: A tót népről. Magyar Nyelv XXV. 321. s köv. l.

⁵ „terra seu possessio vacua et ab habitatoribus destituta Toty, in qua est ecclesia lapidea in honore sancti Demetrii martyrisc constructa.“ Anjoukori okmt. II. 25. l.

eredetű — ez tehát nemcsak nevéből következik — számunkra azonban a templomcím a fontos. Ismeretes ugyanis, hogy Szt. Demeternek, a keleti egyház „nagy mártírjának“ tisztelete, amely a Balkán szláv népeinek körében odaadó ápolásban részesült, nálunk a déli területen volt otthonos.¹ Ezért is kapta az egykori Sirmium, a vértanu városa, ahol, a mai Mitrovicában, a XIV. században is volt görög monostor, a magyarban a Szávaszentdemeter nevet.² Azok a telepések, akik Bihar megyébe kerülve, a róluk Tótinak nevezett falut alapították, nem északi szlávok voltak tehát, hanem szlavon vidékről hozták magukkal Szt. Demeter kultuszát.

Az egy-egy falunyi német, cseh vagy rutén lakosság — ugyancsak a helynevek tanúsága szerint — magyar környezetbe került. Tegyük fel ugyanis, hogy szlávok veszik körül a megtelepedő németeket. Ebben az esetben a kialakuló falunak ők adnak nevet, még pedig a saját anyanyelvükön, következésképp az szlávul fog hangzani.³ Valószínű ugyan, hogy a bevándorlók egymás közt a maguk nyelvén emlegették lakóhelyüket, erről az elnevezésről azonban környezetük nem vett tudomást. Ez a számára legkényelmesebb módon nemzetiségük alapján jelölte meg azokat, akik előtte érthetetlen nyelven beszéltek.

Az elnevezésből az is bizonyos, hogy egyetlen telepnél nem tettek ki többet a magyar vidékeken gyökeret verő népelemek. Ha ugyanis tömegük elegendő lett volna egész táj benépesítésére, lakóhelyeik, zártságuk következtében, a köztük kialakult helyneveket viselnék, amint azt az északnyugati Felvidék tótsága, vagy Erdélyben a szászság körében találjuk. Bizonyosra vehetjük, hogy a Magyarországra beköltöző egyes népelemek szívesebben maradtak, s éltek volna egy csoportban, mint egymástól szétszakítva, megyényi távolságokkal elválasztva, idegen környezetben. Feltétlenül könnyebb lett volna számukra az élet, ha a messzi idegenben egymáshoz bujva tölthetik azt el, hagyományaikat ápolva, mint ma mondanók, népiségüket megőrizve. Azt is feltehetjük, hogy a később bevándorlók, tehát a XII. század

¹ Nagy T.: A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig (Budapest 1939) 58, 69. s köv. l.

² A történeti adatok 1215-től Csánkinál, II. 238. l.

³ Kniezsa szerint a szláv Nemesic helynév alapján valóban „nem kell okvetlenül németek telepére gondolni . . . mert lehet, hogy csak egy Nemecec nevű ember birtokát jelöli, aki azonban esetleg valóban német eredetű volt.“ (Az esztergomi káptalan 1157-i dézsmajegyzékének helységei. Századok 1939, 174. l.) Éppen ezért nem voltunk tekintettel a Nemesic falvakra.

közepén megtelepülők örömmel lettek volna azoknak a testvéreiknek a szomszédjai, akik már évtizedek óta Magyarországi lakosai voltak. Ha ez a magától értetődő s az emberi természetben rejlő vágyuk nem teljesült, ha bele kellett törődniök, hogy kis csoportokra szakadozva éljenek, az csak a vágyaiknál erősebb akaratnak lehetett a következménye.

Az engedelmességet a központi hatalom, az uralkodó kényszerítette ki. A Csehi, Németi stb. nevű falvakat ugyanis királyi területen faláljuk. Ezt minden esetben lehetetlen bizonyítani, mivel a tatárjárás előtti korból, amidőn tehát a király kezében még tetemes birtokok vannak, alig van oklevelünk, sok faluról meg csak a XIV. századból van egy-egy szórványos megemlékezésünk, addigra pedig a birtokviszonyok már hatalmas átalakuláson mentek keresztül s az uradalmak több kézen is megfordultak. Mégis sokat mond, hogy a bencések birtokai között népvnevű falut nem találunk. Pedig nekik, főleg a Dunántúlon, már igen korán sikerült jelentős fekvőségeket szerezni, ezeket az egymást követő összeírásokból jól ismerjük, következőleg, ha egyes néptörödékek az ő irányításuk mellett jutottak volna földhöz, hasonló megjelölésű falvaknak fel kellene tűnniük.¹ A hiány annál figyelemreméltóbb, mert az apátságok közvetlen szomszédságában Csehi, Tóti, Németi falvakat egyaránt találunk, a határleírások számot is adnak róluk, azonban nem egyházi, hanem királyi birtokok ezek.²

¹ A pannonhalmi monostor birtokai közt nincs egyetlenegy ilyen nevű falu. A zalavári apátság javai közt Szt. István 1019-i oklevele felemlít egy Horvátit, ez az oklevél azonban a XIV. sz. elején készült hamisítvány (Szentpétery: Kritikai jegyzék, 7. sz.), s így csak azt bizonyítja, hogy akkor már az apátság tulajdonában volt a falu, de azt bajos volna belőle következtetni, hogy a szerzetesek telepítették. (Pannonhalmi rendtörténet, VII. 42. l.; egyébként Erdélyi László sem az apátsági, hanem a tizedfizető helységek közé sorolja, uo. 472. l.) A tihanyi apátságnak volt ugyan Zala megyében egy Tóti nevű faluja, ezt azonban csak 1388-ban szerezte meg (uo. X. 318. l.), a garamszentbenedeknek pedig Bars megyében Horváti birtoka (uo. XII. 96. l.), erre azonban csak egyetlenegy adat vonatkozik (1419-ből), s az apátság monografusa, Knauz valószínűnek tartja, hogy Korláti pusztát kell rajta érteni. (A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság, Budapest 1890, 156. l.)

² A bakonybéli 1086-i összeírásban, amelynek a szóban forgó első része 1180 körül készült, „ad terminum Nemti“ szerepel (Pannonhalmi rendt. VIII. 269. l.; erdőővök, tehát királyi népek lakják, uo. 287. l.), a tihanyi apátság birtokait felsoroló 1092-i hamis oklevélben pedig „prope villam Chehy“ (uo. X. 498. l.). Az al mádi monostor II. István-kori alapító levele az egyik birtok szomszédságában „villa Tout“-ot említi (kiadta Szentpétery, Magyar Nyelv XXIII. 363. l.), a zalavári birtokok mellett pedig 1335-ben Csehit találjuk. (Pannonhalmi rendt. VII. 77. l.)

Ugyanezt figyelhetjük meg az esztergomi káptalan uradalmaiban is. Itt a XIII. század végén Hont megyében egymás mellett — Korpona és Szebeléb közt — Nemptit és Tótit, Bars megyében pedig, Garamszentbenedek közelében, Nemptit találjuk. Az első kettővel kapcsolatban azonban IV. László és III. Endre ismételten hangsúlyozták, hogy eredetileg a zólyomi királyi uradalomhoz tartoztak, királyi népek voltak a lakói s az uralkodók adományozásával kerültek előbb főurak, majd a káptalan kezére,¹ a harmadikat pedig IV. László ajándékozta neki 1274-ben.² Úgy véljük ezek alapján, hogy a többi hasonló nevű falu is, noha a XIII.—XV. században magánföldesúri joghatóság alatt élnek, eredetileg királyi birtok volt.

Mivel a Csehi stb. nevű falvak életrehívója a királyi hatalom, nem volt akadálya, hogy az uralkodó a lakatlan tájakon összefüggő területet, akár egész uradalmat utaljon ki az egyes csoportoknak s őket egy tömegben helyezze el. Ha királyaink a XI.—XII. században a Szent István-féle Intelmek-nek a vendégek megbecsülését ajánló tanítását úgy értelmezték volna, hogy országukat tudatosan két- vagy többnyelvűvé kell tenniök, bizonyára így jártak volna el, a beköltözőket leginkább kielégítő módon. Erre azonban, mint a szatmári németek példájából következtethető, Szent István sem gondolt. Ezek a XIII. század elején úgy tudták, s a hagyomány hitelességében nincs okunk kételkedni, hogy őseik Gizella királyné kíséretében kerültek Magyarországra.³ Ha Szent István azt akarta volna biztosítani, hogy őrizték meg nyelvüket, szokásaikat s maradjanak a magyarságtól idegen testnek, a nyugati határszélen kellett volna őket letelepítenie. De mert éppen az ellenkező világtáj felé, az ország másik végében jelölt ki számukra helyet, azt következtethetjük, hogy tetteit más megfontolás irányította.

¹ 1281-ben IV. László Erdő comesnek, 1286-ban, korábbi adománylevelét érvénytelenítve, „villas regias liberis Nempty et Thouty, quas hospites regni nostri incolunt“, Pál prépostnak, 1291-ben III. Endre pedig az esztergomi káptalannak adta. (Knauz: Mon. eccl. Strigon. II. 145, 217, 293. l.)

² Uo. II. 46. l. — A birtokra 1312-ben a garamszentbenedeki monostor igényt emelt, azt állítva, hogy a káptalan elfoglalta tőle (uo. 657. l.). Érv gyanánt azonban csak annyit tudott felhozni, hogy a falu az ő határai közt fekszik. A bencések jogigénye tévedésen alapult. A birtok ugyanis nem szerepel a monostor alapítólevelében s így bizonyára csak közelsége kelthette a hitet a szerzetesekben, mintha az övéknek kellene lennie. (V. ö. még Knauz: A Garammelletti Szent-Benedeki apátság, 173. l.)

³ Fejér, III/2. 211. l.

Utódai tehát az ő cselekedeteinek a szellemében jártak el, amikor szétszórták a beköltözőket, mint azt az uralkodásuk alatt települt falvak elhelyezkedése mutatja. Nem arra törekedtek, hogy új alattvalóik megtartsák különállásukat, hanem arra, hogy azt mielőbb elveszítsék. Nem a soknyelvű ország az ideáljuk, hanem az egyetlennyelvű, s tisztán látják, hogy ennek feltétele a beköltözők beolvadása. Eljárásuk annyira tudatos, meggondolt és tervszerű, hogy joggal illethetjük a politika elnevezéssel. Annál is inkább, mert nem egyetlen uralkodó elhatározásán fordult az meg, hanem két évszázadon át érvényesült. Szinte személyektől függetlenül hatott s valóságos rendszerré lett.

Az eredmény mindenképen megfelelt várakozásaiknak. A magyarság tengerébe bekerült kis szigetek, mire az oklevelekben sűrűbben szerepelnek, már semmiben sem különböznek környezetüktől. A XIV.—XV. században színmagyar a lakosságuk, nemcsak a családnevek, hanem a földrajzi nevek tanúsága szerint is. Így a bodrogszemeyi Tóti határai közt a XIV. század első felében Acélos erdőt, Horhagy dombot, Melentó, Fővénytó, Borostató mocsarakat, Sebesfolyás folyóágot, Kengyeles földet,¹ s ilyen halastavakat találunk: Kárászos, Borostyán, Holtfolyás, Gyékényes, Apácatanya.²

Sőt még azok a helységek is a környezet átalakító hatása alá kerültek, amelyek önállóságát városi kiváltságlevelek biztosították. Bár a későbbi eredetű és határszéli német városok lakossága, privilégiumai segítségével, sikeresen tudta magát elszigetelni s vagy teljesen megakadályozta a más nyelvűek beköltözését, vagy legalább megőrizte a maga vezetőszerepét, a XI.—XII. századiak sorsa az elmagyarosodás lett. Mint Szatmárnémetié is. Bár városi kiváltságait igen korán, már 1230-ban sikerült megerősíttetnie s írásba foglaltatnia, lakócai közt a XV. században még elvélve sem találunk németet. Egy 1481.-i oklevél ugyanis a következő Nemthy-i polgárokat sorolja fel, azokon kívül, akiknél családnév helyett foglalkozásukat latinul jelezte:³ Agyo, Alch, Apaczah, Azthalus, Baka, Bagamery, Baran, Bartha, Bekew, Bolag, 2 Bors, Borsus, Bwzas, 2 Chapo, 2 Chengery, Chizar, Chorba, Chwthar, Daroczy, Depsewth, Egry, Erews, Fabyan, Farkas, 2 Fazokas, Felfewldy, Fodor, Foggyas, Ghewrghfy, Gyolch, Gywla, Herbolth, 2 Iso, Jollako, Kalmar,

¹ Zichy-okmt. II. 241. l., 1347-ből; több szóra Szamota—Zolnai oklevélszótárának magyarázatai.

² Zichy-okmt. II. 529. l., 1326-ból.

³ Ilyen a 81 közt 8 volt; ezek közül négy, a bíró is, litteratus.

Kenczel, Kerezthel, Komoz, Kompolthy, Kondor, Kowach, 2 Nagh, Nylas, 2 Nyrew, Olah, Olayws, Oroz, Orws, Paysws, Remethey, Sebreg, Selmes, Soos, Syro, Thakany, Thewrewk, Thoth, Thyba, Warady, Verebes, Werebes, 3 Zabo, Zaz, Zyws.¹

Ne hallgassuk el azonban azokat az adatokat sem, amelyek teóriánk ellen szólóknak látszanak: Sopron megyében volt, közvetlenül az országhatárnál, Németi, Szerémmegyében Oroszi, Hunyadban Németi, Valkóban Horváti. Mindezek környezete ma valóban nem magyar, el is szakítottak államunktól, településük idején azonban mások voltak a viszonyok. A Répce mellékágainak a vidéke ugyanis magyar települési terület s Kabold várnak a környékéről, ahol Németi is fekszik, az ősi lakosság csak a XVI. század elején tűnt el,² a Szerémség lakossága, mint a magyar helynevek őriási tömege is mutatja, a középkor végéig túlnyomóan magyar,³ ugyanezt állapíthatjuk meg Hunyadnak a Marosmenti részéről, Déva vidékéről is,⁴ sőt még a Horvátiak híres névadó birtokának környezete sem szláv, hiszen Nagyfalut találjuk a szomszédságában. A felsorolt Németi, Oroszi, Horváti elveszett ugyan a magyarság számára, de nem azért, mintha a királyság gondtalanul járt volna el, hanem mert a későbbi évszázadok folyamán a tömegszerűen benyomuló idegen népelemek körülfogva, elszigetelték, majd elszakították őket néptalajuktól. Keletkezésük idején — ismételjük — mindazok a vidékek magyar tájnak számítottak, amelyeken az említett német, rutén vagy horvát csoportok otthonhoz jutottak.⁵

¹ Dl. 18, 534. Az oklevélre Maksai Ferenc úr tett figyelmessé; ugyanő fogja a Szatmárnémetire vonatkozó többi középkori oklevél adatait feldolgozni.

² E. Moór: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen (Szeged 1936) 283. l.

³ Csánki, II. 231. s köv. l.

⁴ Csánki V. k. adatai. Kniezsa I.: Magyarország népei a XI. században. Szent István-émlékkönyv (Budapest 1938) II. 421. l.

⁵ Kivétel a zágrábmegyei Csehi, amely a Száva mellett feküdt. (Wenzel, V. 24. l.) De még ennél is tekintetbe kell vennünk, hogy környezete a várhoz tartozó hadakozó népelem volt, amelyből a későbbi túrmezei nemesség fejlődött ki. — Csak látszólag szól az elmagyarosodás ellen egyes belga krónikáknak az az elbeszélése, hogy 1447-ben olyan magyar zarándokok — az egeri egyházmegyéből valók — fordultak meg Liègeben, akik még tökéletesen beszélték az ottani dialektust s akiknek ősei a XI. sz.-ban vándoroltak hozzánk. Ahhoz nem fér kétség, hogy nemcsak a XV. sz. közepén, hanem még később is voltak Magyarországon franciául, sőt a liègei nyelvjárás szerint beszélő vallonok. Hivatkozhatunk egy Mátyás-kori pápai követjelentés szavaira: „Habitat etiam in dicto regno gens belga,

A szétszórt telepítés eredménye a magyarság megerősödése lett ugyan, felvetődhet azonban a kérdés, hogy vajjon ez volt-e a célja? Arra lehetne ugyanis gondolnunk, hogy királyaink a beköltözőket azért osztották szét az országban, hogy a magyarság tanítóivá válva, példát adó életükkel vegyék rá környezetüket bizonyos külföldi szokások elfogadására. Fejlett földművelésre, iparra, kereskedelemre, — vélhetőné valaki, akinek csak egyoldalú s igen téves nézetei vannak a honfoglaló magyarság művelődésének színvonaláról, mert azt száz esztendő előtti torzító szemüvegen keresztül látja. Ha csak Németi falvaink volnának, bizonyára nehéz volna még ma is megingatnunk bizonyos közhelyévé vált, de teljesen alaptalan nézeteket. Mivel azonban Tóti, Oroszi, Csehi helyneveink is vannak, joggal számítunk, hogy még sem fogja senki úgy gondolni, hogy szlavón, rutén és cseh telepésekkel óhajtották az Árpádok a magyar népet neveltetni. Az ő felfogásukat így körvonalazhatjuk: Nem utasították el azokat, akik a vendégjogra hivatkozva, bebocsátatásukat kérték, de velük, meg akik más úton-módon kerültek államuk területére, nem volt szándékuk megbontani a

quae loquitur recte gallice, haec habet provinciam pro se separatam.“ (Kovachich: *Scriptores minores*, II. 16. l.; a jelentés keltét Kovachich 1463-ra teszi. Az olasz szöveget, amelynek fordítása feltehetőleg az előbbi, Engel adta ki: *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*, II. 8. l.; ő 1480-ból datálja.) Hasonlóképpen utalhatunk Oláh Miklós még pontosabb feljegyzésére: „In valle Agriensi aliquot pagi incoluntur habiti pro coloniis Eburonum, qui nunc Liendienses dicuntur, olim eo traductis. Horum incolae in hodiernum diem Gallicam sonant linguam.“ (Hungaria. Ed. C. Eperjessy et L. Juhász, Budapest 1938, 34. l.) Kérdéses azonban, hogy ezek az Eger környéki vallonok valóban a XI. sz.-ban beköltözők utódjai-e? Bárczi Géza legutóbb meggyőzően bizonyította, hogy 1447-ben Liège hatósága jóhiszemű tévedés áldozata lett, amidőn a zarándokok és a XI. sz.-ban állítólag elköltözők közt kapcsolatot vélt felismerhetni s ugyanő utalt arra, hogy egy erősebb kritikai érzékű belga krónikás szerint liègeiek a XIV. sz. elején vándoroltak ki Magyarországra. (Századok 1937, 399. s. köv. l.) Ezt az állítást megerősíti az idézett pápai jelentés is: „Isti remanserunt in regno ab antiquo tempore, quando Carolus rex illud acquisivit.“ A XV. sz.-ban franciául beszélő vallonok, valamennyi adatunk szerint, Eger környékén, Oláh szerint az Eger-völgyben éltek. (Nagy Lajos uralkodása alatt a vallis Agriensis-ben lakó Gallieus-okról olvasunk, Fejér, IX/7. 481. l.) Itt azonban nem találunk Olaszi nevű falut. Annak jeléül is, hogy a vallonok megtelepedése a XIV. sz.-ban valóban más formák közt történt, mint azoké, akik a XI—XII. sz.-ban jöttek Magyarországra. Mivel így az Egerhez kötött adat nem a királyság első korszakában bevándorlók nyelvi tudását bizonyítja, belőle nem következtethető, mintha az Olaszi telepek lakói a középkor végéig megőrizték volna nyelvi és népi különállásukat. (A borsodi, 1285-ben lakatlan Olaszira vonatkozólag ld. alább, 281. l.)

magyarság egységét. Ellenkezőleg, a magyarságba való beolvasztásuk volt a céljuk, amit sikerült is elérniök.

Az alábbi lajstrom természetesen nem tartalmazza a Magyarországon lévő valamennyi XI—XII. századi cseh, horvát, német, vallon, rutén és szlávón telep nevét, hanem csak azokat, amelyeket környezetük Csehinek, Horvátinak, Németinek, Olaszinak, Oroszának, Tótinak nevezett, — bizonyára azért, mert népi különállásuk kezdetben szembetűnő volt. Mivel Esztergomban vagy Székesfehérvárott éltek vallonok, feltehetjük, hogy hasonló kisebb néptörzsek vagy egyes emberek sok más magyar telep lakói közé is bekerültek, anélkül, hogy ma számbavehetnők őket. A beköltözők szétszóródása tehát még nagyobb volt, mint ahogy azt a térképvázlatok szemléltetik. A névsor egyébként aligha teljes. Mindössze Lipszky repertoriumának, Csánki történeti földrajzának és a közösen forgó oklevéltáraknak az adatait próbáltuk egyeztetni. Az *i* képző nélküli neveket (pl. Cseh, Horvát, Olasz) csak akkor vettük figyelembe, ha a helynév vagy ma teljes alakú (Cseli stb), vagy a középkorban előfordul ebben a formában is. Tehát a mai Szilágycseht csak azért mertük besorolni, mert 1405-ben Chehynek írták nevét. Ellenben kénytelenek voltunk kihagyni pl. a zalamegyei Olaszt, mert neve csak ily formában s akkor is csak a XV. sz.-ban fordult elő, mai helynévvel pedig nem tudjuk azonosítani. Kivétel az egyik borsod-és zalamegyei Horvát, mivel korai és népesebb falvaknak látszanak s így keletkezésük ideje a XIII. századnál korábbra tehető. Azt hisszük, hogy a teljesebb okleveles anyag alapján vagy az egyes helységek környezetének részletesebb megvizsgálása után nem egy ma kétséges eredetűnek látszó faluról mutatható majd ki, hogy nem Horvát, Cseh vagy Orosz nevű ember után kapta nevét, hanem több idegen eredetű család emlékét őrzi.

Cseli falu a középkorban 17 volt, 15 megyében. Az összegezésben itt is s a továbbiakban is csak az egymástól teljesen független telepeket vettük számba; vagyis azokat, amelyek valamely megnövekedett falunak részekre szakadásával keletkeztek (pl. Alsó-, Felsőcselhi), egynek számítottuk.¹

1. *Baranya megyében*, a mai Cseli, Siklóstól délnyugatra. 1346-ban: Chehy. (Csánki, II. 477. l.)

2. *Bihar megyében*, Nagyváradtól délre, a mai Cseli. (Csánki, I. 605. l.) Terra Chehy a Toldyak birtoka 1284-ben, amidőn határait megállapítják. (Wenzel: Árpádkori új okmt. XII. 421. l.)

3. *Borsod megyében*, a mai Cseli pusztá, Szendrőtől északra. A XIV. sz. elején templomos hely (Borovszky: Borsod m. tört. 19. l.)

4. *Heves megyében*, Egertől északnyugatra, a mai Cseli. 1310-ben: due ville Chechy. (Csánki, I. 59. l.; v. ö. Anjoukori okmt. II. 322. l.)

¹ Nem vettük fel a jegyzékbe a veszprémmegyeit — Lipszky szerint van itt Cseli pusztá —, mivel Csánki (Magyarország tört. földrajza) nem említi. A krassómegyei Chechről Csánki is (II. 99. l.) lehetségesnek tartja, hogy Csécsnek olvasandó. A Zichy-okmt. I. 172. l.-ján említett borsodmegyei Chechi, mint az oklevél szövegéből kiderül, Cséccsel azonos. A dobokamegyei Páncéleseht is elhagytuk, mivel neve Chehi formában nem fordul elő. (Kádár J.: Szolnok-Doboka. V. 382. s köv. l.; Anjoukori okmt. VI. 316. l.)

5. *Hont megyében*, Balassagyarmattól északra, ahol Alsó- és Felsőcsehi puszták őrzik emlékét. (Fejér: Codex diplomaticus X/5. 871. l.)

6. *Komárom megyében*, a megye északkeleti sarkában a mai Csehi. A XV. sz. elején két részből, Alsó- és Felsőcsehiből állott. (Csánki, III. 497. l.)

7. *Középszolnok megyében*, a mai Szilágycseh. 1405-ben: Chehy. (Csánki, I. 549. l.)

8. *Kraszna megyében* a mai Somlyócsehi, Szilágysomlyó mellett. A XIV. sz.-ban a somlyói uradalom tartozéka. (Fejér, IX/4. 661. l.) Valószínűleg szoros kapcsolatban volt a Köröstelek melletti Csehi pusztával. (Csánki, I. 553. l.)

9. *Nyitra megyében*, a mai Csehi, Nyitrától délkeletre. 1248-ban egy határjárásban: terra Chey. (Episcopatus Nitriensis memoria, 199. l.; Fügedi E.: Nyitra m. 29. l.) 1285-ben nyitrai várjobbágyok örökös birtoka. (Hazai okmt. VII. 195. l.)

10—12. *Somogy megyében* három Csehi volt. A mai Kálmánca, Szigetvártól nyugatra, a középkorban mezőváros és templomos hely. Mint királynői birtok 1280-ban jut magánkézre. Neve ekkor Chehy, de a XIII. sz.-ban nevezik Kálmáncehinek, Kálmánkirálycsehinek is. (Csánki, II. 578. l.; v. ö. Wenzel, IV. 312. l.) 1281-ben Erzsébet királyné megerősítve adományát, visszavonja a villa Chehy lakóinak adott kiváltságlevelét. (Hazai okmt. VIII. 209. l.) A másik a Balatonboglár közelében lévő mai Csehi (Csánki, II. 597. l.), a XIV. sz. végén: Chehy (Pannonhalmi rendt. X. 498. l.; Fejér X./6. 316. l.). A harmadik — Chehw, Chech, Chey — azonos a ma Zala megyében, Nagykanizsától keletre, közvetlenül a megye határán lévő Csehi pusztával. 1360-ban egyházas hely. (Sümechy D.: Sopron m. levéltára. 41. l. Pannonhalmi rendt. VII. 77. l.) — Csánki, II. 597. l. a) és III. 42. l. adatai tehát erre a Csehire vonatkoznak. Az azonosságot eldönti a Zalai oklt. I. 303. l. és Sümechy i. h. közölt határleírásban szereplő Kyssin, Kyzyn (Csánki: Keszin) azonossága, továbbá a somogyi Csehi szomszédságában szereplő Egry, amelyet Csánki is (II. 602. l. Egregd) Somogyba helyez.

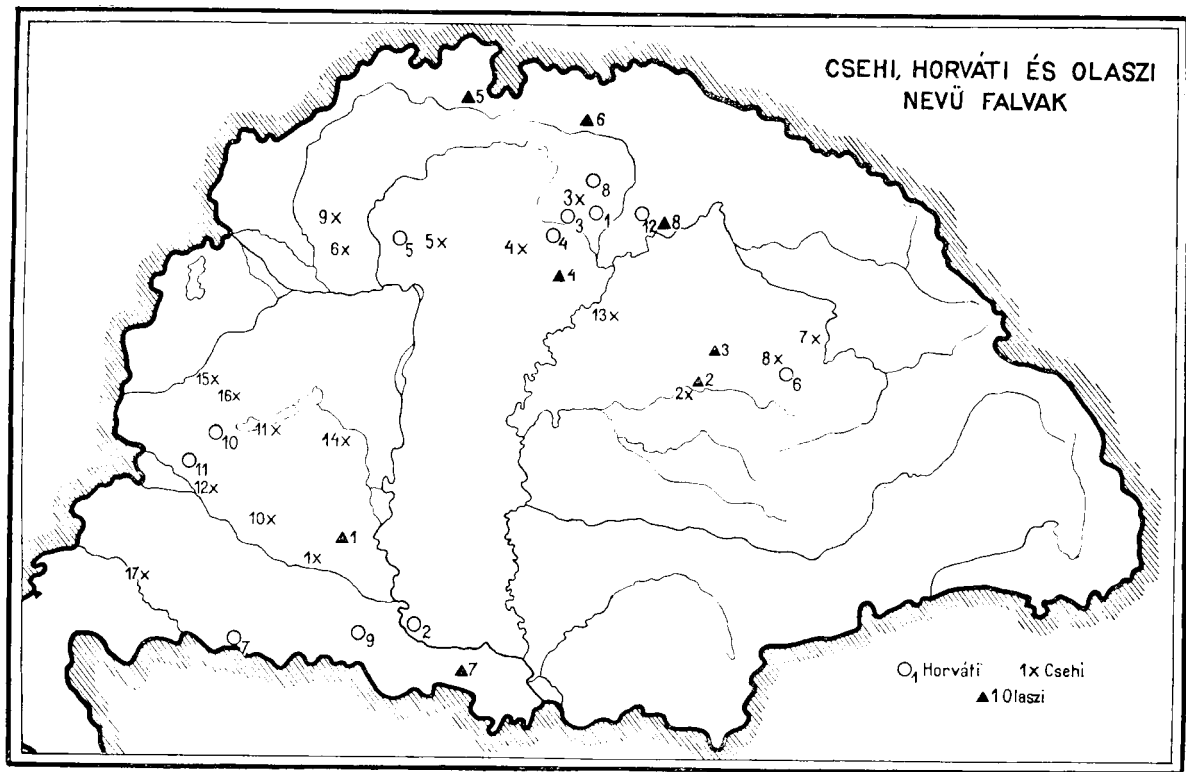
13. *Szabolcs megyében*, Zám környékén (ma Hajdu m.) fekehetett az 1313-ban Chehy-nek nevezett falu. A Gutkeled nemzetség birtoka. (Anjoukari okmt. I. 297, V. 619, VII. 71. l. Hadházzal és Doroggal együtt szerepel. A Csánkitól Csécs alá vont adatok szintén Csehire vonatkoznak I. 512. l.)

14. *Tolna megyében*, talán a mai Csehi pusztá, a megye északnyugati részében. Csak XV. sz.-i adatok szólnak róla, de ezek szerint ekkor már két részre — Nagchech, Kyschech — oszlott. (Csánki, III. 420. l.)

15. *Vas megyében*, Vasvártól keletre, a mai Csehi. (Csánki, II. 741. l.) 1217-ben villa Cheeh-ben a vasvári káptalannak szőlője van (Hazai okmt. IV. 10. l.), 1275 előtt terra Chehy királyi adományból magánkézre kerül (uo. VI. 204. l.). 1288-ban Szt. Márton tiszteletére szentelt templom áll benne. (Wenzel, IX. 490. l.)

16. *Zala megyében*, a mai Csehi, Sümegtől délnyugatra. 1370-ben: Chehy. (Csánki, III. 42. l.)

17. *Zágráb megyében*, a Száva mellett, a Turmezőn feküdt villa Chehi, amelyhez 1280-ban tulajdonosa állítólag királyi adományból jutott. A zágrábi vár hospesei laktak benne s 1290-ben III. Endre eladományozva, biztosítja az új betelepülők számára a várszolgálatról való mentességet. (Blagay-oklt. 41. l., Wenzel, V. 24. l.)

Horváti falu a középkorban 12 volt, 10 megyében.¹

1. *Abauj megyében*, a mai Horváti puszta Edelénytől keletre, Felsővadásztól délre. 1423-ban: Horwathy. (Csánki, I. 209. l.)

2. *Bács megyében*, Bács környékén kereshető az a Horwath, Horwathy, amely a XIV. sz. elején egyházas hely. (Csánki, II. 152. l.)

3—4. *Borsod megyében* a középkorban két Horvát, ill. Horváti falu volt. Az egyik a mai Bánhorvát, Putnok és Miskolc között, a másik a mai Disznóhorvát, Edelénytől nyugatra. (Csánki, I. 172. l.) Az előbbit 1232-ben Kilit egri püspök az általa alapított békésharomkúti ciszterci apátságnak adományozta. (Archeológiai Közl. VI. 18. és IV. l.; neve az 1330-i megerősítő oklevél szerint villa Horvath). A XIII. sz. végén az apát húsz ezüst márkáért váltja vissza az előzőleg zálogba vetett possessio Horwaut-ot (Hazai okmt. VIII. 321, 334. l.). A XIV. sz. első felében templomos hely. (Ortvay: Egyházi földleírás, 169. l.) A másiknak a neve 1412-ben, amidőn a tőle északra fekvő Ormossal közös határait a Perényiek és Putnokiak megállapítják: Horwathy. (Zichy-okmt. VI. 181. l.)

5. *Hont megyében*, Ipolyságtól északra, a mai Horváti. 1327-ben Szalatna határait körüljárva, Horwathy felől is elkülönítik ezt a falut. (Kubinyi: Hontmegyei oklevelek, 85. l.)

6. *Kraszna megyében*, a mai Krasznahorvát, Krasznától dél-keletre. 1353-ban Horvat (Anjoukori okmt. VI. 19. l.), de a XV. sz.-ban Horuathy néven is. (Csánki, I. 583. l.)

7. *Pozsega megyében*, Újgradiskától délre feketett a XIV. sz. elején Horwaty-nak nevezett falu. (Csánki, II. 411. l.)

8. *Torna megyében*, Tornától délre a Bódva völgyében, a mai Horváti. (Csánki, I. 238. l.) 1327-ben Erzsébet királyné igazolja, hogy Horuathy falu V. István és IV. László királyok adományából jutott jelenlegi birtokosának őseihez. (Anjoukori okmt. II. 323. l. — V. ö. Fejér, V./2. 313. l.)

9. *Valkó megyében*, a mai Ómikanovcinak felel meg az 1238-ban terra Croac-nak (Fejér kiadása!), a XIV. sz. végén Horuathynak nevezett falu. A XIV. sz. elején templomos hely. (Csánki, II. 317. l.)

10—11. *Zala megyében* két Horvát, ill. Horváti falu volt. Az egyik a mai Horváti, Zalaapáfitól délre. 1266-ban terra Horwat miatt magánfelek egyezkednek (Wenzel, VIII. 160. l.), a XV. sz. elején neve Horuati. (Csánki, III. 62. l. — V. ö. Pannonhalmi rendt. VII. 42. l.). A másik, amely Oltáretől délre, Nagykanizsától északnyugatra feködhetett, állandóan Horvát néven szerepelt. Így 1299-ben, amidőn a Bánffy családhoz kerül Ochuz comestől, akinek szerzett birtoka volt (Wenzel, X. 361. l.) s később is. (Csánki, i. h.)

12. *Zemplén megyében*, Sárospataktól nyugatra. Neve most: Erdőhorváti. (Csánki, I. 350. l.)

Németi falu a középkorban 35 volt, 27 megyében, ill. önálló területben eloszolva. A falvak a következők:²

¹ Nem vettük számításba a középszolnok- és valkómegei Horvátot, mivel mindkettőről csak XV. századi adatok szólnak. (Csánki, I. 556. l., II. 317. l.) A Lipszky-repertoriumban említett zágrábmegei Horváthira vonatkozólag pedig, noha régi eredetűnek látszik, nem ismerünk középkori adatot.

² Pozsony megyében, a Csallóközben egy 1394-i oklevél szerint volna Némethy (Fejér: Cod. dipl. X/8. 385. l.), de mert ma nincs ott ily nevű falu s mert máshol a név Nemethet formában fordul elő (uo. X/2. 185., 227. l.), a felsorolásból kihagytuk.

1. *Abauj megyében*, a mai Hidasnémeti és Tornyosnémeti. Már 1295-ben három részre — Felnemty, Közepnemty és Olnemty — szakadt. Eredetileg királynői falvak voltak s IV. Béla, meg V. István, továbbá ezek hitvesei adományából jutottak IV. László dajkájának birtokába. (Wenzel : Árpádkori új okmt. X. 181. l.) 1299-ben, birtokosztozás során, a Jakab apostolról nevezett plébánia-templom kegyúri jogát az osztzkodók közösen megtartják. (uo. X. 352. l. — Kuzepnemty plébánosa az 1270-es években : Hazai Okmt. VII. 341, 127. l.) Felnemty határait 1317. Szina felől megjárják (Anjoukori okmt. I. 421. l. — V. ö. Csáky-oklt. I. 171. l., Fejér, X/2. 190. l., Csánki I. 213. l.)

2. *Buranya megyében*, a mai Németi, Pécestől délre. 1299-ben Úz bán fiainak a birtoka villa Nempthy (Wenzel, XII. 643. l.), a XIV. sz. eleji pápai tizedlajstromok szerint Szt. Jakabról elnevezett egyházzal. (Csánki, II. 511. l.)

3. *Bars megyében*, a Garam völgyében, Garamszentbenedektől északnyugatra. IV. László 1274-ben csere útján megszerzi tulajdonosaitól, Benedek fiaitól Nemptit s az esztergomi egyháznak adja. (Knauz : Mon. eccl. Strigoniensis, II. 46. l.) A szontbenedeki bencés monostor azonban igényt tart a falura s 1277-ben tiltakozik az érsek birtoklása ellen. (Wenzel, XII. 220. l. — V. ö. Fejér, X/6. 657. l.)

4. *Bács megyében*, ma már helye sem állapítható meg. Valószínűleg Bácstól délnyugatra feküdt. (Csánki, II. 158. l.) A XIV. sz. elején templomos hely.

5—6. *Belsőszolnok megyében két* Németi volt. Az egyik a mai Oláhnémeti Naszódtól délre — ma Beszterce-Naszód megyében — Lucska, Csepán, Magasmart stb. szomszédságában. 1380-ban és 1392-ben Nemeth néven nemesek kezében van (Teleki-oklt., I. 193, 236. l.), 1451-ben s azután állandóan Nemethy (uo. II. 48, 157, 241. l. stb.). A másik a mai Szamosújvárnémeti, Déstől délkeletre. A XIV. sz. elején ez a Nemty egyházas hely (Kádár : Szolnok-Doboka, VI. 258. l.). 1392-ben : universi populi de Nemty szerepelnek (Teleki-oklt., I. 238. l.), 1456-ban Nempthy Bálványos-vár tartozéka, majd mezőváros. (Bánffy-oklt., I. 695. l., Zichy-okmt., X. 199. l.)

7. *Beszterce vidékén* a mai Királynémeti, Besztercétől délnyugatra. A XIII. sz. közepén Beszterce, Radna, Zsolna és Királyi (Querali) régtől fogva királynői birtokok. (Zimmermann—Werner : Urkundenbuch, I. 92. l.) 1311-ben districtus Kyráli szerepel; a határai közt fekvő Petresfalvát a király elajándékozta a besztercei comesnek (uo. I. 300. l.). Királyi tehát nagyobb területet jelent, ezért is lett az egyházi szervezetben külön dékánuság nevévé (uo. III. 288. l. és Teutsch: Gesch. d. ev. Kirche, térkép). Ezen a területen, azaz királyi birtokon és Besenyő szomszédságában találjuk 1350 körül Nemty-t; 1414-ben így írják körül: „in vulgo Hungarico Nemty, Theutonico vero Beyerdorff vocata“ (Zimmermann—Werner, III. 623. l.). Beyerdorf szembetűnően új eredetű megjelölés; a kerület neve később kapcsolódott megkülönböztetésül Németihez.

8. *Békés megyében*, ma Németi-pusztá Szeghalom és Vésztő között (Csánki, I. 653. l.). 1358-ban az aradi káptalan bizonyítja, hogy Nemti possessio csakugyan Nemti-i Fyrge fia Marton fia Lőrinc örökölt birtoka (Csáky-oklt., I. 117. l.).

9. *Bihar megyében*, Nagyvárad közelében, nyugatra, a Sebes-Körös mellett feketett (Csánki, I. 618. l.).

10. *Bodrog megyében*, eltűnt falu. Zombor és Baja közt feketett. Első ismert adat a XIV. sz. közepéről (Csánki, II. 205. l.).

11. *Borsod megyében*, Putnoktól délnyugatra, a Sajó és Hangony mellett. 1230-ban Buhtha és Natk birtoka Nemty; ekkor II. Endre, cserébe egy turóci birtokért, átveszi tőlük (Beniczky-ltár, Pribóc D. I. 1.). 1246-ban ismét magánkézen van (Hazai oklt. 14. l., Wenzel, X. 129. l.). 1286-ban a nempti-i, Péter apostolról nevezett egyházat ősidők óta megillető tizedekről van szó (Fejér, V/3. 326. l. — V. ö. Hazai okmt. VIII. 320, 334. l., Csánki, I. 176. l.).

12. *Fejér megyében*, Székesfehérvártól délre, a mai Szabadbattyán szomszédságában. 1277-ben a Bökény-nemzetségnek van Nemphy-ben birtoka (Zichy-okmt., I. 38. l. — Csánki, III. 339. l., Vaáltól északnyugatra helyezi, mivel 1325-ben a Budmeriek birtokai közt szerepel Nempti. Azonban a Bökény-nem falvai délen vannak, így az 1277-ben szereplőnek a fiai Battyánban birtokosok. V. ö. Karácsonyi: Magyar nemzetségek, I. 284. s. köv. l. Egyébként az a Janusi is, amelyet Karácsonyi Baranya megyébe helyez, Battyán szomszédságában van, mint a határleírásból kiderül. Zichy-okmt. I. 10. l.).

13. *Heves megyében*, a mai Felnémet, Egertől északra. A XIV. sz. elején egyházas hely (Csánki, I. 68. l.).

14. *Hont megyében*, Korpona és Szebeléd között. 1256-ban Martonos fia Bolezlausnak, a honti vár hadnagyának és rokonainak örökös birtoka Nemety. IV. Béla ekkor csere útján visszaveszi és a zabródi hospeseknek adja (Kubinyi: Hontmegyei oklevelek, 1. l.; Knauz, I. 434. l.). Egymás után több kézen is megfordul, a század végén az esztergomi káptalané (Knauz, II. 145, 204, 217, 293, 406. l., Wenzel, IX. 462. l., Fejér, VI/2. 121. l.).

15. *Hunyad megyében*, a mai Marosnémeti, Dévától északnyugatra. A XIV. sz. első felében a Hermán-nemzetség leszármazói kezében van (Csánki, V. 115. l.), azonban eredetileg a dévai királyi uradalom része lehetett.

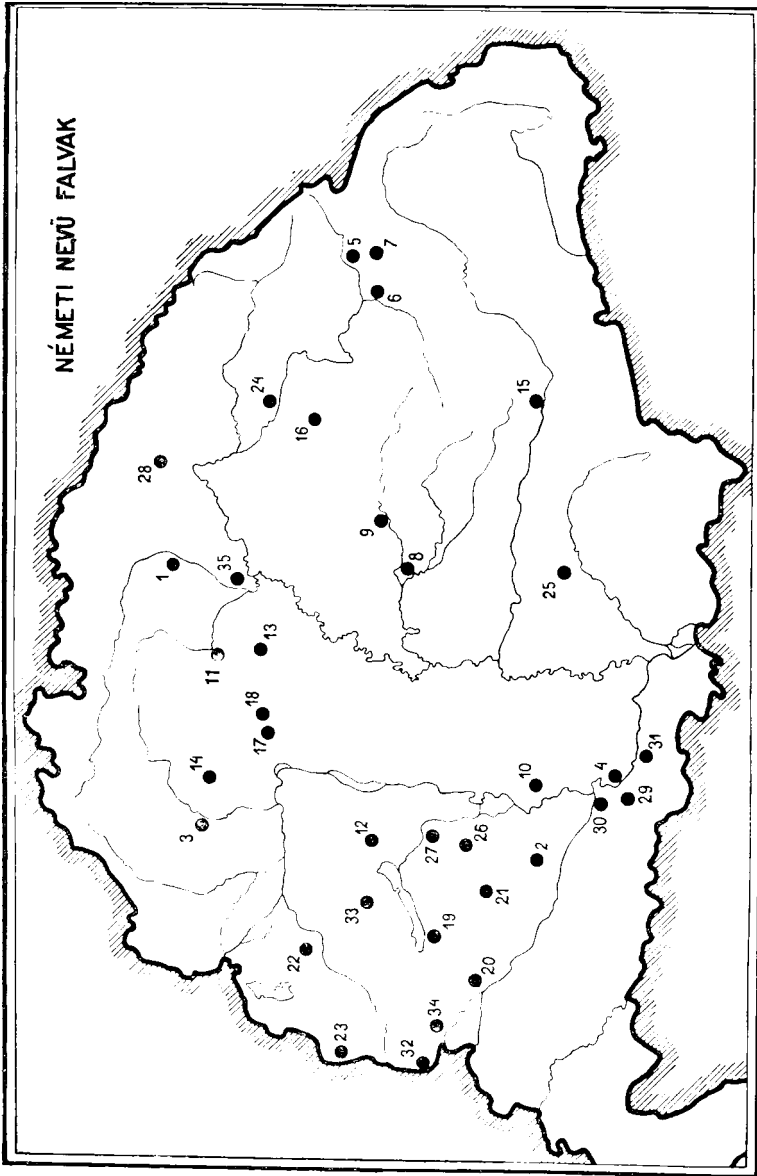
16. *Középszolnok megyében*, Tasnádtól északkeletre a mai Újnémeth. Neve 1460-ban: Wynemethy (Csánki, I. 565. l.). Adatok hiányában nem lehet eldönteni, vajjon nem egy régebbi Németihez viszonyítva kapta-e nevét s így nem XV. századi település-e.

17—18. *Nógrád megyében két* Nemti van ma is. Az egyik — Nemti puszta — Szandától délkeletre, a másik a Zagyva mellett, Nagybátontyól északkeletre (Csánki, I. 104. l.). Az utóbbi 1331-ben, amidőn többen viszálykodnak miatta, két, egymás közelében lévő részből állott, amelyek mindegyike a Németi nevet viselte. (Nemethy et alia Nemethy; similiter Nemethy. Határában van a Zagyva-folyó. Fejér, VIII/6. 120. l., VIII/7. 230. l.)

19—21. *Somogy megyében a középkorban három* Németi helység ismeretes. Az egyik a Balaton mocsarai közelében, Marczali táján lehetett (1482, Csánki, II. 631. l.), a másik, amely a mai (Németi) Szentpéterrel azonos, Iharosberénytől északra (Csánki, uo.; a XIV. sz. közepén magánföldesurak kezén, majd egyházi birtok: Anjoukori okmt., VI. 390. és 450. l., Fejér, X/5. 718. l.), a harmadik a szelici bencések birtokai közt, Kaposvártól keletre kereshető (Csánki, II. 631. l.).

22—23. *Sopron megyében két* Németi falu van ma is. Az egyik, Csornától délnyugatra, a XIV. sz.-ban az Osl-nemzetség kezén (Csánki, III. 621. l., Anjoukori okmt., VII. 638. l.), a másik, a mai Felsőpéterfa, a XIV. sz.-ban Peter Nempty, Peternemuty (Csánki, III. 624. l.), Kabold szomszédságában, a régi országhatáron.

24. *Szathmár megyében*, a mai Szathmárnémeti. Legelső említése 1216-ból. Ekkor a „villa Teutonicorum in Zothmar“ból származó

Merch comes II. Endrétől birtokot kap (Szentpétery : Kritikai jegyzék, 309. sz.). 1230-ban „hospites Teutonici de Zathmar“ városi kiváltság-levélet nyerneket (uo. 462. sz., Fejér, III/2. 211. l.). 1275-ben Márton fia Hemo „villa Nemethy“ ből a királyi szervezések közé jut (Fejér, V/2. 252. l.). 1299-ben „hospites de Nemythy“ szerepelnek (Hazai okmt. VII. 277. l.).

25. *Temes megyében*, a Temesvártól nyugatra fekvő Németi (ma Német) a XIV. sz. elején egyházas hely. 1317-ben a király seregével hosszabb ideig tartózkodott ebben a „villa Nempti“-ben (Ortvay, 448. l., Anjoukori okmt., I. 425. l.; v. ö. még Csánki, II. 53. l.).

26—27. *Tolna megyében két* Németit találunk a középkorban. Az egyik a Simontornyától délnyugatra fekvő mai Németi, amely 1411-ben lakatlan ugyan, de területén köegyház állott (Csánki, III. 443. l., Fejér, X/7. 284. l.). A másik, amely 1280-ban Mojs királynői tárnokmester adományából lett az ábrányi monostoré, Döbrököz és Högyész között kereshető (Csánki, III. 444. l.).

28. *Ung megyében*, Ungvártól északra nemcsak ma van Alsó- és Felsőnémeti, hanem már a XV. sz. elején is megtaláljuk mindkettőt, sőt volt ekkor Kuzepnempty is (Csánki, I. 395. l.).

29—31. *Valkó megyében* három Németi volt. Nempti város a Vukovártól délkeletre fekvő, mai szerémszei Nemcsinek felel meg (Csánki, II. 273., 285. l.), Németi falu a mai Szerém és Verőcze megye határán, Eszék mellett keletre kereshető, a harmadik pedig, amelynek neve a XIV. sz. eleji pápai tizedlajstromok szerint Nendy, Nepdi, Nemdy, a mai Sarengrad környékén (uo. 337. l.). Mindhárom a XIV. sz. elején egyházas hely; a középső az asszúági főesperességben, a másik kettő a valkóiban.

32. *Vas megyében* Nempti a mai Nemsóccal azonos, Muraszombat közelében, tőle északnyugatra. Első ismert adat 1365-ből (Csánki, II. 779. l.).

33. *Veszprém megyében* a Szentgál melletti Németi már a XII. sz.-ban szerepel a bakonybéli apátság birtokainak szomszédságában. Királyi népek, vadászok és erdőővők lakják (Pannonhalmi rendtörténet, VIII. 32, 269, 287. l., Csánki, III. 243. l., Hazai okmt. VIII. 151. l.). A XIV. sz.-ban Nempti alio nomine Hemhaza-ban Szt. Miklósról nevezett egyház van (Csánki, III. 233. l.).

34. *Zala megye* délnyugati részében Németi mezőváros, a mai Lenti. A tőle délre fekvő Gosztolya határjárásakor 1237-ben említik: in fine vinearum Nempty, ad partes Nemith (Wenzel, VII. 36. l.). 1278-ban Hahót bán kapja adományul (Fejér, V/2. 431. l.), 1342-ben ismét királyi várnak mondják. A városban ugyanekkor Szt. Györgyről nevezett plébánia-templom volt (Csánki, III. 12, 22. l.).

35. *Zemplén megyében*, a mai Hernádnémeti, a megye délnyugati sarkában. A XIV. sz. elején Hernádnempty egyházas hely (Csánki, I. 349. l., ő különben az abaujmezei Fel- és Középnémetivel együtt szereplő Alnémetivel tartja azonosnak, a nagy távolság miatt azonban feltevése nem valószínű).

Olaszi néven a középkorban nyolc falut találunk, hét megyében.¹

1. *Baranya megyében*, a mai Olasz, Pécestől délkeletre. 1295-ben: villa Olozy, a Győr nemzetség birtoka. (Hazai okmt. VIII. 356. l., Csánki, II. 512. l.)

¹ Mellőztük a zalamegyei villa Olasz-t, mivel reá vonatkozólag csak egy (1431.) adatot találtunk, ma pedig ismeretlen (Csánki, III. 87. l.), továbbá a Lipszky repertoriuma szerint Pozsega megyében fekvő Olyaszit, mivel Csánki nem említi a középkori falvak között.

2—3. *Bihar megyében két* Olaszi volt: Várad külvárosa (villa Latinorum Waradinensium, Váradi Reg. 286. sz.) és a mai Érolaszi, Székelyhid mellett. Ez is templomos hely a XIV. század elején. (Bunytay: Váradi püspökség, III. 129, 276. l. — v. ö. Anjoukori okmt. VII. 20. l.)

4. *Borsod megyében*, Mezőkövesdtől északra, Cserépvár környékén lehetett, mivel a XV. sz.-ban ennek tartozéka. (Csánki, I. 177. l.) Neve ekkor: Olazy. 1285-ben mint lakatlan földet adományozza el IV. László. Mivel ekkor Olaszegyház (Olozyghaz) a neve, templomos helynek kellett lennie. (Wenzel, XII. 328. l.)

5. *Liptó megyében*, a mai Nagy- és Kisolaszi, Rózsaszegy és Liptószentmiklós között. 1264-ben villa Latina, a XIV. sz. végén: Olazy. (Történelmi Tár 1902, 31. s köv. l.)

6. *Szepes megyében*, a mai Szepesolaszi, a Hernád völgyében. (Csánki, I. 253. l. Fekete Nagy A.: A Szepesség kialakulása, 123. l.) 1265-ben közvetlen királyi joghatóság alá tartozik. (Fejér, VII/1. 331. l.) Már 1278-ban egyházas hely; neve ekkor villa Latina. (Hazai oklt. 379. l.)

7. *Szerém megyében*, a mai Mangyelosz helyén. A középkorban mezőváros, a XIII. sz.-ban Franca villa, a XIV.-ben Nagyolaszi (Negolazs, Nagolaz) néven. (Csánki, II. 236. l.)

8. *Zemplén megyében*, a mai Bodrogolaszi, Sárospataktól dél-nyugatra. A XIV. sz. elején templomos hely. (Csánki, I. 358. l.) 1252-ben: villa Oloz (Hazai okmt. VI. 68. l.), a XIV. sz.-ban állandóan Olazy, Olozy. (Anjoukori okmt. III. 240, IV. 330, V. 132. l. stb., Zichy-okmt. I. 436. l.) 1272-ben még királyi népek lakják. (Fejér, V/1. 181. l.)

Oroszi nevű falu a középkorban 17 volt, 15 megyében eloszolva.¹

1. *Baranya megyében*, a déli tájon feketett a XIV. században Oruzi néven említett falu. (Csánki, II. 513. l.)

2. *Bars megyében*, a Garam völgyében, a mai Nemes- és Kisoroszi. Ez a két falu bizonyára egy régibb település szétválásával keletkezett.

3. *Bereg megyében*, a mai Oroszi, Bereg és Tiszaújlak között. Neve 1260-ban: Vruzy. (Wenzel, VII. 538. l.) Csak a XV. sz. közepén került át Ugocsa megyéből Beregbe. (Csánki, I. 418, 434. l.; Szabó I.: Ugocsa megye, 41. l.)

4—5. *Bihar megyében két* Oroszi volt. Az egyik Nagyváradtól délnyugatra Okány és Zsadány között feketett. (Csánki, I. 618. l.) 1221-ben villani de Vruz pereskednek várföldekért. (Váradi Reg. 317. sz.) 1279-ben IV. László villa Vrws-t, visszavéve jogtalan birtokosától, a Borsa nemzetség tagjainak adja, akik 1284-ben villa Vrusi-t Désnek adományozzák. (Wenzel, XII. 252, 427. l.) A XIV. sz.-ban neve Wrusy, Vrws. (Zichy-okmt. I. 148. l., II. 54. l.) A másiknak a mai Kisoroszi puszta felel meg Les közelében. 1291-ben egyházas hely s neve: Wrusy. (Magyar Nyelv XXII. 358. l.)

6. *Fejér megyében*, a solti székben, a mai Orosz puszta, Kalocsától délre. (Ma Pest megyében). A XV. sz.-ban a kalocsai érsek bir-

¹ Nem vettük figyelembe a kolozsmegyei Oroszfája falut, mert ennek Oroszi neve csak egyszer fordul elő, nyilvánvaló elírásból. (Csánki, V. 390. l.) Nem tudtuk elhelyezni vagy azonosítani azon 1343-i adatot sem, amely Szabolcs megyében fekvő Vrussy-ról szól. (Zichy-okmt. II. 54. l.) Hasonlóképpen bizonytalan a borsodmegyei Orosz. (Csánki, I. 177. l.)

toka Orozy. (Csánki, III. 340. l. — V. ö. Fejér, X/7. 351. l.) Azonos vele az az Orosz falu, amelyet XVI. sz. eleji adat alapján Csánki Bodrog megyébe helyezett (II. 205. l.)

7. Az *erdélyi Fejér megyében*, a későbbi Alsófehér megye északkeleti szögletében, a Maros partján, a mai Oroszi. 1410-ben: Orozy. (Iczkovits E.: Az erdélyi Fehér m. 60. l.)

8. *Heves megyében*, a mai Gyöngyösorosi, Gyöngyöstől északra. A XIV. sz. első felében templomos hely. (Csánki, I. 68. l. — V. ö. Fejér, IX./3. 450. l.)

9. *Nógrád megyében*, a mai Nagyoroszi, a középkorban szabaddalmas helység. (Csánki, I. 93. l.) A Szentendrei-szigeten fekvő mai Kisoroszi, amely talán azonos a XIV. sz. végén Pilis megyében szereplő Orosz-szal (uo. I. 14. l.), feltehetőleg későbbi kitelepülés eredménye. Valószínűleg ugyanígy képzelhető el a Nógrád megye északi részében, a zólyomi határ mellett fekvő Divényoroszi (Thranova) keletkezése is. Éppen ezért Nógrádban csak egy árpádkori Oroszival számolunk.

10—11. *Somogy megyében két Oroszi volt*. Az egyik Kaposvártól délre feketett, a másik, Siófoktól délkeletre, az Adánd melletti mai Oroszi pusztának felel meg. (Csánki, II. 633. l.)

12. *Szathmár megyében*, a mai Vámosorosi, Fehérgyarmattól keletre (Csánki, I. 482. l.). 1324 óta vámszedő hely (Anjoukori okmt. II. 137, 149. l.). Neve ekkor: Vruzy.

13. *Temes megyében*, Temesvártól délnyugatra feketett az az Oroszi falu, amelynek mint plébániának nevét a XIV. sz. eleji pápai tizedlajstromok Vruzi, Hurusi alakban írják. (Csánki, II. 54. s köv. l.)

14. *Torda megyében*, a mai Alsó- és Felsőorosi, Szászrégentől keletre. A XV. sz. közepén már két részre bomlott. (Csánki, V. 723. l.)

15. *Torontál megyében*, Zsombolyától délnyugatra, a mai Kisoroszi. A XIV. sz. elején templomos hely Huruzi. (Csánki, II. 128. l.)

16. *Valkó megyében*, Eszéktől délnyugatra feketett. (A mai Verőce megyében.) 1295-ben magánkézben van Vruzy örökös birtok. (Csánki, II. 339. l.; Wenzel, X. 183. l.)

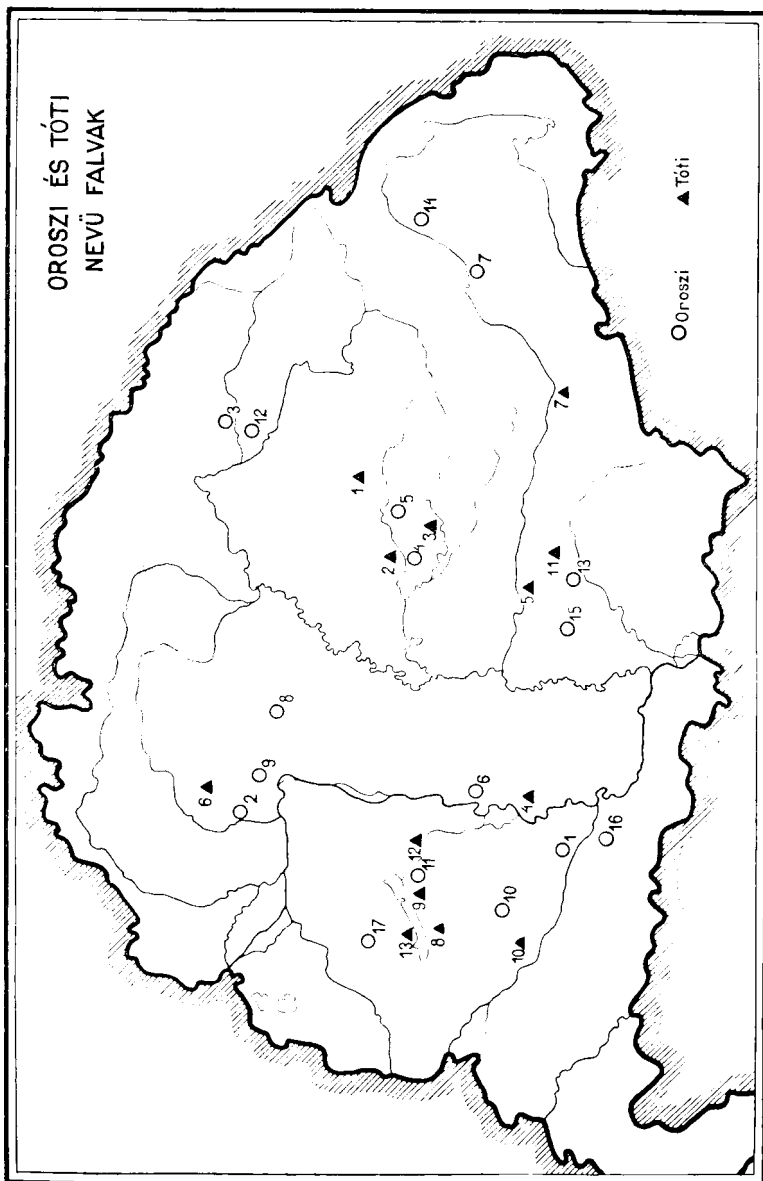
17. *Veszprém megyében*, Somlyóvásárhelytől északkeletre, a mai Oroszi. (Csánki, III. 245. l.) A szomszédos Szőrösök 1288-i határleírásában: Vruzy. (Wenzel, IX. 487. l.)

(Tóti falut összesen 13-at találunk, kilenc megyében.¹)

1—3. *Bihar megyében három Tóti volt*. Az egyik a megye északkeleti részében, Micskétől keletre fekvő mai Tótinak felel meg (Csánki, I. 626. l.), a másik, a Szt. Demeter tiszteletére szentelt egyházzal, Komádi mellett kereshető. Ennek neve 1284-ben Thothy (Wenzel, XII. 422. l.), később azonban két részre, Nagy- és Kistótira bomlott (Csánki, i. h.). A harmadik a Feketekörös völgyében, Szalontától délkeletre, a mai Feketetót, Lipszky repertóriumra szerint: Fekete Tóti. 1316-ban Toty-t mint lakatlan falut tulajdonosa átadja rokonainak benépesítés végett. (Justh ltár, Jakó Zsigmond úr szíves közlése. V. ö. Anjoukori okmt. VI. 356. l.; neve itt 1355-ben: Toth.)

4. *Bodrog megyében*, Bajától délre, a mai Dautova és Baracska közt feketett Thoty falu (Csánki, II. 211. l.), amelyet 1301-ben tulajdonosai a Szt. Mihály arkangyalról nevezett egyház kegyúri jogával együtt 76 márkáért adtak el. (Zichy-okmt. I. 105. l., II. 511. l.; v. ö. a 270. lapon közölt adatokkal).

¹ Figyelmen kívül hagytuk a Valkó megyében Thouth birtokot említő 1279 körüli adatot (Wenzel, IX. 264. l.), mivel, Csánki szerint, később nem fordul elő és fekvése sem állapítható meg.

5. *Csanád megyében*, a Marostól délre, Perjámostól és Nagyfalutól keletre fekkent Thoti falu. (A mai Temes megyében.) A XIV. sz. első felében plébániája volt. (Borovszky: Csanád m. tört. II. 607. l.)

6. *Hont megyében*, Korpona és Szebeléd között, Németi szomszédságában feküdt a ma már eltűnt Thouty, amelyet 1286-ban mint királyi falut adományoz el IV. László. (Knauz, II. 217. l.) Valószínűleg Németivel olvadt össze. 1291-ben ugyanis III. Endre Nymphy seu Tothi falut egynek veszi. (Uo. 293. l.)

7. *Hunyad megyében*, a mai Nagy- és Kistóti, Dévától délkeletre. Az első ismert adatok a XIV. sz. középeről valók. (Csánki, V. 143. l.)

8—10. *Somogy megyében* a középkorban három Tóti falu volt. Ma csak egy ismeretes: Lengyeltóti, a Balaton közelében, Somogyvártól északra. Neve a XII. sz. közepén villa Tout (Magyar Nyelv XXIII. 363. l.), 1331-ben a szomszédos Bennek határjárásában: terra Thoty. (Anjoukori okmt. II. 566. l.) A másik, 1338-ban: villa Thot, villa Thoti, Zamárditól délnyugatra, Köröshegy és Bálványos közt fekkent (uo. III. 450. l.). A harmadik Szigetvártól nyugatra, Csokonya mellett kereshető, mivel ennek szomszédságában említik 1324-ben mint villa Thoti-t (uo. II. 139. l. V. ö. Csánki, II. 652. l.; az itt c) alatt említett Tóti valószínűleg azonos a Csokonya mellett fekvővel, ezért nem is vettük külön falunak.). Bizonytalan, melyikkel azonosítható az a Toty, amely 1278-ban mint szerzett birtok tünik fel László esztergomi érsek és rokonai kezén. (Hazai okmt. IV. 57. l.)

11. *Temes megyében*, Temesvártól északkeletre fekkent a XV. sz. elején Thotinak nevezett falu. (Csánki, II. 68. 12. l.)

12. *Tolna megyében*, közelebről meg nem határozható helyen fekkent Thoty falu, amelyről csak egyetlen, XV. sz. közepi adat ismeretes. (Csánki, III. 455. l.) Lehetséges, hogy azonos a mai Veszprém megye délkeleti szögletében lévő Tóthi pusztával; erre vonatkozó középkori oklevelet ugyanis nem ismer Csánki.

13. *Zala megyében*, a mai Káptalan- és Nemestóti, Tapolcától délkeletre. (Csánki, III. 117. l.) 1272-ben itt, Thoty faluban neméseknek, hercegi népeknek, udvarnokoknak és a győri káptalannak voltak földjei s Szt. Márton tiszteletére épült templom állott benne. (Fejér, VII./5. 376. l. — Valószínűleg reá vonatkozik a possessio Toti-t említő 1256-i oklevél. Wenzel, VII. 438. l. V. ö. Pannonhalmi rendt. X. 318. l.)

A karizmatikus királyság nemzetiségi politikája azonban nemcsak a keresztény vallású népelemekre tekintett le kizárólag a magyarság érdekeinek magaslatáról. A keleti néptörédek teljesen azonos elbánásban részesültek. Ismét csak a helynevek tanulságára hivatkozunk. A nyitra- és pilismegyei Kalász falvak, meg a középkori Kalász nemzetség a mohamedán kalizok,¹ Böszörmény helyneveink — a középkorban a biharmegyei, mai Hajdúböszörményen kívül voltak ilyenek Középszolnok, Keve, Temes és Bodrog megyé-

¹ Vallásukat pontosan megállapítja, elosztatva a korábbi félreértéseket, Kossányi B.: A kalizok vallása. Domanovszky-
emlékkönyv, 355. s. köv. l.

ben is¹ — ugyancsak mohamedán vallású, egyébként bizonytalan etnikumú népelemek emlékét őrzik, s még több falu tanuskodik a besenyők letelepítésénél követett politikáról. A magyarság egykori legveszedelmesebb ellenfelének leszármazottai nagyobb számban éltek — késői okleveles adatok vallomása szerint — a Sárvíz mentén (Fehér és Tolna megyében), Árpás körül (Győr és Sopron megye határán), a Fertő és a Lajta között (Sopron m.), kisebb telepük azonban szerte az egész országban sokfelé volt. Ma is van Besenyő falvunk Borsod, Bihar, Szabolcs, Pest, Temes, Torontál, Somogy, Vas, Zala megyében, a középkorban volt Nyitra, Bars, Hont, Heves, Bodrog, Szerémben is, sőt Erdélyben is éltek a XIII. században besenyők, a déli szebeni—fogarasi országrészben,² éppen úgy, mint a későbbi Besztercevidéken.³

Az a politika, amely a gyakorlatban a fenti példák tanúsága szerint oly következetesen érvényesült, a XI—XII. századi mohamedánokkal — böszörményekkel vagy izmaelitákkal — kapcsolatban parancsszerűen úfásban is megrogzítódott. Szent László törvényében⁴ ugyanis ezt olvassuk: Azok a kereskedők, akiket izmaelitáknak neveznek, ha megkeresztelésük után visszatérnek régi hitükre, lakóhelyükről elűzve, más falvakba helyeztessenek át; akik ártatlanoknak bizonyulnak, maradjanak lakóhelyükön. Kálmán pedig még részletesebben szabályozva a kérdést,⁵ jutalommal kecségteti azokat, akik feljelentik a titkos mohamedánokat — a sertéshústól való tartózkodásról, vallásos mosakodásról és más „gonosz“ szertartásokról lehet őket felismerni — s azután általánosan elrendeli: Az izmaeliták minden faluja építsen templomot s lássa el kellő módon anyagi javakkal; amikor a templom elkészül, a lakosság fele költözzék el és máshol telepedjék le; izmaelita ne merje leányát a maga nemzetségéből származónak adni feleségül, hanem csak kereszténynek.

¹ Karácsonyi J.: Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? (Ért. a tört. tud. köréből, XXIII. 7.) 13. s. köv. l.

² Az 1224-i ú. n. Andreanum is megemlékezik róluk. (Marczali H.: Enchiridion, 146. l.)

³ A besenyőkre vonatkozó adatokat kritikailag összeállította Kniezsa, i. h. 437. s. köv. l. A szerémségit mellőzi, a Csánkinál közölt adat: plebanus de Besseneu azonban egyházas helyre utal s így a falu szükségképen nagyobb telep volt. Egyébként Kniezsa is hangsúlyozza a „szórvány jelleget“ s hogy a besenyők „elszigetelt szórványt alkottak a magyar lakosság tengerében.“

⁴ I. 9. (Závodszy kiadása, 159. l.)

⁵ 46—49. cikk. (Uo. 189. s. köv. l.)

Mindezek a rendkívül mélyreható, az egyén legszemélyesebb jogait érintő intézkedések nem a nemzetiség, hanem az egyház érdekében láttak napvilágot. Kétségtelen, hogy a királyság az izmaelitákat vallásuk, nem pedig nyelvük elhagyására akarta bírni. De számukra, akik közt besenyők, kunok is voltak, a magyarság vallásától eltérő hitük jelentette külön népiségüknek a biztosítását. Mert amíg más a vallásuk s így mások szokásaik is, mint környezetüké, nem kell tartaniok beolvadástól, ellenben felcserélve azt, megtörik ellenálló erejük is. Természetesen lehetséges, hogy a szláv-ságba olvadnak fel, hiszen a törvények egyáltalán nem mondják, hogy az izmaelitákat magyar falvakba kell áthelyezni. De mert Magyarország lakosságának túlnyomórésze a XII. században is magyar, a szétszórt izmaeliták ennek tömegébe kerülnek be. Bár a kereszténységen van a hangsúly, egyház és állam szoros kapcsolatának így az a következménye, hogy a kereszténnyé válás magyarosodást jelent.

Azonban a kényszerintézkedések — vélheti az olvasó — egyházi, nem pedig nemzetiségi politika fogalma alá tartoznak, következésképp az előbbi jellemzésénél nem használhatók fel. Valóban, nem tételezhető fel, hogy nemzetiségi vonatkozásokban a királyság parancsszóval faluközösségek széttörésére, családi kapcsolatok megbontására, a ház négy fala közt történtek kifürkészésére törekedett volna. Ellenkezőleg, éppen a Németi vagy Besenyő falunévek utalnak arra, hogy a bevándorló rokon családok és nemzetségek együtt maradhattak s azt a kisebb egységet, amelyet a faluközösség jelent, egymagukban alakították ki. De ha oly messzire nem is ment a magyar királyság, amennyire az egyház érdekében feljogosítottnak érezte magát, a vallási rendelkezések mégis tanulságosak a nemzetiségi politika jellegének megállapítására. Elárulják ugyanis, hogy a szétszórás jelentőségével az államhatalom tisztában volt s azt tudatosan mint „kisebbséget“ gyengítő eszközt alkalmazta. S arról is tanuskodnak, hogy egészen magától értetődően, feszélyezetlenül hangzanak el a parancsok az áttelepítésre.

A Szent László és Kálmán-féle rendelkezések, két képet állítva elének, a nemzetiségi és vallási politika közti határvonal meghúzásához is hozzásegítenek. Mohamedán falvakat látunk magunk előtt, kis szigeteket, amelyekben a keleti népelemek apró csoportjai élnek. Környezetük magyar, de rajtuk kívül más nincs a falvakban, hiszen templom sem áll bennük. Ez az állapot a nemzetiségi politika eredménye. Az állam tehát nem törekedett többre, sorsukra bízta őket, a környezet és az idő együttes munkájától várva az ered-

ményt. Mindaz, ami ezen a vonalon túl van, már a vallás-politika körébe tartozik. Mai szemmel nézve is ijesztő rendszabályok, de éppen mert mohamedánok ellen láttak napvilágot, bizonyosságul szolgál, hogy a keresztény népelemek, tehát valamennyi magyarországi nemzetiség kárára nem kerültek hasonló alkalmazásra.

Úgy véljük, joggal vonhatjuk le ezek után a következtetést, hogy a magyar királyság határozott elvek szerint, tudatosan járt el a nem-magyar népelemekkel szemben, tisztában volt a velük való elvegyülés jelentőségével, érezte a felelősséget, amelyet a magyar jelleg megóvása kötelességszerűen rótt rá s minden jel szerint volt elgondolása a következőkéről, arról, hogy a huzamosabb együttélés a magyarságot erősítő asszimilációval lesz azonos. Mi más ez, ha nem politika?

Hivatkozhatunk azonban ellenérvre is, annak igazolásául, hogy királyaink valóban tudták, mi az asszimiláció. Nem törekedtek ugyanis minden népelem beolvasztására. Igaz, csak egyet akartak kihagyni, de — napjaink felfogása szerint — valóban a legjelentősebbet: a zsidóságot. Az izmaelitákat szorongató kényszer mellett bizonyára kétszeresen feltűnő az a teljesen elutasító magatartás, amelyet éppen Szent László és Kálmán törvényei következetes szigorúsággal határoztak meg. A legelső rendelkezés,¹ tovább menve a keresztények és zsidók közti házasságot tiltó egyházi törvényen, meg akart akadályozni minden élettársi kapcsolatot s ezért megparancsolta, hogy a keresztény nőket el kell választani a zsidóktól, azokat, akiket szolgálásban tartanak, szabaddá kell tenni, az eladókat pedig pénzük elvesztésére ítélte. Vagyis nemcsak a zsidók bűnhődnek — le kell mondaniok ugyanis szolgálóikról —, hanem azok is, akik keresztényt adtak el nekik. Kálmán, megismételve a tilalmat, hangsúlyozta,² hogy zsidó nem vehet, nem adhat el, nem tarthat magánál keresztény szolgát, földjeit pedig csak pogányokkal műveltetheti. Zsidótörvényéből,³ amely a zsidók és keresztények közti jogviszonyt szabályozta, ismét az derül ki, hogy az állam a kapcsolatokat csak pénz- és áruüzletre akarta korlátozni. Ha még megemlítjük, hogy II. Endre 1233-ban az ú. n. beregi egyezményben, az egyház javára kiadott kiváltságlevelében⁴ a keresztény szolgálkat és nőket tartó

¹ Szt László I. 10. (Uo. 159. l.)

² 74., 75. cikk. (Uo. 192. l.)

³ Závodszy, 195. s köv. l.

⁴ Knauz : Mon. eccl. Strig. I. 242. l.

zsidók büntetésül vagyonuk elkobzását, maguknak pedig szolgaságba vetését parancsolta meg, éppen elég bizonyítékunk van annak megállapítására, hogy királyaink a zsidóság visszautasítására törekedtek. Nem asszimilációt akartak, hanem lehetőleg minden érintkezés megakadályozását. Megtűrték a zsidóságot, de csak mint idegen testet, teljes elszigeteltségben.

Mivel a nemzetiségi politika célja — az imént említett egyetlen kivételt figyelmen kívül hagyva — az asszimiláció volt, királyainknak óvakodniok kellett attól, hogy a megtelepülő népcsoportokat oly kiváltságokkal ruházzák fel, amelyek alkalmasak különállásuk megőrzésére. A gazdasági előnyök, amelyekben a beköltözők részesültek, bizonyára jelentősek, a védelem, ami kiterjedt följük, kétségtelenül alkalmas békés életük biztosítására — egyébként aligha lett volna kedvük Magyarországra vándorolni —, mindez azonban nem jelent felhatalmazást politikai szervezkedésre és önállóságra. Királyaink tisztán látták, hogy minden olyan privilégium, amelyet valamely beköltöző népcsoportnak vagy akár csak néptöredéknek egyetemlegesen adományoznak, alkalmas erősíteni a régi hagyományokat, a közösségi szellemet, s visszahúzódsra, nem pedig a magyarsággal való együttműködésre ösztönöz. Ha tehát még a XIII. század elejéről sincs magyarországi városi kiváltságlevél, azt nem egyedül az írásbeliség fejletlenségének, nem is annak a körülménynek tulajdonítjuk, hogy városi település még nem volt Magyarországon. Utalhatunk ugyanis arra, hogy egyháziak már a XII. században tudtak szerezni jogaikat biztosító, körülíró oklevelet, a kereskedő telepek pedig, mint a vallon lakosságú Esztergom, Székesfehérvár mutatja, nem hiányoztak,¹ tehát nekik is módjukban lett volna kiváltságaikat írásba foglaltatni. Úgy véljük, hogy királyainkat az elvi politikai meggondolás tette tartózkodóvá, hogy akár a legkisebb településeket is felruházzák olyan kiváltságokkal, amelyek különállásuk hangsúlyozására alkalmasak lehettek volna.

Autonómiájuk még azoknak a népelemeknek sem volt, amelyek az államhatalomnak a kor által legtöbbször értékelt szolgálatot, a katonait, teljesítették. Amint ez a harcra minden percben kész, hivatásszerűen fegyverforgató csoportok egyikenek, az árpási (győrmegyei) besenyőknek a helyzetéből is következtethető. Kötelességeik és jogaik alapján, amint

¹ V. ö. Pleidell A.: A magyar várostörténet első fejezete. Századok 1934.

azokat 1222-ben Gyula nádor írásba foglalta,¹ a következő kép tárul elénk.

Minden besenyő a nádor alá tartozott, ami függetlenséget jelentett a megyétől, s ennek következtében kétségtelenül megkülönböztetett állapotot. Csakhogy a nádor nem maga intézte ügyeiket, hanem az egyes csoportok élére ispánokat rendelt ki. Ezért volt külön ispánjuk az árpási besenyőknek is. Sőt még ez sem személyesen gyakorolta az ellenőrzést, hanem helyettese, az udvarispán útján, akit természetesen még kevésbé előkelő hely illetett meg a társadalmi hierarchiában. A nádortól függő ispánok s ezek helyettesei képviselték a központi hatalmat, érvényesítették — közvetve — a királyi akaratot s fűzték be a besenyőket az államszervezetbe. Ha egyedül az ellenőrzés lett volna a feladatuk, még maradt volna elég tér a besenyők számára az önkormányzat gyakorlására. Csakhogy az ispánok és helyetteseik kezében volt a bírói hatalom is. Az udvarispán tehát évente többször körüljárt az árpási besenyők között s ítelt vizsgálataikban. Ezért mindenkor szállás járt neki, míg az ispánnak csak egyszer, hivatalba lépésekor volt joga a descensusra. Vagyis a besenyők nem maguk választották bíráikat, következőleg idegen kézre kerültek a bírságok, amelyek pedig a középkorban igen súlyosak s a vagyon elkobzásával az elítélt társadalmi helyzetét is megváltoztathatták. Egyébként — a descensuson kívül — az ispán adót is szedett. Három évenként 6 pensa illette meg, de nem házaként vagy fejenként, hanem — a lovas életmódnak megfelelően — két-két ló után s mert 6 pensa kb. 3 ökör ára,² évente egy ökröt kellett két ló után a besenyőknek beszolgáltatniuk.

A központi hatalom, az általa kirendelt szervezet bíraskodási és adószedő tevékenységéből következően, vasmarokkal fogta össze az egyes besenyő csoportokat. Az évente többször megismétlődő és descensusal súlyosbított igazságosztó körút, a jószágállománynak háromévenkénti számbavétele s megadóztatása ugyanis azt jelenti, hogy a szervezet rajta tartotta szormét és kezét a besenyőkön. Ezek akkor lettek volna önkormányzat birtokában, ha egy összegben, egyetemesen megállapított terheiket maguk oszthatják fel egymás közt, bíráikat pedig szabadon választhatják.

¹ Fejér, III/1. 362. l. — A szöveg értelmezésére ld. Erdélyi L. és Tagányi K. magyarázatait (Történeti Szemle 1914, 553. l. és 1916, 303. l.), amelyekről azonban az alább következők több pontban eltérnek.

² Hóman B.: Magyar pénztörténet (Budapest 1916) 524. l.

Valami ellenőrző jog azonban mégis megillette őket. A jó módú besenyők ugyanis, akik magukban vonultak hadba, vagyis egyedül is el tudták látni magukat fegyverrel, felszereléssel, nemcsak mentesek voltak az udvarbíró descensusától, hanem közülük egy elkísérte az ispánt, „hogy megmutassa neki jogait“, vagyis jelenlétével visszatartsa igazságtalan követelésektől. Ezek a jobbágyoknak, azaz tisztséget viselőknek nevezett előkelők nemzetségfők lehetnek, a közbesenyők közvetlen előjárói. Az oklevélből ki-vehetőleg felváltva nyerték el a tisztséget, amely tehát bizonyos családokat illetett meg s azokia, sorrend szerint haladva, időnként visszatért.

Besenyőknél, mint állattartó, lovas népelemnél, falvokról nem beszélhetünk. A nemzetség azonban kb. megfelelt a letelepedett, földművelő nép faluközösségének. Ha tehát a királyi hatalom az egyes nemzetségek belső ügyeibe nem avatkozott bele, hanem azok intézését a nemzetségfőkre hagyta — az udvarispánok bíráskodása valószínűleg elsősorban a nemzetségek egymás közti viszályaira terjedt ki —, ezzel a tartózkodásával arról tett tanúságot, hogy a besenyőkkel szemben is ragaszkodott már ismert állásfoglalásához: ahhoz, hogy a faluközösségeket, bármily nyelvűek és nemzetiségűek legyenek, magukra hagyhatja. Arra azonban megint nem volt kapható, hogy a nemzetségfőkkel szemben ugyanúgy járjon el. Megtette tehát, mint éppen Gyula nádor is, hogy az általa érdemteleneknek talált előkelő besenyőket, sőt még utódjaikat is kizárta a tisztségviselésből. Azaz ő állapította meg, hogy mely családok gyakorolhatják a helyi — falusinak megfelelő — élet keretében a hatalmat.

Az elmondottakkal szemben úgy tűnik fel, mintha a székelység kivételes bánásmódban részesült volna a karizmatikus királyság korában. Hiszen ő, noha török nevű s szervezetű népelem, és — mint előhad szerepéből következethető — utólag csatlakozott a magyar törzsiendszerhez,¹ nagyobb, szinte országgrésznyi és összefüggő területen élt, ahol máig megmaradt, sőt — a XV. századi adatok szerint — autonómiával is rendelkezett. Arra lehetne tehát gondolnunk, hogy az ő egységét királyaink nem bontották meg, hanem egy tömegben telepítették le Erdély délkeleti szögletében. Csakhogy ekkor meg rejtély, hogy a zárt egységben maradó nép, amelyet ősi szervezete is összetartott, hogyan

¹ Mindezt kétségtelenné tette Németh Gyula. (A székelyek eredetének kérdése. Századok 1935, 129. s köv. l.)

lett nyelvében, jellegében magyar, miért nem őrizte meg esetleges török nyelvét? Bármily kevés adat álljon is rendelkezésünkre, azok mégis elegendők az ellenmondások eloszlatására s annak igazolására, hogy a királyság politikája a székelységgel szemben is hajszálpontosan érvényesült, még pedig a magyarság javára.

Abból a tényből, hogy a XIII. században a Vág mentén is éltek határőri szolgálatot teljesítő székelyek, más emlékeink még Biharban szereplők nyomairól szólnak, bizonyára joggal állapíthatjuk meg, hogy királyaink Erdélyen kívül máshova is kirendelték, letelepítették őket, azaz rendelkeztek velük. De ugyanez következik nevükből és szervezetükből is. A székely név jelentése, mint Németh Gyula magyarázatából tudjuk: herceg törzse, a törzs pedig mesterséges alakulat, szemben a természetes módon kialakult nemzetséggel, amely a rokon családok köteléke.¹ Mivel egy törzsbe bizonyos számú nemzetséget felsőbb hatalom, a fejedelmi akarat foglal össze,² következik, hogy a herceg törzsének eredetileg sem kellett rokoni kapcsolattal összefűzött vagy homogén etnikumú, egyetlen népből állania, hanem abban akár a legkülönbözőbb eredetű csoportok kerülhettek össze; azok, amelyeket a magyar fejedelmek — akár maga Árpád, akár elődje vagy utódja — kirendeltek a herceg népének. Tehát finn-ugor eredetűek éppen úgy lehettek közöttük, mint kabarok, antropológiailag: balti vagy előázsiai rasszhoz tartozók egyaránt.³ A török és magyar elemek elvegyülésére a lehetőség tehát már eléve, mondjuk, a székely-kabar azonoságra gondolva: a honfoglalás alkalmával adva volt.⁴ Ez a körülmény magyarázza meg, hogy nincs, nem lehet székely nyelv, hanem csak egy nyelv van: a magyar, éppen mint

¹ Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása (Budapest 1930) 23. l.

² Magyarázatunk ezen a ponton tér el Németh Gy. előadásától. Ő ugyanis úgy fogja fel, hogy a székelyek „önálló néprészként csatlakoztak a magyarsághoz“, amiből a székelységnek a törzssé alakulás előtti belső egységére, másrészt a magyar fejedelemséggel való laza kapcsolatára lehetne következtetni. Azok a tanulságok azonban, amelyeket éppen Németh Gy. úttörő s tág perspektívájú munkáiból, Alföldi Andrásnak a lovas nomádnépek szervezetével foglalkozó értekezéseiből, valamint az ethnológia nyújtotta ismeretekből meríthetünk, úgy hisszük, feljogosítanak a határozottabb fogalmazásra.

³ Ha t. i. a kabarokat, pusztán nevük alapján, török eredetű népek tekintjük.

⁴ Bár talán legegyszerűbb volna Zoltánt gondolnunk annak a hercegnek, aki külön törzset kapott. A kazár (=kabar) Mén-Marót leányával való házassága, amelyről Anonymus tudósít, támogathatja ezt a feltevést.

egyetlen hatalom: a magyar fejedelemség. Természetes, hogy az ily módon, felsőbb parancsra csoportosított nép egyes részeit azután a királyság teljesen tetszése szerint rendelhette ki akár a Vág mentére, akár máshová, Erdélybe.

De ha a „székely“ szó így nem etnikumot jelent, ha az nem olyan népnév, mint pl. a besenyő, s a székelységet nem tekinthetjük egészében török eredetű népelemnek, akkor zárt települési rendszeréből sem következethető, hogy török jellegű népet hagytak magára királyaink. Egyébként ugyanezt bizonyítja — bármily különösnek tűnjék fel az első pillanatban —, maga a törökös szervezet is.

Ismeretes, hogy a XVI. század elején a Maros-székben hat, a Kászon-székben hat, Aranyos-székben ugyancsak hat nem volt, Kézdi-székben meg öt, a marosszéki nemek mindegyikében pedig pontosan négy-négy ág. Ezt a szervezetet, amely oly határozottan megegyezik a török népekével, nem maga a székelység állapította meg, hanem az őt megszerző fejedelmi hatalom, még pedig akkor, amikor bizonyos népelemeket egy törzssé rendelve ki, döntött a nemzetségek számáról. Ha a székelység zárt egységben a magyarsághoz csatlakozó török nép lett volna, a nemzetségevek közt legalább egy-két török jellegűnek kellene lennie. Azonban a nevek „általában határozottan magyar eredetűek“.¹ Annak a ténynek logikus következményeül, — tehetjük hozzá, — hogy a székelységnek neve és szervezete török ugyan, de mindkettőt felülről, a központi hatalomtól kapta, népi jellege ellenben — minden kétségtelen török keveredés ellenére — hamar magyarrá változott.

A nemek és ágak neveinek tanúsága szerint a megszerzés után az államhatalom nem hagyta magára a székelységet, hanem gondoskodott a további magyarosodás feltételeiről, ugyanolyan politikát követve, mint bármely más nemzetiséggel szemben. A Marosszékben találunk ugyanis a Jenő és Ábrán nemben Új ágat, a Kézdiszékben ismerünk Besenyő ágat, egyébként pedig a nevek vagy személynévi eredetűek, mint Adorján, Ábrán, Péter, György, Gyerő, vagy helynévből származnak, mint Halom, Meggyes, Seprőd, Telegd bizonyosan, Jenő, Kürt, Boroszló, Balácsi, Pozsony, Szovát, Dudar pedig feltehetőleg. Ha a nevekben rejlő tanúságot összhangba hozzuk a ténnyel, hogy a középkor végén is pontosan egyforma volt székenként a nemek, továbbá az ágak száma, akkor így okoskodhatunk: A székelység, mint határvédő, sőt nyugati harctereken is hadakozó nép-

¹ Németh Gy. szavai. Századok 1935, 155. I.

elem, a vérveszteség következtében kétségtelenül károkat szenvedett, gyengült. Egyes családjai kihaltak, s akkor a hiányokat pótolni kellett. Ez történhetett természetes úton. Ha új ágak keletkeztek, akkor a szerencsés, népesebb nemeknek ezek az ifjabb részei önállósulva, a régi, kihaltak helyére léptek. Ha ugyanis nem így történt volna, akkor a Jenő és Ábrán nemben nem négy, hanem öt ágat kellene találnunk. Ahol azonban túlságosan súlyos volt a vérveszteség, ahol a közösség a maga erejéből a hiányokat nem tudta pótolni, ott csak a felsőbb hatalom segíthetett. Oly módon, hogy kirendelt a hézagok pótlására újabb és újabb népelemeket. Azt hisszük, hogy azok az ágak, sőt nemek is, amelyek helynévi eredetűek, a székelységbe utólag beillesztett magyar népcsoportok emlékét őrzik.

Lehetne arra gondolnunk, hogy a névsor még az ősi állapotot mutatja, azt, amelybe a székelység az első megszervezéskor került, vagy arra is, hogy a székelyek saját elhatározásukból vonták az egyes népelemeket magukhoz. A Besenyő ág neve azonban mindkét feltevésnek ellene mond. Mint a többi Besenyő helynév, ez is a királyság korára utal, amit pedig a besenyők s más népelemek társadalmi helyzetéről tudunk, mindaz a leghatározottabban ellenkezik a feltevéssel, mintha ezek tetszésük szerint választhatták volna meg, hogy hol szándékoznak lakni s milyen kötelezettségeket teljesítenek. Egy besenyő néptörédeket csak a királyi hatalom tolhatott a székelység keretei közé, tehát — következtethetjük — más magyar nyelvű csoportokat is.¹ Ennek a gondoskodásnak folyamatosnak és tartósnak kellett lennie, a XIII. századig feltétlenül érvényesülőnek. Nélküle ugyanis a teljesen magukra hagyott nemek és ágak rendje összezavarodott volna, s így egyik székben többet, a másikban kevesebbet találnánk.

Bár tárgyunk szemszögéből elég volna annyit hangsúlyoznunk, hogy a székelységgel szemben is pontosan azt a politikát követték királyaink, amelyet a magyarság érdekében valamennyi nemzetiséggel kapcsolatban szükségesnek láttak, lehetetlen ki nem emelnünk, hogy a székelységnek a magyarsággal való legteljesebb összeolvadása, nyelvi, ethnikai, faji tekintetben való tökéletes azonosulása nem a véletlen, hanem a karizmatikus királyság műve volt.

¹ Ismét ezen a ponton hajlik el előadásunk Németh fejtegetésétől. Ő hangsúlyozva, hogy a nevek magyar néptörédeknek a székelységbe való beolvadását is jelzik, „csatlakozásnak“ fogja fel a besenyők szerepét s rajtuk kívül németek, szlávok csatlakozását is lehetségesnek tartja. (Uo.)

Az állam törekvéseit azonban aligha koronázta volna teljes siker, ha nem támaszkodhat a társadalom segítségére. Ez öntudatlan, ezért hallgatag s szinte észrevétlen, de annál hatásosabb. Az egyszerű tény, hogy a keletről vagy nyugatról beköltözők foglalkozás és élethivatás szerint rétegekre tagolt társadalommal találták magukat szemben, elég volt, hogy a beolvadás meggyorsuljon.

A besenyő Tanuzaba, a bolgár-izmaelita Baks és Billa, akikről Anonymus értesít, származásukra nem kevésbé lehettek büszkéek, mint a nyugati lovagok, a Hont-Pázmán, Héder, Rátót vagy Bogát-Radvány nemzetség német, olasz, cseh ősei. Ha a kisebb-nagyobb kísérettel megjelenő előkelők valami szervezetlen, tömegszerű társadalomba kerültek volna be, amilyennek t. i. ezt a történettudomány az ethnológiától még tanácsot nem kérve képzelte el, bizonyára iparkodtak volna a velük jött szabadokat és szolgákat együtt tartani. Vagyis olyan népcsoportok vezetői maradtak volna, amelyek a kézművesek, szolgák, harcosok egymást kiegészítő tevékenységén nyugodva, sejtyszerűen gyarapodnak, osztódnak, a régi hagyományok, vallási képzetek, szokások ápc-lásával pedig megőrzik népi egyéniségüket.

Az Elbától keletre eső területeket a németség valóban így, a szlávok közé kitolt központokra támaszkodva változtatta át a magya néptalajává. Itt a németséggel a szlávság nem tudott sem egyenrangú műveltséget, sem ellenállani képes állami és társadalmi szervezetet szembehelyezni. A magyarság, az eredmény tanúsága szerint, erős állami akarattól vezetett, ki tudta védeni a keletről és nyugatról egyaránt fenyegető veszélyt. Nálunk az előkelők, az idegenből származó királynéknak a kísérei a fejedelmi udvarba kerültek, a fegyverforgatók a harcosok közé, a kereskedők — akár vallonok, akár izmaeliták — már meglévő központokba, de szétszóródott a földművelő elem is, mint falvainak fekvése mutatja. Mindenütt náluknál sokkal népesebb magyar réteg fogadta őket vagy oly csoport, pl. a keletkező városokban, amelynek tagjai, ha különböző eredetűek és nyelvek is, a magyarságban fognak eggyé lenni. Mivel volt olyan magyar társadalom, amely mindenkit hozzáálló réteg kötelei közé vont, a beköltözők nem érezték magukat idegenben, s így nem is kellett ragaszkodniok azonos származású, de más társadalmi helyzetű „néptársaikhoz“. A politika ily módon nyert értékes munkatársat a társadalomban.

Mályusz Elemér.

Deákműveltség és magyar renaissance.

I. közlemény.

A nagy európai renaissance Itáliából terjedt szét, de a helyi társadalmi és művelődési előfeltételek mindenütt megvoltak, ahol kibontakozhatott, szükségképen Magyarországon sem hiányozhatott. Azonban már ehelyütt külön kell választani a humanizmust a renaissancetól. A két korjelenség gyakran összefonódik. De a humanizmus merőben etikai fogalmon alapul és a műveltséget a magasabb emberideál legfőbb eszközének tekinti, emberiesebb, művelt életstílust hirdet, a renaissance pedig az embernek és gondolatvilágának valami ősi forrás által való újjászületését vallja. E forrás nem szükségképen és egyedül az ókor, hanem akárhányszor valami elemi tulajdonsága az emberi léleknek, vagy más forrása a műveltségnek: mint természet, értelem, szeretet, a Biblia. Az ókor felújuló hatalmas életakarata kétségkívül együttjárt a humanista studiumokkal, de ez egyáltalában nem jelenti a teljes összhangot. Könnyű észrevenni a feszültséget a humanista eszmény autarchiája és egyes nagy renaissancekori egyéniségek gyakorlati féktelensége között, a Petrarca-i humanitás tisztasága és a dúló ösztönök közömbössége között, melyek a szépséggel és erővel együtt kiszabadultak.

A magyar humanizmus külső forrásait meglehetősen pontosan ismerjük: az anjoukori Firenzének, a humanizmus Athénjének szerepét éppúgy, mint a velencei kultúrterületét, vagy a nápolyi átmeneti kultúráét. A magyar renaissance belső előfeltételei közül a vallásos individualizmus kibontakozásával is foglalkoztunk már, a humanizmust tekintve pedig olyan művelődési rétegekkel, amelyek már meghonosodtak voltak a humanizmus kezdetekor, mint amilyen a bolognai típusú jogi műveltség. De még homályban van egyebek között a magyar humanizmus lényegét érintő kérdés, volt-e olyan középkori társadalmi réteg és általa lefektetett művelődési alap, amelyre ráépült a renaissance? Volt-e valami középpont, amely ilyen műveltségnek látható és állandó formát adott? Lappangtak-e a friss magyar tár-

sadalomban olyan energiák, amelyek renaissance életérzésben öntudatosultak?

Ki kell küszöbölni humanizmus-kutatásunknak kényszerű hibáját, hogy az úgynevezett renaissance-ot mint lezárt irodalmi korszakot tekintsük. Kényszerű ez a hiba, mert hiszen a renaissance előzményei még nincsenek föl-kutatva. Hogy pedig nem irányult a figyelem e középkori, vagy későközépkori előzményekre, annak viszont az volt az oka, hogy Mátyás király udvarának ragyogása homályba borított minden mást. A humanizmus-kutatásnak ez a meg-alapozatlansága azzal a következménnyel járt, hogy e művelt-ségi irány magyarországi szerepéről a valóságnak csak rész-ben megfelelő kép alakult ki. Ez nem jelenti azt, mintha a magyarországi humanizmus alapkérdéseit illetően nem len-nének nagy hiányok, hiszen még nem foglalkoztak a humani-tás fogalmának magyarországi alakulásával sem.¹ Egyáltalá-ban nem szerves humanizmus-szemléletünk következménye, hogy még ma is előfordulnak olyan panaszok, miszerint a humanizmus nálunk üvegházi növényhez volt hasonlatos, amely nem vert gyökeret, vagy korán kiszáradt. Hogy e köz-keletű tétel második fele szívós életű valótlan-ság, az lassanként át fog menni a szakkutatóktól a művelt közvéleménybe, most azonban a hibaforrással kell foglalkozni. Hogyan keletkezett ez az anorganikus szemlélet és szembenáll-e vele a valóság?

Mindjárt a kezdetnél a kérdéseknek egész tömege rajzik elő. Középkori művelődési alapot keresünk, noha alig ren-delkezünk megfelelő adatokkal, vagy földolgozásokkal. Egyik fontos segédeszközünk lehetne a középlatin filológia, de ez a tudomány az írásbeliség magyarországi kutatása nyomán csak az inént indult meg.² Még nagyobbak a hiá-

¹ A humanizmuskutatásról mint önálló tudományról és a humanitás-gondolatról ld. T. Kardos: *Per la filologia umanistica. Helicon, Revue internationale des problèmes généraux de la littérature* 1938, I. 119—133. l. — *A deákköltészetéről* ld. U. az.: *A magyar humanizmus korszakai.* (Előadás a Keszthelyi Nyári Egyetemen 1936 aug. 11.) U. az.: *Che cosa fu l'umanesimo ungherese? Studi e Documenti Italo-Ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma, I. Annuario 1936, 181—182. l.* U. az.: *La poesia goliardica in Ungheria.* (Előadás a római Magyar Akadémián 1938 máj. 28.)

² A magyarországi és európai írásbeliségről ld. Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából* (Budapest 1921). U. az.: *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés.* Emlék-könyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére (Budapest 1933), 183—214. l. — Újabb támogatást adtak a középlatin filológia magyarországi ágának, a Középkori Latinság Szó-tárának előmunkálatai, amelyeket a magyar bizottság a brüsszeli

nyok a művelődéstörténeti és irodalmi részletkutatások terén, ahol mindmáig vizsgálatlan a magyar írástudó réteg társadalmi és szellemi kialakulása. Ugyanez áll az írásbeliség mellett élő kultúrára, a szóbeli irodalomra, azaz költészetre. Toldy Ferenc óta a magyar költészet történetét valahogyan kiszorította a szűkebb irodalomtörténet, melynek e kutatásbeli hagyományos egyoldalúságát ma azután nehéz a legkiválóbb szintéziseknek is ellensúlyozniok.¹ A költészet társadalmi jelentőségét tekintve sokkal szélesebb és mélyrehatóbb, mint az „irodalom“. Általában a népvándorlás következtében lesüllyedt kultúra nagy vonalakban egységes. A verses irodalmi szövegek nagyrészt libretto jellegűek, vagyis énekelt és drámai táncoknak, vagy emlékezetben tartott énekeknek süket töredékei. A szöveg a gazdag középkori művészi megnyilvánulásoknak csak egyetlen vetülete. Ami önálló irodalmi szöveg, az egyházi és humanista eredetű. A középkori költészet libretto-voltát külföldön is felismerték. Nálunk először Gragger Róbert hangoztatta ezt a gondolatot a magyar népballadáról írott tanulmányában.² Az énekelt és táncolt, vagy csak énekelt irodalmi szövegek külső formái pótolják az elveszett szöveget.

Union Académique Internationale célkitűzése szerint Szentpétery Imre és Huszti József vezetésével végez. Az eredmények már kezdenek megmutatkozni. Újabban három értékes dolgozat indult el ebben az irányban: Guoth Kálmán: A magyarországi latinság helye az egyetemes latinságban. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére (Budapest 1938), 169—182. l.; Istványi Géza: A középlatin filológia külföldön és Magyarországon, uo. 183—206. l.; Perényi József: A ritmikus próza okleveleinkben és a francia iskolák, uo. 396—409. l.

¹ Ezért megy vissza az „alapfogalmakhoz“ Thienemann Tivadar (Irodalomtörténeti alapfogalmak, Pécs 1931), aki már elkülöníti a szóhagyományt, a „szöveg“ fejlettebb irodalmi fokától. — Az irodalom szűkebb körét ugyanígy átlépi Horváth János: az irodalmi műveltség tágabb kategóriáját állítja föl, amelyben ugyancsak helyet talál a szóhagyomány (Irodalmi műveltségünk kezdetei, Budapest 1931; Irodalmi műveltségünk megoszlása. Magyar humanizmus, Budapest 1934).

² Magyar Népballadák. Bevezetéssel és jegyzetekkel kiadta Gragger Róbert (A Napkelet Könyvtára, 19. sz. Budapest 1927), 5—45. l. — Ortutay Gyula termékeny elméletet dolgozott ki ezen az alapon a magyar folklóre kutatás számára. Székely Népballadák (Budapest 1935), 9—50. l. Nála a Gragger Róbert által is hangoztatott „ösművészet“ (Gesamtkunstwerk) a népi kultúrának, vagy paraszti kultúrának alapvonása. Ortutay megállapítása természetesen a jelenre vonatkozik. Az ókorban és középkorban egész népek állottak az ösművészet fókán, mert társadalmuk még alig volt differenciált, és mert az ösművészetet nem a földműves étellel lehet kapcsolatba hozni, hanem általában a természeti étellel. Ma már azután ennek az életformának egyedüli képviselője valóban a földműves parasztság.

Ha európaszerte föltűnnek ismert szöveges melódiák és táncok, azok európai irodalmi műfajok érintését is jelentik. De egyszersmind lehetőség nyílik annak vizsgálatára is, mi volt az ősi és mi a járulékos a magyar költészetben. A magyar dallamkutatás hatalmasan fejlődik s a tánc történet első problémái is fölvetődtek már, reményünk lehet tehát arra, hogy új segédtudományok igénybevételével megvilágosodnak a magyar költészet homályban lévő századai. A kutatás segédtudományai közé kell sorolnunk a folklort is. A lesüllyedve megőrzött vezető műveltség töredékei, illetve átalakult formái számunkra éppen olyan értékesek, mint valamely irodalomtörténeti adat, vagy szövegmaradvány. Csupán fölhasználásuk során kell módszeresen eljárni. Mindezen szempontokra tekintettel kell lennünk a jelen esetben is, amikor keressük, melyik volt az az írástudó művelt réteg, amelyre a humanizmus ráépült és hogyan alakult ki műveltsége.

Mivel a humanizmusra vonatkoztatjuk a kérdést, azt kell szemmel tartanunk, kik ismerték az írást, kik tudtak latinul, kik olvastak klasszikus írókat és éreztek renaissance ember módjára, s vajjon megtalálhatók-e az említett tulajdonságok a középkori kultúrában. Itt fölvetődik a kérdés, szabad-e középkori kultúráról beszélni, mint egységes területről, vagy korról? A renaissance korában a legkülönbözőbb művelődési elemek és stílusok éltek együtt kiegyenlítődést keresve, eredménytelenül.¹ Az egyes társadalmi rétegek között művelődésben széles szakadék tátongott. A parasztság megmaradt primitív vallásos középkori életformái között, ha erősödött is öntudata. A nemesség a középkori lovagi kultúra mellé kifejlesztett egy teljességgel mechanikus politikai kultúrát. A polgárság laikus vallásosságban és a humanizmusban találja meg lelki szükségleteit. A papi osztály pedig jórészt elvilágiasodik. Mindezek a művelődési irányok szét tartóak, nemcsak a társadalmi rétegek válnak ki a patriarkális társadalomból, de a laicizálódás a középkor vallásos alapkultúráját is szétbontotta. Az úgynevezett művelt rétegben, amely egyháziakból és világiakból tevődött össze, megtaláljuk a „rerum natura“ kutatásának híveit,

¹ G. Toffanin mutatott rá sorozatos tanulmányaiban pl. a humanizmus és averroizmus ellentétére. Ld. T. Kardos: *Per la filologia umanistica*, i. h. 121—122. l. Legújabbán könyvet szentelt ennek a kérdésnek: *Giovanni Pontano fra l'uomo e la natura* (Bologna 1938). A humanizmus és renaissance szétválasztására jelentős G. Toffanin „Orientamenti bibliografici sull'umanesimo“ (*Helicon* 1938, 135—139. l.) c. cikke.

az averroistákat éppenúgy, mint a velük homlokegyenest ellenkező „tudós jámborság“-ot valló humanistákat. Megtaláljuk a skolasztika maradványaihoz ragaszkodókat s azokat, akik gyakorlati és esztétikai vallásosságot vallottak. Akadtak szentek, voltak, akik vállalkoztak a munka aszkézisére s bőven kerültek hedonisták. A menekült görögök Hellasra esküdtek, az olaszok Rómára. De akadtak, akik titkos, vagy éppen nyílt szövetségben maradtak a „lingua vulgaris“-szal, a nép megvetett kincsével.

Alig hihető, hogy csak a középkor lett volna tömören zárt és egységes. Bizonyos, hogy a renaissance művelődési elemekben gazdagabb, tehát szétesőbb is. Nem egykönyvű kor, nincs Koránja, mert maga a végtelenbe és egyetemesbe törő sokszerűség. Nincsen egyetlen alapgondolata, de van több: értelem és természet, szabadság és hatalom, szépség és erő. A középkori ember mindig Isten óceánját járja. De az az állítás, mintha az európai történetnek tíz évszázada egységes lenne, távol áll a tényektől. A világszemlélet és irodalom lényegbeli, vagy stiláris alakzatai az emberi lélek örök törvényei szerint igazodnak. Ahogy Petrarca írta a bolognai jogásznak, Giovanni d'Andreának: „... idő multával teljességgel megváltoznak városok és birodalmak, kicserélődik a külső, megújulnak a törvények. Azok a dolgok azonban, amelyek természetiek, nem változnak. Az emberi lélek és a lélek betegségei majd mind ugyanazok, mint voltak Plautus idején...“ Esményi világnézet és anyagelvűség, romantikus gondolkodás, reális szemléletmód, klasszikus fegyelem: nem a ma, vagy tegnap formái, hanem az emberi lélek örök attributumai. Nem lehet hát kivétel a „középkor“ sem. Vagy kell-e lobogóbb romantika, mint a lovagregényeké, ami a fantázia szabadságát, a szenvedélyek csapongó szertelenségét illeti? Ebben a vakító fényű világban hatalmas erők csapnak össze: monstruózus szerelmek, iszonyú bátorság és vad gonoszság. Az új európai romantika miért fordult volna ihletért e korhoz, ha nem önnön föléjhajló arcát látta volna e régi időkben tükröződni? Nem klasszicista-e a Karoling-renaissance tudós költészete elégiáival, melyekben a szépség mindig szelidre hangolja a fájdalmat. Nem a barokk költészet aprózott formai bonyolultságait valósítja-e meg a ritmikus költészet, vagy az izidorusi dagályos próza? Nem találunk kort, amely alkalmasabb lett volna klasszikus szemléletre, örök kategóriákban való látásra, mint a rendi élet. Az öreg ember, a fiatal, a szegény és a király nem csupán retorikai játékból lépnek föl a halál színpadán, hanem mint a gondolkodás kialakult típusai.

A teológia egyik formája a platonai idealizmusra támaszkodik, a másik a görög realizmusra. S az arabokkal az örök anyagelvűség is ismét szóhoz jutott. A középkorban egész soira élt a humanizmusoknak és renaissanceoknak, de a legszorosabban egyes udvarokhoz és iskolákhoz kapcsolódva. S még azt sem kell hinni, hogy ezek eszmevilágban, formákban eltértek volna a nagy humanizmustól. A Karoling-kori humanisták éppen úgy latin írói neveket vettek föl, mint a quattrocento humanistái. Hittek Rómának bennük történő újjászületésében (“aurea Roma iterum renovata renascitur orbi”). Nem hiányzott belőlük az írói halhatatlanság öntudata. Irodalmi életük semmivel sem maradt el a quattrocentoé mögött, s ha nem is maradtak fenn szerelmes verseik, maradtak baráti levelek, melyek bőven pótolják amazokat.¹ De mintahogy ez a humanizmus olasz, bizánci és ír közvetítésű itáliai elemekből tevődik össze, éppenúgy a későbbi humanizmusok is magukkal hozták a Karoling-udvar örökségét. Nagy Károly nyomán a császári udvar az impériumnak minden fölvirágzó periódusában humanista műveltségű volt. S a palota-iskola nyomán olyan helyi hagyományok keletkeztek a Kelet-Franciaországot s a Rajna vidékét egybefoglaló területen, amelyek vetekedtek Provence makacs római hagyományaival. Az egymásután következő humanizmusokban leginkább szembeszökik eszmei és társadalmi kiterjeszkedésük. Ami a Karoling időkben az udvar legelőkelőbb szellemeire hatott, az lassanként a művelt klérus, majd pedig a világi műveltek szellemi kincse lett. A XII. századi iskolai renaissance nyomán a nagy humanizmus már a művelt laikusok egész tömegére támaszkodhatott Itáliában. A humanizmust a meggazdagodott városi polgárság nem teremtette, hanem a klerikus kultúrából s az írástudóktól átvette olymódon, hogy megszerezte műveltségüket. A comunék öntudatának és a helyi történeti tudatnak fölbredésével nemzetivé vált a humanizmus. Ugyanilyen hangsúlybeli változás következett be a humanizmus változatlan gondolatkincsében is. Az írói öntudat, a szakítás a közbeeső korról annál élesebb lett, minél nagyobb lett a formai készség s minél messzebb esett az ókor. Nem annyira a humanista gondolatok, hanem a jelszavak sokasodnak és válnak élesekké. Amikor a humanisták antik kéziratokat

¹ S. Singer : Karolingische Renaissance. Germanisch-romanische Monatsschrift 1925, 187—201, 243—258. I. — Érdemes monográfia, de szempontokban szegényebb E. Patzelt : Die karolingische Renaissance (Wien 1924).

mennek fölfedezni s kiszabadítani „penészes börtönükből“, ahogy ők nevezték, ismeretlen világ fölfedezésének hitét vallják és terjesztik. Pedig azoknak a kolostoroknak a lakói azért őrizték meg a klasszikus kéziratokat, mert ők, vagy régebbi elődjeik humanisták voltak, akik teljes öntudattal olvasták és utánozták Tulliuszt és Nasot, a fanyar Horatiust, Lucanust és a nagy varázslót, Vergiliust. A nagy humanizmus kétségkívül erőteljesebben átlényegítette a negyedik századi humanista egyházatyák tanításait, mint a megelőzőek. Ehhez járul a történeti szemléletmód és a római nemzeti öntudat kibontakozása. A világias élet-szemlélet most már törvényadóvá lesz, mert a középkorban a transcendens szemlélet állandóan korlátozta a földi természetű humanizmus megnyilvánulásait.

Tárgyunk a középkori műveltség említett kategóriáiban mozog. A Pécsen található Magyi-kódex verseinek tervezett kiadásával kapcsolatban már igyekeztem általános rövid képet adni a bejegyzők lelki spektrumáról. Úgy látszott, a régi és az új műveltség közötti átmenet állapota van bennük megrögzítve.¹ Maga az anyag válaszolt a kérdésre, mik voltak a magyar humanizmus belső előfeltételei, mi tette lehetővé a klasszikus irodalom megértését, stílusbeli élvezetét, az emberméltóság, műveltség, erény megbecsülését, a csiszolt érintkezést. A magyar írástudó réteg, klerikusok és világi litterátusok iskolai tanulmányaik során olyan alapműveltséget sajátítottak el, olyan középkori kulturális örökséget vettek át, amely teljességgel előkészítette a humanizmust. Számos ponton érintkezett gondolatvilágával s a renaissance életérzéssel rokon életérzést követett.

A kérdés súlya nagyobb minálunk, mint külföldön, mert a magyar egyháziak rendkívüli közéleti szerepet vittek, sokrétű világi funkciókat töltöttek be. A magyar államnak szinte teokratikus eredete és missziós célkitűzése a középkori kultúrát hordó rétegnek, az egyháznak, középponti fontosságot adott. E jelentőséget fokozza az a körülmény, hogy közvetlenül a humanizmus befogadását megelőzően, a XIII. század második felében és a XIV. század folyamán a művelődési áramlatoknak egész torlódását lehet megállapítani, s ez tart a renaissance folyamán is. A nyugat-európaiától eltérő XIV.—XV. század alatt felvirágzó iskoláztatás a XII. századi iskolai humanizmust és goliardikus költészetet fenntartotta és úgy fejlesztette ki, hogy pontosan megelőzte

¹ Kardos T.: Régi könyvjegyzetekből. A Nyirkállói-kódex széljegyzetei. Könyvtári Szemle 1935 febr. 20. 11. sz., 85—86. l.

a humanizmus befogadását. A XIII. századi averroizmus nyugaton visszaszorította a humanisztikus műveltséget, nálunk együtt élt vele.

A klerikusok és világi litterátusok alapműveltségét deakkultúrának nevezhetnénk. Szükségesnek látszik röviden megjelölni, milyen helyet foglal el a deakkultúra az egyház művelődési hatásai között. Alig mérhető föl az a lelki hatás, melyet a fejlett lelki életű, de nyugtalan és harcos hagyományú magyarságra a kereszténység gyakorolt. Az egyház lelki gondozása szétoszlott a mindennapi életben s azt állandóan érintkezésben tartotta ünnepélyes egyéni dátumokon keresztül a legmagasabb erkölcsi szférával. Nemcsak a szentségek útján hatott, hanem évről-évre, ádventtől ádventig. A nagy Isten-dráma mintegy körülbroncsolta az egyházi évet; a miseáldozat pedig értelme szerint még gyakrabban újította meg az Új Szövetséget Isten és ember között. A nép a hit emberszelidítő disciplinájából a legáltalánosabbat fogta föl, a mindenki által megérthetőt, a jelképeset. Kép és szobor, a szegények bibliája számára a megértés közvetlen eszköze. A középkori dráma az első emberpártól az utolsó ítéletig tartó hitvilágot jelenítette meg a szeme előtt, hogy megérthesse és átélhesse, bár a megjelenítés az ábrázolt vallásos tényeket fokozatosan elvilágiasította. A keresztény tanítás ílymódon évszázados csendes munkával a magyarság népi rétegeit is áthatotta. A latinul tudók, a műveltek a kereszténység értelmi csúcsait is fölfogták, ők hordozták a klerikus kultúrát.¹ E klerikus kultúra körén belül helyezkedik el a deakkultúra. Mint iskolai humanizmus és goliardikus költészet az európai irodalom történetében súlyos jelentőségű. Valahogy a legjobb kifejezés reá a magyar „deák“-fogalom, mert együtt tartalmazza az írásbeliség gyakorlatát, a latinul tudást s mindazt, amit e latin tudással meg lehet érteni. Sőt továbbhaladva e társadalmi réteg alakulását, szerepkörét és műveltségbeli változásait is föl-tünteti. A „diakonos“-ból eredő „deák“ szó általában szűkebb a minden egyházi személyt magában foglaló „klerikusnál, a „garabonciás diák“, „íródeák“, „lantos deák“ változatok pedig irodalmi szerepét és elvilágiasodását mutatják. Az sem véletlen, hogy deákos műveltség és költészet magyar fogalmak szerint görög-római műveltséget s antik példára induló költészetet jelent.

¹ A klerikus-lovagi kultúra jelentőségéről ld. Mályusz Elemér: A Toldi-monda. A Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 1934, 126—149. l.

A magyar humanizmust előkészítő deakkultúra középpontjában az iskola áll. A „septem artes liberales“-t tanító középkori iskola a római tanításra megy vissza, illetve annak kereszténnyé vált örököse. Ezért van az, hogy a középkori iskola minden föllendülése a klasszikus írók fokozott tanulmányozásában nyilvánult meg és humanisztikus mozgalmakat hozott létre. Még az első, a Karoling-rennaissance is iskolás jellegű. Nem is lehetett másként. A humanizmus alaptétele: egyrészt a műveltség értékelése, másrészt a „dignitas hominis“ keresztény gondolata hol egyesült volna másutt, mint a középkori iskolákban? A középkori szerzőknél fölvetődő számtalan klasszikus idézetet úgy szokás magyarázni, hogy az antik írókat morális okokból idézték, nem pedig esztétikai érzékenységgel. A szép megbecsülése valóban az elegancia korának alapvető vonása, de csak egyik vonása. Mert a humanizmus morális állásfoglalás, szerzőit tehát többnyire morális okokból idézi, mint a virtus tekintélyeit. De ezt a különbséget kizárólagos korjelzőnek elfogadni már csak azért sem lehet, mert a középkori humanizmusok sem voltak híján esztétikai érzékenységek. Hogy allegórikusan fogták föl a költői fabulákat, az lehetett mélységes meggyőződés is, de éppen úgy lehetett menlevél a szabadság számára. A korai humanizmusokra inkább jellemző, hogy nem uralkodtak az életen. A középkor művelt klerikusai, kikerülve az iskola légköréből, külön világnak fogják föl a költők fabuláit. A híres magyar érsek, Lodomér éppen úgy, mint Anonymus a trójai hősokeket, iskolai emlékként hozza föl a „költői hiúságokat“¹, s gyermeki könnyedség palástjába takargatja. Érdeklí őket az antik világ, de nagy vízvonalzó áll közöttük, amazok „etnici“, azaz pogányok voltak. A pokol előcsarnokának sötétségében Dante egykor kicsiny lángot látott, „mely legyőzte a homály egy karéját“. Ott tanyáztak az ókor világló szellemei: Homeros, Horatius, Ovidius és Lucanus. Vergilius is csak azért kísérhette Dantét a Purgatórium csúcsáig, mert olyan hírek jártak felőle, hogy már-már keresztény volt. Az antik költők és tudósok derengő csoportja örök időkre hirdeti azt a bölcseséget, hogy az emberi szellem hasztalan küzd a sötétséggel önnön erejéből, kegyelem nélkül. A középkori ember gondolkodásában a történeti cezura az „Et verbum caro factum est“, az Űdvösség

¹ Anonymi (P. Magistri) Gesta Hungarorum. Prologus. Scriptores Rerum Hungaricarum, I. (Budapest 1938), 33. l. — Lodomér „olim puerulus ad addiscendas poeticas positus vanitates...“
Ld. Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon, 1540-ig. (Budapest 1910.) Oklevéltár, nr. XIII. 370. l.

eljövetele. A megelőző időkből csak az Ószövetséget kímélte meg a pokol tűzétől. A humanizmus történeti cezúrája már politikai és kulturális. Róma maga a nagyság, amely után süllyedés következett. A Karoling-humanizmus óta megvan ez a gondolat, de eleinte még szűk körben él és nem lép föl életszabályozó követeléssel. A humanizmus terjedésével azonban általánossá válik, s hogy irányíthassa a műveltek életét, kiegyenlítést keres a kereszténységgel. A humanisták őseiket látják a nagy pogányokban, de úgy érzik, hogy azok egyszermind a kereszténység ősei is. Ami a középkorban kiegyenlíthetetlen volt és jövátehetetlen, annak az ő számukra lehetővé kellett lennie.

A középkori iskola prehumanisztikus hatását külföldi egyetemet végzett egyházi férfiakon és a hazai iskolák tanításában egyaránt könnyű megtalálni. A magyar szerzetesi és káptalani iskolák tanítói szervezete nem tért el a külföldiekétől. A magyarság az antikot mint egyházi műveltség szerves részét nyerte el s akként is fogadta be. Mindenesetre Pannonia romanizált volta, bizonyos néptörédek s a rómaiakat túlélő helyi hagyományok alapot adtak tudós mitoszoknak. A trivium négy évszázadon át végezte az előképzést a humanizmushoz és pedig, amint sokasodtak a káptalani, kolostori, városi és falusi iskolák s a XIV. század folyamán föltűntek a középeurópai egyetemek, egyre erősödő hatással. A grammatikai tanulmányok, akár Donatus „Ars minor“-át, akár pedig Priscianust használták vezérkönyvül, a legtöbb gyakorlati példát Vergiliusból merítették. Priscianus éppenséggel külön is tárgyalta az „Aeneis“ szerzőjét. Viszont az úgynevezett „komikus stílus“ révén a latin vígjáték vált ismeretessé. S ha egy XV. századi iskolamester Terentiusnak egész vígjátékait deklináltatta és konjugáltatta is végig, nem kell egészen elveszteni hitünket az effajta tanításban, mert egy másik Magyarországon 1540 táján arról ír, hogy a „Heautontimorumenos“-t kellene a diákoknak előadni Szent Gál napjára.¹ A grammatikai gyakorlás nem zárja ki teljességgel az esztétikai átérzést. Így hát némi reményre jogosít az a tény, hogy olvasták Aesopust, a Catonak tulajdonított bölcs mondásokat, a fanyarul moralizáló Horatiust, a csipős Persiust és Juvenalist, Lucanust és Ovidiust, vagy a „Kötelességek“ és a „Rhetorica“ Ciceróját.

¹ Terentius deklinálása: A. Richter: Der fahrende Schüler. Bilder aus der deutschen Kulturgeschichte (Leipzig 1893), II. 124. l. — A „Heautontimorumenos“ előadására ld. Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, szerk. Bunyitay—Rapaics—Karácsonyi, III. (Budapest 1906), 518—519. l.

A történeti tanítás megfelelt a középkori szemléletmódnak. Az iskolában tanított történelem, a *Historia Scholastica*: egyháztörténet. A költői művekben vonzó, fölszabadító, de elítélendő fabulát láttak, vagy legalább is színes hazugságot. Az időmérték egyeduralma is megszűnt, mert közben megszületett az új világ költészetének alapja, a ritmus és a rím, és a kettő összeolvadása, a rímes hexameter, a leoninus. Itt sem kell szándékos szakítást föltenni. A leoninus a legkönnyebb antik időmértéket, a hexametert tette „modernné“ a rím által. Az időmérték csak sápadt hagyomány a hangsúlyos vers élő valósága mellett. Az előbbi tisztára irodalmi kifejezőforma, az utóbbi a kolostorok zengését adja. A magyar kolostoroknak ezt a zengő arculatát siratta a tatárjárás után az ismeretlen szerző „Planctus“-a:

„Vacant laudes matutinae,
Silent voces vespertinae,
Nulla sonat psalmodia,
Nec auditur melodia,
Claustra fiunt stabula.“¹

Annál inkább az ókorra megy vissza a mitológia tanítása. A pogány hitvilág, bármennyire idegenül állt is a keresztény gondolkodással szemben, mégsem volt kirekeszthető. A tatárjáráson kesergő „Planctus“ például Marsot, Bellonát és Párkákat emleget, a bűnös magyarokra nem talál jobb jelzőt Epicurus nevével. Lodomér érsek a mitikus Protheust Kun Lászlóra fordítja, magáról viszont elhárítja a satíráírás vádját, Horatius „dens Theoninus“-át. A Magyi-kódexnek a XV. század végéről való versei között található egy hexameteres költemény a Hermaphroditusról, cím szerint „Polex Vincenturus de Hermofrogito“.² A rejtélyes név és költemény Vendomei Máté nevének és költeményének bizonyult. Ez a híres francia grammatikus költő éppen klerikusok használatára dolgozott föl mitoszokat. Nevének torzulása „Mattheus Vindocinensis“-ből Polex (?) Vincenturus-szá csak időben és térben való hosszú vándorlással magyarázható meg. Nem annyira a szerző volt fontos, mint inkább az iskolai használatra annyira megfelelő fabula.

¹ A „Planctus destructionis rogni Hungariae per Tartaros“-t nálunk is közölték, ld. Marczali Henrik: Árpádkori emlékek külföldi könyvtárakban, II. Történelmi Tár 1878, 369—376. l.

² A „Polex Vincenturus de Hermofrogito“ a Magyi-kódex táblájának első felén található. Eredeti szövegét, Mattheus Vindocinensis versét ld.: *Anthologia Latina*, 786. l. V. ö. még M. Manitius: *Geschichte der Lateinischen Literatur des Mittelalters*, III. (München 1931), 738—39. l.

A középkor egyébként sok mítosz szülőanyja volt. Valószínűleg a Karoling-renaissance műve, hogy az ókori történet alakjai elszakadva valóságos életüktől mint mitikus hősök éltek tovább. Nagy Károly palotalovagjai évszázadoknak adtak példát a bajvívásban, kalandkeresésben s vezérlő csillagaik is velük ragyogtak tovább. Így lett Nagy Sándorból, a hadseregszervezőből, az alexandriai kultúra megteremtőjéből, aki befejezte a görögség történetét s heroldja volt a római katonai birodalomnak, a kereszténység előfutára, a béke bajnoka, amolyan kalandos lovag, aki példája lehet minden vitéznek, akár a Szentföldre indul, akár pedig messze végekre. A görög eposzok hősei, Páris, Heléna, Hektor és Achilles gáláns regényhősök. Caesar a német-római császárok őse, azoké a „barbárok“-é, kiknek minden vágyuk az örök városban megkoronáztatni s akiknek népe az egész keresztény világ. A nagy középkori ciklikus misztériumdráma pedig külön jelenetben adja elő Octavianus megtérését.¹ A császárok ellentéte a „kutyafülű Attila“. E rettenetes hódító és népe a Meotisz mocsaraiból jött elő s a latin világ főpapjai nagyon sok csodát visznek végbe ellenükben. Ez az Attila azután Catalaunumnál, ahol élők harcoltak a földön és lelkek a levegőben, megláthatta, hogy nem bír a kereszténységgel. Búzgón kisarjadnak Pannóniában is az ókori mítoszok. Talán helyi hagyományokra épült s a XI—XII. század folyamán a krónikák útján terjedt el a hiedelem, hogy Pannóniában volt a „pascua Romanorum“. Az eddig ismert forrásokon Odo, ciszterci apát még túltesz. 1145 körül erre utazva már arról tud, hogy itt voltak „Julius Caesar legelői“.² Népi hagyományok összefonódnak tudós képzetekkel s minden egyes szerző hozzátesz a szövevényhez egy-egy újabb kombinációt. Anonymus is arra fordította ifjújü erejét, hogy a különféle szerzőkből összegyűjtötte mindazt, amit a trójai háborúról mesélnek, tehát nagy regény-kompilációt állított össze. Ennek az iskolai humanizmusnak keretébe illett műve, melynek főforrása

¹ Az ókor és a középkori regény: E. Faral: *Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du moyen âge* (Paris 1913). — Octavianus megtérésére ld. E. K. Chambers: *The mediaeval stage* (Oxford 1903), vol. II. App. T. Subject of the cyclical miracles, 322. l.

² Hóman Bálint és Deér József az elveszett „Gesta Ungarorum“-ra vezeti vissza e hiedelmet: *Quis fuerit fons primigenius Gestorum Chronicorumque Hungaricorum medii aevi ex saeculo XI oriundus at post deperditus? Scriptores Rerum Hungaricarum*, I. 5. l. Anonymus i. m. uo. 45—46, 48. l. — Odo de Diogilo útleírásának megfelelő részét kiadta Marczali Henrik i. h. 167—170. l.

Dares Phrygius volt, mint ő maga is megjelöli. De mellette használt „más“ szerzőket is, alkalmasint Dyctist és az „Ilias Latina“-t. A Nagy Sándor-regény és a trójai mesék magyarországi elterjedését nemcsak az egykorú divatos jelzőkkel és nevekkkel lehet bizonyítani, mint Páris, Hektor, Ehellós, Perjámos, „Görög Ilona“, Venis, Fülöp, Olimpias, „Világbíró Sándor“, de egyéb tényekkel is. Kálti Márk krónikája, illetve a XIV. századi kompiláció fenntartott egy olyan jelenetet, amely különösen emlékeztette a kutatókat homerosi helyekre. Úgy vélték, hogy Bolgárfejevár ostromában a szaracén hős tetemének elragadása a teremtő fantázia meglepő azonosságára vall. Ugyanitt az ostromlott görög városban egy fogoly magyar lány hősi cselekményt hajt végre: fölgyújtja a várost¹. A háttérben a görög-trójai háború jelenetei és árnyékai ködlenek: az ádáz harc Patroklos holttestéért, Hektor tetemének meghurcoltatása, a végzetes görög asszony, Heléna és az Ilion égését megjósoló Cassandra. Valószínű, hogy latin iskolai közvetítéssel jutott el magyar epikus énekekbe és azokból a krónikába, de az sem lehetetlen, hogy közvetlen tudós kombináció.

Pannónia különben tele van legendás városromokkal. Itt építették a Trójából jött lovagok Franciaország felé vonulókban Sicambriát, s Kálti Márk krónika-szövege szerint Pannónia meg Nagy Sándor idején éppenséggel Felső-Görögországnak nevezetett. Megvolt itt minden, ami meg tudta mozgatni a középkori iskolázott ember fantáziáját, a mesés Trója, a hatalmas Nagy Sándor, Görögország, Franciaország, Páris.

Még szebb a Sabariához fűződő monda. Először Kézai Simon krónikája közli. Elsősorban egy Macrinus nevezetű tetrarchát ajándékoz Sabáriának, aki Pannónia, Pamphilia, Phrygia, Macedonia és Dalmácia ura volt. Különben Sabariát egykor longobardok lakták, tőlük származtak egyesek szerint a velenceiek, mások szerint pedig Pavia lakói. Ugyanis a hunok királya, Archelaus elűzte őket. Csodálatos város volt Sabaria, „in quo erat generalis schola orbis terrae nationi, poetarum musis et dogmatibus philosophicis elucenter

¹ A Nagy Sándor, Trója, valamint a Kerekasztal regény hőseinek neveire Magyarországon ld. Moór Elemér: Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn. Ungarische Jahrbücher XVII. 1937, 58—68. l. — Kálti Márk Krónikájának epikus értelemezését ld. Vértessy Jenő: A Képes Krónika irodalmi jelentősége. Századok 1905, 1—21. l. Maga a szóbanforgó hely Chronici Hungarici Compositio Saeculi XIV. (ed. A. Domanovszky, Scriptores Rerum Hungaricarum, I. 372—375. l.)

illustrata idolorumque erroribus diversis mancipata¹. A kompilátor a középkori studium generale-nak keresett őst Pannóniában. Lehet, hogy Gyórszentmárton romjai s a magyarországi kereszténység hatalmas szellemi középpontja, a Szent Márton tiszteletére rendelt benedekrendi apátság és iskolája forgott fejében. Talán valami közvetlen célja is volt vele, olyan, amelyet Nagy Lajos valósított meg. Kézai különben nemcsak a népfelség elvének hirdetője s dacos pártfogója a hunoknak, de az iskolai humanizmusnak is éppoly jeles tanítványa. Lehet, hogy Attila alakjának elrömaiásítása nem az ő műve. De sajátja, ahogy toldozza, foldozza, gazdagítja a dunántúli mondákat.² És sajátja, ahogyan Prológusában szembeszáll Orosiusszala hún-magyarok eredet-mondáját illetően. Nem démonok és kóbor asszonyok leszarmazottai ők; az ilyesféle elfogult és mérges állítás ellenemond a „természet“-nek (contrarium quoque naturis rerum). Majd a kérdés orvosi fejtegetésébe fog. Végül is Istenhez fordul, aki teremtője és megváltója mindannak, ami a „lunaris circulus“ alatt életet nyert. Ez a gondolkozásmód teljességgel a XIII. századi olasz egyetemek averroizmusa és asztrológiája jegyében fogant. Szent Tamás óta mindkettő bizonyos kiegyenlítődést talált az egyházi tanítással. Kézai Simon éppenúgy az iskolai történetírás képviselője, mint Anonymus, csupán az iskola gazdagodott azóta újabb elemekkel.

A mesés motívumok a XIV. században még szaporodtak. A sabariai schola generalis mítoszát Kálti Márk krónikája megismétli. Nagy Sándor mondáját pedig a pseudo-aristotelesi „Secreta secretorum“ fejleszti a kornak megfelelő irányban. Ez az orvosi, asztrológiai királytükör, amely az abszolút uralomra éppenúgy bátorított, mint nagyvonalú kultúrpolitikára, Nagy Lajos udvarában kedvelt olvasmány volt. De mintha ez a Nagy Sándor realiztikusabb lenne. A hősök közelednek a földhöz. Zsigmond király számára Vergerio lefordítja Arrianus Nagy Sándor életrajzát, Vitéz János Curtius Rufust olvasgatja. Legenda és történeti valóság együtt ragadja meg a gyermek Mátyás fantáziáját.

¹ A pannoniai római—hún harcok és város-mondák: Simonis de Kéza Gesta Hungarorum, uo. 148—164. l. Alapos magyarázatok: Eckhardt Sándor: A pannoniai hún történet keletkezése. Századok 1927, 465—491, 605—632. l.

² Kézai viszonya az ú. n. hún krónikához: Domanovszky Sándor: Kézai és a hún krónika. Károlyi-Emlékkönyv, 110—132. l. Ld. még Váczy Péter: A népfelség elvének magyar hirdetője a XIII. században. Kézai Simon mester, uo. 546—563. l.

A trójai história is elért újabb fokára Guido de Columna átdolgozásában. Zsigmond király gáláns kedvű udvarában szívesen olvasták, sőt továbbra is népszerű maradt. A nagyváradi püspöki kormányzó 1475-ben másoltatott Sztárai Mátéval egy Guido de Columna kéziratot. Ugyanennek a másolónak a munkája, aki alkalmasint szegény litterátus volt, egy másik kézirat is, a „Historiegraphus“. Végére a szomjas torkú deák latin versikét biggyesztett :

„Hogy most szegénységben élek,
Meg ne vessen senki lélek!
Lám, Krisztus is szegény volt
S most néki szolgál élő s holt.“

Azután meg:

„Sebaj, hogyha borozgatok,
A világra mit sem adok!“

Igen szomjazhatott a szegény poéta, mert a 62. oldalra is odaírta: „Hogh yhathnam!“ A kézirat a „Gesta Romanorum“-ot és Pontianus históriáját tartalmazza. A történelem a középkori klerikusok kezén erkölcsi példa, anekdota, monda lett, a rómaiak virtusa keresztény erényekre buzdít, katonai tetteik lovagi próbáknak számítanak. A mesék Trójánál, sőt a vízözönnél kezdődnek s eljutnak a „Császár“-ig. Milyen jellemző a zágrábi káptalani könyvtár XIV. századi kéziratának címe: „Historia Troyanorum Romanorum et Caesarum!“¹

És ez a mesés világ él az iskolákban mindenütt. Ezt mutatja Domokos deáknak Visegrádról 1363 január 29-én kelt levele is. Rokonától, Semjéni Mihály feleségétől némi-nemű pénzeket kér: „Előrebocsájtva tiszteletteljes üdvözlétem és sok imát, nemhogy sokat, de olyan sokat, mint amennyi levél van a fán. Hogy a megkezdett munkának megfelelően a befejezés, tudatom rokonommal, nemes Klára asszonnyal, nemes Semjéni Mihály hitvesével, hogy én, Domokos deák, Kegyelmetek öccse tudományom gyarapítása végett megvehetném Bovécius „Iskolai tudomány“ című könyvének magyarázatát, azaz kifejtését és sok más, nekem jól gyümölcsöző könyveket, ha dénároknak, azaz pénznek némi mennyisége mosolyogna rám, minthogy azt mondja egy költő, hogy „a könyvek nélkül tanuló ember olyan,

¹ A Sztárai Máté másolta két kézitról Békefi R. i. m. 147—48. l. — Az idézett versek eredeti szövege: „Si modo sum degens — Non debet me spernere gens — Christus pauper erat — Et nunc super omnia regnat.“ — „Quando bibo vina — Facio mihi comoda (m) viam.“ — A zágrábi kézirat: Békefi Remig i. m. 330. l.

mint ki szitával vizet mer.“ Innen van, hogy igen szeretném, ha a jó Isten és az atyafiság kedvéért némi mennyiségű pénzt küldenétek tudván, hogyha idejében teszitek, megfelelően fölhasználva lelki gyarapodásunkra fordíthatnánk. Isten veletek Annak jelében, aki Izsák módjára feláldoztatott a kereszten.“ Visegrádon régi benedekrendi kolostor is állott fenn s talán inkább ennek volt a tanítványa Domokos deák, mint valami városi iskolának. Bovetius persze Boëtius-szal azonos. A nagy antik írónak a középkorban egy „De disciplina scholarium“ c. művet tulajdonítottak. E munka nem elvont iskolafegyelmi értekezés, hanem az athéni diákélet rajza Boëtius szájára adva és ezzel kapcsolatban egy sereg görög és római tárgyú anekdota, amelyek azonban mind ismeretlenek az antik irodalomban. P. Lehmann bebizonyította, hogy a szerző egyáltalában nem Boëtius (még kevésbbé Bovetus, akinek Békefi tulajdonítja), hanem egy Konradus nevű, valószínűleg német klerikus, aki Párisban tanult s a XIII. század első évtizedeiben ebben a műben örökítette meg kritikáját a párisi tanításról és diákéletről. A szöveg valóban homályos, kommentár-ra szorul. Készülhetett is kommentár homályos szövegéhez, mint azt egy Magyarországon található XV. századi krakkói eredetű kézirat is mutatja, mely tele van glosszákkal és oldalt jegyzett „quaestio“-kkal.¹ Egyébként Domokos deák a megmondhatója, mire kellettek a dénárok.

Azt mondhatnánk, hogy e klasszikus elemeket, talán még a mitoszokat is elnyomta a tanításnak szigorúan egyházi rendeltetése és a quadrivium elvont tárgyai, különösképen, ha egyetemi tanulmányokkal folytatták. Ez igaz, de nem ilyen merev formában. Az egyházi iskolában első sorban a papi hivatás gyakorlásához szükséges ismereteket igyekeztek megtanítani. De arányban az iskolák szaporodásával, egyre emelkedett a világi litterátusok száma, akiknek vagy elég volt a humanisztikus képzettséget adó trivium, vagy ha el is végezték a septem artest, életcéljuk tanulmányaiknak világi részével volt összhangban. A XIV. században kezd e világi litterátusok, jogi ügyekben szereplő deákok száma növekedni. Emellett a papi rend említett szerepe is sok világi ismeretet és bizonyos világias élettartást követelt meg.

¹ Domokos deák levelét közli Békefi i. m. Oklevéltár, nr. 32. 384—385. l. — Békefi „Bovetus“-ról i. m. 279. l. — A pseudo-boetiusi mű magyarázata P. Lehmann: Pseudo-antike Literatur des Mittelalters (Studien d. Bibliothek Warburg, XII. Leipzig 1927), 27—28. l. — A Magyar Nemzeti Múzeum krakkói eredetű Pseudo-Boetius kézírata Cod. Lat. Medii Aevi, 285. fol. 101a—130b.

Nem csupán a király tanácsadói, orvosai, jogi szakértői, de mint a magyar történelem annyi példája mutatta, katonái, hadvezérei is. Az egyházi réteg világi jellegű célkitűzései között első helyen áll az okiratszerkesztés, amelyhez minden hites helyen érteni kellett. Ezt az úgynevezett „dictamen prosaicum“ keretében tanították. Az okiratszerkesztés jogi tudást is követelt. A legnagyobb mértékben jellemző, hogy a magyar diákság valóban Bolognát részesítette előnyben külföldi tanulmányútján. Ekkortájt minden egyetemnek megvolt a különleges érdeme, mint ahogy a froidmonti barát mondotta az egyetemeket sorra látogató deákokról: „Urbes et orbem circuire solent scholastici, ut ex multis litteris efficiantur insani, ecce quaerunt clerici Parisii artes liberales, Aureliani auctores, Bononiae codices, Salerni pyxides, Toleti daemones et nusquam mores.“ A jogtudomány Paviában is virágzott, de a magyar diákok inkább Bolognát választották. A jogi tanulmányok következménye volt a papság elvilágiasodása európaszerte, annyira, hogy IV. Ince pápa rendelettel vetett gátat a római joggal való foglalkozásnak.¹ Ez az elvilágiasodás káros lehetett örökkévaló szempontokból, de ugyanakkor a nemzeti kultúrák keletkezésének előfeltételévé lett. Ha nem állna rendelkezésünkre azoknak a nagyszámú hallgatóknak a neve, akik a XIII. század második felében Bolognában jogot hallgattak, a középkori könyvtárak szépszáma jogi könyvei is bizonyítanak a jogtudomány ápolását. A magyar tudományosság mindeddig nem vette figyelembe a „Chartularium Studii Bononiensis“ köteteiben található magyar vonatkozású adatokat. Ezekből a hézagos, hiányos adatokból, amelyek csupán könyvek vételére, eladására, másoltatásokra és kölcsönökre vonatkoznak, körülbelül 33 magyar tanuló neve kerül ki csupán az 1265., 1268., 1269. év folyamán. Esztergomból hatan, Zágrábból négyen, Kalocsáról, Császmáról, Pozsegából ketten-ketten, Sümegről, Pécsről, a Szerémségből, Nonából, Veszprémből, Egerből, Nyitrából egy-egy kanonok, vagy prépost folytatott jogi tanulmányokat Bolognában. Ezen felül 8—10 olyan magyar diák neve fordul elő, akiknek jó része sem helyhez, sem egyházi hivatalhoz nem köthető. Egyéb források 1268-ból egy világinak a nevét, 1270-ből két esztergomi papi személyét tartották fenn és két nehezen azonosítható nevet az 1283., illetve 1292. évből.² A következő XIV.

¹ A froidmonti barát mondása: Bibliotheca Cisterciensis T. VII. 357. l. — IV. Ince pápa rendelete: Békefi i. m. 319. l.

² Ld. Chartularium Studii Bononiensis, Documenti per la storia dell'Università di Bologna dalle origini fino al sec. XV. (Bologna),

században a jogi érdeklődés éppen nem csökkent, sőt Nagy Lajos királynak itáliai tartózkodásai még jobban fölszították az érintkezést az olasz jogi étellel. Ebben a szellemben fogant Nagy Lajos tágkörű jogalkotása s ilyen itáliai példára vihető vissza az egykorú „Ars notarialis“, amely, mint bizonyítottuk, az első ismert magyar tankönyv a dictamen prosaicumra. Nem lehet véletlen a benne előforduló sok célzás Bolognára, s egyéb körülmények mellett Uzsfia Domokos János, volt bolognai rektor személye is összeköti a dictamenek városával.¹

Ennek az Ars notarialisnak a szerepe azután átvezet majd a jogtudomány s a humanizmus összefüggéseihez és a pécsi egyetemhez. Az utóbbihoz azért, mert alkalmasint tanították itt nótáriusoknak készülő ifjak segítségül. Az ars notarialisokat, általában a prózai oklevélszerkesztést a retorikához kapcsolták. Így tanították bolognai grammatikus humanisták, akiknek dictamenjei a leghíresebbek voltak s erről vall a magyar Ars notarialisnak egyik utasítása: „Ehhez a részhez meg kell jegyeznünk, hogy a böcs jegyző és az eszes diák a fentebb megírt foimákat illetőleg, ha azokat, amint az előszóban meg vagyon írva, állandóan végigtanulmányozza és a lapokat gyorsan forgatván, szorgalmatosan végigolvassa, kétségkívül hajlamossá teszi elméjét több, más foimára, melyek a konventi helyeken, a városoknál, ispánoknál és bíróságoknál előfordulnak. De mivel minden tudományról, különösképen a retorikáról jól tudjuk, hogy gondolkodásból és gyakorlásból áll, éppen ezért minden jegyző és minden diák két alantás és bűnös dologtól, úgymint a falánkságtól és paráznaságtól jóelőre tartóztassa magát...“² Tehát a glosszátor maga is a retorikához tartozónak véli az okírszerkesztést. De ilyenformán kötelezők voltak a retorika tekintélyei, mint Quintilianus és Cicero. Érezni is lehetett a bolognai egyetem szellemén a klasszikus műveltséget. Mi volt ebből hagyományos, azt későbbre hagyjuk, tény az, hogy a XIV. században több olyan kiváló tanára volt az egyetemnek és az egyetemmel kapcsolatos iskoláknak, akik

vol. V. (1921) 19, 62, 91, 215. l.; vol. VI. (1923) 169, 121, 177, 232, 282. l.; vol. VII. (1927) 9, 12, 72, 128, 139, 165, 246, 253, 256, 257, 263, 277, 284. l.; vol. X. (1936) 7, 18, 30, 77, 86, 99, 139, 143. l.; vol. XI. (1937) 5, 16, 46, 106, 137, 142, 147. l. — Továbbá M. Sarti et Fattorini: De claris archigymnasii Bononiensis professoribus. Iterum edidit Caesar Allicinius — C. Malagola (Bononiae 1888—1896) II. 309, 312, 323, 330. l.

¹ V. ö. Kardos T.: A magyar humanizmus kezdetei (Pannonia-Könyvtár, 20. Pécs 1936), 9—15. l.

² Uo. 14—15. l.

a humanizmus mellé állottak, s baráti összeköttetésbe kerültek Petrarccal, a humanizmus atyjával. A humanizmus és a jogtudomány ellentétét csak a legenda színezte ki. A középkori egyház elismerte a lex Iustiniani nevelőerejét s az egyházi törvényalkotás sokat tanult belőle. A római jog őrizte a latin gondolkodás legtisztább formuláit. A római jog az új stoa hatása alatt vallotta az emberméltóságnak az egyháztól megszentelt tiszteletét. S amint az oklevélszerkesztés a rétorokra, ugyanígy a római törvények és intézmények a római történetírókra és általában a római szerzőkre terelték a figyelmet. Hasonlóképpen a kánonjog tudásának előfeltétele volt az egyháztörténetnek s az egyházatyáknak alapos ismerete. Minderre bőven fordult elő példa Bolognában. A retorikai képzés a grammatikusok kezében volt és a XII. század óta megtartotta humanista jellegét, bár a XIII. században, illetve annak második felében a természettudományos hullám gyengítette erejét. A jogi humanizmusnak nagyszerű példája a XIV. században, illetve annak első felében a híres jogtudós, Giovanni d'Andrea, Petrarca barátja, Cicero és Szent Jeromos tisztelője. Jeromost annyira szívembe zárta, hogy földet vett a Szent Jeromos tiszteletére emelendő templom számára s megírta életét „Hieronymianus“ címen. Problémaival fölkereste Petrarcat és az felelt neki.¹ Személye azért is fontos, mert hozzá fűződik a legrégebb magyar vonatkozású humanista emlék, mely egyszeismind útjelző az itáliai humanizmus geneziséét illetően is. A doktori kalap és könyv átnyújtásakor általában beszédet szoktak mondani s ebben az új doktort köteleessége teljesítésére buzdítani. Egy magyar tanulóknak, dominus Andreas de Hungaria-nak avatásán 1342 március 9-én Giovanni d'Andrea tartotta a beszédet, hatalmas humanista buzdítást, amely mindvégig Cicero-idézeteken alapul. Nem akarok ehelyütt részletesen

¹ A dictamen prosaicum és a retorika összefüggésére Bolognában ld. L. Frati : Grammatici bolognesi del Trecento. Studi e Memorie per la Storia dell' Università di Bologna, vol. IV. (Bologna 1920), 29—41. l. ; L. Sighinolfi : Salatielle e la sua Ars Notariae, uo. 67—149. l. — Továbbá G. Zaccagnini : La vita dei maestri e degli scolari nello studio di Bologna nei sec. XIII e XIV (Biblioteca dell' „Archivum Romanicum“, Ser. I. vol. V. Genève 1926), 86—123. l. — Petrarca egyik barátságára ld. Fr. Lo Parco : Francesco Petrarca e Tommaso Caloiro all' Università di Bologna. Studi e Memorie, i. h. 27—181. l. — Giovanni d'Andrea életére ld. Giovanmaria Mazzucchelli : Gli scrittori d'Italia, Vol. I. P. II. (1753), 695—701. l. ; Giovanni Fantuzzi : Notizie degli scrittori bolognesi, I. (Bologna 1781), 246—256. l. — Petrarcanak három hozzá intézett levele : Fr. Petrarca : Le familiari (Firenze 1934. Edizione Nazionale. A cura di Vittorio Rossi) Vol. II. 22—29. l.

foglalkozni vele, annyit azonban meg kell jegyezni, hogy ez a beszéd ellenképe Szent Jeromos Eustochiushoz írott vallomásának. A római költőkön nevelt Szent Jeromos látomásban elmagadtatik az Örök Bíró ítélőszéke elé: „S megkérdezte: mivoltom felől, azt feleltem, hogy keresztény vagyok. S a Bíró szólt: Hazudsz, ciceroniánus vagy, nem keresztény, mert ahol a te kincsed, ott van a szíved is.“ Giovanni d'Andrea, aki olyan jól ismerte Szent Jeromos írásait, valami ellentéteset álmodik. Megjelenik neki az álom nyugalmában Tullius és panaszkodik, hogy készülő beszédében az egyházatyák mellett nem hivatkozik reá. Vitát kezdenek s a tudós jogász fölébredve elhatározza, hogy Cicero mondásaira építi föl beszédét.¹

Ilyen útravalót adott a magyar jogászoknak Bologna, Az előbb említett néhány adatból kiderül, hogy tizenkét magyar egyházi középpontba kerültek Bolognában végzett jogászok s a királyi kancelláriához oly közelálló Esztergomból öt év alatt (1265—70-ig) a meglévő adatok szerint nyolcan. Nem csoda hát, ha az egyházi iskolák oklevéltanításán és a hiteles helyek működésén éreztette hatását. E humanista jogi kultúrának újabb fejlődési foka Nagy Lajos pécsi egyetem-alapítása. Az eddigi adatok szerint az artesre és a jogtudományra szorítkozott. Bebizonyított tény, hogy mintája a bolognai egyetem volt: tanárai közül az eddig egyetlen ismert Galvano da Bologna maga is onnan származott. Az alapító Vilmos kancellár ugyan a prágai korahumanizmus-hoz állott közelebb, de ez csak erősítette a studium irányját. Bizonyítottuk, hogy az egyetemen készült szentbeszédgyakorlatok teljességgel a jogi és egyházi korahumanizmus gondolatvilágát mutatják.² A pécsi egyetemről kikerült ifjak éppen a XIV. század utolsó két évtizedében s a következő század elején jutottak mind magasabb tisztségekre, tehát éppen akkor, amikor a Mária királynő és Zsigmond korabeli protorenaissance jelei mutatkoztak.

Az egyházi iskoláknak tárgyalt tanulmányain kívül igen jelentőségteljes az iskolai és egyetemi diákság költészete.

¹ Szent Jeromos látomása, Epist. 22. Ad Eustochium de custodia virginitatis C. 30. Szemelvények Szent Jeromos leveleiből. Jegyzetekkel kísérte Fray Jenő. (Budapest 1935.) Florilegium Patristicum Fasc. IV. 10—11. l. A kiadó J. Hilberg szövegkiadását használja, melyhez nem tudtam hozzájutni. — Giovanni d'Andrea ismeretlen beszédét, amely más hasonló természetű szövegekkel együtt a velencei Biblioteca Marciana L. III. no. 79. kódexében található, most készítettem elő kiadásra.

² Kardos T. i. m. 46—53. l.

A költészet és a költők tanítása tekinthető a középkori iskola legsajátosabb elemének. A vasszázadok alatt itt találtak menedékhelyet a muzsák. A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár egy 1446-ban készült kézírata diákmásolta nyelvtant tartalmaz. A kézirat egy bevezető versike után így folytatódik: „Poeta quae pars est? — Nomen est.“ Szután megkezdődik a ragozás: „Hic poeta, huius poetae, haec musa, hoc Pascha“, és így tovább.¹ Szinte jelképes, ahogy a költő és a múzsa nagy testvériességben együtt találta az első szavak között „Adam“-mal, a „dominus“-szal és a „Deus“-szal.

Az iskolai költészet célja homályban van. Miféle gyakorlati érdek fűződött a verskísérletekhez? A cél semmi esetre sem önmaga a vers volt, hanem a szóbőség gyarapítása, a szóhasználat élénkítése, a stilisztikai alakzatok ügyesebb alkalmazása, a tudásnak és a szellemi képességeknek stílári fejlesztése, főként pedig a retorikai készség fokozása. Gyakran alig lehet költészetnek nevezni ezt a tevékenységet, mert majd minden élménybeli alaptól független verselési gyakorlat. A költészetelmélet kedvezett neki s tanítása is a retorikával kapcsolatban történt. Az iskola erősen morális szelleme teljessé tette a versekben megnyilvánuló irányzatot, prédikációk kísértének a legrövidebb versben is. Általában sokkal több dolgot verseltek meg, mint amennyire a költészet képes lehet. A tankönyveknek szűkében voltak, igyekeztek tehát az ismereteket versekkel rögzíteni az emlékezetbe. A „Laborintus“, a „Graecismus“ s a „Doctrinale“ tanúskodnak erről. Az iskolai költészetnek legteljesebb gyűjteménye, egy XII. század-végi zürichi kézirat nemcsak a syllogismusokról, stilisztikai alakzatokról, a létezés kategóriáiról ad emlékeztető verseket s nemcsak a septem artest s a tanulást dicsőíti, hanem arra is tud verses szabályt, honnan kell esnie a fénynek, ha asztalon írunk, mint kívánja ezt a hártatekercs.² A versfaragásnak stilisztikai jelentőségén

¹ Ismerteti Békefi i. m. 259. l.

² A zürichi kézirat HS. C. 58/275 Stadtbibliothek Zürich, kiadta J. Werner: Beiträge zur Kunde der Lateinischen Literatur des Mittelalters (Aarau 1905). A szóbanforgó didaktikus vers no. 59. 25. l. — Az iskolai humanizmusról és költői tanulmányokról ld. V. Delisle: Les écoles d'Orléans au XIIe et au XIIIe siècle (Extrait de l'Annuaire Bulletin de la Société de l'Histoire de la France, Paris 1869); Kuno Francke: Zur Geschichte der Lateinischen Schulpoesie des XII. und XIII. Jh.-s. (München 1879); J. E. Sandys: A history of classical scholarship (III. edition, Cambridge 1921), vol. I. B. VI. 441—678. l.; E. Faral: Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle (Paris 1923); C. H. Haskins: The renaissance in the twelfth

túl nagy haszna volt az egyházi szónoklás terén. Az említett versgyűjtemény — éppenúgy mint egyéb kéziratok — azt mutatja, hogy mindíg olyan tárgyakat, műfajokat, stílusmintákat részesítettek előnyben, amelyek a szónoki készséget fejlesztették. A klerikus iskolai verselés alapformái az invectiva : ez a stilisztikai alakzata a szatirikus és morális tartalmú költemények legnagyobb részének ; a buzdító, dicsőítő vers : jámbor életre ösztökél, Krisztust, a hit hőseit ünnepli ; a lebeszélő, megbánó vers : homiletikai vonásait nem is kell említeni. Egy negyedik fajta volt a leíró, összegező vers. Írassék le például a tengeri vihar, a tavasz, a bagoly kísérteties szerepe Vergilius nyomán vagy pl. az elesábitott és elhagyott leány szomoiú sorsa. Írassék sirvers ifjúra, öregre, püspökre, királyra, jóra és rosszra, férfire, asszonyra stb. Megtaláljuk a legtisztábban szónoki formákat : egy-egy quintilianusi szónoki példa földolgozását, vád- és védőbeszédet a bibliai Zsuzsánna perében és egyéb biblikus tárgyaknak hasonló földolgozását, sorozatos támadásokat a nők, a szerelem, az arany, a nagyravágyás, a rossz életű kortársak, vagy akár egymás ellen, ahol még a versek sorrendje is előre meg van állapítva. A klasszikus írótól eredő mondásokat és közmondásokat csupán azért gyűjtik, hogy majd fűszerezhessék velük az egyházi beszédeket. E versek általános szónoki jellege kitűnik abból, hogy fokozásokon, syllogismus cornutusokon, antiteziseken épülnek föl. Ezért viseltetnek előszeretettel a csattanó sirvers iránt, ezért használják a „Hótól való gyermek“ híres anekdotáját. Még a szójátékok szelleme is szónokias, meg akarják bennük mutatni, hogyan lehet szavakkal úgy babálni, hogy retorikai értéket nyerjenek.

Az iskolai verselés évszázados hagyományok hatása alatt vált ilyenné. A késői római századokig visszamenő iskolai versek, melyek példaként álltak előttük (az „Anthologia Latina“), ugyanilyen szónoki jelleget mutatnak. Előfordulnak köztük tavaszleírások, álomszerű látomások, Varus vacsorája, gúnyos epigramma Turgidusról, minták epitaphiumokra. Az iskolai költészetben gyakran találunk klasszikus szerzőkből kiválasztott verstételekre. Például irassék vers Horatius alapján a hitvány fiúszerelem ellen, Sallustius „Jugurtha háborúja“ alapján a rómaiak kapzsisága ellen, irassék epitaphium a Marcellusokról Livius alapján és így

century (Cambridge 1927) ; U. az : Studies in medieval culture (Oxford 1929) passim ; H. Waddell : The wandering scholars (London, 8. edition, 1938). — Az iskolai emlékeztető versekről ld. H. Hajdu : Das mnemotechnische Schrifttum des Mittelalters (Budapest 1936), 46—56. l.

tovább. De nagy becsületben állanak a himnuszköltők, grammatikusok és középkori humanisták is: Szent Hilarius, Abaelardus, Hildebert de Lavardin, Petrus de Riga, Mattheus Vindocinensis. A gazdag pseudo-antik költészet szorosan összefügg az iskolai költészettel. Ovidius utánzása néha annyira tökéletes parafrázisra vezetett, hogy a nagy minta nevéhez kötötték. Mindazonáltal tudatos misztifikálás bőven fordult elő.

Az iskolai költészetből fejlődik ki az úgynevezett goliardikus költészet, mint ahogy később, virágzása idején egyes darabjai visszajutnak az iskolai gyűjteményekbe, de nem egyedül, mert az iskolai költészet egyes népies formákat is szépen visszatükröz. A goliardikus költészet a „goliardi“-tól vette nevét. A „goliardok“, vagy másként „Golias fiai“, „Golias családja“ nevezeten klerikus köröknek latinul éneklő zsonglőrjeit értjük. Egyesek szerint ők a szerzők, mások szerint csak előadók. Természetesen a valóság nem alkalmazkodik az elméletekhez és találunk közöttük troubadour egyéniségű költőt, tisztára előadókat, többnyire azonban olyanokat, akik mindkettőben jeleskednek, előadják a másét, és újat is költenek. Az idők folyamán a goliard-mesterség sokat változott. Az üldöztetések idején, melyekben bőven volt részük, arra kényszerültek, hogy népi nyelven is énekeljenek. Egyébként pedig vállalkoztak mindenre, amivel mecénások híján vándorlásaik alatt megélhettek: kuruzsoltak, varázsoltak, jósoltak. Maga a Golias név is sok vitára adott okot: eredeztették a „gula“-ból, torkosságból, magyarázták Dávid ellenfelének (tehát Isten ellenfelének) Góliátnak nevéből, mely az ördöggel volt egyértelmű, s amelyet Szent Bernát csúfnévül adott Abélardnak. Valószínű azonban, hogy értelme már akkor megvolt, amikor Abélard jelzőnek kapta s „Golias“, vagy „Golias püspök“ eredetileg egy ünnepnek, az úgynevezett „bolondos ünnep“-nek álarcos ördögfigurája volt.¹

Ami a rokon típus „clerici vagantes“-t, „vagabundi“-t,

¹ A goliardikus költészetre vonatkozó irodalomból esetről-esetre fogom föltüntetni azt, aminek hasznát tudtam venni ebben a tanulmányban. A „Golias“ szó eredetére vonatkozó valamennyi felfogás szintézisét és bibliográfiáját adja O. Dobiache—Rojdestvensky: Les poésies des goliards (Paris 1931), 22—28. l. A valószínűleg helyes magyarázatot azonban újabban találta meg H. Spanke: Studi medievale, Nuova serie, Vol. VIII. (Torino 1935), 21., 50—51. l. Tanulmányszerű kritika A. Jeanroy: La poésie lyrique des troubadours-áról. — Hasznos még Carmina Burana. Hrsg. von A. Hilka und. O. Schumann (Heidelberg 1930), II. Bd. Kommentar I. Einleitung, 82—93. l.

„gyrovagus“- vagy „vagus“-okat illeti, rendkívül régóta előforduló csoportról van szó, mint ahogy a goliardsággal való kapcsolatuk is igen régi. A klerikusok vándorlásának sok oka volt. Nem kevesen azért választották a papi pályát, mert szellemi foglalkozásra, tudományra éreztek hivatást még akkor is, ha nem voltak különösebben alkalmasok papi feladatokra. Másrészt az egyházi személyek száma bizonyos országokban és egyes időközökben meghaladta a papi javadalmak számát. Így klerikus jellegű szellemi proletariátus alakult ki, amelynek számára nem volt hely a világi nemések sorában, de a papok társadalmában sem. Megélhetést kellett keresni és nem kevesen apostasiába estek. Előszeretettel keresték föl a „terra incognita“-kat, s hosszabb-rövidebb ideig abból éltek; amihez minden papi műveltségű személy értett, íródeáksgából, vagy még inkább éneklésből és szórakoztatásból. A zsinatok egészen korai századok óta üldözik őket. A még csak az imént, úgy ahogy megtért Magyarország is gyakori menhelyük lett. Erre vall, hogy már az 1092-i szabolcsi zsinat átveszi az ellenük kiadott rendelkezéseket. A szerzetesrendek számára is súlyos gond a hosszabb-rövidebb ideig tartó evagáció, az elkóborlás. Külföldi és magyar zsinatok különös rendelkezések egész sorában foglalkoznak ezzel a jelenséggel, amely mindenütt meglepően a goliardikus költészet virágzásával egyidőben lépett föl.¹

Közéjük sorolhatók a föl nem szentelt növendék papok, vagy világi tanulók is, akik vándorolni kényszerültek. Szülőföldjük nem mindig esett káptalani, vagy konventi iskola közelébe, az egyetemek pedig messze voltak. A főiskolák specializálódása következtében, de meg anyagi okokból is újabb és újabb helyeket kerestek föl. Középfokú és egyetemi tanulmányokat végző diákok egyaránt rászorultak az adományokra. Ők is elsősorban éneklésből éltek. De, mint említettük, ebből nem tudtak megélni, különösen később, ami-

¹ A goliardokról, társadalmi helyzetükről és magatartásukról összefoglalóan Holm Süsmilch: *Die lateinische Vagantenpoesie des XII und XIII. Jahrhunderts als Kulturerscheinung. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance* (Leipzig—Berlin 1918). — Régi értekezés, de még mindig nem avult el W. Giesebrecht: *Die Vaganten oder Goliarden und ihre Lieder. Allgemeine Monatsschrift für Wissenschaft und Literatur* 1853, 10—43. l. Továbbá H. Brinkmann: *Geschichte der lateinischen Liebesdichtung im Mittelalter* (Halle 1925) és Dobiache—Rojdestvensky, valamint H. Waddell idézett munkái. — A szabolcsi zsinat döntését ismeri H. Waddell: i. m. Appendix 257. l. A szöveget ld. C. Péterfy: *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata* (Pozonii 1741), 26—27. l.

kor az iskolák elszaporodása nyomán felszökött a számuk. Egyházi jellegű áldásokkal és jogosulatlan ördögűzéssel kezdődhetett az a másik foglalkozási águk, amely kiterjedt orvoslásra, mágiára, időjósásra. A XV. századi vándordiák önéletréírások szerint szenvedett, éhezett, fázott, hazudott, ha tehette, tanított úgy-ahogy s legtöbbször énekelt. A fiatalabbak az idősebbeknek valóságos rabszolgái, koldulnak nekik. A már cseperedettebbek azt füllentik, hogy értenek a mágiához, amit a Vénusz-barlangban sajátítottak el¹. Mindezek a típusok : az egyházi joculatorok és az ideiglenesen ugyanezt művelő vándor klerikusok és diákok közismertek Itáliában, Németországban, Franciaországban. Magyar változatukkal, a „garabonciás diák“-kal még foglalkozunk.

Ha azonban a goliardikus költészet eredetéhez akarunk visszatérni, az egyházi iskolákhoz kell fordulnunk. Meggyőződésem szerint az a goliardikus költészet az iskolai versgyakorlatnál sokkal inkább a kórus-énekléssel van genetikus kapcsolatban. Az iskolai énektanítás gyakorlatiassága már abból kitűnik, hogy az ünnepeket és a vasárnapot megelőző napon történt, tehát az elengedhetetlen elméleti alapvetésen kívül ünnepi előkészületnek számított. Az énekiskola amúgy sem ismeretlen az európai irodalom történetében. A keresztény énektanítás középpontjának, a Nagy Szent Gergely megszervezte római „schola cantorum“-nak stílusa terjedt el Szent Gallenben, Toursban, az északfranciaországi kolostorokban, majd pedig valamennyi kolostori és káptalani iskolában. A liturgikus éneklésből a dallamkitöltő szövegeken, a trópusokon keresztül megszületett az egyházi dráma. Valószínűleg innen veszi eredetét a trópuscsináló tropatorok, troubadourok mestersége. A trópusok fölszabadító ereje mozgásba hozta a dallamtól zengő lelket és igazi költészetet teremtett. Gergely pápa iskolareformja és énektanítása átszármazott egész Európára s mindenüvé szétvitte újabb és újabb fejlődési állapotában az egyházi éneket. A calendae Martiae pogány szokásának és a görög tavaszdaloknak közös örökségeként a pápát március elsején tavaszdalokkal köszöntötték. Ugyanígy szerepeltek a római énekiskola tagjai a tavaszi vidám-ünnep, a „cornomannia“ alkalmával. Valószínűleg római példára vált állandó jogává e kórusoknak a rekordálás is, vagyis köszöntő énekek előadása, karban való szereplés nagy ünnepeken, világi alkalmakkor is, sőt később már lakodalmakon és keresztelőkön. El lehetett-e tiltani azután, hogy ami testületileg szabad volt, azt külön

¹ V. ö. A. Richter i. m. 114. l.

ne tehessék? Adataink vannak arról, hogy a vándorló diákok és goliardok is csoportokba verődve vonultak és énekeltek¹. Nem egyéb ez, mint egy-egy kórusrésznek a kiválása és vándorlása. A további fölbomlás útja ezzel már adta van.

A goliardikus énekköltészet forrásait és műfajait egyrészt az iskolás versgyakorlat szatírái, képzelt lususai és szerelmi versei adták, másrészt az Énekek éneke és a himnusz-költészet.² A „festum follorum“-nak is erős része volt a goliardikus énekköltészet létrejöttében, bár a tavaszünnepek hatását sem szabad lebecsülni. Kétségbevonhatatlan adatok bizonyítják, hogy a diákok résztvettek a népi ünnepeken. Az európai tavaszünnepek pogány hagyományát az egyház igyekezett áthasonítani. Virágvasárnapja, a föltámadás ünnepe, pünkösöd napja mindmegannyi alkalom a tavaszi varázslatok és a tomboló ünnepek megszelídítésére. És valóban, a római világ ünnepei, a Floralia és Vénusz-ünnepek, mely utóbbiaknak művelt visszhangja a „Pervigilium Veneris“, csöndesen átszíneződtek. Még a nap-éjegylenlőségi nagy szerelem-ünnep hegycsúcsokon lobogó máglyáit is levonták a templom elé Szent Iván tiszteletére. Az egyházi liturgiának ez a benyomulása az ilyen, szinte kozmikus

¹ A római énekiskolára vonatkozó szövegkiadás P. Fabre: *Le „Polyptique“ du chanoine Benoit. Travaux et Mémoires des Facultés des Lille. Mémoire no. 3. (Lille 1889.)* — Irodalmi vonatkozásaira ld. E. Monaci: *Per la storia della „schola cantorum“ Lateranense. Archivio della R. Società Romana di Storia Patria 1897, 452—463. l.; V. De Bartholomaeis: Le origini della poesia drammatica in Italia (Bologna 1924), 189—211. l. — A „tropator“-okról, valamint az egyházi és világi dalköltészet összefüggéséről ld. H. Spanke i. h. 33. l. U.az: *Beziehungen zwischen romanischer und mittellateinischer Lyrik mit besonderer Berücksichtigung der Metrik und Musik (Abh. d. Ges. d. Wiss. zu Göttingen, Phil.-Hist. Kl. III. Folge, No. 18. Berlin 1936)*; A. A. Frantzen: *Über den Einfluss der mittellateinischen Literatur auf die französische und deutsche Poesie des Mittelalters. Neophilologus 1919, 358—371. l.*; F. Gennrich: *Lateinische Contrafacta altfranzösischer Lieder. Zeitschrift für romanische Philologie 1930, 187—207. l.* — Liturgia és egyházi dráma: J. Schwietering: *Über den liturgischen Ursprung des mittelalterlichen geistlichen Spiels. Zeitschrift für deutsches Altertum, Bd. LXII. 1925, 1—26. l.* — Csoportbaverődő éneklő vándordiákokról A. Reiter i. m. 119., 126. l.; J. Feifalik: *Studien zur Geschichte der altböhmisches Literatur, V. Anhang. Sitzungsber. d. kaiserl. Akad. d. Wiss. Phil. Hist. Kl. XLIX. Bd. 1861, 151—152, 179—181, 183—185. l.*; J. Zingerle: *Bericht über die Sterzinger Miscellaneenhandschrift, uo. LIV. Bd. 1866, 310. l.**

² A goliardikus költészet keletkezésére és kifejlődésére az eddigieken kívül ld. St. Gaselee: *The transition from the late latin lyric to the medieval latin poem (Cambridge 1931)*; F. J. E. Raby: *A history of secular latin poetry in the Middle Ages, vol. II. (Oxford 1934).*

jellegű ünnepekbe magától értetődően a diákság szerepeltetésével járt. Az iskolai költészetet fenntartó kéziratokban éppenúgy, mint a goliardikus emlékek között találunk asszonydalokat és táncdalokat. A régi, provencei tavaszünnepek megkapóan szép emléke, a híres „Regina avrilliosa“ ugyancsak ismeri a diákot: a mimikus táncjelenetben a féltékeny öreg királlyal szemben a Szépséges inkább egy ifjú baccalaureust kedvel. S a csitári Szent Iván-napi ének is fenntartotta énektörmelékei között ezt a sort: „Lassan csendjüetek, szíp apró gyiákok!”¹

A goliardikus költészet a legtöbbet mégis az egyházi középpontokban szokásos „bolondos ünnepek“-nek köszönhet. Szent István napján a diakónusok, Szent János napján a papok, Aprószentekkor a kórusgyerekek, Circumcisiókor, vagy Vízkeresztkor a subdiaconusok ültek „bolondos ünnepüket“. Igen sok helyen aztán összezsugorodott az ünnep egy-egy napra, Aprószentek ünnepére, vagy Circumcisióra. Elnevezése is különféle volt: neveztek „bárgyúk ünnepé“-nek, „csacsi-ünnep“-nek, „botosünnep“-nek. Az ünnep hőseit „bolondos püspök“-nek, „gyerekpüspök“-nek, „diákpüspök“-nek, „pápa“-nak, „apát“-nak. Az ünnep lényege azonban mindig abban állott, hogy az alacsonyabb rangú növendékpap, vagy iskolás, mint magasrangú ítélkezett és végzett funkciókat. Ennek felel meg az ünnep szimbólikus jelszava is: „Deposuit potentes de sede et exaltavit humiles.“ Az ál-püspököt, a „dominus festi“-t közbeszótt liturgikus közzenével és énekkel dicsőítik, a valódiakat csúfondárosan kiéneklük. Zabolátlan öröm árad el az iskolások kamasz hadán. Minden fegyelem fölbomlik, rendetlenül rángatják a harangokat, beülnek az idős kanonokok székébe, hamisan énekelnek, értelmetlen zagyvaságot mormolnak s mindenféle tiszteletlen ritusukat tetézik évessel-ivással s álarcos táncsal. Már igen korán szatirikus hangú, vagy éppen zabolátlan költői verseny alakult ki. Ezekben az álarcokban az újévi népi bacchanáliák cervulusa és vetulája jelenik meg. Többek között egy „ördögi“ álarcos alakot „Goliás“ névvel ruháztak föl, akinek személyével így az ekkor tartott költői verseny összefüggésbe juthatott. Ez a szokás elárasztotta Franciaországot, átkelt Angliába, gyermek püspökválasztás formájá-

¹ Szent Iván tüze a templom előtt ld. Szilády Áron: Temesvári Pelbárt élete és munkái (Budapest 1880) 76. l. A „Regina avrilliosa“-t közli J. Bedier: Les fêtes du mai et les commencements de la poesie lyrique au moyen âge. Revue des Deux Mondes, vol. LXVI. 1896, 172. l. — A magyar idézetet lásd Atovich Ferenc: Zoborvidéki szent Iváni szokások. Ethnographia XI. 1900, 223. l.

ban ismeretes volt Spanyolországban, ünnepélyesebb, komolyabb módon megülték Németországban is, üldözték Lengyelországban, panaszkodtak rá Csehországban s többszörösen leírtak Északitáliában. Az egyház súlyos kifogásokat támasztott ellene s ezért a szerzetesrendekben eltiltották, de a nagy székesegyházakban megreformálva meghagyták. De mivel az ifjúság ünnepe volt, újból és újból átlépte a megengedett határokat. Az, ami fenntartotta, ósisége volt. Ha meg akarjuk magyarázni, vissza kell mennünk a római *feriae stultorum* ünnepeire, a már említett januári *calendae* zabolatlanságára, valamint az ezt megelőző nagy ünnepsorozatra, a Saturnaliák szabadosságára¹. Valószínű, hogy az antik emlékképek már korán elhalványodtak és erőteljesen kifejezésre jutott a Krisztus születésén érzett ujjongó öröm. A szarvas- és bikaáldozat lárvái aligha kaptak másként bebocsátatást, mint a betlehemi jászolba kötött szelíd csacsi és ökör képében. Az újév régente Krisztus születésnapjával egybeesett s így lett a „*novus ordo*“ kimondhatatlan öröm-ünnepévé. Ha a megreformált bolondos ünnepek *Sens-i* és *Beauvais-i* szertartáskönyveit figyelemmel kísérvük, a *Gyermek-Jézus* adta új világ örömét látjuk benne. Ez tette megbocsáthatóvá az egyházi fegyelem megbontását. A „bolondos ünnep“ dalaiban a gyöngéknek erőt és életet adó serleget dicsőítik és Krisztus mennyegzőjére vágyakoznak: „*Et nos ad tuas nuptias — Vocatus Rex suscipias!*“

A szokás keletkezéséről eltérők a vélemények. *Chambers* bizánci hatást vél fölfedezni benne, de lehetónek tartja a *Szent Gallen-i* énekiskola némi szerepét. De *Bartholomaeis* már biztosra veszi, hogy a *szt. galleni* énekiskolának nagy része van a Krisztus születése ünnepét követő *triduum*-ban; ez pedig visszamutat a római „*schola cantorum*“-ra.²

A „bolondos ünnepen“ tehát táncoltak maskarákban, vagy anélkül, énekeltek, csúfolódtak, vidám himnuszokat harsogtak. De ki faragta a verseket? Ha akadt alkalmas személy a káptalanban, akkor az; ha nem, akkor valamely ismerős goliard. Van néhány olyan adat, amely kellőképen megvilágítja az ünnep költői oldalát. A *Mosburgi Graduale* (1360) egy csomó éneket tartalmaz a *gyermekpüspök* ünnepeére. *Johann von Perchhausen* írta, vagy gyűjtötte össze

¹ Részletes leírásait adják *Du Tillot*: *Mémoires pour servir a l'histoire de la fête des fous* (Lausanne—Genève 1741) elavult, de hasznos részletekkel; *E. K. Chambers* i. m. I. 274—419. l.; *V. De Bartholomaeis* i. m. 201—211. l.

² *E. K. Chambers* i. m. I. 327—329, 338. l.; *V. De Bartholomaeis* i. m. 203—204. l.

azzal a nemes szándékkal, hogy kiszorítsa a kórusról a világi énekeket. A Graduale jónéhány ilyen tárgyú éneke bizonyíthatóan táncdal. Egyik közülük, a „Gregis pastor Tityrus Asinorum dominus“ kezdetű, francia melódiájú táncdal, ékes példája annak, hogyan vonult be a latin pásztoroköltészet az ünnep motívumai közé. Másfelől is vannak híradások a költői versenyekről. Hamburgban 1301-ben a káptalan és a város között éles viszály keletkezett a deákok latin- és németnyelvű tiszteletlen ritmusai miatt. De a legértékesebb számunkra az a 12 költemény, melyet B. Bischoff egy vatikáni kódexben talált meg. Az énekeket egy chartresi goliard írta a helybeli subdiakónus és kórusgyerek ünnepre. A költemények többsége szatirikus és megerősíti azt a fölfogást, hogy a „bolondos ünnepek“ erőteljesen támogatták a középkori szatira és paródia kialakulását. Azok után, amit ezekről az ünnepekről bőven elárulnak a források, föltehető, hogy a goliardikus költészet úgynevezett „missa lusorum“-át és „missa potatorum“-át is előadták. Ezen ünnepekkel függhetnek össze a csehországi kódexekből kiadott tréfáshangú levelek és bulla is.¹ De az előbb említett vatikáni énekgyűjtemény azt is elárulja, hogy szerelmi tárgyú énekek sem hiányoztak a vidám répertoire-ról. Ahová bebocsátatást nyert a csúfolódás, ahol virág- és borostyánkoszorút öltöttek és áldomásoztak, onnan nem lehetett kizárni a szerelmi dalokat sem. Először valószínűleg az iskolai költészet módján olyan tessék-lássék invectívákat szerepeltettek, mint a chartresi gyűjteményben a 12. számú „Invehar in Venerem, nisi respiscat“ című. Később azután ezek a szerelmi tárgyú dalok már nem kárhoztatnak, de alaposan nekibátorodnak. H. Spanke szerint a „virga Jesse“ volt az a motívum, amelyből kihajtottak a karácsonyi szerelmi dalok.² Mindenesetre a „bolondos ünnepek“ szabados-sága közepette kibontakozhatott a goliardok szabados költészete.

A „bolondos ünnepek“-en, a templom közelébe hozott tavaszünnepek a szegény goliardok valami keveset sze-

¹ A Mosburgi Graduale részletes leírását és elemzését adja H. Spanke: *Das Mosburger Graduale. Zeitschrift für romanische Philologie* 1930, 582—595. l. — A hamburgi példa K. Chambers i. m. I. 351. l. — A vatikáni kódex B. Bischoff: *Vagantenlieder aus der Vaticana. Zeitschrift für romanische Philologie* 1930, 76—97. l. — A tréfás bulla és levelek J. Feifalik i. m. Anhang, Nr. 26. 187. l.; Nr. 22—23. 181—182. l.

² V. ö. H. Spanke: *Studi medievali. Nuova Serie, vol. VIII.* 1935, 51. l.

rezhettek a maguk számára, ha ügyeskedtek. Életük sugara amúgyis igen széles volt. Érseki udvaroktól füstös tabernákig vetődtek. Elmentek kiségitőnek plebániákra, vagy kórusokba. De éneklésükben nem mindig volt sok köszönet, mert, ha úgy esett, a magukcsinálta versusokat, prózákat énekelgették. A hozzájuk hasonló vándordíások latinistáknak is nevezték magukat s áthatotta őket az éneklés büszke öröme.

A goliardok megjelennek mindenütt, ahol latinul értő közönségre számíthatnak, tehát iskolák közelében, püspöki, érseki udvarokban, egyetemeken. A nagy goliardikus versgyűjtemények, a Cambridgei Dalok s a benedictbeuerni gyűjtemény, az úgynevezett Carmina Burana iskolai környezetre vallanak. A Cambridgei Dalok a Rajnavidékről, Franciaországból és Észak-Itáliából származó XI. századi énekkincset őrizték meg, a Carmina Burana pedig a XII. századét s ez világos különbségeken keresztül érvényesül. A Cambridgei Dalok élményben gazdagabbak, naivabbak, az irodalmi öntudat jelei bennük csekélyebbek. Föltárják az egyházi jokulátorok egész műsorát. Úgy látszik, énekeltek történeti énekeket, ünnepelték császárok trónralépését, gyászdalokat mondtak, megemlékeztek a kalandozó magyarok betöréséről, s más alkalmi énekeket szereztek. Előfordulnak egyházi és világi eredetű anekdoták, táncdalok, szerelmi dalok, didaktikus és klasszikus versek kivonatai. A „goliardus“ elnevezés ismeretlen bennük s dalukat „iocularis cantio“-nak nevezik.¹ A darabok általában két hangulati pólus körül csoportosulnak, vannak örömmünepi és nevettető dalok, és vannak panaszdalok. A maradék csekély költői értékű intő és oktató ének.

E daloskönyv és a Carmina Burana között eltelt egy évszázad alatt éltek a goliardikus költészet nagyjai. A XII. századi franciaországi renaissanceban formálódott ki e költői rend életstílusa. Vannak franciák: a Prímás, eredeti nevén Hugues d'Orléans, Gauthier de Chatillon és mások, angolok, mint Walter Mapes. Valószínűleg délnémet a valamennyi között legnagyobb: Reinald von Dassel, kölni érsek barátja és pártfogoltja, az „Archipoéta“. E költők az iskolában tanultak klasszikus műveltséget, Ovidius tanította szárnyalni őket. A tavasznak olyan szeretetéről, mint ami bennük megvolt, még a himnuszok sem énekeltek. Szerelmi dalaik

¹ Ld. K. Breul: The Cambridge Songs. A goliards soong book of the XIth century (Cambridge 1915). No. 28. Sacerdos et lupus, v. 2. 61. 1.

forróbbak az „Énekek Éneké“-nél. A Carmina Burana költői hölgyeiknek hol azt a tiszteletet adják meg, amit a himnuszok a „Tengerek Csillagá“-nak, hol pedig a nyájas „Venus vulgivaga“ megszemélyesítőiről harsognak szemtelen kis dalokban.¹ Befér költészetükbe az antik tárgyú regény (Apollonius Tirus), a pásztorköltészet, a táncdal, az asszonydal, a történeti rigmus, és az iskolai költészet. Nyugtalan életük, mely a néppel, az urakkal, egyháziakkal és világiakkal egyaránt kapcsolatba hozta őket, amely végigkóboroltatta velük északot és delet, amely tárgyról tárgyra, izgatott mértékről mértékre vitte őket, a leggazdagabb és legváltozatosabb középkori költészet máglyáját gyujtotta meg. Ha ott-hagyják az iskolát, szegénységüket okolják, ha pártfogóikat, akkor rágalmakra és intrikára panaszkodnak, meg nem értést emlegetnek s csak legutolsó sorban gondolnak önnön lázas nyugtalanságukra. A vándorlás akkor még élmények kiszámíthatatlan bőségét tartogatta, megszüntetett minden egyházi függést, megnehezítette minden csíny megtorlását, kalandokat ígért és lehetőségeket. De nemcsak rájuk áll ez, mert e századok szenvedélyes játékkedve, a mimizált táncok telhetetlen öröme mutatja, mennyi fiatalság és fölös erő keresett szabadulást. Hát még, akik az ő éveiket élték, az első ifjúság éveit. Ebben a zsibongó időszakban most és mindenkor verseket szokás írni. Ekkor szöknek meg a legénykéek hazulról, ekkor kóborolnak csoportosan, ekkor követnek el fanyarul zöld csínyeket. Az iskolai költészet fiktív tárgyai életet nyernek. Az élmény kérdését szinte értelmetlen dolog fölvetni velük szemben. Hiszen maga a vers remek csínynek számít s igazán másodrangú kérdés, hogy megtörtént-e? Hogy tájleírásaik miért az antik tájakat formázzák, hogy kedveseik miért rég elhalt latin kedvesek, és hogy csínytalanságaik kátéja miért Ovidius, arra könnyű válaszolni. Mindenki kedve szerint választja meg Tündérszigetét és példaképeit. Az ifjúi verselés nagyobbára ma is utánzás, de milyen lávaforrósággal kidobott utánzás! Pedig még zenéje sincs, mint a goliardok dalainak. A goliardikus költemények szövege csak szürke libretto, e költészet valójában csak dallamostul kel életre.

A goliardok életmagatartása általában nem szakad el a „bolondos ünnep“ és a tavaszünnepek hangulatától, s zengő, táncoló kórusaitól. „Édes esztelenkedéseik“-kel csak öntuda-

¹ A Carmina Burana versei közül a moralis-szatirikusokat már A. Hilka —O. Schumann kritikai kiadása alapján használtam. A többi költeményt még J. A. Schmeller alább idézett kiadása szerint.

tuk mérközhetett. A szobrok, melyekhez magasságukat mérték, Nasoé, a mantuai Maroé, a gúnyos Horatiusé. Minden el nem nyert javadalom, minden megérdemelt büntetés, tényleges, vagy vélt sértés dühös invectivák görgetegét indítja el az egyháziak ellen, a pápai kúria ellen, a hatalmasok ellen, a tudatlanok ellen. Az irodalom és művészet megvetését okolták nyomorúságukért, fölpanaszolták az értékek megfordított skáláját. Ezek a nyugtalan, „forrószívű“ emberek valami körül nem írt, meg nem határozott, éppen ezért fölbonthatatlan rendet alkottak, ahogy önmagukon gúnyolódva félig tréfásan maguk is mondták. Kitérjék karjukat öreg és fiatal, mester és tanítvány, igazak és hamisak, gyengék és erősek felé. Egybeköti őket a Múzsák terhes ajándéka. Gondolatvilágukban éppen ezért föl-fölbukkan egy-egy humanista eszme, kifejezőmód. Az antik íróktól már átszármazott rájuk a dicsőség megörökítése körüli büszke szerep, a Fortuna és a Sors nem egészen keresztény félelme. Az emberméltóságot annyira átérzik, s oly világosan kifejezik, hogy az a trecento gazdag humanitás-fogalmától nem sokban különbözik. Egyazon helyről vették: az egyház emberfenség fogalmából. A XII. századi humanizmus fölújította a Iuvenalis-i tételt: egyesgyedül a virtus ád nemességet. (*Nobilitas sola est atque unica virtus.*) Csak a művelt humanista egyháziak és a műveletlen lovagok közötti feszültségben nyerhetett éles formát a lelki nemességnek ez az alaptörvénye, mely a firenzei humanizmusból is jólismert. Nem is lehet véletlennek nevezni, hogy a román kori humanizmus nagy írói újból és újból megisméltik. Úgy, ahogy a *Carmina Burana* megszövegezi, igen gazdag színekben. Megvan benne az autarchia: nemes az ember, ha dühöngő bensőjét meg tudja fékezni. Megvan benne az Isten alkotta természetes rend tisztelete: nemes az ember, ha a természeti jogokat tiszteletben tartja. Sőt van egy mozzanat, melyben a középkori humanizmus szinte fölébeemelkedik a nagy humanizmusnak: nemes az ember, ha semmi mástól nem fél, csak a gyalázattól.¹

¹ A goliardok és az antikok egybevetéséhez ld. G. Heinrich: *Quatenus Carminorum Buranorum auctores Romanorum poetas imitati sint.* Progr. Cilli, 1882; H. Unger: *De Ovidiana in Carminibus Buranis quae dicuntur imitatione.* (Diss. Berlin—Strassburg 1914). Ld. még M. Manitius jegyzeteit: *Die Gedichte des Archipoeta* (II. Aufl. München 1929. Münchener Texte, Hft. VI). — A goliardok rendjéről szóló dal „Cum in orbem universum . . .“ J. A. Schmeller: *Carmina Burana* (III. Aufl. Breslau 1894). No. 193. 251—253. l. Bibliográfiai adatok O. Dobiasche—Rojdestvensky i. m. 196—97. l. A „vágáns rend“ ról ld. H. Waddell i. m. 161—194. l. — A nobilitas-versek *Carmina Burana* (A. Hilka—O. Schumann) I. Bd. no. VII.

Ez a hatalmasan morális, lovagi módra hősi elv az Abélardok elszántságát fűtötte, de a Filelfók és Aretinók körében nem mindennapos. Ettől a humanizmustól nyerte az iskola segítségével a goliardikus költészet műveltségét, mestersegbeli fogásait és osztályöntudatát. Klerikus voltukat, Istentől nyert nobilitásukat, tudományukat szembehelyezik a laikusokéval, a világi nemességével. Nem elszigetelt fordulat, hogy szemben a litterati-val megtagadják a világiaktól az emberséget: „aestimatur autem laicus ut brutus, nam ad artem surdus est et mutus“.¹ Vagyis negatív formában ugyanazt vallják, ami a humanizmus alaptétele, hogy igazi embert csak az irodalmi tanulmány formálhat. Ugyanez az öntörvényű világ teljesedett ki a humanisták frazeológiájában és gőgjében.

A goliardok és vágánsok semmi hatalmat, tekintélyt el nem ismertek, mindenkit megítéltek, de elutasítottak minden ítéletet. Szellemiségük az egyetemek független világában fejlődhetett csak ki. Természetesen Abélard hősi lázadása éppenúgy elhanyaglott a tömérdek utánzó kezén, mint ahogy tudományuk sem volt az övéhez fogható. De a nagy secessio a hegyre, mely az igazságért ment végbe, mint emlék és valóság irányította őket. A vágánsok mítoszát a „nagy klerikus“ és költő teremtette meg. Igazolást láttak benne és sorsában szerelmükre, szatírájukra, harcaikra és bűnbánatukra. A látszat mélyén rejlő valóság mintha csak az ő életükre illett volna, melyet mindenki ócsárolt. Virult is bőven költészetük a Sorbonneon. Ez élettípus legnagyobbja — mert kirekeszteni alig lehet —, Villon a Várost és az Egyetemet halhatatlanná tette, mint még senki. Az Archipoeta „Gyónás“-a és Villon „Testamentumai“ között mintha csak néhány hónap telt volna el. Az idő az ifjúság örök zabolátlansága fölött megállott. Az öreg tabernák csak gazdát cseréltek, de a kedv, citerapengés, kardal, a duhaj diákok tarka forgataga ugyanaz maradt. Hogy a magyarok nemcsak tudományt hoztak innen haza, hanem dalokat is, az olyan bizonyos, mint amilyen tény, hogy mindenkinek áldomást kellett tartania, ha elnyerte a magiszterséget. Azonkívül Bánffy Lukács ismerte a nagy goliardikus költőt, Walter Mapest, s följegyezték róla, hogy mennyire pártfogásába vette a szegényeket — alkalmasint klerikusokat —, asztalához ültette őket, s úgy bánt velük, hogy vendégnek érezték

8—10. l., II. Bd. 11. l. — Juvenalis tételének népszerűségére ld. még M. Manitius összeállítását: Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter. Philologus LIV. 1891, 360—361. l.

¹ Közli O. Dobiache—Rojdestvensky i. m. 225. l.

magukat. Azok, akikről kevesebbet tudunk, mind hasonlóképpen barátságba keveredtek franciákkal, angolokkal, annál inkább, mert a magyar diákok a „Natio Anglicana“-ba tartoztak. Kár, hogy csak keveset tudunk róluk. A XII. és XIII. században Anonymuson és Bánffy Lukácson kívül Bethlen-diák, Adorján, Mihály Jakab s végül Elvin nevét ismerjük, akit III. Béla az egyházi zene tanulmányozására küldött ki. Tudjuk továbbá, hogy 1250 körül egy magyar királyi káplán tanul az egyetemen, 1269-ben pedig Magyarországi Salamon domokos testvér keresi föl a párisi iskolát. A XIV.—XV. századból már jóval több és híres magyarok emlékét őrző adat maradt. Különösen az ágostonrendiek keresték föl ekkor az egyetemet, akik a rendjükben föllépő újabb humanisztikus iránynak is ápolgatói lehettek.¹

Úgy látszik azonban a már korábban közölt adatok alapján, hogy a bolognai egyetem jelentékenyebb szerepet játszott a XIII. és XIV. század magyar műveltségében. Milyen volt tehát a bolognai egyetem műveltsége, légköre, diákélete a Petrarca-i humanizmust megelőző időszakban? Átkerült-e Franciaországból a külföldi diákok seregével a goliardikus költészet és életfölgőgás? Bolognában, mint általában Észak-Itáliában a műveltek franciául, vagy provençal nyelven társalogtak. Az egyetemet annyi francia látogatta, hogy szinte tartományok szerint kellett „natio“-kra, mintegy nyolc csoportra osztani őket. Jól ismerték a provençal költészetet, amiben része lehetett az Este-k ferrarai udvarának is. Tanultak az egyetemen provençal költők is (Ugo Mataplana), mint ahogy akadt bolognai költő is, aki provençal nyelven írt (Rambartino Buvailelli).² A francia műveltségtől egyáltalán nem idegen környezetben kivirult a Franciaországban is oly népszerű diákköltészet. Hiszen alig valószínű, hogy a tömegesen ideözönlő francia diákok odahaza hagyták volna dalaikat. Kiváló angol és francia goliardikus költők is megfordultak Bolognában. Így Gottfried of Winesauf, a „Poetria nova“ szerzője, aki a bolognai grammatika-tanítást egy „Ars dietaminis“-szel könnyítette meg, és Gauthier de Chatillon, aki beszédeket tartott az egyetemen.³ De megpendült

¹ A párisi magyar diákokra vonatkozólag ld. Gábrriel Asztrik: Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban. Egyetemes Philologiai Közlöny 1938, 182—207. l.

² Ld. T. Casini: La coltura bolognese dei sec. XII e XIII. Giornale Storico della Letteratura Italiana, A. I. 1870, 21—24. l.

³ Gottfried of Winesaufról ld. T. Casini i. m. 9. l.; G. Bertoni: La poesia dei goliardi. Poesie, leggende, cotumanze del medio evo

a helyi diákmuzsa hangszere is. A bolognai egyetemnek jellemző vonása, hogy világias. Ugyanaz a jogtudományi írásbeliség, amelynek Itália világias írástudó rétegét köszönhette és amely létrehozta a firenzei laikus műveltséget, érvényre kellett hogy jusson a leghíresebb jogi főiskolán, Bolognában is. A grammatikai és retorikai tanulmányok révén elmerültek a klasszikus szerzőkben. Cícero, Ovidius, Vergilius frissen parancsolgattak nemcsak szavaiknak, hanem gondolataiknak is. Bolognában még bensőségesebb a kapcsolata a középkori humanizmusnak és a goliardikus költészetnek, mint Franciaországban. Az Itáliában megmaradt goliardikus verstörödékek csaknem kizárólag az ars dictandit gyakorló grammatikusok nevéhez fűződnek, ha nem ismeretlen a szerzőjük. Egy padovai grammatikus, Morando írta a híres bordalt: a „*Vinum dulce gloriosum...*“-ot. Még jelentékenyebb a Bolognában tanító Boncompagno da Signa. Retorikai könyvéért, a „*Boncompagnus*“-ért (1215) az egyetem babérral koszorúzta. Illet hozzá az antik dísz, mert nem volt nála nagyobb bámulója a római íróknak és a római épületeknek. Versei közül egyetlen töredék maradt fenn, melyben a magiával foglalkozó és alighanem ugyancsak goliard barátot, Fra Giovanni da Vicenzát csúfolta ki a pályatárs: „*Et Johannes iohannizzat. Et saltando choreizat...*“ Egyéniségére a legteljesebben jellemző emlék „*Rota Veneris*“-e, amolyan közbenső alkotás a szerelmi levelező és az olyanszerű szerelmi káté között, mint Ovidius *Ars amandi*-ja. Egész fölfogása a vágánsköltészeté, mint ahogyan Andreas Cappellanusnak szerelmi kézikönyve, a „*De amore*“ is egybehangzik híres goliardikus költeményekkel, a Prímás dalaival, Phyllis és Flora versengésével. Egyébként Boncompagno mester a „*De amore*“-t is jól ismeri. Ezt követve adja elő a szerelem retorikáját. Benne van könyvében, milyen megszólításokkal, jelképes beszéddel, hasonlatokkal kell élni, hogyan kell írni, míg a szerelem viszonzatlan, s miképen kell hangot változtatni azután, hogyan kell variálni a szerelmi írásműveket, ha nem leánynak, hanem asszonynak, özvegynek, apácának szól a levél.¹ A mester olyan, mint az élet Bolognában,

(Modena 1917), 15. l.; Gauthier de Chatillonról ld. O. Dobiache—Rojdestvensky i. m. 50. l.

¹ Az itáliai goliardikus költészetéről ld. még S. Santangelo: *Studio sulla poesia goliardica* (Palermo 1902), 75—92. l.; G. Bertoni: *Duecento* (1930) 235—238. l. — A „*Rota Veneris*“ kiadása bevezetéssel Magister Boncompagno *Rota Veneris*. Hrsg. von Friedrich Baetjgen. (Texte zur Kulturgeschichte des Mittelalters, Hrsg. von Fedor Schneider, II. Heft. Roma 1921.)

könnyelmű és cinikus. A dokumentumok százai tanúskodnak róla, hogy az összeverődött diáksereg micsoda léhasággal árasztotta el a várost. Bologna gazdag, szeret élni, minduntalan ünnepek zaja veri föl, zene hallatszik a nyílt terekről, és bolondos játékok, melyek közepette az emberek elfeledkeznek éveik számáról. Táncnak és vidámságnak mindig itt az órája. S hiába adnak ki újabb és újabb tilalmakat a „májusi görfnő“ ellen, minden tavasszal megérkezik mégis. S ebben a vidám városban a diákok mindenütt jelen vannak. A középkori diákélet szürke írásai ékesen beszélnek: följegyzések adósságról a tabernákban, zálogban hagyott könyvek, kisebb-nagyobb pörök, civódások, ítéletek véletlen és szándékos emberölések miatt, leányrablások miatt. Tanáraikkal szemben tiszteletlenek voltak. S ebben nem egyedül ők a hibásak, hanem mestereik, sőt az egyes studiumok, Pavia, Padova, Bologna, melyek nem éppen nemes versenyt vívtak egymással, hogy elcsalják egymás tanítványait. Bono da Lucca, egy bolognai típusú jegyző tartotta fenn „Salutatorium“-ában a goliardok csúfondáros véleményét erről a szokásról:

„Dicunt vobis, huc venite!
Hunc doctorem vos audite!
Ille dabit potum vite,
Hic est doctor optimus.“

Ezek és egyéb töredékek nyilván mutatják, hogy az olasz diákéletből kinőtt bizonyos helyi goliardikus költészet és a ritmikus diákköltészet még a renaissance kellős közepén is virágzik. Itt költi a XV. század egyik legnagyobb humanistája, a Codrusnak nevezett Antonius Urceus az örökéletű „Gaudeamus io, io“-t.¹ Egyébként a dalok nagy részét már készen kapták. Bizonyítják ezt a külföldi goliardikus énekek olaszított variánsai (G. Bertoni). A bolognai költői élethez jelentékenyen hozzájárultak a jegyzők. Ezt a művelt réteget tanulmányai és foglalkozása az egyetemi élethez kapcsolták. Egy-egy formuláskönyv, jegyzőkönyv, napló, akta üres lapjain ők tartották fenn a XIII. század olasz népies költészetét: táncdalokat, troubadour módra megírt szerelmi énekeket, népi nyelvre fordított latin dalokat, népies jokulátor-énekeket. Nemcsak az írástudással járó

¹ Tánc, polgári és diákélet Bolognában, ld. L. Frati: *La vita privata in Bologna dal sec. XIII. al XVIII.* (Bologna 1928), 119—120. l. és passim; G. Zaccagnini i. m. 50—79. l. — A „Gaudeamus io, io“-hoz v. ö. G. Schwetschke: *Gaudeamus igitur* (II. Aufl. Halle 1872); C. Malagola: *Della vita e delle opere di Antonio Urceo detto Codro. Studi e Ricerche*, Bologna 1878, 411—412. l.

lejegyzési vágnak lehet tulajdonítani e gyűjteményeket. A bejegyzések sokszor megjelölik a versszerző nevét, aki gyakran, akárcsak a bejegyző, szintén nótárius. A jegyzői, írónki hivatást és a költészetet sokszor ugyanazok művelik (Pier de la Vigna, Notar Giacomo, talán Rugieri Apuliese és mások).¹ A költészetből, vagy éppen csak a recitatív művészetből nem lehetett megélni. Ezért kellett vállalnok tekintélyesebb, hasznothajtóbb foglalkozást. A memorialekben fenntartott lírai költészet a studiumnak előbb említett szabados korszakából való.

Tehát mi mindent hoztak a magyar diákok Bolognából? Hiszen tudjuk, milyen meglepően nagy számmal éltek ott éppen a memorialék idején. Ki tudná megmondani, hogy a goliardikus töredékeket papírra vető Salatielle jegyzővel csak jogi iratokat irattak-e, vagy meghallgatták énekét is barátságos poharazgatás mellett. A virágéneknek bizonyos, később tárgyalandó vonatkozásai arra engednek következtetni, hogy a bolognai költészet is eljutott Magyarországra s éppen a diákok által. Kézai Simon tanulmányait nem tudjuk pontosan helyhez kötni. Paviában végzett-e, Padovában-e, útbacjette-e Bolognát, vagy talán vándordiakként végiglátogatta még Franciaországot is? Hiszen meglepően ismeri a francia nyelvet és a délfanciaországi földrajzi helyneveket! A padovai hatás látszik a legerősebbnek. Van azonban a bolognai jogi élet nagy hatására valló XIII—XIV. századi adatokon és humanista jellegű dokumentumokon kívül több olyan bizonyítékunk is az egyetem befolyására, amely jelentőségben fölér az előbbiekkal. A Kézai Simon képviselte Padovában és Bolognában egyaránt meglévő természet-tudományos műveltség és a Padovából sem hiányzó goliardikus költészet együttes megjelenését egy magyar népi mitikus alak bizonyítja, a garabonciás diák.

A garabonciás diák középkori mítosza ma is él. Soly-mossy Sándor szerint, aki a kérdést összefoglalta, ebben az alakban az ősmagyar táltos olvadt egybe egy középkori társadalmi típussal, az állandóan vándorúton járó diák-ságéval, a „vágáns goliardoké“-val. Ugyancsak szerinte

¹ A bolognai költészethez v. ö. G. Carducci: *Di alcune poesie popolari bolognesi del sec. XII. inedite. Studi sulla Letteratura Italiana dei primi secoli.* Edizione Nazionale, vol. VIII. (1936), 155—167. l.; U. az: *Intorno ad alcune rime dei secoli XIII e XIV ritrovate nei Memoriali dell'Archivio Notarile di Bologna*, uo. 171—343. l.; E. Monaci: *Crestomazia Italiana* (Città di Castello 1912); V. De Bartholomaeis: *Rime giullaresche e popolari d'Italia* (Bologna 1926), Note bibliografiche ed esplicative, 75—81. l.

a garabonciás diáknak nevezett típus csakis nálunk fejlődhetett ki és elűt a Carmina Burana szerzőinek típusától. Megállapítja, hogy a garabonciásoknak tulajdonított ú. n. tizenharmadik iskolát, a bűbájoskodást csak néhány egyetemen sajátíthatták el, ahol ezt tanították, Bolognában és Varsóban. A garabonciás diák nevét a latin „gramantia“-ból magyarázza s alakjában a rontó fekete sáman attributumait látja meg a táltos mögött.¹ Nagy vonásokban mindez találó. Egy-két félreértést azonban helyre kell igazítani. A „goliard“ fogalom nem jókedvű vándordiákot jelent, hanem latin műveltségű jokulátort. Ez azonban még nem zárja ki, mint többször említettük, hogy a „vágás“-diákok és klerikusok „rendje“ alkalomadtán ne éneklésből tartotta volna fenn magát. Hiszen alig lehet megkülönböztetni a szűkebb értelemben vett latin jokulátorokat és költőket, meg a vágánsokat. Már nagyobb tévedés, mintha csak Magyarországon foglalkoztak volna negromantiával, másutt énekléssel. Egy bizonyos időben mindenütt foglalkoztak mind a kettővel, vagy egyikkel, ahogy éppen alkalom adódott. Az ősi magyar vonások másutt rejlenek: magában a mítoszban. Mivel a magyarságtól a környező népekre is átterjedt és sok változatban fennmaradt, hasznos lesz röviden a legjellemzőbb motivumokat összefoglalni.

A garabonciás rongyos fekete köpenyben jelenik meg horvát néphit szerint, fekete papi ruhában. Bottal jár, kenyeret kér, vagy tejet, tojást. Nem eszik sokat, de, ha az adományt méricskélük, vagy megtagadják, megharagszik. Eltűnik, azonban rövidesen megjelenik az égen hatalmas sárkány hátán, nagy fekete köpenye szétterül s fekete könyvéből vihart és jégesőt olvas ki. Egyes változatok szerint sárkányával azután Arábiába, vagy Szerecsenországba lovagol, ahol levágja a sárkányt, mert húsa értékes orvosság, csillapítja a forróságot. Az oláh parasztok elbeszélése szerint hét iskolát járt ki és iszonytató nagyokat hazudik. Egy felsőmagyarországi lengyel változatban planetniknek nevezik, aki ismeri a plancták titkait s nem is ember, hanem angyalok-

¹ A garabonciás diákra ld. Solymossy Sándor értékes összefoglalását, A Magyarság Szellemi Néprajza, IV. 441—443. l. — Megelőzőleg összefoglalta már Holló Domokos: A garabonciás diák a magyar néphitben. Ethnographia 1934, 19—34, 110—126. l. — Tévedései ellenére is elsőrangú dolgozat V. Jagic: Die südslavische Volkssagen von dem grabantias dijak, und ihre Erklärung. Archiv für Slavische Philologie, II. Jg. 1876, 437—481. l. Hasonlóképen Asbóth Oszkár válasza: Der Garabonciás Diák nach der Volksüberlieferung der Magyaren. Uo. IV. Jg. 1879, 611—627. l.

hoz hasonló természetfölötti lény.¹ Egy horvát változat szerint a plébánosnál lakik vendégségben. A magyar hitrege magáról a garabonciásról többet tud. Táltos gyerek volt, foggal jött a világra s tizenhárom iskolát kijárt stb. . . . A mozzanatokat föloldva, a következőt lehet megállapítani. Ruházata valóban a vándordiak rongyos gúnyája, köpenye, illetve fekete papi ruha. A plébános vendége; hisz tudjuk, hogy a középkorban, mivel az iskolák száma kevés volt, a papnevelést tekintélyes részben a plébánosok végezték. Magukhoz vettek helybeli, vagy idegen gyermekeket, nevelték, oktatták őket s bevezették az iseni szolgálatba.² Másrésről a goliardok és vágánsdiákok csoportosan, vagy egyedül szívesen segítettek kiegészíteni énekarokat, respondeáltak és énekeltek. A plébánossal együtt megjelenő garabonciás diák alakja tehát tipizált valóság. Ami a hazudozást illeti, ahhoz talán nem kell kommentár. A diáknak adott étel olyan terményekből áll, ami falun mindenütt megvan és leginkább kapható. A fekete könyv, amelyből a vihart „kiolvassa“, sok minden lehet, csak latin könyv legyen. Hogy azonban mégis mik voltak azok a „fekete könyvek“, amelyekből jégesőt és vihart lehetett kiolvasni, arra egy magyarázat van: „libri nigri“-nek nevezték a varázsló könyveket.³ Ezzel van összefüggésben a garabonciás lovaglása Arábiába, illetve Szerecsenországba. A mozzanat egy híres középkori tudós fikció emléke. A XII. század vége felé egy különös országról szóló mese terjedt el. A legtávolabbi Keleten, Indiában egészen Arábiáig egy klerikusnak, bizonyos János papnak, a „napkeleti bölcsek“, illetve mágusok utódlának birodalma terül el. Értenek is itt mindenféle varázsláshoz. Tudnak sárkányokon lovagolni, sárkányhúsból mindenféle gyógyszert készíteni. Bizonyos források szerint a birodalom Aetiopiára, magyarul Szerecsenországra is kiterjed. A XIII. század első felében újabb mozzanatokkal gazdagodott a legenda. Aetiopiából tudós férfiak jöttek Európába s különösképen Itáliába, akik pompás sárkányokat tudnak előcsalni a hegyek barlangjaiból, megszelídítik őket s végül elröpülnek velük vissza hazájukba, Szerecsenországba. Itt aztán leölik a sárkányokat a tudott célból. Rogerius Bacon tudósít ben-

¹ Marmula János: Árvamegye lengyelajkú lakosainak néprajzi leírása. Ethnographia 1900, 454—455. l.

² Békefi R. i. m. 346—348. l.

³ A „libri nigri“-re ld. Ekehart, IV. Casus Sancti Galli, III. 39.; Du Cange: Glossarium medii et infimae latinitatis, tom. V. (Niort 1885), 592. l.

nünket erről a csodálatos speciesről. Minden valószínűség szerint az Itáliában és egyebütt megjelenő asztrológusok és varázslók, illetve azoknak nem kevésbé csalafinta tanítványai hirdettek magukról ilyesmit. A németországi kóborló diákok Tannhäuser gyönyör és vezeklés között hányódó életét hívják segítségül, amikor azt hirdetik magukról, hogy a hőrselbergi Vénusz-barlangban éltek s ott szereztek titkos tudományukat. Ugyanígy a magyarok meg János pap országára hivatkoztak. A János pap országáról szóló mese főforrását, János papnak Manuel császárhoz írott levelét egy XV. századbeli magyar diák-másolta gyulafehérvári kódexben is megtaláljuk, tehát hazai ismerete írásbeli dokumentum alapján is megállapítható.¹ De a magyarság közelében élő népek is egy-egy hegységhez fűzték a helyet, ahol a garabonciás megtanulta a varázslatot (dél-szlávok, lengyelek). Ami a sárkányt illeti, valószínűleg keleten éppúgy ismerték az esőcsináló sárkányt, mint nyugaton és alkalmasint nem ismertek két ellentétes sárkánytípust, vízelvonót és esőcsinálót. A gótikus katedrálisok vízlevezető sárkányai elvonják a vizet és a földnek öntik.

A garabonciások esőt csinálnak, illetve esőt jósolnak. Ha megharagítják őket, jégesőt zúdítanak. Mint említettük, az egyik változat szerint a garabonciás ismeri a planéták titkait. E két tulajdonságának együttesen az a magyarázata, hogy a középkori asztrológiának legnépszerűbb, tehát legjövödelmezőbb ága az esőjóslo asztrológia volt.² A planéták állásából és összefüggéséből kiszámított táblázatokról van itt szó, rendszeres időjósolásokról, amelyek-

¹ János pap országáról ld. F. R. Zarncke: *Der Priester Johannes. Abh. d. Kgl. Sächsischen Ges. d. Wiss.*, VII. 1879, 627—1030. l.; VIII. 1883, 1—186. l.; L. Thorndike: *A history of magic and experimental science*, Vol. II. (London 1923), 236—245. l. — Rogerius Bacon szerepe a mese körül uo. 657—658. l. — A Budapesti Egyetemi Könyvtár 71. sz. XV. századi kódexének (*Catalogus Codicum Bibliothecae Universitatis R. Scientiarum Budapestini*, 1891., 55—56. l.) 77a—78b lapján Epistola Johannis presbyteri qui dicitur rex regum. — Német forrásokból meritett Oswald újbányai jegyző a XIV. század végén a János pap országáról szóló német elbeszélőkölteményben, ld. B. v. Pukánszky: *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn* (Münster 1931), 87. l. — Pintér Jenő: *Magyar Irodalomtörténet*, I. (Budapest 1931), 740. l.

² Az esőjóslo asztrológiára, táblázatokra és meteorológiai értekezésekre ld. G. Hellmann: *Die Wetterhervorsage im ausgehenden Mittelalter. Beiträge zur Geschichte der Meteorologie*, II. (Berlin 1917), 167—229. l.; L. Thorndike i. m. vol. III. (1934); az astro-meteorológiai értekezésekre 102—140. l., az esőtáblázatokra 140—146, 269—280, 678—684, 721. l.

nek divatja a XIV. század első felében lett általánossá. A meteorológiai traktátusok is idesorolhatók, melyeknek alapismeretei Aristoteles és Albertus Magnus munkáira támaszkodnak. Azonban a garabonciás ebbéli szereplése még nincs kimerítve. Az árvamegyei lengyel változat szerint a garabonciás angyalokhoz hasonló lény, a magyar változatok szerint pedig táltos. Az előbbi az európai negromantia démonja, aki jégesőt is tud hozni, a másik a keleti népeknek hasonló erejű fekete sámánja. E két típus olvadt egybe. Valóban a XIV. század elején papi körökben is annyira elterjedt a varázslás, hogy XXII. János pápának a pörök egész sorozatát kellett indítania és szigorú tilalmat kellett kimondania azokra a papokra, akik mágiával, vagy alkimiával foglalkoztak. Egy ageni kanonokot például avval vádoltak, hogy egy klerikus és egy laikus cinkosa társaságában különféle varázslatokat végzett, többek között jégesőt és vihart idézett föl démonok segítségével.¹ Ez valószínűleg az égitesteket őrző intelligenciáknak segítségülhívásával történt és asztrológiai negromantiának nevezték. A garabonciás diákok az asztrológiának előbb említett két válfaját művelték és egykorú tudós meséket terjesztettek magukról.

Nevüknek további vizsgálata még más részleteket is ad kilétükről. Elnevezésük vajjon a latinból származhatott-e, a negromantia-nak feltételezett „gramantia“ alakjából? Lehet, hogy bűvös célból hagyták el a -ne tagadó szócskának fölfogott első szótagot, hogy meg ne rontsa a varázs erejét. Tény, hogy a XIII. század második felében olaszra fordított francia eredetű lovagregényekben is előfordul a „gramanzia“ alak, sőt a septem artes mintájára elképzelt „sette arte della gramanzia“ is.² Lehet-e olasz közvetítésre gondolnunk, illetve ezt a közvetítést lokalizálnunk? A garabonciás diák horvát változata egyesén Bolognát jelöli meg, ahonnan hősünk érkezne. Arra is gondolni kell, hogy Rogerius Bacon szerint a sárkányon lovagoló aetiop férfiak különösen Itáliá-

¹ XXII. János pápa a varázslás ellen, ld. L. Thorndike i. m. III. 18—38. l.; az ageni kanonokról uo. 29. l.

² Az olasz „gramanzia“-ra N. Tommaseo: *Dizionario della lingua italiana*, vol. II. P. II. 1172. l. — *A sette arti della gramanzia*-ra ld. *La Tavola Ritonda o L'istoria di Tristano*. F. L. Polidori *Collezione di opere inedite o rare dei primi tre secoli della lingua* (Bologna 1864), Vol. VIII—IX. P. I. 223, P. II. 92. l. — A latin „gramantia“ alakra enged következtetni Albertus Magnus egy gúnyos kitétele, amelyben a különféle „mantia“-kat „garmantiae“, illetve garrimantiae“ névvel illeti. Ld. L. Thorndike i. m. II. 701—702. l. — Robert Mauvaisson és a milánói pap pöre uo. III. 19—20, 24—27. l.

ban jelennek meg. Ha pedig a XXII. János pápa által indított pörököt tekintjük, van köztük olyan, s éppen asztrológiai tárgyú, mely Bolognára mutat. A mágiával vádolt Robert Mauvoison, Aix-i érsek bolognai tanuló korában tanulta ki az asztrológiát s annak tanárával fenn-tartotta a kapcsolatot. Egy másik pör hőse milánói pap. Bolognában nem tanították a mágiát egyetemi tárgyként, azonban olyan férfiak adták elő az asztrológiát, akik szennvedéllyel foglalkoztak vele, mint Cecco d'Ascoli, Bartolomeo da Parma, Arnaldo Villanova. Hasonlóan asztrológiát tanított Padovában Pietro d'Abano s csupán személyes érdeklődésének lehet fölfogni, hogy hajlamos volt a varázslásra is. A mágikus tudományoknak ez a fölvirágzása a XIII. század második felében kezdődik az utóbb említett két egyetemen. A sorozat folytatódott a XIV. századon keresztül, amelynek végén, 1384—1390-ig tanított Bolognában az asztrológiai nigromantia egyik leghíresebb képviselője, Antonius de Monte Ulmi. A quattrocento asztrológiai középpontjai gyakorlati téren inkább a fejedelmi udvarok, s csak elmélet dolgában maradt meg továbbra is Padova és Bologna.¹ A XV. században két papi személyt is ítéltek el Bolognában varázslásért, egy harmadiknak pedig ismerjük a varázslóformuláját: csillagokat, démonokat és a lovagregények hőseit, Orlandot, meg Olivierit emlegeti. De már a XV. század előtt találkozunk varázsló-éneklő klerikussal. Egy XIII. századi jokulátor-költemény, Ruggeri Apuliese da Siena első személyben írott úgynevezett „Vanto“-ja bemutatja a mindenhez értő klerikust: „Klerikus vagyok és tudok énekelni, értek a fizikához és tudok orvosolni.“ Végeláthatatlanul sorolja föl képességeit, többek között, hogy ismeri az asztrológiát, tud beszélni a szelekről, a természetkifutásokról és a viharokról s hogy teljessé legyen a lista, ha akarja, „nigromanziával“ az ördögöket is el tudja űzni. Az eddigi adatok valószínűvé teszik, hogy a magyar diákok Bolognából, illetve Padovából hozták magukkal az asztrológiai negromanciát. A német énekes-varázsló diák az eddigi adatok szerint, úgy látszik, nem vetette magát ennyire

¹ Cecco D'Ascolira uo. II. 950—954. l.; Bartolomeo da Parmára uo. 836—837. l.; Arnaldo Villanovára 843. l.; Guido Bonattira 827. l.; Pietro D'Abanóra 874—947. l.; Antonius De Monte Ulmira III. 602—610. l. — A XV. századi asztrológiára F. Gabotto: *L'astrologia nel Quattrocento in rapporto colla civiltà* (Milano—Torino 1889); U. az: *Nuove ricerche e documenti sull'astrologia alla corte degli Estensi e degli Sforza* (Torino 1891); L. Thorndike i. m. IV. kötetében összefoglalja a rendelkezésre álló adatokat.

az esőcsinálásra, amire az esősebb német földön nem is volt annyira szüksége. Az éneklést és varázslást azonban ők is párhuzamosan művelték. Mindezekre az adatokra a *Carmina Burana* eddig figyelmen kívül hagyott ördögűző formulája és egy varázsigéje teszi fel a koronát. Fölvonulnak benne a híres bibliai ördögűző nevek, a három napkeleti mágus, az antik hitvilág alakjai, lárvák és manések, de emellett a faunok, nimfák, szirének, driások, szatírok és a szelid penatesek, akik a goliardok vidám dalaiban nyájas szerepet vittek ugyan, de itt mint démonok emlegettetnek¹.

A garabonciás diákok azonban nálunk sem kizárólag asztrológiai esőcsinálással foglalkoztak. Máig ismeri a népnyelv ezt a kifejezést: Vidd innen a gramancodat! — s ezt mindenféle alkalmatlan holmira érti. A XIV. század első feléből való „*De vita vagorum*“ c. német költemény hőse hasonlóképen varázslóholmit cipel magával. A felvidéki garabonciás-változat arról tud, hogy vízkeresztkor az ördögök fenekednek a garabonciásra. De ő porbarajzolt körén belül megáll s így nem tudnak erőt venni rajta. Ezt a hókusz-t-pókuszta a német vándordíjakok is végezték; közismert mágikus műveletről van szó. Hogy az esőcsináló garabonciás nemcsak külföldön, de nálunk is énekelt, arra egészen konkrét adataink vannak. Van az egri érseki könyvtárban egy XV—XVI. századbéli kódex (U¹III. 1.) az úgynevezett Béli-kódex. 1473-ból való értekezés mellett, mely a légköri tünetenyekkel és az eső jelenségeivel foglalkozik, tartalmaz egyebek között egy hosszú goliardikus költeményt „*Galliphus*“ címmel. A költemény Walter Mapes híres „*De uxore non ducenda*“-jának egyik változata, mely eddig — úgy látszik — még ismeretlen. Hogy pedig féreértés ne essék, az időjárás-értekezés írója vallomást tesz közönségéről is, tudniillik ő azt tárgyalja, „amit a nép leginkább firtatni szokott.“ (Plurimum quod volgares scrutari solent)².

Az énekes garabonciás típusára vallanak XVII. századi

¹ Bolognai varázslókról ld. L. Frati: *La vita privata in Bologna*, 82. l. — Ruggieri Apuliese da Siena „*Vanto*“-ját ld. V. De Bartholomaeis: *Rime giullaresche e popolari d'Italia*, 17—20. l. — *A Carmina Burana ördögűző formulája és varázsigéje* (A. Hilka—O. Schumann) I. Bd. no. 54—55, 108—110. l.; II. Bd. 117—118. l.

² A „vagi“ mint varázslók: J. Werner i. m. 165. l. — *A De vita vagorum szerzője varázsol és énekel. Altdeutsche Wälder*, hrsg. von den Brüdern Grimm, II. Bd. (Frankfurt 1815). „*Von einem fahrenden Schüler*“ v. 150—245, 245, 246, 49—69. l. — A Béli-kódexre és tartalmára Eckhardt Sándor egyetemi tanár úr hívta fel figyelmemet és rendelkezésemre bocsátotta a kódexből készített másolatát és kivonatát. Ehelyütt is hálás köszönetet mondok érte.

énekeskönyveink közül a Kuun-kódex, Petrovay Miklós énekeskönyve, Mihály deák kódexe. Szerelmi és vallásos énekek mellett megtaláljuk bennük a Schola Salernitana egészségügyi szabályait, esőjóslatokat, asztrológiai naptárt házi műveletekre s mágikus Abrakadabrárt.¹ Az eddigiek alapján állíthatjuk tehát, hogy a goliardok, illetve tágabb értelemben véve a vágánsok énekes-varázsló típusa Magyarországra is eljutott s kb. a XIV. századtól a XVII. század végéig megvolt. Átalakult a helyi viszonyoknak megfelelően, magyar hitregei alakokkal és ismert társadalmi típussal olvadt egybe. Így jött létre a „garabonciás diák“ alakja, melyet azonban bizonyos szálak fűznek az északitáliai egyetemi középpontokhoz és a hasonló németországi típushoz. A bologna-padovai egyetemi élet csak egyik kisugárzó középpontja a goliardikus költészetnek. Számolni kell most már egyenes terjedésével is a legrövidebb úton, Franciaország és a Rajna völgye felől bajor, osztrák és csehországi egyházi központokon és iskolákon keresztül. De számolni kell az alább következőkben legfőképen azzal, hogy a goliardikus költészet, helyesebben a deák-költészet nálunk jórészt belső fejlődés eredménye.

Kardos Tibor.

¹ V. ö. Dézsi Lajos: Régi magyar verseskönyvek ismertetése, IV. Mihály deák kódexe. Irodalomtörténeti Közlemények, XXV. évf. 1915, 431—441. l. U. az a Kuun-kódexről uo. XXVI. évf. 1916, 50—74. l.; Ferenczy Zoltán: Petrovay Miklós énekeskönyve, uo. 201—219. l.

Az új „Magyar Művelődéstörténet.”*

A „művelődéstörténet” annakidején tán legnagyobb büszkesége volt az úgynevezett pozitivista történetírásnak, a nagyközönség is szinte tőle várta az „igazi történelmet”. Kétségtelenül hatalmas teljesítmények után mégis alábbhagyott a kedv benne, a mult kultúrformák sokféle speciális ágazat szerint való monoton felsorakoztatásában. Úgy látszott aztán, hogy mindent elborít az a filozófiai-történeti szemlélet, amely a formákat csupán az eleven lelkeség-szellemiség megnyilvánulásainak fogja fel, tehát tagadja a művelődéstörténet önálló jogosultságát. S ma mégis a művelődéstörténet új előretörését látni mindenfelől, egyszerűen, mert természetes kíváncsalom.

Mi a programja, lényege mai megújulásának? *Domanovszky Sándor* előszava mély kérdéseket forgat meg. Elhárítja a művelődéstörténet fogalmának pontos meghatározását: az éles definíciók elvágják az életteljes összefüggéseket, az okszerű, mechanikus gondolkodás kényelmére. Úgy hisszük, a régibb művelődéstörténet sorsa is itt dőlt el, a kultúra, s ágazatai, államszervezet, kereskedelem, ipar, iskolázás, építészet, s a többiek, meghatározott, körülírt történeti „tárgyak” voltak, csaknem önmagukban fejlődve mindegyikük. A specializálódás taposómalmát járta ez elképzelésben a multnak embere, s vele a történettudós is. Ma már általános a definícióknak revíziója, a történeti jelenségek éles, racionálisan képzelt körvonalainak feloldása, életösszefüggéseik által. D. is hangsúlyozza, hogy nincs külön művelődéstörténet, csak történelem van. A művelődéstörténet csak a mult megismerésének egyik módszere. A természettudományokban az emberi élettől független törvényszerűségek vannak, a történelem a „szellem-tudományok” közé tartozik, amelyek az emberi életnek az okszerűségnél mélyebb teljességét igyekeznek megérteni. Irracionális anyagánál fogva a történelem mindig szinguláris, azonos módon soha meg nem ismétlődő jelenségeket elevenít meg, kiszámítható okozatiságok nélkül, csupán a megértés útján. A megértéshez

* A Magyar Történelmi Társulat megbízásából szerkeszti *Domanovszky Sándor*, — Balanyi György, Szentpétery Imre, Mályusz Elemér, Varjú Elemér. I. kötet: Ósműveltség és középkori kultúra. Budapest, é. n. (1939). 4° 636 l., 20 t., 500 kép.

azonban a fejlődés áttekintése szükséges, a „történeti perspektíva“. Az élő társadalom számára okszerűen kezelhető szabályokat ugyan nem, de fokozottabb öntudatosságot nyújt a történelem.

Tehát erős hangsúlyozása az életteljességnek. A kultúra: a szellem megnyilatkozási formái, az örökké eleven életből örökké változóan jelentkező. Művelődéstörténet: a szellem működésére, formáira központosított figyelem, módszer, az élet teljességének felbontása nélkül. A megújult művelődéstörténetben ember, nép és kultúra elevenedik meg. A Magyar Művelődéstörténet a tények eleven lényegéhez akar odaférközni, a mai lélek természetes vágyakozását, szükségletét kielégíteni, örök s aktuális kérdésekben. Ez a koncepció már előre is biztosítja a vállalkozás sorsát, sikerét.

S mégis, D. fejtegetéseiből is kiérezhető a súlyos válság, amelylyel a modern történettudomány küzködik. Valami történt itten, ami a történelem tudományos módszeres értékében való hitet kétségtelenül bizonytalanná tette, a pozitivista specializálódás túlságos bizalma után. Szabad-e a „formát“ a mindig eleven élet, az eleven szellem megnyilatkozásának tekintenünk? Hiszen ily módon a történet változatossága, s maga a fejlődés is, tulajdonképpen lelkiségek s szellemiségek közvetlen jelentkezése! A filozófiára, a metafizikára, vagy pedig az anthropológiára, a fajiságra kell visszanyulnunk, hogy a szellem sajátos jelentkezéseit megmagyarázzuk?

A történeti módszer kérdései egyúttal az emberiség sorskérdései is. Talán sohasem éreztük annyira aktualitásukat, mint a világ mai, robbanó megoldásokat kereső erőfeszítései között.

A történelem valamiként mégiscsak más, mint a belső élet külső nyilvánulásainak tudománya. A kultúrformák: eszközök, módszerek, szervezetek, állandó érintkezésben az étellel, s mégis külön sorssal; külön törvényszerűséggel, ami a történelmet bizonyos értelemben más szellemtudományoknál pozitívabb tudománnyá teszi. Nem lehet feladni a történelemnek ezt a törvényszerű alaptermészetét. Nem a kiszámítható okozatiságnak, hanem a szerkezetiségnek törvényszerűsége ez. Nem a forma, a szerkezet fejleszti önmagát, hanem az élethez való folytonos belső viszonyulásuknak vannak sajátos törvényei. Életteljesség: e viszonyulásnak állandó megérezése, átértése. De nem úgy, hogy az emberi életből, szellemből, vágyból, akaratból akarjuk levezetni a formákat. Nem úgy, hogy sajátos lelkiséget, szellemet (s amihez ilyképpen előbb-utóbb folyamodni kell, sajátos fajiságot) konstruáljunk meg a sajátos formák magyarázatára. A történelemnek csak az örök emberit szabad elismernie az „élet“ fogalma alatt. Adott, állandó ténynek kell felfognia az örök emberit, minden forma mögött ugyanazon embert, s ugyanazon emberekből össze tevődő társadalmat felvennie. A lényegek lényegét, az egyéniség irracionális csodáját csak így érintheti meg egy-egy pillanatra. A történeti múlt: csupa szinguláris, azonos módon sohasem ismétlődő változatosság; igazi, mélyértelmű változatossággá csak úgy lesz számunkra, ha az egyénit a törvényszerűnek felismerése után érezzük meg.

A „perspektíva“ szükséglete ez; a művelődéstörténetben, D. szerint, „háttérbe szorul az egyén, a keretek lépnek előtérbe és mindaz, ami a társas együttélés szervezetét illeti“. A művelődéstörténet a történeti perspektívának, formaképződésnek tudománya.

Az örök emberinek és a formaképződésnek határai a valóságban megvonhatlanok. Nem szabad tehát a határozott kultúrformák vizsgálatánál megállnunk. Már a régibb művelődéstörténet is magában foglalta a népi élet, s a köznapi élet jelentéktelenebb formáit is, de e hajszálgyökereket nem tudta az egész organizmussal szerves összefüggésbe hozni. Ezért is tértek rá aztán e szférának a népi „lelkiséggel“, „szellemmel“ való helyettesítésére.

D. figyelmeztet rá, hogy a francia történetírás a „szellemisség“ helyett inkább a társadalomra irányítja tekintetét. Nem csupán külsőséges szokás az, hogy „kultúra“ helyett „civilizációt“ emleget a francia tudományosság. A „szellemisség“ megfogalmazása egyébként is egyre inkább halad valami olyasféle felé, ami már igen kevésbé a psziche belső mozgalmával van közvetlen összefüggésben, hanem inkább a társadalomban kiképződött formákhoz, módszerekhez való akaratlan, magától értetődő csatlakozás. Magatartás, amiben több a szerkezetiségnek, a formának a szerepe, mint az egyéni belsőnek. Csak a filozófiai koncepcióhoz való ragaszkodás akadályozza meg, hogy ez az irányzat is átvegye a „társadalomszerkezet“ elnevezést a „szellemisség“ helyett.

A régibb művelődéstörténet azonban a formákat részben szükségletekből, részben „hatásokból“, „átvételekből“ magyarázta, az óriási anyaghalmoz, amit meggyőződéssel gyűjtött, széthullott. Megújulás csak úgy következhetett, hogy a formákban a társadalomszerkezet alkotórészeit kezdték meglátni, elismerték a nagy történeti kultúrszerkezetek törvényszerűségeit, sajátos determináló szerepüket az örök emberivel szemben. Eleinte csak a kiáltó, kézzelfogható jelenségekben, mint amilyen pl. a modern kapitalizmus; aztán elérkeztek a formákhoz, amelyek addig csupasz „életnyilvánulásoknak“ látszottak, sajátos lelkiességnek. Kiténik így, hogy nemcsak az embertől elvált kifejeződés, forma (legyen az írás, eszköz, műalkotás stb.) alkotja a kultúrszerkezetet, hanem a személyes kifejeződések sokféle módjai, árnyalatai is, amelyeket egyszerűen a népi, faji jellem megnyilvánulásainak szokás tekinteni. Kiténik, hogy e módszerek, formák a társadalomszerkezet alkatrészei; hogy alakulásuk, fennmaradásuk az alapvető társadalomképletekkel van szerves összefüggésben; hogy a legmagasabb kultúrában is elhatározó a jelentőségük; hogy életük szívósabb minden magas kultúrformáénál is, — s végül, hogy a „népiség“, „fajiség“ tulajdonképpen e formákon alapszik: szerkezetiségükhöz mérten az örök emberinek más és más oldala, módja érvényesül bennük.

A művelődéstörténet hivatása tehát az, hogy helyreállítsa a reményt a történet törvényszerű megértésében. Nem mehanizálja a történetet, hiszen a formák csak az örök emberi által élhetnek. De törvényszerűségeket tár fel, mert a formáknak

egyenfeletti, generációk-feletti szerepe magyarázható viszonyban áll az örök emberivel. Nem semmisíti meg a fajiséghez, népiséghez, a nemzethez való tartozandóság mélységes tudatát. Mert nem teszi ez életteljes, bensőséges képződményeket a közkeletű értelembe vett hideg „kultúrképződményekké“. Túl a kulturális, a nyelvi közösség kezdetein is, sőt túl a többé-kevésbé fiktív biológiai-faji közösség kialakulásán is, az idők mérhetetlenségébe viszi vissza a történeti-szociális folyamatok kapcsolódását, amelyek eredményeként ma itt vagyunk, népek és nemzetek, mint az örök emberi sajátos, mélységes tartalmainak képviselői.

*

D. hivatkozik a megújult művelődéstörténet nagy nehézségeire; s ez a mű bizonyára csak nagyarányú első kísérlete egy folyton tökéletesedő munkának, amely generációkat fog majd foglalkoztatni. Elsietett egységes koncepció helyett számos szerző külön tanulmánya kapcsolódik egymásba; együttesük sorban s több oldalról megvilágítva érinti a művelődéstörténetnek új értelembe vett minden jelentős problémáját. Nem a specializált szakszerűség kritikai szempontjaiból, hanem az új koncepció szempontjából vesszük itt sorra e tanulmányokat.

A kötet, már illusztrációiban is, amelyek szinte lapról-lapra kísérik a szöveget, bizonyítja, hogy a népszerű előadás nem a színvonal leszállítása, hanem ösztönzés az új szintézisre. *Varjú Elemér* elrendezésében régismert emlékek is új életre kelnek, kövek, pénzek, pecsétek, képek kitűnő érzékkel kiemelt és magnagyított részletei plasztikusan vetítik eléink a régi embert, a régi elképzelést és szinte a kor művésznének kezennyomatát is érzékeltetik.

Az első kötet a középkorvégig megy el (1400 tájáig). *Deér József* tanulmánya (*A magyarság a nomád kultúrközösségben*, 21—90. l.) mintegy bevezeti a szerveződésfolyamat leírását, amelyet a műben majd a jelenkorig végig kísérhetünk. Messze, a Krisztus-előtti évezredekre lehet már visszanyulni; a finnugor nyelvrokonság anthropológiailag már akkor sem egyfajú népei szervezettel sem lehettek egyöntetűek. A természetet „zsákmányló“ laza társadalomcsoportokkal szemben a határozottabb tagoltságú pásztornépek egyike a magyarság; sorsa török népek közé viszi, s ezáltal expanzív erő kifejtésre képes szervezetté alakul. A török steppe-nomád szervezetnek mindig ez a hatása, ha szívósabban, mélyebben kiépült társadalmakra telepszik rá, amelyeknek foglalkozásszerűen is kiképződött tagoltsága némiképp munkaszervezetként is alapjául szolgál az új népi-politikai együttesnek. Mindez persze csak homályosan sejtethető körvonalakban áll előttünk, főként nyelvtörténeti adatokból következtetve. D.-nek érdeme, hogy a vándorló és honfoglaló nép történetében e masszív derék-rétegnek szerepét következetesen kiemeli, s ezzel mintegy alapmotívumot indít meg az évezredes európai fejlődés számára. Érinti a főként a vallásban nyilvánuló „szellemiség“ jelentőségét is, de a lelki

erőhatások helyett a tagozódás teljesítőképességét állítja előtérbe. Milyen lehetett e sejthető derék-rétegnek belső szervezete? Milyen formák, szokások, kölcsönös igazodások, s a köznapi feladatok milyen naivul élettelmes megosztásai tehettek oly organizmussá, amely a maga szétfoslása nélkül befogadhatta merőben idegen kultúrák formáit, módszereit, eredményeit is? Talán a félnomád ázsiai népek analógiáinak vizsgálata adhat majd egy-két közelebbi vonást is e körvonalas vizsgálathoz. D. tanulmánya az „eredet“ s az „őskor“ tudományos szakkérdését mindenkit érdeklő alapjaiban fogalmazta meg, szélesen áramló, szakszerűen óvatos és mégis kifejező előadásban.

Váczy Péter (*A magyarság a román és gót stílus korában*, 91—160. l. és *Társadalmunk az Árpádok és Anjouk korában*, 173—189. l.), a művészi stílusok alapvető változásaival jelzi a kollektív élet nagy változásait, a szellem mindenben nyilvánuló egységének alapján. De finom részletelességgel rajzolja a keresztény románkorbéli szentistváni, majd a XIII. századbéli gótikus—rendi állami és társadalmi szervezetet is: amott az uralmi állam, a Karoling-szervezet keletiesebb változatát, itt az uralmi szervezetre mindinkább rányövő alsó, mozgalmas, rendiségben ki-egyenlítődő társadalmat. V. szerint nálunk nincs igazi hűbériség. Bár meglepő, hogy az állítólagos nomád-expanzív nép mily gyorsan, általánosan, sokféleképen alakítja ki az egyéni-családi kondíciókat, — az egzisztenciának, a munkának helyileg, közeli személyies módszerekkel, szokásszerűen fejlődött biztosítékait. Ez a szokásszerűség volt Nyugaton is, jó félezeréves fejlődéssel, a kultúrfejlődés alapja, érdekszervezet nélküli érvényesítője az irracionális, mélyebb emberi méltányosságnak, érvényesítője a személyes teljesítménynek, önmagáért, s nem csupán hasznáért. Épp az a figyelemreméltó, hogy nálunk nem a nyugaton már elvont jogi rendszerre való hűbériség jelentkezett, hanem annak megelőző, termékeny módszere. Nem a magyar derék-réteg ősi tagozódása volt az, ami itt, új formák segítségével, erőteljesen folytatta a maga belső fejlődését? A szigorú szentistváni szervezet csak jótékonyan védelmezte ezt, s közvetítette az új formákat hozzá. Ilyesféle volt Nagy Károly birodalmának rendeltetése is a föld társadalmának változatos szokásszerű képződményei fölött. Az uralom, mint a román stílus is, racionális, a társadalomképződés mélyen irracionális. A szellemiség tulajdonképpen kettős, a szerkezetiség mégis érthető: az irracionális formaképződés módszerei az uralmi, intellektuális, művészi alkalmazásra még nem érettek. A gótikában már feltolulnak, megelevenednek a részletek, merev, szilárd kiképzésük hatalmas szerkezetekben egységesülhet. A rendi szervezetek nem nyomták el a végtelenül változatosat a társadalomban, hanem csak a rokon életformákat egyesítették. A kondíciók biztos megalapozását csak az újkori fejlődés mosta el fokozatosan. A magyarságnak nem adatott félezedév a szokásszerűség elmélyítésére. De azért talán mégsem pusztán a „szolgálatviszony“ szabta meg a kondíciót, mint V. mondja. Ez az orosz fejlődésben volt így; nálunk, a föld társadal-

mának később megismerhető vonásai mutatják, az érdekszerűnél mélyebb „irracionális“ méltányosság is alapja a kisebb kondíciók hagyományos elismertetésének. Bizonyos mégis, hogy a magyar rendi alakulásban sok ily kezdet elmosódott, hirtelen s aránylag élesen különült el jogi absztrakcióval mindazon elem „nemes-séggé“, amely birtokban s szolgálaterőben a csöndes személyies munka fölött állott. A szakmunka polgári, paraszti középosztálya helyett inkább a nemesi középosztály lett a társadalom törzsévé. A keletibb Európa általános jelensége ez. De sokféle, részben iratlan, elvi kifejezésre nem jutott formát is oltalmazott az uralmi s gazdasági erőkkel szemben. Bizonyítja ezt a kormányzat, a közigazgatás-bíráskodás korai, fokozódó differenciálódása is, amint az V. rövid, finom vázlatából is kivehető. Sajátos magyar módon megy végbe az „intellektuális vezetésnek“ ez a speciálizálódása, nem pedig idegen módok mechanizált alkalmazásával. Amit a hivatalnokság tagozódásáról, munkamódjáról, feladatainak természetéről kivizsgálhatunk forrásainkból, az jellemző társadalmunk legalsóbb szervezetére is. Mind a nagy földesuraság, mind a főúri jellegű kormányzat a szakszerűség állandó fokozódását mutatja, amire pedig a társadalom belső üzemsége kényszerített.

Más oldalról *Kniezsa István* tanulmánya is (*A megtelepedett magyarság népi alkata*, 161—172. l.) azt bizonyítja, hogy a magyarság központi elhelyezkedése a Kárpátok medencéjében nem jelentett pusztá uralmi elhelyezkedést. Anthropológiailag nem egységes faj, de önmagából épült „munkaszervezet“, mint azt a korai jobbagyneveknek túlnyomóan magyar volta is bizonyítja. Nem alávett idegenek dolgoztatása; a szélek másnyelvű lakosságát is a társadalomnak méltányos üzeme idomítja hozzánk. Jellemző, hogy ily másnyelvű lakosság közepete is csak magyar szavak jelentkeznek korai latin okleveleinkben, amelyek pedig az „irodalmonkízüli“ nyelvekhez csak helyi sajátosságok szükség-szerű kifejezésére fordultak. Olyasféle kultúrfolyamat volt ez, ami sokféle fajból, nyelvből a nagy nyugati nemzeteket is kialakította a korai középkor hosszú évszázadai alatt. *Mendöl Tibor* (*A megtelepülés formái*, 191—212. l.) a magyar „kultúrtáj“ kialakulását figyeli. A magyarság települései változatos „irracionális“ formákat, alaprajzokat, határokat alakítottak ki; az egzisztenciák s közösségek helyi, szokásszerű meggyökerezésének jelei ezek, míg a szélső országrészek településeit inkább a természethez s a célszerűséghez való passzívabb alkalmazkodás jellemzi.

Kring Miklós (*A gazdasági élet*, 213—246. l.) a földművelés intenzívebbé válását az életformák jellegzetes hagyományos meg-rögződésével kapcsolatos jelenségnek látja. A paraszttársadalom mélyebb tagoltsága kétségtelenül nem csupán következménye, hanem oka is a földfelület behatóbb megmunkálásának. A „szociálisnak“ ez a „technikát“-képező szerepe Európában a föld társadalmából emelte ki fokozatosan az ipar társadalmát is. K. a városfejlődés okát főként a kereskedelem s a jogi függetlenség lehetőségeiben látja; s a mi városalakulásunkban, az angolokéhoz némiképp hasonlóan, csakugyan nagy is a szerepe az ilyen érdek-

társulásnak. Az igazi európai város eredete azonban nem a gazdasági erőknek, a pénznek központosulása, hanem a szakmunka fokozatos, s mégis egymással szerves összefüggést tartó specializálódása. A magyar típusú város is kétségtelenül a föld társadalmának szerves képződménye, ha a szakmunka nem is vihette oly magasabb, határozottabb formákra, mint a nyugati város-típust. Az orosz város ezzel szemben az uralmi-kereskedelmi érdek csomópontja. K. említi, hogy középkori parasztsírijainkban is található, vasalt koporsók mellett, ékszer s ezüst is; a naiv hagyományos tagozódás aránylag szervezettebb közösséget tartott a felsőbb szakmunkával, mint a jobbágysággá egységesülésnek későbbi időszaka. Az állami gazdálkodás, a pénzrendszer, az adózás nálunk is csak a XIV. sz.-ban lett „absztrakttá“, az állam öncélúságának elismerésével. Az adó — K. előadása szerint — addig teljesítményeket kísért, s a pénz apró ezüstjének szerepe is „társadalmias“, csak kifejezőeszköz, nem önálló energia, mint amilyenek a XIV. sz.-tól az aranypénzre való áttérés már jelzi. A nyugati államháztartást, mint az egész gazdasági életet is, ez a társadalomhoz-tapadás alakította ki mély üzemmé, aminek kultúrtelejesítményeit a modern kapitalizmusnak is vállalnia kellett. Ilyen szempontból a magyar gazdasági és pénzügyi szervezet legjelentéktelenebbnek látszó részletei is az egész társadalomszervezet perspektíváit tárják fel.

„*A hadakozó nép*“ címen (247—284. l.) *Tóth Zoltán* ugyancsak társadalomtörténetet ad, még a fegyverformák is valósággal társadalomképződményeknek tűnnek fel plasztikus előadásában. A nomád társadalomszervezet „racionális“; a nép egésze: zsoldmánya felkészült sereg. A nyugati társadalom nem ily erőszövetkezés, hanem az élet mély irracionálisát érvényesítő szokásszerű tagozódás. A nomád népsereget a modern hadászati elv vezeti, az ellenséges erők teljes megsemmisítésének elve. A nyugati hadakozás átmenetileg tehetetlen ezzel szemben, — de a sereg csak védelmezője a változatos társadalomképleteknek, amelyeknek szakmunkája lassankint megteremti a lovasharcosnak soha addig el nem ért technikai, morális és intellektuális felkészültségét. T. kimutatja, hogy a magyarság sem volt mindentől seregnép, alkotó tömegek állottak a hadakozók mögött. Ismét a derékréteg szerepe jelentkezik tehát; s innen a csodálatos jelenség: fegyver- emlékeink tanúsága szerint már a XI. sz.-ban áttértünk a nyugatias módszerekre, átmeneti kockázattal feladván az expanzív szervezet előnyeit. A nyugati fegyvertípusok teljes gazdag változata jelenik meg nálunk, szerves átvételi rendszerre mutatva, — azaz az itthoni társadalomképletek magát a munkát fogadták magukba, s nem csupán az idegen formákat. A harcos szakember típusa általánosult nálunk is, a kun hadviselés már idegen számunkra. Bizonyára sohasem volt teljesen azonos a mi belső struktúránk a Duna völgyében megsemmisült félelmetes keleti nomád népekével.

„*A magyarság magánélete*“, *Sinkovics István* tanulmánya (285—325. l.) oly területet érint, amely még a későbbi forrásokban

gazdagabb korszakokra nézve is alig foglalható össze egységes szempontok szerint. Az élő személyiséghez fűződő szociális formák, a mindennapi foglalatosság és egymáshozigazodás e csendes szervezői, roppant alakító hatalmak, de hatásuk csak a magasabb formák jellemző sajátosságaiban figyelhető meg. S. spekulatív elképzelések helyett megmarad a népi s úri lakás, berendezés, családi élet, ünnep, szórakozás leírásánál. A forrásokból a jövőben kétségtelenül ki lehet majd elemezni a „történetin kívüleső“ életnek finomabb konkrét vonásait, — ha meggyőződünk mély történeti jelentőségükről. — *Varjú Elemér* (*A magyar viselet a középkorban*, 327—354. l.) ily apró tárgyi konkrétumok éles megfigyelése alapján szól arról, hogy a nyugati öltözékformák átmeneti hódítása után mint kerekedik felül ismét egyidőre a magyar viseletmód, nyugati szomszédainkra is áterjedő divathatással. A hullámzó mozgalmat jelképezi ez, amely az idegenből átvett belső aktivitással fogadta be életünkbe. — *Korbuly György* „*Egészségápolás*“ címen (355—371. l.) rövid áttekintést ad középkori orvoslás-rendszerünkről, amelyet csak a nyugatival való beható összehasonlítás alapján lehet majd megfelelően értékelni.

Balanyi György „*Vallásos élet, — iskolák*“ címen (373—429. l.) példás világossággal vázolja egyházi szervezetünk fejlődését: eleinte erősen monachiális jellegű, de pár évtized alatt már a plébániaegyház lesz lényegévé. Az egyoldalúan szerzetesegyház mindenütt az egyoldalú elvi, szellemi hódítás jele, nemcsak a keleti, hanem pl. az ír kereszténységben is. A plébánia: az egyház mély beleszerveződése az okszerűen megragadhatlan szokás-szerű társadalomfejlődésbe. Magyarországon, nyilván társadalomtagozódásunk szükségeként, a XIV. sz.-ban a lakosság számához viszonyítva már a mainál több plébánia működött. Ma már alig rekonstruálható életteljes funkciókkal; inkább csak a visszaélések említései (házasodás, ágyasság, kereskedés, kocsmatartás, harc, hatalmaskodás, zsarolás, mulatság a templomban stb.) bizonyítják, mennyire egybenőtt a pap a helyi társadalommal. Az iskolázásnak, sajnos, kevés tér jut az áttekintésben; társadalomképződményként való megértése helyett még csak elvi-okszerű megértésénél tart a történetírás. Pedig a „rendi kiegyenlítődé“ folyamata is belső összefüggésben állhatott az iskolázásnak elkülönült intézményesítésével, a családi utánpótlás helyett. Így válik maga az egyház is „rendé“; nálunk is, az orthodoxyától eltérően, még mindig nem absztrakt szervezet, hanem a többi rend életével szerves összefüggést tartó hivatásréteg. A szerzetesség, a XII. sz.-tól megújult változatossággal, nálunk is a szellemi-gazdasági munka specializálódásának szervezete.

Szilágyi Loránd „*Irodalmunk kezdetei*“ címen (431—471. l.) mintát ad arra, hogy miként lehet a források finom szakértő kezelésével természetes, általános érdekű kérdéstevésekre feleletet adni. Sorra veszi korai irodalmi emlékeinket, az irodalmat magától az íráshasználat tényétől kezdve figyelve és az apró sajátos vonásokból mutatja ki a latin irodalomban is a magyart, amely már a második generációban a maga belső használatába fogadta

az intellektualizmusnak nyugati módszereit. A szükségletnek mélysége-sokfélesége, azaz maga a társadalomszervezet magyarázza ezt, — a görög-keleti kultúrákban az élettől elvont technika maradt az irodalmi nyelv és írás. Korai történetírásunknak a népi „nyersanyaggal“ való küzdelmét Sz. a forráskritikai munka évtizedes eredményei alapján szemlélteti. Magyar nyelvemlékeinkből, gyér töredékességükben szinte szomorúan ható maradványokból, a latin mintákkal való összehasonlítás útján, a népi érdeklődéstől ösztönzött magyar irodalmi készség fejlődését tudja kimutatni. A latin képzettség-nyelvnek nálunk — a lengyelekhez hasonlóan — tartós meggyökerezéséről talán már itt lehetett volna szólni, mint szocialitásunkat jellemző jelenségről.

Már a személyies kifejeződéstől teljesen elvált formavilág *Kampis Antal* tanulmányának (*Régi magyar művészet*, 473—547. l.) tárgya. A művészet formái „hordozhatóbbak“, mint a társadalomformák. De nálunk mégis a társadalom változásaival összefüggésben változik a művészet is. A szentistváni fölényes koncepciónak megfelel a lombard-román stílus kezdeti uralma, ami azonban aztán nem a bizáncinak merev fenségébe megy át, hanem a francia típusba. Művészetünk, társadalomszervezetünk éles elhatárolódása a szomszédos görög keleti formáktól: fejlődésünknek döntő ténye, a művelődéstörténet európai jelentőségű problémája. A XIV. sz.-tól, a gótikában — ahol a szokásszerű alsó fejlődés változatos részletei feltódnak a felső szervezetbe, a mesterségek fel a művészetbe — már inkább a közelebbi német szomszédsághoz kapcsolódik az itthoni munka. Társadalmunk aktív részvételét éppen a vidékiességnek bája mutatja, a gótikus műalkotás nem csupán a pénz s hatalom emléke nálunk. — *Bárányné Oberschall Magda* (*A kézművesség első nyomai*, 549—605. l.) inkább a műipari emlékekről ad szakszerű áttekintést, a gyakorlati célú kézművesség (vas-, bőr-, szövő-, agyagipar stb.) emlékei gyérek. Idővel mégis e térre kell elsősorban fordítanunk figyelmünket, a munka társadalomszervezeteit a szűkös forrásokból is rekonstruálnunk. *Bartha Dénes* (*A magyar zenetörténet első fejezete*, 607—619. l.) a XVI. sz.-ig írástalan magyar zene természetét kutató modern eljárásokról szól. A „joculatorok“ szerepét a forrásbeli említések alapján tisztázva, kimutatja, hogy népzeneink az Árpád-korban az előkelők környezetében is mindvégig otthonos maradt. Vajjon mi az egyszólamúságnak jelentősége a harmóniával szemben a kultúrfejlődéshez viszonyítva? A görög-keleti kultúrák zenéjét, tudunkkal, az összhangzás gyönyörűsége vezeti, — de tán épp ezért korán elmosódik benne a zenei érzésnek változatossága és ereje.

Hajnal István.

Történeti irodalom.

Iorga, N. : *Histoire des Roumains et de la romanité orientale.*
I—IV. Bucarest 1937. 8° 317 és 411 ; 427 ; 424 l., 62 t.; 537 l., 72 t.

Nemrégem emlékeztünk meg Giurescu nagy oláh történetének első két kötetéről (Századok 1937, 230. s köv. l., 1938, 220. s köv. l.), s most ismét olyan nagy összefoglaló mű fekszik előttünk, mely egyes oláh történészek szerint arra van hivatva, hogy újszerűségével az egész oláh történetírást átformálja (v. ö. N. A. Constantinescu, *Revista Istorică* XXV. 14. l.). Ez a munka — oláh kiadása után — a francia köntösben elsősorban a külföld tájékoztatására készült ; az oláh tudományosságot többek között épp ez a mű képviselte az 1937-i párisi világkiállításon. Ezért fokozott figyelemmel kell megvizsgálnunk, vajjon valóban teljesen tárgyilagos képet nyújt-e az oláhság multjáról, avagy ide is befurakodott az az egyoldalú nemzeti szempont, mely — amint legutóbb Domanovszky igen helyesen állapította meg (*La méthode historique* de M. Nicolas Iorga, Budapest 1938, 315—18. l.) — I. munkásságának javarészt nemcsak áthatotta, hanem abszolút értékében is károsan befolyásolta.

Az a négy, illetve öt kötet, mellyel ezúttal foglalkozunk, az oláhság történetét a XVI. századig öleli fel. Az I. kötet első része a római kor előtti ősokeket tárgyalja (*Les ancêtres avant les Romains*), a második pedig a balkáni és dáciai római uralomra vonatkozik (*Le sceau de Rome*). A II. kötetben, melynek címe kissé különösen hat (*Les maîtres de la terre*), I. eljut a Kr. utáni első ezredév végéig, majd a III. kötetben az oláhság pontosabban körvonalazható politikai alakulataival foglalkozik (*Les fondateurs d'Etat*), s végül a IV. kötetben az oláh „lovagkor“ széles freskóját festi meg (*Les chevaliers*).

E hangzatos címek mögött igen sok olyan anyagot találunk, aminek az oláhságtörténetéhez szorosabban véve nem sok köze van. Annál sajnálatosabb ez, mivel az egész mű felépítésében amúgy sem találjuk meg azt a könnyű áttekinthetőséget és világos tagoltságot, mely I. egy-egy régebbi munkáját s Giurescu szintézisét is oly élvezhetővé teszi (v. ö. *Századok* 1938, 220. l.). Igaza van egy oláh kritikusnak : az olvasót néha valósággal lesújtja a részletek tömkelege (N. Bănescu, *Byzantion* XIII. 314—15. l.). Éppen ezért ismertetésünket kizárólag azokra a részekre korlátozzuk, melyeknek az oláhok történetével feltétlenül belső kapcsol-

lata van, s ezenfelül természetesen különös figyelmet szentelünk azoknak a megjegyzéseknek, melyek az oláhság és a magyarság történelmi érintkezéseire vonatkoznak.

I. I. A jórészt archeológiai bevezetésnek szánt első kötet a keleti romanizmus életterének leírásával kezdődik. I.-ra e ponton erősen hatott Puşcariu elképzelése az oláhság gigantikus őshazájáról, melynek archeológiai értelmezését Párvan dolgozta ki. I. óriási földrajzi egységet képzel el, az északi Kárpátoktól az Olimpuszig és azt tanítja, hogy ezt a területet a legrégebb időktől fogva egységes faj, egységes kereskedelem, s egységes civilizáció töltötte ki (11. l.). Ez az egység azonban aligha egyéb vágyálomnál és tudatos konstrukciónál, hiszen maga az anyag, melyet I. e primitív kultúrákkal kapcsolatban bemutat, egyáltalában nem az egység benyomását kelti, hanem inkább a végtelen claprózottságot, melyből csak a történetírói ügyesség tud valamennyire áttekinthető képet teremteni. Semmi sem bizonyítja pl., hogy az az igen vegyes anyag, mely a régi délkeleteurópai (s elsősorban trák) vallásnak szentelt fejezetben található (85. s köv. l.), valóban egységet alkotott, s mint mitológiai rendszer kiterjedt a későbbi keleti romanizmus egész területére. Bár az egyes kultuszok földrajzi elterjedését rekonstruálni alig lehetséges, ez a nehézség még nem jogosít fel arra, hogy illíriai adatokat minden megkülönböztetés nélkül összekeverjünk dák vagy géta területre vonatkozó ismeretekkel. E ponton az önkényes feltevéseknek igen tág tere nyílik, s főleg a relatív kronológiát illetőleg fenyegetnek komoly veszélyek. Az oláh néphit bizonyos elemeit, így például a bogumilista dualizmust, mely — legalább is a Balkánon — sokkal későbbi, középkori jelenségnek látszik, talán több óvatossággal kellene trák előzményekre visszavezetni, mint ahogyan azt I. teszi (100. l.). Még ennél is bizonytalanabbak a folklór más ágaira vonatkozó feltevések. Honnan tudja pl. a szerző, hogy a Hesychius említette *torelli* (τορελλή, ἐπιφώνημα θρηνητικὸν συν αὐτῷ Θρακικόν¹) a trák dalok „refrénje“ volt („ces cris au refrain *torelli*“, 103. l.)? Itt kell megemlítenünk azt az önkényes eljárást is, mellyel I. szinte időtlen időkbe vetíti vissza azokat a többé-kevésbé rejtélyes oláh szavakat, melyek az albánban is megvannak s melyeket általában a balkáni szubsztrátumból szoktak származtatni. Ezeket a szavakat Tamás és mások azokkal az érvekkel kapcsolatban sorolják fel, melyek az oláhság balkáni kialakulására mutatnak (v. ö. Archivum Europae Centro-Or. II. 266—284. l.). I. ezt a szóanyagot a trák nyelvi egység maradványának tekinti, s ezen az alapon egészen különös eljárással kiemeli onnan, ahová tartoznék: a III. század utáni balkáni

¹ Megjegyzendő, hogy a Hesychius-féle glossza fordítása igen szabad (θρηνητικὸν egyszerűen „siránkozó, sirató“ s nem „avec la flûte“, ahogy I. szeretné szuggerálni francia olvasójának). Ennek a rejtélyes τορελλή-nek egyébként van σορελλή változata is (Steph. VII. 514—15. l.), melyről az oláh szerző tudomást sem vesz. I.-nál θρηνητικὸν persze hibás idézés θρηνητικὸν helyett.

romanizmus történetéből.¹ Pedig világos, hogy ősalbán, illetve trák nyelvi hatás a keleti romanizmust vagy az ósoláhot csak akkor érthette, mikor Európa délkeleti részén nagy néptömegek számára *trák-latin bilingvizmus* alakult ki. Ilyen bilingvizmust Kr. születése előtt *nem* tehetünk fel, s következésképp lehetetlen, hogy az oláh nyelvnek ezeket a típikusan balkáni elemeit több századdal korábbra visszavetítsük mint állítólagos trák maradványokat. Csak az bizonyos, hogy a nem-latin, autochton nyelvekben ezek a szavak az *átvétel korában megvoltak*, de az teljesen bizonytalan, hogy *mióta* voltak meg. E téren a nyelvészek minden rekonstrukciótól tartózkodnak (v. ö. A. Rosetti: *Istoria limbii române*, 1938, II. 91. s köv. l.), s még az óvatosabb történészek is azt mondják, hogy e rendkívül homályos korban a dák és trák nyelvi elemek szétválasztása alig lehetséges (Giurescu: *Istoria Românilor*, I. 97. l.). I. mindeme kronológiai és dokumentációs nehézségeken könnyen túlteszi magát, egyszerűen azért, hogy az oláh nyelv balkániságának egyik fontos bizonyítékát valamennyire eltüntesse. Pedig figyelemreméltó az a tény, hogy ha trák eredetűek is ezek a mai albánban szintén meglévő szavak, ezzel még semmit sem mondtunk ezen elemeknek a dák nyelvhez való viszonyáról. Hiszen azt még senki sem állította, hogy az albán a dák nyelv közvetlen leszármazottja! Ha pedig a trák szubsztrátumnál maradunk, akkor — akármilyen korról van is szó — mindig elsősorban a Dunától délre fekvő területek jönnek számításba. Hogy vág ez össze I.-nak azzal az elgondolásával, hogy az oláh nép és nyelv javarésze a dáciai, tehát a Dunától északra élő rusztikus lakosságból származik?

Néhány apróbb megjegyzés: a nagyszentmiklósi kincs, I. szerint, a hún-avar „vadság“ (sauagerie huno-avare) bizonyítéka s éppúgy, mint az etruszk művészet (?), az igazi művészet „karikatúrája“ (65. l.); albánul az eredetileg árokkal megerősített falu neve nem *psat* (75. l.), hanem *fshat* (latin *fossatum*, ó-oláh *fsat*, ma : *sat*); a *mãrita-m'aș mãritare*-féle népi kifejezésekben semmi esetre sem az a „trák“-re képző van meg, ami a Duna oláh nevében (*Dunãre*, 109—110. l.); *mãritare* egyszerűen ú. n. „hosszú infinitívusz“ is lehet a latin *mãritare* alakból; *martur* nem közvetlenül a görögből származik (130. l.), hanem latin közvetítéssel került az oláhba (Rosetti, i. m. 56. l.); más görög szavak (mint *conopidã*, *dafin*, 131. l.), aránylag igen fiatalok, s így a „trák“ korhoz semmi közük sincsen. Az arumén *ghiovãsi* nem „beszélni“ (133. l.), hanem „olvasni“ (διαβάζω)².

I. 2. Az egész munka legjobban megírt, legszemléletesebb része talán az I. kötet 2. része, mely Délkelet-Európa romanizáció-

¹ Hasonlóan téves sorrendet később is találunk, az oláh nyelv magyar elemeivel kapcsolatban. Ezeket — minden kultúrtörténeti háttér nélkül — I. az Árpádkor elejével kapcsolatban tárgyalja, noha adatok természetesen csak a XV. sz.-tól vannak rájuk (v. ö. III. 66—67. l.). Egy-egy itt tárgyalt szót az oláhban csak a XVIII. sz.-ban tudunk kimutatni (pl. *lepedeu* = *lepedő*), s I. mégis mindezt visszavetíti, *minden forrásidézés nélkül*, a XI. sz.-ba!

² Erről I. a Budán, 1809-ben megjelent „Măestria ghiovãsirii românești cu litere latinești“ olvasókönyv címéből is meggyőződhetik. V. ö. Chr. Geagea, *Codrul Cosminului* VII. 343. l.

jával foglalkozik. Az anyag tagolása igen szerencsés, s bár az oláh szempontból előnyös, de történetileg elfogadhatatlan megállapítások és föltevések — mint látni fogjuk — itt sem hiányoznak, ez a kötet egységesen átgondolt és alaposan kidolgozott szintézis benyomását kelti. Szinte minden lapon meglátszik, mennyivel világosabb itt a rendelkezésre álló anyag, mint a prehisztorikus fejezetekben.

Bizonyos mértékben újítást jelent annak a ténynek erős kidomborítása, hogy még jóval Dácia elfoglalása előtt megkezdődött a Balkán-félszigetnek jórészt békés eszközökkel történő romanizációja. Valamely igazság valóban lehet abban a megállapításban, hogy a román nyelv alapja inkább ez a fokozatosan erősödő együttélésben kialakult balkáni „romanitás“, és nem Trajanus korának nemzetközi elemekkel túlságosan tarkított, „lingua franca“-szerű latinsága (19. l.). Ez a felfogás még az oláhság eredetének magyar elképzelésével is jól összeegyeztethető. Kevésbé tudjuk követni a szerzőt abban a feltevésben, hogy a balkáni latinizált elemek közvetítésével bizonyos itálikus jellegű lakosság Dáciába is eljuthatott (11. l.). Igen érdekes az a fejezet, melyben I. római írók s elsősorban Ovidius vallomása nyomán próbálja megeleveníteni a Fekete-tenger mellékének szellemi életét (75. s köv. l.). Kár, hogy e részben nem választja el elég élesen az antik „toposzokat“ a személyes benyomásoktól. A nagy dunai expedíció tervét szinte kizárólagosan Róma „romantikus imperializmusával“ („esprit romantique“, 147. s köv. l.) magyarázza s nem veszi eléggé tekintetbe a vállalkozásnak mélyebb okait (v. ö. Andreas Pannonius: Erdély sorsának ókori gyökerei, Magyar Szemle 1939, 28—29. l.).¹ Kissé túlzottan emeli ki Trajanus ibérikus jellegét (155. l.) s még azt is felteszi, hogy az oláh és a spanyol nyelv között megfigyelhető egyezések (melyeket a nyelvészek általában a laterális zónák konzervatív voltával magyaráznak), Trajanus idehozott ibériai gyarmatosaira vezethetők vissza (uo.). A feltevés kétségtelenül érdekes, de bizonyíthatósága felől némi kétségeink vannak. Igen plasztikus és már a magasabb értelemben vett széppróza határain mozog Decebál halálának leírása (173. l.). Ami Dácia kolonizációját illeti, e téren I. általában hű marad az oláh történészek eddigi tanításához. A magyar tudósok erre vonatkozó megállapításait még egy jegyzetre sem méltatva, Dáciában jelentékeny számú dák falusi elem fennmaradását teszi fel (198. l.), ami annál feltűnőbb, mert maga is megjegyzi, hogy az epigrafikus anyagban dák nevek alig fordulnak elő (205. l.). Belső ellenmondásokat rejt magában az az állítás is, hogy a dák elem fennmaradt, de a provincia életében szerepét mégsem játszott (uo.). A római uralom alatt továbbelő dákok

¹ E cikket oláh részről C. Grofşoreanu bírálta, gúnyos és elítélő hangon (Revista Institutului Social Banat-Crişana 1939, 135—37. l.), anélkül azonban, hogy a magyar szerző okfejtését komoly ellenérvekkel tudta volna megcáfolni.

társadalmi színvonalát igen alacsonynak képzei el („il est question plutôt de paysans restés dans leurs chaumières ou dans leurs habitations souterraines“, 207. l.). Ennek ellenére felteszi — bár minden forrásidézés nélkül — hogy Dácia legfontosabb városa, Sarmisegetusa megőrizte dák falusi jellegét (270. l.), s e ponton — teljesen anakronisztikus módon — Bukarest(!) példájára hivatkozik. Mi fontosabbnak tarjuk ezzel szemben annak a ténynek kiemelését, hogy a hivatásos oláh archeológusok (pl. Daicovici) szerint Sarmisegetusában semmiféle dák jellegű épületmaradványt *nem* találtak (v. ö. La Transylvanie, 1938, 105. l.). Mint látjuk, az a költői képzelet, melyet I. oly ügyesen szokott politikai célok szolgálatába állítani (ld. Domanovszky, i. m. 314. l.), itt is kissé túlságosan harmónikusá tette a római Dácia képét, persze az oláh érdekeknek megfelelően.

Dácia rurális elemeinek e teljesen hipotétikus jellegű bemutatása csak bevezetésül szolgál a kötet utolsó fejezetéhez, mely a provincia feladásának annyit vitatott problémájával foglalkozik. E rész tárgyalása az oláh szerzőnek bizonyos mértékben kellemetlen, s bár az újabb magyar véleményeket (Alföldi, Tamás) nem cáfolja, hanem egyszerűen — elhallgatja, mégsem tud teljesen megszabadulni az ellenvélemények és ellenérvek nyomasztó súlyától. Előbbi munkáihoz híven (ezekről ld. Domanovszky, i. m. 272. s köv. l.) most is felteszi, hogy Dáciában a hivatalos feladás után is maradt hátra olyan romanizált és sok autochton elemet tartalmazó népi lakosság, mely kontinuitást biztosít az antik Dácia s a modern Románia között. Ebben a szellemben kommentálja I. az evakuáció forrásait is. Vopiscus-szal kapcsolatban, kit egyébként mint történeti forrást szinte teljesen értéktelennek tart, hajlandó feltételezni, hogy szövegében, illetve annak forrásában eredetileg nem „*sublato exercitu et provincialibus, reliquit*“ állt, hanem ez: „*sublato exercitu, provincialibus reliquit*“ (381. l.). E konjektúra teljesen légbőlkapott s azt sem történeti, sem filológiai érvek nem támogatják. Mikor Eutropius szövegéről van szó, jónak látja a veszélyes mondatot („*Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit*“) jegyzetbe sülyesztetni (398. l. l. j.) s a törzsszövegben fordítás nélkül hagyni. Amit Eutropius-szal kapcsolatban a francia fogalmazás ad, az a latin forrásnak elég önkényes értelmezése („*a fixé les Romains . . . mais pas tous les Romains, dans sa Dacie d'au-delà du Danube*“, i. h.). Meglepő, hogy e forrásokkal kapcsolatban Alföldi kutatásaival egyáltalában nem számol. Bizonyos mértékben viszont haladást jelent az a kijelentés, hogy Vopiscus kérdéses mondata aligha interpoláció (382—83. l.). Itt. I. lemond egy olyan „*hypothèse ingénieuse, mais peu intelligible*“ ról, melynek azelőtt elég nagy fontosságot tulajdonított (e nézetet már Domanovszky is cáfolta, i. m. 273. l.). Megjegyezzük még, hogy Suidas-szal kapcsolatban, akinél Δακία címszó alatt Eutropius felfogását pontosan megtaláljuk (391. l.), érdemes lett volna utalni arra, vajjon milyen bizánci előzményekre megy vissza Suidasnak ez az adata.

A történeti források elemzését szervesen kiegészíti az a véleményesorozat, melyet I. a kontinuitásra vonatkozólag közöl. A magyar „Rösleriánusokat“ itt — bármily feltűnő is ez — az egy Hunfalvy képviseli, aki szerinte „s'est élevé avec énergie contre toute trace d'éléments romains sur la rive gauche du Danube, après Aurélien“ (397. l.). Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Hunfalvy eredeti fogalmazása nem egészen ez. „Gewiss blieben manche zurück“ — írja Die Romänen und ihre Ansprüche c. művében, melyre maga I. hivatkozik (396—97. l.) — „der zurückgebliebene Rest . . . muss aber sehr gering gewesen sein, weil wir keine Spuren seines römischen Lebens auffinden können“. Hasonló ellentét a jegyzetben idézett eredeti s a szövegbeli francia parafrázis között másutt is található. Rösler például nem azt mondta, hogy Vopiscusnak „rossz a stílusa“ (393. l. „que son style soit mauvais“), hanem csak ezt: „Kein Künstler in der Darstellung . . .“ (uo. jz.). E fejezet érvelésében egyébként erősen kifogásolható a sok hivatkozás nyugati analógiákra (396, 401, 405—6. l. stb.). Egy alkalommal utal Sacerdoțeanu eredményeire is, de hogy ezeknek mennyiben van komoly értékük, azt már más helyen megállapítottuk (Arch. Eur. Centro-Or. III. 267—701. l.). Meg kell még említenünk, hogy a Tharaud-testvérek egészen indokolatlanul kerültek a dáciai rurális romanizmus „analógiái“ közé (v. ö. Quand Israel est roi, 95—96, 403. l.). Az összehasonlításra I.-t bizonyára az a „logique sociale“ vezette, mely szerinte „est partout la même“ (ld. L'origine et la patrie première des Roumains, Bucarest 1938, 34. l.). Vajjon azt a furcsa ötletet is a „logique sociale“ magyarázza, hogy Boirebista nevének előtagját a mai oláhság „bár oitã“ állathivogató (!) szavában véli felfedezni? (39. l.). S ha a részletkérdésekben az I. által oly nagyrabecsült „sens humain“-t keressük, vajjon Kolozsvárt úgy kell-e bemutatnunk a francia olvasónak, mint „ville saxonne actuelle“-t (259. l.)? Ugyanezen elv alapján kívánhatjuk az Ampelum név további sorsára vonatkozó megjegyzés revízióját is: I. szerint e név az oláh Ampoiu-ban mindmáig megmaradt (254. l.), ami kétségtelen, de hozzáteendő, hogy szláv (v. ö. Kniezsa, Szt. István Emlékkönyv, 468. l.) és magyar közvetítéssel (Rosetti, i. m. 53. l.). A filiációról persze I. egy szót sem szól. Még egy filológiai megjegyzés: a szláv župan (oláh *jupân*) elnevezésnek aligha van valami köze Decebál jelzőjéhez: *Diuppaneus* (125. l.). Efféle ötletei írás közben bárkinék támadhatnak, de a gondos önkritika minden lelkiismeretes szerzőt meg kell hogy óvjon azok megörökítésétől. A nyelvészetet ilyesmi előre nem viszi s csak arra jó, hogy a filológiában kevésbé járatos történészekben téves nézeteket keltsen.

II. Mint láttuk, az I. kötet 2. része igen érdekes, szellemesen megírt tanulmány, melynek egyetlen alaptévedése bizonyos „nemzeti“ előítéleteknek kritikátlan elfogadása. Súlyosabb baj, hogy erre az ingatag alapra épül az egész II. kötet, mely az oláhság multjának leghomályosabb szakaszát öleli fel. I. seholsem oldja meg komolyan azt a kérdést, hogy az északdunai romanizmus

fennmaradása mellett hogyan képzelhető el az ósóláhság nyelvi egysége, s hogy a két különböző — északdunai és déldunai — romanizmus között milyen kapcsolatok állottak fenn. Az az apodiktikus és többször is megismételt kijelentés, hogy az oláhság keletkezésének főterülete a Duna mindkét partja, a kérdést nem oldja meg véglegesen. Az is érdekes, hogy míg a mérsékeltabb oláh nyelvészek ma már csak Dácia délnyugati részét számítják az oláhság „óshazájához“ (v. ö. Rosetti, i. m. II. 38—39. l.), addig I. még mindig egész általánosságban Dáciáról beszél. Mondanunk sem kell, hogy a dunai limes jelentősége, melyet Tamás oly meggyőzően domborított ki (Arch. Eur. Centro-Or. I. 85. l.), nála teljesen elmosódik. Nemcsak hogy a Dunától északra felismerni vél a romanizmus megőrzésére alkalmas életfeltételeket, hanem azt is állítja, hogy a limesen túl lévő balkáni vidék *alkalmatlan volt* az oláh nyelv kialakulására. Ezt a folyamatot ő csak Dáciában tudja elképzelni (136. l.). Mindez a jólismert magyar tanítással annyira ellentétben áll, hogy a cáfolatát ezúttal feleslegesnek tartjuk megkísérelni. Csak arra utalunk még, hogy I. milyen tökéletes biztonsággal ad elő olyan tételeket, melyeket még Puşcariu maga is paradoxonoknak tart (v. ö. 137. l., S. Puşcariu, *La Transylvanie*, 1938, 3᠙—40. l. és ehhez L. Gáldi: *Une nouvelle synthèse de l'histoire de la Transylvanie*, *Nouvelle Revue de Hongrie* 1939, 315—16. l.).

Ebben a kötetben, mely hipotétikus elemeknek óriási tömegét tartalmazza, ismét nagy szerep jut a filológiai érveknek is. Nem lehet célunk ezúttal I. valamennyi elfogadhatatlan szómagyarázatát felsorolni s ezért csak a legkirívóbb esetekre mutatunk rá.

A *cetate* szó megőrzéséből nem lehet kontinuitás-érvet kovácsolni (14. l.). Maradtak-e Erdélyben régi helynévi nyomok, melyek e szó *oláh* jellegű fennmaradását bizonyítanák? A magyar *kastély* szó német közvetítésű s nem az erdélyi „dákorumán“ castellumok nevéből származik (60. l.). A francia *donjon*-nak semmi köze a kelta *dun*-okhoz, mivel a latin *dominio*-ból származik (W. Wartburg: *Franz. et. Wb.* III. 130. l.; A. Dauzat: *Diet. étym.* 254. l.). Athanarik *judez*-i címét aligha vette át a dáciai „ösláhoaktól“ (72. l.). A keresztény terminológia ősi latin elemei közül törlendő *impeliāt* „megtestesült“ értelemben (110. l.), mivel a *pelitā* szó csak szláv hatásra vette föl a „test“ jelentést (Tiktin: *Rum. deutsch. Wb.* 1143. l.). Az oláh *rugā* „imádság“ szó a szláv mintára használt a *se rugā* „imádkozni“ „substantif postverbal“-ja és így semmi köze sincs a latin *roga*-hoz („katonák zsoldja, fizetése“, 111. l.). A *řintirim* „temető“ a magyar *cinterem* átvétele és nem „germán jellegű“ alak (112. l.). *Inālřarea* „az Úr mennyemenetele“ nem régi szó; csak a XIX. századból van reá adat (*Diet. Academiei Rom.* II. 551. l.). Az ünnep régi neve *ispas. Gānd* „gond“ (148. l.), *vig* „vég posztó“ (356. l.), *bır* „bér“ (361. l.) mind magyar szó s nem szláv vagy egyéb. Magyarból való *meřter* (175. l.), valamint *řcoalā* is, melyet I. *dascāl*-lal kapcsolatban említhetett volna. Feltűnően sok a tévedés turkológiai és magyar őstörténeti vonatkozásban. Attila mint az északdunai oláhok „Domn“-ja (!) szerepel (231. l.). A *bulgárok* nem feltétlenül *húnok*

(v. ö. Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása, 1930, 128—29. l.) s az avarok sem azok (371. l., ehhez Németh, i. m. 100. s köv. l.). A *bulgár* névben az *-ar* végzet nem „la finale du pluriel touranian“ (sic! 372. l.), hanem képző (v. ö. Németh, i. m. 96. l.). A *magyar* névben sincs „suffixe du pluriel“ (ld. Németh, i. m. 330. l.). Igen sajnálatos, hogy I. még ennek a néprnévnek helyes magyarizációjával sincs tisztában, sőt azt sem sejtí, hogy a régi alakok *mogyeri* típusúak voltak! S miért mindig a bizánci jellegű „Hounougoures“ (374. l.), „Ounogoundour“ (415. l.) az *onoqurok* nevének rendes átírása helyett? Azt sem látjuk, miért kell ezzel az „Ounogoundours“ alakokkal kapcsolatban a húnokra „avec le souvenir des Huns“ utalni? Mindez fokozhatja a magyarok „barbár“ jellegét jámbor nyugati olvasók szemében, de a komoly történész jobban örvendene, ha a szerző legalább rövid képet adna a magyarok törzsi szervezetéről. S végül: Bulcsu és „Bolosoud“ (v. ö. Bolo οὐδης, stb.)¹ természetesen *egyazon* személy s így nem lehet a magyarok „rablóbandáival“ kapcsolatban ilyen kijelentéseket tenni: „Les bandes de Hussol, de Leel, de *Bolchu* (Bulgius, Bulcs), de Toxoun (!), de *Bolosoud* passent par l'Allemagne“ (406. l.). De várhatjuk-e I.-től, hogy magyar nevekről pontos felvilágosítást nyújtson, mikor még az isztrorománok nevéül sem a modern és valóban élő szláv elnevezéseket említi, hanem a XVII. század végén egyetlen egyszer előforduló *Rumeri* alakot? (423. l.; e névről Tamás, Arch. Eur. Centro-Or. I. 33. l.)

Mint láthatjuk tehát, e kötet filológiai alapépitménye felette hiányos nemcsak az idegen népekkel kapcsolatban, hanem oláh viszonylatban is. I. magyarizatait nem egyszer magával a Román Akadémia szótárával lehet megcáfolni! Az ilyen filológiai jártasság a történettudományt semmivel sem támogatja.

III. Ilyen előzmények után jutunk a III. kötethez, mely az oláhság pozitív adatokkal pontosabban megfogható történetét egészen Mircea koráig öleli fel. I. e részben már teljesen saját feltevéseinek rabja: mivel előbb tételként állította az erdélyi kontinuitás teljes bizonyosságát, most már kötelessége minden eszközzel elterelni a figyelmet azokról az adatokról, melyek a XIII. század folyamán oly jól tükrözik az oláhok délről északra terjedő beszüremkedését.² Ezeket az okleveles említéseket oly széles keretbe állítja, hogy a gyanútlan nyugati olvasó szinte megfélemedezik azokról az adatokról, melyek *csakugyan* az oláhokra s nem ezer más tényre vonatkoznak. Éppígy háttérbe szorul az a döntő hatás is, melyet a magyar államiság a kárpátaljai fejedelemségek kialakulására gyakorolt.

Ez általános szempontok ellenére is több olyan részlet-megjegyzés akad, melynek a magyar történész jó hasznát veheti. Jelentősnek tartjuk például, hogy I. legalább a Dunántúlon nem keres oláh lakosságot, vagyis nem esik abba a hibába, mint Drăganu (22. l.). Fontos megállapítása az is, hogy a magyarok oláh elnevezése (*Ungur*) nem közvetlen érintkezésre, hanem

¹ Bulcsu és „Bolosoud“ viszonyához ld. még Gyóni M.: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében (Budapest 1938) 80—81. l.

² Tamás, Arch. Eur. Centro-Or. II. 332. s köv. l.

szláv közvetítésre utal (26. l.). Haladást jelent, hogy I. végre elfogadja már a gypeürendszerre vonatkozó magyar elgondolásokat, melyeket előbb még „théorie bizarre“-nak nevezett (98. l.). Örömmel könyveljük el ezt az őszinte kijelentést is : „Az oláhok fennmaradását nem lehet úgy bebizonyítani, hogy a rosszhiszeműség ne találjon többé semmi ellenvetést“ (58. l.). De — és ezt sietünk megjegyezni — a tévedések micsoda labirintusából kell e néhány szerencsés észrevételt kihámozni !

Íme néhány példa : Nagyváradon, melynek magyar jellegét és Szt. László-kultuszát I. másutt is erősen támadja,¹ a XI. században orthodox (!) püspökség lehetett (23. l.) ; Csík megye neve az isztrománok *Cici* nevével kerül kapcsolatba (39. l.) ; a magyarországi latinságban a *civitas* szónak az oláh *cetate* hatására fejlődött ki „castrum“ jelentése (47. l.) ; a székelyek székei az oláh *scaun*-ból származnak (50. l.) ; *Tühütüm* valószínűleg *Ajtonnyal* azonos (53. l.) ;² a latin *Titia* alak nem származhatik a magyarból (61. l. I. természetesen nem ismeri a *Tisza* név *Tica* nyelvjárási változatát) ;³ a *Cohalm* névben, mely nem más, mint *Köhalm*, „préfixe slave“ van (64. l.) ; a „földművelő“ oláhoknak a XIII. században már „malmai“ voltak (153. l., ehhez Domanovszky, i. m. 144. s köv. l.) ; a Várad Regestrom hemzseg az „oláh“ (helyesebben áloláh) nevektől (152. l.), ilyen lenne *Micus*, *Gyurg* stb. *Mogoshid* vagyis „magashíd“ I. szerint annyi mint „le pont de Mogos“ (167. l.) ; *Mogos Mortu* vagyis „magas mart“ (part) feltétlenül *oláh* elnevezés (165. l.) ; a *Mykud*, vagyis *Miküd* semmilyen magyar tőhöz nem tartozhatik (174. l., de v. ö. Kniezsa, Arch. Eur. Centro-Or. I. 190—91. l.) ; az oláh *logofät* elnevezésben, mely természetesen a bizánci λογοφῆτης átvétele, az oláh *fät* „fiú“ (latin *foetus*) szó él tovább (209. l.) ; *salgäi* vagyis „sóvágók“, alighanem azonos a csángók nevével (252. l.) ; Basaraba diadalával kapcsolatban büszkén idézi a Képes Krónikát (215. l.), de persze bölösen kihagyja ezt a mondatot : „köröskörül az ebsokaságú oláhok serege is hullott mint a légy“ (Kardos T. ford., Officina-kiadás, 77. l.), stb.

Eme ízelítők után valamivel behatóbban kell foglalkoznunk két részlettel. Az egyik megjegyzés I. dokumentációjára vonatkozik. A III. k. 29. l.-ján idézi az általa hamisnak hitt 1075-i oklevélből a következő két sort : „Geiza, supremus Hungarorum dux, postea vero gratia Dei rex consecratus“ (Fejér : Cod. dipl. I. 428. l.). Ez egyetlen kifejezésben csekély három idézési hibát követ el : *Hungaro-*

¹ V. ö. Nagyváradon elmondott s ugyanott megjelent „Intru apărărea graniței de Apus“ c. beszédével („Familia“ 1939. jan. 33—50. l.). Az ebben foglalt történeti képtelenségek minden képzeletet felülmúlnak. A székelyek a besenyők ivadécai ; 1100 előtt a magyarok egyáltalában nem hatoltak be Erdélybe ; Nagyváradnak nincs régi magyar lakossága ; a magyarság csak egy „barbár“ néppel tudott jó viszonyban lenni, a törökkel (!), aminek bizonyítéka az a kedvező hatás, amit a török uralom az alsóbb magyar néprétegekre gyakorolt, stb.

² A *Tühütüm* ~ *Töhötöm* név helyes magyarozatát I. megtalálhatta volna Németh Gy. könyvében, „A honfoglaló magyarság kialakulása“ (Budapest 1930) 294. l. *Ajtonyra* nézve ld. Gombocz—Melich : Magyar etym. szótár, I. 41. l.

³ V. ö. Konstantinos *Tiζa* alakjával, melyet Melich tanulmányozott (Magyar Nyelv XIX. 37—38. l.).

rum helyett *Ungrorum* alakot közöl, *vero* helyett *veri-t* ír, s *consecratus* helyett önkényesen *consacratus-t*. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy ugyanazon forrásból *Aranyos* folyónevet közöl *Aranyas* helyett (v. ö. *aranas*, Schlágli Szójegyzék), s hogy ennek az oklevélnek hitelességét Szentpétery kritikái észrevételeinek ismerete nélkül vonja kétségbe, akkor igazán nem írhatjuk alá Bánescu dicséző szavait a „documentation rigoureuse“-ről (Byzantion XIII. 315. l.). Néhány lappal odébb (33. és 39. l.) szép példát találunk arra is, hogyan értelmezi I. a magyar forrásokat. 1111-ben említettik bizonyos „Mercurius Princeps Ultrasiluanus“ (Fejér, II. 43. l.), kiről pusztá nevének kívül semmit sem tudunk. Ezt a „princeps“-et határozottan oláhnak tartja azon az alapon, hogy Erdélyben van két *Miercuri* nevű hely, az egyik németül Reussmarkt, a másik — Csikszereda. Tehát Csikszereda e XII. századi Mercurius emlékét őrizte volna meg. E feltevés nagyon szép és merész, de éppoly képtelen is. I. sajnos, teljesen megfeledezett két dologról. Az egyik az, hogy az Árpád-korban még két Mercuriust ismerünk, egy somogyi (Szentpétery: Krit. jegyz. I. 69. l.) s egy pozsonyi ispánt (uo. 70—71. l.), akiket igazán nem lehet oláh eredettel vádolni. A másik tény, melynek nem-ismerése még meglepőbb, egyszerűen az, hogy Csikszeredát még 1891-ben is Ciuc-Seredának hívták oláhu (Tribuna 1891, 604. l.) s nem Miercurea-Ciucnak, ami — egészen újkeletű elnevezés lévén — nem más, mint a magyar „szereda, szerda“ lefordítása (v. ö. *Miercuri*, *Mercredi*, stb.). Csak azt jegyezzük meg meg, hogy e város neve magyar szempontból sem személynévi eredetű (bár van már 1199-ből adat *Scereda* férfinévre, v. ö. Szamota—Zolnai: Oklevélszótár, s. v.), hanem arra a napra utal, amikor ott a vásárt tartották (v. ö. Wertner M. Magyar Nyelv II. 122—23. l.). Ilyen elnevezések már a XIII. században vannak (pl. 1206: cheturtuchyel, azaz „Csütörtök-hely“, Oklevélszótár).

A magyar—oláh kapcsolatok középkori története tehát meglehetősen mostoha elbánásban részesült. Kevéssé vizsgáztal az a tény, hogy helyenként oláh szereplők is hasonló módon tárgyaltatnak. A Basaraba-család kün, illetve török eredetét pl. ezzel a gúnyos értelműnek szánt széljegyzettel intézi el a szerző: „Une bizarre théorie cumanisant les Basarabes est celle de László Rasonyi (sic!), qui déclare être tout aussi familier pour les choses de Budapest que pour celle d'Ankara, mais, en ce qui concerne ce sujet lui-même certainement non“ (187. l.). Ez a megjegyzés annál meglepőbb, mert Rásonyi a Basarabák nevééről szóló cikkében többször épp I.-nak e névre vonatkozó megállapításaira hivatkozott (Arch. Eur. Centro-Or. I. 240, 246—47. l.). Ha egy magyar tudós módszeresen továbbfejti azt, amit I. maga is sejtett, akkor felfogása egyszerre „bizarre théorie“ lesz?

IV. A negyedik kötetben, az oláh „lovagok“ történetében I. szintézisét két nagy és szerinte egyenlő fontosságú alak uralja: Hunyadi János és Nagy István. Talán egyetlen más műben sem domborította ki a szerző Hunyadi „oláh“ jellegét oly erősen, mint ebben az összefoglalásban. Felesleges rámutatnunk mindazon körülményekre, melyek felfogása ellen szólnak. Elég megjegyeznünk, hogy az a „sentimentalité discrète“, melyet ő különösen „oláh“ vonásnak ítél (83. l.), egyáltalában nem tanúskodik

Hunyadi jellemének mélyebb megértéséről. S ha már ennyire a faji származás, az oláhok által politikailag is annyira kihasználta „originea etnică“ alapján állunk, legalább azt várhattuk volna, hogy Hunyadi eredetének problémáját, melyen Giurescu is keresztül siklott, egész bonyolultságában tárja fel. Ilyen kutatásnak még nyomát sem találjuk. Meglepő az is, hogy Hunyadi pályájának elvitathatatlanul *magyar* mozzanatai kevésbé jutnak érvényre. Hunyadi kormányzóvá választásáról csak egy odavetett mellékmondat emlékezik meg (104. l.). Az is erősen vitatható, hogy Hunyadi vállalkozása a török ellen pusztán *személyes* és nem nemzeti jellegű (93. l.). I. ennél fontosabbnak tartja Vlad Dracul kétes szerepének tisztázását s annak a vádnak elhárítását, hogy Hunyadi 1448 körül saját fajtestvérei ellen támadt (107. l.). Mindeme önkényes változtatások ellenére is haladást jelent, hogy Hunyadinak az oláh fejedelmekkel való együttműködése most már kevésbé lép előtérbe,¹ s utalás történik (101. l.) Hunyadi egyik levelére is, melyben mindkét vajda (utriusque Valachiae) hűtlenségéről számol be. Szinte megemlíteni is felesleges, hogy I. faji elgondolásának megfelelően Mátyás király is mint „valaque“ (152. l.) vagy legjobban mint „demi-Roumain“ (299. l.) szerepel.²

Nagy István uralkodásának rajza általában színes és mozgalmas. Néhány helyen meglepő a felhasznált forrásanyag hiányossága. Pl. figyelmen kívül hagyja azt a lengyel krónikát, melyet Górka 1931-ben adott ki³ s melyet a moldvabányai csatával kapcsolatban Elekes is sikerrel használt fel.⁴ E csata leírásában egyébként Isaia vornic árulásának nyoma sincsen.⁵ Drágffyval kapcsolatban említi egyszer I., hogy szláv források „compère“-nak nevezik (276. l.), de nem jegyzi meg, hogy e kifejezést valószínűleg Drágffy leányának Istvánnal kötött házassága magya-

¹ A Helmolt-féle világtörténelem magyar részében Hunyadi még úgy szerepelt, mint „die mächtigste Stütze der auf der Seite der Christenheit stehenden Woiwoden der Moldau und der Walachei“ (406. l. és ehhez Domanovszky, i. m. 98. l.).

² I. sohasem veszi figyelembe a nevelés és kultúrkörnyezet alakító hatását, legfeljebb akkor, ha az oláhsághoz asszimilált idegenekről van szó.

³ O. Górka: Kronika ezasów Stefana wielkiego Moldawskiego. (Kraków 1931.) Ezzel a krónikával legutóbb I. C. Chițimia foglalkozott (Cronica lui Ștefan cel Mare, Cercetări Literare publicate de N. Cartoian, 1939, 219. s. köv. l.) s azt igyekezett bebizonyítani, hogy a krónikát Nagy István egyik udvari embere szláv nyelven írta s ezt egy lengyel fordította le latin nyelvre. Ez a fordítás szolgált volna a Górka által kiadott német szöveg forrásul. A szláv eredetire vonatkozó hipotézis N. Cartoian bukaresti professzortól származik (Chițimia i. h. 223. l.).

⁴ Elekes L.: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. (Budapest 1937.)

⁵ Elekes, i. m. 31. l.

rázza. Hogy e lakodalom költségeit is Mátyás viselte,¹ azt persze jobbnak látja elhallgatni.

E két főhős mellett a többi történeti személy erősen háttérbe szorul. Különösen mostohán bánik I. Jó Sándorral. Petru Rareş szereplése, mely magában véve is elég bonyodalmas, világosabb kifejtést igényelt volna. Erdély egyes főúri családjainak oláh származása talán a kelleténél gyakrabban kerül szóba.

Nagy és súlyos hiánynak érezzük a kultúrtörténeti részleteknek szinte teljes elhanyagolását. A kötet befejező fejezete („Création culturelle“) alig kárpótol ama megjegyzések hiányáért, melyeket az egyes uralkodókkal és korszakokkal kapcsolatban vártunk volna. Amit I. e fejezetben ad, az sem mindig kielégítő. Utal ugyan a moldvai szláv oklevelek oláh nyelvű szórvány- emlékeire, s azok tanulmányozásának szükségére (515. l.), de eszébe sem jut megjegyezni, hogy e szórványokat — legalább is a magyar elemek szempontjából — Tamás már feldolgozta (Ung. Jahrbücher VIII—IX.). Nagyon helyes, amit a huszizmus hatásáról s az első szövegek népies jellegéről mond (516—17. l.), de amit ugyanott a feltételezhető oláh levélváltásokról ír, erősen hipotétikus jellegű. Az oláh népdal neolatin (francia és olasz) kapcsolatai egyetlen mondatnál (522. l.) többet érdemeltek volna², s alaposabb bemutatást kíván legalább két ága a művészetnek: a festészet s az építészet. A művészettörténeti utalások oly elnagyoltak, hogy a szép és érdekes illusztrációk egészen összefüggés nélkül ékelődnek be a szövegbe. Pedig szellemtörténeti szempontból is érdekes lett volna megvilágítani, hogyan jutnak el az oláhokhoz a nyugati művészet bizonyos elemei. A több képen bemutatott, templomalakú ereklyetartók ugyanazt a művészi felfogást tükrözik, mint a franciaországi gótikus „châsse“-ok. Az efféle összefüggések minden kutatót joggal érdekelnének.

Nem akarunk e még befejezetlen műről összefoglaló véleményt mondani. Azt a lesújtó ítéletet sem ismételjük, melyet nemrégén Giurescu mondott I. szintézis-alkotó képességeiről (Rev. Istorică Română VII. 184. l.)³. Befejezésül csak arra a tényre akarjuk felhívni a figyelmet, hogy I. új műve, fentebb említett módszertani hibái és tárgyi tévedései ellenére is, rengeteg anyagot tartalmaz, sokszor ügyes és találó megjegyzések kíséretében, melyeket az oláh kérdésekkel foglalkozó magyar történészeknek is számon kell tartania. Annak, aki kellő kritikával tud olvasni, I. életművének e nagy kompendiuma sokszor adhat ötletet és ösztönzést. Őszintén sajnáljuk, hogy az egyes fejezetekhez nem csatlakozik módszeresen rendezett és megrostált bibliográfia; ez a hatalmas mű értékét és gyakorlati hasznát nagy mértékben növelte volna.

Gáldi László.

¹ I. m. 76. l.

² Ld. erről Gáldi L.: Le origini italo-greche della versificazione rumena, Roma 1939, 8. s köv. l.

³ V. ö. Magyar Szemle 1939 május, 46. l.

Belitzky János : Sopron vármegye története. I. kötet. Budapest 1938. 8° XIV, 1015 l. 6 tórkép.

Az utolsó megyei monográfia, melynek célja az egész megye teljes történetének megírása volt, a háború előtt jelent meg. A magyar helytörténetírás első hivatott művelője, Tagányi Károly, már akkor sem titkolta elégedetlenségét; már akkor magasabb célt tűzött a monografusok elé. A háború után ezek a követelmények a történeti kutatómunka és az egyes rész- és határtudományok fejlődése következtében csak szigorúbbakká váltak. Az átértékelés munkájában, mely ekkor végbement, része volt B.-nek is. (Vigilia I. évf.) Ezekben a megbeszélésekben egyformán magáévá tette mindenki azt a nézetet, hogy a megyetörténet feladata a megye területén élő népelemeknek és a megye szervezetének teljes, az országos eseményektől — még ha azok a megye területén zajlottak is le — független kutatása. Ilyen szigorú feltételek mellett nem is jelent meg a háborút követő időben teljességre törekvő megyei monográfia. Holub József (Zala megye története) inkább a megye közigazgatási és bíraskodási funkcióit vizsgálta, Mályusz Elemér (Turóc megye kialakulása) és Fekete Nagy Antal (A Szepesség területi és társadalmi kialakulása) a megyék kezdeteivel foglalkozott, Szabó István a népiségtörténeti kutatást állította az első helyre (Ugocsa megye). Az időközben megjelent kisebb-nagyobb dolgozatok pedig akár időbeli, akár másirányú korlátozásaikkal már eleve lemondtak a teljességre való törekvéstről. B. törte meg elsőnek a jeget, amikor vizsgálat alá vette egy dunántúli, korai kialakulású és nemzetiségileg is sokszínű megye történetét.

Munkájának első kötete a megye történetének csak középkori részeivel foglalkozik és hosszabb bevezetés után három részben tárgyalja azt, a honfoglalástól a királyi megye felbomlásáig (133—503. l.), majd az autonóm nemesi megye virágkorát (505—791. l.), végül a középkorvégi nemesi megyét. (792—1015. l.)

A száz oldalát meghaladó bevezetés kétségtelenül a legnehezebb és legfárasztóbb fejezete a könyvnek. Az elmúlt években olyan hangok is hallatszóttak (Történetírás 1937, 34. s. köv. l.), hogy egy megye őskori és általában „megye-előtti“ időszakát tárgyalni teljesen felesleges. Ha van is valami igazsága ennek a felfogásnak, kétségtelen, hogy ezeket a részleteket elhagyni nem lehet, mert utóhatásaikban a magyarság megtelepedését és életformáit befolyásolták. Ebben a részben hozza B. a legkevesebb újat. Nem sikerült már maga az első fejezet, melyben Sopron megye területének geológiai kialakulását mondja el. Az ilyen bevezetés tárgya nem lehet a geológiai fejlődés, hanem csakis egy rövid emberföldrajzi bevezetés, amely *egy adott időpontban rajzolja meg a táj képét*. A geológiai fejlődés vizsgálata helyett annál fontosabb lett volna a vidék emberföldrajzi ismerete: hogy milyen volt az a terület, melyen a magyarság megtelepedett, milyen földrajzi tényezők voltak hatással erre a megtelepedésre és a belőle sarjadt későbbi életre. Mennyire megkönnyítette volna az olvasó munkáját, ha pl. tudja, s egy mellékelt térképen nyo-

mon követheti, hogy hol futottak a természetes útvonalak, amikkel a későbbiek során találkozunk, s merre vonult az újabban oly fontosnak tartott erdőhatár! B. azonban a régi — és sokszor csepült — monográfiák módjára általánosságban beszél erdőről meg mocsárról; megemlíti (420. l.) a bükkhatárt, de nem tudjuk, merre húzódtott az. Földrajztudományi feldolgozás hiányában persze igen fáradságos ezeket az emberföldrajzi részleteket összeállítani, de talán jobb lett volna ezt szakemberre bízni.

Ugyanez vonatkozik az őstörténettel foglalkozó részekre. Az őstörténetet — úgy hisszük — általában el lehetett volna hagyni, hiszen a bevezetés célja, hogy a megye keletkezésének ill. a magyarság településének történeti feldolgozásához alapot adjon. Nyugodtan mellőzhetette volna tehát a szerző a prae-historikus népek ismertetését és kezdhette volna munkáját ott, ahol azok élő tényezőket jelentettek a településben és a megye kialakulásában — azaz a római korban. Itt is kiderül azonban, hogy ezeket a részeket vagy szakemberre kellett volna bízni, vagy sokkal rövidebbre fogva, a mai archeológiai eredményeket összefoglalni. Egy ilyen történeti szintézisben nem lehet például egy túristáknak szánt kalauz alapján beszélni egy avar sírleletről, még akkor sem, ha e kalauz történeti adatai teljesen megbízhatók. Ha szakember dolgozta volna fel az archeológiai részeket, akkor nem lett volna a kötet leggyengébb részévé az avar és a római kérdés fejezete. Az avarokról megtudjuk ugyan, hogy a magyarokkal rokonságban voltak, de aztán megint csak a politikai történetüket és Nagy Károllyal vívott harcaikat ismerjük meg. Ebben a részben B.-nek a megye kereteit tágitania kellett volna (amit különben kedvelt törzsvándoroltató elmélete kedvéért meg is tesz!). Ebben az esetben gyorsan elérte volna a két nagy avar lelőhelyet, Dévényt és Kőszeget, s az ottani leletek és a megye területének helyzete alapján (Borostyánút!) úgy lehetett volna feldolgozni az avar kérdést, hogy annak a megyéhez valami köze is legyen. A római kontinuitás kérdésére csak egy megjegyzésünk van: Pleidell kutatásai után nem lehet a kérdést ennyire elhanyagolni.

Az ezután következő három rész első fejezeteiben — és ezt csodálkozással állapítjuk meg — hosszabbnál hosszabb és érdek- telenebbnél érdektelezenebb részleteket kapunk a politikai törté- netből. A megye fejlődését kétségtelenül bele kell állítani az általános magyar történetbe, de ez nem jelentheti azt, hogy a „Hóman—Szekfű“ alapján hozzunk részleteket a Kanizsaiakról, vagy Pauler alapján a Kőszegiekről, csak azért, mert ezek a családok véletlenül Sopron megye területén is birtokosok voltak. A második rész elején „Nemesi autonómia kialakulása és Nagy Lajos korlátozó intézkedései“ cím alatt hatvan oldal terjedelemben értesülünk a XIII—XIV. század fordulóján dúló összes bel- és külháborúról, kormányválságról, stb. Ezt a hatvan oldalt (507—566. l.) csak azért kell végigolvasnunk, mert „Ezek az ország életét irányító nagy események Sopron vármegyét főleg annyiban érintették közvetlen közelről, amennyiben a megyében birtokos

Köszegiakkal voltak összefüggésben.“ (522. l.) Nem járunk különkülön a harmadik rész elején sem, de itt már a cím előkészít bennünket, hogy „az országos politika sodrában“ lejátszódó események rajzát fogjuk kapni. Mindezek a részek érdekesek lehetnek a helybeliek számára, de nem valók a megye történetének keretébe. A megyetörténet tárgyával nem is állnak szoros összefüggésben, mert, ha volt is hatásuk a megye életére — amint bizonyos, hogy volt —, akkor is elég lett volna belőlük egy-egy rövidke szemelvény. Az országos események hatását a megye életére B. úgysem tudja kimutatni.

Ha B. szem előtt tartotta volna azt az elvet, hogy a megye története elsősorban a megye területén élő népességnek és a megyének mint szervezetnek a feldolgozását kívánja, nem következett volna be munkájának feltűnő fogyatékosága: a közel 350 oldal politikai történeti szemelvény mellett a település rajzának teljes hiánya. Ezt csak azzal tudjuk magyarázni, hogy B. ezt a második kötetben beígért népiségtörténeti rész bevezetőjének szánta és nem akarta az egybe tartozó részeket a két kötetben megosztani. Reméljük, a szerző nem akarja településtörténetnek feltüntetni azokat a részeket, amelyeket a magyar törzsek vándorlásáról írt.

Munkájának legszebb részei a gazdaságtörténeti feldolgozások, mint a soproni kereskedelem kezdeteit feltáró fejezet. Ilyen vonatkozásban új szempontokból, újszerűen tud behatolni az elhanyagolt magyar egyháztörténet egyes részeibe, mint amikor pl. a borsmonostori apátság és a környék népének kapcsolatait gazdaságtörténeti alapon fejtegeti. Ezekben a részekben érezzük a szerző régebbi tapasztalatait és rutinját, a maga s mások előzetes feldolgozásainak továbbfejlesztését. Itt valóban következtetni tud „a kor külső életmegnyilvánulásai ránk maradt tanújeleiből az élet mélységeire“ (709. l.).

Ez a háború utáni első teljességre törekvő megyei monográfia. Hibái két főforrásból származnak: az egyik, hogy nem tudott teljesen szakítani a háború előtti monografikus irodalommal és így egyes fogyatékoságait is átvette. A másik pedig az a helyzet, amit nálunk már régóta beláttak, de rajta sohasem változtattak: *egyfelől lehetetlen az, hogy egy hozzá nem értő tényező pontos határidőre történeti feldolgozást rendeljen meg; másfelől lehetetlen (még egy ilyen kis megyére is áll ez!), hogy a hatalmas anyagból előmunkálatok nélkül egyetlen ember véges ereje szintetikus történeti feldolgozást adjon.* Ezt a feladatot egy munkaközösségnek kell elvégeznie és aztán egy embernek szintézisbe foglalnia.

Fügedi Erik.

Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. I. kötet, 1520 tájától 1608-ig. (Református Egyházi Könyvtár, szerk. Budai Gergely, XX.), Debrecen 1938. 8° XV, 409 l.

A magyar református egyháztörténet újszemontú szintézisének megírására ma hazai földön R.-nél hivatottabb ember nincsen. Erre predesztinálja őt nemcsak a kivételes természeti adottság: a mélyen és szélesen látó értelem, továbbá a saját

munkájával megszerzett történetírói kvalitások egész sora, a valóban magasfokú módszeres képzettség, hanem az a körülmény is, hogy ehhez a szintézishez, különösen a XVI. századra vonatkozólag, fáradságos, elmélyedő részletkutatással talán senki annyi alkotóelemet össze nem hordott, mint éppen ő. Kötelezték erre a nagy munkára a családi tradíciók és az előkelő tudományos pozíció is, amelyet eddig elfoglalt.

Tanulságos a bevezetés első fejezete, mert megismerjük belőle a szerző református teológiai alapokon és történetfilozófiai fejtegetésen felépült tudományelméletét, továbbá a munka megszerkesztésében követett módszerét is. Utóbbit természetesen más teológiai meggyőződésű történész is jól hasznosíthatja.

R. öt korszakra osztja a magyar református egyháztörténetet ; az első kötet az elsőt öleli fel, a reformáció kezdetétől 1608-ig, a bécsi békét becikkelyező pozsonyi országgyűlésig. Ez hozta meg a reformáció első törvényes szabadságlevelét, tehát a fejlődésnek egy aránylag jól elhatárolható részét zárja le. A korszak elé R. preludiumként az ősmagyar vallásról írt egy, a középkori magyar egyházzal és a középkor második felében benne fellépő „repedések és bomlások”-ról két fejezetet. A korszakon belül is van két előjáró fejezet. Az egyik a reformátori mozgalmakról szól közvetlenül a mohácsi vész előtti években, a második a reformáció elterjedéséről 1550 tájáig. Ezekben a fejezetekben még az összes protestáns irányokkal foglalkozik s csak azután tér át a református egyház megalakulására. Ennek külső történetét regionális beosztásban tárgyalja. A négy régió (1. Tiszántúl és Erdély, 2. északi és északkeleti Felvidék, 3. Duna—Tisza köze, alsó Dunamellék és a Dunántúl hódoltsági részei, 4. felső Dunamellék és a Dunántúl Habsburg-uralom alatti részei) nem pusztán földrajzi csoportosítást ad ; a könnyebb áttekintés, amelyet önmagában nyújt, nem sokat jelentene. De a régióknak belső különbözősége is van, hiszen mindegyikben más és más körülmények segítettek vagy gátolták a református jellegű protestantizmus elterjedését. A földrajzi határok tehát az eszme terjedésének konturjait is jelentik. Természetes, hogy így a részletek élessége szembeszökő, az összkép színessége pedig nagy lesz. A református egyháznak az antitrinitarizmussal és anabaptizmussal vívott küzdelmei és misziszioja az oláhok között adják a külső történet befejező akkordjait.

A belső történet fejezetcímei elárulják azt a gazdag tartalmat, amellyel R. a fejezeteket meg tudja tölteni, anélkül, hogy dokumentálatlan elmélkedésekre adta volna magát. Tárgyalásra kerül bennük a református egyház alkotmánya, szervezete, kormányzata, fegyelmi rendje, jogi viszonyai, istentisztelete és istenfélmelme, nevelő és művelő munkája. A külső történetben R. most szélesebb olvasóközönség elé viszi azokat az eredményeket, amelyeket a szakkörök eddig is olyan elismeréssel fogadtak. A belső terület eredményeiben viszont a szakkörök is sok újat fognak találni.

Könyve további három fejezetében R. a református egyháznak a három országrész politikai hatalmához, az erdélyi államhoz, a török hatalomhoz és a Habsburg királysághoz való viszonyát

tárgyalja, mondanivalóját pedig Boeckay Istvánnal és művével fejezi be.

R. tehát művét olyan kristálytisztá és emellett olyan egyszerű szerkezetben építette fel, aminőt csak az anyag fölötti szuverén uralkodás eredményezhet. A lelkében élő szintézist világos elrendezéssel sikerült olvasói szeme elé vetítenie.

A könyv gazdag tartalmát, amit a szerző minden felesleges mondatot kerülő, rendkívül tömör stílusa is sűrít, az elsorolt címszavakon túlmenően még vázlatosan sem tárhatjuk itt fel. Senki úgy nem ismeri a szétszórt, sokszor valósággal rejtekhelyen lappangó könyveket, füzeteket, cikkeket, mint R. (izelitőt ebben a könyvben is ad, de nagy várakozással tekintünk ígérete elé, hogy a tervezett harmadik kötethez teljes könyvészetet fog csatolni!). Ez a mindent felülelő tudás tette lehetővé számára, hogy a ma aránylagosan lehetséges teljes szintézist elkészítse. Szinte felesleges azonban kiemelni, hogy éles szeme a részletek egybeillesztésében sohasem tévedett. A nagy szellemi épületben minden összetevő elem annyi helyet kap, amennyit belső értéke és súlya jelent.

A teljes anyagismeret feljogosítja R.-t arra, hogy korrektúrárt végezzen a református egyház történetének eddig ismert képén. Ahol tudományos meggyőződése szerint a helyesbítést el kellett végeznie, tolla nem habozott, még ha esetleg saját korábbi felfogását kellett is megmásítania. Az igazság előtt való alázatos meghajlás természetesen nagyban emeli a könyv hitelét. „Fenntartás nélkül bibliai s ez ránk nézve ezt is jelenti: református teológiai alapállásponton vagyunk“ — jelenti ki a szerző kerteles nélkül, tiszteletreméltó őszinteséggel (1. l.), de más helyen hozzáfűzi: „A hitvallási hűségéből nem következik, hogy az illető hitvalláson épülő történeti egyházat a történelmi tárgyalás során egyoldalúlag csak a fényoldalairól mutassuk be.“ (9. l.) A teológiai álláspontot következetesen érvényesítette is művében, de ugyanazzal a komolysággal alkalmazta *saját* egyházának történetével szemben a tudományos tárgyilagosságot elvét is. Ezzel gyakorlati példát adott — mint különben eddig is minden tudományos írásában — azokra a magisztrális irányelvekre, amelyeket a Magyar Történetírás Új Útjaiban lefektetett és nagymértékben hozzájárult annak a tudományos atmoszférának megteremtéséhez, amelynek szükségességét a kölcsönös megértés érdekében ő hangoztatta említett értekezésében a legmeggyőzőbb szavakkal.

Hogy a más teológiai beállítottságú olvasó mégsem tudja mindazt maradéktalanul és ellenmondás nélkül elfogadni, amit R. a *másik* fél egyházáról mond, azt — úgy hisszük — méltányló megértéssel aláírni éppen ő fogja, akitől ez az érbe kívánczó két mondat ered: „Mind a katolikus, mind a protestáns lelkiség szövetében — úgy, ahogyan az az évezredek, illetőleg évszázadok során kialakult — vannak olyan rejtett, de alapvető szálak, amelyeket másként, mint egészen személyes átéléssel lehetetlen megközelíteni, sőt még csak a realitásukat elismerni is. Ezeket a szálakat a történetben csak az tapogathatja ki és teheti tudományosan érzékelhetővé, aki a saját lelkiségének analógiájából

ismerős velük“. Nem tartjuk azonban helyénvalónak, hogy itt sorra szedjük azokat az állításokat, gyakran csak kifejezéseket, amelyeket nézetünk szerint máskép is lehetett volna fogalmazni, úgy, hogy az illusztris szerző tudományos és világnézeti szemléletén a fogalmazás erőszakot nem tett volna, más meggyőződéssel olvasó fülének viszont nem hangzott volna ilyen keményen.

Az elvi álláspont általános leszögezése mellett a református, de katolikus, sőt egyetemes magyar tudományosság érdekében csak azt kívánjuk, hogy beteljesedjék a kötet utóhangja, amelyet R. akkor írt meg, amikor már tudta, hogy egyházában mint pázstor hivatott el magas őrhelyre. Adja a Gondviselés, amelyben olyan mélységesen hisz, hogy a tervezett további két kötet — mint írja —, ha más személyi megoldással is, de az ő legfőbb irányításával mielőbb napvilágot lásson. Az első kötet — mint már előszavában jelezte — magában is önálló egész ugyan, de mégis fájdalmas lenne, ha tudományos életművét elérné a magyar tudós alkotások gyakori tragikumuma, a befejezetlenség.

Hermann Egyed.

Réau, Louis : *L'Europe française au siècle des lumières.* („L'évolution de l'humanité“, No. 70.) Paris 1938. A. Michel. 8° 456 l.

A „L'évolution de l'humanité“ eddigi nagy összefoglaló munkáinak sorához méltóan csatlakozik a legújabb kötet, a bécsi francia intézet igazgatójának tollából, a XVII.—XVIII. századi elfranciásodott Európáról. Egyrészt meg akarja mutatni, hogyan, milyen mértékben hódította meg Európa népeit a francia szellem, hogyan lett ez egy univerzális irányban haladó kor minden nemzetének közkincsévé, másrészt az elterjedés okait keresi.

A francia szellem győzelmének kulcsa mindenekelőtt a nyelv. A középkor végétől kezdve a francia hosszú küzdelemben győri le a latint a társalgás, majd a kormányzat terén — elsőnek az élő nyelvek közül —, előbb az anyaországban, a felvilágosodás korára pedig egész Európában. R. országunkint megy sorra, s vizsgálja a kor embereinek véleményét a francia nyelvről, szellemről és annak elterjedtségéről. Az egykorú naplók, levelek, hivatalos iratok idézeteinek világában egy teljesen elfranciásodott Európa bontakozik ki előttünk. Egyöntetűen a francia nyelv világosságát, finomságát és szép csengését dicsérik mindenfelé, francia filozófusokat, költőket olvasnak, s a XVIII. század második felére nemcsak a „művelt társalgás“ és érintkezés egyetlen eszköze a francia, de a kormányzati dolgokban is mind nagyobb mértékben kér helyet magának. II. Frigyes szerint a francia nyelv az egyetlen, amelyen művelt ember értelmesen kifejezheti mondanivalóit, s a porosz tudományos akadémia hivatalos nyelvévé is a franciát teszi. De ugyanezt a véleményt találjuk északon és délen, vagy keleten, Katalin cárnő birodalmában az orosz főúri körökben. Voltaire jogosan írhatta: „Nyelvünk és szép-irodalmunk nagyobb földet hódított meg, mint annakidején Nagy Károly“, — s ennek a hódításnak ma is élő tanúiként R. nyelvenkint bemutatja az e korbéli francia jövevényszavakat.

De nemcsak a tudományos s irodalmi munkák jelennek meg mindenütt francia nyelven, a francia nemcsak nyelvében s szellemében hódít, — az erkölcsök, a szokások, a divat is teljesen francia befolyás alá kerülnek. Kis német fejedelemségek a versaillesi udvart utánozzák, „a világ összes asszonyainak a szeme Párisra tekint“. A francia művészet átveszi a vezetést az olasztól s Európa fejedelmei, főurai francia építőművészekkel terveztetik s építtetik meg a maguk palotáját, francia kert közepén. Az udvari festők, szobrászok a XVIII. században szinte kivétel nélkül franciák (R. hosszú lapokon sorolja fel nevüket) s a tanulni vágyó idegen művészek mind Párisba igyekeznek pár évre vagy egész életükre.

Sajátságos kép tárul elénk, mindenki Párisba vágyik, szalónjai, színházai, irodalmi találkozói fogalmat jelentenek. Caraccioli márki, Sicilia alkirálya nem állt egyedül véleményével: „Élni csak Párisban lehet, mindenütt másutt csak tengődik az ember“. Galiani abbé pedig Nápolyból egyenesen azt írja barátjának: „Párisban még meghalni is jobb, mint Nápolyban élni“.

A XVIII. századnak ez az általános, talán már nem is franciás, hanem francia műveltsége azonban lefelé, a szélesebb rétegekbe nem hatol le, megáll a főnemesi, főúri körökben. A század szellemének iránya nemzetközi s ez az irányzat, találkozva a francia műveltség univerzális jellegével, a beléje kerülő felsőbb köröket egymásután szakítja ki a nemzettestből, előbb nyelvben, aztán gondolkodásban s végül érzésben is. Ebben az időben Európá minden főúri társadalmára áll az, amit Katalin cárnő mondott az oroszokról: „Főuraink nagyrésze nemcsak az orosz nyelvet felejtette el teljesen, de az orosz szellemtől is elszakadt“.

A francia szellem diadalútjának megindulásánál kétségtelenül nagy hatása volt a Napkirály politikai sikereinek, de a győzelem végső oka nem a politikai helyzetben, hanem a francia irodalom és művészet e korbéli hihetetlen föllendülésében és kivirágzásában van, amelyikhez ekkor még csak megközelítőt sem tud felmutatni egyetlen más nemzet sem. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a hugenották nagy kivándorlását sem. A nantesi ediktum visszavonása utáni években ezek hatalmas, százezres tömegekben menekülnek Hollandiába, Poroszországba s ha a későbbi időket nézzük, ugyanezek az államok a francia szellem legerősebb hívei. A hugenották nagy jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a déli államokban, ahová a protestáns menekülőket nem fogadták be, a francia-imádat soha nem bírta annyira kiszorítani a nemzeti műveltséget, mint az északi államokban.

Ennek a látszólag korlátlanul uralkodó francia szellemnek a XVIII. század vége felé váratlan ellensége támad a feltámadó nemzeti érzésben. Nyomon kísérhető, mint csökken fokról fokra a franciák iránti rajongás, hogy a század fordulójára valóságos franciagyűlöletté változzék. A francia nyelvet egyszerre együgyűnek, durvának találják, amelyen mélyebb érzelmeket ki sem lehet fejezni, a német írók pedig összehasonlítva azt a „germán beszéddel“, a hízelgők és hazudozók nyelvének nevezik szemben

az őszinte, egyenes és férfias német szóval. A francia irodalmat mindinkább eltaszítják maguktól, Európa népei szabadulni akarnak az idegen erkölcsök, szokások jármából s a fejedelmek még a francia művészeket is elbocsátják. A nagy forradalom eszméi, Napoleon hódításai mégegyszer lázba hozzák Európát, aztán a XIX. század első évtizedeiben a francia szellem végleg elveszíti egyeduralmát; meghátrálásra kényszerül a feltörő nemzeti kultúrák és helyenkint a most meginduló angolimádát elől.

R. mindezen kérdésekkel kapcsolatban Magyarországgal is foglalkozik, külön tárgyalva a magyar irodalom, nyelv, társalgás elfranciásodását. II. Rákóczi Ferentől kezdve végigkíséri a magyar fejlődést egészen a századvégig, a Voltaire-rajongó, franciául verselő Fekete János grófig. Természetesen nálunk a francia hatás sokkal kisebb méretű volt, mint Európa többi államaiban, Bécs és a jezsuita barokk műveltség nem engedhette úrrá lenni ezt a „profán szellemet“ olyan mértékben, mint a felvilágosult abszolutizmus államaiban. R. munkája azok közé a sajnós, nagyon ritka könyvek közé tartozik, amelyek a magyarsággal európai helyzetéhez és jelentőségéhez méltóan foglalkoznak. De éppen önála is, akiben a jóakarát tagadhatatlanul megvolt, tapasztalhatjuk azt a sokat hangoztatott igazságot, hogy a külföldi, aki legtöbb esetben nem tud magyarul, még ha akarja sem ismerheti meg a magyar tudomány eredményeit, mert azok nincsenek világnyelven ismertetve. Elegendő egy pillantás a könyv végén levő valóban hatalmas bibliográfiára, hogy lássuk azt az óriási aránytalanságot, amely az utódállamok és köztünk ezen a téren fennáll. Ha azután éppen R.-nál is pl. Románia XVIII. századi jelentőségét néhol túlozva találjuk, talán éppen a mi rovásunkra, ezért sem a szerzőt, sem a románokat nem hibáztathatjuk. A hibásak mi vagyunk s a magyar tudomány egyik legsürgősebb feladata az, hogy eredményeit világnyelveken a külföldi tudományos közvélemény elé tárja. **Benda Kálmán.**

Henry, Paul : *Le problème des nationalités.* Paris, 1937. 8° 214 l.
Weill, Georges : *L'Europe du XIXe siècle et l'idée de nationalité.*
(„L'évolution de l'humanité“-sorozat.) Paris 1938. 8° XVI, 480 l.

E két munka mind terjedelem, mind tudományos igény és cél tekintetében különbözik egymástól, de témájuk majdnem közös volta miatt tanulságos, ha együtt tekintjük meg őket. H. összefoglalása az Armand Colin-féle hasznos kollekcióban jelent meg, mely nagyobb kérdéseknek rendszerint megbízható és pontos kézikönyveit szokta nyújtani. Igen érdekes és hasznos a nemzetiségi kérdés ily feldolgozása s ha a kivitelben már több kifogásolni valót találunk, az sokban onnan ered, hogy az objektívitásnak legalább látszatára törekvő külföldi írók sem tudnak hozzáférni a magyar kutatás legújabb publikációihoz és eredményeihez, melyek pedig éppen a leggyakrabban félreértett pontokra vetnek fényt. H. a nemzeti idea vizsgálata után a megvalósulás közép- és újkori kezdeteit tekinti át. Mindenesetre legalább is feltűnő, hogy a XV. században a románokat szerepelteti a Duna

török elleni védőként, a csehek nemzeti öntudatát felismeri a husszita mozgalomban, de a magyar öntudat szerinte csak Mohács hatása alatt, a XVI. század török harcaiban alakul meg. Mátyás magyarságáról s renaissance-nemzeti uralmáról nem tud s így a magyarságot nem is sorolja azon népek közé, melyekben megvolt a koherens államhoz tartozás érzése. Néhány „félreértés“ még: 1750-ben kissé korai lenne intranszigenz magyar nemzeti-ségi álláspontról beszélni. A történeti erők félreismerése átvenni azon román tételt, hogy az erdélyi román nemzeti kibontakozás nem az európai idea hatása alatt s társadalmi és műveltségi feltételek következtében, hanem egyszerűen azért következett be, mert az erdélyi románoknak „szükségük“ volt a multa hivatkozására a „növekvő elnyomással“ szemben. Elismeréssel szól a reformkor lendületéről, de ezt is, mint magát 48-at, „nagyság és gyengeség különös keverékének“ mondja, gyengeségnek a nemzetiségek iránti „hagyományos értetlenséget“ nevezve. E részben általában hibája a könyvnek, hogy az osztrák divide et impera-ról, a népi ellentétek tudatos kihasználásáról egyáltalán nem tud, a 48-as ellentéteket az elnyomásra következő spontán tünetnek veszi. Éppígy sohse hallott Deák és Szemere javaslatáról és az augusztus 27-i minisztertanácsról, különben nem írná, hogy a magyar-horvát viszony békés rendezése 48-ban a magyarok kezében volt s hogy a horvátokat koncessziókkal le lehetett volna szerelni. A dolgok ily félreismerése következtében a mult század eleji s a 48-as nemzetiségi kérdés természetesen eleve nem kerülhet helyes megvilágításba. A háború utáni helyzetet nemzetiségi alapon a következőképen próbálja igazolni: arról a história tehet, hogy Európa e részén biztos etnográfiai határt vonni nem lehet, így van bizonyos igazságtalanság, de ez a helyzet mégis igazságosabb, mint a régi volt, mert: 1. történt felszabadítás, 2. van törvényes kisebbségvédelem, 3. az utódállamokban demokratikus földreformot vittek keresztül. A félreismeréseken és ily sablonos és naiv okoskodásokon túl a könyv mégis ügyes és praktikus összefoglalás és helyesen mutat rá arra, hogy a nemzetiségi gondolat erős történeti fejlődésen ment át, míg mai, mégis valamivel jobban körülírható fogalmazásához elérkezett.

E történeti kibontakozás fázisainak pontos és mélyreható vizsgálatát joggal váránk W. nagyigényű s gazdag apparátussal rendelkező művétől, mely Henri Berr kitűnő szintézis-sorozatában jelent meg. Valóban igen hasznos és érdekes olvasmány, számos idézete különösen tanulságos s a XIX. század nemzetiségi problémájának kétségkívül igen széleskörű s legmodernebb összefoglalása. A kritikus szemnek mégis feltűnik, hogy az igen gazdag és jól csoportosított anyag mellett éppen a gondolat történeti erővé válásának, dinamizmusának s fejlődési sajátosságainak pontosabb és mélyebb vizsgálata hiányzik. Az „előkészítő periódusban“ (1815—1848) a szerző rámutat ugyan az intellektuális ébredés politikai következményeire s különbséget tesz például kulturális szlávizmus és a politikai pánszlávizmus között (mely utóbbi helyett inkább az egyes szláv népek politikaivá vált nemzeti

mozgalmaikat említhetné), de alapjában mégsem mutatja be, hogy a kialakuló intellektuális csoportok irodalmi és tudományos munkájából erősödő nemzeti öntudat, a nemzetiségnek ezen érzelmi és kulturális étape-ja miként alakul át politikai, hatalmi fokká, melyen a népek kulturális engedményekkel már nem eléghetők ki. Így aztán nem mutathat rá arra sem, hogy 48—49-ben a magyar engedmények s a szerb és egyéb kívánalmak, e két fázis különbségét mutatván, nem mennyiségben, hanem minőségben tértek el egymástól s az előbbieket hiába mentek bármily határig, ha az utóbbiaknak nem kulturális engedmény kellett, hanem politikai különállás. Az osztrák politika divide et impera elvére már helyesen mutat rá, anélkül azonban, hogy annak igazi jelentőségét felismerné, vagy a XIX. századnál jóval régebbi megnyilvánulásait felkutatná. Ha Kollowrat március 20-i javaslatát (hogy csak ezt az egyet említsük) említené és értékelné, akkor kiderülne, hogy a 48-as törvények ellen az első komoly fellépés nem a nemzetiségek, hanem igenis a Gesamtmonarchie udvari tábora részéről történt, aminek pedig W. éppen az ellenkezőjét állítja. A magyar fejlődésnek természetesen számos lapot szentel a szerző s tájékozottan, elismeréssel méltatja Széchenyi, majd 67—68-ban Deák és Eötvös szerepét, kiknek európai liberalizmusa, politikai látása és megértése eddig gyakran háttérbe szorult a magyarelles propaganda által széthintett és közismertté tett „tót nem ember“ mondások, avagy elkoptatott elnyomási anekdoták újra elmondogatása mögött. W. munkája kétségtelven gonddal felépített, tudományos mű, mely felette áll a nemzetiségi kérdés irodalma igen nagy részének, de éppen ezért a kritikának is nagyobb igényekkel kell fellépnie vele szemben. Így azt is meg kell említenünk, hogy éppen azért, mert W. a magyar belpolitika századvégi alakulását nem követi elég figyelemmel, s így a 67-es kormánypárt és az erősödő, népszerű függetlenségi irány ellentétét egyáltalában nem veszi észre, a magyar választásoknak Seton-Watson könyve óta híressé lett sajátosságait kizárólag nemzetiségi szempontból magyarázza. Pedig igen könnyű rámutatni, hogy az erőszakos választási rendszer talán súlyosabban nehezedett a színmagyar alföldi vidékekre, ahol a függetlenségi és ellenzéki hangulat több gondot okozott a kormánynak, mint valami nemzetiségi kerület ellenállása. Felsorolja W. a századvég „magyarizáló“ törvényeit is, de ahhoz már közelebbről kellene ismernie a magyar történet sajátosságait, hogy meglássa, mennyit jelentettek a nagyszavú kívánalmak a gyakorlatban s hogy ezeknél mennyivel nagyobb politikai eredmény volt például a románság gazdasági megerősödése Erdélyben. Végül még egyre kell rámutatnunk: ha a nemzetiségi gondolatnak nemcsak kibontakozását, hanem olyan nagyméretű, Európa arcát átformáló politikai hatását is meg akarjuk érteni, mint amilyen, hosszú propaganda után, a Monarchia szétesése és Magyarországnak a nemzetiségek követelése szerint való feldarabolása volt, akkor figyelmet kell szentelnünk azon külpolitikai erőknek is, melyek a maguk céljai érdekében a nemzetiségi mozgalmak európai

visszhangját, jelentőségét, erősödését és sikerét igen nagy mértékben elősegítették. W. is elmondja, hogy a franciák 1870 után német erők mögött keleti ellensúlyt keresve, a szlávok felé fordultak és hogy a Kelet-Európára irányuló francia tudományos és publicisztikai irodalom, mint ismeretes, politikai célokat rejtett maga mögött; a német szövetség mellett kitartó Ausztria és Magyarország gyengítésére a nemzetiségi probléma alkalmas eszköznek látszott. A nemzetiségi eszmének minden robbantó és alkotó belső ereje mellett sem szabad elfelednünk a külügyek döntő szerepét hangsúlyozó rankei tételt.

El kell ismernünk, hogy kritikánk egyoldalú, mert egy egész Európát illető vizsgálódást kizárólag a magyarság és a nemzetiségek szempontjából bírál. A magyar kutatás számára mégis e kérdésekre kellett felhívunk a figyelmet, nem feledkezve meg ugyanakkor arról az értékről s tudományos gyarapodásról, amit egy ilyen szintetikus összeállítás az európai történet egésze szempontjából nyújt.

Kosáry Domokos.

Szemle.

Sas Róbert: Történelmi értekezések. Budapest 1937. 16° 165 (1) l. Egy húszéves korában elhunyt művelt dilettáns irodalmi hagyatékát adták ki rokonai ebben a kis kötetben. A fiatal szerzőt főként szülőföldjének, Békés megyének története foglalkoztatta. Erre vonatkozólag elolvasott mindent, amihez hozzájutott: történelmi monografiákat, tanulmányokat, cikkeket, de forrás- és oklevélkiadványokat is, sőt numizmatikai adatokat is igyekezett fölhasználni. Az így nyert anyagot formás kis cikkekben dolgozta föl. A cikkek elárulják, hogy írójuk történelmileg iskolázatlan fiatalember, sokszor fogad el kritika nélkül már a maga idejében megcáfolt elméleteket, sokszor nyul a problémákhoz avatatlan kézzel, sokszor azonban igen ügyes megfigyeléseket ad, határozott történetírói érzékről tesz tanúbizonyságot. Azzal az érzéssel tesszük le a könyvet, hogy ha a korán elhunyt szerző tovább is olyan lelkesedéssel foglalkozott volna kedvenc studiumával, módszeres kiképzés birtokában értékes munkása lehetett volna helytörténetírásunknak. Békés megye történetének kutatói így is sok fölhasználni valót találhatnak e kis posthumus munkában.

Istványi Géza.

Gróf Zichy István: Magyar őstörténet. (A Magyar Szemle „Kincsestára”, 5. sz.) Budapest 1939. 16° 80 l. — Z. legújabb műve új gondolatok, módszerek és új anyag oly gazdag tárháza, hogy aligha csalódunk, ha e könyvecske nyomában nagy viták megindulását várjuk. Éppen ezért e helyt meg kell elégednünk a könyv alapgondolatainak rövid ismertetésével. Az elsőt mindjárt a bevezetésben megtaláljuk: tulajdonkép problémafelvetés ez, nem kevesebb, mint a magyar-őstörténet kutatás alap-szillogizmusának — egy nép származásilag oda tartozik, ahova nyelve, a magyar nép finnugor eredetű — megtámadása. Z. e szillogizmus propositio maiorját támadja Meillet szavait idézve: „alig van nép, amely nyelvét legalább egyszer, de általában többször is ne cserélte volna.“ „Ezek

szert azt hisszük, hogy a magyarság nyelvének és népi eredetének azonosságát sem lehet egyszerűen magától értetődő tényként elfogadnunk.“ A másik alapvető gondolat a kutatás módszerére vonatkozik: „Szerintünk... a magyar őstörténet kutatójának a népünkre vonatkozó legkorábbi történeti adatokból kell kiindulnia.“ Ezek után természetes, hogy Z. szót emel a nyelvtudománynak az őstörténet területén való elhatalmasodása ellen is. A nyelvtudomány csak segédtudománya lehet az őstörténetnek, arra való, hogy az írott források szolgáltatta anyagot jobban megvilágítsa. Érdekesen nyilatkozik meg ez az állásfoglalás a honfoglalás-előtti magyarok életmódjának tárgyalásában: „... az állattartásra vonatkozó 'műveltségi szavak' szerintiünk azért jelentős adatok, mert más oldalról is tudjuk, hogy a magyarok nagy állattartó nomádok voltak. Egy műveltségi szó, vagy akár egy szócsoport átvétele sem fogadható el abszolút értékű bizonyítékaul annak, hogy a szavat átvevő nép az abban képviselt műveltségi fogalmat *teljes értékében* megismerte és átvette.“ Ilyen módszerrel foglalkozik behatóan a honfoglalás előtti magyarság életmódjával, kultúrájával, mindenütt hangsúlyozva annak teljesén török jellegét. A nyelv kérdésében arra a következtetésre jut, hogy „a honfoglaló magyarság kétnyelvű volt“. Az ogurtörökség őshazájáról szólva, először használja fel a régészet nyújtotta adatokat és tanulságként megállapítja, hogy „az ogur- vagy bolgártörök nép őshazáját nemcsak az urálon túli Nyugat-Szibériában, hanem az Urálon innen a Volgáig terjedő vidéken is lehetne sejtünk“. A bolgár-törökök tehát már az őshazában érintkeztek az ugorokkal; így magyarázható meg, hogy Julianus „Magna Hungaria“-jának lakói hogyan értették meg a magyar nyelvet. A finnugor és török elemek keveredése ugyanis már itt és már történetelőtti időkben megindult, „Magna Hungaria“-lakói tehát az aránylag csekélyszámú nem-török jövevényszót leszámítva, ugyanazt a nyelvet beszélték, mint Julianus.

Az egész könyvön vörös fonálként húzódik végig a steppe-lakó török és az erdőlakó finnugor népek műveltségi különbségének hangsúlyozása. Számos példa alapján a szerző végül is arra a következtetésre jut, hogy a kezdetleges életformájú ugor ősnép nem is *vehette* át a steppe-lakó törökök életmódját. A magyarság tehát nem finnugor nép, mely törökös kultúrát vett fel, hanem, mint ahogy honfoglalás előtti és honfoglaláskori műveltségéből, valamint az írott forrásokból is látszik: török nép, mely nyelvcsere útján jutott finnugor nyelvhez. Ez, mint láttuk, csak meglehetősen későn szorította ki végleg a török nyelvet. Így „... a magyar nyelv korai török jövevényszavai nem egy finnugor népnek idegen nyelvből vett kölcsönzései, hanem egy nyelvcsere útján átment bolgártörök nép ősi nyelvének és műveltségének megőrzött emlékei...“.

Ez a rövid vázlat alig adhat számot a könyvben fel-felvetődő sok új gondolatról. Biztos hisszük: a magyar őstörténetkutatás évekre el van látva problémákkal. De mindezen felül a könyvesek élvezetes olvasmány is, s ez már nem a tudósnak, hanem Z.-nek, az írónak érdeme.

Sinor Dénes.

Polány István: Nyugatmagyarország néprajzi története. I—XX. közlemény. Vasi Szemle 1935—1938. évf. — U. az: Nyugatmagyarország közoktatásügyének története. Szombathely 1936. Szerző kiad. 16° 171 l. — A szerző évek óta rendszeresen gyűjti az elszakított Nyugat-Magyarország történetére, főleg annak településtörténetére vonatkozó adatokat. Vizsgálja a terület lakosságának népi hovatartó-

zását a honfoglalás előtt, kutatja a lakosság népi összetételének alakulását a magyar honfoglalástól egészen a mai napig és fáradszatólanul gyűjti az adatokat a terület szellemi fejlődésére vonatkozólag. Munkásságának túlnyomó nagy részét a Szombathelyen megjelenő nívós Vasi Szemle c. folyóiratban tette közzé, de egyes dolgozatai, mint pl. a közoktatásügy története, napilapok hasábjain is napvilágot láttak. Nyugat-Magyarország népeivel foglalkozva behatóan tárgyalja a nyugati forrásoknak az avarokra vonatkozó adatait. Nagyon értékes és hasznos ez az egyébként eddig egyetlen összeállítás. Hasonlóan összegyűjti a nyugatmagyarországi besenyőkre vonatkozó forrásokat is. Sajnos, itt nem áll meg a kétségtelen történeti adatoknál, hanem az eddigi kutatókhoz hasonlóan ő is bizonyos meg nem okolt feltevések alapján (pl. hogy a határőrség besenyőkből és székelyekből állott!) az egész Nyugat-Magyarországon minden magyar helynévben besenyő-nyomokat vél felfedezni. (Ennek helytelenségét már kimutattam: Domanovszky-Emlékkönyv, 323. l.) Legrészletesebben foglalkozik a magyar-német viszony alakulásával a legrégibb időktől kezdve napjainkig. Faluról-falura vizsgálja a magyar elem háttérbeszorulását és a németiség előretörését. Ezen a téren sok értékes adattal gazdagítja ugyan ismereteinket, eredményei azonban nem megbízhatók, mert ehhez sem a szükséges ismeretekkel nem rendelkezik — a nyelvészethez pl. nem ért —, sem pedig a módszere nem helyes. A terület középkori helységneveinek bemutatásával ugyanis azt akarja bizonyítani, hogy az illető helységek a középkorban túlnyomóan magyar lakosságúak voltak, ami szerinte feltétlenül következnie a nevek magyar jellegéből. Nem szólva arról, hogy P. a magyar eredetű helyneveket az idegen származásúaktól (szlávoktól, németektől) megkülönböztetni nem tudja, a magyar névalak előfordulása ilyen következtetésre még egyáltalában nem jogosít fel. A magyar névalak használata az oklevelekben csak azt jelenti, hogy az a réteg, amelynek számára az oklevelek készültek, tehát a birtokos nemesség, itt is, mint az ország minden részében, magyar nyelvű volt a XV. sz. végéig. Ez azonban egyáltalában nem zárja ki, hogy ugyanott ne lakhatott volna más nyelvű jobbagyság is, saját helynévanyaggal, amely azonban mindaddig nem került bele az oklevelekbe, amíg a birtokos osztály is bele nem olvadt nyelvileg az alattvalók tömegébe. A német helységneveket vizsgálva, kétségtelen, hogy közülük számos név a XIII., sőt a XII. sz. elejére is visszanyúlik, tehát sokkal régebbre, mint ahogy az első német nevek okleveleinkben felbukkannak. Hasznosnak látszik az első pillanatban a községekre vonatkozó történeti adatok összeállítása. Sajnos, közelebről megvizsgálva, kiderül, hogy ez az összeállítás egyszerű — töredékes és sokszor hibás — másolás a Csánki-féle történeti földrajzból, anélkül azonban, hogy a forrás meg volna nevezve. Ehelyett, megbocsáthatatlan módon, a Csánki által idézett források, levéltári jelzetek szerepelnek forrás gyanánt. Sokkal értékesebb lett volna P. munkája, ha az egyébként megemlített Leser Gratiannak a Güssinger Zeitungban 1921 novembertől 1931 július 26-ig közzétett, nálunk hozzáférhetetlen helytörténeti adatait idézte volna teljesebben, természetesen a forrás pontos megnevezésével! A későbbi, XVI—XVIII. századi eltolódások rajzának helyességét, sajnos, nem tudjuk ellenőrizni, mert a dűlő- és családnévanyagot csak töredékesen sorolja elő. Jó volna, ha szerző ezt az értékes anyagot valahol közzétenné, hogy a kérdéshez mások is hozzászólhassanak.

A közoktatástörténetben P. Nyugat-Magyarország egyházi és tanügyi szervezetével foglalkozik. Nagyon hasznos összefoglalás,

amely az oklevelek adatain és a győri püspökség XVII. századi canonica visitatio-jegyzőkönyvein alapul.

A szerző kétségtelenül ezekkel a tanulmányaival is értékes munkát végzett ugyan, de az maradandóvá akkor válik, ha a jövőben kisebb területre szorítkozik, viszont az erre vonatkozó adatok lehetőleg teljes összegyűjtésére törekszik. A helytörténetírásnak nagy szükség van olyan munkásokra, akik a helyszínen található forrásadatokat lelkiismeretesen összegyűjtik és a jövő kutatás számára hozzáférhetővé teszik. Sajnos, minálunk a vidéki helytörténetírók általában kevés adatra felépített összefoglaló munkákkal szokták kezdeni. P. dicséretes kivétel ez alól, azért reméljük, hogy az adatgyűjtés áldozatos és látszólag kevés dicsőséget hozó munkáját szívesen fogja vállalni annak az ügynek érdekében, amelynek olyan lelkes harcosa.

Kniezsa István.

Ravasz János : A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, szerk. Domanovszky Sándor, 14.) Budapest 1938. 8° 103 l. — A Tanulmányok legújabb füzeté egy már ismert vidéki gazdasági termelését vizsgálja. A pataki uradalom a regécivel együtt került a XVIII. század elején Trautsohn herceg birtokába, s az utóbbinak gazdálkodása nyolc esztendővel előbb már feldolgozást nyert a „Tanulmányok“ első füzetében (ismertetését ld. Századok 1931, 73. s köv. l.). A kettős uradalom közös vezetés alatt állott; az egyik birtokrészt, Telkibánya, a század elején még a pataki uradalomhoz tartozott s csak utóbb csatolták a regécihez. Ha a termelési módokat és eredményeket tekintjük, szintén sokban tehetünk azonos megállapításokat. Egyik uradalom sem tekintette főfeladatának a földművelést (sőt gabonavásárlásokra kényszerült), hanem a szőlőművelés (Tállya és Újhely híres bora) volt fő jövedelmi forrása. Még a számadások is azonos technikával készültek. Nem áll meg ugyanis az a megállapítás, hogy Patakon Regécetől eltérően az őszi vetésű tiszta és kevert búzát „mindig pontosan megkülönböztetik egymástól“, hiszen maga R. ismeri el néhány lappal később, hogy néha „a kétszerest és az őszi búzát *egy név* alatt kezelték“. Ezért elfogadhatatlan az az adat, hogy az egyik esztendőben a tiszta búza másfélszeres, a kevert több mint négyszeres termést hozott, a másikban pedig fordítva (327%—90%); a kevert és tiszta búza, valamint a rozs termelésének kérdése még mindig megoldatlannak látszik. Sajnáljuk, hogy R. a terméseredményeket a táblázatokban csak a XVIII. század második és ötödik évtizedében mutatja be, s így nem áll módunkban évről-évre összehasonlítani a regéci és a pataki terméseredményeket. Annál érdekesebb eredményre jut R. a jobbágyosság, főként a taxafizető népesség helyzetének vizsgálata során; itt Patak és Újhely oppidumjellegénél fogva jó forrásanyag állott rendelkezésére. Úgy találja, hogy jobbágyelvnyomásról nem lehet beszélni ott, ahol az urbarium által megállapított roboton felüli munkát a jobbágyoknak a tizedfizetés elengedésével viszonyozták, s ahol a jobbágy egyáltalán nem dolgozott „ad libitum domini“, sőt a sokhelyt igen nagy terhet jelentő hosszúfuvar kötelezettségét sem viselte. Viszont szokásban volt az ígásállatok kölcsönzése: az uradalom fölös ökreit a jobbágyoknak adta használatra s ezek ennek fejében pusztán arra voltak kötelezve, hogy kézirobot helyett igával dolgozzanak. Azt nem mernék állítani, hogy a béresgazda csupán „előmunkásfele“ volt, ehhez pontosabban kellene megállapítani a béresek és az uradalom jogviszonyát. Honnan jöttek ezek a béresgazdák s hová mentek? Vajjon jobbágyorsból emelkedtek-e ki s szolgálati idejük leteltével ismét

jobbágyok lettek? A régéi uradalom feldolgozásához képest új fejezet R. könyvében a gazdaságföldrajzi tájjellegnek és az értékesítési lehetőségeknek bemutatása. Elég rövidre fogja mondanivalóját; az értékesítés tekintetében ez érthető is, hiszen az uradalomnak nem rendelkeztek felvevő piaccal, s ezért nem törekedtek többtermelésre, a borért pedig lengyel kereskedők jártak le, eléggé következetlenül. Észrevételeink korántsem akarják csökkenteni R. dolgozatának értékét és elismerésünket munkája iránt. Nemcsak a levéltári anyagot vizsgálta át pontosan, hanem alaposan felhasználta a szóhajóhető irodalmat is, s általában a „Tanulmányok“ — szinte azt mondhatnók — hagyományaihoz méltót nyújtott.

Bakács István János.

Babies András: Pécs város szabad királyi rangra emelésének története 1703—1780. (Kny.: Történetírás 1937. Pécs multjából, 2.) H. n. 1937. Szerző kiad. 8° 59, 1 l. — Majdnem nyolcvan esztendeig tartott, míg az ideiglenes kamarai igazgatás alól a pécsi püspökség birtokába visszaadott feltörekvő oppidum kiharcolta magának a szabad királyi rangra emelést. A polgárság újabb és újabb neki-buzdulása és kudarca, királyi elhatározások megújítása és félretétele mindkét oldalról, a kormányzások és az egyházi földesúr jogi vitái tanulságos történetbe fonódnak össze, s ezt B. érdekesen adja elő, alapos levéltári kutatásokra támaszkodva. Két fejezetét az 1767. év választja el egymástól: ekkor egy pusztát akartak megvásárolni a pécsiek, de nemesi ingatlant akkori állapotukban nem szerezhettek, s ez a motívum az addig közömbös városlakó nemességet is a polgárság oldalára állította a most már sikerrel végződött küzdelemben. A változatos történetben általános kérdések is felbukkannak. Elsősorban feltűnő, milyen hatalmas összegbe került az évtizedes eljárás Pécsnek, elsősorban azért, mert jó XVIII. századi szokás szerint a kormányzások tisztviselői nagyon kedvelték a pénzt és az ajándékot. Még mielőtt a megváltás összegének lefizetésére került volna a sor, hosszú időn keresztül állandóan mentek az akó borok, pálinkák, vadak, halak, sőt teknősbékák is Pozsonyba és Bécsbe; a város erőfeszítéseinek azonban így sem lett hosszú időn keresztül eredménye, sőt végül is azzal kívánták kérését elgáncsolni, hogy így felgyülemlt adósságainak nagy összege valószínűtlenné teszi a megváltási összeg kifizetését! Ezek az adatok nyomatékosan figyelmeztetnek arra, hogy a kornak ezt a díztelen jellemvonását a reális alkotmánytörténeti szemléletnek soha sem szabad figyelmen kívül hagynia; hiszen nem a dicasteriumok, de a bíróságok működésével kapcsolatban is volt alkalmunk hasonló jelenségekre rámutatni az ítélőmestereknél! A másik feltűnő és külön megvizsgálásra érdemes probléma: hogyan siklanak ki a bíraskodás jogosítványai a földesúr kezéből egyre jobban és hogyan lesz a város egyre merészebb igazságszolgáltatási gyakorlatának fejlesztésében. A toleránsabb kamarai igazgatás idején a büntető ügyek a város kezébe kerültek, s még a tortura változatait is alkalmazhatta a vádlottakon; az urbaniális rendezés mindezt isnét elvette tőle és a gonosztevők három napon belüli kiszolgáltatását követelte meg. A vizsoly során mindkét oldalon túlkapasok történtek: a püspök úriszéke elé idézte a városi mozgalom vezető embereit, ezek viszont megakadályozták a földesúri ítéletek végrehajtását. Más városokat is figyelembe véve érdemes lenne kideríteni, hogy a szabad királyi városok intézményei közül melyekben látták ezek a feltörekvő oppidumok a szabadságra legjellemzőbbeket a bíraskodás terén (pellengér, kaloda alkalmazása!), vagyis, hogy melyeket valósítottak meg mindenáron, még a törvényes felhatalmazás meg-

szerezése előtt (városi ügyész Pécssett 1742-ben!). A harmadik, a tanulmány határain messze átnyúló kérdés a főkegyúri jog értelmezése. B., sajnos, csak általánosságban hivatkozik a „bécsi udvar“, a „bécsi körök“ felfogására, amely szerint a király a püspöki várost felszabadíthatja, ha megfelelő pénzbeli kárpótlást, vagy hasonló értékű ingatlant juttat a püspöknek; ez ugyanis csak haszonélvezője a javadalomnak és az egyházi vagyonnak sem állaga, hanem jövedelme kell, hogy sértetlenül maradjon. Ezt a felfogást a kormány-székek és a kérvényező város is támogatják, hol a korlátlan királyi hatalom, hol a magyar főkegyúri jog alapján. Ezzel szemben Klimó püspök és a római szentszék lehetetlennek tartja a földesúri joghatóság pótlását anyagi eszközökkel, ennél fogva a felszabadítást is az egyház százados jogainak sérelme nélkül. Érdekes, hogy ez Róma megkérdése és ellenzése dacára is megtörténik, mert a királynő így akarja! A főkegyúri jog és vagyoni jogi vonatkozásainak vitája megérdemelné az iratok szöszerint közlését az Eckhart Ferenc munkásságából már ismert személyi vonatkozások (A püspöki szék-ek és káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig, Budapest 1935) kiegészítésére. B. feladata nem foglalta magában ennek a kérdésnek vizsgálatát, de gyanítjuk, hogy nem is hatolt az általánosabb fogalmak mélyére (jurisdictio, peculium, dicasterium bizonytalan. kódós használata, a magyar egyház összetevőkre bontása: 6., 18., 35., 57. l.); majdnem egyetlen közölt latin szövegét is hibásan fordítja (44. l.). S ahol annyi kérdés van érintve, mint a Pécesel kapcsolatos rendeletekben, a tárgymutató nélkülözhetetlen lett volna a további kutatás megkönnyítésére. **Bónis György.**

Tenk Béla: A vízszabályozások Tolna vármegyében a XVIII. században. Pécs 1936. 8° 53 l., 1 térkép. — A vízszabályozások és hajózható csatorna-építések kérdése Magyarországon a merkantilizmus eszméinek terjedésével, a felvilágosodott abszolutizmus gazdaságpolitikája nyomán a XVIII. sz.-ban lépett előtérbe. Az ebből az időből való szépszámú terv és kísérlet nagyrészt még feldolgozásra vár. Igaz, hogy legnagyobb részük nem valósult meg, de tüzetes megismerésük mégis fontos lenne, mert már felvetődésük is bepillantást enged gazdasági életünk forradalmi jellegű átalakulásába. A rendi társadalom, amint azt T. is megállapítja, nem tudott mit kezdeni ezekkel a tervekkel és javaslatokkal, teljesen tanácstalanul állott velük szemben. A vízszabályozások, hajózható csatornák hiányát a lakosság széles rétegei, tehát elsősorban a jobbágyság és polgárság érezték, ezek a rétegek azonban ebben a korban még nem kezdeményezhették ilyen magyarányú tervek keresztülvitelét. Csak a XVIII. sz.-ban megváltozott helyzet, az állam új gazdaságpolitikája és a mindjobban jelentkező földhiány hívta fel ezekre a kérdésekre a figyelmet és segítette egyik-másik tervet a megvalósuláshoz. E XVIII. sz.-i magyarországi vízszabályozások és csatornatervek megismerése felé jelentős lépés T. folytatásra váró munkája. Tárnya a Sárvíz, a Sió és a Kapos szabályozásának kérdése. Összefoglaló történeti visszapiantásban vázolja a szabályozásokra vonatkozó korábbi kísérleteket, megrajzolja a XVII—XVIII. sz.-i gazdaságpolitika irányait, majd részletesen tárgyalja a szabályozás történetét és munkálatait. A Sárvíz szabályozási és csatornázási terveit Böhm Ferenc tatabányai mérnök, a Sió és Kapos hasonló munkálatait Krieger Sámuel soproni mérnök dolgozta ki. A Sió és a Kapos szabályozásának és hajózhatóvá tételének megvalósítására a XVIII. sz.-ban már nem kerülhetett sor, mert az előfeltétel, a Sárvíz lecsapolása is csak a XIX.

sz.-ban valósult meg teljesen. A Sárvíz szabályozása és a Böhm által javasolt „félreszorító csatorna“ munkálatai rendkívül nehézkesen haladtak előre. A század végéig többszöri újrakezdes után is csak a tervek egyes részeit sikerült megvalósítani; állandó pénz- és munkáshiány, a vármegye és a főurak nemtörődömsége hátráltatta e minden tekintetben hasznos és szükséges munkálatok befejezését.

Vác Elemér (Nyiregyháza).

Borotvás-Nagy Sándor: Közgazdasági művelődésünk kezdetei. Budapest 1938. Franklin-Társ. 8° 467 l. — Gazdaságtörténetünk fokozatosan gyarapodó irodalmában Kautz általánosan ismert munkája óta kevés hely jut a közgazdasági elmélet története módszeres és tudományos feldolgozásának. B.-N. munkája ebbe a körbe vág: a gazdasági elméletek fejlődését tárgyalja a magyar közgazdasági élet kezdeteitől egészen a múlt század közepéig. Egy ilyen átfogó munkában természetes, ha az anyag értékelésébe tévedések csúsznak, hiszen egyes korok irodalmából nagyon nehéz kiválasztani azt, ami magára a korra jellemző és megkülönböztetni attól, ami csak az író egyéni gondolatvilágába tartozik. B.-N. legtöbbször meg tudja oldani az elkülönítés feladatát. Könyvének egészéről el kell ismernünk, hogy felvilágosító, gazdag adatgyűjtésen és meghatározott elvek szerint, módszeresen felépített tudományos munka. Nem gazdaságtörténelmet, hanem közgazdasági elméletet ír; ez teszi érthetővé, hogy míg a Ratio Educationis közgazdasági vonatkozásban értékesíthető célkitűzéseiről részletesen beszél, a kor gazdálkodását, magát a gyakorlati életet nem ismerjük meg könyvéből, az idevágó munkákat nem is igen használta. Dícséretreméltó hozzáértéssel értékesíti azonban az 1791-ben kiküldött regnicolaris bizottságok munkálatait. Leggazdagabb könyvében a XIX. század közgazdasági elméleteinek fejtegetése; úgy látszik, ezzel a korról előszeretettel foglalkozott, mert még a legjelentéktelenebb írók munkáit is ismereti. Ezzel szemben előfordul, hogy a XVII. és XVIII. századi közgazdasági elméletek és különböző vélemények bemutatása során fontos nevek is kimaradtak; itt használnia kellett volna a Dóczy—Wellmann—Bakács-féle *Bibliographia Oeconomica Hungariae I.* kötetét. Nagyobb mulasztás az, hogy a szerző értékítéletének — mert azzal gyakran találkozunk! — megalkotása során nem volt figyelemmel a gazdaságtörténelem eredményeire, s így olyan megállapításokat szögezett le, amelyeket a tudományos vizsgálódás már régen megcáfolt. Ilyen tévedése az, hogy a XVI. században nem voltak magyar kereskedők és az egész kereskedelmi élet idegenek kezén volt. Ez a gondolata könyvének egész rendszerébe beleillik, s „a XVIII. századig népünk még nem érte el a kereskedelem kultúrfokát“—féle megállapítások az egész régebbi magyar gazdaságtörténelmi irodalomnak is jellemző mondatai, de a történelmi élet valósága ellenmond ennek az elméletnek. Csak végig kell nézni a hazai és a velünk határos külföldi városok vámkönyveit és a vámhivatalok részletes jelentéseit, s azonnal kiderül, hogy a magyar elem jelentős részt vett a kereskedelemben egészen a XVIII. század elejéig. Bizonyos, hogy a „kereskedői készség“ nem tartozott a magyarság uralkodó jellemvonásai közé, de Európának nagyon kevés államában veti magát a társadalom minden rétege a kereskedelemre, azzal csak egyes családok foglalkoznak. Sokszor politikai viszonyoknak volt a következménye s nem mindenkor a lelki alkat határozta meg azt, hogy ki lett kereskedő és ki húzódozott attól. A magyarságnak annyira kifejező egyéniségei, mint Bethlen Gábor, I. Rákóczy György, Kemény János stb. maguk

is nagy kereskedői hajlamról tesznek tanúbizonyságot, nem is említve a Bánffy-, Nádasdy-, Zrinyi- stb. családokat, valamint azokat a kis-kereskedőket, akik éveken keresztül járták a külföldet. Sehol Európában nem volt abban az időben tudatos kereskedelmi oktatás, legföljebb nevelés a családokon belül. Megemlíthetjük még a magyar-nyelvű kereskedőcéh-szabályzatokat, s a Régi Magyar Nyelvművek között található, kereskedelmet dícséző verseket. A XVIII. században azonban lassan-lassan kikapcsolódik a magyarság a kereskedelem-ből, részben a kényelmesebb életmód, de főként a bécsi vámpolitika következtében. A törvények tiltják, hogy magyarok vigyék az árut külföldre, s ennek következtében idegenek, főként zsidók és görögök keresik fel a magyar termelőt és vásárolják meg áruját. A magyarság nemzedékeken keresztül hozzászokott ahhoz, hogy helyben adja el az áruját; jobban megfelelt ez a nemesi életfelfogásnak is. Amikor B.-N. a XVIII. század felfogásának jellemzésére felhossa br. Orczy-nak látszólag a kereskedelmet gúnyoló versét, nem veszi észre, hogy ez a gúny voltaképpen öngúny, a magyarságra vonatkozik, amely nem becsüli semmire a kereskedőt és hagyja, hogy a pénz másnak a zsebébe vándoroljon. Maga Orczy egyike volt azoknak az előharcosoknak, akiket a magyar gazdaságtörténelem még nem ismer, s akik munkásságukkal megelőzik a nagy magyar közgazdászokat. B.-N.-nak éppen ezeket felkutatni lett volna hivatása és beállítani jelentőségüket a fejlődés keretébe, nem pedig meghódolni az általánosan uralkodó történelembölcseleti elméletek előtt. Sikerültebb a mezőgazdaságról alkotott szemlélet fejlődésének tárgyalása. Különösen ügyes a mezőgazdasági rendszerek jellegéről adott összeállítás. Bemutatja, hogy a XIX. sz. elejéig a gazdálkodás ösztönös, csak egy esztendőre tekint, s nem számol a következő évek termelésével; legfőbb termény a gabona. 1850-ig tart az az idő, amikor a gazdasági nevelés és a felinduló gazdasági irodalom hatása alatt a gazdálkodás tudatossá válik, már három éves kört tart szeme előtt, felismerve a földművelés és az állattenyésztés összefüggéseit s az ebből származó, céltudatosan alkalmazott vetésciklus előnyeit. A nép széles rétegei egészen a világháborúig ezen a fokon termeltek, vagy megmaradtak, egyes vidékeken, az első fokozat. Harmadik fokozat az erdőművelés és a törzskönyvezett állattenyésztés alapján álló gazdálkodás; itt már intézményes gazdasági neveléssel találkozunk, a gazdálkodás legalább egy nemzedéknyi időre tekint előre, s már tudományos vizsgálat alá veszik a terület eltartási képességét.

Komoróczy György.

Hets J. Aurelián: A jezsuiták iskolái Magyarországon a XVIII. század közepén. (Kolozsvár-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből, 38. sz.) Pannonhalma 1938. 8° 91 l. — A Jezus-társaság magyarországi működésének története eddig még csak halvány körvonalaiiban ismert. Az általános képnél is jobban el vannak hanyagolva a rendi tevékenység egyes ágai. Újabbán örvendetes kezdeményezés a Pray Rendtörténetirő Munkaközösség megalkulása. Ennek kiadásában látott napvilágot H. doktori értekezése is. A jezsuiták oktatásügyével eddig a legalaposabban Fináczy Ernő foglalkozott. De könyve csak rövid idő átmetzetét adja, mégpedig a felvilágosodás hatására életrekelt újítások utáni korét. A szerző viszont Mária Terézia uralkodásának első tíz évét választotta ki korhatáruul, a csendes és alkotó munka idejét. A reformok előtti viszonyokat vizsgálja. Célja az volt, hogy új adatok alapján megállapítsa az egyes iskolák jogi helyzetét, fejlődési fokát, műveltségbeli erejét. Továbbá eleget akart tenni az újabb társadalomtörténeti követel-

ményeknek, vizsgálva az iskolák hatásának kisugárzó erejét, a tanulók társadalmi viszonyait, származásukat, nemzetiségüket stb. A tanulmány legnagyobb részben kiadatlan kútforrásokból merít, elsősorban Paintner Mihálynak a Pannonhalmi Központi Főkönyvtárban őrzött hatalmas gyűjteményéből. A szerző rendkívül széleskörű, pontos és sokoldalú anyaggyűjtést végzett, s ennek megfelelően dolgozatában sok egészen új adattal és részleteredménnyel gazdagodunk. Így pl. részletes összeállítást ad a jezsuiták tanulóifjúságának számáról, foglalkozik az egyes intézetek elhelyezkedésével, műveltségi hatásával. Világosan megmutatja, hogy mekkora fokozati különbségek voltak az egyes ginnáziumok között. Az általános felfogással szemben meggyőződen kimutatja, hogy a jezsuita ginnáziumok nem a kiválasztott kevesek oktatói voltak, hanem — legalábbis az alsó fokon — szélesebb néprétegeknek is megnyitották kapuikat. Az ily, tanulmányukat abbahagyott férfiak jelentős szerepet tölthettek be a falvak műveltségének emelésében. Évenkénti statisztikát kapunk a tanulók társadalmi hovátartozásáról, érinti a szerző a vallási és a nemzetiségi vonatkozásokat, a vándorlás és bukás kérdéseit. Vizsgálja az egyetemek, akadémiák, konviktusok és szemináriumok jellegét és jogi helyzetét. Szellemiségükről megállapítja, hogy bár a hátramaradásnak és megmerevedésnek több jele mutatkozott, a később felhozott kifogások még nem tapasztalhatók. Igen tanulságos az, amit a jezsuita intézmények gazdasági megalapozottságáról mond. Korszerű megvilágításban, gazdag adatok alapján szól a Mária-kongregációkról. A szellemtörténetileg legfontosabb eredmények az utolsó fejezetben vannak összesűrítve. Sikerült fejtegetések során, újszerű adatokkal meggyőzően bizonyítja, hogy a jezsuita iskolákban nem hanyagolták el a magyaros szellemet. A vitákból, szónoki gyakorlatokból, az előadott színdarabokból, a kiosztott jutalomkönyvekből, a könyvtári beszerzésekből, s a magyar szentek tiszteletéből szilárd és helytálló következtetésekre jut. Különös dicsérettel kell megemlékeznünk a szerző meglepően alapos könyvészeti tájékozottságáról. Még a legtovábbi vonatkozásokban is mindig megtalálta a legmegfelelőbb régi és újabb munkákat. A mélyebben érdeklődők számára azonban szeretnénk itt megemlíteni egy nála hiányzó, újabb, hatalmas lengyelnyelvű feldolgozást a jezsuita oktatás hanyatlásáról és felvirágzásáról Lengyelországban a XVII. és XVIII. században : St. Bednarski S. J. : Upadek i obrodzenie szkół jezuitkich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego. (Kraków 1933.) A szerző értekezése igazán érdemleges mutatvány abból a fontos munkálkodásból, amellyel a pannonhalmi főapátsági Szt. Gellért Főiskola hallgatói az említett Paintner-féle gyűjtemény becses anyagát dolgozataikban a magyar művelődés szolgálatába állítják.

Vanyó Tihámér (Pannonhalma).

Lám Frigyes : A győri német színészet története. (1742—1885.) Győr 1938. 8° IV, 222 l. — Tisztes terjedelmű, komoly anyaggyűjtés alapján megírt könyv. Forrásul városi jegyzőkönyvek, színlapok, naplók, színházi almanachok és újságcikkek szolgálták, olyan sokoldalú és bő adathalmaz, amelyet színésztörténész csak kívánhat magának. A szerző sok kedvvel és tárgy szeretettel építgette ebből az anyagból művét. Kár, hogy tárgyát védelemre szoruló ügyként fogta fel és Koltai elavult munkájával polemizálva, érveit a kelle-ténél élesebbre fente s a német színészet eszméjének jogosultságát védve, nem egyszer a magyar színészet eszméjének jogosultságát támadja. Mottója : Győr német város volt, tehát német színházra

volt szüksége s a német színészet kultúrmissziót végzett: olyan vezérmotívum, amely nem áll megtámadhatatlan alapokon. A város német volta a legvitásabb. Maga L. is elismeri, hogy a helytartó-tanácsi rendeleteket magyarul és németül tették közzé, hogy a nemesség és a gazdálkodó parasztság magyar volt, és hogy voltak magyar népi játékok (1—2. l.). Hogy „Győr hajdanában — a tizenkilencedik század közepéig — túlyomólag németszínezetű város volt“ (1. l.), azt azzal az érvel támogatja, hogy a belsővárosi kat. elemi iskolák 110 tanulója közül 1761-ben 77 német volt. Nem tudja azonban, hogy Győrben nagyszámú protestáns magyar lakosság élt. A református iskolának — egészen addig, amíg Mária Terézia katolizáló szelleme be nem záratta — még tógátus diákjai is voltak, azaz valami főiskola-féle működött itt. A „művelt városi elem“ sem volt tehát tisztán német. A szabad vallásgyakorlat elvesztése a XVIII. sz. derekán mindenesetre a protestáns magyar lakosság számának csökkenésével járt, azonban a magyar protestantizmus olyan erős volt, hogy még a királynő halála után is 338 családot számlált az evangélikus egyház. Győr egyike volt a legelső városoknak, amelyeknek II. József a szabad vallásgyakorlatot visszaadta. A város, ha nem volt is németnek mondható, mindenesetre közel feküdt az osztrák határhoz s a színházban bővelkedő németiség dúsán juttatta ide is komédiástruppjait. A németek előadták műsorukat, egy-két állandó szám mellett, amilyenek a különbözőképen elferdített Shakespeare-drámák (még 1855-ben is Holbein átdolgozásában adták a Makrancos hölgyet, 121. l.), a kor divatos színműveit, tehát a XVIII. sz. harmadik harmadában hanswurstiádákat, a század végefelé lovagdrámákat; jön Kotzebue, Birch-Pfeiffer, Raupach, Nestroy. Majd Benedix és Mosenthal következik, időnként néhány opera, mint a Zampa vagy az Ernani. Az igazgatók közül kétségkívül Schmidt volt a legkiemelkedőbb egyéniség, aki 1836—41-ben a pesti német színházat is igazgatta s akinek volt rendezői tehetsége. Ami ezeknek a társulatoknak a kultúrmisszióját illeti, azt éppen úgy értékelhetjük, mint a mai mozit. A magyar színjátszás még nem volt meg, ill. fejletlen volt. Egyes kiemelkedő művészi egyéniségek bizonyára jótékonyan hatottak a győri közönségre, de az általános színvonal nem volt magas, s ami bennünket illet, egészen egy véleményen vagyunk a korai XIX. sz. vármegyéjével, amely arra törekedett, hogy magyar színészeknek adjon kenyeret. A német színügy védelmében L. nem mutatkozik sem lovagias, sem következetes ellenfélnek. 1840-ben magyar színpártoló társaság alakult Győrben. „A német színészet ezentúl is saját munkájával és erejével tartotta fenn magát. Ha bajba jutott, nem pártolta senki. A német színigazgatók kénytelenek voltak a színházat üzleti vállalkozásnak tekinteni, — míg a magyarok művészi és nemzetiségi apostolkodásra is gondolhattak. Ha ezért a nem üzleti szellemű működésért deficit lett a jutalom, a biztosító egyesület kihúzta Thespis magyar szekereit a kátyúból.“ Szegény német színészet! Hiszen mindössze Bécs, Berlin és München fejedelmei ontják az aranyat színpadkultúrájának felvirágoztatására, hiszen össze-vissza talán 40—50 német városban emelkednek pompás kőszínházak! Milyen szűkkeblűség volt a magyar vármegyétől, hogy nem ismerte el Győrt német élet-térnek! De van ez még tovább is. „Így lesz a színház útközpontra a magyarosítani akaró megyei nemesség és a konzervatív gondolkodású városi tanács között: ez utóbbi a németajkú, adófizető polgárság művészi érdekeit tartja szem előtt.“ (89. l.) Az olvasó igazán nem tudja, mit gondoljon. Hiszen művészetből, az előbbiektől

szerint, nem lehetett megélni. Csak nem volt olyan primitív a győri német polgárság, hogy még az üzletszerű csepürágás is művészi érdek volt számára? Félretéve a tréfát, meg kell mondanunk, hogy szerző nem jól választotta meg a hangot, amelyen tudományos közlendőit elmondhatja. Sem a magyar kultúra, sem a magyar színészet nem magátólértetődően függvénye a németnek. A magyar kultúra nagy ügyét most mellőzve, csak a színházról szóljunk, amely mint iskoladráma élt már évszázadokkal az első német trupp megjelenése előtt. Hogy az első német társulatok nem voltak idegen szellemiségük tudatos hordozói s hogy jóindulattal nézték a magyarságot, az nem szenved kétséget. Mihelyt azonban a hivatásos magyar színészet megjelent, itt minden másnak megszűnt a létjogosultsága. Ha, mint a szerző írja, „Győrött nem létezhet (!) két színház“ (22. l.), akkor a magyar játékszín életfeltételeinek a biztosítása volt kötelesség. Még egynéhány más gyengét is találunk L. könyvében. Így nem tartjuk valószínűnek, hogy Raimund inspirálta volna Katonát egy esetleges találkozás alkalmával (!) a Bánk bán megírására. Raimund jelentőségét más tekintetben is túlozza a szerző, mikor a „leghíresebb költő-színész“ nevével illeti — szegény Molière —, vagy Győr város sokszázados élete egyik fénypontjának tartja, hogy valaha ott játszott. (62., ill. 55. l.). Az olvasó kissé csalódottan fogja letenni a Győri német színészet történetét. Az elfogulatlanságot, amelyet írója Koltaitól követel, maga sem éri el. Stílus néhol népieskedő (19., 132. l.), másutt idegen szöveggel túltömött, még angol idézet is akad (54. l.). Mintha a szerző nem vette volna egészen komolyan a feladatát, holott kultúrmissziót végzett volna, ha szegényes színészettörténeti irodalmunkat egy valódi német tudományossággal megírt munkával gazdagítja.

M. Császár Edit.

Popović, D. J.: O cincarima. (A cincárokról.) Beograd, 2. kiad. 1937. 520 l. — A cincárok, ez az aromun-eredetű, görög műveltségű, görög-keleti vallású nép az újkor folyamán nemcsak a Balkánt lepte el, hanem Magyarországot is. Nagyobb csoportokban 1769 és 1788 után költöztek be az országba. Mint kereskedő, iparos nép, főleg a városokban telepedtek le, kereskedelmi társaságokat alkotva; jelentékenyebb szerepre jutottak Pesten, Budán, Újvidéken, Zimonyban stb. Szerbiában nem igen tudták megtartani nemzetiségüket: Obrenovits Miklós fejedelem büntetés terhe alatt eltiltotta őket a görög istentisztelettől és rájuk kényszerítette a szerb nyelvet. Magyarországon is erre a sorsra jutottak: beolvadtak főleg a görögkeleti szerb egyházszervezetekbe s elszerbeselek vagy elrománosodtak. Mindebben, főleg 1867 óta, nagy része volt a magyar kormánykörök magatartásának. Amikor a szerbek és az oláhok megkapták törvényileg biztosított nemzeti egyházaikat, a görögök (makedonok, arnóták, cincárok stb.) hiába kérték ezt. Hosszas küzdelmek után (különösen fölemlítendő ellenállásuk az 1790-i temesvári gyűlésen) a szerbek megtörték ellenszegülésüket, görög egyházaikat, iskoláikat, elhódították és szerb nemzeti célokra fordították gazdag alapítványaikat. A nagyrészt elszerbeselett cincárokból kerültek ki azután a szerbek legkiválóbb férfiai. Így kényszerítette a magyar kormány politikája a görögöket és cincárnakedonokat a szerb, ill. oláh nemzeti egyház szupremáciája alá. (Így járt a 30—40.000 görögkeleti magyar is, főleg Erdélyben: miután 1867-ben nem kaptak magyar görögkeleti nemzeti egyházat, elrománosodtak, elszerbeselek.) A görögök csak a tiszta magyar vidékeken tudták megtartani egyházaikat: Szentesen, Egerben, Hódmezővásárhelyen, Karcagon,

Kecskeméten, Tokajban, Ungváron, Székesfehérváron. Magyar szempontból ez a tanulság P. nagy szorgalommal, helyszíni tanulmányok, irodalmi és levéltári források alapján megírt munkájából.

Thim József.

Popa-Lisseanu, G. : Date privitoare la maghiarizarea românilor. București 1937. 16° 93 l. — A székely kérdés neves román kutatójától, új könyvének címe alapján, azt várnók, hogy végre adatszerűen tárja fel a román tömegeknek a magyarságba való felszívódását, melyről már régebben hangzatos, de igen gyéren indokolt elméleteket gyártott. Várakozásunkban csalódnunk. P.-L. nem tett egyebet, mint hogy összegyűjtven néhány újságcikkét, az Antirevizionista Liga rendelkezésére bocsátotta. Célját maga vallja meg, naív természetességgel fejtven ki, hogy a román államegység legnagyobb veszedelme Erdélyben a székely kérdés; székely tömb viszont nincs s a székelységben amúgy is sok a román elem, ezt kell tehát felszabadítani s ezzel megmenteni az állam egységét. Történelmi cikksorozatának központjában tehát ismét csak a jólismert politikai elgondolás bukkan fel. Nem sok keresnivalónk volna itt, ha néhány, újszerűen ható kisebb körülmény meg nem ragadná figyelmünket. Tartalmilag P.-L. újabb cikkei ellen is sok kifogás emelhető. A szempontok s célok, melyek vizsgálódásait irányítják, nemigen változtak, módszerei is éppoly felületesek, kapkodók, mint régebben. (V. ö. Századok 1938, 77. s köv. l.) A változás másutt mutatkozik. P.-L., ha hiányosan is, ismeri már a magyar irodalmat, sőt, módjával, használja is. Több cikkben ismerteti pl. a székelyek eredetére vonatkozó magyar nézeteket — ő maga Hunfalvyét veszi át —, s egyes írókról őszinte becsüléssel szól. Sajnos, ezt a kezdődő megértést kritikuss pontoknál rögtön elborítja a ezlatosság, rosszhiszeműség gyanúja, amitől a román irodalom a magyarral szemben mindmáig nem tudott szabadulni. Ilyenkor élessé, támadóvá válik, sőt igen gyakran maga lesz rosszhiszeművé. Mégis, már az az árnyalati módosulás is, melyről megemlékeztünk s melynek jelentőségét éppen az adja, hogy utóbbi időben többfelé, nemcsak P.-L. írásaiban tapasztalható, önmagában nagy eredmény, s a magyar-román szellemi kicserélődésre további lehetőségekkel biztat. Elekes Lajos.

Hartdegen, Hans Ludwig : Die vatikanische Frage und die Entstehung des Dreibundes (1881—1882). Bonn 1937. 8° 52 l. — H. doktori értekezése a már több oldalról megvilágított és megvitattott témát a vatikáni bajor követ eddig kiadatlan jelentései, valamint a bécsi állami levéltár ugyancsak kiadatlan és nagyrészt ismeretlen iratai alapján tárgyalja. Új vagy éppen meglepő eredményekre természetesen nem jutott. Szerinte a római kérdés csupán másodrendű szerepet játszott a hármasszövetség megkötésénél, mert Bismarck nem szándékozott messzire menni a pápai szék politikájának támogatásában, csupán a Németország és a Szentek közt létrejött békét akarta megerősíteni. Bismarck a konzervatív monarchikus elv védelmében kereste Olaszország csatlakozását a kettős szövetséghez, mert Olaszország ekkor külpolitikailag elszigetelten, belső rendjében pedig megrendülten állott. Franciaország tunszi térfoglalása (1881) pedig egyenesen éretté tette a helyzetet Olaszország számára a kettős szövetséghez való csatlakozásra. Nem felel meg tehát a tényeknek — H. szerint —, mintha Bismarck a római kérdés előtérbe helyezésével megszarolta volna Olaszországot a hármasszövetség megkötése alkalmával, ahogy azt többek között a francia politikai

publicisztika is látni vélte. Émile Bourgeois egyenesen azt mondja, hogy a magyar és az olasz nép „forradalmi“ vezérei, Andrassy, Crispi és Depretis, nemzetük nagyságáról vallott nézeteik hasonlósága által összekapcsolva fogtak össze Bismarckkal a hármas szövetség olyan formában való megteremtése érdekében, hogy az a Hohenzollernnek befolyását biztosította a Földközi-tengeren. H. könnyű szerrel utasítja vissza ezt az alaptalan francia feltevést. Andrassy Gyula, aki ekkor már nem volt közös külügyminiszter, szívesen látta ugyan Olaszország csatlakozását (v. ö. Wertheimer Ede: Gróf Andrassy Gyula élete és kora, III. 387. l.), de sem ő, sem általában Magyarország lényegesebb kezdeményező szerepet a hármasszövetség megkötésében, vagy a római kérdés felvetésében nem játszott. Lényegében H.-éhoz hasonló eredményre jutott a kérdés megítélésében Balanyi György, akinek magyarnyelvű munkáját (A római kérdés szerepe a hármas szövetség megkötésében, Budapest 1928, v. ö. Századok 1929, 314. l.) azonban H. nem ismeri. Irodalmi tájékozottsága általában kissé fogyatékos, jelentékeny német és olasz művek kerültközásán el a figyelmét. Nem volt szerencsés dolog a történeti terminológiában általánosan elfogadott római kérdés helyett vatikáni kérdéstről beszélni, mert a két elnevezés nem azonos értelmű.

Tóth László (Pécs).

Rozsondai Károly—Sümeghy József: Sopronbánfalva. (Falutalulmány és községrajz. Sopron 1937. Röttig—Romwalter ny. 8° 180 l., 17 kép, 13 rajz. — Igazi munkaközösségben készült falutalulmány. Megjelenésében a címlapon feltüntetett szerzőkön és a Soproni Faluszeminárium tagjain kívül mintegy 15—20 szakember és 100 munkatárs működött közre. A nagy felkészültséget a speciális helyi viszonyok is magyarázzák. A 3273 lakosú Sopronbánfalva igen alkalmas, sőt egyenesen kínálkozik egy ilyen irányú adatfelvételi módszer kísérletére. Tipikus átmeneti község a nyugati határ mentén. Csaknem minden vonatkozásban a kialakulatlanság, nyugtalanság, megoldatlan problémáktól való forrongás képét mutatja. Itt találkozik a falu és a város; a politikai és a népi határ; a mezőgazdaság és az ipar; az egykori úrbéres község őstermelő népe, a városi proletárréteg és az értelmiségi osztály. A gyakorlati és pedagógiai célokat szolgáló tanulmány nagyarányú adatgyűjtés alapján részletesen ismerteti a község természeti viszonyait, fejlődési mozzanatait és művelődési képét. Külön-külön fejezet tárgyalja a család helyzetét; az egyesületi és társadalmi életet és a gazdaságpolitikát. Ezekből állapítja meg a község jelentőségét, vonzásterületét és a szükségesnek látszó újításokat. A könyvet több értékes táblázat, kép, fénykép és grafikon illusztrálja. A Függelék a Soproni Oklevéltárból szemelvényeket is tartalmaz. A sok helyes megállapítást tartalmazó község-rajznak jól sikerült része a külterület és a dülönek ismertetése. Helyesen ismeri fel Sopronbánfalvában a várostól fenyegetett, beolvadásra ítélt, egyéni színeit mindinkább elvesztő falutípust. Figyelmet érdemlő adatokat tartalmaz a népi kialakulásról szóló fejezet is, több statisztikai kimutatással a lakosság, anyanyelv, felekezet, életkor, szaporodás stb. szerinti megoszlásról. A 11%-ban magyar, 89%-ban német községben sok a magyar származású. A lakosság szilaj, nyugtalan természetét, szélsőségekre hajló kedélyállapotát a besenyő, magyar, német, török, horvát vérkeveréssel magyarázza. A nép nem nagyon vallásos, a zsúfolásig telt mulatóhelyek mellett a templom rendszeren üresen áll. A hazával való sorsközösség érzése, amint a népszavazásnál is kitűnt, e községben fokozásra

szorul. Bár sok magyar család elnémetesedett, a német lakosság a magyarság iránt hűvösen viselkedik. Sok jótulajdonosa is van a lakosságnak: nagy alkalmazkodási képesség, hagyománytisztélet és az ősök iránti kegyelet. A faluhoz érkező város megzavarta az egykori társadalmi egységet. Népviseletet már csak búcsúkor és nagy ünnepek alkalmával lehet látni. A szakavatott tollal megírt gazdaságtörténeti fejezet megismertet az úrbéri gazdálkodásból kialakuló jelenlegi művelési ágakkal; a gyáripar már kezdi háttérbeszorítani a község mezőgazdasági jellegét. A Tanulságok című fejezet a helyi viszonyok alapos ismeretében tapintatosan mutat rá a feszültséget okozó bajok gyökerére és azoknak orvoslási módjára. A mű főerőssége a munkaközösségből folyó széleskörű adatgyűjtés. A szerkezetben, feldolgozásban és előadásmódban azonban már nem mutatkoznak a kollektív módszer előnyei. Egységes felfogás hiányában nehézségekbe ütközött a mozaikszerű részletek szerves egységbe foglalása. A könyv egyes részei a tudományos szakszerűségtől a népies előadásig különböző színvonalat képviselnek és előfordulnak az ismétlések is. Bizonyos merevséget okoz az előadásban, a stílusban és szerkezetben egy előre elfogadott kérdés-feleletsablonhoz való alkalmazkodás. Egyes helyeken az összefüggő tárgyalást elhagyható elméleti fejtegetések zavarják. A történeti fejezetben nélkülözzük a történeti módszerek megfelelő alkalmazását. A könyv jelenlegi formájában értékes adattár. Nem falutörténet, hanem községrajz; ebben a vonatkozásban számottevő nyeresége faluirodalmunknak. De egy olyan falunak a rajza, mely sem népében, sem nyelvében nem tekinthető a magyar falu típusának, még kevésbbé mintaképének. A határokon innen és túl sokezer magyar falu van, amelyek multjukban és jelenükben jobban megőrizték és ezernyi szenvedéssel pecsételték meg a magyar hazához való tartozástudatot és történetük még megiratlan. Milyen nagy nyeresége volna faluirodalmunknak, ha más magyar tájaknak, a Dunántúl, az Alföld, a Felvidék és Erdély egy-egy falutípusának megismertetésére is ennyi energia juthatna!

Eperjessy Kálmán (Szeged).

Baranyay Károly: Sajószentpéter régi jogélete. Miskolc 1936. 8° 100 l. — Ezt a könyvet az utóbbi években felkapott helytörténet-írás jogtörténeti megnyilvánulásának minősíthetjük. E téren a magyar jogtörténet már nagy eredményeket mutathat fel, például Holub Zala megye történetének keretében egész középkori vidéki közigazgatásunknak képét adja. B. mostani dolgozata „Régi borsodi jog” c. munkájához képest különösen az adatok időrendjének feljegyzése és a közigazgatási jog rendszerezése tekintetében mutat nagy haladást. Egy földesúri hatalom alatt állott mezőváros régi szervezetét és joggyakorlatát akarja bemutatni. Bátran hozzátehetjük, a XVII. sz. végétől a XIX. közepéig terjedő joggyakorlatát, mert adatai egy-két régebbi pert leszámítva szinte kizárólag ebből az időszakból valók. Az adatokat úgyszólván kivétel nélkül a tárgyaló város és Borsod megye levéltárából kutatta fel. Kiindulása tehát helyes, de a talált adatokat már ismert jogtételekkel összevetni, a jogfejlődés irányát, vagy annak okait feltárni meg sem kísérl. Próbál ugyan utalni az országos szokásjogra, de sem Meznericsnek és Dombóvárynak a megyei büntetőeljárással foglalkozó dolgozatait, sem a Planum Tabulare idevágó magánjogi döntvényeit nem használja, s így semmiféle tájékoztatást nem nyújt arról, vajjon a Sajószentpéteren alkalmazott jog csupán helyi szokás-e, vagy az országos jognak része. Dolgozata tehát csak feldolgozatlan adattár; értékes, bizonyos rend-

szerbe foglalt és kelettel ellátott adataiért azonban a későbbi szisztematikusan kutatók hálások lesznek. Könyvét legjobban saját szavaival jellemezhetjük: „A közölt adatoknak csak az lehet a hivatása, hogy mintegy tájékoztatást nyújtsanak a város közigazgatási életére“ (51. l.). Kérdés azonban, hogy ezt a célt nem szolgálta volna-e jobban, ha néhány fontosabb, általa fel is használt városi jegyzőkönyvet egészében közöl, mint ahogy könyvének mostani formájában is egyik legnagyobb értéke a teljesen közölt 1711-i urbárium. A könyv közigazgatási jogról, adózásról, büntető jogról és eljárásról, peres eljárásról és magánjogról szóló, itt-ott összefolyó fejezetekre oszlik. Legérdekesebb rész a város közigazgatási szervezetéről szóló fejezet, mely a városbíró, az esküdtek, hadnagy stb., megválasztását, a szegődményesek szegődttetését, illetményeiket, eljárásukat ismerteti, nem feledkezvén meg a városban együtt lakó nemesek és jobbágyság egymáshoz való viszonyáról. Ezek jogtörténetünkben új adatok, amelyek közlése, és általában az új tárgykör felvetése B.-nak nagy érdeme. Kár, hogy a földesurnak a városi magistratushoz való viszonyát nem ismerteti bővebben. Előnye a könyvnek, hogy lehetőleg forrásaink nyelvén beszél, célszerű lett volna azonban az onnan vett magyar kifejezéseket idézőjelbe tenni, mert így az olvasó könnyen összetévesztheti az egyszerűen „főbíró“-nak nevezett városbíró a főszolgabíróval. Csekélyebb értékűek a magánjogi adatok. Sőt B. kedvenc fejezete, melynek rendszerbefoglalásában a legnagyobb szakértelmet árulja el, a büntetőjogi rész is kevés használható adatot tartalmaz. A mezőváros tanulatlan személyekből álló bírósága ugyanis, mint B. is megjegyzi, csak csekélyebb jelentőségű ügyekben ítél, s ezekből nem igen lehet érdekes magánjogi vagy büntetőjogi elvekre következtetni. A feldolgozás pontosságába vetett bizalmat megingatják az olyan — talán véletlenül becsúsztott — súlyos hibák, mint pl., hogy 1695-ben ingatlan „jelzálógról“ beszél (7. l.), vagy, amikor egy 1712-i határozatnak azt a rendelkezését, hogy a városi bíróság az ügyefogyottak és tanulatlanok ügyeiben is eljár, törvény előtti egyenlőségnek minősíti.

A könyv túlságosan is akar takarékoskodni a hellyel, és ez a főszövegben is állandóan alkalmazott rövidítésekkel sokszor az érthetőség rovására megy. A közölt adatokat próbálja magyarázni, azokból az alkalmazott jogelvekre következtetni, de az összehasonlító anyagnak teljesen híjával van, jogtörténeti szempontjai sincsenek. Így többnyire kénytelen olyan általános bölcseségekkel beérni, mint: „leghátrányosabb a kötött bizonyítás volt, mely sokszor az igazság elbukását jelentette.“ (92. l.). Ezt B. könyve nélkül is tudtuk.

Degré Alajos.

Megjelent

a **MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI**
című sorozat legújabb kötete:

A Nemzeti Színház százéves története, II. kötet.

Szerkesztette és közléteszi

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

A Magyar Történelmi Társulat hatalmas háromkötetes kiadvánnyal ünnepli meg a Nemzeti Színház megnyitásának századik évfordulóját. Az első kötetben a Nemzeti Színház történetének feldolgozása fog napvilágot látni, az utolsó az elmúlt száz év műsorát közli majd. A most megjelent második (kettős) kötet a magyar színjátszás klasszikus intézményének százéves multjára vonatkozó gazdag iratanyagból a fontosabbat közli s ezzel a Nemzeti Színház története tudományos feldolgozásának veti meg alapját.

A közel 900 oldal terjedelmű, facsimilékkel illusztrált kettős kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.) *kedvezményes áron 18 pengőért* szerezhetik meg.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent a Magyar Történelmi Társulat Könyveinek IV. és V. kötete:

BARTONIEK EMMA

A magyar királykoronázások története

Évekig tartó kutatásai eredményeit foglalja össze a szerző ebben a kitűnő könyvben. Elmondja a koronázás egyházi szertartásának kialakulását, tárgyalja a magyar és a külföldi gyakorlat kölcsönhatását, összegezi a magyar trónutódlás és a Szent Korona tana körül folyt vitát és részletes, eleven képet rajzol a magyar koronázásokról.

TOLNAI GÁBOR

Régi magyar főurak

A magyar renaissance és a magyar barokk, a hagyományát őrző és a hagyományavesztett magyarság századainak szellemtörténete ez a lebilincselő mű. Új, nagyszabású összefoglaló kép a hazai machiavellizmusról és a magyar erazmitákról, Balassa végvári világról, Zrinyiről, Erdély történeti hivatásáról.

A **MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT** a Társulat tagjai *25%-os kedvezménnyel* rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4).

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

újkori forráskiadványsorozatában megjelent

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

NAPLÓI-nak VI., befejező kötete

Gróf Széchenyi István összes műveinek ez a legújabb kötete a naplónak 1844-től 1848-ig terjedő részét tartalmazza VISZOTA GYULA gondos szerkesztésében és alapos bevezető tanulmányával. A naplónak ez az utolsó része páratlan erővel világítja meg a 48 előtti drámai mozgalmasságú idők történetét.

A több mint 900 lapnyi terjedelmű kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (Budapest I, Bécsikapu-tér 4.) *18 pengős kedvezményes áron* szerezhetik meg.

Magyar művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakokonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és középnemesség, a jobbágyság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A hatalmas műnek a napokban már második kötete is megjelent. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest, V. Vadász-u. 16.

11

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAINAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

LXXIII. ÉVF. 9—10. SZÁM, 1939 NOV.—DEC.
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft

Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettudományi Kar.

Kiadóhivatal: Budapest I. Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“ (négy szám) előfizetési díja évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekk számla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminisztériumi számvevőszéki főtanácsosnak lakácíme:
Budapest VIII. Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM

	Lap
MÁLYUSZ ELEMÉR: <i>A középkori magyar nemzetiségi politika.</i> (II., befejező közlemény.)	385
KARDOS TIBOR: <i>Deákmuveltség és magyar renaissance.</i> (II., befejező közlemény.)	449

Történelmi irodalom

ANGYAL DÁVID: Történelmi tanulmányok. Ism.: <i>Balanyi György</i>	492
MITTEIS, HEINRICH: Rechtsgeschichte und Machtgeschichte. Ism.: <i>Bónis György</i>	494
GROSCH, REINHOLD: Umbruch des rechtsgeschichtlichen Denkens. Ism.: <i>Bónis György</i>	494
KUTTNER, STEPHAN: Repertorium der Kanonistik (1140—1234). Ism.: <i>Móra Mihály</i>	504
IOZKOVITS EMMA: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Ism.: <i>Makkai László</i>	508
BALÁZS ÉVA: Kolozs megye kialakulása. Ism.: <i>Makkai László</i>	508

Szemle

	Lap	Lap	
Bözödi Gy.: Székely bánja. (<i>Benda K.</i>)	512	helyen. Drámairóink a múlt század elején. (<i>M. Császár E.</i>)	517
Mehedinti, S.: Le pays et le peuple roumain. (<i>Ifj. Tóth A.</i>)	513	Fodor I.: Pergő Celesztin. A német Theatrum. (<i>M. Császár E.</i>)	517
Santifaller, L.: Urkundenforschung. (<i>Istványi G.</i>)	514	Roth, S. L.: Gesammelte Schriften u. Briefe, 6. Bd. Hrsg. v. O. Folberth. (<i>Pukánszky B.</i>)	517
Görlitz, S.: Beiträge z. Gesch. d. königl. Hofkapelle. (<i>Szilágyi L.</i>)	515	St.: Z. Gesch. d. deutschen Politeliteratur im XIX. Jh. (<i>Tóth L.</i>)	518
Degré A.: Magyar halászlé jog a középkorban. (<i>Döry F.</i>)	516		
Fodor I.: Déryné Mária osztrák			

A középkori magyar nemzetiségi politika.

II., befejező közlemény.

III.

A XIII. század nagy, kihatásaiban egyenesen döntő fordulatot hozott a nemzetiségi politikában: a szétszórás helyébe a tömörítést állította. Az új elvet II. Endre ritka határozottsággal fogalmazta meg: „Az egész nép egy nép legyen”, mondta 1224-ben a szebenvidéki szászokról a részükre kibocsátott kiváltságlevélben,¹ s mindjárt intézkedett is, hogy összefüggő és egységes települési tájat mondassanak a magukénak. A sebesvidéki székelyeket tehát keletbre költöztette át², hogy egykori lakóhelyük a szászoké lehessen, de kaptak ezek tőle egyéb magyar telepeket is. Nemcsak Várost, a későbbi Szászvárost, nemcsak a fogarasi erdőség egy részét, amelyet előzőleg besenyők és oláhok használtak, hanem a szász néprészeket elválasztó falvakat is, amelyek régi lakosságának emlékét folyó- és helynevek, mint Omlás, Homoród, Árpás, Sáros stb. őrzik.³

A változás jelentősége még szembetűnőbb, ha a szász-ságra háruló előnyöket korábbi helyzetükkel összehasonlítva vesszük számba. Csak Szeben vidékének németségéről van szó, mivel a besztercei és barcasági szász-ságra nem gondolt II. Endre kiváltságlevele kiadásakor.⁴ Itt pedig, tehát a Maros—Küküllő vonalától délre eső országrészben

¹ Marczali: Enchiridion, 146. l.; „... universus populus... unus sit populus.”

² A „cum terra Syculorum terrae Sebus“ megjelölés helyes értelmezésére ld. Pesty F.: Az eltűnt régi vármegyék (Budapest 1880), II. k. 94. l.

³ Kniezsa, Szent István- emlékkönyv II. k. 391. l.

⁴ G. Müller állítása, hogy az Andreanum egy II. Géza-féle privilegiумot erősít meg, s mert ezt az egész erdélyi szász-ság, nem pedig csak a szebenvidéki kapta, II. Endre kiváltságlevele is általános, egész Erdélyre kiterjedően érvényes (Für wen ist das Andreanum im Jahre 1224. ausgestellt worden? [Beiträge zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Deutschen in Rumänien. 5.] Hermannstadt 1930), ellenmondásokkal teli ötlet és feltevés.

a szélsőség, a XII. század közepén települvén meg, ugyanolyan elbánásban részesült, mint akkor bármely más nemzetiség. Vagyis a különböző ispánságok területén szétesztva, azok szervezetébe beillesztve élt. Nem egyszerűen magától értetődő feltevés, hogy a királyi megyerendszer váraival, központjaival, katonáskodó és egyéb népelemeivel Erdély déli részében már a szélsőség megjelenése, tehát II. Géza kora előtt kiépült. Határozott adatokra is hivatkozhatunk. XIII. századi oklevelekre, amelyek tanúsága szerint a szebeni ispánság maradt a szélsőket összefogó szerv, azután az Andreanumra, mely régi comitatások megszüntetéséről szól,¹ de arra is, hogy a XV. században a Szebentől délre fekvő tolmácsi várat, melynek hivatása a Vöröstoronyi-szoros védelme volt, a hozzátartozó falvakkal együtt még mindig Fehér megyében fekvőnek mondták.² Mivel pedig nem valószínű, hogy ezt a váruradalmat, ha a XIV. században szervezik meg, a távoli Fehér megyéhez csatolták volna, hiszen ettől a Királyföld választotta el, csak arra gondolhatunk, hogy a szebeni ispánság felállítására előtt a fehérvárinak a hatalma ért el az országhatárig s csak a szélsőség megtelepedése következtében vált el tőle Tolmács éppen úgy, mint a barcasági Törösvár.

Ilyesféle jelenségekből következtethetjük, hogy a királyi hatalom Erdélyben is, mint mindenütt, tervszerűen gondoskodott a határok védelméről, a közigazgatás és igazságszolgáltatás vezetéséről, a lakosság gazdasági munkájának irányításáról, következőleg a szélsők megjelenése előtt megszervezte a királyi megyéket, amelyekre azután nemzeti-

¹ A régi szélső szervezet és az 1224-i átalakulás kérdésének sarkpontja, hogy mit kell érteni az Andreanum „omnibus comitatibus praeter Chybinensem cessantibus radicibus“, „comes vero . . . nullum praesumat statuere in praedictis comitatibus, nisi sit infra eos residens“ kitételeiben comitatuson. A legkülönbözőbb vélemények hangzottak el, más és más további fejtegetésekre adva alkalmat. Meggyőződésünk szerint a szöveg leghelyesebb értelmezését, amelyet mi is követünk, a középkori magyar viszonyokat is jól ismerő és tárgyilagos H. Connert nyújtotta. (Die Stuhlsverfassung im Szeklerlande und auf dem Königsboden bis zum Ende des 15. Jh.-s. [Beilage zum Programm des ev. Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen Realschule in Nagyszeben (Hermannstadt) pro 1905/06.] Nagyszeben 1906, 121. s. köv. l.) Magyarázata, úgy látszik, egyre kevésbé elégti ki szélső honfitársait, amint ezek folyton fokozódó merevséggel törekszenek népük multját a magyar állami és társadalmi szervezettől függetlenül fejlődőnek felfogni s önámító hitükben történet-tudományunk megállapításait figyelemre sem méltatják.

² Iczkovits E.: Az erdélyi Fehér megye a középkorban (Budapest 1939), 77. l.

ségi politikájában is támaszkodhatott. S éppen mert a keretek, hasonlóan az ország többi részéhez, Erdélyben készen állottak, nem gondolt arra, hogy a szászoknak a XII. században több jogot adjon, mint amilyenek a hospesek faluközösségeit általában megillették. De a szász telepeket nemcsak a különböző királyi ispánok hatásköre választotta el egymástól, hanem a közjük ékelődő régi magyar falvak, meg a sebesi székelyek földje is. Ily szétszórta, megbontott népi területtel, a szászság beolvadásra volt ítélve.

Ettől a sorstól szabadította meg őt II. Endre 1224-ben, amikor a székeket s bizonyára a királyi megye magyar népeit is kivonta köréből, területét egységesé tette, a különböző királyi ispánok hatáskörét megszüntetve a szebeniét terjesztette ki föléje s egyetlen népelemmé fogva össze, terheit és kiváltságait egyetemlegesen állapította meg. Amíg tehát a szétagolt szász falvak eddig egyenkint megszabott módon adóztak, katonáskodtak s különböző ispánoknak, meg azok tisztjeinek hatalma alatt állottak, most egyetlen közösséggé változtak, amely jogot nyert arra, hogy tagjai közt a terheket maga ossza szét. A kötelezettség pedig, amely reájuk hárult, évi 500 ezüst márka adó beszolgáltatása, az ország határain belül folyó háborúra 500, külföldi hadjáratra, ha a király személyesen vezette, 100, ha meg csak egyik főúr, 50 főnyi haderő kiállítása.

Bármily nagy előnyöket biztosított az Andreanum, önkormányzatot nem adott a szászoknak. A hatalom továbbra is a királyi végrehajtó közegek kezében maradt. Közülük a szebeni comes, aki a szászok legfőbb bírójává lett, a XIII. század szokásának megfelelően tisztségét más országos méltóságok, mint nádorság, bánóság mellett csak mellékesen viselte,¹ s így nem élt a megye központjában, hanem helyettesét küldte oda le. De ha állandóan ispánsága székhelyén tartózkodott is, akkor sem volt módjában minden ügyben személyesen intézkedni. Éppen ezért officialisait bízta meg az igazság kiszolgáltatásával s ami nem kevésbé súlyosan esett a latba, a bírságok beszedésével. Az 1224-i kiváltságlevél számolt az officialis-állítást szokásával s azt csak annyiban korlátozta, hogy megkívánta: olyanra essék az ispán választása, aki állandóan a neki juttatott kerületben tartózkodik.

¹ A szebeni ispánok közül nádor volt Domonkos (1266), Benedek (1268), Moys (1270), bánágot viselt Sándor (1274), főlovászmester volt Albert (1270), Miklós (1272), Péter (1279), országbíró pedig László (1273). (Wertner M.: Árpádokori megyei tisztviselők. Történelmi Tár 1898, 107. l.)

A kerületek, amelyek élére a szebeni comes a maga tisztjeit természetszerűleg nemcsak a bírászkodás intézése, hanem általában a közigazgatás vezetése s a katonai szolgálattal ellenőrzése végett állította, változatlanok voltak. Megfeleltek azoknak a kisebb egységeknek, amelyekben az eddig különböző ispánok alá rendelt százság széttördelevé élt s amelyek a XIV. században székekké fejlődtek. Más szavakkal így is mondhatjuk: Az Andreanum megszüntette több ispánnak a százsok felett gyakorolt hatalmát, azt teljes egészében a szebeni comesre ruházta, ez azonban a maga tisztjeit küldte oda, ahol eddig egy-egy várispán vagy annak helyettese intézkedett. Ilyen kisebb területi egység a XIV. században a Királyföldön — az úgynevezett két szék nélkül — hét volt,¹ ez a szám azonban már hosszabb fejlődés eredménye. A szebeni prépostság helyzetéből is következtetve, igen valószínű, hogy a szász jellegűvé lett provincia eredetileg három részre, későbbi székre oszlott² s így ugyanannyi kerületbe tömörülve élt az 1224-ben immár a szebeni ispán hatásköre alá került százság.

Az ispán által kirendelt officálisok azonban nem magukban ítélték. Minden kerület választott melléjük egy-egy bírót, hogy legyen, aki védelmezi érdekeit. A későbbi székbíróság, amelyben egy kinevezett és egy választott bíró a szék legtehetősebb, legtekintélyesebb tagjainak, mint esküdteknek a részvételével hozta meg az ítéleteket, csírájában tehát már az Andreanum korában is megvolt. A választott bíró magától értetődően az előkelő, gazdag és vezetésre alkalmas családokból került ki, amelyek már a XII. században is a falvak előljáróit szolgáltathatták. Azt ugyanis valószínűnek tarthatjuk, hogy a beköltöző százsok nagyobb telepeit kezdettől fogva megillette a jog, hogy pereiket maguk választotta bírakkal intézzék el s a comesek meg tisztjeik csak akkor léptek közbe, ha súlyosabb esetekről vagy két falu viszályáról volt szó. Hivatkozhatunk erre vonatkozólag a legrégibb erdélyi szász telepek, Karako, Krapundorf (Magyarigen) és Rams esetére, amelyeket II. Endre 1206-ban kitüntetésképpen kivett a vajda és officálisai bírói hatalma alól.³ Mivel a privilegium az Erdély élén

¹ Connert i. m. 124. s köv. l.; G. Müller: Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde N. F. 44. k. 1928, 228. l.

² M. Orend: Die Siebenbürger Sachsen. (M. Wähler: Der deutsche Volkscharakter. Jena 1937.) 452. l.

³ Teleki-oklevéltár, I. k. 1. s köv. l.

álló főúr jogköre alól adott mentesítést, nem szólt ellenben az alsóbb bíróság engedélyezéséről, úgy tekinthetjük, hogy ez az utóbbi a szászokat már kezdettől fogva megillette. Bár egyáltalán nem valószínű, hogy a bíróválasztás jogát minden kis faluközösség gyakorolhatta a XII. században, a Karakohoz hasonlóan nagyobb helységek vezetői jelenthettek oly viszonylag népes csoportot, amelyből választás útján kikerülhettek az официálisok bírótársai. Jelentőségük azonban a XIII. században még háttérbe szorulhatott a kinevezett bírák mellett s szerepük aligha volt több, mint az árpási besenyők nemzetségfőié, akik, mint tudjuk, a besenyő comes kiküldöttjeit elkísérték igazságosztó útján s megmutatták neki jogait.

De bármennyire szűkkörű a választott bírák hatásköre s bármennyire korlátlan a szebeni ispán hatalma, hiszen ő, mivel melléje a lakosság senkit sem delegálhat, valósággal élet-halál ura, mégis igen nagy az 1224-i fordulat jelentősége a szebenvidéki szászság szempontjából. Ez jogilag szintén egységessé lett most azzal, hogy egyetlen ispán hatásköre alá került, még ha ez a comes rajta kívül más népelemek bírása, vezetője és vezére is.¹

Ugyanez a változás következett be a XIII. században a magyarországi némettség másik nagyobb csoportja, a szepesi szászok körében, éppen csak fél századdal később. Az időbeli eltolódás egyébként pontosan megfelel annak a különbségnek, amely az erdélyi és szepesi németek feltünése közt megállapítható. Amíg ugyanis a II. Géza korában bevándorolt erdélyiekről oklevelek a XII. század végén kezdenek szólni, hogy aztán az Andreamum körülbelül három évtized múlva kövesse őket, addig a szepesiekről megemlékező legelső adat a tatárjárás utáni évből származik, első kiváltságlevelük pedig újabb három évtized múlva, 1271-ben látott napvilágot. A párhuzam alapján bizonyára szabad azt következtetnünk, hogy a Szepességben a némettség nem a XII. században telepedett meg, hanem a XIII. század elején. Az időpont egyébként nem fontos, mert itt még kevésbé lehet kétséges, mint Erdélyben, hogy nemcsak a királyi megye szervezete, hanem a magyar lakosság is megelőzte a szászságot. Sokkal lényegesebb, hogy a nyugati vendégek megtelepedése mindenképen a karizmatikus királyság korában történvén, az akkor uralkodó politikának kellett érvényesülnie lakóhelyei kijelölésében. Valóban így is volt.

¹ V. ö. Karácsonyi J. : Az erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben. Századok 1912, 293. l.

Elég egy pillantást vetnünk a Szepesség középkori térképére,¹ hogy meggyőződhesünk: a németiség települési területe itt sem összefüggő, nem is egységes, mert magyar falvak szakítják meg s teszik mozaikszerűvé. Pedig azt is figyelembe kell vennünk, hogy a szepesi német néptalaj a XIII. században még nem érte el azt a kiterjedtségét, amelyre a középkor végéig a folyton tartó sziléziai bevándorlás következtében jutott el, ellenben a magyarság, megtelepedése után, délről már alig kapott utánpótlást s egyedül saját erejére volt utalva, következésképpen a tatárjárás előtt a magyarság és németiség aránya az előbbire nézve lényegesen kedvezőbb, az utóbbi lakóterületének széttagoltsága pedig még szembetűnőbb lehetett, mint a késői állapotot feltűntető térkép elének állítja. Bizonyára jellemző, hogy a Hernád völgyében fekvő Olaszinak Wallendorf neve csak a XV. század elején tűnik fel², korábban pedig magyarul emlegették a XII. században északra került vallonok lakóhelyét, annak bizonyosságául, hogy környezetük magyar volt akkor.

A szepességi magyarság oly mély gyökereket bocsátott, hogy kivonására V. István, aki elsőnek szabályozta a szomszédjává lett németiség helyzetét, már csak ezért sem gondolhatott. A szászság lakóterületét tehát nem tette összefüggővé. Annál határozottabb formában valósította meg jogi egységét.³ Ennek kifejezője a szászok által választott bíró, a iudex vagy comes. Azonban csak a kisebb jelentőségű ügyek kerülnek eléje, mert a súlyosabbakat meg a birtokpereket az uralkodó által kinevezett ispánnal, a régi királyi megye fejével együttesen kell elintéznie. Az igazságszolgáltatató hatalmat tehát ketten és közösen gyakorolják, még pedig Lőcsén, a provincia főhelyén, ahol székük mellett helyet foglalnak, mint bírótársak, a szászok egyes választott képviselői is, tekintélyes, tehetős emberek, bizonyára az egyes telepek vezetői. A törvényszék két feje azonban nem egyenrangú, mint az a bírságok felosztásából is kiténik. A büntetésül kirótt összegekből kétharmad illeti ugyanis meg a szepesi ispánt s csak egyharmad a szász comest. Ugyancsak az egység és összetartozás kifejezője, hogy a szászok a saját jogszokásaik szerint élhetnek,⁴ adójukat,

¹ Fekete Nagy A. i. m. melléklete.

² Uo. 123. l. — A sziléziai népi kapcsolatokra vonatkozólag v. ö. J. Gréb: Zipser Volkskunde (Kesmark u. Reichenberg 1932) 95. l.

³ A privilégium szövege: Fejér, V/1. 132. l.

⁴ A „ius proprium et lex specialis“-t V. István határozottan kiemeli s ugyancsak hangsúlyozza a „consuetudines approbatae“-t.

katonai szolgálatukat a királyi privilégium sommásan állapítja meg — azt évi 300 ezüst márkában, ezt 50 lándzsás kiállításában — s így terheiket belátásuk szerint oszthatják fel egymás között.

Bármily jelentősek ezek a jogok, nem biztosítottak szabadabb mozgást a szepesieknek, mint az Andreamum az erdélyi szászoknak. Csak látszólag volt ugyanis különbség helyzetükben, s a látszat oka egyedül az 1271-i oklevélnek részletesebb fogalmazása. Mert ha egymás mellé állítjuk a két német tömb szervezetét, eltérést csak az elnevezésekben találunk, nem pedig a lényegben. A szebeni és a szepesi ispán állásának azonosságát bizonyára felesleges hangsúlyozni, rá kell azonban mutatnunk, hogy az utóbbi sem mindig személyesen vett részt a lőcei ítélelhozatalokon, hanem helyettesét, az udvarispánt küldte ki.¹ Ez pedig éppen úgy familiárisa, mint a szebeni ispán által az egyes kerületek élére állított официális. Azok tehát, akik mellé a szászok képviselői kerültek, nem a központi hatalom által közvetlenül kinevezett előjárók. Nincs különbség azonban a választott bírák közt sem. Igaz, a Szepességben csak egy van, míg Erdélyben annyi, ahány kerület, az eltérést azonban Szeben vidékének lényegesen nagyobb kiterjedése indokolta. Itt az ispán egyetlen helyettese nem láthatta volna el feladatát, szükséges volt tehát többet küldeni ki, ami azután ugyanannyi szász megbízott választását tette szükségessé. Igaz, a Szepességben comesnek hívják a szász bírót, ez a megjelölés azonban Erdélyben sem szokatlan. Itt iudex terrestris és comes elnevezés váltakozik, aminthogy az 1271-i kiváltságlevél meg iudexnek is mondja a szepesi comest, akit a XIV. század elején még comes terrestris elnevezéssel is illettek. Végül pedig vitán felül áll, hogy mindkét helyen a királyi hatalom képviselőinek a szava volt a döntő.

Ha a XIII. század a korábban mozaikszerűen letelepített szászok számára a tömörítést s jogi egységbe foglalást jelentette, az együttmaradás feltételeit még fokozottabb mértékben és eleve biztosította új bevándorlók részére. A kúmokat tehát IV. Béla lehetőleg egy tömegben igyekezett földhöz juttatni a Duna-Tisza közén s a két folyó mentén. Bár a terület kijelölésénél kétségtelenül közrejátszott a régi lakosság csekély száma, ez csak megkönnyítette a királyi hatalom helyzetét, mert még később is elég gondja volt, amíg elcserélgette a régi birtokosokkal a kún telepések közé

¹ Fejér, VIII/2. 59. l. Még inkább így volt, ha a szepesi ispánságon kívül más, országos méltóságot is viselt.

eső földjeiket, hogy azokat azután a jövevények rendelkezésére bocsáthassák.¹ A kúnok s a jászok tehát összefüggő területhez jutottak, s bár kis töredékeik Barsba, Nyitrába is elkerültek,² korántsem tagolódtak úgy fel s szóródtak szét, mint valamennyi, korábban Magyarországra került keleti népelem.

oláhok

Sőt az oláhok tömörítésére is történt kísérlet, mint arról III. Endre 1293-i rendelete tanuskodik.³ Eszerint a király meghagyta, hogy az oláhokat, bármely nemesi vagy egyéb birtokon éljenek, akár erőszakkal is vigyék az ő Székes nevű uradalmába. Mellékes, hogy a parancsot végrehajtották-e, lényegesebb, hogy a terv megvalósítása egyáltalán nem kívánta volna tömegek átköltöztetését. Korántsem azért, mintha a király elnézést tanúsítva, az oláhság nagyobb részéről hajlandó lett volna lemondani. Csak egy kivételtől van ugyanis tudomásunk, a gyulafehérvári káptalan javára tett azon kedvezményről, hogy ő megtarthatja azt a 60 háznépnyi oláhságot, amelyet számára már IV. László engedélyezett. Népvándorlás jellegét egyszerűen azért nem öltötte volna magára az oláhok tömörítése, mivel az Erdélyben szétszórtan élők összefogva — a király tudomása szerint — csak annyian voltak, amennyi befogadására egyetlen uradalom, a fehérmegyei Székes birtok elegendő. Ha azonban a terv nem is valósult meg, az nem hirtelen elhatározás gyorsan elmerülő bizonyítéka. Az erdélyi és szepesi szászok s a jászkúnok példája mellé állítva, túlzás nélkül tekinthetjük a királyi hatalom megváltozott magatartására jellemzőnek, a nemzetiségi politika új irányának bizonyítékául.

Az okokat, amelyek a királyságot az egyes nemzetiségekkel szemben a vázolt álláspont elfoglalására készítették, történetírásunk régóta iparkodik megállapítani. A jászkúnokkal kapcsolatban kiemelte, hogy a tatároktól elpusztított Alföldet néptelensége egyenesen predesztinálta arra, hogy a régi szokásaikhoz ragaszkodó kúnok hazájává legyen, az erdélyi szászok privilégiuma mögött meg a kornak a szabadság utáni áhítozását, II. Endre jó szívet kereste, sokat sejtetőleg hozzátéve azonban, hogy „alkalmasint

¹ Az 1279-i kún privilégiumban IV. László kiemeli, hogy a kúnok udvarnoki, nemesi és várjobbágyi földeket kaptak. (Marczali: Enchiridion, 180. l.)

² Gyárfás I.: A jász-kúnok története (Kecskemét 1873), II. k. 304. s köv. l.

³ Wenzel, V. k. 82. l.

nem egészen ingyen“ lágyult az el.¹ De nem hiányoznak oly magyarázatok sem, amelyek, mit sem törődve a magyar állam szervezetének s a királyi hatalomnak a súlyával, a nemzetiségek törekvéseinek eredményéül tüntetik fel az oly annyira kedvező fordulatot. Mint ahogyan a száz történetfelfogás legújabb körvonalozói teszik, akik az őshazából hozott népjognak a csodás érvényesülését látják multjukban s ilyen okoskodással támasztják alá elgondolá-sukat: A százok egyáltalán el sem jöttek volna Német-országból, ha nem biztosítják számukra azt a törzsi jogot, amely hazájukban érvényesült; mint mindenütt szívesen látott telepesek, keresztül tudták vinni akaratukat, mint közösségek pedig népi joguk letéteményesei lettek.²

Bizonyára nincs szükség arra, hogy a királyi hatalom túlsúlyát hangoztassuk s mintegy mérlegre vetve, rámutas-sunk, hányszor volt erősebb, mint bármelyik nemzetiség. De talán mégsem egészen felesleges eloszlatni a hiedelmet, mintha az Árpádok államának tekintélyét és épségét fenye-getőleg lehetett volna függővé tenni bármelyik nemzetiség jóindulatától, igényei kielégítésétől.

A német lovagrend példájára hivatkozhatunk. Ez 1211-ben a Barcaságban földhöz jutva, kétségtelenül jelentős erőgyarapodás volt az ország számára. Brassó-és a körülötte gyors egymásutánban keletkező német falvak tanúsága szerint új lakosságot hozott, a határvédő rendszerben lezárta a Székelyföld és a fogarasi vidék közt tátongó űrt s mint a Duna felé délre irányuló sikeres terjeszkedésével igazolta, képes lett volna a védővonalat az országhatáron túlra helyezni. Bármily nagy haszna volt azonban a magyar állam-nak a lovagrend katonai erejéből és rendszeres telepítő tevékenységéből, II. Endre, midőn látta, hogy a túlkapasokat türelmesen elnéző, megbocsátó politikája csak újabb köve-telésekre és hatalmaskodásokra bátorítja védenceit, ellenük fordult s 1225-ben fegyveres mérkőzésben megmutatta nekik hatalmát³. A rend magyarországi szereplése így egyetlen

¹ Marczali H.: Magyarország története az Árpádok korában (Millenáris tört. II. k. Budapest 1896), 512. s köv. I., 426., 411. l.; Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt (Budapest 1899), II. k. 92. l.

² F. Müller-Langenthal: Die geschichtlichen Rechtsgrund-lagen der „Sächsischen Nationsuniversität“ in Siebenbürgen und ihres Vermögens. Ein Beispiel volksrechtlicher Entfaltung und Geschichtsmächtigkeit. Südostdeutsche Forschungen (hrsg. v. F. Valjavec) III. (1938) 49. l.

³ Történetirodalmunkban általános a nézet, hogy a rend azzal vonta magára II. Endre neheztelését, hogy a gondjaira bízott terü-

csapással befejeződött, holott északra kerülve, mint a keleti porosz területek krisztianizálásával, megszervezésével és germanizálásával bebizonyította, a németiség érdekében valóban küldetészerű munkát végzett el.

A különbség kétségtelenül jellemző a szláv államalakulatokra és Magyarországra. Azok megtörték a lovagrend markában, ez ellenben eltávolította őt, mikor meggyőződött, hogy nem hajlandó ígéreteit és fogadkozásait megtartani. De éppen ezért lehetetlen feltételezni, mintha a magyar királyságot gyengesége kényszerítette volna egy évvel korábban az erdélyi szászokkal szemben engedékenységre s nemzetiségi politikája megváltoztatására. A szászokra sokkal kevésbé volt szüksége honvédelmi szempontból, mint a lovagokra s így könnyen tudta volna őket nélkülözni, ha megkísérelték volna, hogy államhűségüket feltételekhez kössék. Az elhajlás a politika régi irányától nem a nemzetiségek elhatározásából következett be. Okai egységyedül az állam lényegében rejtettek.

Amikor a nagybirtok a XIII. században rohamosan, sőt egyre gyorsuló ütemben megnövekedett, birtokosait pedig az állam sorsának irányítói közé emelte, a királynak nemcsak a hatalma korlátozódott, hanem birtokállománya is összezsugorodott. Nagy kiterjedésű várbirtokok, egész ispánságok máról-holnapra eltűntek, magánuradalmakká változtak, mások pedig felaprózódtak a katonáskodók között. A földdel együtt kisiklott azonban a király kezéből a rajta

letet felajánlotta a pápának s így a szentszék közvetlen fennhatósága alá helyezkedve, a magyar állam felsőbbségét próbálta elhárítani. (Hóman B. (—Szekfü Gy.): Magyar történet, Budapest 1935, I. k. 448. l.) A közelmúltban Fr. Schuster (Die Ursache der Vertreibung des deutschen Ritterordens aus dem Burzenlande. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift 1938, 47. s köv. l.) meggyőzően igazolta, hogy az „in ius et proprietatem apostolice sedis“, „in ius et proprietatem beati Petri“ fogadás és a pápai ígéret, hogy a Barcaság „sub speciali apostolice sedis protectione et defensione“ marad, nem jelent államjogi kapcsolatot. A XII—XIII. sz.-ban ugyanis igen gyakori eset, hogy a pápa egyes kolostorokat kitüntetésként kivett a megyepüspök joghatósága alól s közvetlenül a szentszék alá rendelte, mintegy saját, pápai egyházaivá tette őket. A példák, amelyeket Schuster a külföldi gyakorlatból felemlít, igazolják fejtegetése helyességét, sajnáljuk azonban, hogy nem a közelebbi magyarországi viszonyokat vette párhuzamához alapul. (Pl. a bencés monostorok és a székesfehérvári káptalan ily kiváltságos helyzetére vonatkoznak: Pannonhalmi rendtörténet I. k. 606. l., Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis I. k. 2., 19., 81. l. stb.) Mivel a lovagrendnek a kiváltsága is a püspöki joghatóságtól biztosított mentességet, természetesen elesik a feltevés, mintha a pápaság kész lett volna megbontani Magyarországi területi egységét.

elő lakosság is. Ezzel, miután földesúri joghatóság alá került, többé nem rendelkezett szabadon, tehát nem is telepíthette, költöztethette át tetszése szerint oda, ahol, megítélése szerint, éppen szükség lett volna reá.

Ha ebből a szemszögből vetünk futó pillantást az erdélyi szászságra, azonnal megértjük, hogy a teljes asszimilációra törekvő politika alapfeltétele már az Andreanum előtt megsemmisült. A Szeben-vidéki, eredetileg széttagolt szász telepek ugyanis akkor olvadtak volna be a közéjük ékelődő magyarságba, ha ez náluknál nagyobb számú. Lehetséges, hogy már kezdetben sem volt a magyarság döntő fölényben, mivel Erdélynek ezt a táját, a Dunántúlhoz viszonyítva, aránylag későn és gyéren szállotta meg, más vidékek népszaporulatára pedig exponáltabb helyen, mint például a Székelyföldön volt szükség. De bármi volt is az ok, elmaradt a túlsúlyt biztosító népi utánpótlás, s így a magyar falvak, amelyek szerepe a széttagolás lett volna, II. Endre korára közbeékelődő nyúlványokká és szigetekké váltak. A király 1224-ben számot vethetett helyzetükkel, s mert jól tudta, hogy most még kevésbé van módjában magyar rajok betelepítésével erősíteni őket, mint elődeinek a XII. században, kivonta lakosságukat a szászok gyűrűjéből. Ezzel megmentette a magyarságot az elnémetesedéstől — a sebesi székelyekről határozottan állíthatjuk, hogy keletebbre kerültek, azaz a Székelyföld egy részének lakóivá lettek¹ —, ugyanakkor azonban le kellett vonnia az új helyzet következményeit. Amidőn a magukban maradó szászok területi egységét biztosította, voltaképpen a logikusan következő további lépést tette meg.

A jogi egység megadása, hangsúlyozása hasonlóképpen mélyebb, nem futólag előtűnő okokból eredt. Amikor a nagybirtok mohó étvággal rávetve magát a királyi uradalmakra, ezek népeit sietve magánföldesúri alattvalókká tette, a király a még hatalma alatt maradtakra egyre féltőbb aggodalommal tekinthetett. Joggal tarthatott attól, hogy a korona érdekében végzett szolgálatokra hivatkozva, ezeket is adományul fogják tőle kérni s minél nagyobb mértékben szorul a főurakra, annál inkább kénytelen engedni kívánásaiknak. Szinte megállíthatatlan körforgásnak látszott, hogy a nagybirtok, egyre jelentősebb részt vállalva az államügyek intézéséből, folyton több terhet vegyen magára, ezzel párhuzamosan azonban a felségjogokra is növekvő

¹ Asztalos M. : A székelyek őstörténete letelepülésükig. Erdélyi Múzeum 1932, 135. l.

arányban emeljen igényt. A királyi hatalomnak, ha nem akarta tétlenül szemlélni befolyása megsemmisülését, új rendszerrel kellett kísérletet tennie, hogy megakadályozza az alattvalók egész tömegének, főleg a szabadoknak, libereknek magánföldesúri joghatóság alá kerülését.

Az egyik mód a városi kiváltságok adományozása volt. A telepek, amelyek ily privilégium birtokába jutottak, közvetlenül a király fennhatósága alatt maradtak s ugyanakkor hajlékot nyújtottak a földesúri függő viszony elől menekülni igyekvők számára. A városok segítségével a király tehát megtartott a maga számára olyan népesoportokat, amelyek különben kiestek volna hatalmából, sőt sikerült a beköltözők személyében visszaszereznie egyes embereket, akik a nagybirtok karmai közé kerülve, már elveszetteknek voltak tekinthetők. A somogymegyei Kálmáncehí jól példázza, hogy a királyi hatalom és a nagybirtok közelmében a városi privilégium ekkor sokkal inkább politikai eszköz volt, mintsem a lakosság törekvéseinek, erőfeszítéseinek eredménye. A falut Erzsébet királyné 1280-ban a Buzád-Hahót nemzetség egyik sokat szereplő tagjának ajándékozta, de adományát rövidesen visszavonta s hogy biztosítsa magának a telepet, városi kiváltságokkal ruházta fel. A főúr azonban, a királyné főétekgógmestere, meglágyította úrnője szívét s már 1281-ben visszaszerezte Kálmáncehít, amivel egyidejűleg Erzsébet a hospeseknek adott privilégiumát érvénytelenítette.¹

A várossá emelés mellett az idegen származású népelemek jogi egységekbe fogása volt a másik mód arra, hogy nagyobb tömegek maradhassanak meg a király közvetlen irányítása alatt. Szerfelett kérdéses volt ugyanis, hogy vajjon a nagybirtok hajlandó-e kényszerítő ok nélkül respektálni az uralkodó védelme alá helyezkedő idegenek különállását? A királyok úgy látták, hogy nem, s ítéletük helyessége mellett tanuskodik a tatárjárás előtt beköltöző kúnok sorsa is. Ezek ellen — mint Rogerius elbeszéli — az volt a panasz, hogy tönkreteszik a vetéseket, szőlőket, kerteket, s erőszakoskodnak a kezük ügyébe kerülőkkel, mire IV. Béla a kői monostornál „előkelőivel, báróival, ispánjaival és a kúnokkal“ tanácskozást tartva, elrendelte, hogy a kúnok

¹ Wenzel, XII. 301., 298. l. ; Hazai okmt. VIII. 209. l. : „auctoritate presencium literas, quas hospitibus de villa Chehy concessimus, cassamus penitus et in irritum revocamus.“ A továbbiakra, hogy a királyné 1285-ben visszavette adományát, majd újból érvényesnek nyilvánította. ld. Karácsonyi J. : A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig (Budapest 1901), II. k. 120. l.

nemeseit népeikkel együtt osszák szét egész Magyarországon s felettük az ispánok ítéljenek.¹ Mint a leírásból kitűnik, a király együtt akarta tartani a kúnokat, azonban az előkelők kívánságára és hogy a reá ferde szemmel néző urakat kiengesztelje, belenyugodott, hogy a nemzetiségeket szétszóró régi politika feléledjen. A nagybirtok azzal indokolta követelését, hogy a kúnok, csoportokra osztva, többé nem tudnak majd hatalmaskodni, azonban ezeknek a szép szavaknak kár volna hitelt adnunk. Arra kell ugyanis gondolnunk, hogy nem birtokfoglalásokat róttak fel a kúnoknak, hanem a nomadizáló étellel együtt járó károkat, a megtelepedett és pásztorkodó nép közti súrlódásokat, ezek pedig csak fokozódhattak, amint a kúnokból oly távoli ország-részeknek is juttattak, amelyek eddig mentesek maradtak az inváziótól. Az igazi okra, azt hisszük, Rogeriusnak az a megjegyzése világít rá, hogy a sok szegénysorsú kúnt valószínűleg ingyen kapták meg a magyarok szerviensekül.²

Mivel bizonyára nem a magyar közszabadok fogadták a kúnokat szolgálatukba, joggal következtethetjük, hogy a királynak és nagybirtoknak ugyanazon motivumokból fakadó törekvése állott szemben egymással: Mindkettő egyaránt az embert, a lakosságot akarta magának megszerezni, biztosítani. Ennek a célnak az érdekében ruházták fel királyaink a XIII. században a nemzetiségek közül az erdélyi és szepesi szászokat, majd a tatárjárás után a jászkúnokat privilégiumokkal. A kiváltságlevelek ugyanis egyetemlegesen bizonyos jogok részeseivé avatva őket, megakadályozták, hogy a nagybirtok rájuk tehesse kezét. Kétségtelen, hogy nem az írott betű váltotta ki a főurak tartózkodását, hanem sokkal inkább a szolidaritásnak a nemzetiségekben felébredt vagy erőre kapó érzése, az egységnek a tudata, amely magában is védekezésre bátorít s nem egyedül a fenyegetett néprészt, hanem az egész közösséget sarkalja ellenállásra. Bár nem vitás, hogy egy zárt területen élő nemzetiséget nehezebb földesúri joghatóság alá vetni, mint

¹ Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum*, II. k. 554., 557. l.

² „cum essent multi et pauperes inter eos, habebant Hungari de eis quasi pro nihilo servientes.“ (Uo. 557. l.) — A szétszóró szándékról Kézai is szól: „... ipsi regi Belae ipsos dispergere in animo pervenisset per provincias et nunquam id facere praesumpsisset, in regno emergere laesionem sperans per eosdem. Hoc ipsum dicitur rex Stephanus pater eius [Ladislai] bonae memoriae de ipsis cogitasse, et propter cautelam memoratam retraxisse suum velle.“ (Uo. I. k. 187. l.)

ugyanazt részekre tördelt állapotában, a kísérletek sikeres meghiusításában bizonyára részük volt a központi hatalom végrehajtó közegeinek is,¹ amelyek hivatásszerűen örködték a gondjaikra bízott népek felett.

Az egységbe fogás — ezt felesleges is említeni — az érdekelt nemzetiségek vágyainak megvalósulását jelentette. Magától értetődik, hogy tisztában voltak régi és újabb helyzetük különbségével, az előnyökkel, amelyeket a fejedelmi kegy rájuk hintett s az is természetes, hogy a fejlődés lehetőségeit igyekeztek kihasználni, a kereteket étellel kitölteni. Még azt is joggal tételezhetjük fel, hogy iparkodtak kieszközölni kéréseikkel s ígéreteikkel a számukra oly annyira kedvező fordulatot. A döntő ok azonban — s ezt újból hangsúlyozzuk — nem vágyódásuk volt, hanem az a helyzet, amelybe a királyság az általános fejlődés során a XIII. században eljutott, s a kényszerítő erő, hogy igyekezzék menteni a még menthetőt. E tekintetben bizonyosságul hivatkozhatunk arra, hogy az első privilégium, az Andreanum, lényegében széles méretekre szabott városi kiváltságlevél.² Úgy tűnik fel, hogy megszerkesztői nem egy tájnak és nemzetiségnek adott helyzetéből indultak ki, hanem bizonyos célok lebegtek előttük, s mert ezek elérése volt számukra a fontos, a városi privilégiumokat vették mintául. Azokat, amelyek feladata hasonlóképen a királyi hatalom befolyásának s a lakossággal való közvetlen kapcsolatnak a biztosítása volt.

A területi és jogi egység kimondása az asszimilációs törekvések elejtésével járt együtt. A két mozzanat szoros összefüggésben volt, mivel tömöríteni és magyarosítani nem lehetett egyszerre. Talán meddő dolognak tűnik fel kutatni, hogy melyik az ok és melyik az okozat. De mert a politika irányvonalát igyekszünk megállapítani, ismét hangsúlyoznunk kell, hogy meggyőződésünk szerint az uralkodók előbb mondtak le az asszimilációról — amidőn t. i. megértették, hogy hiányzanak az előfeltételei — s csak azután adták ki egységesítő kiváltságleveleiket. Kényszerű belenyugvás váltotta ki elhatározásukat, de csak akkor, amikor elfogytak eszközeik. Azzal, hogy nem erőltették tovább a régi irányzatot, hanem alkalmazkodtak a megváltozott időkhöz, kétségtelenül politikai érzékükről s belátásukról is tanuságot tettek.

¹ Drugeth Fülöp szepesi ispán és Csák Máté harcaira ld. Bal J.: Szepesvára története (Lőcse 1914), 35. l.

² Ezt a jellegét már Hóman B. is kiemelte.

Az állam jellegének hűbérivé válása azonban nemcsak a királyi hatalom korlátozását, a nemzetiségekkel szemben pedig új magatartásnak a felöltését vonta maga után. A nagybirtok urai nem maradtak passzív szemlélők s mert a király mellé az állam sorsának intézőivé küzdöttek fel magukat, az ő állásfoglalásuk is közrejátszott a politika irányvonalának kibontakozásában. Ezt a szerepüket azonban nem a királyi intézkedések elgáncsolásában kell látnunk. Bizonyára voltak egyesek, akik szívesen rá tették volna kezüket a nemzetiségek kisebb töredékére, eredménytelen kísérletezéseik, az egyéni vállalkozások azonban nem jellemzők a rendszerre. Ennek lényegét a harmóniában, a királlyal való együttműködésben kell felismernünk, azokban az intézkedésekben, amelyek megteremtéséhez mindkét fél — király és nagybirtok — eleve hozzájárult. Ilyennek pedig azt az elvet tekinthetjük, hogy a nagybirtok is szabadon, korlátozás nélkül hozhat külföldről új lakosokat s juttathatja őket földhöz.

A sok jog mellett, amelyet a nagybirtok a XIII. században a magáévá tett, ez természetesnek látszik, azonban az oláhokat visszakövetelő 1293-i királyi intézkedés,¹ vagy ugyancsak III. Endrének egy évvel korábbi felhatalmazása, hogy az Ákos-nemzetség egyik tagja három hunyadmegyei falujában oláhokat telepíthet,² arra utal, hogy mégsem volt egészen magától értetődő. Abból a tényből, hogy az egyházi birtokon kialakuló városok kiváltságleveleit eleinte nem a földesúr, hanem a király állította ki s a bennük foglalt kedvezményeket ő adta meg az új polgároknak,³ talán szabad arra következtetnünk, hogy engedélye nemcsak gazdasági vonatkozású volt, hanem általában a földesúrnak a betelepülők iránti jogát is biztosította.⁴ De ha ezt csak feltételesen állíthatjuk is, annál vitathatatlanabbnak tűnik

¹ Wenzel, V. k. 81. l.

² Szádeczky L.: Az oláh telepítés legelső okleveles emléke. Századok 1908, 580. l.

³ Hóman B.: A magyar városok az Árpádok korában (Budapest 1908), 36. l. — Az itt idézett privilégiumok közül a legjellemzőbb II. Endre 1233.-i kiváltságlevele az esztergomi káptalan szobellébi németei részére. (Knauz, I. k. 298. l.)

⁴ A „hospesekre“ vonatkozó adatok, amint Lederer Emma igen becses tanulmányában felsorakoztatta őket (A legrégebb magyar iparosostály kialakulása. Századok 1928, 513. s köv. l.), nem szólnak azon feltevés ellen, hogy a XI—XII. században is királyi engedély volt szükséges, hogy egy magánbirtokos bevándorlókhoz juthasson. Tagányi ugyan úgy értelmezi Kálmán I. 35.-t, mintha a várjobbágyok maguk telepítették volna földjeikre a hospeseket (Vármegyéink eredetének kérdése. Történeti Szemle 1913, 519. l.), azonban a szöveg nem erősíti meg magyarázatát.

fel, hogy a nagybirtok erősebbnek érezte magát akkor — a XIII. század végén már minden bizonytal —, amidőn saját nevében kibocsátott ígéretektől várta egy-egy falvának felvirágzását,¹ mint amikor még a királytól kért támogatást.

Az a körülmény, hogy minden főúr telepíthetett, súlyos következményekkel járt. A magyar néptalajon kívül fekvő, gyéren lakott erdős vidékek gyorsan népes és egyre nagyobb jövedelmet nyújtó uradalmakká változtak, lakosságuk azonban idegen nyelven beszélt. Egyes nagybirtokosoknak talán módjukban sem volt magyarokat áttelepíteni, mivel az ország belsejében nem rendelkeztek uradalmakkal, másoknak a népei pedig bőven találtak odahaza is alkalmat a munkára, földet a megélhetésre. Főleg a gazdálkodás intenzívebbé válása, az állattenyésztés mellett a földművelés fellendülése, amiről a XIII—XIV. században előtűnő sok -falva, -háza nevű falú tanuskodik, valamint a városjogot nyert telepek kötötték le a népfelesleget a magyar vidékeken. Ezekről a birtokos igen sok esetben csak anyagi kárával telepíthetett volna át a határszéli tájakra lakosságot, érthető tehát, ha arra — úgy látszik — nem volt kapható. Ha azonban a nagybirtok nem utánozta a karizmatikus királyságot, amely pedig bizonyára szintén gazdasági érdekei ellenére mozdított meg és költöztetett át nagyobb tömegeket, eljárását ne magyarázzuk egyedül önzésével.

A főurak, bármennyire vettek részt a királyi tanács tárgyalásain, kevésbé nyertek képet az ország helyzetéről, szükségleteiről, mint maga az uralkodó s így nem is láthatták be, hogy vannak veszélyeztetett pontok, amelyeken magyar lakosság meggyökereztetése lenne kívánatos és szükséges. A helyzetnek ezt az alakulását csak akkor lehetett volna elkerülni, ha a nagybirtokosok, azonkívül, hogy egytől-egyig áthatja őket az Árpádokat jellemző felelősségtudat, éppen oly magától értetődően érzik magukat magyaroknak, mint az uralkodócsalád. A viszonyok ebben a tekintetben, sajnos, kedvezőtlenek voltak, mert a legelőkelőbb családoknak elég jelentős része idegen származása következtében nem forrott még össze a magyarsággal. Ha a főurak a XIII—XIV. században a határszéleken ruténeket és tótokat, vagy a váradi és az erdélyi püspök a belső hegyvidékeken oláhokat telepítettek le, nem lett volna értelme, hogy szomszédságukban a királyi várnagyok csak azért mondjanak le a korona-

¹ Pl. a váci püspök 1284-ben Nógrád részére biztosít kiváltságokat. Nagy I. : Nógrád vármegye története az 1544. évig (Balassagyarmat 1907), 42. l.

uradalmak jövedelmezővé tételéről, azaz idegen lakosság behozataláról, hogy tartózkodásukkal javítsák a magyarság és nemzetiségek arányát. Ez eszükbe sem jutott s így szinte versengve folyt a hegyvidék benépesítése.

Magától vetődik fel ezek után a kérdés: Vajjon észrevették-e királyaink, hogy a nagybirtokosoknak, az ő társuralkodóiknak a magatartása azt kívánja, hogy hagyjanak fel a magyarság erősítésére szolgáló asszimilációs törekvésekkel s immár ne csak a nagy tömegekben csoportosult régi lakosságot, hanem a beköltöző újabb néptöredékeket se vizsgálják ily szempontból? Nem ismerünk oly forrásadatot, amely a közvetlen feleletet megadhatná, bizonyos tények alapján azonban mégis igenlő választ adhatunk. Arra hivatkozhatunk, hogy a XIV—XV. században betelepülő ruténség és oláhság csak a határvidékeken nyert helyet, nem került ellenben sor kísérletre, hogy a magyar néptalaj gyér lakosságú tájain, tehát szétszórva, asszimilációra legmegfelelőbb körülmények között jusson földhöz. Pedig a Dunántúl erdős vidékei, mint a visegrádi és tatai királyi uradalmak szinte kínálkoztak ilyen célra. Az az ellenvetés, hogy a rutén és oláh hegyi pásztor volt s így a magas hegyek régióiból nem lehetett volna lehozni, aligha helytálló, mivel a középkor végén már voltak egyes síkvidéki, tehát megtelepedett formák közt élő oláh falvak is. De ha őket netán hajlamaik és kedvük ellenére nem akarták volna királyaink a Dunántúltra hozni, ugyan mi akadályozta volna meg németek letelepítését? Ha az északi felföld őserdeiben a Sziléziából bevándorló német telepések tudtak új falvakat alapítani, bizonyára elvégezték volna feladatukat ott is, ahol az kevesebb munkával járt. Azonban arról sincs tudomásunk, hogy németek lettek volna az említett dunántúli uradalmak lakóivá. Ezekből a negatív jelenségekből vélünk arra következtetni, hogy királyaink a középkor második felében tudatosan nem folytattak asszimilációs politikát, még ott sem, ahol az könnyű és eredményes lett volna. Mintha csak így gondolták volna: Tömegeket, ha azokat nem fogja minden oldalról körül a magyarság, lehetetlen beolvasztani, kis töredékekkel pedig nem érdemes vesződni. Ez a felismerés és bánásmód, amely a beköltözők számára népi egyéniségük védelmét hozta meg, szintén bizonyosságul szolgálhat, hogy a nemzetiségi politika valóban elvi alapokon nyugodott a középkor második felében is.

Kár volna azonban a XIII. századi fordulatból az Árpádoknak a magyarság népi terjeszkedése iránt közönyössé válására következtetnünk. Ha népük tömegeinek

áttelepítésére többé nem is nyílt alkalmuk, amióta ezek magánföldesurak jobbágyaivá lettek, kisebb csoportoknak a magyarság érdekei szerinti átköltöztetésétől később sem sajnálták az időt és fáradságot. Csak az volt a különbség, hogy most az embereket onnan vették, ahol még találtak: a szabadok soraiból s mert célkitűzésük első sorban katonai, egyenként válogatták ki őket. Körültekintő munkájukra jellemző a turóci vagy lipthói fennsík oly gondos feldarabolása, hogy azokat a középkor végére a kis nemesi falvak sűrűszemű hálója borította be. Azt hisszük, ily siker láttára joggal tesszük fel, hogy a XI—XII. századi feltételek mellett II. Endre vagy IV. Béla elődeiknél nem kisebb eredmény-nyel folytatták volna a régi politikát.

Bár asszimilációra ők sem törekedtek, utódjaik pedig a XIV—XV. században még kevésbé, a magyarság javát szolgáló beolvadás nem szűnt meg. Nem a nemzetiségeknek a magyar jobbágyság közé sodródott egyes tagjainak a felszívódására célzunk. Ez oly öntudatlan s az esetlegesség jegyeit annyira magán viselő folyamat volt, hogy politikáról szólva, figyelmen kívül hagyhatjuk. Annál is inkább, mert másrészt tudunk oly magyarokról, akik meg valamelyik nemzetiségbe olvadtak be.¹ Asszimiláción, a XIII—XV. századra vonatkoztatva, a nemzetiségek legértékesebb vezető elemeinek a magyarsághoz való csatlakozását értjük. Látszólag felesleges róla szólnunk, annyira közismert, hogy a beköltöző oláh, rutén, délszláv, jászok, német, vagy akár a tót nép kiváló tagjai a magyarság értékes elemeivé lettek, azonban mégis meg kell tárgyalnunk a kérdést, mivel csak valamennyi nemzetiségünk történetén áttekintve mérlegelhetjük a magyar állásfoglalás jelentőségét s ami nem kevésbé fontos, dönthetjük el, meddig terjedt az államhatalom beavatkozása s hol kezdődött a társadalom szerepe. Előre is gondolhatjuk, hogy a tartós siker egyrészt az államakaratot tudatosan irányító tényezőknek, másrészt az inkább passzív jellegű társadalmi rétegeknek az együttműködésétől függött.

A köz szempontjából korunkban a legfontosabb munkateljesítmény a hadiszolgálat volt. Értékéről időnként inga-

¹ Etnikumukat elvesztő magyaroknak kell tartanunk azokat a Hungarusokat, Ungarokat, akiket idegen környezetben neveznek így. Viszont nemzetiségek magyarrá lett tagjai a magyar falvak, városok Német, Orosz, Tót, Oláh, Horvát, Török, Szerecsen stb. nevű lakosai. Bár hiányzik az összehasonlítás, hogy milyen méretű lehetett a középkorban a magyarság vesztesége és nyeresége, az utóbbit lényegesen nagyobbak véljük.

dozhat az utókor véleménye, s a XIX. század békekedvelő polgársága lenézően nyilatkozhatott róla, napjaink azonban, főleg az „új nemesség“ születését hirdető államokban, újból teljes megértést tanusítanak irányában. De függetlenül attól, hogy a késői generációk mint vélekednek az országot egykor védő hadi hatalomról, maga a kor legnagyobb feladatának érezte annak fenntartását, érdekében kész volt — mert elkerülhetetlennek érezte — a legsúlyosabb terheket venni magára, azt pedig, aki harcolt másokért, a közösségért, a társadalmi hierarchiában igen magas fokra helyezte. Magától értetődik, hogy az uralkodók a haderő fejlesztésével sokat törődtek, főleg akkor, amidőn „modernizálása“ elkerülhetlenné lett. A XIII. század pedig ilyen kor volt.

A megoldásra váró probléma a lényegében még mindig keleti jellegű, tehát könnyűfegyverzetű haderőnek nehézfegyverzetű lovagsereggé való átalakítása. Igen mélyreható társadalmi változásokkal járt ez. A szabadok közül ugyanis csak azok kerülhettek be a harcosok kiváltságos rétegébe, akiknek módjukban volt megszerezni az új fegyvereket, egyszersmind forgaszukban gyakorolni magukat, ellenben mások, akiknek anyagi viszonyai ezt nem engedték meg, kikapcsolódva a cselekvő elemek közül, kénytelenek voltak a hadbavonulók költségeinek fedezéséhez hozzájárulni, ami társadalmi helyzetük sülyedését vonta maga után. A munkamegosztás végső fokon a nemes és jobbágy kapcsolatára vezetett, amelyben az ellentétet a középkor bizonyára kevésbé érezte, mint mi, késői utódok, akik oly nehezen tudjuk megérteni, hogy a lovagi hadviselés állandó gyakorlatot, azaz szántás-vetéstől, kézműves és kereskedő tevékenységtől mentes életet kívánván, egy nehézfegyverzetű harcost csak jobbágyainak szolgálmányai képesíthettek hivatása betöltésére, ugyanakkor pedig az ő hadbavonulása mentesítette alattvalói tömegét a katonáskodástól.

A magyar nemesség, mint külön társadalmi réteg kialakulásának ebben a folyamatában, amelyben a turóci jobbágyfiúk, vagy a szepesi lándzsások sorsa csak részletet jelent, minden nemzetiség szerephez juthatott, sőt egyedül tőlük függött, hogy milyen mértékben élnek az alkalommal. A kényszerű passzivitás csak akkor lett volna osztályrészük, ha a királyok magyar harcosoknak adományozzák el a telepese-falvakat, hogy ezek munkájukkal tartsák el a haderőt. Ilyen veszély azonban nem fenyegette őket, amióta a királyság, saját elhatározásából, önállóságuk fenntartására törekedett, s általában vallotta, amit II. Endre, egyéb intézkedéseihez illően, 1224-ben hangsúlyozott, hogy a századok

körében falut, vagy birtokot egyetlen főúrnak sem fog adományozni.

A szászok szerepe éppen ennek az elvnek a védelme alatt vált cselekvővé. Az ő 500 főnyi katonakontingensüket, amelyről az Andreamum szól, nem lehetett nehézfegyverzetűvé átalakítani, mert ezt a középkori viszonyok közt már igen számottevő sereget semmiképen sem bírták volna eltartani. A király tehát beérte azzal, hogy az egyenként kiemelkedett, harcratermett szászokat támogassa felfelé törekvésükben.

Vezető elemmel a szászság már beköltözése alkalmával rendelkezett. A XIV. században ugyanis, amidőn viszonylag bőséges okleveles anyag alapján tájékozódhatunk szervezeteinek részletei felől, a szász székek, valamint a falvak élén is találunk bírákat, akik tisztségüket a néptől nem választás útján nyerték el, hanem örökölték. Latinul comesnek hívták őket, akár a megyei ispánokat, német nevük azonban nem Graf, hanem Gräve — ez már jelzi a nagy különbséget a két tisztség között —, ami azután a magyarban gerébbé alakult. Mivel nálunk Erdélyen kívül az elnevezés ismeretlen, ellenben birodalmi német területen a bírót valóban neveztek greve-nek, a gerébség intézményét innen származtathatjuk s joggal tehetjük fel, hogy eredete a bevándorlás előtti korba nyúlik vissza.¹ Ezekben a gerébekben ismerhetjük fel a szász elit tagjait, társadalmi helyzetük előkelőségét pedig az alsóbbfokú bírászkodás gyakorlásában. Az igazságszolgáltató hatalom természetesen vagyoni előnyt is jelentett, így a bíróságok egy részét, az évente kiosztásra kerülő földekből nagyobb részt, malmot s általában a földesúri jogokból mindazt, amit később királyi haszonvételeknek neveztek.² Mivel pedig a tisztséget a családok örökössé tették, a gerébek helyzete kezdett a közrendű szászokkal szemben olyanná válni, mint amilyen a jobbágyok mellett a földesúr volt, akit szintén megilletett az alsóbbfokú bírászkodás joga, nem különben a faluközösség feletti gazdasági uralom.

Az idegen behatás nélkül kiemelkedett vezetőréteg azért is méltónak látszott az uralkodó figyelmére, mivel

¹ G. Müller: Die Gräven des Siebenbürger Sachsenlandes. Mit besonderer Berücksichtigung der Dorfgemeindegerichtsbarkeit (Hermannstadt 1931), 27. l. Ez az igen alapos tanulmány idézi a comes és geréb azonosságát bizonyító következő adatokat: „Iohanne filio Petri dicti Chech comite vulgo greb dieto“ (1364), „comitem Nicolaum filium Cristiani vulgariter greb de villa Ujfalu“ (1372).

² G. D. Teutsch: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk (4. kiadás, Hermannstadt 1925), I. k. 64. l. Fr. Teutsch: Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürger Sachsen (Hermannstadt 1928), I. k. 50. l.

maga is szívesen vette volna birtokába a nemesi jogok teljeségét. Vágyódása egy magasabb életszínvonal felé s a királyok törekvése, hogy a haderőt erősebbé tegyék, egymással találkozáva a szász elitnek a nemességbe olvadását eredményezte. A folyamatot igen korai példával illusztrálhatjuk. Johannes Latinust, aki Nagyszebentől délre élt, Imre király 1204-ben felmentette a szászok kötelezettségei alól s felvette familiájába, jutalmul korábbi értékes szolgálataiért, de egyszersmind köteleességévé is téve, hogy katonáskodva úgy szolgáljon neki, mint a hasonló szabadsággal megajándékozottak, vagyis a királyi serviensek, a későbbi nemesek szoktak. Ekkor még a szászok közt maradt, de két év múlva oly birtokot kapott, amely korábban a fehérvári ispánsághoz tartozott. Fiainak 1231-ben már öt falujuk volt, amelyek közül négyet királyi adományból nyertek el. Ebben az évben IV. Béla minden jobbágyukat felmentette a királyi adó, a collecta fizetésétől, s csak három fertót kívánt meg a maga számára, de még ezt is költségeik fedezésére engedte át, ha résztvettek a hadi vállalkozásokban.¹ Az adatok tanúsága szerint királyi adomány, társadalmi felemelkedés, katonai szolgálat valóban a legszorosabban szövődtek össze, másrészt pedig a jobbágyok megterhelése, sőt az állami adónak az átengedése is azt a célt szolgálta, hogy az új nemesek hadbavonulhassanak, hozzátehetjük: az otthonmaradtak védelmére is.

Más szászok megkísérelték, hogy királyi adomány és nemesítés nélkül nemes módra, azaz földesúri joghatóságot gyakorolva éljenek. Vállalkozásuk eredménnyel járt. Elsősorban bizonyára a gerébeknek sikerült ezt elérniök, hiszen ők örökölt jogon eddig is elöljárók voltak az egyes falvakban. A sajtáságos állapotot III. Endre 1291-ben, amikor koronázása alkalmával mindenki kiváltságait megerősítette, találó kifejezéssel úgy jelölte meg, hogy a nemeseken kívül vannak olyan erdélyi szászok, akik birtokokkal rendelkeznek és nemesek módjára viselkednek.² Nyilvánvalóan azokat

¹ Zimmermann—Werner: Urkundenbuch, I. k. 7. s. köv. 1., 54. l. — H. Schönebaum hipotézise (Der politische und kirchliche Aufbau Siebenbürgens bis zum Tartareneinfall. Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa I. 1937, 22. l.), hogy Johannes Latinus az esztergomi vicus Latinorum lakója lett volna s az erdélyi birtokadományok után is kapcsolatban maradt a várossal, semmiképen sem fogadható el. Úgy látszik, a királyi serviensi jogok félreértése okozta Schönebaumnál a zavart.

² „nobiles regni nostri et Saxones Transilvani praedia tenentes et more nobilium se gerentes“ (Zimmermann—Werner, I. k. 174. l.)

írta körül, akik betű szerint nem voltak nemeseknek tekinthetők, de életmódjuk, körülményeik a kiváltságos réteg tagjaihoz tették őket hasonlökká. Hozzátehetjük azonban azt is, hogy a mégis csak jogtalan állapotot az uralkodó, meg a királyi tanács, vagyis az államhatalom akkori reprezentálói azért nézhették el, mert a hadiszolgálat, amelyet az illetők teljesítettek, megfelelt igényeiknek. Az 1291-i rendelkezések ugyanis nemcsak pontosan azokat a jogokat állapítják meg számukra, hanem ugyanazon kötelezettségeket is rójják ki rájuk, amelyek a magyar nemesek kiváltságai és terhei voltak.¹

A királyság, a fentiek szerint, nem zárta el a szász elit előtt a felemelkedés útját, hanem nemessé tette tagjai közül azt, aki rászolgált a kitüntetésre. Mivel pedig a szász előkelők igyekeztek privilégium nélkül is nemesekké lenni, azzal sem vádolható, hogy meg akarta fosztani a szászszágot vezető rétegtől, egy másik, országos rendbe helyezve át.

¹ A szász történetírók úgy fogják fel az idézett kijelentést mintha az gúnyolódás lenne. Mondanunk sem kell, hogy minden alap nélkül. Ha 1291-ben az uralkodó csak felkapaszkodó, de érdemtelen új embereket látott volna a szászok előkelőiben, semmi esetre sem biztosította volna számukra a nemesi jogok teljességét. — Újabbán a szászok népük vezetőit előszeretettel keresik az ősi német nemesség leszármazottjai között. Még Müller is hirdeti, noha ő egyébként gondosan mérlegeli a forrásadatokat, hogy a szász arisztokrácia a XII. sz. első felében otthon, az őshazában nem is miniszteriális, hanem nemesi rendű volt, feltevéséből mindjárt ily messzemenő következtetést vonva le: Az erdélyi németek zárt nemzeti territóriumra és nemzete így már az első századokban lehetséges volt a magyar állam keretei közt. (Die Gräven, 19. l.) A nemesség általános jelentőségének ez az újabb értékelése igen öröndetes fordulat, mivel véget vet annak a naív felfogásnak, amely G. A. Schullerrel még ilyeneket mondatott, — igaz, elmagyarosodott szász nemesekről: „A vágyva vágyott célt elérte hát a geréb fia, lovaggá lett, lóháton járta birtokait, a nemes ifjakkal kószált, megtanulta, hogy szabályos háborúskodást vezessen, ellenséges nemesek udvarházát megrohanja és felgyujtsa, a parasztokat kínozza, a nőkkel erőszakoskodják.“ (Fr. Teutsch i. m. I. k. 62. s. köv. l.) A bökkenő csak az, hogy adat egyáltalán nem támogatja a feltevést, mintha a szász arisztokrácia nemesi eredetű lett volna. Azok a bizonyítékok, amelyek R. Huss számtalan tanulmányában elősorol, sajnálatos félreértésnek és a történettudomány módszerében való tájékozódás elmulasztásának produktumai. Mit sem törődve ugyanis a genealógiai és történeti irodalom megállapításaiival, minden földesurat, akire rátalál Zimmermann—Werner oklevéltárában, megtesz ősi német nemesnek, majd hasonló hangzású nevet keresve a birodalom előkelői közt, az elszármazást is igazolhatónak véli. Például elismeri ugyan, hogy Teke falunak a középkorban voltak magyar lakói s csak a XVI. sz.-tól kezdve neveztek Teckendorfnak is, azonban XIV. sz. eleji birtokosát, János fia Renoldus comest, a Kőkényes-Radnót nemzetség tagját német

A magyarosítás kérdésében annyira ragaszkodott ismert kormányzati elvéhez, az asszimilációs törekvések elejtéséhez, hogy még azt is elnézte, hogy a szász nemesek megnövelték a német néptalajt. Ezek ugyanis a királyi uradalmakból adományul kapott földjeiket, jövedelmeik fokozása végett, igyekeztek benépesíteni s lakosságot onnan hoztak, ahol ismerték a viszonyokat, tehát régi falujukból, vagy környékéről. A szász népfesleg pedig szívesen követte hívó szavukat, vált ki bizonyára egyre szűkösebb megélhetést nyújtó otthonából, noha az új falvakban jobbágyoknak számított, itt már nem élvezvén az Andreanum kedvezményeit. A régi várispánsági birtokokon ily módon szigetek keletkeztek, amelyek tulajdonosai és lakói egyaránt szászok voltak. Ha a királyság nem emelt kifogást a német népterületnek a megnövekedése ellen, akkor alapfelfogásához illő követ-

származásúnak tartja, a falu magyar jellegét erős magyarosodásnak a rovására írja, amelynek első sorban említett tulajdonosa, a helyi nemes család esett áldozatul, magának a családnak az eredetét pedig, a késői német helynév alapján, a bajor Deggendorfban találja meg, amely már 868-ban szerepel s XII. sz.-i birtokosai nemesek. (Bairische Unterlagerung und bairischer Adel in Nordsiebenbürgen. Südostdeutsche Forschungen I. 1936, 152. s köv. l.) A bizonyíték a német eredet mellett a Renoldus személynév volna. Csakhogy a család első ismert őse a XIII. sz. első felében élő Kókényes volt, ennek magyarságát pedig, nevé kívül, a nemzetségre vonatkozó egyéb adatok is támogatják. (Karácsonyi i. m. II. k. 337. l.) A magyar kutatások eredményeinek teljes negligálása még jobban megbosszulja magát a Hermann-család történetének előadásában. Huss szerint a Nagyszébennek Hermannstadt nevet adó Hermann a moselfranki őshazának már a X. sz.-ban szereplő Hermann grófi családjából származik s Erdélybe kerülve még több falunak, mint Hermánynak, Hermantelkének megalapítója lesz, valamint egy nemzetség őse, amelynek tagja a XIV. sz.-ban Dénes fia László székely ispán. (Deutscher Adel in Siebenbürgen und seine urheimatliche Herkunft. Deutsch-ungarische Heimatsblätter V. 1933, 214. l.) Ezekre a fejtegetésekre csak azt a megjegyzést tesszük, hogy Dénes fia László a XIV. sz.-nak ismertebb egyéniségei közé tartozik: a kerekegyházi Laczkfy család őse, származásának kérdése sem vitás (Karácsonyi, i. m. II. k. 170. l.), a szászszággal való kapcsolata azonban Huss előtt szóba sem jött. Ha még arra utalunk, hogy Hussnak az érvei közt ilyen helynévmagyarázatok is szerepelnek: Oroszfalu = Reussen, az utóbbi nevet Bajorországban a Reuss fejedelmi családdal kapcsolatos több helység is viselte, „es liegt also nahe, dass die einwandernden Baiern beim Vorfinden slawischer Reussen mindestens an das urheimatliche Reussengeschlecht gedacht“, vagy: Király-németi neve a szláv krivul = hajlás szóból származik (Südostdeutsche Forschungen II. 1937, 120. s köv. l. „Auch hier hat noch niemand daran gedacht — jegyzi meg igen helyesen — slawische Grundlage zu vermuten, auf der sich zunächst Baiern niederliessen“), — bizonyára megnyugodva utalhatjuk a szászok ősrégi nemességéről szóló fejtegetéseket a mesék birodalmába.

kezetességgel járt el, hiszen a földbirtok urai számára általában szabaddá tette a telepítést.

A szászág köréből kiemelkedett nemesek megmagyarosodása a ársadalom műve volt, nem pedig az államé, s már csak ezért sem lehet erőszakolt folyamat eredményének nyilvánítani. A középkori magyar nemesi életforma, amelyet a harci erények szépitettek meg, gyakorolt rájuk oly ellenállhatatlan vonzóerőt, hogy maguk keresték az alkalmat a beolvasásra.¹ A legkönnyebben járható utat a családi kapcsolatok szövése biztosította. Magyar családból igyekeztek tehát hitvest szerezni s magyar nemesekhez adták feleségül leányaikat. Tanulságos példa erre a Kelneki, németesen Kellingi geréb család története. Az ős, a XIII. század első felében feltűnő Ervin, Kelneknek a bírāja. Tisztségét utódai öröklük, úgyannyra, hogy a XIV. században is kezükben tartják régi telküket, házukat s a gerébséget. Mivel más földesúri joguk nincs ott, láthatólag az örökös bírósághoz ragaszkodtak. Pedig ők már oly sok falut szereztek — Ervin fia V. Istvánnak kedvelt híve volt —, hogy amikor az utolsó Kelneki 1370 körül meghalt, 19 birtok vált gazdátlaná, köztük oly jelentősek, mint Vingárt vagy Spring, egy külön egyházi kerület, dékánság központja. A család tagjait az oklevelek nemeseknek nevezték, az utolsó egyenesági sarj rokonságban volt az erdélyi vajdával,² leányait pedig mind magyar nemesekhez adta feleségül, egyiket a Kacsics-nemzetiségnek országbíróval, székely ispánnal, váci püspökkel rokon tagjához.³ Ez a vő, Péter fia János, felesége révén Vingárton is birtokos lett,⁴ majd ő — vagy fia — megszerezte a kelneki gerébséget, aminek következtében a voltaképen nógrádi magyar család a Vingárti Geréb nevet vette fel, ily néven adva, mint Hunyadi-rokon, nádort és erdélyi püspököt hazájának.⁵

¹ Az említett G. A. Schuller is elismeri, hogy a szászok törekedtek a magyar nemességgel összeolvadni s nekik volt leghőbb vágyuk, ha mint „új“ emberek visszautasításra találtak, megnyerni a régi nemesek rokonszenvét. (Fr. Teutsch i. m. I. k. 62. l.)

² Zimmermann—Werner, II. k. 31. l.

³ Karácsonyi i. m. II. k. 266. l., tábla.

⁴ Zimmermann—Werner, II. k. 522. l.

⁵ G. D. Teutsch i. m. I. k. 108. l. tévesen mondja, hogy Annának, a leánynak a férje, t. i. Heltai János nem volt magyar. Ellenkezőleg, ő a Cseh Péter fia János. (V. ö. Karácsonyi i. m. II. k. 271. l.) Disznójóinak hívják — Helta régi magyar neve volt Disznójó — s ugyanezen a néven szerepel mint férj a Zimmermann—Werner, II. k. 522. l.-n közölt oklevélben.

De a magyar nemességhez nemcsak a szász arisztokrácia vonzódott, hanem a köznép is. Ellenkező esetben ugyanis nehéz volna megmagyarázni, hogy szász városok, falvak miért választottak önként, saját elhatározásukból magyar nemest bírájukká, sőt tették örökletessé családjában azt a tisztséget, amelynek betöltése nemcsak joguk, hanem kiváltságaik egyik lényeges pontja volt. Ezt a méltán feltűnő jelenséget az egyik szász történetíró így magyarázza: „A nemes gazdasági függetlensége és ezen alapuló magasabb képzettsége megtámadhatatlan kezességet nyújtott, hogy biztosítani tudja a faluban az igazságszolgáltatás tisztaságát, a közigazgatás ügyeinek intézéséről pedig eredményesen gondoskodik.“¹ Az értékelés szerint, amelyet teljes egészében elfogadhatunk, a társadalmi és szellemi magasabbrendűség, valamint oly képességek előtt hajolt meg a szászság, amelyek a vezetőszeret játszását feltétlenül jogossá teszik.

A részletekről, hogy miként is érvényesült a szászság érdekében a bírákká választott magyar nemesek tevékenysége, mily jelentős volt a védelem, amelyet pártfogoltjaiknak biztosítottak,² a dolog természete szerint igen keveset tudunk. Valamelyes fényt vetnek azonban a kapcsolatokra az előzmények, amelyek során a „két székben“ fekvő BIRTHÄLM (Berethalom) örökös bírósága az 1430-as években a Malomkeréki Apaffy-család kezébe jutott. A város őszinte hálát érezhetett Apaffy Miklós iránt, mivel ő eszközölte ki számára 1418-ban Konstanzban Zsigmondtól a hetipiactartást, továbbá a pallosjogot, a királyi felhatalmazást magasabbfokú bíráskodásra. De mást is köszönhetett a családnak. Apaffy Anna végrendeletében a plébániára hagyta szőlőjét, városi kúriáját, amely azután a parochia lett, malmát pedig megosztotta közte és a város között. Nem a szokásos misealapítvány volt ez, mert ennek céljaira a hagyatéknak csak egyik része szolgált. A malom felét azért kapta a város, mert korábban mentesítette a végrendelező kúriáját a közmunka és censusfizetés terheitől, vagyis előzékenységének búsas jutalmára szolgált az.³ A takarékoságban, földi javak gyűjtésében erényt látó polgári életfelfogással merőben ellenkezett a vagonnak ily fölényes szétosztása, ugyanúgy az előzékenység

¹ G. Müller: Die Gräven, 24. l.

² A védelmet kiemeli II. Ulászló is (1516), az örökös bíró feladatává téve a lakosság megsegítését, ha jogtalanság éri, „quemadmodum et alii grebiones eiusdem conditionis ipsorum subditis adsunt.“ (Uo. 31. l.)

³ Az okleveleket kiadta I. M. Salzer: Der königl. freie Markt BIRTHÄLM in Siebenbürgen (Wien 1881), 662. s. köv. l.

is, amellyel az Apaffyak hozzájárultak családtagjuk rendelkezéseinek végrehajtásához. De a bőkezűség, a nemességnek ez az ismertetőjele annál nagyobb tekintélyt ad a polgári környezetben, minél nehezebben tudná ez elszánni magát hasonló gesztusra. A némi csodálkozással, értetlenséggel vegyült tisztelet indíthatta arra Berethalom polgárait, hogy megnyerjék vezetőjüknek az Apaffy-család egyik tagját. De mert ez aligha tette volna ki magát, hogy évente választás alá kerüljön, bizonyára szerződést kötött a lakossággal, hogy a bírói tisztet élete végéig viselheti, sőt bizonyos feltételek mellett fiai, esetleg leányági leszármazottai is örökölhetik.¹ A nemes és a város közti kapcsolat közvetlenségére jellemző egyébként, hogy amikor Apaffy lemondott az örökös bíróiságról, megígérte a polgároknak, hogy továbbra is támogatni fogja őket azok ellenében, akik jogaikat háborgatni próbálnák.²

Valóban a társadalom, s nem az állam műve volt tehát magyar-szász viszonylatban a közeledés és asszimiláció. A királyoktól oly távol állott, hogy a nemzetiségi vezetőréteg nemessé válását erőszakolják, hogy készséggel belenyugodtak azok visszavonulásába, akik nem érezték magukban elég erőt a háborús élet fáradalmainak elviseléséhez. Megértő magatartásukról a szepesi szászok sorsának alakulása tanuskodik. Az ő lándzsásai, akiket 1271-i kiváltságlevelük értelmében állítottak ki, derekasan megállták helyüket a XIV. század elején, s hűségükért Károly Róberttől szép elismerésben részesültek. Mégis, amidőn jutalmul azt kérték, hogy többet ne kelljen katonáskodniok, ugyanez a király, noha meleg dicsérettel szolt a Csák Máté, meg Amadé-fiak elleni harcaikról, teljesítette óhajukat. Elbocsátotta tehát őket hadi népének keretei közül, mert bizonyára jól tudta, hogy oly katonákra van szükség, akiket a kötelelességtudaton kívül a harcok életnek bár veszélyes, de férfias csillogása is vonz. Ugyanakkor azonban adójukat az eddigi 300 ezüst márkáról 1200 márkára, tehát négyszeresére emelte fel.³ Az összeg nagysága jelzi, hogy igen súlyos teher volt a katonáskodás, s a nemesi kiváltságokért meg kellett szenvedni, de bizonyítja azt is,

¹ Müller i. m. 24. l.

² Salzer i. m. 672. s köv. l. — A berethalomi eset nem az egyedüli; hasonlókra utal G. D. Teutsch i. m. I. k. 180. l.

³ Nem kétséges, hogy a németek kérték kötelezettségeik átalakítását, hiszen a kiváltságlevelél érdemeiket jutalmazza. Károly Róbert is hangsúlyozza: „Nos volentes pro fidelibus servitiis et pro mortibus ac pro effusione sanguinum ipsorum et proximorum suorum occurrere regio cum favore . . .“ (Fejér, VIII/2. 61. l.)

hogy a békés életet kedvelő népelem inkább vállalta a nagyobb adót, mint a harc kockázatát.

Az oláhság vezetőrétegének a magyarsághoz csatlakozása és beolvadása sokkal egyszerűbb és ennél fogva nagyobb-méretű folyamat volt, mint a szász nemeseké. Beköltözése idején ugyanis etnikailag nem tartozott oly szorosan az általa vezetett néphez, mint a gerébek csoportja a vele vérségileg, származásban és nyelvben teljesen azonos százsághoz. Az oláh köznépben és az arisztokráciában, amikor a XIII—XIV. században megjelentek Magyarországra területén, még igen erősen kiütözköztek az eltérő faji vonások. Az előbbi juhlegeltető, tehát kisállat-tartó pásztor, amely minden magasabb állami szervezet híjjával éli történetietlen életét. Teljesen esetleges, hogy a Balkán-hegységből kirajzott részei milyen népbe olvadnak be. Ahová a sors szeszélye dobta őket, lett belőlük szerb, horvát vagy bolgár. Csak a Dunától északra vándorlók, akik keleti néptörödékek, mint kúnok, bésenyők, tatárok, azaz nomád, nagyállat-tartó, harcos nép-elemek uralma alá kerültek, tudtak uraik vezetése alatt állammá szervezkedni¹ és sajátosan egyéni jellegű néppé, az oláhsággá fejlődni. Oly változás volt ez, amelyen — az etnológia tanítása szerint — minden népnek át kellett esnie, ha rendeltetése több volt, mint a puszta vegetálás, éppen csak az oláhok szomszédai közül a magyarság és a bolgárság évszázadokkal korábban haladt át a néppé fejlődésnek ezen a fokán, hiszen az egyiknél a finn-ugor és török, a másikonál a bolgár-török és szláv elemek egybeolvadása már őstörténetük korában lezajlott. A magyarságnak kétség-telenül előnyt jelentett, hogy azzal az oláh néppel került szembe, amelyben a török és az oláh elem még nem vegyült el, hanem az előbbi az uralkodó réteg, az arisztokrácia, a másik meg a tömeg volt. A harci hajlamukat és kedvüket még őrző kenézekkel és vajdákkal, amint nálunk az oláhok vezetőit hívták, azért is könnyen megtalálhatta az együttműködés útját, mivel a törökös faji hagyományok bizonyos fokig rokonná tették őket.

De ha nem is kellett a királyságnak a hadi szempontok érvényesítésével irányítani az oláhság társadalmi alakulását, s kiválasztani a vezetőréteget, mégsem lehetett a beköltöző oláh arisztokráciát nyersen beleilleszteni a magyar társadalmi rendbe. Bár a kenéz nem telepítési vállalkozó, s így

¹ Az oláhság vezető családainak török nevére és jellegére vonatkozólag ld. L. Rásonyi: Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'état des Roumains. Archivum Europae Centro-Orientalis I. 1935, 221. s. köv. l.

nem is ígéretekkel gyűjti össze embereit, hanem valósággal ura népének, az anyagi erő, amelyet egy-egy pástoriáj biztosított számára, sokszor nem üthette meg azt a mértéket, amelyet a nyugati jellegű hadviselés megkívánt. Válogatni kellett tehát a kenézek közt, hogy kit lehet közülük egyéni rátermettsége, bátorsága és gazdasági ereje alapján a nemes-ség soraiba bebocsátani.

A felemelkedés, amely rendszeren több generáció munkáját is igénybevette, nagyjában így ment végbe: A kenéz, miután a Mármarostól Biharon, Szatmáron keresztül Krassóig húzódó királyi uradalmak egyikében a várnagytól engedélyt nyert a megtelepedésre, rajta volt, hogy a földért vállalt kötelezettségeit pontosan teljesítse. Gondoskodott tehát, hogy faluja beszolgáltassa a többféle adót, a censust, s ha személy szerint is hárult reá ily teher,¹ az alól sem próbálta magát kivonni. Már csak azért sem, mert tudta, hogy a várnagy rajta tartja szemét s megvan a módja, hogy engedelmes-ségre kényszerítse. Igazi feladata azonban a vár körüli katonai szolgálat. Ennek ellátása szükségessé tette, hogy időnként elhagyja otthonát, gazdasági romlás azonban nem kísérte távollétét, mivel falujának népe dolgozott helyette, s bizonyos szolgálmányokkal is ellátta őt.

Ha kevés embere volt, viszont több fia, unokája, akkor családjának megkülönböztetett helyzete lassan eltűnt. A kenézséget, azaz a bíraskodást, s a vele járó egyéb jogokat ugyanis a gyermekek valamennyien örökölték, s így az osztokadások után az egy-egy kenézivadékra eső vagyoni hányad annyira összezsugorodhatott, hogy annak alapján nem lehetett többé sem az eredeti életszínvonalat tartani, sem a katonai kötelezettségeket teljesíteni. A következmény a közöláhokkal való összeolvadás s a további társadalmi emelkedés reményének eltűnése lett. Ha ellenben a kenéz hadi érdemei jutalmául újabb birtokokat tudott szerezni,

¹ J. Bogdan szerint (v. ö. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift 1938, 21. l.) a kenéz kiváltságai közé tartozott volna, hogy mentes a censustól. Ezt azonban, mint a következő példából is kitűnik, nem lehet ily határozottan állítani. 1317 táján egy Gyula nevű oláh a Máramaros folyó mellett földet kapott, hogy benépesítse. Az új telep neve magyarosan Gyulafalva lett. Egy másik falut is telepített, Nyíres nevűt. 1349-ben Nagy Lajos jutalmul hűségéért és kárpótlásul a Bogdán vajdától szenvedett sérelmekért, megerősítette őt és fiait birtokaikban, de azért még 1355-ben is hangsúlyozta, hogy meg kell fizetniök a szokásos censust s úgy kell a király iránt szolgálataikat teljesíteniök, mint az oláhoknál szokásos. (Mihályi J.: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból (Máramarossziget 1900), 27., 34. l.)

amelyek lakói biztosították számára a további katonáskodáshoz és a nemesi élet folytatásához szükséges anyagi alapot, a királytól nemességet nyerhetett. Ekkor falvainak már valószínű tulajdonosa lett, s mind családja, mind pedig népei kikerülhettek az uradalom kötelékéből. Az egykori kenéz most már földesúr, népei pedig jobbágyok.

Adatszerű példa gyanánt a Kendeffy-család felemelkedésére utalhatunk. A XIV. század közepe táján a hunyadmegyei haczaki kerületben találkozunk őseivel, Miklós fia Kende Mihállyal. Kétségtelenül keleti eredetű, hiszen ragadványneve — Kende — török szó, s méltóságot jelent. Falvait, Malomvizet és Nuksorát az erdélyi vajdától kapta s 1394-ben ugyanez erősíti meg unokáit, Jánost és Kendét birtokjogukban, kikötve azonban, hogy Nuksora után évente egy ökröt szolgáltatassanak be a haczaki várnagynak. Helyzetük tehát, mint kötelezettségük, de meg a vajdai adomány is igazolja, még meglehetősen függő jellegű. 1404-ben azonban már Zsigmondtól is adományul kapják az említett falut. Az uralkodóval közvetlen kapcsolatba jutásuk emelkedésüket jelenti s magától értetődően a szolgálmány megszűnését. Két év múlva meg az erdélyi vajda felmenti őket a malomvízi kenézség után járó adó fizetésétől, amit eddig a haczaki várnagy kapott tőlük. János négy fia — egyiküket Kenderesnek hívják — 1424-ben zálogba veszi, majd 1430-ban ezer forintért megvásárolja a temesvári bíró egyik birtokát és így most már olyan falujok is van, amely nem kenézi eredetű. 1439-től számítanak valószínű nemeseknek, mert ekkor erősíti meg őket Albert király Malomvíz és a többi oláh falu birtokában, s adja nekik ugyanazokat új adomány címen. Mint nemesek egyre több kiváltságban részesülnek. Ulászlótól, majd Hunyadi János kormányzótól Boldogasszonyfalva mezővárost kapják meg, jobbágyaik mentesülnek az ötvened adótól, 1462-ben a pallosjogot nyerik el, azután Váralja királyi birtokot az ottani kőtoronnyal. Egyáltalán nem frázis, hogy a sok kitüntetés hadi érdemeket jutalmazott. 1449-ben a család egyik, Kende nevű tagja a csehek elleni harcban esett el, egy másik pedig a déli határon a törökökkel küzdve. Immár nemcsak rendi büszkeségben és érzelemben, hanem névben is magyarrá válva. A XV. század közepén ugyanis a családot ősök, Kende után Kendefinek hívják, míg egyik ága az említett Kenderes után a XVI. század elejétől fogva a Kenderessy nevet vette fel.¹

¹ Csánki i. m. V. k. 189. s. köv. l.

A kenéz, amikor elhagyta pásztornépe faluközösségét, a köznemességben olyan társadalmi rétegre talált, amelynek életszínvonala magasabb volt, mint az övé. Magától értetődik, hogy igyekezett alkalmazkodni hozzá. Még pedig nemcsak érzésben, véráldozatával téve tanúságot a korona iránti hűségéről, hanem külsőségekben is. Mivel önmaga szerencséjét kovácsolta új környezete szokásainak utánzásával, ezt szívesen tette. A köznemesség azonban nyelvében is magyar s így a megyei életben való részvétel, a gyűlésekre, tanácskozásokra járás, meg a régi családokkal szövődő rokon kapcsolatok a magyarrá válást siettetik. A kún vagy általában török eredetű kenézeknek bizonyára nem esett nehezükre nyelvüket felcserélni s elfogadni a neveket, amelyeket magyar vagy magyarosodó nemesi környezetük ruházott rájuk. A hunyadmegyei kenéz-eredetű családok nevei, mint felsőszálláspataki Szerecsen, vádi Kopasz és Török, fejevízi Magyar, Nagy, bajesdi Török, Szabó, Farkas, Volkfi, ponori Török¹, tulajdonosaiknak keleti, török eredetét éppen úgy bizonyítják, mint magyarrá válásukat.

De hivatkozhatunk arra is, hogy falvaik közt voltak olyanok, amelyeket magyarul jelöltek meg — például Sebestorok, Barbátvize, Fejevíz, Muronfalva — noha lakosaiknak oláh volta kétségtelen. Sőt, ami még feltűnőbb, a birtokok határainak leírása során előkerülő nevek közt is igen sok a magyar eredetű. Így Máramarosban a XIV. században egyetlen faluról szólva, ilyen neveket sorol fel az oklevél: Sospatak, Hegyorr, Szépfá, Fenyős (erdő), Feketepatak, Sebespatak, Széphavas, Oroszvíz, Gyertyámosrév.² Lehetetlen erre azt mondani, hogy a királyi kancelláriában dívó szokás iratta körül a határpontokat magyarul. Joggal kérdezhetjük ugyanis, hogy ugyanakkor az erdélyi szászok birtokainak a leírásában miért használtak német megjelöléseket? A magyarázat csak úgy hangozhat, hogy az a birtokos nemesi réteg, amelynek a számára készültek az oklevelek, oláh vidéken is magyar nyelvű volt, vagy legalább a magyar nyelvet is beszélte.³

Az elmondottak, úgy hisszük, kétségtelenné teszik, hogy az államhatalom hadereje fejlesztése érdekében nyult be a nemzetiségek társadalmi fejlődésébe.⁴ De ha tevékeny-

¹ Uo. 23. s köv. 1.

² Mihályi i. m. 31. s köv. 1.

³ Bizonyára így érthetjük Kniezsa I. megjegyzését is, Századok 1939, 372. l.

⁴ Nagy Lajos és Zsigmond rendelete (1428), hogy a sebesi kerületben görögkeleti papnak nem szabad keresztelnie, schismatikus

ségét ennyire kizárólagosan az ország biztonságáról való gondoskodás irányította, azt kellene várnunk, hogy a kúnokat teljesen magukra hagyta. Hiszen ezeknek nemcsak kislétszámú vezetőrétege, hanem valósággal egész tömege harcra termett lovas nép, amely bármikor s könnyen felhasználható. Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy a kúnok viszonylag összefüggő területen kívül a jogi egységüket biztosító kiváltságokat is elnyerték; bennük kellene keresnünk azt a kivételes nemzetiséget, amely a magyar határokon belül teljesen szabadon, önmagába zárkozva fejlődhetett.

A feltételeket 1279-i kiváltságlevelük¹ megadta hozzá. Vezető csoportjuk ugyanis egész tömegében lett a magyar nemességgel egyenrangú. IV. László ezt félre nem érthetően hangsúlyozta, mondván: A kúnok urai és nemesei az ország nemesével egy és ugyanazon szabadságot élvezik.² Ha megvizsgáljuk katonai szolgálatuk mértékét, megértjük, miért kerülhettek azonnal ily magas fokra: Hadi kötelezettségeik pontosan egyeztek a királyi szerviensekével, a nemesekével, mivel ők is egyenként, azaz a saját erejükből felfegyverkezve vonultak a királyi seregbe, nem pedig úgy, hogy többen összeállva szereltek fel és küldtek el egy vitézt. Mivel a kún arisztokrácia tagjai nem egyenként kiválasztva, nem is hosszas próba után nyerték el a nemesi jogokat, ősi társadalmi rendjük, szervezetük sem bomlott meg. Látszik ez abból is, hogy megmaradtak nemzetségi bíráik, akik jogszokásaik szellemében intézhették ügyes-bajos dolgait. Csak a súlyosabb ügyekben, tehát bizonyára a vérontással járókban ítélte a nádor s érvényesítette az uralkodó bírói hatalmát. De ekkor is mellette volt az illető nemzetség

csak akkor léphet katolikussal házasságra, ha áttért, hasonlóképen kenézi és nemesi birtok szerzésének is az áttérés a feltétele (E. Ferrendzin: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica [Monumenta spectantia historia Slavorum meridionalium, 23. k. Zágráb 1892], 128. s. köv. l.), főleg az utóbbi vonatkozásban közelről érintette ugyan a társadalmi alakulást, azonban szembetűnően a vallási, nem pedig a nemzetiségi politika érdekét szolgálta. Célja a katolikussá, nem pedig a magyarrá tétel. Az utóbbit is szolgálta ugyan, még pedig eredményesen — a társadalmi emelkedésre aspirálók számára ugyanis oly feltételt állapított meg, amelynek teljesítése a magyarsághoz való közeledésre ösztönzött — azonban csak közvetve. A rendeletek akkor volnának a nemzetiségi politikára jellemzők, ha nem tartalmaznának köznépet érintő parancsokat.

¹ Bár eredeti példánya nem maradt fenn, az oklevél, Kring M. megállapítása szerint, hitelesnek tekinthető. (Kún és jász társadalomelemek a középkorban. Századok 1932, 39. s. köv. l.)

² Marczali: Enchiridion, 182. l. 13. §. Természetesen a kún-ság társadalmilag tagolt nép s csak a vezetők számítanak nemeseknek.

bírája, kétségtelenül mint annak képviselője s mint aki a körülményeket ismeri. Sőt ha két előkelő, nemes kún közt tört ki viszály, akkor abba még a nádor sem avatkozhatott be, mert a sértett fél nemzetségi bírója volt az illetékes.¹ A bírói tisztet bizonyára nem választással töltötték be, hanem mint általában a keleti népek, így a székelyek vagy árpási besenyők is, a nemzetség előkelő tagjai, vagyis a nemzetségben uralkodó s egymással rokon családok sorrend szerint váltakozva nyerték azt el. Egyszóval semmi sem hiányzott, hogy a kún nép teljesen elkerülje az állami akarat beavatkozását és a magyar társadalom vonzását, arisztokráciája pedig politikai érdekeinek képviselőjévé legyen.

A fejlődés azonban egy századdal a kúnok beköltözése után más irányt vett. A fordulatot a végleges megtelepülés, az állandó lakóhelyek kialakulása és a földművelésnek nagyobb szerephez jutása idézte elő. Nem minden előkelő kún tudta ekkor átmenteni vagyonát, megtartani régi életszínvonalát s így sokan háttérbe szorultak a szerencsésebbek, az ügyesebben alkalmazkodók mellett. De az örökléssel együtt járó osztozások során is összezsugorodhatott a vagyon s akkor elveszett vele a megkülönböztetett társadalmi helyzet, meg a mód, hogy az illető katonai kötelezettségeinek eleget tudjon tenni. Így történhetett meg, hogy nem mindegyik nemzetségi bírói család maradt meg annak a XIV. századra. A változásnak még szembetűnőbb jele, hogy az 1330-as évektől kezdve többé nem is nemzetségi bírőról hallunk, hanem kapitányokról, akik a kún szállásoknak, telepeknek az élén állottak.² A kapitányság bírói tisztség volt s éppen úgy, mint a szász gerébség, örökölhető. Még a leányágra is átszállhatott. Miatta viszályok, perek folytak, s osztozkodtak rajta, vagyis a hozzátartozó jövedelmi forrásokon.³ Eszerint a kapitányság az egy-egy szállás, falu feletti bírói hatalmat jelentette, valamint egyéb kedvezményeket, előnyöket, bizonyára nagyobb részt a földekből, a malmot stb. A kötelesség, amely mindezekért az előnyökért meg az adómentességért járt, a katonai szolgálat.⁴

¹ Itt tehát két nemzetség előkelői közti perről van szó. Mivel pedig csak az előkelő kúnok élvezték a kiváltságot, hogy ily esetben mentesek a nádor bírói hatalmától, következik, hogy közrendű kúnok egymásközti vagy előkelő és közrendű kún viszályaiban, ha azok a magasabb bírói jogkörbe estek, a nádor ítél.

² Az átalakulás tisztázása Kring M. szép megfigyelésekben gazdag tanulmányának az érdeme.

³ Gyárfás i. m. III. k., 627., 688. l.

⁴ Pl. 1474-ben a jáász kapitányok nem fizetnek adót, de katonászkodnak (uo. 681. l.): a kún kapitányok adómentesek. (Varga F.: Szeged város története, Szeged 1877, 229. l.)

Vajjon mikor és milyen alapon állapították meg, hogy kiknek a családjai nyerik el a kapitányságot, vajjon a kúnok döntöttek-e, vagy a király — ezekre az igen lényeges kérdésekre választ Zsigmondnak 1404-i rendeletéből nyertünk. Azt hagyta meg vele a király az alnádornak, a kúnok akkori bírójának, hogy vizsgálja meg, milyen címen tartják kezükben a kún kapitányok hatalmukat, kényszerítse őket bizonyítékaik felmutatására s egyszersmind felhatalmazta, hogy azokat, akiknek van Nagy Lajostól, Erzsébet vagy Mária királynőtől származó oklevelük, erősítse meg tisztségükben, ellenben mindazokat, akiknek nincs privilégiumok vagy a felhatalmazást valamelyik bírótól kapták, fossa meg a kapitányságtól és adja ezt másoknak.¹ Az oklevél tanúsága szerint a kapitánysággal a király rendelkezett, azt megbízottjával elvehette, ha a jogalapot nem találta kielégítőnek s másra ruházhatta.² Az is kitűnik azonban Zsigmond rendeletéből, hogy a XV. század elején a kapitányság jogcíme a Nagy Lajostól vagy utódaitól származó felhatalmazás, privilégium. Tehát a király döntött s mert Károly Róbert nevét nem említi Zsigmond, nyilvánvalóan a XIV. század közepén, második felében rendeződött el, hogy kik legyenek a szálláskapitányok. Úgy látszik, Nagy Lajos korára érezte a kúnok körében annyira hatását az állandó megtelepülés, hogy a királyi hatalomnak közbe kellett lépnie és a nemzetségi bíraskodás helyébe a kapitányságot állítani. A nagy átrendezés azon családok közt, amelyek a nemzetségi bírói hatalmat gyakorolták, bizonyára talált elszegényedőket. Ezeket a király, a jelek szerint, kizárta a tisztségviselésből s helyükbe olyanokat is állíthatott, akik számára a megbízatás felemelkedést jelentett.

A kiválasztást s ugyanúgy a háttérbe szorítást a hadi érdek irányíthatta. Mert joggal következtethetjük, hogy ha a kapitányság nyújtotta előnyökkel szemben a katonai szolgálat az egyetlen teher, ezt mérlegelve döntöttek, ki lépjen a közrendű kúnok élére. Az elrendezés igazságos és méltányos voltát bajos volna kétségbe vonni, hiszen a gazdasági előnyök, amelyek a hadi szolgálat mellőzhetetlen feltételül tekinthetők, azoknak jutottak, akik a katonaszkodás terheit viselték. Még kevésbé kétséges, hogy a királyi hatalom nyult be a kúnok szervezetébe. De csak akkor — tegyük hozzá —, amidőn a katonai érdek a közbelépést

¹ Gyárfás i. m. III. k. 539. l.

² A későbbi évekből több oly királyi oklevél ismeretes, amelyek tárgya kapitányság adományozása (pl. uo. 584., 734. l.)

követelte.¹ Akciója így ugyanabból a meggondolásból fakadt, mint a szászokkal vagy oláhokkal szemben követett eljárása.

Lehetetlen fel nem ismerni, hogy mind a három nemzetséggel szemben ugyanazt az elvet érvényesítette. Éppen ez a megegyezés jogosíthat fel annak hangsúlyozására, hogy politikája nem esetlegesen alakult, hanem tudatos megfontolás eredménye volt.²

Az is tervszerűsége vall, hogy mint a szászoknál vagy oláhoknál, a kúnoknál sem törekedett az államhatalom a magyarosításra. Az asszimiláció az ő körükben szintén társadalmi erő munkája volt. Hasonlíthatatlanul sikeresebb, mint Erdélyben, mert már a középkorban magyarrá tette a kúnokat s talán éppen ezért nem lesz felesleges egy-két körülményre utalnunk. A kún arisztokrácia elmagyarosodása már a XIV. században bekövetkezhetett. Az ekkor kialakult állandó telepek ugyanis nevükben fenntartották, megörökítették tulajdonosaik emlékét s mert Törtelszállása, Besemihályszállása, Csorbajánosszállása, Kömpöcszállása, Alonynépeszállása stb. falvakkal találkozunk, a magyaros formából a kapitányok magyarságára következtethetünk.³ Szerepe volt az egyháznak is, az ő munkájának útját azonban megint Nagy Lajos egyengette. Könnyű volt észrevennie, hogy a kereszténység elfogadásának, meggyökerezésének nagy akadálya a félelem, hogy az egyház iránti kötelezettségek súlyosak lesznek. Felhatalmazást szerzett tehát 1351-ben a pápától, hogy ő állapíthassa meg a jászkúnok egyházi hovatartozását, a tized helyett pedig harmincad legyen a terhük,⁴ majd apostoli buzgalommal maga építtetett templomokat s azok híveit a megyéspüspökök jog-

¹ A kúnok körében később is folytak vizsgálatok annak megállapítására, hogy a kapitányok jogosan tartják-e a tisztséget kezükben. Így 1436-ban Zsigmond megvizsgáltatta a kapitányok jogcímeit, mint néhány, ez alkalommal kiállított megerősítő oklevélből is kitéjük. (Varga i. m. 229., s köv. l.)

² Az alapelv érvényesülését mutatja a besenyők sorsa is. Ők a XIV. sz.-ra már elmagyarosodtak s így megszűnt nemzetséggellegük. Ahol azonban nagyobb számban éltek, Fehér megye területén, ott közülök a katonáskodókat, a „nemes besenyőket“ Nagy Lajos 1352-ben az országos nemesek közé vette fel, elrendelve, hogy mint más nemesek, ők is a fehérmegyei főispán hatásköre alá tartozzanak. (Csánki i. m. III. k. 300. l.) A közbesenyők természetesen jobbgyokká lettek.

³ A köznemességgel szövődő családi kapcsolatokra vonatkozólag v. ö. Gyárfás i. m. III. k. 699. s köv. l.

⁴ A. Theiner: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia (Roma 1859), I. k. 797. s köv. l. Lajos eredetileg a tized teljes elengedését kérte.

hatóságától s követeléseitől mindaddig mentesítette, amíg az egyház iránti kötelességeikkel meg nem barátkoztak.¹ A kereszténység meghonosodása nem jelentett ugyan magyarosodást, azonban mégis igen széles akadályt hidalt át.

A közép asszimilációja szempontjából igen fontos volt az a körülmény, hogy a kúnok, számuk megnövekedése után, kirajzottak eredeti települési helyeikről s magyar környezetbe vándoroltak. Így Szegeden oly sok kún élt, hogy külön Kún-utca alakult,² de megtelepedtek a kúnok a margitszigeti apácák vastoroki birtokán is.³ Másrészt meg magyar jobbágyok települnek kún területre. Például Mátyás 1475-ben megengedte, hogy a halasi székhez tartozó több szállásra a kapitányok „magyar törvényű népeket“ hozhassanak a felszólított mindenkit, hogy az átköltözőket hagyja szabadon elmenni.⁴ Vagyis a jobbágyköltözés szabadsága előmozdította a lakosság összevegyülését. A döntő tényező azonban kétségtelenül az volt, hogy a jászkún települési terület a magyar néptalaj kellős közepére esett s így minden oldalról életerős magyar tömegek vették őket körül. Bárhová mentek, magyarokkal találkoztak, bárki jött közéjük, az magyar volt.

A szász, oláh, kún, jász harcos elemnek az asszimilációja kétségtelenül gyarapította, erősítette a magyarságot. Hadi szempontból vitathatatlanul a legjobbakat csatolta ez magához. Nyeresége azonban a másik félnek, a nemzetiségeknek veszteség, hiszen legkitűnőbb, uralomra, vezetésre termelt tagjai rostálódtak ki közülük. Az ő távozásukat főleg azoknak a népcsoportoknak kellett megérezniök, amelyekben a harci erények kezdettől fogva nem lobogtak olthatatlan tűzzel. A változás legfeltűnőbb a szepesi szászok körében, mivel náluk határozott időponthoz, az 1317. évhez köthető a hadiszolgálatnak az adó négszeresével való megváltása. Addig, Károly Róbert elismerő szavai szerint is, derekasan megállotta katonakontingensük a harc-téren helyét. Amint azonban vezetői, mint a Görgeyek, bejutottak a magyar köznemességbe, mások meg, így a

¹ 1364-ben még nem fizettek tizedet, a pápa azonban ekkor a váci püspök kérésére s jelentésére, hogy már keresztények, kérte a királyt, hogy szorítsa őket kötelességeik teljesítésére. (Theimer, II. k. 59. l.)

² Reizner J.: Szeged története (Szeged 1900), 104. l. — 1522-ben 26 Kun nevű ember élt a városban. (Uo. III. k. 141. l.)

³ Gyárfás i. m. III. k. 509. l. Vagy 1347-ben 12 sátorlakó kún Töttös mester birtokára költözik a nemzetiégi bíró engedélyével. (Uo. 484. l.)

⁴ Uo. 675., 677. l.

Berzeviczyek, még feljebb emelkedtek s ezzel megszakadtak kapcsolataik,¹ a békés hajlamúak kerekedtek felül. Bizonyára azért, mert nem érvényesült többé azoknak a szava, ösztönzése és példája, akik eddig is a harcos elemet képviselték.

Ha nem is ily nagy méretű, de igen sokban hasonló lehetett az átalakulás az erdélyi szászok körében. Mert senkit se tévesszenek meg a szász városokat ma is övező hatalmas falak és bástyák, a kis falvak fölé emelkedő templom-erődök, amelyekre oly büszkén szokott a szász történetírás, mint népe katonás szellemének bizonyosságaira felmutatni. Az igazi harcos a középkorban nem bevehetetlen erődítmények mögé bújt el, nem a védelemben adta tanujelét bátorságának, hanem a támadásban. Mint a székelység is, amely valóban izig-vérig fegyverforgató nép volt, hullatta is véréát bőven a harctereken, falak építését azonban feleslegesnek találta. Nem a véletlen tehát az oka, hogy a szászság háborús szerepléséről történetírói oly keveset tudnak mondani, hanem a népek a békés tevékenység iránti vonzódása.

Ellenséges érzelem sem állíthatja, hogy a változás kárára lett a szászságnak. Mentesülve a hadakozás gondjaitól és megkímélve a elvesztésegektől, minden erejét s idejét a szorgalmas munkára fordíthatta. A virágzó városok, amelyek északon és délkeleten szinte gomba módra bújtak ki a föld alól, s a gazdag, népes falvak egyaránt tanuskodnak, hogy a németiség példaadó buzgalommal használta ki a kitűnő alkalmat. Egyházi, művelődési intézményeinek sokasága s magas színvonala, külföldön vásárolt vagy otthon másolgatott kódexei nagy száma s mindenkor elismeréssel méltányolt könyvkultúrája² pedig bizonyosságul szolgál, hogy a kedvező anyagi helyzet, sőt gazdagság szellemi művelődésének is melegágya lett. A békés élet sok ragyogó ténye mellett azonban hálátlanság volna megfeledkeznünk arról, hogy az önmagáért való munkálkodásnak a feltételét a magyarság, az ő állama és magyar nyelvű, érzésű társadalma teremtette meg, amidőn elhárította a veszélyt, hogy a Szepesség és Erdély a hadak országútjává válják. S éppen mert a biztonság az ő erélyén és erején, uralomra termett-

¹ Berzeviczy Kakas a XIV. sz. legelején Szepes megye alispánja, azaz akkor már a főispán familiárisa s így a köznemesség tagja, a Görgeyek pedig csak 1319-ig szerepelnek a szász comesek közt. (Ld. a névsorokat Fekete Nagy i. m. 355.. 369. l.)

² Pukánszky B.: A magyarországi német irodalom története. (Budapest 1926), 55. s köv. l. Ivánka E.: Két magyarországi plébánia könyvtár a XV. században. Századok 1938. 143. s köv. l.

ségén és bátorságán nyugodott, méltán kívánhatta meg, hogy a vezetős szerep az állam sorsának irányításában őt illesse meg.

Amíg a szászság korán a polgárság sorsának a letéteményese lett, a kedvezőtlen életkörülmények közül Magyarországra szakadt ruténséget a társadalmi fejlődés alacsonyabb fokán érte arisztokráciájának elmagyarosodása. Nem mintha számra nézve jelentős lett volna ez a rutén vezetőréteg. Ugy látszik, már a megtelepedés alkalmával, a XIV. században rosszabb helyzetbe jutott, mint az oláhság. Ez ugyanis főleg a királyi uradalmakban, a ruténség ellenben magánföldesurak földjén szállott meg,¹ aminek következtében hiányzott közvetlen kapcsolata az uralkodóval. Nem úgy kell értenünk, mintha oláhok nem lettek volna a nagybirtok alattvalói, hiszen például a váradi püspökség falvaik hosszú sorát telepítette meg,² másrészt meg rutének éltek a munkácsi királyi dominium területén, azonban ezek többsége mégis inkább lett földesúri jobbágy, mint amazok tömege. Magánbirtokon pedig nehezebb a telepítő kenézek helyzete. Mert amíg a Kendeffyek az általuk alapított falvaknak kenézai lettek Hunyadban, addig az Ujhelyi-család ugocsai, beregi birtokain megtelepülő rutének vezetői, a bilkei vajdák, évszázados per után is kénytelenek voltak népeik negyed-részét a földesúrnak átengedni.³ Igaz, az Ujhelyiek a föld jogán valamennyi új falut maguknak követelték s így a rutén vajdák még aránylag jól jártak, de mert — a Kendeffy-példa szerint — királyi uradalomban kedvezőbb lett volna sorsuk, kétségtelenül már az első lépésnél súlyosabbnak bizonyult a terhük, mint általában az oláhoké. Ehhez járult, hogy a nagybirtok határai közül nehezebben lehetett kiemelkedni, mint egy királyi váruradalomból. A főúri bandérium is adott ugyan alkalmat a katonáskodásra, hadi érdemek s ezek jutalmául szolgáló újabb kiváltságok szerzésére, azonban az előnyök nem biztosítottak helyet az országos rendek sorában.

Csak találgatni lehetne, hogy vajjon már eleve azért kerültek-e a rutének inkább nagybirtokra, mint királyi uradalomba, mert kenézcsaládjaik az oláhokénál kisebb mértékben voltak kún, általában török eredetűek, vagy

¹ Hodinka A.: A munkácsi görög-katholikus püspökség története (Budapest 1910), 76. l.

² Bunyitay V.: A váradi püspökség története (Nagyvárad 1883), II. k. 298. s. köv. l.

³ Szabó I.: Ugocsa megye (Budapest 1937), 101. s. köv. l.

pedig a katonai érdekek csak később, megtelepedésük után jutottak-e érvényre? Bármiként hangozzék is a magyarázat, ez mit sem változtat a tényen, hogy a rutén kenézek már a középkorban alacsony társadalmi fokon állapodtak meg. De nem is lehetett ez máskép, ha az úgynevezett kenézlevelek tanúsága szerint katonai szolgálatukról szó sem esett s csak a telepítés, az új lakosság megszerzése volt feladatuk. Mint Sztánfalvai Vajda Lászlóé, aki Szilágyi Erzsébettel a beregmegyei Erdőd kenézséget ugyanezzel a megbízással kapta, cserében elnyerve a bírságok egyharmadát, gabonaórló- és kallósmalom állításának jogát, valamint hét évre mentességet a földesúri szolgálmányoktól. Az ő esete korántsem kivétel. Mert például 1512-ben a két munkácsi várnagy Lázár kálniki kenéznek a következő ígéretekkel adta oda az általa alapítandó falunak, amelyet majd Lázárfalvának fognak nevezni, a kenézségét: Más kenézek módjára övé a bírságok harmadrésze, malmot építhet, a falu lakosai pedig 14 évi adómentességben részesülnek. Bizonyára érthető ezek után, hogy a kenézek helyzete rutén földön a XVII. században kevéssel volt kedvezőbb, mint a jobbágyoké, úgyannyira, hogy a megürült kenézséget ezek is elnyerhették, a Mária Terézia-féle úrbér-rendezés alkalmával pedig kiváltságaik megszűntek, maguk meg a jobbágy-ságba olvadtak be.¹

Meglepően kevés változást okozott ellenben a jászkúnok sorsában arisztokráciájuknak, a szálláskapitányoknak nemesekké válása. Bár a közkúnoknak egy része függő helyzetbe, sőt jobbágy-sorsba jutott, korántsem veszítették el valamennyien önállóságukat. A szálláskapitányság ugyanis nem azonos a földesúri hatalommal,² s így a kapitányok bírói jogköre alá került közkúnok szabadságukat megőrizhették. Ami fenntartotta önállóságukat, az változatlanul érvényben maradó hadiszolgálatuk. Közülük ugyanis nemcsak a birtokkal rendelkezők, tehát nemesi életmód folytatására képesek vonultak hadba, hanem mások, javakkal szűkösen dotáltak is. Bizonyára nem magukban, mint a nemesek,

¹ Lehoczky T.: Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek vagy soltészok és szabadosok intézményéhez hazánkban. Történelmi Tár 1890, 478. s köv. l., 482. s köv. l., 162. s köv. l.

² Hóman állapítja meg, hogy a szálláskapitány földesura volt a földjein meghúzódó közkúnoknak, de nem azoknak, akiknek hadakozási kötelezettsége fennmaradt. (Magyar történet, II. k. 286. s köv. l.) Egyébként Kring is említi, hogy a ruralisoknak csak egy része jutott a kapitányoktól gazdaságilag függő helyzetbe (i. h. 184. l.).

hanem a kapitányok vezetésével, anyagi támogatásával.¹ Elsősorban könnyű fegyverzetű lovasokra kell gondolnunk, akiknek hadi felszerelése kevésbé volt költséges s így a közrendűnek sem okozott teljesen megoldhatatlan feladatot a katonáskodás.²

Elismerjük, elhangozhat az ellenvetés, hogy az ő katonai kötelezettségeik csak azért maradtak meg, mert könnyű fegyverzetűek voltak s így nem kellett jobbagyokká tenni őket, hogy gazdálkodásukkal előteremtsék uraik hadbavonulásához a költségeket. Azt hisszük azonban, más sorrendben okoskodva, inkább megközelítjük a valóságot. Ha t. i. azt mondjuk, hogy az ő el nem tűnő, mert a nép viszonylag nagy tömegeiben élő harci kedvük vívta ki, hogy királyaink meghagyják katonai kötelezettségeiket, noha könnyű fegyverzetű lovasok voltak, s ne próbálják a nemesek adózó jobbagyivá tenni őket. De bármilyen legyen is ok és okozat összefüggése, vitathatatlannak tűnik fel, hogy a középkor végén a jászkúnok tömege inkább volt harcos, mint a szász, rutén vagy oláh köznép. Annak bizonyosságául, hogy az ő katonai szellemét valóban kevésbé befolyásolta arisztokráciájának kiválása.

Ha befejezésül az állam érdekeinek szemszögéből vetünk egy pillantást a nemzetiségi politika eredményeire, mint felöltő tényrt állapíthatjuk meg, hogy a hűbéri állam az asszimiláció eljétsével és a hadviselés érdekeinek érvényre juttatásával maradéktalanul elérte célját. Biztosította az ország belső egységét, még pedig oly teljes mértékben, hogy elszakadási törekvéseknek a nemzetiségek körében még nyoma sem mutatkozott. Nem zárta el az utat azon tagjaik elől, akik fel akartak emelkedni, de ugyanakkor a köznépnék is megadta a lehetőségeket, hogy erőit kedve szerint, az egyéniségének legmegfelelőbb módon fejtsse ki. Felesleges hangsúlyoznunk, hogy nem a demokrácia szellemében fogta fel feladatát, nem a szabadjára hagyott erők játékától várta az egyensúly fennmaradását. Józan értelme megóvta efféle, anarchiára vezető gyengeségtől. Uralom volt az, amit a nemzetiségek felett gyakorolt, és akaratát feltétlenül

¹ Pl. az újszászi és szarvasi jászok kapitányai nyole tegzest tartoztak, saját költségükön, a királyi seregbe magukkal vinni. (Gyárfás i. m. III. k. 584. l.)

² A tegzeseket említő több rendelkezés, meg az a körülmény, hogy a jász kapitányok, ha nem személyesen vonultak hadba, hanem megváltották egy alkalomra a katonai szolgálatot, „tegzespénzt“ fizettek (uo. 672., 714. l.), utal arra, hogy könnyű fegyverzetű lovasok lehettek és maradhattak.

érvényesítette. De higgadtan tette ezt, nem esztelenül, önmagának is ártó módon. Akaratát a királyi hatalom és a másik fél, a nagybirtok együttműködése bontakoztatta ki. Bár igen reális erők hatottak közre, hogy a harmónia a hűbéri állam két része közt kialakuljon, a viszályok és torzsalkodások nem érintették a politika elvi alapjait. Ezek függetlenül maradtak a napi behatásoktól s rendszert képviseltek a nemzetiségi kérdésben is. Ami a nemzetiségekkel ebben a korban történt, az nem a véletlen műve, hanem az állam akaratának következménye. De ugyanígy az is, ami nem történt meg, tehát az elnyomás, a kizsákmányolás, az üldözés, a népi egyéniség lealacsonyítása, embertelen tönkretétele.

IV.

A rendiség korában kibővült az állam sorsát irányító tényezők köre. A megyei autonómia kifejlődésének és az országgyűlések állandósulásának tanusága szerint a köznemesség előtérbe lépett, sőt a főurak mellé az ország sorsának intézői közé emelkedett. Tényezővé válásával módosult az államnak a jellege, az uralmi szervezet átalakulásának következményekül pedig a nemzetiségi politika.

Állam és nemzetiségek kapcsolata egyébként már csak azért sem maradhatott változatlanul, mivel a nemzetiségek nem izolált sejtek, hanem a magyar társadalomnak a részei s így alkalmasak arra, hogy minden erősebb mozgalom magával ragadja őket. A rendi szellem valóban győzött is körükben és belső szervezetüket szembeszökően átfurmálta. Legfeltűnőbb, a kornak a lényegét visszatükröző eredménye, hogy kisebb-nagyobb mértékben kialakította a nemzetiségek autonómiáját. Mivel az önkormányzat, vagy akár az elnyérésére irányuló törekvések az érdekelt közösségek életerejéről is tanuskodnak, a politika módosulását könnyű szerrel lehetne maguknak a nemzetiségeknek tulajdonítani.

A kérdés, hogy melyik fél volt a kezdeményező, nyilvánvalóan igen fontos, mivel az eredménytől függ, hogy egyáltalán beszélhetünk-e még nemzetiségi politikáról a rendi korban. Ha ugyanis az derülne ki, hogy az állam ráhagyta a nemzetiségekre, csináljanak azt, ami jól esik nekik, akkor magatartása bizonyára nem érdemelné meg, hogy a politika nevével illessük. A vitát ismét a tények hivatottak eldönteni. De azt is, hogy nem túlzás-e az önkormányzat kialakulását oly késői időre, a XV. századra tenni, ha az „universitas Comanorum”-ot már az 1279-i privilégium említi, a német

jogszokások pedig Erdélyben és a Szepességben a XIII. században is érvényesültek.

Bár sok függ attól, hogy mit értünk autonómián, azt hisszük, a szebenvidéki szászoknak az Andreanumban leírt szervezetét nem lehet ide sorolnunk, ha ügyeiket végső fokon a király által kinevezett ispán intézte, közvetlen előljáróik a comestól kirendelt officálisok voltak, joguk pedig csak arra terjedt ki, hogy az utóbbiak mellé egy-egy megbízottjukat, képviselőjüket állíthatták. Az első változás, amelyen ez az organizmus — a XIV. század elején — átment, mit sem lazított az államhatalomhoz kapcsolódó kötelekeken, sőt szinte szorosabbra fűzte azokat. Károly Róbert ugyanis 1325—1329 közt megszüntette a szebeni ispánságot,¹ a székek vezetőit személyesen nevezte ki. Ezért lett a nevük királybíró² és zsugorodott össze a „szebeni provincia“ a várost, meg környezetét magába foglaló közvetlenebb kapcsolatba jutni, vagy pedig a király szüntette meg a szokást, hogy szebeni ispánná egy előkelő magyar főurat nevezzen ki? Minden meggondolás az első feltevés ellen szól. A szebeni ispán eltűnt ugyanis azzal a következménnyel fenyegetett, hogy elhomályosul a szász egység, amelyet eddig éppen az ő széles hivatalos hatásköre személyesített meg. Mivel pedig királybírákká az uralkodó bárkit kinevezhetett, voltaképen csak a név cserélődött fel, hiszen az ispán officálisai és a királybírák egyaránt kikerülhettek a magyar nemeselek közül. Igaz, a XIV. században általában szászokat tettek meg az uralkodók képviselőiké, királybírákká,³ s így a szászság mentesült attól, hogy magyarok irányítsák ügyeit, azonban — felelhetjük — a szebeni ispánnak is hatalmában állott, hogy officálisait a németek közül válassza ki, másrészt meg a XV. század közepén magyar családoké lett nem egy királybíróság, mint a szászvárosi az Ilyei, majd Oláh családé, a leschkirchi (újjegyházi) a Gerendieké, a segesvári Vizaknai Miklós alvajdáé.⁴

Károly Róbert intézkedésére hiába keressük tehát a szászság történetében a magyarázatot. Egyesegyedül a magyar fejlemények alapján érthetjük ezt meg. Ha figyelembe vesszük, hogy az Andreanum szebeni ispánsága királyi megye volt, magától adódik a követelmény, hogy

¹ G. Müller : Die Gräven. 43. l.

² Connert i. m. 138., 146. l.

³ G. D. Teutsch i. m. I. k. 98. l.

⁴ G. Müller i. m. 47. l.

ennek az intézménynek a sorsával hasonlítsuk össze. A királyi ispánság, mint ismeretes, a XIII. század második felében nemesi megyévé alakult át, azaz a köznemesség szervévé lett. Amíg korábban egyedül a comes kezében volt a hatalom, most az megoszlott közte, mint a király képviselője és a szolgabírái által önkormányzatot gyakorló nemesség közt. Ezzel a súlypont is eltolódott. Mivel a törvénykező és végrehajtó hatalmat a köznemesség gyűlései testesítették meg, ezekre pedig a nemesek szándékosan nem várakban jöttek össze s mert a várbirtokoktól a király kénytelen volt — hívei kedvéért — megválni, a régi ispánsági székhelyek elveszítették jelentőségüket. A hozzájuk tartozó népek nemesség vagy jobbaggyá válásával valósággal elárultak. Éppen ezért az uralkodók nem is ragaszkodtak hozzájuk, hanem magántulajdonba bocsátották őket. Sok jutott közülük az egyháznagyok birtokába. Valamennyi, amelyek mellett püspöki székhelyek épültek, de mások is, mint Kolozsvár, amely az erdélyi püspöké,¹ míg Nógrád a váci püspöké lett,² vagy Szerém megye központja: ezt a szerémi püspök nyerte el.³ Más ispánsági rezidenciák ismét a kialakuló városok erősítésére szolgáltak, mint a pozsonyi vagy soproni. Az utóbbiról még azt is tudjuk, hogy hadakozó népének egy része, a lövérek, az új város lakosságába olvadt be.⁴

A szebeni ispánság bizonyára követi az általános fejlődést, ha él körülötte a nemesi megye legfontosabb tényezője, a népes köznemesi réteg. Mivel azonban a hadakozó, nemessé lett szászok nem változtathatták át nemesi birtokokká földjeiket, azon falvak révén pedig, amelyeket fejedelmi adományból a Királyföldön kívül kaptak, új közösségekbe kerültek, nem volt, aki az átalakulást kezdeményezze. Így történhetett meg, hogy a XIV. század elején, amikor pedig már az egész ország szorosan egymás mellé sorakozó köznemesi megyékre oszlott, a szebeni ispánság még mindig őrizte a régi királyi megye igazgatásának formáit. Anachronizmussá lett, amely sehogyan sem illett bele az új szervezetbe. Sorsa így csak egy lehetett: a megszüntetés. Ezt a lépést tette tehát meg Károly Róbert, de jó későn, az 1320-as

¹ V. István adományából. Balázs É.: Kolozs megye kialakulása (Budapest 1939), 50. l.

² Nagy I. i. m. 42. l. Vác E.: Nógrád vára történetéhez. Domonvsky-émlékkönyv (Budapest 1937), 593. l.

³ Csánki i. m. II. k. 239. l.

⁴ Házi J.: Sopron szabad királyi város története (Sopron 1921), I. r. I. k. 7. l.

évek vége felé, ezzel egyidejűleg a feleslegessé vált ispánsági központot a mellette kialakuló városnak, Szebennek engedve át, majd pedig, hogy gondoskodják a közigazgatás és bírászkodás irányításáról, az ispánság leple alól előtűnt székek élére a comesi officálisok helyébe odaállította a királybírakat. Ezek intézménye tehát, mint általában az egész változás, valóban nem a százság fejlődéséből, sőt még csak nem is kezdeményezéséből vette eredetét.

Változatlanul maradt ellenben a többi szász terület, Medgyes, Beszterce és Brassó vidékének helyzete, amelyekre az Andreanum hatálya eddig sem terjedt ki. Élükre tehát továbbra is magyar nemeseket állított a király comesek gyanánt, mégpedig rendszeren a székely ispánokat, akiknek a helyettesei természetesen magyarok voltak.¹

A szoros kapcsolat az államhatalommal, a nagy befolyás, amelyet ennek közegei gyakoroltak, magában véve is lehetlenné teszi, hogy a szászok szervezetét önkormányzatának nevezzük. Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy a szászok által a királybírak mellé választott „iudex terrestris“-ek tisztsége egy-egy család körében öröklődött s így a szék lakossága nem nyert befolyást betöltésére, autonómiáról még kevésbé fogunk beszélni. Ez akkor valósult meg, amidőn egyrészt megszűnt a bírászkodásnak az öröklés jogán való gyakorlása, azaz a gerébek hatalmát a szász közösség választás útján ruházta megbizottjaira, másrészt pedig a királybírak és comesek helyébe szintén választott tisztviselők léptek.

Jól ismert — rendszeren a szász történetírók is megemlítik —, hogy a fordulat mindkét téren Mátyás uralkodása alatt következett be.² Ő ruházta fel előbb (1464) Szebent,

¹ Wertner M.: Adalékok a XIV. századbéli magyar világ archontológiához. Történelmi Tár 1906, 605. l. G. E. Müller: Die Grafen des Kronstädter Distriktes bzw. des Kronstädter Provinzialverbandes. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde N. F. 42. k. 1925, 307. s. köv. l. Eredménye: „Wir werden somit auf Grund des uns bis heute bekannten Quellenmaterials alle Kronstädter Grafen und ihre Stellvertreter... als magyarische Adlige anzusehen haben.“ (311. l.) A Barcaság függő viszonyára jellemző, hogy Nagy Lajos 1377-i kiváltságlevelében, szokatlan módon, hangsúlyozta, hogy bárkit, magyart vagy bármely más nemzetből származót megtehet comesévé. (Zimmermann—Werner, II. k. 480. l.) A székely ispán által Beszterce vidékére kirendelt bírakat pedig 1412-ben, descensus-joguk szabályozása alkalmával, „iudices Ungaricales vel familiares comitis Siculorum“-nak nevezték. (Uo. III. k. 534. l.)

² Az évszámszerű adatok, amelyeket a régibb feldolgozásokra és közlésekre támaszkodó Teutsch-féle szász történet felsorol, az

majd a többi szék a királybíró, a comes választásának jogával s vette ki a tisztséget ott, ahol eddig öröklés tárgya volt, az illető családok kezéből¹ s ugyancsak neki köszönheti Beszterce, hogy kikerült az erdélyi vajda официálisainak hatalma alól.² Hasonlóképen ismeretes, hogy Mátyás nem érte be azzal, hogy a királyi tisztviselők szerepét a szászok képviselői vegyék át, hanem igyekezett az egész erdélyi szászságot egyetlen közösséggé fogni össze. Kiindulópontul a hét széknek Szeben körüli kristályosodását vette. Egyrészt a tekintélyt, amelyet a szebeni királybíró mint a többi széktől hozzá fellebbezett pereknek a bírása élvezett, másrészt a szokást, hogy a székek, immár nemcsak heten, hanem a hozzájuk csatlakozó két szék, t. i. Medgyes és Selyk is, kiküldöttekkel képviseltették magukat a tárgyalásokon. Egységnek tekintve hívta tehát őket össze — először 1464-ben —, majd 1486-ban hozzájuk vette a Barcaságot, a következő évben pedig Besztercét is,³ s ugyancsak valamennyiükre vetette ki 1475-ben az adót, annak felosztása érdekében mintegy közös megbeszélésekre sarkalva őket.⁴ Csekélyebb, sőt szinte semmi méltánylásban sem részesült azonban az a tény, hogy éppen Mátyásnak az uralma alatt épült ki teljes mértékben a szász egység és önkormányzat, az a rend-

újabb tanulmányok alapján, úgy látszik, ellenőrzésre és helyesbítésre szorulnak.

¹ G. D. Teutsch i. m. I. k. 182. l. Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt (Budapest 1899), 128. l. Teleki J.: Hunyadiak kora Magyarországon (Pest 1855) XI. k. 394. l.-on közölt oklevél szerint Mátyás már 1469-ben felhatalmazta a hét és két szék szászait, hogy Szeben kivételével valamennyien kivethessék királybíráikat s helyükbe másokat választhassanak. Amidőn 1478-ban a sinki székben vita támadt, mert a Thobiásy család öröklés jogán magának követelte a királybíróiságot, a szék meg más bírót választott, Mátyás a szászok javára döntött és újból hangsúlyozta, hogy megilleti őket a választás joga. (Teutsch.)

² Teleki i. m. XI. k. 411. l. — Brassó felett, úgy látszik, a XV. sz. végén szűnt meg a székely ispán hatalma (G. E. Müller i. m. Archiv 42. k. 317. l.), Medgyest ellenben már 1402-ben kivette alóla Zsigmond. (Zimmermann—Werner, III. k. 289. l.)

³ G. Müller: Die sächsische Nationsuniversität. Archiv 44. k. 231., 236. l.

⁴ G. D. Teutsch i. m. I. k. 192. l. Hogy pontosan melyik évtől lehet számítani a szász „nemzeti egyetem“ életét, az attól függ, hogy mit tartunk az egységre jellemzőnek. Müller szerint a legelső közös tanácskozástól, 1473-tól lehet datálni (Archiv 44. k. 240. l.), a szász közösség első ismert oklevele 1485-ből származik (uo. 237. l.), Teutsch ellenben az Andreanumnak az egész szászság részére 1486-ban történt királyi megerősítését tekinti döntőnek. Nincs azonban eltérés affelől, hogy mindenképen Mátyás uralkodása alatt történt az egyesülés.

szer, hogy az „universitas Saxonum”¹ a comes vezetésével, aki Szeben polgármestere, maga intézheti valamennyi bíráskodási, közigazgatási, kulturális és gazdasági ügyét. Pedig ez igen lényeges momentum. Mivel Mátyás a köznemesség szervezkedését is előmozdította, részt juttatva neki az állam kormányzásából és gondosan nevelve kijelölt feladatai elvégzésére,² a szászok körében végbement alakulás, az autonómia megvalósulása mögött az ő elgondolását és akaratát joggal kereshetjük. Ugyanannak a politikának a megnyilvánulását, amely országos viszonylatban, a társadalom síkján a köznemesség érvényesülésén dolgozott.

Nem vitás, hogy a szászok örültek a fejleményeknek, azonban az is bizonyos, hogy a maguk erejéből nem bírták volna sorsukat azok irányába kormányozni. Ha ők vívták volna ki a változást, az eredményeket meg is tudták volna tartani. Ehelyett azt látjuk, hogy amidőn a Mátyás halála után feltámadó főúri reakció a társadalmi reformokat megpróbálta elgáncsolni, nem bírták megakadályozni a régi politika visszatérését, holott a köznemesség kivédte a támadásokat. Megtörtént ugyanis, hogy amikor meghalt a sinki királybíró, akit 1481-ben választott meg a szék, fia 1503-ban Ulászlótól a tisztséget örökjogon kapta meg, vagyis választás mellőzésével. Vagy II. Lajos is 1521-ben keresztülvitte akaratát, s szebeni comessé az a Pemfflinger Márk, a korábbi alkincstárnok lett, aki elődjének özvegyét vette feleségül s regensburgi származású budai polgár volt.³ A szász önkormányzat kétségbe nem vonható valósággá csak akkor változott, amidőn a rendiség szelleme végleg diadalmaskodott.

A szepesi németek már nem jutottak el az önkormányzatnak ahhoz a teljességéhez, amelynek az erdélyiek részeseivé lettek. Az ő szervezetük, az állammal való kapcsolatban, nem fejlődött azon a vonalon túl, amelyet 1271.-i privilégiumuk húzott meg, comesüket a szepesi ispán mellett csak másodrangú tényezőnek hagyva meg. Egyes telepeik tehát elnyerték mindazokat a jogokat, amelyeket a városi kiváltságlevelek oly sok száz másnak biztosítottak, szorosabb egységgé azonban nem kovácsolódtak. Hiányzott ehhez

¹ Ezzel a névvel elsőnek 1497-ben Zápolyai István illette a szászszágot.

² V. ö. Magyar Művelődéstörténet, II. k. 72., 93. s köv. l.

³ G. D. Teutsch i. m. I. k. 182. l. Fabritius K.: Pemfflinger Márk szász gróf élete. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, IV. k. 6. sz. Budapest 1875), 12. s köv. l. Mint életrajzi adataiból kitétnik, Pemfflinger ismeretlen ember volt Szebenben s a király, nem pedig a szászok jelöltje.

egy igen lényeges feltétel: a szepesi ispán kikapcsolódása. A Szepesség ugyanis nemesi megyévé alakult s így a főispán és helyettese, a szepesi várnagy kezében maradt a közigazgatás. Ők pedig nemcsak a királyra, hanem a megyei nemesiségre és a nagybirtokra is támaszkodhattak. Volt tehát hatalmuk és hatáskörük, még pedig szélesebb területen, mint amilyenen a szászság élt, s éberren vigyáztak, hogy azt sérelem ne érje, tehát hogy a szász comes ne gyakorolhassa végele ne nyerhesse el a magasabb fokú bíraskodás jogát.

A szászok az erdélyiekéhez hasonló önkormányzatnak akkor jutottak volna birtokába, ha sikerült volna a comesük felett álló szepesi ispánnak vagy legalább az alispánnak a tisztségét megszerezniök s választás útján betölteniök. Ha azonban erre kezdettől fogva kevés volt a reményük, végleg eltemethették azt, amidőn (1460) a Zápolyai család szerezte meg a megye örökös főispánságát.¹ A legvagyonosabb nagybirtokos családok egyikének pusztá jelenléte megakadályozhatott minden kísérletet, hogy a szászság kiválhasson a megyei szervezetből s egy északi „nemzeti egyetemet” alkothasson. Mivel Mátyás a főispánság eladományozásával valósággal eltorlaszolta az utat maga előtt s nem karolhatta fel a szászság törekvéseit, a szepesi zárt autonómia, ismételjük, nem is fejlődött ki.

A jászkúnok számára ellenben a rendiség kora meghozta a nagy változást. Előzőleg, a XIV. században, nem volt önkormányzatuk. A szálláskapitányság ugyanis örökös tisztség, egyes családok tartották kezükben s gyakorolták általa, a köztendő jászok vagy kúnok beleszólása nélkül, az alsóbb-fokú bíraskodást. Súlyosabb ügyekben, továbbá közigazgatási és adókérdésekben pedig a központi hatalom végrehajtó közegei intézkedtek. Ezeket nem közvetlenül a király nevezte ki, vagy legalább is nem mindig. Ő rendesen beérte azzal, hogy a főurak egyikét, többnyire a nádort, megtegye a kúnok bírójának s reá hagyta, hogy helyezze be az officialisokat a gondjaira bízott nép közé,² mégpedig a kialakuló nagyobb egységek, a székek élére.³ Az officialisok terhet

¹ Fekete Nagy i. m. 354. l. Bal J.: A Szapolyaiak viszonya a Szepességhez. A Szepesmegyei Történelmi Társulat évkönyve, XII. k. (Lőcse 1909), 54. l. Az elzálogosított városokkal való kapcsolatokra v. ö. Sváby Fr.: A Lengyelországnak elzalogosított XIII szepesi város története (Lőcse 1895), 79. s köv. l.

² Ez határozottan kitűnik Erzsébet királyné 1438-i okleveléből, Gyárfás i. m. III. k. 606. l.

³ Kring meggyőzően igazolta, hogy a székek a XV. sz. produktumai (i. h. 178. s köv. l.).

jelentettek a lakosságnak, legalább is sűrűn hangzottak fel panaszok, hogy állandóan körében akarnak élni, élelmiszert követelnek vagy megváltásképen pénzt csikarnak ki. Éppen ezért Zsigmond meg is tiltotta, hogy állandóan a kúnok közt maradjanak.¹ Bennük, a királytól vagy megbízottjától kinevezett официálisokban kell látnunk a székbírákat, a székkapitányokat, akiknek tisztsége tehát pontosan megfelelt a szász királybírákének.² Melléjük a hadakozó, a nemeseknek számító jászkúnok, érdekeik képviselőjére, egy-egy bírót vagy kapitányt választhattak, akinek hatásköre így a szász iudex terrestris-ével mutat rokonságot. A két bíró, a kinevezett és választott közül itt is az előbbi jutott nagyobb szerephez s mert az ő kezében volt a hatalom, a másikat háttérbe szoríthatta, talán el is nyomta. Sőt az eredetileg választott székbíróság családi örökséggé lett. Bizonyosság gyanánt hivatkozhatunk V. László 1455.-i szavaira. Azt mondotta ugyanis a kún Hantosszék székkapitányságának újbóli adományozása alkalmával, hogy a tisztséget a kitüntetésben részesült kapitányoknak már az elődei is kezükben tartották,³ vagyis örökség révén szállott az reájuk.

Mint a visszapillantás mutatja, a XV. század elején a jászok és kúnok szervezetére, közigazgatására az önkormányzat valóban nem volt jellemző. Ez 1456-ban valósult meg, megállapíthatóan a társadalomból kiinduló törekvéseknek és a többség érdekeinek az összeegyeztetésével. Úgy látszik, a halasi kún székben a kún kapitányok és a közrendűek, a ruralisok közt viszályok törtek ki, amelyek elintézésével V. László Marczali Jánost, a kúnok comesét, bíróját bízta meg. Ez maga elé idézte az egyenletlenkedőket, s meghallgatva panaszait így intézkedett: A szék kapitányai és közkúnjai válasszanak évente egy-egy esküdt kapitányt, a közkúnok pedig maguk közül még 12 esküdtet, hogy ezek valamennyien, tehát tizennégyen határozzanak adó-, pénz- stb. ügyekben s döntsenek az eléjük kerülő perekben.⁴ A rendezés nem érintette a szálláskapitányok hatáskörét, az változatlanul maradt, úgyhogy a kevésbé fontos ügyekben továbbra is ők határoztak. Ellenben teljesen átalakult a székbíróság szervezete. Nemcsak a

¹ Gyárfás i. m. III. k. 590. l.

² A székkapitány és officiális azonosságát illető minden kétséget eloszlatnak Zsigmond idézett, 1428.-i oklevelének következő szavai: „iudices eorum forenses seu officiales nostri per nos pro iudicibus philisteorum pro tempore nominati.“

³ Gyárfás i. m. III. k. 631. l.

⁴ Uo. 632. s köv. l.

közkúnok által választott székkapitánynak a szereplése jelentette a változást — ez egyébként szintén a szálláskapitányok, nem pedig a rurálisok közül kerülhetett ki, de mert választással nyerte el tisztségét, megbízói érdekeit képviselte —, hanem sokkal inkább az évente tisztújítás alá kerülő 12 esküdtnak a hatásköre. Ezt ugyanis Marczali János úgy írta körül, hogy a két székkapitány határozatai csak az ő hozzájárulásukkal érvényesek. S ami még fontosabb, királyi, kinevezett tisztviselők voltak azok, akiket most a kapitányok és esküdtek felváltottak.

Bár a szabályozás csak Halast érintette, az elv érvényesülését bajos lett volna feltartóztatni, megakadályozni. Kiterjedt tehát a többi székre is. A módra, ahogyan ez történt, fényt vet a következő írásos rendelkezés. 1461-ben Mátyás, megfontolva a kolbászszéki kúnok régi szabadságát, másrészt szegénységüket, amelybe az officialisok taszították őket, megengedte, hogy előjáróikat és más bírákat maguk válasszák s ugyanakkor biztosította őket, hogy többé sem ő, sem valamelyik utóda nem fog comeseket és bírákat kirendelni közéjük, hanem elfogadja törvényes tisztjeik s bíráik gyanánt azokat, akiket ők egyetemlegesen (communitas Comanorum) választanak. Itt egyébként, úgy látszik, nem két, hanem csak egy székkapitány tevékenykedett. Legalább Mátyás 1467-ben, amidőn biztosította a kolbászszékieket, hogy nem tartoznak egyetlen bíró, például az alnádor elé sem, hanem közvetlenül a királyi kúria illetékes felettük, azaz a székbíróság elől fellebbezett pereiket az udvarba kell felterjeszteni, azt hangsúlyozta, hogy ügyeikben először az általuk választott bíró mond ítéletet s csak azután lehet a kúriához fordulni.¹

A rendi állam nemzetiségi politikája, a szász és jászkún példák tanúsága szerint, megértette, szívesen látta és támogatta az önkormányzati törekvéseket. Bizonyára azért is, mert a kielégítésüket követő állapot illett bele a képbe, amely a korszerű társadalomról előtte lebegett. Eleve is feltehetjük, hogy a többi nemzetiség egységesülésre irányuló szándékát sem nézte ellenséges szemmel, ha azoknak volt erejük a kezdet nehézségein átvágni magukat vagy legalább jelét adták vágyaiknak. A magyarországi oláhság körében

¹ Uo. 644., 660. l.: „coram iudice, qui pro tempore per eos de medio ipsorum electus fuerit.“ — A jászok egyetlen székét alkottak, a (jász)berényit. Ennek élén is bírák és különböző szállásokból való esküdtek állottak. 1480-ból ismeretes a „communitas Philisteorum“ pecsétje. (Kring i. m. 175. l.)

történő változásokat abból a szemszögből kell tehát mérlegelnünk, hogy túlhaladták-e a regionális fejlődés legszűkebb határait s felfoghatók-e úgy, mint az egész nép összefogására törő erőfeszítésnek a bizonyítékai? Vajjon érezte-e az oláhság, hogy ő egyetlen közösség?

Nyilvánvaló, hogy ennek az érzésnek és tudatnak eleven erővel kellett hatnia, ha a XV. századi oláhság a magyar honfoglalás előtt megtelepült népek egyenes leszármazottja, s még inkább, ha az oláh alkotmányos intézmények — mint legutóbb Lupaş játszi könnyedséggel állította — oly régiak és megállapodottak, hogy befolyásuk alatt fejlődött volna a székelyek és szászok székszervezete.¹ Másrészt az sem lehet vitás, hogy a XV. századi oláh intézményeknek, ha az egységes, ősrégi oláh szervezetnek a maradványai, magukon kellene hordozniok a közös gyökérből származásnak a jegyeit. Azaz hasonlítaniok kellene egymás-
hoz, vagy legalább a nevekben egymásra utalniok. A részletek azonban azt mutatják, hogy az oláh népek a kenézségeket összefogó intézményei mindenütt a helyi viszonyok szerint, sőt a magyar állami s társadalmi rendnek a döntő befolyása alatt alakultak, merőben új képződmények, egyetlen egységbe való összefoglalásuk pedig azért maradt el, mert az oláhságban akkor még nem tudatosultak eléggé törekvései s talán a nagy feladatokkal járó terhek viselésére is gyenge volt.

Az oláhság szervezkedése az egyes királyi várak körül indult meg.² Ez a körülmény megtelepülésük következményének tekinthető. A királyi várnagyok hívták ugyanis be kenézeiket, tárgyaltak velük, osztották ki a földeket, ügyeltek fel szolgáltatásaikra. Jogkörük tehát mintegy kijelölte a keretet, amelyen belül a lakosságban az egymásra utaltság érzése felébredhetett. Így kapcsolódott Hunyadban is a fejlődés két várhoz, Dévához és Hunyadhoz. Mindkettő magyar eredetű — a Marosmente ősi magyar települési terület — és kezdeteik a királyi megye korszakába nyúlnak vissza. Hunyadtól vette a megye nevét, de Déva lett a

¹ Tanulmányával (Voevodatul Transilvaniei în sec. XII. și XIII., Bukarest 1936) német szempontból behatóan foglalkozott G. E. Müller, megállapítva, hogy állításai alaptalanok. (Die mittelalterlichen Verfassungs- und Rechtseinrichtungen der Rumänen des ehemaligen Ungarn. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 1938, 1. s köv. l.) Magyar részről, úgy látszik, nem részesült figyelemben.

² Az alábbi rövid áttekintésben figyelmen kívül hagyjuk a nagybirtokon megtelepedett oláhságot, noha bizonyos autonómiát ez is elnyerhetett. A királlyal való közvetlen kapcsolat hiánya azonban útját állotta, hogy a nagybirtok határain túl emelkedhessék.

fontosabb, mivel a Maros mellett húzódó főútvonalnál „uralkodott az egész völgyön“. A dévai várnagy volt Hunyad megye főispánja is s ítelt ily minőségben, a nemesi megye kialakulása után, a szolgabírákkal a magyar nemesek ügyeiben. Az ő várnagyi hatalma alatt megtelepedett oláhság két kerületet alkotott: a dévait és a jófőit. Az utóbbi nevét Jófőtől, a dévai uradalomhoz tartozó várostól kapta. A hunyadi vár környékén ugyancsak két csoportra oszlott az oláhság. Az egyik a vár alján, a másik a tőle délre fekvő Haczak körül tömörült. Ez a város, mivel a XIV. század első felében plébánia volt benne, kétségtelenül régi, népes hely s lakói nem görögkeletiek; utóbb pedig, az oláhság megtelepülése után, királyi várnagy székhelye lett.¹ A váruradalmaknak, főleg a dévainak, az oláhokon kívül más alattvalói is voltak, mint a színmagyar Déva városa s egyéb falvak, úgy, hogy az oláhok a lakosságnak csak egy részét tették ki. Éppen, mert életmódjuk, foglalkozásuk különbözött a régi földmivelő falvak] gazdálkodási rendjétől s mert telepeiknek a kenézek vezető szerepe is elütő jelleget kölcsönzött, érthető, hogy a várnagyok külön egységként kezelték csoportjaikat, települési területüket pedig a *districtus* megjelöléssel illették. Az elnevezés régóta szokásban volt. Így hívták a megyei járásokat, de a magán váruradalmak tartozékait is, tehát közigazgatási egységeket és általában egy-egy nagyobb területet.

A négy kerület oláhjait legelőször egy 1371-ben kelt oklevél említi,² mégpedig mint Déva várához tartozókat.³ 1409-ben Hunyad vára tartozékaival együtt Hunyadi János családjáé lett, ezzel megszűnt a hozzá kapcsolt oláh kerület

¹ Az adatokat ld. Csánki i. m. V. k. 42., 246., 58., 45. l.

² Teleki-oklevéltár, I. k. 169. l.

³ Valószínűleg azért emelte ki kapcsolatukat a várral, mivel a hunyadmegyei szolgabírák állították ki, még pedig Déván, a megye központjában. — A kerületek kiterjedése, határai azonban bizonytalanok. 1387-ben az oláhok bírái, esküdtjei és kenézei oklevelet állítva ki, magukat „de districtu Haczak, de fluvio Strig, de Hunyad, de varmegy et de Iwifw“ nevezik. (Csánki i. m. V. k. 36. l.) Eszerint öt kerület lett volna. Közülök a hunyadi, haczaki és jófői könnyen felismerhetők. Mivel Déva vára volt a főispán székhelye s mert a városban, meg környékén tartották a magyar köznemesek gyűléseit, a „vármegyei“ oláhságon a dévai kerületet kell értenünk. De mi a „de fluvio Strig“? A Sztrigy mentén, a mai hátszegi fennsíkon terült el a haczaki kerület, éltek azonban oláhok a folyó felső völgyében is. Az ide felhúzódókat, akiknek lakóhelyei kapcsolatban voltak a fennsík telepeivel, jelölhette meg a kérdéses kifejezés. De ha ez így szintén Haczakra vonatkozik, nagyjában négy a kerületek száma, éppen csak nem kiforrott alakulatok, mint azt bizonytalan elnevezésük is mutatja.

önállósága, a megmaradt három districtus alakulása pedig, mint a jófői és haczaki összehasonlításából kitűnik, eltérő irányt vett.

A jófői oláhok társadalmi és közigazgatási szervezetét pontosan megismerhetjük kiváltságlevelükből, amelyet 1434-ben Csáki László erdélyi vajda azért adott nekik, hogy a vajdai officiálisok túlkapásaitól mentesüljenek. Eszerint kisebb ügyeiket törvényszékük intézi, fellebbezési fórumuk pedig a dévai és haczaki bírói szék, amelyek az ottani várnagyk vezetése alatt állanak. Mint kiderül, korábban az volt a szokás, hogy az officiálisok bírói ítélet nélkül is elküldötték embereiket az úgynevezett karajnokkal a bűnösnek deklaráltak házára s behajtották rajtuk a bírságokat. Most azonban a privilégium véget vet az efféle önkénykedésnek, mert kimondja, hogy az oláhokat csak ítélet alapján szabad bírságotolni. Mégpedig oly módon, hogy a kerület nemesei és kenézai küldik ki a karajnokot, aki azután az elmarasztalt házánál kielégíti az officiálisokat. Ellenben továbbra is a vajda embereinek a hatalmában maradnak — mégpedig mind személyüket, mind vagyonukat illetően — azok, akik súlyos bűnt követnek el, tehát a tolvajok, rablók, gyűjtogatók. Mivel ezekkel kapcsolatban nincs szó az oláhok törvényszékéről, ezt nyilvánvalóan nem illette meg a vérbíráskodás. Az oláhok, akiknek az officiálisok ítélete ellenében a vajdához lehetett fellebbezni, biztosítékot kaptak, hogy bírság fejében nem vehetik el tőlük lovukat és fegyvereiket, majd ígéretet, hogy az officiálisok szénát vagy zabot illő áron fognak vásárolni tőlük, s nem erőszakoskodnak velük. Ugyancsak tilos lovaik igénybevétele. A nemések és kenézek csak az erdélyi vajdák leveleivel és megbízásából tartoznak eljárni, amikor reájuk kerül a sor — helyetttest szabad állítaniok —, az officiálisok azonban nem küldözgethetik őket. Végül kiderül az is a privilégiumból, hogy az officiálisoknak járt minden kenéztől évente egy kocsi széna, továbbá egy sertés. 1437-ben az új erdélyi vajda, Lévai Cseh Péter megerősítve a felsorolt kiváltságokat, hozzájuk fűzte még, hogy az officiálisok vagy embereik ne menjenek a kerület nemeseinek a malmára, ott ne kobozzák el a jobbágyok lovait, fegyverét és a megörölt lisztet, továbbá, hogy az officiálisok, ha valakit elzárnak, de azután a bírói szék az illetőt ártatlannak találja, ne szedhessék be attól a kaloda váltságául szolgáló 40 dénárt.¹

¹ Az igen becses oklevél, sajnos, kiadatlan. Tartalmát részletesen előadja Csánki i. m. V. k. 63. l.

Áttekintve a felsorolt rendelkezéseket, amelyek a korábbi állapothoz képest kivétel nélkül kedvezményt jelentenek, azonnal szembetűnik, hogy a jófői kerület oláh nemesei szerény méretű önkormányzattal rendelkeztek. Volt ugyan bíróságuk, de csak a jelentéktelenebb ügyekben ítélték, mivel a súlyosabb esetek az officiálisok elé tartoztak. Sőt az is valószínű, hogy bíróságuk egy officiális elnöklete alatt működött. Ellenkező esetben ugyanis, ha t. i. a törvényszék vezetőjét az oláhok választották volna, a bírságok nem az officiálist illelnék meg. Az autonómia megszemélyesítője a karajnok. Az oláhok választják, hatásköre azonban, azonkívül, hogy feltehetőleg többedmagával mint bírótárs ott ült az ítélkező vajdai tiszttel együtt, mindössze annyi, hogy ő jelöli ki, mit vihetnek el bírság fejében az elítélt vagyonából az officiálisok, akik ugyancsak az ő jelenlétében veszik át szénaquantumukat. A szolgálmányok egyébként függő viszonyt, mégpedig az officiálistól, tehát alsófokú tisztviselőtől való függést tükröznek. Az új, amit a privilégium nyújt, az a descensustól való mentesség — ezért kell az officiálisnak pénzért vásárolni — és a szabad malom. A gerébek és a kenézek kiváltságai közé — tudjuk — egyaránt beletartozott a malomállítási joga s ezért a jófői oláh nemesek is igényelheték azt. Az officiálisok azonban, mint a panaszokból következtethető, más véleményen voltak s represszáliákkal, a jobbágy lisztjének és lovának elvételével próbálták az oláhokat arra kényszeríteni, hogy gabonájukat az uradalom malmaiban őröltessék meg. Mindezeknek a jogoknak mérsékelt voltát megmagyarázza a csekély katonai kötelezettség. Nem több ez, mint lovasküldönc-szolgalat a vajda érdekében. Nem túlzás tehát, ha azt mondjuk, hogy a jófői kerület kenézeti a XV. században a falusi bírók színvonalán állottak s a jobbágyállapot felé haladtak. S ugyanilyen viszonyok alakulhattak ki — sajnos, pozitív adatok hiányoznak — a dévai districtusban.

Egész más volt a helyzet a haczaki kerületben. Az itt megtelepedett kenézek háborúba vonultak s így, a Kendeffy-család példája szerint, egyre feljebb emelkedtek. Autonómiájuk tehát szélesebb körű, van összetartozásukat kifejező bíróságuk. Ennek feje a haczaki várnagy, aki az erdélyi vajda familiárisa, képviselője — bírói székét Hacza-kon tartja — tagjai pedig az oláhok vezetői. A bíróság 1360-ban alakult meg, mégpedig a következő módon: A várnagy a kerület valamennyi kenézét és más állású emberét összehívva, gyűlést tartott, amelyen az oláhok közösségéből, a communitasból 24 alkalmas és megbízható

férfit választatott, hogy velük mint esküdtekkel ítélezhessék. A kiküldöttek között volt 12 kenéz, 6 pap és 6 közoláh. Mivel az utóbbiak a XV. század elejére elmaradtak, az 1440-es években csak a 12 kenéz ítélezett s adott ki kenézi birtokok tárgyában okleveleket.¹ Ha az erdélyi vajda személyesen tartott alvajdáival együtt Haczakon törvényszéket, mellette is ott ültek a kenézek.

A haczaki autonómia tehát jóval nagyobb, mint a jófői. Szinte eléri a nemesi megye önkormányzatát. A hasonlóság köztük igen szembetűnő. Mint a XIV. századi megyében nemcsak nemesek vettek részt a közgyűléseken, hanem más társadalmi állásúak is, ugyanígy a haczaki kerületben a nemeseken és kenézeken kívül a többi szabad is szóhoz, sőt képviselőhöz jutott. S amint a megyében a szolgabírák és esküdt nemesek az autonómiának a szervei, ugyanígy Haczakon is megtaláljuk az esküdteket. Maradt azonban egy különbség: A magyar nemesség a megyékben a XV. század végére megszerezte az alispáni tisztséget, úgy, hogy az többé nem a főispán familiárisa volt, hanem választással nyerte el hivatalát, a haczaki oláhság ellenben nem tudta a várnagyságot rendívé tenni, mert arról továbbra is az erdélyi vajda határozott. Ebben feltétlenül közrejátszott az a körülmény, hogy az országos nemességet nyert kenézek, kiválva az oláh kerületből, a régi birtokos nemességgel összeolvadtak, közvetlenül a hunyadi főispán alá jutottak, részeseivé lettek a megyei autonómiának s a régi nemességgel együtt választották a szolgabírakat.

Ha Hunyad megyében, viszonylag szűk területen, három teljesen elütő társadalmi és jogi állású csoporttá alakult az oláhság — Vajdahunyad, Haczak és Jófő lakosságára gondolunk — igen érthető, hogy a távolabbi kerületeknek a szervezete legfeljebb hasonlóságot, de nem egyezést mutat az imént megismert állapotokkal. A különbség még külsőségekben is kifejezésre jut. Így Fogarasban az oláhok előkelőit nem kenézeknek, hanem boéreknek nevezték. Feltűnő továbbá, hogy éppen Fogaras vidéke, noha az oláhság itt szerepelt először és a XIII. századi adatok javarésze rá vonatkozik,² a szervezkedésnek jóval alacsonyabb fokán maradt, mint a hátszegi fennsík.³ Az a rendtartás, amelyet

¹ Uo. 37. s köv. l.

² Tamás i. m. 191. s köv. l.

³ 1413-ban „sedes“ a neve s ekkor oláh nevű „bírók, esküdt consulok és seniorok“ állanak az élén („iudices terrae Fugrasch . . . universi quoque iurati consules ac praefatae terrae seniores.“ Zimmernann—Werner, III. k. 577. l.), vagyis városi szervezetre emlékeztet.

Tomori Pál 1508-ban adott a kerületnek,¹ a várnagy túlsúlyát mutatja. Ő az oláhok legfőbb bírása s továbbra is őt illeti meg a súlyos bűnök után a bírság. A korábbihoz képest ez a váltságösszeg csekélyebb lett. Eddig 66 frt volt a boér homágiuma, ezentúl a fele, de leszáll az oláh paraszté is 33 frtról 25-re, illetőleg, egyezkedés alapján, még kisebb összegre. Gazdaságilag kedvező lehetett az oláhságra a változás, társadalmilag azonban előnytelen. A vérdíj ugyanis annál magasabb, minél előkelőbb valakinek a társadalmi helyzete. Mivel az anyaországban a nemes vérdíja 200 frt volt, Szlavóniában 100, Erdélyben 66,² a fogarasi boérek eredetileg a nemesekkel állottak egy színvonalon. Azonban, úgy látszik, súlyosnak érezték terhüket s csökkentését kívánhatták, noha ezáltal jóval a nemesek mögé kerültek. A várnagytól egyébként nemcsak igazgatószolgálati, hanem gazdasági vonatkozásban is függtek. Fát és szénát kellett ugyanis a várba beszállítaniok, ha pedig valaki közülük örökös nélkül halt meg, nemcsak a boérség, a hereditás szállt vissza a vár urára, hanem ez még az ingó vagyon kétharmadát is lefoglaltathatta s így az özvegy csak egyharmadot örökölt. A terhek nagyságát azonban egyensúlyban tartja a hadiszolgálat csekélysége, mint arra egy feltűnő rendelkezésből következtetni lehet: A boér halála után felnyergelt ló és lándzsa jár a várnagynak, attól pedig, akinek nincs lova, váltságul 3 frt.³

A legszorosabb kapcsolatba azok az oláhok jutottak egymással, akik az Aldunától északra elterülő erdős hegyvidéken a XIV. században telepedtek meg. Ugyanők tudták önállóságukat is a legteljesebb mértékben kifejezésre juttatni. Az akkori Temes és Krassó megyének Erdély felé eső részein — a sík és dombvidék ugyanis az ősrégi magyar néptalajhoz tartozott — a következő királyi várak uradalmában szállott meg az oláhság tömegesebben: Sebes (a mai Karánsebes), Lugas (Lugos), Miháld (Mehádia), Almás, Krassófő, Borzafő, Illyéd. Oláh districtus azonban nemcsak

tető kifejezésekkel illetik előljáróit. Bizonyára azért, mert egy szász szék előljáróival együtt szerepelnek az oklevélben s ennek írójá egyszerűen a szász területen szokásos elnevezéseket alkalmazta rájuk. A „districtus Fogaras“ megjelölés először 1428-ban fordul elő. (G. E. Müller, Sieb. Vierteljahrsschrift 1938, 12. l.)

¹ Fogarast ekkor Bornemissza János budai várnagy tartotta kezében, s ő küldte le a várnagynak familiárisát, Tomorit.

² Hármaskönyv II. 43., III. 3.

³ Kolosvári S.—Óvári K.: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye (Budapest 1885), I. k. 169. s. köv. 1.

körülöttük alakult ki, hanem két város is nevet adott egy-egy kerületnek: Karán és Komját. Mivel Karán hamarosan összeolvadt Sebessel, a két megyében összesen nyolc oláh kerület volt, megyénként — úgy látszik — négy-négy.¹ A szorosabb összetartozásra, amely az egyik csoport tagjait egybefűzte, már 1391-ből írásos bizonyítékunk van. Ekkor ugyanis a szőrényi bán, el akarván intézni a Karán város lakói és Muthnoki Bogdán közti viszályt, maga elé hívatta Keve várába a négy kerület, t. i. Sebes, Lugas, Karán, Komját nemeseit s kenézeit, hogy vallomást tegyenek a vitás föld felől. Nem esetleges jelenség volt ez az együttes szereplésük, mivel 1420-ban is közösen tanuskodtak a sebesi, lugasi és komjáti districtus nemesei s kenézei. A várnagy előtt azt kellett igazolniok, hogy a komjáti kerületben élő egyik oláht, akinek oklevelei a török pusztítás következtében eltűntek, megilleti bizonyos falvak kenézsége.² Nem kétséges, hogy ehhez elegendő lett volna a komjátiak tanuskodása s a várnagy csak azért kérdezte meg még két másik kerület vezetőit, mert azok úgy érezték, hogy közülük van a harmadikhoz. Igaz, 1391-ben négy kerület szerepelt együttesen, azonban most az hiányzott közülük, amely, t. i. a karáni, a sebesivel forrott össze s így feltehetőleg már ekkor is a kettőt egynek számították. A komjáti districtust Zsigmond 1437-ben 1250 frtért elzalogosította ugyan Hunyadi Jánosnak és testvérének,³ de ezzel nem választotta el a többitől.

¹ Megoszlásuk csak feltételeesen állítható. Azt ugyanis tudjuk, hogy Temes és Krassó megyében nyolc kerület volt, de azt már nem, hogy egyre-egyre négy jutott-e. T. i. a török elleni harcok ebben az országrészben nagyon összezilálták a viszonyokat. A szőrényi bánra hárult a védelem oroszlánrésze, a király tehát, hogy hivatásának eleget tehesen, rábízta Krassó megye főispánságát, amivel együtt a váruradalmakat s az oláh kerületeket is hatáskörébe utalta. De ugyanez történt a temesi királyi várakkal is. Vagyis a szőrényi bán nevezte ki a várnagyokat és rendelkezett az oláh kerületekkel. Mivel azonban az oklevelek nem mondják meg, hogy milyen minőségben, vajjon mint krassói vagy temesi főispán járt-e el, hanem egyszerűen csak szőrényi bánnak nevezik, nem is tudjuk, hogy a kerületek, illetőleg a központjukat jelentő várak eredetileg melyik megyének voltak a részei. Ha a kérdést feltevésünk értelmében lehetne eldönteni, a kerületek számából, mivel Hunyadban is négy oláh districtust találtunk, a telepítést végző királyi hatalom tervszerű eljárására lehetne következtetni. A három megyében is feltűnő négyes csoportosulást ugyanis bajos volna egyszerűen a véletlennel magyarázni.

² Pesty F.: A Szőrény-vármegyei hajdani oláh kerületek (Értekezések a történelmi tudományok köréből, V. k. 3. sz. Budapest 1876), 52., 56. l.

³ Uo. 66. l.

Valamennyi kerületet egyetlen egységgé legelőször Hunyadi János fogta össze. 1451-ben ugyanis mint kormányzó parancsát „a hét oláh szék szolgabiráihoz“ intézte, akik azután a nemesekkel együtt Sebes városába, a hét oláh kerület székhelyére jöttek össze közgyűlésre.¹ Ezzel az intézkedéssel egyszerre szélesebbkörű és egységes szervezet tűnik elénk: A kerületek neve szék, mindegyiknek van bírósága s valamennyit összekapcsolja a karánsebesi „sedes iudiciaria principalis“. Az intézmény új volt, még kiforratlan. Erről tanuskodik a „hét oláh szék“ megjelölés is. Azt várnók ugyanis, hogy a kerületek száma a komjáti elzalogosításával olvadt le hétre. Ehelyett azt találjuk, hogy a komjáti nemesek résztvettek a sebesi közgyűlésen, ellenben nem voltak ott Illyéd és Lugas kenézei. Éppen ezért nem is tudjuk eldönteni, hogy melyik volt a hetedik oláh szék s a nyolcadikat vajjon miért kapcsolta ki a kormányzó. Régi intézménynél efféle ingadozás és határozatlanság nehezen volna elképzelhető. Hunyadi reformja azonban oly megértésre talált, hogy 1457-ben a komjátiak V. Lászlótól kerületüknek a többi héthez való visszacsatolását, a Zsigmond zálogba vetésével teremtett állapot megszüntetését kérték.²

A nyolc kerület ekkor, ez vitathatatlan, összetartozónak, sőt elválaszthatatlannak érezte magát. Egységüket V. László azzal is kifejezésre juttatta, hogy közös és jelentős kiváltságokban részesítette őket. Elhatározását valószínűleg a pillanatnyi politikai érdek döntötte el, hiszen az engedmények fejében az oláhok hűségét igényelhetette, azon-

¹ „iudicibus nobilium septem sedium volhicalium“. (Pesty F.: A szörényi bánóság és Szörény vármegye története, Budapest 1878, III. k. 61. l.) „... ad opidum Sebes vocatum, scilicet iudiciariam principalem septem sedium nobilium walachalium“. (Uo. 63. l.)

² „... petebatis nostram maiestatem — mondja V. László a komjátiakról —, ut ipsum districtum Komjathi aliis septem districtibus volhicalibus, a quibus, ut premittitur, per ipsum dominum Sigismundum regem abstractus fuit, iterato reannectarem et reincorporarem“. (Pesty: Kerületek, 76. l.) — A komjátiak arra hivatkoztak, hogy ők már az egész zálogösszeget visszafizették Hunyadinak és fiainak. Vajjon valóban kiegyenlítették-e sajátjukból a király tartozását, abban joggal lehet kételkednünk. T. i. 1457-ben, Hunyadi László kivégeztetése után vagyunk, amikor a Hunyadi család hatalma letűnőben volt. Érthető, hogy a komjátiak szépszerével szabadulni próbáltak, a király meg pártjukat fogta, hogy ezzel is gyengítse ellenfeleit. Egyébként a királyi oklevél következő szavai is támogatják a feltevést, hogy a dolog nem volt egészen rendben: az uralkodó abban az esetben is visszakebelezi Komjátot a hét kerületbe, ha a zálogösszeget nem fizették volna ki teljesen.

ban mindenképpen jellemző, hogy amit jutalmul adott, az az autonómia, az időpont pedig a rendiség kora.

A nyolc oláh kerület összetartozását comesük szimbolizálja. Ez ítélt felettük, tőle pedig az országbíróhoz, majd a királyhoz lehet fellebbezni. Vagyis megszűnik a különböző királyi várnagyok hatalma s helyükbe egyetlen ispán lép. A privilégium nem mondja, hogy őt az oláhok választják, s nem is valószínű, hogy így lett volna. Mint a főispánok, a nyolc kerület comese is bizonyára az uralkodótól nyeri el megbízatását. Következtethető ez a király tilalmából is, hogy a comes vagy helyettesei senkitől se vegyék el bírság gyanánt lovát, fegyverét és solymát, valamint rendeletéből, hogy ugyanezek bírságszedésre csak az oláhok bírójával mehetnek. Eszerint a bírák voltak a kerület választott tisztviselői, azaz a királytól kinevezett comesnek az ellenőrzői. A districtusok összetartozását különben a privilégium ismételt hangsúlyozza. Egymástól soha el nem választjuk őket, közülük egyetlen egyet sem ajándékozunk el, hanem mintegy egymással kölcsönösen összekapcsolottnak tekintjük őket — ígéri V. László, majd hozzáteszi, hogy idegeneknek nem fog birtokot adományozni határaik között.¹

A privilégium nagyfokú tömörülésre, egységesülésre adott módot. A magyarországi oláhság általa juthatott volna el, legalább a temesi-krassói nyolc kerületben, az autonómia legmagasabb fokára. Más kérdés, hogy a királyi ígéretek megvalósultak-e. A következmények tanúsága szerint V. László halála megakadályozta, hogy a pergamenre írt szavak valósággá változzanak. Nincs ugyanis semmi nyoma, mintha a nyolc kerületnek comese lett volna, ellenben továbbra is az egyes várnagyok ítélkeztek az oláhok felett. Így 1470-ben a lugosszékiek ügyében a zsidóvári várnagy, 1478-ban a szörényi vicebán a sebesi bírói széken.² Nem egyedül természetesen, mert az előbbi mellett ott voltak a lugosi conprovinciális nemesek, a másik mellett a sebesi kerület bírójának és nemesei, azonban a törvénykezéseken csak az érdekelt kerületek képviselői foglaltak helyet, nem pedig valamennyi. A districtusok kiküldötteinek együttes szereplésére nem ismerünk adatot.³ Éppen ezért az 1457-i szabályozás csak kísérletnek tekinthető.

¹ Uo. 73. s. köv. l.

² Uo. 81. l.

³ Ez az állapot megegyezik a XV. sz. első felének viszonyaival. A bírói székeken akkor is helyet foglaltak a kerület esküdt, azaz előkelőbb nemesei. Pl. 1428-ban, amikor Zsigmond személyesen tartott közgyűlést és ítélkezett a miháldi kerületben, természetesen

Feltehetőleg az a körülmény is gátolta a kerületeket összefűző kapcsolat megszilárdulását és egységes szervezet kiépülését, hogy az országos nemesekké lett kenézek a vármegyei autonómia részeseivé, képviselőik pedig szolgabírákká lettek. A karánsebesi kerületre vonatkozólag a XV. századból több oklevél ismeretes s így a tényleges szervezet meg az átalakulás rekonstruálható. A század közepe táján még általánosságban a „kerület nemesei“ szerepelnek, okleveleiket pedig, mivel — mint mondják — a kerületnek nincs pecsétje, vagy négy nemesnek vagy két előkelőbb oláh nemesnek a pecsétjével erősítik meg.¹ Ezen a fejlődési fokon az anyaország régi megyéi, például Somogy, a XIII. század második felében állottak, az újabbak, mint Turóc, a XIV. század elején. Az ő szolgabíráik száma is határozatlan még akkor, sőt nevük sem rögzítődött meg. A XV. század vége felé azonban állandósul a sebesi kerületben, hogy okleveleit a szőrényi bán vicebánjai és egy szolgabíró (iudex nobilium) állítják ki. Oly sokszor ismétlődik ez a formula, hogy megszilárdult gyakorlat bizonyítékául tekinthetjük. Mivel a vicebánok uruknak a familiárisai, csak a szolgabíró, meg mellette a közgyűlésen megjelent előkelőbb nemesek a kerület önkormányzatának a képviselői.² A szolgabíró tisztségének eredetére fényt vet egy 1484-i oklevél. Ez az első sorokban „Andreas Waralyay iudex nobilium“-ot ír, a végén azonban a pecsételésként szólva, ugyanőt „Andreas Craynik“-nak mondja.³ Eszerint szolgabíró és krajnik azonos fogalmak. A krajnik pedig ugyanaz, akit a jófői kerületben karajnoknak neveztek: az oláhság érdekeinek, sőt önkormányzati törekvéseinek képviselője. A latin elnevezés arra utal, hogy az oláh népet a magyarság nem fosztotta meg réginek tekinthető, talán magával hozott, de mindenképen sajátos intézményétől, hanem azt beillesztette a maga szervezetébe. A változás mindössze annyi, hogy az oláh kenézek érdekeik védelmére kezdetben krajnikot választottak, amidőn pedig nemesekké lettek, szolgabírót. A lényeg tehát megmaradt, azonban, a név felcserélődésének tanúsága szerint, a magyarság szervezetéhez alkalmazkodva.⁴

mellette voltak az öt kísérő országnagyok, továbbá a miháldi kerület nemes kenézai és esküdt ülnökei, más kerületek képviselői azonban nem.

¹ Pesty: Szőrényi bánóság, III. k. 57., 68. l.

² Uo. 108., 110., 112., 114. l.

³ Uo. 93. s. köv. l.

⁴ Csak az lehet még vitás, hogy a iudex nobilium fordítható-e szolgabírónak, ha egyszer az oláhság kerületben, nem pedig megyében

Ugyanennek a tisztségnek a viselőjét Máramarosban vajdának hívták.¹ Őt is az oláhság választotta, hogy mint képviselője a megyei hatóságokkal, főispánnal vagy alispánnal együtt eljárhasson, a kisebb jelentőségű ügyeket pedig nélkülük is elintézhesse. Ez volt a helyzet a XIV. század második felében. A további önállósuláshoz Máramarosban minden feltétel adva volt, mivel itt a kenézek éppen olyan hadakozó réteggé alakultak, mint a haczaki kerületben. Különleges, egyéni jellegű szervezet kiépítése helyett azonban a fejlődés a magyar viszonyokhoz való teljes alkalmazkodásra vezetett. A máramarosi kenézek, legalább is zömükben, országos nemessékké lettek, szolgabírákat választottak, éppen úgy négyet, mint bármely megyében, s ezek azután a közgyűléseken más, előkelőbb nemessékekkel együtt mint a főispán bírótársai szerepeltek. Az eredmény: a megye semmit sem különbözött a többi, régibb multra visszatekintőtől.

A rendi korszak, mint vázlatos áttekintésünkől kitűnik, az oláhságnak kedvező helyzetet s mozgási szabadságot biztosított, a szervezkedésre pedig alkalmat nyújtott. Éppen úgy, mint a többi nemzetiségnek. Az irányt a magyarság állami és társadalmi szervezete szabta meg, hozzá kell azonban tennünk, hogy nem parancsszóval, hanem természetes súlyával, magától értetődő fölényével. Ha egymástól távol eső területeken egyaránt a megyei szervezetbe torkolt a fejlődés, nem merülhet fel kétség, hogy ez az intézmény jelentette a magasabb fokot. A karajnok, krajnik, vajda elnevezés viszont arról tanuskodik, hogy az oláhság intézményei azért is befolyásolhatók, mert határozatlanok, nem egyetlen gyökérből származók. Bizonytalan jellegük különösen szembe-tűnik, ha a szolgabíróssággal hasonlítjuk össze. Ez, mint ismeretes, a XIII. században alakult ki, tehát éppen nem ősrégi. Mégis, az ország minden vidékén szolgabírónak mondták a megyei önkormányzat képviselőit. Másrészt a név az intézmény keletkezésének időpontjára is utal: arra a korra, amelyben a nemest még királyi szerviensnek hívták. Nyilvánvaló, hogy az oláhság, ha megfelelő időpontban lett volna hasonlóan egységes szervezete, azt mindenütt ugyanilyen mértékben érvényesíthette, s még inkább ugyanazon névvel jelölhette volna.

élt. A kételyt eloszlatja az az 1577.-i magyarnyelvű karánsebes-kerületi kiadvány, amely a „iudex nobilium districtus Karánsebes“ kifejezés helyett ezt írja: Caránsebesi varmegienek zolgabiroia. (Uo. 411. l. Hasonlóan 1572-ben: 393. l.)

¹ Történelmi Tár 1890, 164. l.

Lényegesen kisebb méretű autonómiához jutott a rutén-ség. Még ott is, ahol helyzete a legkedvezőbb volt: a munkácsi királyi uradalomban. Ennek rutén kenézei a XIV. század második felében választhattak maguknak egy vajdát, akinek feladata a viszályok elintézése, a bíráskodás, a királynénak és a beregi főispánnak — ez egyszerűs mind munkácsi várnagy — járó jövedelmek adminisztrálása, azaz a ruténektől való beszédése. Hatáskörét Erzsébet királyné 1364-ben írta körül ily pontosan. Okot reá a beregi főispán önkénykedése szolgáltatott. Nem respektálta ugyanis a vajdaválasztás jogát, hanem a rutének élére официálisait állította, akik azután sok méltánytalanságot követtek el. A vajdát különben csak az alsóbbfokú bíráskodás joga illette meg. Mint a királyné is 1370-ben mondotta: A beregi kenézek ügyeit a főispán „és más kisebb ügyekben“ a vajda intézi. Még pontosabb felvilágosítást nyerünk abból a tilalomból, amelyet a királyné 1378-ban a bírói joghatóság gyakorlóihoz általánosságban intézett. Eszerint senkinek sem szabad a kenézeket elítélnie, kivéve, ha lopást, rablást és egyéb bűntetteket követtek el, a peres akciót pedig a beregi comes vagy официálisuk jelenlétében kell ellenük megindítani. Vagyis tettenérésnél a kárvallott földesúr joghatósága a legsúlyosabb büntetéssel járó esetekben is érvényesült a kenézek felett, más alkalmakkor meg a panaszos magyar nemesnek vagy városnak a főispánnál, illetőleg az официálisnál kellett igazát keresnie, s nem a választott vajdánál. Ez tehát valóban csak kisebb jelentőségű, egymás közti ügyeket intézhette el. De még csekély jogkörét is a királynénak, a munkácsi uradalom birtokosának kellett megvédelmeznie idegen tényezők túlkapásaival szemben.¹

A beregmegyei rutén kerület, amelynek kenézei a vajdát választották, nem volt valami nagy kiterjedésű. A XV. század végén, amikor tartozékait névszerint felsorolták, mindössze kilenc faluból állott. A Krajnának, ahogyan ekkor nevezték, a rendiség kora tehát nem hozott területi gyarapo-

¹ Uo. 164. s köv. l. Az idézett oklevelek valachokról, oláhokról s nem ruténekről szólnak. A román történetírás — s nyomában részben a magyar is — éppen ezért a beregi, ungi, északmármarosi kenézek vlah népeiben valóságos oláhokat lát, s visszazorulásukkal magyarázza e területek mai rutén jellegét. Bármily nehéz is a közép-korban különbséget tenni két pásztornép között, amely egyformán görögkeleti vallású, Hodinka és Szabó I. megállapításai bizonyossá tették, hogy az eredeti oláh és rutén települési terület szinte változatlanul megegyezik a maival. (Ugocsa megye északkeleti része már a XIV. sz.-ban rutén, délkeleti része pedig oláh.) Következésképpen a beregi kenézek vlahjai rutének.

dást. De jogi helyzete sem változott meg a ruténségre kedvezően, nem lett az egész népet összefogó intézmény alapjává. Ilyen irányú fejlődésnek még nyoma sem ismerhető fel. Ellenkezőleg, az a veszély fenyegetett, hogy a XIV. században érvényesült csekély autonómia is elvész. Az egyik kenéz, Sztánfalvai László, megkísérelte ugyanis, hogy a vajdai tisztet családjához csatolja s abban örökössé tegye. Felkereste tehát Corvin Jánost, a munkácsi uradalom akkori tulajdonosát, s tőle a vajdaság adományozását tartalmazó oklevelet eszközölt ki. A herceg azonban, szerencsére, 1493-ban módot adott a kenézeknek és rutén jobbágyoknak, hogy megismeressék vele a helyzetet s így amidőn előadásukból megtudta, hogy nekik sohasem volt örökös vajdájuk, hanem mindenkor, ameddig csak felér emlékeztük, évente azt választották meg vajdának — a munkácsi várnagyok hozzájárulásával —, akiben a kenézek és a krajnai communitas megegyezett, érvénytelenítette adománylevelét s megerősítette a régi szokásokat. Biztosította tehát a vajdaválasztás jogát, viszont hangsúlyozta, hogy annak érvényessége a várnagy beleegyezésétől függ.¹ A központi hatalom — Corvin János ugyanis csak ideiglenesen, s mint Szilágyi Erzsébettől származó birtokot tartotta kezében Munkácsot, amely egyébként királyi uradalom volt — azzal, hogy megőrizte egy uralomra törő család ellenében a rutén kerület önállóságát, kétségtelenül megértésének adta tanujelét. Bizonyára jelentősebb előnyökben is részesítette volna ruténjeit, ha azok fokozni tudták volna szolgálataik értékét. Ha erre nekik, mivel kenézeik a fejlődés alacsonyabb fokán állapodtak meg, s nem olvadtak be a nemességbe, nem volt alkalmuk, természetesen mondhatjuk, hogy önkormányzati szervük nem öltött határozottabb formát.

Ha a rendi jellegűvé váló állam az autonómia különböző fokaira segítette fel a nemzetiségeket, abban közrejátszott politikája tárgyainak, a nemzetiségeknek társadalmi szerkezete és népi öntudata is. Amelyiknek belső rendje még kiforratlan, törekvései pedig szétágazók, az alacsonyabb lépcsőn állapodott meg, mint a másik, amely mögött az emelkedésnek és tudatos életnek hosszabb periódusa állt. Egyformán fontosnak bizonyult azonban valamennyi számára a rendi korszak bevezető évszázada, a Mohács előtti száz esztendő. Amit akkor elértek a nemzetiségek, azt a XIX. század közepéig megtarthatták, amit meg nem tudtak maguk-

¹ Történelmi Tár 1890, 167. s köv. l.

nak biztosítani, azt a rendi korszak végéig sem voltak képesek megszerezni. A szászok „nemzeti egyeteme” tehát Mátyás korában kialakulva, jóformán változatlan szerkezetben a kiegyezést követő évekig teljesítette hivatását, ellenben az oláhok hiába kísérleteztek a XVIII. században, hogy bejussanak a három nemzet — magyar, székely és szász — mellé negyediknek, képviselőiket pedig az erdélyi országgyűlésre küldhessék. Bizonyára azért, mert az erdélyi rendi szervezet kialakulásakor, vagyis a XV. században, még csak a districtusokban való csoportosulásig jutottak el, s így kihasználatlanul hagyták a jó alkalmat, amely a nagy változásban rejtett.¹

Feltűnhet, hogy mindeddig nem esett szó Északmagyarország tótjairól, akik ma szlovákoknak nevezik magukat. Nem kellett azonban róluk megemlékeznünk, mivel az állam sem tett irányukban intézkedést. A hűbériség korában éppen olyan kevéssé, mint a rendiség érvényesülésekor. Távolról sem azért, mintha annyira szétszórta n éltek volna, hogy egységbe fogásuk eleve reménytelen vállalkozásnak látszhatott. A tótság északnyugaton a magyar néphatár és az államhatár közt összefüggő széles sávot mondhatott a magáénak, amelyet csak a folyóvölgyek magyarsága és német szigetek élénkítettek. Területe tehát, a népiség szemszögéből nézve, sokkal egységesebb, mint akár az oláh, akár a szász néptalaj. Bár így az autonómia kialakulásának egyik fontos feltétele eleve adottság volt számára, a nemzeti önkormányzatnak legcsekélyebb jele sem ismerhető fel körében. Az ellenmondás magyarázatát a történeti fejlődésben leljük meg.

A tótság nem a XII. században vándorolt be, mint a szászság, nem is a XIV. században, mint az oláhság zöme, hanem már a honfoglalás alkalmával Magyarországon élt. A magyar és tót életközösség így más népeket évszázadokkal megelőzően kezdődött, s hozzá oly korban, a karizmatikus uralom idejében, amely nem ügyelve a partikuláris érdekekre,

¹ Népi szempontból a rendiség, a nemesség fokozatos érvényesülése további eltolódásokkal járt a magyarság hátrányára, mivel megkönnyítette a nemzetiségek terjeszkedését. Amíg ugyanis korábban főleg a nagybirtokosok iparkodtak uradalmaikat idegen lakossággal megtölteni s így a telepítés új falvak életre hívásával történt, most már a köznemesek egyes jobbágyokat is hoztak falujukba, hogy felaprózódó telkeikre ültessék őket. Eredetileg színmagyar falvak kaptak tehát tót, rutén vagy oláh kisebbséget, amely többséggé válhatott, amikor a török uralom megsemmisítette a magyar nép központi tartalékait s így nehézségekbe ütközött a perifériákról kiinduló nyomás ellensúlyozása.

az összesség, a magyarság megerősítését tartotta szem előtt. Az együttélés azonban nem hozott a tótságra elnyomást. Tagjai a királyi megyék szervezetében éppen úgy helyet nyertek, mint a magyarok. Tehát a fegyverforgatók, azok, akik kitüntették magukat, felemelkedtek a várjobbágyok közé, amidőn pedig a nemesi megyék kifejlődtek, a köznemesség soraiba. A nagy társadalmi átalakulást, amelyen Magyarország a XIII. században átment, a tót és a magyar nép együttesen élte tehát át, érezve hátrányait, de élvezve előnyeit is. Kerületek kialakulására, s ezzel kapcsolatban külön tót vezetőréteg kiemelkedésére ezért nem volt szükség. Az északnyugati megyékben, Trencsén, Nyitra, Turóc, Árva, Liptó, Zólyom területén magyar-tót származású köznemesség tartotta kezében a vezetést, s választotta a szolgabirákat, majd alispánokat. Elnyomásról szó sem volt. Nemcsak a panaszok hiányára utalhatunk, hanem arra a tényre is, hogy a felvidéki nemesség két nyelvű volt, mint azt lakóhelyeinek kettős neve is mutatja; pl. Gyulafalva és Dulic, Kevfalva és Kevic, Kassa és Kosice, Léva és Levice.¹ De kölcsönösen átalakultak az egyes családok is, az egybeolvadás bizonyosságául. Tót eredetű család tehát magyarrá lett, mint a Kosuth-család, amelynek egyik ága már Nagy Lajos korában Vendéginek nevezte magát, magyar meg tóttá. Ezek a régi felvidéki családok, amelyek évszázadok alatt egymással kölcsönösen összeházasodtak, nagyon szétterjedtek. Egyes ágak érzelmileg inkább magyarok lehettek, mások tótok. Mindez azonban csak a XIX. században, a nemzetiségi eluralomra jutásakor dőlt el. Addig a kétnyelvűség megakadályozta az ellentétek kiéleződését, sőt előtűnését is. Nem lehet vitás, hogy a tótság tudott volna autonómiát biztosítani magának, ha vágyódik utána; hiszen ilyent még a beregi rutének is elnyertek. De nem került reá sor a középkorban, mivel a magyar társadalmi rendszer teljesen megnyugtatta, kielégítette őt, s így jól érezte magát államának keretei közt.

*

Vázlatos áttekintésünk során nem jeleztük, hol tér el fejtegetésünk mindazon magyar kutatók előadásától, akik a magyarság és a nemzetiségek kapcsolataival foglalkoztak. Még ott sem utaltunk állításokra, ahol adatszerűen igazolható tévedés vagy félreértés a különbség oka. Tartózkodásunk korántsem jelenti, mintha ma kevésbé hinnők, mint bármikor, hogy a tudományos eredmények kibontakozásának feltétele az ellentétes véleményekre való határozott rámutatás és

¹ Melich J.: A honfoglaláskori Magyarország (Budapest 1929), 367. l.

azok megcáfolása s mintha elégnek tartanók merőben különböző felfogásoknak az olvasó elé helyezését, mintegy ráhagyva, válassza ki a tetszetősebbet. De ha nem is bocsátkoztunk polémiákba, egy pontra mégis ki kell térnünk, mivel itt már a legszélesebb körökben meggyökereződött felfogásba ütközünk. Abba, hogy a Szt. István-féle intelmeknek az egynyelvű ország gyengését hirdető s az idegenek pártfogására serkentő tanítása egész középkori nemzetiségi politikánk az alapja lett volna. A jelennek és a jövő számára az államvezetés és a politikai tudomány hirdetheti a legmegfelelőbb elveket, arra vonatkozólag azonban, hogy mint volt a multban, egyedül a tények a döntők. Ezek pedig mást mondanak. Vajjon teória és valóság ellentétére utalva hidaljuk át a szakadékot? Kényelmes megoldás lenne, s nem is méltatlanabb, mint nem egy a közkeletű vélemények közül, amelyek — post festa megmondhatjuk — egészen felesleges és tudományhoz éppen nem illő buzgalommal siettek Szt. István évében a közhangulat pillanatnyi szeszélyének szolgálni. Úgy tűnik fel, hogy a sok zavart és ellenmondást a „regnum“ szó helytelen értelmezése okozta s azt hisszük, hogy Auner Mihálynak baráti beszélgetés során ejtett megjegyzése oldja meg a kérdést: Az intelmek regnumán nem az országot, annak lakosságát kell érteni, hanem a kormányzásban segédkezők csoportját, a királyi kíséretet, a familiát. (Ezzel az értelmezéssel egyébként összeegyeztethető Bartoniek Emma előadása: Corona és regnum. Századok 1934, 319. l.) Mivel a Gefolgschaft engedelmesebb eszköz az uralkodó kezében, ha tagjai legalább részben a fejedelmi kegytől függenek s nem teljesen a társadalomban gyökerező, a „nemzettel“ együttérző honfiak közül kerülnek ki — az idegenek favorizálása valóban minden „kiséretre“ jellemző —, joggal hangozhatott el az intés, hogy a jó uralkodónak ügyelnie kell az erők kedvező megosztására, sőt megsztására. A tanács tehat kormányzati elv volt, nem pedig a nemzetiségi politika alapja.

Mályusz Elemér.

Deákműveltség és magyar renaissance.

II., befejező közlemény.

A XIII. század második negyedében a goliardok élete megfordult. Addig meglehetősen szabadságban folytatták mesterségüket, most az egyházmegyei zsinatok úzik maguk előtt a népes hadat. A visszahatást mértéktelen elszaporodásuk válthatta ki, amely együttjárt tudásbeli és technikai hanyatlásukkal és egyéb megélhetési eszközök igénybevételével, mint a tánc, bábtáncoltatás, muzsikálás, szemfényvesztés, varázslás, hogy a rosszabbakat ne tegyük szóvá. Életmódjukról éppen elég adat maradt fenn, különösen a későbbi időkben és csupán jellemző, de nem egyedülálló a legnagyobb goliardnak, Villonnak élete. Az egyház üldözése nagyon megnehezítette helyzetüket a klérus körében. Közönségük megváltozott s ez rákényszerítette őket arra, hogy latin énekeiket lefordítsák és népi nyelven énekeljenek. Ezáltal a goliardikus költészet jelentősége még érezhetőbbé válik, mint eddig volt. A „népi“ költészet Európa legnagyobb részében igen kezdetleges fokon állott, csupán az iskolázott jokulátorok fejlesztették. A világi költészetet az egyházi ritmus és rímtechnika hatása alá helyezte több körülmény. Ezek részint közvetlenek, mint például az, hogy a troubadourok közül számosan egyházi iskolákban nyerték képzettségüket, s hogy a jokulátorok közül sokan egyházi felügyelet alatt működtek és szerepeltek vallásos ünnepeken. Azonban a népi nyelvű költészet rím és ritmus szempontjából a legtöbbet mégis közvetve nyerte az egyházi költészetből a goliardokon keresztül. Ezek kezdettől fogva művelték a contrafacták szerzését, vagyis az utánköltésnek azt a fajtáját, amidőn népi nyelvű dalok latinnyelvű, vagy latin egyházi és goliardikus énekek vulgáris nyelvű változatait csatolják az eredeti dallamhoz. Használták a tréfás hatású kétnyelvűséget is.¹ A goliardikus költészet régtől fogva

¹ A goliardikus költészet hatása a népi nyelvű irodalomra: ld. fentebb a 320. l. jz.-ben idézett tanulmányokat. — A rím és ritmus

magában hordta a nemzeti nyelvű műköltészet és jokulátor-költészet műfajait és nemzetközi nyelve, a latin segítségével el is terjesztette. Most azonban új országokban kezdte meg átadásukat népi nyelven. Jeanroy úgy véli, hogy a francia költészet egyes műfajai csak külföldön találhatók meg, mert a francia földön továbbfejlődtek, kivesztek.¹ Ha ebben az állításban van konkrét mag, akkor az elsősorban a művelt jokulátorok, a goliardok terjesztő szerepe következtében van így, akik ebben az időszakban már hasonultak a népi nyelveken éneklő jongleurökhöz és Spielmannokhoz. Mindenesetre a kölcsönvett francia műfajok külföldön is továbbfejlődtek az új éghajlat törvényei szerint. A ballada-motívó-mok elterjedésében is vizsgálni kellene a latinul is éneklő goliardok szerepét, természetesen a középkor végén már meglévő anyagban.²

A goliardikus költészet éppen e hanyatló, de az európai irodalomnak annál fontosabb korszakában jutott újabb hullámként Magyarországra. Útját zsinati tiltások jelzik. A francia zsinatok a XIII. század első felében kezdik fölemelni szavukat. Sorra adják ki a rendelkezéseket ellenük Trierben (1227), Mainzban (1261), Salzburgban (1274), Kölnben (1280), Passauban (1284). Salzburgban 1291-ben újból tilalommal fordulnak ellenük. A brémai 1296-i rendel-

hatására ld. G. Bertoni: *La poesia dei goliardi* (Poesia, leggende, costumanze del medio evo, Modena 1917) 1—39, 37. l. — Társadalmi viszonyaik változására: A. Straccali: *I goliardi ovvero i clerici vagantes delle università medievali* (Firenze 1880), 23—24. l. — *A contrafacta-kérdésnek* (ld. még 320. l. l. jz.) általános elvi alapjaira sok példával Fr. Gennrich: *Musikwissenschaft und Romanische Philologie* (Halle 1918). — *Komoly és tréfás kétnyelvűség: Carmina Burana* (J. A. Schmeller) no. CXCII. 73—74. l.; no. 79—81, 166—168. l.; no. 138, 210. l.; no. 141, 212. l.; no. 145—146, 216. l.; no. 181—182, 242—245. l.

¹ A. Jeanroy: *Les origines de la poésie lyrique en France au moyen âge* (II. éd. Paris 1904), 124. l.

² Helyesen föltételezi Gragger (i. m. 42. l.) és Ortutay (i. m. 23, 28. l.) a protestáns éneklő deákok, „legatus“-ok szerepét. Sőt ezt megelőzően még nagyobb a magyar goliardoké. Ortutay (i. m. 279—307. l.) kiadásából, akinek motívum-összeállításai a legteljesebbek, kitűnik, hogy legrégebb balladáink, mint másutt is, kevés kivétellel közös európai motívumkincséből szakadtak ki. Egy-kettőnél a motívum valószínű útja is megállapítható, a Szilágyi és Hajmási alapjául szolgáló Waltharius manu fortis Lengyelország felől, Fogarasi István története Németország felől érkezhett (283—284. l.). Az a művészi ihlet és előadás, amely a magyar balladára jellemző, csakis magyar és képzett énekesek hosszú, alakító munkájából és azoknak a táncformáknak vagy ritmusalakzatoknak kényszerítő ereje következtében jöhetett létre, amelyekben új életét élte.

kezés mutatja, hogy arrafelé is terjedtek. Úgy látszik azonban, hogy itt, Európa keletén, Salzburgban új középpont keletkezett, mert 1310-ben immár harmadízben állapítanak meg szigorú büntetéseket a goliardiokra. Ehhez az új középponthoz egy új név is fűződik, a Mönch von Salzburg, akinek műsorán jelentősen mutatkozik az új környezet hatása. Érezhető rajta a Minnesang és olyan népi nyelvű tavaszdalokat ír, melyeknek természetszeretete és egyszerűsége Neidhartra emlékeztet. A latin ioculatoroknak e szétszóródó serege nem állt meg a magyar határnál. Erre mutat a budai, 1279-i zsinat döntése, amely az első salzburgi tiltást öt év múlva követte. Inti a magyar papokat, hogy mimosokat, bohócokat és jokulátorokat ne hallgassanak s a tabernákat teljességgel elkerüljék.¹ Azt lehetne gondolni, hogy ez az intés csupán az elharapódzott világias szórakozásokra céloz, hiszen említés sem történik benne goliardokról vagy vágánsokról. Így is van. De a hallgatott énekesek mivolta, már akár az egyháziak otthonában, akár tabernában, külső körülményektől függött. Jelen esetben a népi és latin nyelven éneklő jokulátorok hullámától. Bizonyíték erre, hogy a budai zsinat határozata nem áll elszigetelten, hanem láncszeme az egyházi személyekhez intézett tiltások kelet felé terjedő sorozatának. Hogy a „goliardi“, „vagantes“ kitétel hiányzik a tiltásból, nem döntő mozzanat. A latin jokulátorokat, különösen, amióta kiléptek a latinnyelvűség szigetelő köréből, nem hívták csakis goliardoknak. Az említett zsinati döntésekben a „goliard“ kifejezés néha elő sem fordul, csak szinonimája, mint „vándor tanuló“, „kóbor klerikus“, „eberhardinus“, „jokulátor“, „bohóc“, „színész“ (vagi scholares, clerici vagabundi, eberhardini, buffones, trutanni, mimi, histriones); máskor pedig szinonimájával együtt

¹ A goliardokra és vagansokra vonatkozó külföldi zsinati döntéseket összegyűjtve kiadta H. Waddell: *The wandering scholars*, Appendix 244—270. l. — A Mönch von Salzburg néhány dala egyéb helyi eredetű énekek között a sterzingi XIV. sz.-végi kéziratban, J. Zingerle, i. h. 529—336. l. — Neidhart hatása észrevehető a *Carmina Buranaban* is, v. ö. *Neidharts Lieder* (2. Aufl. M. Haupt—E. Wiessner, Leipzig 1925) I. 14. l. és C. B. (J. A. Schmeller) no. 130a, 240. l. — Az 1279-i budai zsinat döntése: c. V. „Clerici officia vel commercia non exerceant maxime inhonesta: mimis, histrionibus et ioculatoribus non intendant et tabernas prorsus evitent, nisi forte causa necessitatis in itinere substituti.“ *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata* (= S. C. R. H.), pars I. 108. l. E zsinati döntést Sebestyén Gyula (Anjoukori nyomok a nagymihályi Kaplyonok mulattatóiról, *Egyetemes Phil. Közöny* 1891, 416. l.) is idegen jokulátorok beözönlésének tulajdonítja, de a jövevény mulattatókat olaszoknak véli.

szerepel, tehát csupa olyan kifejezéssel, amelyet a zsinatláncolat magyar változata is hangoztat.

Mindamellett éppen nem lehet állítani, hogy a határozat csak külföldről jött és egyedül goliard eredetű jokulátorokra vonatkozhatott volna. Érinthette az énekesek egyéb csoportjait is. Másrészt elég idő telt el ahhoz, hogy állandó külföldi kapcsolatok mellett belső intézmények alapján kialakuljon az egyházi körökben forgolódo latin jokulátor. Már igen korán kiadtak Magyarországon olyan zsinati tiltásokat, melyek egyrészt vágánsok jelenlétére, vagy evagálásra mutatnak, másrészt pedig a goliardok és rokontípusok teremtette félig egyházi költészetnek, a trópusoknak, prosáknak előfordulását bizonyítják. A magyar egyházmegyei zsinatok több mint öt évszázadon keresztül hadakoztak a föllépő clerici vagantes ellen. Az első tiltó rendelkezést a Szt. László-korabeli szabolcsi zsinat hozta 1092-ben. Utána Kálmán király zsinatai foglalkoztak velük ismételten, tehát megjelenésük már olyan időben gondot okozott, amikor a kereszténység még meg sem szilárdult kellőképpen. A külföldi vágánsok szereplésük színhelyét már akkor kiterjesztették Magyarországra, ahol a büntetlenség kellemes országát keresték. De nemcsak idegen (hospes, advena, alienigena presbiter vel diaconus), tehát külföldről igazoló írás nélkül jött szerzetesek, papok és növendékpapok: azaz „diákok“ ellen kellett harcolni, hanem idehaza támadt vágánsok ellen is. Az 1114-i zsinat már kénytelen úgy fogalmazni tiltásait, hogy „más püspökségből, vagy provinciából ajánló levél nélkül nem szabad klerikust befogadni“. Az advenák mellett kiterjeszti figyelmét az itthoniakra. Inti az apátokat, hogy ritkábban hagyják el monostorukat és sem a királyhoz, sem távoli birtokaikra püspöki engedély nélkül hosszabb időre ne távozzanak. Ennél is jelentősegteljesebb intézkedés, hogy „aki szerzetesi ruhát hord, vagy lépjen monostorba, vagy tegye le köntösét, vagy tartson bűnbánatot“.¹ A vándorlásról, kalandozásról még nem olyan régen szokott le a magyarság, hogy ne támadtak volna gyorsan vidám hívei a vágáns életnek.

¹ A magyar zsinati tiltások: a szabolcsi zsinat döntése S. C. R. H. Lib. I. A. 1092 cap. XVII—XVIII, 26—27. l.; Kálmán király rendelkezései uo.: A. 1105 c. III. 43. l., 1114 c. XIX—XXI. 57. l. — A törvénysszövegek egyes részeinek mintáit összegyűjtötte Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Budapest 1904), 70—71, 102, 107. l. A Péterffy által 1103-ra tett zsinatról nem tesz említést.

Az említett magyar zsinati döntések európai példákat követnek, mert a helyzet is hasonló lett. Későbbiek a Cambridgei Dalok keletkezésénél és közelednek ahhoz az időhöz, amely a goliardikus költészet legteljesebb virágzását hozta. A vágánsok megjelenésével együtt fölhangzanak a klerikusok, „deákok“ készítette csengőrimű, nem kanonikus énekek, a tropusok, prosák. Ezért kell kimondani a magyar zsinatnak is 1114-ben, hogy: „Ne olvastassék, vagy énekeltessek a templomban semmi, amit zsinat nem hagyott jóvá.“¹ Ettől az időtől kezdve nem maradt ránk zsinati tiltás egészen IV. Béla és Kun László koráig, 1279-ig. Azonban a XII. század s a XIII. első fele a magyar udvar klerikus és lovagi kultúrájának igazi kezdete. III. Béla, Imre és II. Endre korában szorosabbra fűződtek a kapcsolatok a francia szerzetesrendekkel, mint valaha. Anonymus példája bizonyítja, hogy a magyar klérus kiválóbb tagjai nem maradtak érintetlenek a XII. századi francia humanizmustól, nem valószínű hát, hogy a francia goliardikus költészettől tartottak volna csak távol magukat. A vágánsokról is vannak elszórt adataink. A Hedrehvári Micha bán alapította Telki-i bencés apátság 1220 táján huszonnégy évi fennállás után csaknem üresen állott, lakói szétszéledtek: vagy aposztáziába estek, vagy vágánsokká lettek. Az ország életében nagy csapás volt a tatárveszedelem, de a dolgok fejlődését nem tudta megakadályozni s még e század utolsó negyedében, a goliardok újabb nyugati hullámának megjelenésekor kiadták a már említett rendelkezést. De ugyanez az egyházi törvényhozó gyűlés keményen meghagyja (31. pont), hogy semmiféle rendű és rangú klerikus ne merészeljen a királyság területén, vagy a maga provinciáján kívülre peregrinálni felsőbbesége engedélye nélkül. A 64. pont végül éles fényt vet a helyzetre: „Mivel hallomásunk szerint bizonyos monostoroknak fogadalmat tett szerzetesei és kanonokjai megszokták, hogy monostoraiknak falain kívül nyíltan és titokban a környékre gyakorta evagáljanak, elrendeljük, hogy a káplán, és azok kivételével, akiket erre hivatalos teendőjük kényszerít, senki monostorának határát elhagyni ne merészelje, ha előbb nem kért rá engedélyt apáttól, priortól, vagy préposttól.“ A 43. paragrafus azután egyházi átokkal sújtja mindazokat, akik előzetes figyelmeztetés ellenére egyházi személy létükre elhagyván kolostorukat, előljáráóságuk engedélye nélkül iskolákra mennek és mást merészelnek hallgatni az iskolákon,

¹ A. 1114. cap. XLVI. : „Nihil legatur, vel cantetur in Ecclesia, nisi quod fuerit in Synodo collaudatum.“ S. C. R. H. 60. 1.

mint grammatikát, teológiát, vagy logikát.¹ Ami a tárgyak korlátozását illeti, a megszorítás a divatos jogi és orvosi tanulmányok, valamint nem utolsó sorban az auktorok ellen irányult. A rendelkezések szigorúságát több körülmény magyarázza, egyrészt általános európai bajok, mint az elvilágiasodás, vágánsság, goliardság, a varázslás terjedése, másrészt hazai viszonyok. Kún László zabolátlan élete nem maradhatott hatás nélkül az általános állapotokra. Ha a vágánsok és goliardok nálunk azelőtt elszört jelenség is volt, ebben az időben már mint önálló varázsló-énekes típus kezdett szerepet játszani. A deáktársadalom ettől kezdve nő világi réteggé, de kapcsolatát az egyházi iskolával és a klerussal, műveltségbeli és társadalmi forrásával, ezentúl sem veszíti el. A zsinati tiltásokban megint hézag tapasztalható. De már a Mátyás-korabeli egyházi zsinatok ismét fölemelik szavukat a klerikusok kóborlása miatt, újabb és újabb mozzanatokkal egészítve ki az eddig nyert képet. A plébánosok nem fogadhatnak föl senkit maguk mellé önhatalmúlag prédikáció tartására, vagy gyóntatásra, legkevésbé aposztaltakat és — mint a szeptesi zsinat (1460.) szószerint kimondja — vágánsokat. Mindez nem sokat használt. Az 1493. ifesztergomi zsinatnak újból intő szóval kell fordulnia egyes egyházak felé.² A következő században a reformáció és annak iskolai rendszere egyáltalában nem szüntette meg a goliardságot és vágánsságot, sőt protestáns részről egyenesen rendszerbe foglalta, kiépítette. A túlkapások ellen pedig továbbharcoltak a katolikus zsinatok. Egyébként a Mátyás-

¹ A Hedrehváry Micha alapította apátság sorsa Rupp J.: Magyarország helyrajzi története, I. (Pest 1870) 39. l. — Guido kardinális pontjai IV. Béla idején A. 1257. S. C. R. H. 90. l. — A peregrinálás ellenőrzése A. 1279. c. XXXI. uo. 113. l. Az evagatio ellen c. LXIV. uo. 125—124. l.; a tanulmányutak és tanulmányok ellenőrzése c. LXVI. uo. 124. l.

² Egy 1446 utáni időből származó adat Huendler Vitus suffraganeusnak híradása a pécsi karmelitákról. Többekre panaszkodik, akik hosszú ideje elkóboroltak (divagarunt) s nem állottak másokat megszalva plébániákat vezetni bárkinek engedélye nélkül. V. ö. J. Koller: Historia episcopatus Quinqueecclesiensis, IV. (Posonii 1796) 265. l.; a szeptesi zsinat 1460: „clerici non debent esse vagabundi“, c. XLIII. S. C. R. H. 210. l. „Item nullus Plebanus suscipiat in Capellam aliquem religiosum, sive ut officium praedicationis, vel confessionis exerceat maxime apostatas et vagos sine nostro consilio“, c. XXVI. uo. 206. l.; tiltás a jokulatorok és mindenféle mulattatók pártfogásáról, c. XXXVIII. uo. 209. l.; az egyes szerzetesrendekben, különösen a bencés rendben előforduló evagatorról: az esztergomi zsinat 1493, uo. 231—232. l.; a pannonhalmi apát 1515-ben megint a jáki apátot egy vágáns befogadása miatt, Rupp: i. m. I. 554. l.

korabeli rendelkezések megismétlik Kun László zsinatjának intelmeit a jokulátorokkal, mimusokkal s mindenfajta zenészekkel kapcsolatban, de nem feledkeznek meg a kolostorokban lezajló és éjtszakába hajló vendégeskedésekről, a „*commissationes superfluae et confabulationes illicitae*“¹-ről sem.¹

Mindezek az adatok valójában csak töredékei azoknak a jeleknek, melyek mutatják, hogy kezdettől fogva megvolt Magyarországon, vagy kialakult a klerikus életnek minden olyan szokása, intézménye, társadalmi formája, mely szükségképen nálunk is goliardikus költészetet hozott létre, vagy azt átplántálni segített. Értjük ezek alatt elsősorban a karácsonyi és húsvéti örömmünnepek misztériumjátékait, a vallásos-népies táncünnepeket és a rekordálás intézményét. A magyar regölés — az ethnographia széleskörű bizonyítékai szerint — ősi magyar pogány szokásnak és a rómaiakra visszamenő pannóniai *calendae*-ünneplésnek összeolvadt hagyománya.² De a *calendae*-ünnepeknek egyházi alakjáról, a bolondos-ünnepről is vannak adataink, ha közvetettek is. Valószínűleg a középkor utolsó századaiban (XII—XV.) került át a szomszédos országokon keresztül, vagy esetleg közvetlenül a gyermekpüspök-választás és a bolondos-ünnep egyik ritusa, a Franciaországban ismeretes „madár- vagy verébmise“. E szokás onnan vette eredetét, hogy madarakat engedtek el a templomban és csiripelésüket kicsinyek és nagyok utánózták. A „madármise“ Gyergyóditrón máig is ismeretes. Amikor az egyik karácsonyi ének szerint a madárkák megszólalnak, a gyerekek cserépfütyülőiken csiripelni kezdenek és végigcsiripelik-fütyülik a misét. A Nyárád menti falvakban, különösen Remetén pedig az énekes misén kívül csendes misét tartanak, amely alatt fehér ruhás kisleányok verseket szavalnak és énekelnek fölváltva. E szokásban könnyű fölismerni egykori trópusok emlékét és a gyermekpüspök-választás költői versenyének elhalványodott maradványát. Azt lehetne mondani, hogy idegen szerzetesek átplántálta, elszigetelt körben föllépő szokásról van talán szó. De az ország másik végében, a Dunántúlon, Zalában és Pécsen fölbukkan a karácsonyi betlehemes játékban egy olyan gyermekdal, amely a gyergyóditrói szokásra mutat.

¹ V. ö. az esztergomi zsinat 1495, S. C. R. H. 230. l. A nyitrai zsinat. 1494, c. XXX. uo. 296. l.

² A regösökről v. ö. Sebestyén Gyula: A regösök (Magyar Népköltési Gyűjtemény, V. Budapest 1902).

Az ének a Kis Jézus testére szálló madárkákról szól, s refrainje a cserépsíp-, vagy furulya-utánozta madárcsicsergés:

„Négy kis madárkák,
Szálljatok ide,
Itt fekszik Jézus
Jászolban, ime,
Fülemüle, stiglicke

Kanárrika, verbecske,
Szálljatok egy testre,
A Jézus testyére,
Tuli, lili, li,
Tuli, lili, li.”¹

A magyarországi betlehemes játékokban további elgondolkoztató mozzanatok tűnnek föl. E játékok egyes motívumokkal gazdagodhattak, változhattak, kicserélődhetnek, de középkorvégi latin alaptípusból származtak. Azonban vannak bennük olyan mozzanatok, amelyeket vagy egyáltalán nem, vagy csak alig lehetett megmagyarázni. A bolondos ünnep és gyermekpüspökválasztás szokása ezekre is feleletet ad. Ilyen az egyik magyar misztérium csipkelődő dala, a „Pásztorok, új hírt mondok“ kezdetű. Az immaculata conceptiot vonja kétségbe, jöllehet játékos, gyermekies formában. Már a „Carmina Burana“ goliardikus karácsonyi játékának is ez a kérdés a versengésszerű középpontja: Szt. Ágoston és a zsinagóga feje vitatkoznak rajta, majd az ördög, mint a gonoszság teológusa igyekszik meggyőzni az egyszerű pásztorokat a hittétel ellenkezőjéről. Hogy ez az ördög valamikor nálunk is megvolt, azt a betlehemes ördöghábú is tanúsítja.² A magyar karácsonyi misztériumjátékok tekintélyes számban tréfások és ugyancsak sokjukban vergiliusi pásztornevekkel találkozni. Azt a föltevést.

¹ A gyergyóditrói szokás: Orbán Balázs: A székelőföld leírása, II. (Pest, 1873) 117. l. A remetei (Maros Torda vm.) szokás: Harmath Lujza: Nyárárdmenti székely népszokások. Ethnographia 1899, 44—47. l. A pécsi versike: Magyar Nyelvőr V. 1876, 524—525. l. A zalai: Sebestyén Gyula: Dunántúli gyűjtés (Magyar Népköltési Gyűjtemény, VIII. Budapest 1906), 511—512. l. Valószínűleg mindkét változatban egy ősi ének állandóan kopó és megújuló szövege van előttünk.

² Az immaculata conceptio kérdése a C. B. karácsonyi játékában: Ludus Scenicus de Nativitate Domini, Carmina Burana (III. Aufl. B. Schmeller) 80—85, 89—90. l. — A karácsonyi bábtáncoltatás ördögfigurájára ld. Viski Károly, A Magyarság Szellemi Néprajza, III. 342. l.; Solymossy Sándor (A karácsonyi misztériumok eredete. Egyetemes Philologiai Közlöny 1889, 351—368. l.; A Betlehem a népmisztériumban és a dráma történetében, Budapest 1894) és Viski Károly (i. h. III. 345. l.) fölfogása a helyes, hogy a betlehemezés középkori eredetű. A nép közé természetesen később került és szövegében változott, de mindez nem változtat a lényegen. Különben pedig általános elv, hogy a nép életében a középkori élet megnyilvánulásai tartanak egészen a XVIII. sz.-ig. Ez nem korszakok, hanem társadalmi tagozódás és életkörülmények kérdése.

hogy protestáns iskolai hatásra lehetne visszavezetni ezeket az elemeket, nem tartom elfogadhatónak. A magyar Koridom, Maksus, Tyityire és Mönök alighanem korábban születtek. Hiszen a vergiliusi pásztorköltészet már a Mosburgi Graduale táncdalába, a „Gregis pastor Tityrus“-ba is benyomult. Ethnographusaink igen helyesen téli napfordulót ünneplő pogány pásztortáncból származtatják a pásztoroknak, vagy az „öreg“-nek, illetve Koridomnak táncát úgy, amint az sok magyar változatban fontos kellék.¹ Hiszen a „calendae-i lárvák bejutottak a bolondos-ünnepek látványosságai közé, s ezeknek a lárváknak köszönhető a Goliás egyénisége is. Egyébként Mosburgban is táncoltak a pásztorok a már említett táncdalt énekelve és Tityrusnak hívták a legfőbbet közöttük. Ober-Pfalzban éppen így megmaradtak a klasszikus pásztornevek és nyomok mutatnak rá a cseh-morva-tót nyelvterületen, ahol a pásztorok szintén táncolnak. A Kis Jézusnak, mint az élet és fény kútfejének imádása mélységesen régi :

„Ó, élet, ó napfény,
 Ó édes Jézusom,
 Ó édes Megváltóm !“²

Ez az a Kis Jézus, aki véget vet az év utolsó napjain szabadon garázdálkodó sötét hatalmak erejének és áradó fényben megkezdzi az új évet. Ugyanaz a remegő öröm, ugyanazok a kitörő kiáltások, mint a „bolondos ünnepeken.“

A pásztoroknak, főként a Koridomnak, az „Öreg“-nek esztelenkedéseit, hazugságversenyét, trágárságait, összevissza beszédeit, ugrándozó táncát a bolondos ünnepeken szereplő Goliás és társai magyarázzák, akiknek mindeme dolgok együttes privilégiumuk volt. Az eddigiek alapján jogos a föltevés, hogy a betlehemezésben a szigorúan vallásos karácsonyi játék a „bolondos ünnepen“, illetve a „gyermekpüspök“ ünnepén előadott pásztorjátékokkal elegyedett.

Egyik ilyen betlehemes játékunkban megmaradt a „Dormi, o rosa, tota formosa“ kezdetű dal. Ezek után okunk van föltenni, hogy valamint ez az ének, úgy valószínűleg megvoltak azok a tavaszdal-betétek is, melyek a goliardikus misztériumokat jellemezték, mint például a híres „Aestivali gaudio tellus renovatur“. A goliardok által eljátszott, recitált és énekelt húsvéti misztériumban

¹ Viski hol bábtáncoltatással, hol a téli napforduló pásztor-táncával hozza összefüggésbe, i. h. III. 343, 335. l. ; Sebestyén Gyula : Dunántúli gyűjtés, 508—510. l.

² Ld. Magyar Nyelvőr VI. 1877, 329. l.

Mária Magdolna a bűnös öröm megszemélyesítője, aki latin és német versekben dicsőíti életét, mígnem angyali intésre Jézus színe előtt megtér. A szerelmi dalt éneklő Mária Magdolna alakja sokáig megmaradt Magyarországon. A XVIII. században keletkezett Petrovay-énekeskönyvben Mária Magdolna megtéréséről hosszú ének olvasható. A híres bibliai asszony életét a *Carmina Burana* mintájához hasonlóan tárgyalja, kissé bőkezűen időzve annak „in gaudio“ eltöltött életénél. Mária Magdolna mindig csak mulatozott, pompázott: „Asztalánál zenget lassú hegedűcke.“ Az énekes Magdolna még munka közben is virágéneket dudol:

„Ölében hogy vötte varroládáczkáját,
Ablakában ülven dúdolta nótáját,
Virághének tölte gyakorta meg száját.“¹

Ugyancsak klerikus környezettel kell összefüggésbe hoznunk az 1501-i Corpus Christi körmenet alkalmával Budán tartott szabadtéri előadást. Az előadás ugyan már nem közvetlenül egyházi tárgyú. A török birodalom pusztulását jeleníti meg olyképen, hogy egy villámszerű tűzesóva a Mátyás-templom előtt fölépített török mecsetre hull. A mecsetben Mohamed lebegő koporsója található, s előtte a szultán és basái térdelnek. A tűz elhamvaszt mindent, a koporsó is lezuhan, pedig közismert próféciák szerint éppen ez a jele a török birodalom közelgő összeomlásának. A jelenet után egy tabernaculumon állva Sybillának öltözött alak jelenik meg, aki latin jósigéket mond s a királyra fordítja a jóslatot.² Klerikus személy, esetleg diák mondhatta a latin jósigéket.

De már a budai előadást három évvel megelőzve, 1498-ban Laskai Osvát panaszkodik, hogy a kolostorok „színi daloktól“ (*cantus teatrales*) visszhangzanak. Beöthy Zsolt a „*Biga salutis*“-nak ezt a kitételét úgy magyarázza, hogy a szerzeteseknek hébe-hóba kedvük telt világi dalokban. Azonban a szóbanforgó adat pontos középkori egyházi terminusnak felel meg: a klerikusok énekelte egyházi színjátékot „*ludi teatrales*“-nek, „*ludi scenici*“-nek nevezték. A recitativ szövegeket élénkítő dalbetétekre illik a „*cantus theat-*

¹ A „*Dormi o rosa, tota formosa*“: Magyar Nyelvőr VI. 1877, 330. l.; Viski K. i. h. 339. l. — Mária Magdolna alakja a C. B.-ban, „*Ludus paschalis sive de passione Domini*“, 96—100. l.; Ferenczy Zoltán: Petrovay Miklós énekeskönyve. Irodalomtörténeti Közlemények 1916, 203. l.

² Modenai és velencei követek jelentései Magyarország földrajzi és kulturai állapotáról a XV. és XVI. századból, 1881.

rales“ kifejezés. Ilyenek voltak a bolondos ünnepeken látványosságok közepette énekelt dalok, a karácsonyi és húsvéti goliardikus játékok lírai betétei.¹ Az egyházi színház dalbetétei tulajdonképpen csak részben betoldások, egyébként a prózával szervesen egybeforrott énekek, lévén az egyházi színjáték liturgikus eredetű. Nem a dalok ellen kél ki Laskai Osvát, hiszen legősibb nyelvemlékünket, a „Halotti Beszéd“-et tartalmazó Pray-kódex is magában foglalja az európaszerte ismert húsvéti trópusnak, a „Quem quaeritis“-nek egyik változatát, tehát tulajdonképpen szintén „színi dal“-t. Laskai Osvát haragja a goliardok költötte világias színi dalokra vonatkozhatik csupán. A budai bábjátékban megfigyelt misztériumtárgy is az elvilágiasodás felé mutat. Ebbe az irányba tart az iskolai színjátszás is. A körmőcbányai latin iskola tanítója 1540-ben, mint említettük, Terentius „Heautontimorumenos“-át szeretné eljátszani Szt. Gál napján. Terentius a középkorban a legolvasottabb iskolai szerzők egyike volt, a kómikus stílus mintaképe. Egyik vígjátékának előadása azt mutatja, ami különben természetes, hogy a protestáns iskola szokásait és tartalmát a középkori iskolától örökölte.

Egyébként a diákszínjátszás körébe tartozik, de már annak teljesen protestáns változatába, a magyar irodalom híres drámai töredéke, a „Comoedia Balassi Menyhért árulatásáról“. Első olvasásra föltűnik, hogy milyen nagy számmal szerepelnek benne bizalmas tisztet betöltő diákok. Nem szabad elfelejteni, hogy a XVI. század második felében vagyunk, amikor a diákság már sok ágra speciálizálódott, mindenütt képviselt társadalmi osztály. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy deákos munka. A vaskos humorú, csipős iskolai színjátszás termékei közé tartozik, bárki írta. In medias res vág a dolgokba, amint ez általános sajátossága a külföldön, például Itáliában jól ismert jokulátor-drámának, a commedia dell'arte középkori műfajának.² Másrészt éppen Bornemisza Péter prédikációiból tudjuk, hogy a tanítás,

¹ Ld. Beöthy Zsolt: Az első magyar political színmű és kora. Századok 1876, 282. l. — Szilády Áron (Régi magyar költők tára, V. 329—331. l.) farsangi alakoskodásra gondol, Bayer József nem tud dönteni, de (A magyar drámai irodalom története, Budapest 1897, I. 15. l.) fölveti a szerzetesek világi természetű színjátszásának lehetőségét is. III. Ince pápa dekrétuma, amelyet a gneseni érseknek és püspökeinek küldött (1207) a „bolondos ünnepek“ és lárváknak templomba vitele ellen, említi a „ludi . . . theatrales“-t is. E. K. Chambers: i. m. I. 279. l.

² A jokulátor-drámáról v. ö. De Bartholomaeis: i. m. 35—67. l.

lelkipásztorkodás és deákság ugyanolyan egymásból adódó foglalkozások a protestáns korban, mint voltak a közép-korban. Az a körülmény, hogy e deák-játék Karádi Pál, abrudbányai unitárius lelkész kezéből jutott napvilágra, szinte csak megerősíti, hogy ez a „farsa“ deákos kör terméke, mely a színjátszó goliardoknak jogos örököse volt.

Az egyházi örömnépek, színjátékok mellett ügyelni kell a nép és az egyház ünnepi egybekapcsolódására. Ilyen alkalmakkor ismerhette meg a nép a nyelvére lefordított goliardikus dalokat. A búcsúk az egész környékről összecsofították a híveket, s velük együtt a jokulátorokat. Megjelentek esetenként a szent patrónus dicsőségét zengedező rekordáló diákok, vagy egyes diákénekesek. A templomhoz csatolt coemeterium temetéskor, s maga a templom is az ünnepek vigiliáin és az ünnepeken zene, tánc, mutatványok színhelyévé válik. Így volt ez Európában mindenütt. Az 1279-i budai zsinat ez ellen is kénytelen rendelkezést hozni: „Meghagyjuk a papoknak, hogy miután elvégezték a szentmisét, s a nép otthonába távozott, templomaikat szorgosan zárják be és kiközösítés terhe alatt tiltsák meg a táncot a cínteremben, vagy a templomban.“ Mindhasztalan, mert mihelyt ragyogóra válik az idő, eljön a vidám táncok időszaka, s Temesvári Pelbárt hiába panaszoja a „Pomoerium“-ban, hogy az ünnepnapot nem annyira Istennek szentelik, mint inkább a táncnak, és trufákat hallgatnak. Az ünnepségre, látványosságra szomjas tömeg ellen küzd az 1460-i szepesi zsinat, amikor erélyesen kikel az apokrif ünnepek ellen. Az 1515-i veszprémi gyűlés még ennél is tovább megy, megtiltja egyházi személyeknek, hogy jelen legyenek menyegzőkön, táncokon, vendégeskedéseken: „Semmiféle látványosságban ne vegyenek részt, amelyek lakodalmakkor, táncoláskor, vendégeskedésekkor szoktak lenni.“¹ Nem kell itt az ünneplésnek, szórakozásnak elfajulására gondolni, bár kétségtelen, hogy a zene, ének és tánc a kívánatosnál gyakrabban törte át a mindennapi életet. A magyar táncosok híre Európaszerte nagy volt. A kevés XV. századbéli történeti emlék között fennmaradt egy egyházi beszéd, „Trac-

¹ A budai zsinat döntése: A. 1279 c. XLIII. S. C. R. H. I. 116. l.; v. ö. Balogh József: Ünnepek és ünneprontás, Ethnographia XXXVII. 1926, 113—121. l. — Temesvári Pelbárt a táncról: Szilády Áron: Temesvári Pelbárt élete és munkái (Budapest 1880), 73. l. Pomoerium. Sermones, de tempore. Pars aestiva. Sermo L. — A szepesi zsinat az apokrif ünnepekről A. 1460, S. C. R. H. I. 209. l. A veszprémi zsinat a papok és a nép együttéléséről: A. 1515, uo. 237. l.

tatus de chorea“, melyet szerzője Budán, a XV. század derekán intézett a néphez a tánc szenvedélye ellen.¹ A tractatusból kitűnik, hogy nem vonatkozott az egyház szigorúsága a táncra, ha csak férfiak, vagy csak nők járták csoportosan. A táncdalra írt vallásos contrafacták ellen hadakozott volna ezáltal. Csak a túlzások ellen lépett föl. Így volt ez a második magyarországi flagellánsmozgalom idején. Ez a vallásos láz Itáliában keletkezett s megteremtette ott ritmikus, táncszerű szertartásai kísérőjéül a „lauda“-kat, a Mária-siralmak egész sorát, sőt az olasz vallásos színjáték első mintáit is. A dalt vezetőjük intónálta s a kar felelt rá; főként dramatikus énekeket mondtak. A mozgalom 1263-ban már elérte Magyarországot, s alkalmasint magával hozta vallásos költészetét is. Erről akkor győződünk meg, ha a második flagelláns mozgalomról szóló szürke tudósítást értelmezzük. Trithemius apát krónikájában olvassuk, hogy amikor nagy pestis után, 1349-ben, ismét felcapott e fanatizmus lángja, a flagellánsok menete hozzájuk Magyarországról jött, „önmagukat a templomban és a templomon kívül ismét és ismét megkorbácsolták, közben pedig megbotránkozottató, vagy gyanus dalokat énekeltek“.² Rövidesen megfékeztek az eretnekséget, de milyen tanulságos lenne, ha az általuk énekelt népi, szenvedélyes hangú, nem kanonikus dalok szövegét is ismernénk, meggondolva különösen, hogy hasonló környezetből emelkedett ki Jacopone da Todi.

Táncal voltak egybekötve az egyház által megszelídített tavaszünnepek. Ezekhez tartozott a pütkösi királynéválasztás ősi szokása, amely mellé Nagy Lajos hitvese, Kotromanics Erzsébet meghonosította a rózsa-, ibolya-királynő szokását is. Ezt a játékot Medard püspök teremtette meg Franciaországban, hogy a pogány tavaszünnepeket

¹ Az aránylag rövid, de annál értékesebb értekezés (Bibl. Reg. Monacensis Cod. Lat. 16229. fol. 1a—16b.) az egyházi álláspontot körvonalazza biblikus és modern példákkal ékesítve. Az elmondás helye és időpontja jellemzővé teszi a magyar viszonyokra. Tánc-történünk hasznos egédeszközévé válhatik.

² Az első flagelláns mozgalomról *Chronici Hungarici Compositio Saec. XIV. Scriptores Rerum Hungaricarum*, I. 469. l. — A másodikról v. ö. Balogh József híradását: *Flagellánsok Magyarországon, Ethnographia XXXVIII.* 1927, 199. l. — Az olasz flagelláns mozgalomról és jelentőségéről G. Galli: *I Disciplinati dell'Umbria del 1260 e le loro laudi. Giornale Storico della Letteratura Italiana, Supplemento*, no. 9. — G. Volpe: *Movimenti religiosi e sette ereticali nella società medievale italiana* (Firenze 1922) 117—118. l.; *De Bartholomaeis: Le origini della poesia drammatica italiana* (Bologna 1924), 9—15. l.; u. az: *Il teatro abruzzese nel medioevo* (Bologna 1924).

kereszténnyé avassa. A megválasztás alapja a jóság és erény volt. Lassan terjedt csak el. A pütkösi királynéválasztás dalai azonban ma is vallásos és világi dalrészekből tevődnek össze és a királynőnek még mindig éppúgy gyűjtenek, mint Bolognában a XIII. században a „májusi grófnő“-nek. Szent Iván napján a nagy, kozmikus szerelemünneppéppenséggel az egyházi szertartás részévé vált. Temesvári Pelbárt tanúsága szerint a XV. században így volt. De a bűvös tűz körül lejtett körtáncot nem lehetett olyan könnyen megállítani, kiirtani, tovább élt az és dacolt az évszázadokkal.¹ Mindezen alkalmakkor a templom mellett ott volt a diák is, amint ez ministráló, éneklő szerepéből következett.

A rekordálás különben is egyre szélesebb körű lesz. Adataink vannak 1481-ből (Zágráb) tanulókról, akik Szent Miklós napján énekeltek. Tudjuk továbbá, hogy 1494—95-ben Bakócz Tamás, akkor egri püspök, előtt kétszer énekeltek, egy ízben vendég jelenlétében. II. Lajos számadáskönyveiben (1525) ugyancsak szerepelnek a budai iskolák diákjai, mint akik rövid néhány hónap alatt ötször is kántáltak a király színe előtt. A felvidéki és az erdélyi városokban divatos volt az utcai rekordálás is: Bártfán (1504), Zólyomban (1500, 1511, 1546) és a század derekán Nagyszombatban történik említés róla. Az ünnepi fölvonulásokon kívül hetenként kétszer, csütörtökön és vasárnap szoktak fölvonulni az utcákon. A brassói számadáskönyvek elárulják, hogy a deákok asztalnál énekeltek. Később természetesen se szeri, se száma az olyan adatoknak, hogy a deákok minden alkalmat fölhasználtak az éneklésre. A XVI—XVII. századi viszonyokat föltüntető énekeskönyvek szerint alig esett meg lakodalom nélkülük, de névnapot, keresztelőt, táncmulatságot és halotti tort éppenúgy nem mulasztottak el fölkeresni. Kétségtelen, hogy az együttes, mintegy „hivatalos“ éneklés és az alkalom meghatározta a tárgyat. De a világi énekanyag benyomulását igen koránra kell tennünk. Az osztrák éneklő deákok (latinistae, scholares, latini cantores-nek nevezik magukat, szemben a tudatlan, alacsonyrendű népi jokulátorokkal) XIV. századvégi daloskönyve tele van latin és német tavaszdalokkal, asszonycsúfoló versekkel. A cseh „cleri-

¹ A rózsakirálynőről ld. Szendrei Zsigmond és Szendrei Ákos, A Magyarság Szellemi Néprajza, IV. k. 292. l. — A pütkösdölést 1591-ben eltiltották: Viski K. uo. III. 355—357. l. — A „májusi grófnő“-nek is gyűjtöttek: De Bartholomaeis i. m. 73. l. — Temesvári Pelbárt: Pomoerium de sanctis. Pars aestiva. Sermo X. Szilády: i. m. 73. l.

culus“-ok, kórusgyerekek dalkincsét őrző kéziratok a XV. század közepéről szintén csekély számban tartalmaznak csupán vallásos énekeket. Ennek az a körülmény is oka lehet, hogy a vallásos énekeket sokkal jobban tudták, semhogy azt le kellett volna írniok maguknak. De az is kiténik, hogy a goliardikus dalkincs műsoron volt.¹ Vajjon csak az a magyar deákság lett volna kivétel, melyet annyi szál fűzött a szomszédos országok egyházi és iskolai középpontjaihoz? A rekordáló diákok csak Magyarországon énekeltek volna csupán vallásos énekeket, ahol a XIII. század óta kialakult a varázsló-énekes deák, a garabonciás típusa? Ahol a XV. századi és XVI. századeleji kéziratok goliardikus emlékeket tartalmaznak? Alig hihető. Némi különbséget lehet azonban tenni a rekordáló és az egyenként, vagy csoportosan énekelve gyűjtögető deák között, aki nyilván jobban rá van utalva közönségére, ellenőrzése csekélyebb, tehát inkább követi a közízlést.

Különben ebben az időben a deákság immár társadalmi réteggé nő. A káptalani, szerzetesi, városi és falusi iskolák száma a XIV. századtól kezdve az egész ország területén nőttön nő. A gyors fejlődést betetőzik az egyetemalapítási kísérletek. A pécsi, majd az ezt pótló budai és ismét a pozsonyi egyetem fölállítása ideiglenes belső középpontokat adott a diákéletnek. Ugyanilyen szervezett formái alakultak ki az iskolás életnek Közép-Európában egyidejűleg, majd minden fejedelmi székhelyen. A tudományos fókuszok olyan sűrűen helyezkedtek el az egymással szomszédos országokban, mint Franciaországban az egyetemek XII. századi virágzása idején. A középfokú iskolákban tanított „septem artes“, s az egyetem „facultas artium“-a annyira hasonlók voltak és annyira keveredő formát mutattak, hogy az egyetemek és középfokú egyházi iskolák szükségképen állandó kapcsolatban állottak, s állandó peregrináció célpontjai lettek. A nem egyetemi jellegű iskolák száma ugyancsak tekintélyes. Békefi Remig 1540-ig 275 városi és falusi iskoláról tud adatot fölhozni. A káptalani iskolák közül 15-nek az életét kíséri gyűjtemmel. de a szerzetesi iskolákat és még

¹ Rekordáló diákok Zágrábban: Békefi R.: i. m. Oklevéltár LXXIV. 416—417. l.; Bakócz előtt: Fraknoi Vilmos: Adalékok a hazai és külföldi iskoláztatás történetéhez a XV. és XVI. században, Századok 1873, 669. l.; II. Lajos udvarában: uo. 667. l.; városokban: v. ö. Szabolcsi Bence: A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje. Zenei Szemle 1920, 110—112. l. — Az osztrák énekes deákok műsorához ld. J. Zingerle-nek idézett szövegkiadását. — A csehekhez ld. J. Feifalik ugyancsak idézett tanulmányát és kiadását.

egyéb, elő nem került adatokat számbavéve, a valóság e számnak többszöröse kell hogy legyen. Természetes dolog, hogy ez a friss és hazai viszonyok között rendkívüli iskolai élet elég jelentékeny deákműveltségű réteget alakított ki. Az állami és a magánélet viszonyainak gazdagodása, szövevényessége egyre több lehetőséget adott a deákoknak elhelyezkedésre. Az iskolában szerzett több-kevesebb tudásukat annyiféleképpen tudták gyümölcösztetni, hogy érdemes volt világi litterátusnak, azaz deáknak menni. A XIV. századtól kezdve bőven is találkozunk deákokkal, egyházi és világi renden lévő iskolásokkal, mint valamelyik peres fél helyszíni megbizottjával, mint határozatok végrehajtójával, irnokkal, jegyzővel, közjegyzővel és bíróval. Nemcsak az ügyvédség prototípusai ők, hanem az első jószágigazgatók, titkárok és sok esetben kalandorok. Igen gyakori állandó, vagy ideiglenes élethivatásuk a tanítás és káplánkodás. Belőlük kerülnek ki a csodadoktorok, a hadiszerekhez értő fizikusok, orvosságokat és mérgeket ismerő apothekáriusok. Az esetenkénti alkalmaztatást állandó szolgálat cserélte föl. A világi előkelők egyre-másra tartottak olyan „bizott” embert, aki értett a fogalmazás mesterségéhez, tudott számvetést, értett az orvosláshoz, időjósláshoz, voltak jogi ismeretei, s hűségesen eljárta különféle ügyekben. Ezenkívül, úgy látszik, a deáknak volt tiszte, vagy alkalma uráról dalt szerezni és valóban, legrégebb epikus énekeink deákmunkák. E jelek arra mutatnak, hogy az énekes apródokéhoz hasonló, csak sokoldalúbb tiszte vittek. A deákság igazán a hitújítás korában vált középosztályá, a mai „lateiner” műveltségű társadalmi réteg ősvé. Az emelkedésnek itt nem állott útjába az alacsony származás. Egy európaszerre ismeretes tréfás deákének XIV. századi följegyzésében arra az időre emlékeztetik a fősvény apátot, amikor még mint vándorénekes tengette életét.¹ Az egyik XV. századvégi német

¹ A világi deákság társadalmi jelentőségére céloz ugyan, de nem ismeri föl súlyát s méltatásukra mindössze 12 sort szentel Békefi különben kitűnő művében (297. l.). — Az írástudó réteg jelentőségére Hajnal István idézett két műve nyitott utat. Az egyházi és világi deákok társadalmi szerepére nyelvelméltáraink, oklevéltáraink, leveles gyűjteményeink és egyes írók bőséges bizonyítékokat adnak, noha Békefi is jelentős dokumentációs anyagot gyűjtött össze. Részletes tárgyalásuk azonban nem fért e dolgozat keretébe. — Az apátot emlékeztető goliard vers keletkezésének idejére ld. W. Meyer: *Quondam fuit factus festus...* Ein Gedicht in Spottlatein. *Nachrichten von d. K. Ges. d. Wiss. zu Göttingen* 1908, 415. l.; A. Straccali változatát használtam (Cod. Ricc. 688. Firenze): I goliardi ovvero i clerici vagantes delle università medievali (Firenze 1880), App. 86—89. l.

vágáns önéletrajz szerzője, Johannes Butzbach, a laachi kolostor priorja lett. A XVI. század első negyedében író Thomas Platter pedig a híres bázeli latin iskola rektora. A jegyzői életpályán eredménynek számított a császári és pápai megbízatású közjegyzőség, kancelláriai alkalmaztatás. De, ha pápi személy volt az illető, hitese hely vezetője, s akár kancellár is lehetett belőle idővel. Mindez fokozottan állott a nemesi, vagy főnemesi származásúakra. A protestáns iskolák már csak azért sem állták útját a deákműveltség továbbélésének, s a társadalmi réteg kiterjeszkedésének, mert a protestánsizmus első nemzedéke egykori katolikus pap, szerzetes, vagy klerikus volt. Az az újabb nemzedék pedig, amelyik Németországban nyerte neveltetését, azt látta, hogy az ottani iskolákban éppúgy, mint idehaza, fenntartották mindazokat a szokásokat, amelyekkel segíthetett magán a szűkölködő deákság. Luther maga is énekes mendikáns volt. Kisebb deákok szolgálata a nagyobb bacchansok, vagy beanusok irányában, rekordálás, melyet az iskola együttesen végzett, a szegény mendikáns diákok együttes és egyenkénti éneklése, gyűjtőkörutak, amikor prédikáltak, tanítottak, énekeltek, ahogy éppen szükség volt rá, bizonyosságát adják annak, hogy a goliardság minden mozzanata folytatódott. Amikor az újhelyi pap haragjában eltöri a rakoncátlan mendikáns kobzát, kenyérkereseti eszközében bünteti. A protestáns vándorló diákok éppen úgy, mint a vágánsok, fölcsapnak alkalmi írónaknak, szerelmes verseket, leveleket írnak, elviszik a címzetthez és el is éneklük lantkísérettel. Régi népballadáink a szerelmes levelet fogalmazó deákot többször emlegetik.¹ Annyira sokoldalú, változékony, gazdag réteg,

¹ A német viszonyokról v. ö. A. Richter i. dolgozatát (Der fahrende Schüler, i. h. 110—124. l.) — A hazai protestáns deákságnak különösen XVII. és XVIII. századi zenei életéről ld. Szabolcsi Bence, i. h. — A deákok irodalmi szerepét kellőképpen megvilágítja, hogy legrégibb emlékeink közül deákszerzőtől való Gergely deák éneke Both Jánosról, Cantio Petri Berizlo (Szabatkay Mihály deák), Geszthy László diák éneke. — A deákság sokoldalúságával, változékonyásával legtöbbször Bornemisza Péter foglalkozott az egykorok között: Negyedik része az Evangéliumocból és az Epistolacból való tanulságocnac, Sempte 1578 (bővebb kiadás), 598b—599b, 601b—602a. Uo.: Predicacioc Nagy soc czudalatos kisirtetekről eördögi világi és testi kisirtetekről, 767a, 811a—b. — Hogy a deákok mások számára levelet írnak, kitűnik „A rab legény“, „A molnár inasa“ c. balladákából. V. ö. Gragger : i. m., 72—75, 138. l. — A deákok úgy szerepelnek a népies dalokban, jóllehet nagyrészt maguk készítették e dalokat, mint a szerelemhez különösen értő népség. — Az újhelyi pap és a mendikáns kobza : Zoványi Jenő : Miskolci Csulyak István zempléni ref. esperes (1620—1645.) egyházlátogatási jegyzőkönyvei. Tört. Tár 1906, 271. l.

hogy nem lehet meglepődni, ha mitosza támadt a garabonciás deák alakjában.

Ennek a színes, sokarcú embertípusnak legjellemzőbb tevékenysége az énekköltészet. Láttuk közvetett és közvetlen bizonyítékokkal, hogy minden előfeltétel megvolt költészetük kialakítására, legyen az külső, vagy belső, s hogy valóban meg is volt e típus. De magával költészetükkel, énekelt műsorukkal még nem foglalkoztunk. Ebbeli szereplésüket bele kell illeszteni a történeti fejlődésbe és jelentőségüket meg kell világítani. A XIV. századi magyar krónika egyik ága (a Bécsi Képes Krónika) a hét magyart, akik az augsburgi csatavesztésből megmaradtak volna és magukról éneket szerezve koldultak, „Lazari“-nak nevezi, amihez a XV. századi Pozsonyi Krónika hozzáfűzi, hogy utódaik az esztergomi lazariták fennhatósága alatt álló „Szent Lázár szegényei“. Még később visszatérünk erre a jokulátor-testületre, most csak annyit, hogy a krónika másik ágában (a Budai Krónika családja) ugyanezeket hét magyarnak és gyáknak nevezik.¹ Akár helyes a szövegnek ez az alakja, akár nem, mindenhogyan arra mutat, hogy a XIV. századi compilatio szétválásakor már egyértelmű volt a regősök egyik csoportja a „gyak“-okkal (gyiák, deák). Kiegészíti ezt az adatot a garabonciás diák mitosza, melyben a táltosok tulajdonságai a diákokra vannak átruházva. A pogány táltosok varázscselekményeit a regősök örökölték, s e sősorban ők adhatták át a diákoknak, mint a hivatással együttjáró attributumokat.

Mikor lett énekesse a diák? Bizonyos értelemben mindig az volt. A diakonos-diakonus „gyak“-ra rövidült formája katolikus szláv közvetítés útján jutott a magyar nyelvbe. Eredetileg templomi énekest jelentett, kiegészítőt, általában pedig föl nem szentelt papot. Ez utóbbi értelmében veszi a szó latin alakját a Kálmán király tartotta 1103-i zsinatnak az idegen vágánsok ellen szóló kitétele. Az olyan XIII.

¹ „Qui quidem septem ob offensam huiusmodi Lazari sunt vocati“ V. Chronici Hungarici Compositio Saeculi XIV. S. R. H. I. 294. l. „... het Mogor et Gok sunt vocati“. S (olasz másoló!) uo. „... Hetmogor et Wok sunt vocati“ R (délsláv másoló!) uo. : „... heth Magiar et gyak sunt vocati“ B uo. ; „... heth magiar et gyak.“ D uo. ; „... und durch dez gespottes willen Eccieiorog und gyak sie sind genennet“ (kéziratváltozatok: giack, gyak, gyag), Chronicon Henrici de Múgeln (ed. E. Travnik) S. R. H. II. 134. l. A deák szó gyiák alakja a moldvai esáángóknál ma is megvan (Nyr. X. 203. l. ; Szinyei József: Magyar tájszótár (Budapest 1893), 387. l. Jelentése (kántor) ugyancsak közel van az eredeti értelméhez. Nyr. II. 487, X. 203, VI. 472. l. ; v. ö. még Sebestyén Gyula: i. m. 132--134. l.

századi névadások, mint pl. a bencés kolostort és majorságot egybefoglaló „Deáki“, ugyanilyen értelmezésen nyugszanak. Az ezután következő időre eshetett a fogalom már régebben megkezdődött, de most gyorsuló megváltozása pap-deákra, világi litterátusra, írődeákra, regőssel egyértelmű énekes és lantos deákra. Különben nem egyedülálló jelenség, hogy a goliardoknak megfelelő szerepkört más, helyi eredetű név takarja. Spanyolországban a nemzeti irodalom középkori virágzása úgyszólván kizárólag a jokulátorokhoz, „juglar“-okhoz fűződik. E jokulátorok között voltak klerikusok. És a spanyol diákok még a múlt században is gyűjtöttek énekelve. A salamancai diákok a nyári szünet alatt mint bohócok és énekesek zenekarral bejárták az országot, hogy tanulmányi költségeiket összegyűjtsék. De ismeretlen maradt eredeti nevük, a goliard, s ha egyszer-kétszer elő is fordul, kocsmező, eszem-izsom alakot jelent. Ugyanígy történt Magyarországon. A Magyi-kódex egyik bejegyzése a torkossággal hozza összefüggésbe: goliardus-gulosus. Maga a szó tehát bizonyos körben és bizonyos jelentésváltozással nem ismeretlen, de az általános nevezet az itthoni, a diák.¹

A magyar diákköltészet ugyanolyan benső kapcsolatban áll az iskolai verseléssel, mint a goliardikus énekköltés. A ritmikus és időmértékes verstant Magyarországon is az európai szokásoknak megfelelően sajátították el. A tanítás módjai és példái nagyjából azonosaknak tekinthetők. A nálunk fontos oklevélszerkesztést a retorika keretében tanították s ehhez fűzték hozzá a dictamen metricumot és rhythmicumot. A jegyzői réteg nálunk is olyan feltűnő érdeklődést mutat a költészet iránt, mint Bolognában. Hisz legrégebb világi tárgyú költői emlékeink diákok forgatta formuláskönyvekben, számadási és jegyzőkönyvekben maradtak fenn.

Néhány példával meg lehet világítani iskolai verselésünk külföldi kapcsolatait és egyéni sajátosságait. A kevés

¹ A „gyak“ eredetéről ld. Melich János: Szláv jövevényszavaink (Budapest 1903), I. 2. 239—240, 41, 164, 201. l. — Gombocz Z.—Melich J.: Magyar ethymológiai szótár, I. (1914—1930) 1285—1287. — J. N. Seidl: Der Diakonat in der katholischen Kirche, dessen hieratische Würde und geschichtliche Entwicklung (Ratisbonae 1884); Die Religion in Geschichte und Gegenwart (Tübingen 1910), II. 6. l.; Dictionnaire de théologie catholique, IV. (Paris 1911) 703—731. l. Az 1103-i zsinat kitétele: c. III. S. C. R. H. I. 43. l. „Deáki“ nevű helységek: Szarnota István—Zolnai Gyula: Magyar oklevélszótár (Budapest 1902—1906), 148. l. A fogalom szétágazódására Szarvas G.—Simonyi Zs.: Magyar nyelvtörténeti szótár, I. (Budapest 1890) 486—87. l.; Békefi: i. m. 290—297. l. — Spanyol papi jokulátorok: R. Menéndez Pidal: Poesia juglaresca y Juglares (Madrid 1924), 38—42. l.

fennmaradt középkori emlékek közül való IV. Béla királynak és családjának sírverse az esztergomi minoriták templomában. A XIV. századi történeti compilatio maga is megjegyzi, hogy a sírfőirat milyen „szép“ versekből áll: „Aspice rem caram / Tres cingunt virginis aram / Rex, dux, regina / Quibus assint gaudia trina“. Majd pedig: „Dum licuit / Tua dum viguit / Rex Bela potestas / Fraus latuit / Pax firma fuit / Regnavit honestas.“ A sírvers második része megtalálható a zürichi iskolás versgyűjteményben is, mint egyike a számtalan epitaphium-mintáknak. A francia iskolázottságú klerikus Fridericusra vonatkoztatja a sírverset, alkalmasint Barbarossa Frigyesre gondol. De Franciaországban ugyanezt a verset más nevekre is alkalmazták.¹ A magyar király hamvai fölé tehát franciaországi iskolákból kelet felé terjedő uralkodói sírversformulát írtak.

A zürichi versgyűjteménnyel benső rokonságot tart a magyar Magyi-kódex. A pécsi Egyetemi Könyvtár tulajdona (DD. III. 18), tulajdonképpen huszonnyolc füzetből álló colligátum, amelyet Magyi János eredetileg közjegyzői munkájának támogatására formuláriumnak készített. Mátyás király kancelláriájának stílusát tartotta szem előtt, s mivel közel volt a kancelláriához, erre megvolt a lehetősége. 1476-ban az óbudai káptalan nótáriusának scribája, már ugyanezen évben császári jogosítványú közjegyző, de a pápai jogosítványt csak 1490-ben nyeri el, utoljára pedig 1492-ben szerepel, mint Pest város jegyzője.² A Magyi-kódex valószínűleg hiteles hely mintakönyve lett. A formuláskönyvet ezen az új állomáshelyén többen forgatták, latin verseket és mondásokat jegyeztek bele a Magyi János által üresen hagyott lapokra éppen úgy, mint szennylevelére és a kötéstáblák belső lapjára. A kódexet iskolás jellegű bejegyzéseinek tanúsága szerint dictamen prosaicumot tanuló diákok használták, akik jegyzők akartak lenni és velük együtt használta alkalmasint a kolostorban működő hites hely is. Ennek megfelelően a latin glosszák nagyobb része a kódex második szálláshelyén készült. A közjegyzők, mint Magyi János, valamint a hiteles hely nótáriusai számára elengedhetetlenül

¹ IV. Béla sírfőirata: *Chronici Hungarici, Compositio Saec. XIV. S. R. H. I. 470. l.*; J. Werner: *i. m. no. 304, 122. l.*

² V. ö. Fitz József: A Nyirkállói-kódex genetikus leírása. *Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából, 1931—1932, 6—7. sz. 12—28. l.* — Uo.: Pótlás a Nyirkállói-kódex leírásához, *i. h. 2. l.* Klemm Antal: A pécsi Nyirkállói-kódex magyar glosszái, *Pannonia 1937, 264—275. l.*

fontos volt a latin nyelvnek és írásnak szabatos ismerete.¹ Szótárak híjján az iskolákban általában glosszáltak és gyakori az az eset, midőn az auktorok szövegei fölé jegyezték a klasszikusabb, ritkébb szavak egyszerű szinonimáit. A kódex iskolai használatát bizonyítja például, hogy egy töredék van benne a XV. században divatos grammatikus, Johannes de Garlandia hexameteres szöszedetéből, a „Cornutus“-ból.² A kódex első kötéstáblájának belső lapján pedig a grammatikus Vendome-i Máté jellegzetesen iskolás verse, a „Hermaphroditus“, található. A többi bejegyzés is iskolai környezettről tesz tanúságot. Seneca, Cato aranymondásai, közmondások, rímes játékok, vallásos etimologizálások, ünnepi naptárösszeállítások. Általában ugyanazokat a törvényszerűségeket mutatja a kézirat mint amelyeket a külföldi klerikus versgyűjtemények és kísérletek. Itt is van bűnbánó vers, mint a zürichi kéziratban, sőt még a versforma is megegyezik: a középrímes hexameter. A magyar diákok sem feledkeznek meg Fortunáról és egy Xenocratesnek tulajdonított leoninus-szal mutatnak példát az aab-rímes hexameterre. Találunk a könyvben hosszú, rímes prózát, „epitaphium“-ot Várad pusztulásáról, dicsőítő prédikációt Hunyadi Jánosról, s egy másik „epitaphiumot“ leoninusban ugyancsak órála, rövid hexameterben írt sírverset István diák halálára. Az iskolás-klerikus környezetet idézik az asszonyok elleni versezetek és mondások. Megvan azután a karácsonyi misztérium-ciklus rövid összefoglalása rímtelen szaffikus versekben, prózai excerptumok és humanista természetű versek.³ A kódex úgy, ahogy előttünk áll, valamiféle keveréke a mesterségbeli és iskolai segédkönyvnek és a diáriumnak.

Már azután a diákköltészet megoldatlan problémáihoz vezet át az a két goliardikus vers, amely ugyancsak e kódexben található. Meg kell jegyeznünk már most, a kiinduláskor, hogy a rendelkezésünkre álló és az alább kikövetkeztetett költemények a korabeli világi költészet fennmaradt emlékeinek egyáltalában nem elhanyagolható részét alkotják. Ha meg akarjuk érteni a diákok költői teljesítményeit, csak

¹ Erdújhelyi Menyhért: A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon (1899), 45—47 l.

² Az „Ydria dat latines . . .“ kezdetűhöz v. ö. H. Liebl: Die Disticha Cornuti auch Cornutus oder Distigium des Jo. v. Garlandia genannt und der Scoliaist Cornutus. Progr. Strauling 1888, 19. l.

³ A latin glosszák és szövegek újabb kiadása készül Kovachich Márton: *Formulae solennes styli* (Pestini 1790) VIII—XXVIII. l. nem teljes és elavult kiadásának pótlására.

a goliardikus költészetből indulhatunk ki. Vegyük mindenekelőtt a Magyi-kódex ilyenyszerű verseit. Az egyiket folytatólagosan írta két formula közé Magyi János. Ez a „Plenitudo temporis venit, exultemus“ kezdetű bordal. Kitűnően sikerült bevezető és összekötő részekén kívül tulajdonképpen két híres goliardikus ének egymáshozillesztéséből keletkezett. Az egyik a vágánsrend éneke, a „Cum in orbem universum decantatur: ite“, melyet egyesek „Bundeslied“-nek neveznek, a másik rész az Archipoeta legszebb költeményének, a „Gyónás“-nak (Aestuans intrinsecus ira vehementi . . .) két strófája. Ezekből az elemekből létrejött bordal fennmaradt Csehországban is egy 1459 táján írt prágai kéziratban.¹ A vers azonban nagyon valószínűen sokkal régebbi összeállítás. Mindenesetre Közép-Európában élő és fennmaradt goliardikus dallal van dolgunk. A másik ilyenyszerű ének a „De amore regula“ címet viseli. Ugyancsak Budán másolták, de nem Magyi János kezeírásának látszik. Ennek a költeménynek az eredete nem a Rajna vidékére mutat, mint az előbb tárgyalt bordalé, hanem Franciaország felé. A „Szerelmi Regula“ szoros tárgyi, sőt formai összefüggésben van Hugues d'Orléansnak, a Prímásnak egyik versével, a „Quid luges lyrice“ kezdetűvel. És ugyancsak egybehangzik Andreas Capellanus „De amore“-jának egy-egy kitételével is. Az előbb említett cseh kéziratban szintén megvan, de a magyar szöveg a romlatlanabb.²

A legnagyobb német és a legnagyobb francia goliardikus költő hatásán kívül találkozunk az angol diákköltészet klasszikusával, Walter Mapes-szel is. De nem a Magyi-kódexben. A garabonciás kézikönyv, a Béli-kódex tartalmazza egy alexandrinusokban írott költeményét „Galliphus“ címmel. De aminthogy a költemény azonos a Walter Mapes nevén kiadott „De uxore non ducenda“-val, a címben szereplő Galliphus sem egyéb, mint a „Goliath“-nak elferdített alakja. Ezt a három költeményt hamarjában továbbiakkal

¹ Magyi-kódex, p. 95. (V. füzet); a „Cum in orbem universum...“ szövege: C. B. no. 193, 251—253. l., bibliográfiája O. Dobiache-Rojdestvenski: i. m. 196—97. l.; a „Gyónás“-ból M. Manitius: Die Gedichte des Archipoeta, i. h. III. 12. str. 25. l.; az ének teljes ötvözetben, J. Feifalik: i. m. Anhang, no. XIX, 176—77. l.

² Magyi-kódex, p. 522 (XXVII); „Quid luges, lyrice?“ — W. Meyer: Die Oxforder Gedichte des Primas. Göttinger Gelehrte Nachrichten 1907, No. 7. 130. l. Andreae Capellani regii Francorum De Amore (ed. E. Trojel, Hauniae 1892). De amore per pecuniam acquisito, L. I. cap. IX. 228. l.; De regulis amoris L. II. cap. VIII. 295—305. l.; De vitiis mulierum, L. III. cap. I. 339—340. l.; J. Feifalik: i. m. Anhang. No. VIII. 167—168. l.

lehet szaporítani. Balassi Bálint „In somnium“ című tavaszdalához nótajelzőnek azt írja, hogy a „Vir monachus in mense Mai“ nótájára. Már eddig is sejtették, hogy „vágáns“-költeményről van szó. A tartalom alapján azt is meg tudjuk mondani, hogy milyen volt ez a goliardikus költemény. Az evagatiot énekelte meg alkalmasint tréfásan. Az elaluvás klasszikusan festői tájon és álomszerű (női) jelenés a goliardikus költészet egyik közhelye. Ez a motívum összekapcsolódik az evagálás kiéneklésével. Az ilyen természetű dalok szintén nem mentek ritkaságszámba. Mutatja ezt az a francia bolondos-ünnepen énekelt strófa, melynek kezdő sorai eddig a legközelebb állnak Balassi „nótájá“-hoz. E dalrész — hőse az evreuxi Saint Taurin-apátság priorja — így hangzik :

„Vir monachus in mense Iulio
Egressus est e monasterio,
C'est dom de la Buaille.
Egressus est sine licentia
Pour aller voir donna Venissia
Et faire la ripaille.“¹

De általában nem nehéz további goliardikus nyomokat fölfedezni: a goliardikus dalok lefordítását Franciaországban és Angliában is folytatták végig a XVI. és XVII. századon. Nyilván ismerték még a szövegek latinját is: a magyar XV—XVIII. századi énekeskönyvek daltípusainak legnagyobb része ugyancsak diákeredetű, vagy legalább is diákéneklés nyomait viseli magán. Ma is élő magyarnyelvű népdalokban minden további nélkül fel lehet ismerni a goliardikus eredetet. Kimutatták, hogy a „Virágok vetélkedése“ című, magyar nyelvterületen mindenütt ismert népdalunk tulajdonképen Sedulius Scottus egyik tudós humanista elégiájából származott s Walter szerint átkerült a „vágáns“-költészetbe is. Eckhardt Sándor a magyar változatokat szerencsésen összhangba hozta a nemzetközi alapformával s az

¹ Walter Mapes költeményére v. ö. fentebb 337. l. és uo. 2. jz. — Balassi Bálint „In somnium“ e. költeményének forrásaihoz v. ö. Eckhardt Sándor: Balassa Bálint irodalmi mintái. Irodalomtörténeti Közlemények 1913, 438—439. l.; Király György: Balassi Bálint „In somnium“ e. költeménye. Irodalomtörténet VI. 1917, 52—55 l.; Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái, II. 683—685. l. — Az álomszerű jelenés gyönyörű vidéken: Andreas Capellanus: i. m. l. II. cap. VIII. 295. l. Die Apokalypse des Goliath, hrsg. v. K. Strecker (Texte zur Kulturgesch. des MA. Hrsg. von Fedor Schneider, 5. H. Roma 1928). Magister Boncompagno: i. m. 9, 17. l.; a „bolondos ünnep“-en énekelt strófa: Du Tillot: i. m. 53. l.

utolsó virágéneknek tartja.¹ A kérdést csak az bonyolítja, hogy az oláh kolindák között szintén megtalálható, de a búza és a szőlővirág harcában a harmadik, a győztes nem a szerelem virága, hanem a szent krizmának, az olajnak virága. Valószínűleg egyik dal sem forrása a másiknak, hanem közös két hajtásáról van szó. Ez a közös alap csak a közeli Balkánról jöhetett, oda pedig Nyugatról, mert az egyházi virágszimbolika ezidőtájt éppen ott bontakozott ki. A francia lovagok gyakori útja, megtelepedése a Földközi-tenger keleti medencéjében, s az úgynevezett „Latin-császárság“ megalapítása közvetlen közelbe hozta a lovagrendek közvetítette klerikus-lovagi kultúrát. A nyugati hatás a Balkánon egyáltalában nem elszigetelt jelenség, nem egy példa van rá, hogy a francia lovagregény erősen hatott az új-görög regényre és a népi képzeletre. Itt még meg kell jegyezni, hogy a magyar nemesség középkori kultúrájában a lovagrendeknek eddig ismeretlen, de igen fontos szerepet kellett vinniük.

Ugyanilyen a helyzet egy másik, ma is énekelt népdalunkkal, amely ugyancsak virágének. A „Lányom, lányom, édeslányom, kerti virágszálom“ kezdetű párosénekről van szó. A virágszálomnak nem telik kedve sem a kovácsban, sem a takácsban, sem a Jánosban, csak a diákban :

„Jaj anyám, a diák
Olyan, mint a gyöngyvirág,
Elmegek én ahhoz !“

Ez a dal nem egyedülálló, hanem egy egész típusnak, a szerelmi vetélkedésnek legtisztább alakja. Már a népdal befejezéséből is valószínű, hogy csak diák írta. Mimikával kísért, talán táncolt dal, s a középkori asszonydalokhoz is köze van. Az ilyen tárgyú beszélgetés anya és leánya között nem ritka a román népek lírájában. A legközelebb álló szöveg azonban egy csehországi, XV. századi goliardikus dal, amelynek ugyancsak párbeszédes a formája, s amelyben a leány ugyancsak a diák mellett dönt. A némileg csonka befejezés így hangzik :

„Filia, vis scolarem,
bene literatum?„

Volo, mater cara,
volo, mater cara,
quia iam sum sana !

¹ A „Virágok vetélkedése“ : H. Walter : Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des MA. (Quellen u. Untersuchungen zur lateinischen Philologie des MA., V. Bd. II. H. München 1920), 53—55. l.; Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének (Minerva-könyvtár, XXVIII. 12. Budapest 1930).

Ritmus dolgában is elég közel állnak. A cseh változatban mindketten hetes vagy hatos képletű ritmusban beszélnek, amely a tizenhárom szótagos, ú. n. goliardikus verssor osztódásából jött létre. A magyarban az anya szerepének versmértéke nyolcas, a leány válasza hatos és hetes. A magyar ének emellett a virágének elemeit tartalmazza és föltétlenül művészebb. Úgy látszik, nem egyéb, mint a goliardikus tárgy magyarországi változatából keletkezett virágének. Ez a téma annyira jellemző a deákok költészetére, hogy legkiválóbb földolgozását, Phyllis és Flora versengését a klerikus és lovag szerelméért, ugyancsak a goliardok teremteték meg. A Magyarországon meglepően későn, a XIX. század harmadik évtizedében keletkezett úgynevezett „Varga melodiarium“-ban még megvolt az előbb említett csehországi latin versnek egyik változata.¹ Meg kell még jegyeznünk azt is, hogy egy XIX. századeleji magyar énekeskönyvben megtaláljuk Morando da Padova versét, a „Vinum dulce et suave“-t, hogy az Archipoéta „Gyónásá“-nak egyes strófáit több változatban olvashatjuk latinul és asszonydallá változtatott magyar formájában („Egy jeles szép gondolat ütközött elmémbe“). Ugyan elcsodálkozna az Archipoéta, ha hallaná a somogyi legényektől végső vallo-mását mint magyar népdalt, hogy „Életömnek végóráját töltöm a csárdába“. Goliardikus eredetű az oly híressé vált „Nyúl éneke“ és vele együtt a Kájoni-kódexben ugyancsak két nyelven megtalálható „Kánai menyegző“. Azonos ihlet gyümölcse a népdallá lett barátének, a „Három fehér szőlőtőke, három fekete“. A XVI—XIX. századig egész serege keletkezett a latin, nyelvkeveréses, vagy magyar deákekeknek és kryptadeáknak, mint például az „Ut auceps solet madarakat fogni“, a „Meghalt feleségem — Satis tarde quidem“, a „Cigányrequiem“, a „Vinus, vina, vinum“ és annyi más, sikerültebbnél sikerültebb emléke a magyar goliardok továbbélő nyughatatlan jókedvének.²

¹ A csehországi latin változatot ld. J. Feifalik : i. m. Anhang, No. X. 160—170. l.; a magyarországit ld. Csűry Bálint : A magyar népköltészet forrásaihoz. Erdélyi Irodalmi Szemle 1924, 90—92. l.; Szabó T. Attila : Ismeretlen irodalomtörténeti adatok erdélyi kéziratárakból. Irodalomtörténeti Közlemények 1931, 491—492. l.

² Morando da Padova bordala : Latin és magyar versek. Orsz. Széchényi-Könyvtár, Oct. Hung. 769. fol. 36a; az Archipoéta öt latinja és magyarja : Kresznerics Ferenc dalgyűjteményében (Tud. Akadémia Könyvtára, Népköltészet. 8°. IX. 184) fol. 85.a—b. Eldöntendő lenne, hogy nem állandó nemzetközi divat tartotta-e fenn e híres bordallá lett verset; van a versből a Nagyenyedi Jegyzet-könyvben, v. ő : Szabó T. Attila : Kézirat énekeskönyveink és verses kézirataink a

Észrevehettük, hogy két olyan goliardikus eredetű ének szerepelt, mely a közfelfogás szerint virágénekeknek számít. Mindenképen természetes, hogy deákok csoportosan és egyenként énekeltek virágénekeket. Beletartozott világi műsorukba. A Komjáti Kánonok nem hiába iparkodnak kiűzni „némelly buja mesterec és iffiu deákok“ multságát, a szereleménekeket. Pázmány Péter katolikus oldalon ugyanefelől panaszkodik: „Akárminémű rendbéli emberek avval mutogattyák éles elméjüket, hogy undok virág-énekeket irkálnak, mellyeket mind gyermekek s mind leányasszonyok kardéra tudnak és csak nem minden házak ezekkel zengedeznek.“¹ A deákok szerzőmivoltát azután olyan dalok bizonyítják, mint a „Virágok vetélkedése“ és a „Lányom, lányom, édes lányom“. De ezenfelül bizonyítja a Vásárhelyi Daloskönyv, a Szencsey Daloskönyv s az egykorú szereleménekek egész serege. A deákok akkor is, mint mindig, a divatos, előkelő költészetet utánozták. Barokkos mitológiával terhelte szerelem- és virágénekeket írnak, de úgy megtömik iskolai ismeretekkel, hogy gyakran fölismerszik rajtuk a deákok pennája.

Ha a deákság szerepét a virágénekek létrehozásában valamelyest tisztázni akarjuk, nem külső, hanem olyan belső bizonyítékokat kell fölhoznunk, amelyek magukban ezekben a költeményekben rejlenek. A XVI—XVII. századi kitételek szerint a virág- és szereleménekek úgyszólván szinonimáknak tekinthetők s magukba foglalják az egész szerelmi költészetet. Egyrésziük erősen szabadszajú s ezért üldözték az egész műfajt. De az a fölfogás, mintha a virágénekek tulajdonképen

XVI—XIX. sz.-ban (Zilah 1934) 169. l.; az egyik strófa magyar változatokban: *Diversae Cantiones Saeculares*, Orsz. Széchényi-Könyvtár, Quart. lat. 700 fol. 24b. Nemzeti Dalok Quart. Hung. 175. VI. fol. 41a—b. — A somogyi népdalt ld. Vikár Béla: Somogy-megye népköltése (Magyar népköltési gyűjtemény, VI. Budapest 1908), 204. l.; a Nyul éneke és a kánai menyegzőről szóló dal: Soproni János: A Kájoni-kódex irodalom- s zenetörténeti adalékai. Irodalomtörténeti Közlemények 1909, 297—301, 400—407. l.; mintaszerűen kiadta és vágánseredetét kimutatta Turóczy-Trostler József: Nyul Éneke (Gyoma 1938). A többi deakének itt nem tárgyalható középkori vonatkozásairól másutt kerül majd szó. A deákdalok általában megérdemelnék a velük való foglalkozást, összegyűjtést, kiadást, v. ö. Szabó T. Attila értékes dolgozatát: Adalékok és szempontok a magyar diákénekklés irodalomtörténeti vizsgálatához. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Nagyenyeden, 1931. aug. 28—30. napjain tartott 10. vándorgyűlésének Émlékkönyve (Kolozsvár 1932), 52—62. l.

¹ A Komjáti Kánonok i. helye *Canones Ecclesiastici in quinque classes distributi* (Varadini 1642), VII. can. 167. l.; Pázmány kitétele: Pázmány Péter: *Prodikációk* (Pozony 1636), 200—201. l.

kryptadeák lennének, nem állja meg helyét. Viszont ezekben a késői időkben a virágének elnevezés azzal magyarázható, hogy a kedvest vagy valamelyik virágfajtaához hasonlítják, virágmetaforával illetik, vagy pedig végtére Virágnak szólítják. Vannak közöttük szólóénekek és táncdalok. Ha azonban igazi lényegüket akarjuk fölismerni, abba az időbe kell visszamennünk, amelyből alig maradt egy-két rosszul megőrzött töredék.

A legrégebb emlékek közé sorolható mindenekelőtt a már említett virágvetélkedés. Tulajdonképen nem egységes dal. A három virág párbeszéde mellett strófánként, más változatokban soronként fölhangzik a refrain: „Virágom, véled elmegyek, — Virágom, tőled el sem maradok“. Kétségtelennek látszik, hogy ez az ének eredetileg táncdal volt (ezért maradt meg a Szent Iván-napi énekben), de már mint táncdal is két részből állott, egy fiatalabb mimikus táncjátékból és egy régebbi refrainből. A francia költészet sok példát mutat a régebbi és újabb elemek hasonló kapcsolódására. Ez a régebbi eredetű refrain is táncdalból maradhatott meg: ugyancsak társas jellegű játékból. A második emlék, a városi könyvből előkerült Soproni Virágének, Kodály Zoltán szerint, szinte ellenképe a virágvetélkedés refrainjének: „Virág, tudjad, tőled el kell mennem, — És te éretted kell gyászba öltözni“. A harmadik emlék a legtöbbet árulja el. Ez az ugyancsak jegyzői környezetből kikerült Kőrömbányai Táncszó, illetve vers:

„Supra aggnó,	A te szip palástodban,
Szökj fel, kabla,	Gombos sarudban
Haza ött firjed, tombj Kató,	Haja, haja, virágom!“

Bizony, ez nem más, mint biztatás a tánc női résztvevőihöz, az aggnőhöz, a fiatalhoz (kabla), a menyecskéhez. A „lovacsának“, kablának ilyen értelmezése megvan a francia költészetben is. A „supra“ latinul tudó jocularokra mutat. Egyetlenegy megvitatható közös vonása van ezeknek a töredékeknek és ez a táncszerűség mellett a „Virág“-megszólítás. Ritmizálni nem lehet megnyugtatóan, mert szövegük romlásokat mutat s a virágvetélkedést nem tekintve, rövid is. Annál jelentősebb a megszólítás.

Legyünk tisztában azzal, hogy nem metaforáról, hasonlatról van szó, hanem egy olyan jelenségről a középkori műköltészetnek, amelyet „senhal“-nak, rejtőnévnek hívtak. A troubadourok alkalmazták különös előszeretettel, de rejtőneveik a legritkább esetben virágfajták, inkább ilyenek: „Kincsem“, „Üdvöm“, „Jónál jobbam“, „Fényes Tizta-

ságom“.¹ Ez a körülmény minden további vizsgálat előtt azt sugallja, hogy a virágének nem népi költészet, mint ahogy Erdősi Sylvester János híres kitételéből gondolhatnánk, hanem a néphez lejutott úri költészet. A kérdés azonban meglehetősen bonyolult.

A középkori költészet eredeztetése túlságosan alá van vetve tudományon kívül eső szempontoknak. Két irány küzd egymással. Az egyik nem győz rámutatni a középkori költészet népi gyökereire, jöllehet úgyszólván semmi nyom nem maradt erről a népköltészetéről. A másik irány romantikusnak bélyegzi ezt az apriori népi elvet és nem hisz az írástudatlanok állítólagos irodalmában. Nem szabad elfelejteni, hogy a primitív társadalmak költészete kultikus jellegű, ünnepi és közösségi megnyilvánulás, amely még vallásos jellegét sem vesztette el teljesen. Fel kell tenni, ha tudunk róla; ha nem. Képtelenség elgondolni, hogy a magyarság, amely ősi zenét hozott magával, ne hozott volna a zenéhez tartozó éneket. A halált, a szerelmet, a felsőbb hatalomtól való függést minden nép érzi és értelmes kifejezése a zenével együtt jön a világra. Így hát mint ismeretlen, de meglévő tényt kell felfognunk, hogy a magyarságnak a koraközépkorban, éppenúgy, mint az itt talált ősi európai néptörödeknek, megvoltak a maga primitív közösségi énekei. Ezen felül még adva lévén a magyarság katonai életformája, nem hiányoztak a hősi énekek. A magyarság közösségi énekei idővel olyan európai „ünnepekhez csatlakoztak“, mint a Szent Iván-napi szertartás, vagy a pünkösdi ünnepek, a karácsonyi és újévi regélés. Fontosak ezek az alkalmak, mert mintegy rájuk hárul a népi költészet továbbfejlesztése. Ilyen kautélával hozzáfoghatunk a „virág“ rejtőnév magyarázatához. Egy bizonyos, a nép nem hozhatta. A magyarság virágkultusza különben európai tartózkodása alatt fejlődött ki. Másrészt Gragger Róbert odavetett megjegyzései sem lehetnek helytállóak, amikor a virágéneket a „jeux floraux“-szabályozta akadémikus költészetből, valamint a „Roman de la Rose“ és a „Roman de la Violette“-ből magyarázza. Nem helytállóak pedig azért, mert a magyar női nevek, amelyek

¹ A Soproni Virágének szövegét ld. v. Házi Jenő : A soproni virágének. Magyar Nyelv 1929, 88—91. l. A Kőrmöcbányai Táncszó : Pintér Jenő : Magyar irodalomtörténet, I. (Budapest 1931), 626. l. — Kodály Zoltán a virágénekekről, A Magyarság Szellemi Néprajza, IV. 59—61. l. — A refrain keletkezéséhez (a XIII. században jelenik meg) v. ö. A. Jeanroy : Les origines . . . 102—124. l. A „cabla“ uo. 60. l. ; a sénéhalról u. ö. : La poésie lyrique des troubadours (Paris 1934), I. 317—320. l.

a honfoglalás idején s a középkor első századaiban egészen más természetűek voltak, nagyrészt már a XIII. század folyamán s a XIV. elején virágnevekkel gazdagodnak, jóllehet a Gragger által említett költészet csak a XIV. század folyamán alakult ki (post quem 1323) és az Anjouk udvarából kerülhetett volna ki lassan a néphez.¹ Fölfogása annyiban helytálló, hogy az általa említett elemek valóban gazdagíthatták a virágénekeket, de nem indították el a divatot. A keletkezés régebben indult meg és más jellegű. Ugyanolyan joggal említhetjük, mint a lovagregények virágszimbolikáját, a bolognai retorika-tanítást. Boncompagno mester megállapítja, hogy urak és nép a kedvest rózsához, liliumhoz, nótához hasonlítják vagy csillaghoz, drágakőhöz és „egyéb ilyen dologhoz“. A kert-szimbolikára is példát mutat, amidőn egy titkos találkozáshoz illő levélformulát mutat be.² Az olasz és különösképen bolognai úgynevezett „memoriale“-költészetben láthatjuk, hogy ha nem is rendszeresen és költői maníeráé módjára, mint a magyarban, de elég sokszor előfordul már a virág metafora is. Azok azonban, akik Bolognában tanulták volna az énekköltés mesterségét, deákok voltak. És valóban Boncompagno mester ideje az, amelyben a magyar udvar is egy-két döntő adatot szolgáltat a középkori költészet magyar maníerájának keletkezésére.

Ekkortájt kormányoznak a magyar lovag-királyok, III. Béla, Imre, II. Endre. Ezt az időt Anonymus műve,

¹ A magyarság virágkultuszának európai kialakulásáról érvel Rapaics Rajmund: A magyarság virágai. A virágkultusz története (Budapest 1932), 4—45. l.; Gragger Róbert: i. m. 17—19. l. Meg kell azonban jegyezni, hogy G. nyitva tartja a kaput a korábbi kialakulás lehetősége előtt is. A női nevekről: Jakubovich Emil: Régi magyar női nevek, Magyar Nyelv 1915, 280—285, 327—330, 360—369, 423—426, 457—458. l. (pl. 1302-ből Veniver, 426. l., 1314: Lilium, 423. l., 1321: Rózsa — felnőtt asszony már — 425. l., 1327: Mine, 424. l., 1329: Wyrachk puellulam ancillam, 457. l., 1331: Floris, 424. l., 1339: domina matrona Lylyum, 423. l. 1390: Wyrag, 457. l.) — XIII. századi női virágnevek 1221: Weniver (G. Fejér: Codex diplomaticus, III/1. 326. l.); 1227: Weniver (uo. III/2. 106, 108. l.); 1258: Lilium (uo. IV/2. 469. l.); 1270: Viola (uo. V/1. 74. l.); 1278: Jolenth (uo. X/3. 265. l.); 1283: Aglenth (uo. V/3. 206. l.); 1296: Lilium (uo. VI/2. 148. l.); 1208: Viola abbatissa (Wenzel G.: Árpádkori új okmánytár, VI. 331. l.); 1253, 1258: Rosa (uo. II. 245. l. és XI. 453. l.); 1269, 1273: Lilium (uo. XI. 588. l. és IX. 47. l.); 1278: Venys (uo. IV. 174. l.). — Karácsonyi János (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, Budapest 1901) Aglenthet ismer 1267-ből (II. 327. l.), Liliomot 1277-ből (II. 397. l.), Jolántát 1278—81-ből és 1292-ből. (III/1. 26. l. és II. 328. l.) Régi női virágnév még kb. 1237: Vyragus. (Szamota I.—Zolnai Gy.: Magyar oklevél-szótár, 1096.)

² Ld. Magister Boncompagno: Rota Veneris, 15—23. l.

Peire Vidal neve és magyar kereszteshadjárat jellemzi számkunkra. Sok jeltől jogosan következtettek arra, hogy az udvarban az európai uralkodói székhelyek lovagi élete zajlott. Egy-két mozzanatra külön fel kell hívni a figyelmet. Ilyen körülmény, hogy II. Endre utolsó felesége, Estei Beatrix abból az udvarból jött el Magyarországra (1234—1236), amely az északitáliai troubadour életnek a középpontja volt. Guilhem Raimon, Aimeric, Folco, Sordello, Peire Guilhem de Luserna, Rambaut de Vaqueiras és még egy sereg költő tekintett a családra és Beatrixre, mint költészete bírójára és pártfogójára.¹ El tudta-e vajjon felejteni mindezt a magyar király udvarában? Nem is kellett, ott már évtizedek óta hasonló udvari élet folyt. Spalatói Tamás főesperes a szörnyű pusztulásról beszélve, melyet a tatárok okoztak, nem tudta elfojtani meggyőződését, hogy mindez Isten büntetése a magyarok fényűző, henye életéért. „A hosszú béke szabadjára engedte őket, elszoktak a fegyverek érdességétől, a testi gyönyöröknek örvendve a tétlenség tunyaságában petyhüdtek. Mivelhogy a magyarok földje minden jóban gazdag és termékeny lévén, okot adott gyermekeinek, hogy a bőség következtében mértéktelen gyönyörökben örvendjenek. Mert mi más volt ifjúságuknak neveltetése, mint fürtjeiket csinosítani, bőrüket tisztogatni, férfias öltözéküket asszonyosra változtatni. Egész napjuk finom vendégeskedésekben, vagy kellemetes helyeskedésben telt el, éjjeli álmuk alig fejeződött be a nap harmadik órájában. Mivelhogy életüknek minden idejét napsütötte erdőkben és kies réteken töltötték asszonyaikkal és nem tudtak gondolni a háború zajára, mivel nem komoly dolgokkal, hanem játékos dolgokkal voltak naponta elfoglalva.“ Mily tökéletesen ábrázolja az édes refrain : „A la renverdie, au bois ! A la renverdie ! Faites joie, menes joie, malgré la villaine gent !“² A körtánc, a társasjáték, a csengő nevetés színhelye volt a szelíd magyar táj. A komoly románkori humanistának, Tamás főesperesnek nem nagyon tetszhetett, de a királynénak annál inkább. Ebben a légkörben kell keresnünk a magyar virágének magvát. Ekkor lesz népszerű Floire és Blanche fleur regényes története. S alighanem tudják nálunk, hogy „Nagylábú Berta“ szülei, Virágkirály (Floire) és Virágkirálynő (Blanche fleur) magyar király és magyar királyné. Az Estei Beatrix magyar

¹ A. Jeanroy : La poésie lyrique des troubadours, I. 244—254. l.

² Thomas Archidiaconus Spalatensis : Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium. Schwandtner : Scriptorum Rerum Hungaricarum, III. (Vindobonae 1748), 602. l. . A refrainre ld. G. Bertoni : Le origini della lirica italiana (Poesie, leggende), 43. l.

házassága körül keletkezett olasz legendákban már közrejátszhatott az üldözött magyar királynő (Blanchefleur, Berte) meséje. Ekkortájt válik ismertté szélesebb körben az őstípus, amely ellen még Bornemisza Péter is hadakozik, Apollonius Tyrius király regénye. Appollonius, sze: elmese és kettőjük gyermeke (Flos amoris, Flos floris, Tharsia) átkerül a Carmina Burana gyűjteményébe is, mutatva a goliardok érdeklődését e virágszimbolika iránt.¹

Ezzel kapcsolatban rá is térhetünk a dolog lényegére, hogy az egyetlen középkori költészet, melyben a Virágállandó senhal, a goliardoké. Különösen a francia és angol goliardok használják a Flos, Flora, Florula rejtőnevet, de gyakoriak a Carmina Burana között is. Egyként használják versengésekben, táncdalokban, pásztorjelenetekben s ami ezekkel gyakran együttjár, kryptadeákban. A virágzás a szerelmet jelenti, a virág a szerelmet, a virágszedés a szerelmi gyönyört, a virág átnyújtása a szerelmi hajlandóságot. A „Phyllis és Flora versengése“ alapján a klerikusnak szinte szimbolikus kedvese: Flora. Francia és északolasz közvetítéssel juthatott el az internacionális diákköltészetnek ez a mozzanata magyar klerikusokhoz.² Az úgynevezett „Sittichi Rimes Krónika“ klerikus szerzője 1240-ben Magyarországon járt és a magyar udvar, valamint klérus életmódját, kedvteléseit tükrözi vissza költeménye. Ő is siratja a magyarokat, mint

¹ A Berta-monda magyar vonatkozásairól és a kombináció eredetéről ld. Király Ilona: Szent Márton király legendája. A magyar bencések árpádkori francia kapcsolatai. A Berta-monda magyar vonatkozásai. (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest, 8. Budapest 1929). — Az Estei Beatrix körüli mondáról ld. L. Karl: La Hongrie et les Hongrois dans les Chansons de Geste. (Revue des Langues Romanes LI. Montpellier 1908 27—28. l. — Apollonius Tyrius a goliardok kezén: v. ö. Carmina Burana (J. A. Schmeller) no. CXLVIII. 53. l.

² A Flos, Flora, Florula, Phyllis rejtő-név: Carmina Burana (J. A. Schmeller) no. 34, 118. l., no. 50, 141—144. l., no. 56, 148—149. l., no. 65, 155—165. l., no. 118, 193—194. l., no. 147, 217. l., no. 154, 218. l., no. 157, 223. l.; az Arundel-gyűjtemény állandó senhalja Flora, Florula, ld. W. Meyer: Die Arundel-Sammlung mittellateinischer Lieder, Abh. d. k. Ges. d. Wiss. zu Göttingen, Phil.-Hist. Classe. Neue Folge Bd. XI. no. 2. (Berlin 1908); erről a jelenségről W. Meyer megjegyzése no. 4. l. — Virágszimbolika: Carmina Burana no. 81, 167. l., no. 83, 169. l., no. 102, 180. l., no. 121, 195. l., no. 135, 207. l., no. 138, 210. l., no. 140, 211. l.; egyszer előfordul a „Mea“ rejtőnév, no. 130, 203—204. l. Az északolasz közvetítés meglehetősen világos. A francia szerzetesrendekkel fennállt rendkívül élénk kapcsolathoz ez időben v. ö. Machovich Viktor: A magyar-francia cisztercita kapcsolatok történetéhez. Egyetemes Philologiai Közlöny 1935, 269—288. l.

Spalatói Tamás. Emlékezik, mint táboroztak a királyi udvarral, „Ibi flores legimus, / Et rosam aestivalem“. Magyarország valósággal virágországnak tűnik föl, mert a magyar király, mikor Gertrudot feleségül vette, „De floribus Theutonie / Idem carpsit rosam“. Ez a piros rózsza liliomokat hozott a világra: „Ista rosa rubea / Lilia portavit“. Közülük a legkiválóbb Béla herceg, „flos Ungarie“, aki a szerző ottjártakor már uralkodott. Béla királynak is adott Isten fiúörököst s csak fájdalommal lehet rá gondolni, hogy mit szenvedett a magyar királyi családnak ez a friss virágszála: „In hac quanta passus sit / Pando cum merore, / Illustris Ungarie / Qui roseo decore / Vixerat pro tempore / In puerili flore.“¹ Alig lehet kétség afelől, hogy a jeles szerző, aki a magyar klerikusokról bőven megemlékezik, a magyar udvar formanyelvén írta meg ezt az emlékeztést, gazdag virágkultusz tükörcképét mutatva felénk. Magyar lovagi-kerikus költők kezén alakult ki a magyar tavaszdal, amely a kedvest Florának, Virágnak nevezte. A magyarság forró fantáziája, hajlama a megjelenítésre, a képes beszédre és gondolkodásra volt az oka, hogy a Virág rejtőnév vezető-motívummá lehetett. Az itthoni költészetnek s az európai divatos költészetnek minden újabb és újabb áramlata a már meglévő magyar stílushoz símult és így gazdagodhatott a virágének hajnaldalokkal, nem táncolt szerelmi énekekkel. Az új költemények virágmetaforájukkal a meglévő stílushoz csatlakoztak és kialakították a magyar költészet középkori lírai válfaját. A virágének igazi kialakulása és szétterjedése a deákságnak a XIII. század végén meginduló fénykorával kellett hogy egybeessék. Egyébként a magyar deákénekesek megteremtette és hordozta virágének helyzetére nem lesz céltalan fölhozni egy külföldi analógiát. A középkori északnyugati portugál költészetben a szerelmi dalt „cantica de amigo“-nak nevezik. A dalokat mindíg asszony éneklé s a kedves neve mindíg „amigo“. A senhal eredete végeredményben a Karoling-renaissance és a középkor barátság-kultuszára, platonikus levelezéseire megy vissza, lényegében tehát klerikus környezetre. A „cantica de amigo“ lehet sokféle, táncdal (ballada), rajnadal (alva), zarándokdal (cantigo de romaria), barca-rola. A portugál költészetben tehát szintén egy rejtőnév, a „barátom“ megszólítás lett modorrá s erről nevezték el középkori lírai költészetüket.²

¹ Ld. *Chronicon Rhythmicum Sitticense* (Ed. M. Kos—I. Deér). *Scriptores Rerum Hungaricarum*, II. 601—609. 1.

² J. J. Nunes: *Cantigas d'amigo dos trovadores galego-portugueses I—III.* (Coimbra 1926—28); F. Brittain: *The medieval*

Az énekes deákok műsora természetesen magábafooglalta az epikus költészetet is. Klerikus körben aligha hiányzott a szentek életének földolgozása. A külföldön egyházi szolgálatban álló jokulátorok énekelgettek így, de általában minden énekes tudta a szentek legendáit és jámbor történeteket. Azok a magyar regösök, illetve „gyak“-ok, akik a Pozsonyi Krónika szerint Szent István király által alárendeltettek „az esztergomi Szent Lázár kereszteseinek“ és Szent Lázár szegényeinek hivattak, hasonló vallásos jellegű, jokulátor-testületet alkottak. Az ilyen énekeseket bizonyos ünnepeken vallásos éneklésre kötelezték, egyébként azonban aligha lehetett tevékenységüket korlátozni. Az augsburgi csata-vesztést bizonyára jámbor színezettel megéneklő regösök más történeti tárgyú énekeket is szerezhettek. Igaz ugyan, hogy a poklosok ápolásával foglalkozó lazariták a XII. század második felében váltak ismertté Magyarországon, de egyáltalában nem lehetetlen, hogy kórház már Szent István óta lett volna Esztergomban. Francia analógia mutatja, hogy például a fécampi bencés apátságban éppen Szent István idejében szervezték meg a fécampi poklosok kápolnája mellett a zsonglór-testületet. S meglepő módon éppen abban az időben szervezték újjá, amikor nálunk a lazariták átvehették a Szent István alapította testületet.¹ Tekintve, hogy Szent István rendkívüli befolyást engedett a bencéseknek, a kor- és szemtanu följegyezte hagyományt lényegében igaznak kell vennünk.

Az epikus dalok kiművelése szorosan összefügg az iskolai verseléssel. Láttuk a Magyi-kódexben, hogy a Várad pusz-
tulásáról szóló rimes prózát, valamint a Hunyadi János
dicsőítő verszetet és rimes prózát epitaphiumnak nevezték.
A sírverset igen tágkörűen értelmezték s az iskolai vers-
gyakorlat kedvezett a sírvers epikus fejlődésének. A histó-
riás ének lendületet, jelzőket, szerkezetet kapott az ilyen
epitaphiumoktól. Végeredményben Gergely deák éneke
Both Jánosról siratóvers, mely epitaphiumra emlékeztet.
Annál inkább, mert versformája (13—14 szótag) a goliardikus

latin and romance lyric to A. D. 1300 (Cambridge 1937), 38—44. l. és passim.

¹ A Pozsonyi krónika híradása: *Chronicon Posoniense* (ed. A. Domanovszky) S. R. H. II. 51. l.; már Sebestyén Gyula felfigyelt rá, de okfejtése szövevényes, ingatag és csaknem használhatatlan (i. m. 122—151. l.); a jongleur-társulatok ismeretlenek előtte, de Szt. István szervezését lehetőnek tartja (i. m. 486—487. l.). — A fécampi jongleur-társulat: E. Faral: *Les jongleurs en France* (Paris. 1910), 138—139. l.

sor formáját mutatja. A magyar krónikák többször adhattak anyagot a versgyakorlatoknak. Bizonyíték erre a Mügeln Henriknek tulajdonított „Chronicon Rhythmicum”.¹ Ez a Nagy Lajos királynak ajánlott munka nem egyéb, mint dictamen rhythmicum, a magyar krónikán bemutatja a ritmikus prózának és verseknek, rímképleteknek hosszú sorát. Közvetíti a magyar történelem latin szövegén keresztül a a német- és franciaországi ritmikus próza formáit. Krónikája bizonyíték számunkra, hogy milyen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk a deákos közvetítésnek és minden téren az iskolai versgyakorlatnak. Ilyen gyakorlatból keletkezett a ferences Csáti Demeter éneke Pannónia megvételeéről.

A hagyományos történeti ének tárgyait a szerzők, többnyire iskolamesterek, deákok, prédikátorok a magyar történetírásból veszik, Bonfiniből, illetve annak Heltai-féle magyarázásából, Székely István Krónikájából.² Ezzel nem elégszenek meg és a humanista iskola antik történetíróiból vesznek további meséket. Helytelen lenne az úgynevezett „széphistóriát” elválasztani a történeti énektől, mert bár közben az új korszak realizmusa megtépázta a regényes történetek hitelét, ezek sem egyebek „igaz történetek”-nél. Széphistóriáink legkorábbi darabjai a trójai históriát, a „Historia septem sapientium”-ot s Nagy Sándor kalandjait kivonatolják. Éppen ezeknek jelenlétét állapítottuk meg a magyar deákcentrumokban. A Tinódi-emlegette Tar Lőrinc-ének a XIV. századi latin jegyzőkönyv alapján keletkezhetett, s a Toldi-monda létrejöttében egyre világosabb a klerikusok szerepe. Az már azután köztudomású dolog, hogy a regényes történeti ének Itáliát járt magyar deákok által bővült. Tudnunk kell azonban, hogy a Firenzében, Bolognában és főként Velencében nyomtatott széphistóriák (bella storia) száma légió.³ Ezek a verses történetek folytatják a középkori jokulátorok kedvelt tárgyait, a lovagi és vallásos elbeszélés mellett deákeredetű klasszikus novellákat, mint Orpheus, Pyramos és Tisbe történetét, Apollonius király kalandjait. Mindezeket humanista tárgyakkal gazdagítják, mint például

¹ Chronicon Rhythmicum H. de Mügeln (ed. A. Domanovszky) S. R. H. II., keletkezéséről: 227—232, szövege: 233—272. l.

² V. ö. Erdélyi Pál: A XVI. és XVII. századi magyar históriás énekek. Magyar Könyvszemle 1881, 119—179. l.; Szabolcsi Bence: A XVI. századi magyar históriás énekek és zenéjük. Irodalomtörténeti Közlemények 1931, 285—302, 423—444. l.

³ A velencei széphistóriák egy részének mintaszerű leírása: Bibliografia delle stampe popolari italiane della R. Biblioteca Nazionale di S. Marco. Per cura di Arn. Segarizzi, I. (Bergamo 1913).

Voltér és Grizeldisz története. Ezek a szövegek még a jokulátorok hagyományos hosszú foházkodását is megtartják. A históriás énekek minden műfajában, legyen az történeti, biblikus, vagy regényes, a frissen kialakult deákréteg jeleskedett és úgyszólván egyértelmű, ha a szerző lantos deákként, alkalmi tanítóként írja meg művét, vagy mint prédikátor, esetleg mint tanuló.

A magyar deákköltészetnek kétségtelen szerepét és hatását bizonyítja a magyar ritmika átalakulása is. Horváth János úttörő művében a középkori magyar vers ritmusának vizsgálatából azt a következtetést vonja le, hogy az Ómagyar Mária-siralom keletkezése óta a XVI. századig eltelt idő alatt a magyar ritmus ütemrendszerének és ritmuselvének sérelme nélkül latin hatásra kicsiszolódott, új szótagszámú vagy lejtésű sorok keletkeztek. Éppen az Ómagyar Mária-siralommal kapcsolatban állapítja meg a középkori magyar vers orchestrikus fogantatását, míg a XVI. század-eleji magyar versnyomokban már gondos, fegyelmezett verstani műveleteket vesz észre. Az átvett ritmusok között meghonosodottnak véli az úgynevezett 13-szótagos vaganssort, amely, úgy látszik, fordítástól függetlenül, önállóan is élt már, mert például latin prózát is fordítottak vele magyarra. Azt hiszem, az itt tárgyalt tények valóságra váltják föltevését. A magyar históriás énekek is bizonyítják azt a megállapítást, hogy „elterjedt, kedvelt sorfaj lehetett a magyar költészetben”. Ritmikánkat tovább kellene vizsgálni a deákköltészet kívánta szempontok szerint, mert az egyházi versformák elvilágiásodásának valószínű útja a goliardikus költészetten át vezet. Tárgyát nem tekintve, éppen dallamszerű ereje az, amely terjedését megkönnyítette és a magyar fül számára amúgysem egészen idegen trochaikus lejtés elhalványulását, átalakulását elősegítette.¹

A deákság annyira hordozta a magyar irodalom jelentősebb teljesítményeit, a vallásos és profán költészetet, misztériumot, goliardikus dalt, virágéneket, epikus költészetet, hogy fel kell vetni a kérdést, miként viszonylott a deákság és művelődése a renaissance-kori humanizmushoz. Úgy látszik, hogy megelőzte és előkészítette. Majd pedig a deákok egy része által azonosult vele. Azok is, akik megmaradtak

¹ A goliardikus versformákhoz v. ö. J. Schreiber : Die Vagantensrophe der mittellateinischen Dichtung (Strassburg 1894) ; a vágáns-sor nálunk, v. ö. Horváth János : A középkori magyar vers ritmusa (Berlin 1928), 52—55, 92. l. ; a históriás énekek vesszorait illetően ld. Szabolesi Bence i. kitűnő értekezését és annak táblázatát, mely pontosan föltünteti a históriás énekek sorfajait.

deáknak, humanista elemekkel színezték át műveltségüket. Bizonyítottuk, hogy az iskola a középkorban is menedék-helye volt a humanizmusnak. Az új korszak első jeleinek kibontakozására pedig egyre nagyobb helyet foglal el az irodalmi önművelés. A zágrábi és váradi káptalani statutumok szerint, ha a tanárnak és a tanulóknak úgy tetszett, az órarend keretén kívül annyit olvasták a költőket, amennyit csak akarták.¹ S ezt meg kellett tenniök, mert a dictamen metricum eszményeit az antik költőkben látták. Az átalakulás konkrét módon megnyilvánul egykorú és kétségtelenül magyarországi eredetű kódexekben. A kéziratban megőrzött átmenetnek föltétlen magyarországi példája a Magyi-kódex. Epitaphium-példái közé bejegyezték Mátyás király halálára írt humanista sírverseket s ez természetes, hiszen a középkori időmértékes epigrammák és a humanistáké között mindössze annyi a különbség, hogy a humanisták idővel szebben írtak latinul. A kódex lapjain mindenütt ott díszlenek Senecának, Cicerónak és Vergiliusnak, két korszak e közös íróinak tulajdonított mondások. A Capitolium állítólagos fölirata, Nagy Sándor életének excerptuma mind arra vall, hogy a deákműveltség klasszikus elemei előtérbe léptek és keveredtek a humanizmuséival.

Ez az átalakulás nagyjában mindenütt egyformán ment végbe. A budapesti Egyetemi Könyvtárnak egyik külföldi eredetű, különböző kezektől írt kódexe egyformán tartalmaz antikokat, pseudoantik műveket, amellet Enea Silvio Piccolomini szerelmi történetét, a „*Historia de duobus amantibus*“-t s a kéziratot, mely Tibullusszal kezdődött, Kalila és Dimna indiai eredetű, sokszor feldolgozott középkori meséje fejezi be.² Magyarországon annyival inkább volt közvetlen az átmenet, mert az iskolák elszaporodása éppen a humanizmust közvetlenül megelőző időkben következett be.

Az iskolai humanizmusnak kell szerepet tulajdonítanunk a magyar humanizmus atyjának, Vitéz Jánosnak műveltségében. A jelenlegi adatok szerint külföldi iskolát nem járt, itáliai tanulmányútja meghiúsult. Csak önműveléssel és humanista barátaitól szerezte volna műveltségét? Alkalmasint fejlesztette e módon, de az alapot egyházi iskolában nyerhette. Auktorismerete nem mond ellen e föltevésnek.

¹ Ld. J. B. Tkalčič: *Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis*, II. 79. l. Bunyitay Vince: *A váradi káptalan legrégebbi statutumai* (Nagyvárad 1886), 92—93. l.

² No. 99. XV. sz. (*Catalogus codicum Bibliothecae Universitatis R. Scientiarum*, 80—81. l.) Francia és olasz eredete sejtethető.

Livius, Cicero, Persius, Terentius és Lucanus az iskolában kedvelt szerzők. Jellemző, hogy Vitéz János maga, éppen úgy, mint leveleinek kiadói, mesterük kultúrpolitikai célkitűzéséről szólva nem az elsajátítandó elegáns stílust, urbanitást emlegetik, hanem egyedül azt, hogy „pro scientia“, tehát tudományért mennek. Tudásbeli többletet éreztek, a minőségbeli még nem volt annyira öntudatos bennük. Amellett a Vitéz-levelekhez fűzött jegyzetekben teljesen az iskolai retorika hatása alatt állanak. A nótáriusoknak, akik számára a levélgyűjtemény készül, megírják, hogy kit kell olvasni a történetírók, kit a szónokok közül, kit a „poetae heroici“, kit az „elegiaci“ közül. Természetesen Vergiliust és Ovidiust. A komikusok között Terentius, a szatirikusok közül Juvenalis tűnik ki mostanában. Ugyan Persius is jó a szatirában. Ami meg a tragikusokat illeti, manapság általában Senecát olvassák. Ha különféle metrumokat akar valaki látni, arra Horatius, Martianus Capella és Boetius ajánlható.¹ Egyébként úgy látják, hogy az ifjú Janus retorikát ment tanulni Guarinohoz. A ferrarai mesternél a középkori iskola már teljesen humanizálódott. Janus Pannonius életrajzírója megállapította, hogy Janusnak néhány költeménye szorosan beleillik az iskola tanulmányi rendjébe és jóformán dolgozatnak tekinthető.² Ha Janus Pannonius ferrarai költeményeit összehasonlítjuk a középkori iskolai gyűjteményekkel, azt tapasztaljuk, hogy a magyar kamaszköltő minden tárgya ismeretes a középkori versgyakorlatban, mint például epitaphiumok, szatirikus epigrammák az iskola-társakról, valamint egyesek és a közmorál ellen s végül obszcén szerelmi versek. Mindössze annyi a különbség, hogy nála teljesen eltűnik a ritmikus forma és „a szatirikusok“ közül inkább Martialist kedveli. Janus rendkívüli tehetségével az iskolai versgyakorlatot a halhatatlanságba emelte. Igazi költői tehetsége azonban csak Magyarországon virágzott ki. Ha nem jut Guarinohoz, akkor is kiváló latin költő lesz belőle, de a hazai káptalani iskolák valamelyikében nem emelkedik akkor a formai tökéletességre és nem válik az új műveltség pionirjává.

A magyar humanizmus első fázisa, hogy a középkori iskola anyagából előtérbe lépnek a klasszikus írók és új hangsúlyt nyernek. Az öntudatosítás műve kétségtelenül a huma-

¹ Ld. *Epistolae . . . Johannis Vitéz de Zredna. Schwandtner, Scriptorum Rerum Hungaricum, (Vindobonae 1746), II. p. I. 14—15. 1.*

² V. ö. Huszti József: *Janus Pannonius (Pécs 1931), 66—76. 327—329. 1.*

nizálódó királyi kancelláriának tudható be érdemül. A többi már az egyházi és káptalani iskolák szervezetéből adódik. A tanítást az olvasó és éneklő kanonokokra bízta, a szerzetesrendekben pedig kijelölt személyekre. Az előbbieket már a XIV. századtól fogva nem maguk végezték a munkát, hanem a sublektorokra és subcentorokra bízta s a maguk befolyását inkább az iskola szellemi irányításában érvényesítették.¹ Beleszólt ezenkívül az iskola ügyeibe a rendfőnök, prépost, püspök is. Tehát ezeken a személyeken fordult meg a tanítás mikéntje.

A káptalani iskolák átalakulására jelentős adataink vannak, ha megszólaltatjuk azokat. Mindenekelőtt „a boldog Várad“-ra kell gondolnunk (Varad felix) „melyhez fogható alig volt Pannoniában“.² Már Vitéz János előtt nagy mecénások s félig-meddig humanista püspökök egész sora csinósította, művelte Váradot. Olyan nevekkel találkozunk, mint Báthory András, vagy Meszesi Demeter, aki Szent Istvánról, Imréről és Szent Lászlóról szobrokat készíttetett. Itt volt főpap Nagy Lajos udvari orvosa, az olasz származású Déméndi László; Zudar János, aki Szent Lászlónak szabad ég alatt emeltetett lovasszobrot. Valószínűleg rövid ideig itt volt püspök Horváti Pál, akit a Budai Krónika „iste Italicus“-nak nevez. Ide nevezték ki főpapnak az óbudai egyetem kancellárját, Lukácsot. A püspöki széket egy időre a XV. században szinte monopolizálják a firenzeiek és olaszok: Andrea Scolari, Giovanni da Prato, majd a dalmata Corsulai János és Giovanni de Dominis. Egyesek közülük Itálián nevelődött műértéssel fejlesztik székhelyüket. Vitéz János alkalmasint törődött az iskolával, tudjuk például, hogy kiváló karvezetőt szerzett számára, Francia Pétert. Az iskola közvetlen felügyelői közt is találunk olaszokat, például Conradus de Cardinis de Florentiát. A XV. század végén s a következő század első negyedében az országnak egészen kiváló humanistái kormányozták a váradi püspökséget: Kálmáncsehi Domokos, Szakmári György, Thurzó Zsigmond és Perényi Ferenc. Immár az iskola neveltjei is kiemelkednek humanista műveltségükkel. Thurzó Zsigmond püspöksége idején a magyar humanizmusnak két olyan rendkívüli egyé-

¹ Az iskolai szervezetre ld. Békefi: i. m. 239—244. l.

² A Magyi-kódex kitétele (p. 30—31.: Epitaphium super excisionem urbis Varadiensis) Szent László-himnuszra megy vissza (v. ö. J. Dankó: Vetus hymniarum ecclesiasticum Hungariae, Budapestini 1895, 176. l.), de már város-egyéniséget jelent és régi kultúrára nyugszik.

nisége tanult itt, mint Váradi Péter és Oláh Miklós, akinek egyik megjegyzéséből kiviláglik, hogy valószínűleg görög írókat is olvastak. Az átalakulásnak tovább kellett folytatódnia, mert például 1516—22-ig Magyi Sebestyén vezette az iskolát, aki az új műveltségnek egyik zászlóvivője.

A váradi iskola átalakulása nem egyedülálló, csak mintaszerű. Hasonló módon bontakozott ki a humanizmus a pécsi iskolában is. A Nagy Lajos alapította egykori egyetem székhelyén Janus Pannonius, Ernuszt Zsigmond, Szakmári György, Csulai Móré Fülöp lettek püspökké. Ékesen beszél önmagáért az a körülmény, hogy 1478-ban az iskolát Garázda Péter vezette. Janus költői iskolájának másik valószínű követője, Megyericsei János a gyulafehérvári humanista középpontban volt éneklőkanonok (1498—99). E téren még rendkívüli feladatok várnak a humanista-kutatásra, de olyan sorskérdések fordulnak meg rajta, hogy a legnagyobb eréllyel folytatni kell.

Az egyházi iskola átalakulása visszaverődik a tankönyvek megválasztásán. A XV. század végén és a XVI. elején még mindig a Donatust és a Doctrinálét nyomtatják ki a magyar iskolák számára, de már többet lehet találni a klasszikusabb és bővebb Priscianusszal. Humanista ösztönzésre enged következtetni, hogy Priscianus kéziratok példányai jobbára itáliai eredetűek. Az egyik példány kézírása olaszos, a másikat Angelo Poliziano küldötte a Corvina számára, egy harmadik pedig Ippolito d'Este tulajdona volt. A humanizmus hatásjelző tényeként lehet leszögezni, hogy 1515-ben a Valla-féle új grammatika már elér a városi és falusi iskolák tanítómestereihez. Békefi közöl egy látszólag jelentéktelen adatot, miszerint András, brassai diák három olyan kódexről végrendelezik, amelyek a sztropkói (Zemplén megye) iskolamesternél találhatók: egy szótár, egy költői antológia és végül egy mű, melyet így nevez: „Laurentium Valla“.¹ Nem lehetett más az említett című kódex, mint az „Elegantiarum Latinae linguae libri VI“, amely 1471—1536 között 59 kiadást ért meg. Jelentősége a grammatika-tanításban forradalmi. A nyelvtörténeti szempontot érvényesíti s a történetietlen keveréknyelv helyébe egy-egy író stílusának követését tűzi ki eszményképen. Közben a szomszédos országok egyetemei, a krakkói és a bécsi befogadták a humanizmust s nemhogy

¹ A káptalani iskolák vezetőinek lajstromát Békefi R. (i. m. 65—238. l.) közli. Az említett tankönyvek és kéziratok felsorolása uo. 249—255. l. András brassai diák végrendelete: uo. Oklevéltár, LVI. 507. l.

elvonták volna Bolognától és Padovától a magyar ifjúságot, hanem egyre többnek és többnek tették lehetővé, hogy a tudás közeli forrásaihoz mehessen. Viszont a hirtelen fölzsaporodó művelt réteg egy része mint iskolamester kereste meg kenyerét: világi közületeknél kezdenek feltűnni a baccalaureus iskolamesterek.

Az iskolák kérdésével függ össze az egyházi központokban (kolostorok, káptalanok, püspöki udvarok) virágzó humanizmus. A külföldi neveltetésű egyháziak műveltsége elsősorban az iskolában juthatott szóhoz. Ami e humanizmust illeti, arra igen jellemző Hagymási Bálint műve a „*Declamatio de vini et aquae potoribus*“ (1517). Meglepődve látjuk, hogy tárgya a goliardikus költészetből jól ismert téma: a víz és bor versengése. Hagymási Bálint humanista földolgozása egyaránt használja tekintélyként az egyházi és a klasszikus írókat s szinte jelképes, hogy a Magyi-kódex egyik klerikus bejegyzését, „*Vergilius*“ versezetét a borról és a szerelemről ő is idézi: „*Nec Veneris, nec tu vini capiaris amore.*“¹

Az egyházi és kolostori humanizmus emlékeit kevésbé tartják számon. Ide tartoznak például a pálosok rendalapítójáról, Remete Szent Pálról írott hexameteres dicsőítő versek és himnuszok. Volt alkalmunk rámutatni, hogy „*Translatio*“-jának prózai története egyike a magyar humanizmus legrégebb emlékeinek.² Most ehhez hasonló megállapítást kell tenni: a Remete Szent Pál *Translatio*-jának ünnepére írott hexameterek és himnuszok a magyar humanizmus legszebb emlékei közé tartoznak. A nyelvnek olyan ragyogó tisztasága, a kifejezésnek olyan hajlékonysága, akkora költői ereje, a vergiliusi, ovidiusi és horatiusi emlékek olyan meglepő ügyességű alkalmazása tárul elénk, amelyet eddig csak Janus Pannonius költeményeiben láthattunk. Nem ok nélkül volt kedves ez a rend Mátyás király előtt és csak megerősíti azt a meggyőződést, hogy hit és humanizmus Magyarországon megbonthatatlan egységet alkottak és nem meglepő, hogy

¹ A vers a Magyi-kódex számozatlan első lapján olvasható; Hagymási Bálint: *Declamatio de vini et aquae potoribus*: E. Ábel-St. Hegedűs: *Analecta nova* (Budapestini 1905), 128—177, 151. l.; a tárgy elterjedtségéről a középkorban: H. Walter: i. m. 46—53. l. — A kolostori humanizmust mint jelenséget Horváth János látta meg „Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus“ c. művében, 260—268. l.

² A *Translatio* történetéről ld. Kardos T.: A magyar humanizmus kezdetei (Pannonia-könyvtár, 20. Pécs 1936), 53—55. l. — A *Translatio*ra írott zsolozsmákat és himnuszokat ld. J. Dankó: i. m. 261—270. l.

a legmagyarabb szerzetesrendben ilyen mélységesen egyesült a kettő.

A kolostori humanizmust a világiakkal való érintkezés valószínűleg fejlesztette, azonban ez a kapcsolat nem a XVI. században kezdődik, hanem jóval régebben. A káptalanok és kolostorok közül sok mint hiteles hely állandó érintkezésben állott a királyi kancelláriával, Mátyás király idejében a bírói és oklevélkiadó kisebbik kancelláriával. Már régebben kimutattuk, hogy ez az intézmény mennyire sajátosan magyar humanizmust teremtett, s hogy ez a jelenség a magyar nemességgel való állandó érintkezésben leli magyarázatát. Magát a kancellária műveltségét azonban mindez nem magyarázza meg, még a vezetőkhöz való alkalmazkodást sem, hiszen gyakran azoknak sem tudjuk megállapítani tanulmányait. Ez a műveltség nem lehet más, mint az egyházi iskolákon szerzett deákműveltség, amelyet hivatali helyükön könyvkölcsönzéssel, önműveléssel fejlesztettek. Egy zágrábi kódex bejegyzései azt mutatják, hogy klasszikusokat egymásnak kölcsönözni állandó szokás volt a kancelláriában. Az írással foglalkozó deákság és a kancellária állandó kapcsolataira mutat, hogy a Magyi-kódexben két olyan, eddig ismeretlen szerzőjű verssor fordul elő, amely teljesen egybevág a kisebbik kancelláriában kiüklult Attila-kultusszal. A vers arról szól, ami Thuróczi művének is alap-gondolata, hogy Mátyás korában végzetszerűen visszatért Attila győzelmes kora. „Sorte nova rediit Hunnorum clarissima quondam/Tempora quae fuit Attilae victoria regis”.¹

A kisebbik kancellária deákműveltségét viszont a humanitas-gondolat legmagyarabb értelmezése bizonyítja. Ugyanis egy a kisebbik kancelláriából származó formulariumban viszontlátjuk majdnem szó szerint a Carmina Burana-nak a lelki nemességről szóló tételét. Egy nemességadóományozó levél felsorolja a nemesítendő minden erényét s utána hangoztatja: „megadjuk neked a nemességet, amelyet régtől fogva bírsz”. De nem a Juvenalis-i alap formára megy vissza, hanem arra a középkori értelmezésre, amely a Carmina Buranában is visszatükröződik. Ennek a kitételnek a jelentősége abban áll, hogy a klerikus-humanista eredetű axiómát gyakorlati tétellé változtatják, amidőn nemesítő-oklevélbe veszik föl. A középkorban talán nem tudták, hogy a humanitás alap-tételét mondják ki vele. A magyar kancelláriában azonban

¹ A zágrábi kódex: Fraknoi Vilmos: Egy érdekes zágrábi kézirat. Magyar Könyvszemle 1881, 30. l.; a két hexameteres sor: Magyi-kódex, p. 240.

humanista öntudattal alkalmazták. Néhány formulával előbb egy kegyelmet adó levél a nobilitás elvesztését a becsület és humanitás elvesztésének nevezi.¹ Ami a deákműveltségben valóban csírája lehetett a humanizmusnak, az ime, a kancellária gondolkodásmódjában magyar virággá hajtott. Valószínű tehát, hogy a kisebbik kancellária tisztviselői deákműveltségükre építették a humanizmust, amely az állandó érintkezés következtében egyenletesen szétterjedt a jogi életünket hordozó művelt osztályban, hites helyi jegyzők, közjegyzők, deákok között.

Nem lehet megtagadni a garabonciás, énekes diáktól, az örökifjú nótáriusok seregétől, hogy életérzésük öntudatlanul is közel áll a renaissancehoz. Segítette őket ebben a deák-énekesek természetszeretete, tavaszöröme, életvágya, a rajtuk keresztül föltörő friss erő és az iskola irodalmi élete. Még világosabban szembeszökik a deákság előkészítő szerepe, ha meggondoljuk, hogy a román humanizmus és a vele annyira rokon goliardikus költészet Közép-Európába csak fokozatosan tud eljutni, a XII. század vége óta. Meg lehet állapítani, hogy egész Európára kiterjedőleg a goliardikus verseket tartalmazó gazdagabb kéziratok közül hat származik a XII. századból, húsz a XIII.-ból, tizenöt a XIV. századból és kilenc a quattrocentoból. Még ha gondolunk is rá, hogy az írásbeliség állandóan fokozódott, akkor is nyilvánvaló, hogy a goliardikus költészet érintkezett a nagy európai humanizmussal. Fokozottan áll ez Közép-Európára, ahol a XIII. századtól a XVIII. sz.-ig élt különböző intenzitással, de változatlan szívóssággal.

Az egyházas és nemesi jellegű humanizmus elemei a magyar deákműveltségben adva voltak. A humanista műveltség nem mint ismeretlen újdonság kerítette hatalmába a művelteket, hanem egyszerre láthatóvá lett a lelkeket már többé-kevésbé átfogó szövedék. A humanista öntudat természetesen csak akkor fejlődött ki, amikor az ókori példákön föllelkesülve szakítottak a multtal, mely egyszerre bárdolatlanak látszott. A műveletlenek persze nem sok különbséget láttak a régi és az új deákműveltség között. Mátyás király a humanista kultúrát nem a régivel állítja szembe, hanem a laikus rétegek műveletlenségével.²

¹ M. Kovachich : *Formulae solennes styli*, no. 164, 551. l. és no. 57, 490. l. Ugyanerről a kérdéstről ld. fentebb 326—27. l. és jz.

² Antonii Bonfinii *Rerum Ungaricarum Decades* (Francofurti 1581), Dec. IV. L. VIII. 654. l.

A deákok olvasmányai és teljesítményei lírai költészetben, epikában a magyar középkor szellemi életének jelentős részét tárják fel. A történeti nemzet műveltségének vonala az általuk megjelölt úton halad mind a mai napig. A humanizmusra vonatkoztatva pedig kétségbevonhatatlan az érdemük. Egyesek e deákok közül, mint Thuróczi, humanizmusra törekedtek, érezvén stílusbeli elégtelenségüket, mások pedig, mint említettük, megmaradtak ugyan deáknak, de műveltségüket gazdagították az új kultúra ösztönszerűen ismerősnek érzett elemeivel. A deákosztály tette lehetővé a humanizmus gyors terjedését, magyarrá válását, elvilágiasodását. A Mátyás király hagyományain induló mecénás-típus, az irodalommal való foglalkozás előkelő kedvtelése és a deákság az új magyar irodalom tartóoszlopai. A deákműveltségen keresztül szemlélve a magyar szellemi élet folyamatos láncolat és Balassi Bálint föllépése szinte történeti szükségszerűség. Hatalmas személyiségében egyesül a deák énekes és a humanista. Csak ez a kiművelt lantos, nyugtalanul vándorló, szenvedélyes, meg-megtévedő és hősi alak teremthette meg a középkori magyar líra örökségén a magyar renaissance líráját. A magyar humanizmust és renaissanceot a deákműveltségen keresztül szerves szellemi életnek látjuk, mely itáliai hatásra öntudatosult ugyan, de társadalmi intézményeken és típuson nyugodott, művelődésében pedig elő volt készítve. Így történhetett, hogy a nemzet hatalmasan fölemelkedett általa.

Kardos Tibor.

Történeti irodalom.

Angyal Dávid: Történeti tanulmányok. Budapest 1937. M. Tud. Akadémia. 8° 555 l.

A. immár két emberöltő óta egyik legtermékenyebb és legkedveltebb essay-írója irodalmunknak. Tanulmányait tartalmuk gazdagsága és változatossága mellett szempontjaik eredetisége, felfogásuk nemessége és előadásuk szokatlan műgondja jellemzi. Minden sorukon megérik, hogy írójuk valamikor Gyulai Pál tanítványa s Péterfy Jenő, Riedl Frigyes és Haraszti Gyula barátja volt; bármilyen tárgyhoz nyul, mindig tud valami érdekest mondani s mondanivalóját mindig művészi formába tudja önteni.

Eredetileg irodalomtörténésznek indult. Első tanulmányait Madách Luciferéről, Arany Buda haláláról, Racine-ról és Berzsenyi Dánielről írta. Irodalmi kérdésekkel később is szívesen és állandóan foglalkozott ugyan, de munkásságának súlypontját már a nyolcvanas évek elején tudatosan a magyar történelem búvárlására helyezte át. Érdeklődésével mindjárt kezdetben a nemzeti felkelések kora felé fordult; különösen sokat foglalkozott a szabadságharcok vezéreivel. Bethlen Gábor, Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc alakja és harcai úgyszólván évről-évre visszatérő refrénjei lettek történetírói munkásságának. Tudós nagy könyvek mellett a kisebb-nagyobb értekezések és hozzászólások tömördek sokaságával igyekezett tisztázni a hozzájuk fűződő vitás kérdéseket.

Érdeklődésének másik állandó tárgya a legnagyobb magyar, gróf Széchenyi István gazdag és sokrétű egyénisége. Első Széchenyi-tanulmányát még 1886-ban írta s azóta egy pillanatra sem szűnt meg érdeklődni a kérdés iránt. Egyfelől állandóan szemmel tartotta a Széchenyi-irodalom időnként megjelenő újabb termékeit, másfelől a mélyreható tanulmányok hosszú sorával iparkodott feltárni a legnagyobb magyar lélkének gazdag kincseit és rejtett titkait. Hozzá hasonló kitartással talán csak Gaál Jenő foglalkozott Széchenyivel. De kettőjük munkássága közt nagy a különbség; Gaál tanulmányai terjedelmesebbek és kézzelfoghatóbb kérdésekhez tapadók, A.-éi mélyrehatóbbak és inkább a dolgok lényegét tekintők.

A XVII. század történetén és a legnagyobb magyar problematikáján kívül még egy harmadik sajátos területe is van A. történetírói munkásságának, de amazokhoz képest egészen újkeletű. A világháború és a nyomában járó új kutatási lehetőségek csábításának ugyanis ő sem tudott ellenállni. Mint annyian

mások előtte és utána, ő is beállott a nagy világszerencsétlenség közelebbi és távolabbi okainak nyomozói közé. Ezzel az érdeklődésbeli eltolódással szükségképen együtt járt, hogy munkásságának súlypontja a XVII. századról és a XIX. század első feléről mindinkább a századvégre és a XX. század kezdő évtizedére helyeződött át.

Ezzel a hármas felosztással azonban csak nagy vonásokban határoltuk körül A. munkásságának körét. Mert ezeken kívül rengeteg más történeti, irodalomtörténeti, sőt alkalmilag politikai kérdéshez is hozzászólt. (Pl. az 1867 : XII. tc. jogi természete, a választójog stb.) Ezért olyan gazdag irodalmi aratása. A bécsi magyar történetkutató intézet 1937. évi Évkönyve közel kétszáz kisebb-nagyobb terjedelmű tanulmányát sorolja fel. E rengeteg tudományos kincs java része a Budapesti Szemlében és a Századok hasábjain látott napvilágot. De igen tetemes azoknak a tanulmányoknak száma is, melyek más magyar és idegen nyelvű folyóiratban (Ungarische Rundschau, Ungarische Jahrbücher, Revue de Hongrie, Revue Historique stb.) jelentek meg.

Mindenképen szerencsés gondolat volt tehát az Akadémia részéről, hogy ennek a sokféle széttördelt nagyértékű tudományos kincsnek legalább egy részét átmentette a jövő számára azzal, hogy a folyóiratok hamar sárguló és hamar feledésbe merülő lapjairól önálló kötetbe gyűjtötte. A kötet összeállítása úgy történt, hogy a szerző egész érdeklődési köréről képet adjon. A közölt tanulmányok több mint félszázadnyi időközt ölelnek fel. A legrégebb, az Ocskay Lászlóról írott, 1882-ben jelent meg a Budapesti Szemlében, míg a legfiatalabb, a II. Rákóczi Fereneről mondott akadémiai emlékbeszéd 1935-ből való.

Bármily nagy köz választja el azonban a tanulmányokat időben egymástól, abban valamennyien megegyeznek, hogy lelkiismeretes kutatás, alapos mérlegelés és minden parányi részletre kiterjedő alakító műgond eredményeként jöttek létre. Különbség legfeljebb abban a tekintetben van közöttük, hogy a későbbiekben még fokozottabb mértékben megtetszenek a korral együtt növekvő bölcsesség, emberi megértés és plasztikus alakító képesség nyomai. De ha így a későbbi tanulmányok érettebbeknek és művészi tekintetben kiforrottabbaknak látszanak is, a korábbiak viszont elevenebbeknek s bizonyos fokig egyénibbeknek hatnak. Rendkívül érdekes ebben a tekintetben az Ocskay Lászlóról szóló tanulmány. A cikk eredetileg Thaly Kálmán nagy monografiájának ismertetéséül készült, de ennél sokkal többet nyújt : alapos forrás-tanulmányok alapján feltárja Thaly egyoldalú történeti felfogásának kiáltó hiányait. Mindenesetre nem közönséges erkölcsi bátorság kellett hozzá, hogy egy pályája kezdetén álló huszonöt-éves fiatalember ilyen határozottan szembe merjen szállni az akkor már tekintélye tetőfokán álló kuruc történetíróval, akiről köztudomású volt, hogy nem szokott keztyűs kézzel bánni vélt vagy valóságos ellenfeleivel.

A Tanulmányok, ha csak elenyészően kis részét ölelik is fel a szóba jöhető nagy anyagnak, arra mindenesetre alkalmasak,

hogy képet nyujtsanak A. történetírói egyéniségéről. A kép minden részletében harmonikusnak és művészi kivitelűnek hat. Mert azt látjuk belőle, hogy A. barátjával, Károlyi Árpáddal együtt utolsó képviselője annak a nagyérdemű történetírói iskolának, mely a hatvanas és hetvenes évek lázas és igen sokszor válogatásnélküli anyagközlése után hozzálatott a roppant anyag kritikai megrostálásához és rendszerezéséhez. Ebben a tekintetben egyivású ő Szilágyi Sándorral, Pauler Gyulával, Karácsonyi Jánossal, Fraknói Vilmostal, Csánki Dezsővel, Schönherr Gyulával s a századvég anyyi más kitűnőségével. De nemcsak korban és törekvésekben, hanem lélekben is egy velük. Ugyanolyan szeretettel csügg a magyar multon, ugyanolyan fáradhatatlansággal dolgozik emlékeinek feltárásán s támadás esetén ugyanolyan elszántsággal száll síkra igazáért, mint azok. Vele szemben valóban tapintatlanság asszimilációról beszélni, mert mindig egynek érezte s tudományos munkásságában egynek mutatta magát a történeti magyarság érdekeivel. Bármelyik tanulmányát olvassuk, mindegyikből egy higgadt gondolkodású, józan felfogású, erős történeti érzékű és finom műgonddal fogalmazó író rokonszenves egyéniségét érezzük ki. Ezért csak örülni tudunk válogatott tanulmányai megjelenésének s történetírásunk érdekében kívánjuk, hogy a hátralevőkből is minél több részesüljön ebben a földi „halhatatlanításban“.

Balanyi György.

Mitteis, Heinrich : Rechtsgeschichte und Machtgeschichte. Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch. Baden b. W. — Leipzig (1938.) 8° 547—580. l.

Grosch, Reinhold : Umbruch des rechtsgeschichtlichen Denkens. Gezeigt am Kampfe von Volksrecht gegen Fremdrecht bis zum 12. Jahrhundert. (Schriftenreihe rechtswissenschaftlicher Arbeitsergebnisse, Arbeit 3.) Berlin 1938. A. Sudau. 8° 101 l.

A jogtörténetírás alapvető kérdéseivel a német irodalomban legújabban két figyelemreméltó tanulmány foglalkozott. M. cikke a Dopsch-Emlékkönyv keretei között jelent meg, de terjedelme és jelentősége kiemeli a heterogén környezetből, G. tanulmánya viszont, bár könyvalakban látott napvilágot, a német határokon kívül ismertetést csak jellemzőnek tekinthető új felfogása miatt érdemel. A közös tárgyalás nem jelent értékítéletet egyik munkáról sem, de tanulságosan állítja elének a tapasztalt mediaevista és az újszemű egyetemről kikerült ifjú disszertens nézeteinek lényegbevágó különbségét tudományunk feladatairól és módszereiről. Akármennyire feltűnő ez a különbség, első pillantásra örvendetesnek kell mondanunk a jogtörténet iránt feleledt érdeklődést a német birodalomban, ahol a valódi germán szellemű jog kialakításáért folytatott küzdelemben a nemzeti intézmények multjának megismerése a megillető díszes helyet foglalhatja el. A tudományos eredmények döntik majd el, hogy ez az új lendülettel meginduló felfedezés az ismeretlen földterületek térképeinek kiegészítését, vagy csak az ismertek régi lapjainak átfestését jelentette-e. M. és G. munkáinak együttes

megvizsgálása szerzőik érdemén túl talán a német jogtörténetnek ezekre az új útjaira is rávilágít.

M. abból a tényből indul ki, hogy a jogtörténet kétarcú tudományág: része a jogtudománynak, amennyiben a velünk született vagy a nemzeti élet folyamán magunkévá tett jogot átélni tanít, de része a történelemtudománynak is, amellyel tárgya, anyaga, következtetéseinek alapul szolgáló tényei nagyrészt közösök. Már pedig a kultúrtörténet nem lévén önálló tudomány, a történetírás elsősorban politikai, azaz „hatalomtörténet”: hogyan viszonylik tehát a jog a hatalomhoz, a norma a tiszta „Sein“-hez, hogyan vállalhat a jogtörténet a hatalomtörténettel közösséget? Megnehezíti ezt a lényegbevágó eltérésen túl, hogy az utóbbi évtizedekben a két tudomány erősen eltávolodott egymástól. A történetírás az egyéniség kiemelésével kapcsolatban az erkölcsi és jogi tételeket elhanyagolta. A jogtudomány viszont a XIX. században tisztán dogmatikussá lett, sőt a tiszta jogtan újabban még a jog fogalmából is ki akart küszöbölni minden nem-normatív elemet. A jogtörténet is logikailag zárt rendszerre törekedett tehát: míg Eichhorn „állam- és jogtörténetet“ írt, Brunner opusában már a jogi elkülönülést dicsőítette kora. A dogmatikailag meg nem fogható anyagot holtnak tekintették, a tényeket az esetlegesség fogalma alá vonták s a jogfejlődés képe helyett olyan szabályrendszert magyaráztak a multba, amely logikailag zárt volt ugyan, de ilyen alakban sohasem érvényesült. (548—552. l.)

A dogmarendszerre merevedett jogtörténet így távolodott el a történés meleg áramlataitól, a hatalomtörténet viszont az értéktartalom éltető levegőjét nélkülözte. A meddségre vezető elkülönülést M. szerint csak úgy lehet megszüntetni, ha mindkét tudományág engedményeket tesz. Röviden úgy fogalmazhatnók ez engedmények tartalmát, hogy mindkét oldalon le kell dönteni a mult században túlságosan magasra emelt bálványokat: az írott jogszabályt egyfelől, a nagy egyéniséget másfelől. Atyáink istenszobrainak ez a gyöngédtelen detronizálása korunkban amúgysem ritka jelenség.

A jogtörténetnek valóságos értékükre kell leszállítania a valamikor egyeduralkodó közvetlen jogforrásokat, vagyis a jognak azokat a megismerési forrásait, amelyeknek célja egyenesen szabályok megállapítása volt. Ez az új értékelés a középkori törvényt érinti legérzékenyebben, hiszen ezt valamikor úgy értelmezték, akárcsak a BGB (német polgári törvénykönyv) első éveiben a modern törvényt: abszolút igazságként. De már Brunner új utat jelölt ki az oklevél értékelésében és bár a forráskritikai kérdések még nincsenek eldöntve, az oklevelek megbecsüléséből és az ítéletek tervszerű gyűjtéséből becses eredményeket várhatunk. M. a természetszerűen érvényesnek tekintett törvényeket és jogkönyveket a szokásjogi szabályok megismerése révén eddig fel nem tett kérdésekkel illeti. Ilyen új kérdések (s egyúttal az önálló kutatás nagytávlatú új útjai): segítette vagy gátolta az írásbefoglalás a törzsi jogok egészséges fejlőd-

dését? Számolt-e a királyi reformtörvényhozás a népi jogérzéssel, vagy ellentétbe került vele? Mennyire érvényesültek és mennyire maradtak papíron a kapitulárek, figyelembe véve itt, hogy ugyanannak a szabálynak ismételt hangsúlyozása az eredmény meghiusulására utal? (557—560. l.)

De nemcsak a valóságos érvényesülés és a nép jogi meggyőződésének szemszögéből kerülnek új megvilágításba a közvetlen jogforrások. Fel kell ismerni bennük M. szerint a szubjektív szempontokat is. Így még a legnagyobb jogkönyvrónak, Eike von Repgownak életművében is találni szubjektíve helyes jogtételeket, amelyek a tárgyi jogrendben nem léteztek! De maga a tételes jog is sokszor fejezett ki pártálláspontot, azét a pártét, amely az évszázados harcok során bizonyos „hatalmi helyzetek” következtében éppen érvényre juttatta felfogását. E helyzetek meglátása időhöz köti, valóságosabbakká teszi a jogtételeket és közelebb hozza a jogot a hatalomhoz. Akkor, amikor évszázadokon keresztül ellentétes jogi felfogások állottak szemben egymással, hamis irracionalizmus volna szemet hunyni a jog és az élet hasadása fölött, szabálynak tekintve az egyik nézet kifejezését és kivételnek a másikat. A jogtörténet kutassa az „ideal Gesollte” mellett a „real Gewesene” jelenségeit is: hozzátehetjük, hogy ezáltal el fogja kerülni a „Sollen” kedvéért a „Sein” kiszorítását, a tiszta jogtan alapvető tévedését is. Ha ez az egyoldalú talmudista elmélet ma már a jogfilozófiában sem állja meg a helyét, hogyan volna lehetséges azt a jogtörténetben alkalmazni, amelynek a jog és a jogonkívüli tényezők kölcsönhatása a sarkalatos problémája? (556. l.)

Ha tehát a jogtörténet a mult jogának statikus rendszerezése helyett az érdekek és egyéni felfogások dinamikáját veszi figyelembe, ha a modern fogalmak segítségével kicirkalmazott logikai építmény érvényét nem a priori tételezi fel, hanem a valóságos hatályosulást kutatja, akkor a pozitivista álláspontról az Interessenjurisprudenzhez érkezett. Ennek keretében el kell ismernie és rangsorba kell állítania a valódi népi és erkölcsi értékeket, ezért az érdeket kidomborító előbbi név helyett megfelelőbb most már a Rechtswertlehre névvel illetni. Így az izoláltság állapotából is kiszabadult és a szellemtörténeti szintézis részének tekintheti magát. (561—562. l.)

A „hatalomtörténetnek” is kell azonban engedményeket tennie. A nagy egyéniségek kultuszát mérsékelnie kell, helyesebben meg kell látnia cselekvéseik mögött a jogi rúgókat is. Különösen a középkor szigorú jogérzéke, jogtisztelete szorította a korlátokat nehezen viselő nagy államférfiakat is jogi cselekvésre. Az évszázados küzdelmek pápa és császár, császár és tartományurak között ellentétes jogi felfogások harcai is: a nyugati keresztény kultúrközösségben csak jogilag kötött politikai cselekvés, csak jogért folyó harc van. A békebeli közjogi elmélet híres kisegítő tétele helyébe, amellyel a tények jogalkotó erejét akarta jellemezni, a jog tényformáló hatalmát állítja igen szellemesen M.: nem a „normative Kraft des Faktischen”, hanem „die

faktische Kraft der Norm“ a döntő. (565. l.) A jognak a politikai történelemben való kifejezése az is, hogy az állami aktus sokszor ítélet formájában jelenik meg a középkorban. Ezzel az önmagában is rendkívül frappáns gondolattal hidalja át M. azt a nehézséget, amely az eseményeknek egyszeri, atipikus voltából és a jogszabály, az ítélet tipikus esetekre való formulázásából támad. A jognak magasabb felfogása, az erkölcsi és népi értékekkel való kapcsolata oldja fel az ellentétet: a nép tudata alatt még az atipikus esetre is van szabály, mely az egyszeri cselekvésben nyer kifejezést; a középkori jog ennek megfelelően nem is „szokásjog“, hanem „Überzeugungsrecht“, mert a nép meggyőződése irányítja a következetes cselekvést, még a teljes hatalommal rendelkező vezér tetteit is. (564—566. l.)

Ha tehát jól értjük M. gondolatmenetét, nála a hatalomtörténet a jogtörténethez hasonló utat tesz meg: a normával szemben érvényesített szubjektív szempontok helyét a nagy embernél felismerhető objektív elem (a jogszabály) foglalja el, a jogrendszerrel szemben felvetett dinamikus szemléletnek az örökké változó történelemben statikus (az állandó jogelv szemszögéből való) nézése felel meg. Így olvad az eddig elkülönült két tudományág egy magasabb kultúrszintézisbe. S itt M. élvezetes gondolatmenete is fellendül a módszertan rögzös útjairól a történetfilozófia, szinte a történelmi optimizmus magasabb rétegeibe. A szintézisben megújult jogtörténet tekintse tárgyát egy egésznek, folytatja, hiszen tulajdonképpen az is: „die Geschichte als Erfüllung der Rechtsidee“. A jogeszmének bevalottan Bindertől elsajátított fogalma nemesíti meg a hatalmat is: a jog és a hatalom ellentéte feloldódik a „Rechtsmacht“ fogalmában, s ez nem más, mint „die Rechtsidee als geistige Macht“. A jog a hatalom igazolása, hiszen a hatalom is mindig jogi célokra törekszik. Így már nincs meg az a nyomasztó jelentése, amelyet eddig kapcsolunk hozzá: a „joghatalom“ összefér az emberi szabadsággal, s erre a szabadságra való szakadatlan törekvés az európai jog története. (563—564. l.)

M. gondolatmenetét csak változtatásos tekintettük át. Tételeit számos példával illusztrálja: az első pillanatban szokatlanul hangzó állítások is valószínűbbekké lesznek a Sachsenspiegel, vagy a hűbéri jog történetéből vett példák révén. M. szavának annál nagyobb súlyt kell tulajdonítanunk, mert tudjuk, hogy a hűbériségről szóló alapvető munkájában (Lehnrecht und Staatsgewalt, ism. Századok 1938, 356—360. l.) fáradságos kutatások során ismerte meg jog és hatalom összefüggésének legmélyebb rugóit is. A nála is idézett írók már alaposan kikezdtek a dogmatikus módszert, de még így is határozott és iránymutató lépés a régi iskola elleni állásfoglalása. Előkelő hangú felszólalását éppen széles megalapozása miatt nem fogadjuk olyan bizalmatlansággal, mint az olyan íróét, aki mindjárt első munkájában átfogó elmélettel lép a porondra. G. tanulmánya ebbe a csoportba tartozik. Ismerkedjünk meg vele, mielőtt M. fejtegetéseit méltatnók.

▲ frankfurti egyetem jogi kara azzal a megjegyzéssel fogadta el G. értekezését, hogy véleményével ellenkező nézetek kifejezését megengedni feladatának tartja. Alkalmasint nyomós oka volt a karnak az elfogadásra, de annyi bizonyos, hogy nem ok nélkül ütközött meg G. nézetein. Ha M. tanulmánya udvarias felszólalás, G. könyve nem is titkolt lázadás. Lázadás a jogtudomány és a jogtörténeti módszer ellen, lázadás egész eddigi értékelésünk ellen; igaz, politikai téren viszont éppen meghódolás az uralkodó rendszer előtt. Ebből a szempontból inkább a professzorok voltak a lázadók.

Az előszóból megtudjuk, hogy a jogtudomány ma már nem tud megfelelni az életviszonyoknak. G. nem fejt ki részletesen a jogtudományról vallott véleményét (ezt a sorozat másik darabja tette meg, a jellemző „Entrechtung der Jurisprudenz“ cím alatt), ezért csak elszórt megnyilatkozásaiból látjuk, hogy a külsőséges jogrend helyett teljesítményekhez igazodó közösségi rend (marxizmus!?) az ideálja, az alaki jogász legitimáció alapjának minden időben a német néptársak jellegüknek megfelelő cselekvését tartja, a jog és méltányosság szintelensége helyett a népegyéniség „igenlését“ áhítja. Röviden: „unsere Wirklichkeiten heisst Volk und nicht Jurisprudenz.“ (9. l.) Szemében az ember mindig több, mint jogalany, és az élet helyzetei egészen mások, mint a tényállások. Míg a jurista kívülről igyekszik eldönteni a felek vitáját, a nemzeti szocialista a közösségi viszonyba iparkodik beleilleszkedni: G. határozottan az utóbbi mellé áll.

Ebben a keretben a jogtörténet feladata is változik. G. történeti megismerésének alaptételét Rosenbergtől veszi: „Nincs világtörténet, csak népek, fajok, különböző jellemekek története és a fajok lelkei egymással folytatott küzdelmének ábrázolása létezik.“ (14. l.) Ezen a nyomon halad G. közvetlen mestere, Ruth Rudolf is, aki egyetemi előadásaiban a faj jelentőségére építi fel a jogtörténetet (88. l.), de tudtunkkal egyéb nagy tettet még nem hajtott végre. G. maga is a jogtörténeti gondolkodás változásának szenteli művét: ez a változás a Párt uralomra-jutásának köszönhető, bár a mozgalom (ezt szükségesnek látja kiemelni) nem a tudományból származik (41. l.). A jogtörténeti szemlélet adja fel eddigi semlegességét és ne csak azt nézze, hogyan fejlődtek az intézmények, hanem kutassa fel példának okáért azt, hogyan lett a közösségi jogszolgáltatás a múlté, hogyan lehettek idegenek is a jogközösség tagjai, szóval, hogyan hanyatlott a germánok ideális jogélete a XII. századi recepcióig. Ezen a kérdésen mutatja be G. az új jogtörténeti gondolkodást.

Nehéz most már rendszerbe foglalni az egyes eljárási kérdésekről vallott felfogását: először is azért, mert nyelve sokszor homályos, néha egyenesen értelmetlen; bár reméljük, hogy az új ideológiában felnőtt német ifjúság mégis megérti, hiszen a sorozat számára készül. Másodszor a bevezetés szerint G. vitairatot szerkesztett, ettől pedig nem lehet szigorú rendszert megkövetelni; még kevésbé a politikai beszédőtől, amellyé helyenként ez a vitairat sülyed (vagy magasztosul?). Harmad-

szor az is zavarja a nyugodt áttekintést, hogy az új szónoki stílusnak megfelelően G. is állandóan értékelést kever a fejlődésbe, vagyis a neki tetszőt magasztalja, a nemtetszőt (gyakrabban) megrója. Talán mégis össze lehetne foglalni az eljárásjogra vonatkozó nézeteit annyiban, hogy a fajilag egységes germánság közösségi jogszolgáltatása áldozatul esett a frank birodalom kevertfajú népességén mindenáron uralkodni kívánó királyi hatalom reformjainak: ezáltal a hűségen és szabadságon alapuló germán rendszer helyébe a színtelen-szagtalan modern joghoz vezető nemzetközi eljárás lépett, vagyis a római jog hatolt be a germán mezőkre. Egyszerű fekete-fehér kép ez tehát, amelyben az eszmény a germán ősök jogrendje, a többi intézmény pedig annyit kap a befekettetésből, amennyire ettől távolodik. Szerencsére a germán „Rechtsfindung“-ról aránylag keveset tudunk, tehát a szerző lelkesedése könnyen azonosíthatja ezt azzal a nemzeti szocialista jogrenddel, amelyet megvalósítani szeretne: egyszóval jogtörténet mellett egyúttal jogpolitikát is ír.

A tárgy ezek szerint a népbíróságnak az állami bíróságig való hanyatlása. G. be is vallja nyíltan, hogy világnézeté szerint az a hanyatlás, ami az előbbi jogtörténet számára fejlődés volt (21. l.). De könnyű ezt megérteni, hiszen ők — úgymond — ma különösen közel állnak a régi népközösségi rend törvényeihez (54. l.). A germán ősök közéletének ezt az államhatalomnál erősebb rendező erejét ma a Párt képviseli (20. l.). A rendez kötött cselekvés sosem a büntetéstől való félelemből fakad, hanem természetszerűen kapcsolatban áll a közösségi renddel. Ezért a jogszolgáltatás az elrettentéssel nem ér célt az ilyen közösségben, a külsőséges elbírálással pedig nem felel meg hivatásának, ami a jogrend zavarásának megszüntetése. A közösségnek minden tagja magától értetődően a jogban él, vagyis a jog biztos tudatában cselekszik (83. l.). Természetesen ez az ideális jogközösség csak akkor állhat fenn, ha összes tagjai fajtestvérek: itt csak az a jog, mondja G. ismét Rosenberggel, amit árja férfiak jognak találnak (69. l.).

Ez a közösség látható kifejezését a Ding nyilvánosságában találja meg. Innen származik minden jogi határozat legmélyebb indokolása is: mindig abban az életrendben gyökerezik, amelybe a jogvitában álló ember léte is bele van ágyazva. Ezért nem is támadhat per egyes sérelmek, vagy egyes vagyontárgyak fölött: mindig mindkét fél teljes léte, vagyis a közösséghez való tartozása forog kockán. A bíraskodó gyűlésben kifejezett életközösség adja a döntés jogi erejét, s ez a közösség egyúttal a végrehajtó szerv is. Ilyen módon az eljárás nyilvánossága alapvető feltétele a döntésnek: a döntés tartalma a néptársak meggyőződésében, ereje végső fokon a vérben gyökerezik. A panaszt kétséget támaszt valamelyik néptársnak a közösség iránti hűségére nézve: ezért elintézésében minden más néptárs érdekelve van. Ez pedig nem is vonatkozhatik másra, mint az illetőnek a „békerendből“ való kizárására (Friedloslegung), vagy pedig helyzetének megerősítésére és hűségének tisztázására. Hogy pedig mindenki

mindíg biztos legyen a másik szilárd ragaszkodásáról a közös élet rendjéhez, a germán jog nem ismeri a jogerő fogalmát, vagyis a jogvitát mindig újra lehet kezdeni (24—27. l.).

A germán népközösségnek ez az önmagában logikus képe magyarázza meg az eljárás részleteit is. Ez mossa le a formalizmusról is a rákent gyalázatot: a rend megsértésével vádolt néptársnak a kifogásolt esemény elmúltával minél ünnepélyesebb formák között kellett közösségi állását tisztáznia a többiek előtt. „Formalismus ist nichts anderes als Ordnungsbezogenheit des Handelns, die Herstellung seiner Volksgemässheit.“ (49. l.). Tehát G. szempontjából éppen a népközösségen alapuló formalizmus a fejlettebb, az anyagi bizonyítás a hátrább álló rendszer. A közösség színe előtt nem lehet másról szó, mint hogy a feleknek a renchez való igazodását ünnepélyesen tisztázzák. Ezért a peres jogviszony végső esetben harc, amelyben (Nietzschéhez híven) feláldozzák a jellegét vesztettet, a többi néptársak viszont megerősödnek közösségi érzésükben jellegüknek illetén átélése révén (!). Ezért igazi jogviszony a bosszú, amely csak szabad néptársak között érvényesülhet. A másik néptárs hűségéről és segítő készségéről minden pillanatban biztos kell hogy legyen a többi. Ha valaki a köteles hűséget és a rendben elfoglalt állását eljuttassa, társai kiirtják maguk közül. A modern jog kicsinyesebb rendje nem ismer ilyen lényegbevágó elintézet, mondja G. Mit számít egy tehén, egy hold föld, a megítelt kárterítés a közösségi viszony szempontjából? A valódi jogviszony amúgy is harc, s a néptársak közötti harc eredménye mindig tisztulás. Ezt a férfias tisztulási folyamatot akadályozta meg az egyház menedékjog nyújtásával: így összezavarta a germánok jogi fogalmait, de voltaképen csak a maga érdekeit szolgálta! A világnézeti keveredés óta halt ki az elintézésnek ez az ideális közösségi formája. (50—57. l.) A magunk részéről ezt nem sajnáljuk annyira, mint a szerző.

A bosszú mellőzésével sem vesztette el a német eljárás a maga jellegzetes vonásait. Célja ezután is kiválasztás volt, a közösségi viszony megerősítése vagy megszüntetése. Következménye mindig az egész embert érintette. Ennek felelt meg a bizonyítás teljes hiánya is, illetőleg azok az eszközök, amelyek helyét betöltötték. Tettenérés esetében nem is volt rájuk szükség, védekezésnek sem volt helye, mert a békeszegés nyilvánvalóvá lett. A közösségen belül támadt gyanú már szükségessé tette az eljárást, éppen a kölcsönös hűség kötelességénél fogva. Ezt a köteleket ugyanis már maga a felmerült kétség is megbolygatta: a gyanúsítottat mindnyájuk érdekében tisztázásra szólította fel egyik néptársa, a maga létét vetve ezzel a mérlegre. De bizonyítás itt sem volt, csupán a tisztázás módjai jöttek számításba: eskü, társaseskü és párviadal. G. alapvető felfogásának megfelelően ezekben sem istenítetletet lát, hanem a természetfölötti motívumokat elvetve, a germán közösség szelleméből magyarázza meg szerepüket. Az eskü a közösség egyik tagjának életbevágó kijelentése, amelyet a többiek a közös-

ségi viszonynál fogva igaznak fogadnak el. Az eskütársak fellépése szemelláthatóan mutatja ki, hogy a vádlott a közösségi viszonyba tartozik. A párviadal oldja fel az ellentétet, ha mindkét néptárs a rendhez tartozónak vallja magát, pedig nyilván ellentét van köztük. A harc útján a közösség megtisztul. (61—69. l.) Természetesen a szó ereje és a vérközösségen alapuló bizalom csak akkor lehetséges, ha szó és közösség egyaránt szabad! A Ding nyilvánossága feltételezi, hogy ott csak egyfajú szabad férfiak vannak jelen.

A frank uralkodók imperializmusa megszüntette ezt az eszményi közösségi eljárást. A jogszolgáltatás változása ugyanis G. szerint mindig a bevándorlásnak és a faji jelleg elhomályosodásának a következménye. Így szorítja ki az igazi római eljárást az idegenek praetorának joggyakorlata. A frankok a gall-római elemmel keveredtek és ezért áldozatul hozták népiségüknek megfelelő jogéleltüket is. (13, 14. l.) Boldogan idézi itt Sohnot a szerző: már ez a nagy jogász meglátta a népiség hanyatlását a frank birodalomban. A fajnak megfelelő kiválasztás háttérbe szorult, mert az uralkodó római mintára a rend és béke helyreállítását tekintette hivatásául. A legfelső bírói hatalom az övé lett, az igazságszolgáltatás a néptársi Ding helyett a hivatalnok-bíróságok kezébe került, de még a megmaradt népbíróságokban is a fajkeveredés okozta bizalmatlanság hatása mutatkozott az oklevél és a tanúk megjelenésében. Az ítéletek végrehajtására is külön kellett gondolni: ahol a vér szava már nem kötelez, a kényszer kezdődik. A hivatalos jog győzött a népjog felett egy olyan imperialisztikus állameszme érdekében, amely a germán világnézettől lényegében idegen! Szerencsére ma a felbomlott népközösség újjászületett a Párt keretein belül. (30—40. l.)

A népközösség megszűnésével a bíró nem a néptársi kapcsolatba helyezkedve, hanem felülről és kívülről bírálja el a jogvitát. A jogsértés már nem nyilvánvaló előtte, azt tudomására kell hozni; nem bízik már a szó erejében, ezért kell a feleknek bizonyítaniok. A per már nem a benne szereplők egész létét érinti, hanem elkülönül a dologi igény s mert a dologhoz az idegen is ugyanolyan viszonyba kerülhet, mint a néptárs, az eljárásban egyenjogúként megjelenik — horribile dictu! — a zsidó is. Az ő szerepére G. egy jogesetet is idéz, de ebből nem derül ki semmi. (74—81. l.) A dologi igény különválása a büntető eljárástól megszünteti a bíraskodás kihatását a személyek egymáshoz való viszonyára, a közösségi rend helyreállítására: így nyer tért a dolgokon vitatkozó, fogalmakon rágódó jogászokodás, melynek legnagyobb eredménye a vagyon védelme, a kár megtérítése, de az élettől, annak irányításától távol áll! (53, 73. l.) Szerencsére a népközösség helyreállításának korában van remény arra is, hogy a germán gondolatok győzni fognak a rómaiak fölött: ez a biztató kicsendülése a könyvnek, már nem a jogtörténet, hanem a jogpolitika szférájában.

A külföld munkásságának ismertetése ezeken a hasábkokon sohasem csak a munka abszolút értékének szempontjából tör-

ténik. Mindig a magunk számára leszűrhető tanulságok érdekelnek elsősorban. Ez szab irányt a bírálóknak is. Nem lehetünk hivatva arra, hogy szerzőink tényállításaival vitába szálljunk, de elvi állásfoglalásaikat is csak röviden méltathatjuk, hiszen az ismertetés során már kialakulhat az olvasó értékítélete. Az egyéni értékek és fogatkozások vonalán M. munkáját kétségtelenül nagyra kell becsülnünk. Nem kisebb feladatra vállalkozott, mint a homlokegyenest ellenkező történeti és jogi szemlélet összeegyeztetésére. Ezt a feladatot a gyakorlatban minden valamirevaló jogtörténésznek meg kell oldania a maga számára. Az egybefonódás, ami a hatalomtörténet és a jogtörténet közeledéséből származik, valóban járható útnak látszik a megoldás felé. Talán túlzottnak kell minősítenünk a politikai történet egészenek felhasználását a jogtörténetben: „a jogtörténet — szerinte — jogilag szemlélt történet!” (566. l.) Talán vannak olyan hatalmi aktusok is, amelyeket nem sugall semmiféle jogi elgondolás; mégsem volna szabad minden erőszakosság számára jogi igazolást keresnünk! Hiszen az igazi tudós nem propagandát űz, hanem az igazságot keresi. De az alap gondolat olyan maradandó érvényűnek látszik, hogy nem tagadhatjuk meg, ha tárgyunk elszigeteltségén változtatni kívánunk.

Külön ki kell emelni azoknak a kérdéseknek a mélyreható fontosságát, amelyeket a középkori írott joggal szemben tesz fel M. Hosszú időre irányt szabnak ezek a problémák a kutatásnak a jogforrástörténet terén, nemcsak Németországban, hanem mindenütt, ahol a hasonló fejlődés felvetette a módszerek revíziójának kérdését. S itt talán nem tűnik fel szerénytelenségnek, ha a magunk magyar eredményeit hozzuk elő. A nagy felzúdulás ellenére, amelyet Eckhart Ferenc 1931-ben írott emlékezetes cikke (Jog- és alkotmánytörténet, A magyar történetírás új útjai-ban) a céhbeli körében keltett, mégis csak az ebben foglaltak lettek az új jogtörténeti iskola irányadó gondolatai. Az írott jogforrással szemben feltett kérdéseket mi már M. előtt olvastuk ebben az iránymutató cikkben; akkor már a német jogtörténet is a szellemtörténet felé tájékozódott, érezve a mieinknél nagyobb eredményei ellenére is az egyoldalúság veszedelmét. Ha most a külföldi mestertől jönnek ezek a szavak, talán megszívlelik azok is, akik a középkori törvény új értékelésétől a magyar alkotmány multjának szeplőtlenységét féltették.

A módszertan tárgyalása mindig átlépi a szaktudomány határait: a jogtörténeti módszer kérdései is a jogfilozófiába vezetnek. Nem lehet csodálni M. eljárását sem, amellyel az érdekek jogtudományából jogi értéktant csinál. Mégis óvatossággal kell fogadnunk ezt a konklúzióját: ha a jogeszmének alig megfogható gondolatát magunkévá tesszük is, akkor sem állíthatjuk, hogy a fejlődés ennek megvalósítása felé halad. A történéssel szemben nem tagadhatjuk meg magunktól az értékelést, de nem szabad az intézmények ezerszínű szövetében egyre erősödő vörös fonalat keresnünk. Minden értékelés szükségképen szubjektív, tehát nincs akadály, hogy az író az értékmérőnek meg nem felelő jelen-

ségeket visszaesésnek minősítse; csakhogy ilyenkor az a veszedelem fenyegeti, hogy már ténymegállapítása és okkutatása során az elképzelt fejlődési irányba eső adatokat részesíti előnyben, ami már nemcsak szubjektív, hanem egyenesen hamis képet is eredményez.

Ilyen képet ad például G. faji jogfelfogása alapján. Míg M. hosszú évek kutatása után kíván a fejlődésben a szabadság irányában való haladást látni (hangsúlyozva a germán szabadságfogalom eltérését a liberálistól!), G. fordítva jár el: eleve kijelenti, hogy csak faji tényezők irányítják a jogintézmények változását, s a fajnak megfelelő jogrendet rögtön értékmérőnek is teszi meg a történéssel szemben. Itt már nemcsak a hamis nézés veszedelméről beszélhetünk: ez a nézés nem is akar mást figyelembe venni, mint az előre kitűzött céljának megfelelő adatokat. Új kutatást nem végez, csak a régiből válogat, a már ismert siralmas eredményt. Mivel előbb szab normát a fejlődés elé, s azután kezdi csak vizsgálni a tényeket, módszerét történeti szempontból eleve el kell vetnünk, értékmérőjének egyoldalúságát pedig fölösleges is tovább fejtegetnünk. Ugyancsak kár lenne sorra cáfolnunk a régi és új eljárás szembeállításakor alkalmazott értékelő szempontokat. Csak a formalizmust illetőleg állapítjuk meg, hogy nemrégiben hogyan szögezte le a korai recepció alapos német kutatója, W. Engelmann az elfogadott álláspontot ebben a tárgyban: „A jogi formalizmus mindig akadálya a magasabb jogi felfogásnak és jogi műveltségnek. A római perjogot minden jogi formalizmus teljes leküzdése emelte a legmagasabb jogi kultúráig. Ezzel szemben a formális germán bizonyítási jogon nyugvó német perjog teljesen uralta a formalizmust és ezért magasabb jogi műveltség irányába való fejlődésre képtelen volt.“ (Die Wiedergeburt der Rechtskultur in Italien durch die wissenschaftliche Lehre, Leipzig 1938, 10. l.) A germán állapotok leírása sokszor összhangzó és valószínű, de itt sem tudjuk, hol végződik a múlt és hol kezdődik az elképzelt jövő. Láznani nem elég: tehetségesen kell láznani.

Tanulságokat akartunk azonban keresni, nem bírálatot mondani. A lényegében eltérő két tanulmány közös vonásai készítenek ebből a szempontból gondolkodásra. Az első közös gondolatuk: a faj, a nép, az ember szerepe a jogfejlődésben. Ez különösen erős G. harcias lírájú soraiban, de M. is „valódi népies (volkhaft) jog“ kialakításában látja a jogtörténet gyakorlati szerepét és a történéseben keresett értékei népi és erkölcsi értékek. G. legélvezetesebb sorai azok, amelyekben a germán eljárásjogot a germán életközösség háttérébe akarja állítani, de ki ne venné észre M.-nek a középkori jogforrással szemben feltett kérdéseiben is a népi gondolkozás szeretetét, az Überzeugungsrecht-ben, sőt egész hatalom-jog elméletében a német faj bennrejlő jogérzékéről való meggyőződést? Ezt a tendenciát nem szabad kizárólag a mai politikai helyzet hatásának tulajdonítanunk: bizonyosan része van benne a jogszabály önmagáért való tisztelete elleni egészséges visszahatásnak is. Gyakorlatilag úgy hasznosíthatnánk a gondolatot a magunk számára, hogy a törvény-

szövegek alapján írott jogtörténetek sablonos magyarság-szemlélete helyébe a mult mindennapi életének kutatása alapján megismert, időhöz és tájhoz viszonyított magyar jogi felfogást állítjuk. A „sajátos közjogias szellem“ csak jelszó, de az oklevelekből és esetleg még élő népi szokásjogunkból minden előítélet nélkül felkutatott jogfelfogás élő valóság lesz. Ilyen értelemben csakugyan a magyarabb jog hatalmas tényezője lehet a jogtörténet.

A másik közös gondolata a két szerzőnek a hatalom kapcsolata a joggal. M. álláspontját már jól ismerjük, de G. is foglalkozik ezzel a kérdéssel a Ding nyilvánossága előtt lefolyó szabad eljárással kapcsolatban. Itt szabadon alkothatja a jelleghez ragaszkodó élet a maga jogát, mondja, mert tudja, hogy az néptársait is köti. Így lesz a jog egyúttal hatalom, jogosultságát a faji jellegből kapja, amelyben megnyilatkozik... (70. l.) Vagyis a tudatalatti faji törvények igazolják a fajhoz tartozónak önkényes cselekvését, mert ő is a jogban él! Ez az igazolási szándék végighúzódik G. egész germán eljárásjogán. A két író hasonlósága nem nélkülözi a politikumot, de míg G. törekvése germán faji misztikából fakad, M.-é ezenkívül a középkornak joggal átitatott gondolatvilágából táplálkozik. Itt már óvatosabban kell eljárniuk: míg M. módszertani elveit szinte fenntartás nélkül helyeseltük, a hatalom jogi átszínezésében nem járhatunk mindvégig vele együtt. De figyelmeztetnek törekvései arra, hogy az önkény jellegének osztogatásában ne legyünk könnyelműek történelmünk nagyjaival szemben: a jogtörténetben M. szerint van relativitás, s a hatalomért folyó harcban a király is jogfelfogást képviselhetett, csak úgy, mint a rendek. Jobban átgondolva a jogilag színezett hatalom elméletét, az kiutat mutathat nekünk az alkotmány egyoldalú, demokratikus felfogásának zsakutájából, segítséget nyújthat erős uralkodóink művének új jogi értékelésében, mértéket adhat az örök kuruc és labanc álláspont közti igazságtételhez. Már pedig nemcsak a jog eszményképe az igazság: a jogtörténeté is az.

Bónis György.

Kuttner, Stephan: Repertorium der Kanonistik (1140—1234.)

Prodromus Corporis Glossarum I. (Studi e testi, pubblicati per cura degli scrittori della Biblioteca Vaticana e degli archivisti dell'Archivio Segreto, 71.) Città del Vaticano 1937. Biblioteca Apostolica Vaticana. 4° XX, 531 l.

A XII—XIII. századbeli egyházjog, különösen a Gratianus és IX. Gergely közötti idő kanonisztikája igyekezett a mindjobban növekvő anyagot nemcsak gyűjtögetni, hanem rendszerbe is foglalni és az újabb pápai dekretálisok glosszálása révén jogelméletileg is szétboncolni. Az utóbbi évtizedek kutatásai után Maassennak és a „kánonjogi forrástörténet atyamesterének“, Schulte-nek erre a korra vonatkozó forrás- és irodalomtörténete már nem kielégítő. A dekretalisztika, a kánonjognak ez a nehéz és exakt ága, amely Gratianustól kezdődőleg a dekretális kor irodalmával foglalkozik, szorgalmas és aprólékos munkával helyesbíti és egészíti ki a korábbi megállapításokat. Singer, Seckel,

Gillmann, Juncker, Genzmer, Barraclough, De Ghellinck, Teetaert munkásságához — hogy csak néhány fontosabb nevet emeljünk ki — csatlakozik most K., a Pontificium Institutum Utriusque Iuris jogtörténész professzora, aki egyben vatikáni könyvtáros is. K. már jelentős, főleg a XII—XIII. század kanonisztikájára vonatkozó irodalmi multra tekintett vissza, amikor XI. Pius pápa megbízása alapján a Gratianus Decretumára és a régebbi dekretalis gyűjteményekre vonatkozó Corpus Glossarum elkészítéséhez fogott. Vállalkozásához a fenti Repertorium szolgál előmunkálatul.

Mint már a címe is mutatja, a jegyzék nem szorítkozik a glosszakéziratokra, hanem felveszi a summa, distinctiones, casus, notabilia, brocarda, abbreviationes elnevezésű irattömeget, úgyszintén azt a számos dekretalis gyűjteményt, amelyek az ismert Compilationes antiquae előtt és között keletkeztek. Az utolsó fejezet peñafortei Rajmond, a nagy kodifikátor iratait sorolja fel. Csak sajnálható, hogy a repertorium, amely 1140-től 1234-ig, tehát Gratianus Decretumától IX. Gergely dekretalis gyűjteményéig terjed, a per- és a házasságjogi monografikus iratokat figyelmen kívül hagyta. Ügylátszik, a mostoha bánásmód a kánoni perjognak már elkerülhetetlen sorsa; ha még az ilyen alapvető forrásmunkák is elhanyagolják, könnyen érthető, ha a kutatást a nehézségek más terület felé irányítják.

Az első kötetben átfogott anyagról fogalmat ad az a tény, hogy a felvett kéziratok száma 1109, ennek körülbelül a felét (főleg a francia, belga, angol, római, nápolyi, berlini és danzigi könyvtárakban levőket) a szerző személyesen megtekintette, a többinél (olasz, spanyol, középeurópai lelőhelyek) a kéziratkatalógusokra és az irodalomra támaszkodott. A munka alaposságára jellemző, hogy az eddig feldolgozott 12 helyett 129 olyan kéziratot tár fel, amely Johannes Teutonicus előtti glosszaréteget tartalmaz; az első Compilatio-t 117, a többi négyet 72, 87, 60, 17 kézirat képviseli. E korra nézve az eddigi forrás- és irodalomtörténeti ábrázolások valóban túlhaladottakká váltak.

K. öt csoportba sorozza a feldolgozott anyagot: az első tartalmazza a Johannes előtti glosszával ellátott dekretumkéziratokat, ehhez írt legfontosabb glosszaapparátusokat, Johannes Teutonicus glossza ordinaria-ját és ennek bresciai Bartholomeus-féle átdolgozását, valamint a későbbi glosszarétegeket; a második még mindig a dekretistákkal foglalkozik: a bolognai és a francia iskolának a Dekretumhoz készített apparátusaival és summáival, továbbá Gratianusra vonatkozó quaestiones, distinctiones, kisebb jelentőségű casus, notabilia, brocarda, abbreviationes, transformationes műfajjal jelölt munkáival. A harmadik csoport a Compilatio prima-t megelőző és követő, részben primitív, részben szisztematikus típust képviselő dekretalisgyűjteményeket foglalja magában, ehhez a negyedik csoport járul az öt recipiált Compilationes antiquae-vel, ezek glosszáival és a IV. lateráni zsinat konstitúcióihoz készített glosszákkal. Az utolsó csoport a dekretalisták irodalmával foglalkozik, ugyanolyan módon, mint előbb a dekretistákkal.

K. Repertóriumra nem egyszerű leltár: bevezetése, jegyzetei, utalásai ezen jóval túlhaladnak. Így érdemes kiemelni, hogy a bolognai mellett az angol-normann glosszacsoporthoz külön tárgyalja. Figyelemreméltó az is, ahogy a summa- és apparatus-irodalomnál a francia iskola jelentőségét aláhúzza, mint már a „Zur Frage der theologischen Vorlagen Gratians“ c. művében is. Az ismert szövegek feldolgozása mellett az új szövegek és kéziratok felfedezése irodalomtörténetileg egészen elsőrendű jelentőségű; hogy magára az egyházjogtörténetre milyen a fontossága, annak meghatározása forrásértékelési probléma.¹ Nem hisszük, hogy a glosszát leszámítva, ezek az újabban feltárt, a tudomány szempontjából inkább másodrendű jelentőségű iratok lényegesen módosítanak az eddig vallott felfogást és az eddig ismert képet; különösen a bolognaiaknak a Decretumhoz írt summái nyújtanak keveset. Eddig egy véleményen vagyunk Barraclough nézetével (Praxis beneficiorum, ZRG³ XXVII. 94. s.köv. 777 l.). Az, aki a kánoni irodalomtörténeti kutatásban figyelmét inkább a tárgyi tartalomra irányítja, Rufinus, Stephanus, Huguccio régóta ismert, de még ma sem jól ismert munkáit forgatja inkább. De igen fontos lehet ismert iratok ismeretlen kéziratának felfedezése és feltárása is — K. itt kiválót nyújtott —, valamint új, de kevéssé eredeti opusculák felfedezése, amelyek gyakran csak a pillanat gyakorlati kívánságait igyekeztek kielégíteni és így önállóságot nélkülöző mivoltukban aligha szolgálhatnak adalékul a jogtudomány részére. Ám a népiesebb, értékben alacsonyabb színvonalú jogi irodalom az okleveles anyag és a jogtudomány kiegészítéseként értékes adatokat nyújthat arra, hogy valamely jogintézmény kialakulásában az iskola milyen réteget penetrált, hol talált ellenállásra. A népszerű irattömeg sokszor lehet a tényleges jog megismeréséhez vezető út, legalább is részforrás alakjában. Ezt a két szempontot véleményünk szerint nem szabad összekeverni, hanem élesen külön kell tartani.

Ilyen hatalmas vállalkozásnál, mint a nyomtatékosan előmunkákat jellegével rendelkező Repertorium, alig kerülhető el az utólagos kiegészítés. Vetulani² szemére is veti, hogy a lengyel kéziratokra vonatkozóan csupán a krakkói Jagelló- és a káptalani könyvtár katalógusát használta fel; meg kell itt jegyeznünk, hogy ama kánonista kéziratok egyrésze, amelyeket szerző a leningradi nyilvános könyvtárban levőnek tekint, utóbb a varsói Nemzeti Könyvtárba került. A neves krakkói lengyel jogtörténetész szemrehányásának van is némi alapja, ha meggondoljuk a lengyel könyvtárak kánonjogi kéziratgazdagságát: egyedül a plocki szemináriumi könyvtár 21, a szóbjövő periodusra vonatkozó kézirattal rendelkezik, köztük Laurentius Hispanusnak a Compilatio tertia-hoz készített Apparatusa egyik kéziratával, amely

¹ V. ö. ehhez Móra M.: Magister Gratianus mint perjogász (1938) 18. l. 4. jz.

² Projet d'un catalogue des manuscrits juridiques du moyen-âge conservés dans les bibliothèques polonaises. Collect. Theol. XVIII. Lwów 1937.

némely részletében eltér a bambergi állami könyvtárnak Gillmann által tárgyalt példányától. Nem érdektelen hazai viszonylatban sem, ha megemlítjük, hogy Vetulani a lengyel könyvtárak római- és kánonjogi kéziratanyagának katalogizálását sürgeti. A kéziratok pontos leírását szeretné látni, de megelégedne egyszerűbb módszerrel is, amely a jogi művek leltározására, feljegyzésére szorítkozik. A terv mindkét formájában olyan, hogy mi is megszívlelhetnők. Ezzel a hazai egyházjogtörténet, de a magyar kultúrtörténet is fontos adalékkal gyarapodhatna és előmozdíthatnók, hogy a vonatkozó külföldi kánonjogi kutatás is behatóbban foglalkozzék Magyarországgal.

Magyar szempontból figyelmet érdemel K. álláspontja a Damasus-eredet vitájában. Ismeretes, hogy a XIII. század elején Bolognában tanító kiváló dekretalista-glosszátor műveinek (Quaestiones, Summa, Brocarda) jelentős hatása volt nemcsak korának, de az utána következő időnek kanonisztikájára is; későbbi jogtudós (bresciai Bertalan) méltónak találta művét az átdolgozásra. A nem sokkal később élt, éleseszű, röviden Speculatornak nevezett Durantis († 1296) és a híres Guido-tanítvány, Joh. Andrä († 1348), akit átfogó tudása és nagy irodalmi termékenysége miatt „fons et tuba iuris“ melléknévvel jelöltek meg, Damasust Boemus-nak nevezi. A cseh származás azután bekerült az irodalom közhelyei közé, olyan elterjedt és különben alapos kézikönyvek, mint Scherer-é, a Damasus-Boemus megjelölést minden skrupulus nélkül átveszik, noha már Schulte figyelmét sem kerülte el Diplovatatusnak a magyar származásra utaló megjelölése. Újabbán ismét vizsgálat alá vették a kérdést. Mint tudjuk, Kantorowicz kézzelfogható érvekkel végleg megdöntötte a cseh eredet régi legendáját; mikor azonban bolognai olasznak tek inti, a magyarszármazást is kétségbevonja (ugyanígy Van Hove is). K., bár óvatos fogalmazásban, Damasust Magyarországból származónak tartja. Diplovatatus Damasusnak 1210—1215 között készült jogi paroiimiagyűjteményére hivatkozik (Brocarda): ennek bresciai Bertalan-féle 1234 utáni átdolgozásának rubruma így hangzik: „Incipiunt Brocarda Damaschi Ungari.“ Újabbán azonban már nemcsak ez a hely áll rendelkezésünkre, a Brocarda bertalani formájának több kézírata egybehangzóan a magyar származásról tesz tanúságot: így a lipcei (Univ. 943. fol. 47, „Incipiunt Brocarda Damasi Ungari“), a montecassinói (136. p. 146, „Incipiunt Brocarda Magistri Damasi Ungari“) és a worcesteri (F. 7. fol. 131, „Brocarda Damasi Unguari“). Kantorowicz a rubrum elnevezése értékében kételkedik, meggyőzőbb adatokat azonban ő sem tudott felhozni. Viszont K.-rel együtt elmondhatjuk, hogy e kétellyel szemben most már nemcsak a kéziratok sokkal nagyobb száma áll, de mindenekelőtt az az eddig mellőzött tény is, hogy Damasusnak egyik *eredeti* munkája, a Summa (1215 és 1218 között) a párisi kéziratban (Bibl. Nat. 14609) így szól: „Expliciunt tituli Damasi vngarii super decretales.“ Jó ezt megjegyeznünk, mert egyházjogi tankönyveink a magyar Damasust nem szokták megemlíteni.

Rá kell még mutatnunk arra is, hogy a másik Bolognában tanító magyar professzor kiemelkedő munkáját, a *Compilatio II, III.*-hoz írt *Notabilia*-t 8, illetve 10 kézirat képviseli. Magyarország a Repertoriumban feltűnő módon csupán egy Dekretum-kézirattal szerepel, amelyet szerző Knauznak a pozsonyi káptalani könyvtárról szóló kézirati jegyzékében talált. Az indexben helytelen a városnév megjelölés (Pozsonyi), ugyanitt egy sajtóhiba: kápítalan, ami azonban szerzőnek nem róható fel.

K. Repertoriumának használhatóságát bő kéziratindex, az iratok kezdőszavainak mutatója, név- és tárgymutató mozdítja elő. Munkája hasznos segédeszköz nemcsak a kánonjogi forrás- és irodalomtörténészek kezében, akiknek a tárgyalt iratok pontos meghatározása, a biztos kézirati alap megteremtése, a korábbi kutatás lényeges kiegészítése, helyesbítése nélkülözhetetlen, hanem az egyháztörténész és a középkori jogi oktatás kutatója számára is.

Móra Mihály.

Izskovits Emma : Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Budapest 1939. Sylvester. 8° 90 l. 3 t. — **Balázs Éva : Kolozs megye kialakulása.** Budapest 1939. Egyetemi Nyomda. 8° 68 l. 1 t. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések, 2. és 3. sz.)

Örvendetes, hogy az utóbbi időben ismét Erdély felé fordul különösen a fiatalabb történészek figyelme s a részletkutatások tekintetében annyira elhanyagolt országrész multja az új módszerek segítségével világosodni kezd. Az erdélyi megyék települési, kialakulási és nemzetiségi viszonyai, tekintve a tatárjárás előtti okleveles anyag soványságát, a magyar történetírás legnehezebb kérdései közé tartoznak. A két dolgozat Csánki, Mályusz, Szabó István és Kniezsa módszerét alkalmazza szűkebb területen, s bár a problémákat természetesen nem oldja meg hiánytalanul, az értékes adatokat túl néhány helytálló általánosításra is lehetőséget ad. Mindenesetre sokkal többet fogunk tudni a középkorról is, ha Ugocsa megye után az erdélyi megyék XVI—XVIII. századi története is feldolgozásra kerül.

I. értekezése hasznos annyiban is, hogy a Csánki által fel nem dolgozott Fehér megyét tárgyalja. Ma már minden vitán felül áll, hogy a mai Alsó-Fehér megyét, legalábbis annak a Maros jobbparti völgyében fekvő részét és talán a Küküllők torkolatának vidékét is a magyarság a honfoglalást közvetlenül követő időben megszállotta. Ezt bizonyítják nemcsak a kilenc helyen előkerült honfoglaláskori leletek, hanem a Gyuláknak az itteni bányákra alapított hatalma is. I. nem szól a római és honfoglaláskori település viszonyáról, s a csak nyelvészeti kétséges bolgárszláv összekötő kapcsot sem taglalja. Pedig Gyulafehérvárnak a bécsi hadilevéltárban levő 1711-i tervrajza jellegzetesen mutatja a római castrumhoz mindenben simuló városszerkezetet. Ha nem is népi, de települési kontinuitás ezen a területen nem vitatható, bizonyítja az Ömpoly nevének fennmaradása is.

A Gyula-törzs megtelepedését, majd a várispánság felállítását és a Csanád nemzetség birtokszerzését helytállóan adja elő.

Megfontolandónak látszik azonban az, hogy a Gyula-összetételű helynevek (Alba Julae 1291, Gyulahavasa 1299, Gyulapataka 1377) csak a XIII. századtól kezdődőleg tűnnek fel s így felvetődik a kérdés, hogy e helyek vajjon nem Kán nb. Gyula vajda és fehérmegyei főispán (1201) után kapták-e a Gyula nevet? Neki és leszármazóinak ugyanis ezen a területen kiterjedt birtokaik voltak, többek közt az egész bányavidék. Miért viselné a meghódított erdélyi tartomány fővára épen a legyőzött fél nevét, mikor pl. Csanád a legyőzött Ajtony várát a maga nevéől nevezte el? Mindez nyílt kérdés marad, de a lényegen nem változtat.

A honfoglaló magyarság épen a jobboldalon, ahol települését megkezdte, tekintélyes szláv lakosságot talált, melyet a bányák vonzottak ide (Zalatna, Akna nevek!). A zárt magyar települési területen belül épen Erdélyben maradtak fenn legtovább be nem olvadat bolgárszlávok, s ezek aligha származhatnak mind későbbi jövevényektől. A honfoglaláskori leletek Erdélyben mindenütt a volt magyar-szláv vegyes területen, vagy annak közvetlen szomszédságában kerültek elő, a bányák miatt ezek voltak a legértékesebb és a leghamarabb megszállott területek. Gyulafehérvár a bányavidék szállítási központja, tőle keletre a település jobbára már a királyi korban indult meg.

Az erdélyi püspökség és vele együtt a királyi várrendszer kétségtelenül Szt. Istvánra nyúlik vissza. Erdély déli részén Fehér megye volt sokáig az egyetlen királyi szervezet és amint I. is helyesen megjegyzi, Gyulafehérvár mintegy a végvár szerepét töltötte be. De a királyi szervezet kelet felé haladó terjeszkedése talán nem volt olyan gyors, mint azt I. felteszi. Szó sem lehetett a XI. században Fehérvártól a háromszéki Bálványosvárig terjedő összefüggő királyi területről, hiszen az akkor a Sztrigytyól a Küküllők felső folyásáig elhelyezkedő, törzsi szabadságukat egyedül megőrző székelyek földjén nagyobb királyi birtoktestek és várak nem létesülhettek. Mivel Omlás, Talmács, Töres és Bálványos várak csak a XIV. és XV. században tűnnek fel, inkább hihető, hogy a később Felső-Fehér megyének nevezett királyi szórványterületek a székelyek visszavonulásával kapcsolatban fokozatosan keletkeztek. A központi királyi várbirtok, melynek eredeti kiterjedése jóval nagyobb lehetett, mint amekkoráinak a XIII. század elején megismerjük, eleinte valószínűleg a Csanád-nemzetséggel és a püspökkel osztozott a területen. A XIII. század végéig azonban a királyok gyors ütemben teljesen szétadományozták s így került Gyulafehérvár is végleg a püspök kezére. Rajta kívül nagy birtokokat szerzett még több erdélyi és külső-magyarországi család, főleg szász comesek és román vajdák, továbbá valószínűleg önállósult várnépek is. A birtokot szerzett szász családok beolvadtak a magyar nemességbe és így német lakosságú falvaik, elszakadva a Szászföldtől, elmagyarosodtak. A szabad szász falvak viszont a Szászföldhöz csatlakoztak.

Románok a XIII. század végén jelennek meg a megyében, mint a fehérvári káptalan telepesei. De ez is csak kivétel, mert addig a románok telepítése egyedül a király joga volt, aki a

fentiekén kívül Székes nevű nagykiterjedésű birtokára vitette vissza a magánfelek által törvénytelenül letelepített románokat. A királyi hatalom gyengülésével azonban a földesurak egymásután hoztak román telepeseket, egyelőre csak a magyar és szász falvak mellé (a XIII. század végén : Oláherkes Szászerkes mellett), úgyhogy az első román helynév (Csóra) csak 1462-ben jelenik meg. Alsó-Fehér megye 169 középkori falujából 124-nek a neve kétségtelenül magyar, a többieké is szláv vagy német eredetű, de román az említetten kívül nincs. A dolgozathoz mellékelte XV. századi néprajzi térkép a megye területén még csak kis román szigeteket tüntethet fel.

Gyulafehérvár sem a királyi, sem a püspöki uralom alatt nem tudott igazi várossá kifejlődni, nem is annyira azért, mert a XIII. században kétszer teljesen elpusztult, hanem a polgárságnak a püspöktől való függése miatt. A középkori város elhelyezkedésére vonatkozólag I. csak szájhagyományra hivatkozik. Ismét utalunk a bécsi hadilevéltár térképeire, melyek kétségtelenül mutatják, hogy a régi város a vártól észak-északkeletre, a XVIII. században a császári katonaság által leromboltatott régi helyett épült új város pedig délkeletre terült el. A középkor végén a város lakossága 75%-ban magyar.

B. munkájának már rendelkezésére állott a Csánki által feldolgozott anyag is. Ezért merhetett messzebbvívó következtetésekbe is bocsátkozni. Kolozs megye történetében három különálló települési korszakot mutat ki s ezt a gyepürendszerrel és az egyházi beosztással helyesen bizonyítja. Kalotaszeg politikai és egyházi szervezet szempontjából sokáig Bihar megyéhez ill. Váradhoz tartozott, míg a megye középpontját Kolozsvárral és a kolozsi sóbányával külön gyepürendszer védte délfelé. Ez a terület volt az erdélyi püspökség kolozsi esperessége. Később csatlakozott a megyéhez az ezen az elsődleges gyepün túl fekvő keleti rész, a régi ózdi esperesség, melyet kelet felé későbbi keletkezésű gyepű védett. A középső terület gyepüvonalát B. kettősnek képzei, de sokkal logikusabb, ha az ősi telepítésű Ajtonyt nem hagyva ki, Apahida—Ajtony—Kolozs vonallal összekötve az egészet egyetlen nagy félívvé kerekítjük ki Kolozsvár és a sóbánya köré.

A település történetét illetőleg Hómannal szemben azt állítja, hogy Kolozs megyét nem a Kündü-törzs szállotta meg; mivel a terület büntetésből került királyi kézre, tehát bizonyára a lázadó Gyulák törzsének szállásterülete volt. A törzsszervezet bomlásakor aztán a királyi birtokok mellé az Ond törzséhez tartozó Borsák telepedtek le; az egész középkoron át számos birtokuk van a megyében. Azonban a Borsák Biharból jöttek, de nem az akkor járhatatlan Királyhágón át, hanem északnyugatról. Emellett szól az is, hogy Kalotaszegen a Dobokában is birtokos Kalatánemzetség a telepítő. Hóman véleményét támogatja az, hogy a Kündü törzsbeli Gyula-Zsombor és Agmánd nemzetségek is birtokosok Kolozsban és Dobokában. Ezek szerint erőteljes észak-déli irányú terjeszkedéssel kell számolnunk, B. szerint már a

királyi kor kezdetén. A gyepürendszer minden kétséget kizárólag dél felé védi a bányavidéket. Keletkezését azonban, B.-zsal ellenében, már a X. századra kell tennünk, mert a király nem állított volna gyepüt a délről szomszédos ugyancsak királyi Torda megye ellen. Viszont, ha a Gyulák lettek volna itt a megszállók, akkor semmi értelme sem lett volna, hogy a terület főértékét jelentő sóbányát gyepüvel zárják el önmaguktól. Ezért B. előadását oda kell módosítanunk, hogy Kolozs megye ösfoglalói a Borsák és rajtuk kívül a Kalata, Gyula-Zsombor és Agmánd nemzetségek. A régi gyepüvonal mentén több község évszázadokon keresztül a Borsa-nemzetség kezén volt, amiből arra kell következtetnünk, hogy a királyi foglalás előtt a bánya is az övék volt. Ha pedig Hóman nyomán feltesszük, hogy a fejedelmi család még a X. század folyamán itt is a törzsek fölé kerekedett és úgy szerezte meg már akkor ezt az értékes területet, akkor a kolozsi déli gyepü a két nagy vetélytárs, a Gyula- és a fejedelmi család szembenállásának emléke lehet.

Kalotaszeg a középkorban, amint láttuk, sokáig Bihar megye nyulványa volt. A királyi Kolozs megye terjeszkedése ettől keletre és kelet felé indult meg; ennek bizonyossága a második gyepü, melynek szerepe valószínűleg a XII. században, a beszercei szászok betelepítésével szűnt meg. A XIII. század folyamán a kolozsi várbirtok is majdnem egészen feloszlott és nagyrészt kívülről jött (Kácsik, Tomaj, Kőkényes-Radnót) nemzetségek kapták, de valószínűleg részesültek benne várnépek is. A kolozsmonostori apát és a püspök már kezdettől fogva nagybirtokosok lehettek, de a királyi várbirtok bomlását felhasználva, birtokaikat erősen megnövelték. Körösfő és Kolozsvár közt néhány nemesi falu kivételével az egész terület egyházi birtok volt. A várszervezet a XIV. század elején teljesen felbomlott és a központi birtoktesten a volt várnépek, jövevény szász vendégek, a püspök és az apát osztoztak. Kolozsvár városa ilyen sokféle összetételű társadalmi alanyanyagból és legalább hét falu összeolvadásából keletkezett. Nagy vonzóerejére jellemző, hogy tőle északra óriási területen ma sincs egy falu sem, Feleket és Fejérdet pedig a város földesuri hatalma alá kerítette. Kolozsvár keletkezéséről B. nem végzett részletes tanulmányokat, de amit mond, főleg nemzetiségi vonatkozásban, az általában helytálló.

A megye nemzetiségi képének kialakulása hasonlatos a fehérmegyei folyamathoz. Itt is a megye középpontjában maradt meg a legrégebben települt magyarság, a környező szlávokat magába olvasztva. Az északkeletről, Beszerce felől benyomuló szászok megálltak a magyar terjeszkedés határát jelentő második gyepüvonalnál, de a románok beszivárogtak a központba és Kalotaszegre is. Mivel Kalotaszeg nagyrésze sokáig a sehesi királyi uradalomhoz tartozott, s itt rendezett gazdálkodás folyt, a románok csak a magyar faluk mellett telepedhettek meg. Keleten azonban a nagybirtokosok egymás közti torzszalkodásai, jobbágyablásai miatt a románok utat találtak az elnéptelenedett magyar falukba is és a Mezőség valaha egységes magyarságát

megbontották. Míg az apátság birtokai, a régebbi települési területen lévén, magyarságukat általában megtartották, addig a püspököknek a régi gyepűvonalon kívül fekvő, gyérebbe lakott birtokaira románokat, szászokat, szlávokat kellett hoznia. A megye elrománosodása összefügg a nemesi kisbirtokok csekély számával, a nagybirtok túltengésével. Ez az oka annak is, hogy a nemesi vármegye teljes autonómiája nem tudott kialakulni és a hét vármegye közös gyűlésén választott szolgabírák jobbára a vajda végrehajtó közegei voltak.

Tehát mindkét vizsgált területen az ősi megszálló törzs háttérbeszorításával alakult ki a királyi megye, s keletre terjeszkedik, de mielőtt még a telepítés munkáját befejezhetné, a XIII. századi társadalmi átalakulások során maga adja ki kezéből a birtokokat. Ezzel párhuzamosan alakul ki a nemesi vármegye, de az autonómiának azt a fokát, amit a külső-magyarországi megyék elértek, nem tudja kivívni és a vajda hatalma alatt marad. A XII. században a szász, a XIII.-ban (Kolozsban valamivel később) a román bevándorlás indul meg s az idők folyamán a magyarokra a központi területekre vonul vissza, ahonnan települése kiindult. A középkor végén azonban mindkét megyében vitathatatlan még a magyar többség. Ez a két munkának figyelemreméltó tanulsága, hasznos tudományos eredménye.

Makkai László.

Szemle.

Bözödi György : Székely bánja. Kolozsvár 1938. Tizenkét erdélyi fiatal író kiadása. 8° 260 l. — Eddigi szociográfiai irodalmunknak nagy hibája volt, hogy jóformán csak a mai élet keresztmetszetét adta. A kutatók egy része nem is gondolt arra, hogy a mai állapot önmagában meg nem érthető, és hogy a mult ismerete nélkül a rajzolt kép nem mutatja meg sem a hibák gyökerét, sem az orvoslás útját. Más részük érezte, hogy a jelen szervesen nőtt ki a multból, meg is kísérelték egy-egy réteg, táj, vagy község fejlődésének nyomkövetését, de történelmi iskolázottság, szemlélet híján többnyire helytelen eredményekre jutottak. Annál nagyobb elismeréssel kell üdvözölnünk B. munkáját a székelységről. Ez is szociográfia, célja, mint maga mondja: „hogy az erdélyi magyarság legnagyobb egységben élő csoportjának, a székelységnek mai helyzetét összefoglalóan, nagy vonalakban megrajzolva, fölmérjem azokat az adottságokat, amelyeknek alapján meg lehessen keresni a jövőre nézve egy szervezettebb gazdasági és szellemi élet módjait és lehetőségeit, kisebbségi küzdelmünk érdekében“. De tisztán látja, hogy a jövő útját csak a multon át találhatja meg, hogy „a mult védevei talán a jövő tanulságai lehetnek“. Mintegy száz oldal terjedelemben vázolja könyve elején a székelység történetét. Munkájának érdeme nem adatgyűjtésben van, nem is igen hoz eddig ismeretlen tényeket; a szempontja az, ami egészen új és meglepő, az a népi szemlélet, amelynek végre be kell egyszer vonulnia a magyar történetírásba is. Megdöbbenően áll előtünk B. soraiban a székely nép ezeréves tragédiája. Lázadások, elkeseredett forradalmak, kétségbeesett összeesküvések, próbálkozások vonulnak végig évszázadról évszázadra. A szabadságát fokoza-

tosan elvesztő székely parasztság minden alkalmat, minden lehetőséget megragadott arra, hogy a maga jobb és szabadabb életét kivívhassa — és a küzdelemben mindig elbukott. Évszázadok fejlődése a parasztság ellen dolgozott mindenütt Európában, de a kis Székelyországban a következmények talán súlyosabbak voltak, mint másutt. Háromszék, Csík és Udvarhely székelyeinek nagyrésze vándorbotot vett kezébe, és sokat belőlük örökre elnyelt Moldova vagy Havasalföld. Egészen a legutóbbi időkig alig akadt valaki is, aki melléjük állt volna, aki minden hátsó gondolat nélkül az ő ügyüket akarta volna jobbrafordítani. A jobbágyszabadításkor kismisz-ték őket a földből, a kiegyezés után pedig tétlenül nézték, hogyan kerül a magyar nagybirtok román kézre. A székely vehette újra a vándorbotot és mehetett Amerikába. Aki pedig itthon maradt, az szívében évszázados, örökölt bizalmatlansággal állt szemben az „urakkal“, a hatósággal, az országgal. Magára hagyták, nem érzett közösséget senkivel a saját falujabelieken kívül, a nemesség és a jobbágság közötti szakadék nemhogy betemetődött volna, de még csak mélyült és szélesedett az „úr és paraszt“ viszonyában. A román uralom rádöbentette az erdélyi „intelligenciát“ igazi feladatára, a népi egység kötelességére, de hűsz esztendő még nem volt elegendő az évszázados bizalmatlanság eltüntetésére. A székelység mindeddig nem hitt a városból jött embernek — és B. kimutatja: igazra volt neki, ha nem hitt. Eddig tart a történeti rész, erre építi rá a mai idők rajtát. És mennyivel érthetőbb, világosabb így a kép; a múltból mindenfelől összetorkolló utak maguktól mutatják a máé és a jövő lehetőségeit. B. könyvét minden magyar történésznek el kell olvasnia, hogy szemléletet, látást tanuljon. Azután pedig fogjunk hozzá itthon az alföldi népesség népi történetének megírásához, komoly szaktudással és kutatással. A jövő kibontakozása gyökértelen és elhibázott lesz újra, ha nem ismerjük igazán a magyar multat. **Benda Kálmán.**

Mehedinți, S. : Le pays et le peuple roumain. Considérations de géographie physique et de géographie humaine. (Académie Roumaine. Connaissance de la terre et de la pensée roumaines I.) Bucarest 1937. 8° 110 l. — A bukaresti egyetem tanárának munkájáról *csak* azért emlékezünk meg, mert a román akadémia hitelesítő pecsétjével, franciául, a nyugati közvélemény számára jelent meg. Ha volna bennünk egy cseppnyi káröröm, örömmel láttuk volna, hogy a román akadémia ilyen gyerekesen megfogalmazott, tudománytalan munkával jelentkezik a nyugati közvélemény előtt. De fel kell emelnünk szavunkat az egyetemes történettudomány szintvonalának ilyen mértékű lealacsonyítása ellen. Megjegyezzük viszont, hogy a nyugati közönség elolvassa ugyan az ilyen munkákat, de elolvassa az értékeseket is; kérjük: miért ne adhatna valamely magyar tudományos intézmény értékes és a magyar álláspontot történeti alapoossággal megvilágító népszerű munkát a nyugatiak kezébe? — A kontinuitás elméletéről ethnikai, nyelvészeti és politikai téren vallott magyar állásfoglalás M. számára francia nyelven is hozzáférhető lett volna; megállapításait nem is cáfoljuk, csak pár kirívó hibára szeretnénk rámutatni. Ha Magyarország csak elnyomott „pachalik“ volt a török uralom alatt, míg a fejedelemségek „tant bien que mal“ megőrizték politikai egyéniségüket (17. l.), hogyan támadhatott mégis *Bethlenben* a daciai birodalom gondolata (26. l.)? S ha már — M. szerint — e politikai terv (és nem református volta) indította a Biblia román nyelvre fordítására (pedig nem is ő volt az első fordíttató!) — miért egy 1888-ban megjelent munkából idézi a szerző e korszak-

alkotó megállapítását? Térképeit magyar szempontból tökéletesen válogatta meg. Könyvének 32., 34. és 66. oldalán található térképei ill. térkép-fényképei a Kárpátok földrajzi egységét világosan mutatják. Ugyanezt mondhatjuk Románia közlekedési hálózatát mutató térképéről is (104. l.). Európát ábrázoló közlekedési térképe teljesen rossz. Constanța és Istanboul között a hajóösszeköttetésre semmi szükség nincsen, mert a fővonal nem Bukaresten, hanem Budapesten, Belgrádon és Szófián keresztül éri el a Márvány-tengert. Bukarest (mint végállomás) felé csak a Paris—Lausanne—Milano—Trieste—Zagreb—Beograd európai (és nem interkontinentális) fővonal vezet. Légi-közlekedési, folyamahajózási, izothermális és a különböző fák elterjedési határait mutató térképei s a hozzájuk fűződő elmélkedések nem győznek meg arról, hogy miért nem Magyarország vagy akár Bulgária az európai kultúra keleti végvárai. Nagyon hálásak lennénk, ha M. megmagyarázná, hogy megállapítása a rádió és az erdős-hegyes vidékek viszonyáról (103. l.) — hogyan függ össze Románia tökéletes földrajzi egységének kérdésével? Végezetül meg kell köszönnünk M.-nek azt a meleg, leereszkedő hangot, mellyel — az Úr 1937. esztendejében — őseinknek ázsiai hordából európai néppé való lassú (de biztos!) átalakulásáról megemlékezett. — M. művéről azért kell ily erős hangnemben beszélnünk, hogy a román tudományos élet megértse végre: szeretnénk velük becsületesen, tudományos alapon, tárgyilagosan együtt működni. M. hangját azonban sem velünk szemben tárgyilagosnak, sem általában tudományosnak nem tartjuk.

Ilf, Tóth Ádrás.

Santifaller, Leo : Urkundenforschung. Methoden, Ziele, Ergebnisse. Weimar 1937. H. Böhlau Nachf. 8° VIII, 77 l. — A borozlói egyetem alapításának 125 éves jubileumi ünnepségén elhangzott előadás kibővített lenyomata ez a könyv. Szerzője egyike a legtekintélyesebb német diplomatikusoknak, most pl. a Below—Meinecke-féle Handbuch szerkesztőbizottságának megbízásából a pápai oklevéltan megírásán dolgozik. Módszertani állásfoglalása, célkitűzései jelentősök az egész német tudományosság fölfogásának megismeréséhez. A könyvnek különben az az előszóban is kifejezett célja, hogy vezérfonál legyen kezdő diplomatikusok, vagy nem diplomatikus történészek számára. S. előadásából — ezt egyébként más jelenségek is mutatják — sajnos, azt kell megállapítanunk, hogy a német diplomatika Bresslau halála óta stagnál, ha ugyan nem hanyatlik. Bresslau, Redlich, Steinacker és a többiek munkásságának az az eredménye, hogy a diplomatikát kiemelték a segédtudomány-sorból s az írás és a vele összefüggő írásszervek kutatásának önálló, öncélú tudományává tették, úgy látszik, feledésbe ment Németországban. S. nem is Urkundenlehre-ről beszél, hanem következetesen Urkundenforschung-ról. Ennek főcélja szerinte az oklevelek valódiságának megállapítása, az oklevélnek mint történeti forrásnak előkészítése a történetírás számára, tehát diplomatikai vizsgálatok után mentől több oklevélkiadvány, vagy regesztasorozat készítése. A diplomatika ezek szerint újból oklevélkritika lenne csupán. S csakugyan, a cél kitűzése után S., a bécsi Institut neveltje a Sickel—Ficker iskola tökéletes, szinte exakt oklevélkritikai módszereit ismerteti igen világosan, de tömören, kompendium-szerűen. Egyedül a tárgykör megállapításában tér el a bécsi iskolának a múlt század vége óta kifejecesedett fölfogásától. Ezek a kijelentései, bár egyáltalán nincs rajtuk hangsúly, sőt meglehetősen bizonytalanok, mindenesetre igen figyelemreméltók. A diplomatikusnak S. szerint nemcsak a szoros

értelemben vett oklevéllel kell foglalkoznia, nemcsak azt kell a történetíró kezébe adnia, hanem kutatásának tárgya lehet minden olyan irat, följegyzés, melyet nem azzal a céllal készítettek, hogy az utókor számára történeti forrásul szolgáljon, egyszóval a gyakorlati élet minden írásbeli lecsapódása. Eredmények címén az utolsó fejezet a szerzőnek és tanítványainak eddigi irodalmi munkásságát sorolja föl, az elméleti részben elmondottakhoz híven oklevélkritikai munkákat és oklevélkiadványokat. A kis könyvből a magyar diplomatika, mely az oklevélkritikán túl már sokkal szélesebb mezőkre kiterjeszkedett, nem sokat tanulhat, kezdők számára azonban csakugyan jó elméleti bevezető az oklevélkritikai módszerek megismerésébe.

Istványi Géza.

Görlitz, Siegfried: Beiträge zur Geschichte der königlichen Hofkapelle im Zeitalter der Ottonen und Salier bis zum Beginn des Investiturstreites. (Historisch-diplomatische Forschungen, hrsg. v. Leo Santifaller. I. Bd.) Weimar 1936. H. Böhlau Nachf. 8° VIII, 163 l. — E tanulmány első darabja egy nemrégiben megindult történeti kiadvány-sorozatnak, mely elsősorban oly munkákat foglal majd magában, amelyek „az oklevélkutatás területéről” származnak „a legtágabb értelemben”, valamint „az oklevélkutatás alapján felépített tanulmányokat” az államtörténet, alkotmánytörténet, családtörténet és a külföldi németiség története köréből. Az első értekezés témáján keresztül nemcsak a koraközépkori államigazgatásba nyerünk betekintést, hanem ezen túl — mondhatni eddig nem ismert, „mikroszkópikus” metszetek segítségével — megismerjük egy új szellemi elit kialakulását, melynek tagjai mint a kor egyedüli „írástudói” lassanként kezükbe vették az egész szellemi és jogi kultúra irányítását: mint nótáriusok és kancellárok: az udvarban, majd innen távozva, mint püspökök és prépostok: a territoriumokban; sőt a német császári udvar capellanusai közül három a pápai trón magasságáig emelkedett. A királyi kápolna (capella) intézménye, mint ismeretes, a Karolingok korában vette kezdetét s eredetileg azt a helyet jelentette, hol az arra rendelt külön papság a királyi udvar ereklyéjét: toursi Szent Márton köpenyét (cappa, cappella) őrizte. Ezek az udvari papok (capellanus-ok) természetesen fiatalabbak voltak, s rendszerint újabb műveltséget hoztak magukkal, mint az idősebb generáció nagybefolyású főpapjai. Lassanként eredeti feladatukon túlmenő szerepet kezdtek játszani s nemcsak egyházi és tudományos, hanem politikai funkciókból is részt kívántak maguknak. E szerepbővítést a főpapságnak a Karolingok korában részben még sikerült megakadályoznia. A „renovatio imperii” után I. Ottó a királyi capella hagyományait is felújította; ezzel a régi küzdelem is megújult s most már az új szellemet képviselő capellanusok győzelmével végződött. Ezen a ponton kapcsolódik be a történet folyamába G. munkája, mely a királyi kápolna fejlődését az Ottók és a Saliak korában követi, egészen az investitúra-harc kitöréséig. Ebben a korban már nem a királyi kápolnán, mint helyileg is meghatározott intézményen, hanem a királyi „káplánokon” mint az udvari papság testületén van a hangsúly. Állandó királyi kápolna tulajdonképpen már nincs is (az aacheni Szűz Mária-templom már inkább csak szimbólum) s a capellanusok feladata már csak részben az ereklyék őrzése (amelyekhez a koronázási jelvények és a birodalmi klenodiumok is tartoznak); már ők a tulajdonképeni udvari papok, élükön az archicapellanus-szal: a „főkáplánnal”, aki nemcsak az egész birodalom egyházi ügyeinek legfőbb „minisztere”, hanem a feje a koraközépkori államkormányzat

egyetlen szervezett orgánumának, a királyi kancelláriának is. Bár éppen ez a kérdés (a kancellária és a capella közti összefüggések felismerése) volt az, amely a történetkutatás figyelmét eredetileg a capella felé fordította, az erről szóló fejezetek G. munkájának a legkevésbé sikerült részei; itt állandóan polemizál, jóformán minden alap nélkül, Bresslau s a régebbi diplomatikusok feltevésével, holott ez a feltevés (a capella és a kancellária szorosabb kapcsolatáról) G. gondolatmenetébe teljesen beilleszthető lett volna. Értékesebbek és újszerűbbek a munkának azok a fejezetei, melyekben a capella-nak és a capellanus-oknak az államigazgatás egyéb területein való szerepét mutatja be: mint a mindenkori uralkodó „nyilvános és magán” tanácsadóit, mint királyi, illetőleg császári „küldötteket” (missi Regum et Imperatorum) különösen a Birodalomhoz tartozó itáliai részeken, mint bírókat és ülnököket a királyi törvénykezésekben s általában mint követeket a legkülönbözőbb állami és egyházi ügyekben. Külön fejezetben foglalkozik a capellanusok közt állandóan forrongó élénk szellemi és tudományos törekvésekkel. Közülük nem egy korának leghíresebb költői és tudósai közé tartozott, pl. a történetíró Wipo. II. Konrád capellanus, s a Gesta Chuonradi szerzője; sőt minden jel szerint a királyi capellából származott a — magyar szempontból is nagy fontosságú — Continuatio Reginonis írója is, Wattenbach szerint: Adalbert weissenburgi szerzetes, később magdeburgi érsek, aki valószínűleg I. Ottó capellanus volt. A munka II. része tisztán a capellanusok „személyi viszonyait” tárgyalja I. Ottótól III. Henrikig, számos értékes adattal.

Szilágyi Loránd.

Degré Alajos: Magyar halászlai jog a középkorban. (A Budapesti Pázmány Péter Tud. Egyetem Illés József-semináriumának kiadv. 5. sz.) Budapest 1939. 8° 167 l. — E könyv címét bizonyára csodálkozva olvasták sokan, még olyanok is, akik a középkori oklevelekben otthonosak. Mert bármily gyakran találkozunk is ezekben a „piscinae” és „piscaturae” kifejezésekkel, kevesen gondoltak arra, hogy az általános birtokjogi szabályok mellett külön halászlai jogszabályokat keressenek. Jogi szempontból a középkori magyar halászlai tudomásunk szerint eddig nem is foglalkozott senki. Érdemes, úttörő munkát végzett tehát a szerző, midőn átkutatva a középkori oklevéltárakat, sőt kiadatlan anyagot, főleg urbáriumokat is felhasználva, vizsgálat tárgyává tette, hogy a magyar halászlai terén minő jogszabályok érvényesültek. Az eredmény megérte a fáradságot. A középkori magyar életben ugyanis a halászlai sokkal nagyobb jelentősége volt, mint az újabb korban. Nem is említve a honfoglalás előtti időket, még a letelepedés után is, a kezdetleges földművelés mellett nagyon fontos szerepet játszott az élelmezésben a hal, mely az akkor még szabályozatlan folyókban és kiterjedt mocsarakban nagy bőségben kínálkozott. A hal iránt való keresletet előmozdította az egyháznak a középkorban még nagyon szigorú böjti fegyelme is, mely különösen kolostorokra nézve létkérdéssé tette, hogy hallal el legyenek látva. A halászlai tehát az akkori magyar közgazdaságnak egyik fontos tényezője lévén, a mindennapi élet ezen a téren is természetszerűleg kifejlesztett megfelelő jogi szabályokat. Ezek a viszonyok változtával a századok folyamán lassú átalakuláson mentek keresztül. A halászlai kezdetben teljesen szabad volt, s csak lassankint korlátozódott azáltal, hogy a halászlai vizetek magántulajdonba jutottak; és ismét csak hosszú idő múlva, a XIV. sz. közepén lett általánossá az a felfogás — mely azután később sem változott. — hogy a halászlai joga a parti ingatlan

tulajdonosát illeti meg. A szerző a tárgyalási anyagot mindemellett módszertani okokból négy korszakra osztja, ú. m. 1. a szabad halászat kora (a legrégibb időktől Kálmán királyig), 2. a halászat feletti magántulajdon kialakulása (Kálmántól II. Andrásig), 3. a halászatnak a parti ingatlan tartozékává válása (II. Andrástól 1351-ig), 4. a halászat magánjogi védelmének kialakulása (1351-től a mohácsi vészig). Minden egyes korszakban azután külön-külön vizsgálja a halászati jog alanyát, tárgyát, gyakorlásának módját és védelmét. Ennek a széttagolásnak megvan ugyan az az előnye, hogy a szerző könyvnyelvenben be tudja illeszteni a részletkérdésekre vonatkozó gazdag anyagát, hátránya azonban, hogy a többszörös megszakítás nehezebbé teszi a halászati jog fejlődésének áttekintését. Az anyag feldolgozása egyébként világos, szabatos; a szerző minden állítását okleveles adattal bizonyítja. Figyelmét nem kerüli el a legapróbb részlet sem. A hazai joggal sok helyütt párhuzamba állítja a német, sőt helyenkint a francia halászati jogot is, kimutatva, hogy ha a német jognak volt is nálunk valamelyes hatása, a magyar halászati jog önállóan fejlődött. Éles különbség a kettő között, hogy a német jogfejlődéssel ellentétben nálunk nem alakult ki halászati regale. Kálmán király részéről megnyilvánult ugyan ilyenmű törekvés, midőn elrendelte mindazoknak a halászvízvezeknek a visszavételét, melyek nem Szent István adományai voltak (I.: 15 és 16), ez a rendelkezés azonban, ha egyes esetekben végre is hajtották, végeredményében meghiúsult kísérlet maradt.

Döry Ferenc.

Fodor István: Déryné Marosvásárhelyen. Drámaíróink a múlt század elején. — U. az: Pergő Celesztin. A német Theatrum. (Marosszéki Füzetek. 1—2., ill. 3—4. sz.) H. n. 1935, 1936. A Marosmenti Élet kiadása. 8° 32 l., 32 l. — Két apró, egyenként 32 lapot számláló füzet: erdélyi magyar színészettörténet. Szegényes külsejüknek a tartalom sem mond ellene. Minden adatnak a helybeli forrásokból kell kikerülnie, mert nincs tudományos segédeszköz, még modern lexikon sem s a nyugati szakmunkákat, amelyeket tán beengednének, s amelyek módszerre taníthatnának, hogyan fizesse meg a kisebbségi magyar? E füzetek ismertetésekor nincs helye bíráló hangnak, tisztelettel kell meghajolnunk a szorgalom és a kegyelet előtt, amellyel a szerző városának színházi multját feltárja. A város levéltárában őrzött periratok, néhány színlap és régi újság szolgálnak forrásul. A Dérynéről írottak egy-két adattal bővítik a Napló előadását. A Drámaírók c. sorozatban legfeltűnőbb egy jegyzet (29. l.), amely 1850-i, ill. 1860-as lexikoncikket idéz, szinte elképzelhetetlen kultúrnyomorúság tanúsága gyanánt. Pergő Celesztinről újból bebizonyosodik, hogy semmirekellő ember volt, de ügyes színész. Stílusát a mennydörgő pátosz és az omló könnyek jellemzik, dörgedelmes és festői, mint a barokk művészet, amelynek iskoladramáit gyerekkorában még élvezhette az 1784-ben született nemesfiú. A német színészetéről mindössze azt tudjuk meg, hogy nem járt sikerrel Marosvásárhelyen.

M. Császár Edit.

Roth, Stephan Ludwig: Gesammelte Schriften und Briefe. Aus dem Nachlass herausgegeben von Otto Folberth. 6. Bd.: Der Schwabenkönig. Briefe, Tagebücher und Reden aus den Jahren 1837—1847. Hermannstadt 1939. Krafft & Drotleff. 8° 279 l. 8 t. — A kitűnő kiadvány értékére folyóiratunkban már az első öt kötet megjelenésével kapcsolatosan rámutattunk (1934: 435., 1937: 468. l.). A legújabb kötet is figyelemreméltó anyagot ad a magyar történelem kutatója számára. A kötet címét alkotó „der Schwabenkönig“ gúnynevet Roth a negy-

venes években kapta az erdélyi szász közvéleménytől, mikor részben a mezőgazdaság korszerűsítésén fáradozva, részben a kimerülésben lévő néptést felfrissítésére mintegy 2000 württembergi parasztot telepített le a szászlakta területen; tudjuk, hogy a sváb telepesek nem tudták megszokni az erdélyi viszonyokat és legnagyobb részük rövid idő múlva itthagya az országot. A kötetben közölt levelek, naplőfeljegyzések — különösen érdekes Roth németországi útinaplőja! — és okmányok elsősorban ennek a nagyszabású, kudarcot vallott telepítési akciónak a háttérére vetnek világot. De bőven van alkalmunk a kötet útján betekinteni Roth belső reformmunkásságába is. A fáradhatatlan népnevelő és politikus minden eszközt megragad, hogy a szász népi különállást biztosító hagyományokat és intézményeket erősítse. Gondolatainak terjesztésére kapcsolatot keres a pesti németnyelvű sajtóval („Der Ungar“), sőt úgy látszik, azzal a tervvel foglalkozik, hogy valamilyen módon egyesítse az erdélyi szászság és a szőkebb Magyarország öntudatosan német érzelmű értelmiségét. Mindenesetre erre vall barátkozása Glatz Ede pesti német szerkesztővel és Schröer Tóbiás Gottfried pozsonyi tanárral. A harmincas évek lázas tevékenységgel telített légkörében egymás mellett haladó, olykor ellentétes szellemi irányokat világítják meg Roth egyéb személyi kapcsolatai. Egyházi érdekű folyóirata számára keres munkatársakat; ezért lép érintkezésbe Schedius Lajossal, Székács Józseffel, Bauhofer György budai lelkésszel, Wimmer Gottlieb Ágosttal, a modern tanítóképzés egyik hazai úttörőjével és másokkal. Az emberekről alkotott ítéletét rendszeren ad dönti el, hogy milyen viszonyban vannak a németességgel és a német műveltséggel, a német származásúak közül pedig a „Magyaron“-okat eleve kizárja társaságából. Érdemes megemlíteni utitársáról, a történetíró gr. Majláth Jánosról adott egyéni ízű, talán kissé túlságosan kedvező jellemrajzát (62—63. l.).

F. most is gondos, lelkiismeretes szerkesztőnek mutatkozik. Roth németországi naplőjának egyik fényképmásolatban közölt lapja ízelítőt ad a rendkívüli nehézségekből, melyekkel a szőveg közzététele során meg kellett küzdenie. Nem elégszik meg a helyes szőveg-megállapítással: közli a fontosabb szővegváltozatokat is és jegyzeteiben aprólékos pontossággal utánajár minden személyi meg tárgyi adatnak. Még csak egyet: a székesmegyei Iglő történetileg igazolt német neve nem Iglau (135. l.), hanem Neudorf. Maga Roth is magyar helynevet használ olykor (167. l.), ha nem biztos a dolgában; kétszeres joggal kívánhatunk tehát történeti hűséget a helynevek használatában műveinek egyébként hivatott kiadójától!

Pukánszky Béla.

St.: Zur Geschichte der deutschen Polizeiliteratur im XIX. Jahrhundert. Bulletin of the International Institute for Social History (Amsterdam) 1938, Nr. 2. 105—6. l. — A szerző röviden ismerteti a szocializmus történetét kutató amsterdami intézet könyvtárának egy újabb szerzeményét, amelynek címe: Enthüllungen aus der höheren Region der politischen Spionage, in Berichten eines ungarischen Judas Ischarioth. Nebst sonstigen Aufdeckungen in Bezug auf das Treiben der geheimen Polizei. Hrg. v. A. Vandermeulen. Berlin 1862. Az S. szerint ritka nyomtatvány megvan a pécsi egyetemi könyvtárban is. Szerzője, Vandermeulen szélsőbaloldali politikus, demokratának tartja magát oly mértékben, hogy ezért javíthatatlan demagógnak is nevezhetik. Jól ismeri a politikai titkosrendőrségnek működését, a besúgókat és módszereiket. Most (1862 !)

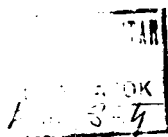
amikor a reakció uralma remélhetőleg hosszú időre lettint, jónak látja ezekkel a világot megismertetni. Erős kritikát gyakorol két, a politikai emigránsok működésével foglalkozó és ezek üldözését megkönnyítő félhivatalos mű felett. Ezek egyikének (Anzeiger für die politische Polizei Deutschlands auf die Zeit vom 1. Januar 1848 bis zur Gegenwart. Ein Handbuch für jeden deutschen Polizeibeamten. Herausgegeben von *... r. Dresden 1855) szerzőjét is megjelöli Hermann Müller drezdai rendőrtanácosos személyében (v. ö. Ein seltenes Buch aus der deutschen Polizeiliteratur des XIX. Jh.-s. Bulletin of the International Institute for Social History 1937, Nr. 2. 95—97. l.). Ez a mű hatezernél több, a forradalmi mozgalmakban résztvevő személyre vonatkozó adatokat tartalmaz. A másik mű, amelyet Vandermeulen bírál, Wermuth hannoveri és Stieber berlini rendőrigazgatónak száz példányban, kéziratként 1853—54-ben megjelent munkája: Die Communisten-Verschwörungen des XIX. Jh.-s. Ezekon kívül részletesen bemutatja a német rendőri irodalmat, különösen a közözeseket terjesztő közlönyöket. Vandermeulen könyvének gerincét azonban egy magyar besúgónak, Czarta (!) honvédőrnagynak nyolc kémjelentése alkotja. Ezekhez véletlenül sikerült a szerzőnek hozzájutnia és a kémkedés és a titkos rendőrség munkájának leleplezésére példaképpen közli őket. Czarta megbélyegzésére elmondja, hogy Londonban Kossuth és más propaganda-főnökök bizalmát élvezte, sőt egy ideig Kossuth titkára is volt. De visszaélt főnöke bizalmával és egyik kontinentális rendőrség szolgálatába szegődött. Ez a rendőrség azután Czarta jelentéseit Bécsbe és Berlinbe is eljuttatta. Kossuth és társai később felismerték Czarta hűtlenségét, de csak a véletlen juttatta néhány év előtt Vandermeulen kezébe Czartának nyolc „egy Görgeyhez is méltó“ (!) jelentését. A közölt nyolc jelentés — Vandermeulen szerint — mintegy a felét teszi ki Czarta titkos jelentéseinek, de így is rendkívül jellemzők és tele vannak aktualitással. Czarta jelentései — ugyancsak Vandermeulen szerint — Ferenc Józsefnek támpontul szolgáltak a varsói konferencián a Magyarországon kívül folytatott propaganda leleplezésére, ami III. Napoleon ellen irányult. Czarta őrnagy jelenlegi sorsáról nem tud biztosat Vandermeulen. Londonban csak annyit hallott, hogy a krími háború idején a török idegenlégióban szolgált. Talán egy orosz golyó eltalálta és megmentette az árulót attól a fáradtságtól, hogy önkézzel vessen véget életének. Czarta jelentései — Vandermeulen szerint is — tulajdonképpen feleletlek a megbízói által adott kérdésekre. Az első jelentés Londonban 1853 március 11-én kelt, az utolsó keltezett jelentés, a hatodik, pedig március 31-ről való, a második, hetedik és nyolcadik keltezetlen. Valamennyi jelentés főleg Kossuthnak és a magyar emigrációnak a Mazzini által szervezett, de balul sikerült milánói felkeléssel (1853 febr. 6.) való kapcsolatairól, a magyar és a német emigráció főnökeinek összeköttetéseiről és működéséről szól (v. ö. Eugenio Kastner: Mazzini e Kossuth, Firenze 1929). Czarta szerint Kossuth az egész európai forradalom vezére. Még a német mozgalmakat is bizonyos mértékig ő irányítja. A legújabb jelek szerint nem törődik III. Napoleon állítólagos terveivel, hanem a New-Jersey-n élő emigrációval (Victor Hugo) tart állandó kapcsolatot. Megbízói, úgy látszik, kétségbe vonták Czarta egyik-másik közlésének hitelességét. Erre ő azzal védekezik, hogy jobb, ha mindent közöl, amit hall, mint ha maga kísérli megállapítani a hírek valóságát. Így volt ez a Mazzini londoni tartózkodására vonatkozó hír esetében, amit Kossuthtól hallott. A jelentések sok fantasztikumot tartalmaznak, írójuk nyilván szenzációs hírekkel

akart szolgálni megbízóinak. Vandermeulen öt függelékot csatol Czarta jelentéseihöz. Ezek egyes emigránsokra vonatkozó körözések, jellemzések a rendőrségi hivatalos lapok, illetőleg Wermuth és Stieber munkája nyomán. Közülök az első a magyar forradalmi párt emigránszáriusaira vonatkozó adatokat ismerteti a „Hannoversche Polizeiblatt“ adatai nyomán.

Felvetődik a kérdés, ki volt Czarta őrnagy és a közölt jelentések mennyiben hitelesek. Ilyen nevű honvédőrnagyot azonban nem ismer sem Kertbeny Károly emigráns lajstroma (*Die Ungarn im Auslande*, I. Brüssel 1864, amely Karl Marx következő, a *Herr Vogt*-ból vett szavait választotta jeligéül: *Ein Vergleich der Geschichte der Regierungen Europa's — etwa von 1849—1864 — mit der gleichzeitigen Geschichte der europäischen Emigrationen*, das wäre die glänzendste Apologie, die für letz. ere geschrieben werden könnte!), sem a törökországi magyar emigráció történetének irodalma (Pap János—Szalczzer Sándor: *A magyar emigránsok Törökországban*, Pécs 1893; Veress Sándor: *A magyar emigratio a Keleten*, Budapest 1878). Feltehető tehát, hogy a Czarta név csak álnév. Azt kutatva, hogy ki rejtőzködhetik mögötte, elsősorban a magyar emigráció kalandor tagjaira kell gondolni. Tekintettel arra, hogy Vandermeulen szocialista meggyőződésű politikusnak mutatja magát, a Czarta név valószínűleg olyan magyar emigránst takar, aki az európai emigráció szélsőbaloldali, kommunista körének bizalmába férkőzve, azok titkait árulta el az európai államok rendőrségeinek, elsősorban Ausztriának. Ilyen volt Bangya János, aki épen 1853-ban mint Kossuth rendőrőrnöke szerepelt Londonban. Majd nemsokára Konstantinápolyba ment s ott folytatta kalandos életét (v. ö. *Századok* 1939, 242—43. l., továbbá Veress Sándor: i. m. II. 33—40. l.; Pap János—Szalczzer Sándor: i. m. 294—96. l.; Levitschnigg: *Kossuth und seine Bannerschaft*, II. Pest 1850, 271—72. l.) 1868-ban bekövetkezett haláláig. Valószínű, hogy ő rejtőzik a Czarta név mögött. Rajta kívül még Zerfi (Hirsch) Gusztávra gondolhatnánk a legnagyobb valószínűséggel mint a jelentések szerzőjére. A zsidó Zerfi Gusztávnak sikerült Bangyához hasonlóan Karl Marx bizalmába férkőznie, de ugyanakkor az osztrák rendőrségnek is előárulta őt. A demokrata Vandermeulen munkájával a titkos rendőrségek működését akarta pellengérré állítani; lehet, hogy a Czarta álnevet ő adta a jelentések frójának valami okból, de oly átlátszó leírását adta az áruló rendőrügynöknek a bevezetésben, hogy abból az emigráns kortársak felismerhették Karl Marx besúgóját. Az sines kizárva, hogy a Vandermeulen is álneve csupán egy Marx-hoz közelálló emigránsnak. (A mű sajátos címe emlékeztet Karl Marx egyik-másik propagandisztikus munkájának címére.) A magyar emigráció baloldali, kommunista kapcsolataival, amelyek különösen az ötvenes évek elején voltak élénkebbek, eddig történetirodalmunk még nem igen foglalkozott. Pedig ez is szükséges a magyar emigráció politikai és szellemi képének teljességéhez.

Tóth László (Pécs).

A kiadásért felelős: Domanovszky Sándor.

Megjelent

a **MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI**
című sorozat legújabb kötete :

A Nemzeti Színház százéves története, II. kötet.

Szerkesztette és közléteszi

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

A Magyar Történelmi Társulat hatalmas háromkötetes kiadvánnyal ünnepli meg a Nemzeti Színház megnyitásának századik évfordulóját. Az első kötetben a Nemzeti Színház történetének feldolgozása fog napvilágot látni, az utolsó az elmúlt száz év műsorát közli majd. A már megjelent második (kettős) kötet a magyar színjátszás klasszikus intézményének százéves multjára vonatkozó gazdag iratanyagból a fontosabbat közli s ezzel a Nemzeti Színház története tudományos feldolgozásának veti meg alapját.

A közel 900 oldal terjedelmű, facsimilékkel illusztrált kettős kötet *bolli ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.) *kedvezményes áron 18 pengőért* szerezhetik meg.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent a Magyar Történelmi Társulat Könyveinek IV. és V. kötete:

BARTONIEK EMMA

A magyar királykoronázások története

Évekig tartó kutatásai eredményeit foglalja össze a szerző ebben a kitűnő könyvben. Elmondja a koronázás egyházi szertartásának kialakulását, tárgyalja a magyar és a külföldi gyakorlat kölcsönhatását, összegezi a magyar trónutódlás és a Szent Korona tana körül folyt vitát és részletes, eleven képet rajzol a magyar koronázásokról.

TOLNAI GÁBOR

Régi magyar főurak

A magyar renaissance és a magyar barokk, a hagyományát őrző és a hagyományavesztett magyarság századainak szellemtörténete ez a lebilincselő mű. Új, nagyszabású összefoglaló kép a hazai machiavellizmusról és a magyar erazmitákról, Balassa végvári világról, Zrinyiről, Erdély történeti hivatásáról.

A **MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT** a Társulat tagjai *25%-os kedvezménnyel* rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4).

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

újkori forráskiadványsorozatában megjelent

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

NAPLÓI-nak VI., befejező kötete

Gróf Széchenyi István összes műveinek ez a legújabb kötete a naplóknak 1844-től 1848-ig terjedő részét tartalmazza VISZOTA GYULA gondos szerkesztésében és alapos bevezető tanulmányával. A naplóknak ez az utolsó része páratlan erővel világítja meg a 48 előtti drámai mozgalmasságú idők történetét.

A több mint 900 lapnyi terjedelmű kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (Budapest I, Bécsikapu-
tér 4.) *18 pengős kedvezményes áron* szerezhetik meg.

Magyar művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és középnemesség, a jobbágyosság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A hatalmas műnek eddig a két első kötete jelent meg. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest, V. Vadász-u. 16.

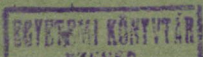
SZÁZADOK
A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KOZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN
ÉS WELLMANN IMRE

PÓTFÜZET 1939

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
BUDAPEST

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
Zeitschrift der Ungarischen Historischen Gesellschaft
Revue de la Société Historique Hongroise

Megjelenik évente négyszer és egy pótfüzetben

Szerkesztőség: Budapest VIII. Múzeum-körút 6., Bölcsészettkar.

Kiadóhivatal: Budapest I. Bécsikapu-tér 4., Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért *dr. Domanovszky Sándor* felelős.

A „Századok“ (négy szám) *előfizetési díja* évi 16 P. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a *tagdíj* (évi 10 P) fejében tagilletményként kapják.

Postatakarékpénztári csekkszámla száma: 1099.

A Magyar Történelmi Társulat pénztárnokának, *Balassa Nándor* m. kir. belügyminisztériumi számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme:

Budapest VIII. Szentkirályi-utca 28.

TARTALOM.

Magyar történeti bibliográfia az 1938. évről. Összegejtötte SEREGÉLY EMMA (magyar és német címek), VALENTINY ANTAL (román címek), BOTTLÓ BÉLA (szlovák és lengyel címek). Összeállította WELLMANN IMRE	521
Névmutató	665
Tartalommutató	680

A Pótfüzet bolti ára 2 P 50 fillér. Tagok részére 2 P.

Magyar történeti bibliográfia az 1938. évről.*

Összegejtötte: SEREGÉLY EMMA (magyar és német címek), VALENTINY ANTAL (román címek), BOTTLÓ BÉLA (szlovák, cseh és lengyel címek). Összeállította: WELLMANN IMRE.

I. Források, segédtudományok, általános munkák.

Bibliográfia, könyvtárügy.

1. International Bibliography of historical Sciences. Eleventh year. 1936. Mitglieder und Vertreter der nationalen Historikerausschüsse, die am XI. Bande ... mitgearbeitet haben: Ungarn: EMMA v. SEREGÉLY. — Zürich: International Committee of Historical Sciences. XXXIX, 450 p.
2. TRÓCSÁNYI GYÖRGY: Magyar nemzeti bibliográfia. Függelek: Magyar bibliográfiák válogatott bibliográfiája. *A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve*, II. p. 21—46.
3. PÉTERDI, OTTO: Schrifttum über Ungarn. Kurzes Verzeichnis der in deutscher Sprache zugänglichen Werke über ungarisches Land, Volk, ungarische Geschichte und geistige Kultur. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 111—120.
4. CRĂCIUN, I[OACHIM]: Bibliographie de la Transylvanie roumaine. 1916—1936. *Revue de Transylvanie* 3. évf. 1937, 4. sz. p. 3—336.
Ism.: N. Georgescu-Tistu, *Revista Istorică Română* 1937, p. 420—421.; I. E. Naghiu, *Dacia Istorică* 1938, p. 84.
5. VALENTINY ANTAL: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1937. év. — Cluj-Kolozsvár: az E. M. E. kiadása. 22 p.
Erdélyi Tudományos Füzetek, 102. sz. — Kny.: *Erdélyi Múzeum* 43. k.
6. VASS KLÁRA: A szellemtudományok magyar bibliográfiája. A történeti vonatkozású irodalom. 1935. — Budapest:

* E bibliográfia a Fővárosi Könyvtár által az International Committee of Historical Sciences számára összeállított anyag felhasználásával készült. — Ahol nincs évszám, mindenütt 1938 értendő. Az utaló számok (ld. 807. stb.) e bibliográfia sorszámaira utalnak, az 1937: 204. és hasonló utalások a tavalyi összeállítás (ld. az 1938. évi Pótfüzetet) sorszámaira stb.

- Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete. XIII, 225 p.
 A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének szakbibliográfiai kiadványai, 1.
 Ism.: Kozocsa S. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 388—390.
7. Magyar történeti bibliográfia az 1937. évről. Összegyűjtötte SEREGÉLY EMMA (magyar és német címek), VALENTIN AN-TAL (román címek), BOTTLO BÉLA (szlovák, cseh és lengyel címek). — Budapest: M. Történelmi Társulat 111 p.
 Kny. *Századok* 72. évf. Pótfüzet.
 8. JANITS IVÁN: Szentpétery Imre irodalmi munkássága. *Szentpétery-Emlékkönyv*, p. 572—579.
 9. CRĂCIUN, I[OACHIM]: La contribution roumaine à l'histo-riographie générale. Bibliographie. (1927—1936.) — Bu-curești: Impr. Națională. 46 (2) p.
 Kny.: *Mélanges d'histoire générale*, II. (Cluj 1938.)
 10. BANNER JÁNOS: Bibliographia archaeologica Hungarica. *Dolgozatok* 14. k. p. 1—89.
 11. ALFÖLDI ANDRÁS: Bibliographia Pannonica, IV. A római-kori Magyarország és a népvándorlás kutatásának új iro-dalma. — Pécs: Dunántúl ny. 48 p.
 Pannonia Könyvtár, 48. — Kny.: *Pannonia*.
 12. [KELÉNYI B. ÖTTÓ és SZÁSZ BÉLA]: Aquincum irodalma. Bibliographia Aquincensis. — Budapest: Háziyomda. 113 p.
 A Fővárosi Nyilvános Könyvtár budapesti gyűjteményének bibliográfiai munkálatai, 5. — Kny.: *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve*, VIII.
 13. DAICOVICIU, C[ONSTANTIN] — MACREA, M[IHAIL]: Con-tributii la Bibliografia Daciei Romane (1920—1935). Bei-träge zur Bibliographie des römischen Daciens (1920—1935). *Anuarul Institutului de studii clasice* II. (1933—1935) 1936, p. 259—283.
 Universitatea „Regele Ferdinand I“ din Cluj.
 Ism.: E. Coliu, *Revista Istorică Română* 1937, p. 425.
 14. VULPE, RADU: L'activité archéologique en Roumanie: Historique et bibliographie. — Bucarest: (Impr. Națională.) 27 p.
 Kny.: *L'Archéologie en Roumanie*. (Académie Roumaine: Connaissance de la terre et de la pensée roumaines IX.)
 15. GÁSPÁR ILONA: A hazai filozófiai irodalom bibliografiája, 1937. *Athenaeum* 24. k. p. 277—288.
 16. DÓCZY JENŐ—BAKÁCS ISTVÁN—GERENDÁS ERNŐ: A ma-gyar gazdasági irodalom könyvészete. Bibliographia littera-rum Hungariae oeconomicarum. II. k. (1806—1830.) — Budapest: M. Kir. Mezőgazdasági Múzeum Könyvtára. 372 p.
 Bibliographia oeconomica Hungariae, 2.
 17. LITSCHAUER, G. Fr.: Bibliographie zur Geschichte, Landes-und Volkskunde des Burgenlandes 1800—1929. *Bibliogra-*

- phie zur Geschichte, Landes- und Volkskunde Österreichs.*
Abt. 6. Lfg. 3. p. 315—398.
Archiv für Bibliographie, Beih. 8. Lfg. 3.
18. KUNNERT, HEINRICH: Bibliographie zur Landes- und Volkskunde des Burgenlandes. II. (1934—1935.) *Südost-deutsche Forschungen* 3. évf. p. 261—264.
19. Sopron bibliográfiája. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 108—112, 175—178, 326—332.
20. DUBOVITZ ISTVÁN: A magyar földrajzi irodalom. 1936. — Budapest: Magyar Földrajzi Társaság. IX, 40 p.
A Földrajzi Közlemények 66. k. melléklete.
21. KOZOCSA SÁNDOR: Az 1936. év irodalomtörténeti munkássága. — Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Intézet. 64 p.
Irodalomtörténeti Füzetek, 60.
22. KOZOCSA SÁNDOR: Irodalomtörténeti repertorium. Az 1937-ik év irodalomtörténeti munkássága. *Irodalomtörténeti Közlemények* 48. évf. p. 91—104, 202—216, 310—328, 417—428.
23. STAUD GÉZA: Magyar színészeti bibliográfia. *Bibliographia theatralis hungarica*. I. k. — Budapest: Színháztudományi Társaság. 352 p. I t.
24. SEREGÉLY EMMA: Művészettörténeti bibliográfia az 1937. évről. *Magyar Művészet* 14. évf. 7. sz. melléklete. 6 p.
25. HORVÁTH, EUGENE: The hungarian question. A bibliography on Hungary and Central Europe. — Budapest: Sárkány ny. 20 p.
26. FEKETE LAJOS: Jugoszláviai folyóiratok és kiadványok. *Láthatár* 6. évf. p. 106—110.
27. RÓNAI ANDRÁS: Román folyóiratok. *Láthatár* 6. évf. p. 380—389, 429—433.
V. ö. 1231.
28. KERTÉSZ JÁNOS: Lengyelország a magyar sajtóban. — Budapest: Magyar Mickiewicz Társaság. 94, IV p.
29. KERTÉSZ JÁNOS: Az örmény kérdés bibliográfiája. *Magyar Kisebbség* 17. évf. p. 242—248, 277—281, 303—313, 337—342.
-
30. LOVASS GYULA: Egy középkori francia kolostor könyvei Magyarországon. *Égyetemes Philologiai Közöny* 62. évf. p. 224—226.
31. IVÁNKA ENDRE: Két magyarországi plébániakönyvtár a XV. században. *Századok* 72. évf. p. 137—166, 320—334.
32. ZOVÁNYI JENŐ: Címlap nélküli ismeretlen könyvek. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 383—384.
33. TOLNAI GÁBOR: A kolozsvári Heltai-nyomda ismeretlen termékei. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 160—162.
34. BOGDAN, DAMIAN P.: Contributiuni la Bibliografia Românească Veche. Tipărituri dintre anii 1546—1762 necunoscute

- la noi. (Adalékok a Régi Román Bibliográfiához. Nálunk ismeretlen 1546—1762 közötti nyomtatványok.) [Köztük egy 1576—1581 közötti szászvárosi nyomtatvány töredéke és a Sztripszky H. által ismertetett 1746-ból való kolozsvári rutén könyv.] — București: Tip. Cărtilor Bisericești. 11 p.
Kny.: *Biserica Ortodoxă Română* 56.
35. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása. — Budapest: M. Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtára. 88 p.
Az Orsz. Széchényi Könyvtár kiadványai, 6. — Kny.: *Magyar Könyvszemle* 62. évf.
Ism.: Balassa J. *Magyar Nyelvőr* 67. évf. p. 125.
36. GÁRDONYI ALBERT: XVIII. századi magyar főúri könyvtár. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 156—157.
37. HORVÁTH ENDRE: Egy magyarországi görög [Zavírász György] könyvtára a XVIII. században. (Francia kivonattal.) — Budapest: Egyetemi ny. 8 p.
Kny.: *Magyar Könyvszemle* 62. évf.
38. GÁRDONYI ALBERT: Könyvtári kézihasználat a XVIII. században. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 379—381.
39. GÁRDONYI ALBERT: Könyvtárból kölcsönvett könyvek sűrűsítése a XVIII. század végén. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 70—72.
40. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Egy XVIII. századi hírlapmelléklet-kolligátum. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 381—383.
41. RADÓ ISTVÁN: Gróf Széchényi István könyvtárának töredéke Sopron sz. kir. város közkönyvtárában. (Német kivonattal.) *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 113—122.
42. PANKA KÁROLY: Deák Ferenc könyvtáráról. — Budapest: Egyetemi ny. 8 p.
Kny.: *Magyar Könyvszemle* 62. évf.
43. KLEMPA KÁROLY: A keszthelyi Festetics könyvtár. (Német kivonattal.) — Győr: Mérey ny. 24 p.
44. NÉMETH SÁMUEL: A soproni evangélikus liceum könyvtárának érdekességei: inkunabulák, unikumok. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 289—299.
45. BODNÁR ISTVÁN: A csehszlovákiai magyar közkönyvtárakról és három nemzet vezetőinek büneiről. *Magyar Élet* 3. évf. 6. sz. p. 6—10.
46. A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve, II. 1937—1938. Szerk.: BISZTRAY GYULA. — Budapest: [Karcag] Kertész kny. 96 p.
Ism.: Bánrévy Gy. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 267—268.
47. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, VIII. — Budapest: Házinyomda. 427 p.
48. CSAPODI CSABA: Három német könyvtár 1937-ben. Drezda, Lípse, Berlin. (Német kivonattal.) *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 131—144.
49. MORAVEK ENDRE: A Deutsche Bücherei 24 éves jubileuma.

- (Német kivonattal.) *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 279—287.
50. SZENT-IVÁNYI BÉLA : A német közkönyvtárak közös katalógusa. (Der Deutsche Gesamtkatalog.) *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 178—181.
51. GORIUPP ALISZ : A magyar vonatkozású könyvek könyvtári problémája. (Német kivonattal.) *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 365—368.
52. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN : Hírlaptári problémák. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 313—316.
53. NÉMETH ENDRE : A tizedes osztályozás fejlődése. (Német kivonattal.) — Budapest : Fővárosi Könyvtár. 30 p. Tanulmányok, 11. — Kny.: *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve*, VIII.
54. MORAVEK ENDRE : A könyvtár élete. *Tükör* 6. évf. p. 222—225.
55. [KÁPLÁNY GÉZA] : A könyvtárosi élethivatás a könyvtárosképzés tükrében. — Budapest : Kellner, 1937. 34 p. A M. kir. Technológiai Intézet Ny. Könyvtára. Műszaki Bibliográfiai Közlemények, 18.

Kéziratok, elbeszélő források.

56. GÁBRIEL ASZTRIK : A középkori kéziratok kormeghatározása. (Német kivonattal.) *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 355—364.
57. [LEHMANN, PAUL] : Handschriften und Handschriftenbruchstücke des 8—15. Jahrhunderts in Esztergom. — Budapest : M. Tud. Akadémia és Philológiai Társaság. p. 166—172. 1 t. Kny.: *Egyetemes Philológiai Közlöny* 62. évf.
58. HUBAY ILONA : Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek. — Budapest : Országos Széchényi Könyvtár és Magyar Bibliophil Társaság. 4° 108 p. Az Orsz. Széchényi Könyvtár kiadványai, 5. — A Budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 54.
59. HAJNÓCZY IVÁN : A lőcei középkori misekönyv. (Német kivonattal.) *Theologia* 5. k. p. 117—122.
60. KOZMA ANTAL : Egy XVIII. századi száműzött jezsuita teológus francia nyelvű verses kézirata az egri érseki liceum könyvtárában. (Francia kivonattal.) *Egyetemes Philológiai Közlöny* 62. évf. p. 398—402.
61. VESZELKA LÁSZLÓ : A Bünker-kéziratok sorsa. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 167—168.
62. BERKOVITS ILONA : A Képes Krónika és Szent István királyt ábrázoló miniatúrái. (Francia kivonattal.) — Budapest : Egyetemi ny. 22 p. 4 t. Kny.: *Magyar Könyvszemle* 62. évf. Ism.: G. A. *Korunk Szava* 8. évf. p. 296.

Levéltárügy.

63. NABHOLZ, HANS—KLÄUI, PAUL: Internationaler Archivführer. Hrsg. von der Kommission für Archivfragen des Internationalen Ausschusses für Geschichtswissenschaft. — Zürich u. Leipzig: Rascher, 1936. 110 (1) p.
64. KOSSÁNYI BÉLA: A M. kir. Országos Levéltár. — Budapest. 7 p.
Kny.: *A mai magyar város.*
65. KOSSÁNYI BÉLA: Az Országos Levéltár 1937-ben. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 357—362.
66. Hivatalos értesítő a M. kir. Országos Levéltár gyarapodásairól. *Turul* 52. k. p. 94—95.
67. Hadilevéltári okmányok gyarapodása. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 2. sz. p. 248.
68. SZABÓ ISTVÁN: Visszatért levéltárak. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 7—13.
69. JÁNOSSY DÉNES: Felszabadult levéltárak Somorjától Ipoly-ságig. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 323—330.
70. KOSSÁNYI BÉLA: Felszabadult levéltárak Kassától Beregszászig. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 330—338.
71. IVÁNYI BÉLA: Trencsén vármegye levéltárai a vármegye multjára vonatkozó főleg középkori oklevelek szempontjából. (3. közlemény.) *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 236—248. V. ö. 1937: 47.
72. OPOČENSKÁ-JERŠOVÁ, MARIA: Inventár Archivu Slovenského Národného Muzea v Turčianskom Sv. Martine. Čvastka I. Archivne depôt. (A turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Múzeum levéltárának leltára. I. Levéltári depôt.) — Praha: Melantrich. 78 p.
73. PÁLFY ILONA: Városi levéltáraink és feladataink. — Budapest: Háziny. 40 p.
Kny. *Városi Szemle* 24. évf.
Ism.: Bánrévy Gy. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 273—283.
74. P. KÁDÁR JOLÁN: A Nemzeti Színház levéltára. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 186—204.
75. JÁNOSSY DÉNES: Nem állami levéltáraink védelme. — Budapest: Sárkány ny. 33 p.
76. NYERS LAJOS: A piarista levéltárügy és rendtörténetírás. *Szentpétery-Emlékkönyv* p. 335—347.
Ism.: ifj. Rónay L. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 283.
77. SPILKA LŐRINC TIBOR: A jászóvári prépostság hiteles helyi levéltárának „B” jelzetű protocolluma. — Budapest: Dunántúl ny. 12 p.
Kny.: *Szentpétery-Emlékkönyv.*
Ism.: ifj. Rónay L. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 288.
78. ILLA BÁLINT: A magyarországi református egyház levéltári szabályzata. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 249—254.
79. TÓTH ENDRE: A dunántúli református egyházkerület levéltára. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 168—185.

80. SZABÓ T. ATTILA : A Wesselényi-levéltár és XVI. századi magyar iratai. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 205—235.
81. KÁSZON-JAKABFALVI LÁSZLÓ LÁSZLÓ : Néhány szó a családi levéltárról. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 18—20.
82. CSERJÉSI KÁROLY : Falusi levelesládák. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 255—257.
83. DOROMBY JÓZSEF : Írásbeli ügykezelés a hadrakelt seregnél. Világháborús katonai levéltárak. *A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve*, II. p. 47—53.
84. MARKÓ ÁRPÁD : Hadilevéltárak a külföldön. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. p. 259—260.
85. CSOBÁN ENDRE : Az északamerikai Egyesült Államok új központi levéltárának munkája. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 345—352.
86. KOMORÓCZY GYÖRGY : A belga állami levéltárak munkája. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 341—345.
87. NAGYMIHÁLYI ISTVÁN : Az olasz levéltárügy fejlődése s a levéltárak működése. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 338—341.
88. NAGYMIHÁLYI ISTVÁN : Az új olasz selejtezési szabályok. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 45—57.
89. PROKEŠ, JAROSLAV : Organisaace archivnictví a archivů v Československu. (A levéltárügy és a levéltárak szervezete Csehszlovákiában.) *Časopis Archivní Skoly* 13—14. évf. (Praha) p. 5—38.
90. MIJATEFF PÉTER : A levéltárügy Bulgáriában. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 353—357.
- Ld. 252.
91. VARGA ENDRE : A proveniencia elve. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 14—44.
92. PÁLFY ILONA : Történelmi filmtárak. *Magyar Szemle* 32. k. p. 79—85.
93. Ífj. IVÁNYI-GRÜNWALD BÉLA : Levéltár és közönség. *A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve*, II. p. 12—20.

Írástörténet, oklevéltan, peeséttan.

94. PANAITESCU, P. N. : Răbojul în istoria Transilvaniei. (A rovásos bot [rovásírás] Erdély történetében.) [Francia kivonattal.] *Revista Istorică Română* 8. évf. p. 28—47.
95. SZILÁGYI LORÁND : Oklevéltan és általános történet. — Pécs : Dunántúl ny. p. [2] 455—474.
Kny. *Szentpétery-Emlékkönyv* [=350.].
96. FISCHER ENDRE : A dáciai viaszostáblák okleveles gyakorlata. — Budapest : Dunántúl ny. 14 p.
Kny. : *Szentpétery-Emlékkönyv*.
97. SZENTPÉTERY IMRE : Szent István király oklevelei. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 136—202. 8 kép.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, II. k.

Ld. 221.

98. PERÉNYI JÓZSEF: A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására. (Francia kivonattal.) — Budapest: Egyetemi ny. 80 p.
A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Kiadványai, 14.
99. PERÉNYI JÓZSEF: A ritmikus próza okleveleinkben és a francia iskolák. *Szentpétery-Emlékkönyv* p. 396—409.
100. BEZSÁK MIKLÓS: A középkori magyar okleveles gyakorlat kapcsolatai a cseh okleveles gyakorlattal. *Szentpétery-Emlékkönyv* p. 46—72.
Ism.: Fekete Nagy A. *Levéltári Közlemények* 16. évf. 298—300.
101. BARTA ISTVÁN: Középkori közjegyzőségeink történetéhez. *Szentpétery-Emlékkönyv* p. 31—46.
Ism.: Istványi G. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 301—302.
102. ISTVÁNYI GÉZA: Magyar fogalmazvány a XIV. századból. *Turul* 52. k. p. 40—41.
103. BOGDAN, DAMIAN P.: Diplomatica slavo-română din secolele XIV și XV. (A XIV. és XV. századi szláv-román diplomatika.) București: Imprimeria Națională. 187 p. 9 t.
Biblioteca Revistei Istoriei Române, II.
104. PÉCSI ANNA: Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig. — Budapest. 85 (1) p.
105. PÉCSI ANNA: Az erdélyi fejedelmi kancellária első formulariumos kézirata. *Szentpétery-Emlékkönyv* p. 385—395.
106. KUMOROVITZ L. BERNÁT: A magyar szfragisztika multja. — Budapest: Dunántúl ny. 63 p.
Kny.: *Szentpétery-Emlékkönyv*.
Ism.: Fekete Nagy A. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 303—305.
107. Ifj. SZENTPÉTERY IMRE: A vörös viaszpecsét bizonyító ereje a középkorban. *Szentpétery-Emlékkönyv* p. 440—453.

Családtörténet, címertan.

108. BAÁN KÁLMÁN: Családtörténet és nemzeti öntudat. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 73—76.
109. GERŐ JÓZSEF: A m. kir. belügyminiszter által igazolt nemesek 1867—1937. — Budapest: Kovács és Szegedi ny. 406 p.
Ism.: Kiss E. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 308—310.; Baán K. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 223.; Fekete Nagy A. *Turul* 52. k. p. 91—92.
110. ÁLDÁSY ANTAL: A Magyar Nemzeti Múzeum címereslevelei. IV. k. 1657—1716. Sajtó alá rendezte CZOBOR ALFRÉD. — Budapest: Áldásy József. 512 p.
A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke, 2.
Ism.: Kiss E. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 306—308.; B[aa]n K. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 223.; Fekete Nagy A. *Turul* 52. k. p. 90—91.
111. Bilkei GORZÓ BERTALAN (közli): Hamisított, javított és kétséges címeres nemeslevelek. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 26—27, 65—66, 131—132, 218—219.

112. HERTELENDY LÁSZLÓ (összeállította): Kamarások névsora. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 70—71, 134—135, 221—222.
113. SZENTMIKLÓSSY LÁSZLÓ (közli): Erdély. Genealogiai adatok Erdélyből. (II. közleménytől.) *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 20—23, 63—65, 217.
114. MOLNÁR JÓZSEF (közli): Régi tiszántúli családokról. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 150—154.
115. SZŐKEFALVI SZENT-MIKLÓSSY LÁSZLÓ: NévSORA Küküllő megye azon nemes személyeinek, akik II. Lipót királynak trónrajutása alkalmából, 1791. Szent-Mihály havának 14. napján hűség esküt tettek. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 128—130.
116. BAÁN KÁLMÁN (közli): Máramaros vármegye birtokos nemesének 1604. évi összeírása. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 1—7.
117. SCHNEIDER MIKLÓS: Trencsén megye 1725—1732. évi nemességvizsgálatai. — Szombathely: Vasvármegye ny. 32 p.
118. FÖGLEIN ANTAL (közli): Családtörténeti adatok Zólyom vármegyéből. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 10—12, 61—63, 121—123, 168—169.
119. ZOMBORY GÉZA (közli): Kecskemét város földesurai és nemes családjai. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 33—44, 102—117, 157—165, 215—216.
120. MOLLAY KÁROLY: Középkori soproni családnevek. (Magyar—német.) — Budapest: Dunántúl ny. 66 p.
Német Nyelvészeti Dolgozatok, 1.
Ism.: Réz H. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 62. évf. p. 415—417.
121. BÖLLICK, BRUNO: Namensverzeichnis der Ofener Bürgersfamilien, 1686—1789. *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 241—253.
122. REPP, FRIEDRICH: Zur Familiennamenkunde des Karpathendeutschums. Tyrnau. *Karpathenland* 11. évf. p. 33—40, 65—70.
123. DAHINTEN, OTTO: Ahnen-Tafeln Bistritzer Familien. I. k. Bistritz: Esallner, 1937. 167 p.
124. BR. PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL: Avar vér horvát családokban. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 44—50.
125. BR. PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL: A *Brebiri* grófok. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 190—203.
126. A *Baáby*-család címereslevele 1517-ből. *Turul* 52. k. p. 38—40. 1 címerkép.
127. SARLAY SOMA: *Darvas* János jegyzőkönyve. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 55—58.
128. KERÉKESHÁZY JÓZSEF (közli): Bárány *Dévény* Pál altábornagy családja. (Különös tekintettel leányági leszármazottaira.) *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 14—17.
129. DARÓCZY ZOLTÁN: *Dóczy* és *Nagylucsey*ek. *Turul* 52. k. p. 82—84. 1 címerkép.

130. DORNYAY BÉLA: Gróf Zichy Károlyné *Festetics* Julianna grófnőről. — Keszthely: Mérei ny. 12 p.
131. Br. PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL: Honnan származtak a *Garázdák* és a *Szilágyiak*? *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 137—140.
132. Padányi GULYÁS JENŐ (közli): Adatok a nemes *Gulyás* (Padányi Gulyás) család leszármazásához. — Vác: Kapisztrán ny. 16 p.
Kny.: *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf.
133. Hatolikai PÓTSA JÁNOS: Erdély. A háromszéki *Imecs*-család története. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 169—181.
134. KERÉKESHÁZY JÓZSEF: Nagy Katalin cárnő magyar katonái. [Kerekes Mihály.] *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 211—214.
Ld. 144.
135. Báró NYÁRY PÁL: Emlékezés *Kubinyi* Andrásról. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 117—120.
Ld. 129.
136. Báró NYÁRY PÁL: Adatok a *Nyáry*-család Heves megyébe szakadt ágához. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 12—14.
137. Báró NYÁRY PÁL: Báró Nyáry Albert emlékezete. — Budapest: Országos Központi Községi ny. 1937. 17 p.
138. Báró NYÁRY PÁL: Forgácsok báró Nyáry Antal életéből. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 52—55.
139. CZOBOR ALFRÉD: Szentesi *Póka* nemzetsége. *Turul* 52. k. p. 60—81.
140. Csikszentsimoni ENDES MIKLÓS: A Bizáki *Puky*-család nemzedékrendje. — Vác: Kapisztrán ny. 28 p.
Kny.: *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf.
141. KOVÁCS SÁNDOR: A *Rúday* nemzetség. *Magyar Protestánsok Lapja* 12. évf. p. 144—145.
142. G. VARGHA ZOLTÁN: *Sárközyek* Kecskeméten. *Turul* 52. k. p. 84—85.
143. A marosszéki-szabédi *Székely*-család és árpástói ágának leszármazási rendje. Összeállította I. Pál Miskolcon Attila urunk uralma kezdetétől számított 1503. (1937.) évben. — Budapest: Rigler, 1937. 1 t.
144. Szeőkefalvi SZENT-MIKLÓSY LÁSZLÓ (közli): Bethlen Gábor Erdélyország fejedelme szeőkefalvi *Szent-Miklós*y alias *Kovách* Bálintnak és örököseinek címeres nemes-levelet adományoz. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 182—183.
Ld. 131.
145. Vitéz HÁZI JENŐ: Néhány adat a Felsőszopori *Szily*-család történetéhez. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 12 p.
Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.
146. FÖGLEIN ANTAL: A *Valaszky*-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 207—210.
147. B. K. [BAÁN KÁLMÁN]: A művészi tehetség öröklődése.

- [A *Vastagh*-család.] *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 203—207.
148. ZOLNAY LÁSZLÓ: A Zolnai *Zolnay*-család története 1223-tól. Budapest: Franklin ny. p. 27—37.
Kny.: *Turul* 52. k.
-
149. DONÁSZY FERENC: A magyar heraldika multja, jelene és jövő feladatai. — Budapest: Dunántúl ny. 16 p.
Kny.: *Szentpétery-Emlékkönyv*.
Ism.: Istványi G. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 302.
Ld. 137.
150. DONÁSZY FERENC: Az oroszán ábrázolása a magyar heraldikában. — Budapest: Franklin ny. 25 p. 4 t. [23 címerkép.]
Kny.: *Turul* 52. k.
151. GÁRDONYI ALBERT: A magyar Anjouk címeres emlékei. *Turul* 50. k. 1936, p. 12—18.
152. VARGHA ZOLTÁN: Angol eredetű-e a Hunyadiak címere. *Turul* 50. k. 1936, p. 83—84.
153. ARZ VON STRAUSSENBURG, ALBERT: Die historischen Wappen der ehemaligen siebenbürgisch-sächsischen Gebietskörperschaften. — Hermannstadt: Krafft & Drotleff. 55 p. 1 t.
154. PÁHY FERENC: A vármegye [Csongrád] pecsétje és címere. *Csongrád vármegye*. (Vármegyei szociográfiák, 1.) p. XIV.
Ld. 110, 111, 126, 144.
155. [BAÁN KÁLMÁN]: Címeres pecsétek. (Folytatás.) A Nemzeti Múzeum levéltárának törzssanyagából, az Országos Levéltár egyes gyűjteményeiből s az Országos Levéltárban elhelyezett családi levéltárak anyagából. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 70, 133—134, 221.
V. ö. 1937: 118.
156. [PATAKY KÁROLY]: Erdélyi címerek és címerpecsétek névsora. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 67—68.
V. ö. 1937: 119.

Történeti ikonográfia.

157. HEKLER ANTAL: Ikonográfiai kutatások. I. C. Julius Caesar. II. Claudius. III. Veturionius Civica és Licinius Sura. (Magyar—német.) *Archaeologiai Értesítő*, új folyam 51. k. p. 1—16. I—VIII. melléklet. [17 kép.]
158. HEKLER, ANTAL: Ikonographische Forschungen. — Budapest: Franklin ny. 6 p. 8 t.
Kny.: *Archaeologiai Értesítő*, 51. k.
159. ERDÉLYI GIZELLA: Hadrianus portréja Athénben. (Német kivonattal p. 151.) *Archaeologiai Értesítő*, új folyam 51. k. p. 113—116. 2 [38—39.] kép.
160. LEPOLD ANTAL: Szent István király ikonográfiája. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 114—154. 18 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, III. k.

161. LEPOLD ANTAL : L'Iconografia del re Santo Stefano. — Budapest : Stemmer. 48 p. 10 t.
Études sur l'Europe Centre-Orientale, 13. — Kny. : *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 4. k.
162. VÍRTOSU, EMIL : Două portrete necunoscute ale lui Mihai Viteazul. (Vitéz Mihály két ismeretlen arcképe.) — București. 4° 9 p.
Kny. : „*Artă și Tehnică Grafică*.” Buletinul Imprimerului Statului.
163. VAYER, LUIGI : Iconografia di Eugenio di Savoia. — Budapest : Franklin ny. 32 p. 1 t.
Kny. : *Corvina* N. S. 2.
164. VAYER LAJOS : A történeti művek illusztrálása. — Budapest : Dunántúl ny. 20 p.
Kny. : *Szentpétery-Emlékkönyv*.

Éremtan.

165. A Magyar Történeti Múzeum Éremtára kiemelkedőbb új szerzeményei. *Numizmatikai Közöny* 34—35. évf. p. 75.
166. Az Országos Magyar Történeti Múzeum Éremtárának kiemelkedőbb új szerzeményei. *Numizmatikai Közöny* 36—37. évf. 1937—1938, p. 113—114.
167. H. L. [HUSZÁR LAJOS] : Éremleletek. A Magyar Történeti Múzeum Éremtárában kerültek feldolgozás alá. *Numizmatikai Közöny* 34—35. évf. p. 78—80 ; 36—37. évf. 1937—1938, p. 115.
168. HERPEI JÁNOS : „Egy Vergilius-érem.” *Erdélyi Múzeum*, új folyam 9. 43. k. p. 248.
169. JÓNÁS ELEMÉR : A damnatio memoriae alkalmazása Caligula egyik dipondiusán. *Numizmatikai Közöny* 36—37. évf. 1937—1938, p. 89—91.
170. STEIN, ARTHUR : Zu den Kaiserdaten in der Mitte des III. Jahrhunderts. *Laureae Aquincenses* p. 256—266.
171. ALFÖLDI, ANDREAS : Die Hauptereignisse im Osten zwischen 253—260 n. Chr. im Spiegel der Münzprägungen. *Berytus* 4 k. 1937, 20 p. 12 t.
172. ALFÖLDI, ANDREAS : Die römische Münzprägung im Osten und die Hauptereignisse zwischen 260 und 270 n. Chr. *Berytus* 5. k. 40 p. 20 t.
173. ALFÖLDI, ANDREAS : Tonmodel und Reliefmedaillons aus den Donauländern. *Laureae Aquincenses* p. 312—341. t. XLVIII—LXXV.
174. ALFÖLDI ANDRÁS : Siscia. (Előmunkálatok a Pannoniában vert római pénzek rendszeres összefoglalásához.) II. Claudius és Quintillus veretei. — Probus sisciai antoninianusai. (Magyar—német.) *Numizmatikai Közöny* 34—35. évf. p. 3—15. [táblázat] p. 16—23. I—VIII t. ; 36—37. évf. 1937—1938, p. 3—6. t. I—LIV. p. 61—88.

175. ALFÖLDI, ANDREAS: Die Prägungen von Claudius II. und Quintillus. — Budapest: Stádium. 24 p.
176. ALFÖLDI ANDRÁS: A viminaciumi állami pénzverde keletkezésének dátumához. (Magyar—német.) *Numizmatikai Közöny* 34—35. évf. p. 65—67.
177. CSÁNKY MIKLÓS: Az abai éremlelet. *Numizmatikai Közöny* 34—35. évf. p. [68.] 2 t. [p. 69—70.]
178. HERPEI JÁNOS: Az aradföldvár-pusztai leletből előkerült két érem revíziója. *Erdélyi Múzeum*, új folyam 9. 43. k. p. 248—251.
179. RADNÓTI ALADÁR: A börgöndi éremlelet. (Német kivonattal p. 86.) *Numizmatikai Közöny* 34—35. évf. p. 24—27. I—VII. t. [p. 28—34.]
180. FÜLÖP TIBOR: Gózhátpusztai lelet. *Numizmatikai Közöny* 36—37. évf. 1937—1938, p. 115. 2 kép.
181. MACREA, MIHAIL: Monetele din cetatea dacă dela Costești. (Kivonata: Die Münzen von Costești [Kosztcsd, Hunyad m.]). *Anuarul Institutului de studii clasice* II. (1933—1935) 1936, p. 147—163., 289—290. 1 t. Universitatea „Regele Ferdinand I“ din Cluj.
182. MÉREY ANDOR: Kurd-gyulaji római éremlelet. *Numizmatikai Közöny* 34—35. évf. p. 77—78.
183. HORVÁTH ADOLF JÁNOS: Éremleletek Szobon és vidékén. *Numizmatikai Közöny* 34—35. évf. p. 76—77.
184. HUSZÁR LAJOS: Szent István pénzei. — Budapest: Franklin ny. 31 p. 6 kép. Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
185. JESZENSZKY GÉZA: Andreas Dux Croatiae. *Numizmatikai Közöny* 36—37. évf. 1937—1938, p. 92—93. 4 kép.
186. JESZENSZKY GÉZA: Az első magyar rézpénzek. (Német kivonattal p. 86—88.) *Numizmatikai Közöny* 34—35. évf. p. 35—47. 9 ábra.
187. BOHDANEČKY IMRE: A pénzhamisítás Magyarországon a középkorban. (Német kivonattal p. 88.) *Numizmatikai Közöny* 34—35. évf. p. 48—57.
188. HUSZÁR LAJOS: Olasz pénz hamisítására szolgáló öntőminta a XV. század végéről. *Numizmatikai Közöny* 36—37. évf. 1937—1938, p. 94—96. 4 kép.
189. TABREA, ILIE: Regele polon Ștefan Bathory și monetăria dela Baia-Mare. (Báthory István lengyel király és a nagybányai pénzverde.) — București. 8 p. Kny.: *Cronica numismatică și arheologică* 1938, 109. sz. Ism.: I. M. Neda, *Revista Istorică Română* 1938, p. 296.
190. ERNYEY JÓZSEF: Pénzverő kísérlet Trencsénben (1621). *Numizmatikai Közöny* 36—37. évf. 1937—1938. p. 97.
191. HUSZÁR LAJOS: Le maître des médailles de Constantin Brâncoveanu. *Archivum Europae Centro-Orientalis*, III. évf. 1937, p. 200—207. 1 t. Ism.: M. Sânzianu, *Revista Istorică Română* 1937, p. 435.

192. FALUDI GÉZA : Adatok az Ulrik-keresztek corpusához. *Numizmatikai Közlöny* 34—35. évf. p. 73—74. 2 ábra.
193. HUSZÁR LAJOS : Soproni iskolai jutalomérmek a XVII. századból. (Német kivonattal, p. 88.) *Numizmatikai Közlöny* 34—35. évf. p. 58—64. 1 kép, IX—X. t.
194. RUDNAY GYULA : Adatok II. Rákóczi Ferenc érmészetéhez. (Német kivonattal, p. 89.) *Numizmatikai Közlöny* 34—35. évf. p. 71—72.
195. ESZE TAMÁS : Warou Dániel körmőcbányai működéséhez. *Numizmatikai Közlöny* 36—37. évf. 1937—1938, p. 98—99.
196. DORNYAY BÉLA : A tatai piaristák alapítójának [gróf Esterházy Miklós] emlékérmé 1755-ből. — Tata : Engländer ny. 18 p.
197. FALLER JENŐ : Egyetemünk 18. századbeli tanulmányi érmeiről. — Budapest : Pallas ny. 4 p.
Kny. : *Bányászati és Kohászati Lapok* 71. évf.
198. FALUDI GÉZA : Jacquin Miklós József báró orvos és botanikus emlékérméi. *Numizmatikai Közlöny* 36—37. évf. 1937—1938, p. 111—113. 7 kép.
199. LESZIH ANDOR : Ismeretlen szabadságharci szükségpénzek. *Numizmatikai Közlöny* 36—37. évf. 1937—1938, p. 101—103. 4 kép.
200. LESZIH ANDOR : Kossuth-bankó égetése Miskolcon 1849-ben. *Numizmatikai Közlöny* 36—37. évf. 1937—1938, p. [100].
201. BARCSAY-AMANT ZOLTÁN : A Habsburg-ház 1849-i detronizálása után tervezett magyar fémpénzek. *Numizmatikai Közlöny* 34—35. évf. p. 72.
202. LAURINGER ERNŐ : Kőszeg szab. kir. város emlékérméi. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 212—218. 1 kép.
203. DEMETER BÉLA : A Villers en Cauchies-i ütközet emlékérmé. *Numizmatikai Közlöny* 36—37. évf. 1937—1938, p. 104—106. 2 kép.

Ásatások, leletek.

204. SÓREGI JÁNOS : A panyolai Tiszától végig a magyar Szamoson. (Magyar—német.) — Debrecen : Városi ny. 76 p. XXII t.
A Déri Múzeum Régészeti Osztályának Ismeretterjesztő Közleményei, 9.
205. FLOCA, OCTAVIAN : Descoperiri arheologice în tinutul Huneadoarei. (Kivonata : Archæologische Ausgrabungen in Huneader Comitatus. Kurze Beschreibung.) *Sargetia. Acta Musei Regionalis Devensis* I. 1937, p. 57—91.
206. SZILÁGYI JÁNOS : Régészeti séta a Tabánban. *Tükör* 6. évf. p. 538—540.
207. LEPOLD [ANTAL] : Ásatások. — Esztergom : Buzárovits. 8 p. 2 t.
Kny. : Lepold—Lippay : Esztergomi útikönyv (ld. 763).
208. BANNER JÁNOS : A hódmezővásárhelyi városi múzeum

- ásatásai 1937-ben. (Német kivonattal.) — Szeged : Városi ny. p. 192—200. 1 t.
Kny.: *Dolgozatok* 14. k.
209. MOGA, MARIUS : O presupusă stelă funerară în Muzeul din Cluj. (Eine angebliche Grabstele im Archaeologischen Museum zu Cluj.) *Anuarul Institutului de studii clasice* II. (1933—1935) 1936, p. 232—239., 298—299.
Universitatea „Regele Ferdinand I“ din Cluj.
210. MARKOVITS BÉLA : Ősrégészeti kutatás Görögországban. *Búvár* 4. évf. p. 21—24.
211. AGUILAR, CARLO : Ercolano. *Corvina* p. 558—562.

Történeti földrajz.

- Ld. 20.
212. BULLA BÉLA : Hazai történeti földrajzunk multja, jelene és feladatai. — Budapest : Dunántúl ny. 36 p.
Kny.: *Szentpétery-Emlékkönyv*.
- V. ö. 286.
213. DONÁTH GYÖRGY : Az ezeréves Magyarország területe. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 333—342. 3 t. [6 térk.]
Ld. 513.
214. INCZE ANDOR : Földrajztörténeti észrevételek az iránytű eredetének kérdéséhez. (Francia kivonattal.) *Erdélyi Múzeum* 43. k. p. 234—243.
215. POPESCU-SPINENI, MARIN : Geograful Sylvius Aeneas și Țările Românești. (A földrajzíró Aenas Sylvius és a román fejedelemségek.) — Cluj : Tip. Cartea Românească. 11 p.
Kny.: *Revista geografică română* 1. évf. 1. k.
216. MILLEKER REZSŐ : Eldorádó. *Debreceni Szemle* 12. évf. p. 49—58.
217. POPESCU-SPINENI, MARIN : România în istoria cartografiei până la 1600. I—II. (Románia a térképezés történetében 1600-ig.) — București : Impr. Națională. 173 p., 6 p., 57 térk.
218. GLASER LAJOS : Lipszky térképe. *Búvár* 4. évf. p. 193—197. 4 kép.

Nyelvtörténet.*

219. MOÓR ELEMÉR : A magyar név eredete és a magyar törzsnevek. *Népünk és Nyelvünk* 10. évf. p. 61—75.
V. ö. 518.
220. LOSONCZI ZOLTÁN : Milyen lehetett a magyar köznyelv szó-készletében és nyelvtanában Szent István trónraléptekor ? — Budapest : Franklin ny. p. [3] 588—604.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, II. k.

* Az idevágó nyelvészeti címanyag, *Seregély Emma* összeállításában, a *Magyar Nyelv* 1940-i évfolyamában jelenik meg.

221. PAIS DEZSŐ: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 608—642.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
222. GUOTH KÁLMÁN: A magyarországi latinság helye az egyetemes latinságban. *Szentpétery-Emlékkönyv*, p. 169—182.
223. ISTVÁNYI GÉZA: A középlatin filologia külföldön és Magyarországon. *Szentpétery-Emlékkönyv*, p. 183—206.
224. MELICH JÁNOS: Melyik nép nevezte el Pestet Pest-nek. — Budapest: Egyetemi ny. 12 p.
Kny.: *Magyar Nyelv* 34. évf.
Ld. 771, 772, 764.
225. CS. SEBESTYÉN KÁROLY: Jövevényszavaink művelődéstörténeti tanulságai. *Búvár* 4. évf. p. 949—951.
226. HUSS, RICHARD: Grundsätzliches zu einem ungarländisch-deutschen Sprachatlas. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 1—2. f. p. 9—13.
227. HOFFMANN, LEO: Zur Etymologie des Namens Banat. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 101—105.
228. CSÚRY BÁLINT: A visszatért Felvidék nyelve. *Magyar Nyelv* 34. évf. p. 273—279. 1 t.
229. BĂRBULESCU-DACU, MARIN și BĂRBULESCU, MARIA M.: Originea daco-tracă a limbei rumâne. Vol. I. Cu un vocabular rumân sanscrit. (A rumun nyelv dák-trák eredete. I. k. Rumun-szanszkrit szójegyzékkel.) — București: é. n. Tip. Nicu Grassianu. 216 p.
230. PUȘCARIU, SEXTIL: Contribuția Transilvaniei la formarea și evoluția limbii române. *Revista Fundațiilor Regale* 4. évf. 1937, 5. sz. p. 296—323. 4 t.
231. PUȘCARIU, SEXTIL: Le rôle de la Transylvanie dans la formation et l'évolution de la langue roumaine. — Bucarest: (Impr. Natională.) 35 p. 4 t.
Kny.: *La Transylvanie*.
232. KETTUNEN LAURI: A Keleti-tengeri finn népek. *Magyar Nyelv* 34. évf. p. 32—40.

A történettudomány története, történeti módszertan,
történetfilozófia.*

233. MACARTNEY, C. A.: The first historians of Hungary. — Budapest: Society of the Hungarian Quarterly. 12 p.
Kny.: *The Hungarian Quarterly* 4. k.
234. JOÓ TIBOR: Első nemzeti történetíróink. *Tükör* 6. évf. p. 535—537.
235. BARÁTH TIBOR: Comte pozitívizmusa és a magyar pozitívizmus. *Szentpétery-Emlékkönyv* p. 5—30.

* Az idevágó filozófiai irodalom jegyzéke az *Athenaeum* 1940-i évf.-ban jelenik meg, *Gáspár Ilona* összeállításában (v. ö. fentebb 15.).

236. KOSZÓ JÁNOS: Ungarn und die geistesgeschichtliche Forschung. — Pécs: Dunántúl ny. 8 p.
Pannonia Könyvtár, 40. — Kny.: *Pannonia*.
237. ZOVÁNYI JENŐ: Szekfű és társai történetírása. — Budapest: Viktória ny. 73 p.
238. FIALA ENDRE: Történeteszemlélet és katolicizmus. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 142—145.
239. ISTVÁNYI GÉZA: Szellemtörténet, neopozitívizmus, új történelmi realizmus. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 118—124.
240. JOÓ TIBOR: Még mindig „szellemtörténet”? *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 196—200.
241. ISTVÁNYI GÉZA: Az új magyar történeteszemlélet alakulásához. Válasz Joó Tibornak. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 264—267.
242. JOÓ TIBOR: Tudomány és nemzedék. Szellem és társadalom. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 369—377.
243. KÓSA JÁNOS: Magyarságismeret, magyarságtudomány. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 641—647.
244. KARSAI GÉZA: Új magyar nép- és népiségszemlélet. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 111—113.
245. WAGNER FERENC: A cseh-szlovák nacionalizmus történetírása. *Történetírás* 2. évf. p. 216—227.
246. MAKKAI LÁSZLÓ: A román történetírás új iskolája. *Századok* 72. évf. p. 60—65.
247. DOMANOVSKY, ALEXANDRE: La méthode historique de M. Nicolas Iorga. (A propos d'un compte rendu.) — Budapest: Egyetemi ny. 324 p.
248. G. P.: La méthode historique de M. Domanovszky. *Revue de Transylvanie* IV. p. 392—394.
249. BABINGER, FRANZ: Originea și fazele dezvoltării istoriografiei otomane. (A török történetírás kezdete és fejlődési fokai.) — București: Imprimeria Națională. 16 p.
Kny.: *Revista Fundațiilor Regale* 1938. ápr.
250. BARÁTH TIBOR: A török történetírás új útjai. — Budapest: Egyetemi ny. 12 p.
Kny.: *Századok* 72. évf.
251. SZENTPÉTERY IMRE: A zürichi, VIII. nemzetközi történelmi kongresszus. *Turul* 52. k. p. 86—87.
252. WELLMANN IMRE: A zürichi nemzetközi történettudományi kongresszus. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 319—323.
253. A Magyar Történelmi Társulat díszgyűlése Esztergomban. *Esztergom Évtapjai* 9. évf. p. 143—149.
254. MELICH JÁNOS: Bajza József 1885—1938. [Nekrológ.] *Századok* 72. évf. p. 132—135.
255. ASZTALOS MIKLÓS: Bajza József 1885—1938. [Nekrológ.] *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 67—70.
256. KATONA JENŐ: Bajza József. [Nekrológ.] *Korunk Szava* 8. évf. p. 47—48.
- Ld. 275.

257. REISER, GEORG: Dr. Ludwig Baróti (Grünn). Gedenkzeiten zur fünften Wiederkehr seines Todestages. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 92—99.
258. MOLNÁR, CHARLES: Charles-Louis Chassin. Historien français de la Hongrie. Avec une étude historique et des lettres inédites. — Debrecen: Pallas ny. 64 p.
Études de Littérature et de Linguistique Françaises de l'Institut Français à l'Université de Debrecen, 9.
259. VIG ALBERT: Gávai Gaal Jenő emlékezete. — Budapest: Franklin ny. p. 438—448.
Kny.: *Kereskedelmi Szakoktatás*.
260. TÓTH LÁSZLÓ: Hóman Bálint, mint történétíró. *Pannonia* p. 81—96.
261. MEŠTANČIK, JÁN: Slovenský národovec a historik Štefan N. Hýroš. (1813—1888.) (Hýroš N. István, szlovák hazafi és történétíró.) *Kultúra* 18. évf. (Trnava) p. 40—41.
262. GÁL KELEMEN: Jakab Elek élet- és jellemrajza. Különös tekintettel irodalmi munkásságának unitárius vonatkozásaira és jelentőségére. — Cluj-Kolozsvár. 244 (4) p. 1 t.
(Az Unitárius Irodalmi Társaság Szakkönyvtára.)
Ism.: Mikó I. *Láthatár* 6. évf. p. 120—121.
263. VÁRI ALBERT: Jakab Elek. *Keresztény Magvető* 70. évf. p. 85—90.
264. SZABÓ T. ATTILA: Kelemen Lajos tudományos munkásságának negyven éve (1897—1937). — Cluj: E. M. E. 20 p.
Erdélyi Tudományos Füzetek, 99. sz. — Kny.: *Erdélyi Múzeum* 43. k.
265. LÁNG NÁNDOR: Kuzsinszky Bálint (1864—1938). [Nekrológ.] *Archaeologiai Értesítő*, új folyam 51. k. p. 117—120.
266. HORVÁTH JENŐ: Lot Ferdinánd történétírása. *Budapesti Szemle* 248. k. p. 114—116.
267. MANCIULEA, ȘTEFAN: Ioan Micu Moldovanu, autor de manuale istorice. (Micu Moldovanu János, történelmi kézikönyvek szerzője.) — Blaj: Tip. Seminarului. 22 p.
268. BALANYI GYÖRGY: Miskolczy István 1881—1937. [Nekrológ.] *Századok* 72. évf. p. 130—132.
269. GĂVĂNESCU, ED. I.: Ioan Monorai. Un istoric ardelean necunoscut. (Monorai János. Egy ismeretlen erdélyi [román] történétíró [1756—1836]). — Arad: „Concordia”. 96 p.
270. LUKINICH IMRE: Morvay Győző 1863—1938. [Nekrológ.] *Századok* 72. évf. p. 553—556.
271. WICZIÁN DEZSŐ: Payr Sándor. 1861—1938. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 251—254.
272. WICZIÁN DEZSŐ: Payr Sándor (1861—1938). — Sopron: Röttig—Romwalter ny. 6 p. 1 kép.
Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.
273. TÖRÖK PÁL: Steier Lajos. 1885—1938. [Nekrológ.] *Századok* 72. évf. p. 135—136.
274. * * *: Steier Lajos. [Nekrológ.] *Magyar Szemle* 32. k. p. 269—271.

275. GOGOLÁK LAJOS : Két halott. Steier Lajos 1885—1938. Bajza József 1885—1938. *Kisebbségvédelem* 1. évf. p. 35—37.
276. FERDINANDY MIHÁLY : Katolikus értékeink : Szekfű Gyula. *Korunk Szava* 8. évf. p. 25—27.
277. KÉZAI BÉLA : Szekfű körül. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 10—12.
278. ISTVÁNYI GÉZA : Az oklevéltudomány mestere. Szentpétery Imre. *Magyar Szemle* 34. k. p. 354—360. V. ö. 8.
279. TAMÁS ERNŐ : Vasvári Pál — a közíró és történetbölcse. *Literatúra* 13. évf. p. 101—102.
280. MADZSAR IMRE : Závodszy Levente 1881—1938. [Nekrológ.] *Századok* 72. évf. p. 551—553.
281. SZ. CSORBA TIBOR : Marjan Zdziechowski. (1861—1938.) [Nekrológ.] *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 375—379.
-
282. NÉMEDI LAJOS : Szellemi öskutatás. *Debreceni Szemle* 11. k. 1937, p. 25—36.
283. HAJNAL ISTVÁN : A Szentpétery-Emlékkönyvről és a „történeti segédtudományok“ rendeltetéséről. *Turul* 52. k. p. 49—59. Ld. 95 ; 106, 149.
284. PÁLFY ILONA : A történelmi statisztika. — Budapest : [Szerző]. 26 p. Kny.: *Szentpétery-Emlékkönyv*.
285. PÁLFY, HÉLÈNE : La statistique historique. *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 16. évf. p. 397—415.
286. MENDÖL TIBOR : Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. *Szentpétery-Emlékkönyv* p. 312—334.
287. MAÁR KÁROLY és MOLLAY KÁROLY : A soproni és soproni megyei helytörténetírás módszere s feladatai. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 273—288.
288. DIÓSAI ELEKES GYÖRGY : Teendők a magyar orvostörténelmi tudomány érdekében. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 1077—1079. Ld. 76.
289. BIALOSKÓRSKI ÖDÖN : Módszertani kérdések a világháborús történetírás köréből. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 10. sz. p. 210—221.
-
290. MARÓT KÁROLY : A történetírás értelme és értéke. — Kecskemét : Kecskeméti Hírlapkiadó. 24 p. Kny.: *Szellem és Élet* 2. évf.
291. VÁLYI ARMAND : Bevezetés a történetírás elméletébe. *Debreceni Szemle* 12. évf. p. 223—230.
292. GOITEIN ZSOLT : Történelmi monizmus. Történetbölcseleti tanulmány. — Újpest : Ritterné ny. 48 p.

Általános és gyűjteményes munkák.

293. SEIGNOBOS, CH.: Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe. — Paris: Rieder. VIII, 486 p.
Ism.: Kosáry D. *Századok* 72. évf. p. 352—353.
294. BETHLEN, STEFANO: L'Ungheria e l'Europa. — Milano: Amici dell'Ungheria. 140 p.
Studi Danubiani.
Ism.: a. m. *Corvina* N. S. 1. k. p. 96.
295. KORNIS GYULA: Ungarn in der europäischen Kultur. — Budapest: Universitäts-Druck. 32 p.
296. KORNIS, JULES: Hungary and European civilisation. — Budapest: University Press. 37 p.
297. TERBE, LOUIS: Le rôle historique de la Hongrie dans la défense de l'Occident. — Budapest: Société de la Nouvelle Revue de Hongrie. 12 p.
Kny.: *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. évf.
298. CONSTANTINESCU, N. A.: L'impératif danubien. Conférence donnée à l'Institut d'Histoire Universelle. — București: (Vălenii-de-Munte: Impr. Datina Românească.) 15 p.
Kny.: *Revue Historique du Sud-Est Européen*, 1938.
299. VITÉZ MÁLNÁSI ÖDÖN: A magyar népközösségi eszme története. — Budapest: Lócsey. 16 p.
300. IORGA, N.: Originea și dezvoltarea statului austriac. (Az osztrák állam eredete és fejlődése.) — 2. kiadás. București. 136 p.
Ism.: A. A. Mureșianu, *Tara Bârsei* 1938, p. 517—520.
301. DOMANOVSKY, A.: Unkarin Historia. Suomentanul J. Heko. — Helsingissä 1937. 235 p.
302. LUKINICH, EMBERYK: Dzieje Węgier. W szkicach biograficznych. (Magyarország története. Életrajzi vázlatokban.) — Budapest: Vajna. 238 p.
303. ZAREK, OTTO: Die Geschichte Ungarns. — Zürich: Humanitas. 559 p. 1 térk.
304. HORVÁTH, EUGEN: Die Geschichte Ungarns. — Budapest: Sárkány ny. 32 p.
305. MESTERHÁZY, JENŐ: Short history of Hungary. — Debrecen: Városi ny. 34 p. 4 t.
The Debrecen University Summer-Holiday Course.
306. MESTERHÁZY, EUGENIUSZ: Zwieza historia węgier. — Debrecen: Városi ny. 36 p. 4 t.
Kursy letnie Uniwersytetu Debrecenskiego.
307. KERESZTURY, DEZSŐ: Through other eyes: Hungary past and present. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 97—108.
308. SZÁSZ, ZSOMBOR: The resurrection of Hungary. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 238—246.
309. Visages de la Hongrie. Réd. par ZOLTÁN BARANYAI avec l'assistance de JEAN GYÓRY et GYULA EMBER. — Paris: Libraire Plon. 621 p. (257 kép) 1 térk.
A tartalomról: *László, Gyula*: Les symboles du royaume, p. 11—18.; *Genthon, István*: Les villes d'art, p. 123—138.; *Váczy,*

- Péter*: La formation de la société, p. 189—195. ; *Hóman, Bálint*: Histoire des relations extérieures de la Hongrie, p. 253—270. ; *Istványi, Géza*: Chronologie, p. 270—275. ; *Comte Zichy, István*: Les origines du peuple, p. 275—282. ; *Alföldi, André*: Le pays avant la conquête arpadienne, p. 282—292. ; *Csekey, István*: La constitution, p. 293—299. ; *Kosáry, Domokos*: Partis politiques et vie parlementaire, p. 299—310. ; *Gogolák, Lajos*: Les origines du traité de paix, p. 310—325. ; *Tóth, Zoltán*: L'ancienne armée hongroise, p. 333—343. ; *Bence, István*: La langue, p. 344—348. ; *Zolnai, Béla*: La littérature, p. 348—366. ; *Fitz, Joseph*: Le livre, p. 369—378. ; *Dezsényi, Béla*: La presse, p. 378—383. ; *Gerevich, Tibor*: Les beaux-arts, p. 383—393. ; *Bartha, Denis*: La musique, p. 424—429. ; *Kodály, Zoltán*: La chanson paysanne, p. 435—443. ; *Szabolesi, Bence*: La musique des Tziganes, p. 444—449. ; *Németh, Antal*: Le théâtre, p. 449—456. ; *Haraszti, Émile*: Histoire de la danse, p. 467—473. ; *Höllrigl, Joseph*: Le costume historique, p. 481—488. ; *Husztli, Joseph*: L'instruction publique, p. 500—509. ; *Gyóry, Jean*: Chronologie des rapports franco-hongrois, p. 510—515. ; *Eckhardt, Sándor*: L'esprit français en Hongrie, p. 516—521. ; *Hankiss, Jean*: Vestiges hongrois en France, p. 521—531.
310. TÁBORI KORNÉL: Magyar kultúrértékek Franciaországban. Adatok a magyar-francia történelmi és művészeti kapcsolatokról. *Várospolitikai Napló* 2. évf. 4—5. sz. p. 5—15.
311. ECKHARDT SÁNDOR: A francia szellem. — Budapest: Magyar Szemle Társaság. 300 p.
A Magyar Szemle Könyvei, 14.
Ism.: Szabó I. *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 530—531. ; *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 373—374. ; Sötér I. *Magyar Szemle* 33. k. p. 258—265. ; Cs. Szabó L. *Nyugat* 31. évf. II. p. 134—136. ; y. s. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 391—392. ; B. T. *Pannonia* p. 294—296. ; Joó T. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 529—532. ; Rónay Gy. *Vigília* 4. évf. p. 657—659.
312. TIMON BÉLA: A magyar hadúri jog. — Budapest: Dunántúl ny. 32 p.
Kny.: *Hadtörténelmi Közlemények* 39. évf.
313. DIENES GYULA: Olasz-magyar hadtörténelmi kapcsolataink Szent István korától a XIX. század közepéig. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 6. sz. p. 222—236.
- 313a. VITÉZ NYITRAY KÁROLY: Olasz-magyar hadtörténelmi kapcsolataink Szent István korától a XIX. század közepéig. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 12. sz. p. 185—197.
314. VILLANI LAJOS: Augustus imperiumától a fascista imperoig. *Napkelet* 16. évf. 1. k. p. 379—384.
315. PAPP ISTVÁN: Finnország. — Budapest: Magyar Szemle Társaság. 80 p.
Kincsestár, 24.
Ism.: Pálosi E. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 689—690. ; Ervin G. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 90. ; Losonczy Z. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 476—477.
316. BÁRÓ NYÁRY PÁL: Magyar-lengyel barátság. — Budapest: Stádium. 56 p.

317. GOGOLÁK LAJOS : A Felvidék. A táj és a történelem. *Magyar Szemle* 34. k. p. 208—219.
318. TAMÁS, ANDRÉ : L'invasion des Roumains en Transylvanie. Genève : Auteur. 32 p.
Ism. : A. Dieckmann, *Bibliographie des Deutschums im Ausland* 2. évf. p. 175.
319. GIURESCU, CONSTANTIN C. : Istoria Românilor. I. Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun (1432). (A románok története. I. A legrégebbi időkől Jó Sándor haláláig.) Ediția a treia revăzută și adăugită. (3. átnézett és bővített kiadás.) — București : Fundația „Regele Carol II.” Impr. Națională. XVIII, 597 (2) p., 7 térk. (Biblioteca Enciclopedică.)
V. ö. 1937 : 393.
320. LECCA, O. G. : Dicționar istoric, arheologic și geografic al României. (Románia történelmi, régészeti és földrajzi szótára.) — București : Editura „Universul”, 1937. 630 p., 3 térk.
321. LÖWINGER SÁMUEL : A zsidó nép szerepe világtörténeti megvilágításban. — Budapest : Franklin ny. 32 p.
Kny. : Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve.
322. HABÁN JENŐ : A japáni történelem vázlatja. *Turán* 20—21. évf. p. 88—103.
-
323. CSEKEY ISTVÁN : A magyar nemzetfogalom. — Szeged : Egyetem Barátainak Egyesülete. 88 p.
Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Univ. Hung. Francisco-Iosephinae. Sectio jur.-pol. T. XIII.
324. CSEKEY ISTVÁN : A magyar nemzetfogalom. *Magyar Kisebbség* 17. évf. p. 221—233, 254—267, 286—295, 319—337, 358—374, 391—400.
325. JOÓ TIBOR : A magyar nemzeti szellem. — Budapest : Magyarságtudomány. 38 p.
A Magyarságtudomány Tanulmányai, 6.
326. JOÓ TIBOR : Árpád népe. *Tükör* 6. évf. p. 358—362. 4 kép.
327. EREKY ISTVÁN : Magyar alkotmány- és jogtörténet. Előadása nyomán összeállították Hlavathy András és Szabadkai Béla. — Szeged : Árpád ny. 60 p. [Könyomat.]
328. ILLÉS JÓZSEF : Jogtörténet. Egyetemi előadás. Összeállította : Vargha. — Budapest : Diószegi iroda. 134 p. [Könyomat.]
329. BOBULA IDA : Nők útja a matriarchatustól a mai társadalomig. — Budapest : Hollósy ny. 24 p.
330. BOBULA IDA : A különböző kultúrák női eszményei. *Ifjúsági Vezető* 12. évf. p. 7—31.
331. SZÉCSI FERENC : Ami a történelemből kimaradt. — Rákoshegy : Szerző. 248 p.
332. RÁTH-VÉGH ISTVÁN : Az emberi butaság kultúrtörténete. — Budapest : Cserépfalvi. 208 p.
Ism. : Vámbéry R. *Századunk* 13. évf. p. 225—226.

333. BENCZUR GYULA : A fürdés története. — Budapest : Kis Akadémia. 52 p.
A Kis Akadémia Könyvtára, 25.
334. BARÁTH, BÉLA—ÉBER, LÁSZLÓ—NICODEMI, GIORGIO—TAKÁCS DE FELVINCZ, ZOLTÁN (szerk.) : Storia generale dell'arte. II. 1. BARÁTH, BÉLA : L'arte antica ; TAKÁCS DE FELVINCZ, ZOLTÁN : L'arte asiatica, trad. di Gina Sacchi Perego ; II. 2. ÉBER LÁSZLÓ : L'arte dell'evo moderno, trad. di Filippo Faber. — Milano : Genio. 324 p. 192 t.
335. LÁZÁR BÉLA : Művészet. Kis művészettörténet a nagyközönség számára. — Budapest: Rózsavölgyi. 249, XLVII p.
336. YBL ERVIN : Mesterek és mesterművek. — Budapest : Egyetemi ny. 259 p. 24 t.
Ism. : Péter A. *Budapesti Szemle* 251. k. p. 117—118. ; L. P. *Corvina* 1938, 8—9. sz. p. 603—604. ; K. A. *Magyar Iparművészet* 41. évf. p. 181—182. ; ifj. Vayer L. *Századok* 73. évf. p. 103—104.
337. KÉZDI-KOVÁCS LÁSZLÓ : Isteni művészet. — Budapest : Grill. 161 p. 12 t.
338. JAJCZAY JÁNOS : A művészet hódolata az Eucharisztia előtt. — Budapest : Szt. István Társ. 40 p. 57 t.
Ism. : Thurzó G. *Élet* 29. évf. p. 930—932. 6 kép ; Thurzó G. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 437—438. ; Ráczi I. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 189—190. ; Thurzó G. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 255—256. ; T. M. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 307.
339. KÜHÁR FLÓRIS : Krisztus képe tegnap és ma. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 1—6.
340. ZICHY-PALLAVICINI, EDINA : Le Musée des Beaux-Arts. [Budapest.] *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 378—384. 3 t.
341. GYÖRGY LÁSZLÓ : Martyr-halált halt remekművek. *Élet* 29. évf. p. 1180—1182. 3 kép.
342. KÉKI BÉLA : Műemlékek mártíromsága. *Pásztortűz* 24. évf. p. 106—110. 5 kép.
343. TERÉNY JÁNOS : A bánya a művészetben. *Bányászati és Kohászati Lapok* 71. évf. p. 135—138, 232—235.
344. DÉNES, TIBOR : Précis de l'histoire des beaux-arts en Hongrie. [Új lenyomat.] — Debrecen : Városi ny. 16 p. Cours de vacances à l'Université de Debrecen.
345. JAJCZAY JÁNOS : Az Eucharisztia a magyar művészetben. — Budapest : Franklin. 14 p. 9 kép.
Kny. : *Tükör* 6. évf.
346. Szentpéteri KUN BÉLA : Állam és egyház. A vallásfelkezezték joga Magyarországon. — Debrecen : Városi ny. 88 p.
347. NAGYFALUSY LAJOS : Regnum Marianum. 1038—1938. Visszapillantás a 900 éves fordulón. — Budapest : Szív. 52 p.
Ism. : Kákonyi I. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 253—254.

348. A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. VIII. k. Károlyi Árpád és Angyal Dávid közreműködésével szerkeszti MISKOLCZY GYULA. — Budapest: Sárkány ny. 4° 293 p.
349. HÓMAN BÁLINT: Munkái. I. Magyar középkor. II. Történetírás és forráskritika. III. Művelődéspolitiká. — Budapest: Magyar Történelmi Társulat. 678 p.; 792 p.; 677 p. 45 t. Ism.: Hermann E. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 550—551.; Trócsányi Z. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 385—386.; Csóka L. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 318.; Clauser M. u. o. 50. k. p. 89—90.; * * * *Magyar Szemle* 32. k. p. 381—383.; Deér J. uo. 33. k. p. 345—353.; M. E. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 150, 302.
350. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Írták tanítványai. — Budapest: Dunántúl ny. 581 p. 1 t. Ism.: Sinkovics I. *Századok* 73. évf. p. 188—196. V. ö. 283.

II. Őskor.

Ld. 10.

351. CSICSÁKY JENŐ: Mu, az emberiség szülőföldje. — Budapest: Egyetemi ny. 226 (2) p.
352. ZICHY-PALLAVICINI, EDINA: Une heure dans la Hongrie préhongroise. (Dans le Musée National de Budapest.) *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 330—337. 2 t.
353. CHILDE, V. G.: Hungary in prehistory. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 526—531.
354. MICU, EMIL: Două piese preistorice găsite în comuna Crisbav (jud. Braşov.) (Krizba [Brassó m.] községben talált két őstörténeti tárgy.) *Revista Istorică Română* VIII. p. 251—252.
355. SKUTIL, J.: Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi. (Szlovenszkó és Kárpátalja paleolitikuma.) — Turčiansky Sv. Martin: Matica Slovenská. 251 p. 22 t.
356. NICOLĂESCU-PLOPŞOR, C. S.: Le paléolithique en Roumanie. Thèse pour le doctorat. — Bucureşti: Musée National des Antiquités. p. 47—107. Kny.: *Dacia*. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, V—VI. 1935—1936.
357. KOLOSVÁRY GÁBOR: A balatonaligai őskori neolith telep. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 19—30. 4 kép.
358. KOLOSVÁRY GÁBOR: Újabb adatok a balatonaligai őskori telep ismertetéséhez. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 304—309. 50 rajz.
359. POPESCU, DORIN: Fibules en bronze des collections du Musée National des Antiquités. *Dacia*. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie V—VI. 1935—1936, p. 239—246.
360. DUMITRESCU, VLADIMIR: Le dépôt de la fin de l'âge du bronze, découvert à Tăuteni [Feketetót, Bihar m.]. —

- București : Musée National des Antiquités. 4° p. 225—234.
Kny.: *Dacia*. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, V—VI. 1935—1936.
361. DUMITRESCU, HORTENSIA : Objets inédits du dépôt en bronze de Spálnaca [Ispánlaka, Alsóféhér m.], au Musée National des Antiquités de Bucarest. *Dacia*. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie V—VI. 1935—1936, p. 195—224.
362. MOGA, MARIUS : Un nouveau dépôt de la fin de l'âge du bronze découvert à Transylvanie [Széplak, Szilágy m.]. *Dacia*. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie V—VI. 1935—1936, p. 235—237.
363. NESTOR, ION : Sabia de bronz dela Boiu. Contribuție la studiul primelor săbii cu limbă la mâner din Europa Centrală. (Kivonata : Das Bronzeschwert aus Boiu [Boj, Hunyad m.]. Ein Beitrag zum Studium der ersten Griffzungenschwerter aus Mitteleuropa.) *Sargetia*. Acta Musei Regionalis Devensis I. 1937, p. 155—214. 3 t.
Ism. : E. Coliu, *Revista Istorică Română* 1937, p. 423.
364. POPESCU, DORIN : A propos de deux haches en bronze, à douille transversale, récemment découvertes en Roumanie. *Dacia*. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie V—VI. 1935—1936, p. 191—194.
V. ö. 1937 : 230.
365. MOZSOLICS, A.: Ein bronzezeitlicher Tongegenstand mit Blumendarstellung aus Dárda. *Pannonia* p. 284—286. 2 t. 4 ábra.
366. GALLUS SÁNDOR : A középeurópai régibb vaskor sírlámpái. (Francia kivonat p. 126—130.) *Archaeologiai Értesítő*, új folyam 51. k. p. 17—28. 12 kép.
367. BARB, ALFONS : Spuren alter Eisengewinnung im heutigen Burgenland. *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 24. évf. 1937, p. 113—157.
Ism. : Romwalter, *Soproni Szemle* 2. évf. p. 173—174.
368. LOVAS ELEMÉR : Győr környékének őskori és ókori lakosai. *Győri Szemle* 9. évf. p. 127—146.

III. Ókor.

369. MÉSZÁROS GYULA : Kelet-Európa néptörténete. II. Chattiak és skythák. 1—2. — Szeged : Egyetem Barátainak Egyesülete. 4° 62 [1], 64—136. p.
Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Univ. Hung. Franciscio-Josephinae. Sectio Geogr.-Hist. 5. k. 1., 2.
370. SZTEHLO ZOLTÁN : Az egyiptomi papyrusok és a római jog. (Bevezetés a papyrusok világába.) — Miskolc : Ludvig ny. 104 p.
A Tiszai Ág. Ev. Egyházkerület Miskolci Ev. Jogakadémiája. Tudományos Értekezések Tára, 42.

371. DOBROVITS ALADÁR: Természettudomány az ókori Egyiptomban. *Búvár* 4. évf. p. 849—854. 7 kép.
372. HEINLEIN, STEFAN: Kurzer Überblick der politischen Geschichte der Griechen von den Perserkriegen bis zum Ausbruch des peloponnesischen Krieges. *Egyetemes Philologiai Közöny* 61. k. 1937, p. 80—87.
373. IVÁNKA, ENDRE von: Die aristotelische Politik und die Städtegründungen Alexanders des Grossen. — Wege des Verkehrs und der kulturellen Berührung mit dem Orient in der Antike. 2 Studien zur antiken Geschichte. — Budapest: Tudományegyetem, Görög Filologiai Intézet. 62 p. Magyar-görög tanulmányok, 4.
374. JÄGER GYULA: A görög-római kórházak „szabványos“ berendezéséről és műszereiről. *Magyar Kórház* 7. évf. p. 287—290.
375. KOCH SÁNDOR: Egy halott művészet. (Gammák Kr. e. IV.—Kr. u. XIII. sz.) *Tükör* 6. évf. p. 90—94. 5 kép.
376. BRELICH ANGELO: Antik vallás és klasszikus költészet. — Pécs: Dunántúl ny. 16 p. Pannonia Könyvtár, 41.
377. SIMON SÁNDOR: Clemens Alexandrinus és a mysteriumok. (Német kivonattal.) — Budapest: Tudományegyetem, Görög Philologiai Intézet. 65 p. Magyar-görög tanulmányok, 5. Ism.: Ivánka E. *Egyetemes Philologiai Közöny* 62. évf. p. 406—408.
378. SCHÖNFELD MIKLÓS: A judaizmus és a hellén művelődés egymáshoz való viszonya a zsidó hagyományos irodalomban. — Budapest: Neuwald ny. 32 p.
379. SIPOS ISTVÁN: A semiták őshazája és a bibliai őshagyományok eredete. Philologiai kritikai tanulmány. — Budapest: Szerző. 49 p. Ism.: Horváth K. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 348.; Harsányi L. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 401—402.
380. ROSENBLÜTH MÁRTON: Moáb népe és története. — Budapest: Neuwald ny. 42 p.
-
381. MOSKOVITS GYÖRGY: Lucius Cornelius Sulla, Róma diktátora. — Pécs: Haladás ny. 50 p.
382. SZABÓ ÁRPÁD: Lustrum. (Német kivonattal.) *Egyetemes Philologiai Közöny* 62. évf. p. 374—385.
383. BORSÁNYI KÁROLY: A liberalitás-eszme története. — Budapest: Egyetemi ny. 44 p. Kny.: *Egyetemes Philologiai Közöny* 62. évf.
384. BIRÓ BERTALAN: A két Augustus. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 7—9.
385. ALFÖLDI, ANDREA: La pace del Augusto. *Corvina* N. S. 1. k. p. 9—14. 1 t. 1 kép. Ld. 157—159.

386. BORZSÁK ISTVÁN: Ornamenta. A római császárkori címek kialakulása. — Budapest: Egyetemi ny. p. 173—182.
Kny.: *Egyetemes Philologiai Közlöny* 62. évf.
387. WEERD, H. van de — LAMBRECHTS, P.: Note sur les corps d'archers au Haut Empire. *Laureae Aquincenses* p. 229—242.
388. NAGY JÁNOS: Forráskutatás a római militia limitanea eredetkérdéséhez és történetéhez. — Debrecen: Ref. Koll. Tanárképző. 70 p.
Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Görög-latin Philologiai Semináriumából, 4.
389. ALFÖLDI, ANDREW: The movement of the peoples from the Rhine to the Black Sea. — *Cambridge Ancient History* 12. k. 5. fejt. 27 p.
390. ALFÖLDI, ANDREW: The crisis of the Roman Empire. *Cambridge Ancient History* 12. k. 6. fejt. 73 p.
391. ALFÖLDI, ANDRÉ: La grande crise du monde romain au IIIe siècle. *L'Antiquité Classique* 4. k. p. 5—18.
Ld. 171, 172.
-
- Ld. 376.
392. GALLA FERENC: Az evangéliumi mustármag fejlődése. (A hittérítés története a legrégebbi időtől.) *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 527—535.
393. GALAMBOS JÓZSEF: A keresztényüldözések okai a római birodalomban az I. század végétől a III. század közepéig. (Domitianustól Deciusig.) — Budapest: Bethlen ny. 94 p.
394. ALFÖLDI, ANDREAS: Zu den Christenverfolgungen in der Mitte des III. Jh. n. Chr. *Klio* 31. k. p. 323—348.
395. ALFÖLDI, ANDREAS: Der Rechtsstreit zwischen der römischen Kirche und dem Verein der Popinari. Ein Beitrag zur Beurteilung der „Historia Augusta“. *Klio* 31. k. p. 249—253.
396. VASS ALBERIK: A II. század eucharisztikus emlékei Róma katakombáiban. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 90—101.
Ld. 379.
397. PATÁKY ARNOLD: Egy újabb szentírási kézirat a 4. századból. (P⁴ [Luk. 1—6.] újabban kiadott töredéke.) *Theologia* 5. k. p. 260—263.
398. KOZMA ERZSÉBET: A gnoszticizmus és Szent Irenaeus. *Korunk Szava* 8. évf. p. 647—648, 677—680.
399. KOZMA ERZSÉBET: Tertullianus. *Korunk Szava* 8. évf. p. 423—425.
400. KOZMA ERZSÉBET: Cyprianus. (Karthago 258-ban vértanuhalt szenvedett püspöke.) *Korunk Szava* 8. évf. p. 344—346.
401. RÁCZ JENŐ FERENC: Aurélius Augustinus [Szent Ágoston] világnézete. — Gyula: Dürer ny. 143 p.
Ld. 888.
402. PRAHÁCS MARGIT: Keresztény lélek, keresztény zene. *Napkelet* 16. évf. 1. k. p. 364—370.

A római-kori és népvándorláskori Magyarország.*

Ld. 10—14.

403. A. D.: Ricerche ungheresi sulla Pannonia antica. *Corvina* p. 415—417.404. Laureae Aquincenses memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae. Aquincumi babérágak. Kuzsinszky Bálint emlékének szenteli Budapest székesfőváros közönsége és a Pázmány-Egyetem Érem- és Régiségtani Intézete. I. — Budapest: Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete. 344 p. 80 t.
Dissertationes Pannonicae, II. 10.

Ld. 206.

405. SZILÁGYI JÁNOS: Aquincum és Északkelet-Pannonia katonai megszállása. *Laureae Aquincenses* p. 287—309. [Német kivonattal: p. 309—311.]

Ld. 368.

406. DOBIÁŠ, JOSEF: Několik problémů z nejstarších dějin našeho území. (Néhány probléma a mi országunk legrégibb történetéből.) *Česky Časopis Historický* 44. évf. p. 237—266.407. SARIA, BALDUIN: Emona als Standlager der Legio XV. Apollinaris. *Laureae Aquincenses* p. 244—255.

408. vitéz HÁZI JENŐ: Négy év múlva ünnepli Sopron alapításának 2000. évfordulóját. — Sopron: Székely és Társa, 1936. 20 p.

409. EISNER, JÁN: Nové nálezy z doby římskoprovinciální na Trnavsku. (Új leletek a római-provinciai korszakból Nagyszombat környékéről.) *Sbornik Matice Slovenskej* 15. évf. (Turčianský Sv. Martin) 1937, p. 203—211.410. ONDROUCH, VOJTĚCH: Římský tábor ve Stupave. (Római tábor Stomfán.) *Sbornik Matice Slovenskej* 15. évf. (Turčianský Sv. Martin) 1937, p. 212—223.411. SYME, RONALD: The first garrison of Trajan's Dacia. *Laureae Aquincenses* p. 267—286.412. MACREA, MIHAIL: Un disegno inedito del Rinascimento relativo alla Colonna Traiana. *Ephemeris Dacoromana*. Annuario della Scuola Romana di Roma VIII. 1937, p. 77—116.413. DAICOVICIU, C[ONSTANTIN]: Dacica. In jurul unor probleme din Dacia Română. I. Problema ocupării Daciei. II. Există un „Limes Dacicus“ în munții Meseșului? (Kivonata: Dacica. Bemerkungen zu einigen Problemen des römischen Daciens. I. Die Frage der Eroberung Daciens. II. Gibt es einen „Limes dacicus“ in den Munții Meseșului [Meseschgebirge]?) *Anuarul Institutului de studii clasice* II. (1933—1935) 1936, p. 240—256, 299—304.* A magyarországi régészeti kutatást érdeklő tanulmányok, cikkek címét időről-időre *Alföldi András* adja közre a *Pannonia* c. folyóiratban (Bibliographia Pannonica, v. ö. fentebb 11.).

- Universitatea „Regele Ferdinand I.“ din Cluj.
Ism.: B. Mitrea, *Revista Istorică Română* 1938, p. 275.
414. DAICOVICIU, CONSTANTIN: La Transylvanie dans l'antiquité. Bucarest: Impr. Națională. 95 p. 8 t.
Kny.: *La Transylvanie*.
415. PAULOVICS, STEFANO: Il limes romano in Ungheria. — Roma: Istituto di studi romani. 20 p. 6 t.
Quaderni dell'Impero. Il limes romano, 4.
416. NAGY, LUIGI: Le grandi strade romane in Ungheria. — Roma: Istituto di studi romani. 11 p. 1 t.
Quaderni dell'Impero. Le grandi strade del mondo romano, 11.
417. GARÁDY SÁNDOR: Az aquincum-brigetioi római út felkutatása az óbudai aranyhegyi árok mentén. *Laureae Aquincenses* p. 183—187. t. LXXVI.
418. FREMERSDORF, FRITZ: Rheinischer Export nach dem Donaauraum. *Laureae Aquincenses* p. 168—182.
419. RADNÓTI ALADÁR: A pannoniai római bronzedények. (Magyar és német.) — Budapest: Tudományegyetem, Érem- és Régiségtani Intézet. 148 p. 57 t.
Dissertationes Pannonicae, II. 6.
420. WERNER, JOACHIM: Kampanisches Bronzgeschirr von Costești [Kosztész, Hunyad m.] *Anuarul Institutului de studii clasice* II. (1933—1935) 1936, p. 164—168. 2 t.
Universitatea „Regele Ferdinand I.“ din Cluj.
Ism.: E. Coliu, *Revista Istorică Română* 1937, p. 428.
421. KISS KATALIN: A Pacatus-féle aquincumi fazekasműhely gyártmányainak időrendje. (Német kivonattal.) *Laureae Aquincenses* p. 188—228. t. IV—XLVII.
422. EICHLER, FR.: Nachlese zu den Sigillaten aus Brigetio in Wien. *Laureae Aquincenses* p. 151—161. 6 t.
423. IGNA, NICOLAE: Instrumente chirurgicale romane găsite la Apulum. (Kivonata: Römische chirurgische Instrumente aus Apulum.) *Anuarul Institutului de studii clasice* II. (1933—1935) 1936, p. 223—227, 297. 3 t.
Universitatea „Regele Ferdinand I.“ din Cluj.
Ism.: E. Coliu, *Revista Istorică Română* 1938, p. 279.
424. BOLOGA, V. L.: Interpretarea medicală a celor două stampile de oculiști din Dacia Superioară. (Kivonata: Versuch einer medizinischen Auslegung der zwei Okulistenstempel aus Dacia Superior.) *Anuarul Institutului de studii clasice* II. (1933—1935) 1936, p. 219—222, 297.
Universitatea „Regele Ferdinand I.“ din Cluj.
Ism.: E. Coliu, *Revista Istorică Română* 1937, p. 425.
425. PRASCHNIKER, C.: Ein neugefundener Jünglingstorso aus Aquincum. *Laureae Aquincenses* p. 243—244. t. II. 1.
426. NAGY LAJOS: Pannonia Sacra. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 29—148 p. 94 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
427. KERÉNYI KÁROLY: Die Göttin Diana im nördlichen Pannonien. — Pécs: Dunántúl ny. 21 p. 2 t.

- Pannonia Könyvtár, 49. — Kny.: *Pannonia*.
428. PRASCHNIKER KAMIL: A soproni kapitoliumi istenségek. *Archaeologiai Értesítő*, új folyam 51. k. p. 29—44. 12 [13—24.] kép.
429. BRELICH ANGELO: Aquincum vallásos élete. *Laureae Aquincenses* p. 20—142.
430. PAULOVICS ISTVÁN: Szent Quirinus savariai bazilikájának feltárása. — Szombathely: Martineum ny. p. 139—151 13 t.
Vasi Szemle Könyvei, 120. — Kny.: *Vasi Szemle* 5. évf.
431. PAULOVICS, STEFANO: La basilica di S. Quirino nell'antica Savaria. — Budapest: Franklin ny. 12 p. 3 t.
Kny.: *Corvina* N. S. 1. k.
432. DUMESNIL RENÉ: Szent Márton, Pannonia szülöttje (317—397). (Ford.: Michel Károly.) *Vigilia* 4. évf. p. 440—450.
433. MILLEKER, FELIX: Denkmäler des Glaubenslebens im römischen Banat 101—270 n. Chr. — Werschetz 1937. 14 p. Banater Bücherei, 61.
Ism.: H. Grimm, *Bibliographie des Deutschtums im Ausland* 2. évf. p. 214.
434. DAICOVICIU, C[ONSTANTIN]: Există monumente creștine în Dacia Traiană din sec. II—III? (Kivonata: Gibt es christliche Denkmäler aus dem II—III. Jh. im trajanischen Dacien?) *Anuarul Institutului de studii clasice* II. (1933—1935) 1936, p. 192—209, 294—296.
Universitatea „Regele Ferdinand I“ din Cluj.
Ism.: E. Coliu, *Revista Istorică Română* 1937, p. 425.
435. PÁRDU CZ MIHÁLY: Rómaikori lelőhely Hódmezővásárhelyen a Solt-Paléban. (Német kivonattal.) — Szeged: Régiségtudományi Intézet. p. [2] 91—123. 4 t.
Kny.: *Dolgozatok*, 14. k.
436. STORNO MIKSA: Rómaikori leletek Sopron Belvárosából. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 16 p.
Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.
437. SZILÁGYI JÁNOS: Domitianus-korabeli római sírkő az Esztergomi Múzeumban. (Német kivonattal, p. 130—131.) *Archaeologiai Értesítő*, új folyam 51. k. p. 45—54. 2 [25—26.] kép.
438. BARB, ALFONS: Der Hügelgräberfriedhof von Oberkohlstätten (Felsőszenégető) und die Römersteine von Neumarkt im Tauchental (Felsőkethely). Ein Beitrag zur Archäologie des norisch-pannonischen Grenzgebietes. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 218—232. 4 kép.
439. EGGER, R.: Ein neuer Germanenstein. *Laureae Aquincenses* p. 147—150. t. III. 4.
440. PÁRDU CZ MIHÁLY: Der gotische Fund in Csongrád. — Szeged: Régiségtudományi Intézet. p. 125—138. 2 t.
Kny.: *Dolgozatok*, 14. k.
441. BENINGER, ED.: Ein westgotisches Brandgrab von Maros-Lekencze (Siebenbürgen). *Mannus*, 30. k. p. 122—141.
Ism.: D. Berciu, *Revista Istorică* 20. p. 276—277.

442. KRAHE, HANS—PISANI, VITTORE—DEVOTO, GIACOMO : *Illyrica*. — Pécs : Dunántúl ny. 49 p.
Pannonia Könyvtár, 46.
443. DEVOTO, GIACOMO : *Illiri e Tirreni*. — Pécs : Szerző. 10 p.
Kny. : *Pannonia*.
444. BETZ, A. : *Illyrisch-Keltisches aus dem Ager Carnuntinus. Laureae Aquincenses* p. 3—7. t. I. 1., II. 2.
445. DAICOVICIU, C[ONSTANTIN] : La première division de la Dacie. *Anuarul Institutului de studii clasice* II. (1933—1935.) 1936, p. 71—77. 1 t.
Universitatea „Regele Ferdinand I” din Cluj.
446. ANDRESCU, CONSTANTIN I. : Continuitatea Românilor în Dacia din nou în discuție. (A románok continuitása Dáciában újból vitatás alatt.)
V. ö. 1937, 295. sz.
Ism. : F. L. Stănculescu, *Revista Istorică Română* 1938, p. 285.
447. IORGA, N. : Intru apărarea graniței de Apus. (A nyugati határ védelmében.) — [București] : Tip. „Universul”. 42 p.
Ediția „Ligii Culturale.”
448. IORGA, N. : Lupta științifică împotriva dreptului românesc. (A tudományos harc a román jog ellen.) [Válasz Domanovszky Sándornak a zürichi kongresszuson tartott előadására.] București : [Tip. „Imprimeria”.] 30 p.
449. IORGA, N. : L’origine et la patrie première des Roumains. Réponse à une agression. — Bucarest : (Vălenii-de-Munte : Impr. „Datina Românească.”) 38 p.
450. HENRY, P. : Polémique sur l’origine des Roumains. *Revue de Transylvanie* IV. p. 347—353.
451. OȚETEȚA, ANDREI : O enigmă și un miracol istoric : poporul român. (Talány és történeti csoda : a román nép.) [Ferdinand Lot : Les invasions barbares c. könyvével kapcsolatban.] *Insemnări ieșene* 3. évf. 5. k. p. 532—541.
452. [SCHIOPUL, IOSIF] : „Un énigme et un miracle historique”. [Válaszul Lot Ferdinand „Les invasions barbares” c. könyvére.] *Dacia Istorică* 2. évf. p. 1—3.
453. BERCIU, D. : Ce este preistoria ? (Mi az őstörténet ?) — Vălenii-de-Munte : Datina Românească. 32 p.
Kny. : *Revista Istorică* 24. évf. 1—3. sz.
454. RĂZĂȘUL, AN. : Străvechi urme militare pe teritoriul românesc. (Ősi katonai nyomok a román területen.) — București : Tip. Marelui Stat Major. 19 p.
Kny. : *România Militară* 1938. okt.
455. FERENCZI, AL[EXANDRU] : Cetăți antice în județul Ciuc. (Kivonata : Antike Burgen im Komitate Ciuc [Csik]). *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania* IV. (1932—1938). p. 235—352, 454—457.
456. DAN, R. : O coincidența sau . . . ? (Véletlen összetalálkozás, vagy . . . ? [hogy 3 Deva volt a római birodalom 3 sarkában]). *Dacia Istorică* 2. évf. p. 71—73.

457. DAICOVICIU, C[ONSTANTIN]: Sarmizegetusa (Ulpia Traiana). Cluj: Tip. „Cartea Românească“. p. 355—413. 3 t. Kny.: *Anuarul Comisiunii monumentelor istorice*. Secția pentru Transilvania, IV.
Ilyen címmel is:
DAICOVICIU, C[ONSTANTIN]: Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor. (Sarmizegetusa az ásátások világánál.) — Cluj: Cartea Românească. 62 p. 3 t.
Comisiunea monumentelor istorice. Secția pentru Transilvania.
458. RUSSU, I. I.: Sarmizegetusa. Contribuție la toponomastica tracă. (Kivonata: Sarmizegetusa, ein Beitrag zur thrakischen Ortsnamenkunde.) *Anuarul Institutului de studii clasice II*. (1933—1935) 1936, p. 169—175, 290—292.
Universitatea „Regele Ferdinand I“ din Cluj.
459. DAICOVICIU, C[ONSTANTIN]: Observații cu privire la noua etimologie a Sarmizegetusei. (Kivonata: Bemerkungen zu der neuen Etymologie von Sarmizegetusa.) *Anuarul Institutului de studii clasice II*. (1933—1935) 1936, p. 176—180, 292—293.
Universitatea „Regele Ferdinand I“ din Cluj.
460. FLOCA, OCTAVIAN: O nouă Villa Suburbana în hotarul Sarmizegetusei. (Kivonata: Eine neue Villa Suburbana am Sarmizegetuser Gebiet. Kurze Beschreibung.) *Sargetia*. Acta Musei Regionalis Devensis I. 1937, p. 25—43.
Ism.: E. Coliu, *Revista Istorică Română* 1938, p. 277.
461. DAICOVICIU, C[ONSTANTIN] și FLOCA, OCT[AVIAN]: Mausoleul Aureliilor dela Sarmizegetusa. Raport preliminar. (Kivonata: Das Mausoleum der Aurelier von Sarmizegetusa. Kurze Beschreibung.) *Sargetia*. Acta Musei Regionalis Devensis I. 1937, p. 1—23. 1 t.
Ism.: E. Coliu, *Revista Istorică Română* 1938, p. 275.
462. ANTONOVICI, NICOLAE I.: Codrii și numele de Prut și Argeș în continuitatea Românilor din Sud-Estul Carpaților. ([Francia kivonata]: Les grandes forêts et les noms du Prouth et de l'Argesh dans la continuité des Roumains au Sud-Est des Carpathes.) — București: Socec & Co. 21 p. 5 t.
Kny.: *Buletinul Societății Regale Române de Geografie* 56. évf.
463. BERCIU, D.: Asupra „balaurului“ dacic. (A dák „sárkányról.“) *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* 39. évf. 1937, p. 87—90.
464. FERENCZI, ALEX[ANDRU]: Relieful dela Grădiștea-Muncelului păstrat în Muzeul din Deva. (Kivonata: Ein Dakisches Relief aus der Dakenburg von Grădiștea-Muncelului.) *Sargetia*. Acta Musei Regionalis Devensis I. 1937, p. 111—153.
465. SLĂTINEANU, BARBU: Ceramica românească. — București: Fundația pentru literatura și artă „Regele Carol II.“ 230 p. 62 t.
Ism.: P. Gr. *Insemnări ieșene* 1938, VI. k. p. 560—563.

466. ZEISS, H. : I. O. M. Bussumarus. [Német nyelven.] *Annuarul Institutului de studii clasice* II. (1933—1935) 1936, p. 257—258.
Universitatea „Regele Ferdinand I“ din Cluj.
Ism. : B. Mitrea, *Revista Istorică Română* 1938, p. 284.
467. TUDOR, D. : I Cavalieri Danubiani. *Ephemeris Dacoromana*. Annuario della Scuola Romana di Roma VII. 1937, p. 189—356. 5 t.
468. TUDOR, D. : Nuove rappresentazioni dei Cavalieri Danubiani. *Ephemeris Dacoromana*. Annuario della Scuola Romana di Roma VIII. p. 445—449.
469. KAZAROW, GAWRIL I. : Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. (A thrák lovasisten kultuszának emlékei Bulgáriában.) — Budapest : Institut f. Münzenkunde und Archäologie der Pázmány-Universität. 6 p. LXXXIX t. 1 térk.
Dissertationes Pannonicae, II. 14.
470. GÁLOS LÁSZLÓ : Az egyház és a barbár népek. — Budapest : Pázmány Péter Irodalmi Társaság. 320 p.
A keresztény egyház története, III. k.
Ism. : Artner E. *Katolikus Szemle* 62. évf. 7. sz. p. 431—433.; Hegyi D. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 135—136.
471. ALFÖLDI ANDRÁS : A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 149—170. 7 kép.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
472. ALFÖLDI, ADREA : Tracce del christianesimo nell'epoca delle grandi migrazioni in Ungheria. Studi ungheresi sul tardo Impero. — Roma : Istituto di studi romani. 21 p. 2 t.
Quaderni dell'Impero. Roma e le provincie, 2.
473. MORAVCSIK, JULIUS : Byzantinische Bekehrungstätigkeit unter den Türkvölkern der Völkerwanderungszeit. VIIIe Congrès International des Sciences Historiques, Zürich 1938. *Communications présentées* I. p. 85—87.
474. DOMANOVSKY, GEORG von : Steppenvölker und Germanen. Budapest : Officina. 28 p.
475. DOMANOVSKY GYÖRGY : A szkítáktól a magyarokig. A Magyar Történeti Múzeumban őrzött emléktárgyak alapján. — Budapest : Officina. 24 p. 32 t.
Officina Képeskönyvek, 6.
476. MOLNÁR SÁNDOR : Adatok az Alföld sáncainak kérdéséhez. (Német kivonattal.) *Dolgozatok* 14. k. p. 205—209.
477. SZÁSZ BÉLA : A hún és hiungnu népek azonossága. — Budapest : Történetírás. 31 p.
Kny. : *Történetírás* 2. évf.
478. BRION, MARCEL : Attila. Traducere de St. Dimulescu. — Craiova : Editura „Librăria Școalelor.“ 268 (2) p.
Biblioteca Istorică I.
479. GYALOG JÓZSEF : Hunkori sír Szekszárdon. *Laureae Aquincenses* p. 143—146. t. III. 1—3.

480. BARTUCZ LAJOS: A szekszárdi húnkori sír csontvázának antropológiai vizsgálata. *Laureae Aquincenses* p. 8—19. t. LXXVII—LXXX.
481. MÉSZÁROS GYULA: A nagyszentmiklósi kincs egyik ál-török felirata. — Szeged: Városi ny. 20 p.
A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára, IV. 37. — Kny.: *Népünk és Nyelvünk* 10. évf.
482. KISS LAJOS: A Beszterec-gyalaptanyai honfoglaláskori sírlelet. (Német kivonattal.) — Szeged: Városi ny. p. 202—206. 3 kép.
Kny.: *Dolgozatok*, 14. k.
483. LÁSZLÓ GYULA: A kunágotai lelet bizánci aranylemezei. (Német szöveg p. 131—148.) *Archaeologiai Értesítő*, új folyam 51. k. p. 55—86. VIII t. 3 [27—29.] kép.

IV. Középkor.

Források.

484. MACARTNEY, C. A.: Studies on the earliest Hungarian historical sources. — Budapest: Sárkány ny. 52 p.
Études sur l'Europe Centro-Orientale, 18.
V. ö. 233.
485. BENDEFY LÁSZLÓ: Itil és Duba. Új szempontunk őstörténetünk keleti kútforrásainak magyarázatához. — Budapest: Szerző. 31 p.
Kny.: *Történetírás* 2. évf.
Ld. 525.
486. MORAVCSIK, GYULA: Τα συγγράμματα Κωνσταντίνου Πορφυρογενήτου από γλωσσικής άπόψεως. Atti del V. Congresso Internazionale di Studi Bizantini. — Roma. p. 514—520. Studi Bizantini e Neellenici, 5.
487. GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC. usque ad annum MCCC. III. k. (O—Z.) — Budapest: Szent István Akadémia. p. 1716—2771.
Ism.: A. Zs. *Irodalomtörténet* 27. évf. p. 187.; Horváth J. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 689.; Gyenis A. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 221—222.; Szinnyei F. *Napkelet* 16. évf. II. p. 195—196.; Szentpétery I. *Századok* 72. évf. p. 519—523.; Galla F. *Theologia* 5. évf. p. 375—376.
488. GOMBOS F. ALBIN: A Szent István korára és a korábbi keresztény-magyar kapcsolatokra vonatkozó középkori hazai és külföldi iratok jegyzéke. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 597—646.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, III. k.
Ld. 552—561, 670.

489. MADZSAR IMRE: Szent István törvényei és az úgynevezett symmachusi hamisítványok. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 206—233. 1 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
490. MADZSAR IMRE: Szent István törvényei és a Cod. Vindob. 751. *Századok* 72. évf. p. 1—9.
491. BALOGH JÓZSEF: Szent István „Intelmei“-nek forrásai. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 238—265. 3 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
492. Szent István első magyar király a királyok tízparancsolatáról Szent Imre herceghez. Szent István erkölestana, egyben törvénytárunk első törvénye. (Latin—magyar.) Bevezette és fordította *Kalamos János*. — Budapest: Stephaneum ny. 64 p.
493. BENDEFY LÁSZLÓ: Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája. *Földrajzi Közlemények* 66. k. p. 201—235. 1 térk.
494. ISTVÁNYI GÉZA: XIII. századi följegyzés IV. Bélának 1246-ban a tatárokhoz küldött követségéről. *Századok* 72. évf. p. 270—272, 551.
495. Kálti Márk Képes Krónikája. Szemelvények és képek. Összeállította és fordította KARDOS TIBOR. — Budapest: Officina. 80 p. 2 t.
Officina képeskönyvek.
- Ld. 62.
496. LUDWIG, HELMUT: Heinrichs von Mügeln Ungarnchronik. Vorarbeiten zu einer kritischen Ausgabe. — Berlin: Pfau. 134 p.
497. JUHÁSZ LAJOS: Thuróczy és Bonfini krónikájának összehasonlítása Zsigmondtól Mátyásig. — Szeged: Árpád ny. 103 p.
Kolozsvár—szegedi értekezések maagyar művelődéstörténet köréből, 37.
498. KARADJA, CONSTANTIN I.: O nouă lucrare despre cronica lui Ivan de Thurocz. (Egy új munka Thuróczi János krónikájáról.) [Fitz Józsefnek a Gutenberg-Jahrbuchban 1937-ben megjelent tanulmányáról.] *Revista Istorică* 20. k. p. 128—130.
499. AMADIO, GIULIO: Fiori d'eloquenza colti dalle „Rerum hungaricarum decades“ di Antonio Bonfini. Serie I.: I discorsi della 1ª decade. Ciclo di Attila. Note introduttive, testo e versione con appendice d'attualità. — Montalto Marche: tip. Sisto. 646 p.
500. [MÁLLY FERENC]: Matteo Bandello a Hunyadiakról és Kőszeg ostromáról. (Olasz kivonattal.) — Budapest: Egyetemi ny. 220—224 p.
Kny.: *Egyetemes Philologiai Közöny* 62. évf.
501. OLAHUS, NICOLAUS: Hungaria. Athila. Ediderunt COLOMANUS EPERJESSY et LADISLAUS JUHÁSZ. — Budapest: Egyetemi ny. VIII, 108 p.
Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum.

502. [RÁCZ ISTVÁN]: Megjegyzések a várnai csatáról szóló görög költeményhez. — Budapest: Egyetemi ny. 4 p.
Kny.: *Egyetemes Philologiai Közöny* 62. k.
503. PALL, FRANCESCO: Marino Barlezio. Uno storico umanista. [Scanderbeg történetírója.] — București: Impr. Natională. 184 p.
Kny.: *Mélanges d'histoire générale* II.
504. MORAVCSIK, GYULA — ORKUN, HÜSEYİN NAMIK: Türk tarihini Bizans kaynaklari. (A török történelem bizánci forrásai.) — Ankara. 56 p.
505. Bártfai SZABÓ LÁSZLÓ: Pestmegye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig. Függelékül: Az inárcsi Farkas-, az irsai Irsay-, valamint a szilasi és pilisi Szilassy-családok története. — Budapest: Szerző. 638 p.
506. VERESS ENDRE (szerk.): Gyula város oklevéltára. 1313—1800. [Oklevélhasonmásokkal.] — Gyula: Város. 4° XII, 500 p. 7 t.
Ism.: Glaser L. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 316—318.
507. PANAITESCU, PETRE P.: Documente slavo-române din Sibiu. (1470—1653.) (Nagyszebeni szláv-román okmányok.) — București. 44 p. 2 t.
Academia Română. Studii și cercetări. XXXII.
508. ANDRONESCU, MARTA: Repertoriul documentelor Țării-Românești publicate până azi. I. 1290—1508. (Havasalföld eddig közölt okleveleinek repertórium, I.) *Buletinul Comisiei istorice a României* 16. (1937—1938), p. 3—234.
509. PANAITESCU, P[ETRE] P.: Documentele Țării Românești. I. Documente interne (1369—1490). (Havasalföld oklevelei. I. Belső oklevelek.) [Francia kivonattal.] — București: Fundația Regele Carol I. 401 p. 4 t.
Ism.: D. Bodin, *Revista Istorică Română* 1938, p. 293.
510. NANO, F. C. (szerk.): Condiția tratatelor și a altor legăminte ale României. 1354—1937. (Románia szerződéseinek és más egyezményeinek jegyzéke.) Intocmită sub auspiciile Ministerului afacerilor streine. (Összeállított a külügyminisztérium támogatásával.) I—II. k. — (București: Impr. Națională.) XIV, 354 p.; 355—687., 88 p.
511. DOBOȘI, AL. (közli): Documentul dat la 1223 mănăstirii Cârța. (A kerci apátságna [Fogaras m.] 1223-ban adományozott oklevél.) *Dacia Istorică* 2. évf. p. 13—18. 1 facs.
512. DOBOȘI, AL.: Alte documente false sau fără valoare cu privire la mănăstirea Cârța. (A kerci apátságra vonatkozó más hamis vagy értéktelen oklevelek.) *Dacia Istorică* 2. évf. p. 67—70.
513. CONEA, ION: Basiful Izvarna-Celei, cuib de veche viață românească. Corectări geografice în diploma Ioaniților (1247). O vânătoare de păstrăvi la Izvarna. (Az Izvarna-Celei medence, a régi román élet fészke. Földrajzi helyregizítások [a „piscinae de Cheley“ helyének meghatározása]

- a johanniták oklevelében, 1247. Egy pisztráng-vadászat Izvarna-nál.) — București : Socec & Co. 34 p. 4 t.
 Kny. : *Buletinul Societății Regale Române de Geografie* 56.
514. POPA, V. : „Siebenbürgen“ nu e atestat la 1296. (A „Siebenbürgen“ elnevezés nincs igazolva 1296-ban.) [Meister Dietrich von Siebenbürgen és testvére bécsi adománylevele nem vonatkozik Erdélyre.] *Dacia Istorică* 2. évf. p. 32—33, 78.
515. FLORESCU, GHEORGHE D. : Observațiuni asupra documentelor lui Mircea cel Bătrân. (Megjegyzések az Öreg Mircea [havasalföldi vajda 1386—1418] okleveleire vonatkozólag.) [Francia kivonattal.] *Revista Istorică Română* 8. p. 124—156.
516. ŠIŠIĆ, FERDO : Nekoliko isprava iz početka XV. st. (Néhány oklevél a XV. sz. elejéről.) *Starine* 39. évf. p. 129—320.
517. BAKER, ADALBERT : „Statpuch disser khuniclichen Stath Dylen. Anno 1471—1685.“ *Karpathenland* 11. évf. p. 4—11.

Általános és politikai történet.

518. GRÉGOIRE, H. : Le nom et l'origine des Hongrois. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 91. 1937, p. 630—642.
 Ism. : P. P. P[anaiteșcu], *Revista Istorică Română* 1938, p. 286. V. ö. 219.
519. DE VIENNE, LOUIS : De l'aube au premier soir. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 3—12.
520. CS. SEBESTYÉN, KARL : Nomadenzelt und Magyaren. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 345—348.
521. LANDAU, MAXIMILIAN : Beiträge zum Chazarenproblem. — Breslau : S. Münz. 46 p.
 Schriften der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums, 43.
 Ism. : Hadrovics L. *Századok* 1939, p. 232—233.
522. GYÓNI MÁTYÁS : Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. *Magyar Nyelv* 34. évf. p. 86—96, 159—168.
523. KALLÓS ZSIGMOND : Zsidóhitűek a honszerző magyarok között. Előzetes részlet a szerzőnek „A magyar honfoglalás helyneveinkben“ c. művéből. — Budapest : Szerző. 36 p. 2 térkép.
524. POPA, V. : Cumania albă și Cumania neagră. (Fehér Kúnország és fekete Kúnország.) [A magyarok Galicia és nem Erdély felől jöttek Pannoniába.] *Dacia Istorică* 2. évf. p. 28—32.
525. GYÓNI MÁTYÁS : Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. [Magyar—német.] — Budapest : Stephaneum ny. 120 p. 4 t.
 Magyar-görög tanulmányok, 7.
526. BELITZKY JÁNOS : A törzsfői hatalom elsorvadása és a fejedelmi hatalom kialakulása. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 574—595.
 Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, I. k.

527. FERDINANDY MIHÁLY : A lázadó Koppány mítosza. *Magyar Szemle* 32. k. p. 244—253.
528. VÁCZY PÉTER : Gyula és Ajtony. — Budapest : Dunántúl ny. 32 p.
Kny. : *Szentpétery-Emlékkönyv*.
529. DEÉR JÓZSEF : Pogány magyarság, keresztény magyarság. — Budapest : Egyetemi ny. 273 p. 8 t.
Ism. : Sándor I. *Katolikus Szemle* 52. évf. 12. sz. p. 744—745. ; Szabó Z. *Kelet Népe* 4. évf. p. 230—232. ; Csapodi Cs. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 124—125. ; Mihályi E. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 304. ; Joó T. *Protestáns Szemle* 67. évf. p. 468—471.
530. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. A M. Tud. Akadémia felkérésére szerk. *Szerédi Jusztinián*. I—III. k. — Budapest : Magyar Tudományos Akadémia. 4° 603, 659, 692 p.
Ism. : Jánosi Gy. *Katolikus Szemle* 52. évf. II. p. 742—744. ; Sinkovics I. *Turul* 52. k. p. 89—90.
531. SINKOVICS ISTVÁN : Szent István éve és a magyar történetírás. *Századok* 72. évf. p. 420—432.
532. Emlékkönyv Szent István király megdicsőülésének kilencszázéves jubileuma alkalmából. Szerk. : *Sinka Ferenc Pál. Esztergom Évlapjai* 9. évf. XIV, 151 p. 2 t.
533. HÓMAN BÁLINT : Szent István. — Budapest : Egyetemi ny. 329 p. 13 t. 3 mell.
Ism. : Deér J. *Századok* 73. évf. p. 84—87.
534. TERRANOVA, GIOVANNI : Santo Stefano re d'Ungheria. Introduzione di Jusztinian Serédi. — Roma : Conquista. 159 p. 12 t.
Noi e l'Ungheria. Raccolta di studi e documenti, 2.
535. BALANYI GYÖRGY : Szent István. — Budapest : Magyar Szemle Társaság. 80 p.
Kincsestár, 141.
Ism. : Faust A. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 626. ; Csapodi Cs. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 125.
536. HÓMAN BÁLINT : Szent István király. — Budapest : Franklin ny. 31 p. 6 kép.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
537. HÓMAN BÁLINT : King Stephen the Saint. — Budapest : Sárkány ny. 36 p.
Études sur l'Europe Centro-Orientale, 11. — Kny. : *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 4. k.
538. HÓMAN, BÁLINT : Stephan der Heilige. *Wirtschaft und Kultur* (Dopsch-Festschrift, Baden b. Wien: R. M. Rohrer) p. 279—288.
539. HÓMAN BÁLINT : Szent István király. *Budapesti Szemle* 249. k. p. 282—289.
540. SERÉDI JUSZTINIÁN : Szent István. — Budapest : Franklin ny. 16 p. 5 kép.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, I. k.

541. SERÉDI, JUSTINIANUS: De Sancto Stephano Hungariae protorege. — Budapestini: Sárkány ny. 16 p.
Kny.: *Archivum Europae Centro-Orientalis* 4. k.
542. JÓZSEF KIRÁLYI HERCEG: Szent István, a legnagyobb magyar király. — Budapest: Franklin ny. 16 p.
Kny.: *Budapesti Szemle* 249. k.
543. JÓZSEF KIRÁLYI HERCEG: Szent István, a legnagyobb magyar király. *Akadémiai Értesítő* 48. k. p. 15—24.
544. CSAPODY, CSABA de Fejéregyháza: Sankta Stefano, la unua apostola reĝo de la Hungaroj. — Budapest: La Hung. Esperanto Federacio. 12 p. 4 t.
Pri Hungarlando pro Tutponda Esperantistaro, 3.
545. GEREVICH, TIBERIO: Santo Stefano, primo re d'Ungheria. *Corvina N. S.* 1. k. p. 15—24. 2 t. [3 kép.]
546. WICZIÁN DEZSŐ: Szent István király. *Keresztyén Igazság* 5. évf. p. 14—17.
547. SCHMAUS, HANS: König Stephan der Heilige. *Hochland* 35. évf. p. 159—161.
548. BALANYI GYÖRGY: Szent István alakja a századok folyásában. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 78—79.
549. FERDINANDY, MICHEL: Saint Étienne à la lumière de la science hongroise. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 119—129.
550. SZEKFI GYULA: Szent István a magyar történet századai-ban. — Budapest: Franklin ny. 80 p. 12 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, III. k.
551. SZEKFI GYULA: Szent István a magyar történet századai-ban. *Korunk Szava* 8. évf. p. 543—546.
552. GOMBOS F. ALBIN: Szent István a középkori külföldi történetírásban. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 282—324.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, III. k.
553. GOMBOS, ALBIN: Saint Étienne dans l'historiographie européenne du moyen âge. — Budapest: Stemmer. 64 p.
Études sur l'Europe Centre-Orientale, 12. — Kny.: *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 4. k.
554. EMBER GYÖZŐ: Szent István a középkori magyar történetírásban. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 260—277.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, III. k.
555. VARGHA DAMJÁN: Szent István király a magyar kódexirodalomban. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 358—421. 22 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, III. k.
556. ALSZEGHY ZSOLT: Szent István a magyar egyházi költészetben. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 328—344.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, III. k.
557. Régi Szent István-himnuszok és énekek. [Összeállította: CLAUZER MIHÁLY.] — Budapest: Szent István Társulat. 40 p.
558. PINTÉR JENŐ: Szent István a magyar világi költészetben. Budapest: Franklin ny. p. [3] 348—354.

- Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, III. k.
559. BÁNHEGYI JÓB : Szent István alakja irodalmunkban. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 1—11.
560. CSAPODI CSABA : A Szent István korára és a korai magyar kereszténységre vonatkozó irodalmi feldolgozások. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 647—693.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, III. k.
561. Szent István emlékkiállítás 1938 május—szeptember. — Budapest : Pátria ny. 79 p. 16 t.
562. KÜHÁR FLÓRIS : A szent király. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 12—14.
563. SCHREIBER, GEORG : Stephan I. der Heilige. König von Ungarn (997—1038). Eine hagiographische Studie. Jubiläumsschrift zur Neunhundertjahrfeier. — Paderborn : Bonifacius. 54 p. 9 t.
Ism. : R. H. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 114—115.
- Ld. 868—870.
564. KARSAI GÉZA : Szent István király tisztelete. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 158—256. 24 kép.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, III. k.
565. KÜHÁR FLÓRIS : Szent István tisztelete. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 140—141.
566. CSITÁRY BÉLÁNÉ : Szent István ünnepe hajdan és ma. 2. kiad. — Budapest : Szent István Társulat. 47 p.
567. LIPPAY LAJOS : Szent István jubileumi év Esztergomban. *Esztergom Évlapjai* 9. évf. p. 118—142.
568. MÉSZÁROS JÁNOS : Magyarok tündöklő csillaga. — Budapest : Szent István Társulat. 144 p.
569. KISS ISTVÁN : Szent István és az Eucharisztia. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50 k. p. 54—55.
570. SERÉDI JUSTINIÁN : Szent István király eszméinek győzelme. *Esztergom Évlapjai* 9. évf. p. I—IV.
571. Szent István első nagy királyunk élete és alkotásai. — Budapest : Egyetemi ny. 89 p.
Tartalom : *Hóman Bálint*: Szent István p. 3—17. ; *Csapody Csaba*: Szent István élete és uralkodása p. 19—29. ; *Bakács István János*: Szent István megalkotja a keresztény magyar államot p. 31—43. ; *Nevelős Agoston*: Szent István, a keresztény Magyarország megteremtője p. 45—57. ; *Ember Győző*: Szent István megszervezi a magyar egyházat p. 59—68. ; *Belitzky János*: Szent István korának fennmaradt emlékei p. 69—77. ; *Guillemot Katalin*: Szent István egyénisége és 900 éves tisztelete napjainkig p. 79—88.
572. SIMON ÁRKÁD : Szent István életművének lelki gyökerei. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 449—454.
573. DEZSŐ ISTVÁN : Szent István király és lelkivilága. — Rákospalota : Missziós Ifjúság. 160 p.
574. HORVÁTH RICHÁRD : Szent István lelki hagyatéka. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 99—101.
575. BOROS ISTVÁN : Szent István erkölcsi tanítása fiához. — Mezőtúr : Szerző. 20 p.

- Kny. : *A Mezőtúri Ref. Gimnázium Értesítője*.
576. JORDAN, ÉDOUARD : Les Exhortations de Saint Étienne. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 130—138.
577. HERMANN EGYED : A szent király korszerű intelmei. *Emericana* 15. évf. p. 237—239.
578. SZÜCS IMRE : Imrevár krónikája. — Veszprém : Egyházmegyei Könyvny. 24 p.
Kny. : *A Veszprémi Kegyesrendi Gimnázium Évkönyve*.
579. DÖRY FERENC : Szent István családi története. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 556—583. 3 kép.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
580. BÁRÓ MALCOMES BÉLA : Szent István unokája. Szent Margit Skócia királynéja. Magyar származása és magyarországi szülőhelye. — Budapest : Stephaneum ny. 144 p. 16 t.
581. FEST SÁNDOR : Eadmund Ironside angol-szász király fiai Szent István udvarában. Skóciai Szent Margit. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 528—551. 2 kép.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
582. FEST, ALEXANDER : The sons of Eadmund Ironside, anglo-saxon king at the court of Saint Stephen. Saint Margaret of Scotland. — Budapest : Sárkány ny. 34 p.
Kny. : *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 4. k.
583. EINCZINGER FERENC : István király az ismeretlen ember, élettársai és emlékei. *Esztergom Évtapjai* 9. évf. p. 110—117. 4 kép. 1 t.
584. BORSODY-BEVILAQUA BÉLA : Irányelvek a székesfehérvári királysírletek agnoskálhatásához. Hetényi Imre elgondolása alapján. — Sopron : Rábaközi ny. 48 p.
Kny. : *Történelírás* 2. évf.
585. MESTERHÁZY JENŐ : Szent István korabeli emlékei. *Búvár* 4. évf. p. 487—491. 4 kép.
586. SOMOS LAJOS : Költészet és valóság Szent István emberi alakja körül. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 307—310. Ld. 160, 161.
587. BIRÓ VENCEL : Szent István, a keresztény országépítő. *Páztortűz* 24. évf. p. 390—391. 1 kép.
588. HORVÁTH JENŐ : II. Szilveszter pápa és a magyar királyság megalapítása. — Pécs : Dunántúl ny. 8 p.
Kny. : *Külvügyi Szemle* 15. évf.
589. GOYAU, GEORGES : Un millénaire : Saint Etienne et le pape Sylvester II. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 394—396.
590. DERCSÉNYI, DÉSIRÉ : Les trésors d'art de Saint Etienne. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 155—163. 2 t. [3 kép].
591. MORAVCSIK GYULA : A magyar szent korona a filológia és történeti kutatások megvilágításában. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 426—472. 24 kép.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, III. k.

592. MORAVCSIK, JULIUS : The holy crown of Hungary. — Budapest : Society of Hungarian Quarterly. 12 p.
Kny. : *The Hungarian Quarterly*, 4. k.
593. ERDÉLYI LÁSZLÓ : A magyar Szentkorona jelentősége. *Esztergom Évtapjai* 9. évf. p. 43—50.
594. LÁSZLÓ GYULA : Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 520—558. 13 kép.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, III. k.
595. FETTICH NÁNDOR : A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban. — Budapest : Franklin ny. p. [5] 478—516. 16 t.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, III. k.
596. VANYÓ TIHAMÉR : Szentistváni örökségünk. — Budapest : Sárkány ny. 14 p.
Kny. : *Pannonhalmi Szemle* 13. évf.
597. DEÉR, JOSEPH : La royauté chrétienne de Saint Etienne. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 107—118.
598. ECKHART FERENC : Szent István királysága. *Esztergom Évtapjai* 9. évf. p. 38—42.
599. ECKHART FERENC : Szent István királysága. *Magyar Jogászegyleti Értekezések* 6. évf. Szent István-émlékév ünnepi szám, p. 28—32.
600. RÓNAY GYÖRGY : Szent István országa. Jegyzetek a magyar romanizmusról. *Vigilia* 4. évf. p. 417—429.
601. JOÓ TIBOR : Szent István nemzete. *Napkelet* 16. évf. 2. k. p. 322—327.
602. HODINKA ANTAL : Szent István emlékezete és királyságának eszméje a szlávoknál. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 646—654.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
603. BÁRÓ NYÁRY PÁL : Szent István és a lengyelek. — Budapest : Franklin ny. 16 p.
604. BALOGH ALBIN : Szent István kapcsolatai Csehországgal, Németországgal, Franciaországgal és Belgiummal. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 450—464. 4 kép.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
605. SCHILLINGER FERENC : Szent István és a németiség. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49 k. p. 131—134.
606. ERDÉLYI GYULA : Szent István, a katona király. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 8. sz. p. 219—231.
608. GOMBOS F. ALBIN : Szent István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 110—132.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
Ism. : Gy. J. *Hadtörténelmi Közlemények* 39. évf. p. 267—269.
609. SCHÜNEMANN, KONRAD : Deutsche Kriegsführung im Osten während des Mittelalters. — Weimar : Szerző. p. 54—84.
Kny. : *Deutsches Archiv*.

610. FERDINANDY MIHÁLY : Középeurópai külpolitika a középkorban. *Korunk Szava* 8. évf. p. 467—469.
611. Vitéz Técsői MÓRICZ KÁLMÁN : Évszázados külpolitikai célkitűzések. *Magyar Szemle* 32. k. p. 105—113.
612. Vitéz MÓRICZ KÁLMÁN : Évszázadok távlatába tekintő külpolitikai célkitűzések. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 5. sz. p. 94—104.
613. [BALOGH JÓZSEF] : The political testament of St. Stephen, King of Hungary. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 389—398.
614. FÖLDES BÉLA : Szent István társadalomerkölesi és társadalompolitikai jelentőségéről. *Budapesti Szemle* 250. k. p. 129—135.
615. KORNIS GYULA : Szent István, a nemzetnevelő. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 17—28. 3 kép.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
616. KORNIS, JULIUS : Stephan der Heilige, der erste König und Erzieher der ungarischen Nation. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 1—10.
617. HANAUER A. ISTVÁN : Szent István a nemzetnevelő. *Magyar Középiszkola* 31. évf. p. 291—292.
618. TIBOR ISTVÁN : Szent István kulturpolitikája és nevelésügyünkre való hatása. — Győr : Széchenyi kny. 16 p.
Kny. : *Népevelés*.
619. NOSZLOPI LÁSZLÓ : Szent István pedagógiája. *Pedagógiai Szeminárium* 8. évf. p. 577—580.
620. BALASSA BRUNÓ : Szent István és a magyar pedagógia. *Magyar Középiszkola* 31. évf. p. 172—176.
621. DOBROVICH ÁGOSTON : Szent István szellemében való nevelés. *Magyar Középiszkola* 31. évf. p. 129—132.
622. CSÓKA LAJOS : Szent István és a magyar középiskola nemzeti művelődésszéménye. *Magyar Középiszkola* 31. évf. p. 180—184.
623. FELKAY FERENC : Szent István a népevelő. *Várospolitikai Napló* 2. évf. 3. sz. p. 1—10.
624. KOMARNICZKY ROMÁN : Szent István öröksége. — Budapest : Minerva ny. 16 p.
Kny. : *Ügyvédszövetségi Közlöny*.
625. SEBESTYÉN BÉLA : A magyar királyok tartózkodási helyei. Budapest : Franklin ny. 112 p.
626. SCHÖNEBAUM, HERBERT : Der politische und kirchliche Aufbau Siebenbürgens bis zum Tartareneinfall. *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 1. évf. 1937, 1. sz. p. 14—53., 2. évf. 1. sz. p. 1—55.
627. LUPAŞ, I. : Realităţi istorice în Voievodatul Transilvaniei din sec. XII—XVI. — Bucureşti : (Impr. Naţională.) 85 p.
Kny. : *Anuarul Institutului de Istorie Naţională* VII. 1936—1938.
628. LUPAŞ, J. : Réalités historiques dans le Voievodat de Transylvanie du XIIe au XVIe siècle. — Bucarest : (Impr. Naţională.) 98 p.

- Kny. : *La Transylvanie*.
Ism. : I. Crăciun, *Revue de Transylvanie* 1938, p. 400—404.
629. SACERDOȚEANU, A[URELIAN]: Despre vechile formațiuni politice românești la Dunărea-de-Jos. (A régi román politikai alakulatokról az Aldunánál.) *Revista Istorică* 20. p. 78—87.
630. BĂNESCU, N[ICOLAE]: Bizanțul și romanitatea dela Dunărea-de-Jos. Cu răspunsul d-lui N[icolae] Iorga. (Bizánc és az aldunai románság. N. Iorga úr válaszával. [IX—XI. sz.]) București : Imprimeria Națională. 38 p.
Academia Română. Discursuri de receptie LXXII.
631. NECȘULESCU, CONSTANTIN : In legatura cu „Vechile formațiuni politice românești la Dunărea de Jos.” Răspuns d-lor A. Sacerdoțeanu și N. Bănescu. („A régi aldunai román politikai alakulatok”-kal kapcsolatban. Válasz Sacerdoțeanu A. és Bănescu N. uraknak.) [Francia kivonattal.] *Revista Istorică Română* 8. évf. p. 157—174.
632. FEHÉR MÁTYÁS : Julián barát hétszáz éves útja. *Katolikus Szemle* 50 k. 1936, p. 511—514.
633. BENDEFY LÁSZLÓ : Julianus útjának történelmi jelentősége. *Katolikus Szemle* 52. évf. II. p. 465—472.
634. [SCHIOPUL, IOSIF] : Invaziunea Tătarilor din 1241. (A tatárok 1241-i betörése.) *Dacia Istorică* 2. évf. p. 19—27., 61—66.
635. VÁCZY PÉTER : Egy középkori zsarnok. II. Frigyes. *Napkelet* 16. évf. 2. k. p. 306—310.
636. A magyarországi Máltai Lovagok Szövetségének emlékkönyve. — Budapest : Máltai Lovagok Szövetsége. 84 p. 4 t.
A tartalomból : *Reiszig Ede*: A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon, p. 9—59. ; A magyarországi rendtartomány főnökei, p. 63—68.
637. Mémorial de l'Association des Chevaliers de Malte en Hongrie. Budapest: L'Association des Chevaliers de Malte. 88 p. 4 t.
638. MUREȘIANU, AUREL A. : O nouă contribuție la istoria Românilor în evul mediu. (I—V.) (Új adalék a románok történetéhez a középkorban.) — Brașov: Tip. „Unirea”. 94 p.
Kny. : *Țara Bârsei*.
V. ö. 1937: 351. sz.
639. KOGĂLNICEANU, C. : Istoria veche a Românilor. (A románok régi története. [1. Havasalföld és Moldva megalapításáig. — 2. Moldva története 1352—1433.]) — București : Tip. Furnica. 126 p.
640. PANAITESCU, P[ETRE] P. : De ce a fost Țara Românească și Moldova țări separate? (Miért voltak Havasalföld és Moldva különálló országok?) — București : Impr. Națională. 20 p.
Kny. : *Revista Fundațiilor Regale* 1938, 6. sz.
641. IORGA, N. : Rostul lui Mircea-Vodă I-iu. (I. Mircea [havasalföldi] vajda rendeltetése.) [Nagy Lajosra von.] *Revista Istorică* 20. p. 155—160.
642. HÓMAN, BALINT : Gli Angioini di Napoli in Ungheria : 1290—1403. Versione dall'ungherese di Luigi Zambra e Rodolfo

- Mosca. — Roma: R. Accademia d'Italia. 580 [4] p. 5 t. 3 térk. Reale Accademia d'Italia. Studi e documenti, 8.
643. FEST SÁNDOR: A Toldi-monda. *Budapesti Szemle* 248. k. p. 305—337.
644. BÁRÓ NYÁRY PÁL: Lengyelország és az Anjouk. — Budapest: Magyar Mickiewicz Társaság. 27 p.
645. QUILLUS, HELENE: Königin Hedwig von Polen. — Leipzig. 127 p. Slavische Forschungen, hrsg. v. Karl H. Meyer, H. 2.
646. HALECKI, O.: Małżeństwo królowej Jadwigi w świetle historii. (Hedvig királyné házassága történelmi megvilágításban.) — Toruń. 21 p.
647. DEÉR JÓZSEF: Egy korszak felfedezése. *Magyar Szemle* 33. k. p. 345—353.
648. DEÉR JÓZSEF: Zsigmond király. *Tükör* 6. évf. p. 112—117. 5 kép.
649. HORVÁTH, ARRIGO: Sigismondo re d'Ungheria e l'Italia. *Corvina* N. S. I. k. p. 132—136. 1 t.
650. HOLÁK, JÁN: Počiatky politickej aktivity slobodnych kral'ovskych miest v Uhrá. (A szabad királyi városok politikai tevékenységének kezdetei Magyarországon.) *Sborník Matice Slovenskej* 15. évf. (Turčiansky Sv. Martin) 1937, p. 260—271.
651. PANAITESCU, P[ETRE] P.: Mircea cel Bătrân și suzeranitatea ungurească. (Öreg Mircea [havasalföldi vajda] és a magyar fennhatóság.) — București. 21 p. 1 térk. Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XX, mem. 3.
652. ONCIUL, DIMITRIE: Mircea cel Bătrân. Cuvântare comemorativă la cinci sute de ani dela moartea lui. (Az Öreg Mircea [havasalföldi vajda]. Emlékbeszéd halálának ötszázadik évében. [Zsigmond királyra és a nikápolyi csatára von.]) — Cernăuți: Tip. Hasul Bucovinei. 19 p. Kny.: *Analele Dobrogei*. Vol. festiv. Anul XIX, vol. II.
653. PALL, FRANÇOIS: Une nouvelle histoire de Scanderbeg. (Remarque sur le livre de M. Gegaj.) — Vălenii-de-Munte: Impr. „Datina Românească“, 1937. 16 p. Kny.: *Revue Historique du Sud-Est Européen* 1937, 10—12. sz.
654. KOTZIG KÁROLY: Ki volt Skander bég? *Élet* 29. évf. p. 1254—1257.
655. BENDEFY LÁSZLÓ: Aeneas Sylvius Piccolomini magyarjai. *Turán* 20—21. évf. p. 138—153.
656. ECKHARDT SÁNDOR: Várdai István beszéde a francia király előtt. [V. I. kalocsai érsek követjárása 1457-ben, hogy VII. Károly francia király leányát V. László magyar király részére megnyerje.] (Francia kivonattal.) *Egyetemes Philológiai Közlöny* 62. évf. p. 101—104.
657. ECKHARDT, SÁNDOR: Villon et l'ambassade hongroise à la cour de France en 1457. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 128—134.

658. SZILY KÁLMÁN : Mátyás király emléke és nemzeti kultúránk. *Budapesti Szemle* 249. k. p. 94—98.
659. GIURESCU, CONST[ANTIN] C. : Ștefan cel Mare. (Nagy István [moldvai vajda]). *Revista Fundațiilor Regale*, 4. évf. 1937, 4. sz. p. 117—130.
660. IVIĆ, ALEKSA : Četiristogošdinjica poslednja srpskog despota Pavla Bakića. (Bakics Pál utolsó szerb despota halálának 400-ik évfordulója.) *Letopis Matice Srpske* (Novi Sad) 348. k.
661. KERECSENYI DEZSŐ : A mohácsi idők különös tanúja : Szerémi György. *Tükör* 6. évf. p. 609—612. 2 kép.

Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet.

Ld. 323—328.

662. LOVAS ELEMÉR : A középkori állameszme és Szent István állama. *Győri Szemle* 9. évf. p. 1—9.
663. HÓMAN BÁLINT : A szentistváni állameszme jubileuma. *Esztergom Évlapjai* 9. évf. p. V—VII.
664. CSÓKA LAJOS : A szentistváni állameszme. *Americana* 15. évf. p. 234—237.
665. NAGY MIKLÓS : A szent korona eszméje. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 270—307. 2 kép.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
666. DEÉR JÓZSEF : A szentistváni alkotmány. *Magyar Szemle* 32. k. p. 297—308.
667. EGYED ISTVÁN : Szent István államalkotása. — Budapest : Attila ny. 18 p.
Kny. : *Magyar Jogászegyleti Értekezések* 6. évf. Szent István száma.
668. LÁZÁR ANDOR : Az első magyar király országlási alapelvei. *Esztergom Évlapjai* 9. évf. p. VIII—XIV.
669. LÁZÁR ANDOR : Az első magyar király országlási alapelvei. *Magyar Jogászegyleti Értekezések* 6. évf. Szent István szám, p. 7—13.
670. BÓNIS GYÖRGY : Szent István törvényének önállósága. *Századok* 72. évf. p. 433—487.
671. SERÉDI JUSZTINIÁN : Szent István törvényei a római joggal és az egykorú kánonjoggal összehasonlítva. *Budapesti Szemle* 249. k. p. 268—281.

Ld. 849.

672. TÖREKY GÉZA : Szent István törvényeiről. *Magyar Jogi Szemle* 19. évf. p. 359—384.
673. Szent István törvényeinek első könyve Szent Imre herceghez. *Korunk Szava* 8. évf. p. 341—343.
674. VISKI ILLÉS JÓZSEF : A Szent Imréhez intézett intelmek jogi méltatása. *Magyar Jogászegyleti Értekezések* 6. évf. Szent István-szám, p. 49—55.
675. ANGYAL PÁL : Szent István és a büntetőjog. *Magyar Jogászegyleti Értekezések* 6. évf. Szent István-szám, p. 14—27.

676. SZLADITS KÁROLY: Szent István magánjogi törvényei. *Magyar Jogászegyleti Értekezések* 6. évf. Szent István-szám, p. 70—76.
677. STOLPA JÓZSEF: Mi van ma hatályban Szent István törvényeiből? *Magyar Jogászegyleti Értekezések* 6. évf. Szent István-szám, p. 63—69.
678. STEIN ÁRTUR: A zsidó köz- és magánjog Magyarországon a honfoglalástól napjainkig. — Budapest: Szerző. 147 p.
679. MÓRA MIHÁLY: Magister Gratianus mint perjogász. — Budapest: Stephaneum ny. 44 p.
Kny.: *Theologia* 5. k.
Ism.: Murarik A. *Századok* 73. évf. p. 215—223.
680. BARANYAI KÁROLY: Büntetőjogtörténet 3. Jogtörténet II. Endre idejében. — Miskolc: Balázs ny. 132 p.
681. DIVÉKY, ADRIAN: Pochodzenie węgierskiej Żłotej Bulli i jej wpływ na prawo polskie. (A magyar Aranybulla eredete és hatása a lengyel jogra.) — Kraków. p. 119—163.
Kny.: *Studja historyczne ku czci St. Kutrzeby*, I. k.
682. MURARIK ANTAL: Az ősiség alapintézményeinek eredete. — Budapest: Sárkány ny. 225 p.
Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából, 6.
683. SOMOGYI FERENC: Családiság és ősiség. Válasz Eckhart Ferenc egyetemi ny. r. tanár bírálatára. (Általános megjegyzések és különös szempontok a magyar nemesi végrendekezés történetéhez.) — Pécs: „Haladás“ ny. 48 p.
684. PAPP LÁSZLÓ: A birtokba-iktatás (statutio) lefolyása. *Szentpétery-Emlékkönyv* p. 372—384.
685. DEGRÉ ALAJOS: Kártérítés Anjou-kori magánjogunkban. *Szentpétery-Emlékkönyv* p. 116—129.
686. RÁTH-VÉGH ISTVÁN: A pellengér. *Tükör* 6. évf. p. 513—516. 4 kép.
687. VÁCZY PÉTER: A királyság központi szervezete Szent István korában. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 36—69. 6 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
688. HOLUB JÓZSEF: A királyi vármegyék eredete. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 74—106. 5 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, II. k.

Gazdaság- és társadalomtörténet.

689. FÖLDES BÉLA: A társadalomgazdaságtan középkori tanrendszereéről. *Budapesti Szemle* 248. k. p. 42—55.
690. FÁJI FÁY ANDOR: Visszapillantás a hazai mezőgazdaság multjára. — Budapest: Révay ny. 13 p.
Kny.: „A tarlótól a magágyig“ c. műből.
691. RAPAICS RAJMUND: Magyar várkertek. *Magyar Szemle* 34. k. p. 165—173. 2 t.
692. ERDÉLYI LÁSZLÓ: Szent István-kori bencések hatása a föld- és kertművelésre meg az iparra. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 479—491. 4 kép.

- Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
693. DOMANOVSKY SÁNDOR: A mezőgazdaság Szent István korában. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 312—333.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
694. KOMORÓCZY GYÖRGY: A kereskedelem és ipar Szent István korában. — Budapest: Kereskedelmi és iparkamara. 102 p. I térk.
Ism.: d. h. *Corvina* 1938, p. 605—606.; Tamássy A. *Magyar Kultura* 25. évf. 50. k. p. 91.
Ld. 184, 186, 187.
695. HUSZTI DÉNES: IV. Béla olaszországi vásárlásai. — Budapest: Légrády ny. 24 p.
Kny.: *Közgazdasági Szemle* 62. évf.
696. LORENZI, GINO: A firenzei céhek és munkások élete Dante idejében. (Füsi József fordítása.) *Korunk Szava* 8. évf. p. 531—534.
697. PANAITESCU, P[ETRE] P.: Minele de aramă ale lui Mircea cel Bătrân. (Az Öreg Mircea [havasalföldi vajda] rézbányái. [Francia kivonattal.] [A Mehedintji megyei Bratilov község ma is többségben levő magyarsága az egykori bányászok ivadéka.] — București: Impr. Națională. 12 p.
Kny.: *Revista Istorică Română* 1937.
698. KOVÁTS FERENC: Adalékok a pozsonyi zsidóság gazdaságtörténetéhez. — Budapest: Hornyánszky ny. p. XXX—CVIII. [1] 440—513.
Kny.: *Magyar Zsidó Oklevéltár* 4. k.
699. VÁCZY PÉTER: A középkori lovag. *Tükör* 6. évf. p. 17—20. 5 kép.
Ld. 614.
700. NIZSALOVSZKY ENDRE: A szent király és a szolganép. *Magyar Jogászegyleti Értekezések* 6. évf. Szent István-szám, p. 57—62.
701. SZABÓ ISTVÁN: Az 1351. évi 18. törvényeikk. *Szentpétery-Emlékkönyv* p. 419—439.
702. CRĂCIUN, I[OACHIM]: La révolte de Bobâlna [Bábolna], 1437—1438. *Revue de Transylvanie* 4. évf. p. 353—361.
703. SZABÓ ISTVÁN: Hanyatló jobbágyosság a középkor végén. *Századok* 72. évf. p. 10—59.

Népiség-, település- és helytörténet.*

704. BARSY GYULA: Magyarország népessége a honfoglalás óta. (Francia kivonattal.) — Budapest: Hornyánszky ny. p. 343—358.
Kny.: *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf.

* A néprajzi irodalom jegyzéke az *Ethnographia-Népélet*-ben előreláthatólag rövidesen megjelenik, *Seregély Emma* összeállításában. A helytörténetre vonatkozólag ld. a művészettörténeti és az egyháztörténeti részben felsorolt címeket is.

705. DARKÓ JENŐ : Népe sségi mozgalmak Erdélyben és környékén a középkorban. 1. A magyar honfoglalás előzményei és következményei Erdélyben. 2. A rumun yok beköltözése és megtelepedése Erdélyben. 3. Erdély és a rumun y vajdaságok a XIV. században. 4. A török háborúk kora 1526-ig. — Debrecen : Debreceni Székely Társaság. 72 p.
Erdélyi Füzetek, 3.
Ism. : Makkai L. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 532—534.
706. KNEZSA ISTVÁN : Magyarország népei a XI. században. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 368—472. 1 térk.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
Ism. : Bulla B. *Földrajzi Közlemények* 66. k. p. 186—189.; Balassa J. *Magyar Nyelvőr* 67. évf. p. 126.; Mollay K. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 265—266.
707. KNEZSA, ISTVÁN : Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert. — Budapest : Sárkány ny. 172 p. 1 térk.
Études sur l'Europe Centre-Orientale, 16. — Kny.: *Archivum Europae Centro-Orientalis* 4. k.
708. KNEZSA, STEFANO : Le nazionalità dell' Alta Ungheria nel secolo XI. *Corvina N. S.* 2. k. p. 661—670. 1 térk.
709. HERZOG, JOSEPH : Plébiscite et histoire. Les Hongrois ne revendiquent que les territoires où ils sont autochtones. — Budapest : Socié té de la „Nouvelle Revue de Hongrie.“ 4 p. 2 t.
Kny.: *Nouvelle Revue de Hongrie* 30. évf.
710. BARTUCZ LAJOS : A magyar ember. A magyarság antropológiája. — Budapest : Egyetemi ny. 4° 509 p. LXIV t.
Magyar föld, magyar faj. IV. k.
711. KRING MIKLÓS : Magyarország határai Szent István korában. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 476—486.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
712. Domahidi SÍPOS ZSIGMOND : A gyepüről. *Magyar Család-történeti Szemle* 4. évf. p. 50—52.
713. KNEZSA ISTVÁN : A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez. *Domanovszky-Emlékkönyv* 1937, p. 323—337.
714. POLÁNY ISTVÁN : Nyugatmagyarország néprajzi története. XVIII. A XV. századtól 1715-ig. XIX. A nyugatmagyarországi németek. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 38—50.
Ld. 17, 18.
715. POLÁNY ISTVÁN : A nyugatmagyarországi horvát telepedések. XX. Szláv nyomok a horvát telepedések előtt. XXI. Horvát telepedések. XXII. A jelenlegi és volt horvát helységek. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 232—245.
716. MOÓR, ELEMÉR : Bemerkungen zur Siedlungskunde und Ortsnamenkunde Westungarns. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 28—39.
717. SZABÓ T. ATTILA : Miért és hogyan gyűjtsük a helyneveket ? Cluj : Horiak ny. 24 p.
Kny.: *Erdélyi Iskola* V. 1937—38. — (Népművelési Füzetek, 4. sz.)

718. MAKOVICZKY GYULA : Göcseji helynevek. Tanulmány Zala megye településtörténetéhez. *Történetírás* 2. évf. p. 268—310.
719. LUKINICH, IMRE : Zur Frage der Besiedlung des Waagtales. *Wirtschaft und Kultur* (Dopsch-Festschrift, Baden b. Wien—Leipzig : R. M. Rohrer.) p. 434—440.
720. FÜGEDI ERICH : Nyitra megye betelepülése. *Századok* 72. évf. p. 273—319, 488—509. 1 térk.
721. ETHEY GYULA : Magyar települések a középkorban Nyitra-megyében. *Történetírás* 2. évf. p. 162—177. 1 t.
722. CRÂNJALĂ, DUMITRU : Rumunské vlivy v karpatech se zvláštním zřetelem k moravskému Valašsku. (Román hatások a Kárpátokban, különös tekintettel a morvaországi vlachságra.) — Praha : Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi. 98, 564 p.
723. SZABÓ ISTVÁN : A rutén föld. *Magyar Szemle* 34. k. p. 376—379.
724. JERŠOVA, M.: Zilinske právo na Slovensku. Príspevok k dejinam nem. kolonizácie, časť I. (A zsolnai jog Szlovénzskón. Adalék a német telepítés történetéhez. I. rész.) *Sborník Matice Slovenskej* 15. évf. (Turčiansky Sv. Martin) 1937, p. 235—238.
725. LUX GYULA : Nyelvi adatok a délszepesi és dobsinai német nép településtörténetéhez. — Budapest : Felvidéki Tudományos Társaság. III p.
A Felvidéki Tudományos Társaság kiadványai, 1. 5.
Ism. : G. L. *Kisebbségvédelem* 1. évf. p. 42.
726. MOÓR, ELEMÉR : Die ehemaligen „Sachsenorte“ an der oberen Theiss. *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 395—399.
727. MÜLLER-LANGENTHAL, FRIEDRICH : Die geschichtlichen Rechtsgrundlagen der „Sächsischen Nationsuniversität“ in Siebenbürgen und ihres Vermögens. Ein Beispiel volkrechtlicher Entfaltung mit Geschichtsmächtigkeit. *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 44—68.
728. HORVÁTH, WALTER : Die „terra prodnicorum“ der Deutschritter. *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 399—401.
729. POPA-LISSEANU, G[HEORGHE] : Izvoarele istoriei Românilor. Vol. XII. Brodnicii. Text, traducere și comentarii. Fontes historiae Daco-Romanorum. Fasc. XII. Brodnici. — București : Tip. Bucovina. VIII, 87 p.
Ism. : A. A. M., *Țara Bârsei* 1938, p. 271—272.
730. [SCHIOPUL, IOSIF] : „Brodnicii.“ (A brodnikok.) *Dacia Istorică* 2. évf. p. 74—78.
731. SACERDOȚEANU, AURELIAN : In chestia Brodnicilor. (A brodnikok kérdésében.) — Vălenii-de-Munte : Tip. „Datina Românească.“ 10 p.
Kny.: *Revista Istorică* XXIV. 7—9. sz.
732. POPA-LISSEANU, G[HEORGHE] : Tot în chestia Brodnicilor. (Ugyancsak a brodnikok kérdésében.) *Revista Istorică Română*, 8. évf. p. 243—245.

733. ARION, DINU C.: Cnejii (Chinejii) români. Contribuțiuni la studiul lor. Partea I. Primele mențiuni despre Cnejii (Chineji). Cnejii (Chinejii) gentilicii. Partea II. Chinejii (Cnejii) din Ungaria. Din istoria vechiului drept românesc. (A román kenézek. Adalékok a tanulmányozásukhoz. I. rész. Első említések a kenézek felől. A nemzeti kenézek. II. rész. A magyarországi kenézek. A régi román jog történetéből.) — (București:) Tip. „Revista Geniului.“ 245 (2) p.
734. [SCHIOPUL, IOSIF]: Problema săcuiască. (A székely probléma.) *Dacia Istorică* 2. évf. p. 4—12., 45—54.
735. Futásfalvi VARGYASY MÁRTON: A székelyek eredete. — Szeged: Árpád ny. 10 p.
Hargitaváralja Könyvei, 5.
736. GAÁL ZOLTÁN: A székely ősvárak története, mondája és legendája. — Budapest: Makkay ny. 311, 280 p.
737. FERENCZI SÁNDOR: Az egykori Kászonszék régészete. A kászoni székelyek letelepülése és eredete. — Cluj-Kolozsvár: Minerva rt. 90 (2) p.
738. BÖZÖDI GYÖRGY: Székely bánja. [A székely nép multjának és jelen helyzetének ismertetése.] Tizenhét erdélyi fiatal író kiadása. — 2. kiad. (Cluj: Tip. Horia.) 261 p. 5 t.
Ism.: Benda K. *Századok* 1939, p. 512—513.
-
739. FEHÉR DEZSŐ (szerk.): Bihar-Biharmegye, Oradea-Nagyvárad kultúrtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve. — Oradea: Sonnenfeld Adolf rt. 1933—1937. 4° 756 (8) p.
740. PODEA, ION: Monografia județului Brașov. (Brassó megye monográfiája.) I. k. — Brașov: Tip. „Astra.“ 304 p.
Ism.: N. Iorga, *Revista Istorică* 1938, p. 274.
741. Csikszentsimoni ENDES MIKLÓS: Csik-, Gyergyó-, Kászonszékek (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig. Budapest: Korda ny. 638 p.
Ism.: Kerekes L. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 29—30.
742. FLOCA, OCTAVIAN și ȘUIAGA, VICTOR: Ghidul județului Hunedoara. (Hunyad vm. kalauza.) Cu 112 ilustrațiuni. — Deva: „Tip. Județeană,“ 1936. VIII, 442 p. 1 térk.
Ism.: N. Iorga, *Revista Istorică* 1938, p. 176—177.; Maksai F. *Századok* 1939, p. 245—246.
- Ld. 505.
743. TAKÁCS GYULA: Somogy. *Kelet Népe* 4. évf. p. 436—442.
744. BELITZKY JÁNOS: Sopron vármegye története. I. k. — Budapest: Stephaneum ny. XIV, 1015 p. 9 térk.
Ism.: Fügedi E. *Századok* 73. évf. p. 360—362.
- V. ö. 287.
745. MENCL, VÁCLAV: Středověká města na Slovensku. (Középkori városok Szlovénzkóban.) — Bratislava. 230 p.
Práce Učené společnosti Šafaříkovy, 26.
746. BARTÁK, JULIUS: Z dejin siedmich Banských miest na južnom Slovensku. (A Dél-Szlovénzkói hét bányaváros

- történetéből.) *Sbornik Matice Slovenskej*, 15. évf. (Turčianský Sv. Martin) 1937, p. 239—259.
747. [SCHIOPUL, IOSIF]: „Terra Borza“ este ea Țara Bârsei? („Terra Borza“ a Barcaság?) *Dacia Istorică* 2. évf. p. 55—60.
748. CLINCIU, I.: Din trecutul Ardealului (despre cetățile din Țara Bârsei). (Erdély multjából, a barcasági várakról.) *Ziarul „Universul“* 5 și 26 Sept., 9, 10 și 11 Dec. Ism.: [I. Schiopul], *Dacia Istorică* 2. évf. p. 37—39.; W. Horwath, *Siebenbürgische Vierteljahrschrift* 1937 okt.—dec. Ld. 757.
749. STINGHE, STERIE: I. Intemeierea orașului Brașov și originea Românilor din Șcheii Brașovului. II. Originea Junilor. (I. Brassó város alapítása és a Brassó-bolgárszegi románok eredete. II. A „Juni“ eredete.) — Brașov: Tip. „Astra“. II, 16 p.
750. Tanulmányok *Budapest* multjából. 6. k. Szerk.: NÉMETHY KÁROLY és BUDÓ JUSZTIN. — Budapest: Székesfőváros. 196 p. Budapest Székesfőváros Várostitörténeti Monográfiái, 10.
751. BELITZKY JÁNOS: Adatok Budapest középkori helyrajzához. *Tanulmányok Budapest multjából* 6. k. p. 62—102. [9] 19—27. kép.
752. DOMBI JÓZSEF: Pest-Buda története és művészeti emlékei a harmincas évek ásatásainak fényénél. *Ifjúsági Vezető* 12. évf. p. 285—292.
753. OLGYAY [ALADÁR]—OLGYAY [VIKTOR]: 1800 éves fővárosunk képe Óbuda rendezésében. — Budapest: Stádium ny. 4° 4 p. Kny.: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*.
754. KELÉNYI B. OTTÓ: Középkor Budán... *Várospolitikai Napló* 2. évf. 2. sz. p. 23—27.
755. GRÜNWALD FÜLÖP: A zsidók története Budán. — Budapest: Phöbus ny. 24 p.
756. GÁRDONYI ALBERT: Pest városa a középkor alkonyán. *Tanulmányok Budapest multjából* 6. k. p. 1—15.
757. GRECU, ION: Toponimie, istorie și topografie. „Burglos“ [Dés neve?] și „Strassburg“ [Nagyenyed neve?]. Sibot [Alkenyér]. *Sovata [Szováta]*. *Dacia Istorică* 2. évf. p. 33—37., 79—83.
758. SINKA FERENC PÁL: *Esztergom* vidékének honfoglaláskori multja. *Esztergom Évlapjai* 9. évf. p. 60—109.
759. LEPOLD ANTAL: Szent István király születéshelye. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 490—524. 23 kép. Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, II. k.
760. LEPOLD ANTAL: Szent István király születéshelye. *Esztergom Évlapjai* 9. évf. p. 1—37. 24 kép.
761. BALOGH ALBIN: Esztergom Szent István korában. *Esztergom Évlapjai* 9. évf. p. 51—59.
- 761/a. BALOGH ALBIN: Szent István és Esztergom geniusa. — Esztergom: Laiszky ny. 15 p.

762. BECZ JENŐ: Séta az esztergomi romok között. *Művészet* 3. évf. p. 123—125. 4 kép.
763. LEPOLD ANTAL és LIPPAY LAJOS: Esztergomi utikönyv. Esztergom: Buzárovits. 104 p. 26 t.
764. FERENCZI SÁNDOR: *Firtosváralja* ősi neve: Besenyőfalva. — Cluj-Kolozsvár: Minerva tr. 14 p.
Kny.: *Erdélyi Múzeum* 1938, 3. füz.
- Ld. 506.
765. MAGER, TRAIAN: Ținutul Hălmeagului. Monografie. Cadrul istoric, partea I. (*Halmágy* vidéke [Arad megye]. Monográfia. A történeti keret, I. rész.) — Arad: Tip. Diecezană. 180 p. 2 mell.
- Ld. 757; 507.
766. BLAZOVICH JÁKÓ: Szent István és *Pannonhalma*. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 280—283.
767. KOVÁTS, FRANCESCO: Posonio [*Pozsony*]. *Corvina* p. 641—645.
768. ZSEMLEY OSZKÁR (szerk.): *Rákospalota és Rákosvidék*. Munkatársak *Géczy László, Molnár László és Németh László*. Budapest: Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala. 434 p.
Magyar Városok és Vármegeyék Monográfiája 124.
A tartalomból: *Zsemley Oszkár*: Rákospalota általános története, p. 9—41.; Grassalkovichok p. 103—110.; Rákosvidék községei, p. 113—124.; Rákospalota története 1848-ig, p. 125—145.; *Molnár László*: Rákospalota története 1848-tól 1937-ig, p. 146—206.; (*Zsemley Oszkár*:) Cinkota 1074-től 1937-ig, p. 222—229.; Gödöllő 1335-től 1927-ig, p. 230—243.; Mária Besenyő, p. 243—250.; Isaszeg, p. 251—266.; Mátyásföld 1887-től 1897-ig, p. 267—273.; Péczel 1338-tól 1937-ig, p. 274—281.; Pestújhely 1909-től 1937-ig, p. 282—290.; Rákoscscaba 1400-tól 1937-ig, p. 291—300.; Rákoshegy, p. 301—307.; Rákoskeresztúr 1500-tól 1937-ig, p. 308—317.; Rákosliget, p. 318—326.; Rákosszentmihály (Pestszentmihály) 1434-től 1937-ig, p. 327—335.; Sasalom 1882-től 1937-ig, p. 336—344.
769. KISS ISTVÁN: *Simontornya* krónikája. — Simontornya: Szerző. 335 p. 10 t.
770. MOLLAY KÁROLY: Adalék *Sopron* régi helyrajzához. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 263—264.
771. BARB, ALPHONS: Der Name der Stadt Sopron. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 14 p.
Kny.: *Oedenburger Zeitung*.
772. KAPUY VITÁL: Adatok a Königsberg dülönév történetéhez. *Soproni Szemle* 2. évf. 1—2. sz. p. 97—98.
- Ld. 19, 120.
773. LÁSZLÓ ERNŐ: *Sopronkeresztur vára*. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 4 p.
Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.
774. BÁLINT SÁNDOR: *Szeged. Korunk Szava* 8. évf. p. 347—350.

775. BÁLINT, ALEXANDRE : Szeged. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 135—144.
776. DERCSENYI, DEZSŐ : Székesfehérvár, St. Stephen's city. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 87—96. 2 t.
777. MAROSI ÁRNOLD : Szent István és Székesfehérvár. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 74—75.
- Ld. 757.
778. HOLÁK, JAN : Rychtárske privilegia v Svinnej z roku 1470. (*Szvinna* község bírói kiváltságlevele 1470-ből.) *Sborník Matice Slovenskej* 15. évf. Turčianský Sv. Martin 1937, p. 317—319.
779. KINIZSI ANDOR : Magyar királynék városa. [*Veszprém.*] *Élet* 29. évf. p. 1147—1149. 3 kép.

Művelődéstörténet.*

- Ld. 329—333 ; 225.
780. SZABÓ KÁLMÁN : Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Kecskemét th. város múzeumának ásatásai. (Magyar és német.) — Budapest : Orsz. Magyar Történeti Múzeum. 4° 136 p.
Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta. A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai 3.
Ism. : Bálint A. *Dolgozatok* 14. k. p. 210—214.
781. BALOGH ALBIN : Mindennapi élet Szent István korában. Budapest : Franklin ny. p. [3] 562—594. 28 kép.
Kny. : *Szent István Emlékkönyv* III. k.
- Ld. 615—619, 623.
782. TIBOR ISTVÁN : Szent István korának nevelésügye és népnevelésünkre való hatása. *Néptanítók Lapja* 71. évf. p. 654—658.
783. GÁBRIEL ASZTRIK : Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban. (Francia kivonattal.) — Budapest : Egyetemi ny. 32 p.
Kny. : *Egyetemes Philologiai Közöny* 62. évf.
784. GÁBRIEL, ASZTRIK : La vie à Paris des étudiants hongrois au moyen âge. — Budapest : Egyetemi ny. 8 p.
Kny. : *Egyetemes Philologiai Közöny* 62. évf.
- Ld. 31.
785. MAROUZEAN, J. : Humanisme. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 307—312.
786. VILLANI LAJOS br. : A renaissance úttörői. — Budapest : Franklin. 140. p.
Kultúra és Tudomány.

* Az itt fel nem sorolt irodalomtörténeti címanyagot ld. az *Irodalomtörténeti Közlemények* 49. évf.-ban, *Kozocsa Sándor* összeállításában (v. ö. fentebb 22.).

- Ism.: M. *Corvina* 1938, p. 510—511.; Hankiss J. *Debreceni Szemle* 12. évf. p. 169.; Gruber F. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 497—498.; Pallós K. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 350.; Fűsi J. *Napkelet* 16. évf. p. 51.
787. T. K. A. [TASNÁDY-KUBACSKA ANDRÁS]: Leonardo da Vinci jegyzetei az emberi szívről. *Búvár* 4. évf. p. 871—873.
788. KERESCSÉNYI DEZSŐ: Humanizmus és reformáció között. — Kecskemét: Magyarságtudomány. 36 p.
A Magyarságtudomány tanulmányai 9.

Művészettörténet.

Ld. 24; 334—345.

789. ZICHY-PALLAVICINI, EDINA: Les reliques du christianisme hongrois. (A travers du christianisme hongrois.) *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 164—172.
790. GEREVICH TIBOR: Magyarország románkori emlékei. — Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága. 4° 276 p. CCLXIV t. p. 809—843.
Magyarország művészeti emlékei, I.
Ism.: Dombi J. *Ifjúsági Vezető* 12. évf. p. 393—406. 8 kép.; Kállai E. *Korunk Szava* 8. évf. p. 685—687.; Berkovits I. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 387—388.; Biró J. *Pásztor-tűz* 24. évf. p. 592—595.; Csabai I. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 599—601.
791. GEREVICH TIBOR: Magyarországi művészet Szent István korában. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 84—110. 20 kép. Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, III. k.
792. Umění na Slovensku. (A művészet Szlovenszkóban.) Szerk.: KAREL ŠOUREK. — Praha: Melantrich. XIV, 88 p., tt. (1331 kép).
793. ÉRDÉLYI ÁRPÁD: Felvidéki műemlékeink. *Művészet* 3. évf. p. 140—141.
794. JAJCZAY JÁNOS: A Felvidék magyar művészete. *Katolikus Szemle* 52. évf. 2. k. p. 730—736.
795. KAMPIS ANTAL: A Felvidék a magyar festészetben. *Tükör* 6. évf. p. 811—816. 6 kép.
796. JAJCZAY JÁNOS: A felvidéki szárnyasoltár. *Élet* 29. évf. p. 1944—1946. 6 kép.
797. RADOS JENŐ: Magyar oltárok. — Budapest: Egyetemi ny. 4° 93 p. CLXVIII t. Mutató p. CLXIX—CLXXIII.
Ism.: Pálinkás L. *Corvina* 1938, p. 418—419.; Mihályi E. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 308.
798. SCHÜBER, OSKAR—WIESE, ERICH: Deutsche Kunst in der Zips. — Brünn—Wien—Leipzig: Rohrer. VII, 272 p. 120 t. 1 térk.
Ism.: Bierbauer V. *Magyar Szemle* 33. k. p. 268—372.; Csabai I. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 474—475.
799. GENTHON ISTVÁN: Zsigmond király és a művészet. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 319—320. 1 kép.
800. PÉTER ANDRÁS: Művész és társadalom az olasz rinascimentóban. *Tükör* 6. évf. p. 53—57.

801. HORVÁTH HENRIK : Budapest művészeti emlékei. — Budapest : Egyetemi ny. 97 p. 10 t. 5 p.
Magyarország Művészeti Emlékei, 2.
Ism. : *Budapesti Polgári Iskola* 2. évf. p. 326—327.; D. J. *Ifjúsági Vezető* 12. évf. p. 38—49. 4 kép; *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 382.; Farkas Z. *Nyugat* 31. évf. 7. sz. p. 69.; [Mihályi E.] *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 150—151.
802. JAJCZAY JÁNOS : A megszentelt Pest-Buda. — Budapest : Szt. István Társ. 82 p. 87 t.
Ism. : Nyisztor Z. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 158.; Thurzó G. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 256.; T. M. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 306—307.
803. MÁTÉKA BÉLA : Budapest. Guida storico-artistica di Budapest e dell'Ungheria. Trad. da Bonaventura Gallerani. — Budapest e Cserépfalvi. 132 p.
804. BIERBAUER, VIRGIL : King Matthias Corvinus plans a university in Buda. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 137—142. 1 t.
805. KAMPIS ANTAL : Kassa a magyar művészetben. *Tükör* 6. évf. p. 908—913. 7 kép.
806. KELEMEN LAJOS : Kolozsvári műemlék-krónika. — Cluj-Kolozsvár : Minerva rt. 7 p.
Kny. : *Páztortűz* 24. évf.
807. HOFFMANN EDITH : Pozsony a középkorban. Elfelejtett művészek, elpusztult emlékek. — Budapest : Magyarságtudomány. 59 p.
A Magyarságtudomány tanulmányai, 7.
Ism. : spl. *Corvina* 1938, p. 719—720.; Angyal A. *Neue Heimatblätter* 3. k. 3—4. f. p. 121—122.
808. HOFFMANN, EDITH : Pressburg im Mittelalter. Vergessene Künstler, verlorene Denkmäler. *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 280—334. 3 t.
809. FABRITIUS, AUGUST : Biserica noastră Neagra. (A mi Fekete-templomunk [Brassó]). Traducere în românește de Adolf Heltmann. — [Brașov : Tip. Gött.] 4 p.
810. Ifj. CSEMEGI JÓZSEF : A felnémeti páloskolostor. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 72. k. p. 338—339. 2 kép.
811. KÁLNOKY, HUGO : Un monument historique du temps des Árpád : l'église de Geleence et ses fresques. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58 k. p. 145—152. 1 t. [2 kép.]
812. BOGYAY TAMÁS : A kapornaki egykori bencés apátság XII. századi bazilikája. — Budapest : Rábaközi ny. 16 p. 3 t.
Kny. : *Történetírás* 2. évf.
813. BÁLINT ALAJOS : A kaszaperi középkori templom és temető. (Német kivonattal.) — Makó : Csanádvármegye közönsége. 54 p. 7—21 t. 1 mell.
Csanádvármegyei Könyvtár, 34. — Kny. : *Dolgozatok* 14. k.
814. CSEMEGI JÓZSEF : Sopronbánfalva középkori templomai. — Sopron : Röttig-Romwalter ny. 8 p. 8 kép.

- Kny. : *Soproni Szemle* 2. évf.
815. Cs. SEBESTYÉN KÁROLY : *Szeged* középkori templomai. (Német kivonattal.) — Szeged : Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum. 4° 131 p. 1 t. 60 ábra.
A Szegedi Városi Múzeum kiadványai, 8.
Ism. : Bálint A. *Dolgozatok* 14. k. p. 214—215.
816. KINIZSI ANDOR : Ahová királyokat temettek. [A székes-fehérvári bazilika.] *Élet* 29. évf. p. 707—709. 4 kép.
817. ÉTHEY GYULA és ifj. CSEMEGI JÓZSEF : *Vágújhely* építészeti emlékei. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 335—343. 22 kép.
818. HEKLER ANTAL : Szent István Bambergben. *Napkelet* 16. évf. 2. k. p. 145—146.
819. LÁZÁR BÉLA : Miklós mesternek, a Kolozsvári testvérek apjának műve. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 375—383. 10 kép.
820. DEX FERENC : A kőszegi Szent Jakab-templom újonnan felfedezett freskóinak helyreállítása. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 8—13. 3 kép.
- 820a. A kőszegi Szent Jakab-templom újonnan felfedezett freskóinak helyreállítása. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 77—80. 3 t.
821. JENDRASSIK BORBÁLA : Szepes vármegye középkori fal-képei. — Budapest : Sárkány ny. 72 p. 23 t.
A budapesti Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 48.
Ism. : (H. v. R.) *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 417.
822. CSÁNKY MIKLÓS : A szepesi és sárosi táblaképfestészet 1460-ig. Az emlékanyag lajstromával és képes bemutatásával. — Budapest : Athenaeum. 52 p. 10 t.
A budapesti Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 50.
823. CSABAI ISTVÁN : M. S. mester művészete. — Budapest : Szerző. 12 p. 1 t.
Kny. : *Magyar Szemle* 33. k.
824. JAJCZAY JÁNOS : Régi olasz mesterek. *Élet* 29. évf. p. 140—142. 4 kép.
825. VILLANI LAJOS : Jacopo della Quercia. *Tükör* 6. évf. p. 575—578. 4 kép.
826. ÉLEK ARTÚR : Piero della Francesca Arezzóban. *Nyugat* 31. évf. 1 k. p. 106—112.
827. JAJCZAY JÁNOS : Melozzo da Forli (1438—1494). *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 344—345.
828. ÉLEK ARTUR : A viterboi Sposalizio. (Lorenzo da Viterbo.) *Nyugat* 31. évf. 2. k. p. 193—197.
829. PÉTER ANDRÁS : A francia festészet. *Nyugat* 31. évf. 9. sz. p. 174—180.
830. JÁROSI ANDOR : A legrégebbi karácsonyi kép. *Pásztörtűz* 24. évf. p. 578—580. 2 kép.
831. HÖLLRIGL JÓZSEF : Visegrádi kis cserépszobor-fej. *Történetírás* 2. évf. p. 77—83. III—VI. t.

832. KASPAREK, M. MAX: Mittelalterliche Keramikreste aus Topoltschan. *Karpathenland* 11. évf. p. 76—77. 6 ábra.
833. MIHALIK, ALEXANDER: Eleventh-century crowns. — Budapest: Society of Hungarian Quarterly. 6 p.
Kny.: *The Hungarian Quarterly* 4. k.
834. HORVÁTH HENRIK: Gotikus bronzmozsár a halászbástyai köemléktárban. *Tanulmányok Budapest múltjából*, VI. k. p. 103—115. 28—29. kép.

Egyháztörténet.

Ld. 346.

835. BLAZOVICH JÁKÓ: Kereszténység és nyugati kultúra. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 321—331.
836. BENDEFY LÁSZLÓ: Az ázsiai magyarok megtérése. 2. közl. *Theologia* 5. k. p. 249—259.
V. ö. 1936: 267.
837. MORAVCSIK GYULA: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 171—212. 9 kép.
Kny.: *Szent István-Emlékkönyv*, I. k.
838. PAPP GYÖRGY: A magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolatának kezdetei. — Nyiregyháza: Görögkatolikus Élet. 63 p.
839. VÁCZY PÉTER: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 216—265. 4 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
840. PERNOT, MAURICE: Hongrie et chrétienté. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 99—106.
841. GALLA, FRANÇOIS: La France et la conversion des Hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 146—154.
842. CSÓKA F. LAJOS: A magyarok és a kereszténység Géza fejedelem korában. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 267—291. 5 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
843. BALANYI GYÖRGY: Szent István mint a magyar keresztény egyház megalapítója és szervezője. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 329—359. 4 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
- Ld. 626, 671.
844. GALLA FERENC: Szent István apostoli tevékenykedése és e téren ismertebb munkatársai. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 293—328. 8 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
845. MIHÁLYI ERNŐ: Szent István monostorai. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 364—385. 7 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
846. MORAVCSIK GYULA: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. — Budapest: Franklin ny. p. [3] 390—422. 11 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, I. k.

847. LUTTOR FERENC : Szent István egyházi kapcsolatai Rómával, Montecassinóval, Ravennával, Velencével, Jeruzsálemmel és Bizánccal. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 426—446. 4 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
848. DIVÉKY ADORJÁN : Magyar-lengyel egyházi kapcsolatok Szent István korában. — Budapest : Franklin ny. 13 p. 3 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
849. BITTENBINDER MIKLÓS : Az Egyház és az állam viszonya a XIII. és XIV. század fordulóján az állambölcseletről és kánonistáknál. — Budapest : „Élet” ny. 120 p. Dolgozatok a budapesti Tudományegyetem Kánonjogi Szemináriumából, 3.
Ism. : Ervin G. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 90.
850. TAKÁCS JÁNOS : A magyar keresztyénség a középkor derekán. *Keresztyén Igazság* 5. évf. p. 78—81.
851. MOLNÁR BÉLA : A magyar huszitizmus. *Keresztyén Igazság* 5. évf. p. 115—117.
852. HERMANN EGYED : Szerzetesség és lelkipáztorkodás a koldulórendek fellépéséig. — Budapest. 28 p.
Kny.: *Theologia* 5. k.
853. HÓMAN, VALENTIN : La conversion du peuple hongrois et les bénédictins. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) 59. k. p. 139—145.
854. SIMON ÁRKÁD : Szent István és a bencés szellem. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 165—174.
855. SCHERMANN EGYED : Az örökimádás és a Szent Benedek-rend. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 102—108.
856. A Ciszterci-rend története. 1. Általános rész. [Le Bail és Ozenne műveiből.] 2. Magyarország. — Budapest : Vörösváry ny. 84 ; 56 p. [Litografia.]
857. HARSÁNYI ANDRÁS : A Domokos-rend Magyarországon a reformáció előtt. (Francia kivonattal.) — Debrecen : Nagy ny. 354, V p.
858. LIPTÁK, JOHANN : Das rote Kloster und Frater Cyprianus. — Kásmark : Sauter, 1937. 47 p. 8 t.
859. KISBÁN EMIL : A magyar pálosrend története. I. k. (1225—1711.) — Budapest : Pálos-kolostor. 361 [5] p. 1 t.
860. GÁRDONYI ALBERT : Középkori prépostságok a főváros területén. *Történetírás* 2. évf. p. 178—190.
861. LELKES N. JÓZSEF : Nyitra nagy püspökei. *Élet* 29. évf. p. 1834—1835.
862. SÁRKÖZY PÁL : II. Szilveszter, a szent korona pápája. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 182—187.
863. HOURDIN, GEORGES : II. Sylvester pápa. *Korunk Szava* 8. évf. p. 513—514.
864. FIALA ENDRE : A Szentkorona-küldő II. Szilveszter pápa emlékezete. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 66—68.
V. ö. 588, 589.

865. SZUNYOGH X. FERENC : Magyar szentek — szent magyarok. Budapest : Szent István Társulat. 156 p.
Ism. : Schmiedt B. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 222—223.
866. VAJKAI-WAGENHUBER AURÉL : A magyar szentek ereklyéi. *Új Élet* 7. évf. p. 67—73.
867. TURCHÁNYI EGON : Glóriás Árpádok. — Budapest : Szent István Társulat. 287 p.
Ism. : dp. *Corvina* 1938, N. S. 1. k. p. 511—512.
- Ld. 562—569.
868. SCHREIBER, GEORG : Stephan I. in der deutschen Sakralkultur. — Budapest : Stemmer. 52 p. 4 t.
Études sur l'Europe Centre-Orientale, 15. — Kny.: *Archivum Europae Centro-Orientalis* 4. k.
869. GÁBRIEL ASZTRIK : A premontreiek Szent István tisztelete a középkorban. — Budapest : Egyetemi ny. 12 p.
Kny.: *A Gödöllői Premontrei Gimnázium Értesítője*.
870. ERDÉLYI LÁSZLÓ : I. István magyar király, Imre herceg és Gellért püspök szenttéavatása. — Budapest : Franklin ny. p. [3] 560—570. 4 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
871. IBRÁNYI FERENC : Szent Gellért teológiája. — Budapest : Franklin ny. p. 493—556. 4 kép.
Kny.: *Szent István Emlékkönyv*, I. k.
872. CLAUSER MIHÁLY : Szent István püspöke, Boldog Mór. *Élet* 29. évf. p. 1487—1489. 4 kép.
873. Emlékfüzet Szent Gotthárd halálának kilencszázéves évfordulóján. 1038—1938. — Szentgotthárd : Katolikus Egyház-község. 40 p.
874. PISZTER IMRE : Szent Gotthárd püspök és a szentgotthárdi cisztercita apátság rövid története. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 328—345. 12 kép.
875. HAJABÁTS MÁRTA : Árpádházi Szent Erzsébet hagyománya a német irodalomban. — Budapest : Egyetemi ny. 100 p.
Minerva Könyvtár, 122.
Ism. : (I. R.) *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 369.
876. Causa canonisationis beatae Margeritae (1270) filiae Belae IV-i Hungarorum regis virginis Öridinis Praedicatorum. — Budapest : Stephaneum ny. 8 p.
877. LOVAS ELEMÉR : Árpádházi Szent Margit Krisztus útján. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 332—340.
878. FEHÉR MÁTYÁS : Árpádházi Boldog Margit áldozattudata. *Vigilia* 4. évf. p. 359—365.
879. IJJAS ANTAL : Nagy Szent Albert. *Vigilia* 4. évf. p. 666—683.
880. SCHÜTZ ANTAL : Szent Tamás szellemtörténeti megvilágításban. *Theologia* 5. k. p. 363—366.
881. Korunk szentjei. — Budapest : Révai. 359 p.
Magyar Katolikus Írók Könyvei.
A tartalomról : *Kühár Flóris*: Lisieuxi Szent Teréz, p. 19—55. ; *Kézai Béla*: Morus Szent Tamás, p. 57—89. ; *Nagy Miklós*:

- Soubirous Szent Bernadette, p. 91—120.; *Hermann Egyed*: Bellarmin Szent Róbert, p. 121—151.; *Dénes Tibor*: Szent Jeanne d'Arc, p. 153—191.; *Horváth Richárd*: Passzionista Szent Gábor, p. 193—221.; *Zigány Miklós*: Parzhami Szent Konrád, p. 223—258.; *Rónay György*: Bosco Szent János, p. 259—292.; *Ijjas Antal*: Nagy Szent Albert, p. 293—325.; *Just Béla*: Vianney Szent János, p. 327—359.
882. SUHAY IMRE: Kapisztrán János. (Kivonatossan közölve Kerchnawe Hugo „Österreich-Ungarns röm. katolische Militärseelsorge im Weltkrieg“ c. művéből.) *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. p. 256—257.
883. SZALÓCZY PELBÁRT: Temesvári Pelbárt. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 269—271.
884. POGÁNY KÁZMÉR: Tomory Pál. *Korunk Szava* 8. évf. p. 387—388.
885. KÜHÁR, FLORIS: Les sources françaises de la vie liturgique en Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 423—427.
886. KNEWALD KÁROLY: A zágrábi érseki könyvtár MR. 126 (XI. sz.) jelzésű Sacramentariumának magyar rétege a MR. 67. sz. zágrábi Breviárium (XIII. sz.) megvilágításában. A magyarországi liturgia legrégebb emléke. — Pannonhalma: Sárkány ny. 24 p. 2 t.
A Pannonhalmi Szemle Könyvtára, 22. — Kny.: *Pannonhalmi Szemle* 13. évf.
887. KNEWALD KÁROLY: A „Hahóti kódex“ (Zágrábi MR. 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából. (Német kivonattal.) — Budapest: Szent István Akadémia. 20 p. 4 t.
Kny.: *Magyar Könyvszemle* 62. évf.
Ism.: Erdélyi L. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 303.
- Ld. 58, 59.
888. WERNER ALAJOS: Az éneklő egyház. — Szombathely: Martineum ny. 1937. 158 p. 4 t.
889. H. BOROS VILMA: Középkori magyar búcsújárások. *Élet* 29. évf. p. 1411—1413. 3 kép.
890. BIRÓ BERTALAN: Boldogasszony népe. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 164—166.
- Ld. 347.

V. Újkor és legújabb kor.

Források.

- Ld. 501.
891. BAUER, WILHELM—LACROIX, ROBERT: Die Korrespondenz Ferdinands I. II/2. Familienkorrespondenz 1527 und 1528. — Wien: Holzhausens Nachf. 1937. XVIII, 361 p.
Ism.: Török P. *Századok* 73. évf. p. 111.
- Ld. 500.

892. Péchy Gáspár levelei Nádasdy Tamás országbíró, országos főkapitányhoz, későbbi nádorhoz. (Pleidell Ambrus fordításai latin eredetiből.) *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 24, 66—67., 132—133, 219—220.
V. ö. 1937 : 541.
- Ld. 80.
893. SVÉDA PÁL : Bethlen Farkas Históriaja (1526—1571.) — Pécs : Mayer ny. 62 p.
Specimina dissertationum Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 129.
Ism. : Kerekes E. *Irodalomtörténeti Közlemények* 48. évf. p. 306—307.
894. BIRKÁS GÉZA : Egy francia utazó Magyarországon 1597-ben. Budapest : Történetírás. 16 p.
Kny. : *Történetírás* 2. évf.
895. VERESS, ANDREI (közli) : Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Vol. X. Acte și scrisori (1637—1660). — Documents concernant l'histoire de la Transylvanie, de la Moldavie et de la Valachie. Vol. X. Actes et lettres. — București : Impr. Națională. XVI, 386 (2) p., 3 t.
Fundatia Regele Carol I. Fondation Roi Charles I.
Ism. : N. Iorga, *Revista Istorică* 1938, p. 269—273.
896. SZABÓ T. ATTILA (közli) : Zilah és Magyaregregy összeírása 1658-ból. *Erdélyi Múzeum* 43. k. p. 299—310.
897. HERPEI JÁNOS : Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanulóéveiből. *Erdélyi Múzeum* 43. k. p. 291—298.
898. GULYÁS JÓZSEF : Bethlen Miklós és Bessenyei György kéziratái a sárospataki könyvtárban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 48. évf. p. 186—187.
- Ld. 510.
899. NISTOR, I. (közli) : Corespondență diplomatică și rapoarte consulare austriace (1798—1812). (Diplomáciai levelezés és osztrák konzuli jelentések 1798—1812). — București : Academia Română. 872 p.
HURMUZAKI, EUDOXIU DE : Documente privitoare la istoria Românilor, vol. XIX. part. 2.
Ism. : D. Bodin, *Revista Istorică Română* 1938, p. 293.
900. Brunswik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta : CZEKE MARIANNE. I. k. — Budapest : Magyar Történelmi Társulat. CCCCL, 447 p. 3 t. Magyarországon újabbkori történetének forrásai.
901. SZABÓ T. ATTILA (közli) : Régi levelesládánk. Utazás Bécsbe 1808-ban. (Gr. Gyulay Lajos levelezéséből.) *Páosztörténet* 24. évf. p. 433—436.
902. KORBULY, GEORGE : The travels of Richard Bright in Hungary in 1815. — Budapest : Society of the Hungarian Quarterly. 8 p.
Kny. : *The Hungarian Quarterly* 4. k.
903. Gróf Keglevich Jánosné, Zichy Adél grófnő naplói a reform-

- korszakból (1822—1836). Feldolgozta és jegyzetekkel ellátta ÖSTÖR JÓZSEF. — Budapest : Franklin ny. 136 p.
Kny. : *Budapesti Szemle* 250—251. k.
904. A Storno család Széchenyi-gyűjteményének tárgyjegyzéke. Gróf SZÉCHENYI ISTVÁN kéziratainak, valamint egyéb leveleknek közlésével. Kiadta STORNO MIKSA. — Sopron : Röttig-Romwalter ny. 80 p.
905. LUKINICH IMRE (közzéteszi) : Gróf Széchenyi István kiadatlan levelei gróf Sándor Mórchoz. *Akadémiai Értesítő* 48. k. p. 143—150.
906. KOZOCSA SÁNDOR : Kölcsey Antónia naplója. — Budapest. 143 p.
Ism.: Cz. *Turul* 52. k. p. 93.
907. Wesselényi Miklós báró „az árvízi hajós“ naplója. Sajtó alá rendezte és kiadta RUBINYI MÓZES irányításával a szfőv. VI. kerületi fiú felsőkereskedelmi iskola ifjúsága. — Budapest : Egyetemi ny. 64 p. 1 t.
Magyar Irodalmi Ritkaságok, 40.
908. PÁLFFY JÁNOS emlékezései. Közli és jegyzetekkel kíséri SZABÓ T. ATTILA. *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 715—730.
909. ÁDÁM ÉVA (közli) : Báró Dániel Gábor Udvarszék utolsó főkirálybírójának ismeretlen emlékezései. Miklósvári Gyenge József eredeti följegyzései alapján. — Szeged : Árpád ny. 31 p.
910. LENGYEL TAMÁS (közli) : Ludvig János feljegyzései a magyar szabadságharcról. *Történetírás* 2. évf. p. 135—148.
911. BARCSAY-AMANT ZOLTÁN : A szabadságharci győri aprónyomatványirodalom. *Győri Szemle* 9. évf. p. 153—173.
912. R. BERDE MÁRIA (közli) : Régi levelesládánk. Viharmadár emlékei. (Gr. Toldalagi Mihályné Bethlen Johanna grófnő feljegyzései a szabadságharc idejéről.) *Pásztortűz* 24. évf. p. 495—503. 1 kép, p. 557—563. 1 kép, p. 628—633.
913. CLAUZER MIHÁLY : Egykorú kézirat Budavár 1849. évi visszafoglalásáról. — Budapest : Madách ny. 12 p.
Kny. : *Magyar Katonai Szemle* 8. évf.
914. Kossuth Lajos levele Vilma leányához. — Cegléd : Kossuth Múzeum. 6 p.
915. BRĂTIANU, ION C. : Acte și cuvântări. (Akták és beszédek.) Publicate de G. MARINESCU și C. GRECESCU. Vol. I. Partea I. (Junie 1848—Decembrie 1859.) — București : „Cartea Românească“. XLVI, 508 p.
Așezământul Cultural Ion C. Brătianu, XXXVIII.
916. Corespondența lui Coronini din Principate. (Coronini [=gr. Cronberg János osztrák katonai főparancsnok] levelezése a román fejedelemségekből.) Acte și rapoarte din Iunie 1854—Martie 1857, publicate de ION I. NIȘTOR. — Cernăuți : Glasul Bucovinei. (6) XLVII, 1098 p., 1 t.
917. Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles I-er. (1866—1880). Publiée sous les auspices du Ministère des affaires étrangères de Roumanie par N. IORGA. — 2e édition. Bucarest. XXXIX, 459 (2) p.

- Bibliothèque de l'Institut pour l'étude de l'histoire universelle sous la direction de N. Iorga. I.
1918. TISZA ISTVÁN gróf képviselőházi beszédei. IV. k. A „Gesztiremete“, választási hadjárat és feltámadás, a házelnök. (1906. IV. 11—1913. VI. 10.) Bevezetésekkel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Barabási KUN JÓZSEF. — Budapest: M. Tud. Akadémia, 1937. XXXII, 962 p.
1919. vitéz ROSZNER ISTVÁN báró: Katonák, népek, események. Világháborús naplója. — Budapest: Singer és Wolfner. 536 p. 3 térk.
1920. HODZSA MILÁN: Közép-Európa országútján. I—II. k. (Hodzsa Milán válogatott írásai.) Összeállította és életrajzzal ellátta RUDINSKY JÓZSEF. — Bratislava — Pozsony: Prager. 288, 332 p.

Általános és politikai történet.

921. GOGOLÁK LAJOS: A Habsburgok hivatása. *Korunk Szava* 8. évf. p. 83—88.
922. IORGA, N.: Un post al latinității în lumea germanică: Austria. (A latinság órhelye a germán világban. Ausztria.) — București. 13 p. Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XX, mem. 8.
923. GOGOLÁK LAJOS: Európa és a spanyol történelem. *Tükör* 6. évf. p. 843—848. 5 kép.
924. GOOCH, G. P.: England and Europe: a retrospect. *The Hungarian Quarterly* 4 k. p. 577—585.
Ld. 611, 612.
925. DE VIENNE, LOUIS: La nuit. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 195—205.
Ld. 625; 660, 661.
926. PONINSKI, ALFRED: La Pologne au XVIe siècle. (Sa civilisation. Son rayonnement.) — București: Tip. A-B-C. 23 p. Kny.: *Revue des Cours et Conférences Universitaires*, Bucarest.
927. PAPÉE, FRYDERYK: Jan Olbracht. — Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1936. (4) 256 p. 2 t. 1 térk.
928. CHINDEA, TEODOR: A székelyek viszonya a román fejedelemségekhez 1527-től napjainkig. — Sibiu: Tip. „Dacia Traiana“, é. n. 95 p.
929. IORGA, N.: Istoria Românilor. Vol. VII. Reformatorii. VIII. Revoluționarii. — București: Impr. Națională. 350 p., 21 t.; 398 p., 38 t.
V. ö. 1937: 298—299. sz.
930. METEȘ, ÉTIENNE: La vie menée par les Roumains en Transylvanie du XVIe au XVIIIe siècle. — Bucarest: (Impr. Națională.) 78 p.
Kny.: *La Transylvanie*.
Ism. I. Crăciun, *Revue de Transylvanie* 1938, p. 404—407.

931. NICOLAESCU, ST.: Domnia lui Radul Vodă Paisie și a fiului său Marcu Voevod. 13 Iunie 1535—17 Martie 1545. (Radu Paisie [havasalföldi] vajdának és fiának, Marcu vajdának uralkodása. [Zápolya János von.]) — Craiova: Ramuri. 31 p. Kny.: *Arhivele Olteniei*, 97—100. sz.
932. TÓTH ZOLTÁN: A huszárság eredethagyománya 1937-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 39. évf. p. 59—76.
933. DEZSÉNY MIKLÓS: Naszádos áttörés a pest-budai folyamzáron 1527-ben. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 7. sz. p. 223—231.
934. TAUCHERT, GUSTAV: Nikolaus Jurisich, der grosse Held der Stadt Kőszeg. 1532—1932. — Kőszeg: Rónai ny. 36 p.
935. ÁKOSFY BARNA: A szikszói harc 1588-ban. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 9. sz. p. 222—232.
936. DOMBI JÓZSEF: Esztergom és Visegrád 1595-ik évi visszavétele. *Ifjúsági Vezető* 12. évf. p. 223—233.
937. MARINESCU, C[ONSTANTIN]: À propos d'une biographie de Jacques Basilicos l'Héraclide, récemment découverte. [Báthory Istvánra von.] — Bucarest: Impr. Națională. 42 p. Kny.: *Mélanges d'Histoire générale* II. Ld. 189.
938. CIUREA, DIMITRIE: Situația țărilor române în 1586—1587, descrisă de un contemporan anonim. (A román fejedelemségek helyzete 1586—1587-ben egy névtelen kortárs leírásában [a Vatikáni Levéltár A. A. Arm. I—XVIII. 3100. jelzetű kéziratában.]) *Insemnări ieșene* 3. évf. VIII. k. p. 469—476.
939. PODEA, I. I.: A contribution to the study of Queen Elizabeth's Eastern policy (1590—1593). [Báthory Zsigmondra von.] București: Impr. Națională. 54 p. Kny.: *Mélanges d'histoire générale* II.
940. SIRUNI, H. DJ.: Mărturii armenesti despre Români. Aron Vodă, Răzvan Vodă, și Eremia Vodă într'un poem al unui cronicar armean. (Örmény tanuskodások a románokról. Aron Răzvan és Eremia vajdák egy örmény krónikás [Tokáti Hagop] költeményében.) [Az 1593—1595-i moldvai eseményekről. Báthory Zsigmondra von.] — [București.] 17 p. Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XX, mem. 14.
941. BIRÓ VENCEL. Miért fejezték le Jósika István kancellárt? *Pásztorláz* 24. évf. p. 205—209. 2 kép. Ism.: A. P. Todor, *Revista Istorică Română* 1938, p. 299.
942. LAPĂDATU, ALEX[ANDRU]: Mihai-Vodă Viteazul. (Vitéz Mihály vajda.) — [2. kiadás.] București: Editura Casei Școlarelor. 224 p. Biblioteca Societății „Steaua”. (No. 44. a.)
943. DUZINCHEVICI, GHEORGHE: Considerații critice asupra originii lui Mihai Viteazul. (Bíráló megfontolások Vitéz Mihály eredetére nézve.) *Insemnări ieșene* 3. évf. VIII. k. p. 79—94. Ld. 162.

944. SACERDOTEANU, A. și VÎRTOSU, EMIL : Unirea Românilor. 1599—1859—1918. Text și imagini. (A románok egyesülése. Szöveg és képek.) — București : Tip. „Cartea Românească. 64 p. 70 t.
Archivele Bucureștilor, Nr. 4.
Ism.: F. D. Stănculescu, *Revista Istorică Română* 1938, p. 294.
945. VÁMOSSY ZOLTÁN : Emlékezés Pázmány Péterről. *Napkelet* 16. évf. 2. k. p. 289—295.
946. Vályi NAGY GÉZA : Gróf Zrínyi Miklós a költő és hadvezér. — Budapest : Egyetemi ny. 62 p.
947. MARKÓ ÁRPÁD : Gróf Zrínyi Miklós és tervei Franciaországgal. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 2. sz. p. 214—225.
948. PILLIAS, ÉMILE : Pour le tricentenaire de la naissance de Louis XIV. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 537—541. 2 t.
949. LUKINICH IMRE : A Rákócziak és Jakab kurlandi herceg. *Budapesti Szemle* 248. k. p. 85—105.
950. LUKINICH, EMERICH : Über die siebenbürgischen Beziehungen des Herzogs Jakob von Kurland. *Prima Baltijas vesturine konference*, Riga p. 435—456.
951. ANDRESCU, CONSTANTIN I. și STOIDE, CONSTANTIN A. : Ștefăniță Lupu, domn al Moldovei (1659—1661). (Ștefăniță Lupu, Moldva ura [II. Rákóczy Györgyre von.]) — București : Fundația Regele Carol I. 198 (4) p.
Ism.: N. Iorga, *Revista Istorică* 1938, p. 321—329.
952. CONDURACHI, IOAN D. : Diplomați români în trecut (sec. XIV—XVII.) (Román diplomaták a múltban, a XIV—XVII. században.) *Țara Bârsei* 10. p. 1—21.
V. ö. 1937 : 588.
953. POPA-LISSEANU, TRAIAN : Tot despre steagul ostășesc din timpul lui Șerban Cantacuzino. (Ugyancsak a Cantacuzino Serban idejébéli hadi zászlóról.) — București : Tip. Oltenia. É. n. 13 p.
V. ö. 1937 : 603. sz.
954. KARADJA, C[ONSTANTIN] I. : Tot despre steagul lui Istrate Dabija, răscumpărat de Guvernul romîn în 1937. (Ugyancsak Istrate Dabija [moldvai vajda] zászlójáról, melyet a román kormány visszavásárolt 1937-ben.) — Vălenii-de-Munte : „Datina Românească“ 6 p.
Kny. : *Revista Istorică* XXIV, nr. 4—6.
955. ROSETTI, RADU R. : Steaguri, prapure. (Polemici.) (Zászlók, lobogók. Tollharcok.) [Francia kivonattal.] — [București]. 7 p.
Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XX, mem. 9.
V. ö. 1937 : 603. sz.
956. FEKETE LAJOS : Budavár 1684-ik évi ostroma. *Hadtörténelmi Közlemények* 39. évf. p. 77—104, 205—228.
957. MARKÓ ÁRPÁD : Kik és miért harcoltak Budavár alatt 1686-ban? *Magyar Szemle* 32. k. p. 94—104.

958. KARL K. LAJOS : Budavára visszafoglalásának visszhangja a spanyol félszigeten. — Budapest : Háziny. 6 p.
Kny. : *Városi Szemle* 24. évf.
959. DE VIENNE, LOUIS : Le deuxième jour. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 487—498.
960. MARKÓ ÁRPÁD : Upper Hungary and prince Francis Rákóczi II. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 689—695. 1 t.
961. AJTAY ENDRE : Adatok II. Rákóczi Ferenc nemestestőrségének történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 39. évf. p. 229—262. 1 t.
962. WELLMANN IMRE : Az ónodi országgyűlés történetéhez. — Budapest : Szerző. 49 p.
Kny. : *Szentpétery-Emlékkönyv*.
963. HUMBERT, JEAN : La Hongrie du XVIIIe siècle. Vue par des voyageurs. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 234—240.
964. BÁRDOS, JOSEPH : La Hongrie du XVIIIe siècle. Vue de France. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 241—250.
965. IORGA, N. : L'esprit français au XVIIIe siècle en Autriche. Bucarest : (Datina Românească, Vălenii-de-Munte.) 48 (2) p.
Kny. : *Revue Historique du Sud-Est Européen* 1938, 1—3. és 4—6. sz.
966. IORGA, N. : Entre la Turquie moderne et les empires chrétiens de récupération. — Bucarest : (Impr. Datina Românească, Vălenii-de-Munte.) 71 p.
Kny. : *Revue Historique du Sud-Est Européen* 1938, 4—6, 7—9. sz.
967. TURKOVIĆ, MILAN : Die ehemalige kroatisch-slavonische Militärgrenze. — Sušak 1937. 228 p.
Ism. Hadrovics L. *Századok* 73. évf. p. 115—116.
968. RÉDVAJ ISTVÁN : Az 1736 és 1739 közötti török háborúk. *Hadtörténelmi Közlemények* 39. évf. p. 31—58. 2 t., p. 133—152. 3 t.
969. VITÉZ BERKÓ ISTVÁN : A nevezetes 18-ika. (Történelmi dátumok a XVIII. századtól.) *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. p. 266—270.
970. BOLGÁR EMIL : A nemesi felkeléssel kapcsolatos alkotmányjogi kérdések az állandó hadsereg létesítése után. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 3. sz. p. 201—223.
971. KÁROLYI KÁROLY GARIBALDI : A katonai Mária Terézia rend honossága. — Budapest : Szerző. 12 p.
972. KEREKESHÁZY JÓZSEF : Egy régi magyar generális és kora. (Czifferi és Kerekesházi Kerekes Zsigmond br., a Mária Terézia rend lovagja, 1720—81.) — Budapest : Dunántúl ny. 56 p. 3 t.
Kny. : *Hadtörténelmi Közlemények* 39. évf.
973. K. HAVAS GÉZA : Egy nagy magyar a XVIII. században. [Gróf Batthyány Alajos.] *Szépszó* 6. k. p. 139—148.

974. MORRIS, CONSTANCE LILY: Marie-Thérèse, le dernier conservateur. Trad. par Mme Marie Mavraud. — Paris: Plon, 1937. XII, 355 p.
975. HORVÁTH JENŐ: Anglia, Genf és Magyarország. Egy alkotmányos rendszer kezdetei. *Külügyi Szemle* 14. k. 1937, p. 273—280.
976. HORVÁTH, EUGÈNE: L'Angleterre, Genève et la Hongrie. Elaboration d'un système constitutionnel, 1748—1848. — Budapest: Sárkány ny. 12 p.
977. GRIGOROVICI, AL.: Crisa orientală din 1783 și politica Franței. (Az 1783-i keleti válság és Franciaország politikája.) Vălenii-de-Munte: „Datina Românească.” 31 p. Kny.: *Revista Istorică* 24. k. 10—12. sz.
978. Ifj. TÓTH ANDRÁS: Az erdélyi román kérdés a XVIII. században. — Budapest: Sylvester ny. 98 p.
979. ȘOTROPA, VIRGIL: Revolta districtului năsăudean. 1755—1762. (A nászódi kerület lázadása.) [Folytatás az 1759. évtől.] *Arhiva Someșană* VI. 1937—1938, p. 261—444. Ism.: *Tara Bârsei* 1938, p. 284—285. V. ö. 1937: 647.
980. MÎRZA, EUGEN REUS — ATHANASIU, SERGIU: Micul războiu în cadrul războiului total. [Cap. III.: Micul războiu în trecutul neamului românesc. 1. Răscoala țărănilor din 1784. 2. Acțiunea Moșilor în anul 1848—1849.] (A kis háború a teljes háború keretében. [III. fej. A kis háború a román nép multjában. 1. A parasztlak 1784-i felkelése. 2. A mócok tevékenysége az 1848—1849. évben.] p. 66—82.) Bălți: Tip. I. Grigoriev. 208 p.
981. Figuri Revoluționare Române. Cinci conferințe ale Universității Libere. (Román forradalmár alakok. A Szabad Egyetem öt előadása.) (N. IORGA: Horea, Cloșca și Crișan. P. P. PANAITESCU: Avram Iancu; D. BODIN: Tudor Vladimirescu; AL. LAPEDATU: Ion Câmpineanu; N. BĂNESCU: Frații [Dumitru și Ion] Brătianu.) — București: „Cartea Românească”, 1937. 125 (2) p. Așezământul Cultural Ion C. Brătianu, XXXVI.
982. FEJTŐ FERENC és NÉMETH ANDOR: II. József és Nagy Frigyes találkozásai. *Szépszó* 6. k. p. 335—342.
983. VICZMÁNDY TAMÁS: Nagy alakok. Híres zempléniak. — Budapest: Sárkány ny. 82 p. Tartalom: 1. II. József. p. 5—11. 2. Kossuth és Emerson. p. 13—20. 3. Livingston Dávid. p. 21—27. 4. Báró Sennyei Pál. p. 29—53. 5. Kossuth Zsuzsi. p. 55—66. 6. Kazinczy zempléni köre. p. 67—82.
984. GESMEY, BORBÁLA: Les débuts des études françaises en Hongrie (1789—1830). Essai de bibliographie. [Franciaország a magyar irodalom tükrében.] — Szeged: Tudományegyetem, Francia Philológiai Intézet. 223 p. Études Françaises, 18.
985. GOMBOS LILI: A Revue des Deux Mondes (1829—1937) és

- Magyarország. (Adalékok a magyarság franciaországi megítéléséhez.) — Pécs: Irodalmi és Könyvny. 102 p.
 Specimina Dissertationum Facult. Philos. Reg. Hung. Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 151. — A Pécsi Egyetem Francia Intézetében készült dolgozat, 18.
986. VÉRTES AUGUSZTA: A finnugorság felfedezése a francia irodalomban. (Francia kivonattal.) — Budapest: Kókai. 51 p.
 Kny.: *Egyetemes Philologiai Közlöny* 62. évf. — A Budapesti Tudományegyetem Francia Intézetének Dolgozatai, 36.
 Ism.: (H. D.) *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 360.
987. TOLÉDANO, A. D.: Napoléon et la Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 38—42.
988. IVÁNYI-GRÜNWARD BÉLA: Talleyrand a diplomaták fejedelme. *Tükör* 6. évf. p. 758—762. 3 kép.
989. LUKINICH, EMERICH: Das ungarische Gemeinbewusstsein und die baltischen Völker im XIX. Jahrhundert. *Senatne un Maksla* [Riga] p. 51—56.
990. SASHEGYI OSZKÁR: Német felvilágosodás és magyar cenzura. 1800—1830. — Budapest: Dunántúl ny. 106 p.
 Minerva Könyvtár, 130.
991. MISKOLCZY GYULA: A kamarilla a reformkorszakban. — Budapest: Franklin ny. 228 p.
 A Magyar Történelmi Társulat könyvei 2.
992. RÉDEI JÓZSEF: Magyar tragédia száz év előtt. [Lovassy László pere és rabságának titkos iratai.] — Budapest: Századunk 167 p.
 Ism.: Illyés Gy. *Nyugat* 31. évf. p. 381—382.; Török P. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 405.; Varga E. *Századok* 73. évf. p. 123—124.; Féja G. *Válasz* 5. évf. p. 248—249.
993. TIMON BÉLA: Az 1838/39. évi regnicolaris deputatio katonai vonatkozású munkálatai. (A cs. kir. hadsereg elhelyezése és ellátása Magyarországhban.) — Budapest: é. n. 115 p.
 Ism.: Váczi E. *Századok* 72. évf. p. 123—124.
994. SCHICKERT, KLAUS: Die Judenfrage in Ungarn. Jüdische Assimilation und antisemitische Bewegung im 19. und 20. Jahrhundert. — Essen—Berlin—Leipzig: Essener Verl. Anst. 1937. 201 p.
 Die Juden im Leben der Völker, 1.
 Ism.: D. Hartung, *Bibliographie des Deutschtums im Ausland* 2. évf. p. 213—214.; Nyírváry J. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 229—231.; Ph. Böss *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 115—117.; Benda K. *Századok* 73. évf. p. 244—245.; ifj. Csepregi-Horváth J. *Társadalomtudomány* 18. évf. p. 89—90.
995. WEILL, GEORGES: L'Europe du XIXe siècle et l'idée de nationalité. — Paris: Michel. XVI, 480 p.
 Ism.: Kosáry D. *Századok* 73. évf. p. 367—370.
996. LUPU, NICOLAE: Sașii din Ardeal și mișcarea national-culturală a Românilor ardeleni pela sfârșitul veacului al XVIII-lea. (Az erdélyi szászok és az erdélyi románok nemzetiségi-művelődési mozgalma a XVIII. sz. vége felé.) *Blajul* III. 1936, p. 24—38.

997. LUPU, NICOLAE : Supplex libellus Valachorum. O scrisoare a episcopului Ignatie Darabant dela Oradea către episcopul Ioan Bob dela Blaj, în cauza „cărții de cereri a Românilor“ dela anul 1791. (Darabant Ignác nagyváradai püspök levele Bob János balázsfalvi püspökhöz az 1791. évből „a románok kérvénye“ ügyében.) *Blajul* III. 1936, p. 191—199.
998. DRAGOMIR, ȘILVIU : Les Roumains de Transylvanie à la veille du mouvement de résurrection nationale. — Bucarest : Impr. Națională. 44 p.
Kny.: *La Transylvanie*.
Ism. : I. Crăciun, *Revue de Transylvanie* 1938, p. 407—411.
999. MARTÁK, JÁN : Útok na spisovnú slovenčinu roku 1847/48 a jeho cieľ. (Merénylet az irodalmi szlovák nyelv ellen 1848—49. évben és ennek a célja.) — Turčianský Sv. Martin : Matica Slovenska. 187 p.
Kniznica Slovenských pohl'adov, 54.
- V. ö. 1059.
1000. LENGYEL TAMÁS : Szemere Bertalan ismeretlen munkái a nemzetiségi kérdéstről. *Irodalomtörténet* 27. évf. p. 91—92.
1001. VÁRADI JÓZSEF : Széchenyi életlátása. A nemzetiségi kérdés. — Budapest : Studium. 43 p.
Széchenyi Zsebkönyvtár, 1. — A Magyar Sors Kérdései, 1. Ism.: Félegyházi J. *Katolikus Szemle* 52. évf. 10. sz. p. 625—626.; K. B. *Magyar Élet* 3. évf. 708. sz. p. 46.; Pallos L. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 46.; kf. *Magyar Paedagógia* 47. évf. p. 162—163.; Farkas L. *Pedagógiai Szeminárium* 8. évf. p. 544—545.
1002. SZEKFI GYULA : Három nemzedék és ami utána következik. — 5. kiad. Budapest : Egyetemi ny. 516 p.
1003. SÁRKÁNY JÓZSEF : Gróf Széchenyi István élete és eszméi. Cegléd : Ceglédi Széchenyi Olvasó Egylet. 52 p. 4 t.
1004. VASS GYULA : Széchenyi István. *Válasz* 5. évf. p. 330—345.
1005. HALÁSZ GÁBOR : Az értelem keresése. Irodalmi tanulmányok. — Budapest : Franklin ny. 209 p.
Kultúra és Tudomány.
A tartalomból : A fiatal Széchenyi, p. 105—177.
1006. SÁNDOR ISTVÁN : Széchenyi az író. *Magyar Szemle* 33. k. p. 389—396.
1007. FÁBIÁN ISTVÁN : A romantikus és katolikus Széchenyi. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 331—334.
1008. KÉLP ANNA : Széchenyi és a női eszmény. — Budapest : Dunántúl ny. 10 p.
Kny.: *Magyar Női Szemle* 4. évf.
1009. BARKER, VERNON DUCKWORTH : Széchenyi and his „english bridge“. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 451—465. 4 t.
1010. SZENTMIHÁLYI TAMÁS : Az árvizi hajós. (Ifjabb Wesselényi Miklós báró.) *Ifjúsági Vezető* 12. évf. p. 326—333.
1011. NAGY FERENC : Báró Wesselényi Miklós. *Néptanítók Lapja* 71. évf. p. 174—178. 1 kép.

1012. KERPEL JENŐ : Wesselényi. Az árvizi hajós centenáriumára. *Magyar Protestánsok Lapja* 12. évf. p. 38—39.
1013. SIKLÓSSY LÁSZLÓ : Hagn Sarolta és Wesselényi Miklós. Különös közjáték a száz év előtti Pest életében. *Történetírás* 2. évf. p. 102—126.
1014. HORÁNSZKY LAJOS : Az utolsó Illésházy. *Budapesti Szemle* 251. k. p. 257—269.
1015. KOLOS ISTVÁN : Gróf Mailáth János. 1786—1855. (Német kivonattal.) — Budapest : Minerva Társaság. 209 p. Minerva Könyvtár, 123.
1016. BÁRÓ NYÁRY PÁL : Egy magyar főúr [Bedeghi Nyáry Pál] és kora. — Budapest : Országos Központi Községi ny. 57 p. Ism.: Baán K. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 186.
1017. KORNIS GYULA : Kölcsey Ferenc világnézete. — Budapest : Franklin ny. 117 p. 1 t. Kny.: *Budapesti Szemle* 249., 250. k. Ism.: Mátrai L. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 595—597.
1018. KINCSELEK : Kölesey és a reformifjúság. *Tükör* 6. évf. p. 626—629.
1019. JUHÁSZ GÉZA : Széchenyi és Kossuth. *Kelet Népe* 4. évf. p. 37—49.
1020. SUPKA GÉZA : 1848. A márciusi forradalom előzményei, lefolyása, társadalmi jelentősége. — Budapest : Cserépfalvi. 302 p. Ism.: Szenczei L. *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 369—370.; Horváth J. *Katolikus Szemle* 52. évf. 10. sz. p. 621—622.; (s. g.) *Literatura* 13. évf. p. 103—104.; Kerpel J. *Magyar Protestánsok Lapja* 12. évf. p. 78.
1021. MOLNÁR MÓR : 1848. A kibontakozás korszaka. Történelmi részletek. — Budapest : Molnár. 251 p.
1022. DEZSÉNYI BÉLA : Magyar-svájci szellemi kapcsolatok a szabadságharc idején. [Magyar—francia.] — Budapest : Dunántúl ny. 68 p. Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest, 37.
1023. KOSÁRY DOMOKOS : Magyar és francia külpolitika 1848—1849-ben. *Századok* 72. évf. Pótfüzet p. 642—657. [82—97.]
1024. MARRIOTT, JOHN : Great Britain and Hungary in 1848. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 58—67.
1025. HORGAN, JOHN J. : Hungary and the resurrection of Ireland. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 231—237.
1026. HORVÁTH JENŐ : A londoni magyar propaganda-bizottság 1849-ben. *Budapesti Szemle* 242. k. p. 129—153.
1027. ERNST SÁNDOR : Az osztrák nagynémetek 1849-ben és a magyarság. *Katolikus Szemle* 52. évf. 2. k. p. 612—615.
1028. ANGYAL DÁVID : I. Ferenc József kormányzása a szabadságharc éveiben. *Budapesti Szemle* 251. k. p. 129—156, 270—305.
1029. KACZIÁNY GÉZA : István nádor szerepe a szabadságharcban és világtörténelmi jelentősége. — Budapest : Makkay ny. 51 p.

Tanulmányok a hamisítatlan magyar történetírás köréből, I. f.

1030. GORUPIĆ, ST.: Ban Jelačić. (Jelačić bán.) — Zagreb. 87 p.
1031. RAPANT, DANIEL: Slovenské povstanie roku 1848—49. Dějiny a dokumenty. Diel prvý. Slovenská jaz 1848. Časť prvá: Dejiny. Časť druhá: Dokumenty. (A szlovák felkelés 1848—49-ben. Történelem és okiratok. I. rész. A szlovák tavasz 1848. 1. Történelem, 2. Okiratok.) — Turčianský Sv. Martin: Matica Slovenska, 1937. XIX, 404 p.; 487 p.
1032. MRÁZ, ANDREJ: Martin Kukučín. *Slovenské pohľady* 54. évf. p. 257—265.
1033. MYCJUK, ALEXANDER: Rok 1848 a uherští Rusini. (1848 és a magyarországi ruszinok.) *Časopis pro dějiny venkova* 25. évf. (Praha) p. 133—142.
1034. VERGUN, DIMITRIJ N.: Opatření rakouského ministra Alexandra Bacha k ochromení karpatoruského obrození r. 1849—1850. (Bach Sándor osztrák miniszter igyekezete az 1849—1850-i kárpátorosz újjászületés elnyomására.) *Rozprawy Wédecke společnosti badatelské při Ruské svobodné universitě v Praze*, VIII. k. (Praha) p. 227—240.
1035. JEŽ, TEODOR TOMASZ (MILKOWSKI, ZYGMUNT): Od kolebki przez życie. Wspomnienia. (A bölcsőtől az életen keresztül. Visszaemlékezések.) Do druhu przygotował (sajtó alá rendezte) *Adam Lewak*. Tom. I. — Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1936. XL, 474 p.
1036. MANCIULEA, ȘTEFAN: „3/15 Maiu 1848.” [A balázsfalvi gyűlés.] — Blaj: Tip. Seminarului. 15 p.
1037. IORGA, N.: Despre revoluția dela 1848 în Moldova. (Az 1848-i forradalomról Moldvában.) — București. 50 p. *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III, Tomul XX, mem. 2.*

Ld. 980.

1038. BOGDAN-DUICĂ, G[HEORGHE]: Eftimie Murgu. [1848-i lugosi követ.] — București: Impr. Națională. 1937. 223 p. *Academia Română. Studii și cercetări, XXXI.* Ism.: I. Crăciun, *Revue de Transylvanie* 1938, p. 455—459.
1039. TOPLIȚEANU, TRAIAN: Eftimie Murgu. Un capitol din istoria politică-națională a Banatului. (Murgu Eftimie [1848-i lugosi román követ]. Egy fejezet a Bánság nemzetiségi-politikai történetéből.) — (Timișoara): Editura Asociației Grănicerilor „Traian Doda” din Timișoara. (Tip. Banatului.) 144 p.
1040. GYALÓKAY JENŐ: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. — Budapest: Franklin. 168 p. *A Magyar Történelmi Társulat könyvei, I.* Ism.: Markó Á. *Hadtörténelmi Közlemények* 39. évf. p. 272—274.; Jánosi Gy. *Katolikus Szemle* 52. évf. 11. sz. p. 688.; Cs. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 6. sz. p. 304—305.; Kop-

pány I. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 351.; T. M. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 302—303.

1041. Sz—ó (közli): Adatok az 1849-i erdélyi honvédtüzérség történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 39. évf. p. 105—108.
1042. LIHV, OTTO: Beiträge zur Frage der russischen Intervention in Ungarn i. J. 1849. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 3. k. 1937, p. 333—339.
1043. THIER LÁSZLÓ: Adatok az 1849 június 13-i csornai ütközet történetéhez. — Sopron: Scarbantia. 12 p. 2 t. Scarbantia, 1.
Ism.: Hofmann L. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 271—272.
1044. KOVALOVSKY MIKLÓS: Szent István koronájának utolsó kalandjai. *Tükör* 6. évf. p. 695—698. 4 kép.
1045. PASSUTH, LADISLAS: Was Görgey a traitor? *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 118—129.
1046. DE VIENNE, LOUIS: Le Calvaire: Les premières stations. [Magyarország a XIX. sz. közepétől 1918-ig.] *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7) évf. 49. k. p. 317—325.
1047. JÁNOSY DÉNES: Kossuth az amerikai pártpolitika útvesztőjében. *Budapesti Szemle* 250. k. p. 59—70.
1048. ROSDOLSKYJ, R.: Karl Marx und der Polizeispitzel Bangya. *International Review for Social History* 1937, 2. k. p. 229—245. Ism.: Tóth L. *Századok* 73. évf. p. 242—243.
1049. ST.: Zur Geschichte der deutschen Polizeiliteratur im XIX. Jahrhundert. *Bulletin of the International Institute for Social History* (Amsterdam) 1938, 2. sz. p. 105—106. Ism.: Tóth L. *Századok* 73. évf. p. 518—520.
1050. FALZONE, GAETANO: Ritratto di Luigi Tüköry. — Palermo: tip. Pezzino. 51 p. Quaderni di studi storici e politici, 1.
1051. ALMEIDA, ANTONIO FRANCISCO GASPAS e ALUISIO de: Luiz Matheus Maylasky, visconde de Sapucahy. I. 1865—1880. S. Paulo. 106 [1] p.
1052. NISTOR, I.: Ocupația austriacă în Principate (1854—1857.). După rapoartele lui Coronini. (A román fejedelemségek osztrák megszállása, Coronini [Cronberg János gróf, katonai főparancsnok] jelentései után.) — Bucuresti. 63 p. Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XX, mem. 7.
1053. TEMPERLEY, HAROLD: Austria and the peace of Paris 1855—1856. *Wirtschaft und Kultur* (Dopsch-Festschrift, Baden b. Wien: R. M. Rohrer) p. 626—637.
1054. LENGYEL TAMÁS: Die Ungarn und der Krimkrieg. — Budapest: Sárkány ny. 111 p. Kny.: A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve VIII. k.
1055. VILLANI LAJOS: A lengyel nemzet szabadságharca 1863-ban. *Napkelet* 16. évf. I. p. 76—80.
1056. NEUGEBOREN, EMIL: Die Nationalitätenfrage im Ungarn der Vorkriegszeit. Eine geschichtliche und volkspsycho-

- logische Untersuchung. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 11—27.
1057. VRÁBLEC, JOSEF: Sbliženie Slovenska s Moravou cyrilomethodeskými slávnost'ami v dobe Sušilovej. (Szlovenszókó és Morvaország közeledése a Cyrill—Method-ünnepségekkel kapcsolatban Sušil idejében [1863].) — Brno. 141 p.
1058. RAPANT, DANIEL: Tatrín. Osudy a zápasy. (Végzet és küzdelem.) *Sborník Matice Slovenskej* 15. évf. (Turčiansky Sv. Martin) 1937, p. 285—298.
1059. MARTÁK, JÁN: Launerov útok na Štúrovcov. (Launerék támadása Stúrék ellen.) *Slovenské Pohl'ady* 54. évf. p. 205—216.
- V. ö. 999.
1060. DARÁS GÁBOR: A félszázados ruszin nacionalizmus. *Magyar Szemle* 34. k. p. 254—261.
1061. CORIVAN, N.: La politica orientale di Napoleone III-o e l'unione dei principati romeni. Teză de doctorat. (Kossuth Lajosra és Klapka Györgyre von.) — Jași: „Presa Bună“, 1937. 149 p.
Kny.: *Cercetări Istorice* X—XIII.
1062. BOSSY, R. V.: L'Autriche et les Principautés-Unies. — Bucarest. 412 (2) p.
Académie Roumaine. Études et recherches, X.
1063. IORGA, N.: Politica lui Beust și Români. (Beust politikája és a románok.) *Revista Istorică* XX. p. 250—253.
1064. ROSETTI, R.: Inseamnătaea istorică a căderei Plevnei. (28 Noemvrie/10 Decemvrie 1877.) [Francia kivonata: Importance historique de la chute de Plevna.] — București 1937. 11 p.
Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XIX, mem. 23.
1065. IORGA, N.: Principiul naționalităților și greșelile lui Bismarck. (A nemzetiségek elve és Bismarck tévedései.) — [București.] 16 p.
Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XX, mem. 18.
1066. MOGA, I.: Les bases de l'unité roumaine. *Revue de Transylvanie* IV. p. 110—123.
1067. MOGA, I.: Luttés des Roumains de Transylvanie pour l'émancipation nationale. — Bucarest: (Impr. Națională.) 75 p.
Kny.: *La Transylvanie*.
1068. POPESCU, MIH.: Sprijinul dat bisericii ortodoxe din Ardeal de frații din Principate. (A román fejedelemségekbeli testvérek által az erdélyi gör. kel. egyháznak [és román iskolának] nyújtott támogatás.) — Brașov: Tip. „Unirea“, 1936. 22 p.
Kny.: *Țara Bârsei*.
V. ö. 1937: 651, 652, 868, 1339.

1069. POPA, SEPTIMIU : Caravanele Ardealului. Micii apostoli ai ideii naționale. Pagini luminoase din trecutul Ardealului românesc. (Erdély karavánjai. [A tanulók zarándokútja Balázsfalvára.] A nemzeti eszme kis apostolai. Fényeslapok a román Erdély multjából.) — Cluj : Tip. „Diecezană“. 152 p.
1070. ARDELEANU, IOAN senior : Oameni din Sălaj. Momente din luptele nationale ale Românilor sălăjeni. (Szilágysági emberek. Mozzanatok a szilágysági románok nemzeti küzdelmeiből.) — Zălau : Tip. „Lucaefărul“. 206 (8) p.
1071. GROȘIANU, ILIE : Vincențiu Babeș. (Babes Vince [a román nemzetiségi küzdelmek egyik vezére]). — Timișoara : Editura Regionalei Bănățene „Astra“. 104 p.
1072. TĂUȘAN, GR. și LAZĂR, GH.: Ion C. Brătianu. 1821—1891. [București] : Impr. Independența, 1937. 72 p. Așezământul Cultural Ion C. Brătianu XXXIV.
1073. FRUMA, I.: Ion C. Brătianu la Sibiiu (1850—1851). (Brătianu Ion C. Szebenben. 1850—1851.) — București : Impr. Independența. 32 (2) p. 5 t. Așezământul cultural Ion C. Brătianu, XXXIX.
1074. TEODORESCU, ALEXANDRU I.: Ion C. Brătianu și filii săi Ionel și Vintilă. (Brătianu Ion C. és fiai, Ionel és Vintila.) — [București] : Impr. Independența. 58 p. Așezământul Cultural Ion C. Brătianu. XL.
1075. DĂIANU, ILIE : Forțele latinității regeneratoare. Un suflet eroic uitat : Dr. Ioachim C. Drăgescu. (A latinság újjáteremtő erői. Egy elfelejtett hősi lélek. Dr. Drăgescu Joachim C.) [Drăgescu Turinban 1869. febr. 10-én kelt felhívása az erdélyi románokhoz a nemzeti küzdelemre.] Cluj : Tip. „Lumina“. 4° 8 p. Kny.: *România Eroică*, 8. sz.
1076. BANCUI, AX. (közli) : Din corespondența lui Alexandru Roman. (Roman Sándor [a budapesti egyetemen a román irodalom egykori tanára és nemzetiségi politikus] levelezéséből.) *Țara Bârsei* 10. p. 403—427.
1077. ALBANI, TIRON : Leul dela Șisești. De ce s'a prăbușit Monarchia Austro-Ungară. (A laczfalvi oroszlán [Dr. Lucaciu László]. Miért omlott össze az Osztrák-Magyar Monarchia.) — Oradea : Editura Cercul Ziaristilor (1936). 232 p. 1 k.
1078. MIHU, IOAN : Spicuri din gândurile mele politice, culturale, economice. (Szemelvények politikai, művelődési, gazdasági gondolataimból.) [Tisza István grófnak a románokkal való 1910. évi tárgyalásaira von.] Publicate cu un studiu biografic de *Silviu Dragomir*. — Sibiu : Tip. Arhidiecezană. XLVIII, 498 p., 10 t. Ism.: N. Iorga, *Revista Istorică* 1938, p. 367—370.; I. Crăciun, *Revue de Transylvanie* IV. 1938, p. 134—138.; Gr. T. M[arcu], *Revistă Teologică* 1938, p. 77.
1079. JUHÁSZ LAJOS : A horvát kérdés az 1868-i kiegyezés után. Budapest : Sárkány ny. 49 p.

- Kny.: *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, VIII. k.
1080. BAUER, ERNST: Der kroatische Politiker Dr. Ante Starčević und die Serben. *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 2. évf. p. 55—68.
1081. STAJIĆ, VASA: Svetozar Miletić. Biografija. (M. Sv. életrajza.) — Beograd. 166 p.
1082. SKARIĆ, V.—NURI-HADŽIĆ, O.—STOJANOVIĆ, N.: Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom. (Bosznia és Hercegovina az osztrák-magyar kormányzás alatt.) — Beograd. 166 p.
1083. KREŠELJAKOVIĆ, HAMDİJA: Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878. (Sarajevo Bosznia megszállása idején.) — Sarajevo 1937. 127 p.
1084. ČOROVIĆ, VLADIMIR: Borba za nezavisimost Balkana. (Harc a balkáni függetlenségért.) — Belgrad 1937. 207 p.
1085. JOVANOVIĆ, JOVAN M.: Borba za narodno ujedinjenje 1903—1908. (Harc a nemzeti egyesülésért.) — Beograd 1937. 160 p. Srpski narod u XIX. veku, 10.
-
1086. HARDING, BERBITA: La toison d'or, histoire de François-Joseph et d'Elisabeth d'Autriche. Trad. de Maurice Soulié. Paris: Payot, 1937. 275 p.
1087. ARETZ, GERTRUDE: Kaiserin Elisabeth von Österreich in zweihundert Bildern. Bilder aus der Sammlung Raoul Korty. — Wien—Leipzig: Bermina. 104 p. 80 t.
1088. ZICHY-PALLAVICINI, EDINA: Elisabeth, reine de Hongrie et reine hongroise. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 477—481. 1 t.
1089. NAGY LENKE: Erzsébet királyné. *Tükör* 6. évf. p. 14—16. 2 kép.
1090. MOWAT, R. B.: Beust. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 247—254.
- V. ö. 1063.
1091. MIKÓ IMRE: A hatvanéves berlini kongresszus. *Pásztortűz* 24. évf. p. 413—420. 2 kép.
1092. ROTHBARD JENŐ: Hans Grimm és a német gyarmati gondolat. — Pécs. 123 p.
1093. MARJAY FRIGYES: Sedantól Prágáig... A magyar tragédia története. — Budapest: Danubia-ny. 430 p. Ism.: *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 9. sz. p. 298—299.
1094. DESCHANEL, LOUIS-PAUL: Les rapports de la France et de l'Autriche-Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 296—301.
1095. SIKLÓSSY LÁSZLÓ: King Edward VII. in Hungary 1873 and 1885. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 730—743.
- 1095a. SIKLÓSSY LÁSZLÓ: King Edward VII and Hungary. *The Hungarian Quarterly* 4 k. p. 255—267. 4 t.
1096. HORÁNSZKY LAJOS: Tisza Kálmán kora. *Budapesti Szemle* 249. k. p. 129—139.

1097. NAGY MIKLÓS: Horánszky Nándor. *Budapesti Szemle* 248. k. p. 151—168, 338—357.
1098. HORVÁTH JENŐ: A millenniumtól Trianonig. 25 év Magyarország történetéből, 1896—1920. — Budapest: Sz. István Társ. 296 p.
Ism.: Faust A. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 561.; Nógrády Z. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 190.
1099. KÁROLYI ÁRPÁD: Gróf Tisza István leveleinek hatodik kötete. *Budapesti Szemle* 248. k. p. 56—66.
1100. BARANKOVICS ISTVÁN: Az ifjabb Andrássy. *Korunk Szava* 8. évf. p. 643—645.
1101. LAJTOR LÁSZLÓ: Jaurès. A béke hőse. — Budapest: Faust, 1937. 61 p.
1102. Ifj. TÖTTÖSY ERNŐ: Ki gyújtotta meg a máglyát? Diplomáciai titkok mélységeiből a háborús felelősség kérdéseiig. — Újpest: „Grafika“ ny. 60 p.
1103. Die gerichtliche Untersuchung des Attentats von Sarajevo. *Berliner Monatshefte* 16. évf. p. 737—739.
1104. JUHÁSZ ANDOR és JUHÁSZ SÁRI: Ez történt Ausztriában. Szarajevótól Berchtesgadenig. — Budapest: Cserépfalvi. 168 p.
Ism.: Gáspár Z. *Századunk* 13. évf. p. 180—181.
1105. STEED, WICKHAM: The doom of the Habsburgs. — London: Anversmith. 1937. 96 p.
Ism.: Brunner O. *Berliner Monatshefte* 16. évf. p. 86.
1106. MAYET, C.: Zita de Habsbourg. — Bruges: impr. Desclée de Brouwer. 139 p.
1107. SCHMIDT-PAULI, EDGAR VON: Europas Dynastien und der Weltkrieg. — Berlin: Reimar Hobbing. 350 p. 8 t.
1108. LAJOS IVÁN: Tanulmányok a világháború diplomáciájából. — Pécs: Dunántúl ny. 164 p.
Ism.: Horváth J. *Budapesti Szemle* 251. k. p. 128.
1109. LUKINICH, EMERICH: Die ungarische Regierung und die polnische Frage in den ersten Jahren des Weltkrieges. — Budapest: Sárkány ny. 43 p.
Études sur l'Europe Centre-Orientale, 17.
- 1109a. LUKINICH, EMERYK: Stanowisko rządu węgierskiego wobec kwestii polskiej w pierwszych latach wojny światowej. (A magyar kormány állásfoglalása a lengyel kérdéssel kapcsolatban a világháború első éveiben.) *Kwartalnik Historyczny* 62. évf. (Lwów) p. 609—644.
1110. LANGSAM, WALTER CONSUELO: 1914 and 1938: retrospect and prospect. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 68—73.
1111. CAPRIN, GIULIO: La grande guerra 1914—1918. Sommario storico. — Milano: Istituto per gli studi di politica internazionale. 254 p.
Manuali di politica internazionale, 16.
1112. TOSTI, AMADEO: Bandiere bianche. Armistizi e capitolazioni nella guerra 1914—1918. — Milano—Verona: Mondadori. 211 p. 8 t.

- I libri verdi. Drammi e segreti della storia, 43.
1113. VITÉZ BERKÓ ISTVÁN: A legnagyobb háború. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. p. 205—230.
1114. CZERMAK, WILHELM: In deinem Lager war Österreich. Die Österreichisch-ungarische Armee, wie man sie nicht kennt. — Breslau: Korn. 122 p.
Ism.: *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 11. sz. p. 268—269.
1115. VITÉZ BOKSAY ANTAL: A felhők katonái. A magyar hadirepülők története. — Budapest: Cserépfalvi. 255 p. 12 t.
Ism.: vitéz Berkó I. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 12. sz. p. 265.
1116. JACOBI ÁGOST (szerk.): Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban 1914—1918. — Budapest: Közlekedési ny. 4° 760 p.
Ism.: *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 9. sz. p. 296—297.
1117. A volt m. kir. 19. honvéd gyalogezred és alakulatainak, a 19/IV. (fiumei) zászlóalj, a 309. honvéd gyalogezred, a 19. népfőlkelő ezred, a 19/IV. népfőlkelő zászlóalj és 19/VIII. népfőlkelő zászlóalj története. — Pécs: Haladás ny. 8 t. [5] 563 p., 68 p. képek.
Ism.: Nyáry I. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 10. sz. p. 294—296.
1118. Hadtörténelmi monográfia. Magyar tartalékos és népfőlkelő tisztek békében és háborúban. Összeállította és kiadta DÉR VILMOS. — Budapest: Hellas ny. 32 p.
1119. URBANSKI, AUGUST von: Conrad von Hötzenndorf. Soldat und Mensch. — Graz: Mosers Verlag. 314 p. 16 t.
Ism.: D. J. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 7. sz. p. 299—301.
1120. CSASZKÓCZY EMIL: Ezredtulajdonosok az osztrák-magyar hadseregben. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 7. sz. p. 231—240.
1121. VITÉZ PÉCZELY LÁSZLÓ: Bissingen és Nippenburg Nándor gróf lovassági tábornok. 1856—1937. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 2. sz. p. 253.
1122. VEDLIK SÁNDOR: Vitéz Békési Csanády Frigyes gyalogsági tábornok (1861—1937). *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 1. sz. p. 251—252.
1123. MÁRKOS JÓZSEF: Laczhegyi Zoltán m. kir. alezredes, a katonai Mária Terézia-rend lovagja. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 6. sz. p. 265—266.
1124. SCHWEITZER ISTVÁN: Téves megállapítások a magyar szakirodalomban a 23. honvéd hadosztály 1914 szeptember 1-i harcáról. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 4. sz. p. 197—205.
1125. VITÉZ PÉCZELY LÁSZLÓ: A 11. honvéd lovashadosztály harcai 1915. május 6. és 7.-én. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. p. 50—63. 3 vázlat.
1126. NYÁRY IVÁN: A Horodysko-i támadás tanulságai. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 12. sz. p. 84.
1127. NYÁRY IVÁN: A Kalnikow-i harcok tanulságai. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 10. sz. p. 63—77.

1128. BIALOSKÓRSKI ÖDÖN : Alexejev tábornok 1916 április 4-iki emlékirata. *Hadtörténelmi Közlemények* 39. évf. p. 109—116.
1129. REINA, GIUSEPPE : Noi che tignemmo il mondo di sanguigno, combattendo sull' Isonzo e sul Carso con la Brigata Perugia. Maggio-novembre 1915. — Bologna—Rocca : Casciano, Cappelli. XVI, 261 p.
1130. TOSTI, AMADEO : La guerra italo-austriaca 1915—1918. Sommario storico. — Nuova edizione. Roma : Istituto per gli studi di politica internazionale. 410 p. 6 térk.
1131. TOSTI, AMADEO : Storia della guerra mondiale. Vol. II. 1917—1918. — Milano—Verona : Mondadori. 569 p. 29 t.
1132. La Marina italiana nella grande guerra. Vol. III. Sviluppo della guerra adriatica dal salvaggio dell'esercito serbo sino alla fine dell'anno 1916. Vol. IV. La guerra al traffico marittimo. Le operazioni in Adriatico fino alla battaglia navale del 15 maggio 1917. [A cura di LUIGI CASTAGNA.] (Ufficio storico della Reale Marina.) — Firenze : Vallecchi. 550 p. 4 t., 605 p.
1133. KABITSCH, ERNST : Der Rumänienkrieg 1916. — Berlin : Schlegel. 203 p. 14 kép, 18 vázlat.
1134. TREITSCHKE, CURT : Der Rückmarsch aus Rumänien. Mit der Mackensen-Armee vom Sereth durch Siebenbürgen nach Sachsen. — Dresden : Baensch. 132 p. 1 t.
1135. IORGA, N. : Une révélation. Le Maréchal von Mackensen parle. — Bucarest : (Impr. Datina Românească, Vălenii-de-Munte.) 19 p.
Kny.: *Revue Historique du Sud-Est Européen* 1938, 10—12. sz.
1136. ROSETTI, R. : 1. Cultura militară. 2. Ce spune mareașalul Mackensen despre operațiile sale contra României. (1. A katonai műveltség. 2. Mit mond Mackensen marsall Románia elleni hadműveleteiről. [József főhercegre von.]) — București. 18 p.
Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XX, mem. 16.
1137. NÉGRESO, N. : Comment on fit la guerre sur le Danube. 1916—1918. I. — Bucarest : Impr. Nationale. 386 p. 4 térk.
1138. VULCĂNESCU, MIRCEA : Războiul pentru întregirea neamului. (A nemzet egyesítéséért viselt háború.) — București : Impr. Națională. p. 885—936. 1 t.
Kny.: *Enciclopedia României*. Vol. I. — Statul.
1139. SULICA, ALEXE : Amintiri din războiul de întregire a neamului. (Emlékezések a nemzet egyesítésére viselt háborúból.) Brașov : Tip. „Unirea“, 1937. [A borítékon : 1938.] 62 p.
Kny.: *Țara Bârsei*.
1140. SIHLEANU, SEVERA : Note și desmintiri asupra amintirilor D-nei Sabina Cantacuzino. (Megjegyzések és cáfolatok Cantacuzio Sabina úrnő emlékezéseire.) — București : Tip. „Cartea Românească.“ É. n. 90 p. 1 mell.

- V. ö. 1937 : 792.
1141. GHERMAN, EFTIMIE : Minerii noştri, acum 20 de ani. Contribuţia muncitorimei române din Ardeal şi Banat la actul Unirei. (Bányászaink 20 évvel ezelőtt. Az erdélyi és bányászati román munkásság hozzájárulása az egyesülés tényéhez.) — Bucureşti : Tip. „Presa veche românească.“ 16 p.
1142. CIOROIU, MIRCEA ŞTEFAN : O viaţă de prestigiu : Alexandru Averescu, mareşal al României. (Egy káprázatos élet : Averescu Sándor, Románia marsallja.) — (Bucureşti) : Tip. ziarului „Universul.“ 202 (2) p. 1 t. Ism.: N. Iorga, *Revista Istorică* 1938, p. 90.
1143. RĂZĂŞUL, AN.: S'a stins mareşalul Alexandru Averescu. (Meghalt Averescu Sándor marsall.) — Bucureşti : Tip. Marelui Stat Major. 16 p. Kny.: *România Militară* 1938 dec.
1144. CRĂCIUN, I[OACHIM] : † Le maréchal Alexandre Averesco. [Nekrológ.] *Revue de Transylvanie* 4. évf. p. 468—473.
1145. RĂZĂŞUL, AN.: Generalul de corp de Armată Gheorghe Mărdărescu. (Mărdărescu György hadtest-tábornok [Budapest megszállója]). — Bucureşti : Tip. Marelui Stat Major. 9 p. Kny.: *România Militară* 1938. nov.
1146. ONIŞOR, TITU : Opera legislativă a Consiliului Dirigent. (Francia kivonata : L'oeuvre législative du Conseil Dirigent.) [Erdély 1918 dec 1. — 1920. ápr. 4.] — Bucureşti : (Tip.) „Marvan“, 1937. 23 p. Kny.: *Revista de drept public*, No. 3. 1937. — Biblioteca Institutului Regal de Ştiinţe Administrative al României, 54.
1147. OLTEANU, MARCEL : Din amintirile unui luptător. (Egy harcok emlékeiből.) [Az 1919.-i magyarországi harcokra és Budapest megszállására von.] — Bucureşti : Cartea Românească. 163 p. 1 mell.
1148. Szentkereszthegyi KRATOCHWIL KÁROLY : A székely hadosztály 1918—19. évi bolsevistaellenes és ellenforradalmi harcai a székely dicsőségért, Erdélyért, Magyarország területi épségéért és Európáért. — Budapest : Székely Hadosztály Egyesület. 134 p. Ism.: Ajtay E. *Hadtörténelmi Közlemények* 39. évf. p. 271—272.
1149. DEMPSEY, JOHN J.—JOY, W. L. : Storms over the Danube. Adventures in Central Europe in war and revolution. — London : Selwyn-Blount. 288 p. 16 t.
1150. NÁDASDY BÉLA : Az utolsó kísérlet. 1918. Tisza István gróf utolsó politikai missziója. — Budapest : Csaba ny. 304 p.
1151. GRATZ, GUSTAV : Vor dem Zusammenbruch der Donaumonarchie. Die letzten Briefe des Grafen Stefan Tisza. *Berliner Monatshefte* 16. évf. p. 1098—1110.
1152. RAVASZ LÁSZLÓ : Tisza István. Halálának huszadik évfordulójára. *Református Élet* 5. évf. p. 434—436.

1153. NYÉKHEGYI ISTVÁN : A Trianont előkészítő hazaárulások leleplezése. — Budapest : Buday ny. 20 p.
1154. DE VIENNE, LOUIS : Le Calvaire : la dernière station. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 457—463.
1155. SZENDE ZOLTÁN : Il y a vingt ans. La politique française et le démembrement de l'Autriche—Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 494—506.
1156. Die tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919—1920. Übersetzt und mit einer Einleitung hrsg. von HERMANN RASCHHOFFER. — Berlin : Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht. 331 p.
Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht, H. 24.
Ism.: Gogolák L. *Magyar Szemle* 33. k. p. 190—200.
1157. B. GY. : Néhány cseh érv a békekonzferencián. *Kisebbségvédelem* 1. évf. 4—5. sz. p. 2—9.
1158. STODOLA, KORNEL : Válečné roky s Milanom Hodžom. (A háborús évek Hodzsa Milánnal.) — Bratislava. 104 p.
1159. JEHLICKA, FRANÇOIS : André Hlinka à la conférence de la Paix de Paris. Le véritable Hlinka. — Genève. 19 [3] p.
1160. JEHLICKA, FRANCESCO : Andrea Hlinka alla conferenza della pace di Parigi. Hlinka, quale fu veramente. — Ginevra. 19 [3] p.
1161. LUPAŞ, J.: La désagrégation de la Monarchie Austro-Hongroise et la libération de la Transylvanie. — Bucureşti : (Impr. Naţională.) 18 p.
Kny.: *La Transylvanie*.
Ism.: F. D. Stănculescu, *Revista Istorică Română* 1938, p. 303.; I. Crăciun, *Revue de Transylvanie* 1938, p. 411—412.
1162. ALBANI, TIRON : Douăzeci de ani dela Unire. Monografie comemorativă a Unirii. Vol. I. Cum s'a făcut Unirea. (Húsz év az egyesülés óta. Az egyesülés emlék-monográfiája. I. k. Hogyan készült az egyesülés.) — Oradea : Tip. „Grafica.” 384 p. 4 t.
1163. TRUMBIĆ, ANTE : Iz mojih politickih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija. (Politikai emlékeimből. Ausztria-Magyarország alkonya és a fiumei rezolúció.) — Zagreb 1936. 112 p.
1164. CUCCHETTI, GINO : Ungheria, „la grande mutilata”. — Palermo : Trimarchi, 1937. 434 p.
1165. ELEKES DEZSŐ : Trianon mérlege. [A megcsontított Magyarország.] *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 358—367.
-
1166. PETERS, WOLFGANG : Ein Volk hasst. Ungarns Kampf um sein Recht. — Berlin : Bischoff. 128 p. 8 t.
1167. DOBLHOFF LILY bárónő : Horthy Miklós. — Budapest : Athenaeum. 324 p. 8 t.

1168. MAGYAR KELEMEN: Kormányzónk. Vitéz Nagybányai Horthy Miklós rövid életrajza. — Budapest: Egyetemi ny. 64 p. 24 t.
1169. WALZEL KELEMEN: Kormányzónk, vitéz Nagybányai Horthy Miklós rövid életrajza. — Budapest: Vajna. 48 p. 22 t.
1170. DOBLHOFF, LILLY baronne: Nicolas Horthy de Nagybánya. Extraits d'une biographie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 9—16.
1171. MISSURAY-KRUG LAJOS: A nyugatmagyarországi felkelés. 4. kiadás. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 334 p.
1172. RUDAI REZSŐ: Prohászka Ottokár keresztény nemzeti politikája. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 173—176, 201—204, 239—243, 271—274.
1173. STERN SAMU: Zsidókérdés Magyarországon. — Budapest: Pesti Izr. Hitközség. 32 p.
Ism.: Szigethy E. *Napkelet* 16. évf. p. 240—245.
1174. GÁSPÁR ZOLTÁN: Húsz év története 1918—1938. — Budapest: Pantheon. 334 p.
1175. PALLAVICINI GYÖRGY őrgróf: 1918—1938. — Budapest: Athenaeum ny. 16 p.
1176. VÁMBÉRY RUSZTEM: A háborútól a békéig. — Budapest: Viktória ny. 149 p.
Világkép Könyvtár, 10.
1177. Szárazajtai INCZE KÁLMÁN: Háborúk a nagy háború után. A béke háborúi. I—II. k. — Budapest: Franklin. 4° VIII, 424; 407 p.
1178. Chronology of political and economic events in the Danube basin 1918—1936. Hungary. — Paris: International Inst. of Intellectual Cooperation. 70 p.
Danubian Studies, 1.
1179. ANCEL, JACQUES: Manuel géographique de politique européenne. I. L'Europe centrale. — 2. kiad. Paris: Libraire Delagrave, 1937. 472 p.
Ism.: Horváth J. *Budapesti Szemle* 249. k. p. 381—384.
1180. LHÉRITIER, M.: L'Europe Orientale à l'époque contemporaine. — Paris: Boivin et Cie. 184 p.
1181. PÁRDÁNYI MIKLÓS: A breton kérdés. Politikai tanulmány Franciaország nemzeti kisebbségi problémáinak köréből. — Budapest: Balatonfüredi ny. 1937. 288 p.
1182. GRATZ, GUSTAV: La France et l'Europe Centrale. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 302—306.
1183. LAJTOR LÁSZLÓ: A locarnoi barátok. — Budapest: Faust. 67 p.
1184. GEREVICH TIBOR: Mussolini. *Magyar Szemle* 34. k. p. 301—307.
1185. BADICS LÁSZLÓ: Mit tett Mussolini Magyarorszáért. — Budapest: Stádium. 96 p. 2 t.
Ism.: dp. *Corvina* p. 716.
1186. A. M.: D'Annunzio e l'Ungheria. *Corvina* p. 189—194. 1 t.

1187. SZABÓ ISTVÁN : D'Annunzio, a költő és katona. *Pásztortűz* 24. évf. p. 149—151. 1 kép.
1188. PETROVÁN OSZKÁR : Gabriele d'Annunzio élete és műve. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 204—207.
1189. SAVIOTTI, GINO : Gabriele d'Annunzio. *Tükör* 6. évf. p. 257—259. 3 kép.
1190. REZESSY ZOLTÁN : A Harmadik Birodalom politikai és társadalmi rajza. — Budapest : Fővárosi Könyvkiadó. 176 p. Ism.: K. Havas G. *Századunk* 13. évf. p. 230—231.
1191. Kibédi VARGA SÁNDOR : A nemzetiszocialista Németország. A német nemzetiszocializmus törekvései és eredményei. 2. kiad. — Budapest : Egyetemi ny. 24 p.
1192. RÁDY ELEMÉR : A húszéves Észtország. *Élet* 29. évf. p. 531—533. 3 kép.
1193. PETRI PÁL : Észtország felszabadításának huszadik évfordulója. *Néptanítók Lapja* 71. évf. p. 205—207.
1194. DIVÉKY ADORJÁN : Magyarország szerepe az 1920-iki lengyel-szovjet háborúban. — Pécs : Dunántúl ny. 12 p. Kny.: *Külgügyi Szemle* 15. évf.
1195. LIPCSEI-STEINER MIHÁLY : Moscicki Ignác, a lengyel közvéltársaság elnöke. — Budapest : Franklin ny. 48 p.
1196. FREY ANDRÁS : Lengyelország külpolitikája. *Magyar Szemle* 34. k. p. 330—336.
-
1197. PONGRÁCZ KÁLMÁN : Szempontok a nemzetiségi és kisebbségi kérdés bírálatához. A szórványvédelem jelentősége és az asszimiláció problémája a kisebbségi életben. *Magyar Kisebbség* 17. évf. p. 117—128, 148—156.
1198. KÖVÉR, GUSZTÁV : Non, Genève ne protège pas les minorités nationales ! — Genève : Bureau Central des Minorités. 234 p. Ism.: R. Gy. *Kisebbségvédelem* 1. évf. 4—5. sz. p. 46—47.
1199. GOWER, ROBERT : The Hungarian minorities in the succession states. — London : Grant Richards, 1937. 122 p. Ism.: G. M. Schmid-Burk, *Bibliographie des Deutschtums im Ausland* 2. évf. p. 177.
1200. TARJÁN ÖDÖN—FALL ENDRE : Magyarok, szlovákok és ruthének a Dunavölgyében. — Budapest : Hornyánszky ny. 56 p. 3 térk. Ism.: G. G. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. 11—12. sz. p. 1160—1161.
1201. TARJÁN, ÖDÖN—FALL, ANDREAS : Ungarn, Slowaken und Ruthenen im Donaubecken. — Budapest : Hornyánszky ny. 68 p. 3 térk.
1202. DÉRER, IVAN : Tchèques et Slovaques. Adaptation et traduction française par Alexandre Kunosi. — Paris : Bossuet. 159 p. 1 t.
1203. HALÁSZ MIKLÓS : Csehszlovákia, 1919—1938. — Budapest : Századunk. 120 p. Ism.: Cs. I. *Századunk* 13. évf. p. 358.

1204. NOWAK, ROBERT: Der künstliche Staat. Ost-Probleme der Tschecho-Slowakei. — Oldenburg i. O. — Berlin: Stalling. 324 p. 12 térk.
Ism.: R. Gy. *Kisebbségvédelem* I. évf. p. 52—53.
1205. DÉRER, IVAN: Naše problémy. Úvahy o základných otázkách Československa. (A mi problémáink. Elmélkedés Csehszlovákia alapvető problémáiról.) — Praha: Orbis. 377 p.
1206. HERBEN, JÁN: T. G. Masaryk. Život a dílo presidenta osvoboditele. (Masaryk T. G. A fölszabadító elnök élete és munkája.) — Praha: Sfinx. 439 p. 22 t.
1207. ČULEN, KONSTANTIN: Pittsburghska dóhoda. (Pittsburgi szerződés.) — Bratislava. 68, 8 p. 1 t.
1208. ČULEN, KONSTANTIN: Gróf Michal Károlyi a americki slováci. (Gróf Károlyi Mihály és az amerikai szlovákok.) *Sbornik Matice Slovenskej* 15. évf. (Turčiansky Sv. Martin) 1937, p. 299—316.
1209. BORSODY ISTVÁN: A csehek és az autonómia. *Magyar Szemle* 34. k. p. 243—253.
1210. GOGOLÁK, LOUIS: Hongrie et Slovaquie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59 k. p. 416—425.
1211. Felvidék! A visszaszerzett és a még visszavárt Felvidék története, mai élete, kultúrája, földrajza, néprajza, műemlékei. Írta: CHOLNOKY JENŐ, MÉCS LÁSZLÓ, BENDA JENŐ, RÁDY ELEMÉR, JUHÁSZ VILMOS. — Budapest: Dante. 4° 144 [16] p. 25 t. 7 térk.
Ism.: F. E. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 1161.
1212. BORSODY ISTVÁN (szerk.): Magyarok Csehszlovákiában, 1918—38. *Az Ország Útja* 2. évf. 6. sz. 221 p.
Tartalom: I. A keresztény egyházak. *Noszkay Ödön*: A magyar katolicismus, p. 7—13.; *Kövy Árpád*: A magyar protestántizmus, p. 14—16.; *Baráth László*: Az evangélikusok, p. 17—22. — II. Néprajzi helyzet. *Révai István*: A demográfia tükrében, p. 23—35.; *Varga Imre*: A statisztika tükrében, p. 36—47.; *Duka Zólyomi Norbert*: Az asszimilálódás, p. 48—54.; *Ungár Joób*: A magyar zsidóság, p. 55—57. — III. A politika. *Darvas János*: Politikai életünk húsz éve, p. 80—92. — IV. A műveltség sorsa. *Sziklay Ferenc*: Kulturális szervezkedésünk története, p. 93—107.; *Fizély Imre*: A magyar iskola, p. 108—118.; *Vass László*: Az irodalom, p. 119—125.; *Broggyányi Kálmán*: A művészet, p. 126—129.; *Narancsik Imre*: A tudomány művelése, p. 130—137.; *Szvatkó Pál*: A sajtó, p. 138—148. — VI. A társadalom. *Bolya Lajos*: A polgárság, p. 149—157.; *Haltenberger Ince*: A parasztság, p. 158—165. — VII. Az új nemzedék. *Sinkó Ferenc*: A főiskolások, p. 166—177.; *Kovács Endre*: A Sarló története, p. 178—188. — VIII. Nemzetek közt. *Vájlok Sándor*: Szlovákok és magyarok, p. 189—196.; *Czuczor László*: Csehek és magyarok, p. 197—204.; *Krammer Jenő*: Európa és a csehszlovákiai magyarság, p. 205—211.; *Borsody István*: Magyarország és a csehszlovákiai magyarság, p. 212—219.
Ism.: Szabó Z. *Kelet Népe* 4. évf. p. 131—134.; Tóth B. *Látóhatár* 6. évf. p. 436—438.

1213. A felvidéki magyarság húsz éve 1918—1938. Szerk. a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete. — Budapest: Egyetemi ny. 140 p. 8 t.
1214. SZVATKÓ PÁL: A visszatért magyarok. A felvidéki magyarság húsz éve. — Budapest: Révai. 207 p.
Ism.: L. E. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. 11—12. sz. p. 1159—1160.
1215. MORAVEK, ANDREW: The hungarian minority in Czechoslovakia. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 709—722.
1216. DUKA ZÓLYOMI NORBERT: Az asszimilálódás a csehszlovákiai magyarság életében. *Magyar Kisebbség* 17. évf. p. 414—434.
1217. DARÁS GÁBOR: A rutén kérdés tegnap és ma. 1. Hogyan jutottak a kárpátaljai rutének cseh uralom alá. 2. Kelet martaléka, Ruszinszkó az elcsatolás óta. — Budapest: Magyar Nemzeti Szövetség. 63 p.
Ism.: Nagy T. *Korunk Szava* 8. évf. p. 590.
1218. SCRIMALI, ANTONIO: La regione autonoma della Rutenia dopo il trattato di San Germano. La Rutenia all'Ungheria. — Palermo: Libreria Pampalone. 121 p.
Ism.: a. b. *Corvina* 1938, p. 716—717.
1219. DARÁS GÁBOR: Mit kell tudnia minden magyarnak a ruténekről? — Budapest: Magyar Nemzeti Szövetség. 12 p.
1220. LOVAS GERÉB ANDRÁS: Asszimiláció Erdélyben. — Budapest: Bartha Miklós Társaság. 24 p.
Kny.: *Magyar Élet* 3. évf.
1221. LIGETI ERNŐ: Transzilvánia új útjai. Mit köszönhet Magyarország Erdélynek? — Magyarország magyarsága és Erdély magyarsága. — Etikum és világeszmék. — Az arisztokrácia szerepe az erdélyi kultúrában. *Literatura* 13. évf. p. 421—427.
1222. TEMESVÁRY PELBÁRT: Miként látják az erdélyiek Erdély kérdéseit? — Pécs: Taizs ny. 43 [5] p.
A Pécsi Kir. m. Erzsébet Tudományegyetem Kisebbségi Intézetének kiadványai, 5.
1223. CIUHANDU, GH.: Problema „săcuiaască“ sub raport confesional. Câteva considerații și remarcări statistice. (A „székely“ problema felekezeti vonatkozásban. Néhány megfontolás és statisztikai megfigyelések.) — Sibiu: Tip. Arhidiecezană. 18 p.
Kny.: *Revista Teologică* 28. évf.
1224. BOTEMI, VIROICA: Les minorités en Transylvanie. — Paris: Pedone. 276 p.
1225. ZÁGONI ISTVÁN: Wie in Rumänien ein Nationalitätenstatut zustande kam. Budapest: Sárkány ny. 10 p.
Kny.: *Donaukurier* 5. évf.
1226. MIKÓ IMRE: A román kisebbségi statutum. — Cluj-Kolozsvár: Gloria kny. 16 p.
Kny.: *Hitel* 1938, 3. sz.

1227. BÖLÖNI ISTVÁN : Románia kisebbségi statutuma. *Kisebbségvédelem* 1. évf. 4—5. sz. p. 24—41.
1228. FODOR, ROMULUS IOAN : M. Stéphane Bölöni et la question des minorités en Roumanie. *Revue de Transylvanie* 4. évf. p. 380—392.
1229. ZÁGONI ISTVÁN : A kisebbségi jog Romániában. A jogszabályozás új rendelete. — Budapest : Fővárosi ny. 24 p. Kny.: *Magyar Külpolitika* 9. évf.
1230. ERDÉLYI JÁNOS : A „visszarománosító“ mozgalom. *Magyar Szemle* 33. k. p. 151—160.
1231. RÓNAI ANDRÁS : Szemelvények kisebbségi kérdéssel foglalkozó romániai folyóiratok legutóbbi évfolyamából. *Láthatár* 6. évf. p. 199—208, 266—269.
- V. ö. 27.
1232. SZÁSZ ZSOMBOR : Románia politikája. *Magyar Szemle* 34. k. p. 361—371.
1233. SZÁSZ ZSOMBORNÉ : Mária, román királyné. *Magyar Szemle* 34. k. p. 16—22.
1234. SCURTU, VASILE : Probleme naționale la granița de Vest. (Nemzeti problémák a nyugati határon.) — București : Tip. ziarului „Universul“, 1937. 23 p. Biblioteca Ligii Antirevizioniste Române.
1235. OPREA, GH. PETRE : Studio critico-documentar asupra teoriilor pe care se întemeiază politica revizionistă și de revanșe a Ungariei. Drepturile naționale ale României asupra teritoriilor redobândite pria tratatul dela Trianon. (Adatokon alapuló kritikai tanulmány azon elméletekről, melyeken Magyarország revíziós és revánspolitikája alapszik. Románia nemzeti jogai a trianoni szerződés által visszanyert területekre.) — București : Impr. „Curentul.“ 76 p. 3 t.
1236. D' ALBON, I.—DIACONESCU G.—GRIGORIU, M.—LEAȚU, G.—POPESCU, N.—SMEU, M.—TUDOR, G.—URSU, GR.: Revizionismul. — Iași : Tip. „H. Goldner“ Conces. Țerek, 1937. 280 p. Ism.: A. Manu, *Insemnări ieșene* 1937, 3. k. p. 898—900.
1237. DAȘCOVICI, N.: Acțiunea revizionistă și greșelile noastre. (A revíziós tevékenység és a mi hibáink.) *Insemnări ieșene* 2. évf. 1937, IV. k. p. 46—62.
1238. DRAGOMIR, S[ILVIU] : Opinions anglaises sur le problème de la Transylvanie. *Revue de Transylvanie* 4. évf. p. 90—108.
1239. HÖPKER, WOLFGANG : Rumänien diesseits und jenseits der Karpathen. — München : Knorr und Hirth, 1936. 127 p. Ism.: S. Dragomir, *Revue de Transylvanie* 1938, p. 149—156.
1240. OBERDING JÓZSEF GYÖRGY : A bánsági magyarság. — Kecskemét : Kecskeméti Hírlapkiadó ny. 16 p. Kny.: *Láthatár* 5. évf.
1241. CSÁVOSSY LÁSZLÓ : Húsz év mérlege. (A jugoszláviai magyar kisebbség helyzetjelentése.) *Láthatár* 6. évf. p. 470—472.
- V. ö. 26.

1242. TASNÁDY-KUBACSKA, ANDREW : Nopcsa — „Almost King of Albania.“ *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 517—525.
 1243. MEDRICZKY ANDOR : Kemál Atatürk a hadvezér, az államférfi és az ember. *Turán* 20—21. évf. p. 121—138.
 1244. HATVANY BERTALAN : A kínai kérdés története. — Budapest : Pantheon. 62 p.
 Világesemények, 2.

Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet.

1245. GOGOLÁK LAJOS : Machiavelli. *Tükör* 6. évf. p. 449—455. 5 kép.
 1246. SOLT GYÖRGY : Machiavelli. *Korunk Szava* 8. évf. p. 560—562.
 1247. VARGA ZOLTÁN : A szabadságesszme a XIX. század első felének magyar államszemléletében. *Századok* 72. évf. Pótfüzet p. 576—641. [16—81.]
 1248. IBRÁNYI, STEFANO : La dottrina della sacra corona ungherese nel secolo XX. — Budapest : Franklin ny. p. 570—576.
 Kny.: *Corvina*.
 1249. CSIZMADIA ANDOR : A magyar választójog alakulása. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 455—465.
 1250. DUBRAVSKY LÁSZLÓ : Állami élet. Magyarország Trianontól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 552—556.
 1251. TÖRÖK ÁRPÁD : Történelmi állameszme és tartományi önkormányzat Csehszlovákiában. *Kisebbségvédelem* 1. évf. p. 10—18.
-
1252. MÓRA MIHÁLY : Az egyházjogi irodalom útja. — Budapest : Stephaneum ny. 36 p.
 Kny.: *Theologia* 4—5. k.
 1253. RICHTER BÉLA : Politikai irányeszmék hatása a polgári perjogra. — Szeged : Városi ny. 132 p.
 Acta litterarum ac scientiarum Reg. Univ. Hung. Francisco-Josephinae. Sectio Jur.-Pol. T. III. 2.
 1254. MEDVIGY GÁBOR : Néhány büntetőjogi reformkérdés a hazai jogfejlődés szemléletében. (Csemegi és Deák.) *Magyar Jogászegyleti Értekezések* 6. évf. Szent István-száma p. 416—430.
 1255. A magyar jog változásai. 1918—1938. — Budapest : Orsz. Ügyvédszövetség. 80 p.
 1256. SZABÓ BÉLA : Jogszolgáltatás. Magyarország Trianontól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 539—542. 1 t.

Ld. 104.

1257. EMBER GYÖZÖ : A helytartói hivatal történetéhez a XVI. században. *Szentpétery-Emlékkönyv* p. 142—156.

1258. EMBER Győző: A magyar királyi helytartótanács ügyintézése. II. 1783—1848. (Második közlemény.) *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 58—141.
V. ö. 1937: 848.
1259. HOMOLYAI REZSŐ: Adókezelésünk Mária Terézia korában. *Városi Szemle* 24. évf. p. 79—85.
1260. FÖGLEIN ANTAL: A vármegyei jegyzőkönyv. *Levéltári Közlemények* 16. évf. p. 142—167.
1261. FÖGLEIN ANTAL: Dubéczy György, Zólyom vármegye notáriusa. *Turul* 52. k. p. 1—6.
1262. KOVÁCS LAJOS: Telekkönyvi rendtartás Budán a kamarai adminisztráció idejében. — Budapest: Dunántúl ny. 25 p. Kny.: *Szentpétery-Emlékkönyv*.
1263. KRING MIKLÓS: A községi közigazgatás történetéhez. (Tóváros 1836—1849. évi jegyzőkönyvei alapján.) — Budapest: Dunántúl ny. 23 p. Kny.: *Szentpétery-Emlékkönyv*.
1264. EREKY, STEPHEN: The origin of modern local government in Hungary. — Budapest: Society of the Hungarian Quarterly. 12 p. Kny.: *The Hungarian Quarterly*. 4. k.

Gazdaság- és társadalomtörténet.

Ld. 16.

1265. TAKARÓNÉ GÁLL BEATRIX—TAMÁS KÁROLY: A közgazdasági elméletek története. — Budapest: Tébe. 495 p. Tébe Könyvtár, 94.
1266. HALÁSZ GÁBOR: Az első magyar kapitalisták. *Tükör* 6. évf. p. 822—826. 4 kép.
1267. BOROTVÁS-NAGY SÁNDOR: Közgazdasági művelődésünk kezdetei. — Budapest: Franklin. 468 p. Ism.: (Bf.) *Magyar Középkiskola* 31. évf. p. 313—315.; Komoróczy Gy. *Századok* 73. évf. p. 376—377.
1268. MYCJUK, ALEXANDER: Nariszi z szocialno-gospodarszkoj isztorii Pidkarpatszkoj Ruszi. II. Doba fevdalno-kripacka vid drugoj csverti XVI v. do polovini XIX. (Kárpátalji Ruténföld szociális-gazdaságtörténelmének rajza. II. A XVI. sz. második negyedétől a XIX. sz. közepéig.) — Praha. 390 p.
1269. BALLA ANTAL: A legújabb kor gazdaságtörténete. — Budapest: Egyetemi ny. 315 p. Ism.: Komoróczy Gy. *Századok* 72. évf. p. 124—125.
1270. HEGEDŰS LORÁNT (szerk.): Gazdasági élet. — Budapest: Egyetemi ny. 4° 526 p. A mai világ képe, III. k. A tartalomból: *Balla Antal*: A világháború hatása a gazdasági eszmékre, p. 23—75.; *Fellner Frigyes*: Mibe került a világháború, p. 213—252; *Hegedűs Loránt*: A pénz sorsa és misztériuma, p. 421—472.; *Balla Antal*: Világgazdaság p. 473—517.

- Ism.: Farkas L. *Pedagógiai Szeminárium* 8. évf. p. 611—613.
1271. GELLER, KARL: Die Strukturänderungen der ungarischen Volkswirtschaft nach dem Kriege und die Stellung Ungarns im mitteleuropäischen Wirtschaftsraum. — Münster i. Westf.: Helios Verl. IX, 154 p.
Ism.: R. Lütgens, *Bibliographie des Deutschlandums im Ausland*, 2. évf. p. 277.; Pálosi E. *Katolikus Szemle* 52. évf. 9. sz. p. 563.; (Z.) *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 405—406.
1272. SÍPOS SÁNDOR: A gazdasági konjunktúra alakulása 1920—1937. (Francia kivonattal.) *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 565—580. 4 t.
1273. A magyar nemzetgazdaság fejlődésére vonatkozó adatok. 1924/25—1937/38. — Budapest: M. Gazdaságkutató Intézet. 49 p.
A M. Gazdaságkutató Intézet külön kiadványai, 15.
1274. OLTEANU, ALEXANDRU: Le mouvement économique hongrois en Transylvanie. *Revue de Transylvanie* 4. évf. p. 40—72.
1275. SURÁNYI-UNGER TIVADAR: Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében, 1925—1934. I. k. ⊥ Budapest: Székesfővárosi Statisztikai Hivatal. 364 p.
Statisztikai Közlemények, 85. 3.
1276. GUNDA, BÉLA: Sammelwirtschaft bei den Ungarn. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 302—317.
1277. GYÖRFFY, STEPHAN: Die extensive ungarische Viehhaltung. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 318—344.
1278. KOVÁCS, LÁSZLÓ: Ackergeräte in Ungarn. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 263—301.
1279. DOMANOVSKY, ALEXANDER: Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. *Wirtschaft und Kultur* (Dopsch-Festschrift, Baden b. Wien: R. M. Rohrer) p. 441—469.
1280. RAVASZ JÁNOS: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. — Budapest: Otthon ny. 103 p.
Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 14.
Ism.: Bakács I. J. *Századok* 73. évf. p. 373—374.
1281. TESSEDIK SÁMUEL: Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Az eredeti német kéziratokból fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta NÁDOR JENŐ. Átnézte Láng Lajos. Függelék: Tessedik tanítási tervezete, a magyar iskolaügyről írott 12 paragrafusa s Hajnóczy Józsefhez írott levelei. KEMÉNY GÁBOR fordításában és tanulmányával. — Budapest: Magyarságtudomány. 152 p. 6 t.
A Magyarságtudomány könyvei, 1.
Ism.: Nánay B. *Láthatár* 6. évf. p. 287—288.
1282. DORNYAY BÉLA: A keszthelyi Georgikon 1837-ben. Ploetz után. — Keszthely: Mérei ny. 12 p.

1283. Gesztelyi NAGY LÁSZLÓ : Mathiász János. — Kecskemét : Hírlapkiadó ny. 40 p.
A Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara kiadványai, 33.
1284. Gesztelyi NAGY LÁSZLÓ : Csókás József homoki gyümölcs- és szőlőtermesztő kiskgazda élete és munkássága. — Kecskemét é. n. 80 p.
1285. RAPAICS RAJMUND : A magyar csemegegyzölő. *Magyar Szemle* 33. k. p. 125—133.
1286. RAPAICS, RAYMUND : The wines of Hungary. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 109—117.
1287. KERÉK MIHÁLY : Mezőgazdasági termelésünk négy évtizede. *Magyar Szemle* 32. k. p. 24—32.
1288. GÜNZEL, KARL : Die landwirtschaftliche Betriebsstruktur im ehemaligen Königreich Kroatien-Slawonien. (Auf Grund der landwirtschaftlichen Statistik der Länder der ungarischen Krone, Budapest 1897—1900.) *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 1. évf. 1937, 1. sz. p. 63—75.
1289. Soós IMRE : Mezőgazdasági termelés. Magyarország Trianontól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 429—438.
1290. Dvacať rokov aktívnej práce v prospech zemedelských potrieb Slovenska. (Húsz év tevékeny munkája Szlovenszko mezőgazdasági szükségleteinek érdekében.) — Bratislava : Rohnicka jednota. 120 p.
1291. WINKLER, ARNO : Ungarns landwirtschaftsgeographische Gestaltung. — Berlin : Gruyter. 4° VI, 149 p. 20 t. Ungarische Bibliothek, 2. Reihe, 8.
1292. ZÜGN NÁNDOR : Soproni erdészeti régiségek. (Német kivonattal.) — Sopron : Röttig-Romwalter ny. 22 p. Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.
1293. KOZMUTZA LÁSZLÓ : Erdőtörvényeink és rendeleteink fejlődése, különös tekintettel erdőgazdaságaink állami támogatására. — Kispeszt : Fischhof ny. 16 p. Közlemények a M. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közigazgatástani Intézetéből.
1294. BERNÁT GYULA : Az új Magyarország agrárpolitikája. 1867—1934. — Budapest : Dunántúl ny. 416 p.
1295. BENCZE SÁNDOR : Nemzetiségi birtokpolitikánk a háború előtt és után. — Budapest : Hollósy ny. 16 p.
1296. MÁTHÉ REZSŐ : Tizenöt év fasiszta agrárpolitikája. *Századunk* 13. évf. p. 93—96.
-
1297. SZENTMIHÁLYI TAMÁS A magyar ipar multja és jövője. *Ifjúsági Vezető* 12. évf. p. 379—389.
1298. RICHTER M. ISTVÁN : A mesteravatás és mesterasztal a céhvilágban. (Német kivonattal.) *Ethnographia-Népelet* 49. évf. p. 66—75.
1299. SZAUDER GYULA : A váci kézművesipar helyzete a céhek korában. — Vác : Kapisztrán ny. 24 p.

1300. UNGÁR LÁSZLÓ : A hazai céhrendszer bomlásáról. *Századok* 72. évf. p. 167—191.
1301. FARKASFALVI SÁNDOR : Ipar. Magyarország Trianontól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 453—460.
1302. VITÉZ SÁGHELYI LAJOS : A magyar üvegesipar története. — Budapest : Otthon ny. 512 p.
1303. KOLB JENŐ : Régi játékkártyák és kártyafestők Sopronban. — Sopron : Röttig-Romwalter ny. 16 p.
Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.
1304. BALLAI KÁROLY ÉS TÁBORI KORNÉL (szerk.) : Negyven év a magyar szállodás- és vendéglősipar életéből. — Budapest : Merkantil ny. 234 p.
1305. SZÉKESFEHÉRVÁR ÉS FEJÉR VÁRMEGYE IPARA ÉS KERESKEDELME Szent István évében. — Székesfehérvár : Csitáry. 512 p.
A tartalomról: *Juhász Viktor* : Adatok a székesfehérvári ipari céhek multjából, p. 9—98; *Vértess József* : Székesfehérvár szab. kir. város kereskedelmének története, p. 99—186.; A legelső magyar életbiztosító intézet Székesfehérvárott alakult meg, p. 188—190.; *Baróti Géza* : Százszentdős a fehérvári csizmadiák céhkönyve, p. 191—196.; Ipari és kereskedelmi érdekképviseleteink története, p. 197—252.
-
1306. PAKUCS BÉLA : Pécsi vasútterv 1842-ben. *Pannonia* p. 330—344.
1307. MOGA, I.: Politica economică austriacă și comerțul Transilvaniei în veacul XVIII. (Az osztrák gazdasági politika és Erdély kereskedelme a 18. században.) — București : Impr. Națională. p. 86—165.
Kny.: *Anuarul Institutului de Istorie Națională* VII. 1936—1938.
1308. PANAITESCU, P[ETRE] P.: Cum au ajuns Bucureștii capitala țării ? (Hogyan lett Bukarest az ország fővárosa. [Az erdélyi szász kereskedelem hanyatlása révén.]) — București : Impr. Națională. 14 p.
Kny.: *Revista Fundațiilor Regale* 1938, 8. sz.
Ism.: F. D. Stănculescu, *Revista Istorică Română* 1938, p. 336.
1309. FURNICĂ, D. Z.: Din trecutul românesc al Brașovului. Documente comerciale. 1741—1860. (Brassó román multjából. Kereskedelmi okmányok. 1741—1860.) — București : [Tip. „Luptă.”] 1937. IV, 236 p. 9 t.
Ism.: *Țara Bârsei* 1938, p. 89.
1310. PRIȘCU, I.: Documente. [4 cyrill-betűs románnyelvű oklevél a román vajdák által a brassói mészárosoknak adott adómentességről.] — Brașov : Tip. „Unirea.” 7 p.
Kny.: *Țara Bârsei*.
1311. SZIMICS MÁRIA : A debreceni országos vásárok története. — Budapest : ny. n. 76 [4] p. 3 mell.
A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának közleményei, 7.

1312. NAGYBÁKAY (RICKL) ANTAL: A Debreceni Kereskedő Társulat 240 esztendőös multja. — Debrecen: Városi ny. 33 p.
1313. RADÓ DEZSŐ—DICZIG ALAJOS: A kereskedelmi és iparkamarák hazánkban és külföldön. — Debrecen: Nagy. 637 p.
-
- Ld. 189, 190, 195, 200, 201.
1314. VITÉZ KELEMEN JÓZSEF: A magyar hitelügy története a legújabb időkig. A főbb kérdések elméleti összefüggésének tárgyalásával. — Budapest: Sárkány ny. 286 p. 27 t.
1315. MENNYEY GÉZA: Néhány adat a birtokos hitelének történetéhez Magyarországon. *Magyar Gazdák Szemléje* 43. évf. p. 259—265.
1316. MENNYEY GÉZA: A földbirtok hitele a reformkorszak eszmévilágában. *Magyar Gazdák Szemléje* 43. évf. p. 97—116.
1317. SZABÓ GYULA: Visszapillantás a Tiszaföldvári Polgári Társulati Alap egy évszázados történetére. — Tiszaföldvár: György ny. 48 p.
1318. SCHANDL KÁROLY (szerk.): A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei. — Budapest: Pátria ny. 240 p. 40 t. 1 térk.
1319. ALMÁSI BALOGH ELEMÉR: Emlékeim. A negyvenéves „Hangya“ és a Közgazdasági Egyetem története. — Budapest: Egyetemi ny. 410 p. 3 t.
1320. OBERDING JÓZSEF GYÖRGY: Az erdélyi magyarság szövetkezeti mozgalma. — Budapest: Kecskeméti Hírlapkiadó ny. 34 p.
1321. MAYOR, LADISLAU C[AROL]: Cooperatia de credit maghiară. (A magyar hitelszövetkezet.) — Oradea: „Grafica.“ 23 p.
1322. MATOLCSY, MATTHIAS and VARGA, STEPHEN: The national income of Hungary 1924/25—1936/37. — London: King — Budapest: Athenaeum ny. VIII, 116 p.
1323. KÁRMÁNY GYÖRGY: A társulati adó történeti fejlődése és mai állása. — Budapest: Fővárosi ny. 24 p.
-
1324. HÁZY ALBERT: A XVI. század társadalomszemlélete Selneccerus Miklósnál és Szegedi Lőrincnél. — Szeged: Traub ny. 34 p.
Adalékok a tudományok szociografiájához, A. 2.
1325. VENCZEL JÓZSEF: A társadalomkutatás kezdetei. *Pásztor-tűz* 24. évf. p. 81—85.
1326. CS. E. [CSATKAI ENDRE]: Nádasdy Ferenc gróf udvartartása. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 99.
1327. BÁTKY, SIEGMUND von: Das ungarische Bauernhaus. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 247—262.
1328. CS. SEBESTYÉN, KARL von: Ungarische Bauernmöbel. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 235—246.

1329. ILA BÁLINT: A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig. (Francia kivonattal.) — Budapest: Felvidéki Tudományos Társaság. 99 p. 4 t.
A Felvidéki Tudományos Társaság kiadványai, 1. 6.
1330. MÁNZAT, G.: „Liber iobbagionum“ al oraşului Dej, sau vieața într'un sat românesc din Ardeal pela sfârşitul veacului al XVII-lea. (Dés város „liber iobbagionum“-a, vagy egy erdélyi román falu [Csatány, Dés mellett] élete a 17. sz. vége felé.) *Blajul* III. 1936, p. 185—190.
1331. SUCIU, CORIOLAN: Horia în primejdie la Bistra. (Hóra veszedelemben Bisztrán [Aranyos-Torda m.]) *Blajul* III. 1936, p. 417—419.
1332. GĂVĂNESCU, ED. I.: În preajma răscoalei lui Horea. Un raport inedit al episcopului Petru Petrovici. (Hóra lázadása korában. Petrovici Péter [aradi] püspök egy kiadatlan jelentése.) *Revistă Istorică* XX. k. p. 253—258.
1333. GĂVĂNESCU, ED. I.: Cîteva amănunte din preajma răscoalei lui Horea. După Ioan Monorai. (Néhány apróság Hóra lázadása korából. Monorai János után.) *Revistă Istorică* 20. k. p. 133—138.
1334. LUPAŞ, IOAN (közli): Patru rapoarte oficiale privitoare la situaţiunea regiunii miniere în timpul răscoalei țăranilor din Transilvania la 1784. (Négy hivatalos jelentés a bányavidék helyzetére vonatkozólag az erdélyi parasztlakosság fellebbezése idején 1784-ben.) — Bucureşti: Tip. și ed. Leopold Geller, 1936. 16 p.
Kny.: *Libertatea*.
- Ld. 980, 981.
1335. DÖMÖTÖR SÁNDOR: Kenesei szegény jobbágyok panasza a XVIII. századból. — Balatonkenese: Rábaközi ny. 8 p.
Kny.: *Történetírás* 2. évf.
1336. KÜRY BÉLA: A paraszti közösség ereje. Jászkisér és Apáti emlékeiből. *Kelet Népe* 4. évf. p. 268—274.
1337. HUSZTI DÉNES: Kazinczy és Berzeviczy Gergely vitája a jobbágykérdésről. — Budapest: Szerző. p. 335—345.
Kny.: *Katolikus Szemle* 52. évf.
1338. TIRY LÁSZLÓ: Széchenyi István parasztszemlélete. *Korunk Szava* 8. évf. p. 258—259.
1339. VOZÁRY JUDIT: A zsellérek gazdasági helyzete Szepes vármegyében a Mária Terézia-féle úrbérrendezéstől a jobbágyság felszabadításáig. — Budapest: Hornyánszky ny. 20 p.
Kny.: *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf.
1340. EÖRSI BÉLA: A magyar földművelészet szegénység kialakulása. — Budapest: Fővárosi Könyvkiadó. 92 p.
Ism.: R. L. *Társadalomtudomány* 18. évf. p. 90.; Donáth F. *Válasz* 5. évf. p. 358.
1341. SARKADI KESZTYÜS LAJOS: Kutatások a tiszántúli és északi dombosvidéki kiscgazdák vagyoni és jövedelmi helyzetéről

- az 1931—1936-ig terjedő években. — Debrecen : Városi ny. 68 p. 17 mell.
1342. KOVÁCS IMRE : A néma forradalom. — 2. kiadás. Budapest : Cserépfalvi, é. n. 262 [2] p. 4 t.
A Szolgálat és Írás munkatársaságának könyvei, szerk. Boldizsár Iván.
1343. FÉJA GÉZA : Viharsarok. Az Alsó-Tiszavidék földje és népe. 2., 3. kiad. Budapest : Athenaeum. 276 p. 8 t.
Magyarország felfedezése.
1344. VICZIÁN ISTVÁN : Falukutatás és a Viharsarok. — Budapest : Egyesült Keresztény Nemzeti Liga. 20 p.
1345. SZABÓ ZOLTÁN : Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. — Budapest : Cserépfalvi. 282 p. 30 fénykép, 8 t.
A Szolgálat és Írás Munkatársaságának könyvei, 4. — Magyarország felfedezése.
Ism.: d. h. *Corvina* 1938, p. 606—607.; Nagypál I. *Nyugat* 31. évf. II. p. 145—146.
1346. HIDVÉGI JÁNOS : Hulló magyarság. — Budapest : Athenaeum. 217 p.
Ism.: Perr V. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 350.
-
1347. KÁROLYI SÁNDOR gróf : Néhány szó a magyar munkáskérdésről. — STEUER GYÖRGY : Megemlékezés Károlyi Sándor grófról. — Budapest : Földmunkásszövetkezeti Központ. 27 p.
A Földmunkásszövetkezetek könyvtára, II.
1348. DOBROVITS SÁNDOR : Társadalmi szervezetek. Magyarország Trianontól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 414—418.

Népiség-, település- és helytörténet.*

1349. THIRRING GUSZTÁV : Magyarország népessége II. József korában. — Budapest : Magyar Tudományos Akadémia. VIII, 192 p.
Ism.: F. J. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 332—333.
- 1349a. THIRRING, GUSTAV : Die Bevölkerung Ungarns zur Zeit Josephs II. Die Hauptergebnisse der Zählung von 1784—1787. — Budapest : Stephaneum ny. p. 161—182.
Kny.: *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 16. évf.
1350. THIRRING LAJOS : Népesség és mozgalom. Magyarország Trianontól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 375—390. 4 t.
1351. KONKOLY-THEGE, JULES DE : The population movement of Hungary and the reforms in the hungarian population

*Ld. 568. l. jegyzet. V. ö. a középkori részben felsorolt címetek is

- statistics. [1921—35.] *Population Journal of the International Union for the Scientific Investigation of Population problems* 1937, 2. k. p. 40—46.
1352. SOMEȘAN, LAURIAN : Le peuplement de la plaine de la Tisa et ses facteurs géographiques. *Revue de Transylvanie* 4. évf. p. 233—262. 1 térképm.
1353. MANUILA, SABIN : Aspects démographiques de la Transylvanie. — Bucarest : (Impr. Națională.) 97 (2) p.
Kny.: *La Transylvanie*.
Ism.: I. Crăciun, *Revue de Transylvanie* 1938, p. 424—426.
1354. DOMOKOS PÁL PÉTER : A moldvai magyarság történeti számadatai. *Hitel* p. 295—308.
1355. THIRRING LAJOS : Székesfehérvár s Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. — Budapest : Hornyánszky ny. p. [1] 208—232. 1 t.
Kny.: *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf.
1356. THIRRING GUSZTÁV : Székesfehérvár népessége a XVIII. század végén. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 233—247.
1357. KOVÁCS ALAJOS : Száz év Fejér vármegye községeinek népesedéstörténetéből. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 248—265.
1358. Marjalaki KISS LAJOS : Régi népszámlálások Miskolcon. — Miskolc : Miskolci könyvny. é. n. 15 p.
-
1359. FEKETE PÉTER H. : A hajdúk és a Hajdúkerület története. Hajdúböszörmény : Nagy ny. 24 p.
1360. KOZMA ANTAL : A székelyek jellemzése egy XVIII. századi francia tudós művében. *Debreceni Szemle* 12. évf. p. 262—263.
1361. SZILÁGYI OLIVÉR : A székelyföldi görögkeleti és görögkatolikus vallású lakosság az 1857-iki és 1910-iki népszámlálások tükrében. — Lugoj : Húsvéth és Hoffner ny. 31 p.
Kny.: *Magyar Kisebbség* 1938, 1—2. sz.
1362. BARSY GYULA : Varázslatos beolvastó erőnk és a valóság. *Kisebbségvédelem* 1. évf. 4—5. sz. p. 18—24.
1363. NAGY ÖDÖN : Szórvány és beolvadás. — Cluj : Tip. Gloria. 20 p.
Kny.: *Hitel* 1938, 4. sz.
1364. MORAVEK ENDRE : A nyelvi asszimiláció. *Magyar Szemle* 33. k. p. 213—222.
1365. GR. RÉVAY ISTVÁN : Kisebbségi helységeink nemzetiségi adatforrásai. *Láthatár* 6. évf. p. 397—409.
- 1365a. RÉVAY ISTVÁN : Kisebbségi helységeink nemzetiségi adatforrásai. *Új Élet* 7. évf. p. 17—21, 62—66, 106—110.
1366. VÁJLOK SÁNDOR : Szlovákok és magyarok. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 535—543.

1367. KOVÁCS ALAJOS: A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. *Századok*, Pótfüzet p. 561—575. [1—15.] 1 térk.
1368. GRÓF TELEKI PÁL: Egy néprajzi térképről. *Földrajzi Közlemények* 65. k. 1937, p. 60—70.
1369. SOMEȘAN, LAURIAN: Une carte discutabile. (Réponse à M. Paul Teleki.) *Revue de Transylvanie* 4. évf. p. 123—127.
1370. MERUȚIU, V.: La carte ethnographique de la Roumanie d'après le recensement de 1930. *Revue de Transylvanie* IV. p. 328—334. 1 térk.
1371. MANCIULEA, ȘTEFAN: Frontiera politică și etnică româno-maghiară. — București: Tip. ziarului „Universul”. 88 p. 6 t.
1372. MANCIULEA, ȘTEFAN: La frontière ethnique roumano-hongroise. *Revue de Transylvanie* IV. évf. p. 28—39. 2 térképm.
1373. MANUILA, SABIN: Étude ethnographique sur la population de la Roumanie. Ethnographical survey of the population of Romania. — (București: Impr. Națională.) 4° XXXIX p.
1374. LOVAS GERÉB ANDRÁS: A romániai magyar szórványkérdés. *Magyar Élet* 3. évf. 5. sz. p. 5—10.
1375. LOVAS GERÉB ANDRÁS: Szórványkérdés és természetes asszimiláció Erdélyben. *Magyar Élet* 3. évf. 9. sz. p. 6—8, 10. sz. p. 12—16.
1376. VUIA, ROMULUS: Le village roumain de Transylvanie et du Banat. — Bucarest: (Impr. Națională.) 1937. 85 p. 15 mell.
Kny.: *La Transylvanie*.
Ism.: I. Crăciun, *Revue de Transylvanie* 1938, p. 422—424.
1377. PASCU, ÉTIENNE: Les Roumains du Bihor [Bihar]. *Revue de Transylvanie* 4. évf. p. 365—380.
1378. POPP, N.: Despre toți Români din Maramureș. (Az összes máramarosi románokról.) — [București: Tip. Națională.] p. 420—427.
Kny.: *Convorbiri Literare* 1938. nov.-dec.
1379. IORGA, N[ICOLAE]: Românismlul în trecutul Bucovinei. (A bánáság Bukovina multjában.) [Néhány szóval a csángó falvakról.] — București: (Datina Românească, Vălenii-de-Munte.) 426 p.
Publicațiile Mitropoliei Bucovinei.
1380. BĂNĂȚEANU, VLAD: Armenii în istoria și în viața românească. (Az örmények a román történelemben és életben.) — București: Tip. Lito Țaranu & Co. 57 p.
1381. NEMOIANU, P[ETRE]: Ungurii și Banatul. (A magyarok és a Bánáság.) *Revista Fundațiilor Regale* 4. évf. 1937. nr. 8., p. 365—375.
1382. (Banat 1738—1938.) 200 gudini u Banata. 1738—1938. Života i običaja na banatscîte balgare. (200 év a Bánáságban. A bánási bolgárok élete és szokásai.) — Timișoara: Izdáva Banatscî Balgarscî Glásnić. 159 p. 3 t.

1383. RONKOV, JÁKU: Istorijata na balgarete ud Banata. (A bánási bolgárok története.) Izdava „Banatsci Balgarsci Glásnici“. — Timișoara: Tip. Sonntagsblatt. 32 p. Biblioteka „Banatsci Balgarsci Glas“. No. 2. Nášta istorija.
1384. MEZNERICH JENŐ: A bunyevácok. — Budapest: Szerző. 43 p. Ism.: Thim J. *Századok* 73. évf. p. 234.
1385. HADROVICS LÁSZLÓ: A magyarországi szerb települések újabb szerb irodalma. *Századok* 72. évf. p. 335—340.
1386. POPOVIĆ, D. J.—SEČANSKI, Z.: Gradja za istoriju naselja u Vojvodini od 1695 do 1796. (Adatok a vajdasági szerb települések történetéhez 1695—1796.) — Novi Sad 1936. XXXIII, 146 p. 1 t. Istorisko društvo u Novom Sadu, Posebna izdanja, IV. Ism.: Hadrovics L. *Századok* 1938, p. 335.
1387. POPOVIĆ, D. J.: Popis stanovništva u Futogu iz 1698. (Futak összeírása 1698-ból.) *Glasnik Istoriskog Društva u Novom Sadu* IX. évf. 1936, p. 79—83. Ism.: Hadrovics L. *Századok* 1938, p. 335.
-
1388. NÉMEDI, LUDXIG: Das Gesamtdeutschtum im ungarischen Blickfeld. — Budapest: Sárkány ny. 146 p. Schriftenreihe der Neuen Heimatblätter, 6.
1389. KALEK, HEINRICH: Das Ungarische Institut an der Universität Berlin. Berichte über deutsche und ausländische Südosteuropa-Forschung. *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa* 2. évf. p. 233—236.
1390. Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums. Hrsg. von KARL PETERSEN, PAUL HERMANN und HANS SCHWALM. 2. k. 7. f. 3. k. 1—2. f. — Breslau: Hirt. 4° p. 433—512, 80 p., p. 81—144. V. ö. 1937: 957.
1391. ISBERT, OTTO ALBRECHT: Volksboden und Nachbarschaft der Deutschen in Europa. — Langensalza—Berlin—Leipzig: Beltz, 1937. 153 p. Ism.: G. L. *Kisebbségvédelem* 1. évf. p. 43—44.
1392. DAMMERT, RUDOLF: Deutschlands Nachbarn in Südosten. Völker und Mächte im Donauraum. — Leipzig: Voigtländer. 391 p.
1393. MÜLLER, K. V.: Die Bedeutung des deutschen Blutes in Südosteuropa. *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 582—623.
1394. TÜRCKE, KURT EGON Frh. von: Das Schulrecht der deutschen Volksgruppen in Ost- und Südeuropa. — Berlin: Heymann. XII, 710 p. Beiträge zum Ausland. Öffentl. Recht und Völkerrecht, 25. Ism.: H. Schnitzer, *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 113—114.

1395. SCHMIDT, JOSEF: Die Deutschböhmen im Banate. Ein Heimatbuch zur Jahrhundertwende. — Timișoara: Deutsche Buchh. 228 p.
1396. PIFFL, ERNA: Deutsche Bauern in Ungarn. — Berlin: Grenze und Ausland. 64 p.
Ism.: J. W. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 1—2. f. p. 132.; G. L. *Kisebbségvédelem* 1. évf. p. 42—43.
1397. KLOCKE, HELMUT: Deutsches und madjarisches Dorf in Ungarn. — Leipzig: Hirzel, 1937. 97 p.
3. Beiheft zum Archiv für Bevölkerungswissenschaft und Bevölkerungspolitik, Band VII.
Ism.: A. Malaschofsky, *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 441.
1398. VALJAVEC, FRITZ: Das deutsche Bürgertum und die Anfänge der deutschen Bewegung in Ungarn. *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 376—394.
1399. VALJAVEC, FRITZ: Zur Entstehung des deutschen Volksebewusstseins in Ungarn. *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 628—630.
1400. PUKÁNSZKY BÉLA: A német népi öntudat hazai formái. *Budapesti Szemle* 250. k. p. 257—272.
1401. PUKÁNSZKY, BÉLA: Le sentiment ethnique chez Allemands de Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 519—528.
1402. GHERGHEL, ION: La tragédie morale du professeur Jacob Bleyer, chef des Souabes. *Revue de Transylvanie* 4. évf. p. 129—133.
1403. VALJAVEC, FRITZ: Die Anfänge der deutschen Widerstandsbewegung in Neusatz. *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 254—255.
1404. REISER, GEORG: Der Sprachwandel in den Banater Franzosendörfern. — Budapest: Szerző. p. 55—71.
Kny.: *Neue Heimatblätter* 3. évf.
1405. RÖSSNER, EDITH—MEYER, RUDOLF: Über die Veränderungen der Donauschwaben gegenüber der Bevölkerung in der Urheimat. Eine mediz.-anthropologische Studie. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 82—87.
1406. WEINELT, HERBERT: Die untergegangene Deutschumgruppe der Liptau. *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 335—351. 4 t.
1407. KLOCKE, HELMUT: Bemerkungen über Inhalt und Form im Volkstumwandel. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 1—2. f. p. 78—83.
1408. PUKÁNSZKY BÉLA: Comment s'accomplit l'assimilation des Allemands de Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 119—127.
1409. SACHSE, HERBERT: Die Verluste des ungarländischen Deutschtums im Spiegel der Statistik. — Berlin: Grenze und Ausland, 1937. 73 p.
Schriften zur Volkswissenschaft.

- Ism.: F. Machatschek, *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 440—441.
1410. RÓNAI ANDRÁS : A németek számszerű csökkenése Csonka-Magyarországon. *Magyar Szemle* 34. k. p. 74—78.
1411. WIRTHOVEN, ANTON FRANZ CHRISTIAN : Die deutsche Bevölkerungsfrage in Ungarn. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 1—2. f. p. 13—55, 3—4. f. p. 1—57.
-
1412. TABA ISTVÁN : A XVII. század végének telepítéspolitikája. *Történetírás* 2. évf. p. 84—101.
Ism.: Chr. Wirthoven, *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 129—130.
1413. HÄSSLER, J. : Ungarische Kolonistenwerbung in Mittelbaden. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 1—2. f. p. 105—112.
1414. HACK, JOHANNES : Fuldauer Landesuntertanen wandern nach Ungarn. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 1—2. f. p. 112—116. Berichtigung. Uo. 3—4. f. p. 109.
1415. HACK, JOHANNES : Untertanen der Landgrafschaft Hessen-Hannau wandern nach Ungarn (1766—1803). *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 100—101.
1416. DÖBELE, LEOPOLD : Die Auswanderung der Hotzen nach Ungarn und in das Banat. *Mein Heimatland* 1. sz. p. 13—26.
Ism.: A. Tafferner, *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 127.
1417. LENDL, EGON : Der Beitrag Niederösterreichs zur deutschen Südostkolonisation der Neuzeit. *Unsere Heimat* 1. f. p. 1—6.
Ism.: Tafferner A. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. sz. p. 127—128.
1418. ZIMMERMANN, JOHANN : Woher stammen die Deutschen des Wieselburger Heidebodens? *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 87—92.
Ld. 226, 227, 1547.
1419. LUTZ, ANDREAS : Die ersten deutschen Siedler in Ungarn nach der Türkenherrschaft. — Graz : Szerző. 23 p.
1420. LENDL, E. : Ein Beitrag zur Erforschung der deutschen Siedlungen im südwestlichen Ungarn. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 1—2. f. p. 100—105.
1421. KISS, ISTVÁN von Rugonfalva : Johann Eimann : Beschreibung des Batscher Komitats. Pest 1822. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 1—2. sz. p. 117—121.
Ld. 1448.
1422. LENDL, EGON : Zur Ansiedlungsgeschichte von Deutsch-Diószeg. *Karpathenland* 11. évf. p. 20—23.
1423. BONOMI, EUGEN : Vertrag des Grundherrn Frh. Johann Ignaz v. Kurtz mit den deutschen Siedlern zu Pesthidegkút. *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 630—631.
1424. SCHLITT, ADAM : Die dörfliche Kameradschaft in Szakadát. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 1—2. f. p. 84—90.
1425. SCHLITT, ADAM : Die Mundart von Szakadát. Eine sprachliche Untersuchung im Hinblick auf die urheimatlichen

- Auswanderungsgebiete mit einem Anhang aus dem volkskundlichen Teilen der Pfarrchronik von Szakadát. — Budapest : Huss. 106 p.
Schriftenreihe der Neuen Heimatblätter, 5.
Ism.: J. Weidlein, *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 112—113.; J. Weidlein, *Südostdeutsche Forschungen* 3. évf. p. 647—648.
1426. BILKEI GORZÓ JÁNOS : Vecsés nagyközség története. Különös tekintettel a 150 év előtti telepítésre (1786—1936). — Monor : Vecsés nagyközség Elöljárósága. VI, 160 p. 2 mell. 10 t.
1427. BUSSHOFF, LOTTE : Wandlungen im Landschafts- und Siedlungsbild der Banater Schwäbischen Heide. — München : Institut. 139 p.
Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München, 17.
Ism.: G. W. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 120.
1428. MILLEKER, FELIX : Versuch einer Ansiedelung von Spaniern im Banat. — Werschetz : Artist Anst. 1937. 12 p. Banater Bücherei, 59.
Ism.: H. Grimm, *Bibliographie des Deutschtums im Ausland* 2. évf. p. 178—179.
1429. KÓSA, JÁNOS : Die ungarische Kolonisationsfrage um die Mitte des 19. Jahrhunderts. — Budapest : Sárkány ny. 135 p.
Kny.: *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, VIII. k.
-
1430. GOGOLÁK LAJOS : A Felvidék : a táj és a történelem. *Magyar Szemle* 34. k. p. 208—219.
1431. LELKES NÁNDOR JÓZSEF : Felvidéki jegyzetek. *Élet* 29. évf. p. 1968—1970.
1432. GOGOLÁK LAJOS : Magyar városok a Felvidéken. *Tükör* 6. évf. p. 903—907. 4 kép.
1433. ERNYEY, JOSEPH und KARSAI, GEIZA : Bilder aus der Geschichte der niederungarischen Bergstädte. — Budapest : Nemzeti Múzeum. p. 713—875.
Kny.: *Deutsche Volksschauspiele a. d. oberungarischen Bergstädten*, II. k.
1434. TÓTH VILMOS : A Rábaköz gazdaság- és településföldrajza. Pécs : Kultúra ny. 32 p.
Geographica Pannonica, 29. — *Specimina dissertationum Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinque-eclesiensis*, 130.
1435. KOZMA GYÖRGY : Egy vármegye [*Bereg*] harca és haldoklása. — Szentés : Szentési Napló. 176 p.
Ism.: Nyisztor Z. *Magyar Kultúra* 50. k. p. 286.
1436. NADÁNYI ZOLTÁN (szerk.) : Bihar vármegye. Sajtó alá rendezte: Ladányi István. — Budapest : Magyar Városok Monografiája kiadóhivatala. 519, 167 p. 4 t.

Magyar Városok és Vármegyék Monografiája, 25.

A tartalomról: *Molnár Imre*: Hogyan lett Biharországból Csonka-Bihar, p. 9—20.; *Barcsay László*: Az igazságszolgáltatás története Bihar vármegyében, p. 330—341.; *Molnár Imre*: A közigazgatás fejlődése Bihar vármegyében, p. 362—383.; vitéz *Nadányi János*: Húsz év múlva (Tisza István emlékezete), p. 384—385.; *Vajay Károly*: Tisza ezredes, p. 386—389.; *Roska Márton*: Bihar vármegye multja a legrégibb időktől a honfoglalásig, p. 398—412.; *Follajtár Ernő*: Bihar vármegye multja a honfoglalástól kezdve, nagy vonásokban, p. 413—426.; *Kertész János*: Bihar vármegye községei, p. 468—519.

Ism.: Szabó P. *Kelet Népe* 4. évf. p. 300—301.

1437. SZABÓ PÁL: Bihar. *Kelet Népe* 4. évf. p. 237—246.

1438. KLEIN GÁSPÁR: Egy magyar vármegye (*Borsod*) a lengyel ügy szolgálatában. [1832—1843.] *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 510—516.

1439. *Csongrád* vármegye. Sajtó alá rendezte: CSIKVÁRI ANTAL. Főmunkatársak: KERTÉSZ JÁNOS, LUGOSI DÖME, ZALOTAY ELEMÉR. — Budapest: Vármegyei Szociográfiák kiadóhivatala. 4° XIV, 143 [1], 79 [1] p. 2 t. Vármegyei Szociográfiák, 1.

A tartalomról: I. *Niklay Péter*: A vármegye történetének vázlata, p. 3—18.; *Zalotay Elemér*: A Körös—Tisza—Maros vidékének betelepülése az idők folyamán, p. 31—37.; *Zalotay Elemér*: Területünk a magyar élet első évezredének tükrében, p. 37—43.; *Harsányi Margit*: A megye népe, p. 43—54.; *Zalotay Elemér*: A tanyás és közigazda osztály fejlődése és szociális helyzete, p. 55—58.; *Scherg Károly*: A vármegye erdőtörténelmi adatai, p. 67—74.; *Zalotay Elemér*: A vármegye tudományos megismerése és kulturális előhaladásának története, p. 75—78. — II. [Follajtár Ernő, Fóris Anna, Kertész János:] Megyei városok és községek, p. 1—79.

Ld. 116 ; 1355, 1357 ; 1359.

1440. THIRING GUSZTÁV: *Sopron* vármegye községeinek népesedési fejlődése az utolsó 150 év alatt. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 10 p.

Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.

Ld. 117, 118.

1441. BÓNA IMRE: Csepelsziget. (Német kivonattal.) — Szeged: A Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1937. 47 p. Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Univ. Hung. Francisco-Josephinae. Sectio geogr.-hist. 4. k. 1.

1442. SPECTATOR: *Arad*. — Budapest: Révai. 99 p. 4 t. Magyar Kisebbségi Városkönyvek.

1443. DUBLEA, EUGENIU: Municipiul și județul Arad. Orașe din România în imagini. (Arad törvényhatóság és megye. Romániai városok képekben.) [Történeti áttekintéssel.] — (Arad: Editura Revistei „Plastica“.) 4° (72) p.

1444. LUPAȘ, OCTAVIAN: Figuri arădane: Mircea V. Stănescu (1841—1888.) (Aradi alakok: Stănescu Mircea V. [volt

- kisjenői román nemzetiségi képviselő.) — Arad: Tip. „Concordia“, 1936. 64 p.
1445. RAFIROIU, G. G.: Araci. Județul Treiscaune. Din ținutul săcuizat. (*Arapatak*. Háromszék megye. Az elszékelyesített vidékről.) — Salonta: Tip. Gaál & Co. 167 p.
1446. Anchetă monografică în comuna Belint. (Monografikus vizsgálat *Belence* [temesmegyei] községben.) [Benne: Raport istoric de I. MILOIA.] — Timișoara: Tip. Românească. V, 412 p., 17 mell.
Institutul Social Banat-Crișana.
Ism.: C. Micu, *Revista Fundațiilor Regale* 1938, 8. sz. p. 454—459.
- Ld. 123.
1447. ALBESCU, ION: Comuna Boița Județul Sibiului. Incercare de monografie istorică. Viața de trudă și sbucium a unei comune românești din Ardeal. (*Boica* község. Szeben megye. Történelmi monográfiai kísérlet. Egy erdélyi román község vesződséges és gyötrelmes élete.) — Sibiu: Tip. Cavaleriei. 118 p. 14 t.
Ism.: N. Iorga, *Revista Istorică* 1938, p. 371—372.
- Ld. 1309, 1310.
1448. ARATO-ALBECKER, MATTHIAS: Die Entwicklung der Gemarkung von *Budakeszi* und *Budaörs*. Flurnamenstudie. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 75—82.
1449. FEKETE LAJOS: *Buda, Pest* és Óbuda polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban. *Tanulmányok Budapest múltjából*, VI. k. p. 116—136.
1450. KELÉNYI B. OTTÓ: *Buda és Pest* városképe az idegen utazások irodalmában. *Tanulmányok Budapest múltjából* VI. k. p. 137—169.
- Ld. 121.
1451. HANSKARL ERZSÉBET: Budai, óbudai és pesti hírek a „Wienerisches Diarium“ első ötven évfolyamában (1703—1752). (Német kivonattal.) — Budapest: Fővárosi Könyvtár. 59 p.
Tanulmányok, 12. — Kny.: *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve*, VIII.
1452. GÁRDONYI ALBERT: Szent István emlékek Budapesten. *Pedagógiai Szeminárium* 8. évf. p. 581—583.
1453. MEDRICZKY, ANDRÉ: Les bains de Bude au XIXe siècle. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 43—51.
1454. NÉMETHY KÁROLY (szerk.): A pest-budai árvíz 1838-ban. A 100. évfordulóra kiadta Budapest Székesfőváros közönsége. — Budapest: Háziny. VIII, 387 p. 29 t. 6 térk.
Tartalom: *Asztalos Miklós*: Az árvíz története, p. 1—165.; *Lászlóffy Waldemár*: Az árvíz műszaki leírása, p. 167—243.; *Bierbauer Virgil*: Az 1838. évi árvíz hatása Pest építészetére, p. 245—280.; *Tolnai Gábor*: Az árvíz és az irodalom, p. 281—353.; *Horváth Henrik*: Az árvíz a művészetben, p. 355—384.
Ism.: Paku I. *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 533—534.; Karl J. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 679—681.; L—r. *Magyar*

Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 72. k. p. 118—119.; Clauser M. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 46.; Erényi G. *Nyugat* 31. évf. p. 64—65.

1455. SÁRKÁNY OSZKÁR: A pestbudai árvíz és a magyar biedermeier. Széljegyzetek a székesfőváros árvízkönyvéhez. *Napkelet* 16. évf. I. p. 320—322.
1456. MESTERHÁZY JENŐ: A pest-budai nagy árvíz. *Napkelet* 16. évf. I. p. 235—239.
1457. KELÉNYI B. OTTÓ: A pesti nagy árvíz és a kortársak. *Tükör* 6. évf. p. 166—171. 5 kép.
1458. KELÉNYI B. OTTÓ: A százéves nagy árvíz. *Várospolitikai Napló* 2. évf. 3. sz. p. 18—23.
1459. SZEGEDI ISTVÁN: A nagy árvíz. *Várospolitikai Napló* 2. évf. 3. sz. p. 14—18.
1460. BERÉNYI LÁSZLÓ: A pesti nagy árvíz. *Élet* 29. évf. p. 179—182. 4 kép.
1461. [LÁSZLÓFFY WALDEMÁR:] Megemlékezés az 1838. évi pestbudai árvízről. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 72. k. p. 110—112.
1462. KELÉNYI, B. OTHON: La grande inondation de Pest vue par les contemporains. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 356—362. 2 t.
1463. SIKLÓSSY, LADISLAS: The centenary of the great flood in Pest. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 143—146. 1 t.
1464. SCHOEN ARNOLD: Az 1838. évi árvíz ismeretlen ábrázolásai. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 315—318. 3 kép.
1465. ASZTALOS MIKLÓS: Árvízi mozaik. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 191—195.
1466. MESTERHÁZY JENŐ: Árvíztablák Pest-Budán. (Az 1838. évi nagy árvíz centenáriumára.) *Pedagógiai Szeminárium* 8. évf. p. 321—328.
1467. MESTERHÁZY JENŐ: Pest-budai árvíztablák. *Iffjúsági Vezető* 12. évf. p. 96—102. 3 kép.
1468. MESTERHÁZY JENŐ: A nagy árvíz és emléktáblái. *Búvár* 4. évf. p. 165—170. 12 kép.
1469. UNGÁR LÁSZLÓ: Az 1845—1847. évi felvidéki éhínséggel kapcsolatos intézkedések Pesten és Budán. *Tanulmányok Budapest múltjából* VI. k. p. 170—179.
1470. MESTERHÁZY JENŐ: A svábhelyi Óravilla és környéke. *Napkelet* 16. évf. 2. k. p. 241—244.
1471. TÁBORI KORNÉL: A régi Pest titkos krónikájából. Kémjelentések irodalmi és színházi botrányokról. *Várospolitikai Napló* 2. évf. I. sz. p. 19—23.
1472. HORVÁTH ELEMÉR: Történetek az öreg Budáról és Pestről. Budapest: Egyetemi ny. 93 p.
1473. ERÉNYI GUSZTÁV: Séta Óbudán. *Tükör* 6. évf. p. 292—296. 5 kép.
1474. RADÓ RICHÁRD: Kevesen tudják Pesten . . . *Várospolitikai Napló* 2. évf. 2. sz. p. 15—20.

1475. GÁRDONYI ALBERT: Várostartörténet az utcanevekben. *Pedagógiai Szeminárium* 8. évf. p. 519—522.
1476. RÉTHY SÁNDOR: Régi nevek — régi pesti utcák. *Várospolitikai Napló* 2. évf. 2. sz. p. 30—34.
1477. BEVILAQUA BORSODY BÉLA: Régi pest-budai házjegyek. *Tükör* 6. évf. p. 684—688. 9 kép.
1478. PAULINYI OSZKÁR: A m. kir. belügyminisztérium budai várbeli székházának története. (Adalékok Buda topografiájához.) *Tanulmányok Budapest multjából* VI. k. p. 16—61. 1—18. kép.
1479. JUHÁSZ LAJOS: A pesti fővámház elhelyezésének története. *Tanulmányok Budapest multjából* VI. k. p. 180—189. 1 kép.
1480. GÁLOS GYÖRGY: A „Krist“-ház története. *Várospolitikai Napló* 2. évf. 6—7. sz. p. 33—37.
1481. TOLNAI GÁBOR: Pest-budai szalonélet. *Tükör* 6. évf. p. 49—52. 3 kép.
1482. GÁRDONYI ALBERT: Hogyan lett Budapest világvárossá? *Pedagógiai Szeminárium* 8. évf. p. 134—140.
1483. TASNÁDY-KUBACSKA ANDRÁS: A régi pesti állatkert. *Búvár* 4. évf. p. 222—224. 4 kép.
1484. USBORNE C. V.: Budapest in 1918—19. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 413—419.
- Ld. 1275.
1485. ELEKES DEZSŐ: Budapest szerepe Magyarország szellemi életében. — Budapest: Háziny. 244 p. Statisztikai Közlemények, 85. l.
1486. SZABÓ ISTVÁN: *Debrecen szabad és királyi városi rangra emelése 1693. Debreceni Szemle* 12. évf. p. 244—256.
- Ld. 1311, 1312.
1487. SZABÓ T. ATTILA: *Dés helynevei*. — Cluj-Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Egyesület. 66 p. Tudományos Füzetek, 101.
- Ld. 1422.
1488. DÖMÖTÖR SÁNDOR: *Dunaszentgyörgy népe*. — Budapest: Magyar Társaság Falukutató Intézete, 1937. 39 p.
1489. KATONA JENŐ: *Eger elmúlt századokban*. *Tükör* 6. évf. p. 486—489. 6 kép.
1490. BARCSAY-AMANT ZOLTÁN: Eger vár és város régi ábrázolásai. *Alte Abbildungen der Burg und der Stadt Eger*. (1567—1900.) — Eger: Szent János ny. LXVI t. Az egri várásatás és Vármúzeum kiadványai, 1.
1491. GACHOT, FRANÇOIS: Eger, ville d'art. — Budapest: Société de la Nouvelle Revue de Hongrie. 8 p. 2 t. Kny.: *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf.
1492. DIVINYI MIHÁLY: Eger a magyar költészetben. — Budapest: Budai-Bernwallner ny. 48 p.
1493. BREZNAY IMRE: Eger szerepe a magyar közművelődésben. *Városok Lapja* 33. évf. p. 185—188.

1494. KAPUY VITÁL: *Egered*. Helytörténeti tanulmány. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 10 p.
Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.
1495. ZÜGN NÁNDOR: Néhány szó Kapuy Vitál „Egered“ című tanulmányához. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 318—319.
1496. KATONA JENŐ: *Esztergom* elmúlt századokban. *Tükör* 6. évf. p. 660—662. 3 kép.
Ld. 1387.
1497. Dezséri BACHÓ LÁSZLÓ: *Gyöngyös* város Rákóczi idejében. Gyöngyös: Hevesmegyei Lapok. 100 p.
Ism.: Ajtay E. *Hadtörténelmi Közlemények* 39. évf. p. 269—271.; B. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 5. sz. p. 306—307.
1498. Dezséri BACHÓ LÁSZLÓ: A Gyöngyösi Kaszinó Egyesület története (1836—1936). — Gyöngyös: Kaszinó Egyesület. 44 p.
1499. SCHERER FERENC: *Gyula* város története. I k. A földesúri város. II. k. A rendezett tanácsú város. — Budapest: Stephaneum ny. 476, 469 p.
Ism.: Glaser L. *Levéltári Közlemények*, 16. évf. p. 316—318.; Gyalókay J. *Hadtörténelmi Közlemények* 49. évf. p. 263—266.
1500. BALOGH ISTVÁN: Egy alföldi kisváros (*Hajdúszoboszló*). *Válasz* 5. évf. p. 95—104.
1501. KISS BÉLA: *Hétfalu*. [A Barcaságban.] *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 196—206.
1502. FEJÉRVÁRY JÓZSEF: *Hódmezővásárhely*. — Budapest: Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala. 4° 44 p. 1 t.
Vármegyei Szociográfiák, 2.
1503. SZAKONYI KLÁRA: *Ják* településföldrajza. — Pécs: Mayer ny. 36 p. 3 t.
Geographia Pannonica, 30. — Specimina dissertationum Facult. Philos. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 139.
1504. TÖRÖK LÁSZLÓ: *Jánoshalma* népe és földje. Tanulmány. Jánoshalma: Felső Bácska ny. 76 p.
Ism.: Kiss I. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 45.
Ld. 1336.
1505. SZIKLAY FERENC: *Kassa*. — Budapest: Révai. 44 p.
Magyar Kisebbségi Városkönyvek.
1506. FERDINANDY MIHÁLY: Kassa történeti helyzete. *Korunk Szava* 8. évf. p. 653—654.
Ld. 119.
1507. A *Kispesti* Önkéntes Tűzoltó Testület 50 éves története 1888—1938. A parancsnokság közreműködésével szerk. Zs. ZSEMLEY OSZKÁR. — Kispest: Kultúra ny. 124 p. 6 t.
1508. CSERJÉSI KÁROLY (közli): *Köveskáli* levelesláda. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 7—10, 58—61, 123—128, 166—167.
1509. KÖRMENDY-ÉKES LAJOS: Az ötvenéves *Mátyásföld*. *Magyar Szemle* 33. k. p. 80—83.
Ld. 1358.

1510. STANCIU, IOAN : Spicuri din trecutul comunei Luduş (jud. Sibiu.) (Tallózás *Nagyludas* [Szeben megye] község multjából). — Sibiu : Tip. Arhidiecezană. 26 p.
Kny.: *Telegraful Român* 1938.
Ld. 122.
1511. MOISIL, JULIU : Figuri grăniţereşti năşăudene. (*Naszódi* határőr alakok.) *Archiva Someşană* VI. 1937—1938, p. 491—520.
V. ö. 1937: 1041.
1512. HAAG, RUDOLF : Ortsgeschichte von Omoljica (Homolic). [*Omlód.*] Grossgemeinde in der Wojwodina (Süd-Banat) des Königreiches Jugoslawien 1766—1938. — Omoljica. 255 p.
1513. MOLDOVÁN, SIM. SAM.: Oraviţa de altădată şi teatrul cel mai vechiu din Romania 1817. (Az egykori *Oravica* és a legrégebb romániai színház.) — Oraviţa : Felix Weiss, Progresul, Josif Kaden. 347 p.
1514. GOSZTONYI GYULA : Pécs a XVI. században. — Pécs : Dunántúl ny. 12 p.
1515. BIRKÁS GÉZA : A régi Pécs külföldi útleírások alapján. — Pécs : Dunántúl ny. 16 p.
Ld. 1423.
1516. COTOŞMAN, GHEORGHE : Din trecutul Banatului. Cartea VI. Comuna şi bisericile din Pesac (Monografie istorică). (A Bănăság multjából. VI. k. *Pészak* [Temes m.] község és templomai.) — Timişoara 1936. (4) 577—664. 1., 1 t.
1517. [SULYOK JÁNOS] : *Pilisvörösvár* monografiája. — Budapest : Pátria ny. 16 p.
1518. AIXINGER LÁSZLÓ : *Pozsony*. — Budapest : Révai. 51 p. 16 t.
Magyar Kisebbségi Városkönyvek.
Ism.: spl. *Corvina* N. S. 1. k. p. 718—719.; Mezei G. *Magyar Minerva* 9. évf. p. 159—160.
1519. PUKÁNSZKY BÉLA : Pozsony. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 447—452. 1 t.
1520. PUKÁNSZKY BÉLA : Lo spirito di Posonio. *Corvina* N. S. 1. k. p. 634—640. 1 t.
1521. SZABÓ ZOLTÁN : *Salgótarján. Válasz* 5. évf. p. 185—197.
1522. COLLINDER, BJÖRN : A leghívebb város [*Sopron*]. Ford. Podmaniczky Pál báró. (Német kivonattal.) — Sopron : Thier. 12 p.
Scarbantia, 3.
1523. CSATKAI ENDRE : Idegenek a régi Sopronról. (Levéltöredékek, útinaplók.) 1487—1841. (Német kivonattal.) — Sopron : Thier. 48 p. 10 t.
Scarbantia, 2.
1524. THIER, LADISLAUS : Sopron im Spiegel alter Drucke. Kulturhistorisches aus drei Jahrhunderten. — Sopron : Röttig-Romwalter ny. 60 p.

- Ism.: ry. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 106—107.; *Vasi Szemle* 5. évf. p. 268—269.
1525. VESZELKA LÁSZLÓ: Révai Miklós és Sopron. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 262—263.
1526. CSATKAI ENDRE: Könyvgyűjtők, régiséggyűjtők a régi Sopronban. (Német kivonattal.) — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 12 p.
Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.
- Ld. 1303.
1527. Cs. E. [CSATKAI ENDRE]: Soproni iparosok, mint az elközött sopronkeresztúri Nádasdy-kastély becsüsei 1672-ben. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 100.
- Ld. 1292.
1528. CSATKAI ENDRE: A városi mosóhely (Waschstatt). [Sopronban.] *Soproni Szemle* 2. évf. p. 169—170.
1529. THIRRING, GUSTAV: Sopron in der Geschichte der ungarischen Statistik. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 4 p.
Kny.: *Oedenburger Zeitung*.
- Ld. 1281; 1424, 1425.
1530. [THIRRING GUSZTÁV]: Székesfehérvár népessége a XVIII. század végén. — Budapest: Hornyánszky ny. p. 234—238.
Kny.: *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf.
1531. PÁLFY ILONA: Székesfehérvár sz. kir. város 1828-ban. — Budapest: Hornyánszky ny. p. 238—248.
Kny.: *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf.
- Ld. 1305, 1355, 1356.
1532. OPOLCZER JÚLIA: *Szentendre* település-földrajza. — Budapest: Sylvester ny. 43 p.
1533. ORBÁN DEZSÓ: *Szerecseny* (Győr megye) a XVIII. század végén. *Történetírás* 2. évf. p. 336—338.
1534. Ifj. ORSZÁGH LÁSZLÓ: Angol utazók *Szombathelyen* kétszáz év előtt. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 179—182.
1535. BENEDEFFY LÁSZLÓ: Szombathely neve a herefordi térképen. Szombathely: ny. n. p. 163—168.
Kny.: *Vasi Szemle* 5. évf.
1536. BORBÉLY ANDOR: Régi térképeink adatai Szombathely helytörténetéhez. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 30—37. 3 kép.
1537. HORVÁTH TIBOR ANTAL: Fürdőmesterek Szombathelyen. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 296—304. 1 t.
1538. DOBOŞ-BOCA, VALERIAN: Din trecutului Sucevei de altă dată. (Az egykori *Szucsava* multjából.) [Magyar zsoldosvezérekre és a szucsava-i örmények Erdélybe településére von.] — Cernăuți: Editura Mitropoliei Bucovinei. 146 p.
1539. Kistétényi WALTHER ZOLTÁN: *Tápé*. — Szeged: Árpád ny. 84 p.
1540. FALLER JENŐ: *Tata*-várának építészeiről. — Tata: Engländer ny. 24 p.
1541. FALLER JENŐ: A bécsi hadilevéltár tatatóvárosi vonatkozású rajzai és térképei. — Tata: Engländer ny. 16 p.

1542. DORNYAY BÉLA : Első pótlás „Régi tatai várképek“ című ikonográfiai tanulmányomhoz. — Tata : Engländer ny. p. 79—86.
1543. DORNYAY BÉLA : Tata várának ú. n. huszárvára. — Tata : Engländer ny. 24 p. 2 térk.
1544. Tata és Tóváros 1848-ban. FÉNYES ELEK után közli és jegyzetekkel kíséri DORNYAY BÉLA. — Tata : Engländer ny. 54 p.
- Ld. 1317.
1545. TRAGOR IGNÁC : Váci bölcsök, váci koporsók. A Váci Múzeum-Egyesület ünnepi közgyűlésein elhangzott emlékbeszédek. — Vác : Múzeumegyesület. 176 p.
Váci Könyvek, 26.
- Ld. 1299 ; 1426.
1546. *Villány*. Baranya vármegye, baranyavári járás. — Budapest : Magyar Szociográfiai Intézet. 33 p.
Magyar Szociográfiai Intézet. Községi Adattár 3. I. 19.
1547. KÜNZIG, JOHANNES : Saderlach (*Zádorlak*) 1737—1937. Eine alemannische Bauerngemeinde im rumänischen Banat und ihre Südschwarzwaldler Urheimat. — Karlsruhe : Müller. 356 p.
Ism.: I. Heil, *Neue Heimatblätter* 3. évf. 1—2. f. p. 143.

Művelődéstörténet.

I. Á l t a l á b a n.

1548. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN : A Felvidék régi kulturális életéből. *Tükör* 6. évf. p. 898—902. 4 kép.
1549. OBERUC, JAN : Matthieu Bel, un piétiste en Slovaquie au 18. siècle. — Strassbourg : Libraire évangélique, 1936. 200 p.
1550. GÁLDI, LADISLAS : Les deux visages de la civilisation roumaine au XVIIIe siècle. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 225—233.
1551. BAUMGARTEN SÁNDOR : Marucelli és Magyarország. — Budapest : Tudományegyetem. 50 p.
A budapesti Tudományegyetem Olasz Intézetének kiadványai.
Ism.: (I. R.) *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 370—371.
- Ld. 922, 965.
1552. SZENT-KIRÁLYI MARGIT : H. G. Bretschneider első budai évei 1777—1782. Fejezet a magyar fölvilágosodás történetéből. — Budapest : Minerva Társaság. 138 p.
Minerva Könyvtár, 116.
1553. FEJTŐ FERENC : II. József és a szellem szabadsága. *Szépszó* 6. k. p. 238—247.
1554. SZENTKUTI KORNÉL : Művelődési viszonyok báró Wesselényi Miklós műveiben. — Szeged : [Újpest : Grafika ny.] 1937. 99 p.

Kolozsvár-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből, 36.

1555. ELEKES DEZSŐ: Szellemi élet. Magyarország Trianontól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 528—534. 1 t.

Ld. 1485.

1556. NAGY LENKE: Élet XIV. Lajos korában. *Tükör* 6. évf. 9. sz. p. 646—652. 8 kép.

Ld. 930.

1557. HUNGARUS VIATOR: Magyar mágnás idegen tükörben. *Debreceni Szemle* 12. évf. p. 263—265.

1558. ILLYÉS GYULA: Egy igazi arszlán. Báró Podmaniczky Frigyes. *Tükör* 6. évf. p. 738—748. 6 kép.

1559. REIN, CHEILA IRVING: A hungarian gentleman's national dress. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 287—295.

1560. HÖLLRIGL JÓZSEF: Régi magyar ruhák. — Budapest: Officina. 28 p. 16 t.

Officina Képeskönyvek, 11.

1561. BÁRÓ NYÁRY PÁL: Régi hozományok, kelengyék. *Tükör* 6. évf. p. 598—601. 4 kép.

1562. BAÁN KÁLMÁN (közli): Úray Klára kelengyéje 1592-ből. *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 25—26.

1563. NYÁRY PÁL báró: Milyen volt egy hozomány 1740-ben? *Magyar Családtörténeti Szemle* 4. évf. p. 155—157.

1564. BERTALAN OLIVÉR: Régi magyarok fürdőzése. *Búvár* 4. évf. p. 542—546. 4 kép.

1565. SZEGEDI GERGELY: Régi magyar mulatságok. *Élet* 29. évf. p. 47—50. 4 kép.

Ld. 35—44; 1526.

1566. CRÁCIUN, I[OACHIM]: Le livre roumain au cours des siècles. *Revue de Transylvanie* 4. évf. p. 210—232.

1567. ROSNER, KARL: Ungarische Buchkunst. *Archiv für Buchgewerbe und Gebrauchsgraphik* 75. évf. p. [5] 248—338 [3]. Ism.: R. Gy. *Magyar Iparművészet* 41. évf. p. 209—210; *Napkelet* 16. évf. 2. k. p. 431—432.

1568. LENGYEL ALBERT: A könyvkészítés régen és most. *Pásztortűz* 24. évf. p. 352—357. 3 kép.

1569. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Magyar könyvek papirosai. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 153—156.

1570. GÁRDONYI ALBERT: A lőcsei nyomda veszedelme 1717-ben. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 319—321.

1571. TÓTH LAJOS: A [pápai] főiskolai nyomda keletkezése, története és munkája. — Pápa: Tócsányi és Fejes. p. 16—36.

Kny.: A Dunántúli Református Egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítője.

Ism.: Supka E. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 390—391.; Farkas L. *Századok* 73. évf. p. 247.

1572. TR. Z. [TRÓCSÁNYI ZOLTÁN]: Javaslat a betűk egyszerűsítésére 1840-ből. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 321—322.
1573. VÉGH, JULIUS von: Old hungarian bookbindings. Alte ungarische Bucheinbände. — Gyoma: Kner, 1937. 13 p. VII t.
1574. JOÓ TIBOR: Korszellem és könyvkötészet. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 165—167.
1575. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A szerzői tulajdonjog és az alányomtatók. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 158—160.
1576. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Az ajánlások [könyveddikáció] történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 77—81.
1577. SACERDOTEANU, AURELIAN: Predosloviile cărților românești. I. 1508—1647. (A román könyvek előszói.) — București: (Librăria Universitară.) 129 (2) p. Biblioteca Istorică, 3. Ism.: *Tara Bârsei* 1938, p. 267—268.
1578. JOÓ TIBOR: Könyvbecslés a XVII. század elején. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 162—165.
1579. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Gazdag és szegény a XVIII. században. *Tükör* 6. évf. p. 490—493. 3 kép.
1580. TR. Z. [TRÓCSÁNYI ZOLTÁN]: Panaszok a könyvkiadók és az olvasók ellen a múlt század elején. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 73—74.
1581. RAPAICS RAJMUND: A magyar naptár. *Magyar Szemle* 32. k. p. 159—168.
1582. KOVÁCS IMRE: Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig. — Debrecen: Nagy András ny. 62 p.
1583. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A löcsei kalendárium. *Tükör* 6. évf. p. 6—9. 2 kép.
1584. KERÉKGYÁRTÓ IMRE: A barokk-rokoko könyv. *Élet* 29. évf. p. 313—315. 4 kép.
1585. SCHÖPFLIN ALADÁR: Flóri könyve sok szép képekkel, földrajzokkal. *Tükör* 6. évf. p. 212—213. 1 kép.
1586. GÁRDONYI KLÁRA: Egy biedermeier imakönyv. *Élet* 29. évf. p. 1270—1271. 1 kép.
1587. NAGY LENKE: Imakönyvek. *Tükör* 6. évf. p. 435—439. 4 kép.
1588. HOLLÓ ERNŐ: Könyvek ötven év előtt. *Literatura* 13. évf. p. 391—392.
1589. MAKKAI LÁSZLÓ: Könyvek — gyűjtők — könyvárak. (Német kivonattal.) *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 294—312.
-
1590. KRISTÓF GYÖRGY: Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől a közhatalom változásáig (1867—1919). — Budapest: Kir. M. Egyetemi Nyomda. 29 p. Kny.: *Magyar Könyvszemle* 62. évf.
1591. BOIȚOȘ, OLIMPIU: Periodice ardeleni în răstimp de o sută de ani. (Erdélyi [román] folyóiratok és hírlapok száz évnyi időközben.) — Cluj: Tip. Națională. É. n. 4° 11 p.

Editura „Gazeta Ilustrată“.

1592. BOCU, SEVER : Ziaristica ardeleană și bănățeană înainte de războiu. (Az erdélyi és bánsági [román] újságírás a háború előtt.) — [Timișoara :] „Tip. Românească.“ 16° 42 p. Organizația tineretului național-tărănesc din Banat. Biblioteca Cercului de Studii. No. 6.
1593. MUREȘIANU, AUREL A. : La împlinirea unui veac de la întemeierea Gazetei de Transilvania. (A Gazeta de Transilvania alapításának százados évfordulóján.) — Brașov : Tip. „Unirea“. 22 p. 2 t. Kny. : *Țara Bârsei*.
Ism.: I. M. Neda, *Revista Istorică Română* 1938, p. 322.
1594. IORGA, N. : Sensul „Gazetei Transilvaniei“. (A Gazeta Transilvaniei [brassói lap] jelentősége.) — [București.] 8 p. Academia Română Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XX, mem. 13.

2. Oktatás- és tudománytörténet.

1595. SAÁD FERENC : A katonai nevelésre vonatkozó történeti nyilatkozatok. — *Magyar Paedagógia* 47. évf. p. 276—281.
1596. SCHÜTZ ANTAL : A nemzetnevelő Pázmány. — Budapest : Stephaneum ny. 21 p.
Ism.: (yy) *Katolikus Szemle* 52. évf. 2. k. p. 498.
1597. MILLEKER, FELIX : Geschichte des Schulwesens im Banat vor 1716. — Werschetz : Artist Anst. 1937. 15 p. Banater Bücherei, 60.
Ism.: H. Grimm, *Bibliographie des Deutschlands im Ausland* 2. évf. p. 178.
1598. MAGYAR BENEDEK : Kollár Ádám hagyománya. *Uj Élet* 7. évf. p. 13—16.
1599. HETS J. AURELIÁN : A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén. — Pannonhalma : Pray rendtörténet-író-munkaközösség. 94 p.
Publicationes ad Historiam S. J. in Hungaria Illustrandam, 5. — Kolozsvári-Szegedi Értekezések a Magyar Művelődés-történelem Köréből, 38.
Ism.: Vanyó T. *Századok* 73. évf. p. 377—378.
- Ld. 1989, 1990.
1600. GYULAI ÁGOST : Szent István király Intelmeinek első pedagógiai feldolgozása. (Szaitz Leo által 1793-ban.) — Budapest : Franklin ny. p. 165—184.
Kny. : *Budapesti Szemle* 249. k.
1601. SCHWARCZ ETEL : Nőnevelés és oktatás a XIX. században Magyarországon. — Debrecen : Fővárosi ny. 72 p.
A Debreceni Kir. M. Tisza István Tudományegyetem Pedagógiai Szemináriuma és Pszichológiai Intézete, 10.
1602. TULBURE, GH. (közli) : Mitropolitul Șaguna. Opera literară. Scrisori pastorale. Circulari școlare. Diverse. (Șaguna metropolită. Irodalmi műve. Pásztorlevelek. Iskolai köriratok. Különlélek. [Az erdélyi román iskolák helyzete

- 1800—1845.]) — Sibiu : (Tip. Arhidiecezană.) X, 457 (2) p. 9 t.
 Seria didactică, 9. sz.
1603. SASS KÁLMÁN : „Elvész a nép, mely tudomány nélkül való.“ Hóseás 4 : 6. — Iskoláink története. — Valea lui Mihai : Tip. Deck. É. n. (4) 29 p. 4 t.
1604. BARANKAY LAJOS : Kölcsey nemzetnevelő eszméi. *Magyar Paedagógia* 47. évf. p. 129—140.
1605. KF. : Táncsics Mihály (1799—1884) paedagógiai reformeszméi. *Magyar Paedagógia* 47. évf. p. 63—64.
1606. MOLNÁR JÓZSEF : Görög Demeter. [Ferenc császár József fiának, majd ennek halála után Ferenc Károly főhercegnek nevelője.] *Debreceni Szemle* 12. évf. p. 35—42.
1607. VÁRADI JÓZSEF : A 150 éves Schnepfenthal. *Magyar Paedagógia* 46. évf. p. 262—264.
1608. KÓSA KÁLMÁN : A magyar tanítók tanítója. [Báró Eötvös József.] *Néptanítók Lapja* 71. évf. p. 125—129.
1609. SZALAY GÁBOR : Trefort Ágoston az ember és a családfő. *Tükör* 6. évf. p. 663—668. 2 kép.
1610. Trefort Ágoston emlékezete. (1817. febr. 6. — 1888. aug. 22.) *Néptanítók Lapja* 71. évf. p. 689—692. 1 kép.
1611. NÁMESY MEDÁRD : Prohászka paedagógiája. *Magyar Paedagógia* 47. évf. p. 266—272.
1612. HILBERT KÁROLY : Prohászka és a nőnevelés. — Budapest : Stephaneum ny. p. 385—390.
 Kny. : *Katolikus Szemle* 52. évf.
1613. IMRE SÁNDOR : Schneller István kilencven éves. *Budapesti Polgári Iskola* 2. évf. p. 1—5. 1 kép.
1614. BEKE MÁNÓ : Egy kitűnő tanár emlékezete. Mendlik Ferenc születésének századik évfordulója alkalmából. — Budapest : Egyetemi ny. 8 p.
 Kny. : *Tanáregyesületi Közlöny*.
1615. M. E. [MIHÁLYI ERNŐ] : Mérei Kálmán Lajos. (1862—1938.) *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 398—400.
1616. TÁLLYAI (KOLLER) ISTVÁN : Ebenspanger János. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 309—315.
1617. FELCSER KATALIN : Ellen Key paedagógiai nézetei. — Pécs : Kultúra ny. 48 p. 4 kép.
 Paedagógiai Intézet Értekezései, 9. — Specimina Dissertationum Fac. Phil. Reg. Hung. Univ. Elisabethinae Quinqueecclesiensis, 132.
1618. HILSCHER REZSŐ : A dán iskola. [A XVII. századtól.] *Búvár* 4. évf. p. 627—630. 3 kép.
1619. FARAGÓ LÁSZLÓ : A német közoktatásügy az államalakulás óta. — Budapest : Egyetemi ny. 21 [3] p.
 Kny. : *Magyar Paedagógia* 47. évf.
1620. PETRI PÁL : Az észt közoktatásügy fejlődése az utolsó húsz év alatt. *Néptanítók Lapja* 71. évf. p. 777—779.

1621. VAJKAI JÚLIA ÉVA : Népnevelés a gép századában. [Munka-iskola. Save the Children Fund.] — Budapest : Studium 128 p.
Ism. : Somogyi J. *Katolikus Szemle* 52. évf. 11. sz. p. 687.
1622. ASZTALOS JÓZSEF : Közoktatás. Magyarország Trianontól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 518—527. 2 t.
1623. JÁNKY GYULA : Fejér vármegye és Székesfehérvár tj. város közoktatásügye. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 276—281.
1624. MAKOLDY SÁNDOR : Szily Dániel és az 1843. évi első magyar gyorsíróverseny. — Budapest : A Gyorsírási ügyek m. kir. Kormánybiztossága. 36 p.
1625. BIRKÁS GÉZA : A francia nyelvoktatás első nyomai Pécssett és Szombathelyen. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 3—7.
1626. BARANYAI JÁNOS (szerk.) : Debrecen szab. kir. város zeneiskolájának emlékkönyve, fennállásának 75. éve alkalmából. — Debrecen : Városi ny. 1937. 109 p. 9 t.
1627. VERBÉNYI (VESZELKA) LÁSZLÓ : A soproni rajziskola története. (Első közlemény : 1778—1799.) 1. A nemzeti iskola megindulása Sopronban. 2. A soproni rajziskola és Steiner Bálint. (Második közlemény.) 3. A soproni rajztanítói állás betöltése és az iskola leltára 1799-ben. (Német kivo-nattal.) *Soproni Szemle* 2. évf. p. 203—220, 300—304.
1628. VESZELKA LÁSZLÓ : Ehrlinger János magánrajziskolája Sopronban. (1817—1820.) *Soproni Szemle* 2. évf. p. 261—262.
- 1628/a. CSATKAI ENDRE : Ehrlinger János, soproni rajztanár. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 317—318.
1629. DEÁK GYULA : Feljegyzések a polgári iskola és a tanár-egyesületek multjából. — Budapest : Orsz. Polgári Iskolai Tanáregyesület. 112 p.
1630. SZAKÁL JÁNOS : Az első pesti polgári iskolák felállítása. *Budapesti Polgári Iskola* 2. évf. p. 33—42.
1631. HREBLAY, ANTON : Dejiny rim. kat. ľudového školstva v Banskej Bystrici. (A róm. kat. iskolaügy története *Besztercebányán*.) — Banská Bystrica : F. Machold. 186, [4] p. 5 t.
1632. Jubileumi értesítő a százéves brassói főgimnáziumról A Magyarországra szakadt Brassói Öregdiákok emlékkönyve. — Budapest : Magyar Távirati Iroda ny. 37 p.
1633. SZALAY GYULA : A főváros [*Budapest*] legrégibb gimnáziuma [II. ker. Kir. Egyetemi Katolikus Gimnázium.] *Búvár* 4. évf. p. 17—20. 7 kép.
1634. 30 Jahre Reichsdeutsche Schule Budapest. Festschrift und Jahresbericht. — Budapest : Lange. 64 p.
1635. DEBRECZENI ISTVÁN : A négyszázéves *debreceni* református kollégium története. — (Oradea: Kálvin ny.) Kiadja a Király-hágómelléki Református Egyházkerület iratterjesztési osztálya. É. n. 148 (2) p.

1636. NAGY SÁNDOR : A 400 éves debreceni kollégium. — Budapest : Orsz. Ref. Szeretetszövetség. 40 p. 1 t. Népbarát IX., 5.
1637. NAGY SÁNDOR : Debrecen négyszázéves kollégiuma. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 11—13, 35—37, 63—64, 90—91, 119—120, 149—150.
1638. RÉVÉSZ IMRE : A debreceni Kollégium. *Magyar Szemle* 34. k. p. 105—110.
1639. RÉVÉSZ, EMERIC : Le Collège de Debrecen. — Budapest : Sociétés de la Nouvelle Revue de Hongrie. 7 p. Kny. : *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf.
1640. VASADY, BÉLA : The four hundredth anniversary of Debrecen College. — Budapest : Society of the Hungarian Quarterly. 9 p. Kny. : *The Hungarian Quarterly* 4. k.
1641. SOÓS BÉLA : A debreceni református kollégium. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 443—449.
1642. VARGA ZSIGMOND : A 400 éves Kollégium. *A Debreceni Ref. Kollégium Gimnáziumának Értesítője* p. 3—7.
1643. TÉREY SÁNDOR : A 400 éves Debreceni Kollégium. *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 694—697.
1644. MÁTHÉ ELEK : A négyszázéves debreceni kollégium. *Tükör* 6. évf. p. 779—782. 7 kép.
1645. CSENDES JÓZSEF : Realiák tanítása a 400 éves debreceni református kollégiumban. — Debrecen : Beke ny. p. 184—208. Egyházi Értekezések, 8. — Kny. : *Theologiai Szemle* 14. évf.
1646. KARÁCSONY SÁNDOR : Híres debreceni deákok tanubizonyoságtétele a kollégiumról. *Református Élet* 5. évf. p. 439—440. 5 kép, p. 480—481.
1647. GÁL ISTVÁN : A kalocsai piarista kollégium története. (1765—1860.) — Budapest : „Élet”. 165 p. Palaestra Calasactiana, 20.
1648. SÜTŐ JÓZSEF : A [kiskún] halasi református iskola (Schola reformata Halasiensis) történetének problémái. *A Kiskunhalasi Ref. Szilády-gimnázium Értesítője* p. 5—16. Ism.: Farkas L. *Századok* 73. évf. p. 117.
1649. STANCIU, IOAN : Elementul românesc în trecutul liceului „Gh. Lazăr” din Sibiu. (A román elem a nagyszebeni „Gh. Lazăr” liceum [volt áll. főgimnázium] multjában.) — Sibiu : Tip. „Dacia Traiană”. 29 p.
1650. VERBÉNYI (VESZELKA) LÁSZLÓ : Adatok Sopron iskolaügyének multjából. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 315—317.
1651. VÖRÖS ISTVÁN : A 107 éves szolnoki gimnázium multjának ismertetése, 1831—1938. *A szolnoki m. kir. állami Verseggy Ferenc Gimnázium Értesítője* p. 19—63.
1652. A százéves Dóczi-intézet. *A Debreceni Ref. Egyház Tanítóképző Intézetének Értesítője* p. 6—8.
1653. TIMÁR KÁLMÁN : Az Érsekújvári Kir. Kat. Tanítóképző-Intézet története. — Kalocsa : Árpád ny. 32 p.

Kny.: A Kalocsai Róm. Kat. Tanítóképző-Intézet 1937—38. évi Értesítőjéből.

1654. NÁDLER ISTVÁN: Nőnevelő intézetünk története. Az *Irgalmas Nővérek Esztergomi Érseki Tanítóképző-Intézetének Értesítője* p. XVII—XXIV.
1655. SCHLEICH LAJOS: A győri kir. kat. tanítóképző-intézet multja. — Győr: Egyházmegyei ny. 30 p.
1656. VESZELKA LÁSZLÓ: Tervezet mindennapos kereskedelmi iskola felállítására 1854-ben. — Budapest: Franklin ny. p. 61—67.
Kny.: *Kereskedelmi Szakoktatás* 45. évf.
1657. FARAGÓ LÁSZLÓ: A német felsőoktatás az államalakulás óta. — Budapest: Egyetemi ny. 20 p.
Kny.: *Egyetemi Élet*.
1658. S. SZABÓ JÓZSEF: Tudományos peregrináció a reformáció korában. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 322—329.
1659. SPIESS, O.: Basel anno 1760. Nach den Tagebüchern der ungarischen Grafen Joseph und Samuel Teleki. — Basel: Birkhauser. 179 p.
Ism.: Kristóf Gy. *Budapesti Szemle* 249. k. p. 121—123.
1660. KEPP MÁRIA: Rummy Károly György Göttingában. (Német kivonattal.) — Budapest: Egyetemi ny. 98 p.
Minerva Könyvtár, 113.
Ism.: (I. R.) *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 372.
- Ld. 1282.
1661. MIHALOVITS JÁNOS: Az első bányatisztképző iskola alapítása Magyarországon. — TÁRCZY-HORNOCH ANTAL: Mikoviny Sámuel, a selmeci bányatisztképző-tanintézet első tanára. — Sopron: M. Kir. József Nádor Műsz. és Gazd.-tud. Egyetem Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki könyvkiadó alapja. 42 p.
Bányászati, kohászati és erdészeti felsőoktatásunk története, 1.
1662. MIHALOVITS JÁNOS: A selmeci Bányászati Akadémia alapítása és fejlődése 1846-ig. — Sopron: M. Kir. József Nádor Műsz. és Gazd.-tud. Egyetem Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki Karának könyvkiadó alapja. 67 p.
Bányászati, kohászati és erdészeti felsőoktatásunk története, 2.
- 1662/a. MIHALOVITS, JOHANN: Die Entstehung der Bergakademie in Selmecbánya und ihre Entwicklung bis 1846. — Sopron: Facultas Rerum Metalliarum et Saltuarium Univ. R. Hung. Scientiarum Technicarum et Oeconomicarum de Palatino Josepho Nom. 77 p.
Historia eruditionis superioris rerum metallicarum et saltuarium in Hungaria, 2.
1663. PROSZT JÁNOS: A selmeci Bányászati Akadémia, mint a kémiai tud. kutatás bölcsoje hazánkban. — Sopron: M. Kir. József Nádor Műsz. és Gazd.-tud. Egyetem Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki Karának könyvkiadó alapja. 42 p.

- Bányászati, kohászati és erdészeti felsőoktatásunk története, 3.
- 1663/a. PROSZT, JOHANN: Die Schemnitzer Bergakademie als Geburtsstätte chemisch-wissenschaftlicher Forschung in Ungarn. — Sopron: Facultas Rerum Metallicarum et Saltuarium Univ. R. Hung. Scientiarum Technicarum et Oeconomicarum de Palatino Josepho Nom. 53 p. 10 t. Historia eruditions superioris rerum metallicarum et saltuarium in Hungaria, 3.
1664. BARTL LÓRINC: A római Szentírástudományi Intézet. [Alapításának története, megnyitása 1912-ben . . .] *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. k. p. 293—295.
1665. HERMANN EGYED és ARTNER EDGÁR: A hittudományi kar története. 1635—1935. — Budapest: Egyetemi ny. XV, 196 p. 8 t.
A Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története, I.
1666. GYOMLAY, JULIUS: Acta latina — diplomata — litterae officiales Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis quae ab anno MCMXXI. ad annum MCMXXXV. ex consulto senatus academici — tribus exceptis — scripsit, nunc autem collecta edidit. — Quinqueecclesiis: Dunántúl ny. MCMXXXVI. 31 (1), 7 (1) p.
1667. BOCU, SEVER: Universitatea de Vest. (A nyugati [temesvári] egyetem.) [Az egyetem létesítéséért, párhuzamban a magyar egyetemekkel]. — [Timișoara:] „Tip. Românească.” 16° 49 p.
Organizația tineretului național-tărănesc din Banat. Biblioteca Cerului de Studii. No. 1.
-
1668. KRISTÓF GYÖRGY: Erdély tudományos élete az abszolutizmus korában az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulásáig (1859). *Erdélyi Múzeum* 43 k. p. 210—221.
1669. A Múzeum Egyesület háromnegyedszázados munkája. *Pásztortűz* 24. évf. p. 179—181.
1670. KÁNTOR LAJOS: Czegei gróf Wass Ottilia, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jótevője. — Cluj: Az E. M. É. kiadása. 22 p.
Erdélyi Tudományos Füzetek, 96. sz. — Kny.: *Erdélyi Múzeum* 43. k.
1671. SZABÓ ANDRÁS: Benkő József. (1740—1814. Erdélyi református pap, történetíró és botanikus.) *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 106—119.
1672. BOROS GYÖRGY: Brassai az Erdélyi Múzeumban. *Erdélyi Múzeum* 43. k. p. 203—209.
1673. LEITNER JÓZSEF: Bredeczky Sámuel. (1772—1812.) (Német kivonattal.) — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 8 p.
Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.

1674. BALOGH JENŐ : Berzeviczy Albert emlékezete. — Budapest : Magyar Tudományos Akadémia. 30 p. 2 t.
A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, 23. 5. — Kny. : *Budapesti Szemle* 248. k.
1675. RAVASZ LÁSZLÓ : Berzeviczy Albert. *Budapesti Szemle* 248. k. p. 227—231.
1676. Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete. A gróf Klebelsberg Kunóról szóló emlékbeszédek és megemlékezések, 1932—1938. — Budapest : Egyetemi ny. 360 p. 1 t.
Ism.: Grósz E. *Budapesti Szemle* 259. k. p. 249—252.
1677. Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete. Közreadja ELEK KÁROLY. — Budapest : Magyar Gyorsíró Szemle. 28 p.
A Magyar Gyorsíró Szemle Könyvtára, 12.
1678. LUKINICH IMRE : Gr. Klebelsberg Kunó emlékezete. *Budapesti Szemle* 251. k. p. 230—236.
1679. MARÓT, KARL : Zur Entwicklungsgeschichte der Volkskunde in Ungarn. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 123—152.
1680. ALFÖLDI ANDRÁS : Emlékezés Wosinszky Mórról. (A tudós szekszárdi apátplébános halálának harmincadik fordulójára.) *Budapesti Szemle* 248. k. p. 208—215.
1681. PETROVICS ELEK : Emlékezés Henszlmann Imréről. *Budapesti Szemle* 248. k. p. 366—368.
1682. SZABÓ ALADÁR : Saint-René Taillandier. — Pécs : Dunántúl ny. 84 [4] p.
Ism.: -h. -a. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 562.; Simon Á. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 317.
1683. GYÖRGY LAJOS : Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága. — Cluj : Az E. M. E. kiadása. 20 p.
Erdélyi Tudományos Füzetek, 100. sz. — Kny. : *Erdélyi Múzeum* 43. k.
1684. GYÖRGY LAJOS : Dr. Bitay Árpád emlékezete. — Cluj (Kolozsvár) : Az Erdélyi Iskola kiadása. 9 p.
1685. GYÖRGY, LUDOVIC : Istoricul literar maghiar Dr. Bitay Arpad. (Dr. Bitay Árpád a magyar irodalomtörténetirő.) *Preocupări Literare* III. p. 345—354.
1686. JANCÓS ELEMÉR : Kristóf György hatvan éves. [A kolozsvári Tudományegyetem magyar nyelv és irodalom tanára.] *Pásztortűz* 24. évf. p. 564—565. 1 t.
1687. ROSS, E. DENISON : Alexander Csoma de Körös. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 268—272.
1688. HUSS, RICHARD : Gustav Kisch (1869—1938). *Südost-deutsche Forschungen* 3. évf. p. 624—628.
1689. TAFFERNER, ANTON : Heinrich Schmidt zum 60. Geburtstag. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 1—2. f. p. 3—6.
1690. TAFFERNER, ANTON : Versuch eines Verzeichnisses über die wissenschaftliche Tätigkeit von Univ.-Prof. Dr. Heinrich Schmidt. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 1—2. f. p. 6—9.

1691. VILLÁNYI LÁSZLÓ : Grosschmid Béni. [Nekrológ.] *Jogállam* 37. évf. p. 265—272.
1692. ANGYAL PÁL : Grosschmid Béni. [Nekrológ.] *Magyar Jogi Szemle* 19. évf. p. 323—325.
1693. Szentpéteri KUN BÉLA : Tóth Lajos emlékezete. — Debrecen : Városi ny. 41 p.
Debreceni Tisza István Tudományos Társaság. Emlékbeszéd, I. 3.
1694. PIKLER ENDRE : Pikler Gyula életműve. 1864—1937. — Budapest : Radó ny. 20 p.
Kny. : *Századunk* 13. évf.
1695. SZÉKELY ARTUR : Pikler Gyula. *Nyugat* 31. évf. I. p. 125—131.
1696. SURÁNYI-UNGER, THÉODORE : Béla Földes, nonagénaire. — Budapest : Stephaneum ny. 12 p.
Kny. : *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 16. évf.
1697. vitéz KARY BÉLA : Thallóczy Lajos a szociológus, a közjogász és az elméleti politikus. — Budapest : Thallóczy Lajos Társaság. 52 p.
A Thallóczy Lajos Társaság Kiadványai, 5.
1698. LAKY DEZSŐ : A magyar statisztika nagy korszakának akadémikus képviselői. (Megemlékezés Körösy Józsefről, Vizaknai Antalról, báró Láng Lajosról és Vargha Gyuláról.) Budapest : M. Tud. Akadémia. 20 p.
A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd, 23. 4.
1699. MATOLAY TIBOR : Két híres hajóút. [Juan Fernandez, Juan de Saavedra.] *Búvár* 4. évf. p. 783—787. 2 kép.
1700. SZÁSZ, ZSOMBOR : A north american journey, 1830. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 480—493.
1701. MACLAGAN, EDWARD : Marc Aurel Stein. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 273—279.
1702. ÁCS TIVADAR : Egy elfelejtett magyar afrikai utazó. [Nagyszalantnyai Fischer Lajos báró.] *Búvár* 4. évf. p. 938—941. 3 kép.
1703. APÁTHY JENŐ : A levegő meghódítása. A léghajó. *Ifjúsági Vezető* 12. évf. p. 49—58.
1704. LÓSY-SCHMIDT EDE : A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet megalakulásának hiteles története. — Budapest : Stádium ny. 20 p.
1705. LÓSY-SCHMIDT EDE : A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet megalakulásának hiteles története. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 27. k. p. 97—102.
1706. JELITAI, JÓZSEF : The history of Mathematics in Hungary before 1830. — 1937. 6 p.
Kny. : *National Mathematics Magazine* 12 k.
1707. JELITAI JÓZSEF : Bernouilli Dániel és Clairaut levelei Teleki József grófhoz. — Budapest : Franklin. p. 501—507 (1).

- Kny.: *A M. Tud. Akadémia Matematikai és Természet-tudományi Értesítője*, 57. k.
1708. JELITAI JÓZSEF: Clairaut, La Condamine, d'Alembert és kortársaik egykorú Teleki-útinaplók tükrében. — Budapest: (Franklin ny.) 1937. p. 173—199.
Kny.: *Matematikai és Fizikai Lapok* 44. k.
1709. JELITAI JÓZSEF: Bolyai Farkas arképeéhez. — Budapest: Franklin ny. p. 200—203. 1 t.
Kny.: *Matematikai és Fizikai Lapok*, 45. k.
1710. JELITAI JÓZSEF: Bolyai Farkas egy ismeretlen levele és az Institutum Pensionale Hungaricum. — Budapest: (Franklin ny. 1937). p. 168—172.
Kny.: *Matematikai és Fizikai Lapok* 44. k.
1711. JELITAI JÓZSEF: Gauss- és Encke-levelek az Országos Levéltárban. — Budapest: Franklin ny. p. 136—143 (1).
Kny.: *A M. Tud. Akadémia Matematikai és Természet-tudományi Értesítője* 57. k.
1712. JELITAI, J.: Briefe von Gauss und Encke im Ungarischen Landesarchiv. — Leipzig: Poeschel & Trepte. p. 44—51.
Kny.: *Vierteljahrschrift der Astronomischen Gesellschaft*, 73. évf.
1713. MIHALOVITS JÁNOS: Polhem Kristóf, a magyar vérből származott svéd Archimedes. (1661—1751.) *Bányászati és Kohászati Lapok* 71. évf. p. 145—157.
1714. BALOGH ERNŐ (szerk.): Emlékkönyv Dr. Szádeczky-Kardoss Gyula emlékezetére. — Cluj (Kolozsvár): Erdélyi Múzeum-Egyesület. 130 (2) p. I t.
1715. ZECHMEISTER LÁSZLÓ: Rhorer László. 1874. okt. 18.—1937. aug. 25. — Pécs: Dunántúl ny. 8 p.
Pannonia Könyvtár, 43.
1716. ANNÓK IMRE: Az iskolaorvosi intézmény fejlődése a világ államaiban a XIV. századtól napjainkig. — Debrecen: Pannonia ny. 16 p.
Kny.: *Orvosok és Gyógyszerészek Lapja* 9. évf.
1717. TASNÁDI KUBACSKA ANDRÁS: A fekete halál. *Búvár* 4. évf. p. 427—432. 4 kép.
1718. KREPUSKA ISTVÁN (közli): Pöstyéni levél 1546-ból. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 46—47.
1719. TASNÁDI KUBACSKA ANDRÁS: Az eperjesi kirurgus sárkányai. *Búvár* 4. évf. p. 829—833. 4 kép.
1720. MAGYARY-KOSSA GYULA: Adatok Gyöngyösi Pál életéhez. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 839—841.
1721. DIÓSDI ELEKES GYÖRGY: Adatok Veszprémi István dr. életéhez és munkásságához. — Debrecen: Pannonia ny. 8 p.
Kny.: *Orvosok és Gyógyszerészek Lapja* 9. évf.
1722. SUMARIAN, POMPEI GH.: Medicina și farmacia în trecutul românesc. (Az orvostudomány és a gyógyszerészet a román multban.) II. k. 1775—1834. [A kolozsvári orvos-

- sebészeti akadémia növendékei a román fejedelemségekben.] București : Tip. „Cultura“. 717 p.
- Așezămintele A. S. R. Principesa Elena. Institutul de Istoria medicinei.
1723. GRIVU, NICOLAE : Superstiții și practice medicalelela României bănățeni în veacul al XVIII-lea. (Babonák és orvosi eljárások a bánági románok körében a XVIII. sz.-ban.) Timișoara : „Tip. Românească“. 42 p.
1724. DOMAHIDY, FRANCISC : Știri de interes medico-istoric din cele dintâiu trei periodice ungurești ardelene (1790 ; 1814—1818 ; 1831—32). (Orvos-történeti érdekű hírek az első három erdélyi magyar hírlapból.) Diss. — Cluj : Tip. „Studio“. 16 p.
- Universitatea „Regele Ferdinand I“ din Cluj. Facultatea de Medicină. 1321.
1725. SEDAN, EML : Știri de interes medico-istoric din câteva gazete ungurești ardelene, tipărite în anii 1828—1830. Teză pentru doctorat. (Orvos-történelmi érdekű hírek néhány, az 1828—1830. években nyomtatott erdélyi magyar hírlapból. Doktori értekezés.) — Cluj : Tip. „Pallas“. 24 p.
- Universitatea „Regele Ferdinand I“ din Cluj. Facultatea de Medicină. 1216.
1726. KORBULY GYÖRGY : Almási Balogh Pál Némethoni naplója 1825-ből. — Budapest : Globus ny. 20 p.
- Kny. : *Gyógyászat* 78. évf.
1727. OKOLICSÁNYI-KUTHY DEZSŐ : Kazinczy Ferenc az 1831-i kolerajárványról. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 697.
1728. POP, TEODOR E. : Epidemia de holeră din 1831 în Ungaria și Ardeal după știri din gazete și reviste contemporane ungurești. Teză pentru doctorat. (Az 1831-i magyarországi és erdélyi kolerajárvány az egykori magyar hírlapok és folyóiratok tudósításai nyomán. Doktori értekezés.) — Cluj : Tip. Națională. 34 (2) p.
- Universitatea „Regele Ferdinand I“ din Cluj. Facultatea de Medicină. 1249.
1729. TONK, EML : Câteva documente clujene din 1831 privitoare la prima epidemie de holeră din Ardeal. Teză pentru doctorat. (Néhány kolozsvári okmány 1831-ből az első erdélyi kolerajárványra vonatkozólag. Doktori értekezés.) — Cluj : Tip. „Orient“, 1937. 25 p.
- Universitatea „Regele Ferdinand I.“ din Cluj. Facultatea de Medicină. 1166.
1730. HÉJJA PÁL—HEFELLE KONRÁD : Szemelvények az egészségügyi csapat multjából. *Magyar Katonai Szemle* 8. évf. 11. sz. p. 200—210.
1731. KORBULY, GEORGES : Semmelweis le saveur des mères. — Budapest : Société de la Nouvelle Revue de Hongrie. 8 p.
- Kny. : *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf.

1732. KORBULY GYÖRGY: Semmelweis és Cederschjöld. (György Tibor emlékének.) — Budapest: Franklin ny. p. 323—331. Kny.: *Orvosképzés* 28. évf.
1733. ÁDÁM LAJOS: Semmelweis serlegbeszéd. *Orvosképzés* 28. évf. p. 131—137.
1734. GRÓSZ EMIL: Az orvosok továbbképzése Magyarországon 1883—1938. 1. Szünidei orvosi kurzusok 1883—1908. 2. Az Orvosi Továbbképzés Központi Bizottsága munkássága 1910—38. — Budapest: Egyetemi ny. 4° 17 p.
1735. GRÓSZ EMIL: Az orvosok továbbképzése Magyarországon 1883—1938-ig. *Orvosképzés* 28. évf. p. 656—658.
1736. DEZSÉRI BACHÓ LÁSZLÓ: A gyöngyösi alapítványi köz-kórház (1838—1938). — Gyöngyös: Közkórház. 200 p. 4 t.
1737. SALAMON GÉZA: A székesfőváros Szent László (járvány) kórházának kialakulása. *Városok Lapja* 33. évf. p. 27—29. 5 kép.
1738. PÉTERI IGNÁC: A gyermekgümőkóros osztály története. [Új Szent János kórház.] *Orvosképzés* 28. évf. Különfüzet. Április. p. 3—6.
1739. A Budapesti Királyi Orvosegyesület alapításának 100-ik évfordulója alkalmából tartott ünnepi előadások. — Budapest: Athenaeum ny. 60 p.
1740. AVAREFFY ELEK: A MONE története 1919—1938. — Budapest: Stephaneum ny. 20 p.
1741. MANNINGER VILMOS: A sebészet diadalútja. — Budapest: Franklin ny. 236 p.
A Búvár könyvei, 7.
Ism.: Czeyda-Pommersheim F. *Magyar Kultúra* 25. évf. 49. sz. p. 349.
1742. MANNINGER VILMOS: A mai sebészet úttörői. *Búvár* 4. évf. p. 171—174. 4 kép.
1743. VEREBÉLY TIBOR: A sebészet haladása ötven év alatt. — Budapest: Franklin ny. p. 149—163.
Kny.: *Orvosképzés* 28. évf.
1744. DADAY ANDRÁS: Az első magyar orthopaedról és intézetéről. — Debrecen: Pannonia ny. 8 p.
Kny.: *Orvosok és Gyógyszerészek Lapja* 9. évf.
1745. BATIZFALVY JÁNOS: *Berecz János* 1882—1938. — Budapest: Stephaneum ny. 4 p.
Kny.: *MONE* 15. évf.
1746. VITÉZ SZATHMÁRY ZOLTÁN: *Berecz János*. 1882—1938. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 1009.
1747. KREIKER ALADÁR: *Blaskovics László* életrajza. 1869—1938. H. n. ny. n. 13 p.
Kny.: *Szemészet*.
1748. TÓTH ZOLTÁN: *Blaskovics László*. *Búvár* 4. évf. p. 753—754. 1 kép.
1749. GRÓSZ EMIL: *Blaskovics László*. 1869—1938. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 961.

1750. BALOGH ERNŐ: *Buday Kálmán*. 1863—1937. [Nekrológ.] *Orvostudományok* 28. évf. p. 1—5.
1751. NÉKÁM LAJOS: *Jean Darier*. 1856—1938. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 667—668.
1752. MOZSONYI SÁNDOR: *Deér Endre*. 1865—1938. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 1126.
1753. BRUNN, WALTER von: *Tiberius von Győry*, Edler von Nádudvar. In *Memoriam. Orvostudományok* 28. évf. p. 312—317.
1754. DADAY ANDRÁS: *Győry Tibor az orvostörténész*. — Budapest: Franklin ny. p. 319—322.
Kny.: *Orvostudományok* 28. évf.
1755. VITÉZ HERCZEG ÁRPÁD: *Győry Tibor* 1869—1938. [Nekrológ.] *Századok* 72. évf. p. 128—130.
1756. VÁMOSSY [ZOLTÁN]: *Győry Tibor*. 1869—1938. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 49.
1757. MAGYARY-KOSSA GYULA: *Kovács-Sebestyén Endréről*. († 1878 május 17.) *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 512.
1758. ISSEKUTZ BÉLA: *Illyefalvi Lőte József*. 1856—1938. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 723.
1759. MOZSONYI SÁNDOR: *Matolesy Miklós*. 1869—1938. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 1223—1224.
1760. V.: *Minich Károly*. [Nekrológ.] *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 722.
1761. DUZÁR JÓZSEF: *Peiper Erich*. 1856—1938. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 1030.
1762. AVAREFFY ELEK: *Ritoók Zsigmond emlékezete*. — Budapest: Stephaneum ny. 16 p.
1763. WINDISCH ÖDÖN: *Ritoók Zsigmond*. 1870—1938. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 1007.
1764. NÉKÁM LAJOS: *Raimond Jacques Sabourand*. 1864—1938. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 163—164.
1765. BENEDEK LÁSZLÓ: *Somogyi István*. [Nekrológ.] *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 259.
1766. SCHAFFER KÁROLY: *Somogyi István*. [Nekrológ.] *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 301.
1767. KORBULY GYÖRGY: *Sudhoff Károly*. 1853—1938. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 1053—1054.
1768. VÁMOSSY ZOLTÁN: *Winternitz Arnold*. 1872—1938. *Orvosi Hetilap* 82. évf. p. 1197—1198.

Irodalomtörténet.*

1769. HONTI, HANS: *Zum Eingliederungsproblem der ungarischen epischen Überlieferungen*. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 153—174.
1770. ORTUTAY, JULIUS von: *Die Geschichte der ungarischen Volksdichtungssammlungen*. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 175—201.

* V. ö. fentebb 574. l. jegyzet.

1771. DRĂGANU, N.: Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle. — Bucarest : (Impr. Națională.) 69 p.
Kny. : *La Transylvanie*.
Ism. : I. Crăciun, *Revue de Transylvanie* 1938, p. 416—419.
1772. POPOVICI, D.: La littérature roumaine de Transylvanie au dix-neuvième siècle. — Bucarest : (Impr. Națională.) 44 p.
Kny. : *La Transylvanie*.
Ism. : I. Crăciun, *Revue de Transylvanie* 1938, p. 419—422.

Művészettörténet.

1. Színészet- és zenetörténet.

Ld. 23.

1773. ANGYAL ENDRE : *Theatrum mundi*. (Német kivonattal.) — Budapest : Minerva Társaság. 154 p. 5 t.
Minerva Könyvtár, 118.
1774. SZABOLCS FERENC : A nemzeti játékszín eszméje a magyar és a német irodalomban. — Budapest : Egyetemi ny. 102 p.
Minerva Könyvtár, 119.
1775. M. CSÁSZÁR EDIT : A magyar játékszínről. *Szentpétery-Emlékkönyv* p. 107—115.
1776. JANOVICS JENŐ : Színjátszásunk multjának négy korszaka. *Páosztortúz* 24. évf. 2. sz. p. 94—99. 5 kép, 3. sz. p. 141—148. 6 kép.
1777. REISNER VALÉRIA : Magyar színészet Bécsben 1769—1892. (Német kivonattal.) — Budapest : Minerva Társaság. 125 p.
Minerva Könyvtár, 115.
1778. DIÓSSZILÁGYI SÁMUEL : Amikor a „magyar csalogány” [Hollósy Kornélia] dalolt Bécsben. — Makó : Szerző. 18 p.
1779. KARDEVÁN KÁROLY : Vörösmarty megrögtta a színészeket. *Tükör* 6. évf. 2. sz. p. 138—140.

Ld. 74.

1780. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN (szerk. és közléteszi) : A Nemzeti Színház százéves története. II. Iratok a Nemzeti Színház történetéhez. — Budapest : Magyar Történelmi Társulat. X, 878 p. 3 t.
Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.
1781. A százéves Nemzeti Színház. Az 1937/38-as centenáris év emlékalbuma. — Budapest : Pallas ny. 4° 351 p. 13 t.
A tartalomból : *Hóman Bálint*: A százéves Nemzeti Színház, p. 7—9.; *Tasnádi Nagy András*: Százesztendő... p. 11—15.; *Pukánszky Kádár Jolán*: A százéves Nemzeti Színház, p. 23—45.; *Gárdonyi Albert*: A Nemzeti Színház és a székesfőváros, p. 56—63.; *Viszota Gyula*: A Nemzeti Színház és gróf Széchenyi István, p. 64—68.; *Galamb Sándor*: A Nemzeti Színház a magyar dráma történetében, p. 73—81.; *Hankiss János*: A Nemzeti Színház francia műsorának tanulságai, p. 83—88.; *Hanvai Kováts Zoltán*: Az angol és amerikai dráma a Nemzeti Színház színpadán, p. 89—92.; *Rédey Tiva-*

- dar: Shakespeare honfoglalása a Nemzeti Színházban, p. 93—97.; vitéz *Nagy Zoltán*: Az olasz drámairodalom a magyar Nemzeti Színházban, p. 106—112.; *Pukánszky Béla*: A német dráma a Nemzeti Színházban, p. 113—125.; *Marchil György*: Északiak a Nemzeti Színházban, p. 127—134.
1782. Ein Jahrhundert ungarisches Nationaltheater. *Theater der Welt*. Sonderheft 1937. p. 501—556.
Ism.: Pukánszky Kádár J. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 62. évf. p. 115—118.
1783. ANDRÁS KÁROLY: A százéves Nemzeti Színház. *Uj Élet* 7. évf. 3. sz. p. 115—118.
1784. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN: A Nemzeti Színház a magyar törvényhozásban. *Budapesti Szemle* 251. k. p. 320—343.
1785. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN: Magyar írók levelei a Nemzeti Színház levéltárában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 48. évf. p. 157—164.
1786. REXA DEZSŐ: Szócsaták szerzők és a drámabíráló bizottság között. A százéves Nemzeti Színház emléke Pest megye levéltárában. *Literatura* 13. évf. p. 8—12.
1787. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN: Felvidéki játékszín. *Tükör* 6. évf. 12. sz. p. 914—919. 6 kép.
1788. ERNYEY JÓZSEF és KARSAI GÉZA: A felsőmagyarországi bányavárosok német népi színjátékai. *Deutsche Volksschauspiele aus den oberungarischen Bergstädten*. SCHMIDT LIPÓT közreműködésével. II. k. 1—2. rész. — Budapest: M. Nemzeti Múzeum. 902 p. 25 t.
Ism.: Juhász G. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 370—374.
1789. LÁM FRIGYES: A győri német színészet története. — Győr: Szerző. IV, 220 [2] p.
Ism.: Bb. *Irodalomtörténet* 27. évf. p. 78—79.; Horváth F. *Neue Heimatblätter* 3. évf. 3—4. f. p. 117—118.; M. Császár E. *Századok* 73. évf. p. 378—380.
1790. CSATKAI ENDRE: A soproni színház ruhatára 1800-ban. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 170—171.
1791. SZILÁGYI BÉLA: A debreceni színészet és színház története 1796—1880. — Homok: Szerző. 64 p.
1792. HERNÁDI LAJOS: Francia darabok a debreceni színpadon 1880-tól 1935-ig a helyi lapok kritikáinak tükrében. — Homok: Csernai. 62 p.
1793. PÁSZTOR JÓZSEF: A szegedi szabadtéri játékok története. Három év. — Szeged: Városi ny. 224 p.
1794. LUGOSI DÖME: A szegedi szabadtéri játékok története 1931—1937. — Budapest: Színpad. 132 p.
1795. KÖMIVES NAGY LAJOS: Kolozsvári színészek bukaresti expedíciója 1860-ban. *Pásztortűz* 24. évf. 1. sz. p. 16—21. 2 kép.
- 1795a. Régi román források a kolozsvári színtársulat bukaresti látogatásáról. *Pásztortűz* 24. évf. 1. sz. p. 55.
1796. NAGY ELEK: A legelső magyar tragika. Kántorné halálának 75-ik évfordulójára. *Erdélyi Helikon* 11. évf. 7. sz. p. 537—541.

1797. PETRUȚIU, D. ST. : Ion Al. Lăpădatu și începuturile mișcării teatrale din Transilvania. Ctitorul dramei ardelenene. Primele încercări de teatru românesc în Cluj. (Ion. Al. Lăpădatu és az erdélyi színházi mozgalom kezdetei. Az erdélyi dráma megalapítója. Az első kolozsvári román színházi kísérletek.) — Cluj : Tip. Cultura. É. n. 12 p. Ld. 1513.
1798. CONSTANTINESCU, ION (CONU IANCU) : Din trecutul teatrului românesc. (A román színház multjából.) — București : Tip. ziarului „Universul“. 30 p.
1799. HEVESI SÁNDOR : Színház. — Budapest : Singer és Wolfner. 146 p. 49 kép.
Ism. : A. B. *Corvina* N. S. 1. k. p. 172—173.; Nagy T. *Korunk Szava* 8. évf. p. 259.
1800. TELKES-TESZÁR, SUZANNE : Le problème social au théâtre français d'avantguerre. (1890—1914.) — Budapest : Tudományegyetem, Francia Intézet. 179 p.
Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest, 34.
-
1801. SZABOLCSI BENEC : A zenei földrajz alapvonalai. Zene-kultúrák és zenestílusok keletkezése-elmúlása a földrajz megvilágításában. (Német kivonattal.) *Ethnographia-Népelet* 49. évf. p. 1—18.
1802. HORUSITZKY ZOLTÁN : A barokk szellem és zene. *Pedagógiai Szeminárium* 8. évf. p. 266—272.
1803. TELLER FRIGYES : A romanticizmus zenéje. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 300—303.
1804. KÁLDOR JÁNOS : A magyar zenetörténet kistükré. — Budapest : Rózsavölgyi. 282 p.
Ism. : Lakatos I. *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 700—701.
1805. BINNER, MARGERY : The hungarian influence on the classical composers. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 130—136.
1806. SZABOLCSI, BENEC : Morgenland und Abendland in der ungarischen Volksmusik. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 202—217.
1807. SZABOLCSI BENEC : Régi felvidéki muzsika. *Tükör* 6. évf. p. 924—925. 2 kép.
1808. LAKATOS ISTVÁN : A román zene fejlődéstörténete. — Cluj : Az E. M. E. kiadása. 28 p.
Erdélyi Tudományos Füzetek, 98. sz. — Kny. : *Erdélyi Múzeum* 43. k.
Ism. : Pataky M. *Láthatár* 6. évf. p. 343—344.
1809. LAKATOS ISTVÁN : A román zene fejlődéstörténete. *Láthatár* 6. évf. p. 224—232.
1810. BREDICEANU, TIBÈRE : Histoire de la musique roumaine en Transylvanie. — Bucarest : Imprimeria Natională. 37 p.
Kny. : *La Transylvanie*.
Ism. : I. Crăciun, *Revue de Transylvanie* 1938, p. 415—416.

1811. KLEMPA KÁROLY : A keszthelyi Festetics-féle zeneiskola. — Győr : Baross ny. 20 p.
Kny. : *Dunántúli Helikon*.
1812. NAGY SÁNDOR : A debreceni református főiskolai énekkar 1739—1938. — Hajduhadház : Kis. 142 p. 3 t.
Ism. : S. Szabó J. *Debreceni Református Lap* 58. évf. p. 121—122.
1813. LÉVAI LAJOS (szerk.) : Székelyudvarhelyi Székely Dalegylet emlékkönyvecskéje (1868—1938.) — (Odorhei) : Könyvnyomda rt. 78 (2) p.
1814. SUGÁR VIKTOR : A Budavári Koronázó Főtemplom egyházi zenéje a multban és jelenben. *Zene* 19. évf. p. 154—155.
1815. MOLNÁR IMRE : Énektanítás hajdan és most. *Zene* 19. évf. p. 130—133, 158—162, 178—181.
1816. MOLNÁR ANTAL : Modern magyar zenepedagógia. *Zene* 19. évf. p. 97—102.
1817. PUKY ENDRE : Hatvan év muzsikája. Zenei élettörténetem. Budapest : May ny. 48 p.
1818. HORUSITZKY ZOLTÁN : Beethoven és a természet. *Zene* 19. évf. p. 102—104.
1819. SEBESTYÉN EDE : Hummel N. János halálának századik évfordulójára. *Zene* 19. évf. p. 30—34.
1820. PAPP VIKTOR : Elfelejtett magyar zeneművek. *Budapesti Szemle* 251. k. p. 104—111.
1821. S. A. : Béla futása. Ruzitska József dalműve. *Zene* 19. évf. p. 10—14, 34—37.
1822. GESZLER ÖDÖN : Liszt magyar zeneművei. *Zene* 19. évf. p. 115—119.
1823. HORUSITZKY ZOLTÁN : A katolikus Liszt Ferenc. *Zene* 19. évf. p. 217—221.
1824. PAPP VIKTOR : Liszt Ferenc élő magyar tanítványai. Budapest : Dante. 191 p. 12 t.
1825. TÓTH ALADÁR : Liszt igazi örökösei — Liszt magyarságának igazolói. *Zene* 19. évf. p. 85—89.
1826. KÉKI BÉLA : Wagner Richard. Születésének százhuszonötödik évfordulóján. *Pásztortűz* 24. évf. p. 364—366. 1 kép.
1827. BOROS REZSŐ : Wagner emberi arcképéhez. *Zene* 19. évf. p. 254—257, 270—273.
1828. SOMSSICH ANDOR : Harminc esztendő Bayreuthban. — Budapest : Rózsavölgyi. 298 p. 12 t.
1829. H. : Az új orosz iskola. Csajkovszki levele a „Novátorok”-ról. *Zene* 19. évf. p. 273—276.
1830. GERÉB LÁSZLÓ : Heller István. Egy magyar zeneszerző születésének 125-ik, halálának 50-ik évfordulójára. *Literatura* 13. évf. p. 51—52.
1831. LAKATOS ISTVÁN : Káldy Gyula emlékezete. *Pásztortűz* 24. évf. p. 251—252.
1832. JEMNITZ SÁNDOR : Edvard Hagerup Grieg halálának harmincadik évfordulójára. *Zene* 19. évf. p. 14—15.

1833. BOROS REZSŐ: A nyolcvankétéves mester: Christian Sinding. *Debreceni Szemle* 12. évf. p. 154—157.
1834. HUZELLA ELEK: César Franck. *Zene* 19. évf. p. 65—67.
1835. LAKATOS ISTVÁN: Bizet. *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 55—61.
1836. KOVÁCS LÁSZLÓ: Carmen. Bizet születésének századik évfordulóján. *Pásztortűz* 24. évf. p. 236—237.
1837. MOLNÁR ANTAL: A francia művészet és Debussy. *Zene* 19. évf. p. 194—196.
1838. GALAMBOS GRUBER FERENC: Maurice Ravel. *Zene* 19. évf. p. 71—73, 89—91.
1839. SZABOLCSI BENCE: Maurice Ravel. (1875—1938.) *Tükör* 6. évf. p. 152. 1 kép.
1840. LAKATOS ISTVÁN: Ravel 1875—1938. *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 144.
1841. ***: M. Béla Bartok et l'opinion publique roumaine. *Revue de Transylvanie* IV. p. 127—129.
1842. TÓTH, DIONISIO: Un musicista ungherese: Zoltán Kodály. *Corvina* N. S. 1. k. p. 46—52. 1 t.
1843. FODOR GYULA: Zenei portrék. — Budapest: Singer és Wolfner. 80 p.
Szép Könyvek, 8.
1844. LAKATOS ISTVÁN: Saljapin. (1873—1938.) *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 374—375.

2. A képzőművészetek története.

1845. PETRANU, CORIOLAN: L'art roumain de Transylvanie. Vol. I. Texte. — Bucarest: (Impr. Națională.) 96 (2) p. Kny.: *La Transylvanie*.
Isrn.: I. Crăciun, *Revue de Transylvanie* 1938, p. 412—415.
1846. HÉJJAS JÁNOS: A magyar biedermeier-kor művészete. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 19—29. 12 kép.
1847. JAJCZAY JÁNOS: Magyar biedermeier. *Élet* 29. évf. p. 228—230. 4 kép.
1848. FARKAS ZOLTÁN: Biedermeier emléklapok. *Tükör* 6. évf. p. 503—505.
1849. SZINNYEI FERENC: Művészi élet a Bach-korszakban. *Budapesti Szemle* 248. k. p. 67—84.
Ld. 1491.
1850. LIPPAY LAJOS: A magyar Vatikán. [Esztergom.] Hercegprímási palota, a Keresztény Múzeum képtára, gobelin és régészeti gyűjteménye. — Esztergom: Buzárovits ny. 16 p. 2 t.
1851. CSATKAI ENDRE: Művész szerzetesek és iparművészek a soproni kolostorokban a 17—18-ik században. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 337—338.
1852. SAY GÉZA: A barokk Székesfehérvár. — Budapest: Officina. 31 p. 32 t.
Officina Képeskönyvek, 10.

1853. GÉBER ANTAL: Stéger Györgyék gyűjteménye. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 233—247. 14 kép.
1854. MOLNÁR JÓZSEF: A „Magasin Pittoresque“ magyar vonatkozásai. *Debreceni Szemle* 12. évf. p. 165—166.
1855. LÁZÁR BÉLA: Magyar tárgyú műemlékek Regensburgban. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 213—220. 7 kép.
1856. FELVINCZI TAKÁTS ZOLTÁN: Ellura és Adzsanta barlangtemplomai. [Indiai művészet.] *Napkelet* 16. évf. 2. k. p. 245—250.
1857. ROMÁN GYÖRGY: A kínai művészetről. *Tükör* 6. évf. p. 187—191. 5 kép.
-
1858. TOLNAI, GABRIEL: Le style des Esterházy. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 542—549. 2 t.
1859. RAPAICS, RAYMOND: Le jardin français en Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 233—243. 1 t.
1860. LAURINGER ERNŐ: Széchenyi István gróf szülőháza Bécsben. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 6 p. 1 kép. Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.
1861. KNAPP OSZKÁR: Az építőanyagok történetéből. *Búvár* 4. évf. p. 775—778. 6 kép.
1862. PETRANU, CORIOLAN: Nouvelles discussions sur l'architecture de bois de la Transylvanie. *Revue de Transylvanie* 4. évf. p. 309—327.
1863. BRÁTULESCU, VICTOR: Biserici din Transilvania. Biserici întărite. (Erdélyi templomok. Megerősített templomok.) — Vălenii-de-Munte: Tip. Datina Românească. 4° 42 p. Kny.: *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 1937.
1864. LITERAT, VALER: Biserici din Țara Oltului și „de pe Ardeal“ zugrăvite de o familie de pictori. (Templomok az Oltvidékről és az Olt jobb partjáról, melyeket egy festőcsalád [Grecu cs.] festett ki.) *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*. Secția pentru Transilvania IV. (1932—1938) p. 1—54.
1865. LITERAT, VALER: Din Țara Oltului. Insemnări vechi din biserici noi. Intâia serie. (Az Oltvidékről. Régi feljegyzések új templomokról. 1. sorozat.) *Țara Bârsei* 10. évf. p. 119—127, 210—219, 313—333.
1866. CSATKAI ENDRE: Mikor épült az ágfalvi katolikus templom? *Soproni Szemle* 2. évf. p. 169.
1867. LA ROSÉE ERZSÉBET grófnő: *Budapest* katolikus templomai. Budapest: Sz. István Társ. 96 p. 15 kép.
1868. MESTERHÁZY JENŐ: A budavári koronázó-főtemplom és altemploma. — Budapest: Hollósy ny. 20 p. 11 fényképmetszet, 2 alrajz.
- 1868a. MESTERHÁZY JENŐ: A Koronázó-főtemplom altemploma. *Ifjúsági Vezető* 12. évf. p. 31—38. 1 kép.

1869. A Szent István Bazilika. — Budapest : Bazilika Egyház-község. 15 p.
1870. A Szent István Bazilika. *Élet* 29. évf. p. 1224—1226. 2 kép.
1871. SCHOEN ARNOLD : A budapest-józsefvárosi róm. kat. plébániatemplom. *Történetírás* 2. évf. p. 311—328. 8 [XXV.—XXXII.] t.
1872. SCHOEN ARNOLD : A budapest-terézvárosi római katolikus plébániatemplom. — Budapest : *Történetírás*. 16 p. 14 t. Kny.: *Történetírás* 2. évf.
Ism.: ifj. Csemegi J. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 352.; ifj. Csemegi J. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 72. k. p. 376.
1873. SCHOEN ARNOLD : A pesti Szent Rókus-kápolna. — Budapest : Held ny. 32 p.
1874. SCHOEN ARNOLD : A pesti református templom száz év előtt. *Református Élet* 5. évf. p. 425—426. 1 kép.
1875. MESTERHÁZY JENŐ : A pesti Vigadó. *Napkelet* 16. évf. 1. k. p. 106—109.
1876. CSATKAI ENDRE : A gróf Szapáry-kastély *Bükön*. — Sopron : Röttig-Romwalter ny. 10 p. 8 kép.
Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.
1877. GÉFIN GYULA : A *csornai* premontrei kanonokrend székháza. *Vasi Szemle* 5. évf. p. 13—19. 2 kép.
1878. KUN ÁGOTA : A *debreceni* Nagytemplom. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 7—8. 1 kép.
1879. TÖMÖRY LAJOS : A *déványai* református templom. *Debreceni Protestáns Szemle* 58. évf. p. 31—32. 1 kép.
1880. BIRÓ JÓZSEF : A *gernyeszegi* Teleki-kastély. — Budapest : Sárkány ny. 146 p. 12 t.
1881. BAY JÓZSEF : A *gyomai* református templom. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 88—89. 2 kép.
1882. LÁSZLÓ ERNŐ : A *peresznyei* gróf Berchtold-kastély. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 157—159.
- Ld. 1516.
1883. *Sopron* város építészeti műemlékei. III. rész. — Budapest : Egyetemi ny. 4° 7 p. 39 t.
A M. Kir. Állami Felső Építőipariskola 1936—37. tanév szüneti felvételei, 10.
Ism.: ry. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 264—265.
1884. VARGA JÓZSEF : A *sopronbánfalvai* hegyi templom. — Sopron : Röttig-Romwalter ny. 40 p.
Ism.: *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 158.
1885. VARGA, JOSEF : Die Wandorfer [Sopronbánfalva] Bergkirche. Stürmische, doch glorreiche Vergangenheit : traurige, doch hoffnungsvolle Gegenwart. — Sopron : Röttig-Romwalter ny. 44 p.
Ism.: Cs. E. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 172—173.
1886. ÉNEKES KÁLMÁN : A *sopronhorpácsi* kastély. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 305—309. 4 kép.

1887. OROSZ KÁLMÁN : A *tiszacsécei* templom és torony története. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 60—61. 1 kép.
1888. KELEMEN GYULA : A *vásárosnaményi* templom. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 59—60. 1 kép.
1889. VĂTĂȘIANU, VIRGIL : Raport cu privire la arhitecturași pictura bisericii unite din Zlatna. (Jelentés a *zalatnai* [gör.] egyesült templom építészetére és festészetére vonatkozólag.) — Cluj : Tip. „Cartea Românească.” 20 p. 4 t. Kny.: *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*. Secția pentru Transilvania. Vol. IV. Ism. : N. Iorga, *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* XXX. 1937, p. 189.
-
1890. MESTERHÁZY JENŐ : Óbuda szobrászati emlékei. *Pedagógiai Szeminárium* 8. évf. p. 200—206.
1891. KAPOSSY JÁNOS : Johann Georg Leithner (1725—1785). (Német kivonat p. 149—150.) *Archaeologiai Értesítő* 51. k. p. 87—110. 8 [30—37.] kép. Függelék p. 111—112.
1892. CSATKAI ENDRE : Ham Jakab kismartoni rokokószobrász. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 150—153.
1893. SCHOEN ARNOLD : Ki a miniszterelnöki palota külső reliefjeinek a szobrásza ? *Történetírás* 2. évf. p. 149—150.
1894. FARKAS ISTVÁN : In memoriam. Szentgyörgyi István. 1881—1938. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 351.
1895. YBL ERVIN : Etienne Szentgyörgyi. 1881—1938. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 464—466. 2 t.
1896. HUSZÁR LAJOS : Toldy Ferenc és neje kőbefaragott arcképe. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 16—18. 4 kép.
1897. DUTKA MÁRIA : A temető művészete. *Tükör* 6. évf. p. 827—831. 5 kép.
1898. CSEMEGI JÓZSEF : A buda-vízivárosi temető alakos sír-emlékei. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 171—176. 11 kép.
1899. MESTERHÁZY JENŐ : A régi vízivárosi temető. *Búvár* 4. évf. p. 768—771. 4 kép.
-
1900. PÉTER ANDRÁS : A csendélet. *Tükör* 6. évf. p. 653—659. 6 kép.
1901. CINCIK, JOZEF : Barakové freská Jeana Josepha Chamanta a Antona Fr. Maulbertscha na Slovensku. Príspevok k slovenskému výtvarnému baroku. (Chamant János József és Maulbertsch Fr. Antal barokk freskói Szlovenszkóban. Adalék a szlovák képzőművészeti barokkhoz.) — Turčianský Sv. Martin : Matica Slovenska. 120 p. 58 kép.
1902. KELEMEN LAJOS : Református templomi mennyezet- és karfestések. — Cluj-Kolozsvár : Minerva rt. 10 p. Kny.: *Erdélyi Magyar Református Naptár* 1939.
1903. NAGY DEZSŐ : A [debreceni Református] Kollegium freskói. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 214—215.

1904. BIRÓ ÁGNES: A XIX. század magyar festőnői. — Budapest: Pallas ny. 56 p. 5 t.
A Budapesti Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének Dolgozatai, 53.
Ism.: (I. R.) *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 417.
1905. BALÁS-PIRI LÁSZLÓ: A reformkor magyar festészete. — Budapest: Szerző. 10 p.
Kny.: *Magyar Szemle* 32. k.
1906. STORNO MIKSA: Adatok a soproni festészet történetéhez. (Német kivonattal.) *Soproni Szemle* 2. évf. p. 23—31. 6 kép.
1907. WEINBERGER G. ADOLF: Ifj. Storno Ferenc. 1851—1938. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 6 p.
Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.
1908. CS. E. [CSATKAI ENDRE]: Dobiaschofsky Ferenc bécsi festő művei Sopronban. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 168—169.
1909. CSATKAI ENDRE: Schiller József vallásos tárgyú képe. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 100.
1910. CSATKAI ENDRE: Sedlmayer András soproni festő. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 100.
1911. JAJCZAY JÁNOS: Albrecht Altdorfer. *Élet* 29. évf. p. 1370—1371. 3 kép.
1912. PETROVICS ELEK: Albrecht Altdorfer, „a tájképfestés atyja“. *Új Idők* 44. évf. II. p. 441—444. 4 kép.
1913. FARKAS ZOLTÁN: Breughel. *Budapesti Szemle* 249. k. p. 350—357.
1914. JAJCZAY JÁNOS: Tintoretto. *Élet* 29. évf. p. 2250—2251. 1 kép.
1915. Duc de TRÉVISE: A Venise avec le Tintoret. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 46—52. 2 t.
1916. DÉNES TIBOR: El Greco vagy a festés Don Quijoteja. *Vigília* 4. évf. p. 458—464.
1917. DIRMAYER MARIANNE: El Greco. *Élet* 29. évf. p. 1106—1107. 3 kép.
1918. FARKAS ZOLTÁN: A háromszázéves Velasquez. *Napkelet* 16. évf. 2. k. p. 22—26.
1919. VILLÁNYI ANDRÁS: A háromszázéves Velasquez. *Korunk Szava* 7. évf. p. 288—289.
1920. HOFFMANN EDITH: Goya. *Tükör* 6. évf. p. 417—421. 5 kép.
1921. KOPP, EUGENIO: Carlo Markó. 1790—1860. Un pittore dell'Alta Ungheria in Italia. *Corvina* p. 674—679. 2 t.
1922. H. RAPAICS JUDIT: Ligeti Antal. — Budapest: Sárkány ny. 118 p. 11 t.
A Budapesti Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 49.
Ism.: Cs. E. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 265.
1923. B. BAKAY MARGIT: Györgyi (Giergl) Alajos. 1821—1863. Budapest: Sárkány ny. 96 p. 17 t.
A Budapesti Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 56.

- 1923a. B. BAKAY MARGIT: Györgyi (Giergl) Alajos. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 257—265. 11 kép.
1924. Nagyszandai SZEKERES MARGIT: Jakobey Károly. 1826—1891. — Budapest: Hollóssy ny. 115 p. 14 t.
A Budapesti Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 47.
Ism.: *Ifjúsági Vezető* 12. évf. p. 309—311.
1925. TURCSÁNYI ERZSÉBET: Molnár József. 1821—1899. — Budapest: Sárkány ny. 208 p. 9 t.
A Budapesti Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének Kiadványai, 58.
1926. POGÁNY ÖDÖN: A kegyetlen idő. Giacomo Favretto halálának ötvenedik évfordulójára. *Művészet* 3. évf. p. 27—29. 3 kép.
1927. YBL ERVIN: Lotz Károly élete és művészete. — Budapest: M. Tud. Akadémia. 520 p. 51 t.
1928. HOMÉR LAJOS: Benczur Gyula. — Budapest: Kertész ny. 80 p. 10 t.
A Budapesti Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 57.
1929. M. HAJÓS, ELISABETH: Dokumente zur Entstehung von Munkácsys Deckengemälde im Kunsthistorischen Museum zu Wien. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 349—353.
1930. POGÁNY KÁLMÁN: A Munkácsy-problémához. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 353—372. 23 kép.
1931. HOFFMANN EDITH: Szinyei Merse Pál. *Tükör* 6. évf. p. 729—734.
1932. RÉTI ISTVÁN: Szinyei Merse, Ferenczy, Thorma. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 65—78. 7 kép.
1933. FARKAS, ZOLTÁN: Géza Mészöly. *Nouvelle Revue Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k. p. 52—54. 1 t.
1934. FARKAS, ZOLTÁN: Ladislav Mednyánszky. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 53—56. 2 t.
1935. MOLNÁR ERNŐ: Hollósy-levelek. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 248—253. 3 kép.
1936. LÁZÁR BÉLA: Thorma János, Petőfi festője. *Koszorú* új folyam 4. k. p. 193—206.
1937. VÁSÁRHELYI Z. EMIL: Thorma János. 1870—1937. [Nekrológ.] *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 68—69.
1938. YBL ERVIN: Képzőművésztünk halottai. (László Fülöp Elek és Thorma János.) *Budapesti Szemle* 248. k. p. 108—114.
1939. JESZENSZKY SÁNDOR: Ernst Lajos, Pólya Tibor és Thorma János emlékezete. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 154—159.
1940. NAGYFALUSI JENŐ: Van Gogh. — Budapest: Kronos. 80 p. Kronos Könyvek.
1941. RÓZSA MIKLÓS: Rippl-Rónai József. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 1—15. 18 kép.
1942. FARKAS ZOLTÁN: Rippl-Rónai József művészete. *Magyar Szemle* 33. k. p. 151—158. 2 t.

1943. FARKAS ZOLTÁN: Karlovszky Bertalan. 1858—1938. [Nekrológ.] *Nyugat* 31. évf. 1. k. p. 396—397.
1944. SIKLÓSSY LÁSZLÓ: László Fülöp. *Budapesti Szemle* 248. k. p. 193—207.
1945. BÁLINT LÁSZLÓ: László Fülöp. *Művészet* 3. évf. p. 3—4. 3 kép.
1946. VÁSÁRHELYI Z. EMIL: László Fülöp 1869—1937. [Nekrológ.] *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 68—69.
1947. [BALLÓ EDÉNÉ]: Balló Ede emlékezete. — Budapest: Pátria ny. 32 p.
1948. HERMAN LIPÓT: Pólya Tibor. (1886—1937.) *Magyar Művészet* 14. évf. p. 33—44. 16 kép.
1949. TOMBOR ILONA: Csontváry Tivadar. *Új Élet* 7. évf. p. 120—127.
-
1950. VARGA NÁNDOR LAJOS: Adattár a magyar művészi grafikához. Rézkarcolók 1900—1936. — Budapest: Szerző. 376 p.
Ism.: Nagy Z. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. p. 87—89.
1951. A Magyar Exlibrisgyűjtők és Grafikabarátok Egyesületének Évkönyve az 1937. esztendőre. — Budapest: Löbl ny. 40 p.
A tartalomból: *Hoffmann Edith*: Zichy Mihály, p. 5—12. 4 kép.
1952. CSATKAI ENDRE: A soproni exlibris története. MISSURAY-KRUG LAJOS és THIER LÁSZLÓ közreműködésével. (Német kivonattal.) — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 32 p. 37 t. Scarbantia, 5.
-
1953. GENTHON ISTVÁN: Az esztergomi főszékesegyházi kincstár. Budapest: Officina. 22 p. 32 t.
Officina Képeskönyvek, 8.
Ism.: Mihályi E. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 308.; (K.) *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 417—418.
1954. MIHALIK, ALEXANDER: Old Hungarian enamel. [Ötvösmunkák.] *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 314—323. 2 t.
1955. KAMPIS ANTAL: Ötvösök és ötvösjegyek. *Búvár* 4. évf. p. 55—59. 7 kép.
1956. JANKÓ LÁSZLÓ: Ötvös-apródok Győrött a 16—19. században. Egy újabb győri ötvösmester a 17. századból. — Győr: Egyházmegyei Alap ny. 20 p.
Kny.: *Győri Szemle* 9. évf.
1957. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA: Pálffy Miklós aranyserlege a Magyar Történeti Múzeumban. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 282—285. 2 kép.
1958. KALMÁR JÁNOS: A magyar kard művészete. (Német kivonattal.) — Budapest: Sárkány ny. 103 p. 64 kép.
A Budapesti Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének Dolgozatai, 46.
1959. Cs. E. [CSATKAI ENDRE]: Régi soproni harangöntők reliefmintái. *Soproni Szemle* 2. évf. p. 98.

- 1959a. CS. E. [CSATKAI ENDRE]: Soproni harangöntők művei a budapesti Rókus-kápolnában. [Schoen Arnold könyvből.] *Soproni Szemle* 2. évf. p. 318.
1960. MIHALIK, ALEXANDRE: Les maîtres français de la faïence hongroise. — Budapest: Société de la Nouvelle Revue de Hongrie. 6 p. 2 t.
Kny.: *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 59. k.
1961. MIHALIK SÁNDOR: A holicsei tányérok olasz mintái. *Magyar Művészet* 14. évf. p. 221—230. 12 kép.
1962. RUZICKA ILONA: A herendi porcellán. — Budapest: Faragó ny. 93 p. 8 t.
A Budapesti Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 51.
Ism.: Nagy Z. *Corvina* 1938, 8—9. sz. p. 604—605.
1963. CHAMPART, JOSIANE: La manufacture de porcelaine de Herend. — Budapest: Société de la Nouvelle Revue de Hongrie. 8 p. 1 t.
Kny.: *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf.
1964. GYURKOVITSNÉ MIKA IRÉN: Alt-wien porcellán. *Élet* 29. évf. p. 95—98. 4 kép.
1965. GYURKOVITSNÉ MIKA IRÉN: A meiszeni porcellán regénye. *Élet* 29. évf. p. 577—579. 3 kép.
1966. WEINER MIHÁLYNÉ: Egy dunántúli céhkorsó. *Magyar Iparművészet* 41. évf. p. 109.
1967. SLÁTINEANU, BARBU: Plăci de ceramică românească din sec. al XVII-lea. (Román agyagművű lapok a 17. sz.-ból.) [Francia kivonattal.] *Revista Istorică Română* 8. évf. p. 56—68.
1968. SEENGER ERVIN: Kartzmann Ede első budapesti üvegfestő és működése. *Tanulmányok Budapest múltjából* VI. k. p. 190—195.
1969. CSATKAI ENDRE: Faragó művészet a pincében. *Tükör* 6. évf. p. 524—526.
1970. SZABÓ T. ATTILA: A kopjás temetkezés késői emlékei. *Páztortűz* 24. évf. p. 529—532. 3 kép.
1971. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA: Magyarországi mise-ruhák. — Budapest: Officina. 28 p. 31 t.
Officina Képeskönyvek.
1972. CSIPKÉS KÁLMÁN: Régi soproni egyházi ruhák. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 8 p. 6 kép.
Kny.: *Soproni Szemle* 2. évf.
1973. F. SUPKA MAGDOLNA: A magyar úrihímzés. — Budapest: Ladányi ny. 16° 40 p. VI t.
A Budapesti Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 52.
Ism.: Nagy Z. *Corvina* 1938, 8—9 sz. p. 604.
1974. PALOTAY, GERTRUD: Die historische Schichtung der ungarischen Volksstickerei. *Ungarische Jahrbücher* 18. k. p. 218—234.

1975. JAJCZAYNÉ KANYÓ ERZSÉBET : A keleti szőnyeg. — Budapest : Szent István Társulat. 100 [2] p. 58 t. 1 térk.
1976. ÚJVÁRI BÉLA : A finn szőnyegek. *Magyar Iparművészet* 41. évf. p. 185—187. 1 t. (p. 193.)

Egyháztörténet.

1977. INCZE GÁBOR : Keresztyén egyháztörténet. — Budapest : Keresztyén Család. 48 p.
Ism. : pl. *Református Élet* 5. évf. p. 501.
1978. Keresztyén egyháztörténet. (Kézirat gyanánt.) — Budapest : Vörösváry Sokszorosító. 48 p.
1979. HUBER LIPÓT : Zsidóság és kereszténység a multban és a jelenben. II. k. Újkori és modern zsidók Jézus Krisztusról és a kereszténységről. — Kalocsa 1936. 445 p.
1980. DOMBAY KLÁRA : Apologetikus történet szemlélet. Tanulmány a XVI—XVII. századi német közvélemény történetéhez. — Budapest : Szerző. 76 p.
Minerva Könyvtár, 117.
Ism. : *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 316—317. ; Révész I. *Theológiai Szemle* 14. évf. p. 217.
1981. SÓLYOM JENŐ : Az egyház és két század magyar történet.. [XVI—XVII. sz.] *Keresztény Igazság* 5. évf. p. 135—139.
1982. HARČAR, A. : Všeobecne poznámky k náboženskopolitikým pomerom v uhorských korunných krajinách na rozhraní 16. a 17. storočia. (Általános megjegyzések a 16. és 17. század fordulójának valláspolitikai állapotaira a magyar korona országaiban.) *Kultúra* 10. évf. (Trnava) p. 148—152.
1983. TÓTH, LADISLAS : Catholicisme et protestantisme en Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 397—407.
1984. WESSELY, KURT : A doua Diplomă Leopoldină. (A második Lipót-féle diploma [1701. III. 19.-én az erdélyi román gör. kat. egyház jogviszonyai rendezése tárgyában.]) — București : Impr. Națională. 18 p. 14 t. facs.
Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul XX, mem. 12.
1985. BLAZOVICH JÁKÓ : Kultúra és vallás. (XVIII—XIX. sz.) *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 243—252.
1986. SALACZ GÁBOR : A magyar kultúrharc története 1890—1895. Pécs : Dunántúl ny. 400 p.
1987. Szentpéteri KUN BÉLA : Tisza István és a vallásfelekezeti béke. — Debrecen : Studium. 4° 16 p.
A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai, VII. 9.
- 1987a. Szentpéteri KUN BÉLA : Tisza István és a vallásfelekezeti béke. *Debreceni Szemle* 12. évf. p. 1—3.
1988. JÁNKI GYULA : Egyházi és hitélet. Magyarország Trianontól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* 16. évf. p. 534—539. 1 t.

1989. HERMANN, GILLES: Les courants d'idées occidentaux. Dans l'enseignement de la théologie en Hongrie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 415—422.
1990. KISS TIHAMÉR LÁSZLÓ: A kátétánítás módszereinek történeti ismertetése. — Szeged. 93 p.

1. K a t h o l i k u s e g y h á z . *

1991. WAIGAND JÓZSEF: Pápák a hithirdetés szolgálatában XVI. Gergelytől XI. Piusig. — Budapest: Unio Cleri pro Missionibus. 128 p.
1992. JUHÁSZ, COLOMAN: Das Tschanad—Temesvarer Bistum während der Türkenherrschaft 1552—1699. Untergang der abendländischen Kultur im Banat. — Dülmen in Westfalen: Laumann. XII, 355 p. 16 t. Deutschtum und Ausland, 61—63. Ism.: Fekete Nagy A. *Századok* 73. évf. p. 114—115.; Galla F. *Theologia* 5. k. p. 279.
1993. MFSZLÉNYI ANTAL: Az egri érsekség felállításának s a kassai és szatmári püspökség kihalásának története. — Budapest: Stephaneum ny. 378 p. Ism.: Vavrincez B. *Korunk Szava* 8. évf. p. 576.; Clauser M. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 252.; Géfin Gy. *Theologia* 5. évf. p. 376—378.
1994. CZAKÓ JENŐ: Egy érdekes évforduló: május 6. (A jansenismus megindulása.) *Református Élet* 5. évf. p. 176.
1995. VILLÁNYI GYŐZŐ: A magyar papság valláserkölcsi reformjavaslatai a pozsonyi nemzeti zsinaton (1822). Különös tekintettel Győregyházmegyére. — Győr: Egyházmegyei Alap ny. 89 p.
1996. KONTOR LAJOS: A háború utáni konkordátumok. — Budapest: Stephaneum ny. 87 p. Kny.: *Theologia* 5. k. Ism.: Petruch A. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 285—286.
1997. [KONTOR LAJOS]: Az egyház vagyoni jogai a háború utáni konkordátumokban. — Budapest: Stephaneum ny. p. 44—54. Kny.: *Theologia* 5. k.
1998. BÁN JÁNOS: A soproni kegyúri jog, tekintettel új plébániák létesítésének kérdésére. — Sopron: Székely ny. 40 p.
1999. SZALAY JÁNOS: A szombathelyi Szent Domokos-rendiek lelkipásztori működése 1638—1938. — Szombathely: Martineum ny. 194 p.
2000. GHIBU, ONISIFOR: Ordinul franciscanilor conventuali („Minoritii“) din Transilvania. (Az erdélyi konventuális franciskánusok (a „minoriták“) rendje.) I. k. Viața, organizația și activitatea lui în raport cu principiile proprii sale misiuni și cu legile și interesele statului român. Pe baza documen-

* Ld. a középkori részben felsorolt címetek is.

telor confiscate de autoritățile românești. (Élete, szervezete és tevékenysége saját rendeltetése alapelveihez és a román állam törvényeihez és érdekeihez viszonyítva. A román hatóságok által elkobzott okmányok alapján.) — II. k. Pe baza corespondenței membrilor lui și a documentelor din arhiva Ordinului, a Ministerului Educației Naționale, a Ministerului Cultelor și a Ministerului de Externe român. Cu o introducere despre personalitatea juridică a ordinelor călugărești catolice și cu concluziuni despre politica religioasă a statului roman. (Tagjainak levelezése és a rend levéltárából, a román nemzetnevelésügyi, kultusz- és külügyminiszteriumból való okmányok alapján. Bevezetéssel a katolikus szerzetesrendek jogi személyiségére és következtetésekkel a román állam vallásügyi politikájára vonatkozólag.) — București: Tip. ziarului „Universul“, 1937—1938. XIII, 771; CIII, 363 p.

Studii și documente privitoare la politica religioasă a României întregite, 4—5. sz.

Ism.: Gh. Tulbure, *Țara Bârsei* 1938, p. 400—402.; I. N. Beju, *Revista Teologică* 1938, p. 372—374.

2001. GYÉRESSY ÁGOSTON: A pálos mise. [Pálos misekönyv 1537.] *Vigilia* 13. évf. p. 271—275.
2002. GACS EMILIÁN: A pannonthalmi könyvtár ismeretlen egyházi énekeskönyvei. *Irodalomtörténeti Közlemények* 48. évf. p. 187—191.
2003. GACS EMILIÁN: A pannonthalmi kéziratos énekeskönyvek Szent István királyról szóló énekei. *Pannonthalmi Szemle* 13. évf. p. 190—203.
2004. GACS B. EMILIÁN: Szoszna Demeter György kéziratos énekeskönyve. (1714—15.) — Pannonthalma: Balatonfüredi ny. 111 p. Pannonthalmi Füzetek, 20. Ism.: A. Zs. *Irodalomtörténet* 27. évf. p. 132—133.
2005. BEVILAQUA BORSODY BÉLA: Körmenetek pompája. *Tükör* 6. évf. p. 406—409. 5 kép.
2006. VAJKAI-WAGENHUBER AURÉL: Betegség, búcsú, gyógyulás. *Új Élet* 7. évf. p. 162—171.
2007. LIPTAK, JOHANN: Die „Brüderschaft der Jungfrau Maria“ in Kásmark. *Karpathenland* 11. évf. p. 41—46.
2008. A Pécsi Katolikus Legényegylet 75 éves jubileuma. 1863—1938. — Pécs: Dunántúl ny. 22 p.
2009. HEGYI FERENC: A bányászok Szent Borbála tiszteletének kialakulása. *Bányászati és Kohászati Lapok* 71. évf. p. 377—380. 2 kép.
2010. FALLER JENŐ: Hozzászólás a magyar bányász Szent Borbála tiszteletéhez. *Bányászati és Kohászati Lapok* 71. évf. p. 77—83. 3 kép.
2011. HAICZL KÁLMÁN: A bényi prépostság temploma. — Galánta: Szt. Ágoston Társaság. 16 p.

2012. DORNYAY BÉLA : *Gyenes*. Szent Ilona kápolnájának történetéhez. — Keszthely : Mérei ny. 16 p.
2013. BÉDY VINCE : A *győri* székeskáptalan története. — Győr : Egyházmegyei Alap ny. V, 564 p.
Győregyházmegye multjából, 3.
2014. BÁLINT SÁNDOR : Magyar búcsújáróhelyek : *Hanyi-pusztá*. *Korunk Szava* 8. évf. p. 28—29.
2015. BÁLINT SÁNDOR : Magyar búcsújáróhelyek : *Máriagyüd*. *Korunk Szava* 8. évf. p. 52.
2016. BÁLINT SÁNDOR : Magyar búcsújáróhelyek : *Kács*. *Korunk Szava* 8. évf. p. 180.
2017. RICHTER, M. STEPHAN : Die Deutschprobnier [Német-próna] Kirche. *Karpathenland* 11. évf. p. 12—19, 47—59, 71—76. 6 kép.
2018. POZSONYI JÓZSEF : A Petrošeni-i [Petrozsény] róm. kath. egyházközség rövid története. — Hatégy : Tip. Isidor Berger. 46 p.
2019. BÁLINT SÁNDOR : Magyar búcsújáróhelyek : *Szeged*-Alsóváros. *Korunk Szava* 8. évf. p. 289—291.
2020. BŐLE KORNÉL : A háromszázéves [domokosrendi] *szombat-helyi* zárdák. — Budapest : Credo. 116 p.
Szent Domokos virágoskertje, 7.
2021. A *tatai* Piarista Rendház és Múzeuma. — Budapest : Egyetemi ny. 58 p. XXXII t.
A Tatai Piarista Öregdiákok Szövetsége kiadványai, 1.
2022. BÁLINT SÁNDOR : Magyar búcsújáróhelyek : *Tétszentkút*. *Korunk Szava* 8. évf. p. 652.
2023. UDVARDY IGNÁC : Klosterneuburg kolostordombján. *Vigilia* 4. évf. p. 380—385. 1 kép.
2024. FALLENBÜCHL FERENC : A máriacelli bencés apátság. *Katolikus Szemle* 52. évf. 1. k. p. 55—58.
2025. JÁMBOR MIKE : A belgiumi Szent András-apátság. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 284—287.
2026. PASSUTH LÁSZLÓ : Avilai Szent Teréz. *Korunk Szava* 8. évf. p. 657—659.
2027. GALLA FERENC : Borromei Szent Károly hatása Magyarországon. A szent születésének négyszázadik évfordulójára. *Theologia* 5. k. p. 289—300.
2028. KÉZAI BÉLA : Morus Szent Tamásról. (Miniatür.) *Vigilia* 4. évf. p. 118—120.
2029. PASSUTH LÁSZLÓ : Sahagun atya. (Mexikói ferences hit-térítő a XVI. században.) *Tükör* 6. évf. p. 764—769. 6 kép.
2030. M. DEÉSY GÉZA : Krisztusba öltözötten. Oltárraemelt jezsuiták a rend első négy századában. — Budapest : Korda ny. 190 p.
2031. ZÍPSEY SÁNDOR : Dudith András a trienti zsinaton. — Budapest : Szerző. 80 p.
2032. SIK SÁNDOR : Pázmány Rómában. *Vigilia* 4. évf. p. 430—437.

2033. SZABADY BÉLA: Draskovich György győri kanonokjai. Kanonokok arcképei a XVII-ik században. — Győr: Egyházmegyei Alap ny. 62 p.
Kny.: *Győri Szemle* 9. évf.
2034. MOHL ADOLF: Herceg Esterházy Krisztina Josefa, a kismartoni szent-ágostonrendi kanonokapácák fejedelemasszonya 1663—1728. — Sopron: Rábaközi ny. 16 p.
Kny.: *Sopronvármegye* 1937.
2035. BALANYI GYÖRGY: Pirotti Szent Pompilius Mária élete. — Budapest: Szent István Társulat. 288 p.
Piarista Könyvek, 2.
Ism.: A. L. *Magyar Középközpont* 31. évf. p. 285.
2036. ADAMOVIČ, ŠTEFAN: Pavel Áldásy, heterodox 18. storocia. Prispevok ku kultúrny m dejinám Slovenska. (Áldásy Pál, a 18. sz. heterodoxa. Adalék Szlovenszko művelődéstörténetéhez.) *Sbornik Matice Slovenskej* 15. évf. (Turčianský Sv. Martin) 1937, p. 272—284.
2037. AMBRUS, JOZEF: Prispevok k životopisu Štefana Moyses. (Adalék Moyses István életrajzához.) *Sbornik Matice Slovenskej* 15. évf. (Turčianský Sv. Martin) 1937, p. 320—322.
2038. TRUGLY JÓZSEFNÉ: Boldog Mazzarello Mária élete. A Segítő Szűz Mária Leányai Társaságának társalapítója. — Rákospalota: Szalézi Művek. 66 p. 1 t.
2039. PATAKY ARNOLD: Lagrange Mária József [1855—1938.] *Theologia* 5. k. p. 170—172.
2040. MESZLÉNYI ANTAL: Lamennais köre s a katolikus újjászületés. *Vigilia* 4. évf. p. 504—517.
2041. ARADI ZSOLT: A francia katolikus élet átalakulása. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50 k. p. 173—175, 208—211.
2042. GALAMBOS FERENC: Henri Bremond. *Vigilia* 4. évf. p. 537—541.
2043. SCHÜTZ, ANTONIO: Ottokár Prohászka. *Corvina* p. 355—361.
2044. ARADI ZSOLT: Deux prêtres hongrois. (Ottokár Prohászka, Antoine Schütz.) *Nouvelle Revue de Hongrie* 31. (7.) évf. 58. k. p. 408—414.
2045. ÁDÁM ÉVA: Hogyan nevelték szülei Majláth püspököt. — Szeged: Hargitaváralja. 7 p.
Hargitaváralja Könyvei, 7.
2046. BÁNHEGYI JÓB: Zoltvány Irén emlékezete 1859—1938. *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 120—124.
2047. PATAKY ARNOLD: Emlékbeszéd Mihályfi Ákos volt osztályelnök, tiszteleti tag felett. — Budapest: Stephaneum ny. 19 p. 1 t.
A Szent István Akadémia emlékbeszédei, 3. k. 1. sz.
2048. Horváth Zoltán Ádám. 1881—1938. [Nekrológ.] *Pannonhalmi Szemle* 13. évf. p. 318—320.
2049. ANGELI ANDRÁS: Szekfü Ignác. [Nekrológ.] *Korunk Szava* 8. évf. p. 157—161.

2. Keleti egyház.

2050. MATEIU, I.: O carte [Maxim Peloponiseanul: Carte sau lumină, Snagov] din 1699 contra desbinării religioase. (Egy könyv 1699-ből a vallási szakadás ellen.) *Revista Teologică*. 28. p. 298—302.
2051. STANCIU, IOAN: Ce ne spun istoriografii uniți despre desbinarea religioasă dela 1700. (Mit mondanak az egyesült történétírók az 1700.-i vallási szakadásról.) *Revista Teologică* 28. p. 356—359.
2052. STANCA, SEBASTIAN: Propaganda unăției în Munții Apuseni. — Cârpiniș. — Ponorel. (A [Rómával való] egyesülés propagandája a Bihar hegységben. — Abrudkerpenyes. — Aranyosponor.) *Revista Teologică* 28. p. 336—340.
2053. NEDA, IOAN M. (közli): Din circularile episcopatului neunit al Ardealului la sfârșitul sec. XVIII. (Erdély nem egyesült püspökségének [Nichtitici Gedeon püspök] körleveleiből, a XVIII. sz. végén.) *Țara Bârsei* 10. k. p. 388—399.
2054. LUPAȘ, I.: Două anchete oficiale în satele din Scaunul Sibiu. 1744 și 1745. (Két hivatalos vizsgálat a Szeben-széki falvakban [a gör.-katolikusoknak a gör.-keletiek részéről való bántalmazása tárgyában]). — Sibiu: Tip. Arhidiecezană. 24 p.
Kny.: *Revista Teologică* 28.
Ism.: D. F. Stanculescu, *Revista Istorică Română* 1938, p. 335.
Ld.: 1361.
2055. LUPU, N[ICOLAE] (közli): Cerculara episcopului Petru Pavel Aron către cler și popor la anul 1755. (Aron Péter Pál püspöki körlevele a papsághoz és a néphez az 1755. évben.) *Blajul* III. 1936, p. 355—358.
2056. COTOȘMAN, GHEORGHE: Bănătenii și Episcopia Timișorii. (A bán-ságiak és a temesvári [görögkeleti román] püspökség.) — Caransebeș: Tip. Diecezană. (4) 388, 34 (6) p.
2057. RELI, S[IMION]: Biserica ortodoxă-română din Maramureș în vremurile trecute. (A mármarosai gör. kel. román egyház az elmúlt időkben.) — Cernăuți: Editura Mitropoliei Bucovinei. 254 (2) p.
Ism.: A. Popa, *Revista Teologică* 1938, p. 369—372.
2058. PĂCLIȘANU, ZENOVIE: O carte care nu trebuia scrisă. Dr. S. Reli: Biserica ortodoxă română din Maramureș în vremurile trecute. (Egy könyv, amelyet nem kellett volna megírni. Dr. Reli, S.: A mármarosai gör. kel. román egyház az elmúlt időkben.) — Blaj: Tip. Seminarului Teologic. 23 p.
Kny.: *Cultura creștină*.
2059. LUPȘA, ȘT.: Vechea episcopie a Sătmarului. (Szatmár régi [gör. kel. román] püspöksége.) [Francia kivonattal.] — București: Tip. Cartilor Bisericești. 14 p.
Kny.: *Biserica Ortodoxă Română* LVI. 5—6. sz.
2060. VLADUCEANU, V.: Mănăstirea Bodroog (de lângă Arad). (A hodos-bodrogi monostor Arad mellett.) *Ziarul „Universul”* 23 Jan.

Ism. : [I. Schiopul], *Dacia Istorică* 2. évf. p. 83.

2061. MUŞLEA, CANDID C.: Protopopul Bartolomeiu Baiulescu. (Baiulescu Bertalan esperes [brassóbelvárosi gör. kel. román lelkész]). — Braşov : (Tip.) „Astra“. 59 p.
Ism. : *Tara Bârsei* 1938, p. 274—276.

3. Protestáns egyházak.

2062. JOÓ TIBOR : A reformáció történelmi jelentősége. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 495—505.
2063. NAGY GÉZA : Akik kősziklára építettek. Egyháztörténeti dolgozatok. — Cluj-Kolozsvár : Grafika kny. (1937.) 258 p.
2064. VARSÁNYI MÁTYÁS : Luther Márton élete. — Budapest : Szerző. 416 p. 24 t.
2065. NEDERBRAGT, J. A.: Kalvinismus. Studien und Skizzen. — Budapest : Sylvester ny. 234 p.
2066. CZAKÓ JENŐ : Kálvin Strassburgban. Egy jelentékeny évforduló Kálvin életéből. (1538—1938.) *Református Élet* 5. évf. p. 388—389. 2 kép.
2067. ANDREAS VILMOS : A kálvinizmus Magyarországon. *Igazság és Élet* 4. évf. p. 355—361.
2068. RÉVÉSZ IMRE : Magyar református egyháztörténet. I. 1520 tájától 1608-ig. Átnézték S. Szabó József és Csekey Sándor. Debrecen : Városi és Tiszántúli Ref. Egyházkerületi ny. XV, 409 p.
Református Egyházi Könyvtár, 20.
Ism. : Hermann E. *Századok* 73. évf. p. 362—365.
2069. SZABÓ ISTVÁN : A reformátorok nyomában. [Útirajz.] *Magyar Protestánsok Lapja* 12. évf. p. 145—148, 163—165, 181—183.
2070. FÖLDES PAPP, CHARLES : Hungarian preachers in the days of turkish rule. *The Hungarian Quarterly* 4. k. p. 532—540.
2070. TÓTH ENDRE : Sztáray Mihály az énekes reformátor. — Budapest : Orsz. Ref. Szeretetszövetség. 16 p.
Népbarát X. 15.
2072. ZOVÁNYI JENŐ : Megjegyzések Herepei Jánosnak Szenczi Molnár Albert halála idejéről szóló cikkére. *Keresztény Magvető* 70. évf. p. 93—94.
2073. RÉVÉSZ IMRE : Méliusz Péter levélváltása a cseh-morva atyafiakkal. *Theologiai Szemle* 14. évf. p. 251—262.
2074. RÉVÉSZ IMRE : Debrecen lelki válsága 1561—1571. — Debrecen : Városi ny. 8 p.
Kny.: Debreceni Képes Kalendárium 1938.
2075. KIRNER A. BERTALAN : A Münsteri Mesterek anabaptista csoportja. 1531—1536. Baptista egyháztörténelmi tanulmány. — Budapest : Szerző. 24 p.
2076. KIRNER A. BERTALAN : Baptista nyomokon. Egyháztörténelmi tanulmány. — Budapest : Szerző. 20 p.

2077. A short History of the Unitarian Church in Transylvania (Roumania.) — Cluj (Kolozsvár): Printed by „Pallas.“ 1937. 16° 21 p.
2078. BENCZÉDI PÁL: Egy szomorú történelmi évforduló. A dézsi egyezkedés háromszázadik évfordulója. *Keresztény Magvető* 70. évf. p. 163—171.
- Ld. 262.
2079. ZOVÁNYI JENŐ: Adatok a magyar protestántizmus multjából. I. Volt-e Vásárhelyi János nevű tanár Sárospatakon — és még valami. II. Mi az igaz az 1635-iki bodrogkeresztúri zsinatból. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 125—129.
2080. RÉVÉSZ IMRE: A reformáció az erdélyi oláhok között. — Debrecen: Debreceni Székely Társaság. 28 p. Erdélyi Füzetek, 2. Ism.: Makkai L. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 399—401.
2081. FILMON, PETRE: Protestantismul și Româniî din Ardeal. Combaterea unei teorii uniate. (A protestantizmus és az erdélyi románok. Az egyesültek elméletének cáfolata.) Arad: Tip. Diecezană. 62 (4) p.
2082. HORVÁTH JENŐ: Erdély református külmisziója. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 71—76.
- 2082a. MAKKAI SÁNDOR: Az egyház missziói munkája. (Az egyház történelmi képe, élete, tevékenységei. A gyülekezeti misszió. A külmiszió.) — Budapest: Révai. 382 p. Ism.: Pap F. *Magyar Kálvinizmus* 5. évf. p. 89—91.; Horváth C. *Magyar Kultúra* 25. évf. 50. k. p. 314.; Incze G. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 594—595.
2083. MARKÓ ÁRPÁD: Protestáns katonák lelki gondozása 1834-ben. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 330—332.
- 2083a. FÖLDVÁRY ANTAL: A római katolikus ünnepek megtartásának kényszere és a reformátusok a történelem folyamán. *Magyar Kálvinizmus* 5. évf. p. 177—184.
2084. SCHOLTZ, EDMUND: Illustrierte Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde *Ágfalva* — Agendorf, Bánfalva — Wandorf und Loipersbach. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 74 p. 1 t.
2085. JAKUCS SÁNDOR: Adatok a balmazújvárosi magyar református templom történetéhez. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 239—240. 1 kép.
2086. KULCSÁR FERENC: A 326 éves *bárándi* református templom. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 113—115. 1 kép.
2087. Emléklapok a *budapesti* Vilma királynő-úti ref. egyház temploma építésének 25 éves évfordulóján... tartott hálaadó ünnepeiről. — Budapest: Sylvester ny. 16 p.
2088. KISS JENŐ: A *debreceni* Ispótyá-templom. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 32—33. 1 kép.
2089. A debreceni Kossuth-utcai templom. 1. Részlet CSIKESZ SÁNDOR... ünnepi előadásából. 2. BAJA MIHÁLY: A fél-százados debreceni Kossuth-utcai templom. — Debrecen: Harmathy ny. 24 p.

2090. SZEREMLEY BÉLA: A debreceni Mester-utcai templom története. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 238—239. 1 kép.
2091. BARABÁS ISTVÁN: A *dunapataji* unitárius egyházközség. — Budapest: Fővárosi ny. 74 p.
2092. „Uram segélj!” A *görgényi* református egyházmegye évkönyve. 1938. [Az egyházmegye és egyházai története és jelen helyzete.] Kiadja: A Görgényi Református Egyházmegye lelkészértekezlete. (Szerk. VAJDA ISTVÁN.) — Târgu-Mureş — Marosvásárhely: „Helicon”. (Tip. „Pax”) 79 p.
2093. HALMI JÁNOS: Töredékek a *gyömrői* református keresztyén anyaszentegyház 400 esztendő történetéből. — Budapest: Bethánia ny. 40 p.
2094. BEDE KÁLMÁN: A *kabai* templom. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 115—117. 1 kép.
2095. BARÁTH JÓZSEF: A *mérgesi* ágostai hitvallású evangélikus egyházközség 300 éves története. — Győr: Mérgesi Egyházközség. 32 p.
2096. A *szarvasi* ev. ótemplomban 150 éves jubileuma alkalmából az ünnepi estiszteleteken és a diszközgyűlésen elhangzott beszédek és üdvözlések. — Szarvas: Év. Egyház. 24 p.
2097. SZÜCS IMRE: Adatok a *tiszaföldvári* református egyház történetéhez. — Tiszaföldvár: Ref. Lelkészi Hivatal. 56 p. 3 kép.
Ism.: Nagy D. *Debreceni Református Lap* 58. évf. p. 153—154.
2098. NAGY DEZSŐ: A 150 éves *tiszaföldvári* templom. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 46—47.
2099. SZOKODY GYULA: A 150 éves *tiszánkai* templom. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 212—213. 1 kép.
2100. Emlékfüzet a magyarhoni Gusztáv Adolf Gyámintézet 75 éves jubileumáról. — Győr: Uzsaly-Koncz ny. 32 p.
2101. A Soproni Evangélikus Liceumi Diákszövetség Emlékönyve 1918—1938. Szerk.: RUHMANN JENŐ. — Sopron: Röttig-Romwalter ny. 224 p.
2102. BODONHEGYI JÓZSEF: A superintendensi intézmény a skót református egyházban. — Debrecen: Szerző. 80 p.
Theológiai Tanulmányok, 58.
2103. ZOVÁNYI JENŐ: Tiszáninneni református superintendens seniorok. *Theológiai Szemle* 14. évf. p. 140—144.
2104. NAGY LÁSZLÓ: Wesley János. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 208—210.
2105. VICTOR JÁNOS: Wesley János emlékezete. (1703—1791.) *Református Élet* 5. évf. p. 296—297. 1 kép.
2106. RASS KÁROLY: Gyöngyössy János önéletírása. *Erdélyi Múzeum* 43. k. p. 281—290.
2107. BOROS GYÖRGY: Agh István püspök élete főtekintettel külföldi tanulására, tanári és irodalmi munkásságára. *Keresztény Magvető* 70. évf. p. 13—23, 81—84.

2108. SZABÓ ALADÁR : Szikszai György családfája. (Születésének századik évfordulója alkalmából.) *Theológiai Szemle* 14. évf. p. 104—106.
2109. SZÁSZ KÁROLY (közli) : Szász Károly (püspök) önéletrajza ifjúkoráról. *Budapesti Szemle* 251. k. p. 1—27.
2110. PAP GÉZA : Szász Károly püspök mint a szabadszállási református egyház lelkipásztora. — Budapest : Sylvester ny. 16 p.
A Kálvin János Társaság kiadványai, 8. — Kny. : *Magyar Kálvinizmus* 5. évf.
2111. NAGY GÉZA : Szász Domokos emléke. (Az E. M. E. bölcsészeti osztályában tartott előadás.) *Erdélyi Múzeum* 43. k. p. 107—116.
2112. KOVÁCS LAJOS : Emlékezés Ferencz József püspökre. Halála 10-ik évében. *Keresztény Magvető* 70. évf. p. 206—211.
2113. HAMVAS JÓZSEF : Szlávik Mátyás. 1860—1937. *Protestáns Szemle* 47. évf. p. 22—24.
2114. DEÁK JÁNOS : Szlávik Mátyás 1860—1937. *Theológiai Szemle* 14. évf. p. 173—176.
2115. Balogh Elemér református püspök. 1866—1938. [Nekrológ.] *Református Élet* 5. évf. p. 165.
2116. Makláró Károly életrajza. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 169—170.
2117. INCZE GÁBOR : Makláró Károly. [Nekrológ.] *Református Élet* 5. évf. p. 285.
2118. URAY SÁNDOR : Makláró Károly. [Nekrológ.] *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 168.
2119. Sulyok István nagyváradi református püspök ötvenéves lelkészi jubileuma. *Debreceni Protestáns Lap* 58. évf. p. 297—298.
2120. Zsigmondó Dezső emlékezete. 1879—1938. Összeállította : KRING JENŐ. — Budapest : Kelenföldi Luther Szövetség. 24 p.
A Budapesti Kelenföldi Evangélikus Egyházközség kiadványai, 1.
2121. MÁKSAY ALBERT : Balázs Ferenc. (1901—1937.) *Erdélyi Helikon* 11. évf. p. 325—340.
2122. SZÁNTAY-SZÉMÁN ISTVÁN : Anglikán-pravoszláv kapcsolatok. *Katolikus Szemle* 52. évf. p. 571—573.

Névmutató.

- Ács Tivadar 1702
 Ádám Éva 909, 2045
 Ádám Lajos 1733
 Adamovič, Štefan 2036
 Aguilar, Carlo 211
 Aixinger László 1518
 Ajtay Endre 961
 Ákosfy Barna 935
 Albani, Tiron 1077, 1162
 Albescu, Ion 1447
 Áldásy Antal 110
 Alföldi András 11, 171—176,
 309, 385, 389—391, 394, 395,
 471, 472, 1680
 Almeida, A. F. G. A. de 1051
 Alszeghy Zsolt 556
 Amadio, Giulio 499
 Ambrus, Jozef 2037
 Ancel, Jacques 1179
 András Károly 1783
 Andreas Vilmos 2067
 Andreescu, Constantin I. 446,
 951
 Andronescu, Marta 508
 Angeli András 2049
 Angyal Dávid 348, 1028
 Angyal Endre 1773
 Angyal Pál 675, 1692
 Annók Imre 1716
 Antonovici, Nicolae I. 462
 Apáthy Jenő 1703
 Aradi Zsolt 2041, 2044
 Arato-Albecker, Matthias 1448
 Ardeleanu, Ioan sen. 1070
 Aretz, Gertrude 1087
 Arion, Dinu 733
 Artner Edgár 1665
 Arz von Straussenburg, Albert
 153
 Asztalos József 1622
 Asztalos Miklós 255, 1454, 1465
 Athanasiu, Sergiu 980
 Avarffy Elek 1740, 1762

 Baán Kálmán 108, 116, 147,
 155, 1562
 Babinger, Franz 249
 Bachó László, Dezséri 1497,
 1498, 1736
 Badics László 1185
 Baja Mihály 2089
 Bakács István János 16, 571
 B. Bakay Margit 1923, 1923a

 Baker, Adalbert 517
 Balanyi György 268, 535, 548,
 843, 2035
 Balás-Piri László 1905
 Balassa Brunó 620
 Bálint Alajos 813
 Bálint László 1945
 Bálint Sándor 774, 775, 2014—
 2016, 2019, 2022
 Balla Antal 1269, 1270
 Ballai Károly 1304
 Balló Edéné 1947
 Balogh Albin 604, 761, 761a,
 781
 Balogh Elemér, Almási 1319
 Balogh Ernő 1714, 1750
 Balogh István 1500
 Balogh Jenő 1674
 Balogh József 491, 613
 Bán János 1998
 Bănateanu, Vlad 1380
 Banciu, Ax. 1076
 Bănescu, Nicolae 630, 981
 Bánhegyi Jób 559, 2046
 Banner János 10, 208
 Barabás István 2091
 Barankay Lajos 1604
 Barankovics István 1100
 Baranyai János 1626
 Baranyai Károly 680
 Baranyai Zoltán 309
 Bărânyne Oberschall Magda
 1957, 1971
 Barát Béla 334
 Baráth József 2095
 Baráth László 1212
 Baráth Tibor 235, 250
 Barb, Alfons 367, 438, 771
 Bărbulescu, Maria M. 229
 Bărbulescu-Dacu, Marin 229
 Barsay László 1436
 Barsay-Amant Zoltán 201,
 911, 1490
 Bárdos József 964
 Barker, Vernon Duckworth
 1009
 Baróti Géza 1305
 Barsy Gyula 704, 1362
 Barta István 101
 Barták, Julius 746
 Bartha Dénes 309
 Bartl Lőrinc 1664
 Bartucz Lajos 480, 710

- Batizfalvy János 1745
 Bátky Zsigmond 1327
 Bauer, Ernst 1080
 Bauer, Wilhelm 891
 Baumgarten Sándor 1551
 Bay József 1881
 Becz Jenő 762
 Bede Kálmán 2094
 Bedy Vince 2013
 Beke Manó 1614
 Belitzky János 526, 571, 744,
 751
 Bence István 309
 Bencze Sándor 1295
 Benczédi Pál 2078
 Benczur Gyula 333
 Benda Jenő 1211
 Bendefy László 485, 493, 633,
 655, 836, 1535
 Benedek László 1765
 Beninger, Ed. 441
 Berciu, D. 453, 463
 R. Berde Mária 912
 Berényi László 1460
 vitéz Berkó István 969, 1113
 Berkovits Ilona 62
 Bernát Gyula 1294
 Bertalan Olivér 1564
 gr. Bethlen István 294
 Betz, A. 444
 Bevilacqua Borsody Béla 584,
 1477, 2005
 Bezszak Miklós 100
 Białoskórski Ödön 289, 1128
 Bierbauer Virgil 804, 1454
 Binner, Margery 1805
 Birkás Géza 894, 1515, 1625
 Biró Ágnes 1904
 Biró Bertalan 384, 890
 Biró József 1880
 Biró Vencel 587, 941
 Bisztray Gyula 46
 Bittenbinder Miklós 849
 Blazovich Jákó 766, 835, 1985
 Bobula Ida 329, 330
 Bocu, Sever 1592, 1667
 Bodin, D. 981
 Bodnár István 45
 Bodonhegyi József 2102
 Bogdan, Damian P. 34, 103
 Bogdan-Duică, Gheorghe 1038
 Bogyay Tamás 812
 Bohdaneczky Imre 187
 Boitoş, Olimpiu 1591
 vitéz Boksay Antal 1115
 Bolgár Emil 970
 Bologna, V. L. 424
 Bolya Lajos 1212
 Bóna Inre 1441
 Bónis György 670
 Bonomi, Eugen 1423
 Borbély Andor 1536
 Boros György 1672, 2107
 Boros István 575
 Boros Rezső 1827, 1833
 H. Boros Vilma 889
 Borotvás-Nagy Sándor 1267
 Borsányi Károly 383
 Borsody István 1209, 1212
 Borzsák István 386
 Bossy, R. V. 1062
 Botemi, Viorica 1224
 Bottló Béla 7
 Böle Kornél 2020
 Böllick, Bruno 121
 Bölöni István 1227
 Bözödi György 738
 Brătianu, Ion C. 915
 Brătulescu, Victor 1863
 Bredecanu, Tiberiu 1810
 Brelich Angelo 376, 429
 Breznay Imre 1493
 Brion, Marcel 478
 Brogyányi Kálmán 1212
 Brunn, Walter von 1753
 Budó Jusztin 750
 Bulla Béla 212
 Busshoff, Lotte 1427
 Caprin, Giulio 1111
 Castagna, Luigi 1132
 Champart, Josiane 1963
 Childe, V. G. 353
 Chindea, Teodor 928
 Cholnoky Jenő 1211
 Cincik, Josef 1901
 Cioroiu, Mircea Stefan 1142
 Ciuhandu, Gh. 1223
 Ciurea, Dimitrie 938
 Clauser Mihály 557, 872, 913
 Clinciu, J. 748
 Collinder, Björn 1522
 Conea, Ion 513
 Condurachi, Ioan D. 952
 Constantinescu, Ion 1798
 Constantinescu, N. A. 298
 Corivan, N. 1061
 Corović, Vladimir 1084
 Cotoşman, Gheorghe 1516, 2056
 Crăciun, Ioachim 4, 9, 702,
 1144, 1566

- Crânjălă, Dumitru* 722
 Cucchetti, Gino 1164
 Čulen, Constantin 1207, 1208
 Czákó Jenő 1994, 2066
 Czeke Mafrienne 900
 Czermak, Wilhelm 1114
 Czobor Alfréd 110, 139
 Czuczor László 1212
- Csabai István 823
 Csánky Miklós 177, 822
 Csapodi Csaba 48, 544, 560, 571
 M. Császár Edit 1775
 Csaszókóczy Emil 1120
 Csatkai Endre 1326, 1523, 1526—
 1528, 1628a, 1790, 1851, 1866,
 1876, 1892, 1908—1910, 1952,
 1959, 1959a, 1969
 Csávossy László 1241
 Csekey István 309, 323, 324
 ifj. Csemegi József 810, 814,
 817, 1898
 Csendes József 1645
 Cserjési Károly 82, 1508
 Csicsáky Jenő 351
 Csikesz Sándor 2089
 Csikvári Antal 1439
 Csipkés Kálmán 1972
 Csitáry Béláné 566
 Csizmadia Andor 1249
 Csobán Endre 85
 Csóka F. Lajos 622, 664, 842
 Sz. Csorba Tibor 281
 Csúry Bálint 228
- Daday András 1744, 1754
 Dahinten, Otto 123
 Dăianu, Ilie 1075
 Daicoviciu, Constantin 13, 413,
 414, 434, 445, 457, 459, 461
 D'Albon, I. 1236
 Dammert, Rudolf 1392
 Dan, R. 456
 Darás Gábor 1060, 1217, 1219
 Darkó Jenő 705
 Daróczy Zoltán 129
 Darvas János 1212
 Daşcovici, N. 1237
 Deák Gyula 1629
 Deák János 2114
 Debreczeni István 1635
 Deér József 529, 597, 647, 648,
 666
- M. Deésy Géza 2030
 Degré Alajos 685
 Demeter Béla 203
 Dempsey, John J. 1149
 Dénes Tibor 344, 881, 1916
 Dér Vilmos 1118
 Deresényi Dezső 590, 776
 Dérer, Ivan 1202, 1205
 Deschanel, Louis-Paul 1094
 De Vienne, Louis 519, 925,
 959, 1046, 1154
 Devoto, Giacomo 442, 443
 Dex Ferenc 820
 Dezsény Miklós 933
 Dezsényi Béla 309, 1022
 Dezső István 573
 Diaconescu, G. 1236
 Diczig Alajos 1313
 Dienes Gyula 313
 Diósszilágyi Sámuel 1778
 Dirmayer Marianne 1917
 Divéky Adorján 681, 848, 1194
 Divinyi Mihály 1492
 Dobiás, Josef 406
 br. Doblhoff Lily 1167, 1170
 Doboş-Boca, Valerian 1538
 Doboşi, Al. 511, 512
 Dobrovich Ágoston 621
 Dobrovits Aladár 371
 Dobrovits Sándor 1348
 Dóczy Jenő 16
 Domahidy Ferenc 1724
 Domanovszky György 474, 475
 Domanovszky Sándor 247, 301,
 693, 1279
 Dombay Klára 1980
 Dombi József 752, 936
 Domokos Pál Péter 1354
 Donászy Ferenc 149, 150
 Donáth György 213
 Dornyay Béla 130, 196, 1282,
 1542—1544, 2012
 Doromby József 83
 Döbele, Leopold 1416
 Dömötör Sándor 1335, 1488
 Döry Ferenc 579
 Drăganu, N. 1771
 Dragomir, Silviu 998, 1078, 1238
 Dublea, Eugeniu 1443
 Dubovitz István 20
 Dubravszky László 1250
 Duka Zólyomi Norbert² 1212,
 1216

* *Hibaigazítás.* 1937: 308. sz. a. és a névmutatóban hibásan *Dránjală* szerepel a helyes *Crânjălă* helyett.

- Dumesnil, René 432
 Dumitrescu, Hortensia 361
 Dumitrescu, Vladimir 360
 Dutka Mária 1897
 Duzár József 1761
 Duzinchevici, Gheorghe 943

 Éber László 334
 Eckhardt Sándor 309, 311, 656, 657
 Eckhart Ferenc 598, 599
 Egger, R. 439
 Egyed István 667
 Eichler, Fr. 422
 Einzinger Ferenc 583
 Eisner, Jan 409
 Elek Artur 826, 828
 Elek Károly 1677
 Elekes Dezső 1165, 1485, 1555
 Elekes György, Diósadi 288, 1721
 Ember Győző 554, 571, 1257, 1258
 Ember Gyula 309
 Endes Miklós, Csíkszentsimoni 140, 741
 Énekes Kálmán 1886
 Eörsi Béla 1340
 Eperjessy Kálmán 501
 Erdélyi Árpád 793
 Erdélyi Gizella 159
 Erdélyi Gyula 606
 Erdélyi János 1230
 Erdélyi László 593, 692, 870
 Ereky István 327, 1264
 Frényi Gusztáv 1473
 Ernst Sándor 1027
 Ernyey József 190, 1433, 1788
 Esze Tamás 195
 Ethey Gyula 721, 817

 Fábrián István 1007
 Fabritius, August 809
 Fall Endre 1200, 1201
 Fallenbüchl Ferenc 2024
 Faller Jenő 197, 1540, 1541, 2010
 Faludi Géza 192, 198
 Falzone, Gaetano 1050
 Faragó László 1619, 1657
 Farkas István 1894
 Farkas Zoltán 1848, 1913, 1918, 1933, 1934, 1942, 1943
 Farkasfalvi Sándor 1301
 Fáy Andor, Fáji 690
 Fehér Dezső 739
 Fehér Mátvás 632, 878

 Féja Géza 1343
 Fejérváry József 1502
 Fejtő Ferenc 982, 1553
 Fekete Lajos 26
 Fekete Lajos 956, 1449
 Fekete Péter H. 1359
 Felcsér Katalin 1617
 Felkay Ferenc 623
 Fellner Frigyes 1270
 Fényes Elek 1544
 Ferdinandy Mihály 276, 527, 549, 610, 1506
 Ferenczi Sándor 455, 464, 737, 764
 Fest Sándor 581, 582, 643
 Fettich Nándor 595
 Fiala Endre 238, 864
 Filimon, Petre 2081
 Fischer Endre 96
 Fitz József 309
 Fizély Imre 1212
 Floca, Octavian 205, 460, 461, 742
 Florescu, Gheorghe D. 515
 Fodor Gyula 1843
 Fodor, Romulus Ioan 1228
 Follajtár Ernő 1436, 1439
 Fóris Anna 1439
 Föglein Antal 118, 146, 1260, 1261
 Földes Béla 614, 689
 Földes Papp Károly 2070
 Földváry Antal 2083a
 Fremersdorf, Fritz 418
 Frey András 1196
 Fruma, I. 1073
 Furnică, D. Z. 1309
 Fügedi Erich 720
 Fülöp Tibor 180

 Gaál Zoltán 736
 Gábrriel Asztrik 56, 783, 784, 869
 Gachot, François 1491
 Gacs B. Emilián 2002—2004
 Gál István 1647
 Gál Kelemen 262
 Galamb Sándor 1781
 Galambos Ferenc 2042
 Galambos József 393
 Galambos Gruber Ferenc 1838
 Gáldi László 1550
 Galla Ferenc 392, 841, 844, 2027
 Gallus Sándor 366
 Gálos György 1480
 Gálos László 470
 Garády Sándor 417

- Gárdonyi Albert 36, 38, 39, 151,
756, 860, 1452, 1475, 1482,
1570, 1781
- Gárdonyi Klára 1586
- Gáspár Ilona 15
- Gáspár Zoltán 1174
- Găvănescu, Ed. I. 269, 1332, 1333
- Géber Antal 1853
- Géczy László 768
- Géfin Gyula 1877
- Geller, Karl 1271
- Genthon István 309, 799, 1953
- Geréb László 1830
- Gerendás Ernő 16
- Gerevich Tibor 309, 545, 790,
791, 1184
- Gerő József 109
- Gesmey Borbála 984
- Geszler Ödön 1822
- Gherghel, Ion 1402
- Gherman, Eftimie 1141
- Ghibu, Onisifor 2000
- Gillemot Katalin 571
- Giurescu, Constantin C. 319,
659
- Glaser Lajos 218
- Gogolák Lajos 275, 309, 317,
921, 923, 1210, 1245, 1430,
1432
- Goitein Zsolt 292
- Gombos F. Albin 487, 488, 552,
553, 608
- Gombos Lili 985
- Gooch, G. P. 924
- Goriupp Alisz 51
- Gorupic, St. 1030
- Gorzó Bertalan, Bilkei 111
- Gorzó János, Bilkei 1426
- Gosztonyi Gyula 1514
- Gower, Robert 1199
- Goyau, Georges 589
- Gratz Gusztáv 1151, 1182
- Grecescu, C. 915
- Greco, Ion 757
- Grégoire, H. 518
- Grigoriu, M. 1236
- Grigorovici, Al. 977
- Grivu, Nicolae 1723
- Groșșianu, Ilie 1071
- Grósz Emil 1734, 1735, 1749
- Grünwald Fülöp 755
- Guillemot (helyesen Gillemot)
Katalin 571
- Gulyás Jenő, Padányi 132
- Gulyás József 898
- Gunda Béla 1276
- Guoth Kálmán 222
- Günzel, Karl 1288
- Gyalog József 479
- Gyalókey Jenő 1040
- Gyéressy Ágoston 2001
- Gyomlay Gyula 1666
- Gyóni Mátyás 522, 525
- Györffy István 1277
- György Lajos 1683—1685
- György László 341
- Györy János 309
- Gyulai Ágost 1600
- Gyurkovitsné Mika Irén 1964,
1965
- Haag, Rudolf 1512
- Habán Jenő 322
- Hack, Johannes 1414, 1415
- Hadrovics László 1385
- Haiczl Kálmán 2011
- Hajabáts Márta 875
- Hajnal István 283
- Hajnóczy Iván 59
- M. Hajós Erzsébet 1929
- Halász Gábor 1005, 1266
- Halász Miklós 1203
- Halecki, O. 646
- Halmi János 2093
- Haltenberger Ince 1212
- Hamvas József 2113
- Hanauer A. István 617
- Hankiss János 309, 1781
- Hanskarl Erzsébet 1451
- Haraszti Emil 309
- Harčar, A. 1982
- Harding, Berbita 1086
- Harsányi András 857
- Harsányi Margit 1439
- Hatvany Bertalan 1244
- K. Havas Géza 973
- vitéz Házi Jenő 145, 408
- Házy Albert 1324
- Hässler, J. 1413
- Hefeleg Konrád 1730
- Hegedüs Loránt 1270
- Hegyí Ferenc 2009
- Heinlein István 372
- Héjja Pál 1730
- Héjjas János 1846
- Hekler Antal 157, 158, 818
- Henry, P. 450
- Herben, Ján 1206
- vitéz Herczeg Árpád 1755
- Herepei János 168, 178, 897

- Herman Lipót 1948
 Hermann Egyed 577, 852, 881,
 1665, 1989
 Hermann, Paul 1390
 Hernádi Lajos 1792
 Hertelendy László 112
 Herzog József 709
 Hets J. Aurélián 1599
 Hevesi Sándor 1799
 Hidvégi János 1346
 Hilbert Károly 1612
 Hilscher Rezső 1618
 Hodinka Antal 602
 Hodža, Milan 920
 Hoffmann Edith 807, 808, 1920,
 1931, 1951
 Hoffmann, Leo 227
 Holák, Ján 650, 778
 Holló Ernő 1588
 Holub József 688
 Hóman Bálint 309, 349, 533,
 536—539, 571, 642, 663, 853,
 1781
 Homér Lajos 1928
 Homolyai Rezső 1259
 Honti János 1769
 Horánszky Lajos 1014, 1096
 Horgan, John J. 1025
 Horusitzky Zoltán 1802, 1818,
 1823
 Horváth Adolf János 183
 Horváth Elemér 1472
 Horváth Endre 37
 Horváth Henrik 649, 801, 834,
 1454
 Horváth Jenő 25, 266, 304,
 588, 975, 976, 1026, 1098
 Horváth Jenő 2082
 Horváth Richárd 574, 881
 Horváth Tibor Antal 1537
 Horváth, Walter 728
 Hourdin, Georges 863
 Höllrigl József 309, 831, 1560
 Höpker, Wolfgang 1239
 Hreblay, Anton 1631
 Hubay Ilona 58
 Huber Lipót 1979
 Humbert, Jean 963
 Hungarus Viator 1557
 Hurmuzaki, Eudoxiu 899
 Huss, Richárd 226, 1688
 Huszár Lajos 167, 184, 188,
 191, 193, 1896
 Huszti Dénes 695, 1337
 Huszti József 309
 Huzella Elek 1834
 Ibrányi Ferenc 871
 Ibrányi István 1248
 Igna, Nicolae 423
 Ijjas Antal 879, 881
 Ila Bálint 78, 1329
 Illés József, Viski 328, 674
 Illyés Gyula 1558
 Imre Sándor 1613
 Incze Andor 214
 Incze Gábor 1977, 2117
 Incze Kálmán, Szárzajtai 1177
 Iorga, Nicolae 300, 447—449,
 641, 917, 922, 929, 965, 966,
 981, 1037, 1063, 1065, 1135,
 1379, 1594
 Isbert, Otto Albrecht 1391
 Issekutz Béla 1758
 Istványi Géza 102, 223, 239,
 241, 278, 309, 494
 Ivánka Endre 31, 373
 Iványi Béla 71
 ifj. Iványi-Grünwald Béla 93,
 988
 Ivić, Aleksa 660
 Jacobi Ágost 1116
 Jajczay János 338, 345, 794,
 796, 802, 824, 827, 1847,
 1911, 1914
 Jajczayné Kanyó Erzsébet 1975
 Jakucs Sándor 2085
 Jámbor Mike 2025
 Jancsó Elemér 1686
 Janits Iván 8
 Jánki Gyula 1623, 1988
 Jankó László 1956
 Jánossy Dénes 69, 75, 1047
 Janovics Jenő 1776
 Járosi Andor 830
 Jäger Gyula 374
 Jehlicska Ferenc 1159, 1160
 Jelitai József 1706—1712
 Jemnitz Sándor 1832
 Jendrassik Borbála 821
 Jeršova, M. 724
 Jeszenszky Géza 185, 186
 Jeszenszky Sándor 1939
 Jež, Teodor Tomasz 1035
 Jónás Elemér 169
 Joó Tibor 234, 240, 242, 325,
 326, 601, 1574, 1578, 2062
 Jordan, Édouard 576
 Jovanović, Jovan M. 1085
 Joy, W. L. 1149
 József kir. herceg 542, 543
 Juhász Andor 1104

- Juhász Géza 1019
 Juhász Kálmán 1992
 Juhász Lajos 497
 Juhász Lajos 1079, 1479
 Juhász László 501
 Juhász Sári 1104
 Juhász Viktor 1305
 Juhász Vilmos 1211
 Just Béla 881
- Kabitsch, Ernst 1133
 Kacziány Géza 1029
 Kalamos János 492
 Káldor János 1804
 Kalek, Henrich 1389
 Kallós Zsigmond 523
 Kalmár János 1958
 Kálnoky Hugó 811
 Kampis Antal 795, 805, 1955
 Kántor Lajos 1670
 Káplány Géza 55
 Kapossy János 1891
 Kapuy Vitál 772, 1494
 Karácsony Sándor 1646
 Karadja, Constantin I. 498, 954
 Kardeván Károly 1779
 Kardos Tibor 495
 Karl K. Lajos 958
 Kármány György 1323
 Károlyi Árpád 348, 1099
 Károlyi Károly Garibaldi 971
 gr. Károlyi Sándor 1347
 Karsai Géza 244, 564, 1433, 1788
 vitéz Kary Béla 1697
 Kasparek, M. Max 832
 Katona Jenő 256, 1489, 1496
 Kazarow, Gawril I. 469
 Kéki Béla 342, 1826
 Kelemen Gyula 1888
 vitéz Kelemen József 1314
 Kelemen Lajos 806, 1902
 Kelényi B. Ottó 12, 754, 1450, 1457, 1458, 1462
 Kelp Anna 1008
 Kemény Gábor 1281
 Kepp Mária 1660
 Kerecsényi Dezső 661, 788
 Kerék Mihály 1287
 Kerekesházy József 128, 134, 972
 Kerékgyártó Imre 1584
 Kerényi Károly 427
 Keresztury Dezső 307
 Kerpel Jenő 1012
 Kertész János 28, 29, 1436, 1439
 Kesztyűs Lajos, Sarkadi 1341
- Kettunen, Lauri 232
 Kézai Béla 277, 881, 2028
 Kézdi-Kovács László 337
 Kincs Elek 1018
 Kinizsi Andor 779, 816
 Kirner A. Bertalan 2075, 2076
 Kisbán Emil 859
 Kiss Béla 1501
 Kiss István 569
 Kiss István 769
 Kiss István, Rugonfalvi 1421
 Kiss Jenő 2088
 Kiss Katalin 421
 Kiss Lajos 482
 Kiss Lajos, Marjalaki 1358
 Kiss Tihamér László 1990
 Kläui, Paul 63
 Klein Gáspár 1438
 Klempa Károly 43, 1811
 Klocke, Helmut 1397, 1407
 Knapp Oszkár 1861
 Kniewald Károly 886, 887
 Kniezsa István 706—708, 713
 Koch Sándor 375
 Kodály Zoltán 309
 Kogălniceanu, C. 639
 Kolb Jenő 1303
 Kolos István 1015
 Kolosváry Gábor 357, 358
 Komarniczky Román 624
 Komoróczy György 86, 694
 Konkoly Thege Gyula 1351
 Kontor Lajos 1996, 1997
 Kopp Jenő 1921
 Korbuly György 902, 1726, 1731, 1732, 1767
 Kornis Gyula 295, 296, 615, 616, 1017
 Kósa János 243, 1429
 Kósa Kálmán 1608
 Kosáry Domokos 309, 1023
 Kossányi Béla 64, 65, 70
 Koszó János 236
 Kotzig Károly 654
 Kovács Alajos 1357, 1367
 Kovács Endre 1212
 Kovács Imre 1342
 Kovács Imre 1582
 Kovács Lajos 1262
 Kovács Lajos 2112
 Kovács László 1278
 Kovács László 1836
 Kovács Sándor 141
 Kovalovszky Miklós 1044
 Kováts Ferenc 648, 767
 Kováts Zoltán, Hanvai 1781

- Kozma Antal 60, 1360
 Kozma Erzsébet 398—400
 Kozma György 1435
 Kozmutza László 1293
 Kozocsa Sándor 21, 22, 906
 Kőmíves Nagy Lajos 1795
 Körmendy-Ékes Lajos 1509
 Kövér Gusztáv 1198
 Kövy Árpád 1212
 Krahe, Hans 442
 Krammer Jenő 1212
 Kratochwil Károly, Szent-
 kereszttheyi 1148
 Kreiker Aladár 1747
 Krepuska István 1718
 Krešeljaković, Hamdija 1083
 Kring Jenő 2120
 Kring Miklós 711, 1263
 Kristóf György 1590, 1668
 Kulcsár Ferenc 2086
 Kumorovitz L. Bernát 106
 Kun Ágota 1878
 Kun Béla, Szentpéteri 346, 1693,
 1987, 1987a
 Kun József, Barabási 918
 Kunnert, Heinrich 18
 Kühár Flóris 339, 562, 565,
 881, 885
 Künzig, Johannes 1547
 Kúry Béla 1336
- Lacroix, Robert 891
 Lajos Iván 1108
 Lajtor László 1101, 1183
 Lakatos István 1808, 1809,
 1831, 1835, 1840, 1844
 Laky Dezső 1698
 Lám Frigyes 1789
 Lambrechts, P. 387
 Landau, Maximilian 521
 Láng Nándor 265
 Langsam, Walter Consuelo 1110
 Lapédatu, Alexandru 942, 981
 gr. La Rosée Erzsébet 1867
 László Ernő 773, 1882
 László Gyula 309, 483, 594
 László László, Kászón-Jakab-
 falvi 81
 Lászlóffy Waldemár 1454, 1461
 Lauringer Ernő 202, 1860
 Lázár Andor 668, 669
 Lázár Béla 335, 819, 1855, 1936
 Lazăr, Gh. 1072
 Leațu, G. 1236
 Lecca, O. G. 320
 Lehmann, Paul 57
- Leitner József 1673
 Lelkes Nándor József 861, 1431
 Lendl, Egon 1417, 1420, 1422
 Lengyel Albert 1568
 Lengyel Tamás 910, 1000, 1054
 Lepold Antal 160, 161, 207,
 759, 760, 763
 Leszih Andor 199, 200
 Lévai Lajos 1813
 Lewak, Adam 1035
 Lhéritier, M. 1180
 Ligeti Ernő 1221
 Liiv, Otto 1042
 Lipesci-Steiner Mihály 1195
 Lippay Lajos 567, 763, 1850
 Lipták, Johann 858, 2007
 Literat, Valer 1864, 1865
 Litschauer, G. Fr. 17
 Lorenzi, Gino 696
 Losonczy Zoltán 220
 Lósy-Schmidt Ede 1704, 1705
 Lovas Elemér 368, 662, 877
 Lovas Geréb András 1220, 1374,
 1375
 Lovass Gyula 30
 Löwinger Sámuel 321
 Ludwig, Helmut 496
 Lugosi Döme 1439, 1794
 Lukinich Imre 270, 302, 719,
 905, 949, 950, 989, 1109,
 1109a, 1678
 Lupaș, Ioan 627, 628, 1161,
 1334, 2054
 Lupaș, Octavian 1444
 Lupșa, St. 2059
 Lupu, Nicolae 996, 997, 2055
 Luttor Ferenc 847
 Lutz, Andreas 1419
 Lux Gyula 725
- Maár Károly 287
 Macartney, C. A. 233, 484
 Maclagan Edward 1701
 Macrea, Mihail 13, 181, 412
 Madzsar Imre 280, 489, 490
 Mager, Traian 765
 Magyar Benedek 1598
 Magyar Kelemen 1168
 Magyary-Kossa Gyula 1720,
 1757
 Makkai László 246, 1589
 Makkai Sándor 2082a
 Makoldy Sándor 1624
 Makoviczky Gyula 718
 Maksay Albert 2121
 br. Malcomes Béla 580

- Málly Ferenc 500
 vitéz Málnási Ödön 299
 Manciulea, Stefan 267, 1036,
 1371, 1372
 Manninger Vilmos 1741, 1742
 Manuila, Sabin 1353, 1373
 Mánzat, G. 1330
 Marchil György 1781
 Marinescu, Constantin 937
 Marinescu, G. 915
 Marjay Frigyes 1093
 Markó Árpád 84, 947, 957,
 960, 2083
 Márkos József 1123
 Markovits Béla 210
 Marosi Arnold 777
 Marót Károly 290, 1679
 Marouzean, J. 785
 Marriott, John 1024
 Marták, Ján 999, 1059
 Mateiu, I. 2050
 Mátéka Béla 803
 Máthé Elek 1644
 Máthé Rezső 1296
 Matolay Tibor 1699
 Matolesy Mátyás 1322
 Mayet, C. 1106
 Mayor, Ladislau Carol 1321
 Mécs László 1211
 Medriczky Andor 1243, 1453
 Medvigy Gábor 1254
 Melich János 224, 254
 Mencl, Vaclav 745
 Mendöl Tibor 286
 Mennyey Géza 1315, 1316
 Mérey Andor 182
 Meruțiu, V. 1370
 Meștančik, Ján 261
 Mesterházy Jenő 305, 306, 585,
 1456, 1466—1468, 1470, 1868,
 1868a, 1875, 1890, 1899
 Mészáros Gyula 369, 481
 Mészáros János 568
 Meszlényi Antal 1993, 2040
 Metes, Ștefan 930
 Meyer, Rudolf 1405
 Meznerich Jenő 1384
 Micu, Emil 354
 Mihalik Sándor 833, 1954, 1960,
 1961
 Mihalovits János 1661—1662a,
 1713
 Mihályi Ernő 845, 1615
 Mihu, Ioan 1078
 Mijateff, Peter 90
 Mikó Imre 1091, 1226
 Milkowski, Zygmunt 1035
 Milleker, Felix 433, 1428, 1597
 Milleker Rezső 216
 Miloia, I. 1446
 Mírza, Eugen Reus 980
 Miskolczy Gyula 348, 991
 Missuray-Krug Lajos 1171,
 1952
 Moga, I. 1066, 1067, 1307
 Moga, Marius 209, 362
 Mohl Adolf 2034
 Moisiu, Juliu 1511
 Moldovan, Sim. Sam. 1513
 Mollay Károly 120, 287, 770
 Molnár Antal 1816, 1837
 Molnár Béla 851
 Molnár Ernő 1935
 Molnár Imre 1436
 Molnár Imre 1815
 Molnár József 114, 1606, 1854
 Molnár Károly 258
 Molnár László 768
 Molnár Mór 1021
 Molnár Sándor 476
 Moór Elemér 219, 716, 726
 Móra Mihály 679, 1252
 Moravcsik Gyula 473, 486, 504,
 591, 592, 837, 846
 Moravek Endre 49, 54, 1215,
 1364
 Móricz Kálmán, vitéz Técsői
 611, 612
 Morris, Constance Lily 974
 Moskovits György 381
 Mowat, R. B. 1090
 Mozsolics Amália 365
 Mozsonyi Sándor 1752, 1759
 Mráz, Andrej 1032
 Murarik Antal 682
 Mureșianu, Aurel A. 638, 1593
 Muslea, Candid C. 2061
 Müller, K. V. 1393
 Müller-Langenthal, Friedrich
 727
 Mycjuk, Alexander 1033, 1268
 Nabholz, Hans 63
 vitéz Nadányi János 1436
 Nadányi Zoltán 1436
 Nádasy Béla 1150
 Nádler István 1654
 Nádor Jenő 1281
 Nagy András, Tasnádi 1781
 Nagy Dezső 1903, 2098
 Nagy Elek 1796
 Nagy Ferenc 1011

- Nagy Géza 2063, 2111
 Nagy Géza, Vályi 946
 Nagy János 388
 Nagy Lajos 416, 426
 Nagy László 2104
 Nagy László, Gesztelyi 1283, 1284
 Nagy Lenke 1089, 1556, 1587
 Nagy Miklós 665, 881, 1097
 Nagy Ödön 1363
 Nagy Sándor 1636, 1637, 1812
 vitéz Nagy Zoltán 1781
 Nagybákay (Rickl) Antal 1312
 Nagyfalusi Jenő 1940
 Nagyfalusy Lajos 347
 Nagymihályi István 87, 88
 Námesy Medárd 1611
 Nano, F. C. 510
 Narancsik Imre 1212
 Neacsulescu, Constantin 631
 Neda. Ioan M. 2053
 Nederbragt, G. A. 2065
 Négresco, N. 1137
 Nékám Lajos 1751, 1764
 Némedi Lajos 282, 1388
 Németh Andor 982
 Németh Antal 309
 Németh Endre 53
 Németh László 768
 Németh Sámuel 44
 Némethy Károly 750, 1454
 Nemoianu, Petre 1381
 Nestor, Ion 363
 Neugeboren, Emil 1056
 Nevelős Ágoston 571
 Nicodemi, Giorgio 334
 Nicolaescu, St. 931
 Nicolăescu-Plopșor, C. S. 356
 Niklay Péter 1439
 Nistor, Ion I. 899, 916, 1052
 Nizsalovszky Endre 700
 Noszkay Ödön 1212
 Noszlópi László 619
 Nowak, Robert 1204
 Nuri-Hadzió, O. 1082
- Nyáry Iván 1126, 1127
 br. Nyáry Pál 135—138, 316, 603, 644, 1016, 1561, 1563
 Nyékhegyi István 1153
 Nyers Lajos 76
 vitéz Nyitray Károly 313a
- Oberding József György 1240, 1320
 Oberuc, Jan 1549
- Okolicsányi-Kuthy Dezső 1727
 Olgyay Aladár 753
 Olgyay Viktor 753
 Olteanu, Alexandru 1274
 Olteanu, Marcel 1147
 Onciul, Dimitrie 652
 Ondrouch, Vojtěch 410
 Onișor, Titu 1146
 Opočenská-Jeršová, Maria 72
 Opolezer Julia 1532
 Oprea, Gh. Petre 1235
 Orbán Dezső 1533
 Orkun, Hüseyin Namik 504
 Orosz Kálmán 1887
 ifj. Országh László 1534
 Ortutay Gyula 1770
 Oțetea, Andrei 451
- Östör József 903
- Păclișanu, Zenovie 2058
 Páhy Ferenc 154
 Pais Dezső 221
 Pakucs Béla 1306
 Pálffy János 908
 Pálffy Ilona 73, 92, 284, 285, 1531
 Pall, Francesco 503, 653
 őrgr. Pallavicini György 1175
 Palotay Gertrud 1977
 Panaitescu, P. N. 94
 Panaitescu, Petre P. 507, 509, 640, 651, 697, 981, 1308
 Panka Károly 42
 Pap Géza 2110
 Papée, Fryderyk 927
 Papp György 838
 Papp István 315
 Papp László 684
 Papp Viktor 1820, 1824
 Párdányi Miklós 1181
 Párducz Mihály 435, 440
 Pascu, Ștefan 1377
 Passuth László 1045, 2026, 2029
 Pásztor József 1793
 Pataky Arnold 397, 2039, 2047
 Pataky Károly 156
 Paulinyi Oszkár 1478
 Paulovics István 415, 430, 431
 vitéz Péczely László 1121, 1125
 Pécsi Anna 104, 105
 Perényi József 98, 99
 Pernot, Maurice 840
 Péter András 800, 829, 1900
 Péterdi Ottó 3

- Péteri Ignác 1738
 Peters, Wolfgang 1166
 Petersen, Karl 1390
 Petranu, Coriolan 1845, 1862
 Petri Pál 1193, 1620
 br. Petricherich Horváth Emil
 124, 125, 131
 Petrován Oszkár 1188
 Petrovics Elek 1681, 1912
 Petrutiu, D. Șt. 1797
 Piffli, Erna 1396
 Pikler Endre 1694
 Pillias, Émile 948
 Pintér Jenő 558
 Pisani, Vittore 442
 Piszter Imre 874
 Podea, Ion I. 740, 939
 Pogány Kálmán 1930
 Pogány Kázmér 884
 Pogány Ödön 1926
 Polány István 714, 715
 Pongrácz Kálmán 1197
 Poninski, Alfred 926
 Pop, Teodor E. 1728
 Popa, Septimiu 1069
 Popa, V. 514, 524
 Popa-Lisseanu, Gheorghe 729,
 732
 Popa-Lisseanu, Traian 953
 Popescu, Dorin 359, 364
 Popescu, Mihail 1068
 Popescu, N. 1236
 Popescu-Spineni, Marin 215,
 217
 Popović, D. J. 1386, 1387
 Popovici, D. 1772
 Popp, N. 1378
 Pótsa János, Hatolkai 133
 Pozsonyi József 2018
 Prahács Margit 402
 Praschniker Kamill 425, 428
 Prișcu, I. 1310
 Prokeš, Jaroslav 89
 Proszk János 1663, 1663a
 Pukánszky Béla 1400, 1401,
 1408, 1519, 1520, 1781
 Pukánszky Kádár Jolán 74,
 1780, 1781, 1784, 1785, 1787
 Puky Endre 1817
 Pucșariu, Sextil 230, 231

 Quillus, Helene 645

 Rác István 502
 Rác Jenő Ferenc 401
 Radnóti Aladár 179, 419

 Radó Dezső 1313
 Radó István 41
 Radó Richárd 1474
 Rados Jenő 797
 Rády Elemér 1192, 1211
 Rafiroiu, G. G. 1445
 H. Rapaics Judit 1922
 Rapaics Rajmund 691, 1285,
 1286, 1581, 1859
 Rapant, Daniel 1031, 1058
 Raschhofer, Hermann 1156
 Rass Károly 2106
 Ráth-Végh István 332, 686
 Ravasz János 1280
 Ravasz László 1152, 1675
 Răzășul, An. 454, 1143, 1145
 Rédei József 992
 Rédey Tivadar 1781
 Rédvay István 968
 Rein, Cheila Irving 1559
 Reina, Giuseppe 1129
 Reiser, Georg 257, 1404
 Reisner Valéria 1777
 Reiszig Ede 636, 637
 Reli, Simion 2057
 Repp, Fridrich 122
 Réthy Sándor 1476
 Réti István 1932
 gr. Révay István 1212, 1365,
 1365a
 Révész Imre 1638, 1639, 2068,
 2073, 2074, 2080
 Rexa Dezső 1786
 Rezessy Zoltán 1190
 Richter Béla 1253
 Richter M. István 1298, 2017
 Román György 1857
 Rónai András 27, 1231, 1410
 Rónay György 600, 881
 Ronkov, Jákú 1383
 Rosdolskyj, R. 1048
 Rosenblüth Márton 380
 Rosetti, Radu R. 955
 Rosetti, R. 1064, 1136
 Roska Márton 1436
 Rosner, Karl 1567
 Ross, E. Denison 1687
 vitéz br. Roszner István 919
 Rothbard Jenő 1092
 Rózsa Miklós 1941
 Rössner, Edith 1405
 Rubinyi Mózes 907
 Rudai Rezső 1172
 Rudinsky József 920
 Rudnay Gyula 194
 Ruhmann Jenő 2101

- Russu, I. I. 458
 Ruzicska Ilona 1962

 Saád Frenc 1595
 Sacerdoteanu, Aurelian 629,
 731, 944, 1577
 Sachse, Herbert 1409
 vitéz Sághegyi Lajos 1302
 Salacz Gábor 1986
 Salamon Géza 1737
 Sándor István 1006
 Saria, Balduin 407
 Sárkány József 1003
 Sárkány Oszkár 1455
 Sárközy Pál 862
 Sarlay Soma 127
 Sashogyi Oszkár 990
 Sass Kálmán 1603
 Saviotti, Gino 1189
 Say Géza 1852
 Schaffer Károly 1766
 Schandl Károly 1318
 Scherer Ferenc 1499
 Scherg Károly 1439
 Schermann Egyed 855
 Schickert, Klaus 994
 Schillinger Ferenc 605
 Schiopol, Iosif 452, 634, 730,
 734, 747
 Schleich Lajos 1655
 Schlitt, Adam 1424, 1425
 Schmaus, Hans 547
 Schmidt, Josef 1395
 Schmidt Lipót 1788
 Schmidt-Pauli, Edgar von
 1107
 Schneider Miklós 117
 Scholtz Ödön 2084
 Schoen Arnold 1464, 1871—
 1874, 1893
 Schönebaum, Herbert 626
 Schönfeld Miklós 378
 Schöpflin Aladár 1585
 Schreiber, Georg 563, 868
 Schünemann, Konrad 609
 Schürer, Oskar 798
 Schütz Antal 880, 1596, 2043
 Schwalm, Hans 1390
 Schwarcz Etel 1601
 Schweitzer István 1124
 Scrimali, Antonio 1218
 Scurtu, Vasile 1234
 Sebestyén Béla 625
 Sebestyén Ede 1819
 Cs. Sebestyén Károly 225, 520,
 815, 1328

 Sečanski, Ž. 1386
 Sedan, Emil 1725
 Seenger Ervin 1968
 Seignobos, Ch. 293
 Serédi Jusztinián 530, 540, 541,
 570, 671
 Seregély Emma 1, 7, 24
 Sihleanu, Severa 1140
 Sik Sándor 2032
 Siklóssy László 1013, 1095,
 1095a, 1463, 1944
 Simon Árkád 572, 854
 Simon Sándor 377
 Sinka Ferenc Pál 532, 758
 Sinkó Ferenc 1212
 Sinkovics István 531
 Sipos István 379
 Sipos Sándor 1272
 Sipos Zsigmond, Domahidi 712
 Siruni, H. Dj. 940
 Šišić, Ferdo 516
 Skarić, V. 1082
 Skutil, J. 355
 Slătineanu, Barbu 465, 1967
 Smeu, M. 1236
 Solt György 1246
 Sólyom Jenő 1981
 Someșan, Laurian 1352, 1369
 Somogyi Ferenc 683
 Somos Lajos 586
 Somssich Andor 1828
 Soós Béla 1641
 Soós Imre 1289
 Šotropa, Virgil 979
 Šourek, Karel 792
 Sőregi János 204
 Spectator 1442
 Spiess, O 1659
 Spilka Lőrinc Tibor 77
 Stajić, Vasa 1081
 Stanca, Sebastian 2052
 Stanciu, Ioan 1510, 1649, 2051
 Staud Géza 23
 Steed, Wickham 1105
 Stein, Arthur 170
 Stein Artur 678
 Stern Samu 1173
 Steuer György 1347
 Stinghe, Sterie 749
 Stodola, Kornel 1158
 Stoide, Constantin A. 951
 Stojanovic, N. 1082
 Stolpa József 677
 Storno Miksa 436, 904, 1906
 Suci, Coriolan 1331
 Sugár Viktor 1814

- Suhay Imre 882
 Suiaga, Victor 742
 Sulica, Alexe 1139
 Sulyok János 1517
 Sumarian, Pompei Gh. 1722
 Supka Géza 1020
 F. Supka Magdolna 1973
 Surányi-Unger Tivadar 1275, 1696
 Süttő József 1648
 Svéda Pál 893
 Syme, Ronald 411
- Szabady Béla 2033
 Szabó Aladár 1682, 2108
 Szabó András 1671
 Szabó Árpád 382
 Szabó Béla 1256
 Szabó Gyula 1317
 Szabó István 68, 701, 703, 723, 1486
 Szabó István 1187
 Szabó István 2069
 S. Szabó József 1658
 Szabó Kálmán 780
 Szabó László, Bártfai 505
 Szabó Pál 1437
 Szabó T. Attila 80, 264, 717, 896, 901, 908, 1487, 1970
 Szabó Zoltán 1345, 1521
 Szabolcs Ferenc 1774
 Szabolcsi Bence 309, 1801, 1806, 1807, 1839
 Szakál János 1630
 Szakonyi Klára 1503
 Szalay Gábor 1609
 Szalay Gyula 1633
 Szalay János 1999
 Szalóczy Pelbárt 883
 Szántay-Szémán István 2122
 Szász Béla 12, 477
 Szász Károly 2109
 Szász Zsombor 308, 1232, 1700
 Szász Zsomborné 1233
 vitéz Szathmáry Zoltán 1746
 Szauder Gyula 1299
 gr. Széchenyi István 904
 Szécsi Ferenc 331
 Szegedi István 1459
 Szegedi Gergely 1565
 Székely Artur 1695
 Székely Pál 143
 Szekeres Margit, Nagyszandai 1924
 Szekfü Gyula 550, 551, 1002
 Szende Zoltán 1155
- Szent-Iványi Béla 50
 Szent-Királyi Margit 1552
 Szentkúti Kornél 1554
 Szentmihályi Tamás 1010, 1297
 Szent-Miklóssy László, Szeőkefalvi 113, 115, 144
 Szentpétery Imre 97, 251
 ifj. Szentpétery Imre 107
 Szeremley Béla 2090
 Sziklay Ferenc 1212, 1505
 Szilágyi Béla 1791
 Szilágyi János 206, 405, 437
 Szilágyi Loránd 95
 Szilágyi Olivér 1361
 Szily Kálmán 658
 Szimics Mária 1311
 Szinnyei Ferenc 1849
 Szladits Károly 676
 Szokody Gyula 2099
 Sztéhlo Zoltán 370
 Szunyogh X. Ferenc 865
 Szűcs Imre 578, 2097
 Szvatkó Pál 1212, 1214
- Taba István 1412
 Tábori Kornél 310, 1304, 1471
 Tabrea, Ilie 189
 Tafferer, Anton 1689, 1690
 Takács Gyula 743
 Takács János 850
 Takács Zoltán, Felvinczi 334, 1856
 Takaróné Gáll Beatrix 1265
 Tállyai (Koller) István 1616
 Tamás Endre 318
 Tamás Ernő 279
 Tamás Zoltán 1265
 Tárcazy-Hornoch Antal 1661
 Tarján Ödön 1200, 1201
 Tasnády-Kubacska András 787, 1242, 1483, 1717, 1719
 Tauchert, Gustav 934
 Tăușan, Gr. 1072
 gr. Teleki Pál 1368
 Telkes-Teszár Zsuzsanna 1800
 Teller Frigyes 1803
 Temesváry Pelbárt 1222
 Temperley, Harold 1053
 Teodorescu, Alexandru I. 1074
 Terbe Lajos 297
 Terény János 343
 Térey Sándor 1643
 Terranova, Giovanni 534
 Tessedik Sámuel 1281
 Thier László 1043, 1524, 1952
 Thirring Gusztáv 1349, 1349a,

- 1356, 1440, 1529, 1530
 Thirring Lajos 1350, 1355
 Tibor István 618, 782
 Timár Kálmán 1653
 Timon Béla 312, 993
 Tiry László 1338
 gr. Tisza István 918
 Tolédano, A. D. 987
 Tolnai Gábor 33, 1454, 1481,
 1858
 Tombor Ilona 1949
 Tonk, Emil 1729
 Topliceanu, Traian 1039
 Tosti, Amadeo 1112, 1130,
 1131
 Tóth Aladár 1825
 ifj. Tóth András 978
 Tóth Dénes 1842
 Tóth Endre 79, 2071
 Tóth Lajos 1571
 Tóth László 260, 1983
 Tóth Vilmos 1434
 Tóth Zoltán 309, 932
 Tóth Zoltán 1748
 Tömöry Lajos 1879
 Töreky Géza 672
 Török Árpád 1251
 Török László 1504
 Török Pál 273
 ifj. Töttösy Ernő 1102
 Tragor Ignác 1545
 Treitschke, Curt 1134
 Trévisé, Duc de 1915
 Trócsányi György 2
 Trócsányi Zoltán 35, 40, 52,
 1548, 1569, 1572, 1575, 1576,
 1579, 1580, 1583
 Trugly Józsefné 2038
 Trumbić, Ante 1163
 Tudor, D. 467, 468
 Tudor, G. 1236
 Tulbure, Gh. 1602
 Turchányi Egon 867
 Turcsányi Erzsébet 1925
 Turković, Milan 967
 Türcke, Kurt Egon Frh. von
 1394
 Udvardy Ignác 2023
 Ujváry Béla 1976
 Ungár Joób 1212
 Ungár László 1300, 1469
 Uray Sándor 2118
 Urbanski, August von 1119
 Ursu, Gr. 1236
 Usborne, C. V. 1484
 Váczy Péter 309, 528, 635, 687,
 699, 839
 Vajay Károly 1436
 Vajda István 2092
 Vajkai Julia Éva 1621
 Vajkai (Wagenhuber) Aurél
 866, 2006
 Vájlok Sándor 1212, 1366
 Valentiny Antal 5, 7
 Valjavec, Fritz 1398, 1399, 1403
 Vályi Armand 291
 Vámbery Ruzstem 1176
 Vámosy Zoltán 945, 1756, 1768
 Vanyó Tihamér 596
 Váradi József, 1001, 1607
 Varga Endre 91
 Varga Imre 1212
 Varga István 1322
 Varga József 1884, 1885
 Varga Nándor Lajos 1950
 Varga Sándor, Kibédi 1191
 Varga Zoltán 1247
 Varga Zsigmond 1642
 Vargha Damján 555
 Vargha Zoltán, Görzsönyi 142,
 152
 Vargyasy Márton, Futásfalvi
 735
 Vári Albert 263
 Varsányi Mátyás 2064
 Vasady Béla 1640
 Vásárhelyi Z. Emil 1937, 1946
 Vass Alberik 396
 Vass Gyula 1004
 Vass Klára 6
 Vass László 1212
 Vátásianu, Virgil 1889
 Vayer Lajos 163, 164
 Vedlik Sándor 1122
 Végh Gyula 1573
 Venczel József 1325
 Verbényi (Veszelka) László 61,
 1525, 1627, 1628, 1650, 1656
 Verebély Tibor 1743
 Veress Endre 506, 895
 Vergun, Dimitrij N. 1034
 Vértes Augustza 986
 Vértes József 1305
 Veszelka László, ld. Verbényi
 Victor János 2105
 Viczián István 1344
 Viczmándy Tamás 983
 Víg Albert 259
 br. Villani Lajos 314, 786, 825,
 1055
 Villányi András 1919

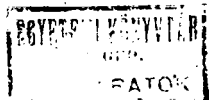
- Villányi Győző 1995
Villányi László 1691
Virtosu, Emil 162, 944
Viszota Gyula 1781
Vladuceanu, V. 2060
Vozáry Judit 1339
Vörös István 1651
Vráblec, Josef 1057
Vuia, Romulus 1376
Vulcănescu, Mircea 1138
Vulpe, Radu 14
Wagner Ferenc 245
Waigand József 1991
Walther Zoltán, Kistétényi 1539
Walzel Kelemen 1169
Weerd, H. van de 387
Weill, Georges 995
Weinberger G. Adolf 1907
Weinelt, Herbert 1406
Weiner Mihályné 1966
Wellmann Imre 252, 962
Werner Alajos 888
Werner, Joachim 420
Wessely, Kurt 1984
Wiczián Dezső 271, 272, 546
Wiese, Erich 798
- Windisch Ödön 1763
Winkler, Arno 1291
Wirthoven, Anton Franz Christian 1411
- Ybl Ervin 336, 1895, 1927, 1938
- Zágoni István 1225, 1229
Zalotay Elemér 1439
Zarek, Otto 303
Zechmeister László 1715
Zeiss, H. 466
gr. Zichy István 309
gr. Zichy-Pallavicini Edina 340,
352, 789, 1088
Zigány Miklós 881
Zimmermann, Johann 1418
Zipser Sándor 2031
Zolnai Béla 309
Zolnay László 148
Zombory Géza 119
Zoványi Jenő 32, 237, 2072,
2079, 2103
Zügn Nándor 1292, 1495
Zsemley Oszkár 768, 1507

Tartalommutató.

I. Források, segédtudományok, általános munkák.	I. ap
Bibliográfia, könyvtárügy	521
Kéziratok, elbeszélő források	525
Levéltárügy	526
Írástörténet, oklevéltan, pecséttan	527
Családtörténet, címertan	528
Történeti ikonográfia	531
Éremtan	532
Ásatások, leletek	534
Történeti földrajz	535
Nyelvtörténet	535
A történettudomány története, történeti módszertan, történetfilozófia	536
Általános és gyűjteményes munkák	540
II. Óskor	544
III. Ókor	545
A római-kori és népvándorláskori Magyarország	548
IV. Középkor.	
Források	554
Általános és politikai történet	557
Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet	566
Gazdaság- és társadalomtörténet	567
Népiség-, település- és helytörténet	568
Művelődéstörténet	574
Művészettörténet	575
Egyháztörténet	578
V. Újkor és legújabb kor.	
Források	581
Általános és politikai történet	584
Alkotmány-, jog- és közigazgatástörténet	607
Gazdaság- és társadalomtörténet	608
Népiség-, település- és helytörténet	614
Művelődéstörténet.	
1. Általában	628
2. Oktatás- és tudománytörténet	631
Irodalomtörténet	642
Művészettörténet.	
1. Színeszet- és zenetörténet	643
2. A képzőművészetek története	647
Egyháztörténet.	
1. Katolikus egyház	656
2. Keleti egyház	660
3. Protestáns egyházak	661
Névmutató	665

A kiadásért felelős: Dr. Domanovszky Sándor.

33.409 — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest VIII. Múzeum-körút 6. (F.: Thiering R.)

Megjelent

a **MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI**
című sorozat legújabb kötete:

A Nemzeti Színház százéves története, II. kötet.

Szerkesztette és közléteszi

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

A Magyar Történelmi Társulat hatalmas háromkötetes kiadvánnyal ünnepli meg a Nemzeti Színház megnyitásának századik évfordulóját. Az első kötetben a Nemzeti Színház történetének feldolgozása fog napvilágot látni, az utolsó az elmúlt száz év műsorát közli majd. A már megjelent második (kettős) kötet a magyar színjátszás klasszikus intézményének százéves multjára vonatkozó gazdag iratanyagból a fontosabbat közli s ezzel a Nemzeti Színház története tudományos feldolgozásának veti meg alapját.

A közel 900 oldal terjedelmű, facsimilékkal illusztrált kettős kötet *bolti ára 25 pengő*. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4.) *kedvezményes áron 18 pengőért* szerezhetik meg.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent a Magyar Történelmi Társulat Könyveinek IV. és V. kötete:

BARTONIEK EMMA

A magyar királykoronázások története

Évekig tartó kutatásai eredményeit foglalja össze a szerző ebben a kitűnő könyvben. Elmondja a koronázás egyházi szertartásának kialakulását, tárgyalja a magyar és a külföldi gyakorlat kölcsönhatását, összegezi a magyar trónutódlás és a Szent Korona tana körül folyt vitát és részletes, eleven képet rajzol a magyar koronázásokról.

TOLNAI GÁBOR

Régi magyar főurak

A magyar renaissance és a magyar barokk, a hagyományát őrző és a hagyományavesztett magyarság századainak szellemtörténete ez a lebilincselő mű. Új, nagyszabású összefoglaló kép a hazai machiavellizmusról és a magyar erazmitákról, Balassa végvári világról, Zrínyiről, Erdély történeti hivatásáról.

A **MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEIT** a Társulat tagjai *25%-os kedvezménnyel* rendelhetik meg a titkári hivatalban (Budapest, I. Bécsikapu-tér 4).

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

újkori forráskiadványsorozatában megjelent

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

NAPLÓI-nak VI., befejező kötete

Gróf Széchenyi István összes műveinek ez a legújabb kötete a naplónak 1844-től 1848-ig terjedő részét tartalmazza VISZOTA GYULA gondos szerkesztésében és alapos bevezető tanulmányával. A naplónak ez az utolsó része páratlan erővel világítja meg a 48 előtti drámai mozgalmasságú idők történetét.

A több mint 900 lapnyi terjedelmű kötet *boltt* ára 25 pengő. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a Társulat titkári hivatalában (Budapest I, Bécsikaputér 4.) 18 pengős kedvezményes áron szerezhetik meg.

Magyar művelődéstörténet

Régóta nélkülözünk egy olyan átfogó, a magyar műveltség minden területéről világos képet nyújtó művelődéstörténetet, amely bevilágít a magyar szellemiség minden ágának történeti fejlődésébe. Ezt a hiányt pótolja most a Magyar Történelmi Társulat. Az első magyar Művelődéstörténet 5 kötete bemutatja a magyar kultúra egész történetét.

Ez a hatalmas munka korszakonként tárgyalja a társadalmi fejlődés, a település, a társadalmi élet, a fő- és középnemesség, a jobbágyosság, a vallásos élet, az irodalom és a művészet, az egészségügy, a hadviselés kérdéseit.

A Magyar Művelődéstörténetet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Varju Elemér szerkeszti. Egy-egy kötet terjedelme kb. 40 ív, amelyhez még átlag 20 színes melléklet és 500 kép járul.

A hatalmas műnek eddig a két első kötete jelent meg. Az előfizetés feltételeiről felvilágosítást nyújt a Magyar Történelmi Társulat Művelődéstörténetének Kiadóhivatala, Budapest, V. Vadász-u. 16.